

АЛИШЕР НАВОИЙ ДУНЁ ШАРҚШУНОСЛАРИ НИГОҲИДА

МАВЗУИДАГИ ХАЛҚАРО КОНФЕРЕНЦИЯ
ИЛМИЙ ТЎПЛАМИ

(Тошкент, 2021 йил, 5-6 февраль)

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ ДУНЁ
ШАРҚШУНОСЛАРИ
НИГОҲИДА**

**МАВЗУИДАГИ ХАЛҚАРО КОНФЕРЕНЦИЯ
ИЛМИЙ ТЎПЛАМИ**

(Тошкент, 2021 йил, 5-6 февраль)

ТОШКЕНТ – 2021

**MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE UNIVERSITY OF ORIENTAL STUDIES

**SCIENTIFIC MATERIALS OF THE INTERNATIONAL
CONFERENCE ON THE SUBJECT**

**ALISHER NAVAI IS IN THE
CONTEXT OF WORLD
ORIENTALISTS**

(Tashkent, 2021 year, 5-6 February)

TASHKENT – 2021

«Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида» – мавзуидаги Халқаро конференция илмий тўплами. – Т.: ТДШУ, 2021. – 541 б.

Конференция ташкилий қўмитаси раиси ва масъул муҳаррир:
Фил.ф.н., доц. **Рихсиева Г.Ш.**

Таҳрир ҳайъати:
Prof. Hüseyin M. Sadiq (Эрон)
Prof. Timur Kocaoglu (АҚШ)
Prof. Ayşehan Deniz Abik (Туркия)
Prof. Benedek Peri (Венгрия)
Prof. Marc Toutant (Франция)

Таҳрир кенгаши аъзолари:
Фил.ф.д., проф. **Қ.Содиқов**
Фил.ф.д., проф. **Б.Тўхлиев**
Фил.ф.н., доц. **Ж.Шабанов**
Фалсафа доктори (PhD), доц. **Х.Хамидов**
Фил.ф.н., доц. **М.Эшмухамедова**
Фил.ф.н., доц. **О.Жўрабоев**
Фалсафа доктори (PhD) **О.Давлатов**
Фалсафа доктори (PhD) **Ш.Асқарова**
Фил.ф.д. **Р.Алимухамедов**

Тўпламни нашрга тайёрловчилар:
Фил.ф.д. **Р.Алимухамедов**
Н.Хаджиева

Ташкилий қўмита аъзолари:
Фил.ф.д., проф. **Қ.Омонов**
Сиёс.ф.н. **Н.Абдуллаев**
Иқт.ф.н. **Э.Маҳмудов**
М.Қаландаров

Мазкур тўплам Тошкент давлат шарқшунослик университети
Кенгашининг 2021 йил 28 январдаги 6-сон баённомаси
билан нашрга тавсия этилган.

Тўпламга киритилган мақолаларнинг мазмуни, илмийлиги ҳамда келтирилган маълумотларнинг тўғрилигига муаллифлар масъулдир.

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2021 йил.

АЛИШЕР НАВОЙИ ТАВАЛЛУДИНИНГ 580 ЙИЛЛИГИГА АРМУҒОН

«Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйган Ўзбекистонда халқимизнинг узок ҳаётий тажриба, тушунча ва қадриятларига асосланган тенги йўқ меросимизни ўрганиш маънавият ва маърифатнинг ажралмас қисми сифатида устувор вазифага айланди. Янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдевори яратилаётган бугунги кунда Алишер Навоий адабий меросини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Хусусан, Тошкент давлат шарқшунослик университети жамоаси ҳам ушбу хайрли ишга муносиб ҳисса қўшишни асосий мақсадларидан бири сифатида белгилаб, Алишер Навоийнинг асарларини илмий тадқиқ этиш, қўлёзмалар фондларида сақланаётган ёзма меросимизни ўрганиш анъаналарини давом эттириб келмоқда.

2021 йил 5-6 февраль кунлари Тошкент давлат шарқшунослик университетида «Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида» мавзусида халқаро илмий-амалий анжуман ўтказилмоқда. Ушбу илмий анжуман Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги ПҚ-4865 сонли қарорида белгиланган тадбирлар доирасида ташкил этилмоқда.

Унда Алишер Навоий ижодининг хорижий давлатларда тадқиқ этилишини комплекс ўрганиш билан бирга, унинг асарлари манбалари ва қўлёзмаларининг манбашунослик, матншунослик, адабиётшунослик тадқиқи ҳамда тил ва услуб хусусиятлари; бу борадаги тадқиқотларни рақамлаштириш; янги давр навоийшунослар авлодини тарбиялаш; Алишер Навоий мероси ва шарқ фалсафий фикрлар тараққиёти; Шарқ адабиётида Алишер Навоий анъаналарининг давом этиши; зуллисонайлик анъанаси ва Навоий-Фонийнинг мероси аҳамияти; шу жумладан, Шарқ тазкирачилиги; туркий халқлар адабиётига таъсири; Алишер Навоий асарларни чет тилларга таржима қилиш масалалари атрофлича муҳокама қилиш кўзда тутилган.

Алишер Навоий ўзбек халқининг минг йилликлар билан бўйлашадиган ёзма ёдгорликлари ва бебаҳо қадриятлари ичида буюк шахс бўлиб, унинг бугунги авлодларга қолдирган мероси минтақа маънавиятининг ўқ томирдир. Айни пайтда Алишер Навоий асарларининг миллат маънавий юксалишидаги ўрни ва қадри ортиб бораётганлиги тобора намоён бўлмоқда. Жамиятда кечаётган туб ўзгаришлар даврида дунё шарқшунослигида Алишер Навоий ижодига янгича илмий қарашлар, ёндашувлар асосида таҳлил ва тарғиб этиш янги давр навоийшунослигининг бош вазифасидир. Анжуман соҳа вакиллариининг мунозара майдони сифатида XXI аср навоийшунослиги қайси йўлдан кетади, у кейинги тараққиётида Алишер Навоий асарларини қайси мезонлар асосида ўрганади, бугунги янги авлодда Алишер Навоий асарларига муҳаббат уйғотиш йўллари сингари масалаларга ечим топишга ёрдам беради.

Конференция илмий тўпламига Афғонистон, Венгрия, Миср, Озарбайжон, Покистон, Тожикистон, Туркия, Россия, АҚШ, Франция, Швеция, Эрон, Қозоғистон, Ҳиндистон каби қатор давлатлардан етакчи навоийшунос олимларнинг илмий тадқиқот ишлари натижалари киритилган. Уларда Алишер Навоий асарларинининг Туркия, Афғонистон, Хитой, Канада, Венгрия, Ҳиндистон, Россия ва Тожикистон каби давлатларда ўрганилиши, унинг ижоди туркий халқлар адабиётлари ривожига, шу жумладан, ирфоний адабиёт тараққиётига таъсири атрофлича кўриб чиқилган. Алишер Навоий асарлари манбашунослиги ва матншунослиги, шунингдек, инсоният маънавий тақомилида назарий қарашларининг аҳамияти ахлоқ фалсафаси жиҳатдан таҳлили, ижодий меросида тарбиянинг фалсафий аспекти ёритилган.

Конференция ва умуман Алишер Навоийнинг 580 йиллигини нишонлаш бўйича амалга оширилаётган тадбирлар доирасида Тошкент давлат шарқшунослик

университети профессор-ўқитувчилари томонидан 4 та монография ва «Ғаройиб-ус сиғар» девонидаги 650 та ғазалнинг шарҳлари 10 жилдлик китоблар тарзида тайёрланди. Профессор М.Имомназаровнинг «XXI аср. Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари», профессор А.Куронбековнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида инсон сиймоси ва унинг маънавий дунёси», профессор А.Мадраимовнинг «Алишер Навоий бадиий асарларининг XV-XVI асрлардаги қўлёзмалари» (Фанлар академияси билан ҳамкорликда), филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) М.Пўлатованинг «Шарқ мумтоз адабиётида «Арбаъин» ёзиш анъаналари (Жомий, Навоий ва Ғузулий асарлари мисолида)» китоблари нашр этилди. Шунингдек, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) О.Давлатов томонидан Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида саралаб олинган 30 та ҳикматли фикрлар университет мутахассислари томонидан 18 та тилга таржима қилиниб, «Навоий ҳикматлари» тўплами чоп этилди. Шунингдек, Тошкент давлат шарқшунослик университети «Туркология» илмий-назарий журналининг Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигига бағишланган махсус сони тайёрланди.

Буюк бобомиз Алишер Навоий ижодини ўрганишнинг долзарблиги кун сайин ортиб бормоқда. Унинг бадиий, тарихий ва илмий асарларида акс этган ғоялар бугунги кунда ҳам муҳимлиги билан барчани лол қолдириб келмоқда. Алишер Навоий асарларини ўрганиш, тадқиқ этиш, таржима қилиш ва кенг тарғиботини олиб бориш, битмас хазина бўлган мероснинг умуминсоният қадриятларини намойиш этишдек муқаддас ишга ёшларимизни кенг жалб этиш зарур. Ушбу тўплам ҳам ёш тадқиқотчиларнинг навоийшунослик йўналишидаги тадқиқотлари учун ўзига хос манба бўлади, деб ўйлаймиз.

Рихсиева Гулчехра

*Тошкент давлат шарқшунослик
университети ректори*

**«АЛИШЕР НАВОЙ
ДУНЁ ШАРҚШУНОСЛАРИ
НИГОҲИДА»**

**Халқаро илмий-амалий конференция
кенгашлари**

NEVAİ'NİN YAPITLARI KENDİ ÖZGÜN İCADIDIR

Hüseyin M. Sadiq,

Prof. Dr., (Düzgün), Tahran Üniversitesi; Iran.

Her şeyden önce, Özbekistan Cumhurbaşkanı sayın ŞEVKET MİRZİYAYEV'den benim Amir Alişir Nevai yaratıcılığı ile ilgili bilimsel araştırmalarım için tarafıma yüksek DOSTLİK madalyasını hediye ettiklerine göre kendilerinden canü-gönülden teşekkürlerimi bildirmekteyim.

Alişir Nevai genç iken Meşhette, İmam Rıza Medresesinde ders okumaya devam etmiş ve birçok İranlı şair, müfessir ve alimlerden ders almıştır, sonra Semerkant'a gitmiş ve orada Mirza Hüseyin Baykara ile sınıf arkadaşı olmuştur.

Alişir Nevai kendi özgün yapıtları ile Özbek milleti ve umum Türk ve İslam dünyasının en önde gelen parlak simalarından sayıldığı gibi, Fars dilli edebiyat tarihinde de yeni şiveler icat eden ve yaratıcı etkiler sahibi olan bir saygıdeğer yazın önderi sayılmaktadır. Ben hem bir Türkolog hem de bir İranlı gibi onun edebi yaratıcılığı ve yapıtları ile ilgili araştırma yapma için kendimi tam manada haklı, görevli ve sorumlu saymaktayım. Örneğin Nevai Farsça şiir tarihinde **VUKU** adlanan şiir şivesinin yaratıcı ve icat edenlerinden biri sayılmaktadır. **VUKU** tarzında, ondan sonra gelen şairler onun şiirlerine nazireler yazmışlar.

Ben, İran'da, İlk önce **Muhakemet-ül Lüğateyn** kitabının edisyon kritik metnini Farsça ve Azeri çevirileri ile neşrettirdim.

Mizan-ül Evzan adlı eserini, Tahran Üniversitesi Merkez kütüphanesinde bulunan el yazma esasında, bilimsel çalışma ve Farsça çevirisi ile yayımlamış bulunmaktayım. Çağatayca (Mümtaz Özbekçe) şiir divanlarından seçmeler ve **Münşeât-i Farsi-i Nevai** adı ile adlandırdığım Farsça yazdığı münşeât ve mektuplar toplusu, **Tezyil** unvanı ile, eserlerinde giden Farsça ve Arapça sözcüklerin sözlüğü ve onun eserleri esasında Mirza Mehdihan Esterabadi tarafından yazılan Özbekçe dilbilgisi olan **Mebani-ul Luğat** adlı kitabın ve aynı müellifin **SENGLAH** ünvanlı büyük sözlüğünün üzerine edisyon kritik çalışmamı neşrettire bildim.

Nevai'nin yalnız İran'da değil, Hindistan'dan Osmanlı imparatorluğuna kadar şiir ve edebiyat, düşünce, siyaset ve dünya görüşü meselelerinde derin etkisi olmuştur. Nevai'nin tercümeleri dışında birçok özgün ve kendi icadi olan eserler vardır. Burada onun **Lisan-üt Tayr** ünvanlı mesnevisi hakkında kısaca durmak istiyorum.

Nevai'den önce kuşlar toplusunun Kaf dağına yolculuk yapma ve hakikate ulaşma konusunu İmam Muhammed Gazali Arapça **Risalet-üt Tuyur** kitabında, Ahmet Gazali aynı eserin Farsça çevirisi, İbn-i Sina'nın **Risalet-ül Teyr** eseri, Attar Nişaburi'nin **Mentikut- Tayr** ve Suhrverdi'nin **Safir-ı Simurg**, Sena'inin **Tesbihi Tuyur** kasidesi, Necmaddin Razi'nin **Risalet- ut Tuyur** eserinde işlenmiştir. Azerbaycan şairi **Hakani Şirvani** ise **Mantik-ut Tayr** adını verdiği kasideden başka, kendi şiirlerini ve bir kasidesini. **Mantik-ut Tuyur** adlandırmıştır:

ز خاقانی این منطق الطیر بشنو،
که به زو معانی سرایی نیابی
لسان الطیور از دمش یابی، ارچه
جهان را سلیمان نوایی نیابی.¹

*

¹ دیوان خاقانی، به کوشش ضیاء الدین سجادی، ص 411.

از این قصیده که گفتم سخنوران جهان
به حیرت اند چو از منطق الطیور ذباب.¹

Nevai ise **Lisan-üt Tayr** de şu konuyu ele almıştır. Nevai'nin mesnevisi bir çok bakımdan İbn-i Sina ve Attar'ın ve ondan önce yazılan şu konulu eserler ile farklı ve tam özgün ve yeni icat bulunan bir eserdir. Aslında Nevai şu eserini yetkin yapıtlar biçiminde ve hikâyenin daha doğru düzgün işlenmesine çalışmıştır. Aşağıdaki nedenler onun eserinin özgün olmasına sübuttur:

1. Attar'ın eserinde Hudhud, kuşlar içinde bulunur ve onlardan Kaf dağına yolculuk etmelerini istiyor. Nevai'nin eserinde ise kuşlar çeşitli inanç çelişkileri ve ihtilaflar üzerinde biri biriyle dalaşmağa başlarken Karga onların arasında görüş ihtilaflarını kaldırma kastıyla onları yolculuğa çağırır. Kuşların dava dalaşmaları ve ihtilafları konusunu Mevlevi de kendi Mesnevisinde beyan etmiştir:

از نزاع ترک و رومی و عرب
حل نشد اشکال انگور و عنب
تا سلیمان لسن معنوی
در نیاید، برنخیزد این دوی.
... منطق الطیران خاقانی صداست،
منطق الطیر سلیمانی کجاست؟

Burada Mevlana **Mantik-ut Tayr-i Süleymani**yi savunur ve Hakani'nin karşısına koyuyor. Nevai tam şu ince konuyu ele alır ve hikâyeyi Kuran-i Kerim'e mutabık nazmedir.

2. Nevai İslam dini ve şeriatını, tarikat ve mistik düşüncelerine anahtar sayır ve onların giriş kapısı hesap ediyor. O, mesnevinin sonunda Allaha münacat ederken diyor:

Yareb uşbu türfa şuh-ı dilferib
kim aning vasling minga qıldın nasib
Gerçi maqsudiğa mübhamdır beyan,
kuş dilin il gönglüğə qılğıl ayan.
Kim ki andın hasil olsa müddea,
Lütf eding Fani'yi hem qılsa dua
Eyle aning hem duasın müstecab,
İkkimining allıdın alğıl hicab

Attar'ın eserinin sonucu sırf mistisizme kapılma isteği ile biter, ancak Nevai İslam dinine uyma, Allahtan itaat, şeriatın tarikat kapısı olmasını öne sürer ve yolculuğun sonucunda irfanın din olmadan manasız olmasını söylüyor.

3. **Lisan-üt Tayr** 3495 beytte, **Mentik-ut Tayr** ise 4696 beytte yazılmıştır.

4. Attar Tanrıyı öyme bölümünü 160 beytte böyle başlıyor:

آفرین جان آفرین پاک را،
آن که جان بخشید مشتی خاک را.

Nevai ise Kuran-i Kerimde Neml suresinin 16-cı ayetini:

وَوَرِّثْ سُلَيْمَانُ دَاوُودَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلِمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَأَوْتَيْنَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ

Süleyman, Davud'a varis oldu ve dedi ki: «Ey insanlar! Bize kuş dili öğretildi ve bize her şeyden (bolca) verildi. Şüphesiz bu, apaçık bir lütuftur».

Hatırlayarak sadece 60 beytte öyküyü şöyle başlıyor

¹. همان، ص 56

Can kuşu çün Mantik-i Raz eyledi
Tanrı hamdi birle ağâz eyledi.

5. Nevai Kuran'ın değindiği Süleyman Mantik-ut Teyrini, Mevlananın tenkit ettiği Hakani Mantik-ut Tayri karşısına alır ve kendi mesnevisini **Lisan-ut Tayr** adlandırıyor.

Şu konu göz önüne alınmalıdır ki her zaman bir görüşün kitaplarda tekrar olunması, o görüşün doğruluğunu vurgulaya bilmez. Şimdiye değin Nevai'nin Attar eserini tercüme etmesi iddia ve görüşü yanlışmış. Nevai Attar'ın eserinden daha da doğru ve özgün bir yapıt icat etmeyi istemiş. Onun evrensel görüşü ve şu mesnevide hikayelerin düzen biçimi Attar'ın eseri ile tam farklıdır.

6. Şeyh Attar kendi eserini **Mantik-ut Tayr** yok sadece «**Makamat-ut Tuyur**» adlandırmıştır. İlaveten onu mistik konuda nazmetmiştir. Halbuki Nevai hikayeni tam bir dini içeriğe almıştır.

MİR 'ALİ-ŞİR NAVĀYĪ IN HUNGARY

Benedek PÉRI,

Prof. Dr., Department of Turkic Studies, Eötvös Loránd University; Hungary.

Though Navāyī played a crucial role in shaping the classical Ottoman literary tradition and Ottomans occupied parts of Hungary for more than hundred and fifty years, Navāyī's name became known in Hungary quite late, in the 19th century.

In the second half of the 1850's the young Ármin Vámbéry (1832–1913) spent four years in Istanbul where he became acquainted with Chaghatay (Old Uzbek) texts, Navāyī's works among them. He acquired a copy of well-known 16th century dictionary prepared for Ottoman readers with the aim of facilitating the reading and understanding Navāyī's poetry that was very popular at that time in the Ottoman Empire. The work known in scholarly circles as *Abuška*, is supposed to have been compiled by Niyāzī, a well-known lover of Navāyī's poems, in 1544¹. Vámbéry translated the text of the dictionary and published it with the foreword of József Budenz, an acknowledged Hungarian linguist and a friend of Vámbéry in 1862².

In the library of the Fatih mosque in Istanbul Vámbéry found a manuscript of Navāyī's collected works which he thought to have been the copy Navāyī sent to Sultan Bāyezīd II (1481–1512)³. This collection contained a text Vámbéry already knew from references in the *Abuška*. As Vámbéry saw the *Muḥākamat al-luġatayn* (Judgement of two languages) as a proof of Navāyī's national sentiments, feelings that were important for Vámbéry, especially after Hungary's lost war of independence against Austrian troops in 1848–1849, he translated the text and published it in the first volume of a newly established Hungarian scholarly journal on linguistics, *Nyelvtudományi Közlemények* (Linguistic Papers) in 1862⁴. Though the title of the

¹ Kaçalın, Mustafa (ed.), *Nevāyī'nin Sözləri ve Çaġatayca Tanıklar. Niyāzī: El-luġātu'n-Nevā'iyye ve 'l-İstiḥādātu'l-Çaġātā'iyye* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011), 14–15.

² Vámbéry, Ármin (trans.) and Budenz, József (ed.), *Abuska. Csagatajtörök szógyűjtemény.* (Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1862).

³ This is manuscript is perhaps identical with Ms. Fatih 4056 preserved in the Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi in Istanbul.

⁴ Vámbéry, Ármin, 'Muhakemet-ül-lugatejn. Mir Ali-Şir (Nevāji) csagataj törökjéből,' *Nyelvtudományi Közlemények* 1 (1862), 112–130.

article suggests that Vámbéry translated the whole text, the reader gets only a partial translation. Vámbéry's translation seems to have reached the wider public interested in linguistics, as a long passage was quoted from it in 1867 in an article on the categorization of languages, which appeared in a journal prepared for professional printers¹.

The Chaghaty texts Vámbéry found in Istanbul instigated his interest in the culture and languages of the Turkic peoples of Central Asia and he decided to venture on a perilous expedition and visit the cities of Khiva, Bukhara and Samarkand dressed as a poor Ottoman dervish in 1863–1864. His disguise didn't allow him to collect many books during his trip still, he managed to get hold of a few volumes. According to Vámbéry's travelogue some of his manuscripts were acquired in Khiva, others in Bukhara and Samarkand². Most of these volumes, which were of mainly «literary and historical contents» as he put it³, seem to have come from local bookshops. One of them, however, was noticed by Vámbéry at an unusual place for a book: in the boots of a Turkmen man who was called a robber by Vámbéry in a note scribbled on the now missing first flyleaf of the manuscript⁴ and a native folk singer, a *bakshi* in his *Sketches of Central Asia*⁵.

The volume is a collection (*majmū'a*) of poetic texts compiled in the late 18th or early 19th century, perhaps in Khiva⁶. Besides containing the poems of several 18th century poets, the volume includes a great number of ghazals by Navāyī⁷.

Vámbéry published a primer of Chaghatay in 1867⁸. The volume containing a short introduction, a summary of the grammar of Chaghatay, excerpts from various texts and a vocabulary also included samples from Navāyī's works, a few paragraphs from the *Maḥbūb al-qulūb* (The beloved of hearts), three ghazals and a few lines from *Farhād u Šīrīn* (Farhād and Šīrīn) together with a German prose translation.

Vámbéry doesn't mention where he took the excerpts from. He might have selected passages from the *Maḥbūb al-qulūb* using a manuscript that was in his possession⁹. Two of the ghazals might have come from the book taken from the boots of the Turkmen man (Ms. Török O. 373) but the third one is not included in this collection. For the *Farhād u Šīrīn* he also might have used his own manuscript which is a rather early copy finished in 1533¹⁰.

Vámbéry's interest in Chaghatay studies was inherited by his student József Thúry (1861–1906) who wrote a short but important summary of the history of Central Asian Turkic literature. The small volume entitled *A közép-ázsiai török irodalom* (Central Asian Turkic Literature)¹¹ aimed at giving an overall picture of the most important authors and works written in Turkic in Central Asia from the earliest period up to the 19th century. Had it been translated into European languages Thúry's booklet would have earned its author international acclaim.

¹ Kun Pál, 'A nyelvek osztályozásáról,' *Gutenberg* 2/19 (1867), 77.

² Vámbéry, Arminius, *Travels in Central Asia* (New York: Harper & Brothers, 1865), 200, 215.

³ Vambéry, Arminius, *His Life and Adventure* (London: T. Fisher Unwin: 1884), 243.

⁴ The manuscript Török O. 373 is preserved in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences. When the volume was rebound the first fly leaf was removed and discarded. Nevertheless, a microfilm made in the 1970s preserved Vámbéry's note. Images of the manuscript are available online at <http://vambéry.mtak.hu/hu/14-033.htm> (Accessed on 15. 01. 2021).

⁵ Vámbéry, Arminius, *Sketches of Central Asia* (Philadelphia: J. B. Lippincott & Co, 1868), 352.

⁶ For a more detailed description of the contents of the manuscript see Péri, Benedek, 'On Vámbéry's Central Asian Manuscripts' (forthcoming).

⁷ The manuscript was edited as an MA thesis by Orsolya Sarac. Sarac, Orsolya, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteményében található Ms Török O. 373. számú keleti török nyelven írt versek gyűjteményének vizsgálata*. MA Thesis, Eötvös Loránd University, Budapest, 2017.

⁸ Vámbéry, Hermann, *Čagataische Sprachstudien* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1867).

⁹ Ms. O. Török 371. The manuscript is a late, perhaps 19th century copy prepared in Central Asia. A few images of the manuscript are available online at <http://vambéry.mtak.hu/hu/14-031.htm> (Accessed on 15. 01. 2021).

¹⁰ Ms. Török O. 379. Images are available at <http://vambéry.mtak.hu/hu/14-039.htm> (Accessed on 15. 01. 2021).

¹¹ Thúry, József, *A közép-ázsiai török irodalom* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1904).

Though our knowledge on the history of Chaghatay, Central Asian Turkic and Uzbek literature, all discussed in Thúry's book, has widened in the past hundred years, Thúry's work is still useful and can be used as a short introduction to the topic. Out of the seventy seven pages ten pages are devoted to the life and works of Mīr 'Alī-šīr Navāyī whom Thúry praises as the greatest character of Central Asian Turkic literature.

Thúry has two other works that are in connection with the oeuvre of Navāyī. He published a long study on the *Bahjat al-luġat* (The Ornament of Dictionaries)¹, a 19th century dictionary compiled by Faṭḥ 'Alī Qājār Qazvīnī to facilitate the reading of Navāyī's works for Turks in Iran who had difficulties in understanding the Chaghatay text². Thúry had his own manuscript of the work he purchased in Istanbul³. The other study, *A közép-ázsiai török nyelv ismertetései* (Texts on the Central Asian Turkic Language) contains long paragraphs on the *Muḥākamat al-Luġatayn* that Thúry considered a linguistic text⁴.

Besides private collectors, public institutions also acquired copies of Navāyī's works in the 19th century. One of the first volumes was a copy of the collected works of Navāyī gifted to the Hungarian National Museum in 1877⁵. The book was brought to Hungary by a Turkish delegation lead by Bukhara born Šayḥ Sulaymān efendi (1821–1890), the former head of the Özbekler Tekkesi Naqshbandi community in Istanbul⁶.

The volume first described by János Krcsmárik (1857–1919), an expert on Ottoman history and literature, was copied by Mīrzā Kāmil Samarqandī in A.H. 1234 [1819] and besides the *Tāriḥ-i mulūk-i 'Ajam*, it contains the *Ḥamsa* and the four dīvāns of Navāyī⁷.

The Library of the Hungarian Academy of Sciences received the first manuscripts of Navāyī's works in the second half of the 1880s as part of the Szilágyi bequest. Dániel Szilágyi (1831–1885) a former soldier took refuge in Istanbul after the defeat of Hungarian troops in the Hungarian war of independence in 1848–1849. He opened a second hand bookshop in the city in the early 1850s and during the next three decades he amassed a huge collection of Turkic, Persian and Arabic manuscripts which were sold to the Academy after his death. Vámbéry was charged with the task of making a preliminary assessment of the collection and in his short report published in a daily paper in 1886 he noted that it included copies of Navāyī's works⁸. A longer account published by the well-known Turkologist, Igánc Kúnos (1860–1945) in 1892, mentions that there were three volumes of Navāyī's works in Szilágyi's bequest. Since Szilágyi didn't mark his possessions it is difficult to tell which manuscripts of Navāyī's texts belonged to his library. The modern catalogue of the library's holdings gives the descriptions of the

¹ Thúry, József, '«A Behdset-ül-Luġat» című csagatáj szótár,' *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 18/4 (1903), 1–66.

² The dictionary has recently been published by Farhad Rahimi. *Rahimi, Farhad, Fethali Kaçar'ın Çaġatay Türkçesi Sözlüğü. Sözlük, Metin, İnceleme, Dizin* (Ankara: Akçağ, 2019).

³ The ten volumes of manuscript together with an eleventh volume containing the preface is preserved in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences: Ms. Török O. 324/I–X, Ms. Török O. 325.

⁴ Thúry, József, *A közép-ázsiai török nyelv ismertetései* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1906), 12–14.

⁵ Today the manuscript is preserved in the National Széchenyi Library with the call number Fol. Turc. 2.

⁶ For his life see Arslan, Mehmet, 'Süleymān Efendi, Şeyh Süleymān, Buharalı,' in *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* available online at <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/suleyman-efendi-seyh-suleyman-buharali> (Accessed on 15.01.2021).

⁷ Krcsmárik János, 'Egy csagatáj kézirat a M. Nemzeti Múzeum Könyvtárában,' *Magyar Könyvszemle* 3 (1878), 328–331. For a modern description see Kincses-Nagy, Éva, 'Budapeşte Széchenyi Milli Kütüphanesi'ndeki Navā'ī külliyyatı,' in *Ali Şīr Nevāyī'nin 560. doğum, 500. ölüm yıl dönümlerini anma toplantısı bildirileri, 24-25 Eylül 2001*, ed. by Şükrü Haluk Akalın (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004), 85–95.

⁸ Vámbéry, Ármin, 'Szilágyi Dániel könyvtára. Jelentés az akadémia számára,' *Budapesti Hirlap*, October 26, 1886, 317.

following works by Navāyī: one copy of the *Farhād u Šīrīn*, two copies of the *Ḥayrat al-abrār* (Wonders of the Righteous), and five copies of Navāyī's *dīvān*¹.

The early years of the 20th century witnessed the publication of a four volume reference work on the history of the literary cultures of the world. The short chapter on Eastern Turkic literature written by Vilmos Pröhle (1871–1946) gives a short description of Navāyī's life and oeuvre and praises his talent by comparing him to the German poet Goethe².

Thúry's early demise in 1906 and Vámbéry's death in 1913 created a huge gap in Chaghatay studies in Hungary that was filled only almost half a century later by János Eckmann (1905–1971). Though Eckmann studied at the Turkology department founded by Vámbéry in 1870 and published widely on Chaghatay literature and Navāyī, he spent most of his life far from Hungary and thus his achievements on the field will not be listed here.

Hungary became part of the Soviet bloc after the Second World War and Navāyī's literary accomplishments started to be mentioned more often in daily papers. Just to mention one example, a short account of Navāyī's life was published by an unnamed author in a daily paper in 1949³. Samples from Navāyī's works also started to appear in the 1950s. The cultural, literary journal *Alföld* published a Hungarian translation of a few lines from the *Farhād u Šīrīn* in 1954⁴, and longer samples from the *Laylā u Majnūn* in 1956⁵. A short account of Navāyī's life, together with the translation of two ghazals were published by Pál Fehér (1936–2013) in a local daily, *Kisalföld* in 1959⁶.

A Hungarian translation of the whole text of *Farhād u Šīrīn* was published by a prestigious literary publisher, Európa Kiadó in 1966. The translation was made by a scholar, András Bodrogligeti (1925–2017), an acknowledged expert on Chaghatay literature and Erzsébet Brodszky (1907–1983) a distinguished translator⁷. The volume received good reviews⁸ and was republished in 1974⁹. Perhaps due to the success of the volume Oibek's historical novel on Navāyī's life was also translated into Hungarian¹⁰.

An eminent Turkologist and former head of the Department of Turkic Studies at Eötvös Loránd University, Zsuzsa Kakuk (b. 1925) published an anthology of Turkic literary texts in 1985. The volume bearing the title *Örök kőbe vésve* (Carved into An Eternal Stone) included poems composed by poets of the Chaghatay tradition as well¹¹. Besides samples from previously published texts, the *Laylā u Majnūn* and the *Farhād u Šīrīn*, the volume contained Navāyī's six ghazals, three *rubā'īs* and two *tuyuğs* translated by Erzsébet Brodszky.

As the two outstanding Hungarian experts of Chaghatay studies, János Eckmann and András Bodrogligeti left Hungary, not much scholarly literature was devoted to the study of Navāyī in the past few decades.

An entry on Navāyī was included in the *Világirodalmi lexikon* (Lexicon of the Literature of the World) written by Edit Tasnádi (b. 1942) in 1984¹² and Ferenc Csirkés (b. 1972)

¹ Parlatır İsmail and Hazai, György, *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007) 91–92, 100–101, 161–165.

² Pröhle, Vilmos, 'A keleti törökség irodalma,' in *Egyetemes irodalomtörténet*, vol. 4, ed. by Heinrich Gusztáv (Budapest: Franklin Társulat, 1911), 308–309.

³ 'Fény hull az útra,' *Délpestmegyei Népiújság*, July 24, 1949, 6.

⁴ Tardoss, Hilda (transl.), 'Farhad és Sirin,' *Alföld* 4 (1954), 37–38.

⁵ Szabó Lőrinc (transl.), 'Aliser Navoj: Lejla levele,' *Alföld* 5 (1956), 92–95.

⁶ Fehér, Pál, 'Bemutatjuk Aliser Navoit' *Kisalföld*, 22 February, 1959, 5.

⁷ Alisír Nevái, *Ferhád és Sirin*, transl. by Erzsébet Brodszky (Budapest: Európa, 1966).

⁸ See e.g. Fabián, László, 'review of Alisír Nevái: Ferhád és Sirin. Fordította Brodszky Erzsébet,' *Nagyvilág* 13/6 (1968), 940–941.

⁹ Alisír Nevái, *Ferhád és Sirin*, transl. by Erzsébet Brodszky (Budapest: Magyar Helikon, 1974).

¹⁰ Ajbek, *Rózsáskert dalosa. Alisír Nevái életregénye* (Budapest: Európa, 1978).

¹¹ Kakuk, Zsuzsa, *Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre* (Budapest: Európa, 1985).

¹² *Világirodalmi lexikon*, vol. 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó 1984), 271–272

published an analysis of Navāyī's *Hālāt-i Pahlavān Muḥammad* in 2003¹. Very recently Benedek Péri (b. 1966), the current head of the Department of Turkic Studies at Eötvös Loránd University published several articles on various aspects of the oeuvre of Navāyī². He is currently working on an edition and English translation of Navāyī's *Maḥbūb al-Qulūb* together with Prof. Aftandil Erkinov and he has a joint project with Prof. Abdulla Azamov aimed at compiling a book containing Navāyī's forty *rubā'īs*, together with prosodic and poetical explanations and relevant English translations.

AMIR ALI SHER NAWAI AND HIS INDIAN CONTEMPORARIES

Akhlaque Ahmad 'Ahan',

Prof. Dr., Centre of Persian & Central Asian Studies, School of Language, Literature and Culture Studies, Jawaharlal Nehru University; India.

Introduction

Amir Ali Sher Nawai 'Fani' is indeed a versatile genius like his predecessor Amir Khusraw Dehlavi and his contemporary Mulla Jami. Besides, he is considered the great master of the classical Chaghtai Turkish or Ozbeki, he is also a prominent poet of Persian, and his Persian *Diwan* consist of many genres including *Ghazal*, *Rubai*, *Qita* and *Qasida*, but primarily, he is a poet of *ghazal*, which is also evident from his volume of poetry or *Diwan*, as out of 4704 couplets, the couplets of *ghazals* consist 3800.

In spite of the fact that many works are pursued on different aspects of his persona, works, his era and the literary and cultural legacy and heritage of his period; still there are many facets which needs a careful academic attention to explore hitherto the non-explored as Maulana Balkhi says³:

آب دریا را اگر نتوان کشید
بم به قدر تشنگی باید چشید

In the current paper, it is attempted to write about his Indian contemporaries, and more remarkably as the evidences suggest, many of them were surely in contact with the great luminary of his era, Ali Sher Nawai.

Amir Ali Sher Nawai's era and Indian contemporaries

It was the era of great rulers like Mirza Abul Qasim Babur (d. 1457), Abu Sayid Mirza (1469) and Sultan Husain Bayaqla (1496) in the Khorasan region who patronized knowledge, art and literature, and the concomitant luminaries. Amir Ali Sher Nawai was the one who grew up in the patronage of such great Sultans and patrons, and on the invite of Sultan Bayaqla, he

¹ Csirkés, Ferenc Péter, 'Mīr 'Alī Šīr Navā'ī: Hālāt-i Pahlavān Muḥammad,' in *Függőkert. Orientalisztikai Tanulmányok* (Budapest: Argumentum, 2003).

² Péri, Benedek, 'The influence of Mīr 'Alī-Šīr Navā'ī's Persian Poetry on the Ghazals of the Ottoman Sultan Selim I (1512–1520),' in *Alisher Navoiy va XXI asr mavzudagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari*, ed. by Shuhrat Sirajiddinov (Tashkent: Tamaddun, 2017), 74–80; Péri, Benedek, 'Some Thoughts on Translating Mīr 'Alī-Šīr Navā'ī's Poetry into English. Difficulties and Suggestions,' in *Alisher Navoiy va XXI asr mavzudagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari*, ed. by Shuhrat Sirajiddinov (Tashkent: Tamaddun, 2019), 201–207.

³ Maulana Jalaluddin Rumi Balkhi, *Masnawi e Ma'nawi*, Vol. VI, – Delhi, 1976.

took over the responsibility of *Moh'rdari* and later as the member of *Diwan e Aali amarat*, and also achieved the status of *Aichgi* or *Nadim*. From the perspective of literary and cultural scenario, it was the Golden era of Khorasan, and undeniably, Amir Ali Sher Nawai was one of pivotal figures, who played the role to enrich it. Besides, the socio-political condition of the period too was also blessed with peace and prosperity, and in establishing these ideal situation, these great rulers and emirs played great roles. Amir Ali Sher Nawai besides being a great poet laureate and writer himself, was also a great patron of poets, literary luminaries, writers, artists, scholars and Sufis, and transformed Herat into the great literary and cultural Centre of that era.

On the other hand, In Delhi Lodhis (1451-1526) and towards eastern side of India Sarqi Sultans (1394-1479) were ruling, whereas in the Deccan or the southern India Bahmanis (1347-1527) with their capitals in the beginning at Ahsanabad (i.e. Gulbarga 1347-1425) and later at Muhammadabad (i.e. Bidar) were the rulers, who were contemporaries of Timurid Sultans of Herat. All these dynasties and their sultans are known for their profound contribution and association towards enriching the literary and cultural milieu and their support to this aspect of society and civilization. Among the Lodhis names of Askandar and Ibrahim shah could be recounted.

The most illustrious and prominent among the scholars and poets of Lodhis period was Maulana Jamaluddin Jamali (d.1536). He was the friend of Sultan Askandar Lodhi, and the Sultan also used to consult and seek his guidance regarding his poetry. He also widely traveled especially in cities of Khorasan, Iran and Arabia, and wherever he visited also interacted with the scholars, poets and luminaries of the region. For instance, while visiting Multan, he made a visit to Shaikh Sadrudin Shahrullah, Maulana Kamaluddin Husain and Makhdoom Bilal Sindhi. He later visited Herat and the cities of Iran, Iraq, Damascus, Makkah, Andalusia, Yemen, Jerusalem and Eastern Rome. He reached Herat in the year 1492 and stayed at the place of great Sufi and scholar poet Mulla Abdurrahman Jami; and besides him, also saw other scholars of the region like Shaikh Sufi (the disciple of Zainuddin Khwafi), Masood Sherwani (d.905), Maulana Husain Lari, Abdul Ghafoor Lari etc. The evidences indicate that he positively came in contact of Amir Ali Sher Nawai. The book of Jami titled as *Sharh e Baiti az Dehlawi* is popular among Indians. The couplet of Amir Khusraw which explained in the book is as follow:

ز دریای شهادت چون نهنگ لا بر آرد سر
تیمم فرض گردد نوح را در وقت طوفانش

Besides he has also wrote commentary on the following couplet of Amir Khusraw:

ماه نویی کاصل وی از سال ساخت
گشت یکی ماه به ده سال راست

It is believed that Jami had some kind of obscurity about this couplet, but when Jamali reached to him, Mulla Jami queried about the couplet's denotation, and then wrote the commentary. Among the Indian contemporaries of Shaikh Jamali was Guru Nanak (1469-1539), the founder of Sikh religion, who too travelled to the Islamic world a lot like Shaikh Jamali. Besides him, many of the Iranian poets like Shaheedi Qumi and Hashmi Kermani who had migrated from Iran to India, also visited Jami in Herat.

The Sharqi dynasty was founded by Khwaja Jahan Malik Suroor and among his descendants and successors especially Ibrahim Shah and Mahmood Shah were able to earn fame. They had so much passion for the art and knowledge; and the way they showered their support to the literary gems and scholars, resulted into the transformation of their capital city Jaunpur as the Centre of scholars, poets and artists of region and matched with the glory and grandeur of other prominent centers of era like Balkh, Ghazni and Herat. It was reason, this was also called as Shiraz of the east.

Similarly, the Bahmani rulers were equally benevolent towards patronizing art, literature and culture. Besides the Bahmani Sultans, one of their ministers Khwaja Jahan Mahmood Gawan (1466-1488) must be mentioned exclusively. He was one of the most prominent Indian contemporaries of Amir Ali Sher Nawai. He himself was a great scholar and a great benefactor of scholarship. He especially paid attention to establish educational institutions, monuments, libraries and supported students.

Among these academic institutions established by Mahmood Gawan, the great University known as Madrasa e Mahmood Gawan, where all the prevalent disciplines of knowledge used to be taught. Its library consisted three thousand rare manuscripts. He himself was a great essayist and had great reverence and respect for Maulana Jami. He was in constant contact of Maulana Jami, and *Insha e Jami* comprises nine letters written to Mahmood Gawan.¹ Jami also wrote a *qasida* for him, which shows his affection for Mahmood Gawan. Mahmood used to send gifts, presence and fellowships to Mulla Jami every year. In his letters to Mahmood, Jami calls him *Malekuttujjar*, had twice expressed his regrets for not being able to visit India, and in one of the *Qatat*, has expressed profound wish of seeing the Khwaja. It is therefore, very unlikely that two personalities like Amir Ali Sher Nawai and Khwaja Mahmood Gawan, who were not only great patrons of scholars and scholarship and moreover were closely associated with Maulana Jami, could have been unknown to each other.

Mir Hashemi Kirmani popularly known as Shah Jahangir, a Sufi poet of Sindh in his Masnavi titled as *Mazharul-Asar* or *Mazharul-Asrar* (which he composed in response to Nizami's *Makhzanul-Asrar*) has lavishly praised Sultan Husain Mirza and Ali Sher Nawai. He writes about Nawai Fani that:

داشت امیری به هزاران کمال
 نادر و ممتاز و عظیم المثال
 شیردل و صاحب شمشیر بود
 نام خوشش میر علیشیر بود
 در فن ترکی به صریر قلم
 گفت صلا بر عرب و بر عجم
 بلعجب این است که آن نامدار
 با همگی مشغله روزگار
 داد به دیوان غزل انتظام
 کرد یکی خمسه ترکی تمام
 گفت به ترکی سخنان بزرگ
 از دم خضر و نفس پیر ترک
 بود شب و روز به صد عز و جاه
²همنفس خسرو عالم پناه

Amir Ali Sher Nawai while composing his *Khamasa*, or *ghazals* not only followed the poets like Amir Khusraw and Hasan Dehlavi, but in the opinion of Dr. Ruknuddin Humayun Farrukh who edited the Persian *Diwan* of Nawai Fani, his style is also characterized with the inventive innovations and experimentations where he uses *Ib'ham* (equivocation and ambiguity), *iham* (Amphibology and opacity) and *ta'qid* (notion), which later was recognized as *Sabk e Herati* and evolved as *Sabk e Hindi* in the later centuries. Dr. Farrukh writes:

شیوه خاصی درهم آمیخته و اختلاط این سه سبک که نماینده سه نوع طرز تفکر و اندیشه و تخیل استند، در فاصله پنجاه سال اساس و سرمایه سبکی شده است که به غلط آن را هندی می خوانند..... و طرز و روشی را که امیر علیشیر و

¹ Jami, Maulana Abdurrahman, *Insha e Jami*, Kanpur, Nawal Kishore, 1884.

² Shah Jahangir, Mir Hashmi Kirmani, *Mazharul-Asar* (ed. Hussamuddin Rashdi), – Karachi, 1957, – P. 74.

شعراى پيرو او بنیان گذاشته اند نشر داده و در تعمیم آن کوشیده اند و چون شعراى فارسى زبان در هند پيرو آنان شدند، این سبک به هندى نامگذاری شد. به هر حال غزلیات فانى بهترین نمونه این سبک است.»¹

In this way Amir Ali Sher Nawai may be considered as one of the initiators and founders of Sabk e Hindi, which later culminated in the poetry of Mirza Abdul Qadir Bedil Azimabadi. None the less, Fani's poetry is one of the best examples of the initial traits of *Sabk e Hindi*. For instance:

از خیال آن میان فکر محالى داشتم
بود اگر چه بس محال اما خیالى داشتم

شب غم اختر اشکم نیامد در حساب ار چه
که شب تا روز اختر مى شمارد چشم بیدارم

فراز سبزه هر سو لاله رعا زبسیارى
بود چون ابر شنکرفى به روى چرخ زنگارى
و یا گسترده بهر بزم گل فرش زمرد گون
به روى فرش برپا کرده شادروان گلنارى

لطافت بین که در آینه گون دریای اخضر فام
همه عکس شفق را مى زند لاف نمودارى

As a matter of concluding remarks, the art, genius and personality of Amir Ali Sher Nawai may be summarized as someone who is the ideal representative of the cultural and civilizational ethos of *Khorasan e Bozorg* which centered in Samarqand and Bokhara and emanated its legacies to Balkh, Ghazni, Herat, Shiraz, Delhi and Deccan, and nurtured this great tradition and culture.

АФҒОНИСТОНДА НАВОИЙШУНОСЛИК

Маннонов Абдураҳим Муталович

профессор, филология фанлари доктори, Тошкент давлат шарқшунослик
университети; Ўзбекистон.

Ўзбек – афғон адабий алоқаларининг тарихий ришталари жуда узоқ даврга бориб тақалади ва бу мавзу бир неча монографиялар учун ҳам етарлидир. Аммо биз бу ўринда адабий, маданий ва диний алоқаларимиз тарихининг қадимийлигини ва кўп жиҳатдан Ўрта асрларда ушбу алоқаларимиз ниҳоятда яқин ва чамбарчас бўлганлигини таъкидлаган ҳолда, шуни қайд қилиб ўтмоқчимизки, Афғонистон Ислом Республикаси ҳудудида қадим замонлардан бери бу мамлакатдаги бошқа миллат ва элатлар қатори кўп миллионли ўзбеклар ҳам истиқомат қилиб келадилар ва икки мамлакатда яшовчи ўзбекларнинг биз билган муштарак маданияти, фольклори, қадимий ёзма ёдномалари, айниқса мумтоз адабиётининг юксак намуналарининг маълум қисми ҳозирги Афғонистоннинг Ҳирот, Балх, Ғазна ва бошқа ўрта асрларда машҳур бўлган маданий ва

¹ Amir Ali Sher Nawai, *Diwan e Fani* (ed. Dr. Ruknuddin Humayun Farrukh), – Tehran, – P. 7.

адабий марказлари билан боғлиқдир. Биламизки, ўзбек маданияти ва адабиётининг буюк ва машҳур намоёндалари бўлган Абу Райҳон Беруний, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб ва бошқа ўнлаб тарихий аждодларимиз умрларининг маълум қисмини ҳозирги Афғонистон ҳудудида ўтказганлар. Уларнинг муборак қабрлари Ғазна, Ҳирот, Кобул ва Ишканим шаҳарларидадир.

Бизнинг кузатишимизча бу қўшни мамлакатда яшаб ижод қилган ва қилаётган ўнлаб истеъдодли ўзбекзабон шоирларнинг адиб-шоир сифатида шаклланишида муштарак мумтоз адабиётимизнинг буюк вакиллари асарларини аҳамияти, бениҳоя катта ва салмоқли бўлган.

Мен билган Афғонистонлик бирор бир кекса авлодга ёки кейинга авлодга мансуб шоир йўқки, Навоий, Бобур, Машраб, Муқимий, Фурқатларнинг сара асарлари таъсирида ғазаллар, мухаммаслар, рубоийлар, қасидалар, дostonлар битмаган бўлсалар. Хусусан, Алишер Навоий шеъриятининг бу мамлакат ўзбекзабон шоирлари ижодига самарали таъсири бекиёсдир. Биргина мисол: ўз вақтида номи чиққан ўзбекзабон шоирлардан бири Шох Ғулом Аҳмадий Алишер Навоийнинг ўнлаб ғазалига тахмислар бағишлангани маълум. Жумладан, Навоийнинг машҳур ғазалига бағишланган унинг олти бандлик мухаммаси шундай бошлайди:

Ваъдага қилмай вафо, гулчеҳра хушрў келмади,
Тийра бўлди субҳу шомим, ёнима рў келмади,
Шум рақибдин ёки қўрқиб, шўх тарсу келмади,
Кеча келгумдур дебон ул, сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг, отгунча уйку келмади.

Маълумотлар Афғонистонда замонавий навоийшунослик, асосан, иккинчи жаҳон урушидан кейин бўй кўрсата бошланлигини кўрсатмоқда. Бу аввало ўша йиллари Ўзбекистон ва Афғонистон ўртасида жонланган дастлабки адабий ва маданий-илмий алоқалар доирасидаги делегациялар алмашинувда кўринади. Жумладан, 1948 йил улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини нишонлаш учун бир гуруҳ Афғонистон олимлари ҳам Тошкентга ташриф буюрдилар ва илмий маърузалар қилдилар. 1955-1958 йиллар давомида ҳам бир неча Афғонистонлик адиблар алоҳида ва делегациялар таркибида Ўзбекистонга сафар қилиб, адабий баҳс ва анжуманлар доирасида Алишер Навоийнинг чоп этилган асарлари ва унинг ижодига оид илмий тадқиқотлар билан яқиндан танишдилар. Бу мамлакатдан келган ўзбекзабон олим, таниқли манбашунос, мунаққид Муҳаммад Ёқуб Воҳидий Жўзжоний ўзбекистонлик академик Воҳид Зоҳидов раҳбарлигида ўзбек мумтоз адабиёти ҳамда, Алишер Навоий ҳақида ўз илмий-тадқиқот ишларини олиб борди.

60-йилларнинг ўрталаридан эътиборан Афғонистонга адабий-маърифий ташрифлар ҳам амалга оширила бошланди. Жумладан, 1964 йил охирларида атоқли ўзбек шоири Ғафур Ғулом Афғонистонда буюк форс-тожик мумтози шоири Абдурахмон Жомийнинг 550 йиллик юбилейида иштирок этиб, Жомий ва Навоийнинг дўстлиги ва адабий ҳамкорлиги, адабиётларимиз алоқалари ҳақида мазмунли нутқ сўзлади. 1966 йил феввалида эса Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейи муносабати билан Ўзбекистоннинг йирик олимлари: академиклар Иброҳим Мўминов, Қори Ниёзий, Воҳид Зоҳидов ва профессор Ҳамид Сулаймонлар ҳам Афғонистонда сафарда бўлиб, афғон адиблари, олимлари билан танишдилар ва замонавий навоийшуносликнинг долзарб масалалари ҳақида фикр алмашдилар. Ҳиротдаги Алишер Навоий, Кобулдаги Бобур Мирзо мақбараларини зиёрат қилдилар.

1967 йилнинг 31 июлида 4 августигача Афғонистонда шарқ қўлёмалари бўйича ўтказилган симпозиумда ўзбек олимларидан Иззат Султонов, Убайдилла Каримов ва

Қувомиддин Мунировлар ҳам иштирок этдилар ва уларнинг маърузалари, айниқса Алишер Навоий асарларининг Ўзбекистонда сақланаётган қўлёзмалари, турли мамлакатлардан келган шарқшунос олимлар орасида катта қизиқиш уйғотди. Шу орада, 1969 йили Темурийлар даври санъати бўйича Самарқандда ўтказилган халқаро симпозиумда бошқа олимлар қатори ўз маърузаси билан йирик афғон адабиётшуноси профессор Абдулхай Ҳабибий ҳам қатнашди ва у ўз илмий маърузасида Алишер Навоийнинг буюк адабий хизматлари ҳақида қизиқарли маълумотлар билан ўртоқлашди. Бунинг сингари делегациялар алмашиш 70- йилларда ҳам давом этди. 1973 йил йирик навоийшунос олимларимиздан Абдуқодир Ҳайитметов Афғонистонга илмий сафар қилиб, бу мамлакатнинг Алишер Навоий ҳазратлари қадами теккан шаҳар ва вилоятларида бўлди ва кўплаб адабий қўлёзма манбалари билан танишди, Афғонистон илмий жамоатчилигини ўзбек мумтоз адабиёти, Ўзбекистонда навоийшунослик борасида олиб борилаётган салмоқли тадқиқотлар, монографик асарлар билан таништирди.

Шуни эътироф этиш лозимки, ўтган асрнинг 70- йилларига қадар Афғонистонда мамлакатимиз адабиёти ҳақида салмоқли маълумотлар, илмий мақолалар жуда кам босилар эди. Бу маълумотлар ҳам асосан мумтоз адабиётимизга, хусусан, Алишер Навоий, Бобур Мирзо, Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги кичик-кичик мақолалардан иборат эди.

Аммо 70- йилларнинг ўрталаридан, тўғрироғи, Афғонистон матбуотида 1974-1978 йиллар давомида Ойбекнинг «Навоий» романининг «Жвандун» журналида айрим қисмлари таржима қилиниши катта воқеа бўлди. Унинг таржимони таниқли олим ва давлат арбоби Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний эди. Навоий романи таржимаси мамлакат зиёлилари, ўртасида катта қизиқиш уйғотганлигининг бу мамлакатдаги сафаримиз чоғида гувоҳи бўлган эдик.

Сафар воқеаларидан кейин Афғонистонда бошқа халқларнинг адабиётлари билан афғон жамоатчилигини таништириш қатори ўзбек адибларининг асарлари пашту ва дарий тилларига ҳам мунтазам таржима этилиб бориши кузатилади. Афғонистонда ўзбек мумтоз ва ҳозирги замон адабиётини кенг тарғиб қилиш ишларида, хусусан, 1978 йилдан ўзбек тилида чиқа бошлаган «Юлдуз» газетаси катта роль ўйнади. «Юлдуз» саҳифаларида нафақат Афғонистонда истиқомат қилувчи ўзбекзабон шоир ва ёзувчиларнинг асарлари ёки ўзбек халқ фольклори намуналари мунтазам босиб борилди, балки бу газета саҳифаларида Ўзбекистон шоирлари ва ёзувчиларининг шеър ва ҳикоялари (масалан, Ҳ.Ҳакимзода Ниёзий, Ойбек, Ғафур Ғулум, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов кабилар-нинг) ҳамда А.Навоий, Лутфий, Бобур, Машраб, Муқимий шеърлари, ўзбекистонлик таниқли навоийшунос-адабиётшуносларнинг (масалан, В.Зоҳидов, В.Абдуллаев, А.Ҳайитметов, Б.Валихўжаев ва бошқалар) илмий мақолалари, мумтоз адабиёт ва Навоий ҳақидаги кўплаб мақолалар ҳам тез-тез босилиб турди.

Афғонистонда ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш, хусусан 1980 йилда улуг шоир Алишер Навоий ижодини тадқиқ этиш, таржима қилиш ва оммалаштиришнинг ўн йиллиги эълон қилиниши, қисқа вақт ичида Навоий ва унинг адабий муҳити ҳақида кўплаб илмий мақолалар чоп этилиши, айниқса, 1981 йил Кобулда пашту тилида Навоий ва унинг асарлари ҳақида «Амир Алишер Навоий» номли салмоқли илмий мақолалар тўпламининг нашр этилиши муҳим воқеа бўлди.

1985 йилда Кобулда Муҳаммад Ёқуб Воҳидий Жўзжонийнинг сайъ-ҳаракати билан биринчи марта Алишер Навоийнинг араб алифбосида «Муҳокамат ул-луғатайн» асари босилиб чиқди.

Афғонистонда икки мамлакат халқлари адабиёти ва адабий алоқаларига оид бир қатор мақолалар, таржима асарлари, монографик тадқиқотлар ҳам чоп этилди. Жумладан, мамлакатда Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби буюк аждодларимизнинг таваллуд топган кунлари муносабати билан деярли ҳар йили халқаро

ёки мамлакат миқёсида илмий анжуманлар мунтазам ўтказиб келинаётганлиги ва шу саналар муносабати билан Афғонистоннинг турли журнал ва рўзномаларида катта ва кичик ҳажмдаги илмий, оммабоп мақолалар, хабарлар берилиб борилаётганлиги маълум. Хусусан, 2016 йили Навоий ҳазратлари туғилган кунларининг 575 йиллик тантаналари муносабати билан Кобул ва бошқа шаҳарларда турли даражадаги илмий анжуманлар бўлиб ўтди. Бу анжуман Афғонистонда Алишер Навоий ижодини ўрганиш, тарғиб қилиш ва умуман ўзбек тили ва адабиётини тадқиқ қилишни жадаллаштириш, илмий изланишларни янги босқичга кўтариш борасидаги тарихий анжуман эди. Бу халқаро илмий анжуманда Афғонистон Ислом Республикасининг Президенти Ашраф Ғани жаноблари улуғ бобомиз хотирасига атаб катта нутқ сўзлади. Анжуманда дунёнинг ўнлаб олим-шарқшунослари қатори Ўзбекистондан ҳам навоийшунослар ўз маърузалари билан иштирок этдилар.

Афғонистон олимлари томонидан охириги ўн йилда яна бир қатор муҳим ишга қўл урилди. Жумладан, 2011 йилда таниқли афғонистонлик адабиётшунос ва таржимон Бурҳониддин Номиқ Ўзбекистонда, профессор Натан Маллаев томонидан ёзилган ва ўзбек мумтоз адабиётининг энг қадимги давралидан то XVI асргача даврини қамраб олган «Ўзбек адабиёти тарихи» номли салмоқли асарини дарий тилига маҳорат билан таржима қилиб, турли илмий шарҳлар билан чоп эттирди. Бу китоб Афғонистонда, хусусан унинг ўзбекзабон аҳолиси ўртасида катта олқишларга сабаб бўлди. Биламизки, Натан Маллаевнинг бу салмоқли китобининг аксарият қисми Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишлангандир. 2015 йили ушбу олим яна бир катта хайрли ишни бажарди, яъни у академик Воҳид Абдуллаев қаламига мансуб «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг иккинчи жилди ҳисобланган китобни дарий тилига таржима қилиб, 1000 нусхада чоп эттирди. Бу таржима ҳам ўзининг ҳам чуқур илмий шарҳлари билан диққатга сазовордир.

Шу йили Афғонистонлик заҳматкаш олим, шоир Раҳим Иброҳим қаламига мансуб дарий тилида «Навоий – инсон ҳуқуқлари ҳимоясининг пешқадам сиёсатчиси» номли рисола нашр этилди. Ушбу рисола асосан «Хамса» дostonларида буюк шоирнинг гуманистик қарашларининг 50 дан ортиқ кичик-кичик мавзулар доирасидаги мисоллари орқали оммабоп тавсиф ва ташриҳ қилинади. Натижада ўқувчи буюк давлат арбоби, сиёсатмадор ва шоир Алишер Навоийнинг асарларидаги инсон хилқатининг юзлаб қирраларини бадиий-фалсафий чизгилари билан танишади.

Шу ўнйиллик давомида навоийшунослик тарихида яна бир жуда салмоқли ишга қўл урилди. Бу Афғонистонлик таниқли адиб, адабиётшунос олим Абдулла Руйиннинг катта заҳматлари билан боғлиқ амалга оширилган ишдир. Бу олим узок йиллар давомидаги заҳмати, шахсий ташаббуси туфайли Навоийнинг деярли Афғонистонда барча қўлёзма асарлари матнларини бирма-бир тадқиқ қилиниб, уларни бир қатор қўлёзмалардаги нусхалари билан қиёслаб, эски ўзбек араб алифбосида 16 та китоб, 27 жилд (қисм) ҳажмида Кобулда чоп қилди ва бу ҳақида 2017 йил Навоий вилоятида ўтказилган Халқаро илмий конференцияда батафсил маълумот ҳам берди.

Афғонистонда Навоий ҳазратлари ҳаёти ва ижодини ўрганиш, асарларини тарғиб қилиш, уларни ўзбек мактаб дарслик ва қўлланмаларига киритиш ишларига ҳам ҳозирда алоҳида эътибор берилмоқда. Навоий таваллуд топган кунлари муносабати билан кўпчилик йирик рўзномаларда, журналларда мақолалар чоп этиш одат тусига кирди. Мамлакатда ўзбек ва бошқа тилларда чоп этилаётган янги «Ватандарон» журналининг бирон бир сони йўқки, Алишер Навоий ва унинг ижодига тегишли мазмундаги мақола бўлмаса. Шулар қатори 2020 йил ўрталарида Афғонистондан яна бир муҳим илмий мақолалар тўплами олинди. Ушбу тўплам 2020 йил 13-14 февраль кунлари Кобулда Туркия олимлари билан биргаликда ташкил этилган «Амир Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур» номли Халқаро симпозиумда эшитилган мақолалар тўплами эди.

Тўпладан 20 та илмий мақолалар ва ахборотлар жой олган бўлиб, шулардан 13 таси бевосита Навоий ҳазратлари ижодининг қирралари билан боғлиқдир. Бу мақолалар мисол ва фактик материалларга бойлиги ва таҳлилий мулоҳаза ва тадқиқотнинг чуқур илмийлиги билан ажралиб туради. Хусусан «Бобурнинг Алишер Навоийга бўлган муносабати», «Амир Алишер Навоийнинг тилшунослик қарашлари», «Алишер Навоийнинг Усмонли шоирларга таъсири», «Навоий ғурбатнинг аччиқ аламини чекканми?» каби мақолалар Навоийшуносликка янги материаллар олиб кирганлиги билан алоҳида илмий аҳамиятга эгадир. Масалан, Муҳаммад Ҳасан Тўлқиннинг Усмонли турк шоирлари ижодига Навоий таъсири масалалари ҳақида тўхталиб, 15-16 асрларга ижод этган 67 та шоирни тилга олади ва уларнинг Навоийга ёзган назираларининг бадиий қирралари ҳақида ўз мулоҳазаларини билдиради. Унинг таъкидлашича, Навоий таъсирида Усмонли шоирлардан 631 таси назира ёзганлар ва уларнинг орасида энг кўп назира ёзган усмонли шоирлар: Фузулий (73 та), Муҳий (61 та), Камол Пошо (47 та), Ломаш Чалаби (46 та), Аҳмад Пошо (39 та)лардир.

2021 йилнинг бошида Афғонистонда ўзбек тили миллий кунининг 29 йиллиги муносабати билан мамлакатнинг йирик олимлари ва шоирларининг илмий мақолалари, шеърӣ асарларини ўз ичига олган яна бир катта тўплам нашр этилди. Ушбу нашр ўзбек тилининг тарихи ва ҳозирги замондаги тараққиёти, ўзбек адабий тилининг шаклланиш босқичлари ва муаммоларга оид 20 дан ортиқ чуқур илмий – тадқиқий мақолалар мажмуаси эди. Бу нашрдан жой олган қатор мақолаларда, жумладан, Олтойнинг «Афғонистон ўзбек адабий тили муаммолари», Олим Кўҳканнинг «Афғонистон ўзбек адабий муҳити шаклланиши», Абдулханнон Арслоннинг «Ўзбек тили луғат таркиби», Муҳаммад Козим Амийнинг «Туркий тиллар оиласида ўзбек тилининг ўрни», Олим Эркиннинг «Ўзбек адабий тилининг тараққиёт босқичлари» ва бошқа мақолаларда у ёки бу муносабат билан Алишер Навоийнинг она тилмизнинг адабий тил сифатида ривожланишига қўшган улкан ҳиссаси ҳақида жуда қизиқарли кузатишлар ва маълумотлар берилади. Хусусан, тадқиқотчи Олим Эркиннинг эслатилган «Ўзбек адабий тилининг тараққиёт босқичлари» мақоласида Алишер Навоийнинг туркий адабий тилларни шаклланиши ва ривожланиши борасида олиб борган фаолияти, Навоийнинг ўз даврида адабий тил мақомига давогар бўлган уйғур тили, ўғуз, қарлук шевалари ва баъзи бошқа шеваларни чуқур ўрганиш, уларнинг имкониятларидан кенг фойдаланиб ўзбек (туркий) адабий тилни мустақил шаклланишига йўл очганлиги масалалари билан боғлиқ фактик материаллар асосида чуқур мулоҳазалар ўртага ташланади. Шунингдек, тўпланда бир неча ўзбекзабон шоирларнинг ифтихор билан Алишер Навоий ҳақида ёзган шеърлари ҳам маълум маънодаги Афғонистон навоийшунослигининг бир кўринишларидандир.

Умуман, Афғонистонда Алишер Навоий ижодий меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш масалаларига қизиқиш ортиб бормоқда ва энг қувонарлиси бу мамлакатда биринчи навбатда ўзбекзабон биродарларимиз, ҳамкасбларимиз орасидан Абдулла Рўин, Зикрилла Ишонч, Муҳаммад Козим Амийнинг каби навоийшуносликнинг забардаст тадқиқотчилари қаторида, янги-янги ёш навоийшунос ва ўзбек тилшунослари етишиб чиқмоқда.

Бугунги мажлисимизда дунёнинг бир қатор мамлакатларидан йирик навоийшунос олимлар қатори, биродар Афғонистоннинг кўп олимлари ҳам иштирок этаётганлигини мамнуният билан қайд этмоқчиман. Ва фурсатдан фойдаланиб, Афғонистонлик навоийшунос ҳамкасбларимизга мурожаат қилиб, шуни айтмоқчиманки, Алишер Навоий ижоди, дарҳақиқат, буюк уммон ва у кишининг ҳозирги шароитдан келиб чиқиб, икки мамлакат навоийшуносларининг биргаликда амалга оширадиган салмоқли илмий тадқиқот ишларини белгилаб олишнинг фурсати келди. Мен биламанки, Афғонистонлик ҳамкасбларимиз охириги ўн йилликларда нафақат Алишер Навоий, балки мумтоз адабиётимизнинг бир неча йирик намояндалари асарларининг (масалан: Бобур, Нодира, Лутфий, Машраб каби) танқидий матнларини нашр қилдилар. Ва бу соҳада мен

ўйлайманки, Афғонистон олимларимизнинг олдига тушадиган мутахассис ҳозирда йўқ, чунки, улар бевосита арабий ҳарфдаги кўлёмаларни ўқиш, талқин қилиш борасида жуда катта имкониятларга эгадирлар. Шунингдек, ўзбек адабий тили тарихига оид ҳозирда ўртага чиққан жуда кўп муаммоларни ҳал қилишда айнан шу афғонистонлик ўзбекзабон мутахассисларимизнинг роли ҳам алоҳида ўринга эга бўлиши шубҳасиз. Ва шу ўринда мен нашр этиладиган «Шарқшунослик» журналимизда Афғонистонда чоп этилган ёки чоп этилмаган навоийшуносликка, ўзбек тилшунослигига, адабий тилнинг шаклланиш ва имловий муаммоларига қаратилган илмий мақолаларга ўрин берилса аини муддао бўлур эди деган фикрдаман.

АЛИШЕР НАВОИ В КОНТЕКСТЕ ВЗАИМНОГО ВЛИЯНИЯ УЗБЕКСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУР

Мехтиева Нисбет Джанмамед кызы,
профессор, доктор исторический наук, Бакинский государственный университет,
кафедра Истории тюркских народов; Азербайджан

Одним из выдающихся личностей в сфере развития культуры Узбекистана был Алишер Навои, сыгравший важную роль в истории мировой цивилизации. Великий узбекский поэт А.Навои, служивший своей поэзией народу, сыграл важную роль в сфере развития светской литературы и распространения гуманистических идей, выявления различных факторов, оказывающих влияние на реальную жизнь человека, устранения несправедливости, беззакония и др. недостатков. В лице А.Навои основные факторы светской литературы постепенно утверждались в острой борьбе с безграмотностью и невежеством. Известный поэт был автором лирических произведений и великолепных поэм, состоящих и более чем 57 тысяч строк [16; s. 254].

Культурно – литературные связи и взаимное влияние возникали между народами, близкими друг к другу по своим историко – общественным развитиям. Мир образов и чувств А.Навои одухотворил узбекскую литературу, оказал влияние на уйгурскую, туркменскую, азербайджанскую, турецкую, татарскую и др. тюркоязычные литературы. Темы и сюжеты его произведений получили распространение в народе и использовались народными певцами и сказителями. В литературе того времени бытовало мнение, что язык тюрки (староузбекский) непоэтичен. А.Навои в трактате «Мухокамат уль – лугатайн» («Спор двух языков»), теоретически обосновал культурное и художественное значение староузбекского языка [12; с. 373]. Огромным историческим значением творчества А.Навои является то, что поэт считается основоположником узбекского литературного языка. Последовательная и острая борьба поэта за сохранение языка несомненно является одним из ярких примеров и доказательств его патриотизма. Он выступал против сопоставления языков, утверждал, что каждый язык отличается характерным преимуществом и своеобразием. А.Навои сыграл важную роль в распространении традиций поэтической школы Н.Гянджеви в литературах тюркоязычных народов [1; с. 156].

На протяжении столетий узбекские и азербайджанские поэты, мыслители, художники, зодчие и музыканты обращались к общим социально – философским, поэтическим сюжетам и образам, вместе утверждали высокие гуманистические идеалы.

История взаимоотношений поэзии узбекского и азербайджанского народов обогащали общечеловеческую культуру.

Среди мастеров, довольно оригинально продолжавших традиции, философские и светские идеи известного азербайджанского поэта А.Хагани, следует отметить великого поэта узбекского народа А.Навои. Он был близко знаком с творчеством А.Хагани, изучал его творчество, излагал философские мысли и суждения. Путем сравнения дервиша с правителем и признания превосходства дервиша над ним, А.Навои как бы приблизился к поэтическому мышлению А.Хагани. А.Навои обличил в своих произведениях несправедливость, рабское состояние человека, недовольство, вызванное беспомощностью, жизнь человека, непостоянство и бренность жизни, а также другие негативные черты, которые были отражены в трудах его предшественников. Несмотря на то, что поэт сумел сохранить решительность в своих философски – критических суждениях и взглядах, он пытался смягчить резкость и остроту, характерных природе А.Хагани. Все это указывает на то, что А.Навои своеобразной оригинальностью продолжает творчество своего азербайджанского предшественника.

В истории узбекской литературы громадный интерес творчество Низами вызвало у А.Навои. Для него Низами был поэтом, открывшим новую эру в истории литератур народов Востока. Он дал самую высокую оценку «Пятирице» Низами. Самым ценным качеством поэзии Низами А.Навои считал ее жизненность, яркость, конкретность и предметность его описаний. Освоение поэзии Низами воодушевило Навои новыми идеями и вдохновило его на создание «Пятирицы» на «тюрки», что в развитии этого жанра было принципиально новым этапом [14; с. 33]. В этом произведении поэт затронул социальные проблемы своего времени и прославился как один из последователей литературной школы Н.Гянджеви. А.Навои досконально изучив произведения А.Хагани, Н.Гянджеви и И.Несими написал им поэтическое обращение.

По словам В.Захидова, выражая глубочайшую любовь к Низами Гянджеви, а через него к народу, давшему всему человечеству этого гениального поэта, Алишер Навои писал:

Он – царь поэтов – милостью творца
Жемчужина Ганджийского венца.
Он – благородства несравненный перл,
Он в море мыслей совершенный перл...
Он мир засыпал жемчугом своим, –
Как звезды, жемчуг тот неисчислим...

Навои называл Низами «редкостью эпохи» [8; с. 16, 113]. Навои восторженно восхваляет Низами и его «Пятирицу». Но вместе с тем он как истинный ученик и последователь старался не повторить своего учителя и быть оригинальным [15; с. 232].

В любовной лирике, стихах – подражаниях газелям А.Навои, М.Физули и др. отражена повседневная жизнь народа. В основе дастанов «Лейли и Меджнун» и «Юсуф и Зулейха» – распространенные на Востоке сюжеты: создано около 120 произведений на сюжет «Лейли и Меджнун» и около 140 – «Юсуфа и Зулейхи». К этим сюжетам обращались также Н.Гянджеви, А.Навои и М.Физули [9; с. 417].

В результате упорного труда М.Физули досконально изучил логику, гуманитарные науки, философские течения, арабские переводы и т.д., а также ознакомился с персидской, узбекской и турецкой литературами. Он также упомянул А.Хагани, Н.Гянджеви, А.Навои и др. поэтов, тем самым продемонстрировал свои глубокие знания в области поэзии этих мастеров слова. Произведение «Анис уль – калб» М.Физули своего рода созвучно с передовыми идеями А.Навои и др. поэтов [13; с. 14, 16]. Наряду с персо

– таджикскими классиками, М.Физули также был впечатлен произведениями А.Навои, написал редчайшие произведения на арабском, персидском и азербайджанском языках, тем самым довольно расширил границы родной литературы. После А.Навои он оказал самое сильное влияние на тюрко – татарскую литературу. Такая распространенность сферы влияния А.Навои и М.Физули была связана с социальной, экономической и культурной общностью, существующей в жизни народов [16; s. 7]. В Ташкенте, в фонде рукописей Академии Наук Республики Узбекистан хранится рукопись дивана М.Физули. Этот диван был переписан в 1581 – ом году. Здесь наряду с диваном также хранятся и другие произведения поэта [10; s. 14]. О влиянии М.Физули узбекские литературоведы вели обширные исследовательские работы. В.Захидов пишет: «В конце XVIII – начале XIX веков одним из наиболее влияющих на узбекскую литературу поэтов был... великий азербайджанец М.Физули [17; s. 288].

Азербайджанские исследователи изучали творчество А.Навои и вели плодотворную деятельность в сфере сбора, изучения, анализа, перевода и публикации его произведений. Некоторые образцы художественного наследия А.Навои были переведены на азербайджанский язык. Еще в 20 – е годы XX века оригиналы различных произведений были опубликованы в Баку. Некоторые его газели были изданы в 1941, другие в 1948 годах, поэма «Фархад и Ширин» и 2 сказки из произведения «Семь звезд» были выпущены в отдельной книге [16; s. 265].

Произведения Низами и Насими, Навои и Физули пересекали национальные границы и получали широкое распространение в далекие времена, когда не имелось тех всесторонних возможностей для развития культурных связей. Тюркоязычные народы читали и знали творения этих мастеров в оригинале. Национальная культура азербайджанцев и узбеков развивалась и достигла расцвета в обстановке этого нового обмена художественными ценностями. Алишер Навои, также как Низами, Насими и Физули, является поэтом не только своего народа, но и всех народов Ближнего и Среднего Востока. Подобные великие личности творчеством своим служили всему миру. Рукописи А.Навои дошли до наших дней в большом количестве. В Республиканском рукописном фонде Национальной Академии Наук Азербайджана хранятся 61 самостоятельных рукописей А.Навои. Среди этих рукописей имеются списки, которые представляют большую ценность в деле изучения и публикации поэта. На основе списков произведений А.Навои, хранящихся в Республиканском рукописном фонде Национальной Академии Наук Азербайджана, определяются истоки распространения произведений А.Навои в Азербайджане, дается историография изучения списков, их влияние и роль в деле изучения азербайджано – узбекских литературных связей, выявляются произведения азербайджанских поэтов, вошедших в рукописные диваны А.Навои. Определены новые списки совместных диванов Навои и Физули, дается текстологический и палеографический анализ каждого списка [11; с. 3].

В ноябре 2016 года при совместном участии Института Литературы им. Низами Гянджеви Национальной Академии Наук Азербайджана и посольства Узбекистана в нашей стране была проведена международная научная конференция по теме «А.Навои и Азербайджанская литература», посвященная 575 летию А.Навои [7; s. 12]. Материалы международной научной конференции были опубликованы в отдельной книге [2; s. 12]. В 2017 году в городе Навои Узбекистана была проведена международная конференция по теме «Место наследия Алишера Навои в мировой культуре». В этой конференции принимали участие также и азербайджанские ученые и их статьи были опубликованы [6; s.2]. В 2020 году в Институте Литературы им Низами Гянджеви Национальной Академии Наук Азербайджана совместно с посольством Узбекской Республики в Азербайджане и Ташкентским Государственным Университетом Узбекского Языка и Литературы им. А.Навои была проведена международная научная конференция по теме «Изучение

литературного и научного наследия Алишера Навои», посвященная 579 летию выдающего узбекского поэта А.Навои. Затем был открыт Литературоведческий Центр Алишера Навои при отделе Литературных связей Азербайджана – Туркменистана – Узбекистана при Институте Литературы им. Низами Гянджеви Национальной Академии Наук Азербайджана. Центр функционирует на основе соглашения, подписанного между Институтом Литературы и Ташкентским Государственным Университетом Узбекского Языка и Литературы [4; s.14]. В 2020 году при инициативе Ташкентского Государственного Университета Узбекского Языка и Литературы им. А.Навои был проведен онлайн семинар по теме «Алишер Навои и Азербайджан». На семинаре принимали участие и азербайджанские исследователи [5; s.7].

Творчество А.Навои также нашло свое отражение на страницах средств массовой информации нашей республики. В Азербайджане высоко ценится имя великого узбекского поэта А.Навои. В 2016 году ноябрьский номер специального выпуска «Язычы» газеты «Огуз эли» был посвящен великому узбекскому поэту А.Навои. В этом специальном выпуске были изложены очень интересные детали о феномене А.Навои, его великолепном художественном творчестве, образцовой личности всему человечеству [18; s.13]. Имя великого поэта было увековечено не только в его родной стране, а также в других тюркоязычных государствах, в том числе и в Азербайджане. В городе Баку был установлен памятник узбекского поэта. Также одна из улиц в столице нашей республики носит имя А.Навои [3; s.13].

Великий поэт узбекского народа А.Навои занимает особое место в сфере культуры, в том числе и литературы. Его великолепное творчество, жизнь, научное мировоззрение и общественно – политическая деятельность по сей день остается актуальным и примером подражания для нового поколения. Вышеуказанные примеры еще раз подтверждают, что в нашей стране дается высокая оценка истории, общественной, политической, экономической и культурной жизни Узбекской Республики. Не случайно, что в Бакинском Государственном Университете существует кафедра Истории тюркских народов.

Литература

1. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва: Наука, 1985. – 332 с.
2. *Beynəlxalq elmi konfransın materialları kitab halında nəşr olunub / Mədəniyyət.* – 2017. – 22 noyabr. – S. 12.
3. *Dahi Nizaminin böyük davamçısı. Əlişir Nəvai – 570 /Mədəniyyət.* – 2011. – 9 fevral. – S.13.
4. *Əlişir Nəvai – 579 /Olaylar.* – 2020. – 22 – 24 fevral. – S. 14.
5. *Əlişir Nəvai və Azərbaycan /Mədəniyyət.* – 2020. – 11 noyabr. – S. 7.
6. *Əlişir Nəvai və Azərbaycan. Alimlərimiz Özbəkistanda beynəlxalq konfransda iştirak ediblər / Mədəniyyət.* – 2017. – 15 fevral. – S. 2.
7. *Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. Mütəfəkkir şairin 575 illiyinə həsr olunan elmi konfrans / Mədəniyyət.* – 2016. – 18 noyabr. – S. 12.
8. Захидов В. Мы всегда друзья... Страницы азербайджанско – узбекских литературных взаимосвязей. Баку: Элм, 1985. – 280 с.
9. Литература 18 – 19 вв. //Туркменская Советская Социалистическая Республика. Ашхабад: ТСЭ, 1984, - С. 416-418.
10. *Məhəmməd Füzuli. Əsərləri beş cildə. I cild.* Bakı: Qızıl Şərq, 1958. – 466 s.
11. Нагиева Дж.М. Бакинские рукописи Алишера Навои. Баку: Элм, 1986. – 140 с.
12. Узбекская Советская Социалистическая Республика. Ташкент: УСЭ, 1981. – 560 с.
13. *Füzuli Məhəmməd /Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild.* Bakı: Qızıl Şərq, 1987. – S. 14-17.
14. Хайитметов А.Х. Традиции Низами в узбекской литературе. Материалы научной конференции, посвященной проблеме «Азербайджанская культура XI – XII веков и творчество Низами Гянджеви». – Баку: Элм, 1980. – С. 33-34.

15. Хайитметов А.Х. Традиции Низами в узбекской литературе. Альманах Низами Гянджеви. Книга первая. – Баку: Элм, 1984. – С. 228–234.
16. Хәлилов Р.İ. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. Dərslik. – Bakı: Maarif, 1966. – 410 s.
17. Хәлилов Р.İ. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Dərslik. – Bakı: Maarif, 1994. – 432 s.
18. Çobanoğlu F. «Yazıcı» bu dəfə Əlişir Nəvai irsini işıqlandırdı /525 – ci qəzet. – 2016. – 10 dekabr. – S. 13.

ALISHER NAVOIY TURKIY DEVONLARINING TENGSIZ QO'LYOZMA NUSXASI

Abdulkhikim Shar'iy Juzjoni,
professor, yuridik fanlari doktori, Turon fanlar akademiyasi akademigi, Stokgolmda Bobur
xalqaro jamoat fondi vakili; Shvetsiya.

Men Hazrat Alisher Navoiy turkiy devonlarining bir nodir qo'lyozma nusxasi bilan, bundan 69 yil oldin, bir tasoduf natijasida, tanishgan edim. U, shunday yuz bergan edi:

1952 yil o'quvchiligim davrida bir kuni rahmatli tog'am Mirzo Muhammad Qosim Qozizoda bilan marhum toshkentlik shoir va olim Qori Sharafuddin Sharafning o'g'li Maxdum Hisomiddin akaning uyiga bordik.

Tog'am vatanparvar bir siyosat arbobi sifatida «Barq» taxallusi bilan she'r yozardi va mamlakat parlamentida maorif va iqtisod komissiyalarining raisi edi va apozitsiya guruhining taniqli a'zolari bilan bir safda turardi. Hisomiddin aka esa tijorat ishlari bilan shug'ullansa ham, she'r va adabiyotga qiziqardi hamda Alisher Navoiyning ashaddiy muxlislaridan edi. Ular shaxmat o'yini shaydosi va ikkalasi ham katta mahorat egasi edi.

Suhbat chog'ida tog'am meni Maxdumga tanitib, jiyanim she'riy iste'dod egasi, o'zbek va fors tillarida she'r yozadi dedi. Mezbon qiziqib, she'r va adabiyot bo'yicha suhbat jarayonida, Navoiyning she'rlaini o'qiganmisiz deb mendan so'radi. Men: Ha, Maxdum janoblari, kamina Navoiy hazratlarining irodatmandiman, uning bir devonini yoshligim chog'larida mahalliy madrasada o'qiganman, undan keyin «Xamsa»ni bir marta, «Farhod va Shirin» dostonini ikki marta o'qiganman. Hozir ham «Xamsa» kitobi men bilan bor.

U mendan Navoiy she'rlaridan o'qib berishni so'radi. Men «G'aroyibu-s-sig'ar»dagi birinchi g'azalning quyidagi matla'i:

Ashraqt min aksi shamsil-ka'si anvorul-hudo,
Yor aksin mayda ko'r deb, jomdin chiqti sado.

Shuningdek «Xamsa»dan, Xusrav bilan Farhodning munozarasidan quyidagi baytlarni o'qidim:

Dedi, qaydinsan ey majnuni gumroh,
Dedi, majnun vatandin qayda ogoh.
Dedi, qay chog'din o'ldung ishq aro past,
Dedi, ruh ermas erdi tang'a payvast.
Dedi, nedur sango olamda pasha,

Dedi, ishq ichra majnunluq hamisha.
Dedi, bu ishqdin inkor qilg'il,
Dedi, bu so'zdin istig'for qilg'il.

Rahmatli Maxdum nihoyat quvondi, meni olqishlab, tashviq qildi. Hisomiddin aka uchun bu bir kutilmagan uchrashuv edi. U tog'amga qarata: men hanuzgacha jiyaningizdek Navoiy asarlariga qiziquvchan va uning mazmuniga tushunadigan sakkizinchi sinf o'quvchisini ko'rmaganman, dedi va o'rnidan turib ichki xonaga kirdi va muqaddas kitoblar kabi ro'molga o'ralgan bir kitobni olib chiqib dedi: bu qimmatli kitob «Xazoyinu-l-maoniy» Navoiyning to'rtta turkiy devonidan iborat. Bu kitob tengi yo'q bir qo'lyozma, hozirgacha hech kimga berganim yo'q. Agar Qozizoda janoblari kafolat bersalar, bir oygacha uni sizga omonat berishim mumkin. Mening iltimosim va tog'amning kafolati asosida, u kitobni ikki oygacha kaminaga omonat sifatida topshirdi.

Men ikki oy davomida ushbu mislsiz «Xazoyinu-l-maoniy» qo'lyozma nusxasini diqqat bilan boshdan oyoq ko'rib chiqib, turli joylaridan 20 betlik kerakli materiallarni ko'chirib oldim. Bu kabi bir nafis va qimmatli asar mening ixtiyorimda bo'lganini katta bir yutuq hisoblab, uning betlari soni, she'r janrlari turlari va har birining baytlari sonini aniqlab daftarimga yozib oldim.

O'sha vaqt mening hisobimga ko'ra mazkur to'rt devondagi mavjud g'zallar 19999 baytga yetib borardi, oxiridan bir necha varaq va o'rtasidan 2 varaq tushgan edi. Bulardan tashqari undagi qit'alar, muxammaslar, musaddas, masnaviy va muammolar, lug'az va fardlar bilan 2379 baytga yetib borardi. Shu yo'sinda qo'lyozma hammasi bo'lib taxminan 22378 baytni o'z ichiga olardi.

Misol suratda baytlar sonini diqqat bilan quyidagidek hisoblaganman: hikmat, axloq va odob, nukta va latifalar bo'yicha 209 qit'a mavjud bo'lib, ularning baytlari soni jami 498 baytga yetib boradi. Jumladan, «G'aroyibu-s-sig'ar»da 50 qit'a, «Navodiru-sh-shabob»da 51 qit'a, «Badoyeu-l-vasat»da 58 va «Favoyidu-l-kibar»da 50 qit'a bor edi.

Shuningdek, g'azallar sonini radif asosida quyidagi tartibda hisoblaganman: alif radifida 148 g'azal va har devonda 37 g'azal bor. «B» radifida 108 g'azal va har devonda 27 g'azal bor. «G» radifida 4 g'azal va har devonda 1 g'azal bor. Shuningdek, oxirgacha.

Shu kabi musaddaslar va muxammaslar sonini, muxammas qilingan g'zallar va har devondagi tarji'bandlarning, bandlari soni va har bir tarji'ning qayd qilish bilan ko'rsatganman. Masalan, «Navodir»dagi tarji':

Baqosizdur jahon ra'nosi valloh

Jahon ra'nosi yo'qkim mosival-loh

Hurmatli Maxdum Hisomiddinga tegishli Amiri kabir Alisher Navoiyning «Xazoinu-l-maoniy» qo'lyozma nusxasi 675 varaq (1350 bet)dan iborat bo'lib, aytib o'tganimdek bir necha varaqlari tushgan va bir qator varaqlari ko'p ishlatilish natijasida yirtilgan yoki uzilgani uchun, mahorat bilan tuzatilgan va sahhoflik qilingan. Nusxa chiroyli nasta'liq xati bilan nafis qog'ozga butunlay to'g'ri ko'chirilgan. Men o'sha vaqt har qancha qidirsam ham unda noto'g'ri yozilgan biror so'z yoki iboraga duch kelmadim. Lekin afsuski kitobning oxiridan bir necha varaq tushgani sababli, ushbu qimmatli qo'lyozmaning kotibi va undagi baytlarning umumiy sonini daqiq suratda aniqlolmadim.

Kitobdagi muhrlar va iboralar:

Qo'lyozmaning hoshiyalarida 30dan ortiq muhr va iboralar mavjud. Ulardan 9 tasi o'qib bo'lmaydigan darajada xira. Biz quyida ularning ayrimlari haqida ma'lumot beramiz:

– Qo'lyozma nusxaning 87 betidagi doiraviy shakl muhrda quyidagi so'zlar nasx xati bilan yozilgan **«Abulg'oziy Muhammad Ibrohimxon ibn Hoji Muhammadxon»**.

– 114 betda shu shakldagi muhrda quyidagi so'zlar nasx yozuvida bitilgan: **«Sulton Muhammad Ibrohim ibn Hoji Muhammadxon sana 908»**.

– 160 va 192 betlarda, 114 betdagi muhr o'sha iboralar va sana (908) bilan bosilgan bo'lib, uning tagida bir o'n burchakli muhr quyidagi iboralar bilan mavjud: **«Va - mo tavfiqiy illo billoh. Al - abd Muhammad Ibrohimxon sana 908».**

– 201 betda 3-ta muhr bor:

1 – O'n qirrali muhr **«Va- mo tavfiqiy illo billoh al-abd Muhammad Ibrohimxon»** iboralar bilan;

2 – Doiraviy muhr **«al-mutavakkil alalloh al-malik almannon sulton Do'st Muhammadxon ibn...»** iboralar bilan ko'zga tashlanadi.

3 – Birinchi muhrning o'zi.

Ko'pincha qo'lyozma betlarida Sulton Ibrohimning muhrlari, ayrim betlarda esa Do'st Muhammadxonning muhri ko'zga ko'rinadi. 502 betda bir kichik doira ichida **«Muhammad Ibrohim Bahodur»** va uning osti va ustida **«Rostiy rastiy»** –

Amir Temur uzugidagi ikki kalima yozilgan.

– Kitobning 720 beti hoshiyasida katta harflar bilan yozilgan quyidagi iboralar diqqatni o'ziga tortadi: **«Hozo devonu ash'ori amiri kabiyr olim odil Amir Alisher. Sohibuhu Sulton Muhammad Ibrohim xallada-allohu mulkahu»** (bu, buyuk amir olim, odil Amir Alisherning she'rlari devoni. egasi Sulton Muhammad Ibrohim, Alloh uning mulkini abadiylashtirsin) (Vergul va nuqtalar bizdan).

– 801 betda bu ibora mavjud: **«Hozo devonu Mir Alisher Sulton Husayn Mirzo».**

– 1129 betda quyidagi iboralar bor: **«almu'tasim bi-inoyatilloh almalik almannon Sulton Do'st Muhammad Solu ju'axon».**

– 1279 betda **«al – vosiq bilmalikil-vali sayyidiy Muso ibn Sayyid Ali»** iborali muhr bor. Shu muhr 1329 betda ham takror bosilgan.

Xulosa:

Qo'lyozmaning ayrim betlari hoshiyalarida bosilgan muhrlar va yozilgan qisqa iboralardan quyidagidek xulosa chiqarish mumkin:

Bu qo'lyozmaning egasi temuriy podshohlardan biri Sulton Muhammad Ibrohimxon ibn Hoji Muhammadxon bo'lgan. 720 bet hoshiyasining o'ng tomonida katta harflar bilan nasta'liq xatida yozilgan iboralarda, bu kishi kitobning egasi ekanligi «sohibuhu-egasi» so'zi bilan quyidagidek ifodalangan **«Sohibuhu Sulton Muhammad Ibrohim xallada-allohu mulkahu».** Uning kop muhrlaridan tashqari, 502 betda bir kichik doirada **«Muhammad Ibrohim Bahodur»** va uning osti va ustida **«Rostiy rastiy»** – Amir Temur uzugidagi ikki kalima yozigani shundan dalolat beradi. Hozircha uning kim ekanligi va qayerda hukumat qilganligi bizga ma'lum emas.

- 908 sananing necha yerda qayd bo'lganligi shundan dalolat beradiki u temuriylar davrida yashagan. Shuningdek, muhrdagi 908 sanasidan ma'lum bo'ladiki, muhrlar Navoiy vafoti (911 yil-qamariy sanasi)dan 3 yil oldin bosilgan. Shunga binoan kitob shohlar va shohzodalar kutubxonalaridagi qiymatli asar bo'lgani uchun, Navoiy nazaridan o'tgan bo'lishi ham mumkin.

- Sulton Muhammadxon nomi bilan necha joyda bosilgan muhrlar, aftidan shuni ko'rsatadiki, mazkur kitob, birinchi egasidan keyin uning qo'liga o'tgan.

- Solu Ju'axon va Sayyidiy Muso ibn Sayyid Ali ismlari aniqlanmadi.

- 801 bet hoshiyasida katta harflar bilan yozilgan: **«Hozo devonu Mir Alisher Sulton Husayn Mirzo»** iboralar asosida mazkur kitob Husayn Boyqaro kutubxonasiga tegishli bo'lgan, so'ngra Sulton Ibrohimga o'tgan deb taxmin qilish mumkin.

Hozir «Xazoyin...»ning bu qo'lyozma nusxasi qayerda?

Zamon o'tishi bilan o'lkamizda ko'p siyosiy hodisalar yuz berdi. Sovet ittifoqi o'z armiyasi bilan vatanimizni bosib olib, xalqaro miqyosda tan olingan Afg'oniston Demokratik Respublikasini ag'darib tashladi va qonuniy davlat rahbarlarini qamoqqa soldi. Ular jumlasida

men ham bor edim. 7 yildan so'ng turmadan chiqsam, Hisomiddin aka yuzaga kelgan xavfli og'ir sharoitda boshqa ko'p vatandoshlardek oilasi bilan Kanada o'lkasiga ketgan ekan.

Men u kishining aniq adresini bilmasam ham, ayrim do'stlari orqali quyidagidek iltimos bildirdim: Maxdum janoblari! Sizga ma'lumki qo'lingizdagi Hazrat Navoiyning «Xazoyinu-l-maoniy» asari qo'lyozma nusxasi, dunyoda tengi yo'q bir kitob. Bu kitob badiiy va tarixiy jihatdan xalqimiz ma'naviy boyligining bir bo'lagi hisoblanadi. Shuning uchun men janobingizga, qo'lyozmani doimiy saqlash uchun uni, O'zbekiston yoki Turkiyadagi biron bir muhim kutubxonaga topshirish kerak, degan iltimosimni bildirmoqchi edim.

O'zbekiston istiqlolidan keyin, bu qiymatli asarni qidira boshladim-Amerikada yashovchi do'stimiz hurmatli Said Nasafiy yordami bilan Kanada o'lkasida yashovchi hurmatli Hisomuddin Maxdumning ukalari Kamoluddin Sharafiy bilan tanishdik. U kishi va xonimlari Oliya Sharafiy, lutf etib mazkur kitobning asl egasi otalari Domullo Bedil Toshkandiy va onalari Oppog' Oyining suratlarini menga yubordilar.

Kamoluddin aka aytishlaricha, Hisomuddin akaga tegishli «Xazoyinu-l-maoniy»ning tengsiz qo'lyozma nusxasi, amakilari, marhum Jamoluddin aka orqali O'zbekiston birinchi Prezidenti Islom Karimovga, Sharafiylar oilasi tomonidan hadya qilingan ekan. Prezident buyrug'i asosida u kishini ushbu tarixiy ahamiyatga ega xizmatlari uchun e'zozlab, do'ppi va chopon kiydirgan ekanlar.

Men Toshkentga safarlarim jarayonida kutubxonalarni qidirib ko'rdim. Alisher Navoiy adabiyot muzeyi direktori hurmatli do'stimiz rahmatli Saidbek Hasanov, «Xazoyin»ning bir nusxasi bizda bor deb, meni kutubxona mudiri bilan tanishtirdi. U kishi kitobni qisqagina ma'lumotnoma bilan oldimga qoydi. Unga ko'ra qo'lyozma to'rt devondan iborat bo'lib, qunt bilan ko'chirilganligi sezilib turardi. Matn yupqa Qo'qon qog'oziga qora rang bilan nisbatan katta nasta'liq xatida yozilgan.

Matn ikki ustunda, har sahifada 21 qator joylashgan. Atrofi qizil siyoh bilan jadvalga olingan. Sarlavhalarining hoshiyasi qizil rang bilan ajratilgan. Kitob sohibi Muhammad va kotibi Mullo Muqim Samarqandiy ibn Usto Bobojon ekan. Qo'lyozma ola rangli naqshinkor karton muqovaga olingan. Kitobning ko'chirilishi, Toshkentda «Bazzozon» do'konida tugatilgan. Kitob oxirida 1274/1857-1858 yillar yozilgan. Har holda bu chiroyli kitob men qidirib yurgan «Xazoyinu-l-maoniy»ning noyob qo'lyozma nusxasi emas ekan.

O'tgan yili O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi qoshidagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti derektori do'stim Nematullo Muhammedovdan bu haqida yordam so'radim. Uning tashabbusi bilan mazkur nodir asarni topishga muvaffaq bo'ldim. Navoiy «Xazoyinu-l-maoniy»sining mazkur qo'lyozma nusxasi Islom Karimov tomonidan Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti kutubxonasiga yuborilgan va hozir u Hamid Sulaymon nomidagi qo'lyozmalar fondida 7580 raqam ostida saqlanar ekan.

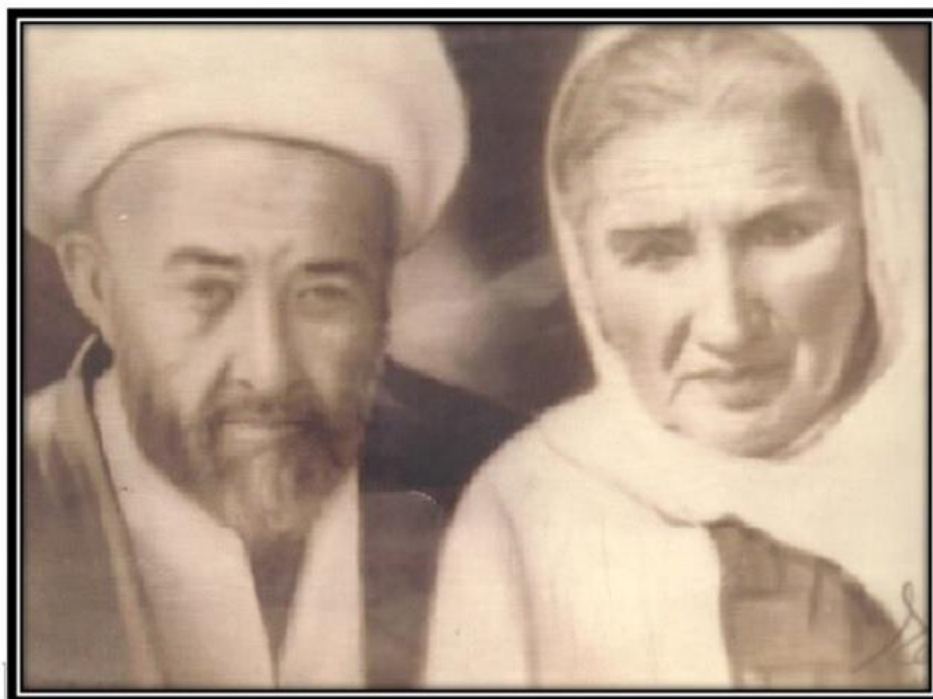
Qo'lyozmani boshdan adog'igacha tekshirib ko'rdim, aynan men 69 yil oldin rahmatli Maxdum Hisomuddin aka menga omonat bergan «Xazoyin...» qo'lyozmasining o'zi edi. Undan ushbu maqolaga qo'shimcha qilib berilgan 4 betini nusxa ko'chirib oldim va bu nodir va tengsiz qo'lyozmani Sharafiylar oilasi nomidan hadya qilgan Jamoluddin aka va uni Abu Rayhon Beruniy instituti kutubxonasiga yuborib, yo'qolishining oldini olgan rahmatli Islom Karimov ruhlariga duo qildim.

Mazkur qolyozma tarixiy muhrlarni o'z ichiga olganligi va oliy saviyada to'g'ri ko'chirilganligi sababli Navoiy she'rlari nashrida yo'l qo'yilgan bir qator xatolarni to'g'rilash uchun eng ishonarli manba bo'lishi mumkin. O'zbekiston navoiyshunos olimlari ushbu nodir nusxani to'liq tekshirib, amaliyotga kiritadilar, degan umiddaman.

Eslatma:

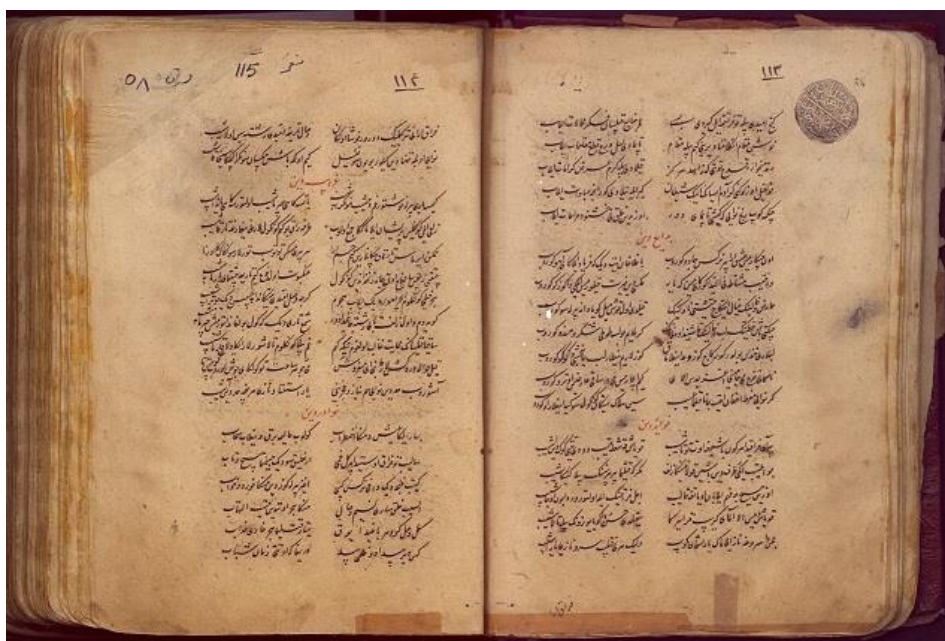
Qo'lyozmaning asl egasi ulug' navoiyshunos va bedilshunos olim, iqtidorli shoir «Domlo Bedil Toshkandiy» laqabli rahmatli Qori Sharafuddin «Sharaf» bo'lganlar. Kitob u kishidan o'g'illari Hisomiddin akaga meros qolgan. Suratda Domlo Bedil xonimlari «Oppog' oyi» bilan.

Maqolaga qo‘shimcha betlar:

Marhumlar: Domla Bedil Toshkandiy va xonimlari Oppog‘ Oyi

«Xazoinul-maoniy» qoʻlyozma nusxasidan olingan 4 bet kopiyasi.

Muhammad Ibrohim Sulton muhri

ЖОМИЙ ВА НАВОИЙНИНГ СУФИЙЛИККА ҚАРАШЛАРИ

Сирожиiddинов Шухрат Самариддинович,

профессор, филология фанлари доктори, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ректори; Ўзбекистон.

Чаҳорёр халифаларнинг даври тугаб, Сурия, Ироқ ва Миср ҳудудларидаги амирликларда дунёвий ҳаётнинг устиворлашгани динни ҳаёт мазмунига айлантирган айрим кишиларнинг жамиятдан ўзини четга тортишга мажбур қилди. Чунки Пайғамбар ишини давом эттиришга бурчли бўлган амир ал-мўмининлар шариатни ўз манфаатлари йўлида хизмат қилдиришга ўтган, ҳашаматли ҳаёт ва айш-ишрат ижтимоий идеалга айлана бошлаган эди. Такводорлар жамиятга ёпирилиб келаётган нафс балосидан сақланиб қолиш учун тоғ-тошларни макон қилиш, ғорларда яшашни ўзларига афзал билдилар. Улар зоҳидлар деб аталди. Зоҳидлик узлатга чекиниш демакдир. Суфийлик асли ана шу зоҳидликдан бошланган. Ташки муҳитдан мутлақо узилган зоҳидлар пайғамбаримиз Ҳиро тоғида хилватда ўтирганидек, кечаю кундуз Оллоҳни зикр қилиш билан шуғулландилар. Изоляциядаги зикр (биз уни чилла деб атаймиз) ҳинд йога тизимида бўлгани каби медитация усули натижасида эришиладиган ғайритабиий қобилиятни туғдирган. Зоҳидлар транс ҳолатида ғайб олами сир-синоатларидан хабардор бўла бошлаганлар, каромат соҳибига айланганлар. Илмий адабиётларда бундай тоифа мистиклар деб аталади. Биз уларни валийлар, суфийлар дейишга одатланганмиз. Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги мистиклар X асрнинг охириги даврларигача суфий деб аталмаган. Бунинг ўз сабаби бор эди. Суфий деганда фақат Ироқда шаклланган (Басра, Куфа, Бағдод) мистик гуруҳлар тушунилган. Уларнинг айримлари халифаликнинг дунёвийлашувига мутлақо бефарқ бўлиб, ирфоний ғояларга берилган эдилар. Айримлари эса, шариат пешволари билан жикқамушт бўлиб, бир-бирларини динни сустлаштиришда айблар эдилар. Шариат суфийларга бидъат таълимотларни ёювчи, ботил гуруҳ сифатида қараса, суфийлар шариат уламоларини нафс балосига учраганлик ва исломни заифлаштирганликда айбладилар. Бу даврларда Эрон ва Марказий Осиёдаги улуғ такво соҳиблари, валийлар турли номларда, жумладан, аҳли маърифат, аҳли ҳақиқат, орифлар, солиқлар, зоҳидлар, фақирлар, ҳакимлар, маломатийлар деб аталган. Буларнинг ичида суфийларга ўхшаб уюшган жамоа фақат маломатийлар эди. Маломатийлик ҳаракати Хуросондаги Нишопур шаҳрида IX асрда вужудга келди. Маломатийлик ҳаракатининг бошланишига худди Ироқда бўлгани каби ана шу даврларда Нишопурда авж олган диний-мазҳабий олишувлар сабаб бўлган. Тарихдан маълумки, ўша даврларда Нишопур ғарбда Бағдодга, жануби-ғарбда Шероз ва Форс кўрфази, шарқда Марказий Осиё ва Хитойга бориладиган савдо йўли чорраҳасида жойлашганлиги учун Хуросоннинг Марв, Ҳирот ва Балх каби марказий шаҳарларидан ҳисобланар эди. Тоҳирийлар сулоласи (820-873) ҳукмронлиги даврида пойтахтга айлантирилди. 945 йилда Бағдод бувайҳийлар қўлига ўтиб, сунний жамоалар таъқиқ остига олина бошлагач, Нишопур амалда сунний ислом оламининг бош шаҳрига айланди. Сунний олимлар, ҳунармандлар, тожирлар Нишопурга оқиб кела бошлади. Ислом оламидаги турли илмий, фикҳий-мазҳабий, фалсафий ва суфий мактабларнинг тортишув майдонлари Нишопурга кўчди. Уламоларнинг олимлик даъвосида керак-нокерак назарияларни илгари суриши, шариат пешволарининг ҳукмдорлар эътиборини қозониш йўлида ҳийлаи шаръийга ўтиши айрим чуқур диний илмга эга уламоларнинг ички норозилигини уйғотди. Улар, зоҳидлардан фарқли ўлароқ, жамиятда тобора устиворлашиб бораётган иллатлардан қочиш учун таркидунёчиликни эмас, балки ижтимоий пассивликни танладилар. Жумладан, баҳсларда сукут сақлаш, дин олими шаънига номуносиб ҳисобланган хатти-ҳаракатлари билан риёдан сақланишга

уриндилар. Улар суфий деб номланмадилар. Бироқ суфийлар каби шариат пешволарининг жиддий зарбаларига учрадилар. Шариат аҳли томонидан ёғдирилган аёвсиз маломатлар уларни маломатийлар номи билан машҳур қилди.

IX асрда Бағдод суфийлар жамоаси Ироқ маънавий ҳаётида етакчи кучга айлана бошлади. Боязид Бистомий (ваф. 874) ва Жунайд Бағдодий (ваф. 910) шахсиятлари ислом олами мистиклари идеалига айланди. Суфийларга нисбатан кўрсатиб келинган беписандлик эҳтиром билан алмашди. Бироқ Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги мистик гуруҳлар бу даврларда ҳали ҳам суфий деб атамас эдилар. Тасаввуф таълимотига бағишланган дастлабки икки асар-Калободийнинг (ваф. 990) «Китоб ат-таарруф» ва Саррожнинг (ваф. 988) «Китоб ал-Лума» асарларида, асосан, Бағдод мактаби вакиллари ҳақида маълумот берилганлиги ҳам шундан далолат беради. Бу асарларда маломатийлик ҳаракатининг асосчиси нишопурлик Ҳамдун ал-Қассор ёки, дейлик, ватандошимиз, буюк мистик олим Ҳаким Термизий ҳақида гапирилмаган. Ҳаким Термизийнинг асарларида, гарчи чуқур мистик мазмунда бўлса-да, суфий истилоҳи ишлатилмаган. Нишопурлик олим Абу Абдурахмон Суламий (ваф. 1021) биринчилардан бўлиб, Хуросон мистикларини суфийлар қаторига қўшишга уринди. У «Табақот ус-суфия» тазкирасида Нишопурда мавжуд бўлган уч маломатий мактабининг бирини бошқарган Абу Усмон Ҳирийнинг (ваф. 910) Бағдодда таълим олган суфий бўлганлигига урғу бериб, маломатийларни суфийларнинг бир тоифаси қилиб кўрсатди. Шу тариқа, Хуросон суфийлари тарихи янада илгарироқ даврга, машҳур мистик, Нишопур маломатийлик ҳаракатининг асосчиси Ҳамдун ал-Қассор билан боғланди.

Суламий «Суфийлар табақаси» муқаддимасида мусулмон мистикларини «ҳол арбоблари» (арбоби аҳвол) деб атайди. Китобда табаъ тобеъиндан бошлаб ўзининг замонасигача маълум ва машҳур бўлган улуғ тақводорларни, жумладан, валий даражасига кўтарилган барча маломатийларни киритади.

Суламийнинг, маломатийларга бағишлаб ёзган махсус «Рисолаи маломатиййа» асари ҳам бор. Унда суфийлар ҳақида гапирганда «хос аҳли» атамасини ишлатса, маломатийларни «хоссат ул-хосса», яъни «хосларнинг хоси» деб улуғлайди.

Шу тариқа, XI асрдан бошлаб Бағдод ва Хуросон мистик мактаблари ўртасига ворисийлик чизигини тортиш бошланди. Бу жараён Кушайрийнинг «Рисола фи илм ал-тасаввуф», Ҳужвирийнинг «Кашф ал-маҳжуб» асарларида изчил давом эттирилди. Кейинги даврларда барча мистик мактаб ва йўналишлар тасаввуф номи остида умумлаштирилди. Тасаввуф таълимоти диний-ирфоний билишнинг етакчи таълимотига айлангандан сўнг, нафақат Бағдод ва Хуросондаги мистик жамоалар, балки суфий бўлмаган тақводор ва билимдон олимлар ҳам суфийлар деб атала бошлади. Суфийларнинг ижтимоий нуфузи шу даражада ўсдики, илгари ўтиб кетган олимлар ҳақидаги хотираларда, уларнинг ўзлари суфий бўлмаган бўлсалар ҳам, суфий эпитетини қўшиб улуғлаш анъанага айланди. Шу жараёнда турли моддий манфаатлар юзасидан ўзини суфий кўрсатишга уринган нопок кимсалар ҳам кўпайган. XV асрга келиб, асл суфийларни сохта суфийлардан ажратиш замонанинг долзарб муаммосига айланган шекилли, Абдурахмон Жомий «Нафаҳот ал-унс» тазкираси муқаддимасида суфийларнинг тоифа ва даражаларини батафсил тасниф этиб берди. Ушбу тасниф тасаввуф тарихини ўрганувчи тадқиқотчиларга муҳим қўлланма вазифасини ўтайди.

Жомий тасаввуф аҳли даражаларини уч табақага бўлиб кўрсатади. У суфий деб аталишга фақат олий табақага кўтарилган тақводорлар, яъни валий даражасига етган инсонлар лойиқ, деб ҳисоблайди. Валийлик икки турга – «валояти авом», яъни барча мўминларга хос валийлик ва «валояти хоса», яъни хос кишиларга мансуб валийликка бўлинади.

Жомий валояти авом ҳақида ортиқча тўхталмаган. Бу ўринда аллома тариқатларда, хусусан, нақшбандий пирларнинг кудсий калималаридан халққа яхши маълум «ҳар бир кишида валийлик хислати мужассам» деган ақидадан келиб чиқиб, шарҳга ҳожат сезмаган

бўлиши ҳам мумкин. Унинг асосий диққати «хослар валояти»ни тушунтиришга қаратилган. Айтиладики, хосларга мансуб валийлик тасаввуф аҳли табақаларининг энг юқори, олий поғонасида турувчи арбобларда зоҳир бўлади. Жомий уларни «восиллар», яъни Оллоҳ васлига восил бўлганлар ва «комиллар», яъни камолотга эришганлар, деб атайди.

Олий табақа восиллар ва комиллар мартабасига эришган муқарриблар, яъни Оллоҳга яқинлик ҳосил қилганлар табақасидир. Жомий бу табақа вакиллари пайғамбаримиздан кейин турувчи зотлар эканлигини қайд этар экан, икки тоифага ажратади: Биринчисини, машойих дерлар, - дейди аллома. Машойихлар Расулulloҳга эргашишда камолот даражасига етиб, вусул мартабасини қўлга киритганлар. Ушбу мақомда уларнинг зиммасига халқни Расулulloҳ суннати асосида тарбиялаш юклатилган. Улар «комили мукаммал» инсонлардир. Улар «айни жамъ»да фарқ қилиниб тавҳид шарафига мушарраф қилингандан сўнг халқни нажот сари етаклаш ва камолот даражаларини ўстириш учун орқага, яъни жамиятга қайтарилгандирлар.

Иккинчи тоифа мажзублар тоифаси бўлиб, Жомий «камол даражасига эришгандан сўнг улар Фано бағрида шундай ночор қолдилар ва ҳалокатга учрадиларки, улардан на хабар, на из қолди. Уларга халқ орасига қайтиш насиб қилмади. Васлга эришган бу тоифага халқни тарбия қилиш вазифаси топширилмади», - деб қайд этади.

Ўрта табақа. Бундагилар олий табақага номзод бўлган сулук аҳли табақасидир. Жомий унга олти тоифани киритади. Булар мутасаввифлар, маломатийлар, зоҳидлар, фақирлар, ходимлар ва обидлар тоифасидир. Жомий мутасаввифлар ва маломатийларни бошқалардан афзал кўради ва уларни Олий мақсадга интилувчилар (толибони мақсади олий) деб атайди. Улар илоҳий ҳақиқатни изловчилардир. Қолган тўрт тоифа Оллоҳ юзини кўришни истовчилардир (муридони важҳуллоҳ). Уларнинг олий мақсади жаннат даъвоси ва охират савобидан умидворликдир.

Жомий ҳар бир тоифага хос белгиларни аниқ ва равшан тушунтириб ўтади. Масалан, мутасаввифлар шундай жамоаки, нафснинг баъзи сифатларидан қутулганлар, суфийларга хос баъзи ҳол ва васфларга эга бўлиб, руҳоний йўлнинг ниҳояти кўринай деб қолган. Аммо ҳануз нафснинг баъзи жиҳатларидан қутулмаганлар. Шунинг учун аҳли қурб бўлган суфийларнинг вусули даражасига ета олмаганлар. Суфийлар ва мутасаввифлар шу жиҳатлар билан бир-бирларидан фарқланадилар.

Маломатийлар Оллоҳга ихлос ва садоқат қондасига қаттиқ риоя қиладилар ва тоат-ибодатларини халқдан яширишга уринадилар. Солиҳ амалларни қилишни шарт деб биладилар. Улар учун тоат-ибодат ва солиҳ амалларни халққа кўрсатиш риёдир. Бунини Жомий мухтасар тарзда «маломатийлар шундайки, яхши ишини кўрсатмас, ёмон ишини яширмас», деб ифодалайди. Бу тоифа, дейди Жомий, - ҳар қанча азиз ул-вужуд, шариф ул-ҳол бўлмасин, ҳануз моддий дунё пардаси (ҳижоби вужуди хилқат) уларнинг назарларидан батамом кўтарилмагандир. Улар ўз аъмол ва аҳволини қанчалик яширсалар ҳам, аммо вужудий ва нафсий истаклардан қутулмаганлар. Ана шу нарса Тавҳид жамолини мушоҳада қилишга монелик қилади. Уларни суфийлардан ажратиб турадиган жиҳат шуки, Оллоҳ жазбаси суфийларни «Мен»идан ва бу моддий дунёдан батамом ажратиб ташлаган. Шу сабабдан суфийлар тоат-ибодат ва эзгулик бобида руҳоний ва моддий вужудлари орасида фарқ сезмайдилар. Улар моддий олам таъсиридан ҳимояланган. Ҳақ таоло суфийларни ўзига шундай қаратиб қўйганки, уларнинг назари Ундан бошқага туша олмас. Лозим топсалар тоатларини яширадилар, зарурат сезсалар, ошкор қиладилар. Улар Оллоҳга тегишли зотлардир.

Зоҳидлар шундай тоифаки, иймон нури билан охират жамолини мушоҳада қиладилар. Дунёни қабих деб биладилар ва унинг зийнатидан воз кечадилар. Таркидунё қиладилар. Уларнинг суфийлардан фарқи шуки, зоҳиднинг жамиятдан юз буриши нафсининг истаги билан бўлади. Зотан, жаннат талаби – нафс истагидир. Суфий эса Оллоҳ жамоли истагида икки оламдан воз кечган. Демак, зухдда ҳам юксак мартабага эришгандир.

Юқоридаги таърифлардан Жомийнинг мутасаввиф ва маломатийларга алоҳида эҳтиром билан қарагани сезилади. Айни шу қадар эҳтиромни фақирлар ҳақидаги бўлимда ҳам кўриш мумкин.

Фақирлар шундай тоифаки, мол-дунё масаласида ҳеч вақоси йўқ. Улар жаннат талабида мол-дунёдан воз кечганлар. Бунга, дейди Жомий, - уч нарсдан бири сабаб бўлган: охират ҳисоб-китобидан кўркув; фақирлар бойлардан беш юз йил олдинроқ жаннатга киради, деган ақида; тоат ҳаловати ва хотиржамлик кайфиятини қўлга киритиш ва уни зиёда қилиш мақсади.

Жомий фақирлар тоифасининг сулук аҳли ичидаги ўзига хос фарқларни ҳам кўрсатади. Маломатий ва мутасаввиф жаннат эмас, Оллоҳ талабгори бўлиб, унга яқинлашиш истагида бўлса, фақирлар жаннат талабгорларидир ва шу жиҳатдан ўз нафсларига ён босувчилардир. Суфийларнинг фақирлардан фарқи шундаки, - дейди Жомий - суфий мақомига эришганлар учун фақр ва ғино (бойлик) масаласи Ҳақ иродатида йўқ бўлиб кетган (махв бўлган). Фақирнинг мақсади эса чекланган. Бироқ, суфий даражасига эришган ҳар бир одам фақр мақомидан бешак ўтади. Бу шароит ва заруратдан келиб чиқади. Зотан, фақр ҳеч амал, ҳеч ҳол ва ҳеч мақомни ўзига хос деб билмайди, яъни тан олмайди. Фақр ҳақиқати шундаки, унда на вужуд бор, на зот ва на сифот. Махв узра махв, фано узра фаноидир»,- дейди Жомий.

Фақр ва зуҳд ўртасидаги фарқ шундаки, фақр зуҳдсиз ҳам бўлаверади, яъни фақир зоҳидга ўхшаб дунёни тарк қилса-да, унинг дунёга бўлган рағбати сўнмаслиги мумкин. Худди шунингдек, зоҳид бўлиш учун фақир бўлиш шарт эмас. Масалан, киши бой бўлса ҳам, дунёга кўнгил қўймаслиги мумкин.

Фақр икки хил бўлади: расмий ва ҳақиқий. Расмийси, мулки бўлмай, ростдан ҳам фақирликда яшаса. Ҳар қанча давлати бўлса ҳам, ҳар қандай шароитда ҳам мол-дунёга берилмасдан яшаган одам ҳақиқий фақирдир. Ҳақ таоло баъзи авлиёларнинг зоҳирини бойлик либоси билан кийинтиради, шу сабабдан баъзи зоҳир аҳли уларни дунёга кўнгил қўйганлардан, деб ҳисоблайди. Ваҳоланки, улар ҳақиқий фақирдирлар ва ўз ботинларини, ботиний ҳолларини уларни тушунмайдиганлардан яширгандирлар.

Аммо баъзи машойих расмий фақрни ихтиёр этадилар. Сабаби, халқни анбиёлар йўлига эргаштиришда халқни фақир суратида тарғиб ва даъват этиш самаралидир. Улар халқни ухровий лаззатларга эмас, балки Ҳақ даргоҳига даъват этадилар.

Ходимлар шундай жамоаки, улуғ тақво соҳибларига хизмат қилишдан завқ оладилар. Улар фарз ибодатларидан ортган барча вақтларини шайхларига бағишлайдилар ва барча ишларида ёрдам берадилар. Бунинг ўзларининг нафл ибодатлари деб биладилар ва шу хизматлари эвазига охират савобидан умид қиладилар.

Обидлар шундай тоифадирларки, охират савоби учун ибодат ва фойдали илмлар билан шуғулланадилар. Бу сифат суфийларга ҳам хос. Бироқ суфийлар Тангрини Ҳақ бўлгани учун севадилар, охират савоби учун эмас.

Обидлар фақирлардан фарқли ўлароқ, охират савоби умидида ибодат қилишда бой ёки фақир бўлишнинг фарқи йўқ деб ҳисоблайди. Ҳар қанча бойлиги бўлса ҳам инсон обид мартабасида бўлиши мумкин.

Жомий суфий бўлишга интиланларнинг учинчи табақасини таърифлашга ўтар экан, уни нуқсонлилар табақаси деб номлайди. Бу табақа вакиллари тасаввуф аҳлининг ҳар бир тоифаси ичида учрайди. Жомий юқорида зикр этилган сулук аҳли «мута-шаббихун муҳик», яъни ҳақиқатда, сидикидилдан суфий бўлишга интилан, ҳақиқатдан суфийларга ўхшаб кетадиганлар бўлса, учинчи табақа уларнинг акси бўлган риёкор солиқлар, яъни Жомий тили билан айтганда, «мута-шаббихун мубаттал» лардир.

Жомий тасаввуф аҳлининг икки табақасини қандай тартибда таснифлаган бўлса, қуйи табақани ҳам шу тартибда баён этади. Жумладан, комили мукаммал суфийликка даъво қилувчи риёкор одамларга ботинийлар ва мубоҳийлар киради. Улар ўзларини

ориф ва суфий санайдилар, аммо ақоид, аъмол ва аҳволлари арзимас ва юзакидир. Шариатга итоат этмаслар ва бу ишни авом иши деб ҳисоблайдилар.

Мажзубларнинг риёкори шундай тоифаки, Фано денгизида ғарқ бўлганлик ва Тавҳид айнида ҳалок бўлганлик даъвосини қиладилар. Ўз ҳаракат ва жидду-жаҳдларини янада орттирмайдилар ва дейдиларки, бизнинг ҳаракатларимиз эшикларнинг ҳаракатига ўхшайди, ҳаракатлантирувчи кучга муҳтож. Жомий таъкидича, бу қиёс тўғри бўлса-да, уларнинг ҳолига мувофиқ эмас. Бу тоифани зиндиқлар деб атайдилар. Саҳл б. Абдуллоҳ «агар киши шариат усулига риоя қилса ва ибодатлар аҳкомини муҳофаза этса, улар сиддиқлардир, агар киши шариатни ҳисобга олмай иш тутса, улар зиндиқлардир» деб айтган.

Жомий маломатийларнинг риёкорлари ҳақида тўхталар экан, қаландарларнинг XV асрга келиб риёкор тоифага айланганини таъкидлайди. Асл қаландарлар маломатийларга ўхшашни истайдилар. Жорий этилган расм-русумлар, қонун-қоидалар, ахлоқ-одоб қоидаларини бузишдан кўрқмайдилар. Тоат-ибодатларнинг кўпчилигида улар эркин. Фақат фарзларни бажарадилар. Маломатийлар камолотга етиш ва фазилатларини кўпайтириш устида қаттиқ ишлайдилар. Бу ҳаракатларини халқдан пинҳон тутадилар. Қаландарлар эса ўз амалларини халқдан яширмайдилар. Жомий замона қаландарлари «ҳашвийлар», яъни бангиларга айланиб, исломни унутганликларини таъкидлайди. Улар зиндиқларга ўхшаш, ихлос даъвосини қиладилар, аммо фисқу фуҷур ва гуноҳга берилганлар. Уларнинг айтишича, бундай хатти-ҳаракат халқ маломат қилиши учун керак эмиш. Ҳақ халқнинг тоатига зор эмас ва гуноҳ ҳам зарарли эмас эмиш.

Зоҳидларнинг риёкори халқнинг назарига тушиш учун дунё зийнатларидан воз кечадилар. Жамиятдан юз ўтирадилар. Шу орқали халқ ичида обрў-эътибор қозонишга интиладилар. Кўп ҳолларда халқни ишонтира оладилар ҳам. Улар мол тарки эвазига обрў сотиб олувчилардир.

Фақирнинг риёкори шундайки, зоҳирда расмий фақрни бўйнига олган, ботини эса фақрдан йироқ. Унинг муроди – фақир бўлиб кўриниш орқали халқ олқишига сазовор бўлишдир.

Ходимларнинг риёкори шундай одамларки, суфийларга хизмат қилишдан муроди охират савоби эмас, балки халқ хизматини дунёвий манфаатларга эришиш йўли деб билишдир. Мақсади обрў-эътибор, шахсий манфаат ва мол-давлатдир. Уларни «мутаҳаддим» деб атайдилар.

Обидларнинг риёкорлари ўзини обид ҳисоблагани билан кўнглида охират савобига бепарволик бор. Ибодатдан мақсади халқ назарига тушишдир.

Маълумки, Жомийдан 20 йил ўтиб, Навоий ҳам «Нафаҳот ал-унс» йўлида «Насойим ал-муҳаббат» асарини ёзди. Унинг муқаддимасида мазкур классификация берилмаган бўлса-да, суфий мартаба-мақомларининг ўзига хос таърифи мавжуд. Агар Жомий суфийларни мистик-интеллектуал даража бўйича таснифлаган бўлса, Навоий тарихий-даврий нуқтаи назардан қарайди. Бунда улар уч тоифага: пайғамбарлар, уламолар ва авлиё-машойихларга бўлиб ўрганилади. Чунончи, у аввал набийлар тоифаси ва уларнинг сўнггиси бўлмиш Муҳаммад (с.а.в.) ҳақида гапиради. Демак, Навоий суфийлар деганда, аввало, пайғамбарлар назарда тутилишини хоҳлайди. Муҳаммад (с.а.в.)дан кейинги давр уламолари ҳам суфийлардир. Навоий уламолар деганда, исломий фанларнинг тамал тошини қўйган саҳобалар ва кейинги даврлардаги олимларни назарда тутган кўринади. Учинчи тоифа машойих ва авлиёуллоҳлардир. Уларнинг даври IX-X асрлардан бошланади. «Бу соҳибдавлатлар», - дейди Навоий, - «олам инқирозигача... халойиқга иршод ва аҳдо қилурлар...».

Умуман олганда, «Насойим» да ҳам «Нафаҳот ал-унс»даги тамойил бузилмайди, яъни машойих ва авлиё даражасига етиш фақат илмий, олим одамгагина муяссар бўлади. Хаворик одот ва кароматларга эга бўлиш ботиний ва зоҳирий билимлар натижасидан келиб чиқади. Навоий машойих ёки валий дин илмини чуқур эгаллаган олим бўлиш

билан бир қаторда, рухий-маънавий камолот мақомларини босиб ўтган порсо такводор бўлиши зарурлигига алоҳида урғу беради. Навоий ўтилиши муқаррар бўлган бу рухий-маънавий мақомларни қуйидагича белгилайди: тавба, яъни ёмон ишлардан сақланиш; ҳалол луқма, яъни ризқни ҳунар орқали, ҳалол меҳнат билан топиш; шариатга риоят, яъни ислом арконларига садоқат; тариқат одоби, яъни эзгу ахлоқ; саховат; ҳилм ва бурдборлиғ, яъни ҳар кимдан ёмонлик кўрса, унга лутф кўрсатиш; ризо, яъни ҳар не бошга тушса, Ҳақдан кўриш; сабр, яъни ҳар бир кўрғиликка сабр ва таҳаммул билан чидаш; сидқ, яъни ҳеч қачон ёлғон сўзламаслик; риёзат, яъни нафс тарбияси.

Ҳазрат Навоийнинг суфий учун мезон бўлган фазилатларга алоҳида тўхталганининг тарихий сабаби бўлиши мумкин. Маълумки, тасаввуф дунёсидаги олтин давр Хожа Аҳрор фаолияти билан боғлиқ. Шу билан бирга, тасаввуфнинг таназзулига йўл очиб берган эркинликлар ҳам Хожа Аҳрор сиёсатига тақалади. Улуғ мутафаккир бобомизнинг юқоридаги талабларни биринчи ўринга қўйиши унинг валий даражасида мушоҳада қилганидан дарак беради, гўё. Кейинги тарихий жараён айна шу мезонларни ҳаётий заруратга айлантирди. Бу алоҳида тўхталамиз.

РУКОПИСИ И ЛИТОГРАФИИ АЛИШЕРА НАВОИ В МОСКВЕ

Зайцев Илья Владимирович,

профессор, доктор исторических наук, руководитель центра РАН; Российская Федерация.

В 2021 году отмечается 580 лет со дня рождения классика узбекской литературы Алишера Навои. Он родился 17 рамазана 844/10 февраля 1441 года в Герате, скончался там же 12 джумада II 906/3 января 1501 года.

Ученые разных стран уже не одно столетие обращаются к творчеству великого поэта. Первая научная работа о Навои на русском языке увидела свет в Санкт-Петербурге в 1856 году. Это была магистерская диссертация М. Никитского «Эмир-Низам-ад-дин Али-Шир», в которой достаточно полно для своего времени освещаются жизнь и творчество поэта и государственного мужа. Таким образом, наследие Навои изучается в России уже на протяжении 165 лет. За этот период в нашей стране было создано немало выдающихся трудов о Навои, среди которых следует, прежде всего, указать работы В.В. Бартольда, Е.Э. Бертельса, А.К. Боровкова, С.Л. Волина, Л.В. Дмитриевой, С.Н. Иванова.

Настоящим научным подвигом можно назвать празднование 500-летия великого поэта в декабре 1941 года в осажденном Ленинграде. Ленинградские востоковеды подготовили сборник статей «Алишер Навои», но в условиях блокады его невозможно было напечатать. Сборник вышел в свет только в 1946 году и стал одной из важнейших вех в истории изучения жизни и творчества великого поэта. В этой книге, в частности, была опубликована статья С.Л. Волина «Описание рукописей произведений Алишера Навои в ленинградских собраниях» (Волин, 1946).

10 и 12 декабря 1941 г. в Школьном кабинете Эрмитажа состоялись чтения в честь 500-летия великого Навои. Ему же посвящалось состоявшаяся уже 29 декабря научная сессия в Институте востоковедения. Вступительное слово произнес директор Эрмитажа академик Иосиф Абгарович Орбели: «В необычное время, переживаемое нашим городом и всей Советской страной, в невероятной обстановке собрались мы, чтобы отметить

замечательную дату в жизни советских народов, вспомнить оставшееся бессмертным имя великого поэта и просветителя Алишера Навои. Уже один этот факт чествования поэта в Ленинграде осажденном, обреченном на страдания голода и стужи, в городе, который враги считают уже мертвым и обескровленным, еще раз свидетельствует о мужественном духе народа, о его несломленной воле, о вечно живом гуманном сердце советской науки...». Голод бродил по осажденному городу, холод замораживал истощенных голодом людей. А в Школьном кабинете Эрмитажа изможденные голодом и холодом люди, забывая про голод и холод, читали, слушали научные доклады о жизни и деяниях узбекского поэта, творившего в XV столетии (Варшавский, Рест, 1987, с.147).

Кроме И.А. Орбели, выступали отпущенные из своих частей на короткий срок фронтовики: поэт В.А. Рождественский и востоковед А.Н. Болдырев. Художник М.Н. Мох выставил расписанный к этим дням фарфор. Участник заседания, будущий директор Эрмитажа Борис Борисович Пиотровский написал о праздновании юбилея статью в эрмитажный «Боевой листок»: «Это – не простая форма самоуспокоения, ухода от действительности, замыкания в монастырскую келью науки. Это работа по изучению культуры народов Советского Союза, сплотившихся в единую братскую семью, способствующая развитию этой культуры, победить и поработить которую не в силах никакие военные и технические средства, оказавшиеся в руках врагов нашей Родины» (Варшавский, Рест, 1987, с.150).

Через день, 12 декабря, заседание продолжалось. С докладом о связях поэм Навои с древневосточной литературой выступил Б.Б. Пиотровский. Затем свои переводы читал талантливый востоковед-тюрколог, переводчик тюркоязычных классиков и сказок Николай Федорович Лебедев (1901-1941). Как вспоминал тогдашний директор Эрмитажа академик И.А. Орбели, «у Лебедева была последняя степень дистрофии – в зал его внесли друзья. Когда начался обстрел, никто не покинул заседание. Больше нигде в Советском Союзе в том году день рождения Навои не отмечали». Лебедев, по словам Б.Б. Пиотровского, «выступал уже фактически полуживым, от истощения он еле двигался, но его приходилось удерживать от слишком большого количества стихов, которые он отобрал для чтения. После второго заседания, 12 декабря, он слег и не смог уже подняться. Но когда он медленно умирал на своей койке в бомбоубежище, то, несмотря на физическую слабость, делился планами своих будущих работ и декламировал свои переводы и стихи. И когда он лежал уже мертвым, покрытым цветным туркменским паласом, то казалось, что он все еще шепчет свои стихи» (Пиотровский, 1995, с.196).

Мы разыскали подстрочные переводы газелей Навои, выполненные Николаем Федоровичем Лебедевым. Они были изданы в Москве, в Союзе советских писателей на стеклографе тиражом всего 50 экземпляров в 1940 году, когда страна готовилась к 500-летию юбилею Навои. В память о бессмертном подвиге ленинградских востоковедов этот подстрочник Н.Ф. Лебедева из Дивана Алишера Навои, сохранившийся в фондах Российской государственной библиотеки, мы опубликовали в Каталоге рукописей Навои в собраниях Москвы (Зайцев, 2016). В Каталоге, выпуск которого был приурочен к 575-летию классика узбекской литературы, представлены рукописи и литографированные издания его произведений, со хранившиеся в собраниях Москвы. В московских библиотечных и музейных коллекциях находится 14 рукописей XVIII-XIX вв. и 12 литографированных изданий XIX – начала XX в. Ранее московские списки произведений великого поэта не подвергались изучению.

Вполне возможно, что Навои начал свой творческий путь с создания лирических произведений на персидском языке. Однако вершиной его поэзии стали стихи на староузбекском языке – тюрки, как его тогда называли. В собраниях нашей страны и за её пределами в изобилии представлены рукописи тюркских стихотворных собраний

Навои – *диванов*. По составу эти рукописи весьма отличаются друг от друга как по начальным и конечным стихам, так и по числу и порядку произведений.

Сам поэт составил как минимум три редакции своего тюркского «Собрания стихов»:

1. Два первых дивана – *Бадā'и' ал-бидāйя* и *Навāдир ан-нихāйя*, созданные в период между 873/1468 - 1469 и 897/1491 - 1492 гг. или 896/1490 - 1491 гг.

2. Четыре хронологических дивана («Чудеса детства», «Редкости юности», «Диковины средних лет» и «Назидания старости»), созданные на материале двух первых диванов в их первоначальной редакции с добавлением новых стихов. Все четыре дивана были составлены между 897/1491 - 1492 и 904/1498 - 1499 гг.

3. Так называемый «сборный» диван *Ҳазā'ин ал-ма'āнй*, который был составлен по материалам четырех диванов второй редакции.

Кроме авторских редакций дивана Навои существуют и многочисленные неавторские сборники стихов поэта, которые, в основном, строятся на материале первого дивана поэта или на его ранних стихах. Как доказано, эти сборники составлялись и до того, как Навои сам стал собирать свои стихи в диван, и после его смерти, вплоть до XIX века, когда были переписаны самые поздние рукописи.

Совсем недавно был опубликован один из таких неавторских сборников – уникальный диван поэта, составленный его читателями и почитателями в государстве Ак-Коюнлу. Эта рукопись была переписана, скорее всего, в Ширазе в 876 / 1471-72 гг., когда Навои было всего тридцать лет. Отличительной чертой этого сборника было приспособление языка стихов Навои к особенностям огузских диалектов тюрки (Navā'i, 2015).

Во многих рукописях дивана и сборниках произведений Навои имеются два предисловия, которые ученые обычно называют «старым» и «новым». В «старом» предисловии Навои говорит о себе, что во времена, когда Хорасаном правил правнук Тимура Абу-Саид (1452-1469), он написал много стихов, которые были одобрены многими знатными лицами и получили распространение в народе. Эти стихи Навои не считал достойными для включения в диван. Однако друг и покровитель Навои – султан Хусейн, вступивший на престол в 1469 году, посоветовал создать из них диван. В это первое собрание, как отмечает поэт в «старом» предисловии, не вошли касыды и стихотворения с парной рифмой (*месневи*), которые со временем, как он надеялся, «Бог даст, составят отдельные тома». Навои признался, что некоторые стихи следовало бы исключить из дивана по причине их слабости, но они всё же оставлены, так как вошли в сборники поэта, составленные другими лицами.

Второе предисловие к дивану («новое») встречается в рукописях гораздо реже. В нём Навои пишет, что за последнее время создал очень много стихов. Присоединив их к уже собранному двум диванам, он разделил весь материал на четыре сборника – «Чудеса детства», «Редкости юности», «Диковины средних лет» и «Назидания старости». Сборному дивану без такого деления поэт дал название «Сокровищница мыслей».

В 1484-1485 годы Навои создаёт «Хамсу» («Пятерицу») – грандиозную серию из пяти эпических поэм, которую он справедливо называет также «Пандж гандж» – «Пять сокровищ». В XV веке создание «пятерицы» поэты считали верным средством обеспечить себе прочную славу и творческое бессмертие. Навои включил в свои «Пять сокровищ» поэмы «Изумление праведных», «Фархад и Ширин», «Лейла и Меджнун», «Семь планет», «Искандарова стена».

Узбекский ученый Хамид Сулейманович Сулейманов длительное время собирал сведения о рукописях Алишера Навои в Советском Союзе и других странах. Он выявил 274 списка дивана поэта в собраниях СССР и до 78 списков за его пределами. В 1959-

1960 годы Х.С. Сулейманов осуществил первое критическое издание текста дивана в последней авторской редакции под названием *Ҳазā'ин ал-ма'āни* (Навои, 1959–1960).

До 2016 г. московские списки произведений Алишера Навои не подвергались систематическому изучению. Между тем в московских библиотечных и музейных собраниях хранится четырнадцать рукописей и двенадцать литографированных изданий произведений Навои. Это рукописи «Пятерицы», двух авторских версий диванов (четырех хронологических и так называемого «сборного»), а также неавторских версий. Подавляющая часть манускриптов происходит из Средней Азии, в том числе из Ташкента, Самарканда, Бухары, Коканда. Но география распространения рукописей шире – есть рукописи, переписанные за пределами Узбекистана, например, в Сындызьяне.

Первое упоминание о рукописях поэта, находящихся в Москве, относится к 1902 году, когда немецкий востоковед Мартин Хартманн (1851-1918) сообщил в европейской востоковедческой периодике о собрании рукописей XVII-XIX веков генерала М.Д. Скобелева. После смерти генерала (1882) это собрание поступило в Исторический музей от его сестры Надежды Дмитриевны, в замужестве княгини Белосельской-Белозерской. Манускрипты, происходившие из Коканда, были вывезены оттуда в 1876 году. Преподаватель разговорного арабского языка в Лазаревском институте М.О. Аттая намеревался сделать каталог кокандского собрания, однако ему удалось описать лишь небольшую его часть, в основном Кораны. М. Хартманн упомянул в своем кратком сообщении о восьми экземплярах произведений Навои из скобелевской коллекции (Hartmann, 1902, с. 73-74).

Московские рукописи содержат любопытные данные о переплетчиках, переписчиках и владельцах. Так, в двух рукописях встретились записи о ценах. Каллиграфически переписанный диван Навои стоил в 1892 году в Самарканде 10 рублей серебром, а житель Яркенда (Сындызьян) купил диван за 25 рублей.

Интересны и литографированные издания произведений Навои, выпущенные во второй половине XIX и начале XX века типографиями Ташкента и Коканда. Среди первых представлены издания типографии Штаба Туркестанского военного округа, газеты «Туркестанский курьер», Гулама Хасана Арифджанова, братьев Каменных, С.И. Лахтина, П.Ф. Брейденбаха, О.А. Порцева. Кокандское издание лишь одно.

Стоит отметить, что интерес к произведениям Навои у мусульман Российской империи был столь велик, что печатались они и далеко за пределами нынешнего Узбекистана. Так, одна из литографий «Сорока хадисов» была издана в 1325/1907 году в Бахчисарае выдающимся крымско-татарским просветителем Исмаилом Гаспринским в типографии газеты «Терджеман» («Переводчик»). С 1879 по 1917 год в Средней Азии произведения поэта выходили литографическим способом не менее 70 раз! Это самый высокий показатель среди поэтов, писавших на тюрки.

Диапазон литографированных изданий отражает тот громадный интерес к творчеству Навои, который существовал у читателей в прошлом. Уверен, что он не угас и теперь ни в Узбекистане, ни в России.

Варшавский, Рест, 1987 — Подвиг Эрмитажа. Текст С.Варшавского и Б.Реста. Л.: «Аврора», 1987.

Волин, 1946 — Волин С.Л. Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях // Алишер Навои. Сборник статей под редакцией чл.-корр. АН УзССР А.К. Боровкова. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946.

Зайцев, 2016 — Рукописи и литографированные издания произведений Алишера Навои в московских собраниях. Каталог. / Составитель и автор описания рукописей и литографий — доктор исторических наук И.В. Зайцев. М.: Центр книги Рудомино, 2016.

Навои, 1959 - 1960 — Алишер Навоий. Хазойинул-маони. I, II, III, IV. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. Тошкент, 1959 - 1960.

Пиотровский, 1995 — *Пиотровский Б.Б.* Страницы моей жизни. СПб.: «Наука», 1995.

Hartmann, 1902 — *Hartmann M.* Die Skobelew-Sammlung orientalischer Handschriften im Historischen Museum zu Moskau // Orientalistische Literatur-Zeitung. Leipzig, 1902 (Jg. 5; Februar 1902), № 2.

Navā'ī, 2015 — *'Alī Shīr Navā'ī.* Dīvān of the Aq Qoyunlu Admirers (1471). Ed. by Aftandil Erkinov. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2015 (Studia Culturae Islamicae No.101).

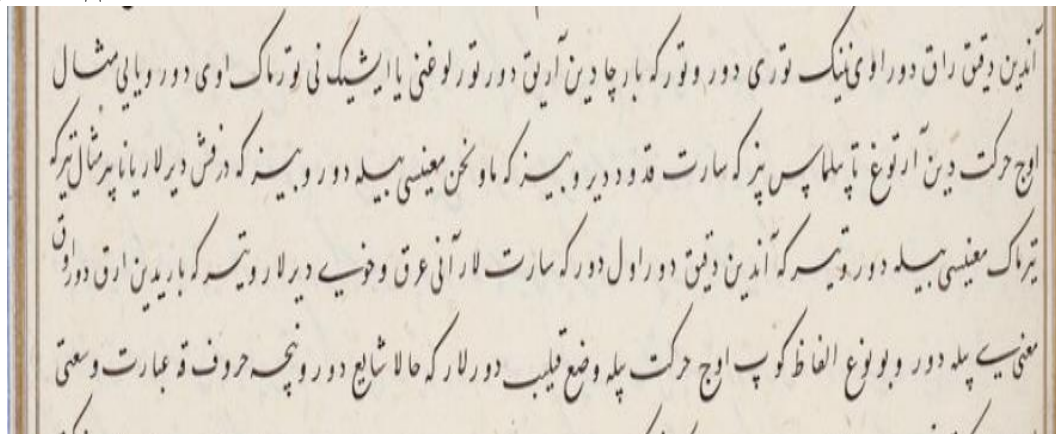
АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН АСАРИДА ТУРКИЙ ТИЛНИНГ УНЛИ ТОВУШЛАРИ ҲАҚИДАГИ МУҲИМ МАЪЛУМОТЛАР

Темур Хўжа җғли,

профессор, филология фанлари доктори, Мичиган давлат университети; Америка Қўшма Штатлари.

Алишер Навоий 1499 йилда ёзилган «Муҳокаमत ул-луғатайн» номли асарида, кейинроқ олимлар томонидан «Чиғатой» деб аталган, ҳақиқатда Туркистондаги Амир Темур даври туркий тилининг араб алифбоси билан ёзилиши (имлоси) ва араб алифбосидаги «ع» (ё) ҳарфи билан бир хил ёзилган сўзларда бу «й» ҳарфнинг биридан алоҳида уч хил унли товушга мос келишини куйидагича аниқ айтиб беради:

Қўлёзмада:

Ўзбекистондаги илмий нашрда («Муҳокаमत ул-луғатайн»*, 2000, 15-бет):

Ва «ёйий» мисол уч ҳаракатдан ортуқ топилмас: бийзки сорт «кадуд»дер ва бизки «мо» ва «наҳну» маъниси биладур ва бийзки «дарафш» дерлар. Яна бир мисол: терки, термак маъниси биладур. Терки, андин дақиқдур, улдурки, сортлар ани «арақ» ва «хўй» дерлар. Терки, боридин ариқдур, ўқ маъниси биладур. Ва бу навъ алфоз кўп, уч ҳаракат била вазъ қилибдурларки, ҳоло шоеъдур.

*Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-жилд («Муҳокаमत ул-луғатайн»), 2000; 15-бет.

Суйима Ғаниева нашридаки матнда **бизки** – **терки** деб икки сўз бирга қўш ёзилгани хатоли бўлибди, буларнинг **биз ки** – **тер ки** деб алоҳида алоҳида ёзилишлари керак эди.

Энди бу араб ва ўзбек кириллда берилган матнни проф. Қосимжон Содиқов домла қўллаган ўзбек лотин транскрипциясидан озгина фарқлироқ лотин транскрипцияда берайлик (бу барча туркий халқлар учун ўртоқ 34 ҳарфлик лотин ёзувида):

Ve yāyi misal üç hārākātdin artuğ tapılmas: **bez** [BYZ بيز] ki Sart qudūd der vā **biz** [BYZ بيز] ki mā vā nahnu mā'nası bilādūr vā **bīz** [BYZ بيز] ki dirāfş dérlār.

Навоий бу ерда араб ёзувида бир хил ёзилган «без, мато, газлама» маъноларидаги **bez** (без) сўзи билан туркий тилдаги **biz** (биз) олмоши ва яна Сарт тилида «байроқ» маънасидаги чўзилиб айтилган **bīz** (бийз) сўзларидан фарқларига эътиборимизни жалб қилади.

Навоий яна давом этиб ёзади:

Yänä bir misal, **tér** [TYR تير] ki «termäk» mā'nası bilādūr vā **tīr** [TYR تير] ki andın raqīqdūr. Oldur ki Sartlar anı «araq vā xoy» dérlār. Vā **tīr** [TYR تير] ki barıdın arıqdur, oq mā'nası bilādūr. Vā bu nāv' ālfaz köp üç hārākāt bilä vaz' qılıpdurlar ki hālā sāyi'dūr.

Навоий бу ерда араб ёзувида бир хил ёзилган «термоқ, йиғмоқ» маънасидаги **ter** (тер) сўзи билан Сарт тилдаги ингичка айтилган «ароқ» маънасидаги **tīr** (тир) яна Сарт тилида «ўқ» маънасидаги чўзилиб айтилган **tīr** (тийр) сўзларидан фарқларига эътиборимизни жалб қилади.

Навоий мазкур асарида яна бундай кўп мисоллар билан араб ёзувида бир хил ёзилган сўзлардаги унли товушларнинг тўғри талаффузларининг қандай бўлиши кераклигини бирма-бир кўрсатиб изоҳлайди. Биз ҳозирги қисқа маърузамизда Навоийдан бошқа мисолларни келтирмасдан, Навоий берган бу маълумотларнинг туркий тилининг энг қадимий даврларидан бугунгача келган фонетикасидаги аҳамияти устида тўхталамиз.

Профессор Қосимжон Содиқов ҳам қадимий турк тилининг муҳим асарлари нашрларида ҳамда уларнинг грамматикаси борасидаги тадқиқотларида Ўрхун ёзувидан Қорахонийлар ва Амир Темур даври асарларида қўлланилган ўрхун, уйғур, брахми, сўғд, араб алифболарида «и» ҳарфи билан ёзилган сўзларда бу «и» ҳарфининг баъзан «и», баъзан «э», баъзан «а» товушларини ифодалаганини изоҳлаган. Масалан, унинг 2020 йил декабр ойида нашр этилган «Қутадғу билиг сўзлиги» асари «кириш»ида бу ҳақда қуйидаги маълумотни беради:

ҳарфи [y] ундошини билдиради, шунингдек, у унлилар учун ҳам ишлатилади. Бундай ҳолларда у орқа қатор, йўғон, тор, лабланмаган [i] ҳамда олд қатор, ингичка, тор, лабланмаган [i], ўрни билан, олд қатор, ингичка [e] унлиларини ифода этади.

Қадимги туркий битиглардан фарқли ўлароқ, асар тилида [e] фонемаси ҳам ишлатилган, у маъно фарқлаш хусусиятига эга. Кўктурк (ўрхун-енисей) битиглари, уйғур ёзуви будда, моний ёдгорликларида сўз боши ва биринчи бўғинда [ä] билан, баъзан [i] билан келувчи сўзлар «Қутадғу билиг»да [e] га ўзгаради: el, elig, edgü~edgü, eš, belgü сингари. Матнда ўрни билан улар [e] деб ўқилмаса, сўзнинг маъносига ҳам таъсир этиши мумкин.

(*Қутадғу билиг сўзлиги*, 2020; 14-бет).

Қосимжон домланинг биринчи параграфда айтганига қўшиламан, лекин иккинчи параграфда ёзган «Қадимги туркий битиглардан фарқли ўлароқ» деган сўзига қўшилмайман. Менинг фикримча, Қорахонийлар даври асарлари, айниқса «Девону луғатит-турк» ҳамда «Қутадғу билиг» ва ундан кейинги Амир Темур даври (Чигатой) асарларида худди Алишер Навоий ҳам юқорида айтганидек, бу тил олди ингичка ёпиқ «е» ҳам қадимий ўрхун битиглари ва ундан кейинги Уйғур қўлёзмаларида ҳам «и» ҳарфи билан ёзиганига қарамай, уларни ҳам шу ёпиқ «э» («е») деб талаффуз қилиш ва транскрипция қилишга тўғри келади.

Бу қадимий ва замонавий барча туркий тилларда мавжуд тил олди ингичка ёпиқ «э» товуши масаласида В.Томсен ва В.Радлов ўртасидаги 19-аср охирида бошланган илмий баҳс бугунгача давом этиб келади. Турколог олимлардан баъзилари бу ёпиқ «э» товушини қабул қилмайди, лекин кўпчилик тилшунос олимлар эса қабул қилишади. Бу ҳақда ҳам шу маърузамда ҳозирча тўхталмайман.

Дастлабки ўзбек тилшунос ва турколог олими Абдурауф Фитрат эса, 1927 ва 1928-йилларда нашр қилган «Энг эски турк адабиёти намуналари» ва «Ўзбек адабиёти намуналари» асарларида бу ёпиқ «э» товушларига алоҳида аҳамият бериб, «Кутадғу билиг» ва бошқа асарлардан келтирган матн парчаларининг транскрипциясида араб алифбосида ёпиқ «э» ҳарфи билан ишлатган эди. Ундан битта мисол келтирайлик:

Бу тил олди ёпиқ э масаласида В. Радлов билан Сергей Е. Малов ҳамда Татар-Турк олими Рашид Раҳмати Арат ўз нашрларида ёпиқ э [é] ўрнига фақат кенг ä ҳарфини ишлатишган:

В. Радлов, 1910, 17- бет:

Тоғардын өзä кәлди өңдін jäli,
Ајун äткүгä ачты уңмак jолы.

Сергей Э. Малов, 1951, s. 240- бет:

N, 15; W, 123—6

Sävüg savéy ydty baýyrsaқ ädi¹⁰,
Budunda talusy,¹¹ kişidä kädі!

Рашид Раҳмати Арат, 1947, s. 23- бет:

63 toğardın ese keldi öngdün yili
ajun itgüke açtı uşmah yolu

Фитрат домла эса, 1923-1932 йиллар орасидаги илмий нашрларда бу ёпиқ «е» (э)ларни кўрсатган. Бу ҳам Фитрат домланинг 1928 йилдаги «Кутадғу билиг»дан 80 та байт нашрининг Туркшунослик жиҳатидан катта аҳамиятга эга эканлигини исботлайди:

Фитрат 1928, 79- бет:

تۇغاردىن ئەسە كەلدى ئۆڭدۇن يىلى
ئارۇن ئىنگۈگە ئاچتى ئۇشماخ يولى

tuğardın ésä keldi öñdün yeli туғардын эсә келди өндүн йели
ajun étgüka açtı uşmah yolu ажун этгүка ачты уштмах йўлы

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоийнинг «Муҳокамату-л-луғатайн» асарида араб ёзувида «й» ҳарфи билан ёзилган товушларнинг уч хил талаффуз қилиниши ҳақида 15-аср охирида берган маълумоти ҳозирги давр туркология матншунослиги ҳамда туркий тилларнинг фонетикаси борасидаги тадқиқотларда йўл-йўриқ кўрсатувчи муҳим илмий манба ҳисобланади.

БИРИНЧИ КЕНГАШ. АЛИШЕР НАВОИЙ МЕРОСИ ВА ДУНЁ ШАРҚШУНОСЛИГИ

A STUDY OF THE WORKS OF ALISHER NAVOI AMONG EGYPTIAN RESEARCHERS

Saad Mohamed Abdul Ghaffar Youssef,

*Professor, Faculty of Arts, New Valley University, Head of the Department
of Arabic Language; Egypt.*

It is great pleasure for me to participate in this important international conference on Hazrat Alisher Navoi, the man who has given the Uzbek people the spiritual strength that remains in them until today. Fortunately, I read some of Navoi's books during my stay in Tashkent in 2012, especially his books: *Arba'in* and *Nasāyim al-mahabbat* that I found myself excited to introduce to Arab readers. In Egypt, in 2014, just as being back to my career at New Valley University, decided to prepare for the organization of an international conference entitled «Contributions of the Countries Beyond the River in Enriching Islamic Civilization». Consequently, in 2016 the university held the conference in cooperation with Bibliotheca Alexandrina and some of the embassies of the Russian Commonwealth in Egypt (Uzbekistan, Kazakhstan and Tajikistan), and it was attended by researchers from many countries. Because I was the Rapporteur of the Conference, I decided that Hazrat Alisher Navoi would be the conference character. A second conference in 2019 at Matrouh University in Egypt was held and again I was the Rapporteur of the Conference and the first in charge of organizing it; and the participants decided that my study of Navoi's Sufi literature would be the Memorial Book of the Conference. So that, in the present article, I introduce the two studies that I have manipulated concerning Navoi's literature.

My love for Navoi's personality has led me to search for his books, especially the book *Arba'in*, that which represents an important reformist message in support of the spiritual life in his society. I have been encouraged by Muhammad Al-Khashab, the Egyptian ambassador in Tashkent at that time, so I have sought help from Mr. Haji Murad, and from his friend Janger in translation. The translation has required much scrutiny and Arabic wording. In order for corresponding with the meanings of the hadiths contained in Navoi's book, especially when it comes to be known that Navoi explains these hadiths and makes literary commentary on them in a complicated language that ever needs, when translated into a literary language, the exact equivalent. My aim in conducting the study has been to make of it the first spark of communication between Arab readers and Navoi's literary and mystical heritage. Navoi begins his book *Arba'in* by speaking about the reason for writing it, explaining the hadiths in poetry. He states that he has read *Sahih Al-Imam Al-Bukhari* and *Sahih Al-Imam Muslim*, and chooses forty hadiths, making them the foundation for his message, which he introduces as a message of reform and advice in education. Navoi says that he has asked his teacher, «Jamie,» for explaining *Arba'in* in poetry, so he authorized him because the man was righteous and wanted the reward from God Almighty. Navoi dedicates his book to his friend Sultan, Hussain Bayqra, and asks him to read it and benefit from what is written in it, because he is known for serving religion, preserving the Shari'aa. Abdul-Rahman Jami has chosen short hadiths that call for strengthening love and brotherhood among Muslims and encourage them to cooperation, love, solidarity, honesty, chastity, tolerance etc., as if he wants these *Arba'in* to be educational reform messages for the people of the age. Perhaps, he wants to draw attention to some of the Moral

diseases that afflict people, so that they would be wary of them. Among the hadiths mentioned by

Navoi in his book: The Twenty Fifth Hadith: «Giving gifts to love each other»; that is, approach the wise with gifts and gifts. Is there a better gift than friendship?!

(My study in the book Arba'in - 2016)

The second study that I have conducted concerning Navoi's heritage is the study of his book Nasayem al-Mahaba that I name «The Sufi's Sayings Written in Arabic in the Book Nasayem Al-Mahaba». This study has been printed at the international conference entitled «Contributions of the Countries Beyond the River in Enriching Islamic Civilization» – the Second Session April 2019 at Matrouh University. The interest in studying the book is due to the following reasons:

- It is the first complete text of Navoi's Sufi literature to be published.
- An attempt to collect the Sufi heritage written in Arabic in Turkish and Persian literature.
- It is full of a huge amount of translations of Sufi sheikhs, as the book contained 750 translations of Sufi sheikhs.
- Because of Navoi, we are acquainted with some forgotten Sufis about whom we knew nothing before the publication of this book.
- We have learned some of the sayings of the Sufi sheikhs that are not mentioned in the books translated for them.
- Navoi has asked his teacher, Abd al-Rahman Al-Jami, to write a book on the biographies of the Sufi sheikhs, Al-Jami agrees and begins to write Nafhat al-Anas from the Hadrat Al-Quds). Navoi has transferred his teacher's book after his death from Persian to Turkish, adding to it a large number of translations of the Sufi sheikhs who are not mentioned by al-Jami in Nafhat Al-Anas.
- A lot of the Sufi sayings and poems that are written in Arabic by these sheikhs are mentioned in the book Nasayem Al-Mahabba, so I seek to collect them in a separate book.
- After the Introduction, Navoi begins his book with this title: «Preface in the Behavior of this Sect». Then, he mentions trades, actions and transactions, sports and religion of some of this sect.

• Examples of the Sufi,s sayings written by Arabic language in the book Nasayem al-Mahabba:

ذو النون المصري -
«قال:» مَا أَغْزَ هَلْأُغْبِ بِغِزٍّ أَغْزَ لَهُ مِنْ أَنْ يَدُلَّهُ عَلَى ذُلِّ نَفْسِهِ

Examples of poems written by Arabic in the book (Nasayem al Mahabba):

. الفضيل بن عياض -

تَعْصِي لَهْ

إِلَّا وَأَنْتَ تُظْهِرُ حَبِيَّةَ هَذَا مُحَالٍ فِي الْقِيَاسِ بَدِيعٍ

لَوْ كَانَ حَبْكُ صَادِقًا لَطَعْتَهُ أَنْ الْمَحَبِّ لَمَنْ يَحِبُّ مُطِيعٍ

My second study in Nasayem Al Mahabba, 2011.

ПРОФЕССОР Е.Э. БЕРТЕЛЬС – ИЛМИЙ НАВОЙШУНОСЛИК АСОСЧИСИ

Мирзаев Ибодулла Камолович,

*профессор, филология фанлари доктори, Самарқанд давлат университети;
Ўзбекистон.*

Эроншунослик илми ва адабиётига доир фундаментал тадқиқотлари билан рус ва дунё шарқшунослигини ривожлантиришга сезиларли хисса қўшган профессор Е.Э. Бертельс (1890-1957) туркий халқлар маданияти ва адабиёти соҳасида ҳам бебаҳо илмий мерос қолдирган. Унинг шеърят мулкининг султони, ҳазрат бобокалон шоиримиз Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишлаб ёзилган монография, мақола ва тақризлари ҳамон ўз қийматини йўқотган эмас. Бугина эмас, Е.Э.Бертельс ўзининг қарийб қирқ йиллик илмий фаолияти давомида нафақат Алишер Навоий, балки Фузулий, Низомий, Махтумкули каби туркий адабиёт вакиллари ижодини ҳам жиддий ўрганган ва тарғиб қилган. Ўйиборга молик томони шундаки, у Шарқ халқлари адабиётини ўзаро боғлиқликда, кўп асрлар давомида маиший, иқтисодий ва сиёсий соҳаларда таркиб топган деярли барча анъаналар асосида ўрганган.

Франциялик М.Белен ва россиялик М.Никитскийдан ташқари, барча ғарб ва рус шарқшунослари ўзбек адабий тили ва мумтоз адабиётининг асосчиси Алишер Навоийни бор-йўғи таржимон, форс шеърят тақлидчиси ҳисоблашган ва бу ҳақда бутун дунёга жар солган бир пайтда Е.Э.Бертельс Фариддуддин Атторнинг «Мантику-т-тайр» ва А.Навоийнинг «Лисону-т-тайр» асарларини қиёслаб ўрганди, Алишер Навоийнинг бетакрор шоир, бетимсол истеъдод соҳиби бўлганлигини исботлаб берди¹. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Навоий «Қуш тили» га 63 ҳикоятни киритади (умумий сони Атторникига қараганда анча кам). Шулардан фақат 12 тасигина форсча дostonнинг тегишли ҳикоятларига мазмунан яқин. Қолган 51 таси эса шоирнинг янгиликларидир. Бинобарин, ҳикоятлар умумий сонининг 81 фоизи Навоийнинг соф ижоди маҳсулидир. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, форсча ва туркий дostonларда умумий жиҳатлар жуда кам»².

Е.Э.Бертельс ўзининг «Летература на персидском языке в средней Азии» номли монографиясида, Э. Рустамовнинг ёзишича, жуда катта ҳажмдаги фактик материалга

¹ Е.Э. Бертельс. Навоий ва Аттор. Рус тилидан И. Мирзаев таржимаси. 2006.

² Е.Э. Бертельс, Неваи и Аттар, - сб. «Мир-Али-Шир», – Л., 1928, стр. 82. Иқтибос Э.Рустамовники қаранг: Неваи и Джами. – М., 1965, стр. 6.

асосланиб, Рудакий, Абу Шукр Балхий, Шахид Балхий, Дакикий, Фирдавсий, Унсурий, Фаррухий, Минучихри, Хоқоний, Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавий, Фаридуддин Аттор, Санъий, Жалолиддин Румий, Хафиз, Камол Хўжандий, Алишер Навоий, Абд ар-Рахмон Жомий, Фузулий каби шарқ шоирлари ижодининг ўзаро боғлиқлиги ва ўзига ҳослигини маҳорат билан очиб беради ва форс тилида ёзилган адабиётларнинг умумий ҳудудларини белгилаб беради. Булар:

- 1) Кавказорти (Арран, Ширвон, Туркистон, Арманистон);
- 2) Ўрта Осиё (Хоразм, Бухоро, Хурасон, Фарғона, Балх, Ғазна);
- 3) Эрон (Форс Эрони, Каспий денгиз бўйи, форс, Ҳамадон, Сийстон);
- 4) Ҳиндистон¹.

«Мутлақо аёнки, - деб ёзади Е.Э.Бертельс, Хоқоний ёки Низомий ижодининг ҳос хусусиятлари фақат Кавказортидагина ривожланиши мумкин эди. Бу шоирлар яратган пейзаж ва маиший манзаралар ҳам, мавзуларнинг танланиши ҳам, ҳатто тилининг айрим хусусиятлари ҳам шундан далолат беради. Худди шунингдек, Амир Хусравнинг ижоди ҳам Ҳиндистоннинг туркий ерларга қарашли ўлкаларда шаклланган характерли шарт-шароитларни акс эттиради»².

Е.Э.Бертельснинг форс-тожик ва туркий адабиётнинг ўзаро таъсирини биринчилардан бўлиб ҳолис ёритиб берилганлиги ҳам алоҳида эътиборга молик. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Влиянию одно время склонны были придавать слишком большое значение, в результате чего творчество многих авторов в руках исследователя иногда распадалось на ряд влияний, как сложенный из кубиков домик. Об ошибочности такой «методики» говорили не раз. Но это указание было воспринято как требование полного отрицания возможности какого бы то ни было влияния. Вопросы этого последнее время старались не касаться, всячески его обходили. Однако отрицать наличие тем, переходящих от народа к народу, можно лишь не считаясь с реальным положением вещей, учитывать влияния безусловно необходимо, но, конечно, не нужно думать, что этот ключик может открыть любой замок и что в этом весь смысл научной работы. Интересен не самый факт заимствования, а причины его и в особенности те изменения, которые заимствованный материал претерпел на новой почве»³.

Е.Э.Бертельснинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишга бўлган шуури, ҳатто, иккинчи жаҳон урушининг даҳшатли онларида ҳам тўхтаган эмас. Унинг ўзи бу ҳақда шундай ёзади: «Ушбу сатрлар муаллифига 1941 йилнинг ноябрь ойида Навоий ижодига бағишланган ва даҳшатли бомба ва артиллерия ўқлари остида кечган йиғилишда нутқ ирод қилишга тўғри келди ва гарчи, йиғилиш ҳаводан ёғиб турган залворли зарбалардан тебраниб турган бинонинг иккинчи қаватида ўтган бўлса-да, анжуман қатнашчиларидан бирон киши ҳам залдан чиқиб кетмади ва йиғилиш ўз ниҳоясига етказилди»⁴.

Илмий иш сифатини, энг аввало, таҳлил қилинаётган материалларнинг асл ва ишончлилик даражаси билан белгилаган Е.Э.Бертельс матн сифатига эътибор берган ва чала матн билан ҳеч қачон ишламаган. Шунинг учун у кўплаб форс ва туркий матнлар устида ҳамон ўз қийматини йўқотмаган текстологик тадқиқотлар олиб борган.

II. 1965 йилда Е.Э.Бертельснинг танлаган асарлари учинчи жилди «Навои и Джами» номи билан чоп этилади. Унда қуйидаги мавзулар ёритилган: I. **Навоий:**

- 1.1 Темурийлар;
- 1.2 Ҳирот;

¹ қаранг: «Советское востоковедение», Т. V, 1948, стр. 199-228. В 1955 г. статья переведена на немецкий язык: E.E. Berthels, Die persische Literatur in Mittelasien, - «Mitteilungen des Instituts für Orientforschung», Bd III, Heft 2, Berlin, 1955, S. 180-221.

² Ўша ерда, 202-б.

³ Е.Э.Бертельс, К вопросу о филологической основе изучения восточных памятников, - «Советское востоковедение» №3, 1955, стр. 15.

⁴ См. ниже, стр. 69 наст. изд.

- 1.3 Самарқанд;
- 1.4 Ҳусайн Бойқаронинг тахтга ўтириши...

2. Жомий:

I.

II.

III.

3. Мақола ва тақризлар

3.1. Лайли ва Мажнун.

3.2. Алишер Навоий ва Шарқ адабиёти.

3.3. Алишер Навоий асарларининг Ғарбий Европа тилларига қилинган дастлабки таржималари.

3.4. Навоийнинг дунёқараши масаласига доир.

3.5. Алишер Навоий «Беш достони»нинг энг қадимги қўлёзмаси.

3.6. Профессор А.Т.Саъдийнинг «Навоий ижоди ўзбек мумтоз адабиёти тарихидаги юқори босқич сифатида» номли диссертациясига тақриз.

3.7. Буюк ўзбек шоири.

3.8. М.Т. Ойбек таҳрири остидаги мақолалар тўплами.

Албатта, бир мақола доирасида проф. Е.Э.Бертельснинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига доир ишларига мухтасар бўлса-да, тўхталиб ўтишнинг имкони йўқ. Шунинг учун биз қуйида унинг «Лайли ва Мажнун» номли мақоласи ҳақида қисқача маълумот беришга ҳаракат қиламиз.

Е.Э.Бертельс Лайли ва Мажнуннинг фожеали муҳаббати тарихи араблар ерида тўқилгани, айрим араб муаллифлари Мажнуннинг реал шахс ҳисоблагани, ҳатто, унинг вафоти санасини (70/688) ҳам кўрсатганлари, бироқ Ибн ал-Қалбий (вафоти 819 й.) Мажнуннинг ҳеч қачон бўлмаганлиги ҳақида ёзгани, унга нисбат берилган шеърлар бир ёш йигит томонидан ёзилгани, пировард натижада бу шеърлар ниҳоятда кенг ҳудудларда оммалашиб кетгани ҳақида ёзади. Мажнун тарихига доир ривоятларда қуйидаги асосий ўринлар баён қилинади.

Мажнун тарихига доир ривоятларни Бертельс 9 мавзу атрофида жамлайди ва бундан, араб адабиётида Мажнун образига қизиқиш жуда юқори бўлганлиги ҳақида ёзади.

Муаллифнинг ёзишича, Мажнун ҳақидаги ривоятлар арабларнинг мусулмон ўлкаларига кириб келиши билан боғлиқ бўлиб, унинг дoston сифатида шаклланиши эса Низомий Ганжавийга нисбат берилган. Мақолада Низомий Ганжавийга мазкур дostonни Ширвон шоҳ Ахсатан ибн Манучехранинг буюртмасига биноан ёзганини ва Бертельс Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи тузилишини қуйидагича эканлигини кўрсатади. Муқаддима Мажнун отаси бой ва машҳур аммо бефарзанд, Худога ёлвориб фарзанд кўради ва унинг исмини Қайс қўяди. Кейин муҳаббат мавзуси, Қайснинг Маккага бориши ва саҳрога қочиб кетиши, Лайлининг бўлғуси эри ибн Салам мавзуси ва бошқалар ёритиб берилади.

Хусрав ўз дostonини Аловиддин Муҳаммадшоҳга (1296-1316) бағишланган.

Мақоланинг иккинчи қисмида Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonлари қиёслаб ўрганилган, ҳар бирига хос ютуқ ва камчиликлар кўрсатиб берилган. Муаллиф бу дostonларни қиёслаш жуда қизиқарли натижалар бергани, чунончи, Амир Хусрав дostonининг осон ўқилиши, тили Низомийнинг лўнда ва ихчам тилига нисбатан анча содда экани, оддий образ ва қиёслардан самарали фойдалангани ҳақида ёзар экан, дostonнинг тузилишига доир қимматли фикрлар билдириб, шундай хулосага келади: «Подводя итог, можно прийти к следующему заключению. Амир Хосров не понял глубины философской мысли Низами. Вводя изменения только для того, чтобы не повторяться, он разбил целостность его концепции. Единой линии неумолимого развития страсти, возрастающей от рокового стечения

обстоятельств, уже нет. Сцепление событий носит случайный характер, и трагическая развязка не оправдана. Отпали и дидактические моменты, придававшие поэме Низами помимо художественного значения и высокую общественную и моральную ценность» (Бертельс 1965, 423 б.).

Мақоланинг учинчи қисмида Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони 1483 йилда ёзилгани, Низомий ва Хусрав достонлари билан чуқур таниш бўлгани, шунинг учун уларнинг ижодига муносабат билдирилгани, ўтмишдошларидан нима олгани ва уларникига ўхшамаган йўлни қандай танлагани ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилади. Алишер Навоий достонида Мажнуннинг Лайлига муҳаббати қатор реалистик тафсилотлар билан бойитилган. Бу ерда Лайли бор-йўғи оддий ўқитувчининг қизи; Лайлини кўрган Мажнуннинг бутазорга яшириниб олиши ва фарёд чекиши; иккинчи учрашувда Қайс ҳушдан кетиши; Лайлининг отаси уни «Мажнун» («жинни») дея ҳақорат қилгани; уйдан қочиб кетган Мажнуннинг жинни сифатида занжирбанд қилингани; Лайлининг Ибн Саломга унаштирилгани, аммо бу ҳақда унга айтишмагани: Мажнуннинг Маккага олиб борилиши; Мажнуннинг фақат ҳаждан кейин шоир бўлиши ва ўзини батамом Лайли севгисига бағишлаши; Лайли яшайдиган кўчадан топиб олган кўтир ит саҳнаси; отаси Мажнунни қайтариб уйга олиб кетиши ва уни Навфалнинг қизига уйлантирмоқчи бўлишгани; Лайли Ибн Саломни ўлдирагани, боши оққан томонга чиқиб кетгани ва тасодифан Мажнунни учратиб қолиши.

Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»нинг якунловчи қисмига жиддий ўзгартиришлар киритади: ҳозиргина вафот этган ва бутун яқинлари фарёд кўтарган бир пайтда ҳаётдан батамом умидини узган Мажнун пайдо бўлади ва Лайлининг жасадига бош эгиб, жон таслим этади.

Е.Э.Бертельс ўзининг «Лайли ва Мажнун» номли мақоласида Алишер Навоий эпизодларини Низомий ва Хусрав Деҳлавий достонлари эпизодлари билан бирма бир қиёслаб ўрганиш асносида шундай хулосаларга келади:

1. Навоийнинг ўтмишдагилари билан алоқаси шубҳасиз.
2. Навоий Низомийга кўпроқ мурожат қилган, Хусравдан эса фақат иккита эпизод олинган.
3. Навоий «ўтмишдошлари қасри атрофида боғ яратиш» билангина чегараланиб қолмаган, балки уларни бир-биридан гўзал саҳналар билан безаган.
4. Навоий киритган янгиликлар Низомий режасига раҳна солади («...разрушили план Низами»).
5. Алишер Навоийни самовий муҳаббат эмас, балки оддий кишининг ҳистуйғулари қизиқтиради. Шунинг учун Мажнун ҳақидаги ривоят Олд Осиё (Передний Восток) учун ниҳоятда долзарб бўлгани боис, никоҳдек ўта муҳим муаммо сўзнинг асл маъносидаги романга айлантирилган.
6. Алишер Навоий йигит-қизларни уларнинг инон-ихтиёрисиз никоҳлаш бемаънилик эканини исботлаш учун қадимги ривоятлардан мўл-кўл фойдаланган.

Е.Э.Бертельс Навоий мутлақо янги дoston ёзмақчи бўлган бўлса, нега қадимги ривоятлардан воз кечмади, дея ўзи қўйган саволга *назирагўйлик* Олд Шарқда машхур бўлган дея жавоб беради. Назиранинг эса маълум даражада оригинал бўлиши талаб қилинган.

Бертельснинг ёзишича, назира санъати моҳиятини тушунмаган Европа шарқшунослари А.Навоийни «таржимон» деб атаганлар ва шунга асосланиб, улуғ шоир асарларини ўрганиш шарт эмас, деган фикрда бўлганлар. «Бундай ёндашувнинг нақадар беъмани экани ҳақида гапириб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ. Бу Шарқда адабий жараёни батамом тушунмасликдан ва энг ёмони, бу жараёни тушунишни истамасликдан далолат беради» (Бертельс 1965, 431).

Хулосада Е.Э.Бертельснинг «Лайли ва Мажнун» номли мақоласи А.Навоий ижоди моҳиятини тушунишда, қиёсий адабиётшунослик тамал тошини қўйишда катта рол ўйнаганини, бутун онгли ҳаётини Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишлаган СССР ФА мухбир аъзоси, проф. Е.Э.Бертельс ҳам, ўз навбатида, халқимизнинг катта ҳурмат ва эҳтиромига муносиб эканини алоҳида таъкидлашни истар эдик. Е.Э.Бертельснинг Алишер Навоийга нисбатан ёзган сўзларини унинг ўзига ҳам нисбат бериб айтиш мумкинки, биз Е.Э.Бертельсни ўрганаяпмиз, аммо жуда кам ўрганаяпмиз, у ёки бу назарий муаммони асослаш керак бўлгандагина ўрганаяпмиз. Бағрикенг ўзбек халқининг бугунги долзарб вазифаси Е.Э.Бертельс Навоийни қандай ўрганган ва тарғиб қилган бўса, уни ҳам шундай ўрганиш ва тарғиб қилишдан, номини адабийлаштиришдан иборатдир.

ТВОРЧЕСТВО НАВОИ В НАУЧНЫХ ТРУДАХ ИРАНСКИХ ФИЛОЛОГОВ

Шафаги Марьям,

*доцент кафедры русского языка и литературы, университет
им. Алламе Табатабаи; Иран.*

Тюркская литература Туркестана была под сильным воздействием иранских школ и традиций. Алишер Навои с открытой душой любил персидский язык, и поэтому ярко отражается его блистательная услуга в продвижении персидского языка и литературы. Исследования дивана Навои на персидском языке показывают, что он прекрасно был знаком с жанром газели Хафеза: с его музыкальной структурой, с его лексикой и мышлением. Многие критики оценивают его искусство чтения стихов своеобразным и бесподобным.

Иранские филологи написали о Навои многочисленные монографии и статьи, которые ниже по возможности постараемся перечислить и охарактеризовать:

В статье «Влияние языка в межкультурной коммуникации» (подтверждая место Алишера Навои в западном тюркском языке и понятие национализма у Алишера (Бейк-бабаи, 1397) Бехруз Бейк-бабаи изучает точки зрения великих тюркологов об Алишере Навои, в том числе и Фуат Копрулу, Ахмед Джафаруглу и Ахмед Дуакинзаде. Также он рассматривает взгляд Навои на тюркский язык и растущую тенденцию к его тюркизму и тюркам. Бейк-бабаи высоко оценивает труд Навои в пробуждении народа и его влияние в процветание тюркского языка и продвижение тюркской культуры. При этом высока и роль турецкой части Османи. Об этом ярко говорится в трудах, написанных на основании произведений Навои. Беспокойство Навои по поводу ухудшения позиции тюркского языка в тюрко-язычных странах сегодня уже не имеет силы, так как в этих странах, тюркский язык уже приобрел официальную письменную и литературную форму.

В центре внимания Атаоллаха Хасани и Амира Немати Леймани находится тема «литературно-политической деятельности Амира Алишера Навои и его влияние в образовании литературной школы» (Хасани, Немати Леймани, 1392). В отдельной статье Амир Немати также изучает научную и литературную личность Алишера Навои и его влияние на формирование литературной школы (Немати, 1397).

Согра-бану Шегофте является автором книги «Библиография и произведения Амира Алишера Навои – под псевдонимом Фани – на персидском языке.» (Шегофте, 1387).

Марьям Натег переводил работу Туган Ахмед Заки Вaleyди под газванием «Алишер Навои: Великий тюркский литературовед» (Марьям Натег, 1377).

Али-Асгар Хекмат переводил труд Тазкире «Маджалес ун-нафаес» Алишера Навои на фарси (Хекмат, 1363).

Абдол-хаким Шари Джозджани изучает «отражение мышления Алишера Навои в его трудах» (Шари Джозджани, 1373).

У Расула Разина (1340), у Мохаммад-Акбар Ашиг (1378) есть труд, посвященный Алишеру Навои.

Ибрагим Ходаяр рассматривает влияние Атгара Нейшабури на Алишера Навои (Ходаяр, 1390).

Как всем специалистам по творчеству Навои известно, ряд работ, посвященных изучению трудов Навои, относится к составлению специализированных словарей. Сюда можно отнести турецко-персидский словарь «Санглах», составителем которого является мирза Мехди Хан Астар-абади. Он был секретарем Надир-шаха и известным писателем в династии Афшари. Во введении данного словаря автор четко заявляет о том, что он принял решение о составлении данного словаря, сталкиваясь с понятийными неточностями в изучении трудов Алишера Навои (Астарабади, 1374: 5-6).

В «Санглахе» помимо турецких слов Джогтаи, автор собирал слова других говоров тюркского языка, в том числе и фараруд, Анатолии и Азербайджана. Санглах состоит из двенадцати томов поэтического и девяти томов прозаического текста и является шедевром Алишера Навои (906-1500 гг. Хиджры). Санглахе был написан между 1758 и 1760 годами Мирзой Мехди-ханом Астарабади (умер после 1173 г.), секретарем Надир-шаха Афшара.

Первый раздел состоит из чагатайских тюркских слов, которые разделены на книги в алфавитном порядке, то есть книга «А», книга «Б» и так далее. В каждой книге сначала описываются глаголы в инфинитивной форме, а затем идет часть имени существительных. Второй раздел состоит из персидских слов, используемых в некоторых работах Навои: «Четыре дивана» и «Махбуб-уль-Кулуб». В Санглахе - примерно 6000 слов и 2500 примеров из произведений Навои. Данный словарь имеет важное значение в культурной истории Ирана и находился в центре внимания иранских ученых во время Наиб-уль-Салтане Аббаса Мирзы. Он и сегодня остается востребованной темой многочисленных научных трудов иранских ученых.

Алишер Навои является образованным и, конечно, истинным проповедником иранской культуры. Истина данного утверждения достаточно ярко проявляется там, где сам Алишер «много раз» заявляет о том, что он полностью знаком с персидскими письменными произведениями. Он хорошо был знаком с великими персидскими поэтами и авторами и находился под их литературным влиянием, а также под влиянием научных традиций того времени. Черты Нуреддине Абдолрахмане Джами ярко отражаются в мистике Навои. Данный психологический фон о персидском языке и литературе стал причиной того, что он стал и выдающимся проповедником иранской культуры, и создавал произведения на персидском языке. Его произведения на тюркском языке считаются также сокровищем персидской литературы. Для большинства его тюркских работ в качестве основы и вдохновением служили произведения на персидском языке и через его труд тюркоязычные народы приобрели возможность познакомиться с персидскими мотивами и персидской литературой, персидская литература и культура стали популярными среди них. У Алишера Навои есть пять маснави: «Хамсе». В этом произведении он воссоздал соответственно два знаменитых произведения таких

персидских поэтов, как Незами Гянджеви и Амир Хосров Дехлави. Амир Алишер также извлек пользу из работ таких персидских поэтов, как Джами, Саади и др.

ОБЗОР КУЛЬТУРНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ ВЕЛИКОГО АМИРА АЛИ ШИР НАВАИ

(مروری بر شخصیت فرهنگی و سیاسی مرد بزرگ امیر علی شیر نوائی)

Абдулмухаммад Бадахш,

доцент, факультет гуманитарной науки Балхского университета; Афганистан.

Следует сказать, что в прошлом Афганистан был колыбелью цивилизации и рассадником великих людей и великих ученых, а такие личности, как Маулана Балхи, Абу Али Сина, Фараби, Насер Хосров Балхи, все родились на этой земле и сделали шедевры в области науки и культуры. Они оставили культуру и литературу. Знание персонажей прошлого и знакомство с ними в любое время считается важной и фундаментальной необходимостью, потому что для получения опыта требуется знание работы предшественников или их эффективной работы в качестве модели и вещей, которые не соответствовали им избегать. В противном случае нам придется повторять их ошибки. Нет сомнений в том, что история науки – это история человека, отражающая истину и реалии жизни прошлых людей. В этом случае знание прошлой истории определено важно для лучшего будущего. Знание линий и связей прошлых личностей в политике, литературе, искусстве и их социальных и культурных функций будет влиять на нашу жизнь. Я поднял тему под названием (Обзор культурной и политической личности великого человека Амира Али Ширнавая), который родился в Хорасане (Герат) и всю свою жизнь посвятил служению людям. Он был одновременно поэтом, известным политиком и большим советником при дворе султана Хусейна Байкара. Он был сострадательным человеком в социальных делах и обладал замечательными качествами и характеристиками, которые ставили его в особое положение по сравнению с другими коллегами. Он служил народу, а также занимался научной и культурной деятельностью. Он также является автором множества книг. Представление Амира Али Шир Наваи (Амира Кабира) и места рождения: Низамуддин Али Шир Наваи родился в семнадцатом месяце Рамадана в 844 году хиджры в Герате. Его отцом был Гиасуддин Кичкинех Бахадор. Один из высокопоставленных правителей Мирзы Абу аль-Касима Бабара был сыном Мирзы Байсунгура ибн Султана Шахрукха Мирзы ибн Амира Тимура Курагана. Он провел свое детство в компании султана Хусейна Мирзы Байкара, и оба были одноклассниками и учениками одной школы. Ученичество Али Шира в Герате длилось недолго: со смертью Мирза-шаханшоха в 1447 Здесь отец Али Шира вместе со своей семьей и несколькими товарищами встал на путь Арака и Аджама и поселился в городах Язд и Шираз. царском аппарате Герата произошли нарушения. Он в мисте с фамелями и Язд и Шираз поселились. Али Шир Кучаку было еще шесть лет, когда он встретил великого историка того времени Шарафуддина Али Язди, и, дав разумные ответы на вопросы, этот великий историк восхищался и приветствовал его. Это памятное событие его юности, несомненно, оказало значительное влияние на формирование его личности и рост его незаурядного таланта и изобретательности. Фактически, эта встреча полностью

похожа на встречу Мауланы Джалалуддина Мохаммада Хордсала с шейхом Фарид-уд-Дином Аттаром и исполнение благой вести этого великого шейха о Маулане. Пять лет спустя, в 1452 году, правительство Хорасана перешло под власть Мирзы Абул Касима Бабура, сына Байсангхара Мирзы, внука шаха Роха Мирзы. В Дар аль-Салтанах в Герате безопасность и спокойствие царят вокруг него и вокруг него. Отец Амира Алишир Наваи (по прозвищу Кинде Бахадор), воспользовавшись ситуацией, возвращается на родину. Алишир никогда не отказывался от образования и знаний во время миграции и путешествий. Вернувшись в Герат, он продолжил образование вместе со своим братом Резаи и своим другом Мирзой Хосейном Байкара.

Он начал свое начальное образование вместе с султаном Хусейном Байкара в Герате под наблюдением придворных ученых. Затем он уехал в Мешхед и Самарканд, чтобы получить высшее образование. Он начал преподавать религиозные и интеллектуальные науки, такие как мудрость, логика и философия, и в результате он стал одним из великих ученых и учеников. Некоторое время он провел в Самарканде, преподавая литературные и религиозные науки. После этого он вошел на свою главную землю, Герат, и вскоре его представили как известного ученого и ученого во всех местах.

Этот великий и уникальный человек, который в течение многих лет консультировал и руководил султаном Хусейном Мирзой Байкара, последним могущественным царем Тимуридов, оказал достойные услуги в культурной жизни на персидском языке. И его стоит считать в рядах сахиба ибн Ибада, Хаваджи Насреддина Туси, Хаваджи Низама аль-Мулька, Хаваджи Рашид ад-Дина Фазлуллаха. У него два титула: в турецких стихах он известен как Наваи, а в стихах Дари он известен как Фани. Есть и другие титулы, которые также называются Амир Кабир и Амир Али Шир Наваи.

Культурная деятельность Амира Али Шир Наваи:

Литературная деятельность Амира Али Шир Наваи связана с годами, когда ему было 15-16 лет. На этом этапе своей жизни в Герате он встретил Амира аль-Калама Маулана Лотфи Херави, поэта Зулсанина, который преуспел в турецкой и персидской поэзии и считался мастером своего времени, и вызвал его похвалу и поддержку. После этого его литературная деятельность продолжилась в Самарканде, и в литературной среде той страны он был известен как известный поэт. И он всеми уважается и находит себе хорошее место. Амир Кабир Али Шир Наваи, наряду с его общественной и политической деятельностью в Герате, которая является основным и решающим этапом в его жизни, уже с любовью и искренностью арестовывает и поддерживает талантливых и талантливых молодых людей. Этот образованный и любящий искусство Эмир науки и искусства большую часть своего времени проводит изучая, исследуя, сочиняя, или разговаривая и споря с учеными, писателями, деятелями культуры и мистиками. В социальной сфере он проделал плодотворную работу, включая строительство домов, школ, больниц, дорог и мостов, мостов, канав, каналов, прудов и других благотворительных организаций. Показано культурно-просветительные мероприятия Амира Али Шир Наваи: Работы этого образованного и образованного эмира были написаны до 370, некоторые из которых можно упомянуть ниже:

1. Сорок стихотворений;
2. История пророков на тюркском языке;
3. История королей Аджама на тюркском языке;
4. Перевод турецкого слова с персидского;
5. Хамса-и Наваи, составленный в имитации и восприятии Хамса-и Низами и являющийся одним из пяти маснави в турецком языке чигатай, называемых “Хайрат ул-абрар”, “Лейли и Меджнун”, “Фархад и Ширин”, “Сабаи сайёра” и “Садди Искандари” или “Искандарнаме”;

6. “Хамсату-л-мутахаййирин”, и это по тюркский, который был прочитан на тюркском языке в биографии Абд аль-Рахмана Джами, учитывая введение, заключение и три статьи под этим названием;

7. Тюркский диван газелей, включающий четыре дивана;

8. “Навадиру-ш-шабаб”;

9. Персидский диван, содержащий шесть тысяч стихов;

10. Язык птицы;

11. “Меджалису-н-нафаис”;

12. “Махбуб аль-кулуб”, смешанный с прозой и написанный по порядку, - это произведение, в котором современная социальная этика обсуждает различные гильдии людей, королей, министров, судей, учителей, поэтов, врачей, крестьян и таких же открытых людей, как они. Амир Али Шир Наваи, вдумчивый и добрый политик: После смерти Абу Саида Мирзы Заима Теймури на трон возшел султан Хусейн Байкара. Он немедленно вызвал Амира Али Шир Наваи в свой суд, сначала назначив его своим благодетелем. И при первой же возможности, благодаря знаниям и осведомленности, которые Али Шир Наваи имел в политике, он назначил его своим служением. Но после смерти шаха Роха налоговые чиновники снова прекратили притеснения, во время правления султана Хусейна Байкара (преемника Абу Саида) из-за тирании сборщиков налогов народ восстал. Султан обратился за помощью к своему давнему другу Амиру Али Шир Наваи. Амир Али Шир Наваи приказал провести расследование по делу, как только он прибыл в Герат. И задержали агентов агрессора. И освободил Герат от чрезвычайных пошлин на два года. Это показывает его заслуги в политической деятельности. Кто смог успешно предотвратить беспорядки и отсутствие безопасности, вызванные жестокостью сборщиков налогов в Герате.

Мир Голам Мохаммад Губар в своей книге «Афганистан в ходе истории» представил Амира Али Шир Наваи как великого ученого и политика. Он напомнил, что Амир Али Шир Наваи приехал в Герат из Трансоксианы по приглашению султана Хусейна Байкара и стал королевским дворянином. В 1471 году он стал эмиром Верховного суда. И Губар считал его находчивым политиком.

Другой историк Афганистана, Абдул Хай Хабиби, в «Краткой истории Афганистана» также упомянул политического деятеля известного министра мировых дел. (5) Следует отметить, что Тимуриды были последней великой исламской династией, вышедшей из племен, живших на равнинах, и через некоторое время они пришли к власти с могущественными правительствами, такими как правительство Османской империи, правительство Сефевидов и монгольское правительство Индии. , у которых было все оружие и армии. У них было современное техническое оснащение. Весы рухнули в ущерб великим захватчикам всадников внутренних азиатских равнин. И Трансоксиана, и история Ирана в период Тимуридов и, в основном, в девятом и пятнадцатом веках с выдающимися школами персидской и турецкой литературы. Джагтайская архитектура, живопись, книжное дело - один из самых славных периодов исламской культуры в средние века. Его последний расцвет произошел при дворе Хусейна ибн Мансура ибн Байкара в Герате с такими поэтами, как Джами, Амир Али Шир Наваи, и живописью, такой как Камаль ад-Дин Бехзад. Следует отметить, что Амир Али Шир Наваи в свое время пользовался большим уважением ученых. Хунд Мир, один из его слуг, написал книгу о своих достоинствах как Макарем аль-Ахлак. Зхин аль-Абд аль-Дан Мухаммад Вазиеи написал книгу «Бади аль-Вакия», упомянув свои случаи. Хайдар Мирза в своей книге Тарих Рашиди и другие описали образ Амира Али Шир Наваи как пример рациональной жизни и нравственности. Наваи знал арабский и персидский языки как турецкий и писал свой диван на персидском и турецком языках. И на смертном персидском языке он взял себе прозвище. Год смерти Амира Али Шир Наваи:

После многих культурных, политических и общественных мероприятий Амир наконец выключил свет плодovитой жизни старого турецкого поэта суровой зимой 906 года хиджры. Из-за болезни двенадцатого числа Джамада аль-Тани он отклонил приглашение истины и оплакивал всех жителей Герата и Хорасана. Его заупокойная молитва была совершена в мечети Курбан-байрам города Герат, а его тело было похоронено в углу купола школы наваи. Это общая и особенная могила очарованных им людей.

Положение Амира Али Шир Наваи среди туркмен и его влияние на туркменских поэтов и литературу: Классические туркменские поэты, такие как Азади Махтум Голи Фараги, Ананд Либ и Шах Бандех, глубоко познакомились с творчеством Наваи и попытались продолжить его путь. Некоторые туркменские поэты называли Наваи своим хозяином. Например, мудрый туркменский поэт Нур Мохаммад Андалиб создал дорогие произведения из камня в стиле пения и даже по весу и рифмам с поэзией пения. Популярность наваи занимает особое место не только среди туркменских поэтов, но и среди других слоев населения. Примеры слов Амира Али Шир Наваи Фани:

Икбал не отдает мой дом Могану
Адбар не дает мне того, что я хочу
Похоже, он не нашел никогокто хотел бы
чтобы новости Хапх искали меня
Судя по критике Джона Бахаша, это дорого
Если вы продадите вы мне не заплатите дорого
Он пообещал поцеловать подошву своей ноги и просочился
Держи его, пока моя душа не перестанет дышать
Пожалуйста, покажите мне
Каз не избавляет меня от страданий и печали
Под его соединением я подразумеваю колесо обещанное
Я надеюсь, что это не дает, хотя я знаю
Аминь - глупая любовь к нему
Смертный меня не щадит

Заключение: Эпоха Амира Али Шир Наваи - самый блестящий период искусства и литературы в Хорасане и Трансоксиане. То, что используют летописцы периода Тимуридов, такие как Информированный Аль-Саадин, Шарафнамах и Роза Аль-Сафа и т. Д. Амир Теймур со всеми его кампаниями, космополитизмом и кровью, которую он пролил, проявлял особый интерес к мастеру речи и промышленности, которую нельзя игнорировать. Куда бы он ни встречал ученых, особенно мастеров и мастеров искусств, он приезжал туда, заботился об их состоянии и с почетом и уважением отправлял их в Самарканд. И этот шаг сделал Самарканд одним из крупнейших научных центров Востока. После смерти отца Шахрох уделял науке и искусству больше внимания, чем его отец после Амира Теймура. Князя Тимуридов обычно росли в среде, где особое внимание уделялось поэзии, поэзии, литературе и тонким техникам. Они стали сторонниками и сторонниками талибов и заинтересованы в этом. И это создало благоприятную среду для распространения искусства и литературы. И в этом контексте благоприятствует искусству и литературе, когда султан Хусейн б. Икра установил тимуридскую монархию в Герате, потому что сам поощрял владыку знаний, проницательности и владельцев искусства и промышленности. Школа, основанная тимуридскими князьями в течение пятидесяти лет в различных областях искусства и литературы, чтобы убеждать и поощрять их. В этот период, благодаря особому вниманию Амира Али Шир Наваи к мастерам искусства и литературы, а также особому вниманию и заботе добродетельного и литературного царя того времени, вызывали гордость людей мира.

MÜSTƏQİLLİK DÖYRÜNDƏ AZƏRBAYCAN NƏVAİŞÜNASLIĞININ YENİ SƏHİFƏSİ

Almaz Ülvi Binnətova,

*professor, filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
«Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr» şöbəsinin müdiri; Azərbaycan.*

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri qədim tarixə və böyük ənənələrə malik olsa da, əsasən Əlişir Nəvai üzərində qurulmuşdur. Böyük özbək mütəfəkkiri və şairi Əlişir Nəvainin adı və əsərləri Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin bünövrəsini təşkil edir. Belə də demək mümkündür ki, Əlişir Nəvai Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin rəmzidir. Əlişir Nəvainin böyük ustad hesab etdiyi Nizami Gəncəviyə münasibəti və Məhəmməd Füzulinin Əlişir Nəvai haqqındakı yüksək fikirləri xalqlarımız arasındakı ədəbi əlaqələrin məhək daşına çevrilmişdir. Ona görə də müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq elmində Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən söz açarkən, ilk növbədə türkcə «Xəmsə» yaratmış bu böyük sənətkardan bəhs etməmək mümkün deyildir. Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığını diqqət mərkəzinə çəkmək həm Azərbaycanda, həm də Özbəkistanda tədqiqatçılar üçün elmi cəhətdən zəngin mənbə - reallıq olmaqla bərabər, həm də mənəvi borc hesab edilmişdir. Beləliklə, Əlişir Nəvai Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir¹.

Görkəmli ədəbiyyatşünas və tanınmış alimlərimizdən Fəridun bəy Köçərlidən başlayaraq ta akademiklər Həmid Araslı, İsa Həbibbəyli, Möhsün Nağısoylu, Teymur Kərimli, Nizami Cəfərov, Nüşabə Araslı, professorlar Pənah Xəlilov, Cənnət Nağıyeva, Xəlil Rza Ulutürk, Kamil Vəli, Paşa Əlioğlu, Ramiz Əskər, Tərlan Quliyev, Akif Bağirov, Yaşar Qasimov, Ataəmi Mirzəyev, Elman Quliyev, Təhminə Bədəlova, Zəhra Allahverdiyeva və başqaları Əlişir Nəvai irsini tədqiq və tərcümə etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında və ədəbiyyatşünaslığında ayrıca bir səhifə açmışlar.

Cənnət Nağıyeva elmi fəaliyyəti boyunca Əlişir Nəvai haqqında – «Nəvainin Bakı əlyazmaları» (1986), «Nəvai ensiklopediyası sözlüyü» (müəlliflərindən biri, 1989), «Наваи и Азербайджанская литература. XV-XIX века» (1990) «Azərbaycanda Nəvai» (2001), kitablarını çapdan buraxdırıb.

Əlişir Nəvai ədəbi irsi, şəxsiyyəti ilə elə bir zirvə fəth edib ki, o, bütün zamanlarda daim anılır, araşdırılır, təhlil və tədqiq edilir, öyrənilir. Professor Tərlan Quliyev Əlişir Nəvainin məşhur «Mizan ül-övzan» («Vəznlərin tərəzisi»)² əsərini Azərbaycan dilində hazırladı.

Bakı Dövlət Universitetinin professoru Ramiz Əskər «Əlişir Nəvayi və onun xəmsəsi»³ adlı metodik vəsaitində bildirir ki, dahi şairin «Xəmsə»sini Azərbaycan dilinə çevirib və nəşrini gözləyir. Adı çəkilən bu vəsait isə «Xəmsə»dəki əsərlərin hər birinə yazdığı ön sözlərin məcmuusudur.

Prof.Elman Quliyev dərs vəsaiti kimi Bakıda çap etdirdiyi «Türk xalqları ədəbiyyatı» adlı kitablarında Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığı haqqında kifayət qədər bəhs etmişdir.

¹ Akademik İsa Həbibbəyli. Azərbaycan nəvaişünaslığının yeni mərhələsi //almaz.ülvi. Əlişir Nəvainin əsri və nəşri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri (monoqrafiya) // elmi redaktorlar: akademik İsa Həbibbəyli (ön sözün müəllifi) və professor Şöhrət Siracəddinov. – Bakı, «Elm», 2020. – 570 səh. (səh.3-6).

² Nəvai, Əlişir. Mizanul – övzan (Vəznlərin tərəzisi). cığataycadan çevirən, qeydlər və şərhlərin müəllifi Tərlan Quliyev. – Bakı, «Nurlan», 2006. – 149 s.

³ R.Əskər. «Əlişir Nəvayi və onun xəmsəsi» (metodik vəsaiti). – Bakı, 2020, 96 səh.

Professor Ataəmi Mirzəyev Əlişir Nəvainin «Hədisi-Ərbəin» əsərini Cami və Füzuli əsərləri ilə birlikdə dilimizə çevirərək mükəmməl bir əsər ortaya qoymuşdur.

Akademik Teymur Kərimlinin klassik irsimizlə bağlı tədqiqatları arasında Əlişir Nəvai yaradıcılığı haqqında da sanballı yazılarını qeyd etməliyik.

Əlyazmalarımızın sadıq və etibarlı qoruyucusu professor Paşa Əlioğlu'nun Əlişir Nəvainin ədəbi irsi ilə bağlı elmi araşdırmaları qiymətli mənbələrdir.

Bu sıradan, «Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər)» monoqrafiyası¹ (2008) müəllifin «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında özbək klassiklərinin yaradıcılığı» doktorluq dissertasiyası əsasında nəşr olunmuşdu. Belə bir tədqiqat işinin nəşri Özbəkistan alimlərinin diqqətini cəlb etdiyindən, Özbəkistan EA Əlişir Nəvai adına Özbək dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun «Türk xalqları ədəbiyyatı» şöbəsində geniş müzakirəyə çıxarıldı. Dissertasiya işinə görkəmli özbək nəvəşünasları Siyuma Gəniyeva, İbrahim Haqqul, İnstitutun direktoru, akademik Tura Mirzəyev və bir çox alimlər yüksək rəy yazdılar. Az sonra Özbəkistandakı Azərbaycan Respublikası səfirliyi tərəfindən «Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər)» və «Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında» kitablarının rəsmi diplomatik heyətin və görkəmli ziyalıların iştirakı ilə Daşkənddə yüksək səviyyədə təqdimatı keçirildi.

«Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər)» monoqrafiyada 600 illik ədəbi əlaqələr tarixi ədəbi ənənə, ədəbi tənqid və ədəbi təsir kontekstində izləndisə, «Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında» məqalələr toplusunda 40-a yaxın müəllifin 100 il ərzində Əlişir Nəvai haqqında yazdığı məqalələr əks olunmuşdu. Eyni zamanda, hər iki kitabda iki xalqın ədəbi əlaqələri kontekstində yazılmış kitab və məqalələrin bibliografiyası verilmişdir. Beləliklə, Əlişir Nəvai yaradıcılığı klassik ədəbiyyatşünas alimlərimizdən sonra yeni bir mərhələyə daxil oldu. Türk dünyasını birləşdirən, orta əsrlərdə türkcənin şeir dili olmadığı iddia olunan bir dövərdə türkcə «Xəmsə» yazan Əlişir Nəvai həyat və yaradıcılığını tədqiq və təbliğ etmək geniş vüsət aldı.

Əlişir Nəvainin 575 illiyi münasibətilə doğulub – ömrünü başa vurduğu qədim Herat şəhərinə – Əfqanıstan torpaqlarına AMEA əməldəşləri (Paşa Əlioğlu və Almaz Ülvi) dəvət olundular (2016). Bu hadisə Azərbaycan elmi tarixində ilk dəfə Əlişir Nəvai qəbrini ziyarət idi. Dünyanın hər yerindən gəlmiş nəvəşünas alimlərin iştirakı ilə bir həftə Kabil, Məzari-Şərif və Herat şəhərlərində Əlişir Nəvai bayramı keçirildi. Qədim Heratda Əlişir Nəvainin, Gövhərşad Bəyimin, Baysunqur Mirzənin, Xoca Abdulla Ənsarinin, Sultan Hüseyn Bayqaranın, Kabilə Baburun və Şərqi bir çox ulularının məqbərələri ziyarət olundu. Bu hadisədən bir ay ötmüş Ədəbiyyat İnstitutunda «Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri» şöbəsi yaradıldı (20 may, 2016) və bu elmi hadisə iki xalqın əməkdaşlığı sahəsində mühüm addım hesab edildi.

Göründüyü kimi, Müstəqillik illəri ədəbiyyatında Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri xüsusi inkişaf xətti ilə daha möhkəm əlaqələr yaratdı. «Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri» şöbəsi fəaliyyətə başladığı il - 2016-cı ildə Özbəkistan Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyi ilə birlikdə - «Əlişir Nəvai və Azərbaycan « adlı beynəlxalq konfrans keçirdi və konfransın materiallar kitabı nəşr olundu.

Daha sonrakı il Özbəkistan və Hindistan Respublikalarının Azərbaycandakı səfirlikləri ilə birlikdə təşkil edərək «Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan» adlı növbəti beynəlxalq elmi konfrans keçirdi. Hər iki konfransda Əlişir Nəvai şəxsiyyəti və irsi haqqında geniş söz açıldı. Akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi ilə təşkil olunan bu elmi məclislərdə Azərbaycan və Özbəkistanın tanınmış alimləri türk dünyası ədəbiyyatı tarixində Əlişir Nəvai şəxsiyyəti və ədəbi irsinə dair sanballı fikirlər söylənmişdir: «Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrində türk dünyasının və ümumən dünya ədəbiyyatının görkəmli siması olan Əlişir Nəvai fenomeni xüsusi yer tutur. Böyük özbək şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvai ümumən türk-müsəlman dünyasında Nizami Gəncəvidən

¹ A.Ülvi. «Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər)» (monoqrafiya). – Bakı, Qartal, 2008, 328 səh.

sonrakı və Məhəmməd Füzulidən əvvəlki tarixi dövrün böyük ədəbiyyatının möhtəşəm zirvəsidir. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatı ilə özbək ədəbi-ictimai fikri arasında möhkəm və dayanıqlı bir körpüdür»¹.

Nizami Gəncəvi «Xəmsə»sini özbək dilinə çevirən xalq şairi Camal Kamalın 80 illiyi, 6 cildlik seçilmiş əsərlərinin IV cildi bütünlüklə dahi mütəffəkirdən bəhs edən – «Əlişir Nəvai haqqında» tədqiqatlarının müəllifi Maqşud Şeyxzadənin 110 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfranslar iki ölkənin məşhur alimlərinin iştirakı və məruzələri ilə keçirilmişdir. Konfransdan sonra materiallar kitabları nəşr edilmişdir.

«Oğuz eli» qəzetinin ayrıca buraxılışı olan «Yazıçı» adlı rəngli dərginin «Əlişir Nəvai»² adlı 40 səhifəlik Xüsusi Buraxılışı (rəngli, 2016) bütünlüklə mütəffəkkirin həyat və yaradıcılığına dair elmi məqalələr, şeir və fotolar təşkil edir. İdeya müəllifi yazıçı Azər Abdullaya aid «Əlişir Nəvai» Xüsusi Buraxılışı bu səhifələrin müəllifi ilə birlikdə hazırlanmışdır. Firudin bəy Köçərli, Əliəğa Həsənzadə, Əli Nazim, Bəkir Çobanzadə, Salmaz Mümtaz, Səməd Vurğun, Məmməd Arif, Məmmədəğa Sultanov, Qulamhüseyn Beqdeli, Qulamhüseyn Əliyev, Süleyman Rüstəm, Həmid Araslı, Pənah Xəlilov, Əbülfəz Rəhimov, Məhəmməd Bəktəşi, Cəbir Əliyev, Cənnət Nağıyeva, Vaqif Arzumanlı, Kamil Vəli, Əliyar Səfərli, Nüşabə Araslı, Anar, İsa Həbibbəyli, Rəfael Hüseynov, Teymur Kərimli, Azər Abdulla, Akif Azalp, Yaşar Qasımbəyli, Ayişə Nəbi və Şöhrət Siracəddinov, Siyuma Gəniyeva, Məhəmməd Əli, Mahmud Yunusov, Salih Qasimov, Məmməd-qul Curayev, Abdulla Əlili, Abdulvahab Qara və bir çox alimlərin məqalələri yalnız Əlişir Nəvai mövzusunda.

Azərbaycanlıların və digər Türkdilli Xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzinin orqanı «Birlik», «Ustad», «Dünya ədəbiyyatı», «Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq» kimi nüfuzlu dərgilərin, «525 - ci qəzet», «Şərq qəzeti», «Kaspi» və başqa mətbuat orqanlarında son 10 ildə Əlişir Nəvai haqqında xeyli sayda araşdırmalar dərc olunur və olunmaqda davam edir.

2016-cı ildən Əlişir Nəvai haqqında keçirilən konfrans və tədbirlərə rəhbərlik edən akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri tarixinə nəzər salaraq yazmışdır: «Əmir Əlişir Nəvai şeiriyyətinin misilsiz sehirli özbək ədəbiyyatı dünyasına daxil oluruq. Özbək ədəbiyyatının görkəmli klassiki Əlişir Nəvainin böyük klassik kimi fəxrlə söz açdığı dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi haqqında yazdığı aşağıdakı misralar eyni dərinlikdən axıb gələn çayların vahid məcrada birləşərək daha gur axınla irəli getməsinin etirafıdır:

*Yalnız bu xəzinədən almışdır kamı,
O Gəncədə yatan böyük Nizami.
Gəncədə olsa da aramı onun,
Xəzinələr üstədir məqamı onun»³.*

«Azərbaycan və özbək alimlərinin birgə iştirakı ilə ölkəmizdə «Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət»in tarixdə ilk dəfə hazırlanıb nəşr edilməsi çox mühüm elmi-mədəni hadisə sayılmağa layiqdir. İnstitutun «Azərbaycan–Türkmənistan–Özbəkistan ədəbi əlaqələri» şöbəsində hər iki ölkənin dilçi və ədəbiyyatçı alimləri tərəfindən birgə hazırlanmış (müəlliflər: İ.Məmmədli, A.Ülvi, B.Şərif və Ş.Artikova) bu lüğət ədəbiyyatlarımızın və elmi əsərlərimizin orijinaldan oxunub öyrənilməsinə geniş imkan yaradır»⁴.

¹ İsa Həbibbəyli. Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan. - Beynəlxalq elmi konfransın materialları. - Bakı, 2018, səh.3.

² «Oğuz eli» qəzetinin ayrıca buraxılışı olan «Yazıçı»nın «Əlişir Nəvai» jurnalı // baş redaktor, Azər Abdulla, Məsul katib Əli Həsəni. – Bakı, noyabr, 2016, № 2 (167). – 40 səh.

³ İsa Həbibbəyli. Dünya ədəbiyyatı üçün də əhəmiyyətli iş. - A.Ülvi . Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar). - Bakı, 2016, səh.3-4

⁴ İsa Həbibbəyli. Azərbaycan-Ozbəkistan əlaqələrində mühüm addım: «Azərbaycanca-özbəkçə, Özbəkçə-azərbaycanca lüğət» // «O,zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari»: xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

2020-ci ilin 21 fevralında şairin 579-cu ildönümünə həsr olunmuş «Əlişir Nəvai ədəbi və elmi irsinin öyrənilməsi» adlı beynəlxalq elmi konfrans keçirildi. Konfrans Özbəkistandan gəlmiş görkəmli nəvaişünas alimlərin – Şöhrət Siracəddinov, Nadir Xalbutayev, Nurbay Cabbar, Bakıjan Tuxliyev və Alimcan Dövlətovun birgə iştirakı və təşkilatçılığı ilə baş tutmuşdu. Konfrans başlamamışdan əvvəl şəhərin mərkəzi parklarının birində 2008-ci ildə ucaldılmış Əlişir Nəvai heykəli önünə gül çələngi qoyuldu, daha sonra «Azərbaycan–Türkmənistan–Özbəkistan ədəbi əlaqələri» şöbəsi nəzdində «Əlişir Nəvai Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzi»nin açılışı oldu. Yenidən nəşr olunmuş «Əlişir Nəvainin «Hikmətli sözlər»¹ (2 dildə) kitabı iştirakçılara hədiyyə edildi. Konfransın yekunu olaraq hər iki ölkə alimləri öz ölkələrində Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi jurnalların Xüsusi Buraxılışını nəşr etməyi qərarlaşdırdılar. İlk nəticə Azərbaycanda göründü: «Oxuculara təqdim edilən Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq» jurnalının bütövlüklə Azərbaycan–Özbəkistan ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuş Xüsusi buraxılışı bu sahədə ilk əməli təşəbbüsdür. Xüsusi buraxılışda çoxəsrlik özbək ədəbiyyatının mühüm nailiyyətləri və görkəmli simaları haqqında oçerklər, icmallar, analitik yazılar, habelə ədəbi əlaqələrimizin unudulmaz səhifələrinə həsr edilmiş araşdırmalar və ölkələrimizi tərənnüm edən şeirlər öz əksini tapmışdır. Bir sözlə, Daşkənd Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinin rektoru, professor Şöhrət Siracəddinovun redaksiya heyətinin üzvü olduğu və beynəlxalq aləmdə geniş yayılan «Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq» jurnalı Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu əməkdaşlarının özbək ədəbiyyatına və elminə dair marağını və baxışlarını geniş ictimaiyyətə təqdim edir. Bu, Azərbaycan–Özbəkistan elmi və ədəbi əlaqələrinin inkişafında tamamilə fərqli və əhəmiyyətli elmi hadisədir. İlk dəfə olaraq «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq» jurnalının bütövlüklə Özbəkistana həsr edilməsi müstəqil dövlətçilik şəraitində Azərbaycan–Özbəkistan elmi və ədəbi-mədəni əlaqələri sahəsindəki müasir inkişafın canlı, əyani bir göstəricisidir»². «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq» jurnalının Özbəkistan sayında məqalələr səkkiz bölmədə qruplaşdırılmışdır: «Ustad Əlişir Nəvai və Babur» adlı ilk bölmədəki Nəvaiyə aid məqalələr bunlardır: Nüşabə Araslı. «Nizami ənənələrinin türk ədəbiyyatında yayılmasında Əlişir Nəvainin rolu», Möhsün Nağısoylu. «Əlişir Nəvai – dilçi-türkoloq», Almaz Ülvi. «Əlişir Nəvai və Azərbaycan», Paşa Kərimov. «Əlişir Nəvai əlyazmaları AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondlarında», Ataəmi Mirzəyev. «Sələflər və xələflər: Nəvai və Füzuli», Zəhra Allahverdiyeva. «Əlişir Nəvai yaradıcılığında Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinə baxış», Siracəddin Hacı. «Əlişir Nəvainin hikmətləri», Təhminə Bədəlova. «Nizami xəzinəsi və Nəvai heyreti», Cavidə Məmmədova. «Əlişir Nəvainin yaradıcılığında milli birlik ideali», Xanım Zairova. «Əlişir Nəvai əsərlərinin Almaniyada tədqiqi», Yelena Teyer. «Y.E.Bertelsin Əlişir Nəvai irsinin öyrənilməsinə töhfəsi», Şəhla Məcidova. «Nizami və Nəvai yaradıcılığında Fərhad surəti», Samirə Əliyeva. «Əlişir Nəvai və Fəxrinin əsərlərinin müqayisəli təhlili», İlhamə Sultanova. «Əlişir Nəvai ədəbi irsi Cənnət Nağıyevanın tədqiqatlarında». Amma bütövlükdə 60-a qədər müəllif yazısı iki xalqın ədəbi əlaqələri mövzusunda bəhs edir.

Dahi mütəfəkkirin 580 illiyinə ən gözəl töhfələrdən biri də «Əlişir Nəvainin əsri və nəsr» (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyasının nəşri hesab etmək olar. «Müəllif üçün Əlişir Nəvai Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin bünövrəsi olmaqla bərabər, həm də start nöqtəsidir – bu əlaqələrin möhkəmlənməsində böyük rol oynayan mənəvi qüvvədir. Məhz buna görə monoqrafiya müəllifinin ədəbi əlaqələrimizin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə və ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş elmi tədqiqatlarının hamısında Əlişir Nəvai mövzusu

materialları / Ma'sul muharrir – Sh.Sirojiddinov. – T.: «Navoiy universiteti» nashriyot-matbaa uyi, 2019. – 450 bet. kitabında. – səh.193-197

¹ Əlişir Nəvai. Hikmətli sözlər - Hikmətli so'zlar (Azərbaycan və özbək dillərində) /Nizami Gəncəvi ad.Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının 23 yanvar 2020-ci il 1 sayılı Qərarı ilə nəşr olunur elmi red.: akademik İsa Həbibbəyli, tərcümə edənlər: Almaz Ülvi Binnətova (ön söz müəllifi), Yaşar Qasımbəyli, Akif Azalp. - Bakı, «Avropa», 2020. 50 səh.

² İsa Həbibbəyli. Ədəbiyyatdan – Əbədiyyətə. – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq» jurnalının Xüsusi Buraxılışı. – Bakı, 2020, №1, səh.7.

mütləq öz əksini tapmışdır. «Əlişir Nəvainin əsri və nəsr» (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyası Azərbaycan nəvaişünaslığının qiymətli nümunələrindən biridir. Bu sanballı monoqrafik tədqiqat əsərində Əlişir Nəvainin dövrü və həyatı ilə yanaşı, bədii nəsr sahəsindəki xidmətləri haqqında aparılmış tədqiqatlar özbək ədəbiyyatını araşdırmaqla məşğul olan ədəbiyyatşünaslar üçün yeni və əhəmiyyətli bir kitabdır. Bu kitab Azərbaycan özbəkşünaslığının yeni bir Əlişir Nəvai səhifəsidir. «Əlişir Nəvainin əsri və nəsr» (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) əsəri nəşr olunmamışdan əvvəl hissə-hissə Azərbaycanın və Özbəkistanın nüfuzlu elmi dərgilərində, ədəbiyyat toplularında, mətbuat orqanlarında dərc edilmiş və müzakirələrə cəlb olunmuşdur. Bu nəşrlərin sayı təxminən 60-a yaxındır. Bütövlükdə isə Əlişir Nəvai və özbək ədəbiyyatı mövzusunda kitablar («Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında», «Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri dövrlər, simalar, janrlar və təmayüllər», «Özbək ədəbiyyatı», «Fuat Köprülü. Əlişir Nəvai», «Şərq təzkiyəçilik tarixindən», «Əlişir Nəvai. Hikmətli sözlər» və b.) və 300-ə yaxın məqalə nəşr etdirmişdir ki, bu siyahı əsərin «Ədəbiyyat» bölməsində təqdim olunur. elə bilirik ki, bu fundamental əsər Azərbaycanda olduğu kimi, qardaş Özbəkistanda da elmi ictimaiyyətin marağına səbəb ola biləcəkdir»¹.

Ədəbiyyatşünaslığımızın Nəvai fəslə ilə bağlı hələ neçə-neçə kitablar, tədqiqatlar, mövzu olası çoxlu məsələlər bu gün də aktuallığını saxlamaqda və öz tədqiqatçıların gözləməkdədir.

ÖZBEK NEVÂYI ARAŞTIRMACISI PARSA ŞEMSIYEV' IN NEVÂYI MIRASINA KATKILARI

Nursan İldiri,

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; Türkiye.

Türk Dünyasının emsalsiz bir dəyəri olan Ali Şir Nevayî, Türk dilinin hem dil hem de edebiyat hazinesinə çox önəmli katkılarda bulunmuşdur. Farsçanın rəsmi dil olaraq istifadəsi, çağdaşlarının Farsça ilə əsərlərini kalemə aldıkları bir dövrdə Türk dilinin ifadə imkânlarının zənginliyini ortaya koymaq amacıyla yapmış olduğu çalışmaları və Türkçə kalemə aldığı əsərlər onu ölümsüz kılmışdır. 9 Şubat 1941'de Herat'ta dünyaya gələn Ali Şir Nevâyî 3 Ocak 1501'de Herat'ta vəfat etmişdir. Vəfatının 580. yılında dünyanın birçok yerinde özellikle ait olduğu Türklük dünyasında bıraktığı əsərlərin və fikirlərin araşdırma konusu olması böyləsinə evrensel və əşsiz bir dəyər yâd etmənin ən mühim yoludur.

Türk dili tarixində çox önəmli bir yere sahib olan Çağatay Türkçesinin kurucusu olaraq qəbul edilən Ali Şir Nevâyî ardında, keçmişdən bugünə qədər birçok araşdırmaya konu olmuş və hâlâ üzərində çeşitli konularda çalışılabilecek zəngin bir edebî və kültürel miras bırakmıştır.

Bugün Ali Şir Nevâyî'nin əsərlərinin Türkçə, Farsça, Rusça, İngilizce, Fransızca və başqa dillərdəki tərcümələri və əsərləri ilə bağlı tədqiqatlar bir araya gətirilsə yüzlerce ciltlik bir əsər meydana gəlir (Kuranbekov, 2017: 185).

¹ Akademik İsa Həbibbəyli. Azərbaycan nəvaişünaslığının yeni mərhələsi // Almaz Ülvi. Əlişir Nəvainin əsri və nəsr (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri (monoqrafiya) // elmi redaktorlar: akademik İsa Həbibbəyli (ön sözün müəllifi) və professor Şöhrət Siracəddinov.- Bakı, «Elm», 2020. – 570 səh. (səh.3-6).

Nevâyi mirası, günümüze gelinceye kadar birçok coğrafyada özellikle Türk Dünyasında araştırmacılar tarafından çeşitli incelemelere tabi tutulmuştur. 20. yüzyılda Orta Asya’da meydana gelen siyasî ve toplumsal olaylar Nevâyi araştırmacılığını sekteye uğratmış olsa da Cedit döneminin önemli temsilcilerinden Fıtrat, Ali Şir Nevâyi’ye ve onun yaşadığı döneme dikkat çekmek istemiştir. Fıtrat’ın 1918 yılının sonları ile 1919 yılının başlarında mevcut hükümetin izniyle kurduğu «Çağatay Gurungı (Çağatay Topluluğu)» adlı topluluk halkın tarihî ve millî kimliğiyle gurur duyması için araştırmalar yapma ve bunları halkla paylaşma amacını taşımaktadır. (Açık, 2009: 911).

20. yüzyılda Özbekistan’da Ali Şir Nevâyi edebî mirasını öğrenmek ve halkı bu miras hakkında aydınlatmak maksadıyla V. Zahidov, I. Sultan, Aybek, E. Heyitmetov, E. Rüstemov, P. Şemsiyev, E. Kayumov gibi araştırmacılar çok önemli eserler meydana getirmişlerdir (Kuranbekov, 2017: 185). Bu araştırmacıların içerisinde yer alan Filoloji uzmanı Parsa Şemsiyev hem Nevâyişinaslık hem de metinşinaslık sıfatıyla Nevâyi dili ve eserleri üzerine yaptığı çalışmalar ve Özbek dilciliğine katkıları nedeniyle üzerinde durulmaya değer en önemli isimlerden biridir.

2. Parsa Şemsiyev Hayatı ve Nevai Araştırmacılığı

Şemsiyev, 1897 yılında Buhara’da doğmuş, 1972 yılında Taşkent’te vefat etmiştir. Medrese eğitimi alan araştırmacı, 1925 yılında Taşkent’e gelerek Halk Eğitim Merkezi’nde çalışmaya başlamış ve öğrencilere talim terbiye usullerini öğretmek maksadıyla mahalle aralarında bile arkadaşlarıyla kurslar açmış, okullarda ders kitabı olarak okutulmak üzere «Edebiyatden İş Kitabı», «Edebiyat Dersligi», «Özbek Tili Dersligi», «Birinçi ve İkinci Oqış Kitabı» eserlerini neşretmiştir. Büyük ilim adamı Şemsiyev, 1931-1936 yılları arasında Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1936-1940 yılları arasında Pedagoji Eğitimi Neşriyatı, 1941-1945 yılları arasında ise Özbekistan Fen Neşriyatı’nda yazar olarak 1945 yılından 1972 yılına kadar ise Dil ve Edebiyat Enstitüsü’nde araştırmacı olarak akademik çalışmalarını devam ettirmiştir (SHodmonov, 2015: 6).

1930’lu yıllardan itibaren Özbekistan’da mevcut hükümetin de desteğiyle Nevâyi ve eserleri üzerine araştırmacıların çalışmaları teşvik edilmiş ve bu işlerin organizasyonundan sorumlu olan Hamid Alimcan başta olmak üzere Parsa Şemsiyev gibi birçok bilim adamı Nevâi araştırmacılığı sahasına dâhil edilmiştir. Şemsiyev’in dışında Sadriddin Aynî, Bakî Nasriddinov, Hamid Alimcan, Ğafur Ğulam, Uyğun, Emin Ümerî, Hadi Zarif gibi âlimler de Ali Şir Nevâyi’nin eserlerini çok çeşitli açılardan ele almışlardır (SHodmonov, 2015: 8).

1972 yılında Özbekistan Hükümeti Şemsiyev’e çalışmalarını takdir etmek amacıyla «Fen Erbabı» unvanını vermiştir. Ertesi yıl, 23 Mart 1973 tarihinde büyük bilim adamı vefat etmiştir (SHodmonov, 2015: 24).

3. Parsa Şemsiyev’in Nevâyi Mirasına Katkı Sağlayan Çalışmaları

Parsa Şemsiyev, ilk olarak Nevâyi’nin Türkçenin Farsçadan çok çeşitli yönlerden daha zengin bir dil olduğunu ortaya koymak amacıyla 1499 yılında kaleme aldığı «Muhokamatu’l-Lug’atayn (İki Dilin Karşılaştırılması)» adlı eseriyle Türkçenin ifade zenginliğini ortaya

koyduğu ve dilcilik sahasına önemli katkılar sağladığı eserini «Alisher Navoiy-Muhokamat ul-lug‘atayn» adıyla 1940 yılında Taşkent’te neşretmiştir.

Bu eserden başka Şemsiyev, Nevâyi’nin «Sab‘ai sayyor», «Majolis un-nafois» adlı eserlerini ve «Muhokamat ul-lug‘atayn»in II kısmını 1948 yılında; «Saddi Iskandariy»i 1950’de; «Alisher Navoiyning «Sab‘ai sayyor» dostoninig ilmiy-tanqidiy matni va uni tuzish prinsiplari» adlı çalışmasını 1952 yılında; «Xamsa»sini 1958’de; 4 ciltlik Özbek Edebiyatı kitabının 2. cildinde yer alan Ali Şir Nevâyi’nin Eserleri bölümünü 1959 yılında; «Xamsa» nashri haqida». Navoiy «Xamsa»siga so‘zboshi» adlı çalışmasını 1960 yılında; «Alisher Navoiy ‘Farhod va Shirin’ (ilmiy-tanqidiy matn))» eserini 1963 yılında; «Doston teksti va uni nashr etish prinsipi haqida», «Alisher Navoiy, ‘Farhod va Shirin’ (ilmiy tanqidiy matniga yozilgan so‘zboshi))» adlı çalışmasını 1963’te; «Alisher Navoiy. ‘Hayrat ul-abror’ – Asarlar», 6-jild; «Alisher Navoiy. ‘Farhod va Shirin’. – Asarlar», 7-jild; «Alisher Navoiy ‘Sab‘ai sayyor’ – Asarlar», 9-jild; «Alisher Navoiy ‘Saddi Iskandariy’ – Asarlar», 10-jild; «Alisher Navoiy ‘Mahbub ul-qulub’ – Asarlar», 13-jild; «Alisher Navoiy ‘Xamsatu’l-mutahayyirin’. – Asarlar», 14-jild; «Alisher Navoiy ‘Holoti Sayyid Hasan Ardasher’ – Asarlar», 14-jild; «Alisher Navoiy ‘Holoti Pahlovon Muhammad’ – Asarlar», 14-jild; «Alisher Navoiy ‘Muhokamat ul-lug‘atayn’-Asarlar», 14-jild; «Alisher Navoiy ‘Tarixi mulki Ajam’ – Asarlar», 14-jild; «Navoiyning yangi qo‘lyozma asari» (Y.Is‘‘hoqov bilan hamkorlikda), «O‘zbekiston madaniyati» adlı çalışmaları 1965 yılında Taşkent’te neşretmiştir.

«Jomiy va Navoiy» ve «Navoiy asarlari lug‘ati» (S. Ibrohimov soavt.) adlı çalışmalarını 1966 yılında, «Alisher Navoiy ‘Hayrat ul-abror’ (ilmiy-tanqidiy matn))» adlı eseri 1967 yılında; «Navoiy asarlarining yangi topilgan qo‘lyozmalari», «Alisher Navoiy va adabiy ta’sir masalalari» adlı çalışmalarını 1968 yılında; «‘Hayrat ul-abror’ tanqidiy tekstini tuzishdagi ayrim masalalar», «Alisher Navoiy. ‘Hayrat ul-abror’ (ilmiy-tanqidiy matn)ga yozilgan so‘zboshi», «Alisher Navoiy ‘Xamsa’sining ilmiy-tanqidiy teksti va uni tayyorlash prinsiplari» adlı çalışmalarını ise 1970 yılında Taşkent’te neşretmiştir. Ayrıca 1964 yılında «Fan va Turmush» dergisinin onuncu sayısında «Ikki buyuk allomaning do‘stligi» adıyla iki sayfadan oluşan bir yazı da kaleme almıştır (Shodmonov, 2015: 9, 10,11).

Şemsiyev, Fen Neşriyatı’ndan 1966 yılında çıkan «Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy» isimli çalışmasını Ali Şir Nevâyi’nin doğumunun 525. yıl dönümüne bağışlamıştır. Şemsiyev kitabının ön sözünde, Nevâyi’nin Farsî şair Abdurrahman Câmî hakkında eserlerinde ortaya koyduğu kıymetli fikirleri bir araya getirdiğini, bu çalışmanın en kıymetli tarafının Nevâyi’nin Camî için kaleme aldığı «Hamsetü’l-Mütehayyirin» adlı eserin bu çalışmada ilk kez neşredildiğini ifade etmektedir (Shamsiyev, 1966: 2).

Şemsiyev’in bütün bu kıymetli, Nevâyi mirasına çok önemli katkılar sunan çalışmalarının içerisinde yer alan S. İbrahimov ile birlikte hazırladığı «Nevâyi Eserleri Lugati» üzerinde durulmaya değer özellikler arz etmektedir. Nevâyi’nin kendine özgü özelliklere sahip olan edebî mirasını ve dilinin zenginliğini daha iyi kavrayabilmek için «Nevâyi Dili Sözlüğü»nün çalışılması gerekliliği ortaya çıkmış ve bu ihtiyacı karşılamak amacıyla Parsa Şemsiyev daha sonra ciltlerce basılacak olan Nevâyi Dilinin İzahlı Sözlüğü için de ciddi bir temel oluşturacak «Nevâyi Eserleri Sözlüğü’nü İbrahimov ile beraber hazırlamış ve Nevâyi mirasının bugünlere kadar gelmesini sağlayan çok önemli çalışmalara imza atmıştır.

АКАДЕМИК БОБОЖОН ҒАФУРОВ ИЖОДИДА НАВОИЙ МЕРОСИ МАСАЛАСИ ИНЪИКОСИ

*Турсунжон Каримова, Равшан Тураевич Усанов, Мунира Нематжоновна Болтаева,
академик Б.Ғафуров номидаги, Хужанд давлат университети; Тоҷикистон.*

Турли даврларда ҳар бир халқнинг номини улуғларга элтувчи фарзандлари бўлади. Уларнинг хизматлари туфайли миллатнинг тарихи ёзилади. Шундай инсонлардан бири академик Бобожон Ғафуровдир. Алломанинг жаҳон шарқшунослиги ривожига қўшган ҳиссаси беқиёсдир. Бобожон Ғафуров 1908 йилнинг 31-декабрида Тоҷикистон Республикаси Сугд вилояти ҳозирги Бобожон Ғафуров ноҳиясининг Исфисор қишлоғида дунёга келди. Аллома Бобожон Ғафуров 1928-1930-йилларда Самарқанд шаҳридаги олий ҳуқуқшунослик курси тингловчиси, 1930-1931-йилларда «Қизил Тоҷикистон» (сўнгра «Совет Тоҷикистони») газеталарида фаолият олиб борди. 1935-йилда Умумиттифоқ журналистика институтини тамомлади. 1935-1938-йилларда «Қизил Тоҷикистон» газетасида муҳаррир ўринбосари, бош муҳаррир, инструктор, матбуот ва нашриёт мудири, тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири, Тоҷикистон КП сектори мудири вазифаларини бажарди. Бобожон Ғафуров 1938-1941-йилларда СССР ҒА тарих институти аспиранти, 1941-1944-йилларда Тоҷикистон КП-нинг тарғибот ва ташвиқот ишлари бўйича котиби, 1944-1946-йилларда Тоҷикистон КП-нинг иккинчи котиби, 1946-1956-йилларда Тоҷикистон КП-нинг биринчи котиби бўлиб ишлади. 1956-йилдан умрининг охиригача Бобожон Ғафуров директори СССР ҒА шарқшунослик Институти директори вазифасида ишлади. Унинг хизматлари муносиб тақдирланганиб, 1968 йил СССР ҒА академиклигига сайланган.

Аллома Бобожон Ғафуров кўплаб собиқ Иттифоқ ордени ва медаллари билан тақдирланган. Жавоҳарлал Неру номидаги Халқаро мукофот унинг юксак ақл эгаси эканлигини кўрсатади.

Бобожон Ғафуров узокни кўрувчи давлат арбоби бўлиб, халқаро ҳамжамиятда таниқли сиёсатчи, донишманд олим сифатида ҳам машҳур. У Марказий Осиё маданиятини ўрганиш халқаро Ассоциацияси Президенти, Марказий Осиё тамаддуни Кенгаши қўмитаси раиси, Шарқ ва Осиёга оид тадқиқот халқаро Иттифоқ Президенти ўринбосари, Тинч Океан илмий Ассоциацияси миллий Кенгаши қўмитаси раиси, Фирдавсий номидаги мукофотга оид биргаликдаги қўмита раиси, Осиё ва Африка биргаликдаги Фонди раиси, Полша шарқшунослари Жамияти фахрий аъзоси, Ҳиндистон Олигархия Университети фахрий доктори, Босния ва Герцоговина илм ва санъати Академияси хорижий аъзоси, Париждаги Осиё жамияти фахрий аъзоси, Ҳиндистон миллий Кенгашининг маданий алоқаларга оид қўмитаси аъзоси сифатида самарали фаолият юритган.

Бобожон Ғафуров илм, маданият, фалсафа тарихи масалаларини илмий ўрганиш борасида муносиб фаолият олиб борди. Академик Бобожон Ғафуров Шарқ ва Ғарб халқлари маданиятини яқинлаштириш ва таништиришда ҳам кўпгина ишларни амалга оширди. Жумладан, юзлаб халқаро Конгрессу Симпозиумлар, Конференция ва халқаро Сессияларда илмий чиқишлар қилди. Унинг қаламига мансуб 500 дан ортиқ рисола ва мақолалари алломанинг мероси абадийлиги мисолидир.

Аллома Марказий Осиё мутафаккирлари ижодига ҳам алоҳида ўз асарлари тўхталиб ўтади. Хусусан, унинг асарларида Алишер Навоий ҳақида жуда кўп маълумотлар мавжуд. Темурийлар даврида ҳунармандчилик ривожланиб, унинг маркази Ҳирот шаҳрига кўчишига сабаблардан бири сифатида бу даврда санъатнинг кадрига етувчи Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро каби буюк шахслар яшаганлигида эканлиги таъкидланади [3, 680].

Шунингдек, Бобожон Ғафуровнинг «Тожиқлар» китобида темурийлар давридаги илму адабиётнинг ривожига ҳисса қўшган мутафаккирлар ҳақида муфассал маълумотлар келтирилади. Саъдудиддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний, машҳур тарихчи Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ, Низомиддини Шомий, Шарофиддин Али Яздий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хужандийлар тўғрисидаги фикрлар бугунги кун олимлари ва татқиқотчилари муҳим сарчашмадир.

Унинг фикрича, Улуғбек подшоҳлик қилган даврда илм ва адабиёт, фалсафа улкан қадамлар билан ривожланди.

Аллома асарида улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийга алоҳида урғу берилади. Китобда ёзилишича, «Темурийлар даври ўзбек бадий адабиёти ташкил топган давр бўлиб, у ўзбек ва тожик адабиётлари баҳраманд бўлган жараён ҳисобланади. Ўзбек адабиёти даҳоси Мир Алишер Навоий мана шу даврда камолотга эришган» [3, 689].

Бобожон Ғафуровнинг асарида келтирилишича, «Навоий маърифатли оилда туғилиб, шоирлар, мусиқачилар ва ҳаттотлар даврасида вояга етди. Кичиклигидан шеърга ҳаваси бўлди ва ўзбек ва тожик тилларида шеър ёзиб, 15 ёшлигидаёқ шоир сифатида машҳур эди» [3, 689].

Алишер Навоий даҳоси равнақида яна бир буюк мутафаккир Абдураҳмон Жомий билан унинг дўстлиги ва ижодий муносабалари муҳим рол ўйнаган. Бу ҳақда академик Е.Э.Бертелс шундай ёзади: «Навоий ва Жомийнинг мулоқоти дўстликни вужудга келтирди ва у Жомий умри охиригача давом этди. Бу дўстликнинг томирлари нафақат икки буюк шахснинг шахсий хислатлари билангина эмас, балки уларнинг дунёқараши, ғоялари муштараклиги заминида ҳам кўзга ташланади» [1, 124].

Б.Ғафуров Алишер Навоийнинг улкан адабий ва бадий маҳоратига ҳам алоҳида урғу бериб, Низомий йўлида «Хамса» ёзиш анъанасини бошлаб берганини таъкидлайди.

Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ўртасидаги дўстликни тараннум этган академик Б.Ғафуров шундай ёзади: «1492 йил Абдураҳмон Жомий вафот этганда, Навоий ва унинг дўстлари бир йил аза тутишди. Навоий буюк дўсти хотирасига бағишлаб, «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» номли асар ёзиб, Жомийнинг асарларидан бирини ўзбекчага таржима қилди» [3, 690]. Аллома бу икки улкан даҳо тўғрисида фикрларини давом эттириб, шундай дейди: «Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий сиймоларидаги дўстлик икки биродар халқ ўзбеклар ва тожиклар дўстлигининг ёрқин намунаси бўлиб, унинг тарихи қадимий даврларга бориб тақалади» [3, 690].

Асарининг Алишер Навоийга бағишланган қисмини Бобожон Ғафуров шундай сўзлар билан тугатади: «Алишер Навоий Шарқ ўрта асрининг энг буюк шоири, забардаст олим ва мутафаккир, мусиқашунос, моҳир наққош, таниқли сиёсий арбобдир» [3, 691].

Ўзбеклар ва тожиклар дўстлиги, Жомий ва Навоий дўстлиги ҳақида сўз юритар эканмиз, беихтиёр Тинчлик ва миллий бирлик асосчиси - Миллат пешвоси, Тожикистон Республикаси Президенти муҳтарам Эмомали Раҳмоннинг: «Тожик ва ўзбек дўстлиги Худованд амри биландир. Икки халқ дўстлигининг зилол бўлоғи бошида икки буюк сиймо - Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий турганлиги икки халқ дўстлиги рамзидир. Биз бу дўстлик бўлоғининг мусаффо сувларига асло гард юктирмаймиз, уни кўз қорачиғидек авайлаб-асраймиз. Бу сувнинг мусаффо юзаларида хазон барглари эмас, нилуфар гуллари қийғос очилиб, сузиб юришини истаймиз...», - деган образли сўзлари ёдга тушди. Зотан, Эмомали Раҳмон давлатимиз сарвари бўлган кундан бошлаб, шу катта оиланинг меҳрибон падари сифатида икки халқ – тожик ва ўзбекларнинг дўстлигини тез-тез эслатиб келмоқда. Шу боис, икки халқ дўстлиги кундан-кунга ошиб бораптики, ҳеч қанча камайгани йўқ. Бу дўстлик сиёсатда, маданиятда, ижтимоий ҳаётнинг муҳим қисми бўлиб қолмоқда.

Шу ўринда Ўзбекистон миллий университети олимаси Гулноз Рузматованинг «Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий ўртасида чин дўстлик, устозлик

муносабатлари» мақоласидан парча келтириб, фикрларимизга якун ясамоқчимиз: «Шарқ мамлакатлари, Шарқ фалсафаси, Шарқ мўъжизаси Жаҳон цивилизациясининг бугунги тараққиётига тамал тошини қўйган. Буюк Шарқ юзлаб, минглаб шоиру адабиёт-шуносларни етиштиргани ҳеч кимга сир эмас. Ана шундай буюк мутафаккирлардан бири Алишер Навоийдир. XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ва адабий ҳаётда юз берган ибратли ҳодисалардан бири Навоий – Жомий муносабатларидир. Бу икки буюк зот ижод соҳасида халқпарварлик ва инсонпарварлик мавқеида туриш билан бирга халқ, давлат ишларида инсоф ва адолатни ёқлар эдилар. Ўзбек адабий-маданий мероси тарихида Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ўртасидаги дўстлик, устоз-шогирдлик муносабатлари алоҳида ёрқин саҳифаларни ташкил этади. Бу улуғ мутафаккирларнинг ижодида ана шу бетакрор қирралар мужассамдир. Абдурахмон Жомий ўзининг «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайхо», «Хирадномаи Искандарий» дostonларида ҳам фикр дўсти ва шогирдини замонасининг даҳо шоири сифатида улуғлайди. Шунингдек, Алишер Навоий ҳам «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайин», «Мезон ул-авзон», «Девони Фоний», «Хамса» каби асарларида ўз устози Абдурахмон Жомийни катта ҳурмат-муҳаббат билан тилга олади. Ўз даврида Жомий фақат Навоийнинг эмас, балки бутун ўзбек адабиётининг ҳам энг яқин дўсти эди. Навоийнинг ёзишича, у туркий тилда шеър ёзмаса ҳам, аммо бу тилдаги асарларни яхши тушунар ва улар ҳақида ўз фикрини айта олар эди. Алишер Навоий ижодида Абдурахмон Жомий васфининг катта ўрин тутиши маълум. Агар Алишер Навоий «Хамса», «Мажолис ун-нафоис», «Насойим ул-муҳаббат» каби асарларида Жомий ҳақида айрим боблар битган бўлса, «Хамсат ул-мутаҳаййирин» тўлалигича «васфи васфга 286 сифмас» ва «таърифи тарифга рост келмас» улуғ инсонга бағишланган. Шоир «Тухфат ул-афкор» ва «Арбаъин»да, шунингдек, «Хазойин ул-маоний» ва «Девони Фоний»га кирган бир қатор шеърларида ҳам Жомий номини чексиз ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади» [2, 285].

Шундай қилиб, икки буюк сиймонинг дўстлиги абадийлиги сифатида бугун биз Мавлоно Жомий ва Алишер Навоий даврида бўлганидек, халқларимиз учун дўстлик ва самимият, ўзаро тушуниш ва ҳамкорлик муҳитини яратишимиз керак. Бу дўстлик ва турли соҳадаги ҳамкорликларимиз янада ривожланиб, олимларимиз ва давлат арбобларимиз ижодида инъикос топишига ишончимиз комил.

НАВОЙНИНГ ТОЖИКИСТОНЛИК ТАДҚИҚОТЧИСИ

Файзуллоев Бахтиёр Бобожонович,

*доцент, филология фанлари номзоди, академик Бобожон Гафуров номидаги
Хўжанд давлат университети; Тоҷикистон.*

Амир Алишер Навоий ижодини ўрганиш шоирнинг тирклик вақтидаёқ бошланган эди. Бу анъанани унинг замондошлари - тожик мумтоз олимлари ва шоирлари бошлаб берган эдилар. Бу фаолиятни илк бошловчиси Мавлоно Абдурахмон Жомий (1441-1492) бўлиб, у ўз асарларида илк маротиба шогирдининг фазилатлари билан бирга шеърят дунёсига ҳам юксак баҳо берган эди. Ҳирот адабий муҳитининг фаол вакилларида яна бири тожик шоири ва тазкиранависи Давлатшоҳ Самарқандий (1438-1494) эса ўзининг

«Тазкират уш-шуаро» («*Шоирлар тазкираси*») асарида ҳам А.Навоий ҳақида қимматли маълумотларни тақдим этган. Шунингдек, ўша даврнинг пешқадам муаррихлари бўлган Мирхонд (1433-1498) ва Хондамир (1475-1553)лар ҳам ўз асарларида Навоий ҳақида нисбатан кенгроқ маълумотларни ёзиб қолдиришганки, бу маълумотлар ҳар бир давр учун муҳим аҳамият касб этаверади.

Бу анъанани Навоийнинг кичик замондошлари ва шогирдлари бўлган тожик мумтоз шоирлари Абдуллоҳ Ҳотифий (1453-1520), Камолиддин Биноий (1453-1512), Зайниддин Восифий (1483-1556)лар давом эттирганлар. Улар ҳам Навоий шахсияти ва ижодига доир диққатга сазавор маълумотларни ёзиб қолдиришганки, бу маълумотлар ҳам бугунги кунга қадар ўз аҳмиятини сақлаб келмоқда.

Зайниддин Восифийнинг насрда ёзилган «*Бадоеъ ул-вақоеъ*» асарида Навоийнинг фаолияти кенгроқ режада ёритилганлиги билан бошқа манбалардан ажралиб туради. Унда ўз рафтори билан ёмонликни одатга айлантирган шоирнинг замондошларидан Мажиддин ва Амир Жаҳонгирларнинг Навоийга доимий равишда ўтказиб келган зуғуми, ёмонликларига нисбатан улуғ шоир фақат яхшилик билан жавоб қайтарганлигини Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»нинг муқаддимасида чуқур ҳўрсиниш билан тилга олади: «*Мен қўлим калталиқ пайти қўп хорлиқ ва нотовонликларни кўрдим. Ҳаётнинг турли синовларига дуч келдим, гоҳ пасткаш лаинлар мени ҳўрладилар, гоҳ разиллар камситтилар. Ҳар кўчаю куйга кирдим, турли эл ва тоифаларга қўшилдим, яхшиларнинг яхшиликларидан баҳраманд бўлдим, ёмонларнинг фитналаридан қалбим жароҳатланди, пасткашларнинг қилиқларидан кўнглим яраланди. Тақдир кулиб боққанда **амир** ва **ҳоким** ҳам бўлдим. Унда адолат билан иш кўрдим, **таъзим** ва **саховатни** канда қилмадим, қўлимдан келганча яхшилик қилдим...*»¹.

Навоийга ҳурмати баланд бўлган тожик шоири ва тазкиранависи Ҳасанхожа Нисорий (1516-1597) «Музаққири аҳбоб» («*Дўстлар ёдномаси*»)да ҳамда машҳур тарихчи Муҳаммад Ҳайдар мирзо (1499-1551)нинг «Таърихи Рашидий» асарларида ҳам Навоий ҳаёти ижодига доир қимматли маълумотлар берилганки, булар мутафаккир шоир шахси ва ижодига юксак эҳтиромнинг ифодаси дейиш мумкин.

Шоир меросини Тожикистонда ҳам XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб ўрганишга дастлабки қадамлар қўйилади. Бу ишни биринчи бўлиб, буюк адиб ва таниқли аллома Садриддин Айний бошлаб берган эди. Шу жиҳатдан устод Айнийни Тожикистондаги навоийшуносликка тамал тошини қўйган, унинг асосчиси дейиш ҳар жиҳатдан ўринлидир. С.Айнийнинг 1926 йилда нашр қилинган «*Намунаҳои адабиёти тоҷик*» («*Тоҷик адабиёти намуналари*») номли фундаментал асарида Навоий ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар берилганлиги билан диққатга сазавор. Устод Айнийнинг 1948 йилда нашр қилинган «*Алишер Навоий*» монографиясида биринчилардан бўлиб Навоийнинг асарларига ҳолисона илмий баҳо беради.

50-60 йилларда бу анъанани таниқли тожик олимлари академик А.Мирзоев, профессорлар А.Маниёзов, Р.Ҳодизода, А.Афсаҳзодлар давом эттириб, улар ўзларининг ишлари билан тожикистондаги навоийшуносликка сезиларли даражада ҳисса қўшганликларини ҳам эътироф этиш жоиз.

Шу нарсани таъкидлаш лозимки, 60-70 йилларгача Тожикистонда навоийшунослик билан асосан тожик олимлари шуғулланган бўлишса, 60 йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Республикамизда ўзбек навоийшунослари авлодининг илм майдонига кириб келишлари қувонарли воқеа эди. Бу анъана азиз устозимиз профессор Эргашали Шодиев номи билан боғлиқ. Устознинг 1965 йилда «*Алишер Навоийнинг форс-тоҷик адабиётига муносабати масаласига доир*» мавзудаги номзодлик рисоласининг ҳимояси билан Тожикистонда ўзбек навоийшунослигига ҳам илк тамал тоши қўйилди.

¹ Навоий А. Маҳбуб ул-қулуб. Ҳозирги ўзбек тилига табдил (изоҳ ва шарҳлар билан нашрга тайёрловчилар: А.Тилавов, И.Сайдуллоев). – Т.: «Sano-standart», 2018. 3-4 б.

60- йилларнинг охири ва 70- йилларнинг бошида эса тожикистонлик ўзбек тилшунос олимлари ҳам бирин-кетин етишиб, улар Алишер Навоий асарларининг тил хусусиятларини ўрганишга доир илмий тадқиқот ишларига киришадилар. Ва, ниҳоят, 1969 йилда устоз Ҳомиджон Мамадов, 1973 йилда эса марҳум устозимиз Аҳмаджон Каримов Навоий асарларининг тил хусусиятларини тадқиқига доир номзодлик рисоаларини Тошкент шаҳрида салоҳиятли илмий кенгашда муваффақиятли ҳимоя қилишди ва фан номзоди деган юксак шарафга мушарраф бўлишди.

Устоз Ҳомиджон Мамадов илмда омад кулиб боккан олимлардан ҳисобланади. Буни Алишер Навоий ижодига доир олиб борган тадқиқотлари мисолида кузатиш ўринлидир. Шўролар замонида ҳам Навоий ҳаёти ва ижодига доир талайгина ишлар амалга оширилганлигини эътироф этиш даркор. Аммо мутафаккир шоир шахсияти ва ижодини синфийлик ҳамда партиявийлик мезонларини асос қилиб олиб талқин этишга асосий эътибор қаратилганлигидан ҳам кўз юммаслик даркор. Ҳатто баъзи тадқиқотчилар Навоий ижодини дин ва тасаввуф таълимотига қарама-қарши қўйиб, шоир ижодидан зўр бериб атеистик ғояларни қидиришга ёки дostonлари матни билан тўлиқ танишмасдан туриб уни тожик адабиётининг таржимони дея кўрсатишга сайъ-ҳаракатлар бўлиб турган бир вақтда Ҳомиджон Мамадов устоз Алибек Рустамовнинг илмий раҳбарлигида «Маҳбуб ул-қулуб» («*Кўнгиллarning севгани*») асарини лингвистик нуқтаи назардан тадқиқ этишга киришади. У ўзининг «*Навоий бадиий прозасининг лексик ва стилистик хусусиятлари*» (1969) мавзусидаги номзодлик рисоласи билан ўз давридаёқ навоийшунослик илми ривожига муносиб ҳисса қўшди.

Ҳ. Мамадов номзодлик ишининг муқаддимасида «Маҳбуб ул-қулуб»ни бадиий асар эканлигига шубҳа билан қараган айрим олимларнинг хулосаларига кескин фикр билдириб, ўзининг илмий асосга эга бўлган муҳим хулосаларини билдира олганки, бу ўз давр илмий ҳаётидаги муҳим янгилик эди. «*Бизнингча... асар алоҳида сюжет линиясига эга бўлмаса ҳам унинг фалсафий, маърифий, дидактик аҳамиятига эга бўлган қарашларини, санъаткорона гўзал тил билан бадиий ифода этувчи тўлақонли бадиий асар сифатида қабул қилиш мумкин*», - дея устоз юқоридаги масалага ўз муносабатини билдиради.

Шунингдек, устоз фикрларини давом эттириб, Навоий асарни Саъдийнинг «*Гулистон*» ҳамда Жомийнинг «*Баҳористон*» асарларига мазмун жиҳатдан яқин туришини, кўп жиҳатда устозлари анъаналарининг давоми эканлигини биринчилар қаторида таъкидлаши унинг ўрганилаётган масалага қанчалар даражада жиддий муносабатда эканлигидан далолоат беради. Навоийнинг бу насрий пандномасида кўплаб масалалар қаторида илм ва санъат аҳлига ҳам махсус эътибор қаратилиб, улар орасида *шоирлар, ўқитувчилар, котиблар* ва *олимлар* сингари бир қатор ижтимоий табақа вакиллариининг ҳар бирига махсус боблар ажратган. Шунингдек, Навоий буюк устозлари Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Хусрав Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз ва Абдурахмон Жомийлар номини ҳам бирма-бир эҳтиром билан тилга олиб ўтадики, бу тасвирларнинг ҳар бири бошдан охир бадиий санъатлар билан зийнатланган мисралар бўлиб, асар бадииятига ўзига хос бадиий гўзаллик бахш этганлигини устоз Ҳ.Мамадов кузатишларида олимона зукколик ва нуктадонлик билан кўрсатиб берганки, улар Навоийнинг прозадаги маҳорат сирларини англашда муҳим илмий манбалардан бири сифатида бугунги кунга қадар хизмат қилиб келмоқда.

«Маҳбуб ул-қулуб» Навоий ҳаёт ва тажрибаси жам бўлган барча олижаноб фазилатларни ўзида мужассамлаштирган нодир прозаик асар эканлигини кўрсатиб бериш баробарида, унда бадиийликни юзага келтирган бир қатор тасвирий воситалар асар матни асосида таҳлил майдонига олиб кирилган ва илмий жиҳатдан асослаб берилиши устоз кузатишларининг муҳим томонларидан бири дейишга имкон беради.

Олим мавзуни ёритишда XI аср таниқли тилшунос олими Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асарига мурожаат қилиб, ундаги муҳим хулосаларга таяниб, «Махбуб ул-қулуб»ни тадқиқ этиш йўлидан борганки, бу йўл ҳар жиҳатдан ўзини оқлай оладиган усул ҳисобланади. Устоз Ҳ.Мамадовнинг навоийшуносликка қўшган муҳим ишларидан яна бири номзодлик диссертациясининг иккинчи боби Навоий прозаик асарида маҳорат билан қўлланган *илтизом, тажнис, такрор, тазод, таносиб, тарсеъ, тавзе, сажъ, радиф, ҳожиб, вазндош сўзлар, товушдош сўзлар, зулқофия ва қўшқофия* каби бадий тасвирий воситалар «Махбуб ул-қулуб» матни асосида текширилиб, илк маротаба илмий таҳлил этилганлиги устоз тадқиқотидаги муҳим нуқталардан яна бири ҳисобланади. Насрий матндаги бадий санъатларни аниқлаб, уларни таҳлил этишдан аввал ўша санъатларга доир қисқача назарий маълумотларни ҳам тизимли бир ҳолатда тақдим қилиб бориш ҳам тадқиқотчининг эътиборидан четда қолмаган. Шунингдек, Шарқ мумтоз поэтикасига доир нодир манбаларга ўрни-ўрнида мурожаат қилинганлиги ишнинг илмий-назарий салмоғини таъминлаган.

Устознинг кузатишлари ҳар бир фаслнинг сўнгида аниқ илмий хулосалар билан асослаб борилган. Буни қуйидаги мисоли ёрдамида кузатиш мумкин: «*Шуни унутмаслик керакки, Алишер Навоий томонидан қўлланган барча тил воситалари асар гоёсини очишга қаратилган ёрдамчи воситалардир. Навоий, аввало маънони асос қилиб олади, сўнг шу мазмунга мос форма (шакл) танлайди. Бинобарин, у қўллаган шакллар мазмунга бўйсунди ва унга гўзал тус беришга хизмат қилади*»¹.

«Махбуб ул-қулуб»нинг учинчи қисмида «Саховат ва ҳиммат» хусусида фикр юритилган бўлиб, унда Навоийнинг *илтизом* бадий санъатидан моҳирона фойдалана олганлигини ҳам Ҳ.Мамадов бир нечта мисоллар билан далиллайди. Ўқувчиларга янада тушунарли бўлишини инобатга олиб, насрий матннинг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги табиблини келтиришни лозим топдик: Мазмуни: *Саховат инсоният богининг серҳосил дарахти, балки у дарахтнинг фойдали мевасидир. Саховат одамийлик мулкининг мавж уриб турган денгизи, балки у сермавж денгизнинг бебаҳо гавҳаридир. Саховатсиз одам – ёмғирсиз баҳор булутига ва ҳиди йўқ мушки анбарга ўхшайди... Ҳимматли кишиларнинг даражаси юксакдир, аммо сахийликнинг даражаси бир неча баробар юксакдир. Битта кулчани иккига бўлиб, ярмини оч одамга берганни **сахий** деб, ўзи емай ҳаммасини муҳтож одамга берганни **ахий** (ошина, биродар, дўст) деб билгил*².

«Махбуб ул-қулуб»нинг «*Ишқ зикрида*» бобида Навоий чин инсоний муҳаббат ва соф севги ҳақида ўзининг фикр ва қарашларини баён этар экан «**пок**» сўзи такроридан жуда ўринли фойдаланади, - дея муаллиф фикрларини давом эттиради: Ул **пок** кўзни **пок** назар била **пок** юзга солмоқдур ва **пок** кўнгул ул **пок** юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу **пок** мазҳар воситаси била ошиқи **покбоз** махбуби ҳақиқий **пок** жамолидин баҳра олмоқ. Сўнг тадқиқотчи фикрларини давом эттириб ишқ аҳли орсидидаги побозлар, покравлар, пок нафсу гуфтору пок алфозлар, яна сўзи поку, кўзи поклар ва ниҳоят пок ошиқлар ҳақида бирма бир тўхталиб Амир Хисрав Дехлавий, Шайх Ироқий, Абдурахмон Жомийлар номини ҳам алоҳида эҳтиром билан тилга олинган тасвирлар ҳам ишда ўзига хос нуқтадонлик билан таҳлил қилинган.

Навоий чин инсоний муҳаббат ва соф севги ҳақида ўзининг фикр ва қарашларини баён этар экан «**пок**» сўзи такроридан жуда ўринли фойдаланади: Унда **пок** кўз; **пок** назар; **пок** юз; **пок** кўнгил: **пок** мазҳар; **покбоз**; ва ҳ.к. Мутафаккир шоир **пок** сўзга алоҳида эҳтиром билан қарайди ва поэтик мақсадни амалга оширишда **такрор** (**такрир**) санъати **шоир** Навоийга қачалар қўл келган бўлса, **прозаик** Навоий учун ҳам шу

¹ Мамадов Ҳ. «Махбуб ул қулуб»даги баъзи бадий санъатлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, 1-сон, 53-бет.

² Навоий А. Махбуб ул-қулуб. Ҳозирги ўзбек тилига табибли (изоҳ ва шарҳлар билан нашрга тайёрловчилар: А.Тилавов, И.Сайдуллоев). – Тошкент: «Sano-standart», 2018. 107-108-бетлар.

даражада поэтик имкониятлар майдонини вужудга келтирган. «Фарҳод ва Ширин»даги Фарҳоднинг бутун сураат ва сийрат олами шу биргина сўз воситасида асарга мукамаллик бахш эта олганлиги шоир Навоийнинг том маънодаги бадий кашфиёти эканлигини тадқиқотчи аниқ қиёслар воситасида исботлашга ҳаракат қилади:

*Демонким кўнгли **поку** ҳам кўзи **пок**,
Тили **поку** сўзи **поку** ўзи **пок**.
Мунунгдек тийнати **покига** лойиқ,
Дуосин айтибон **поки** халойиқ¹*

Бундан ташқари «**пок**» ўзаги бошқа сўзлар ва грамматик шакл ва формалар билан ҳам бирикиб хилма-хил маъноларда қўлланганлигини устоз кузатишларида янада аниқроқ кўриниш касб этганлигини кузатиш мумкин: **пок кўз** – ҳақиқий севги, беғараз, яхши ният билан қаровчи киши; **пок назар** – яхши ният, оқ кўнглилик билан қараши; **пок юз** – гўзал, чиройли, юзи ёриқ; **пок кўнгил** – оқ кўнгил, гуноҳсиз, айбсиз; **пок мазҳар** – соф мақсадга эришиш; **поkbоз** – садоқатли ошиқ; пок юрувчи, ҳалол, чинакам, ҳақиқий; **пок жамол** – тиниқ юзли, чиройли, гўзал; **покрав** – гўзал, моҳир, шафқатли; **пок нафас** – яхши ният, чин сўзли; **пок алфоз** – яхши сўз, тўғри сўз; **сўзи пок** – чин сўзли; **кўзи пок** – вафодор; **пок ошиқ** – ҳақиқий севги эгаси, садоқатли каби.

Таниқли адабиётшунос Э.Очилов «Иброҳим Ҳаққул – навоийшунос» мақоласида Ўзбекистонда ҳозирги **навоийшунослик об – ҳавосини** белгилаб келаётган олимлардан бири шубҳасиз И.Ҳаққулов эканлигини ўринли қайд этган эди². Дарҳақиқат, шундай. Ўзбекистон телеканлида Навоийни англашга доир кўрсатувлардан бирида И.Ҳаққуловнинг куйидаги фикрларни боён этган эди: «Навоий шеърларидан ёд олиб, хоҳлаган жойда ўқиш ёки шоир газалларига куй басталаб турли тўй ва тантаналарда куйлаш дегани ёки бўлмаса шоир ижодига алоқадор бирор масалани у ёки бу йўсинда талқин қилиб навоийшуносман деб айҳанос солишдан сақланиш керак! Бу ҳали Ҳазрат Навоийни англаш ёки навоийшуносман дегани эмас! Мутафаккир зотни англаш дегани, биринчи галда авлиё мақомига эга бобомизнинг панду ўғитларини, авлодлар учун ёзиб қолдирган насиҳатларини дилга (ҳайтовур тилга эмас, албатта) жо этиб уларга амал қилишдан бошланади...!».

Шу нуқтаи назардан устоз Ҳ.Мамадов шахсиятидаги мавжуд камтарлик ва, олижаноблик, ширинғуфторлик, ҳалимлик ва инсоний самимият, шунингдек, шайтоний лаиндан башар авлодига мерос бўлиб қолган–кибр ва ҳасад, такаббурилик ва мунофиқлик каби иллатлардан мутлоқо бегоналикнинг замирида Ҳазрат Навоийдан, хусусан, унинг «Маҳбуб ул-қулуб»пандомасидан азиз устозимиз руҳониятига кўчган ҳақиқий маънодаги Инсоний комилликка фақат иймон келириш мумкин. Бунга қўшимча сифатида аллома шоирнинг куйидаги мисраларни яна бир карра эслаш ўринлидир:

*Олим агар қатъий амал айласа,
Илмига шоиста амал айласа,
Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳару кон, ҳар не десанг, они бил...³*

Мазмуни: Олим агар ўз олдига қатъий мақсад қўйиб, илмига муносиб иш кўрсатса, уни улуглик гавҳарининг кони деб бил ва ҳар қанча улугласанг оздир.

Устоз Ҳ.Мамадов ўзининг узоқ йиллар раҳбар даврида қўл остидагиларга Аллоҳнинг назаргоҳи бўлган – Инсон кўнглини оғритмасдан ҳам раҳбарлик қилиш ҳам мумкин эканлигини амалда кўрсата билган оқил ва одил раҳбар ҳамда мукамал Шахс

³ Навоий А. МАТ, 20 жилдлик, 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991.

⁵ Очилов Э. Иброҳим Ҳаққулов – навоийшунос // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019. 1-сон.

⁶ Навоий А. Ҳикматлар (нашрга тайёрловчилар: Солиҳ Муталлибов, Эргаш Очилов). – Тошкент: «SHARQ», 2010. 129-бет.

эканликлари замирида Навоий шахсиятига бўлган юксак эътиқод ҳамда чин маънодаги ихлос эканлигидан деб изоҳласак айни ҳақиқатни айтган бўламиз.

Бугунги кунга келиб Ўзбекистонда Навоий меросини ўрганиш ҳамда жаҳон миқёсида тарғуб қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу улуг мақсад йўлида қилинаётган кўплаб амалий ишлар ўзликни англаш йўлидаги муҳим ҳаракатлардан ҳисобланади. Бундай юксак маррани эгаллашда заҳматкаш тилшунос олим Ҳомиджон Мамадовнинг навоийшуносликка қўшган ўзлари каби камтарона ишлари баркамол авлод учун маънавий ўрнак бўлиб хизмат қилишига ишончимиз комил.

ХОРИЖИЙ НАВОИЙШУНОСЛИККА БИР НАЗАР

Эркинов Афтондил Содирхонович,

филология фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш маркази етакчи илмий ходими; Ўзбекистон.

Мана неча асрки, Навоийнинг ижоди ғарб олимларининг диққат марказида. Таассуфки, XX асрда ҳукм сурган шўро тузуми туфайли барча соҳалар қатори маънавий ва илмий алоқа чегаралари ёпилди. Натижада, биз хориждаги ўзбек адабиёти тадқиқотчилари ва улар ишларидан, кўп жихатдан, беҳабар ҳамда бебаҳра қолдик. Эндиликда ғарбу шарқ олимлари ва улар яратган илмий маҳсулот билан танишиш имкони кенгайиб бормоқда. Мазкур йўналишда қилинган ишлар ҳам бор¹.

Хорижда Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди билан шуғулланган ва шуғулланаётган олимларнинг салмоғи баланд. Уларнинг Навоий бўйича яратган илмий ишлари Ўзбекистонда ҳам тадқиқ этилмоқда². Хорижда Алишер Навоий ва унинг ижоди ғарб олимлари диққат марказига тушганига бир неча аср бўлди³. Адабиётимиз ва унинг таниқли намоёндалари бўлган ижодкорлар бўйича тадқиқот олиб борган ва бораётган олимларнинг кейинги юз йилдаги таниқли вакиллари сифатида Америка қитъасидан Мария Сабтелни (Maria Subtelny) ва Элизар Бирнбаум (Eleazar Birnbaum) (1930–2019), Германиядан Ингеборг Балдауф (Ingeborg Baldauf) ва Зигрид Клайнмихел (Sigrid Kleinmichel), Венгриядан Бенедек Пери (Benedek Peri) ва Ференч Чиркес (Ferenc Csirkes), Франциядан Александр Папас (Alexandre Papas) ва Марк Тоутант (Marc Toutant), туркиялик олимлардан Мехмед Фуат Кўпрулу (Mehmed Fuat Koprulu) – Кўпрулзода

¹ Сатимов У. Исследование жизни и творчества Алишера Навои в западно-европейском востоковедении: диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Москва, 1996; Эркинов А. Навоий ижодининг хорижлик тадқиқотчилари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019, 2-сон. Б.34-39.

² Жумладан, Тошкент Давлат шарқшунослик университети мустақил тадқиқотчиси Гуландом Юлдашева ҳозирда «Алишер Навоий ижодининг XX асрда Канадада ўрганилиши (Э.Бирнбаум ва М.Сабтелни тадқиқотлари мисолида)» мавзuidaги PhD диссертацияси устида иш олиб бормоқда.

³ Масалан: Бечка Иржи. «Навоий Чехословакияда» // Шарқ юлдузи. 1968, 7-сон; Каримов Ш. «Жаҳонгашта шеърят» // Ёшлик. 1988, 2-сон. Б.64-65; Клайнмихел З. «Яна ва яна Навоий ижодига қайтаман» (суҳбатдош Б.Каримов) // Жаҳон адабиёти. № 12, 2012. Б.127-131; Эркинов А., Тожиев А. «Навоий ва бугунги авлод» // Жаҳон адабиёти. 2013 йил, 2-сон. Б.132-136; Мирзаева З. «Жаҳон навоийшунослиги: кеча ва бугун» // Жаҳон адабиёти. 2016 йил, 1-сон. Б.166-170; Мирзаева З. Эдворт Олворт – Навоийшунос // «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзuidaги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Tamaddun, 2017. Б.163-166.

(1890–1966), Заки Валиди Тўғон (Zaki Validi Togan) (1890–1970), ҳозирда 91 ёшни қаршилаган Кемал Эраслан (Kemal Eraslan), Осман Серткайя (Osman Sertkaya), Танжу Сейҳан (Tanju Seyhan), Ваҳид Турк (Vahid Turk), Айшехан Дениз Абик (Aysehan Deniz Abik) кабиларни, Озарбайжондан Жаннат Нагиева (1927–2010), Алмаз Улви ва яна бир қатор тадқиқотчилар номларини эслаш мумкин.

Алишер Навоий ижоди ўрганилаётган айрим мамлакат ва улардаги айрим олимлар илмий фаолияти, нашрлари тўғрисида қисқача маълумот беришга уринамиз.

Германия Федератив Республикаси

Германия шарқшунослигида Ўрта Осиёни ўрганиш XIX аср бошларидан бошланган ва ҳозирга қадар давом этиб келмоқда¹. Немис олими Хаммер Пургштал (1774–1856) бундан икки аср муқаддам – 1818-йил Алишер Навоийнинг насл-насаби, шоирлик, давлат арбоби ва бунёдкорлик ишларига бағишланган «Навоийга битиклар» асарини яратган. XX аср бошида Туркистон генерал-губернаторлигига саёҳат уюштирган исломшунос олим Мартин Хартманн (1851–1918) бу ердаги тошбосма китоблар нашри ва тарқалиши ҳақида ўз кузатишлари асосидаги тадқиқотини 1904 йили Берлинда чоп эттирган².

Умуман олганда, немис олимлари туркий тиллар тарихи ва грамматикасини ўрганишга кўпроқ диққат қаратиб келишган. Адабиётшунослик соҳасида эса XX аср ўзбек адабиёти бўйича бир қатор тадқиқотлар яратган профессор Ингеборг Балдауф исмини эслашнинг ўзи кифоя қилса керак. Берлиндаги Хумболд университети ҳузуридаги Ўрта Осиё тадқиқотлари маркази раҳбари сифатида чорак асрдан буён фаолият юритиб келаётган Ингеборг Балдауф номи ўзбек жаҳид адабиётини ўрганиш билан чамбарчас боғлиқ эканлиги исбот талаб қилмайди³.

Алишер Навоий ижоди бўйича тадқиқот олиб бораётган германиялик тадқиқотчилардан бири Зигрид Клайнмихелдир. Германия фанлар академиясида илмий ходим бўлиб ишлаган доктор Зигрид Клайнмихел 1938 йили Германия Демократик Республикасида туғилган. Ярим асрдан бери ўзбек адабиёти билан шугʻулланиб келаётган Зигрид Клайнмихел инглиз, француз, рус, турк, усмонли турк тилларини билади ва олиманинг Берлиндаги бир қатор университетларда туркий тиллардан дарс бергани фикримиз исботи. Ўзбек тилида жуда яхши сўзлаша олишидан ташқари эски ўзбек тилидаги қўлёзмалар устида ҳам ишлайди. У Ўзбекистондаги китобхонлик масалаларига қизиқиб келади. Айни мавзу йўналишда юз йил аввал тадқиқотини чоп эттирган немис олими Мартин Хартманн йўлидан бориб, кейинги бир ярим аср давомида

¹ Абдуллаева Р. «Алишер Навоийнинг немис тадқиқотчилари» // Жаҳон адабиёти. 2011 йил. 2-сон. Б.125-131.

² Hartmann M. «Das Buchwesen in Turkestan und die türkischen Drucke der Sammlung Hartmann» // Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin. Berlin: Zweite Abteilung: Westasiatische Studien, 1904. S.69-103; Hartmann M. «Die Osttürkische Handschriften der Sammlung Hartmann» // Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin. Berlin: Zweite Abteilung: Westasiatische Studien, 1904. S.1-21; Hanisch L. (Hg.). «Machen Sie unseren Islam gar nicht zu schlecht» Der Briefwechsel der Islamwissenschaftler Ignaz Goldziher und Martin Hartmann, 1894-1914. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000; Götz M.: Türkische Handschriften. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Bd. XIII, 4, Wiesbaden, 1979; Mirsultan A. «Die Berliner tschagataische Handschriftensammlung» // Bibliotheks Magazin. 2013, 3. P.55-58; Mirsultan A. «Martin Hartmann und seine Handschriftensammlung in der Staatsbibliothek zu Berlin» // Unter dem Bodhi-Baum: Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich des 80. Geburtstags überreicht von Kollegen, Freunden und Schülern. Z.Özertural, G.Silfeler (Hg.). Göttingen, 2019. S.226-233; Тожиходжаев М. Ўзбек адабиёти намуналари Мартин Хартманн таржимаси ва талқинида. Тошкент: Bayoz, 2016.

³ Baldauf I. Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken: (1850 - 1937) ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen. Budapest, 1993; Baldauf I. «Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World» // Die Welt des Islams. 41.1. 2000. P.72-88; Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Тошкент, 2001.

Фарғона водйиси ва Хоразмдаги ўзбек аёллари орасида тарқалган маросимларда ўқилган қўлёзмалардаги асарлар таҳлиliga, кенг маънода олиб қараганда, ўзбек аёллари орасидаги китобхонлик масаласига бағишланган китоб нашр қилган¹.

Зигрид Клайнмихел, аслида, усмонли турк тили ва адабиёти мутахассиси бўлгани ҳолда, ҳозирги вақтда ўзбек адабиётини Германияда тадқиқ этувчи фаол тадқиқотчилардан бири. Мазкур йўналишдаги илмий фаолиятини 1901–1934 йиллардаги ўзбек адабиётини ўрганишдан бошлаган ва шу давр адабиётимизга оид китобини немис тилида чоп этган². 1990–2005 йилларда Алишер Навоий ижоди бўйича немис ва турк тилларида бир неча мақолалар ёзган. Жумладан, у немис тилида бир юз ўттиз беш саҳифадан иборат «Алишер Навоий ва Аҳмад пошшо» сарлавҳали мақоласини эълон қилган³. Бундан ташқари турк тилидаги «Алишер Навоий ва усмонли шоирлари» номли мақоласи ҳам чоп этилган⁴. Мазкур мақолаларда Алишер Навоий ижодининг усмонли турк адабиётига таъсири, Навоий асарларининг сўнги беш юз йил мобайнда усмонли турк тилига қилинган таржималари ҳақида фикр юритган.

Зигрид Клайнмихел аслида усмонли турк тили ва адабиёти мутахассислиги бўйича университетда таҳсил олган бўлиб, дастлаб айни йўналишда илмий фаолиятини бошлаган. Кейинчалик, XX аср ўзбек адабиёти ҳамда ўзбек мумтоз адабиёти, Алишер Навоий ижоди билан танишгач, Навоий ва турк адабиёти, адиблар муносабатларига қизиқиб, тадқиқотлар олиб борган. Муҳими, олима Навоий ва турк адабиётини оддий муносабатлар сифатида эмас, балки ғарб оламида кенг тарқалган янгича методларни ўз объектига татбиқ этган ҳолда ўрганган.

Олиманинг яна немис тилида битилган «Навоий кулгу ҳақида»⁵, «Навоийи бенаво»⁶ мақолаларида ҳам қизиқарли кузатишлар ўртага ташланган⁷. Кейинги даврда ғарб илмида глобал тарих, сотсиал тарих ва нетворкс каби йўналишларда тадқиқотлар олиб бориш урф бўлган. Зигрид Клайнмихелнинг номларини қайд этганимиз икки мақоласида ҳам айни методлардан қайсидир даражада фойдаланиш сезилади. Масалан, глобал тарих ва сотсиал тарих каби номлар остидаги методлар кўпроқ тарих фанига татбиқан қўлланиб келинади. Зигрид Клайнмихел уларни Алишер Навоий ва усмонли турк адабиёти муносабатлари ҳамда Навоийнинг усмонли адабиётига таъсири фонида ўрганади. Яъни, бадиий адабиёт материалга тарих соҳаси методларини татбиқ қилади ва майян натижаларга эришади. 80 ёшдан ошган Зигрид Клайнмихел ҳозирда ҳам ўзбек адабиётига доир тадқиқотларини давом эттирмоқда.

Венгрия

Венгер туркийшунослиги узоқ тарихга эга. Ўз вақтида Янош Экман (1905–1971) эски ўзбек тили ҳамда ўзбек мумтоз адабиёти, жумладан, Гадоий ва Навоий ижоди

¹ Kleinmichel S. Halpa in Choresm (H^oarazm) und ātin āyi im Ferghanatal: Zur Geschichte des Lesens in Uzbekistan im 20. Jahrhundert. Teil 2. Berlin, 2000.

² Kleinmichel S. Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen – Studien zur usbekischen Dramatik und Prosa zwischen 1901 und 1934. Budapest, 1993.

³ Kleinmichel S. «Mir Aliser Nava'i und Ahmed Pasa» // Archivum Ottomanicum. 1999, 17. S.77-211.

⁴ Kleinmichel S. «Ali Şir Nevayî ve Osmanlı şairleri» // Türk edebiyatı Tarihi. 1. Istanbul, 2006. S.683-691.

⁵ Масалан: Kleinmichel S. «Alīšir Nawa'ī über das Lachen» // Ingeborg Baldauf, Michael Friedrich (Hrsg.). Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten ESCAS. IV. Bamberg 8-12. Oktober 1991. Berlin. 1994. S.205-215; Mir 'Alīšir Nawa'ī. B.Kellner-Heinkele, S.Kleinmichel (eds.). Würzburg, 2003.

⁶ Kleinmichel S. «Nawā'ī-i bē-nawā: Betrachtungen zum dēwān Nawādiru 'n-nihāya von 'Alīšir Nawā'ī» // Mir 'Alīšir Nawa'ī. B.Kellner-Heinkele, S.Kleinmichel (eds.). Mir 'Alīšir Nawa'ī Akten des Symposiums aus Anlaß des 560. Geburtstages und des 500. Jahres des Todes von Mir 'Alīšir Nawa'ī am 23. April 2001. Würzburg, 2003. S.113-136.

⁷ Қаранг: Абдуллаева Р. «Навоий-бенаво» мақоласи хусусида // «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: «Turon-Iqbol», 2018. Б.218-226.

ҳақида қатор мақолалар эълон қилганди¹. АҚШда яшаган можор туркийшунослик мактаби вакили бўлган Андрас Бодроглигети (1925–2017) эса Аҳмад Яссавийга оид тадқиқотлар яратганди. Ҳозирги давр можор олимларидан доктор Ференч Чиркес Лутфий «Гул ва Наврӯз» достони устида изланиш олиб борган². Айни вақтда у Содиқ Китобдор қаламига мансуб эски ўзбек тилида битилган «Мажмуа ул-хавос» тазкираси устида тадқиқот олиб бормоқда. Яна у Бенедек Пери билан ҳамкорликда Навоийнинг форсий шеърлари тўплами «Девони Фоний» илмий-танқидий матнини тайёрлаш устида ишлаламоқда. Бу рўйхатни давом эттиришимиз мумкин.

Можор туркийшунослигининг кўзга кўринга вакилларида бири Бенедек Перидир. У 1966 йили Венгрияда туғилган. Профессор Бенедек Пери ҳозирда Венгрия пойтахти Будапешт шаҳрида яшайди. Шарқшунослик институти директори ҳамда, айни пайтда, Этош Лоранд университети туркийшунослик кафедраси мудир сифатида фаолият олиб боради. Бенедек мазкур университетда инглиз, форс ва туркий тилларни ўрганган. Университетни 1992 йили битириб, туркий матнлар бўйича мутахассис бўлиб етишган. Ўрта Осиё туркий матнларини ўрганиш бўйича узоқ анъанага эга мазкур туркийшунослик кафедрасига 1870 йили Арминиус (Армин) Вамбери (1832–1913) томонидан асос солинган. 1966 йили инглиз тилида «Чиғатой тили грамматикаси» китобини яратган таниқли венгер олими Янош Экман томонидан эски ўзбек тилини ўрганиш анъанаси давом эттирилди³. Янош Экманнинг илмий йўлидан броман Андрас Бодроглигети 2001 йили икки жилдлик «Чиғатой тили грамматикаси»ни инглиз тилида чоп қилади⁴ ҳамда бундан ташқари ҳозирги замон ўзбек тилига оид икки жилдли китоб ҳам яратади⁵.

Айни венгер туркийшунослиги мактабига мансуб Бенедек Пери талабалик давридан бошлаб ўзбек адабиётини ўрганишга қизиққан. Шайбоний, Саккокий, Турди, Увайсий, Зулфия, Назир Сафаров, Саид Аҳмад Хусанхўжаев, Иззат Султон, Уйғун каби адабиётимиз намояндалари ижоди бўйича тадқиқотлар олиб борган.

Олим илмий қизиқишлари катта қисмини Ҳиндистондаги туркий адабиёт масаласига оид тадқиқотлар эгаллайди. У айни йўналишда ишлаб, бир қанча вақт Ҳиндистонда илмий сафарда бўлган. Туркий тилли адабий манбалар, жумладан, Бобур ва бобурийлар яратган эски ўзбек тилидаги асарлар ва уларга эга қўлёзмаларни ўрганиш билан шуғулланган. Бобурийлар саройидаги туркий тилнинг ўрни ҳақида тадқиқот ёзган. Изланишлари самараси ўлароқ, туркий тилнинг бобурийлар саройида сулола оилаларида ўзаро мулоқот тили сифатида асрлар давомида сақланиб қолгани; шу билан бирга туркий тил бобурийлар сулоласида ҳарбийлар орасида маҳфий тил сифатида қўлланганлиги ва туркий тилда шеър ёзиш анъанаси бобурийлар муҳити шоирлари ичида XIX асрда ҳам мавжуд бўлганлигини аниқлаган⁶. Ҳайдар Хоразмийнинг «Маҳзан ул-асрор» достони матни ва таржимасини нашр қилган. Бугунги кунда Бенедек Пери «Бобурнома»ни можор тилига таржимаси устида ишламоқда.

Бобурийлар адабий муҳити шоирларига Лутфий ва Алишер Навоий шеърятининг адабий таъсирига оид тадқиқотлар яратган. Сўнгги йилларда Бенедек Пери кўпроқ Алишер Навоий ижодини ўрганиш билан машғул бўлиб келмоқда ва бу йўналишдаги мақолаларини инглиз тилида нашр этипти. Масалан, Ўзбекистонда унинг усмонли

¹ Eckmann J. «Nevai'nin İlk Divanları Üzerine» // Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten. Ankara, 1970. S.253–269.

² Csirkes F.P. «Lutfi and the Gül ü Nevruz» // Altaica Budapestinesa MMM II. Proceedings of the 45 th Permonent International Altaistik Conferense Budapest, June 23-28, 2002. Edited by Alice Sarkozi and Attila Rakos. Budapest: Eötvös Lorand Univ., 2003. P.79-86.

³ Eckmann J. Chaghatay Manual. Bloomington, 1964.

⁴ Bodrogligeti A.J.E., A Grammar of Chaghatay (Languages of the World: Materials; 155). München: Lincom Europa, 2001 (Reprint: 2007).

⁵ Bodrogligeti A. Modern Literary Uzbek. Vol. I-II. Munchen: Lincom Europa, 2003.

⁶ Peri B. «Turkic in Babur Empire» // The Turks. Vol.2. Ankara, 2002. P.970-976.

турклар султони Салим II нинг (1512–1520) форс тилидаги ғазаллар ҳақида инглизча мақоласи чиқди¹. Унинг кузатишлари қизиқарли: Навоийдан кейин яшаган султон Салим форс тилида девон тузган ва ундаги ғазалларида форс адабиёти класцикларига эргашиган. Айни пайтда, Навоийнинг форсий шеърлари жамланган «Девони Фоний»даги йигирмата ғазал таъсирида ғазаллар яратган экан. Навоий ва султон Салим ғазалларида ўхшашликлар мавжуд. Бенедек Перининг энг асосий хулосаси муҳим: султон Салим ва Навоий форсий девонлари шеърлардаги ўхшашлик шуни кўрсатадики, XVI аср бошидан Навоий форсий лирикаси форс мумтоз адабиёти бир қисми деб тан олинган. Шундай бўлмаганида, форсча яхши ёки ёмон шеърнинг жуда яхши фарқловчи Эроннинг юқори савияли аудиторияси нишони бўлиб келган султон Салим форсий девонини тузишда Навоийнинг «Девони Фоний»сидан дадил илҳомланмаган бўларди. Бу султон фақат ўша даврларда ислом минтақа адабиётида жуда машҳур бўлган форс класциклари – Ҳофизу Саъдийлар лирикасига эргашиш билан чекланиб қўя қолган бўларди. Аммо у Навоийни, нафақат туркий, балки форсий адабиётда ҳам ўз ўрнига эга кучли шоир деб тан олган экан.

2017 йили Бенедек Пери Тошкентга, Ўзбек тили ва адабиёти университети ташкил этган Алишер Навоий таваллудининг 576 йиллигига бағишланган конференцияга келганида 9 феврал куни Навоий ҳайкали остида ўзбек тилида қисқа маъруза қилганди. Унинг фикрлари жуда қизиқ: Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» номли асарида шундай деб ёзган эди: туркий шоирлар ўз шеърларини кўпинча форс тилида ёзганлар, чунки улар учун асрлар давомида бу тилда шеър ёзиш анъанасига суяниб ижод қилиш осонроқ бўлган. Лекин Алишер Навоий туркий шоирларга йўл кўрсатмоқ учун узи ўша даврда кенг тарқалган адабий жанрларнинг барчасида эски ўзбек тилида асар ёзди. Айни вақтда, Алишер Навоийнинг эски ўзбек тилидаги шеърлари барча туркий халқлар учун бадиий ўрнак бўлди. Айтилишича, Навоий усмонлилар султони Боязид II (1481–1512) га ўзининг ўттиз уч ғазалини юборган. Боязид ҳам шоир бўлган ва унга Навоийнинг бу шеърлари жуда ёққан. У олдида Аҳмад Пошо деган шоирни чақириб, унга сен Навоийнинг бу ғазалларига ўхшаш усмонли туркийсида ғазаллар ёзишни буюрган. Давр тазкирачиларига кўра, Аҳмад Пошо Навоий ғазалларига эргашиб ғазаллар яратган. Натижада, Аҳмад Пошонинг шеърий маҳорати ошган ва унинг шеърияти кейинги давр усмонли шоирлари учун намуна бўлган. Яъни, Аҳмад Пошо воситасида усмонли шоирлар Алишер Навоий шеъриятига тақлидан ижод қилганлар. Шундай қилиб, XVI асрдан бошлаб Навоий шеъриятига эргашиб усмонли туркчасида ёки эски ўзбек тилида ижод қилиш, шеър ёзиш усмонлилар адабий муҳитида ўзига хос анъанага айланган. Масалан, усмонли шоирлар томонидан энг кўп эргашилган Навоий ғазалларидан бири – «Ўйнар» рафидли шеърдир². 2017–2018 йилларда Б.Пери Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университетида ўтказиладиган анъанавий «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги конференцияларида ўз чиқиш ва мақолалар билан иштирок этиб келмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ, масалан, унинг «Бобурийлар муҳитига Алишер Навоий ва Лутфий ғазалчилигининг таъсири, Байрамхон мисолида»³ ҳамда «Алишер

¹ Peri B. «The Influence of Mīr Alī-Šīr Navāyī's persian poetry on the ghazals of the ottoman Sultan Selim I (1512–1520)» // «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Tamaddun, 2017. Б.74-80.

² Бенедек Пери. «Буюк шоирга эргашиб» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2017 йил, 10 февраль.

³ Peri B. «The influence of Navāyī and Lutfī on the Ghazal Poetry of the Mughal Noble, Bayram Khān» // «Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни» мавзусидаги III анъанавий халқаро конференция материаллари (2019 йил 4-6 февраль, Ўзбекистон, Навоий ш.). Тошкент: Фан, 2019. Б.282-287.

Навоий ва Ҳофиз Шерозийнинг биринчи ғазали»¹ каби мақолалари Ўзбекистонда нашр этилади.

Бенедек Перининг «Алишер Навоий шеърларининг инглиз тилига таржимасига оид мулоҳазалар: муаммо ва таклифлар» номли мақоласи Навоий шеърини таҳлили ва шоир шеърларини ғарб ўқувчисига таржимада тушунтириш масаласига бағишланган². Унда олим Навоий шеърларининг ғарб тилига таржима қилишдаги муаммоларни кўрсатиб ўтган ҳамда уларни ҳал этиш йўллариغا оид ўз илмий қарашларини илгари сурган. Бенедек Пери Алишер Навоий лирикасига оид ўз тадқиқотларини давом эттирмоқда.

Франция Республикаси

Францияда Алишер Навоий ижодини ўрганиш бошланганига бир неча аср бўлди³. Франция Республикаси Европанинг ўзбек мумтоз адабиёти, айниқса, Навоий ижодига қизиқиш бошланган энги дастлабки давлатлардан биридир. Француз олими Артолеме д'Ербело 1697 йили «Шарқ кутубхонаси» номли қомусида Навоий таржимаи ҳоли ва асарлари номини келтиргани ҳаммага яхши маълум. Яна франциялик олимлардан Силвестре де Саси (1758–1838), Катрмер, Паве де Куртейлларнинг Навоий асарларини ўрганиш ва таржима қилиш бўйича қилган ишлари бизларга яхши маълум. Мана шу ўрта осийёшунослик илмий мактаби анъаналари анчадан бери нисбатан секинлашиб қолган эди. Уни ХХI асрда франциялик олимлар Александр Папас⁴ ва Марк Тотуант давом эттиришга киришдилар⁵.

М.Тотуант Алишер Навоий ижоди билан махсус шуғулланиб келмоқда. У 1978 йили Францияда туғилган. Ҳозирда Франция миллий илмий тадқиқотлар марказида илмий ходим бўлиб ишлайди. Париждаги Шарқ тиллари ва цивилизациялари институтини туркий ва форсий тиллар йўналишида тамомлаган. Олти йил Тошкентдаги Франция мактабида ўқитувчи бўлиб ишлаган. Бу ерда ўзбек тили ҳамда эски ўзбек тилини қўлёзмадан ўқиш даражасида эгаллаган. 2013 йили Парижда Алишер Навоий ижоди бўйича француз тилида «Сўнгги темурийлар маданияти: Алишер Навоий (1441–1501) «Хамса»си мисолида назирагўйлик амалиёти тадқиқи» номли француз тилидаги диссертациясини ҳимоя қилган. 2016 йили Марк Тотуант ўз диссертациясидаги қарашларини тўлдириб, «Сўз империяси: сўнгги темурийлар даври қудрати, маданияти ва тасаввуф Алишер Навоий «Хамса»си инъикосида» номли 700 саҳифали китобини чоп этган⁶. Мазкур китоб ғарбда, ғарб тилида яратилган ва Алишер Навоий ижоди яхлит ўрганилган ҳозирча ягона монография бўлиб қолмоқда.

Марк Тотуант фикрича, ғарбда Навоийдан кўра Бобурни кўпроқ билишади. Чунки «Бобурнома» жаҳон тамаддуни тарихида ҳукмдор шахс кузатишлари асосида яратилган камёб тарихий ва мемуар асарлар сирасига киради. Бобур XVI аср бошидаги Ўрта Осиёдан Ҳиндистонгача бўлган ҳудуд ва даврга оид ноёб қарашларини ёзиб қолдиргани туфайли машҳур бўлиб кетган. Бундан ташқари «Бобурнома» ғарб ва Шарқ тилларига

1 Peri B. «Mīr 'Alī-Šīr Navāyī and the First Ghazal of Hāfiz» // «Алишер Навоий ва ХХI аср» мавзuidaги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: «Turon-Iqbol». 2018. Б.176-183.

2 Péri B. «Some Thoughts on Translating Mīr 'Alī-Šīr Navāyī's Poetry into English. Difficulties and Suggestions» // «Алишер Навоий ва ХХI аср» мавзuidaги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Navoiy universiteti, 2019. Б.216-223.

³ Quatremere E. Chrestomatheï en turk oriental contenant plusieurs ouvrage de l'Emir Ali-Schir, des extraits des Memories du Sultan Baber, du traite du Miradj, du Tezkirat-el-Avliya et du Bakhtiar-Nameh. 1er fascicule. Extraits d'Ali-Schir. Paris, 1841. P.1-39; Bouvat L. «Le «Debat des deux languages» Mohākemet ul-loughatein de Mīr 'Alī Chir Nevāī» // Journal Asiatique. Tome XIX, Paris 1902. P.367-372.

⁴ Papas A. «La makhfī 'ilm ou science secrète de 'Alī Shīr Nawā'ī. Le projet d'une langue mystique naqshbandī» // Journal of the History of Sufism. n° 3, 2001. P.1-22.

⁵ Марк Тотуант. «Жоми ва Навоий» // Жаҳон адабиёти. 2016 йил, 2-сон. Б.170-182.

⁶ Toutant M. Un empire de mots. Pouvoir, culture et soufisme à l'époque des derniers Timourides au miroir de la Khamsa de Mīr 'Alī Shīr Nawā'ī. Leuven: Peeters, 2016.

бир неча марта таржима қилинган. Аммо Навоий асарлари таржималари камроқ. Марк Тоутант Алишер Навоийни ғарбда янада чуқурроқ танишлари учун француз тилида Навоийга бағишланган китоб ёзганлигини таъкидлайди.

Олимнинг ўзбек мумтоз адабиёти билан боғлиқ тадқиқотлари француз тилида яратилган бўлиб, Низомий Ганжавий ва Навоий, Навоий ва Жомий ижодий издошликлари ҳамда муносабатлари, Ўрта Осиё адабиётидаги туркий-форсий иккитиллилик каби масалаларга бағишланган¹. У Навоий ижодига назар ташлар экан, унинг тарихий контекстда баҳоланиши ва ўрганилишига жиддий аҳамият қаратади.

Туркия Республикаси

Туркия ўзбек мумтоз адабиёти, айниқса, Алишер Навоий ижодини бирламчи манбалар асосида ўрганувчи марказлардан бири бўлиб келмоқда². XX асрда ижод қилган Туркиянинг таниқли олимларидан Фуод Кўпрулу (1890–1966), Заки Валиди Тўғон (1890–1970), Огаҳ Сирри Левенд (1897–1978), Кемал Эраслан ҳамда Осман Серткая каби олимлар тадқиқотларини эшлаш ўринли³. Туркия навоийшунослигида матншунослик ва манбашунослик йўналишидаги нашр ҳамда тадқиқотлар алоҳида ўрин тутади⁴. Алишер Навоий ижодининг Туркия республикасида тадқиқ этилиши борасида Ўзбекистонда ҳам илмий изланишлар олиб борилмоқда⁵.

Алишер Навоий ижоди бўйича ҳам изланишлар олиб борувчи турк олимларидан бири профессор Танжу Сейхан бўлиб, у 1962 йили Туркия Республикасида туғилган. 1983 йили Истанбул университетининг турк тили ва адабиёти факултетини тамомлаган. Ҳозирги кунда туркий тиллар, хусусан, эски ўзбек тили тарихи бўйича тадқиқотлар олиб боради. У Истанбулдаги Меъмор Синон номидаги тасвирий санъат университети

¹ Toutant M. «La réponse du poète chaghatay Nawā'ī au poète persan Nizāmī: le sultan timouride, 'refuge de la charia'» // Les Cahiers d'Asie centrale. №24, 2015. P.81-102; Toutant M. «La Khamsa de Mīr 'Alī Shīr Nawā'ī (1441-1501) ou le triomphe de l'imitation créatrice» // La Timuride. №38, 2016. P.17-25; Toutant M. «Le premier roman d'Alexandre versifié en ottoman ou les fondements d'une didactique princière» // Turcica. №47, 2016. P.3-31; Toutant M. «Nawā'ī's Khamsa in the Light of Timurid Cultural Policies» // «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Tamaddun, 2017. Б.80-85; Toutant M. «Adab according to Mīr 'Alī Shīr Nawā'ī» // «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: «Turon-Iqbol», 2018. Б.110-121.

² Туркияда Алишер Навоий асарларининг тадқиқи ҳақида бир қанча нашрлар амалга оширилган: Эркинов А. «Алишер Навоий асарларининг усмонли турклар маданият муҳитида тутган ўрни (манбашунослик материаллари асосида)» // Навоий ижоди ва қиёсий таҳлил масалари (илмий мақолалар тўплами). Масъул муҳаррир М.Муҳиддинов. Тошкент: «Tamaddun», 2017. Б.55-65; Erdal A. «Turkiyada navoiyshunoslik» // «Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни»... Б.343-347; Eltazarov J. «Alisher Navoiy ijodining Turkiya Respublikasida o'rganilishi haqida qaydlar» // «Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни»... Б.351-355.

³ Масалан: Togan A.Z.V. «Ali Şir» // İslam ansiklopedisi. 3 cilt. İstanbul: Maarif matbası, 1940. S.349-357; Köprülü F. «Çağatay edebiyatı» // İslam ansiklopedisi. 3 cilt. İstanbul: Millî Eğitim basımevi, 1945. S.296-302; Levend A.S. Alişir Nevai. I-IV cilt. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1965–1966; Sertkaya O. «Osmanlı şairlerinin Çağatayca şiirleri» // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 18, 1970. S.133-138.

⁴ Жумладан: 'Ālī Şīr Nevāyī. Fevāyidü'l-Kiber. Türk Dil Kurumu Yayını. (Hazırlayan Ö.Kaya), Ankara, 1996; 'Alī-Şīr Nevāyī. Bedāyī'ü'l-vasat. Üçüncü Dīvān, TDK Yayınları. (Hazırlayan K.Türkay), Ankara, 2002; 'Alī Şīr Nevāyī. Garaibü's-Sıgar. Türk Dil Kurumu Yayını. (Hazırlayan G.Kut.), Ankara, 2003; 'Alī Şīr Nevāyī. Nevādirü's-Şebāb. Türk Dil Kurumu Yayını. (Hazırlayan M.Karaörs). Ankara, 2006; 'Ālī Şīr Nevāyī. Muhakemetü'l-Lugateyn. Türk Dil Kurumu Yayınları. (Hazırlayan B.Özönder, F.Sema). Ankara, 1996; Türk V. Nevā'ī Mecalisü'n-Nefā'is (Metin-İnceleme, Dizin), 2 Cilt. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü Türk Dili Anabilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Elazığ (Basılmamış Dr. tezi) 1990; Özdamar N. Ali Şir Nevāyī İlk Divan inceleme-metin-dizin, Danışman: V.Türk, Trakya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. (Basılmamış doktora tezi) 2001.

⁵ Жумладан, Самарқанд Давлат университети мустақил тадқиқотчиси Абдумалик Қурбанов ҳозирда «Навоийнинг Туркия Республикасида ўрганилиши» мавзуидаги PhD диссертацияси устида иш олиб бормоқда.

туркийшунослик кафедрасида фаолият юритмоқда. 1991 йилда «Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари чиғатойча тарихимаси» мавзuida фалсафа доктори диссертациясини ҳимоя қилган. Бу иши доирасида ҳам айна асар илмий-танқидий матнини тайёрлаган, ҳам унинг устида тадқиқот олиб борган. Доцент илмий унвонини олиш учун Бобурнинг «Мубаййин» асари йиғма матнини тайёрлаб, ўз сўзбошиси билан 2004 йили Туркияда нашр эттирган¹. 2013 йили эса «Пошшохожанинг «Мифтоҳ ул-адл» асари» номли тадқиқоти учун унга профессорлик унвони берилган. У Ўрта Осиёдаги туркий тилидаги манбалар, Туркиядаги Бобур ҳақидаги тадқиқотлар, Алишер Навоий ижоди ҳамда унинг «Ҳайрат ул аброр» асари бўйича маърузалар ўқийди. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари нашрлар билан ҳам шуғулланади: Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг»идан айрим қисмларни Туркияда чоп эттирган².

Олима 2015 йили Истанбулда Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достони матни бўйича, ҳар бири 800 саҳифадан иборат бўлган икки жилд китоб нашр этди³. Дастлабки жилда дoston қиёсий матни берилган. Иккинчи жилд эса «Ҳайрат ул-аброр»да қўлланилган барча сўзлар изохли луғатидан иборат. Бундан ташқари Танжу Сейҳан 2005 йили Навоийнинг «Сирож ул-муслимин» асари матнини⁴ ҳам чоп этган. Унинг Алишер Навоий мероси бадиятига оид бир қатор мақолалари мавжуд⁵.

Ҳозирда Танжу Сейҳан Пошшохожанинг «Мифтоҳ ул-адл», «Гулзор» ва «Мақсад ул-атвор» асарларининг эски ўзбек ва ўғуз туркчасидаги қўлёзма нусхаларини қиёсий ўрганиш, эски ўзбек тилидаги «Мерожнома»лар ҳамда Навоийнинг «Оққўюнли мухлислар девони»даги шеърлар тилини қиёсий жиҳатдан тадқиқ этиш мавзулари устида ишламоқда⁶. Олиманинг туркий, хусусан, эски ўзбек тили бўйича тадқиқотларини бирламчи манба – қўлёзмалардаги матнлар асосида олиб бориши диққатга сазовордир. Айна пайтда, мана шу матнларни имкон қадар нашрга тайёрлаб чоп этириб келади. Танжу Сейҳаннинг Алишер Навоий бўйича нашр этган тадқиқотларининг барчаси турк тилидадир.

¹ Seyhan T.O. Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza – Mübeyyen Der Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004.

² Seyhan T.O. Kutadgu Bilig'den Seçmeler. Hazırlayan T.Seyhan. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2012.

³ Ali Şir Nevayî- Hayretü'l-Ebrar, 2 Cilt: 1. Cilt: Karşılaştırmalı Metin (Yayına Hazırlayan T.Seyhan); 2. Cilt: Alfabetik Sözlük-Dizin. İstanbul. 2015.

⁴ Seyhan T.O. «Ali Şir Nevayî-Sirâcü'l-Müslimin 1 (Giriş-Karşılaştırmalı Metin)» // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 2, sayı 4, Aralık, 2005. S.88-120.

⁵ Масалан: Seyhan T.O. «Ali Şir Nevayî'nin Tuz Redifli Gazeli Üzerine Bir Değerlendirme» // Tuz Kitabı (Türk Kültüründe Ayrıntılar: Tuz Sempozyumu, 20 Nisan 2001, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi). İstanbul 2004. S.188-198; Seyhan T.O. «Ali Şir Nevayî ve Söz Söyleme Sanatı», 2. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi, 2-5 Aralık 2015, MSGSÜ, İstanbul / TÜRKİYE; «Ahmed Yesevî'nin Hikmet Tarzı Şiirlerinde Türk Hitabet Sanatının Yansımaları ve Fiiller», II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu, 25-26 Nisan 2018; Seyhan T.O. «Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinin giriş ve sonuc bölümleri üzerinden binası» // »Алишер Навоий ва XXI аср» мавзuidaги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари, 2019. Б.108-118.

⁶ Seyhan T.O. «Akkoyunlular Döneminde Ali Şir Nevâyî Şiirlerinden Seçmelerin Lehçelerarası Aktarımıyla Ortaya Konulan Oğuzca Divan» // »Алишер Навоий ва XXI аср» мавзuidaги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: »Turon- Iqbol», 2018. Б.17-50.

«ЛИСОН УТ-ТАЙР» АСАРИНИНГ ХОРИЖДАГИ ТАДҚИҚИ

*Халлиева Гулноз Искандаровна,
профессор, филология фанлари доктори, Ўзбекистон давлат
жаҳон тиллари университети; Ўзбекистон.*

Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достони дунё адабиётшунослигида «кўп ва хўп» ўрганилган. Жумладан, академик Е.Э.Бертельснинг (1890-1957) ўзбек мумтоз адабиёти бўйича қиёсий изланишлари асосан Навоий ижодининг бетакрорлиги ва оригиналлигини исботлашга қаратилган. Алишер Навоий ижодини ўрганишга Е.Э.Бертельс XX асрнинг 20-йилларидан киришади ва ишни адиб асарларининг қадим қўлёзмаларини топишдан бошлайди.

Навоийнинг ижодий шахсияти ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун олим даставвал Навоийни шакллантирган муҳит ва шу давр туркий тили, поэзияси, шоирлари, теурийлар фаолияти билан қизиқади. Изланишлари натижасида Навои монографиясини яратади¹.

1928 йилда Е.Э.Бертельс «Навоий ва Аттор» номли мақоласини эълон қилади.² Мазкур илмий ишнинг юзага келиши билан Алишер Навоийнинг оригинал ижодига шубҳа билан қаровчи олимларнинг тахминларига узил-кесил чек қўйилади. Е.Э.Бертельс навоийшуносликда бошлаб берган янги «эра» куйидаги нуқталарни жойидан силжитади: Навоий асарларига қизиқиш кучаяди; илгари форсий адабиёт такрори деб таржима қилинмаган Навоий асарлари таржима қилина бошлайди; Навоий асарларига ёндашиш тамойиллари шаклланади.

Сюжет – Е.Э.Бертельс назарида нақш тикиладиган асос, ундаги нақшлар эса – ҳар бир шоирнинг ўзига ҳослиги (*Сюжет лишь основа, канва по которым поэт вышивает свои пёстрые узоры*)³. Демак, у ёки бу шоир ижодини объектив баҳолаш учун асосий эътиборни ўша «нақш»ларга қаратиш керак. Олим ана шундай тасаввур билан туркий ва форсий адабиётнинг таҳлилига киришиш лозимлигини таъкидлайди. Бунда ҳар иккала асарни майда деталларигача ўрганиб чиқиш керак, фақат шу йўл билан туркий адабиётнинг мусулмон маданиятидаги ўрнини белгилаш мумкин. Муаллиф М.Белен, М.Никитский, Э.Блоше каби шарқшуносларнинг шошма-шошарлик билан иш кўргани, айниқса, Э.Блоше Навоийни ҳеч асоссиз равишда таржимон дегани, ваҳоланки, таржима – индивидуал хусусиятлар минимум даражада акс этадиган асар эканлиги ҳақида ёзади.

Е.Э.Бертельс таҳлил жараёнида асарларнинг асосан фабуласига эътибор қилиш, қисқа тавсиф билан чегараланиш *туркий адабиёт тўла қимматга эга эмас, форсий адабиётнинг такрори* деган нотўғри хулосага олиб келганини маълум қилади. Илмда таъкидланишича, бу хато Европа олимларининг ирқчилик назарияси қолипида қолиб, Шарқ халқларига паст назар билан қараганидан, уларни маънавий бойлик яратишга ноқобил деб тушунишларидан келиб чиққан. Бизнингча, ўша даврда туркий адабиётнинг ҳали атрофлича, чуқур ўрганилмагани ҳам ҳар хил нуқтаи назарни юзага келтирган.

Нима учун муаллиф айнан «Лисон ут-тайр» билан «Мантиқ ут-тайр» дostonларини қиёслаган? - деган ҳақли савол туғилади. Е.Э.Бертельснинг ўзи бунинг сабабини аввало, тасаввуфий адабиёт унинг махсус шуғулланиш объекти эканлиги, иккинчидан, Фаридиддин Аттор асарларини ўрганиш билан анча йиллардан бери шуғулланаётгани, учинчидан, бу тадқиқот ҳали ўрганилмаган – Навоийнинг тасаввуфга бўлган муносабатига оидинлик киритишга ёрдам бериши билан изоҳлайди.⁴ Олимнинг бу фикри

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Наваи и Джами. – М.: Наука, 1965. С. – 46–64.

² Мир Али Шир // Сб.статей. –Л.: Изд АН, 1928. –С.24–83.

³ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература.–М.: Наука,1965. –С.378 с.

⁴ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература.–М.: Наука,1965. –С.379.

бугунги кунда Аттор асарларини жиддий ўрганаётган рус олимаси Ю.Федорованинг электрон журналда эълон қилинган мақоласида ҳам қўллаб-қувватланган [http://e-notabene.ru/fr/article_13993.html].

Е.Э.Бертельс даставвал «Лисон ут-тайр»дан асарнинг ёзилиш сабабига оид парчани таржимаси билан бирга келтиради. Муаллиф Навоийнинг ёшлигидан бу асарга иштиёкманд бўлгани, аммо умрининг охирида ёзишга киришгани, унинг камтарлик билан ёзган «*Мен бу дарё ичра дурри покни, топмайин йиғдим хошокни*» каби мисралари шарқона этикет, адабий анъана экани, асарни ёзишга киришиш Навоий учун осон кечмагани ҳақида ёзади.

Шундан кейин Е.Э.Бертельс мақоласининг асосий қисми бошланади. Олим киришдан бошлаб асарнинг охиригача бўлган сюжет чизиқларининг ҳар иккала асардаги инъикосини бирма-бир қиёслаб чиқади ва шундай хулосаларга келади:

Кириш қисм ҳар иккала муаллифда ҳамд ва наътдан иборат. Лекин Атторда ўта фалсафий, Навоийда ҳаётийроқ. Масалан, Аттор оламнинг мўъжизавий яратилишига кўпроқ эътибор қаратган бўлса, Навоий Иблиснинг ҳайдалиш ва инсоннинг улуғланиш эпизодига кенг ўрин беради.

Халифалар тавсифи ҳар иккала асарда ҳам мавжуд, аммо Навоийда ҳар халифа тавсифидан кейин бир ҳикоят келтирилган. Бошқача айтганда, Навоий Аттор концепциясини ўз даври ва муҳити руҳига мослайди.

Аттор достонида асосий қисм 12 та қушнинг тавсифи билан бошланади. Кейин Худхуднинг Семурғни излаб йўлга чиқиш кераклиги ҳақидаги нутқи келтирилади. Навоийда бу эпизод бутунлай бошқача тус олади, яъни қушларнинг йиғилиш сабаби ва йўлга чиқиш эҳтиёжи аниқ кўрсатилади, бу ўринда табақалаштириш мотиви киритилади. Ҳар хил қушлар бир манзилга йиғилади, ўрин учун талашади, ким-кимдан яхши эканликларини исботламоқчи бўлишади. Натижада шундай «хаос» юзага келадики, энди улар бошқарувчига, подшога эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж уларни йўлга чорлайди. Е.Э.Бертельс назарида Навоий қушларни ҳаракатга келтирадиган зўр асос (ҳаётда ўзи кўп кузатишига тўғри келган) табақаланиш мотивини топиб тўғри қилган ва бу билан давр ижтимоий ҳаётидаги айрим нуқсонларни кўрсата олган.

Достонда еттита водий тасвиридан бошқа барча воқеа-ҳодисалар 3 та босқичда тасвирланади, яъни қушларнинг ҳар хил баҳона излаб йўлга чиқмаслик учун Худхудга берган **саволи**, олган **жавоби** ва **ҳикоятлар**. Етти водий тасвири бошланиши билан, савол-жавоб тугайди, фақат иккита босқич қолади–водийларнинг тавсифи, дидактик ҳикоятлар. Аттор ва Навоий достонларини асосий фабуласи юқоридагидек бир хил. Лекин Е.Э.Бертельс ҳар иккала асарни чуқур таҳлил қилиб шундай фарқларни топади.

Биринчидан, Навоий йўлга чиқиш муқаррарлигини англаган ва машаққатлар баён қилинган иккинчи қисмда қушлар орасига форсий адабиётда учрамайдиган **бургут** ва **лочин** образини киритади.

Иккинчидан, гарчи Навоий асарни ёзишда Аттор анъаналарини сақлаган бўлса ҳам, ҳикоятларни танлашга индивидуал ёндашади. Навоий келтирган 63 та ҳикоятдан фақат 12 таси Аттордан олинган, қолган 51 таси шоирнинг ижодий тафаккури маҳсулидир. Е.Э.Бертельснинг изоҳига кўра, Навоийга бу ҳикоятларни ёзишда Қуръон, ҳадислар, шайхлар ҳақидаги маноқиблар, араб ишқий беллетристикаси (саргузашт асарлари), форсий поэзия манба бўлиб хизмат қилган. Табиийки, шоир буларнинг ҳаммасидан хабардор бўлган. Баъзи ҳикоятлар Навоийнинг бой ҳаётий тажрибаси асосида баён қилинган, улар шоирнинг кузатишлари таъсирида юзага келган дейиш мумкин. Бу жиҳатдан олим Навоий ижодини Саъдий бадий мероси билан ҳамохангликда кўради. «Шоир ҳикоятларининг Аттор ҳикоятларидан яна бир фарқли томони,- деб ёзади олим, уларнинг соғлом ва нозик ҳажв (*здоровый и тонкий юмор*) билан суғорилганлигидадир».

Е.Э.Бертельс илмий меросининг яна бир муҳим жиҳати шундаки, у ҳар бир ҳикоя, илмий муаммо талқинида унинг манбасига ҳам ишора қилиб ўтади, аниқлаш имкони бўлмаганларни кейинги изланувчиларга ҳавола қилади.

Учинчидан, Аттор достонидаги юқори пафос, баландпарвозлик, Навоий достонида ҳаётий оддий мантиқ билан алмашилган. Шунинг учун ҳам шоирнинг достони дидактик характер касб этади. Е.Э.Бертельснинг фикрича, бу ҳар иккала адибнинг ўзига хос услуби борлигини кўрсатади. Шу боис айнан бир мавзуда натижанинг ҳар хил бўлишига ҳайрон қолиш керак эмас.

Тўртинчидан, Навоий достонининг охирида келтирилган муножот ва ҳикоятлар Аттор достонида мавжуд эмас. Бу ўринда олим барча ҳикоятлар мазмунидан қисқача хабардор қилади.

Кузатганимиздек, Навоий ва Аттор ижодий мероси Е.Э.Бертельснинг қиёсий таҳлилида бутун мураккабликлари билан намоён бўлади. Олим таъкидлаганидек, шунча фарқлар бўла туриб, Навоий асарини Аттор асарининг таржимаси дейиш тўғри эмас. Бу асарга жиддий ёндашилмагандан келиб чиққан. Е.Э.Бертельс мазкур хусусиятларни инобатга олиб, Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асарини «Аттор достони ҳақидаги достон» (*Поэма о поэме Аттора*) деб номлайди.

Мақола бошида Е.Э.Бертельс Навоийнинг асар ёзилиш сабаби баён этилган байтларини келтирган ва шоирнинг асл мақсади Аттор асарини таржима қилишдан иборат бўлганини ёзган эди. Мақоланинг хулоса қисмида эса шоир олдига қўйган мақсад моҳияти бутунлай ўзгаргани, натижада оригинал бебаҳо бир асар юзага келганини эътироф қилади. Дарҳақиқат, Навоий:

*Ким бу дафтарга бериб тавфиқ Ҳақ,
Таржума расми била ёзсам варақ.
Мундин ортуқроқ ҳад эрмастур манга,*

Жудини васф айласам басдур манга —, деб ёзишига қарамай оригинал бир асарни юзага келтирган.

«*Лисон ут-тайр*»ни кузатиш, — деб ёзади олим мақола сўнгида, — *берилган материалдан оригинал асар ярата олган улкан санъаткор, сўз устасини намоён қилди, асар баробарида биз кенг билимга, турфа қизиқишларга, бой ҳаётий тажрибага эга, ҳаммасидан қимматлиси атрофдаги одамларга меҳр тўла муҳаббат билан қараган ва бу муҳаббат боис нуқсонларни кечиришига тайёр улкан қалб эгасини кўрамиз. Санъаткорлар борки, улар олдига таъзим қиламиз, лекин баъзида инсон санъаткорни изидан эргаштиради, асарлари билан биздан оддий инсоний муҳаббат талаб қилади. Навоий ана шундай улуг зотдир»¹*

Рус шарқшунослигида олимнинг «Лисон ут-тайр» борасидаги қарашлари А.Н.Малехова тадқиқотларида муваффақият билан давом эттирилган.²

Қиёсий адабиётшуносликнинг микрокомпаративистика йўналиши нуқтаи назаридан Е.Э.Бертельс (1890-1957) ва А.Н.Малехова (1938-2009) бир макон, ҳар хил замонда яшаб ижод этган олимлардир. Уларнинг айнан бир асар бўйича илмий изланишлари қиёсан ўрганишни, фикрлар тадрижи ва тақомилини кўрсатишни, қолаверса, фарқ ва умумийликни аниқлашни тақозо қилди. Ҳар иккала шарқшуноснинг илмий қарашларини қиёсан ўрганиш асосида шундай хулосаларга келинди:

1. Е.Э.Бертельс (1928) ва А.Н.Малехова (1978) тадқиқотларида герменевтик таълимот мувозанати бузилмаган, матн моҳияти ўткинчи ғоя ва мафкуравий манфаатлар учун қурбон қилинмаган. Е.Э.Бертельснинг 40-йиллардаги тадқиқотлари ҳақида бундай

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. - С.420.

² Малехова А.Н. Поэма Алишера Навои Язык птиц // Алишер Навои. Язык птиц. — СПб.: Наука, 2007. — С. 267–329; Поэма Алишера Навои «Лисан-ат-тайр» («Язык птиц»): поэтика композиционных и образных средств: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. —Т., 1978. —26 с.

дейиш қийин, чунки қатағон сиёсати олимни давр мафкураси билан ҳисоблашишга мажбур қилган; Ҳар иккала шарқшуноснинг асар сюжети, Навоийнинг тасаввуфга алоқаси, Фоний таҳаллусини танлаш сабаби, Шарқ назиранавислиги хусусидаги фикрлари деярли ҳамоханг. Масалан, Навоий ва тасаввуф масаласида Е.Э.Бертельс шоирнинг тасаввуф таълимотини чуқур билгани, аммо сўфий амалиётчи бўлмаганини қайд қилади. (*«Он воспринял всю моральную сторону суфизма, поставил в виде идеала его конечные цели, но суфием практиком он не стал»*) А.Н.Малехова ҳам тасаввуф шоир учун мақсад эмас, восита бўлганини таъкидлайди. (*«Суфизм как философия был основной частью его образованности, для Навоий суфизм не цель, а средство, т.е. система знаний, призванная служить познанию, осмыслению действительности»*).

2. Е.Э.Бертельс масалага тарихий-биографик, А.Н.Малехова структур-систематик жиҳатдан ёндашади. Олим ҳикоятлар моҳиятини сиёсий, ижтимоий-маданий контекстда, майда унсурларигача таҳлил қилади, А.Н.Малехова эса асосий эътиборини асарнинг ички композицияси, муаллиф шахсияти, ҳикоятлар типологияси тадқиқига қаратади.

3. Ҳар иккала тадқиқот моҳиятан бир-бирини тўлдиради. Қарашлардаги эволюция «Лисон ут-тайр» дostonини турли аспектда ўрганиш мумкинлиги ва давомийлигини кўрсатади.

Е.Э.Бертельснинг ушбу тадқиқоти ўзбек адабиётшунослигида жуда кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. Жумладан, М.Имомназаров Е.Э.Бертельснинг «Навои больше чем суфий» деб айтган эътирофи мақолада етарлича изоҳини топмаганини қайд қилади ҳамда таҳлил асосида «Навоийнинг мақсади ирфоний мақсадларни мўътадиллаштириш эмас, балки улар заминидан чекинмаган ҳолда янги уфқларни кашф этиш эди»- деган хулосага келади.¹ Файласуф олим М.Арипов «Лисон ут-тайр» ва «Мантиқ ут-тайр» дostonларининг ғоявий мотиви бир хил, Фоний таҳаллуси шоирнинг Атторга руҳан яқинлиги белгиси эканлигини таъкидлайди²

Умуман олганда, Е.Э.Бертельс тадқиқотларига илмий жиҳатдан ҳолис баҳо бериш, унинг ўзбек мумтоз адабиёти, хусусан, навоийшунослик соҳасидаги меҳнатларини қадрлашни, шу билан бирга айрим ноаниқликлардан кўз юммасликни талаб қилади.

ДУНЁ НАВОИЙНИ БИЛАДИМИ? (ХОРИЖ НАВОИЙШУНОСЛИГИ САҲИФАЛАРИДАН)

Мирзаева Зулҳумор,

*филология фанлари доктори, Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети
ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш
тармоқ маркази директори; Ўзбекистон.*

Алишер Навоий ижодининг чет эл олимлари томонидан ўрганилиш тарихи, тараққиёт босқичлари, асарларининг дунё тилларига таржима қилинишига оид тадқиқотларнинг яхлит манзарасидан маълум бўладики, буюк мутафаккир, туркий оламнинг улуғ шоири асарлари дунё шарқшунослари тадқиқотларининг марказида бўлиб келган. Хусусан, венгриялик олим Армин Вамбери XIX асрнинг иккинчи ярмида Алишер

¹ Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. – Т.: Шарқ, 1998. Б.216

² Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. – Т.: Ўзбекистон, 1991. – С.169.

Навоий асарларини ўрганишга ёрдам берадиган «Чигатой усмонли луғати» ни венгер тилига таржима қилиб, венгер туркология мактабининг шаклланишига муносиб ҳисса қўшди. 1862 йилда у «Муҳокамат-ул луғатайн» асаридан айрим парчаларни илмий журналларнинг бирида нашр этди. Кейинчалик Вамберининг «Марказий Осиё туркий матнларининг чигатой тили тадқиқотлари хрестоматияси» дан ҳам Алишер Навоийнинг қатор ғазаллари ўрин олган эди».¹

Умуман, эски ўзбек адабий тили, темурийлар даври адабиёти, маданиятини ўрганиш венгер шарқшунослари ҳамда туркологлар марказининг асосий йўналишларидан бири бўлган. Бир ярим аср аввал Вамбери бошлаб берган ўзбекшунослик, хусусан навоийшунослик анъаналарини бугун Будапешт мактабининг ёш авлод вакиллари давом эттириб келаётир.

Пере Бенедек (1966 йилда туғилган), венгер туркийшунослиги, хусусан Навоий асарлари таҳлили, тадқиқи ва таржимасига оид тадқиқотлар яратиб, Навоий асарларидаги «сеҳр ва мўъжиза» (Пере Б) ни ўз таржималари ва тадқиқотлари орқали дунё илмига кўрсатиб келаётган олимлардан бири. У мумтоз туркий адабий анъаналар, жумладан, Чигатой адабиёти ва тарихи йўналишларида илмий тадқиқотлар олиб бормокда. Тадқиқотлари орасида «Алишер Навоий асарларининг инглиз тилига таржималарига оид айрим мулоҳазалар. Муаммолар ва ечимлар» (Some thoughts on translating Mir Alisher Navai's Poetry into English. Difficulties and Suggestions)² ҳамда «Алишер Навоий ижоди - мўъжиза»³ номли мақолалари эътиборга молик. Ҳар икки мақоланинг ғоявий йўналишлари Навоий яратган асарлардаги бадий мўъжизалар, шоирнинг бадий кашфиётлари, туркий халқлар адабиёти, маданияти, жумладан, Усмонли турк адабий анъаналарининг шаклланишидаги ўрни, аҳамияти, ғазалларининг инглиз тилига таржималаридаги мураккабликлар ҳамда жаҳон навоийшунослигидаги муаммолар таҳлилидан иборат. Пере «Алишер Навоий асарларининг инглиз тилига таржималарига оид айрим мулоҳазалар. Муаммолар ва ечимлар» номли мақоласида уни темурийлар давлатининг рамзий сиймоларидан бири, ўз даври учун муҳим бўлган турли хил адабий жанрларда ижод қилган буюк мутафаккир сифатида баҳолайди. Шоир шеъриятини сифатли таржима қилишдаги муаммолар ва уларнинг ечимларини муайян мисоллар орқали кўрсатиб беради.

Унинг фикрича, «ғазал жанрига хос хусусиятлар Навоий асарларини сифатли таржима қилишнинг мураккаб жиҳатидир. Чунки шоирнинг ҳар бир ғазали образли нутқ воситалари, рамзий ифодадар, сўз ўйинлари, шеърий санъатлар, сўзларга яширинган маъно қатламларидан иборат интеллектуал завқ манбаидир. Агар таржимон Навоий даври мумтоз ғазаллар асосидаги шеърий анъаналар, матнлараро боғлиқликда акс этган ташбеҳлар, бадий тушунчалардан хабардор бўлмаса, унинг барча уринишлари

¹ Vámbéry Ármín, 'Muhakemet-ül-Lugetejn'. Mir 'Alisîr (Nevâjî) törökjéböl' *Nyelvtudomány Közlemények* 1 (1862), 113–130. (Бу ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Pere B. Hungarian Turkology and the mapping of Uzbekistan's cultural legacy (Венгер туркологияси ва Ўзбекистон маданий меросини тизимлаштиришга доир. Инглиз тилидан З. Мирзаева таржимаси). Сўнгсўз ўрнида./ Haydar Hivārizmī «Maḥzan al-asrār» – The Treasury of Secrets. Нашрга тайёрловчи ва таржимон Pere.B. Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Hungarian. 2020.

² Pere B. Some thoughts on translating Mir Alisher Navai's Poetry into English. Difficulties and Suggestions. Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, академик Бахтиёр Назаров таваллудининг 75 йиллиги муносабати билан ўтказилган халқаро конференция материаллари. Тошкент. 2020. 16-19 Сентябрь.564-573 бетлар. (мақола инглиз тилида бўлиб, тўпламда унинг қисқартирилган нусхаси акс этган. З.М)

³ Пере Б. Алишер Навоий ижоди-мўъжиза (инглиз тилидан З.Мирзаева таржимаси). / Жаҳон адабиёти. 2017.177-181 бетлар.

самарасиз кетиши ва оқибатда бадий йўқотишларга учраган, тушуниб бўлмайдиган, куруқ ахборот матнини яратиши мумкин.¹

Перенинг «Алишер Навоий ижоди-мўъжиза» мақолаларидаги куйидаги фикр эътиборимизни тортди: «бугун Ғарб Навоийни яхши билмайди. Биз давр нуқтаи назаридан чуқур таҳлил қилинган, замонавий инглиз тилида ёзилган монографиялар ва шоир ғазалларининг гўзал таржималарига муҳтожмиз»².

Венгриялик тадқиқотчининг мазкур фикрларини ғарб навоийшунослиги даражаси, тарихи ва бугунини объектив кўра олган холис хориж мутахассиси қарашлари сифатида баҳолаш мумкин. Тўғри, мавжуд манбаларга кўра ҳазрат ижодини ўрганиш Ғарб оламида XVI асрдан бошланган, асарлари таржима қилинган. Лекин аксарият тадқиқотлар асосан рус тилидаги ёхуд шўролар мафкураси таъсирида ёзилган манбаларга асослангани учун, таассуфки, хориж навоийшунослиги тарихида ҳам кўплаб зиддиятли қарашлар мавжуд бўлган. Айниқса, ўтган асрнинг 50–80-йилларида Навоий адабий-илмий мероси, айниқса, ғазалларини ижтимоийлаштириш билан унинг «тенденциоз ижодкор» эканлигини исботлашга уриниш каби қарашлар хориж навоийшунослиги тарихида ҳам ўз муҳрини қолдирган.³

Жаҳонда юз бераётган сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар, янги даврдаги ўзаро муносабатлардаги ўзига хос йўналишлар Алишер Навоий ижодига ёндашувнинг ҳам объектив тамойилларини яратиб берди. Жаҳон навоийшунослиги янги авлод мутахассисларининг эски ва замонавий адабий тилини яхши ўзлаштириши, муайян масалани бирламчи манбалар асосида ўрганиши, мумтоз адабий матн моҳиятига чуқур кира олиш қобилияти шоир дунёқараши, ижодий-эстетик концепцияси, олам ва одам моҳияти хусусидаги эстетик қарашларининг бадий талқини, фалсафий-мажозий моҳият мушоҳадаси каби муҳим омилларга эътибор қаратишдек сифатий силжишларнинг пайдо бўлишида муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Дунё шарқшуносларининг ўрта ва янги авлод вакиллари Алишер Навоий ижодига оид илмий, адабий манбалардан бемалол фойдалана олиши, ўзбек олимлари билан бевосита мулоқотлар қилиш имкониятлари уларнинг аввалги мафкуравий жараёнлардан холи, ўзига хос, бири иккинчисини такрорламайдиган тадқиқотлар яратишига, илмий-ижодий қобилияти, меҳнатлари самараси нисбатан тезроқ юзага чиқишига замин яратди.⁴

Навоий таваллудининг 560 ва вафотининг 500 йиллиги муносабати билан германиялик шарқшунос олимлари Келнер Хэнкеле Барбара (Kellner-Heinkele, Barbara) ва Зигрид Клаймихел (Kleinmichel, Sigrid) таҳрири остида нашр қилинган симпозиум материалларида ҳам мутафаккир шахси ва ижоди тадқиқига янгича ёндашувларни кўриш мумкин.⁵

¹ Pere B. Some thoughts on translating Mir Alisher Navai's Poetry into English. Difficulties and Suggestions. Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, академик Бахтиёр Назаров таваллудининг 75 йиллиги муносабати билан ўтказилган халқаро конференция материаллари. Тошкент. 2020. 16-19- Сентябр. 564-573 бетлар.

² Пере Б. Алишер Навоий ижоди-мўъжиза (инглиз тилидан З.Мирзаева таржимаси). / Жаҳон адабиёти. 2017. 177-181 бетлар.

³ Edward A. Allworth. The Soviet Interpretation of two lines by an Asian Poet. American Slavic and East European Review. 1976. Vol. 16, 203p. Мақола ҳақида қаранг: Мирзаева З. Эдворт Олворт –Навоийшунос/ «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги халқаро илмий –назарий анжумани материаллари. –Тошкент, 2017. –163-166 бетлар

⁴ Бу ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: 1. Мирзаева З. Жаҳон навоийшунослиги: кеча ва бугун. Жаҳон адабиёти / 2016, 166-170 бетлар. 2. Тоутант М. Навоий ва Жомий. (инглиз тилидан З.Мирзаева таржимаси). Жаҳон адабиёти / 2016, 170-183 бетлар. Мирзаева З. Оламшумул Навоий. Ўзбек адабиёти ва санъати, 2016, № 1.

⁵ Mir 'Alīšīr Nawā'ī Akten des Symposiums aus Anlaß des 560. Geburtstages und des 500. Jahres des Todes von Mir 'Alīšīr Nawā'ī. WÜRZBURG 2016.

Демак, бугун Навоийга муносабат, унинг асарлари тадқиқида тараққиёт тамойили кузатилади. Жаҳон навоийшунослиги бир жойда қотиб қолгани йўқ, у мудом ҳаракатда, силжишда, ривожланишда.

Лекин, бу соҳада хос мутахассисларнинг камлиги, икки томонлама ҳаракат асосига қурилган Навоий асарлари сифатли таржималарининг етарли эмаслиги, дунё университетларида ўқитиладиган жаҳон адабиёти анталогияларида Навоийнинг Умар Ҳайём, Ҳофиз Шерозий, Румий каби ижодкорлар қаторидан жой ол (ол) маганлиги, туркий оламнинг улуғ шоирини жаҳон форс шоирлари даражасида билмаслиги «дунё Навоийни биз кутган даражада яхши билади» каби хулосаларимизни қайта тафаккур чизиғидан ўтказишга эҳтиёж сезмоқда. Зотан, кишини ҳайратлар дунёсига олиб кирадиган, «Лисонут-тайр» нинг канадалик таржимони Гери Дик таъбири билан айтганда, «дунёни маънавий таназзулдан қутқара оладиган мутафаккир» асарлари Шекспир, Достоевский, Толстой каби жаҳон классиклари қаторида ҳар бир китобхон хонадонига кириб боришга ҳақлидур.

Халқаро майдондаги Алишер Навоий ижоди таҳлилига оид изланишларнинг объектив таҳлилларини яратиш, тадқиқ этиш асосида хориж навоийшунослиги даражаси, савиясини белгилаш, илмий хулосаларни жаҳоннинг нуфузли журналларида нашр эттириш; мутафаккир ижодини халқаро миқёсда, жаҳон адабиётшунослиги контекстида ўрганиш; янгича таҳлиллар акс этган илмий -тадқиқот ишларини инглиз тилида жаҳоннинг нуфузли нашриётларида чоп этиш; шоир лирикасини хорижлик мутахассислар ҳамкорлигида дунё тилларига сифатли таржима қилиш ва яна қатор кўп томонлама ҳаракатлар Навоийни Ғарбга кенгроқ ва чуқурроқ танитиш имконини беради.

Бугунгача Алишер Навоий асарлари қатор ривожланган мамлакатлар тилларига таржима қилинган ва бу жараён давом этаяпти, лекин таржима вариантларининг, юқорида ҳам таъкидлаганимиздек, бир томонлама ҳаракат (ўзбек ва инглиз мутахассисларининг ҳамкорлигисиз) лар асосида амалга оширилиши кутилган даражадаги сифатни таъминлаб беролмаяпти. Ҳолбуки, Шекспир ёки Мопассанни дунёга машҳур қилган уларнинг сифатли таржималари эди.¹ Бундан ташқари, аксар таржима қилинган асарларнинг Ўзбекистонда нашр қилиниши уларнинг кўп сонли хорижликлик китобхонлар, мутахассислар қўлига етиб бориш имкониятларини чеклаб қўймоқда.

Навоийнинг хорижда тарғиб қилиш масалалари юқорида қайд қилинган талаблар асосига қурилса унинг хорижда ҳам кўп сонли мухлисларига эга бўлиши, жаҳоннинг нуфузли кутибхоналаридан, жаҳон адабиёти анталогияларидан жой олишига шубҳа йўқ. Зотан «форс тилидаги асл манбалардан инглиз тилига қилинган таржималар ёки Гётининг Ҳофизга қизиқиши сабаб, Фитсжералднинг Ҳайём рубойиларини инглиз тилига қилган таржималари XIX асрда форс шеърятининг Ғарб маданиятига тез суръатларда сингишига сабаб бўлди»².

¹ Бу ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Introduction to Uzbek Literary Translation: Analysis, Interpretation and Discourse. *International Journal of Linguistics, Literature and Translation (IJLLT)*. 2020, May.

² Пере Б. Алишер Навоий ижоди-мўъжиза / Жаҳон адабиёти. 2017.177-181 бетлар.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ РАҚАМЛИ МАДАНИЙ МЕРОСИ

Бекова Комила Нигманджановна,

Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш маркази, директорнинг матбуот котиби – ахборот сиёсати масалалари бўйича маслаҳатчиси; Ўзбекистон.

Ўзбекистон ниҳоятда бой тарихга эга бўлиб, қадимда яшаб ўтган олим ва мутафаккирлар ҳамда уларнинг бутун оламга тарқалган илмий-маданий мероси – қўлёзмалар, санъат асарлари, археологик мажмуалар ҳам бу ҳақда маълумот беради.

Буюк аجدодларимиздан бири Алишер Навоий ўзининг 60 йиллик умри давомида давлат арбоби, фан ва санъат ҳомийси, шоир ва мутафаккир сифатида кўп ишларни амалга оширган. Навоийнинг адабиёт соҳасидаги ишлари асрлар давомида яшаб, бизгача етиб келган, зеро бирорта ҳам туркийзабон шоир, қайси миллатга мансуб бўлмасин, Навоийчалик кўп асарлар яратмаган ва адабиёт ҳамда маданиятнинг ривожига катта таъсир ўтказмаган¹.

Дунёда Навоийнинг XV–XVI асрларда яратилган икки юздан ортиқ бадиий безак берилган асарлари қўлёзмалари сақланиб қолинган. Хусусан, Россия миллий кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари жамғармасида сақланаётган 29 та қўлёзма асар Алишер Навоий қаламига мансуб бўлиб, унинг 14 таси XV–XVI асрларга тааллуқлидир².

Жамият ҳаётининг илмий-маданий соҳасини маданий меросни сақлаш, уни тарғиб қилиш ва ундан кенг миқёсда фойдаланишни йўлга қўйиш орқали ривожлантиришга эришиш мумкин. Моддий маданий меросни рақамлаштириш ҳамда уларнинг электрон кутубхона ва архивларини яратиш илмий-маданий соҳадаги инновацион йўналишлардан биридир. Бугунги кунда кутубхона ва архивларнинг анъанавий иш принциплари сақланиб қолса-да, ахборот коммуникация технологиялари ва глобал Интернет тармоғи жамиятнинг рақамлаштирилган илмий-маданий меросдан фойдаланишига кенг имконият бераётган кучли воситага айланди³.

Қўлёзма асарларнинг электрон кутубхонасини яратишда унга рақамлаштирилган материалларнинг оддий омбори сифатида эмас, балки тўпланган электрон ҳужжатларни сақлашга ва кенг фойдаланишга ёрдам берадиган ахборот тизими сифатида қаралади. Шунинг учун, рақамли кутубхоналарни шакллантириш жараёнидаги асосий вазифалардан бири бу – яратилган ахборот маконида кўрсаткич сифатидаги имкониятлар – фойдаланувчига маълумотнинг визуал тақдими ва тизимда ишлашнинг қулай воситаларини ривожлантиришдир.

Бу каби тизимларнинг асосий функционал имкониятлари кидирув тизимининг мукаммалигидадир. Масалан, лексик (луғавий) кидирув; белгилар бўйича кидирув (сана,

¹ Васильева О.В. Алишер Навоий асарлари XV–XVI асрлар китобат санъати дурдоналарида (Россия Миллий кутубхонаси тўпламидан, Санкт-Петербург, Россия) / Vasilyeva O.V. The Works of Alishir Navai in Fine Books of the 15th–16th Centuries (from the Collection of the National Library of Russia, Saint Petersburg, Russia) / Васильева О.В. Произведения Алишера Навои в шедеврах книжного искусства XV–XVI веков (из собрания Российской Национальной библиотеки, Санкт-Петербург, Россия). Тошкент: Uzbekistan today, Zamon press info, 2017. Б. 41. Яна қаранг: Васильева О.В., Ястребова О.М. XV–XVII асрлардаги Мовароуннаҳр китобат санъати (Россия Миллий кутубхонаси мажмуаларида Санкт-Петербург, Россия) / Vasilyeva O.V., Yastrebova O.M. Arts of the Book in the 15th–17th-Century Mawarannahr (from the Collection of the National Library of Russia, Saint Petersburg, Russia) / Васильева О.В., Ястребова О.М. Искусство книги Мавераннахра XV–XVII вв. (из собрания Российской Национальной библиотеки, Санкт-Петербург, Россия). Тошкент: Uzbekistan today, Zamon press info, 2019.

² Васильева О.В. Алишер Навоий асарлари XV–XVI асрлар китобат санъати дурдоналарида (Россия Миллий кутубхонаси тўпламидан.... Б. 57.

³ Delmas B. Advent of digital age overturns archives // PENSEE. 2010. Iss. 361. P. 27.

индекс, шифр); атрибутив қидирув (муаллифи, асар номи, ёзилган жойи ва санаси) гиперматн ва гипермедиа ҳаволаларининг мавжудлиги (бир объектга боғланган иккинчи объектга ўтиш).

Бу йил Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллиги муносабати билан Ўзбекистонда кўпгина ишларни амалга ошириш режалаштирилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида» 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сон қарорида куйидагилар ёзилган: «ёш дастурчиларни кенг жалб этган ҳолда Алишер Навоий асарларининг мобил иловаларини яратиш ва уларни ёшлар ўртасида оммалаштириш». Шу муносабат билан Алишер Навоий асарларини электрон воситалар орқали ўқувчиларга етказиш бўйича бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Масалан, «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси томонидан «Нодир нашрлар ва қўлёзмалар» маълумотлар базаси дастури жорий этилган. Дастурга нодир нашрлар каталоги ва асарнинг тўлиқ матни киритилган. Шунингдек, алоҳида фойдаланувчилар (олимлар, мутахассислар ва тадқиқотчилар) мазкур дастур ёрдамида ўзларини қизиқтирган мавзулар бўйича шарҳлар, соҳавий мақолаларни жойлаштириш имконига эга бўлишади. Бу миллий дастурнинг афзаллиги шундаки, фойдаланувчи интернет орқали www.nodir.natlib.uz онлайн тизимида қўлёзмалар, нодир китоб, альбом, газеталар каталоги ҳамда тўлиқ матни билан танишади. Яъни, қаерда бўлишингиздан қатъий назар, қўлингиздаги смартфон орқали икки-уч аср аввал битилган манбани бемалол ўқий оласиз. Ҳозирда базага 1855 та китоб, 118 та қўлёзма, 22 та альбом, 2670 вақтли матбуот нашри киритилган бўлиб, бу ишлар тизимли давом этиб келмоқда. Мазкур дастур фойдаланувчига қисқа вақтда барча ахборот ресурсларини бир маконга умумлаштириш, кенг қўламли маълумотларни сифатли тақдим этиш имконини беради»¹. Мазкур йўналишдаги ишларни кенгайтириш ва кўпайтириш лозим. Хусусан, айтилган Алишер Навоийнинг қўлёзма асарларини электрон ресурсларга киритиш масаласига ҳам тегишли.

Россия тажрибасига назар солсак, электрон кутубхонадан фарқли равишда электрон нашр – Pushkin Digital лойиҳаси (<https://pushkin-digital.ru>) – А.С.Пушкин асарларининг рақамли академик нашрини мисол қилиш мумкин. Мазкур электрон нашрда қўлёзмаларнинг электрон нусхалари ва уларга оид тадқиқотлар, тарихий ва бадиий шарҳлар, асарларнинг мултимедиа энциклопедияси, ташқи манбаларга ҳаволалар, Пушкин асарлари ҳақидаги илмий ишлар тақдим этилган.

Франция миллий кутубхонасининг онлайн коллекцияси (<https://catalogue.bnf.fr/>, <http://gallica.bnf.fr/>), Нью-Йорк Метрополитен санъат музейи (<https://www.metmuseum.org/art/collection/>) да барча материаллар очик фойдаланиш учун жойлаштирилган. Ушбу коллекциялар Навоий асарларининг тўлиқ қўлёзмалари, асарларнинг бир неча саҳифаларининг электрон нусхаларини ҳам ўзида мужассам этган. Мавжуд қўлёзмаларни юклаш, илмий-тадқиқот мақсадида фойдаланиш мутлақо бепул.

Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказининг асосий вазифалари қаторида «...чет элларда сақланаётган, мамлакатимиз тарихи ва маданиятига оид маданий бойликларни аниқлаш, уларнинг тўлиқ маълумотлар базаси – реестрини яратиш ва уни мунтазам янгиланган бориш» белгиланган. Бунда маданий бойликлар ҳақидаги маълумотлар – уларнинг илмий тавсифларини ягона базада жамлаш ҳамда ундан кенг қамровли фойдаланишни ташкил этиш мақсадида Марказ томонидан «UzCulture» электрон реестр веб-дастури ишлаб чиқилмоқда. Дастурда маданий бойликлар турлари – қўлёзма, миниатюра, моддий маданият буюмлари, тарихий ҳужжат, нумизматика йўналишида базалар шакллантирилмоқда. Ушбу веб-дастурдаги

¹ Нодир китобларни эндиликда телефон орқали ўқиш мумкин (<https://www.aoka.uz/article/dsachd3qgsti-nodir-kitoblarni-ndilikda-telefon-orali-ish-mumkin>).

маълумотлар фойдаланувчига онлайн тарзда тақдим этилади ва мунтазам янги маълумотлар билан тўлдириб борилади.

Бундай тизимларга маълум бир муаллифнинг, масалан, Алишер Навоийнинг қўлёзма асарлари, унинг меросини ўрганиш бўйича тадқиқотлар, мақолалар, замонавий босма нашрлар ва шу каби бошқа ресурсларни ўз ичига олган электрон кутубхона яратиш ва уни интернет тармоғи орқали тақдим этишни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бу каби кутубхоналарнинг асосий афзаллиги – бир мавзу ва соҳага оид манбаларнинг ягона базада жамланишидир. Мазкур тизимга турли мамлакатларда сақланаётган Алишер Навоий асарларига оид маълумотлар ҳам киритилиб, фойдаланувчи бирор калит сўз – муаллиф, асар номи, сана, қўлёзма сақланаётган муассаса ёки давлат бўйича қидирувни амалга ошириши орқали керакли маълумотга эга бўлади. Бундан кўзланган асосий мақсад – турли мамлакатларнинг кўплаб кутубхоналарида сақланаётган Навоий асарларини ягона базада жамлаш ҳамда тадқиқотчига катта имконият ва қулайликлар яратишдан иборат.

Масалан, «UzCulture» электрон реестр веб-дастурининг қўлёзмалар базасидан қидирувни амалга ошириш учун «Муаллиф» майдонига «Алишер», «Навоий» ёки «Алишер Навоий» деб киритилса, базадаги мавжуд Алишер Навоий асарларига оид маълумотни олиш мумкин. Бундан ташқари тизимнинг «фильтр» имкониятидан фойдаланган ҳолда, алоҳида бир мамлакат, муассаса, асар номи (тўлиқ ёки қисман), кўчирувчи, сана ёки тавсифда иштирок этган исталган калит сўзлар орқали мукамал қидирувни амалга ошириш ҳам мумкин.

Ёзувчи ва шоирлар қўлёзма меросининг электрон маълумотлар базаларини яратиш замонавий матншуносликнинг устувор вазифасига айланмоқда, чунки бу нафақат «олимнинг ишини ва ҳужжатларга кириш имкониятини осонлаштиришга, балки аввал муаллифнинг ўзи томонидан матнга киритилган ёки ўчирилган ўзгаришларни ҳам кўриш имконини беради»¹.

Қўлёзма манбаларни рақамлаштириш, электрон кутубхона, электрон нашрларни яратиш ва уларни тарғиб қилиш орқали қуйидагиларга эришиш мумкин:

- электрон ҳужжат қўлёзманинг ҳам таркиби ҳам унинг визуал кўриниши, шу жумладан ёзувларнинг график параметрлари (хат тури, сатрларнинг жойлашиши) ва варақнинг таркибий тузилиши (ёзувлар, чизмалар, белгилар, таҳрирлашлар тартиби, муаллифнинг шарҳлари ва бошқалар) билан бир вақтда танишишга имкон беради. Ягона маълумотлар базасида жамланган рақамли қўлёзмалар матншунослик соҳасида кўп қиррали тадқиқотларга имкон беради.

- архив материалларининг рақамли нусхалари «тасвирни масштаблаш ва вақт ўтиши билан ўқиб бўлмайдиган ёки ўчирилган қисмининг сифатини яхшилаш орқали кўриш» имкониятини беради². Шунга кўра, электрон технологиялар қўлёзманинг деформацияланган парчаларини тиклаш бўйича илгари эришиб бўлмайдиган операцияларни бажаришга имкон беради;

- муайян соҳа ёки муаллифга оид асарлар, илмий тадқиқотларнинг ягона базада жамланганлиги;

- электрон маълумотлар базасини онлайн тақдим этиш фойдаланувчига исталган жойдан ушбу тизимга мурожаат қилиш имкониятини яратади.

¹ Герчикова Н.А., Ларин А.А., Хачатурян Л.В. Современные электронные технологии в текстологических исследованиях: методы графической обработки цифровых форм рукописных текстов. Электронный ресурс. URL: <http://www.akhmatova-rgali.ru/index.php?view=textualism&t=text1>

² Герчикова Н.А., Ларин А.А., Хачатурян Л.В. Современные электронные технологии в текстологических исследованиях: методы графической обработки цифровых форм рукописных текстов. Электронный ресурс. URL: <http://www.akhmatova-rgali.ru/index.php?view=textualism&t=text1>

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Васильева О.В. Алишер Навоий асарлари XV–XVI асрлар китобат санъати дурдоналарида (Россия Миллий кутубхонаси тўпламидан, Санкт-Петербург, Россия) / Vasilyeva O.V. The Works of Alishir Navai in Fine Books of the 15th–16th Centuries (from the Collection of the National Library of Russia, Saint Petersburg, Russia) / Васильева О.В. Произведения Алишера Навои в шедеврах книжного искусства XV–XVI веков (из собрания Российской Национальной библиотеки, Санкт-Петербург, Россия). Тошкент: Uzbekistan today, Zamon press info, 2017.
2. Васильева О.В., Ястребова О.М. XV–XVII асрлардаги Мовароуннахр китобот санъати (Россия Миллий кутубхонаси мажмуаларида Санкт-Петербург, Россия) / Vasilyeva O.V., Yastrebova O.M. Arts of the Book in the 15th–17th-Century Mawarannahr (from the Collection of the National Library of Russia, Saint Petersburg, Russia) / Васильева О.В., Ястребова О.М. Искусство книги Мавераннахра XV–XVII вв. (из собрания Российской Национальной библиотеки, Санкт-Петербург, Россия). Тошкент: Uzbekistan today, Zamon press info, 2019.
3. Герчикова Н.А., Ларин А.А., Хачатурян Л.В. Современные электронные технологии в текстологических исследованиях: методы графической обработки цифровых форм рукописных текстов. Электронный ресурс. URL: <http://www.akhmatova-rgali.ru/index.php?view=textualism&t=text1>
4. Нодир китобларни эндиликда телефон орқали ўқиш мумкин (<https://www.aoka.uz/article/dsachd3qgsti-nodir-kitoblarni-ndilikda-telefon-orali-ish-mumkin>).
5. Delmas B. Advent of digital age overturns archives // PENSEE. 2010. Iss. 361.

АЛИШЕР НАВОЙИ ИЖОДИНИНГ ХИТОЙДА ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

Зиямухамедов Жасур Тошпулатович,
доцент, филология фанлари номзоди, Тошкент давлат
шарқшунослик университети, Ўзбекистон.

«Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожига алоҳида ўрин тутди. Улуғ шоир ўзининг шеърӣ ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намоён этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади.»¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини нишонлаш бўйича чиқарган қарори айнан ана шундай сўзлар билан бошланган эди. Юрт бошқаришдек улкан ишдан ташқари, ўзбек адабиётининг ва барча зиёлиларининг раҳнамоси бўлган юртбошимиз 2018 йилнинг 7 август куни «Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари» мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табрикларида ҳам: «Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилиш, кўпқиррали бу мавзуни бугунги кунда дунё адабий маконида юз бераётган энг муҳим жараёнлар билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил этиб, зарур илмий-амалий хулосалар чиқариш, келгуси вазифаларимизни белгилаб олиш, ўйлайманки, катта

¹ <https://uza.uz/uz/posts/buyuk-shoir-va-mutafakkir-alisher-navoiy-tavalludining-580-y-19-10-2020>

аҳамиятга эга.»¹ -деб айтган эдилар. Зеро, ўзбегимнинг элсуйган ёзувчиси ва шоири Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг «Адабиёт яшаса, миллат яшар!» деган сўзлари ҳам ҳаётда аллақачон ўз исботини топган. Замонавий ва мумтоз ўзбек адабиёти ўз жозибадорлиги, мазмуни ва қадимийлиги билан азалдан жаҳонга машхур. Ўзбек адабиётига мансуб шоир ва адибларнинг кўп асарлари жаҳон халқлари тилларига таржима қилинган ва севиб ўқилмоқда. Жумладан, ҳозирги ривожланган мамлакатлардан энг йириги, Шарқ цивилизацияси ўчоқларидан бири кўхна ва қадимги Чин мамлакати, яъни Хитойда ҳам ўзбек адабиёти намояндаларининг асарлари таржима орқали кенг тарқалмоқда. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига Хитой Халқ Республикасида ҳам жуда катта қизиқиш билан қарайдилар ва ўрганадилар. Хитойнинг турли маълумотлар берувчи ҳар қайси ижтимоий тармоқларида Навоий ҳақида катта-катта мақолалар жойлаштирилган. Булардан энг машҳури барча Хитойликлар, айниқса хитой ёшлари кўп фойдаланадиган «Байду» ижтимоий тармоғида ҳам Алишер Навоий ҳақида кенг маълумот берилган ва жумладан ушбу маълумот матни: «中亚伟大的诗人、思想家尼扎木丁·阿里舍尔·纳沃伊(Alisher_Navoiy)生于1441年, 卒于1501年。是中亚乌兹别克文学史和思想史上最富盛名的卓越代表。»² «Ўрта Осиёнинг буюк шоири ва мутафаккири Алишер Навоий 1441 йилда туғилган ва 1501 йилда вафот этган. У ўзбек адабиёти ва тафаккури тарихидаги Ўрта Осиёдаги энг таниқли ва таниқли намоёнда.» дея таъриф билан бошланади. Навоийнинг исми ҳам хитой тилидаги манбааларда бир неча кўринишда берилади. Масалан: 1. 阿里舍尔·纳沃伊, Ālǐ shì ěr·nà wò yī, 2. 艾里希尔·纳瓦依, Ài lǐ xī ěr·nà wǎ yī, 3. 艾米尔·尼杂木丁·艾里希尔·纳瓦依, Ài mǐ ěr·ní zá mù dīng·ài lǐ xī ěr·nà wǎ yī, 4. 阿利舍尔·纳沃, Ālǐ shě ěr·nà wò yī, 5. 艾里西尔·纳瓦依, Ài lǐ xī ěr·nà wǎ yī каби шаклларда. Лекин улардан биринчиси, яъни «阿里舍尔·纳沃伊» шакли ҳозирги кунда, хитойча матнларда кўпроқ қўлланилаётганлигига гувоҳ бўлдик.

2005 йилда Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек Таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан Хитой Халқ Республикасидаги Ўзбекистон Республикаси элчихонаси фонди, Синжон Уйғур Автоном районидаги Ўзбек миллий-маданий ассоциацияси ва Синжон маданиятшунослик ассоциацияси ҳамкорлигида таржима қилинган Ойбекнинг «Навоий» романини хитой халқи катта қизиқиш билан кутиб олган эди. Романни таржимон Ванг Женг Жонг хитой тилига ўгирган. Асар Синжон халқ наشريёти томонидан 2005 йилда нашр этилган эди. Роман сўзбошисида таржимон роман муаллифи Ойбек домланинг мазкур тарихий-биографик романни ёзиш жараёнида буюк шоир, мутафаккир ҳамда давлат арбоби Навоийнинг ҳаёти ва ижодини тасвирлаш учун узоқ йиллар захмат чекиб изланганини таъкидлайди. Таржимон Ойбекни нафақат буюк шоир ва ёзувчи, балки машҳур адабиётшунос олим сифатида ҳам эътироф этади. Ойбек ёшлигидан Навоий ижодига қизиққанлиги, шеърят бобида уни ўзига рухий ва маънавий устоз деб тан олганлиги, Ойбек ёзган асарлар Ўзбекистонда 20 жилдда нашр этилиб, кенг китобхонлар орасида машҳур бўлиб кетганлиги ҳақида батафсил фикр юритилади. Таржимон Ойбек ҳаётидаги қизиқарли лавҳаларни ҳам баён этади. Жумладан, Ойбек дейди у, 1960 йилда Хитойга келиб, Пекин шаҳрида уч ой Хитой табобатига оид игна санчиш йули билан даволанади. Шу давр мобайнида, ёзувчида хитой халқи ва маданиятига чуқур қизиқиш уйғонади. Хатто хитой болалари ҳаётига бағишланган бир неча ҳикоялар ёзади. 1994 йили Ойбекнинг 90 йиллиги арафасида «Шарқ машъали» журналида хитойлик икки болакайнинг ҳаёти ва орзулари тасвирланган ҳикояси чоп

¹ <https://www.xabar.uz/madaniyat/shavkat-mirziyoyev-adabiyot-sanat-va>

² <https://baike.baidu.com/item/艾里西尔·纳瓦依/>

этилган эди. Ойбекнинг «Навоий» романи хитой тилига ўта мохирлик билан таржима қилинган. Маълумки хитой тили энг қийин ва мураккаб тиллардан ҳисобланади. Шунга қарамай, хитой ва ўзбек халқи бир қитъада жойлашгани, шарқ маданиятига мансуб бўлганлиги боисми, бу мамлакатлар ўртасида ўзига хос муштараклик ва уйғунлик бордек гўё. Сабаби, асарни хитой тилида ўқир эканмиз, «Навоий» романи гўё аслида хитой тилида ёзилгандек, гўё Ойбек домла бу асарни хитой тилида ёзиб, дунё аҳлига ҳадя қилгандек яхши таассурот қолдиради. Асар таржимасида туркий тилларга мос атамаларни хитой тилида ўз ўрнида қўллашга ҳаракат қилганини алоҳида қайд этиш лозим. Сарой аҳлига хос диалог ва монологлар, ўзбек урф-одат ва анъаналари, образлар тасвирида таржимон муносиб ифодалар, синонимлар ва иборалардан фойдаланганки, улар таржимага ўзига хос шукҳ ва жозиба бахш этади. Шу билан бирга таржимон олдида Навоий даври муҳитини хитой китобхонида тўла етказиш ва соддарок, лекин равон тил билан баён этишдек қийин вазифа турар эди. Айниқда, шеър ва ғазаллар таржимаси ва мазмунини ифода этиш осон иш эмас. «Навоий» романини хитой тилида ўқир экансиз, айнан шу муаммолар муваффақият ечимини топганидан қувонасиз. Барчамизга маълумки, таржималарда жой номларини бериш бироз мушкул бўлади. Айниқса хитой тилида. Сабаби, бир бўғин ёки бир сўзни ифода этувчи иероглифлардан келадиганини топиб, сўнг ўз ўрнига қўйиш керак. Асарда жой номлари, атоқли отлар ҳам мос товушларни англатувчи иероглифлар билан берилган. Оддийгина бир мисол: асар номи — «Навоий» хитой тилида товушларни англатувчи учта иероглифлардан ясалган, яъни «На ва и». Айни замонда у шоирнинг тахаллусини ўзида тўла мужассамлаштиради. Таржимага бадиий сайқал беришга ҳам таржимон ўзига хос тарзда ёндашган. Юқорида айтиб ўтилганидек, романни хитой тилида ўқиган китобхонлар буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳаёти ва ижодидан хабардор бўлишдан ташқари, Навоий яшаган давр муҳити, сарой аҳли ҳаёти, оддий халқ, турмуши, Навоийнинг мохир сиёсатчи сифатида олиб борган одилонга сиёсати, халққа раҳнамолиги ва умуман ўзбек адабиётининг сержило, серқирра ва гўзаллиги ҳақида ҳам кўплаб қимматли маълумотларга эга бўладилар. Асарга ёзилган сўзбоши орқали эса ёзувчи Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишадилар. Биз буюк ёзувчимизнинг хитой тилида чиройли муқовада, рангли миниатюралар билан сифатли қоғозларда чоп этилган ўлмас асарини кўздан кечирар эканмиз, ўзбек элининг фарзанди эканлигимиздан фахрланиб ва ғурурланиб кетамиз.

Навоийнинг машҳур беш достонидан бири «Фарҳод ва Ширин» достони ҳам хитой тилига ўгирилган. Таржимон 吴国璋 Ву Гожанг, китоб муҳаррири эса 黄禄善 Хуанг Лушан. Мазкур китоб «长江文艺出版社; 第1版» Чангжианг адабиёт ва санъат нашриёти. (Биринчи нашр)»да 2008 йилда нашр эттирилган. Мазкур таржимага алоқадор бўлган Тошкент давлат шарқшунослик университети катта ўқитувчиси Ҳасанова Феруза Мирзабековнанинг «Аждодлар мероси - бебаҳо хазина («Фарҳод ва Ширин» достонининг хитой тилига қилинган таржимаси мисолида)» номли мақоласи эълон қилинди. Мақолада «Фарҳод ва Ширин» достонининг хитой тилига қилинган таржимаси хусусида фикр юритилади. Хитой тилидаги таржима асарнинг насрий баёнига кўра амалга оширилган. Таржимада мумтоз адабий хитой тили вэнян ва мулоқот тили бўлган байхуага хос хусусиятлар қўлланилган.¹ Ўзбекистон ва Хитой Халқ Республикалари ўртасидаги маданий-маърифий ва адабий алоқалар кўламига катта ҳисса қўшувчи ушбу таржима асар икки халқ, ўртасидаги қар томонлама мустаҳкам дўстлик алоқалари учун ўзига хос пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Алишер Навоий ҳаёти ва улкан ижодини ва бебаҳо меросини ўрганиш борасида ХХРда хитой ва уйғур тилларида жуда кўплаб китоблар, монографиялар ва мақолалар

¹ Ҳасанова Ф. «Аждодлар мероси - бебаҳо хазина («Фарҳод ва Ширин» достонининг хитой тилига қилинган таржимаси мисолида)» //Шарқшунослик. 2020 йил 2-сон. Б.48

чоп этилган. Шулар қаторида ХХРнинг Синжон халқ нашриётида 2001 йилда нашр қилинган иккита китобни алоҳида таъкидлашни ҳоҳлардим. Улардан биринчиси Тийипжон Алиев томонидан тузилган ва Чжан Хонгчао таржимасидаги, «Навоийдан танланган ғазаллар тўплами»¹, иккинчиси эса Синжон-Уйғур мумтоз адабиёти ва ўн икки мақом тадқиқоти уюшмаси таҳрири остида «Буюк шоир Навоий ҳақида»² китобларидир.

Навоий ижодини ўрганиш бўйича ХХРнинг турли илмий журналларда жуда кўп илмий мақолалар нашр этилган. Жумладан, Синжон университети илмий журнаlining 1999 йил 2-сонида Маймат Имингнинг «Навоий ғазалларидаги севги фожиаси ҳақида»³, яна худди шу журналнинг 2002 йилнинг 3-сонида Арслон Абдулланинг «Навоийнинг икки сатрли лирик шеърларидаги метафоранинг ифодаси ва бошқа хусусиятлари тўғрисида»⁴, Иқбол Турсуннинг «Ғарбий минтақа тадқиқотлари» илмий журнаlining 2005 йил 4-сонида «Алишер Навоийни ўрганишга оид айрим масалалар»⁵ деб номланган, ҳамда худди шу йили «Синжон педагогика университети илмий журнаli»нинг 4-сонида «Навоийни ўрганиш ҳақида»⁶ каби мақолалари эълон қилинди. Мазкур мақолаларнинг барчасида шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг ижоди атрофлича ўрганилган. Навоий ижодини ўрганиш бўйича Иззат Сулаймон ҳам кўп мақолалари билан илм аҳлига танилган. Жумладан, Иззат Сулаймоннинг мазкур мақоламизда мен икки мақоласини алоҳида таъкидлаб ўтишни истар эдим. Сабаби, бу мақолаларда Навоийнинг айнан дунёга машҳур «Ҳамса»си ва унинг уйғур адабиётига таъсири масалалари кенг баён этилган. Улар «Навоий «Ҳамса»сининг уйғур адабиётига таъсири»⁷ ва «Навоий «Ҳамса»си ва XIX аср ёзма уйғур адабиёти»⁸ мақолаларидир.

2007 йил 9 февралда Хитойнинг Ўзбекистондаги элчиси Юй Хунжун⁹ Тошкент шаҳрида ўтказилган Навоий таваллудининг 566 йиллигига бағишланган тантанада қатнашиб, «Навоий Ўзбекистон тарихидаги энг буюк шоир, ёзувчи ва мутафаккир, шунингдек Марказий Осиёдаги энг таниқли давлат арбобларидан бири эканлигини айтган эди. Жумладан элчи шундай деган эди: «Адабий ижод жараёнида ёки жамоат ишларида Навоий доимо гуманитар мақсадларни кўзлайди. У ҳалолликни, дўстона муносабатни ва адолатни тарғиб қилди, ёвуз ва қора кучларга қарши курашишга журъат етди, унинг фикрлари Ўрта асрларда Ўрта Осиёни ёритиб юборган алангага ўхшарди. Унинг шеърляти ва адабий ижоди нафақат ўзбекларнинг миллий адабий хазинасини бойитди ва ўзбек тилининг адабий тили мақомини ўрнатди, балки Марказий Осиёдаги бошқа этник гуруҳларнинг адабий ривожланишига муҳим таъсир кўрсатди, шунингдек, жаҳон адабиёти тарихида ўз ўрнини эгаллади». Унинг сўзларига кўра, инсоният цивилизациясини дунёнинг барча мамлакатларидаги одамлар яратдилар. Кўпчилик ўтмишдаги жаҳон адабиёти тарихи ёки инсоният тафаккури тарихини эслаганларида, доимо биринчи бўлиб Европани ёдга олишади, улар доимо Руссо, Монтескьё, Данте ва Шекспирни эсашади. Аслида шарқда ҳам катта алломалар бўлган, Хитойда - Конфуций,

¹ 纳瓦依著，铁依甫江·艾里耶夫整理，张宏超译《纳瓦依格则勒诗选集》，乌鲁木齐：新疆人民出版社，2001年。

² 新疆维吾尔自治区古典文学和十二木卡姆研究会编《论伟大的诗人纳瓦依》，乌鲁木齐：新疆人民出版社，2001年。

³ 买买提依明《试论纳瓦伊长诗中的爱情悲剧》，《新疆大学学报》，1999年第2期，第88—91页。

⁴ 阿尔斯兰·阿不都拉《论纳瓦依双行抒情诗中的比喻及其特色》，《新疆大学学报》，2002年第3期，第129—131页。

⁵ 伊克巴尔·吐尔逊《关于艾里希尔·纳瓦依研究的若干问题》，《西域研究》，2005年第4期，第93—96页。

⁶ 伊克巴尔·吐尔逊《关于纳瓦依研究的若干问题》，《新疆师范大学学报》2005年第4期，第31—34页。

⁷ 艾赛提·苏来曼，美合拉伊·买买提力《论纳瓦依“五卷诗”对维吾尔文学的影响》，《西北民族研究》，2000年第1期，第166—172页。

⁸ 艾赛提·苏来曼《纳瓦依“五卷诗”与19世纪维吾尔书面文学》，《民族文学研究》，2005年第3期，第117—122页。

⁹ 2007 йилда Юй Хунжун Хитой Халқ Республикасининг (ХХР) Ўзбекистон Республикасидаги Фавкулдда ва Мухтор Элчиси вазифасида ишлаган.

Марказий Осиёда ва Ўзбекистонда - Навоий. «Биз ота-боболаримиз ҳам жаҳон адабиёти тарихига, шунингдек, инсон тафаккури тарихининг шаклланиши ва ривожланишига муҳим ҳисса қўшганлигини дунёга, айниқса ёшларга етказишимиз керак. Бизнинг ғоявий ва маданий меросимиз ҳам инсоният цивилизацияси хазиналарининг муҳим қисмидир» дея таъкидлаган эди элчи .

2011 йил 1 ва 2 ноябрь кунлари ХХРнинг Урумчи шаҳрида хитой-уйғур мумтоз адабиёти ва мақом жамияти ҳомийлигида ўтказилган «Навоий таваллудининг 570 йиллигига бағишланган анжуман» бўлиб ўтди. Унда Германиянинг Бонн университети, Турк университети, Истанбул университети, Мармара университети, Қозоғистон Миллий ижтимоий фанлар академияси ва ХХРнинг Хитой ижтимоий фанлар академияси, Миллатлар университети, Синжон университети, Синжон педагогика университети, Синжон ижтимоий фанлар академияси, Қашқар педагогика коллежи ва бошқа жойлардан жами юздан ортиқ мутахассислар қатнашдилар. Анжуманда сўзга чиққанларнинг эътироф этишларича Халқаро Юнеско ташкилоти 1991 йилга «Навоий йили» деб ном берилиши бежиз бўлмаган эди. Зеро, йиллар ва асрлар кўрсатдики, Навоийнинг улкан маданий меросини ўрганиш ва сақлаб қолиш нафақат Хитой халқи учун, балки инсониятнинг номоддий маданий меросини ҳимоя қилиш ва мерос қилиб олиш учун ҳам катта аҳамиятга эга. Жумладан, анжуманда Хитой Ижтимоий Фанлар Академиясининг Чет эл адабиёти институти Шарқ адабиёти тадқиқотлари бўлими директори Му Хонгян «Қадимги форс адабиёти намуналарида Навоий шеърляти мақоми» номли маъруза қилган. У асосан Алишер Навоийнинг форс адабиётида қайд этилган шеърлятини ва бошқа форс шоирларининг таржимаи ҳолларини ишлаб чиққан. Улардан бири милодий 1486 йилда Давлат Шох (دولتشاه) томонидан ёзилган «Шоирнинг таржимаи ҳоли» (تذکره الشعراء) асаридир. Асарнинг якуний қисмида муаллиф олти та шоир ҳақида маълумот беради, улар орасида Алишер Навоий ҳам бор. Иккинчиси - 1550 йилда Сами Мирза Сафавий (سام میرزا صفوی) «Шоирнинг таржимаи ҳоли» (تذکره تحفهء سامی) асарини ёзишни бошлади. Сами Мирза ушбу китоб учун кўп йиллар давомида материаллар тўплаган, ўша давр шоирлари билан мулоқот қилган, ёзишмалар олиб борган ёки шахсан суҳбатларга борган ва уларни ёзиб олган дейилади. «Шоирнинг таржимаи ҳоли» китобида 712 та ўша давр шоирлари ҳақида қайдлар ва уларнинг шеърляри берилган. Алишер Навоий китобнинг олтинчи бобидаги биринчи шоирдир. Тадқиқотчи Му Хонгян юқорида қайд этилган иккита ҳужжатдаги Навоий ёзувларини таржима қилди ва Навоийни ўрганиш учун ноёб матнни тақдим этди. Ва ниҳоят, у Навоий шеърлятининг ўрта аср форс адабиёти тарихидаги таъсири ва мавқеини таҳлил қилди. Навоийнинг юксак мавқеини баҳолаш учун илмий маълумотлар берди. Ушбу анжуманда Синжон университети гуманитар фанлар факультетининг профессори Ғайратжон Усман «Хитойча луғатларда Навоий сўзининг ёзилиши тўғрисида» мақоласи билан чиқди. У ўтган йиллар мобайнида нашр этилган турли энциклопедиялардаги «Навоий» сўзи билан боғлиқ ўн учта муҳим хатоларни таҳлил қилди ва буларни тузатишни таклиф қилди. Анжуманда жами 40га яқин илмий маърузалар қилинди.

2017 йил 13 март куни ХХРнинг Шанхай университетиде Хитой ва Ўзбекистон ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилганининг 25 йиллиги муносабати билан буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг ҳайкали очилган эди.¹Маросим давомида сўзга чиққан Шанхай университети партия қўмитасининг котиби Луо Хонгжие ўзбек халқининг Шарқ ва бутун дунёнинг маданий меросига қўшган ҳиссасини акс эттирган ҳолда университет ҳудуди бундан буён Алишер Навоий ҳайкали билан безатилганидан самимий қувонч билдириб, шундай деган эди: « Бу ёдгорлик Хитой халқининг

¹ Мазкур бронза ҳайкалнинг баландлиги 3,6 метр, постамент (ҳайкал ўрнатиладиган махсус супа) эса – 1,8 метрга тенг бўлиб, ҳайкалнинг оғирлиги 3 тонна. Ҳайкал лойиҳаси ўзбек ҳайкалтароши Равшан Миртожиев томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, у бевосита хитойлик ҳайкалтарош томонидан яратилган.

Ўзбекистон халқига, унинг адабиёти ва санъатига бўлган буюк ҳурматининг яна бир далилидир. Буюк ипак йўлининг чорраҳасида жойлашган ўзбек замини дунёга замонавий тамаддун шаклланишида муҳим рол ўйнаган кўплаб таниқли шахсларни тақдим этди. Алишер Навоий ўзбек халқининг буюк фарзанди сифатида адабиётда сезиларли из қолдирди. Ҳукумат лавозимларини эгаллаб туриб, у илм-фанни рағбатлантирди, ёш авлодга таълим беришни тарғиб қилди ва унинг ажойиб шеърлари Шарқ шеърлятида янги даврни очди. Навоий асарларида кўтарилган ғоя ва фикрлар, ҳатто беш асрдан кейин ҳам долзарб бўлиб қолмоқда». Ўзбек адабиёти даҳоси ёдгорлиги университетнинг марказий майдонида бўлиб, ҳар куни қирқ мингдан зиёд талабалар ва ўқитувчилар учун бу ёдгорликни кўришади. Шанхай университети қошидаги Ўзбекистон илмий-таълим алмашинуви маркази директори Яо Симингнинг хабарига кўра, ҳар йили 9-февраль куни Алишер Навоий ёдгорлиги пойида унинг хотирасига бағишланган кеча ўтказилади. Бундан ташқари, талабалар ўртасида унинг асарларини билиш бўйича викториналар режалаштирилган. Хорижий мамлакатлар билан дўстлик ассоциацияси вице-президенти Жин Инг ўзбек мумтоз адабиёти тарихида Навоий алоҳида ўрин тутди, деб ҳисоблайди. Унинг ижоди ўша давр шеърлятини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарган. Ва бугун буюк қалам устасининг шеърлари алоҳида муҳаббат билан ўқилади ва мутахассислар томонидан ўрганилади. Хитойда, Жин Ин таъкидлаганидек, Навоий шахсига қизиқиш тобора ортиб бормоқда, буни Шанхайда унинг ёдгорлигининг очилиши ҳам исботлайди...»¹. Ушбу ҳодиса Хитой ва Ўзбекистон ўртасидаги маданий ва маърифий алоқаларни ривожлантиришда яна бир муҳим тарихий воқеа бўлади.

Буларнинг бари ҳақида мазкур мақоламизда ёзиб, таҳлил қилишга имкон ва фурсат етмайди. Асосий эътирофимиз шундаки, ҳозирги кунда Навоий ижодига Хитойда қизиқиш жуда катта ва ҳурмат баланд. Мана шуларни эътиборга олган ҳолда, мен ўзбек хитойшуносларимиз орасидаги ёш тадқиқотчиларимиз томонидан айнан Хитойда Алишер Навоий ижодини ўрганишга доир илмий тадқиқот олиб боришларини тақлиф қилган бўлардим. Зеро, бу тадқиқот нафақат Навоийни ўрганишга, балки Ўзбекистон ва Хитой Халқ Республикалари ўртасидаги маданий ва маърифий алоқаларининг ривожига ҳам ўз ҳиссасини қўшган бўлур эди.

НАВОЙ ИЖОДИНИНГ КАНАДАЛИК ТАДҚИҚОТЧИЛАРИ (ЭЛИЗАР БИРНБАУМ ВА МАРИЯ САБТЕЛНИ)

*Эркинов Афтондил Содирхонович, Юлдашева Гуландон Баҳодировна,
филология фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги
ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш маркази
етакчи илмий ходими; Тошкент давлат шарқшунослик университети мустақил
тадқиқотчиси; Ўзбекистон.*

Ярим асрдан бери Темурийлар (1370-1506), хусусан, Ҳусайн Бойқаро (1469-1506) давридаги маданий ва адабий ҳаёт масаласи Торонто университети профессорлари Элизар Бирнбаум (1930-2019) ва Мария Сабтелнилар томонидан муайян даражада

¹ <https://uzreport.news/society/v-shanhayskom-universitete-ustanovili-pamyatnik-alisheru-navoi>

тадқиқ этиб келинмоқда. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига оид мавзулар ҳам улар илмий изланишларида мавжуд. Мазкур олимлар фаолиятига оид маълумотларга тўхталамиз.

Элизар Бирнбаум (Eleazar Birnbaum). Туркийшунос олимлар ичида Алишер Навоий ижодига қизиққанлар анча.

Мана шундай ғарб олимларидан бири канадалик туркийшунос профессор Элизар Бирнбаумдир¹. Олим «Усмонлилар ва чигатой адабиёти Алишер Навоий девонининг усмонлича имлодаги XVI аср боши қўлёзмаси» номли мақоласида бир қўлёзма мисолида Навоий ижодига усмонли турклар муҳитидаги муносабат тўғрисида фикр юритган². Айни мақола муносабати билан бу олим фаолияти бизни ўзига жалб қилди.

Э.Бирнбаум 1947-1953 йиллари Лондон университети ҳузуридаги Шарқва Африка тадқиқотлари мактабида (School of Oriental and African Studies – SOAS) тахсил олган³. Ўша даврдан бошлаб қадимий туркий тиллардаги шарқ қўлёзмалари устида изланишларни бошлаган. Туркийшунос олим Фахир Из (Fahir Iz) (1911–2004) раҳбарлигида «Бобурнома» матнини ўрганган. 1953-1964 йиллари Англиянинг Дарем университетида, сўнг Америка Қўшма штатларининг Мичиган университети кутубхоналари шарқ қўлёзмалари бўлимларида (1960-1964) фаолият юритган. 1964 йилдан Канаданинг Торонто университетида турк тили профессори сифатида ишлай бошлаб, шахсий кутубхонасида шарқ қўлёзмаларини тўплашга киришган. Олим йиғган қўлёзмалар миқдори икки юздан ошиб кетган. Улар қаторида Лутфий ва Навоий асарлари кирган қўлёзмалар ҳам бор. Э.Бирнбаум эски ўзбек тилини ўрганиб, бу тилдаги қўлёзмала рус тилида ҳам тадқиқотлар олиб борган. Умуман олганда, олим турли қўлёзма фондларидаги туркий ва форсий қўлёзмаларга оид бир неча каталоглар нашр қилган. 2015 йили чоп эттирган каталоги Канададаги усмонли туркча ва эски ўзбек тилидаги қўлёзмалар тавсифига бағишланган⁴. Мазкур каталогдан Лутфий ва Навоий қўлёзмалари тавсифи ҳам ўринолган⁵.

Э.Бирнбаум 1973 йили собиқ Совет иттифокига илмий сафар қилиб, Тошкентга ҳам ташриф буюрган. Фаолияти давомида Алишер Навоий ижодидан ташқари, Лутфий ижодига ҳам қизиққан. Шарқшунослар учун муҳим қўлланма сифатида хизмат қилаётган, Нидерландияда бир вақтнинг ўзида инглиз ва француз тилларида нашр этилган 13 жилдлик «Ислом қомуси»нинг 5-жилдида олимнинг «Лутфий» номли мақоласи эълон қилинган⁶. 1993 йили Туркияда Лутфий ҳақидаги мақоласи турк тилидаги илмий журналда нашр этилган⁷.

1973 йили Табризга борган олим у ерда Навоий асарларининг уч қўлёзмасини кўрганлигини қайд этади. Ҳозиргача бизга маълум бўлган маълумотларга суяниб хулоса қилсак, Э.Бирнбаум ўз нашрларида Навоий асарларининг тўрт қўлёзмаси ҳақида маълумот берган. Айни маълумотлар унинг «Канададаги усмонли туркча ва эски ўзбек тилидаги қўлёзмалар. Йиғмакаталог»⁸ китоби ва таъкидлаганмиз «Усмонлилар ва

¹ Э.Бирнбаум фаолияти ҳақидаги айрим адабиётлар: Эркинов А. «Канадалик олим Э.Бирнбаум – Алишер Навоий қўлёзмалари тадқиқотчиси» // «Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни» мавзусидаги III анъанавий халқаро конференция материаллари (2019 йил 4-6 февраль, Ўзбекистон, Навоий ш.). Тошкент: Фан, 2019. Б.295-299; Эркинов А. «Канадалик навоийшунос» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2020 йил, 7 февраль, 7-сон. Б.4.

² Birnbaum E. «The Ottomans and Chagatay literature. An Early 16th Century Manuscript of Navā'i's Divan in Ottoman Orthography» // Central Asiatic Journal. 1976, XX. P.157-190.

³ Бу ўринда «мактаб» номи остида университет ҳузуридаги олий таълим даргоҳи назарда тутилмоқда.

⁴ Birnbaum E. Ottoman Turkish and Çagatay Manuscripts in Canada: A Union Catalogue. Leiden: Brill, 2015. Айни каталогга Э.Бирнбаум шахсий кутубхонасидаги қўлёзмалар ҳамда Торонто университети, Монреаль шаҳридаги Макгилл Университети ва Онтарио Қироллик музейи фондларида сақланувчи қўлёзма асарлар тавсифи ҳам кирган.

⁵ Birnbaum E. Ottoman Turkish and Çagatay Manuscripts in Canada. – P.137-140.

⁶ Birnbaum E. «Lutfi» // Encyclopédie de l'Islam. 2e édition, vol. V. Leiden-Paris: Brill, 1986. P.835-836.

⁷ Birnbaum E. «Çagatay şairi Lutfi: hayati ve eserleri» // Turk dili ve edebiyati dergisi. №26, 1993. S.189-193.

⁸ Birnbaum E. Ottoman Turkish and Çagatay Manuscripts in Canada: A Union Catalogue. Leiden: Brill, 2015.

чиғатой адабиёти. Алишер Навоий девонининг усмонлича имлодаги XVI аср боши қўлёзмаси»¹ номли мақоласида келтирилган.

Мария Эва Сабтелни (Maria Eva Sabtelny). Профессор Мария Сабтелни Канадада, Торонто университети Якин Шарқ тиллари ва цивилизациялари кафедрасида (The Department of Near Eastern Languages and Civilizations) ишлайди. У шарқшуносликнинг турли йўналишлари қаторида Темурийлар даври маданий муҳити бўйича тадқиқотлар олиб боровчи олима сифатида ҳам илмий жамоатчиликка яхши таниш. 1979 йили Гарвард университетида (АҚШ) фалсафа фанлари доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун «Темурий Хусайн Бойқаро саройи адабий муҳити ва унинг сиёсий аҳамияти» (The Poetic Circle at the Court of the Timurid Sultan Husain Baiqara and Its Political Significance) мавзусида диссертация химоя қилган². 1970-йиллардан бери Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди билан қизиқиб, Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги давридаги Ҳирот маданий муҳит бўйича тадқиқотлар олиб бормоқда. Мария Сабтелнига ҳам, Элизар Бирнбаумга бўлгани каби, Фахир Из устозлик қилган. Олима ўзининг Навоийга бўлган ҳурмат-эҳтироми айнан шу устози туфайли пайдо бўлганини эътироф этган.³

Мария Сабтелни тадқиқотларида чуқур изланувчанлик сезилиб туришининг асосий сабаби у араб, форс, турк, ўзбек, немис, француз, инглиз ва рус тилларидаги манбаларни бемалол таҳлил қила олади. Олима ўзининг танқидий нигоҳи ва нуктадонлиги билан Навоий даврининг сиёсий, маданий, ижтимоий, тарихий, молиявий, маънавий ва маърифий жиҳатларини тўлиқ очиб беришга интилади. Мария Сабтелнит адқиқотларида, нозик олимларга хос тарзда, мавзунинг ҳар томонлама таҳлил этиб берувчи тадқиқотчилардан ҳисобланади. У бу соҳада қилган хизматлари, хусусан, «Темурийлар ўтиш даврида: ўрта асрлардаги Эронда туркий-форсий сиёсат ва маданийлашиш жараёни»⁴ номли инглиз тилидаги китоби учун 2008 йили «Хушанг Пуршариатий номли Эроний тадқиқотлар китоби учун мукофот»ига (Houshang Pourshariati Iranian Studies Book Award) сазовор бўлган⁵.

Мария Сабтелнининг Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ёритувчи инглиз тилидаги асосий мақолаларидан бири Ислом энциклопедиясига «Мир Алишер Навоий» номи билан киритилган⁶. Ушбу мақолада Темурийлар даврининг сўнгги палласида Ҳирот маданий ва сиёсий муҳитида Навоийнинг тутган ўрни, ободончиликишлари, Ислом Шарқ китобат санъатининг гўзал намунасига айланган шоир девони ва асрлар оша Марказий Осиё, Туркия, Озарбайжон ва форсийзабон адабий муҳитида Навоий шеъриятининг таъсири акс эттирилган. Мақолада Алишер Навоий ва Султон Хусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатлардан тортиб, Навоийнинг давлат ишларидаги муҳим ролигача бўлган асосий жиҳатларга диққат қаратилган.

Умуман олганда, Мария Сабтелни Алишер Навоий яшаган ва Темурийлар ҳукмронлигининг сўнгги даври санъати ва адабиёти ҳақида бир қатор нашрларни амалга

¹ Birnbaum E. «The Ottomans and Chagatay literature...».

² Subtelny M. The Poetic Circle at the Court of the Timurid Sultan Husain Baiqara and Its Political Significance. PhD Dissertation, Harvard University, 1979.

³ Фахир Из (1911–2004) Туркиялик олим бўлиб, турк ва форс адабиёти билимдони бўлган. У Истанбул университетида, Оксфорд, Колумбия, Макгил, Торонто ва Чикаго университетларида узоқ йиллар дарс берган.

⁴ Subtelny M.E. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. Brill: Leiden-Boston, 2007.

⁵ Ушбу мукофот 2005 йили таъсис этилган. У эронлик Хушанг Пуршариатийнинг узоқ йиллик журналистика ва ёзувчилик соҳасидаги ютуқлари учун ташкил этилган. Мукофот ҳар икки йилда бир марта берилади.

⁶ Subtelny M.E. «Mīr ‘Alī Shir Nawa’ī» // Encyclopédie de l’Islam. 2e édition, vol. VII. Leiden-Paris: Brill, 1993. - P.90-93.

оширган¹. Ўзбекистонда олиманинг, кўпроқ, Темурийлар ва Алишер Навоий билан боғлиқ нашрларига оид тадқиқот-мақолалар чоп этилмоқда². Мария Сабтелни илмий изланишлари кирган нашрларини ўзбек тилига таржиа қилиб, улар билан илмий жамоатчиликни таништириш навбатдаги муҳим вазифалардандир.

Мақоламизда канадалик икки олим илмий фаолияти ва нашр қилган ишларига қисқача тўхталдик. Уларнинг Алишер Навоий ижоди бўйича амалга оширган тадқиқотлари хусусиятларини илмий жиҳатдан таҳлил этиш кейинги илмий изланишларимизда амалга ошади.

ALISHER NAVOIYNING «VAQFIYA» ASARI MARIA E.SABTELNINING TADQIQOTIDA

Yoʻldosheva Gulandom Baxodirovna,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti mustaqil izlanuvchisi; Oʻzbekiston.

Kanadalik sharqshunos olimi Toronto universitetining Oʻrta Sharq tillari va zivilizatiyasi fakulteti Fors tili va Islom dini tarixi professori Maria Sabtelni 40 yildan ortiq XIV-XVI asrlar Markaziy Osiyo va Eron tarixiga oid manbalarni oʻrganib kelmoqda. Xususan, «*Mir Alisher*

¹ Subtelny M. «Ali Shir Navai: Bakhshi and Beg» // Harvard Ukrainian Studies. vol. 3/4, part 2. Euchaisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his 60-birthday by his Colleagues and Students (1979-1980). P.797-807; Subtelny M.E. «Art and politics in early 16th century Central Asia» // Central Asiatic Journal. 27/1-2. 1983. P.121-148; Subtelny M.E. «Scenes from the Literary Life of TīmūridHerāt»// Logos Islamikos: Studia Islamica in honoremGeorgii Michaelis Wickens. ed. R.M. Savory, D.A. Agius (Toronto, 1984). P.137-155; Subtelny M.E. «A Taste for the Intricate: The Persian Poetry of the Late Timurid Period» // Zeitschrift der DeutschenMorgenländischenGesellschaft 136/1 (1986). P.56-79; SubtelnyM. «Centralizing reform and its opponents in the late Timurid period,» Iranian Studies XXI/1-2 (1988), 123-151; Subtelny M. «Socioeconomic bases of cultural patronage under the later Timurid,» International Journal of Middle east Studies XX (1988). P.479-505; Subtelny M. «A Timurid Educational and Charitable Foundation: The Ikhlasīyya Complex of Ali Shir Navai in 15th-century Herat and its Endowment» // Journal of the American Oriental Society. vol.111, № 1, (Jan-Mar. 1991). P.38-61; Subtelny M. «The Vaqfiya of Mir Ali Sir Nava'i As Apologia» // Journal of Turkish studies. Volume 15. 1991. Fahrlz Festschrift II. P.257-271; Subtelny M. «The Timurid Legacy: A Reaffirmation and a Reassessment»//L'héritagetimouride : Iran – Asie centrale – Inde, XVe-XVIIIe siècles. [Cahiers d'Asie centrale 3/4]. IFEAC (Tashkent-Paris). Petra, 1997. P. 9-19.

²Gulandom Akram. «Navoiy ijodi xorijliklar nigohida» // Til va adabiyot ta'limi. 2018, 12-son. B.44-45; Юлдашева Г. «Исследование творчества Наваи канадским ученым (на примере статьи М.Сабтельни «Алишер Навои: Бахши и бек») // Материалы международной научной конференции «Рольхудожественной литературы в межкультурном диалоге». 4-5 декабря 2018 г. Сумгаит(Азербайджан). 2018, 4-5 декабря. С.153-155; Юлдашева Г. «Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди канадалик олима Мария Эва Сабтелни нигоҳида» // «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Navoiy universiteti, 2019. Б.495-498; Юлдашева Г. «Maria Sabtelni Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida» // «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Navoiy universiteti, 2020, Б. 200-205; Юлдашева Г. Канадалик шарқшунос олима Мария Сабтелнининг Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги тадқиқотлари. 09.02.2020 (http://uza.uz/oz/society/kanadalik-shar-shunos-olima-maria-sabtelnining-navoiy-ayeti--09-02-2020?sphrase_id=13476860); Юлдашева Г. «Хирот маданият муҳитига оид Мария Сабтелнининг қарашлари» // Алишер Навоий мероси ўзбек шарқшунослиги талқинида. Илмий-амалий анжуман тўплами-2. Тошкент, 2020. Б.115-122.

Navoiyning «*Vaqfiya*» asari *tavba-tazaru sifatida*¹ sarlavhali maqolasi e'tiborga loyiqdir. «*Vaqfiya*» risolasi davlat arbobi va adabiyot sultoni Alisher Navoiyning barpo etgan inshootlari, xayriya ishlari, xalqqa ko'rsatgan sahovati va o'z kechinmalarini yoritib beruvchi noyob manbadir. M.Sabtninining «*Mir Alisher Navoiyning «Vaqfiya» asari tavba-tazaru sifatida*» maqolasi ilk bor 1989 yili 4-7 sentyabrda Turkiyada bo'lib o'tgan *Usmoniy Turklargacha Madaniy Meros Xalqaro Simpoziumi*² madaniy haftaligida e'lon qilingan. Keyin maqola 1991 yili Garvard universiteti «*Turk Tadqiqotlari Jurnal*i» (*Journal of Turkish Studies*)ning 15 jildida bosilib chiqdi.³

«*Vaqfiya*» 1481-82 yillarda Alisher Navoiyning navqiron 40 yosh paytida turkiy tilda bitilgan qisqa risoladir. Bunda Temuriylar saltanati sharqiy Xurosonning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va siyosiy tarixi yoritilgan. Sabtniga ko'ra, ba'zi sobiq Sovet ittifoqi adabiyotshunoslari nigohida «*Vaqfiya*» yer-mulk munosabatlari tarixi va temuriylar davri XV asr Hirot inshoot va tarixiy topografiyasi sifatida o'rganib kelingan⁴. Ammo, «*Vaqfiya*»ning asl mohiyati va ilmiy salohiyati to'raligicha ochilgani yo'q. Professor fikricha, «*Vaqfiya*»ning yetarli o'rganilmaganligining asosiy sabablaridan biri, turkiy matnning to'laonli faksimili yoki ishonchli ilmiy-tanqidiy matnning nashrga tayorlanmaganligidandir.

1926 yili Alisher Navoiyning 500 yilligi hamda *Birinchi Butunittifoq Turkologlar Kongressiga* bag'ishlab Bokuda A.Hikmat va B.Cho'ponzodalar tahriri ostida «*Vaqfiya*»ning xatolarga to'la matni nahsrdan chiqdi. Ammo, Sabtninining ta'kiglashicha, bu nashrni G'arbda topish juda ham qiyin bo'lgan⁵.

1960 yillarga kelib O'zbekistonda «*Vaqfiya*»ning o'zbek tilida va zamonaviy turk tilidagi varianti sobiq ittifoq fondlarida saqlanayotgan «*Vaqfiya*» qo'lyozmasi asosida Alisher Navoiy to'liq asarlarining 15 tomligida e'lon qilindi.⁶ Turk olimi Agah Sirri Levend «*Vaqfiya*»ning Topkapi Saroyi va Fotih kutubxonalarida saqlanayotgan qo'lyozmalariga asoslanib 1960 yili nashrdan chiqqan turk tilidagi matnning tushirib qoldirilgan qismlariga to'ldirilgan izohlar bilan qisqartirilgan nashrini e'lon qildi.⁷

Sabtniga ko'ra, Sovet olimlari Bakuda chiqqan nashrga hamda sobiq ittifoq fondlarida saqlanayotgan qo'lyozmalarga asoslanib tadqiqot olib borgan bordi. Biroq Shimoliy Amerika va G'arbiy Ovropa olimlari Ali Ashgar Hikmatning 1945 yili Tehronda bosilib chiqqan nashridan foydalandi. Bu nashr *Eron Milliy kutubxonasida* saqlanayotgan «*Vaqfiya*» qo'lyozmasining noma'lum nusxasi asosida tayorlangandir. Navoiyning «*Majolis un-nafois*» asari o'z davrida ikki adib tomonidan fors tiliga tarjima qilingan bo'lib, A.Hikmat shu ikki

¹ M.E.Subtny, *The Vaqfiya of Mir Ali Sir Navai as Apologia*, Journal of Turkish Studies/Turkluk bilgisi Arastirmalari, Vol. 15, 1991, Fahir Iz Armagani II. This Volume of the Journal has been partially subsidized by The Institute of Turkish Studies, Inc.Washington, D.C. and by the Department of NELC, Harvard University. Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations. Harvard University, 1991

² This article was first presented as a paper at the International Symposium on the Pre-Ottoman Turkish Culture in Ankara, Turkey, 4-7 September 1989.

³ Olimaning ushbu tadqiqotiga molyaviy ko'maklashgan Washingtonning Turk Tadqiqotlari Instituti hamda Garvard universitetining Yaqin Sharq tillari va zivilizatiyasi fakultetiga minnatdorigini bildiradi. Professor Sabtni Sinasi Tekin va Gonul Alpay Tekinlarning tahriri ostida hamkasblari va shogirdlari bilan birga o'z ustozlari Fahir Izning 80 yoshlik yubileyi munosabati bilan tayorlangan ushbu va boshqa olimlar tadqiqotlarini olimga taqdim etadilar. Maria Sabtni maqolasining bosh sahifasida 1969 yili ustozlari Fahir Iz unga Alisher Navoiy shaxsiyatini ilk bor tanishtirgani munosabati bilan ustoziga alohida minnatdorchilik bildiradi.

⁴ Р.Г.Мукминова, К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакфнаме» (Ташкент: «Фан», 1966), 68 стр.

⁵ Ali Sir Navai, *Vaqfiya* [ed.A.Hikmat and B.Cubanzada] (Baku: Azar nasr, 1926). Shu o'rinda professor Sabtniga ushbu nashrning fotokopiyasini qo'lga kiritishda Germaniyaning Freiburg Universiti professori Shiro Andoga o'z minnatdorigini bildiradi.

⁶ «*Vaqfiya*», Alisher Navoiy, Asarlar, 15 jild, (Toshkent, 1963-68), 13-jild.

⁷ «*Vakfiyye*», Agah Sirri Levend, Ali Sir Nevai, 4 jild (Ankara: Turk Tarih Kurumu Basimevi, 1965-68), 4-jild, 27-42.

tarjimaning muqaddimasida «Vaqfiya»ning to'laqonli, xato va kamchiliklardan holi bo'lmagan qo'lyozma tarjimasini e'lon qildi.¹

Maria Sabtelning ushbu tadqiqoti Leningraddagi *Saltikov-Shedrin Davlat kutubxonasida* saqlanayotgan Navoiyning «Vaqfiya» qo'lyozmasining 2 nusxasiga asoslanib olib borilgan. Birinchi (Kanikov, no.55) qo'lyozma Hirotida ko'chirilgan degan taxminlar bor; unda 1499 yili sanasi bilan Navoiy asarlari antologiyasi ko'rsatilgan.² Ikkinchi qo'lyozma (Tur.n.s, no 56) Tabrizda «Chalabi» degan xattot tomonidan ko'chirilgan bo'lib, kalafonda sanasi 1527-28 yillar deb ko'rsatilgan. Sabtelni o'z tadqiqotiga Kanikov nusxasini asos qilib oldi: 1-dan, Navoiy hayotlik paytida ko'chirilgani, 2-dan, «Vaqfiya»ning (sobiq Sovet ittifoqida saqlanayotgan nusxalar orasida) eng qadimgi nusxasi bo'lgani, 3-dan, yuqori kitobat san'ati namunasi bo'lmish Tabriz nusxasiga qaraganda, Kanikov nusxasi Navoiyning shaxsan o'ziga tayorlangan nusxa degan ehtimoli borligidandir (xattotning xatolardan xoli va sifatli qilib nusxani ishlangani shundan dalolatdir).³ Olimaga ko'ra, bir tomondan, Kanikov va Tabriz qo'lyozmalari o'rtasida, boshqa tomondan esa, o'zbek va turk nusxalari o'rtasida unchalik katta farq yo'qqa o'xshaydi. Sabtelni ushbu maqolasida Kanikov nusxasining to'liq faksimil variantini ilk bor e'lon qilishini ta'kidlaydi.

Bu asarda Ihlosiya majmuasini yurg'izish maqsadida Navoiy vaqf yerlaridan tushgan mablag'dan foydalanganligini ma'lum qiladi. Asarda ishchi-xodimlarning ro'yxati, beva-bechoralarga oziq-ovqat va kiyim-kechakning tarqatilish yo'riqnomasi hamda Navoiy tomonidan yaratilgan shart-sharoitlar haqida so'z boradi. Shu sababli bu rasmiy hujjat emas, deydi Sabtelni. Aksincha, Navoiyning o'zi ta'kidlashicha, «Vaqfiya» shariat qonunlari va zamon an'analariga muvofiq vaqf hujjatlarining majmuasidir.

Sabtelniga ko'ra, «Vaqfiya» badiiy xarakterdagi biografik asar sifatida e'tiborga loyiqdir. Bu asar o'zining originalligi bilan shu jihatdan farqliki, bunda Navoiy o'zining shaxsiy hayotiga oid faktlar haqida baxs yuritadi. Navoiy Sulton Husayn Boyqaro saroyidagi lavozimi, iqtisodiy yutuqlari, temuriylar saroyidagi erishgan muvaffaqiyat va kamchiliklari haqida to'xtaladi. «Vaqfiya» Navoiy davrida adabiy manba hisoblangan, keyinchalik ham «Xamsa» va «Xazoyin ul-maoniy»ga ilova sifatida keltirilganligi, undan tashqari Navoiy asarlari antologiyasiga kiritilganligi ma'lum. Bundan tashqari, adabiy asar sifatida «Vaqfiya» O'zbek xonlari va Safaviylarning Hiroti 1507 va 1510 yillardagi ishg'oli paytida Ixlosiya majmuasiga doir ko'pgina fors tilidagi manbalarining fojeaviy taqdiridan, ya'ni talofatga uchrab yoqib yo'q qilinishidan omon qolgan ko'rinadi.

E.E.Bertels «Navoi va Jomiy» asarida Navoiy o'zi barpo qilgan inshootlarining xalq manfaatlari uchun xizmat qilganligini, Sulton Husayn Boyqaro Hirotning shimolidan Navoiyga tortiq qilgan yerlarda avval temuriyzodalar binolar qurdirib, bog'lar barpo qilgani, endi xarobaga aylangan bu joylarda Navoiy qaytatdan tiklab, masjid va madrasalar, bog'u-roq'lar, yashash manzillari, Ixlosiya va Xalosiya majmualarini barpo qilganligini ta'kidlaydi. Bertels Navoiy zamonasining eng badavlat kishilaridan ekanligini qayd etadi.⁴

Sabtelni Navoiyning Ixlosiya majmuasiga sarflagan mablag'i temuriylar davrida odat tusiga kirgan xususiy mulkning vaqf yerlariga aylantirilishinig yorqin misolidir. «Vaqfiya» asari Navoiyning davlati, sarmoyasi va jamg'armasi haqida boy ma'lumotlar beradi.

¹ Ali Sir Navai, Macalis al-nafais, Per.trs.Fahri Haravi and Muhammad b.Mubarak al-Qazvini, ed.Ali Asgar Hikmat [Eng.title p: The Majalis un-Nafais, «Galaxy of Poets,» of Mir Ali Shir Navai, Two 16th Century Persian Translations] (Teheran 1323/1945; rep.ed., 1363/1985) pp.xx-xxv.

² Ali Sir Navai, Vaqfiya, MS, Leningrad, Saltykov-Shchedrin State Public Library, Kanykov Collection, no.55, fols.111b-118b, fol.118b, l.6; also MS, Leningrad, Saltykov-Shchedrin State Public Library, Tur. n.s., no. 56, fols. 200b-224b, fol.224a, l.12.

³ «Vaqfiya»ning XVII asr qo'lyozma nusxasi Toshkent Sharqshunoslik Institutida, MS no. 1315 / II saqlanmoqda – izoh uchun «Sobraniye vostochnih rukopisei Akademii nauk Uzbekskoi SSR, 11 vol (Tashkent, 1952-87), vol. 2, p.420, no. 1822.

⁴ E.Э.Бертельс, *Избранные труды*, Навои и Джами, «Наука», Москва, 1965, стр. 107.

Shuningdek, Navoiy xonaqoh va madrasalarga qilgan xayr-ehsoni taxminan 73 kapaki dinorni tashkil qiladi. Davlatshoh Samarqandiyning qayd etishicha, Xuroson bo'ylab Navoiy asos solgan jamg'armasi 5 mln dinorga teng bo'lgan. Navoiyning Ixlosiya majmuasi temuriylar poytaxti Xirotda barpo etgan eng ko'zga ko'ringan vaqf yerlaridan edi. Navoiyga xadya qilingan yerlar Hirot va unga yaqin manzillarda joylashgan edi. Shu sababli, yerlarning mutavvali vazifasini Navoiyning o'zi bajargan. Demak, Ixlosiya madrasasi «Alisher Navoiy madrasasi» hamda Xalosiya majmuasi amirning «xususiy xonaqohi» sifatida mashhur bo'lgan.

Bertelsning yozishicha, Navoiy boshchiligida yilda bir marta miskin va kambag'allarga usti-bosh, kunda bir mahal issiq taom, katta bayramlarda esa yeguliklar tarqatilgani qayd qilingan. «Vaqfiya»da yozilishicha, Ixlosiya va Xalosiya majmualaridan tashqari, Navoiy «Dar al-huffaz» («Qur'on mutoala uyi»)ni ham barpo etadi. «Majolis un-nafois»ni forschaga o'g'irgan Faxri Hirotiy ham Navoiyga bag'ishlab alohida bob ajratadi va uning hasbi holi haqida quyidagi ma'lumotlarni qayd etadi: «Davlat xazinasiga har kuni 75 ming dinor kelib tushar, chiqimlar esa 15 mingni tashkil qilar edi. Har yili amir kambag'al-faqlarga 1000 bosh kiyim-kechak tarqatardi. Amir xalq farovonligini ta'minlaydigan 380 xayriya inshootlarini barpo qildirdi».

«Vaqfiya»ni yozishdan yana boshqa maqsad ham bo'lgan, deydi Sabteln. O'sha davrlarda Hirotidagi katta maydondagi serdaromadli xususiy yerlar, bog'u-rog'lar va uzumzorlarning vaqf yerlariga aylantirish majburiyati Navoiy zimmasida bo'lgan, shu bois qog'ozga tushurish ehtiyoji tug'ilgan. Bu hodisa 1472 yili Xuroson bo'ylab amir Majiddin tomonidan islohotlar davriga to'g'ri kelgan bo'lsada, temuriylar davri soliq tizimining markazlashgan siyosatida temuriy zodagonlarining turli soliq va ma'muriy daxlsizliklaridan bekor qilishga qaratilgan edi.

Sabtelniga ko'ra, «Vaqfiya»da sadr va mutavalli amaldorlari majmuaning ishlariga aralashmasligi sharti qo'yilganki, shartlar bajarilguncha, amaldorlar moliyaviy bayonotni ko'rishni talab qilmaydilar va bu mulkdan hech narsani o'zlashtirib olishga haq-huquqlari bo'maydi. Garchi xayr-ehsonlar soliqlardan to'liq ozod qilinmagan bo'lsada, keng qamrovli ma'muriy va moliyaviy daxlsizlikka ega bo'lgan Navoiyning xayr-ehson va vaqf ishlariga aylangan yer-mulki ham soliqdan holi bo'lgan. Bu hodisa Husayn Boyqaroning mamlakat bo'ylab olib borgan markazlashgan islohotlari hamda maxsus soliq imtiyozlariga ega bo'lgan amaldorlarni huquqlardan cheklashga qaratilgan edi. Ushbu yerlarni vaqf mulkiga aylantirish va daxlsiz mulkka aylantirish bilan Navoiy ularni davlat tasarrufiga o'tib ketishidan saqlab qoldi. Ammo Navoiyning haqiqiy niyati, ya'ni xalq farovonligi va osoyishtaligini ta'minlash, katta boylik evaziga qurilgan inshootlarni xalq manfaati yo'lida qo'llash, natijada, ijtimoiy majburiyatlarini tan olishdan iborat bo'ldi. Alisher Navoiy Hirot, umuman, Xuroson bo'ylab barpo etgan xayriya ishlarini faqat xalq manfaatlari yo'lida sarflab, mol-dunyoga o'ch amaldorlar nazaridan saqlash maqsadida ko'plab madrasa, xonaqoh, rabot, shifoxona, ko'prik, qiroatxona va kitobxonalar qurishga muvaffaq bo'ldi. Sarqiy Xurosoning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va shaxsiy mavzularini yoritgani bois M.Sabtelnining qiziqishini uyg'otgan.

XV asrda Navoiy tomonidan barpo qilingan inshoot va xayriya majmualari xalq yo'lida xizmat qildi, Xirotni Sharqning yanada go'zal maskanlariga aylantirdi va Navoiyni davlat arbobi sifatida barcha amaldorlarga o'rnak sifatida xizmat qildi. Navoiy o'z asarlarida kuylagan adolat va haqiqat uchun g'oyalari uning amalda va hayoti davomida xalqiga qilgan xizmatlarida namoyon bo'ldi.

Е.Э.БЕРТЕЛЬС – НАВОИЙШУНОС

Эшонбобоев Абдурасул Қодирович,

Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи илмий ходими; Ўзбекистон.

Шарқ халқлари маданияти ҳамда адабиётининг беназир билимдони, ўтган XX асрнинг форс-тожик адабиёти тарихи бўйича йирик тадқиқотчиси Е.Э.Бертельс (1890-1957) навоийшунослик тараққиётига ҳам муносиб ҳисса қўшган алломалардан биридир. Биз улуг олимнинг Алишер Навоий (1441-1501) ижоди бўйича ёзган монография, тақриз ва айрим мақолалари юзасидан имкониятимиз доирасида фикр юритишни мақбул билдик. Сабаби, шарқшуносликнинг ўз вақтида кун тартибига қўйган, катта фактик материал асосида исботлаб кўрсатган, шунингдек, илгари сурган назарий проблемалар бугун ҳам ўз долзарблигини сақлаб қолган ва шу туфайли бу хусусида фикр алмашиш, мулоҳаза юритиш келгусидаги тадқиқотларга самарали таъсир қилади деб ҳисоблаймиз.

Олимнинг «**Навоий ва Аттор**» мақоласи (1928) Шарқ адабиётига ёндашувнинг классик намунаси бўлиб, бугун ҳам заррача бўлса-да ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Аллома туркий халқлар адабиётини, жумладан, Алишер Навоий ижодини тадқиқ этган европалик олимлар уни форс-тожик адабиёти намуналарига тақлид деб ғайри илмий хулоса чиқарганларга диққатни қаратиб ёзади: «Шу фактга асосланиб, айрим Ғарб туркийшунослари исломий маданият доирасига кирувчи туркий халқлар адабиёти норасо адабиёт деган хулосага келганлар, уни форс муаллифларининг мумтоз адабиётига тақлид сифатида баҳолаганлар, унинг асл адабиёт эканлигига бўлган ҳар қандай даъвои йўққа чиқаришга интиланлар ва бу билан уни ўрганишни жуда кечиктириб юборганлар. Бундай фикрни тўғри деб эътироф этиш эҳтимолдан жуда узоқ, чунки у англашил-мовчилик ҳосиласи ўлароқ пайдо бўлган: шарқшунослар Шарқ адабиётининг таҳлилида Ғарб бадий асарларини баҳолашга қўлланилган ўлчовлардан фойдаланганлар»¹. Демак, туркий халқлар адабиётига ўрта асрлар адабий қонун-қоидаларини (адабий қанон) қўлламасдан, унинг специфик хусусиятларини инкор этиб, адабий анъананинг тутган мақеини ҳисобга олмаган ҳолда ёндашиш бир ёқлама хулосаларга олиб келган.

Шарқшунос ҳар икки дoston – «**Лисон ут тайр**» ва «**Мантиқ ут тайр**»ни синчиклаб, бобма-боб таҳлил этиб, гарчи Алишер Навоий адабий анъана доирасида иш кўрган бўлса ҳам, оригинал асар яратганлигини мисоллар билан исботлаб кўрсатди. Дoston таркибидан ўрин олган ҳикоятларни қиёсий чоғиштириб, уларнинг аксарияти Навоийнинг узоқ йиллар давомида давлат арбоби сифатидаги кузатишларининг маҳсули, нисбатан реал ҳаёт воқеаларига яқинлигини ҳамда айни жиҳатлари билан салафи Фаридиддин Аттор (1145-1221) ҳикоятларидан фарқланишини алоҳида таъкидлайди. Бугина эмас, асар ғоявий концепцияси Аттор достонидан бутунлай ўзгачалигини Е.Бертельс зукко адабиётшунос сифатида жуда нозик илғаган ва шоирнинг тасаввуфга муносабатини ҳам аниқ белгиланган: «Навоий сўзнинг зоҳирий маъносидаги суфий бўлмаган, бироқ у бу тушунчадан анча юқорида турган. «Лисон ут-тайр»ни ўрганиш Навоийнинг берилган материалдан оригинал асар яратишга қодир улкан санъаткор, йирик сўз устаси бўлганлигини кўрсатади. Аммо шу бадий истеъдод билан бирга, биз Навоий сиймосида ўта билимдон, қизиқишлари ранг-баранг, улкан ҳаётий тажрибага эга ва биз учун яна азизроғи – катта қалб соҳиби, кишиларга нисбатан муҳаббати лиммо-лим тошган ва шу муҳаббат ҳаққи уларнинг камчиликларини унутишига ва кечирishiга қодир кишини ҳам кўраимиз».²

¹ Бертельс Е.Э. Навоий ва Аттор. – Тошкент. 2005. 6 б. Таржимон Иброҳим Мирзаев.

² Ўша ерда 75 б. Мақоладаги барча таъкидлар бизники.

Е.Бертельс нозиктаъб адабиётшунос сифатида Алишер Навоий ижодиётининг бутун моҳиятини ва шоирнинг инсонларга нисбатан меҳр билан тўлиқ буюк қалб соҳиби эканлигини дақиқ илғаган ҳамда мисоллар билан бир мақола доирасида аниқ кўрсата олган. Қизиғи шундаки, бугунги кунда шоир ижодий мероси мунтазам ва кенг кўламда нафақат ўзбек адабиётшунослигида ўрганилмокда, балки жаҳон адабиёт илмининг доимий тадқиқот объектига айланиб улгурган ҳамда бир қатор монографиялар чоп этилганига қарамай, унинг ижодига нисбатан айрим эскича қарашларнинг ҳамон «сақланиб қолгани» кишини ҳайратга солади. Масалан, рус шарқшуноси Б.В.Норик бирламчи манбаларга асосланган монографиясида шундай ёзади: «Навоийнинг ўзи форс адабиётига нисбатан тақлидчи (шубҳасиз, гениал) эди. Кейинги авлод шоирларининг аксарият қисми эса «буюк амирга» тақлидчи бўлганлар».¹ Биз ушбу монографияни минтақа адабиёти тарихининг энг кам тадқиқ этилган саҳифаларига оидлигини ҳамда бир қатор аввал номаълум бўлган ижодкорлар ҳақидаги янги маълумотларни илмий истефодага киритилганлигини ниҳоятда қадрлаймиз, бироқ «Навоий ва унинг издошлари тақлидчи» деган фикрга қўшилмаймиз. Ўйлашимизча, Б.В.Норикнинг адабиётшунос эмас, балки ихтисослиги бўйича тарихчи эканлиги унинг бундай қарашига сабаб бўлган.

Е.Э.Бертельснинг Иккинчи жаҳон уруши йиллари бир муддат Тошкентда истиқомат қилиши ниҳоятда самарали кечди. У республикамизнинг бой қўлёзма фондлари билан яқиндан танишди, ўзбек олимларининг илмий тадқиқотларига раҳбарлик қилди, олий ўқув юрти талабаларига маърузалар ўқиди, матбуотда мақолалари билан мунтазам қатнашиб турди. Унинг илмий раҳбарлиги остида Ғулом Каримов, Солиҳ Қосимов, Акрам Иброҳимов ва бошқалар диссертация ёқладилар. Тошкентда кечган ҳаёти давомида олим ўзбек адабиёти тарихи, жумладан, Алишер Навоий ижоди юзасидан қатор мақолалар эълон қилди. Булар орасида 1945 йили чоп этилган «Навоий дунёқарашига доир» мақоласи алоҳида ўрин тутди. Олим шоирдан Форобий ёки Ибн Сино сингари фалсафий қарашлари аниқ акс этган илмий рисоалар қолмагани, мероси адабий асарлардан иборатлиги ва бундай ҳолатда ижодкор дунёқараши ҳақида сўз юритиш мураккаб кечишидан ҳақли огоҳлантирган эди: «Шундай қилиб, тадқиқотчидан Навоий фикрини бадиий образ бағридан озод қилиб уни тушунарли тарзда очиб бериш талаб қилинади. Бундай ёндашув ниҳоят мураккаб ва мушкул, чунки шоир қарашларини ўзбошимча талқин ва модернизация (замонийлаштириш) этиш хавфи бор. Бу хавф агар Навоий ижоди XV аср контекстидан юлиб олиниб тадқиқ қилинса янада ортади».²

Дарҳақиқат, ҳар қандай гениал ижодкор ҳам муайян даврнинг фарзанди ва маълум бир адабий муҳит билан алоқадордир, шунингдек, ижодида ўша замоннинг муаммоларини бадиий шаклда у ёки бу даражада акс эттиради. Айнан шу сабабли Е.Бертельс шоир мансуб бўлган, темурийлар даврида етакчи ҳисобланган тариқат – нақшбандийликка доир манбаларни қиёсий тадқиқ этиш (олим тариқатга доир бирламчи манбаларнинг аксарият қисми Ўзбекистон фондларида сақланаётганига алоҳида диққат қаратади – А.Э.), таълимотнинг ғоявий йўналишини аниқлаб келгуси ишларга мустаҳкам замин тайёрлайди, деб ҳисоблайди. Хусусан, шарқшунос Навоий «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да Абдурахмон Жомий (1414-1492) қошида тасаввуфнинг назарий масалалари ёритилган ўнлаб рисоаларни ўқиб-ўзлаштирганига диққатни қаратиб, уларни ўрганиш зарурлигини уқтиради ҳамда нақшбандийлик сулукининг назарий жиҳатлари шаклланишига катта таъсир кўрсатган машҳур мутафаккир Ибн ал-Арабий (1165-1240) ҳақида шундай ёзади: «Афсуски, Ибн ал-Арабий деярли ўрганилмай

¹ Норик Б.В. Биобиблиографический словарь среднеазиатской поэзии (XV1-первая треть XV11) М., 2011. 34 с. Аниқликни сақлаш мақсадида аслиятни келтирдик: Сам Наваи был подражателем (безусловно, гениальным) по отношению к персидской литературе.(?) Последующие поколения поэтов по большей части явились подражателями самому «великому амиру».

² Ўша ерда 448 с.

келинмоқда. Уни ўрганиш, албатта, қийин ва мураккаб. Бироқ бошқа тарафдан қатъи айтиш мумкинки, XIII асрдан кейин мусулмон Шарқининг бутун тасаввуф адабиёти (жумладан, фалсафа ҳам) ушбу ўзига хос мутафаккир ижоди билан алоқадор ҳолда кечди. Унинг асосий ғоялар дунёсини очмай туриб кейинги давр тасаввуф адабиётини тадқиқ этиш имконсиз».¹

Эслатиб ўтамиз, ушбу мулоҳазалар бундан 75 йил аввал айтилганига қарамай, Собик Иттифокда ўтган асрнинг 80-йилларига келибгина Ибн ал-Арабий бўйича биргина номзодлик иши ҳимоя қилинган. Кўриниб турибдики, мухтарам олимнинг ҳажман кичик, мазмунан бой мақоласи бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Сабаби, мустақиллик йиллари ўзбек адабиётшунослиги мафкуравий босимдан халос бўлиб, улуғ шоир меросини эркин ўрганишга кенг йўл очилгани билан унинг дунёқарашига доир тадқиқотлар юқорида Е.Бертельс кўрсатган бирламчи манбалар асосида эмас, балки аксарият ҳолларда таъриф-тасниф йўлидан бормоқда.

Олимнинг 1948 йили чоп қилинган «**Навоий**» монографияси навоийшунослик борасидаги ишларининг ўзига хос якуни, гулдастаси, гарчи муаллиф камтарлик билан китобини «*Ижодий биографияни ўрганиш тажрибасидан*» деб атаса-да, аслида у тугал илмий тадқиқотдир. Шарқшунос улуғ шоир асарлари таҳлилига киришишдан аввал унинг адабий фаолиятига мустаҳкам замин бўлган маданий ҳаётнинг манзарасини аниқ чизади, яъни темурийлар даври туркий ва форсий адабиётнинг етакчи тенденцияларини кўрсатиб ўтади. Е.Бертельс шоирнинг туркий адабиётдаги энг йирик салафи Лутфий ғазалларини таҳлил қилиб, шаҳар ҳаётининг поэзияга кўрсатган таъсири хусусида ёзади: «Лутфий шеърлятида учрайдиган айрим байтлардаги образлар шаҳар маиший ҳаёти билан алоқадордир. Бундай ҳолат эски сарой лирикасида умуман кузатилмаган. Бу ерда биз шаҳарга хос унсурларни, яъни аниқликка интилиш ҳамда маиший турмуш деталларининг поэзияга кўчишини кузатамиз».² У бир қатор туркиғўй шоирлар ғазалларини форсийғўй салафлари шеърлари билан қиёсий чоғиштириб, уларнинг умумий ҳамда ажралиб турувчи жиҳатларига (масалан, шеърятда халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланиш – А.Э.) диққатни қаратади. Эслатиб ўтамиз, ушбу мавзу кейинчалик Е.Бертельснинг шогирди Эргаш Рустамов томонидан кенг қўлам ва миқёсда планда ўрганилди.³

У Тошкентда яшаган кезлари республика матбуотида ўзбек адабиёти тарихи ёки Навоий ижоди бўйича чоп қилинаётган китоблар, илмий тўплам, бадий асар, нашр бўлаётган мақолаларни эътибор билан кузатар, ўзининг холис муносабатини мунтазам билдириб борар эди. Айтилган фикр-мулоҳазалар предметни бутун мураккаблиги билан тарихийлик принципи асосида танқидий ўрганишга қаратилган бўлиб, ижодкорни ўраган адабий муҳитнинг етакчи тенденцияларини назарда тутган ҳолда билдирилар эди. Масалан, у Абдурахмон Саъдийнинг (1889-1956) Алишер Навоий ижодига оид докторлик диссертациясига ёзган тақризида ишнинг бир қанча ижобий томонларини эътироф этиб, шоир ижодини давр контекстидан юлиб олиб талқин қилишга эътироз билдиради: «Қандай қилиб Алишер Навоий дунёқараши халқ кўзғолонлари таъсирида шаклланди, деб айтиш мумкин? Ахир шундай бўлган тақдирда ундан йирик мулкдор эмас, балки революционер чиққан бўларди. Албатта, бундай талқин муболаға ва ҳаддан зиёд замонийлаштиришдир».⁴ Олим диссертантнинг шоир лирикаси хронологиясини аниқлаш қийинлиги хусусидаги фикрларини қувватлайди ва Навоий ижодининг кейинги давр ўзбек ҳамда татар адабиётига кўрсатган таъсири ўрганилган фаслни эса тадқиқотнинг энг муваффақиятли қисми деб ҳисоблайди. Хулосада эса катта такт, шарқона назокат билан диссертант йўл қўйган камчиликларнинг сабабини изоҳлайди:

¹ Ўша ерда 448с.

² Ўша ерда 55с.

³ Э.Р.Рустамов Узбекская поэзия первой половине XV. М., 1963.

⁴ Там же 455с.

«Биз томондан кўрсатилган камчиликлар проф. Саъдийнинг рус филологик илмида жорий қилинган методлардан бўлак илмий мактабда тарбия топгани билан изоҳланади. Биз бундай фарқ билан ҳисоблашишга мажбурмиз».¹ Айнан шу сабабли бугунги кунда Е.Бертельс тадқиқотларини ўқиб-ўрганиш академизмдан сабоқ беради ва илмий ишнинг ўзига хос маданияти сари етаклайди.

Шарқшунос «Улуғ ўзбек шоири» (1948 й., рус тилида) номли тўпلامга ёзган тақризида тарихий ҳодиса, шахсларга баҳо берганда тарихий воқеликдан келиб чиқиб ёндошув зарурлигини уқтиради, акс холда, илмий ҳақиқат сояда қолиб ғайри илмий «талқин»ларга кенг йўл очилади деб огоҳлантиради. Олим муаллифларнинг бири асоссиз равишда нақшбандийлик тариқатини фан, маданият, тараққиётга душман деб баҳолаганига ўринли эътироз билдириб ёзади: «16-саҳифада муаллиф нақшбандия дарвешларини фан ва маданиятнинг ҳасадгўй мухолифлари деб атади. Бироқ бундай умумлашма таърифни тўғри деб бўлмайди. Албатта, жамоанинг баъзи бир вакиллари дунёвий фанлар ривожига қарши курашдилар. Лекин бу хусусият бутун жамоага хос эдими? Шунинг эътиборига эътибор керакки, ўша давр маданиятининг икки тараққий-парвар вакили – Жомий ва Навоий шу тариқатга мансуб эдилар. Уларнинг тараққиётга, мухолиф тариқатга аъзо бўлишлари ҳақиқатдан йироқдир. Кўриниб турибдики, XV аср кишилари кўз ўнгидан нақшбандийлик тариқати баъзи бир тарихчиларимиз тасвирлаганидек ваҳимали эмас».² Эслатиб ўтамиз, бу мулоҳазалар ўтган асрнинг 40-йилларида ёзилган эди. Бундан ташқари, тарихчиларимизнинг ўша даврдаги дин аҳлига бўлган муносабатидан келиб чиқиб, мафкура талабларига асосланиб, нақшбандийлик тариқатининг йирик вакили, ўз замонасининг сиёсий-ижтимоий ҳаётида фаол роль ўйнаган Хўжа Аҳрор фаолиятини қора бўёқларда тасвирлашларига қарши олим бирламчи манбаларга таяниб ёзган эди: «Биз Хўжа Аҳрорни ёқламоқчи эмасмиз, аммо шунинг эътиборига эътибор керакки, Жомий ва Навоий унга ҳурмат билан муносабатда бўлганлар, уларнинг мамлакатни бошқариш ҳақидаги фикрлари кўп жиҳатдан Хўжа Аҳрор қарашларига яқин эди. Мулоҳаза қилиб кўрилса, мақолада келтирилган маълумотлар асосида Хўжа Аҳрорни замонасининг оддий феодал амалдорларидан ҳам ёмонроқ деб ўйлаш, асло мумкин эмас».³ Кўриниб турибдики, шарқшунос тўпلامдан жой олган мақолаларга муносабат билдирганда илмий ҳақиқатни бош мезон сифатида олади, ўз танқидий мулоҳазаларини эса босиқлик билан тарихий, манокрий, адабий манбаларларга асосланиб айтади. Алишер Навоий дунёқарашига доир Ойбек ва А.Дейчнинг ҳамкорликда ёзган «**Навоийнинг ғоялар дунёси**» мақоласи юзасидан эса ижобий фикрлар билдириб, айрим ноаниқликларни кўрсатиб ўтади.

Биз юқорида олимнинг Тошкентда яшаган йиллари илмий фаолиятидаги энг самарали давр деб айтган эдик. Дарҳақиқат, унинг уч монографияси: «**Навоий**», «**Жомий**» ва «**Александр ҳақида роман ва унинг Шарқдаги асосий версиялари**» тадқиқоти республикамиз қўлёзма фондларидан унумли фойдаланган ҳолда дунёга келган. Е.Бертельс Шарқ адабиёти намуналарига баҳо берганда узоқ асрлик адабий жараёни узлуксиз, яхлит ва аниқ пайтда доимий ўзгаришларга мойил тарзда кўради ҳамда бир мавзу дорасидаги асарларни ўзаро қиёслаб фикр-мулоҳаза юритади. У шарқ «**Искандарнома**»ларини (Фирдавсий, Низомий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий дostonларини) чоғиштириб ҳар бир муаллифнинг мавзуни ёритишдаги хос жиҳатларини, адабий анъанага муносабатини, яратилган асарнинг замон билан боғлиқ ҳолатларини мисоллар билан исботлаб кўрсатади. Бунда унинг Шарқ адабиётини яхши билиши, предмет тарихидан пухта хабардорлиги, тадқиқотни кенг қўламда олиб бориши ижобий натижани таъминлайди. Масалан, у «Искандарнома»лар

¹ Там же 459 с.

² Там же 460 с.

³ 461 с.

тадқиқига киришишдан аввал Низомий достони ва умуман шоир ижоди (Е.Бертельс ўтган асрнинг 20-йилларидан бошлаб Низомий ижоди билан то умрининг сўнгига қадар изчил шуғулланган – А.Э.) билан яқиндан танишлиги, дostonнинг илмий-танқидий матни ўзи раҳбарилгида тузилганини, айрим қисмларини рус тилига таржима қилиб, асар юзасидан туркум мақолалар чоп эттирганини ўринли таъкидлаб қуйидагиларни ёзади: «Шундай қилиб, мен Низомий достони билан яхши танишман; уни ўрганиш асносида мавзу тарихи билан ҳам яқиндан танишдим ва энди менда Навоий асарини тадқиқ қилиш учун мустақкам замин пайдо бўлди».¹

Муҳтарам олимнинг ушбу мулоҳазалари методологик қийматга эга бўлиб, у бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, чунки мустақиллик йиллари Навоий ижоди асосан ўзбек адабиёти доирасида ўрганилмоқда, бундай ёндошувда, табиийки, анъана ва новаторлик масаласи ҳамда шоир ижодини Шарқ адабиёти контекстида баҳолаш орқа ўринга ўтиб, тадқиқот натижалари миллий адабиётшунослик доирасида чекланиб қолмоқда. Шарқшунос Е.Бертельс эса улуг шоир ижодини кўп асрлик Шарқ адабиётининг ажралмас таркибий қисми деб билган ва тадқиқотларида асосий урғуни Алишер Навоий ижодиётининг Шарқ адабиёти тарихида тутган мавқеини белгилашга қаратган. Масалан, олимнинг юқоридаги монографиясининг биринчи бўлими Навоий салафлари ижодида Искандар образи талқини хусусида бўлса, иккинчи қисми тўлиқ «Садди Искандарий» ҳақидадир. Шарқ «Искандарнома»лари орасида Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони ижтимоий-сиёсий масалаларни юксак бадиёт билан ифодалаган дoston сифатида айрича ўрин тутишини олим ўринли таъкидлайди: «Дарҳақиқат, кўплаб Шарқ «Искандарнома»лари орасида Навоий достони шубҳасиз, айрича ўрин тутди».² Бунинг сабаби, улуг шоир салафларидан фарқли равишда давлат арбоби сифатида мамлакат сиёсий тарихида катта роль ўйнаган, турли давлат лавозимларида хизмат қилган. Шоирнинг ижтимоий фаолияти ҳамда ижодиаро яхлитлик, бирлик мавжуд бўлиб, у нафақат юксак ғояларни қуйлади, балки ўз маслаги йўлида курашди ҳам. Мана шу фазилатлари билан Алишер Навоий салаф ва халафларидан алоҳида ажралиб туради. «Хамса»нинг якунловчи достони бўлмиш «Садди Искандарий»да ўз даври учун муҳим ҳисобланган мамлакатни адолат билан бошқаришга доир бир қанча ижтимоий-сиёсий, ахлоқий муаммолар ўзининг юксак бадиий ифодасини топган.

Олим Искандар мавзуидаги дostonларни қиёсий-адабий таҳлил этиб, хулосада шоир асарининг салафлари асарларидан ажралиб турувчи фазилатлари хусусида шундай ёзади: «Айни шу ерда Навоий Низомийнинг ҳаддан зиёд қатъи ахлоқий меъёрларидан, айтиш мумкинки, ниҳоят даражада гўзал, бироқ амалиётда етиб бўлмас идеалидан бир қадар узоқдир. Низомий ларзага солади. Навоий эса қалб тафти билан иситади, тасалли беради, юракни орзулар билан тўлдиради ва шоир асарларининг мангуликка муҳрлаган куч-қудрати ҳам айни шундадир».³

Олим дostonнинг тўлақонли бадиий талқини ҳозирги пайтда орқа ўринга ўтади деб тўғри таъкидлайди, чунки, биринчидан, Алишер Навоий жиддий шоир, ҳар бир сўзни муайян мақсад билан ишлатади, иккинчидан, у ёки бу сўз ҳақиқатан ҳам шоир томонидан ёзилганига тадқиқотчи тўлиқ ишонч ҳосил қилиши учун биринчи галда унинг **илмий-танқидий матнига** эга бўлиш зарур деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, олим асарни замонавий китобхонларга ҳамда ўрта мактабларнинг юқори синф ўқувчиларига етказишда (у шоир асарлари билан илк маротаба танишишганларга айнан «Садди Искандарий»ни тавсия қилади) кенг қўламли изоҳ ва шарҳлар билан таъминланиши шартлигини таъкидлайди.

¹ Ўша ерда, 284-285 с.

² Ўша ерда, 284 с.

³ Ўша ерда 410 с.

Биз рус олимларининг Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди, Россияда сақланаётган шоир қўлёзмаларининг илмий тавсифи, асарларининг рус тилига таржималари бўйича бир қатор ишларни амалга оширганларидан хабардормиз ва буни ниҳоятда қадрлаймиз. Рус навоийшунослиги тарихида Е.Э.Бертельс шоир ижодини, унинг шахсиятини қалбан чуқур англагани, нозик ҳис этгани билан алоҳида ажралиб туради ва шу сабабли Ўзбекистонда олим ҳақида сўз борганда уни эҳтиром ила «*Устоз*» дея тилга олинади. Шу ўринда Е.Э.Бертельснинг шоир ижоди бўйича ёзган тадқиқотлари, тақриз, мақолаларини тўплаб, зарур илмий изоҳлар билан таъминлаб нашрга тайёрлаган шогирди Эргаш Рустамов хизматларини таъкидлаш жоиздир. Бугунги кунда юртимизда устоз шарқшуноснинг «Навоий», «Жомий» китоби, «Навоий ва Аттот» мақоласи, айрим рисоалари филология фанлари доктори, тилшунос Ибодулло Мирзаев томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Бу ёш авлодни улуғ навоийшунос илмий мероси билан яқиндан танишувида муҳим роль ўйнайди.

Биз юқорида мухтарам олимнинг айрим мақолалари, монографияси юзасидан имконият доирасида фикр-мулоҳаза юритдик. Ўйлашимизча, уларнинг аксарият қисми бугун ҳам ўз долзарблигини сақлаб қолган ва шу боис улуғ навоийшуноснинг илмий меросига теран назар ташлаш истикболдаги ишлар мувафакқиятини белгилайди.

АЛИШЕР НАВОИЙ САМАРҚАНДДА

Мардиев Шокир, Осомиддинова Гулҳаё,

Тошкент давлат иқтисодиёт университети Самарқанд филиали Тиллар кафедраси ўқитувчиси; Самарқанд давлат университети талабаси; Ўзбекистон.

Рубъи маскуннинг сайқали дея таърифланмиш азим шаҳар Самарқанд тарихимизда ўтган кўпгина мутафаккирлар тақдирида ёрқин из қолдирган. Қадимул айёмдан, милoddан аввалги VIIIасрлардан буён бу муқаддас юртга қараб йўл олган илм ва маърифатталабларнинг, устоз ва муршидталабларнинг қадамлари тингани йўқ. Шеърят мулкининг соҳибқирони Амир Низомиддин Алишер Навоийни ҳам ҳаётининг энг масъулиятли давларида шу шаҳар меҳр билан ўз бағрига олган эди. Бунинг натижаси сифатида эса Самарқанд бир умр шоир қалбида нодир инжудек таассурот қолдирди, дилбар инсонларнинг сиймоси эса ширин хотира бўлиб қолди.

Алишер Навоий Мовароуннахрнинг маркази бўлмиш Самарқандни жаннатларга тенглаштириб «Самарқанди фирдавсмонанд» деб атайди. Унинг тасаввурида Самарқанд – жаннат, атрофидаги ариқлар ҳам жаннат ариқлари. Руди Кўҳак (Зарафшон дарёсининг) суви асал билан тенгдир. Бу сув беморни даволайди. Ундан бутун Самарқанд водийси баҳраманд бўладилар. Самарқанддаги Кўҳак (Чўпонота тепалиги) жаҳон хазинасининг тилсимотидир. Ундаги ҳатто «ушоқ тошлар» ҳам «лаълу инжу» билан тенгдир, ўт-ўланларнинг ям-яшил ранги мовий осмонни эслатади.

Ҳазрат Навоийнинг 24-25 ёшларида Самарқандга қилган сафарлари, бу ерда кечирган ҳаёти, бу сермашаққат, аммо фараҳли йилларнинг шоир кейинги ижодига таъсири масалалари самарқандлик олимлар томонидан анча муфассал тадқиқ этилган. Ўтган асрнинг ўрталарида академик Воҳид Абдуллаев улуғ шоиримизнинг Самарқанддаги ҳаёти ва фаолияти ҳақида фундаментал тадқиқот яратди. Бу тадқиқот бугунги кунга қадар ҳам ўзининг юксак илмий

қимматини йўқотгани йўқ. Унинг навоийшуносликдаги аҳамияти шундан иборатки, буюк шоир ҳаёти даврларининг Машҳад, Ҳирот (Самарқандга келгунга қадар), Астробод тафсилотлари муфассал ёритилмаган. Фанимиз бу соҳада умумий маълумотлар билан кифояланмоқда. Бунинг ўзига хос сабаблари ҳам бор, албатта. Навоий Машҳадда жуда ёшлик давларида бўлган. Унинг бу ердаги фаолияти асосан ўқиш-¹⁰⁵ўрганишдан иборат бўлиб, қуршаган адабий-маърифий муҳит ҳақида ўз асарларида маълумотлар қолдирган. Астрободда эса шоир бор-йўғи бир йил бўлган. Шунинг учун унинг бу давр ҳаёти тафсилотларини ёритишнинг мушкуллик жиҳатлари бор.

Самарқандда эса шоир онгли ҳаётининг энг жўшқин даври кечди. У бу ерга машҳур шоир бўлиб келди. Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибек Вафойи уни ўз мартабасига муносиб тарзда иззат-икром қилди, самарқандлик йирик олимлар унга дарс берганларида алоҳида эътибор билан муносабатда бўлдилар. Аммо энг муҳим ва жиддий масала борки, бу Самарқанднинг ҳазрат Навоийнинг Машҳадда шайх Камол Турбатий, Паҳлавон Муҳаммадлар воситасида шакллана бошлаган фалсафий-маърифий, диний-тасаввуфий қизиқишлари бир ўзанга тушишига йўл очган, бу соҳадаги дунёқараши шаклланишига имкон яратган шаҳарларидан бири эканлигидир. Академик Ботурхон Валихўжаевнинг илмий асосланган мантиқий хулосаларига кўра, ҳазрат Навоий Ҳиротдан чиқиб кетишни ният қилар эканлар, қайси шаҳарни танлаш ўзларининг ихтиёрларида эди. Ул зот Камоли Турбатийдек, Паҳлавон Муҳаммаддек дўсту ёрлари бор бўлган ер Машҳадни танлашлари ҳам мумкин эди. Бунинг устига, шоир Ҳиротдан кетишни ният қилган пайтлари отахонлари Саййид Ҳасан Ардашер ҳам Машҳадда эди. Аммо Навоий Самарқандни танлади. Чунки бу ерда ақли камолга етган, қаламининг шуҳрати кенг ёйилган ёш шоирни меҳригиё сингари ўзига тортиб турган янги илм – илми ирфон дарғаси, муршиди комил Ҳазрати Носуриддин Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Вали бор эдилар. Навоийнинг Самарқанддаги таҳсил йиллари, ул зотни қуршаган маънавий, адабий муҳит, шоир ва Абуллайсийлар хонадони, шоирнинг машғулоти ва билим доираси, адабий фаолияти, унинг Ҳиротга қайтиши ва Самарқанд билан доимий муносабатда бўлиши, Навоийнинг самарқандлик издошлари каби мавзулар академик В. Абдуллаев илмий тадқиқоти ва «Навоий Самарқандда» деб номланган монографиясида кенг таҳлил этилган бўлса, кейинги йирик навоийшунос олим Б. Валихўжаев шоир фаолиятининг янги тафсилотларига аҳли илм эътиборини тортди. Олим Навоийнинг шайх Хожа Аҳрори Вали назарига тушиши, унинг илтифотларига мушарраф бўлиши, йирик фақиҳ Хожа Файзуллоҳ Абулайс Самарқандий ва унинг оиласи билан муносабатлари, Самарқандда яратилган ёки бу шаҳар билан боғлиқ асарлари хусусида фикр юритади. У ўзига яратилган тадқиқотларни тўлдиришга, янги илмий фактлар билан бойитишга интилар экан, шоирнинг нақшбандия тариқатига расман кириши ҳам Самарқанд 105билан бевосита боғлиқ эди, деган фикрни ўртага ташлайди. Унинг кузатувларига кўра, шоир ўзининг пири, шайх Нуриддин Абдурахмон Жомий билан ҳам Самарқанд сафарида, қарвон йўлларида учрашган эди. Олим Навоийнинг самарқандлик ёру биродарлари, энг қадрли ҳамсабоқ дўстлари билан муносабатларини ҳам назардан қочирмайди, Навоийнинг Самарқандда ёзилган

Кўкрагимдир субҳнинг пироханидин чокроқ,

Кипригим шабнам тўкилган сабзадин намнокроқ

матлаъси билан бошланувчи ажойиб дилтортар ғазали ҳақида қизиқарли маълумотлар келтиради. Шоирнинг зулқофиятайн санъати билан дарж этилган, ўткир фаҳм-фаросати билан «саромади замона» саналган дўсти Мирзобек хотирасига ёзиб тугатилган

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,

Ким жонга қаро бало бўлубтур

деб бошланувчи ғазали ҳам Самарқанддаги ижодиёти намуналаридан биридир. У дўсти қалами натижаси бўлган мазкур матлаъни унинг хотирасини абадийлаштириш учун тўлиқ ғазал ҳолига келтирганлиги ҳақида «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида маълумот беради. Навоийнинг Самарқанддаги адабий-илмий фаолияти ҳали жуда кўп тадқиқотлар учун мавзу бўлиши мумкин. Навоийшунослик соҳасида изланишлар олиб боровчилар шоирнинг бу ерда аниқ ва табиий фанларни ўрганиш бўйича қилган сайъ-ҳаракатлари, қизиқишлари доираси ҳақида чуқурроқ фикр юритмоқлари, унинг мактуботи (ёзишмалари)даги Самарқанд билан боғлиқ тафсилотларга аниқлик киритишлари, Самарқанддаги қадамжолари харитаси хусусида ўйлаб кўрмоқлари лозим кўринади. Шоир шеъриятида осмон жисмлари, сайёралар билан боғлиқ чуқур илмий мулоҳазалар кўзга ташланади. Бу унинг Мирзо Улуғбек расадхонасида олган таълими самаралари эмасмикин? Шоир асарларида қимматбаҳо тошлар, жавоҳирлар ҳақида ҳам теран илмий тушунчалар, ташбеҳлар, бадий лавҳалар учрайди. Бу бевосита Навоийнинг бирор жавҳаршунос устози ҳам бўлгандир, деган тасаввур уйғотади. Бу каби қатор саволларга жавоб топиш учун ҳали самарқандлик толиби илмлар ихлос билан жуда кўп изланишлар олиб боришлари лозим.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев В. Танланган асарлар. Икки жилдлик. Тошкент: Фан, 2002.
2. Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. - Тошкент: Бадий адабиёт - 1968. - 136 б.
3. Валихўжаев Б. Алишер Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари //Мулоқот.- 1991.- №2. - Б.23-31.
4. Муҳиддинов М. Навоийнинг ишқ баёни//Саодат.- 1991.- № 3. -Б.8-9.
5. Мирзоев А. Алишер Навои ва Абдурахмони Чоми. – Душанбе: Ирфон,1968. - 64 с.
6. Равшанов П. ва б. Тарих бадийати. – Тошкент: ФАН,1989. -234 б.
7. Шукуров Н. Бу олам саҳнида... – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. - 248 б.
8. Ғаниева С. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари ва самарқандлик шоирлар // Ўзбек тили ва адабиёти.- 1970.- № 6. -Б.24-28.

АЛИШЕР НАВОИЙ ШАХСИЯТИ ВА ИЖОДИЁТИГА ЖАНУБИЙ ОСИЁ АЛЛОМАЛАРИ ТОМОНИДАН БИР НИГОҲ

Раҳматжоновна Камола Абдумутал қизи,

Тошкент давлат шарқшунослик университети тадқиқотчиси; Ўзбекистон.

Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз¹.

Ғазал мулкининг султони Мир Алишер Навоий илгари сурган мазкур ғоя орадан неча аср ўтса ҳам ўз қийматини йўқотмай келмоқда. Маълумки, Алишер Навоий Чигатой (Эски ўзбек тили) ҳамда форсийда ижод қилган ўзбек адабиётининг энг йирик номоёндаларидан биридир. Навоий асарлари ўз даврининг нафақат маъданий, балки сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳолатларидан ҳам хабар беради.

*Сўздирки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздирки, берур жонга хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,*

¹ Алишер Навоий «Ҳикматлар». Ўзбекистон. – Т. 2011. – Б.6.

Билким, гуҳари ширифроқ йўқ ондин¹

Дарҳақиқат, сўз инсоннинг бошқа жонзотлардан ажратиб турувчи асосий белгилардан биридир. Унинг нутқдаги ифодаси эса тил бўлиб, минтақавий шарт-шароитга кўра дунё тиллари турличадир. Адабий нуқтаи назардан ёндошганда, Навоий асарлари Маразий Осиё минтақасида энг кўп ўрганилган адабий жараёни ифода этади. Бу эса унинг ноёб асарлари Марказий Осиёликларнинг интеллектуал ҳаётида алоҳида ўрин эгаллаганлигини кўрсатади.

Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари икки тил луғатининг қиёсий жараёнига бағишланган бўлиб, у 1499 йилда ёзилган. Бу асар улуг ижодкор умрининг сўнгида ёзилганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Бундан билиш мумкинки, Навоий умри давомида тил билан боғлиқ барча билган, кўрган-кечирганларини мазкур асарда ифодалаган. Она тили – туркийда «Хазойин ул-маоний», «Хамса» каби лирик ва эпик ижодиётнинг мумтоз намуналарини яратиб, шарқ адабиётида Низомий, Деҳлавийдек мақомга кўтарилган Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асари мисолида тилимизнинг бадиий имкониятларини кашф этади. Асарга шоирнинг ярим асрдан ортиқ туркий тил хазинасида амалга оширган тадқиқотлари – назмий ва насрий китоблари вужудга келтириш тажрибасидан келиб чиқиб тартиб берилади. Бу асарда эски ўзбек тили ҳамда форс-тожик тиллари бир-бирига қиёсан ўрганилади. Ўша даврда форс-тожик тилида шеърлар битиш, асарлар ёзиш бир мунча осонроқ ва енгилроқ туюларди². Мазкур асарда дунё тиллари хусусида сўз борар экан, шоир шундай дейди:

*Ки то бўлғай жаҳон боғи бу гулшан мевазор ўлсин,
Ҳаримида бу булбулларга бу дилбонг бор ўлсин.*

Навоий ўзининг биргина «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида келтирилган мазкур байт орқали жаҳон тилларнинг ўзаро узвий боғлиқлигини, бир тил иккинчисидан мутлақо кам эмаслигини, аксинча тиллар ижтимоий-иқтисодий ҳаётда бир-бири билан доимий алоқадор эканлигини кўрсата олган. Агар дунё бир боғ бўлса, ундаги мавжуд тиллар мевалардир. Бу мевалардан баҳраманд бўлиш, уларни асраб-авайлаб, кўпайтириш кераклигини таъкидлаган. Шу нуқтаи назардан ҳам унинг кўплаб асарлари, айниқса, ғазал ва рубоийлари дунё миқёсида кенг тарқалган.

Жанубий Осиё минтақасига келганда, Алишер Навоий шахсияти ва ижодиётига ҳамиша юксак ҳурмат билан қаралган. Навоий асарларида ўртага ташланган тил вазияти билан боғлиқ жараён Жанубий Осиё халқлари орасида долзарбдир. Бу муаммо мазкур ҳудудда тил ва элатларнинг ниҳоятда кўплиги билан боғлиқ. Маълумки, Жанубий Осиё минтақасида Алишер Навоий яшаб ижод этган даврда ҳукмрон тиллардан бири форсий бўлган. Бу эса форсий тилининг маҳаллий тилларга ва лаҳжаларга ўз таъсирини ўтказганлигини кўрсатади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Навоий ижодиётига Жанубий Осиёлик тадқиқотчиларнинг қизиқишлари ортиб бормокда.

Жумладан, ҳинд адабиётшуноси, таржимон ва танқидчи ҳиндистонлик жамоат арбоби Қамар асарларидир. Қамар Раиснинг асл исми Мусаҳиб Али Хон бўлиб, у 1997-2004 йиллар давомида Ўзбекистондаги Ҳиндистон маданият маркази директори лавозимида ишлайди. Айни вақтда Ўзбекистон – Ҳиндистон дўстлик жамияти раиси ҳам бўлган. У ўзбекистонлик кўплаб ёзувчиларнинг машҳур асарларини урду тилига таржима қилган. Қамар Раиснинг Алишер Навоий шахсияти ва ижодиёти билан боғлиқ йирик асари «Ўзбекистон ва Алишер Навоий» номли асаридир. Мазкур асар профессор Қамар Раиснинг Ўзбекистонга қилган сафари чоғида ёзилган бўлиб, унда Навоийнинг машҳур «Хамса»сидаги «Фарҳод ва Ширин» достонидан лавҳалар ҳамда ўнлаб машҳур ғазал ва рубоийларининг таржима ва тавсифлари келтирилган. Масалан,

Бошни фидо айла ато қошига,

¹ Алишер Навоий «Ҳикматлар». Ўзбекистон. – Т. 2011. – Б.346.

² А.Мухторов, У.Санакулов Ўзбек адабий тили тарихи. Ўқитувчи. –Т.1995. – Б. 144.

*Жисмни қил садқа ано бошига.
Тун кунингга айлагали нур фош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.*

Алишер Навоий

Қамар Раис томонидан таржима қилинган мазкур рубоий дидактик жанрда бўлиб, таржимон урдуча вариантини маҳорат билан ифодалайди. Таржима жараёнида адиб ёзувчи руҳиятини сақлаб қола олган. Сўзлардан ўринли фойдаланиб, рубоий жанрига хос *а-а, б-б* структурага амал қилган:

سر اپنا اپنی ماں کے کر دے صدقے
جسم کو اپنے باپ کے کر حوالے
دن اور رات کا اجالا ان ہی سے مان
ایک سورج ہے تو دوسرے کو چندا جان¹

Бундан ташқари, машхур ҳиндистонлик урду ёзувчилардан Сайид Сажжад Ҳайдар Йилдиримнинг ёзишича, Алишер Навоий ғазалнавислигининг намуналари нафақат урду ғазалиётида, ҳатто ҳиндий шеърлятида ҳам сезиларли даражада акс этади. Танқидчиларнинг фикрича, Агҳа Ҳашар Кашмирийнинг «Рустаму Сухроб» ҳамда Сайид Имтиёз Али Тожнинг «Анаркали» асарлари Алишер Навоий услубида ёзилган йирик ижод намуналаридир².

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг йигирма саккиз йиллиги арафасида мамлакатнинг Покистон Ислом Республикасидаги элчихонасида Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари урду тилига таржима нашри тақдироти бўлиб ўтгани юқоридаги фикрларнинг яққол исботидир. Мазкур асар асли келиб чиқиши ўзбек бўлган покистонлик таниқли филолог олим, профессор Ўғуз Билол томонидан урду тилига таржима қилинган. Унинг таъкидлашича, сўнгги йилларда Покистон ижтимоий-сиёсий ва илмий доиралар, маҳаллий талаба-ёшлар ўртасида Ўзбекистон тарихи ва адабиётини ўрганишга қизиқиш ортиб, Алишер Навоий каби ўзбек мумтоз адабиёти йирик намоёндаларининг асарлари оммалашиб келмоқда.

Бундан ташқари Покистон-Ўзбекистон форуми раиси Агҳа Икбар Харуннинг фикрича, Алишер Навоий ғазал мулканиннг султонидир ва унинг ғазалнависликдаги услуби мумтоз урду ғазалнавислиги билан бир қаторда замонавий назм ва насрчиликнинг асосларидандир.

Жанубий Осиё минтақасидаги алломаларнинг буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини эътироф этганда, Ҳиндистон ва Покистон ўлкаларидан ташқари афғонистонлик давлат арбобларини ҳам келтириш ўринлидир. 2016 йил Афғонистоннинг Кобул шаҳрида Мир Алишер Навоийнинг 575 йиллиги муносабати билан бўлиб ўтган симпозиуми бунга яққол мисолдир. Мазкур симпозиумда Навоий меросини катта ҳурмат ва қизиқиш билан ўрганиб келаётган бир қатор Жанубий Осиёлик олимлар, жумладан, Покистондаги Панжоб университети профессори, доктор Али Комил Қизилбош, Ҳиндистондаги Дехли университети форс тили факультети профессори, доктор Шариф Ҳусайн Қосимий ва Тожикистондан Анвар Муҳаммад Адиб Ҳамнавоий каби етук олимлар ўз маърузалари билан иштирок этдилар. Улар Навоий меросига юксак баҳо бериб, унинг жаҳон маданияти олдидаги хизматларини эътироф этдилар.

Кўринадики, неча асрлик замон ва маконлардан оғишмай ўтиб келаётган Мир Алишер Навоий шахсияти ва унинг ўчмас дурдоналари нафақат туркий халқлар учун балки дунё миқёсида ижтимоий, маданий, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир. Унинг бу каби асарлари чин маънода миллат ва элатларни дўстона муносабатда бирлашишга, халқлар ўртасида ўзаро илм айрбошлашга муносиб хизмат қилади.

¹ Qamar Rais. O'zbekiston va Alisher Navoiy. Chandigarh, India. 1994. – P. 101.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алишер Навоий «Ҳикматлар». Ўзбекистон. – Т. 2011.
2. А.Мухторов, У.Санакулов Ўзбек адабий тили тарихи. Ўқитувчи. –Т. 1995.
3. Л.К.Синха, А.Ч.Ванерджи История Индии. Изд. Иностранной литературы. – М. 1954.
4. Г.А. Бонгард – Левин, Г.Ф. Ильин Индия в древности. Главное изд. Восточной литературы.– М. 1983.
5. Зарубежный Восток. Языковая ситуация и языковая политика. Наука. – М. 1984.
6. Сайид Ихтишам Хусейн История литературы урду. Изд. Восточной литературы.– М. 1961.
7. Qamar Rais. O‘zbekiston va Alisher Navoiy. Chandigarh, India. 1994.

НАВОИЙ ИЖОДИ ПРОФЕССОР Б.САРИМСОҚОВ ТАЛҚИНИДА

Раҳмонова Зарина Алишеровна,

Самарқанд давлат университети мустақил тадқиқотчиси; Ўзбекистон.

Маълумки, бугунгача сўз илмида Навоий асарларининг турлича талқинлари яратилган. Шоирнинг назмий, насрий ва бошқа турдаги асарлари тадқиқотчилар томонидан адабий-танқидий, фалсафий, психологик, диний-тасаввуфий жиҳатлардан тадқиқ этилган. Сўз мулкининг буюк султони бўлмиш Навоий ижоди адабиётшунослик илмига улкан ҳисса қўшган забардаст олим, профессор Баҳодир Саримсоқов назаридан ҳам четда қолмади. Унинг тадқиқотларида Навоий ижодига илмий-назарий, эстетик ёндашувни кўриш мумкин. Хусусан, «Алишер Навоий поэтик синтаксисидаги бир усул хусусида»¹ «Алишер Навоий шеърисида ғазал-мулоқот шакллари»², «Алишер Навоий ва шеърини мезонлар масаласи»³, «Бадиий ижоднинг икки асоси» (Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. Т. 2006.) каби мақолаларида мумтоз шеъримиздаги шеърини қонунлар, уларнинг адабий жараёнда қарор топиши, Навоий шеърисидаги поэтик синтаксис ва ғазал-мулоқот шакллари, бадиий ижоддаги мимисес ҳамда матезис масалалари фундаментал жиҳатдан ёритиб берилган.

Олим фаолияти мобайнида навоийшунослик илмидаги энг долзарб муаммоларга мурожаат қилади, уларни илмий-назарий жиҳатдан пухта ўрганиб, янги концепцияларини ишлаб чиқади. Унинг тадқиқотларининг ўзига хослиги фикрлар изчиллиги, аниқлиги, илмий асосланганлиги, мақсадлилиги ва янги хулосалар билан яқун топишида яққол намоён бўлади. Шунингдек, профессор бирор мавзу юзасидан мулоҳаза юритаётиб, бошқа мавзуга оралаб кетмайди, узундан-узоқ мантиқсиз жумлалар тузмайди, фикрини қисқа ва лўнда ифодалаш ҳам олимга хос индивидуал хусусиятлардан ҳисобланади.

«Алишер Навоий поэтик синтаксисидаги бир усул хусусида» номли мақоласида олим ғазал байтининг биринчи мисрадан иккинчи мисрага кўчиши, яъни анжамбеман

¹ Саримсоқов Б. «Алишер Навоий поэтик синтаксисидаги бир усул хусусида» // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001 йил 1-сон.

² Саримсоқов Б. Алишер Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004 йил 2-сон, 7-бет.

³ Саримсоқов Б. Алишер Навоий ижодида шеърини мезонлар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004 йил 1-сон.

фикрий кўчув ҳодисаси ҳақида тўхталади. «Одатда, шеърда мисралар мазмунан ва шаклан тугал бўлишлари талаб этилади. Бироқ шоир айтмоқчи бўлган поэтик фикр, у ифодамоқчи бўлган лирик кечинма мураккаблиги туфайли байтдаги шеърий мисралар мустақиллиги бузилади, биринчи мисрада бошланган поэтик фикр иккинчи мисрада якунланади. Табиийки, шеърий жумланинг биринчи мисрадан иккинчи мисрага кўчиши байт мазмуни, вазни ва оҳангини бузмаган ҳолда давом этиши ижодкорнинг санъаткорлигини белгилайди»¹.

Адабиётшунос ғазал байти таркибида қўлланган синтактик кўчув ҳодисасининг типологик кўринишларини аниқлайди. Поэтик кўчув шунчаки кўчув ҳодисаси эмаслигини, у байтдаги поэтик мазмунни тўғри, мантикий ифодалашнинг муҳим воситаси эканлигини Навоий ғазаллари мисолида асослаб беради.

Б.Саримсоқов илмий фаолияти аввалида Навоийнинг насрий асарларига кўпроқ мурожаат қилган бўлса, кейинчалик шоир лирикаси олимни ўзига жалб этди. Навоий лирикасида ғазал-мулоқот феномени, унинг шакллари, поэтик тизими каби муаммоларга бағишланган «Алишер Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари» номли мақоласи ана шулар жумласидан².

Мазкур тадқиқотида адабиётшунос ғазалнинг янгича — ғазал-мулоқот шаклини кашф этди. Мазкур шаклнинг етакчи хусусиятлари, кўринишлари, қўлланиш ўринлари ва вазифаларини аниқлади. Ғазал-мулоқот шаклининг юзага келишини унга ҳаётийлик бағишлаш эҳтиёжи билан изоҳлаб: «Монолог нутқ ғазалга маълум даражада монотонлик бағишлайди. Асарга жонлилик бағишлаш, унга ҳаётийлик – полифония олиб кириш эҳтиёжи ғазалга мулоқот-нутқ шаклини олиб киришга сабаб бўлади»¹ дейди ва ана шу мулоқот шаклига эга бўлган ғазалларни шартли равишда «ғазал-мулоқот» деб атайди. Мазкур шакл ғазал жанрининг ифода ҳамда тасвир имкониятларини бойитишга хизмат қилса-да, ўз хусусиятларига кўра, лирик турдан ташқари, драмага хос ифода имкониятларига ҳам эга эканлигини аниқлайди³. Олимнинг ёзишича, ғазал-мулоқот шакли шоир учун лирик конфликт шиддатини тўлалигича беришга, ғазалдаги лирик драматизмни таранг тутиб туришга, энг муҳими, полифонияни кучайтиришга имкон беради. Булардан келиб чиқиб, Б.Саримсоқов: «Ғазал-мулоқот шакли жанрнинг имкониятларини бойитишга хизмат қилар экан, у лирика адабий турининг ўз заминида эмас, балки ўзга адабий тур – драмага хос ифода имкониятларидан «қарз» олиш орқали вужудга келган, дейишга асос бор. Чунки монологик нутққа қараганда, мулоқот нутқ шакли табиийроқ ва ҳаётийроқдир», деган муҳим тезисни ўртага ташлайди. Шу ўринда ғазал-мулоқот шаклининг 2 хил (тўлиқ ғазал-мулоқот ва мулоқот байт) кўринишлари ва уларга хос хусусиятларни Навоий ғазаллари мисолида кўрсатиб беради.

Олимнинг кузатишича, Навоий мулоқотнинг бу кўринишини ғазалнинг истаган ўрнида эмас, балки ўзи зарур деб топган ўринлардагина қўллаган ва бундай типик ўринлар қуйидагилар:

1. Ғазал матласида. Бунда матлада кучлироқ поэтик тезис қўйиш имкони ортади ва ғазалнинг кейинги байтларида уни ривожлантириш ёки бадиий далиллаш учун йўл очилади.

2. Ғазал матласидан кейинги байтда. Бунда матладаги гўзал ва нафис поэтик тезис иккинчи байтда фавқулодда йўсинда ривожлантирилади.

¹ Саримсоқов Б. «Алишер Навоий поэтик синтаксисидagi бир усул хусусида» // Ўзбек тили ва адабиёти Ўзбек тили ва адабиёти, 2001 йил 1-сон, 7-бет.

² Б. Саримсоқов. Алишер Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари// Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, 1-сон.

³ Саримсоқов Б. Алишер Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари//Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 2-сон, 7-бет

³ Бу ҳақда қаранг: Узоқ Жўрақулов. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2015. - 356 б.

3. Ғазал мақтасида. Маълумки, мақтаъ ғазал ғоясини очиб берувчи, фалсафий-дидактик вазифа адо этувчи якуний байт ҳисобланади. Шунинг учун ҳар бир шоир ғазал матлаиға қай даражада эътибор қаратса, ғазал мақтасига ундан-да ортиқроқ эътибор қаратади ва улар ўртасидаги мантикий алоқадорликни бузмасликка ҳаракат қилади¹.

Ғазал-мулоқот шакли лирик конфликт оқимининг шиддаткорлигини ошириш, лирик драматизмни таранглаштириш ва ғазалдаги полифонияни кучайтиришга хизмат қилишини олим Навоий ижоди мисолида асослаб берган.

«Бадий ижоднинг икки асоси»¹ номли мақоласида олим бадий ижоднинг икки асоси — биринчиси мимесис, иккинчи матезис (лотинча «matethis» — тажриба ва кузатишлар орқали эришилган билим) деган тезисни илгари суради. Навоий ишончли тарихий-фалсафий хулосага келишида нафақат мимесис (яъни ҳаётга ўхшатиш усули), балки матезис назариясига ҳам амал қилгани шоирнинг ғазаллари таҳлили жараёнида аён бўлади. Бадий ижод асослари хусусидаги бу каби индивидуал назарий қарашлар бадий матн таҳлилида янгича талқинларни юзага келтирди.

Б.Саримсоқовнинг мумтоз адабиёт йўналишидаги салмоқли мақолаларидан яна бири «Навоий ва шеърӣ мезонлар масаласи» деб номланади².

Б.Саримсоқов мазкур мақоласида мумтоз адабиётдаги шеърӣ канонлар, уларнинг адабий жараёнда қарор топиши ва амал қилиши сингари муаммолар хусусида фикр юритилган. Мақолада ёзилишича, Е.Э.Бертельс, Ҳоди Зариф, Э.Рустамов, А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов сингари адабиётшунослар шеърӣ мезонлар масаласига муносабат билдирган бўлсалар-да, бу масалага доир илмий қарашлар узил-кесил ҳал қилинмаган. Айрим илмий монографияларда алоҳида бир асарга икки жанрнинг атамасининг ишлатиш ҳоллари учрайди. Масалан, академик Б.Валихўжаевнинг ишларида «туюқ-рубойӣ», «қитъа-туюқ», профессор Р.Орзибековнинг китобларида «туюқ-рубойӣ», «рубойӣ-туюқ» каби мафҳумлар қўлланиладики, мазкур тадқиқотида олим атамаларни қўллашдаги шундай чалкашликларни бартараф этишга ҳаракат қилади.

Ўзбек адабий-назарӣ тафаккури тарихида Алишер Навоий биринчи марта шеърӣ канонлар масаласини кун тартибига қўйгани ва амалий жиҳатдан ўз ижоди мисолида исботлаб бергани тадқиқотда аён бўлади.

Б.Саримсоқов Навоийнинг туюқ ҳақидаги фикрларига алоҳида эътибор қаратади: «Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шоӣ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар.

Бириси «туюғ»дурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мансурдур...»³

Мазкур изохда Навоий «Турк улуси батахсис чигатой халқи аро шоӣ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар» деб жанр этикетини аниқ кўрсатган. Шундан кейин у икки байт, тажнис айтилиши ва ўша вазннинг «рамали мусаддаси максур»дан иборатлиги ҳақида тўхталади.

Б.Саримсоқов шу ўринда Навоийнинг туюққа хос нозик бир нуқтасини топади. Буни олим «саъй қилурларким, тажнис айтилғай», деган фикр асосида шарҳлайди. Ҳозирда биз тилимизда қўллайдиган «саъй» сўзини фақатгина уринмоқ, ҳаракат қилмоқ маъноларида қўлланаётгани, ҳатто бу сўзни ҳаракат сўзи билан жуфт ҳолда, яъни «саъй-ҳаракат» тарзида нотўғри қўлланаётгани, аслида «саъй» — ҳаракат қилиб эришмоқ деган

¹ Саримсоқов Б. Алишер Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари//Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 2-сон, 11-бет.

¹ Саримсоқов Б. Бадий ижоднинг икки асоси. — Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 1-китоб. Т.: 2006, 26-30 бетлар.

² Б. Саримсоқов. Навоий ва шеърӣ мезонлар масаласи//Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 1-сон.

³ Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том, Т.: 2000, 91-95 бетлар.

маъно англатиши, бундан келиб чиқадиган хулоса туюқда тажнис қўлланиши шарт эканлигини таъкидлайди.

Олим шеърӣй канонлар масаласига нафақат Навоӣй, балки ундан олдин ва кейин ижод қилган қатор мутафаккирларнинг асарларига ҳам мурожаат қилди. Жумладан, Бобурнинг қарашларини ҳам эътиборли деб баҳолайди.

Б.Саримсоқов мумтоз шеърӣй жанрлар номланишига ҳам диққат қилиб, уларнинг ҳар бирига хос етакчи хусусиятларни маълум даражада тушунтиришга ҳаракат қилади. Жумладан, рубоӣйнинг тўрт мисрада катта фалсафӣй мазмунни ифодалаши, қитъанинг кесилган, яъни ихчамлаштирилган шаклда ибратли яхлит фикр билдириши, қасиданинг у ёки бу нарсани, шахс ёки воқеани мадҳ этиш ёхуд танқид этишга қасд қилганлигини ифодалашини айтиб, «туюқ» терминининг ифодалаган маъносига асосланиб, ушбу жанрнинг етакчи хусусиятларини аниқлайди: «Маълумки, «туюқ» сўзи қадимги туркий тилда сиқилган, туманли, булутли ва юмук маъноларини англатган. Мана шулардан келиб чиқилса, туюқнинг етакчи канони тажнис бўлиб чиқади. Бевосита тажнисгина туюқдаги мазмунни хира, юмук ифодалашга хизмат қилади».

Умумлаштириб айтганда, Б.Саримсоқов Навоӣй ижодини ўрганиш борасида янгича назарӣй қарашларни илгари сурди. У адабиётшунослик учун муаммоли бўлган адабий тур ва жанрларга ўз нуқтаи назаридан ёндашиб, турли терминологик чалкашликларга барҳам берди; мумтоз адабиётдаги шеърӣят унсурлари — байт, қофия, радиф, композицион ўзига хосликларни назарӣй аспектда ўрганди. Шунингдек, ғазал-мулоқот шакли, унинг етакчи хусусиятлари, қўлланиш ўринлари ва вазифаларини Навоӣй ижоди мисолида ўзига хос тарзда кўрсатиб берди. Олимнинг бу борадаги илмӣй тадқиқотлари навоӣйшунослик уфқларини янада юксалтиришга хизмат қилади.

«MAJOLIS UN-NAFOIS» VA TAZKIRANING TURKIYADA O'RGANILISHIGA DOIR

Jumaboyev Oybek Sheraliyevich,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti; O'zbekiston.

Hazrat Mir Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois»¹ – Nafis majlislar tazkirasi² turkiy tilda qalamga olingan ilk tazkira hisoblanadi. Aksariyat ijod ahli arab va fors tilida ijod qilgan bir davrda, turkiy til salohiyatini ko'rsatib, adabiy til holatiga keltirish maqsadi va uni boshqa tillardan kam emasligini isbotlab berishi, Navoiyning qanchalik buyuk va qat'iyatli shaxsiyat ekanligini ko'rsatadi.

«Majolis un-nafois» asari «Muhokamat ul-Lug'atayn»³ kabi turkiy tilda ijod qilgan shoirlar uchun jasorat manbai va yo'llarini yorituvchi mayoq vazifasini bajardi. Asar o'sha davrdayoq

¹ www.navoi.natlib.uz Asarda 15-asrda Xuroson va qo'shni mamlakatlarda yashagan shoir, yozuvchi va olimlar (jami 459 kishi) ijodiga oid qisqa ma'lumotlar berilgan.

² O'zbek tilining izohli lug'ati 3-tomida tazkiraga quyidagicha izoh beriladi: yozuvchi va shoirlar to'g'risida qisqacha ma'lumot berilib, asarlaridan namunalar keltirilgan, umuman, tarix, tasaffuf, san'at sohasidagi voqea va shaxslar haqida esdalik ruhida yozilgan kitob, antologiya.

³ Navoiy «Muhokamat ul-lug'atayn» — «Ikki til muhokamasi»(1499) deb nomlangan bu asarida turkiy-o'zbek va fors-tojik tillarini qiyosiy o'rganish vositasida turkiy-o'zbek tilining Sharqda mashhur bo'lgan arab va fors-tojik

boshqa tillarga ham tarjima qilinish bilan birga¹ undagi ma'lumotlar boshqa tilda muloqot qiluvchi xalqlar uchun ham qimmatli manba sifatida xizmat qildi. Navoiy «Majolis un-nafois» asarida o'zidan avval ijod etgan Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston» va Davlatshohning «Tazkirat ush-shuaro» asarlariga yuqori baho beradi va boshqa shu turdagi asarlar mavjudiyati haqida so'z yuritadi. Navoiy asar yozilishi sababini ushbu asarlarda joy berilmagan bir qancha qiymatli shoir qolib ketganligi va bu insonlar haqida o'zi asar yozishni niyat qilganligi bilan ifodalaydi va temuriy shahzodalardan bo'lgan do'sti Husayn Bayqoroning tashviq va ko'magi bilan qalamga olganligini ta'kidlaydi.

Turk adabiyotshunoslaridan Prof. Dr. Gunay Kut «Majolis un-nafois» haqida so'z yuritar ekan, Navoiyning ushbu tazkirasini turkiy tilning yuksak salohiyatini ko'rsatib, ilmiy jihatdan isbotlab berishga bag'ishlangan «Muhokamat ul-lug'atayn» asarini yaratishga undagan asar deb baholaydi: «*Aminmanki, Navoiy chig'atoy shoirlarining hayoti va ijodi haqida yozgan «Majolis un-nafois» va «Nasoyim ul-muhabbat» nomli valiylar haqidagi hikoyalari joy olgan kitobida ko'pchilikni o'z asarlarini fors va arab tilida yozganligini aniqlagan. Bu mavzu ustida chuqur o'ylagan bo'lishi kerakki, oxirgi va en muhim asarlaridan biri bo'lgan «Muhokamat ul-lug'atayn»da turk tilining fors tilidan ustun ekanligini isbotlashni maqsad qilgan*»².

Navoiy «Majolis un-nafois» asari orqali bizga o'sha davrga bog'liq voqea hodisalar, kishilar hayotiga bog'liq sharxlar, zamonaning eng yuqori qatlami bo'lgan shoirlar, yozuvchilar, valiylar va ilm-fanga aloqador kishilar haqida ilmiy ma'lumot bergan. Ma'lumki, 1447-yil 6 yoshli Navoiy otasi bilan Iroq yo'lida karvonsaroyga dam olish uchun to'xtalganda, tasodifan o'sha yerda shu maqsadda to'xtagan «Zafarnoma» asarining muallifi, Amur Temurning tarixchilaridan bo'lgan Sharofiddin Ali Yazdiy bilan ko'rishadi. Uchrashuv yosh Navoiy qalbida muhrlanib qolgan va keyinchalik asar yaratilishiga sabab bo'lgan bo'lsa ajab emas.

«Majolis un-nafois» asarini Turkiyada nashrga tayyorlab ikki jild holida 2001-yilda nashr ettirgan adabiyotshunos olim, Prof. Dr. Kemal Eraslan³ tazkirani tarixiy ahamiyati haqida shunday yozadi: «*...Turk tilida qalamga olinishi bilan barobar XIV va XV asrlarda O'rta Osiyo Turk dunyosining ijtimoiy va madaniy hayotiga nazar tashlashi, o'sha davr adabiy muhiti va she'riyati haqida ma'lumot berishi ahamiyatlidir*»⁴. Yana bir turk adabiyotshunosi Prof. Dr. F.Sema Barutju O'zo'nder⁵ Alisher Navoiyning 565 yilligi munosabati bilan O'zbekistonning Anqara elchixonasi tomonidan tashkil qilingan tadbirda so'zga chiqib, Navoiy shaxsiyati ustida to'xtalib, «*Navoiy dastavval adabiyot tarixchisi. Turk adabiyotining ilk shoirlar tazkirasini hisoblangan «Majolis un-nafois» uning mohir qalami bilan yozilgan. Aruz ilmini turkchada tadqiq qilib ortaga chiqargani uchun adabiyot nazariyotchisi ham hisoblanadi*»⁶ deydi. Darhaqiqat, bunday qiymatli tarixiy ma'lumotlarga Navoiy qanday ega bo'ldi degan savol tug'ilishi ham shubhasiz. Ma'lumki, Husayn Boyqaro hukmronligi davrida Hirot madaniyat va san'at markaziga aylanadi, bu Navoiy va Boyqaro orasida dunyoqarash, maqsadlar va munosabatlar mushtarak bo'lganligini ko'rsatadi.

Turkiyalik navoiyshunos olim M.Fuad Koprulu davr muhiti bilan aloqador quyidagi fikrni bildiradi: «*Boyqaro va Navoiy davri adabiy muhiti, avvalgi davrlar bilan qiyoslab ham bo'lmaydigan darajada porloq manzarani o'zida aks ettiradi. Chunki Husayn Boyqoroning*

tillari darajasidagi mavqeidan so'z yuritiladi hamda ulardan, xususan fors-tojik tilidan farq qiluvchi xususiyatlari turli xildagi ko'pgina misollar, jumladan «yuz lafz» (yuzta so'z)ni keltirib, talqin qilish bilan isbotlanadi.

¹ 16-asrda fors tiliga 3 marta (Faxriy Hirotiy, 1521—22, Hirot; Qazviniy, 1522—23, Istanbul; Shoh Ali, 1598, Nishopur) tarjima qilingan.

² Prof. Dr. Günay Kut Ali Şir Nevâyî'nin (ö.906/1501) Türkçe yazma bilinci ve kimi dikkat çekici eserleri ile kâtiplere serzeniş KÜLTÜRK Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1 (Yaz 2020), s.73-81.

³ Kemal Eraslan, *Ali-Şir Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâ'is I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)*, TDK Yayınları, Ankara, 2001. 668 s.

⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecalisun-nefais>

⁵ F.Sema Barutcu O'zo'nder «Muhokamat ul-lug'atayn» asarini Turkiyada 1996-yil «Muhâkemetü'l-Lügatayn İki Dilin Karşılaştırılması» nomi bilan nashr qildirgan.

⁶ F.Sema Barutcu Özönder Ali Şir Nevâyî (1441-1501): Âlim, Şâir ve Devlet Adamı 2006 S.2

barqaror davlat boshqaruv salohiyati bilan bir qatorda, fikr va sanatni har narsadan ustun qo'yuvchi, mamlakatning eng nufuzli shaxsiyati bo'lgan Alisher Navoiy milliy til va adabiy jarayonning boshida turardi»¹. Turli mamlakatlardan iste'dodlar imkon izlab kelishi natijasida, Hirot adabiyot, tarix, tasviriy san'at, xattotlik, tabobat, musiqa markaziga aylandi va bu Mirxond, Xondamir, Kamoliddin Behzod, Davlatshoh Samarqandiy, Sakkokiy va boshqa namoyondalarni yetishib chiqishiga zamin yaratdi.

«Majolis un-nafois» ta'sirida turkiy shoirlar ushbu yo'nalishda asarlar yaratishga kirishdilar. Bu haqda F.S. Barutçu Özönder shunday yozadi: «...O'rta Osiyo turk tili va adabiyoti taraqqiyoti rivojida Navoi nafaqat Turkiston turkligi, balki bugungi Eron va Iroq hududidagi turkiylarga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi». Muhammad b. Mubarak Shoh al-Kazvini «Terjümai Mejalis ün-nafais» nomi bilan 1521-1523 yillar orasida fors tiliga qilingan tarjimini Usmonli hukmdori Yavuz Sulton Salimga tuhfa qiladi². «Majolis un-nafois» asarini usmonli adabiyotiga ta'siri haqida Mustafa Isen «Shoir tazkiralari»³ asarida tazkiraga «Onado'luda⁴ vujudga kelgan tazkiralarga rol modellik qilgan» degan ta'rifni beradi. Navoiy ta'sirida ilk bor usmonli adabiyotida turkiy tazkira Sehi Bey (o'. 1548-49) tomonidan qalamga olingan va 1538 yilda bitirilib, Qonuniy Sulton Sulaymonga taqdim qilingan. Sehi Beydan tashqari Latifi (o'. 1582) «Tazkirat ush-shuaro», Oshiq Chalabiy «Mashoiru ush-shuaro», Kinalizoda Hasan Chalabiy «Tazkirat ush-shuaro» tomonidan qalamga olingan tazkiralarning barchasida Navoiy tazkisasi va uning ijodi haqida ma'lumot keltirib o'tilgan⁵.

Xulosa o'rinda, Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» tazkisasi turkiy ijodkorlarga ruhiy jasorat berish barobarida, davr muhiti va shaxslari haqida qimmatli ma'lumotlarni bizgacha yetkazib berishi bilan ahamiyatlidir. Navoiyning hayoti va asarlari nafaqat O'zbekistonda, balki dunyoning boshqa davlatlarida yirik adabiyotshunos olimlar bilan bir qatorda ilmga endigina kirib kelayotgan yosh tadqiqotchilar tomonidan ham o'rganilayotgani tahsinga sazovor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- Barutçu Özönder, Sema (1996). Muḥākemetü'l-Lügatayn İki Dilin Karşılaştırılması, Ankara: TDK.
Barutçu Özönder, Sema Ali Şir Nevâyî (1441-1501): Âlim, Şâir ve Devlet Adamı 2006/
Eraslan, Kemal Ali-Şir Nevayî Mecâlisü'n-Nefâ'is I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar), TDK Yayınları, Ankara, 2001.
İsen, Mustafa Şair Tezkireleri. Ankara: Grafiker Yayınları, 2011.
Köprülü, M.Fuad, (1945), Çagatay Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi, 3. Cilt, İstanbul.
Kut, Günay Ali Şir Nevâyî'nin (ö.906/1501) Türkçe yazma bilinci ve kimi dikkat çekici eserleri ile kâtiplere serzenîşi.
Önal, Pınar Ali Şir Nevâî'in Osmanlı Edebiyatı üzerine etkisi ve bu etkiye bir örnek olarak Ferhâd u Şîrîn mesnevîsi 2015.
O'zbek tilining izohli lug'ati. -T.: "O'zbekiston», 2007.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/>
www.navoi.natlib.uz.

¹ Köprülü, M.Fuad, (1945), Çagatay Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi, 3. Cilt, İstanbul.S300-301

² Kazvini Navoiy asarini sakkizinci majlisidaga Husayn Bayqaro haqidagi ma'lumotlarni yettinchi majlisga o'tkazib, sakkizinci majlini ikkiga ajratib, dastlabki qismiga Bahoriston haqida so'z yuritilsa, ikkinchi qismiga Y.S. Selim saroyidagi shoirlar haqidagi ma'lumotlarni kirgizadi. Shunindek, oltinchi qismga Akkoyunli hukmdori saroyidagi 41 shoirni tarjimai holini kiritadi.

³ İsen, Mustafa Şair Tezkireleri. Ankara: Grafiker Yayınları, 2011. S9.

⁴ Onado'li yoki Anatoliya, ba'zan Kichik Osiyo ham deb ataladi. G'arbiy Osiyodagi mintaqa bo'lib, zamonaviy Turkiyaning asosiy qismini tashkil etadi.

⁵ O'nal Pınar Ali Şir Nevâî'nin Osmanlı Edebiyatı üzerine etkisi ve bu etkiye bir örnek olarak Ferhâd u Şîrîn mesnevîsi, 2015.

**ИККИНЧИ КЕНГАШ.
АЛИШЕР НАВОЙИ АСАРЛАРИНИНГ ТИЛ
ВА УСЛУБ ХУСУСИЯТЛАРИ**

ŞUURÎ LÜGATİNDE ÇAĞATAYCA

*Mustafa Sinan Kaçalın,
Prof. Dr., Marmara Üniversitesi; Türkiye.*

İbrahim-i Müteferrika [1674-1745] Basma-hanesinde basılmış 17. ve son kitap Halepli Şu‘ûrî Hasan Efendi’nin [ö. 1693] Farsça Türkçe sözlüğüdür. İbn Manzûr’un [ö. 1311] *Lisānu ‘l-‘Arab* [=Arap Dili]’ına nazire olarak yazdığı *Lisānu ‘l-‘Acam* [=Fârs Dili]’inin adı *Navālu ‘l-Fudālā* [=Erdemlilere Bağış] künyesi ise *Farhang-i Şu‘ûrî* [=Şuurî Sözlüğü]’dir. Yazar 1662 yılında Farsça geniş muhtevalı bir sözlük yazmağa niyetlenmiş, yedi yıl boyunca birçok Farsça sözlüğü incelemiş, 1670 yılında kaleme almağa başlamış. Kitabı hazırlamakla geçen yedi yıla ek olarak sözlüğünü bir düzene sokarak istediği mükemmelliğe ulaştırabilmek için on iki yılını vermiş 1682 yılında sona erdirmiş, on bir yıl sonra da Hakka yürümüştür. Eser kısa bir ön sözle başlar. Ön sözünün İbrahim-i Müteferrika tarafından yazıldığı sanılmaktadır. İnce bir sayım yapmadan eserde 22.550 farsça madde başı kelime 22.450 şahit metin vardır. Çağatay Türkçesinden 336 iktibas yapmıştır. Böylelikle hafızalarda *Abuşka* olarak kaydedilen ilk Çağatayca sözlükten sonra adı verilmemiş ikinci bir Çağatayca sözlüktür. Bu sözlükte bir şairi bilinmeyen beyit bir de Nevâyî’nin Farsça Tuḥfetü ‘l-Efkâr kasidesinden bir beyit dışında Çağatayca şevahidin tafsili şöyledir:

Luṭfî’nin Dīvān’ından 13, Gül ü Nev-roz’undan 1, Mîr Ḥaydar’ın Maḥzen-i Esrār’ından 2, Nevāî’nin 1. Dīvān’ı Ġarā’ibu ‘ş-Şıġar’dan 46, 2. Dīvān’ı Nevādirü ‘ş-Şebāb’dan 48, 3. Dīvān’ı Bedāyiçu ‘l-Vasat’tan 42, 4. Dīvān’ı Fevā’idü ‘l-Kiber’den 32, Ḥamsesinin 1. dâstânı Ḥayretü ‘l-Ebrār’dan 8, Nevāî, 2. dâstânı Ferhād u Şîrîn’inden 8, 3. dâstânı Mecnûn u Leylî’sinden 6, 4. dâstânı Sebḡa-yi Seyyār’ından 56, 5. dâstânı Sedd-i İskenderî’den 14, Macâlisu ‘n-Nafāyis’inden 1, Münşe’ât’ından 2, Nazmu ‘l-Cevāhir’inden 1, Vakfiyye’sinden 1 iktibas vardır. Bunlardan 56 tanesi yalnız bu eserde bir kere geçmektedir.

Hamseden alıntılarında eser adı zikrederken unutulduğu olmuştur.

4, 3253a Çağatay lisânında «arığ» ve «arık» daḥı dërler. Mîr ‘Alî Şêr, beyt:

nergis arılmay marazıdın arık

közleri çayn-ı yaraḳândın sarık

(Nergis, bitmek bilmeyen hastalığı yüzünden bitkin. Gözleri sarılık hastalığıyla sarı.)

Ḥayretü ‘l-Ebrār [XVIII, 56; 162, 816]

2, 2265a Çağatay «taġar» dër, ammâ deriden olan su ve şarāb zarfına da «taġar» dërler.

Nêtekim. Mîr ‘Alî Şêr, beyt:

kêtür sākî taġūrî baḥr timtāl

kadeḥ keştîsin ol mey baḥrıġa sal

(Ey saki! Deniz kadar büyük bir tulum getir! Kadeh gemisini o şarap denizine sal!)

Ferhād u Şîrîn [XXXIV, 96; 320, 3196]

2, 977b Çağatay lisânında «uçurdu» dërler. Mîr ‘Alî Şêr, beyt:

kim ol êtkünçe rezm üçün bîġım

uçurup êrdi başını tēġım

(O, mecliste eğlenirken kılıcım başını uçurdu.)

Sebḡa-yi Seyyār [XXXVII, 120; 420, 4829]

Eser adının yanlışlıkla farklı kaydedildiği olmuştur.

1, 636a Çağatay lisânında «ılgamak» dërler. *İskender-nâme*'de. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

az kişi birle bir taraf kêtmiş

haşmı başığa ılgaban yêtmiş

(Az adamla bir tarafa gitmiş. Baskın yapıp düşmanın başına çökmüş.)

Seb'ca-yi Seyyâr [XXXVII, 125; 420, 4834]

3, 1950b Çağatay lisânında «ılkı» dërler 'umûmen ve at sürüsine huşûsen. *Hayretü 'l-Ebrâr*'da gelür. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

hêç kişi körgey mü cehân halkıda

hvâce yayağ kězgey ü at ılkıda

(Efendi yaya gezecek, at sürüde olacak! Dünyada bunu gören var mı hiç!)

Mîr Haydar, Mağzen-i Esrâr, [115, 583]

4, 3133b Çağatay lisânında «yanar» dërler. Cem'i «yanarlar» gelir, «dönerler» demek ma'nâsinadur. *Ferhâd-nâme*'de gelir. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

kim yanarlar üküş murâd bile

çukdeliğ işleri güşâd bile

(Birçok murada ermiş, çetrefilli işleri çözmüş olarak dönerler.)

Seb'ca-yi Seyyâr [IX, 96; 116, 721]

4, 3737b Çağatay lisânında «muz» dërler. *Seb'a-yi Seyyâre*'de hâkân, Behrâm için yapduğı kaşır-ı zemistânı vaşfinda. Mîr 'Alî Şêr beyt:

bêrip nisbetka kar u muzğa peyvend

êtîp rengin anıñ kâfûr-mânend

(Kar ve buza nispet edip rengini de kafur gibi (beyaz) yaptı.)

Ferhâd u Şîrîn [XIV, 48; 143, 862]

Bundan sonraki alıntılar yalnız bu sözlükte geçmektedir.

3, 2078b Çağatayda «tirig» dërler. Mîr 'Alî Şêr bu beytte «dirilir» demekde «tirgüzür» demişdür. Beyt:

ölügni tirgüzür laçliñ mesîh-âsâ kelâm êylep

tekellüm câşnîsin şerbet-i yuhyi 'l-çizâm êylep

(Senin lal dudağın İsa Mesih gibi sözler söyleyip konuşma çeşnisini «kemiklere hayat verir»¹ şerbeti yaparak ölüyü diriltir.)

Ġarâ'ibu 'ş-Şıgar [71, 63, 1]

4, 3436b Çağatay lisânında «mürde»ye «ölüg» dërler, vāv kitâbet olunur ammâ telaffuz olunmaz. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

(Lal dudağın konuşunca konuşma çeşnisini «kemikleri diriltecek»² şerbeti yapıp Hz. İsa gibi (o da) ölü diriltir.)

Aynı beyit burada da verilmiş iki ayrı tercüme yapılmıştır.

4, 3437a Mîr 'Alî Şêr, beyt:

kêzer-mên kûyıda yıllar nazar hâlimğa salğay tēp

eger öltürse kanım rengi tofrağıda kalğay tēp

(Yıllardır hâlîme bir bakacak, öldürse de kanımın rengi toprağında kalacak diye onun köyünde gezerim.)

Ġarâ'ibu 'ş-Şıgar [74, 66, 1]

3, 1942a Çağatay lisânında «salmak» dërler. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

(Ben yıllardır hâlîme bakacak ve öldürse kanımın rengi toprağında kalacak deyip onun köyünde geziyorum.)

Aynı beyit burada da verilmiş iki ayrı tercüme yapılmıştır.

2, 1086b Çağatayda «ölçek» dërler. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

¹ Kur'ân, 36. Yâsîn 78.

² Kur'ân, 36. Yâsîn 78.

çidar-mên her nêçe zaḥm ursa ol kâtil velê bolmas

*çıdamak ger birin öz çuẓvıda kılsa birev **ölçek***

(O katil beni ne kadar yaralasa dayanırım, ancak bir kişi onun bedenine birisini yapsa dayanamam.)

Nevâdirü 'ş-Şebâb [322, 323, 2]

(O katil beni ne kadar yaralarsa yaralasin dayanırım ama bir kimse aynı yarayı onun organlarında açsa dayanamam.)

Aynı beyit burada da verilmiş iki ayrı tercüme yapılmıştır.

3, 2514b Çağatayda «çıdamak» dërler, ya'nî şabr u taḥammül eylemek. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

Aynı beyit burada da verilmiş iki ayrı tercüme yapılmıştır.

2, 1227a Çağatayda «tarıkmaq» dërler. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

dostlar bu kêçe vâkıf boluñuz kim çıkadur

*ansızın şêfte cânım ten öyidin **tarıkıp***

(Dostlar! Bu gece tutkun canım daralıp beden evinden çıkacak, haberiniz olsun!)

Fevâyidü 'l-Kiber [65, 65, 3]

3, 2570a Çağatayda «tarıkmaq» dërler. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

(Dostlar! Bu gece görün! Perişan canım darlanıp ansızın beden evinden çıkacak.)

Aynı beyit burada da verilmiş iki ayrı tercüme yapılmıştır.

4, 3343a Çağatayda «sırğa» dërler. *Hayretü 'l-Ebrâr*'da. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

*altun **ısırğa** ki kulağ ağırtur*

zerḥal ötüktür ki ayak ağırtur

(Altın küpenin kulak ağrıması gibi altın kakmalı pabuç da ayak ağrıtır.)

Hayretü 'l-Ebrâr [XXXIV, 28; 265, 1852]

4, 3344a Çağatay lisânında «ötük» dërler. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

(Altın küpenin kulak ağrıması gibi altın kakmalı pabuç da ayak ağrıtır.)

Aynı beyit burada da verilmiş iki ayrı tercüme yapılmıştır.

3, 1970a Çağatay lisânında «êgirmek» dërler. *Ferhâd-nâme*'de Ferhâd'ın atı vaşfında. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

hırâmî örge çıkmakta tütün dëk

***êgermek** vakti deşt üzre kuyun dëk*

Ferhâd u Şîrîn [X, 33; 120, 565]

(Yokuşu çıkarken duman gibi salınır, dönüş zamanı bozkırdaki fırtına gibidir.)

3, 2774b Çağatay lisânında «örk» dërler zamm-ı hemze ve sükün-ı vâv ile. Gâhî «ör» dahı dërler. *Ferhâd-nâme*'de Ferhâd'ın atı vaşfında gelir. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

(Yokuş çıkarken duman gibi salınır. Geri dönerken bozkır fırtınası gibidir.)

Aynı beyit burada da verilmiş iki ayrı tercüme yapılmıştır.

3, 2159b Çağatay lisânında aña «erk» dërler. *Ferhâd-nâme*'de Ermeniyye kal'ası vaşfında. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

nê korgân bir ḥaşîn ü bërک korgân

*felek ḥışnını **erkî** dëk yaşırgan*

Ferhâd u Şîrîn [XXXVIII, 11; 349, 3585]

(Ne kale! Bir sağlam ve güçlü kale... Felek kalesini, mazgal gibi içinde gizler.)

3, 2834a Çağatayda kal'aya «kurğan» dërler. *Ferhâd-nâme*'de Ermeniyye kal'ası vaşfında. Mîr 'Alî Şêr, beyt:

(Ne kale! Bir yapılı ve sağlam kale... Felek kalesini mazgal gibi içinde gizler.)

Aynı beyit burada da verilmiş iki ayrı tercüme yapılmıştır.

KİTAPLIK

HASAN ŞU'ÛRÎ: *Farhang-i Şu'ûrî* [*Navâlu 'l-Fudalâ* va *Lisānu 'l-'Acam*]: İstanbul 1155 (Şa'bân 1) [=1742 Ekim 1]. 2. c. İstanbul 1314 [=1896], 1. c. 3+454 çift sütun+1. 2. c. 1+451 çift sütun+1.

MÎR HAYDAR (TÊLBE): *Maḥzen-i Esrâr*: HAYDAR TÎLBE: *Mahzenü'l-Esrâr* (Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım): Avni GÖZÜTOK, Erzurum 2008, VI+186+44 s. Fenomen Yayınları Türk Edebiyatı Dizisi: 6. Têmür [1370-1405]'ün torunu 'Ömer Şeyh Mîrzâ oğlu İskender Mîrzâ [1409-1414]'ya sunulmuştur. Vezni /Serîç-i müseddes-i matvî-yi mekşûf: Müfteçilün müfteçilün fâçilün/

LUTFÎ [1367-1463]: *Gül ü Nev-roz*: MEVLÂNÂ LUTFÎ: *Gül ü Nevruz (Dil İncelemesi - Metin - ve Aktarma Gramatikal Dizin - Tıpkıbasım)*: Süleyman EFENDİOĞLU, Erzurum 2019 [Mart], XII+658 s. [Yazılışı: Herât 1411]. 44 yaşındayken yazmıştır. Vezni /Hezec-i müseddes-i maḥdûf: Mefâçilün mefâçilün feçülün/ 127 bap, 1228 beyit. Calâl Taḫṭib'in Farsça aynı addaki 1334 beyitlik eserinin serbest çevirisidir.

LUTFÎ [1367-1463]: *Dîvân*: KARAAĞAÇ, Günay: *Lutfî Divanı* Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım: Ankara 1997, XL+734+26 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 687.

NEVÂYÎ: Ferhâd u Şîrîn: ALPAY, Gönül: ALÎ ŞÎR NEVÂÎ *Ferhad u Şirin* İnceleme - Metin: Ankara 1975, XI+515 s. Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 173. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 38. Araştırma Serisi No. 30. || [Alî Şîr NEVÂYÎ]: Ömer BAKÎ, *Hamse-i Nevayî -I- Ferhad ü Şirin Giriş-Metin-Türkiye Türkçesine Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*: İstanbul 2016 (Nisan), 656 s. Kesit Yayınları. [Yazılışı: Herât 1484]. 43 yaşındayken yazmıştır. Vezni /Hezec-i müseddes-i maḥdûf: Mefâçilün mefâçilün feçülün/ 5782 beyit. Amîr Ḥusrav-i Dihlavî [1251-1325]'nin *Şîrîn u Ḥusrav*'ine karşılık yazmıştır.

NEVÂYÎ: *Fevâ'idü 'l-Kiber*: KAYA, Önal: ALÎ ŞÎR NEVÂYÎ *Fevâ'idü'l-Kiber*: Ankara 1996, XXIX+742 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 670 Alî-Şîr Nevayî Külliyyâtı: 4. [Yazılışı: Herât 1486-1501]. 45-60 yaşları arasında söylediği (yaşlılık, kocalık, pirlık) şiirlerdir.

NEVÂYÎ: *Garâ'ibü 'ş-Şîgar*: KUT, Günay: ALÎ ŞÎR NEVÂYÎ *Garâ'ibü's-Şîgar* İnceleme - Karşılaştırmalı Metin: Ankara • 2003, XLX+573 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 818. [Yazılışı: Herât 1465]. 1449-1461, 8-20 yaşları arasında söylediği (çocukluk, ilk gençlik, delikanlılık) şiirlerdir.

NEVÂYÎ: *Ḥayretü 'l-Ebrâr*: 1. Alî Şîr NEVÂYÎ: *Hayretü'l-Ebrar (Karşılaştırmalı Metin)*: Hazırlayan: Muhammed SABÎR, Yayıma Hazırlayan: Prof. Dr. Tanju SEYHAN, İstanbul 2016 (Eylül), 504 s. Kesit Yayınları. 2. ALÎ ŞÎR NEVÂYÎ: *Hayretü'l-Ebrâr*: Vahit TÜRK - Şaban DOĞAN, Ankara 2015 [Mayıs], xvi+327 s. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. [Yazılışı: Herât 1483]. NİZÂMÎ [1141-1203]'nin *Maḥzan-i Asrâr*'ına karşılık yazılan CÂMÎ [1414-1492]'nin *Tuḥfatu 'l-Aḥrâr*'ına naziredir. 42 yaşındayken yazmıştır. Vezni /Serîç-i müseddes-i matvî-yi mekşûf: Müfteçilün müfteçilün fâçilün/ 3991 beyit.

NEVÂYÎ: *Mecâlisü 'n-Nefâ'is*: ERASLAN, Kemal: ALÎ-ŞÎR NEVÂYÎ, *Mecâlisü'n-Nefâ'is* I (Giriş ve Metin): Ankara 2001, CIV+309 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 735 [Kapakta: 788]. [Yazılışı: Herât 1494]. 53 yaşındayken yazmıştır. || ERASLAN, Kemal: ALÎ-ŞÎR NEVÂYÎ, *Mecâlisü'n-Nefâ'is* II (Çeviri ve Notlar): Farsça Çeviri: Naci TOKMAK, Ankara 2001, [IV]+313-668 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 735/2 [Kapakta: 788].

NEVÂYÎ: *Mecnûn u Leylî*: ÇELİK, Ülkü: ALÎ-ŞÎR NEVÂYÎ *Leylî vü Mecnûn*: Ankara 1996, 383 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 659 Alî-Şîr Nevayî Külliyyâtı: 8. [Yazılışı: Herât 1484]. 43 yaşındayken yazmıştır. Vezni /Hezec-i müseddes-i aḥreb-i maḥbûz-i maḥdûf: Mefçülü mefâçilün feçülün/ 3622 beyit. Ḥvâcû-yi Kirmânî [ö. 1352]'nin *Guḥar-nâma*'sine karşılık yazmıştır.

NEVĀYÎ: Muḥākimetü 'l-Luġateyn: BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema: 'ALÎ ŞİR NEVĀYÎ *Muḥākemetü 'l-Luġateyn* İki Dilin Muhakemesi: Ankara 1996, X+246+XVI s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 656. Alî-Şîr Nevayî Külliyyatı: 15. [Yazılışı: Herât 1499]. 58 yaşındayken yazmıştır.

NEVĀYÎ: Nazmu 'l-Cevâhir: TÜRK, Vahit: *Ali Şîr Nevâyî Nazmü 'l-Cevâhir* (Hz. Ali'nin Hikmetleri): İstanbul 2006, 212 s. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. [Yazılışı: Herât 1485]. 44 yaşındayken yazmıştır. ÇALÎ [598-661]'nin *Naṭru 'l-La 'ālî'sini* ele almıştır.

NEVĀYÎ: Nevâdirü 'ş-Şebâb: KARAÖRS, M. Metin: 'Alî Şîr Nevâyî *Nevâdirü 'ş-Şebâb*: Ankara 2006, XXIV+705 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 877. [Yazılışı: Herât 1461-1476]. 20-35 yaşları arasında söylediği gençlik şiirleridir.

NEVĀYÎ: Seb'ca-yi Seyyâr: TURAL, Güzin: *Emîr Nizâmu 'd-dîn ÇALÎ Şêr-i Nevâyî, Hamse Törtünçü Dâstân Seb'ca-yi Seyyâr [Yedi Gezegen] Giriş - Metin*: Ankara 2015 (Nisan), 433 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1145. [Yazılışı: Herât 1484 (Nisan-Temmuz)]. 43 yaşındayken yazmıştır. Vezni /Ḥafîf-i müseddes-i maḥbûn-ı maḥdûf: Fe'îlâtün mefâ'îlün fe'îlün/ 5009 beyit. NİZÂMÎ [1141-1203]'nin *Haft Paykar*, Amîr Ḥusrav-i Dihlavî [1251-1325]'nin *Haşt Bihişt* ve Marâğalı Darvêş Aşraf [ö. 1450]'in *Haft Paykar* mesnevilerine cevaptır.

NEVĀYÎ: Sedd-i İskenderî: TÖREN, Hatice: *Ali Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*: Ankara 2001, [XIV]+533 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 674. || Çevirisi için bk. Elişêr Navaîy: *Seddi İskenderiy*: Taşkent 1941, 884 s. [Yazılışı: Herât 1485]. 44 yaşındayken yazmıştır. Vezni /Müteḳârib-i mütemmen-i maḥşûr: Fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl/ 7214 beyit. Câmlı ÇAbdu'r-raḥmân [1414-1492]'in *Hîrad-nâma'sine* karşılık yazmıştır.

NEVĀYÎ: Vakfiyye: *Ali Şîr Nevâyî Vakfiye İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım*: Vahit TÜRK, Ankara 2015, [X]+171 s. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ŞU'ÛRÎ HASAN EFENDÎ: *Lisânu'l-Acem Ferheng-i Şu'ûrî* 1. Cilt [âb] [buhmâ]: Hazırlayan: Ozan YILMAZ, İstanbul 2019, 970 s. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 126. *Edebiyat ve Sanat Serisi*: 29. *Sözlük Dizisi*: 3.

ŞU'ÛRÎ HASAN EFENDÎ: *Lisânu'l-Acem Ferheng-i Şu'ûrî* 2. Cilt [pā] [du mûy]: Hazırlayan: Ozan YILMAZ, İstanbul 2019, [XII]+971-1891. s. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 126. *Edebiyat ve Sanat Serisi*: 29. *Sözlük Dizisi*: 3.

ŞU'ÛRÎ HASAN EFENDÎ: *Lisânu'l-Acem Ferheng-i Şu'ûrî* 3. Cilt [zeraḥş] [kumrî]: Hazırlayan: Ozan YILMAZ, İstanbul 2019, [XIV]+1893-2854. s. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 126. *Edebiyat ve Sanat Serisi*: 29. *Sözlük Dizisi*: 3.

ŞU'ÛRÎ HASAN EFENDÎ: *Lisânu'l-Acem Ferheng-i Şu'ûrî* 4. Cilt [kār-ı giyā] [yuhye]: Hazırlayan: Ozan YILMAZ, İstanbul 2019, [XI]+2855-3777. s. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 126. *Edebiyat ve Sanat Serisi*: 29. *Sözlük Dizisi*: 3.

ŞU'ÛRÎ [Ḥasan-i Ḥalabî]: *Farhang-i Şu'ûrî* Fârsîden Türkçeye mükemmel luġat kitâbıdır Cild-i Evvel: Tâbiç ve nâşiri: M. Cemâl, İstanbul 1314 [=1896 (Temmuz)], 1. c. 480 s. (Cemâl Efendi) - Matba'ası.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ VE «TÜRKİ ÜSLÛB»

Tanju ORAL SEYHAN,

Prof. Dr., TC MSGSU, Öğretim Üyesi; Türkiye.

«Mesnevî bile kaşâyiddin başka kim -inşâ'allâh alar dağı her kıysı başka mücelled bolğay- her nev' şî'rlerdin meselâ: rûh-efzâ muhammesler barça hamse-zînet ve revân-âsâ müseddesler barça sitte-rütbet ve müfîd rubâ'iyât barça letâfet-âmîz ve nâfi' mukaţta 'ât barça menfa'at-engîz ve dil-pezîr müstezâddar barçanın vaz'ı zâyidü'l-hadd ve bî-nazîr ferdler barça lutf u revânlıkda müfred ve nâmî mu'ammâlar barçası at yaşurmakta sâtir ve kirâmî lügazlar barçanın meşûnluğı zâhir ve müselsel tercî'ler barça mergûb ve mu'tedil tuyuğlar barça **Türkî üslûb** bu ebyât zeylide muhayyel ve bu eş'âr haylide müzeyyel boldı (Paris Bibliotheque National Suplément Turc 317: 5b/3-7)

Çalışmamızın temel meselesini Nevâyî'nin Garâibü's-Sıgar'ın başına yazdığı Dîbâce'de eserlerini yazdığı «**Türkî üslûb**» terimiyle neyi kastettiğidir. Buna bağlı olarak Nevâyî'nin Türk dilini kullanışı, Türklerde devlet geleneğinin esası olan adalet üzere cihan hakimiyetini sağlama; ulusal kimlik, dil-kültür ilişkisi üzerinde bir nebze durmaya çalışacağız. Bunların bir kısmı işlenmiş, üzerinde durulmuş konulardır; ancak bazı meselelerin tekrarının geleneğin devam etmesi ve canlı tutulması noktasında gerekli olduğu düşüncesindeyim.

«İfade tarzı», 'müraciet vasıtası', «özenlilik» v.b. manalar bildiren arap menşeli *üşlup* kelimesi dilimizde orta asırda kullanılmaya başlanılmış ve bütün doğuda olduğu gibi Azerbaycan'da da yayılarak 'belagat', 'inşâ', 'fesahat' ilimlerinin yapılanmasında esas teşkil etmiştir.» (EFENDİYEVA 1997: 134). Batı edebiyatlarında üslûp, «kalem» anlamındaki Latince **stylus** kökenli **style** terimiyle karşılanmasına bağlı olarak «insanın kendini yazıyla dile getirme biçimi» diye tanımlanır... Kalabalıkları ikna etme vasıtalarından biri(DURMUŞ 2012)dir.

Ali Şir Nevâyî sayın EFENDİYEVA ve DURMUŞ'un tanımlarında olduğu gibi üslubun temeli techizatı söz, kağıt ve kalem zeldir. Önce levh ü mahfuz vardır ve her şey kaydedilir. Nevâyî de bu yazma faaliyeti içindedir; eserlerinde söze, kaleme ve kağıda dair uzun bölümler ayırır, gazeller yazar. HE'de 12. Makale kalem ve kalemi kullanan kişi üzerinedir; yine FŞ'de VI bab kalem vasfı üzerinedir. Ve Ali Şir Nevâyî kalemini adalet üzere oynatma düsturunu kendine edindiğini HE'de beyan eder.

Bil ki Nevâyî ne söz êtseñ raķam / Haķ sözidin özgege urğıl kalem

«Ey Nevâyî, bil ki yazdığın her sözde hak sözden başkasına kalem vur.»(HE/2635: 213)

Bunu Orhun Abidelerinde I. Köktürk Kağanlığının kuruluşu ve yıkılış sebepleri sıralanırken töreye, doğruluğa uyma prensibiyle birleştirebiliriz.

Êmes ğamımnı yazar haţķa zer-feşân kâğız / Ki şu 'le çekti ğamımdın bitir zamân kâğız

Köñül şikâfıña kâğız ara êrür merhem /Ġamım sorarğa raķam kılsa dil-sitân kâğız

Köñül şahîfesin asra huţûr baħrıdın /Ki suĝa zâyi' olur tüşse nâ-gehân kâğız (GS 134)

Kimlik dil -kültür ilişkisi ve Ali Şir Nevâyî'nin Türkçesi

Bir kültürün bir coğrafyada varlığını ve devam ettiğini kanıtlayan üç ölçüt vardır: Edebî eser, mimarî eser ve demografik (nüfus) bakiye. Türk kültürü tarihselden moderne kesintisiz olarak aynı coğrafyada var olmaya devam etmiştir. Bir yerdeki maddî ve manevî birikimin kültür olarak kabul edilmesi için o yerin yayılma alanı halinden yaşam alanı haline getirilmesi gerekir: Türkçenin Güney-Doğu (Uygurca) grubu lehçeleri 8. yy'dan beri aynı coğrafyada varlığını korumaktadır: Özbekistan, Doğu Türkistan Uygurları, Sarı Uygurlar. Bir kültürü diğer kültürlerden ayırmak ve millî kültür olarak kabul etmek için başvurulacak yegâne ölçüt dildir. Gelenek-görenekler, inanç sistemi, yaşam biçimi (ev, yemek, giysi, musiki aletleri) ve başka diğer unsurların hiçbiri dil olmadan kuşaktan kuşağa aktarılamaz.

Dilin merkezde olduğu önemli bir konu «bireysel kimlik» ve «ulusal kimlik»tir. Ulusal kimliğin oluşmasında dil belirleyicidir; merkezde yer alır ve tanımlayıcı rolündedir, tarih ve

tarih bilinci tek başına yeterli olamaz. Ortak tarihi paylaşan topluluklar ortak yazı dilini de paylaşırlar. Ulusal (üst) kimlik kişinin ait olduğu milleti, soy sop ilişkisini (soyadını, ana-baba adlarını), kişiye özgü adı gösterir. Orhun Abideleri Türk isminin ilk defa geçtiği metin değil, Türk isminin siyasî bir terim olarak ilk defa kullanıldığı bir metindir. Bilge Kağan halkına Türk bodun (medeniyeti temsil eden zümre, millet, halk) diye hitap etmiştir. Türk bodun: Tarihsel süreçte siyasî bir kimlik adı olarak ilk kez bu metinlerde kullanılmıştır.

«Türk kelimesinin «millî kimlik» bağlamında sıklıkla kullanılması, Nevâyî'yi kendi millî kimliğinin şuurunda olan ve ona sahip çıkan bir edip ve düşünce adamı olarak Türk kültür tarihindeki yerini belirleyen ayrıcalıklarından biridir. (ÖZDARENDELİ 2013: 26)

Üst kimlik yanı sıra bir de alt kimlik vardır: Bir devletin içinde kurucu unsura tâbi olan diğer topluluklar siyasî erki elinde bulunduran guruba tabidirler. Türk kültüründe alt kültür bod (boy) dur. Ali Şir Nevâyî Türk bodunu/milletini tesis eden boylardan haberdar olup eserlerinde adlarını çeşitli vesilelerle anar (ÖZKAN NALBANT 2010, ÖZDARENDELİ 2013).

Saňa ança haq lutfi vâki 'durur / ki tã Türk elfâzi şâyi' durur

Bu til birle tã nazm êrür halk işi / yakîn kılmamış halk sên dek kişi

Saňa Türk ekâlimin eylep rakam / ezelde naşib eylemiş yek-kalem (Sİ: 641-643)

Köktürkler döneminden itibaren çeşitli Türk boylarının birbirlerinin yerine kurdukları devletlerinin ve Timürlü imparatorluğunun kurucu unsuru Türk milleti olduğu için ve siyasî erk Türk milletinin elinde bulunduğu için resmî dili Türkçedir.

Türk tarihinde güçlü bir şecere geleneği mevcuttur. Her dönemde devlet adamları Türkçe eser vermiştir. Köktürk döneminde Orhun Abideleri, Uygur döneminde Moyun Çor Kağan (Şine-Usu) ve Böğü Kağan (Somon-Sevrey) kitabeleri, Karahanlı döneminde Kutadgu Bilig ve Divânü Lügati't- Türk, Temürlü döneminde Muhâkemetü'l-Lugateyn ve Mecâlisü'n-Nefâis, Bâbürlü döneminde Vekâyi-i Bâbürnâme vb. Dönemin Türk edebî dilini kullanarak özgün eser vermek dil politikasının göstergesidir. Keza «Kendilerini diğerlerinden ayırt eden toplumların bizzat kendileri zaman-mekandaki eylemleri ve sonuçları hakkında kayıt tutmaları, toplumsal hatıralarını kayıt altına almaları da insanlık tarihinin önemli zihni aşamalarından biridir.»

Kendilerini başkalarına öğretme ve tanımlama işi de bu iki zihni aşamayı izleyen daha ileri bir aşamadır. Böyle bir iş aslında *kendini* merkeze almayı gerektirir ve yüksek bir hedefi talep eder. Daha öncesinde Türk boduna, bir yüzüyle de Çinlilere seslenen Bilge Kağan'dan, DLT yazarı Kaşgarlı Mahmud'a ve ondan Nevâyî'ye bu talep ve hedef şaşmamıştır. Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılda Türk coğrafyasını çizmiş, kültür varlığını, töresini, geleneklerini kimliğini kendi milli dilini öğretme düşüncesini gerçekleştirmek üzere faaliyet göstermiştir. «Kaşgarlı Mahmud Türk olmak ile Türkçe konuşmak arasında birebir ilişki kurar. Ona göre konuşulan Türkçenin fasihliği, yeğinliği veya öz olup olmaması, bir topluluğun mensubiyet anlamında Türk olup olmadığı ve hatta mensup ise Türklüğünün derecesi hakkında bir fikir verebilmektedir.»(BULDUK 2008:477)

Bir devlet adamı olan Ali Şir Nevâyî de üzerinde durduğumuz bu geleneğin takipçisidir; pek çok konuda yazdığı eserlerinde Türk çevresinde Türk kültürüyle yetişmiş bir olarak sanatını, tarihçiliğini, siyaset adamlığını ve başka vazifelerini icra ederken Türkî, Türk tili terimlerini kullanmış 15. yy'dan itibaren Doğu Türkçesini ortak yazı dili haline getirmiş, böylelikle tek dil anlayışına katkıda bulunmuştur. Onun ML'de Türkçenin Farsçaya üstünlüğünden bahsederken kullandığı söz varlığı temel kültür kelimeleridir. Ar., Farsçayı çok iyi bilir. Sahip olduğu çoklu dil ve kültürün merkezinde kendi kimliğinin farkında olup yüceltici olmuştur.

Ali Şir Nevâyî adeta DLT'de yazılan «Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır.» (Atalay 1985:114) şeklindeki sahipsiz olmayan hadisin uygulayıcısı olmuştur. Soyunun dili Türk dili, kültürü esnek devlet anlayışıyla zenginleşmiş Türk kültürü, dini İslamiyettir. Boy-soy birliğiyle güçlü bir kimlik bilincine sahiptir, dili kimliğinin gücüdür ve bu gücün farkındadır ve onu en iyi şekilde öğrendiğini gerek eserlerindeki üslubuyla, gerekse

doğrudan belirttiği görüşleriyle Türkçenin zenginliklerinin, inceliklerini, gramerini başka dillerle karşılaştırmalı olarak değerlendirecek şekilde iyi bilir. Türk üslubunda konuyu dağıtmadan söze doğrudan giriş ve açık ibareyle söyleyiş esastır. Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde de bu geleneğe uyduğunu, belagat yapmak gerektiğinde «Çağatay lafzı»na müracaat ettiğini kendi ifadelerinden biliyoruz.

Kaşgarlı'nın bahsettiği boylar ve onların birbirinden farklı diyalektlere sahip olduğu bilgisine Ali Şir Nevâyî de sahiptir. Mecalisü'n-Nefayis'te Türk şair ve yazarların mensup oldukları yerleri ve dillerini belirtir: «.. *Dīvān tezyîn bergeñlerdin ba'zı kim Uyğur 'ibāretiniñ fuşahāsıdın ve Türk elfāzınıñ bülegāsıdın Mevlānā Sekkāķ ve Mevlānā Luṭfī raḥimehümā allāhu kim biriniñ şīrīn iştiḥārī Türkistān'da bī-gāyet ve biriniñ laṭīf gazeliyyātı intişārı 'Irāķ u Ḥorāsān'da bī-nihāyet durur hem dīvānları mevcūd bolğay*(GS 3b/2-8). «Mevlānā <Hüseyn-i H'ārizmī> Kaşīde-i Bürde'ğa dağı **H'ārizmīçe Türkī tili** bile şerḥ bitiptür.»(MN: 9).

Kaşgarlı Mahmud DLT'de Türk boylarının diyalektlerinin bozulmasını yabancı dil etkisi altına girmesine dolayısıyla yabancılaşmaya bağlar, bir tehlike işareti olarak gösterir. Prof. Dr. Üçler BULDUK'un ifade ettiği gibi «*Nitekim hem Kâşgarlı'nın izahına hem de bizim değerlendirmemize göre bir kişinin dilini kaybetmesi, sosyolojik açıdan onun bozulması ve dolayısıyla onun yabancılaşması anlamına gelecektir. Kâşgarlı Mahmūd'da sosyal ve siyasal kimlik nasıl ki daha çok dil ve din üzerinden izah ediliyorsa, Hun ve Gök Türk çağlarında da bu kimlik il ve töre üzerinden tanımlanmaktadır. Dolayısıyla yabancılaşma tehlikesi sembolik olarak bağlı olunan ülke ve yaşayışı terk etmekte aranmaktadır. burada amaç, tehlikeye dikkat çekilerek, devlet ve milletin kendine çeki-düzen vermesidir. .. Gök Türk çağında da devletin çöküşünü hızlandıran sebepler arasında Türk yaşayış ve töresinin terk edilerek Çin'e öykünmenin ilk sırada yer aldığı görülür. ... oysa Türklüğün vasıfları ona göre 'güzellik, sevimlilik, şirinlik, edep, büyüklere ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğrenmemek, yiğitlik, mertlik'dir. Kâşgarlı Mahmūd için Türk olmak, Türkçe konuşmanın yanı sıra.... bir karakter meselesidir.*»(BULDUK:478-481)

Ali Şir Nevâyî de 4 asır sonra ML'de bu yabancılaşmayı ele alır, hatta bir yabancı dilin ana dil gibi kullanılmasını Türkçenin öğrenilmesi zor bir dil olduğu için kaçış olarak değerlendirir, Türkçenin üstünlüklerini belirterek Türk şair ve yazarlarının dillerini tüm incelikleriyle öğrenerek Türk diliyle yazması gerekliliğini vurgular. Türk'ün karakterinin dilini de şekillendirip üstün kıldığını pek çok çalışmada da ele alındığı gibi örneklerle ML'de açıklar.

«*da.g: at ve benzeri şeylerin damgalandığı dağlama. Farslar bu kelimeyi Türklerden almışlardır. Bu kelime Farsçadır denemez; çünkü onların Türkler kadar hayvanları yoktur ki damgalarının adı olsun.*»(DLT: 410)= «*Farsça konuşan Türk beyler ve bey çucukları bohsamak'ı Fars dili ile ifade etmek isteseler, acaba nasıl ifade edecekler?*»(ML: 205), «**Ökürmek** kelimesinin karşılığı olarak Fars dilinde kelime olmadığı için Farsça konuşan şâir bunun gibi garip bir kavramın ifadesinden mahrumdur.» (ML: 206).

Türk Dili Yusuf Has Hacib'in *keyik tağı kördüm bu türkçe sözüğ / anı akru tuttum yakurdum ara; sıkadım sewittim köñül bérdi terk / takı ma belinler birerde yére; sunup tutmuşımça ederdim sözüğ / kelü bérdi ötrü yıparı bura* (KB: 6617-6619)beyitleriyle belirttiği gibi bir geyik gibidir, hassasiyetle yaklaşmak gerekir; ama bir de ona sahip olunca bütün güzelliklerini size sunar. Bu anlayış Ali Şir Nevâyî'de de devam eder.

Türk milletin hakimiyet anlayışı, coğrafyası Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinin hakimiyeti

Toplumların dil ve tarih bilinci mevcut ise onların kendilerine özgü medeniyetlerini ve geleceklerini kurma düşüncesi (ülküsü) vardır. Tarihi süreç içinde toplumları krizler karşısında sürekli olarak ayakta tutan, dil ve tarih bilincinin varlığıdır ve geleceği kurma ülküsüdür. Türkçeye paralel olarak Türk kültürü Orta Asya ve Ön Asya olmak üzere iki farklı coğrafyada yayılış göstermiştir. 14. yy'da Harezm bölgesi Orta Asya ile Ön Asya arasında önemli bir ikmal

noktası konumuna gelmiştir ve bu bölgede birçok Türk boyu beraber yaşamıştır. Türklerin bütün yaşam alanlarında esneklik faktörüne önem vermeleri ve adalete riayet etmeleri medeniyetlerinin gelişmesine ve geniş alanlarda hükümlan olmalarına imkan sağlamıştır. Türk boyları birlikte yaşadıkları toplumların, yönettikleri toplumların, komşu toplumların ve kenar toplumların kültür ve medeniyetleriyle karşılıklı kültür etkileşimine her zaman açık kalmıştır. Kendi içine kapalı kalmayı tercih eden kültürler hiçbir zaman gelişemez ve varlığını uzun süre devam ettiremez. Çevresiyle kültürel etkileşime girmeden varlığını devam ettiren bir kültür ve medeniyet yoktur.

Ali Şir Nevâyî eserleriyle kut sahibi bir kağanın hedeflerine sahip olup gerçekleştirmiştir. Coğrafyası Türkün hakim olduğu coğrafya, etki alanı eseriyle zaptettiği Fars coğrafyasıdır:

Eger bir kavm ger yüz yoksa miñdür / Muayyen Türk ulusu hod miniñdür

Alıp mên taht-ı fermânımğa âsân / Çirig çekmey Hıta'dın tâ Horāsân

Horāsân deme kim Şirâz ile Tebrîz / Ki kılmışdur ney-i kilkim şeker-rîz

Köñül bërmiş sözüme Türk cân hem / Nê yalguz Türk belkim Türkmen hem

Nê mülk içre ki bir fermân yêberdim / Anıñ zabtığa bir dîvân yêberdim

Bu dîvân tuttı ol kişverni andağ / Ki dîvân tüzmegey defterni andağ (FŞ: LIV/92-97)

Ali Şir Nevâyî, Nesayimü'l-Mahabbe min Şemâyimü'l-Fütüvve'de Seyyid Nesîmî hakkında Şir Nevâyî bilgi verirken « 'Irak ve Rum tarafıdaki mülkdin irkendür. Rumî ve Türkmen til bile nazm aytıptur» ifadesini kullanır(NM: 437). O dönemde eski Azerbaycan coğrafyasında bulunan Oğuzlar Türkmen olarak adlandırılır

Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinin hakimiyet alanını Türk coğrafyası ve gayrı Türk coğrafyası olarak ikiye ayırabiliriz. Nevâyî hepsini bir bütün olarak değerlendirir; sadece Türklük dünyasını da Türk, Türkmen ve Rum ili olarak değerlendirir.

Nizâmî alsa Berda' birle Gence / Qadem Rûm ehliğa hem kılsa rence

Doğu Türklük sahasında vücuda getirilen gerek Türkçe, gerekse Farsça eserler Nevâyî öncesinde ortak kültür eserleri anlayışıyla Batı Türklük sahasında Oğuzcaya aktarılmış/çevrilmiştir: **Nehcü'l-Feradis**: (Kerderli Mahmûd bin Ali tarafından M. 1358 tarihinden önce): Halit Holtacı'nın Kastamonu'daki şahsi kütüphanesinde 366 varak, 15 satır harekeli nesih hatlı H 869(M. 1465) tarihli Oğuzcaya bir aktarılmış; Suudi Arabistan'ın başkenti Riyad'daki Kral Faysal Araştırma ve İslami Çalışmalar Merkezi Kütüphanesinde *Nehcü'l-Ferâdis bi'l-lügati't-Türkî* adıyla 11946 numarada kayıtlı (ONUR 2020) tarihi ve müstensihisi bilinmeyen bir Oğuzca aktarılmış; 111 varak, 17 satır.

Me'âricü'n-Nübüvve: Hüseyin-i Baykara Dönemi'nde Muin el-Miskin'in/ Mevlana Muin-i Vaiz(Öl. H.907/M. 1501-1502; Nevâyî, MN: 4. meclis) Farsça kaleme aldığı Me'âricü'n-Nübüvve adlı siyer kitabının Doğu Türkçesine pek çok tercümesi var; Batı Türklük sahasında da Muini'nin Farsça eserinin Mehmed Efendi ve Celalzade Mustaafa Çelebi tarafından yapılmış Batı Türkçesine tercümeleri yine İran ve Türkiye kütüphanelerinde mevcuttur.

Kuran tefsiri: Hüseyin Vaiz Kaşifi'nin H. 897-899 (M. 1492-1494)'da Ali Şir Nevâyî'ye ithafen yazdığı el-Mevahibü'l-Aliyye veya Tefsir-i Hüseyinî adlarıyla bilinen Farsça Kur'ân tefsirinin Doğu Türkçesine tercümesidir. Şeyh Ömer Adûlî Niğdevî'nin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Pertev Paşa Koleksiyonu nu. 22 ve 23'te II cilt halinde bulunan *el-Mevahibü'l-Aliyye Tercümesi Osmanlı Dönemi Türkçesine yapılan çeviridir*.

Nevâyî'nin şiirleri, eserleri de kendi döneminde lehçelerarası aktarılmaya başlamış, O'ndan sonra da devam etmiştir, bugün de çalışmalar devam etmektedir: **Nevayî gazellerinden seçmeler**, ERKİNOV, Aftandil (2015), *'Alî Shîr Navâ'î- Dîvân of The Aq Qoyunlu Admirers (1471)*, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA), Tokyo/Japan.

Nevâyî'ye Nazireler: Aşık Paşa'dan başlayarak Osmanlı sahası üzerine etkisi çalışma konuları olmuştur: Prof. Dr. Ali Nihad TARLAN, Prof. Mehmed Fuat KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu, Prof. Dr. Yusuf Çetindağ ve başkaları

Nesayimü'l-Mahabbe, Molla Câmi'nin (öl. 1492) Timürlüler coğrafyasında yazdığı Nefehâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds adlı tabakat türündeki eserini Ali Şir Nevâyî Nesâyî-mü'l-Mahabbe min Şemâ'imi'l-Fütüvve adıyla genişleterek telif-tercüme eser olarak Doğu Türkçesine çevirmiş; Lâmiî Çelebi (öl. 1532) de Anadolu sahası sufilerini dahil ederek telif-tercüme niteliğinde Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn adı altında Oğuzcaya aktarmıştır. Böylelikle Doğu Türklük sahasında başlayıp Batı Türklük sahasına yayılarak İslam coğrafyasındaki sufileri tespit edebildikleri kadarıyla bir araya getirmişler ve Türk dünyasını bütünlüğü sağlamışlardır.

Mecalisü'n-Nefayis, Ali Şir Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâyis adlı eserinin müstensihisi ve istinsah tarihi belli olmayan Batı Türkçesine aktarılmış bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü'nde 1675 numarada kayıtlıdır. Prof. Dr. Vahit Türk danışmanlığında Hanife GEZER tarafından yüksek lisans tezi olarak Erciyes Üniversitesi'nde 2012 yılında çalışılmıştır.

Tevârih-i Mülûk-ı Acem: 15. asrın sonlarında Çağatay Türkçesiyle kaleme aldığı *Tevârih-i Mülûk-i Acem*, yazılışının üzerinden yüz yıl geçmeden Fenâyî tarafından Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Fatih nr. 4267, Dr. Hilal Oytun Altun tarafından hazırlanmıştır.

Nevâyî ile müşterek Türk Dünyası dili durumuna gelen Doğu Türkçesi/Çağatayca o kadar yayılır ki Nevâyî'ye nazireler yazmakla yetinilmeyip Oğuz sahasında bu tarihî lehçe ile şiir yazan şairler çıkmıştır.

Türk üslubu

Ali Şir Nevâyî eserlerine birkimini nasıl elde ettiğini serpiştirir: «yıllarca Türk dilinin nazımının kaideleri ve üslubu konusunda bilmediklerimi sorup müşkillerimi müşkillerimin çözücüsü (o hükümdarın) huzuruna götürüp pek büyük faydalar temin edip neticelerini faslasıyla gördüm.»(ML: 226);

Prof. Dr. Vahit TÜRK'ün milliyetçiliğin kaynaklarından bahsederken sanat eserleriyle millî bilinç ve ulus olma sürecini anlatırken yaptığı değerlendirmeler Ali Şir Nevâyî'nin gayret göstererek geçtiği yolları ve edindiği millî kimlik ve onun üslubunun da temel taşları mahiyetindedir.

«Ruh inceliğinin ve zevk yüksekliğinin ürünü olan sanat, bir milletin millî kimliğinin en başta gelen besleyicisi ve geliştiricisidir. Sanat tarihi araştırmalarının ilgi alanındaki sanat eserleri, insan öğrenmesinin en önemli aracısı olan göze hitap ettiği, yani somut olduğu için etkisi de fazla olur. Bu eserleri görür görmez yapanlara ve yaptırana şükran duygusuyla bakarız, yapılma zamanlarını, yapan kişileri, yapılış amacını öğrenmeye çalışıp zihnimizi onunla meşgul ederek aldığımız bilgileri dağarcığımızda kalıcı duruma getirmeye çalışırız, daha doğrusu bilgiyi «bilinç» düzeyine yükseltiriz. Bu tür sanat eserlerinin kimlik gelişiminde kullanılması hem öğreten, hem öğrenen için, öncelikle olgun bir bilgi ve zevk düzeyi gerektirir.... Bir insan topluluğunun millet düzeyine yükselmesi yalnızca soy birliğiyle değil, uzun bir zamanla ve bu uzun zaman içerisinde biriktirilen anılarla, oluşan ortak değerlerle, gelenek-göreneklerle, kısaca soyut ve somut kültür mirasıyla, yani oluşturduğu kültür ve geliştirdiği medeniyetle ilgili bir durumdur. Yaşanılan coğrafyalar ve hayat tarzı insanlarda ortak bir evren algısına, ortak bir hak kavramına, ortak bir kanun ve adalet duygusuna, ortak bir ahlak ve namus anlayışına, ortak bir eğlenme duygusuna, ortak zevklere, ortak bir müzik anlayışına, ortak bir mimari üslubuna yol açar. Bu ve benzeri pek çok ortaklık bir araya gelip kendine özgü tarihi, dili, kültürü, davranış biçimi vb. olan bir «ulus»u oluşturur.» (TÜRK 2020)

Asırların birikimiyle yazılı metinlerle 7. asırdan beri ulus olarak hayatini kesintisiz devam ettiren Türk milletinin üslubu, Türk dilidir. Nevâyî'nin zengin, incelikli ve hiç de kolay olmayan Türk dilini grameri ve engin söz varlığıyla, esnek bir devlet anlayışının sanata tezahürüyle kullandığı Ar., Farsça, Moğolca v.b sözcük hazinesiyle ortaya koyduğu çok yönlü eserleri, hatta yaptırdığı hayrat... Türk üslubudur. Başka kültürlerden ilham alarak yazdığı manzum eserlerinde dahi bilinçle olay örgüsünü, tarihi zemini Türk tarihine uyarlar, Türk düşüncesini ve başka motifleri işler. Nesirde de yazılı metin olarak takip edebildiğimiz Orhun Abidelerinde ilk nümunelerini gördüğümüz Türk üslubiyatının esasları Uygur bahşılarının elinde gelişmiş ve Nevâyî tarafından klasikleştirilerek zirveye taşınmıştır.

Nevâyî'nin bu başarısında Türklük bilinci, Türk kimliğine, Türk kültürüne, Türk tarihine art zamanlı ve eş zamanlı olarak hakimiyeti ve Türk'ün kıvrak zekasının, matematiksel düşüncesinin yansması önemli rol oynar:

«Şehî ki vaşfi yüz miñ yıl tükenmes dese yüz miñ til
Bu ayılğança yüz miñ bil yana her birni yüz miñ kıl
Ki yüz miñdin biri zikr olmağay zikr olsa yüz miñ karn
Bu yüz miñ karndın hem bolsa her bir lahza yüz miñ yıl»(P 317: 3b/24-25)

Ali Şir Nevâyî edebi türlerin bazılarının da Türk üslubu olduğuna ML'de, Mîzânü'l-Evzân'da işaret eder. «İşte bu iki beyitte tecnis-i tam sanatı vardır. Bu Türk şâirlerinin bir özelliğidir. Sart'ta yoktur. Buna 'tuyug' derler.»(ML)

Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde kullandığını belirttiği Türk üslubunun mantığını anlamak ve formülünü çıkarmak için daha yapılacak çok iş vardır. Bu derin ve güçlü kimlik bilinciyle ve kullanılan Türke has üslupla gerek Doğu Türklük sahasında gerekse ilişkilerin hiç kopmadığı ve Doğunun da etkisinde gelişen Batı Türklük sahasında başta Ali Şir Nevayî olmak üzere pek çok Türk aydınının çalışmaları, yaşadıkları asrı dünyada Türk asrı olarak kabul ettirmiştir.

SONUÇ

Ali Şir Nevâyî, dilbilimci, edebiyatçı, tarihçi, tezkireci, siyasetçi, din adamı, halk tababetini gelenek ve göreneklerini iyi bilen bir halk bilimci... gelenekçi, aynı zamanda yenilikçi entelektüel bir Türklük bilimi hadimidir.

Ali Şir Nevâyî'nin eserlerini lâyıkıyla inceleyebildiğimizde artzamanlı ve eş zamanlı olarak Doğu Türklük sahasının tarihini, kültürünü, yaşamını, zevkini onun zengin anlam alanıyla yansıtan söz varlığını, deyimlerini, atasözlerini, tüm incelikleriyle Türk dilinin gramerini buluruz. Nevâyî Türk dilini sadece standart yazı dili olarak değil, Mecâlisü'n-Nefâis'te Türk şair ve yazarlardan bahsederken Uygur ibareti, Harezmiçe gibi lehçe adlarını da zikretmesine bakarak lehçeleriyle, ağızlarıyla bilir ve kullanır.

Ali Şir Nevâyî sadece hayal aleminde dolaşmaz, edebî eserlerinde bile hayallerle gerçekler bir arada bulunur; yapmış olduğu derin tarih okumaları sayesinde hususiyle Hamse'de ilham aldığı konularda Türk tarih ve kültürünün millî kimliğiyle işler.

Ali Şir Nevâyî Türk üslubuyla kaleme aldığı eserleriyle Türk ruhunu, çok kültürlülükle(Arap, Fars...) zenginleşmiş müşterek Türk zevkini yansıtır. Üstelik bunu Farsçanın resmî dil hükmünde olduğu bir dönemde bilinçle, tam bir Türkçecilikle yapmıştır.

Ali Şir Nevâyî Köktürkler döneminden itibaren takip ettiğimiz, XI. asırda açık bir şekilde dile getirilen cihan hakimiyetine dayalı ebedî Türk devlet anlayışını Türk üslubuyla söz, kağıt ve kalemle ortaya koyduğu Türk kültürü için gerçekleştirmiştir. O, başta temeli Türk'e dair her şeyi içeren engin söz hazinesini(26 bini aşkın) ulus bilinciyle; araç olarak kullandığı kağıt ve kalemle 580 yıldır yaşayan ve belli ki daha yaşayacak olan ebedî bir imparatorluk kurmuştur. Bugün Dünyanın hemen her kütüphanesinde bulunan eser(ler)inin varlığı bunun ispatıdır.

KAYNAKÇA:

ACAR, E. (2018), *Eski Anadolu Türkçesine ait bir Nehcü'l-Ferâdis (giriş-metin-tıpkıbasım) I-II*, Gazi Kitabevi, Ankara.

- AKMAN, E. ve Sakallıoğlu, T. (2013), «Nehcü'l-Ferâdis'in Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış yeni bir nüshası: Kastamonu nüshası», *Türk Dili Dergisi*, CV (739), 78-80.
- ALTUN, Hilal Oytun (2020), *Fenâyi- Tercüme-İ Tevârih-İ Mülûk*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- BOLTABAYEV, Saidbek (2017), *Çağatayca Mevâhib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyini) Tercümesi (183b-308b Giriş-Gramer-Metin- Dizin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- BULDUK, O. Üçler (2008), «Kâşgarlı Mahmûd'da Sosyal Hayat, Dil ve Türklük», *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: 477-481.
- BURAN, Prof. Dr. Ahmet, Doç. Dr. Ercan ALKAYA, Yrd. Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN(2014), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1 Güneybatı/Oğuz Grubu*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2002), «Altın-Orda (Altın-Ordu) Türk İlleri ve Çağatay Türkçesi, Gelişmesi Kaynakları ve Karakteri», *Türkler*, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 777-795.
- DLT**: ERCİLASUN. Ahmet Bican - Ziyat Akkoyunlu (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti 't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DURMUŞ, İsmail (2012), «Üslûp», *DİA*, 42. C.: 383-385
- EFENDİYEVA, Prof.Dr. Türkan(1997), «Azerbaycan Filolojisinde Üslubiyat Problemleri», *Bilig, Sayı: 4, Kış 1997: 134-145*.
- ESİR, Hasan Ali-Songül KARACA (2017), «Üç Sufi Tabakat Kitabının Mukayesesi: Nefehâtü'l-Üns, Nesâyimü'l-Mahabbe Ve Fütûhu'l-Mücâhidîn», *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5: 81-115
- FŞ**: ALPAY-TEKİN, Doç. Dr. Gönül(1994), *Alî-Şîr Nevâyî - Ferhâd ü Şîrîn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GS**: KUT, Günay(2003), *Alî Şîr Nevâyî - Ğarâ'ibü'ş-Şîğar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- HE**: TÜRK, Vahit, Şaban DOĞAN (2015), *Ali Şîr Nevâyî – Hayretü'l-Ebrâr*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- İNAN Abdükdir (1988), «Türk Kabile İsimlerine Dair», *Makaleler*, I Cilt, TTK Yay., Ankara. 1-7
- KB**: KAÇALIN, Mustafa S.(Hazırlayan), *Yûsuf Hâs Hâcib-Kutadğu Bilig Metin*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Kültür Eserleri, www.kulturturizm.gov.tr
- ML**: BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1996), *Alî Şîr Nevâyî Muḥâkemetü 'l-Lugateyn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- MN**: ERASLAN, Kemal(2001), *Alî-Şîr Nevayî- Mecâlisü'n-Nefâyis*, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- NM**: ERASLAN, Kemal(1996), *Ali Şîr Nevayî- Nesayim'ül-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve*, Cilt 1: Metin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ONUR, Samet (2017), *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Mü'min, Fussilet, Şûrâ ve Zuhuruf Sureleri) (İnceleme- Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, T.C. Marmara Üniversitesi , Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ONUR, Samet (2020), «Nehcü'l-ferâdis'in Eski Oğuz Türkçesine bilinmeyen bir aktarımı (Riyad yazması)». *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 600-630.
- ÖZDARENDELİ, Yrd. Doç. Dr. Nursel (2013), «Ali Şîr Nevâyî'de Türk Kavramı», *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset Ve Kültür Dergisi*, Yıl:4, Sayı: 19, Ocak - Şubat 2013: 11-30
- ÖZKAN NALBANT, BİLGE (2010), «Nevâyî'nin Divanlarındaki Boy Adları Üzerine», *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3, Eylül 2010: 179-206.
- SARAY, Mehmet(1993), *Türkmen Tarihi*, İstanbul.
- Sİ**: TÖREN, Dr. Hatice (2001), *Ali Şîr Nevâyî – Sedd-i İskenderî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TÜRK, Vahit (2020), «Milliyetçiliğimizin Kaynakları-4», haberiniz.com.tr/kose-yazilari/milliyetciligimizin-kaynaklari-4-08072020.

ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN MÜNŞEAT'I VE MÜNŞEAT'TAN BİR MEKTUP

*Ayşehan Deniz Abik,
Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi; Türkiye.*

Ali Şir Nevâî'nin eserlerinin içerisinde *Münşeat*'ı Türkçe insanın, Türkçe mektupların Farsça ile boy ölçüşebilecek düzeyde olabileceğini ispatlamak için kaleme alınmış ve toplanmıştır. Münşiyane üslubun değişik konularda nasıl kullanılacağını örnekleyen mektupların bir kısmı gerçekten mektup olarak işlev görmüş olmalıdır. Bunlardan biri Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu Bediüzzaman Mirza'ya yazdığı anlaşılan mektuptur. Topkapı kütüphanesinde T792a18 - T793a17'deki mektup, Edip Ahmet'ten kaydıyla verilen bir dördüğü bize ulaştırması bakımından da ayrı öneme sahiptir. Edip Ahmet'in Nevâî çağında tanındığının önemli bir kanıtıdır. Bu gün elimizdeki Atebetü'l-Hakayık nüshalarında bu dördük bulunmamaktadır ancak Edip Ahmet adı, Nevâî çağında ve sonrası çağlarda, başka eserlerde de Atebetü'l-Hakayık, Kutadgu Bilig, Divanü Lugati't-Türk gibi Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinin izini bulabileceğimizi düşündürür. Böylece, İslami Türk edebiyatının ilk dönem eserlerinin hafızalarda sürekliliği takip edilebilir. Yine bu mektupta, Ahmet Yesevi'nin halifelerinden Hakim Süleyman adıyla Bakırgani'den de söz edilir. Onun sözünden örnek verilir.

Nevâî'nin Sultan Hüseyin Baykara ile oğulları arasındaki çeşitli sorunların çözümünde etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nevâî'nin kişiliği ve ilişkileri düzenlemedeki tecrübesi ile mirzalar arasında itibarlı olduğu görülür.

İncelediğimiz mektupta, Nevâî, Bediüzzaman Mirza'nın tuğrasında babası Sultan Baykara'nın adını yazdırmadığını görerek eleştirir. Sultanlar yüce Tanrının seçkin ve değerli kullarıdır, onlar Tanrının emirlerine ve peygamberin sözlerine uygun hareket etmelidirler diyerek yüce Tanrının rızasının baba rızasıyla ilişkili olduğunu hatırlatır. Yine Tanrının gazabının baba gazabıyla ilişkili olduğunu hatırlatır. Böyle olunca insan nasıl baba rızasından ayrı hareket edebilir diye sorarak Bediüzzaman Mirza'ya nasihatte bulunur.

Hakim Süleyman'ın «ata kadir-i kayyum ana razık-ı maksum» sözünü Bediüzzaman'a babasına saygı göstermesi, onu üzecek davranışlarda bulunmaması için örnek verir. Ahmet Yesevi'nin en önemli halifesi Hakim Süleyman'ın hem çağında hem de daha sonra Türkistan ve Kuzey Türk illerinde büyük bir şöhreti olduğu bilinmektedir. Şiirlerinin elden ele dolaştığını, 19. yüzyıldan itibaren defalarca basıldığı malumdur. İşte Nevâî çağında da Nevâî'nin tanıklığıyla bunu görüyoruz. Nevâî, Nesayimü'l-Mahabbe'de Hakim Süleyman'dan bahsettiği gibi Münşeatında da ondan söz aktararak 12. yüzyıl mutasavvıfı Hakim Süleyman Ata'nın sözlerinin kendi döneminde canlılığını bize ulaştırır.

Nevâî, Bediüzzaman Mirza'ya babasına itaat etmesi konusunda Edip Ahmet'in sözü olarak şu dördüğü aktarır:

*Atadın hata kelse körme hata
Savab bil hata dağı kılsa ata
Atanın hatasını bilgil savab
Sini yüz beladın kutargay huda*

Arat, bu dördüğün Atebetü'l-Hakayık'ta bulunmadığını kaydeder (Arat 2006). Edip Ahmet'in bize ulaşan tek metni Atebetü'l-Hakayık dışında başka eseri olabileceği gibi ona atfedilmiş bir dördük de olabilir.

Ali Şir Nevâî, Bediüzzaman Mirza'yı ve Hüseyin Baykara'yı yücelterek, baba oğul arasında muhabbetin varlığına işaret edip davranışlarının bu muhabbete uygun olmadığını

söyler. Bir karşılaştırma yapar, babası ile arasında güçlü bir sevgi bağı olmayan başka mirzalardan örnek vererek Bediüzzaman'ın o mirzalara benzemediğini anlatır. O babasından şefkat görmüş bir mirzadır, babalarından ilgi görmemiş diğer mirzalar gibi davranmaması gerektiğini belirtir. Kendisinin Baykara ve Bediüzzaman'a yakınlığına dayanarak Sultan Baykara'nın oğlu Bediüzzaman'ı ne kadar kıymetli tuttuğunu kendi tanıklıklarıyla ayrıntılı olarak anlatmasından maksadı Bediüzzaman'ın babasına karşı saygıda kusur etmemesini tavsiye etmektir.

Baykara'nın Timur'un dördüncü nesebi olmasına rağmen hâlâ sultanın her Cuma günü hutbede Timur'un adına dua ettiğini görürken Bediüzzaman'ın tuğrasından babasının adını çıkarmış olmasının yakışsızlığını dile getirir. Bunu bilerek yaptıysa yanlış bir davranış olduğunu, bilgisi harici yazıcı hatası ise yazıcıların yazdıklarını denetlemeden göndermesinin hata olduğunu kaydeder. Irak'tan Mekke'ye kadar veya Mağribe kadar ülkeleri fethetmiş olsa bile babasına saygıda kusurun kabul edilemeyeceğini anlatır. Babasını zayıf görerek onu önemsemezlik göstermesinin evlada yakışmayacağını aksine evladın, zayıflığında babasına destek olması gerektiğini Tanrının böyle evlattan razı olacağını söyler.

Nevâyî, Mirza'ya babasına karşı davranışının kendisini ne kadar üzdüğünü ifade ederken etkili bir sözle belirtir: Bu kulun canı yandığında başkalarının eteği yanmaz. «Bu kulnıñ canı köygende özgelerniñ eteği köymes». Bu bir atasözü müdür? Kaynaklarda böyle bir söz rastlamadım.

Nevâyî, Bediüzzaman'ın Baykara'nın isteği ile bu mektubu yazdığını düşünebileceğini ancak bu mektuptan Hüseyin Baykara'nın haberi olmadığına Tanrının tanık olduğunu belirtir. Mektubun Sultanın emriyle yazılmadığını söyleyen Nevâyî, Bediüzzaman'ın hizmetinde olmanın bahtiyarlığı ile kendini sorumlu hissederek bu mektubu yazdığını açıklar.

Nevâyî mektubu için arzadaşt terimini kullanır. Nevâyî arzadaştında Bediüzzaman Mirza'ya, Ham ve Nuh örneğini de vererek babaya saygısızlığın sonucu Nuh'un duasıyla Ham'ın neslinden peygamberliğin kesildiğini de hatırlatır.

Bütün bu hatırlatmaların arasında, dönemin olaylarının Nevâyî'nin dilinden anlatıldığı görülür. Mektup bize Bediüzzaman'ın faaliyetlerini verir. Bu faaliyetler içerisinde vilayet malını görüşmesiz almasını belirtir. Şayet uygun şekilde istemiş olsaydı kendisine verileceğini bilmesi gerektiğini söyleyen Nevâyî, Bediüzzaman'ın yanlış işlerinden birinin de Mirzanın babasıyla konuşmadan Irak vilayetlerini üleştğini yazan mektubu olduğunu yazar. Burada üleşmek ile kastedilenin bölgenin vergileri ile ilgili bir açıklama olması muhtemeldir. Buradaki fiili ulaşmak olarak okumak mümkünse de fiilin belirtme hali alması üleşmek okuyuşunu daha anlamlı kılar¹. Nevâyî, Bediüzzaman'ın babasına karşı bir başka hatasının ise devlet erkanının sakalını kestirmek ile ortaya çıktığını yazar. Sakal kestirmenin bir cezalandırma yöntemi olarak Timurca² uygulandığı düşünülürse Nevâyî'nin, Bediüzzaman Mirza'nın böyle bir uygulamasını da haddi olmayan cezalandırma olarak uygun olmayan bir davranış görmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Nevâyî, Bediüzzaman Mirza'ya «kitabımda nasihatnameler nazm kılıp arzınızga yetkürüp min» diyerek doğrudan nasihatte bulunduğunu ifade eder. Bu nasihatleri etmesine neden olarak da Bediüzzaman Mirza'nın babasına itaat konusunda gafilcesine davranması olduğunu yazar.

Nevâyî'nin Baykara'nın oğulları arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yaptığına ilişkin bilgi, Babür'ün Vekayi'inde görülür (Arat 1987; ŞenXX). Bu bilgi bize Nevâyî'nin Bediüzzaman Mirza'ya mektup yazacak yakınlıkta olduğunu da gösterir. Yine Babür'deki bir kayıt Bediüzzaman ile Nevâyî'nin birbirlerini anlayacak yakınlıkta olduklarını da gösterir: «Ali Şir Bey Mirza'ya

¹ Levend, «ve Irak vilayetlerin ulaşımın dip bitipsiz» şeklinde ulaşmak olarak okumuştur (1968: 92).

² Timur Toktamış Han ile karşılaştığında Maveratünnehr kalelerini ele geçirmemiş, sadece yağmalamıştır. Semerkant'a döndüğünde Toktamış Han karşısında başarısız olan beyleri soruşturmuş, suçlu bulduğu bir beyin sakalını ve bıyıklarını kestirmiş halk içerisinde çıkararak cezalandırmıştır (Macit 2015).

birçok mahrem sözleri alçak sesle söyledi ve bu sözleri unuttu diye ilave etti. Mirza derhal hangi sözleri diye sorunca Ali Şir Bey çok müteessir oldu ve ağladı.» (Arat 1987; Şen 2014).

Gazi Zahirüddin Babür, Vekayi'de Nevâyî'nin inşaları için «İnşalarını Abdurrahman Cami'yi taklit ederek toplamıştır. Velhasıl herkes ve her iş için bir makale yazmış ve onları toplamıştır.» ifadesini kullanmıştır (Arat 1987). Aslında Babür'ün sözünü olumsuz bir yargı yerine Nevâyî'nin üretkenliğine ve etkinliğine işaret olarak değerlendirmek uygun olur.

Mir Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe Münşeatındaki kurmaca, sanat amacıyla yazılmış mektupların yanı sıra dönemin tarihine tanıklık edecek gerçek mektupların varlığı Münşeat'ı tarih metni olarak da kıymetli hale getirmektedir. Elbette Nevâyî'nin büyüklüğünü Türkçeyi hayatın her alanında, yazının her alanında yetkin olarak kullanması ve kullanmayı özendirmesi ile bir kez daha görmekteyiz.

İncelediğimiz Bediüzzaman'a yazılmış mektupta hazakat isteyen bir konuda bir mektubun nasıl düzenlendiğini, giriş gelişme ve sonuç bölümlerinin nasıl amaca uygun işlendiğini görmek mümkündür.

Burada Nevâyî'nin mektubunu değerlendirdiğimiz Bediüzzaman Mirza'yı Yavuz Sultan Selim, Tebriz'den beraberinde İstanbul'a getirmiş, ona hürmet göstermiştir. Bediüzzaman Mirza İstanbul'da vefat etmiştir. İstanbul'da medfundur.

Kaynaklar

Abik, Ayşehan Deniz (1993), *Ali Şir Nevayi'nin Risaleleri Tarih-i Hükema ve Enbiya, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat, Metin, Gramatikal İndeks –Sözlük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi (Danışman Prof. Dr. Mustafa Canpolat).

Arat, Reşit Rahmeti (2006), *Atebetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

(1987), *Gazi Zahirüddin Muhammed Babür Vekayi Babür'ün Hatıratı I-II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Kara, Mustafa (1997), «Hakim Ata» maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, s. 183-184.

Kartal, Ahmet (2011), «Dede ile Torunun Medeniyet Yolculuğu», *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi C. 1, S. 1.*, s.80-103.

Kut, Günay (1989), «Ali Şir Nevai», *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4, s.449-453.

Levend, Agâh Sırrı (1968), *Ali Şir Nevaî IV. Cilt Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Macit, Ensar (2015), «Timurlu Ordusunda Kullanılan Ceza Yöntemleri», *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi C.2, S. 2*, s.76-87.

Şen, Yasin (2014), «Bâbürnâme'ye Göre Ali Şir Nevâyî», *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi S.37*, 41-49.

НАВОИЙ ИЖОДИЙ МЕРОСИ – ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ НОЁБ ЛУҒАТ МАХЗАНИ

*Аҳмаджон Қуронбеков,
профессор, филология фанлари доктори, Тошкент давлат шарқшунослик
университети; Ўзбекистон.*

Алишер Навоийни буюк доҳий деб улуғлаймиз. Доҳий сўзи халқаро тилда «гениал» деб таърифланади. «Доҳий» сўзи луғатда¹ «зийрак, эс-ҳушли, зехни ўткир» деб изоҳланади. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «доҳий» сўзи «Фавқуллода ақл-заковатга эга бўлган доно, оқил йўлбошчи» деб изоҳланади. Энциклопедик луғатда² «даҳо» сўзи «инсон ижодий қудратининг энг юксак чўққиси. Илгари кашф қилинмаган йўлларни очиб, сифат жиҳатдан янги, ноёб ижод маҳсулини яратиш»деб изоҳ беради.

Бу сўзнинг маъноси ҳақида яна изланишларни давом эттириш мумкин. Бу изланишлардан кузатилган мақсад ҳар бир сўз тадқиқот манбаи бўлиш керак. Инсон қачонки сўзларнинг асл маъносини аниқ билсагина сўзнинг қадрига етади ва уни билиб ишлатади. «Даҳо, доҳий» сўзларини баъзилар шайтоннинг эпитети деб тушунади, ҳолбуки ҳеч бир манбада бундай маъноси келтирилмаган. Кўпчилик одамлар сўзнинг маъносини бирон мўътабар манба асосида аниқлаб, кейин ишлатмайди, балки қаердадир кимдандир эшитган маъносини миясига қуйиб олади ва бу сўзнинг аниқ маъносини биладиган одам унинг хатосини кўрсатса тан олмайди.

Бундай сўзнинг фарқига бормаидиган инсонлар таҳсил кўрмаган оддий халқ орасида бўлса майлига эди, баъзан илм аҳли ёзувчи шоирлар ҳам сўзнинг маъносига тушунмай ишлатиш ҳолатлари учраб туради.

Биз Алишер Навоийни «даҳо шоир» деб улуғлаймиз, лекин даҳоси нимада эканлигини аниқ тасаввур қилолмаймиз. Шоирнинг даҳоси нимада деб сўралса унинг яратган асарларини санаб келтирамиз. Тўғри Навоий бетакрор асарлар яратди, бунга шак-шубҳа йўқ, лекин туркий тилида ва ҳозирги ўзбек тилида ўхшаши йўқ асарлар яратган Саккокий, Лутфий, Бобур, Фузулий ва яқинда оламдан ўтган Эркин Воҳидов каби шоирларни нега даҳо шоир демаймиз? Сабаби шундаки, булар ҳаммаси ўзбек тилида тенги йўқ гўзал шеърӣ ва насрий асарлар яратди. Алишер Навоий биринчи бўлиб, туркий тилини умуман шеър битишга яроқсиз, деб тушунча ҳосил қилган ва барча туркий тил эгаларини форс тилида шеър ёзишга ундаган бир замонда, туркий тилини ажойиб шеърӣ асарлар яратишга қодир эканлигини илмий асосда ўрганиб чиқди, ўз ижодий фаолияти давомида исботлади ва туркий тили ҳақида бутунлай янги тасаввур ҳосил қилди ва туркий тилли миллатнинг довуғини дунёга таратди.

Алишер Навоийнинг даҳоси шундаки, у биринчи бўлиб туркий тилини ўз замонидаги машҳур бўлган араб ва форс тиллари қатори энг қадимий тиллардан эканлигини, ҳар қандай асарларни яратувчилик қудратига эга эканлигини теран англаб етди ва бу ҳақиқатни шундай ифодалади³: «Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва муътабардур ва ул тиллар иборати гавҳари билан қойилининг адосиға зевар ва ҳар қайсининг фуруғи бағоят кўпдур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншайдурки, Нух пайғамбар салавотуллоҳи алайҳанинг уч ўғлиғаким Ёфас ва Сом ва Ҳомдур етишур».

Келтирилган бу иқтибосдан мақсад шуки, шоир замонида кенг тарқалган ҳиндий ва форс тиллари қанчалик қадимий бўлса, туркий тили ҳам шунчалар қадимий ва бой, бу тилда гапирувчилар « гавҳар иборалари билан нутқини безайди»деб эълон қилди.

¹ معین م. فرهنگ فارسی. موسسه انتشارات امیر کبیر. 1371

² Советский энциклопедический словарь. М., «Советская энциклопедия», 1989.

³ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Тошкент, «Фан»н-ти. 2000 й. Б.10.

Гарчи шоир замонида форс ва ҳиндий тиллари Ҳинд-Европа тилларга кириши ва туркий тили Олтой тиллар гуруҳига кириши ҳали фанга маълум бўлмаса ҳам Алишер Навоий ўзига хос бўлган ақл-заковат билан бу тилларни қадимий тиллардан эканлигини ва ўз давриди мавжуд тиллар мана шу уч тилнинг ҳосилалари эканлигини англаб етган.

Алишер Навоий ўзининг фитрий заковати билан яна бир қонуниятни кашф қилди¹: «Яна бир куллия буким, то мулк араб ҳулафоси ва салотинида эрди, фалак ул вақтда назм дабирига араб тили бирла жилва берди...

Чун мулкдин баъзи ақолим ва кишварда сорт салотини мустақил бўлдилар ул муносабат била форсигўй шуаро зуҳур қилдилар...

То мулк араб ва сорт салотинидин **турк хонларга интиқол топти, Ҳулоғухон замонидин султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шохрух Султоннинг замонининг охиригача турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар».**

Юқорида зикр этилган бу фикрларнинг моҳияти шундаки, араб ва форс тиллари кенг тарқалиб, юксак ривожланиши ўз-ўзидан вужудга келмаган, балки ижтимоий-сиёсий ҳодисаларга боғлиқ бўлган. Қайси давлат дунёга ҳукмронлик қилса, шу давлатнинг расмий тили устунликка эга бўлади. Яъни тил тараққиёти ижтимоий сиёсий ва иқтисодий маданий юксалиш билан боғлиқ. Бу қонуният ҳозирги пайтда ўз тасдиғини топмоқда. Англия – Америка тил бирлиги ҳозирги пайтда дунёга кенг тарқалган. Сабаби бу мамлакатлар илм-фан ва замонавий технологиялар бўйича юксак даражада ривожланган ва жаҳон миқёсида абар қудрат сифатида ўз турмуш тарзи, ижтимоий тузуми ва маданиятини бошқаларга жаҳонийлашув сиёсати остида тарғиб қилмоқда.

Шоир кашф қилган ҳақиқат шундан иборатки, бу ҳукмронлик вақтинчалик ҳодиса, вақти келиб Россия ёки бирон бир Осиё давлатлари дарғаликни қўлга олса, сўзсиз ўша давлат тили дунё миқёсида кенг тарқала бошлайди. Бунинг сабаби шуки, бу давлат эришган технологик инқилобни фақат ўша давлатнинг тилини ўрганиш орқали қўлга киритиш мумкин. Ҳозирда бу жараён мамлакатимизда сезиларли даражада бошланган. Хитойда илм-фан ва технология ривожланиб бораётгани сари бу тилга бўлган қизиқиш кучаймоқда.

Ўзбекистоннинг мактабгача таълим вазири хитой тилини болалар боғчасидан татбиқ қилишини ва бу ҳақда ўзаро битим тузилганини маълум қилибди. Бу жараён мактабларда ва олий таълим муассаларида аллақачон бошланган. Ҳозир хитой тилини ўрганаман деган талабгорлар сон-саноксиз.

Бу қонуниятнинг иккинчи жиҳати бор, агар миллат ўз тилини асрамаса ва уни келажагини таъминламаса, бундай миллат ўз тилидан айрилади ва миллат сифатида йўқ бўлиб кетади. Бу ҳам ҳозир амалда кузатилаётган ҳақиқат. Америкага борган ва унинг фуқаролигини қабул қилган ҳар бир шахс, ўз тилини аста-секин йўқотмоқда ва Америка ижтимоий ва сиёсий тегирмонида янчишиб, бутунлай ўз миллий киёфасини йўқотмоқда. БМТнинг узокқа мўлжалланган ҳисоб-китобига кўра 21 асрда дунёдаги 600 тил йўқ бўлиб кетаркан. Агар миллат ўз тилини асраб-авайлаб сақламаса ва унинг ижтимоий юкламасини тикламаса, тез орада тил маиший алоқа воситасига айланиб қолади ва аста-секин заволга юз тутади.

Шоир умрининг охирларида (1500м.й.) ўзининг бу «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини ёзишга киришганидан мақсадини шундай баён қилади²: «бу алфоз ва иборатда бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмоғон жиҳатдин бу яшурун қолибдур... Ва филҳақиқат агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда мунча вусъат ва майдонида мунча фусҳат топилур, керакким, мунда **ҳар навъ сухангузорлиғ ва фасихғуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ва воқеъ осонроқдур».**

¹ Ш.а. 6.35-36

² Ш.а. 6.23

Шоир ўз миллатининг жонкуяри, фидокори ва миллатпарвари эди. У эсини таниган замониданоқ туркий тилини чуқур ўрганиш кераклигини, дунёда яхши ёки ёмон тил йўқлигини англаб етди. Ҳар бир тил минг йиллар давомида шаклланади, сайқалланади ва миллатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожига қараб, илм-фаннинг тараққиётига қараб ва айниқса миллатнинг ўз тилига эътиборига қараб тараққий топади. Яқин ўтмишда бирон бир янги тил вужудга келиб қолгани йўқ, лекин йрик давлатларда майда тиллар, йўқлик тегирмонида майдаланиб, йўқ бўлиб кетаётган жараёнлар кузатилмоқда. Тараққиётнинг ҳар бир босқичида вужудга келган эҳтиёжга қараб пайдо бўлган кашфиётлар, ихтиролар ва илмий тафаккур маҳсуллари тилда ўз ифодасини топади. *Агар тил ҳаётда юз берган илмий ва технологик янгиликлар қаршисида ўз ижодий яратувчилик қобилиятини йўқотар экан бундай тил ҳалокатга маҳкумдир.*

Алишер Навоий онгли равишда ижодда форс тилидан туркий тилига ўтгандан кейин бу тилнинг ютуқ ва камчиликларини астойдил ўрганади ва ўзининг бу тилда кашф қилган ҳақиқатларини кўйидаги фикрларда баён қилади¹: «Бу хоксорға сабоват авойилидаким, оғиз ҳуққасидин бирор гавҳар зоҳир бўла бошлар, ул гавҳарлар хануз назм силкига кирмайдур эрдиким, замир дарёсидин назм силкига тортилғон гавҳарлар табъ ғаввоси саъйи била оғиз соҳилига кела бошламоқ кўргузуб эрди. Чун мазкур бўлғон қоида билаким адо топти – майл форсий сари бўлди.

Аммо чун шуур синнига қадам кўюлди, чун Ҳақ субҳанаҳу таоло табъга ғаробат сари майлни зотий ва диққат ва душворписандликқа шуруъни жибиллий қилиб эрди, турк алфозиға дағи мулоҳазани лозим кўрулди – *оламе назарға келди ўн саккиз минг оламдин ортуқ анда зебу – зийнат, сипеҳри табъга маълум бўлди тўққуз фалақдин ортуқ; анда фазл ва рифъат; махзани учради, дурлари кавокиб гавҳарларидин раҳшандароқ; ҳарими атрофи эл оёғи етмагидин масун ва ажноси гаройиби гайр илги тегмақдин маълум.* Аммо махзанининг йилони хунхор ва гулшанининг тикани беҳаддушумор. Хаёлға келдиким, ҳамоноки, бу йилонлар неши наштаридин табъ аҳли хирадмандлари бу махзандин баҳра топмай ўтуптурлар. Ва кўнгулга андоқ эврүлдиким, гўё бу тиканлар сарзаниши зараридин назм хайли гулдастабандлари бу гулшандин базм тузгуча гул иликлай олмай йўл тутубдурлар».

Буюк истеъдод эгаларининг оддий инсонлардан фарқи шундаки, улар бир ўзи амалга оширган ишни оддий инсонларнинг мингтаси бирлашиб бажара олмайди. Туркий тилида унғача ҳам ундан кейин ҳам шеър ёзганлар бор эди, лекин фақат Навоийгина туркий тилини ўша даврда ҳаммага расм бўлган форс тилидан кам эмаслигини, балки ундан устунроқ томонлари ҳам борлигини кўра олди ва туркий тилининг афзалликларини ўзининг «Муҳокат ул-луғатайн» асарида ҳар томонлама далиллар билан исботлаб берди. *Орадан беиш юз йилдан ортиқ фурсат ўтган бўлса ҳам бирон олим ёки шоир унинг аксини исботлаб беролгани йўқ. Бу Алишер Навоийнинг тенги йўқ даҳо эгаси эканлигининг ёрқин далили эмасми!*

Алишер Навоийнинг узоқни кўра биладиган теран фикр эгаси эканлигининг далили шундаки, у туркий тил эгаларига бошқа тилларни ўрганиш ва у тилларда ёзишни таъқиқлаш нияти йўқ, балки ҳар бир миллат фарзанди аввал ўз тилини қадрлаши ва ундан сўнг бошқа тилларни ўрганиши кераклигини уктиради²: «*Андин сўнграки, турк тилининг жомеияти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким бу халқ аросидин пайдо бўлган табъ аҳли салоҳият ва табълари ўз тиллари турғоч ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккала тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболага қилсалар, иккала тил била тенг айтсалар эрди. Бу эҳтимолга худ йўл берса*

¹ III.а. 6.24

² III.а. 6. 23

бўлмаским, турк улусининг хуштабълари мажмуи сорт тили била назм айтқайлар ва билкул турк тили била айтмагайлар...».

Алишер Навоий бу тилнинг ҳар ишга қодирлигини фақат илмий исботини яратиш билан чекланиб қолмади, балки бу тилда бир улкан мерос яратиб, туркий тилининг шеъриятнинг барча навъларида асар яратиш қобилияти мавжудлигини амалда кўрсатиб кетди. Юқорида келтирилган иқтибоснинг моҳияти шундаки, ҳар бир миллат фарзандида ўзи туғилиб ўсган юртига, ўзи она сути билан қўнглига жо бўлган она тилисига ҳурмат ва садоқат бўлиши керак. Бўлмаса бу миллатнинг минг йиллар давомида асраб- авйлаб тўплаган ҳаётий тажрибаси ва маънавий меросини ким кейинги авлодларга етказди. Туркий халқ фарзандлари ўз боболарининг ардоқлаб келаётган маънавий-ахлоқий тажрибасидан маҳрум бўлиб, унинг таҳсил кўрган шоир алломалари ўзга тил эгаларига хизмат қилиши ўз улуси ва элига хиёнат бўлмайдами?!

У биринчи бўлиб туркий тилининг шуҳратини дунёга ёйди ва ўзидан кейинги авлодларга бу тилда ижод қилишга кенг йўл очиб берди. Ундан кейинги туркий тилида ижод қилган барча шоирлар Навоий меросини ўзларига сармашқ қилиб танладилар.

Алишер Навоий буюк бадий ва илмий, тарихий ва ахлоқий асарлар яратди. Бунга шак-шубҳа йўқ, лекин шоирнинг ўзидан сўнг қолдирган ўзбек халқи учун энг буюк хизмати нимада? Бу сатрлар муаллифининг фикри ожизича, бу унинг ўзбек халқига қолдирган **улкан тил бойлиги**. Навоий замонида туркий тили абгор ҳолатга тушиб қолган эди. Ҳамма ёшлар форсий тилга ружуъ қўйиб, шеърларини ҳам форс тилида битишар, туркий тили умуман шеър ёзишга ярамайди, деган янглиш тушунча пайдо бўлган эди. Бу ҳақиқатни шоир шундай баён қилади¹: *«Чун бу фан аҳли форсигўйдурлар ва турк алфозидин баҳраманд эмаслар, табъи ул жонибдин иъроз қилиб, бу фанга машғул эл сари майл кўргузур. Эмдики майл кўргузди, муносабатлар топиб ҳам бу хайлдин бўлур. Андоқки бу замонда бўлубтур. Бори ҳар тақдир билаки бор, бовужуди турк алфозининг форсийга мунча мазияти ва нафс ул-амрда мунча диққати ва вусъати назм тариқида шойиъ эмас эрди ва китмон ниҳонхонасига тушуб эрди, балки матрук бўлурга ёвушуб эрди».*

Келтирилган бу иқтибоснинг мазмуни шуки, ўша замонларда шеърият аҳлининг кўпчилиги форсий тилли кишилар эди ва шеър ёзиш қоидаларини ҳам улар татбиқ қилган эдилар. Шунинг учун туркий тилли шеъриятга майли борлар ҳам форс тилини танлашар эди, бу уларнинг туркий тилини форс тилидан бунчалар афзаллигини билмаганларидан ва туркий тилининг шеър битишда кенг тарқалмаганидан эди. Натижада туркий тилининг имкониятлари яширин қолиб, бутунлай тарк этилиш ҳолатига яқинлашиб қолган эди.

Алишер Навоий ўзига берилган бир фитрий заковат билан тил миллий маънавият ва маданият меросини ўрганиш ва миллатнинг келажак ривожини учун бир **ягона калит** эканлигини кўра олди.

Шундай бир туркий тилининг аянчли аҳволида Навоий ўзида бу тилни қайта тиклашга қудрат топа олди, топа олдигина эмас, бу тилда улкан бир хазина яратиб кетди.

Навоий тилини ўрганиш учун 20 асрда ва ундан олдин анча ишлар қилинди. Мисол тариқасида Боровков А.К., Абдурахмонов ва Рустамов А., Бафоев Б., Порсо Шамсиев, Фозилов Э., Ҳасанов Б., Умаров Э. ва бошқаларнинг ишларини келтириш мумкин².

¹ Ш.а. б.24

² Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. - Т. Фан, 1984. Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати. ЎзФА мухбир аъзоси Э.И.Фозилов таҳрири остида. - Т., 1983. Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои. Авт-фат дис. Д.ф.н. 1989; Боровков А.К. Алишер Навоий как основоположник узбекского литературного языка. М. – Л. 1946; Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. - Т.: Фан, 1993.

Қилинган ишлар анчагина, лекин Навоийнинг тил бойлигини ўрганиш бўйича асосий қилинадиган ишлар ҳали олдинда.

Алишер Навоийнинг яратиб кетган тил бойлиги ўзбек халқининг хазинаси. Унда қанча-қанча ҳозирги тилимизни бойитадиган ноёб тил бирликлари, истилоҳлар, иборалар, сўз ясаш усуллари, маъно теранликлари мавжуд. Бу бойликни қайта тиклаш ва ундан фойдаланиш ҳозирги давр ўзбек тили эгаларининг ва тадқиқотчиларнинг олдида турган долзарб вазифа.

Бу вазифаларни амалга оширишнинг ягона йўли Навоий асарларининг мукаммал тил корпусини яратиш ва шу махзан асосида фонетик ва фонологик, морфологик, синтактик, семантик ва лексикологик ва лексикографик тадқиқотлари олиб бориш ва олинган натижаларни амалда қўллаш назарда тутилади.

Бу ишни амалга ошириш учун Абдужамил котиб томонидан Навоийнинг ҳаёт пайтида кўчирилган барча асарларини қўлёзмасини ҳозирги босма (наسخ) араб ёзувига ўгириш керак.

Иккинчи навбатда ўша босма ёзувга ўтказилган матн асосида конкорданс (жомеъ луғат) тузиш ва ҳар бир сўз шаклини транскрипцияси билан йиғма луғатини ишлаб чиқиш керак.

Конкорданс асосида ҳар бир асарнинг частотали луғатини тузиб чиқиш керак. Бунинг учун аввал сўз шаклларида сўз туркумларига айлантириш йўриқномасини ишлаб чиқиш керак. Ҳамма асарларининг санама сўзлиги ишлаб чиқилгач, уларни жамлаб Навоий асарларида жамъи қанча сўз ишлатилганини аниқлаш керак.

Кейинги навбатда Алишер Навоийнинг асарлари луғат бирликларининг матн тўқимаси асосидаги *лисоний ва ғайри лисоний маънолари аниқланиб*, изоҳли луғати тузиб чиқилиши керак. Албатта бу ишларни амалга ошириш учун, биринчи навбатда, билимдон кадрлар пул маблағи ва катта меҳнат талаб қилинади. Илгари бу ишлар қўлда бажарилар ва катта жамоа сафарбар қилиниши талаб қилинар эди. Шунинг учун амалга ошириш бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқарар эди.

Ҳозирги пайтда мультимедиа технологияси кенг ривожланган давр, агар етук тил эгалари ва дастурчилар бирлашиб ишга киришса тез фурсатларда амалга оширса бўладиган ишлар.

21 октябрда Ўзбекистон президенти фармони билан ўзбек тилини 20-30 йилларда ривожлантириш концепцияси тасдиқланди. Бу ҳужжатга кўра бир қатор луғатлар қаторида ўзбек тилининг миллий корпусини яратиш кўзда тутилган. Бу вазифани амалга ошириш учун биринчи навбатда Алишер Навоий тил бойлигининг корпусини яратиш зарур. Ўтмиш шоир ва алломаларимизнинг тил бойлигини ўрганмай туриб ўзбек тилининг кейинги ривожланиш тамойилларини белгилашнинг иложи йўқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: «Фан» н-ти. 2000. – Б.10.
2. Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. 11 том. Ўзбекистон давлат нашриёти. – Т.: 1948.
3. Абдурахманов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1984.
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. ЎзФА мухбир аъзоси Э.И.Фозилов таҳрири остида. – Т.: 1983.
5. Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои: (Лексико-семантич., стат. и темат. исслед.): автореферат дис. ... доктора филологических наук: 10.02.02 АН УзССР. Ин-т языка и лит-ры им. А.С. Пушкина.
6. Боровков А.К. Алишер Навоий как основоположник узбекского литературного языка. – М.-Л. 1946.
7. Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1993.

8. .Советский энциклопедический словарь. – М.; «Советская энциклопедия», 1989.
9. معین م. فرهنگ فارسی. موسسه انتشارات امیر کبیر. 1383.

MAHBÛBÛ'L- KULÛB'A GÖRE 'ALÎ ŞİR NEVÂYÎ'NİN SÖZ DAĞARCIĞI

Zühal Ölmez,

*Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü;
Türkiye.*

1. Giriş

9 Şubat 1441 (17 Ramazan 844) tarihinde Herat'ta doğan Nizâmeddin Ali Şir Nevâyî, farklı konularda yazdığı otuz eseriyle devrinin sosyal ve kültürel dünyasını, edebi yönünü bugüne taşımıştır. Eserleri sadece Orta Asya'da değil, Azeri ve Anadolu sahasında da rağbet görmüş ve okunmuştur. Babası Gıyaseddin Kîçkine Bahadır (Kîçkine Bahşı) Meşhed'e giderken Ali Şir Nevâyî'yi de yanında götürmüştü (1456). Burada Babür Han'ın himayesinde olan Nevâyî, Babür'ün 1457'de ölümünden sonra da burada kalmış ve tahsiline devam etmiştir. Meşhed'de İmam Rıza Mederesesi'nde okurken İranlı alim ve şairlerle tanışmış, onlardan ders almıştır (Kut, 1989: 449).

Daha çocuk yaşta şiir yazmaya başlayan Nevâyî'nin ilk şiirleri başkaları tarafından derlenerek 1465-66'da Sultan Ali Meşhedî tarafından istinsah edilmiştir. Bu şiirlerin tek nüshası Leningrad'da Saltıkov-Şchedrin Devlet halk kitaplığında 546 numarada kayıtlıdır (Levend, 1966: 2). Nevâyî ilk şiirlerini önce iki divanda (*Bedâyiü 'l-bidâye, Nevâdirü 'n-nihâye*) daha sonra dört divanda (*Garâibü 's-sıgar, Nevâdirü 'ş-şebâb, Bedâyiü 'l-vasat, Fevâidü 'l-kiber*) toplamıştır¹.

Türkçe divanları dışında Farsça divanı, mesnevileri ve nazım türünde kaleme aldığı eserleriyle şiir alanındaki yetki, yetenek ve başarısını ispat eden Nevâyî'nin nesir tarzındaki eserleri ise; tezkire, tarih, aruz ve dil konularını içerir. Nevâyî, bu eserlerinin yanı sıra dinî-ahlakî konuları içeren eserler de yazmıştır. *Münâcât, Çihil Hadîs, Nazmu 'l-cevâhir, Lisânu 't-tayr, Sirâcü 'l-müslimîn* ve *Mahbûbü 'l-kulûb* bu türden eserleridir.

2. Mahbûbü'l-kulûb'un İçeriği²

Hicri 906 (miladi 1501) yılında ebediyete göçen Nevâyî, son eseri olan *Mahbûbü 'l-kulûb*'u ölümünden hemen önce 1500-1501 yılında yazmıştır. *Mahbûbü 'l-kulûb*, çeşitli meslek gruplarındaki kişilerin karakterlerini tanıtan, iyi ve kötü huylar hakkında bilgi veren, dinî ve tasavvufî konuları işleyen öğretici, öğüt verici bir eser olmasının yanı sıra devlet adamlarını, devlet işlerinde görev yapanların nasıl olmaları gerektiği konusunda bilgiler vermesi bakımından da bir tür siyasetnamedir. Bu yönüyle *Kutadgu Bilig*'den sonra bu konuda yazılmış

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zuolmez@gmail.com

¹ Nevâyî ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevai, I. cilt, Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, Ankara 1965; *II. cilt Divanlar*, Ankara 1966; *III. cilt Hamse*, Ankara 1967; *IV. Cilt Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, Ankara 1968.

² Bu bölüm yazı çevrimi, dil bilgisi, notlar ve dizinden oluşan doktora tezimin metin kısmından yararlanarak hazırlanmıştır: Zühal Ölmez, *Mahbûbü 'l-kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

ikinci eser olarak kabul edilebilir.

Eserinin ‘Giriş’ bölümünde Nevâyî, edindiği tecrübeleri insanlara aktarmak istediğinden bahsederek eserine *Mahbûbü’l-kulûb* adını verdiğini belirtir.

Üç ana bölümden oluşan eserin ilk bölümü *Halayık âhval ü ef'al ü akvâlinin keyfiyyetide* başlığını taşır. Bu bölümde kırk fasıl yer alır. İlk fasıl adil sultanlar hakkındadır; adil olan ve olmayan sultanların nasıl olduğunun anlatıldığı bu bölümü, diğer devlet adamları, kadılar, tabibler, şairler, katipler, imamlar, dilenciler, şeyhler gibi diğer mesleklerden insanların kişilikleri, yaptıkları işler ve bunların nasıl olmaları gerektiği konusunda görüşlerini dile getirdiği bölümler izler.

On babdan oluşan ikinci bölümde ise, tövbe, zühd, tevekkül, kanaat, sabır, tevazu, teveccüh, rıza ve aşk gibi dinî, tasavvufî ve ahlâkî konular üzerinde durulmuştur. Aşk konusunu da avâm, havass ve siddıklar aşkı olmak üzere üç başlık altında inceler. Bu bölümdeki her babın sonunda konuyla ilgili birer atasözü ya da deyim niteliği taşıyan beyit, kıta, rubâî ya da nazım adı altında kısa şiirler yer alır.

Üçüncü bölümde insanların huy ve karakterlerini ele alarak çeşitli insan tipleri üzerinde durur. Bu bölümlerden sonra «tenbih» başlığı altında çeşitli konularda öğütlerde bulunur. Kimi «sahavet babıda, mürüvvet babıda, vefâ babıda, hilm zikride» gibi başlıklar taşıyan bu tenbihlerin çoğunun sonunda konuyla ilgili kıta, nazım, rubâî ya da beyitler vardır.

2. Mahbûbü’l-kulûb’un Nüshaları

Mahbûbü’l-kulûb’un Türkiye kitaplıklarında ve yurt dışındaki çeşitli kütüphanelerde olmak üzere yirmi altı nüshasını tespit ettik. Sovyetler Birliği’ndeki sekiz nüshayı karşılaştırarak Arap harfli metni yayımlayan Kononov, önsözde bu nüshalar hakkında geniş bilgiler vermektedir (Kononov, 1948: 5-8).

Volin ise, *Leningrad Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları Hakkında* adlı yazısında eserin diğer nüshaları hakkında bilgi verir (Volin, 1955: 131-132). Eserin Türkiye kitaplıklarında altı nüshası vardır. Külliyyat nüshalarında *Mahbûbü’l-kulûb* yoktur (Levend, 1966: 3-7). Türkiye’deki nüshalar ise şunlardır: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü No. 5757’de kayıtlı olan nüsha; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü, No. 4149’da kayıtlı Mecmua-i Asâr içinde yer alan nüsha; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, No. 252’de kayıtlı olan nüsha; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, No. 251’de kayıtlı olan nüsha; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, No. 1700’de kayıtlı olan nüsha (Levend, 1958: 206).

Agâh Sırrı Levend’in belirttiği bu beş nüshanın dışında, eserin Ankara’da da bir nüshası daha vardır. DTCF Kitaplığı, Muzaffer Ozak Kitapları I/226 numarada kayıtlı olan bu nüsha H. 979 tarihinde istinsah edilmiştir. 100 yapaktır. Avrupa filigranlı kâğıtta talik yazı ile yazılmıştır. Söz başı kırmızı, şemseli kahverengi meşin ciltli 177x110mm. ölçüsündedir. (Canpolat 1981: 248).

Bunların dışında eserin Paris’te üç, Berlin Şehir kütüphanesinde iki, Londra British Museum ve Uppsala Üniversite kütüphanesinde birer nüshası bulunmaktadır¹.

3. Mahbûbü’l-kulûb’a Göre Nevâyî’nin Söz Dağarcığı

Nevâyî, eserlerinde kullandığı sözcükler, ibareler, deyimler ve atasözleri ile döneminin söz varlığını bize aktarmıştır. Eserlerini anlamak için hazırlanan sözlükler ve ‘Çağatayca’ için zaman zaman ‘Nevâyî Dili’ teriminin kullanılması onun eserleriyle söz varlığı konusundaki katkılarını anlatmak için yeterlidir.

Sözcüklerin çoğu, bir çok eserinde defalarca kullanılmasına rağmen kimi sözcüklerin nadiren ve sadece bir eserinde kullanıldığı da olmuştur. İyi bir eğitim almış olan Nevâyî, tecrübe açısından olgunluğa eriştiği dönemde hem devlet-siyaset adamı olarak hem de şair-yazar olarak tecrübelerini yansıtmak, öğüt vermek amacıyla *Mahbûbü’l-kulûb*’u kaleme almıştır. Bana göre,

¹ Nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zühal Ölmez, *age*, s. 10-16.

Mahbûbü 'l-kulûb, söz dağarcığı açısından da Nevâyî'nin yetkin duruma geldiğini yansıtır. Eser içerik olarak benzetme, karşılaştırma, mecaz, deyim ve ata sözleri unsurlarıyla bezenmiş olduğundan karşımıza farklı sözcüklerin çıkmasına imkan sağlar. Eseri bu açıdan değerlendirdiğimizde Nevâyî'nin diğer eserlerinde geçmeyen ya da sadece bir kez bu eserinde geçen sözcüklerle karşılaşırız. Bu bildiri çerçevesinde diğer eserlerinde hatta Çağatayca diğer eserlerde de bulunmayan sözcüklerden örnekler verilecektir.

3.1. *saṅḡ* 'yırtıcı kuşların tersi, pisliği' < ET (DLT) *saṅ*

İtelgüğe toğdarının küçi yétmese saṅḡı bile anı bulḡar 'Doğana toy kuşunun gücü yetmese onu pisliğine bular, pisliğiyle kirletir' (90b-4)¹.

Mahbûbü 'l-kulûb'da *saṅḡ* biçiminde yazılan sözcük, Çağatayca sözlüklerde *sanḡ* imlasıyla yer alır: 'faẓla-yı cevarih (=yırtıcı kuşların artığı, pisliği)' (Senglah 235v.29), 'qui fait joindre ensemble (=yırtıcı kuşların kalıntıları)' (DTO 343), 'kuşların tersi, vaṣḡ, vesahḡ, gübre, nûrı, zibal-i ḡaş-keṣ (LÇ 183a); Senglah'ta *Mahbûbü 'l-kulûb*'daki bu cümle örnek olarak verilir.

Ali Şir Nevayî Eserlerinin İzahlı Lugatı'nde bulunmayan sözcük, Fethali Kaçar'ın sözlüğünde *Mahbûbü 'l-kulûb*'daki imlasıyla ve buradaki cümle örneğiyle yer alır: *saṅḡ/sanḡ* 'kuş tersi, kuş pisliği saḡı' (FK I 778, FK II 1582).

Çağatayca için tek veri olan bu sözcük, DLT'de *saṅ* 'kuş pisliği', *kuş saṅı* 'kuş pisliği', *saṅla-* : *kuş saṅladı* 'kuş pisledi' (DLT 389); ME'de *saṅla-* pislemek' (Yüce, 2014: 172a) biçimleriyle bulunur.

Clauson, DLT'deki *saṅ*, *saṅla-* Hapax legomenon (tek veri) olarak verir, Harezmi ve Çağatay Türkçesindeki verilerden bahsetmez (EDPT, 831b).

Sözcük, Türkçeden ödünçleme olarak Moğolcada *sanggasu(n)/sangas* 'tezek, hayvan dışkısı, gübre' biçimiyle mevcuttur (Lessing, 1960: 972b); Kalmukça *sangas* 'kuş pisliği' (KWb. 313 a).

Räsänen sözcüğü Moğolca-Türkçe ortak sözcük olarak değerlendirir: MK *saṅ* = Mo. *saṅga*; *saṅgasun* (VEWT 401b)

Sözcük hakkında ayrıntılı bilgi ve günümüz Türk Dillerindeki durumu için bk. ESTY, 2003: 195, VEWT 401b.

3.2. *ıltıraḡuṣ* 'parlayan, parlak' < *ıltıra-ḡuṣ* < Çağ. *yaldıra-* ~ *ıltıra-* < ET (Uyg.) *yaltrı-*, DLT *yaldrı-*.

Zer-beft kisvetliḡ dünyā güzīn, necāset üstideki ıltıraḡuṣ çibin 'altın işlemeli elbise giyen dünyaya bağlı kişi, pislige konmuş parlak sinek gibidir (93a-2).

Sözcüğün kökü olan *ıltıra-* 'parlamak, ışıldamak' Eski Türkçeden itibaren Uygurcada *yaltrı-*, DLT'de ise, *yaldrı-* olarak görülür. (EDPT, 923b-924a, DLT, 550). Clauson, sözcüğün Kıpçakça ve Çağataycadaki *yaldıra-*, Osmanlıcada ise *yaldura-/yıldıra-/yıldura-/ıldıra-* biçimlerine yer verir.

Eylem, Çağataycada *yaldıra-* 'parlamak, ışıldamak', *yaldırat-* 'parlatmak, ışıldatmak' (Senglah, 335v.18, 335v.25) biçimlerinin yanı sıra *ıltıra-* biçimiyle de yer alır. Senglah'ta sözcüğün *ıltıraduḡ*, *ıltırar*, *ıltıraydur* *ıltıraḡan*, *ıltırasa* gibi türevlerine yer verilir. (Senglah, 111v.15-29). *Abuşka Lugatı* adıyla yaygınlaşmış Çağataycanın diğer kapsamlı sözlüğünde ise eylem, *ıltırar*, *ıltırar*, *ıltırarḡuṣı* madde başlarıyla yer alır (Niyāzī, 228-229). Eylem için her iki sözlükte de *Garâibü 's-sıgar*'daki *ıltırar*'ın geçtiği beyit ile *Mahbûbü 'l-kulûb*'daki *ıltıraḡuṣ*'un geçtiği satır örnek olarak verilir.

İltıraḡuṣ, sadece *Mahbûbü 'l-kulûb*'da bulunur ve Çağatayca sözlüklerde de sadece bu metindeki örnek yer alır (Senglah, 111v.27; Niyāzī 229, 945; DTO 130, LÇ 58b).

Ancak bu sözlüklerin üçünde sözcük, madde başı olarak *ıltırarḡuṣı* (Niyāzī, 229, 945, 32b-15; DTO 130, LÇ 58b); Senglah'ta ise, *ıltıraḡuṣı* biçimiyle yer alır (Senglah, 111v.27).

¹ Parantez içindeki yer numaraları 1993'te hazırladığım doktora tezindeki metnin sayfa-satır numaralarıdır.

Fethali Kaçar'ın sözlüğünde *iltırar* 'parlar, parıldar, ışıldar, yıldırır' eyleminin dışında başka bir veri yoktur.

Nevâî'nin eserleri üzerine hazırlanmış sözlükte de *iltırâğuç Mahbûbü'l-kulûb*'daki örneğiyle yer alır (ANATİL II, 31).

Sözcüğün her iki ekle türemesi de mümkündür; eylemden ad türeten -*ğuç* eki, Eski Türkçeden beri kullanılan bir ektir (OTWF I, 357-359). Ek Çağataycada da işlek olarak kullanılır (Eckmann, 1966: 61). -*ğuç* eki ise, Çağataycada ad-eylem (verbal noun) olarak kullanılan bir ektir (Eckmann, 1966: 136).

Çağatayca sözlüklerdeki farklı biçim (*iltırarğuç*, *iltırağuç*, *iltırağuç*) de yapı bakımından uygundur. *iltırar-ğuç* yapısındaki, -*ğuç* eki, Eski Türkçede -*r* ve -*n* ile biten eylemler üzerine gelmekte ve kalıcı adlar yapmaktadır (OTWF I, 357); *iltıra-ğuç* ise, -*ğuç* ad-eylem ekiyle oluşmuş bir biçimdir; *iltıra-ğuç* ise, -*ğuç* eylemden ad yapım eki ile türemiştir.

Sözcüğün kökü olan *yaltri-/yaldrı-* eylemi, ilgili dilin gerektirdiği ses değişimleri ile günümüz Türk dillerinde yaşar (bk. EDPT, 923b-924a, VEWT, 181a).

3.3. *koğlama* 'ateşte kurutulmuş şey' < *koğ(?)*+*la-ma*

Ğamer kûrsığa elgin yêtmese koğlama êtmek hem muğtenemdir 'Ayın yüzeyine elin yetişmezse de ateşte kurutulmuş ekme de ganimettir (109a-9).

Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerden sadece *Mahbûbü'l-kulûb*'da geçen sözcük, Çağatayca sözlüklerde de sadece bu veriyle yer alır:

Koğlama 'be-âteş huşk şode (=ateşte kurumuş/kurutulmuş)' (Senglah 288v.21); 'seche au feu (=ateşte kurumuş)' (DTO 433); 'âtişde kurutulmuş şey; arkasından kovalamak, pês kerdên def, redd etmek, ruşsat vèrmek (LÇ 237b). 'ateşte kurutulmuş nesne' (FK I 977, FK II, 1524). Senglah'ta ve Fethali Kaçar'ın sözlüğünde *Mahbûbü'l-kulûb*'daki cümle örnek olarak verilmiştir.

Nevâî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmada *koğla-* 'kıldırma, istama (=aramak, araştırmak, taramak, incelemek; istemek) anlamı ve *Mahbûbü'l-kulûb*'daki cümleyle yer alır (ANATİL IV, 16).

'İstemek, araştırmak, incelemek' anlamında *koğla-* eylemini Çağatayca ve Tarihi Türk yazı dillerinde tespit edemedik, ancak Eski Türkçe ve Çağatayca *kavla-* 'kovmak, kovalamak' mevcuttur (EDPT, 584b; Niyazi, 956). Eylemin kökü olan, *kav-* ~ *kov-* 'kovmak, sürmek' da Eski Türkçeden itibaren bilinmektedir (EDPT, 580b); Çağatayca *koğ-* biçimi için sadece Radloff sözlüğü ile ve Şeyh Süleyman Efendi lugatında bilgi vardır (VeWbTD II, 515, LÇ 237b). Räsänen **koğ-* biçimini farazi olarak düşünür (VEWT, 275a). Bu durumda *kav-* ~ *kov-* ~ **koğ-* eylemlerinin (tereddütlü) mevcut olduğu düşünülse bile *kav-la* ~ *kov-la* ~ **koğ-la* yapılarını açıklamak güçtür. Eraslan, bu yapılar için **kav-ı-la-* biçimini düşünür. (Eraslan, 1999: 358).

Bu verilere göre, 'aramak, araştırmak, istemek' anlamında **koğalama* > **koğlama* 'arkasından gitme; arıştırma' gibi bir yapı ve anlam düşünülmesi mümkün görünmüyor.

Koğlama 'ateşte kurutulmuş' sözcüğü, cümleye 'ayın kırmızı, sıcak yüzüne ulaşmasan da ateşte kurutulmuş ekmeğe erişmek ve onunla yetinmek de iyidir' anlamını vermesi açısından daha uygun görünmektedir.

Sözcüğün kökü için şimdilik Räsänen ve Radloff'un sözlüklerinde yer verdikleri Çağatayca *koğ* 'kıvılcım' sözcüğünü anlamsal açıdan da uyduğu için düşünmek mümkündür (VEWT, 275a, VeWbTD II, 515).

Ayrıca krş. Eski Osmanlıca *koğ* 'kıvılcım' (TTS IV, 2600, Tietze IV, 336).

İkinci olasılıksa, zayıf bir ihtimalle ET *kağ* 'kuru, kurutulmuş şey' (EDPT, 608b) sözcüğünün değişmiş biçimi olarak *koğ* sözcüğünden +*la-* ekiyle (krş. *kağla-* EDPT, 610b) türemiş bir sözcük olabileceğidir.

Günümüz Türk dillerinde *koğlama* yapısında bir ad tespit edilemedi.

3.4. koşuldurğuçı ‘kavuşturucu, kavuşturan’ < *koş-(u)l-dur-ğuçı* < AT **kōš-* ‘koşmak, katmak, çiftlemek’ (TDBUÜ, 178).

Mürīdni maḫşūdğa yetkürğüçi haḫdur ve vāsıta pīr ü sālīkni maṭlūbka koşuldurğuçı hem haḫdur ‘müridi amaca ulaştıran Tanrı’dır, şeyh ve saliki istediğine kavuşturan da Tanrı’dır (97b-9,10).

Sözcüğün kökü olan *koş-* ‘katmak’ ve *-l-* edilgenlik ekiyle türeyen *koşul-* ‘katılmak’ eylemi, Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk yazı dillerinde bilinen eylemlerdir (EDPT 670b, 673a, OTWF II, 665).

Koşuldur- eylemi, ilk kez Çağataycada ve *Mahbûbü’l-kulûb*’da geçer. Çağatayca sözlüklerden Senglah’ta *koşuldur-* ‘kavuşturmak’ madde başıyla (Senglah, 288r.2), *koşuldurğuçı* sözcüğü ise, devamında *Mahbûbü’l-kulûb*’daki örnekle yer alır (Senglah, 288r.3-4).

Diğer sözlüklerde sadece *koşuldurğuçı* madde başıyla yer alır: *koşuldurğuçı* ‘bile koşuldurıcı ve bile olucı demektür (Niyâzî 693, 965); ‘zamm ve iltihāk edici, vaşl, peyvend’ (LÇ 237b); ‘qui fait joindre ensemble (=bir araya gelen)’ (DTO 433). ANATİL ve Fethali Kaçar sözlüğünde *koşuldurğuçı* sözcüğü yoktur.

3.5. tēskeri ‘ters, tersine, aksine’ < *ters+kērū* < ET *ters*, ET *kērū*

yorga uyga tēskeri mindürğaylar ve şehrnij kūy u maḫallatıga kēzdürgeyler ‘rahvan giden öküze ters bindirecekler ve şehrin köy ve mahallelerinde gezdirecekler’ (31b-10, 11).

Ters ve *kerū* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuş bu sözcük, ikileme yapısında olan *ters kerū* sözcüklerinin birleşip kaynaşmasıyla oluşmuştur. Aynı ayrı Eski Türkçeden itibaren kullanılan bu sözcüklerin bu biçimde kullanımı sadece bu metinde vardır (EDPT 553a: ?(alınma) *ters*; EDPT 736: *kērū*).

Dönemin sözlüklerinde de *tēskeri* maddesinde sadece *Mahbûbü’l-kulûb*’dan bu cümle örnek olarak verilir: ‘ma’kūs bud’ (Senglah, 194r.26); ‘ber-aks demektür’ (Niyâzî 396, 1014); ‘DTO 214, ‘egri, ma’kūs, tersī, nā-sāz, toğrı olmayan, çepe, vaj-gün, yüz üsti’ (LÇ 109a)

Fethali Kaçar’ın Sözlüğünde de *tēskeri* ‘tersine’ anlamıyla yine *Mahbûbü’l-kulûb*’daki cümle örnek olarak verilir (FK I, 650, FK II 1631).

Sözcüğün kimi Türk dillerindeki biçimine Räsänen sözlüğünde yer verir (VEWT, 476a). Burada zikredilenlerin dışında sözcük şu Türk dillerinde yaşar: Özb. *teskari* ‘ters, zıt, aksi’ (UTİL 4, 77b), YUyg. *teskiri* ‘ters; mec. inatçı (YUyg.TS, 404b), Kırg. *teskeri* ‘aksi tarafa’ (KS, 728b), Alt. *teskeri* ‘ters tarafa’ (Alt.TS., 175b), Başk. *tiskere* ‘zıt, aksi, ters; aksine, tam tersine’ (Başk.TS, 620a).

4. Sonuç

Mahbûbü’l-kulûb’un söz varlığından yola çıkarak yaptığımız bu çalışmada sadece bu eserde geçen sözcükler tespit edildi. Eserdeki sözcüklerin çoğu, Nevâyî’nin diğer eserlerinde de geçmektedir ancak kimi sözcüklerin ya sadece bu eserde ya da bu eserin yanı sıra Nevayî’nin bir eserinde daha geçtiğini tespit ettik. Bu sözcüklerin içinde Moğolcadan geçen sözcükler de vardı. Moğolca sözcükler başka bir çalışmada ele alınmak üzere bu çalışmanın dışında tutuldu.

Sonuçta

- İncelenen sözcüklerden *koşuldurğuçı*, *iltırağuç* gibi türemiş kökleri bilinen ancak yapım ekleriyle oluşturulmuş farklı biçimler,

- Kökü şüpheli, yapım ekleriyle oluşturulmuş *koğlama* sözcüğü,

- Kök halinde tespit ettiğimiz *sañğ* ve iki sözcükten oluşan *tēskeri* sözcükleri Çağatayca yazılmış eserler içinde nadir/tek biçimler olarak tespit edildi.

Bu sözcüklerin dışında *ayğak/ayğag* ‘dedikoducu, boş laf’; *bağlaştur-* ‘bir araya getirmek, şiir yazmak’; *oynaş* ‘dost, sevgili’, *kimsen* ‘deri’, *ölügse* ‘ceset’ vd. sözcükler, *Mahbûbü’l-kulûb* ve dönemin başka bir eserinde de kullanılarak yer alan iki veriyle Çağataycanın söz varlığındaki nadir sözcükleri oluştururlar.

KISALTMALAR-KAYNAKLAR

- Alt.: Altayca
Alt.TS: Gürsoy-Naskali, Emine, Duranlı, Muvaffak, 1999: *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara.
ANATİL II: *AliŞer Navoiy Asarlari Tilining İzohli Lugati II*, Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyası, Taşkent 1983.
ANATİL IV: *AliŞer Navoiy Asarlari Tilining İzohli Lugati IV*, Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyası, Taşkent 1985.
Başk.: Başkurtça
Başk.TS: Özşahin, Murat, 2017: *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
Canpolat, Mustafa ve Kayahan Erimer 1981: *Tipkibasimlariyla Türk Dili ve Edebiyatı Örnekleri*, AÜ-DTCF yayını, Ankara.
Çağ.: Çağatayca
DLT: *Mahmud el-Kâşgarî, Dîvânu Lugâti't-Türk.* (çeviren: Mustafa S. Kaçalın, yayına hazırlayan: Mehmet Ölmez. Kabalcı, 2019, İstanbul.
DTO: Pavet de Courteille, Abel, 1870: *Dictionnaire Türk Oriental*, Paris.
Eckmann, János, 1966: *Chagatay Manual*, Bloomington.
EDPT: Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
Eraslan, Kemal, 1999: *Mevlâna Sekkâki Divânı*, TDK Yayınları, Ankara.
ESTY: Levitskaya, L. S.; Blagova, G. F; Dıbo, A. V.; Nasilov, D. M. 2003: *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov (Obşçetyuretskiye i mejtyurkskiye leksiçeskiye osnovı na bukvı L, M, N, P, S)*. Moskva.
ET: Eski Türkçe
FK I: Rahimi, Farhad, 2018: *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Sözlük (Metin)-İnceleme-Dizin*, 1. cilt, Akçağ, Ankara.
FK II: Rahimi, Farhad, 2018: *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Sözlük (Metin)-İnceleme-Dizin*, 2. cilt, Akçağ, Ankara.
Kırg.: Kırgızca
KS: Yudahin, K. K. (Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas), 2011: *Kırgız Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
Kononov, A.N. 1948: *Vozlyublenniy serdets: 'Alî-Şîr Nevâi Maĥbûbü'l- kulûb*, Moskova-Leningrad
Kut, Günay, 1989: 'Ali Şîr Nevâi', *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, s. 449-453, Ankara.
LÇ: Şeyh Süleyman Efendi-i Özbekî el-Buhârî, 1298: *Lugat-i Çagatay ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul.
Lessing, Ferdinand, D. 1960: *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley.
Levend, Agah Sırrı, 1958: 'Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları', *TDAY-Belleten* 1958, s. 127-209, Ankara.
----, Agah Sırrı, 1966: *Ali Şîr Nevaî, Divanlar II. cilt*, Ankara
Niyâzî: 2011: (hazırlayan: Mustafa S. Kaçalın, *Nevâî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Lugâtu'n- Nevâ'îyye ve'l-İstişhâdatu'l-Çagâtâiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
OTWF I-II: Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. I-II*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
Ölmez, Zühal, 1993: *Maĥbûbü'l-kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
Özb. Özbekçe
Ramstedt, G. J., 1935: *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki.
Senglah: Clauson, Sir Gerard, 1960: *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language*. London.
TDBUÜ: Tekin, Talat, 1985: *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg, Ankara.
Tietze IV: Tietze, Andreas, 2016: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Dördüncü Cilt, K-L*. Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
TTS IV: *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV*. K-N. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969 Ankara.
Uyg.: Uygurca
VeWbTD II: Radloff, Wilhelm 1960: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte II*, Mouton.

VEWT: Räsänen, Martti, 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, Helsinki.

Volin, S. L. (Çev. Rasime Uygun), 1955: 'Leningrad Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları Hakkında', *TDAY-Belleten* 1955, s. 99-141, Ankara.

UTİL: *Uzbek Tilining İzohli Lugati, Törtinçi Cild*, 2020

YUyg.: Yeni Uygurca

YUyg.TS: Necip, Emir Necipoviç (Çev. İklil Kurban), 2008: *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

Yüce, Nuri, 1988: *Ebu'l- Kāsim Cārullāh Maḥmūd Bin 'Omar Bin Muḥammed Bin Aḥmed Ez-Zamaḥṣarī El-Ḥvārizmī, Mukaddimetü'l-Edeb, Ḥvārizm Türkçesi ile Tercümelî Şuṣter Nüshası*, TDK Yayınları, Ankara.

«АБУШҚА» ЛУҒАТИДА КЕЧГАН ИЗОҲЛАР ҲАМДА НАВОИЙ АСАРЛАРИДАГИ АЙРИМ СЎЗЛАРНИНГ ЎҚИЛИШИ ВА АНГЛАМИ

Содиқов Қосимжон Позилович,

профессор, филология фанлари доктори, Тошкент давлат шарқшунослик университети; Ўзбекистон.

Кириш. «Абушқа» туркий лексикография тарихидаги илк чиғатойча-туркча изоҳли луғатдир. Луғатнинг муаллифи тўғрисида бир тўхтамга келинганича йўқ. Баъзилар унинг муаллифини Мустафо бин Содиқ деган. Б. Ҳасанов кейинги даврда тузилган «Санглох» луғатининг муаллифи Мирзо Маҳдихоннинг ана шу ва бизгача етиб келмаган қандайдир бир луғат тузувчиларини «tuallifʼaun gūmīʼaun» («румлик икки муаллиф») дея тилга олишига кўра «Абушқа» муаллифини *Румий* нисбаси билан атайди (Ҳасанов 1989,17).

«Абушқа»нинг яратилган йили, ҳатто луғатнинг ўз оти ҳам маълум эмас. Луғат «қария, кекса» маъносидаги *abušqa* (ابوشقه) сўз мақоласи билан бошлангани учун, луғатга ҳам ана шу от бериб кетилган.

Классик ўзбек тили («чиғатой туркийси»), хусусан, Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган луғатлар ичида қўлёзмалари энг кўп тарқалгани «Абушқа»дир. Қўлёзмалари Британия музейида, Вена кутубхонасида, Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин, университет кутубхоналарида, Россия ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Вена қўлёзмасининг 1552 йилда, Британия музейидаги нусхасининг 1554 йилда кўчирилганига кўра, луғат Навоийнинг ўлимидан бир оз кейин – XVI юзйиллик ўрталарида яратилган дея тахмин қиладилар (Щербак 1962,53–55).

Асарнинг учта қўлёзмаси Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда (Ҳасанов 1989,18).

Луғат ўғузлар даврасида яратилгани аниқ. Бу нарсa классик сўзларнинг очиқламасидаги ўғузча луғат қатлами, сўзлар ва қўшимчаларнинг ёзилишида ҳам яққол кўзга ташланиб туради: *köprü* («кўприк»), *ördäkin dišisi* («ўрдакнинг модаси»), *ayāḡa giylän edük* («оёққа кийиладиган этик»), *yedinji* («еттинчи»), *qačduyi* («қочгани») сингари.

Асар классик матнларда ишлатилган сўзларнинг маъноларини очиқлашга бағишланган бўлиб, мисоллар Мавлоно Лутфий, Мир Ҳайдар, Низомиддин Мир Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари улуғ адибларнинг асарларидан сайлаб

олинган. Булар маъноси ҳар кимсага, айниқса, туркийнинг бошқа лаҳжаларида сўзловчи кишиларига, хусусан, ўғузларга тушунарли бўлавермаган, ўзига хос маъноли ёки «чиғатой туркчаси»да муайян англамда ишлатилиб, кейинчалик унутилган сўзлардир. Луғатга 2054 та сўз ва сўз шакллари кирган.

Яна бир қирраси, классик ўзбек тили, хусусан, Навоий асарлари учун тузилган ўтмишдаги луғатларнинг айтарли бари, шулар қатори «Абушқа» ҳам арабча ё форсчадан ўзлашган сўзлар асосида эмас, балки соф туркий сўзлар бўйича тузилган бўлиб, уларда маъносини англаб олиш қийин сўзлар, уларнинг ўқилиши, маънолари яхши очиб берилган. Шу тариқа классик асарларнинг луғат таркиби ўта бай, бадий мазмунга эга эканлиги, семантик имкониятларининг кенглиги кўрсатиб берилган. Классик асарлар бўйича луғат тузишни ўшалардан ўрганмак керак.

Луғатдаги фонетик ва семантик изоҳлар – Навоий асарларидаги сўзларни тўғри ўқиш ва маъносини англаш очқичидир

Сўзлар бош ҳарфларининг сирасига кўра «Абушқа» 21 бобга ажратилган. Боблар ўз таркибидаги сўзларнинг бош ҳарфлари оти билан (масалан, «ḥarf-u-l-alif», «ḥarf-u-l-bā» сингари) юритилади.

Бобларнинг ҳар қайсиси ўз ичида уч қисмга бўлинган. Аввалги қисмда биринчи ҳарфи фатҳали, сўнг касрали ва бобнинг охирида биринчи ҳарфи даммали сўзлар келади.

Луғатнинг биринчи «алиф боби» фатҳали қисмида сўзлар биринчи ва иккинчи ҳарфларига кўра алифбо кетма-кетлигида жойлаштирилган (*abušqa, abaya, ataldī, atqadī, atar, atayil, atip* сингари). Қолган бобларнинг ҳаммасида сўзларни алифбо тартибига солишда уларнинг уч ҳарфи эътиборга олинади, қолган ҳарфлари эса ҳисобга олинмайди.

Ёзилиши бир хил, талаффузи турлича бўлган сўзлар, яъни омографларнинг ҳар бири мустақил сўз мақола сифатида берилади.

Масалан:

ot (اوت) – «ātaš» ma'nāsīnadur (DDT.76);

ot (اوت) – «yerdā bitān ot» ma'nāsīnadur (DDT.76);

öt- (اوت) – imāla ilā; «amr edüp geč-» demäkdür (DDT.78).

Ёки:

ötmäk (اوتماک) – kāf 'arabīdur; «getmāk» va «gečmāk» va daxī «etmāk» demäkdür, «nān» ma'nāsīna (DDT.90).

Демак, *ötmäk* сўзи *öt-* нинг масдари бўлиб, «кетмак», «кечмак» маъноларини англатади. Шунингдек, эски туркий битиглардаги «нон» маъносини англатган *etmāk* сўзи Навоий асарларида *ötmäk* шаклида ишлатилган экан. «Қутадғу билиг»да бу сўз *etmāk* шаклидадир: *tuz-etmāk* – жуфм. «туз-нон» (ҚБС,276). Навоийдаги *ötmäk* сўзи *öt-* феълидан ясалган эмас, у қадимги *etmāk* нинг фонетик жиҳатдан ўзгарган (*e>ö*) вариантыдир: *etmāk>ötmäk*. Кўриниши ва айтилиши бир хил бўлгани учун «Абушқа»нинг муаллифи уни шу ерда эслаб ўтган, холос. Бундай фонетик ҳодиса бошқа сўзларда ҳам бор: «Қутадғу билиг»да – *ew* (ҚБС,100); ҳозирги ўзбек адабий тилида – *üy* (адаб.орф.: *уй*); уйғурчада ва Тошкент шевасида – *öy*.

Қоғиштиринг, XVIII юзйилликда яшаб ижод этган ёзувчи, тарихчи ва олим Мирзо Махдихон Асртабодийнинг (унинг Мўнший, Мозандароний, Кавкаб лақаблари ҳам бор) Навоий асарлари бўйича тузган туркча-фосча «Санглох» луғатида: *ötmäk* (اوتماک) ҳамда *etmāk* (اتماک) – «нон» (Sang.120a.11); *ötmäkçi* (اوتماکچی) – «нонвой» (Sang.120a.13).

Ёки яна «Абушқа»да:

ötük (اتوک) – kāf-e 'arabīla; «gečmiş» demäkdür va «ayağa giyilān edük» ma'nāsīnadur-ki, «Ḥayratu-l-abrār»да yedinji maqālada gelür, bayt:

Altun isīrya-ki, qulay ayrītūr,
Zarčıl ötükdür-ki, ayay ayrītūr (DDT.90).

Бундан англашиладики, *ötük* сўзи жарангсиз [k] билан айтилган; бу сўз «кечмиш» дегани, шунингдек, ҳозирги ўзбек тилидаги «этик» ҳам Навоий асарларида *ötük* деб талаффуз қилинган.

Болалигимдан яхши эслайман, илгари ўзбек оғизларида ҳам бу сўз *ötük* дейиларди.

Луғатда сўзлар маъносини изоҳлашнинг ўзига яраша принциплари амал қилади. Муаллиф танлаган йўлни, унинг принципларини ўрганиб, турк лексикографиясининг тарихий методлари, қолаверса, «чиғатой тили» матнларидаги сўзларни тўғри ўқиб, мазмунини тўғри талқин этиш имконига эга бўламиз.

Луғат муаллифи «чиғатой тили» луғатидаги сўзларнинг маъноларини очиқлашда уларнинг икки жиҳатига эътибор қаратади. Биринчиси – сўзларнинг фонетик хусусиятлари. Маънони ечиб беришда сўзларнинг товуш белгилари муҳим омил эканлигини кўзда тутган ҳолда, «чиғатойча» матнларда ишлатилган сўзларнинг талаффузи, ёзилиши, фонетик вариантлари кенг қамровда ёритилади. Бу нарса ўша замонларда ҳам қипчоқларга ёки ўғуз туркларига, айниқса, усмонли туркчасида сўзловчиларга «чиғатойча» матнларни ўқиш ва уларнинг маъносини талқин этишда қўл келган.

Луғат муаллифининг эътиборидаги иккинчи жиҳат сўзларнинг маъноларини изоҳлашдир. Сўзлар маъносини изоҳлар экан, айти маънода кимнинг асарида, қайси байт, ҳатто қандай вазиятда қўлланганини аниқ кўрсатади ҳамда ўша байт ёки жумлани мисол келтиради.

Масалан, *köklä*- сўзининг таърифида ёзади:

köklä- (كوكلا) – *kāflar kāf-e 'arabîdur*, «*amr edüp sâz çal*»- *ma'nāsînadur-ki*, «Маҳзан» *Mîr Ҳайдарда maqāla-i avvalda gelür-ki*, байт:

Türk surūdîni tüzük birlä tüz,
Yaxşı ayalyu bilä köklä qobuz.

Va yana «Ğarāyibu-ş-şiyar»da gelür-ki, байт:

Dedim tarāna-e jān yaxşı muṭribā sen xūd,
Fırāq sâzi tüzüp öltürür kökin çaldıñ.

Kök öldürmək vaznında va āhañda çaldük demäkdür (DDT.369).

köktä- (كوكته) – *bu daxî «amr edüp (sâz) çal» demäkdür-ki*, «Ğarāyibu-ş-şiyar»da gelür (DDT,369).

Яна мисол:

qoşuq (قوشوق) – *urşustak uşulında irlanan tarkība derlär-ki*, «*Mezānu-l-avzān*»da bir türkîdä gelür-ki, yana *qoşuq* dur-kim, *urşustak uşulida şāyedur* va *urşustak tafşilî «Alif-e maḍmūma»da geçmişdir* va yana «*Ҳайрату-l-abrār*»da söz ta'rîfinda gelür-ki, байт:

Añlamayin sözdä tuyuq baħrini,
Qaysi tuyuq, balki qoşuq baħrini (DDT.342).

Муסיқа илмига тегишли бўлган *urşustak* сўзининг маъносини қуйидагича очиқлайди:

urşustak (اورغوشتك) – *kāf kāf-e 'arabîdur*, 'ilm-i mūsîqîda bir uşuldur-ki, «*Mezānu-l-avzān*»da-ki – 'arūd risālasîdur, *qoşuq* luyatîn taşjîh etdüki maħalda bir türkîdä gelür-ki, yana *qoşuq* dur-ki, *urşustak uşulida şāye'dur* va ba'di advār kişidä ul uşul ðikr bolupdur va ul surūd

'a'rābnīḡ tewā sūrār ḡudīlar vaznī bilā ramal-i murabba'-i maḡdūfda vāqe' bolur va anīḡ aṣlī bu nav'dur-kim, bayt:

Vah-ki ul ay ḡasratī dard-u dāy-i furqatī,
Ham erūr jānīmḡa ört, ham ḡayātīm āfatī (DDT.106).

Ёки:

üy~öy (وى) – «ev» demäkdür, «xāna» ma'nāsīna-ki, «Majnun-u Laylī»da Majnunnī atasī biyābāndan evā getürdüki maḡalda gelür-ki, bayt:

Saldīlar anī üy iḡrā bexūd,
Zanjīr ilā äylābān muḡayyad (DDT.122).

Туркий халқлар ўтмишда қўллаган ёзувлар ичида фақат кўк турк алифбосидагина жарангсиз [k] ва жарангли [g] учун айри-айри ҳарфлар бор эди. Қолган ёзувларда (уйғур, араб ёзувларида) эса [g] ва [k] товушлари ёзувда фарқ қилмайди, иккови ҳам *kāf* ҳарфи билан берилган. Шунга қарамай, котиблар, луғат тузувчилар тарафидан уларни фарқлашга уринишлар бўлган. Жумладан, айрим ўринларда жарангсиз [g] ни фарқлаш учун *kāf* нинг устига уч нукта ҳам қўйиб кетилган.

«Девону луғати-т-турк» қўлёзмасида: اڭا *ögä*, яъни «доно» сўзида (МК.5а). Ёки асарда *ḡunna* ли *ḡ* товуши ҳам ана шундай ҳарф билан берилган: اڭ *aḡ* – «яноқ»; قزل اڭ *qizil aḡ* – «қизилмағиз» (МК.16б); اڭ *aḡ* – қуш номи (МК.16б); اڭ *öḡ* – «ўнг, олд» (МК.16б); اڭ *öḡ* – «ранг» (МК.16б); اڭ ايش *aḡ iṣ* – «ўнг иш» (МК.16б); اڭ *oḡ* – «ўнг» («сўл» нинг тескариси) (МК.16б).

Бундан ташқари, Махмуд Кошғарий [g] ва [k] ларнинг талаффузини акс эттириш мақсадида турли грамматик атамалар(терминлар)дан ҳам фойдаланган.

У туркий сўзлардаги жарангли [g] товушини *kāfun rakīkatun* атамаси билан изоҳлаган. Арабча *rakīka* аслида «ингичка» дегани, лекин у *kāf* га нисбатан қўлланганда «жарангли» маъносини билдиради. Луғатда берилишига мисол: كؤگ *küg* – жарангли *kāf* (яъни, [g] билан) (*bikāfin rakīkatin*), «шеър ўлчови, вазни»; масалан: *bu yir ne küg üzä-ol* – «бу шеър қандай вазнда?» (МК.250б).

Жарангсиз [k] га келсак, уни аввалгиси билан қориштириб юбормаслик учун, *kāfun şulbatun* атамаси билан берилган; *şuluba* асли «йўғон» дегани, лекин бу ўринда «жарангсиз»ни билдиради. Масалан: كؤك *kök* – жарангсиз *kāf* (яъни [k]) билан (*bi-l-kāfi-ş-şulbatı*), «кўк, осмон». Бу сўз қуйидаги мақолда ҳам келган: *Kökkä südsä, yüzkä tüşür*. – «Кўкка тупурса, юзга тушади» (МК.251а).

«Абушқа» луғатининг муаллифи эса [g] ва [k] лар учун бошқа атамалардан фойдаланган: жарангли [g] учун *kāf-e 'ajamī* («ажамча *kāf*»), жарангсиз [k] учун эса *kāf-e 'arabī* («арабча *kāf*») атамасини қўллайди.

Мисолларга эътибор беринг:

itik (ايتيك) – *kāf kāf-e 'arabîdur*; bu daxī «keskin» va «tez» ma'nāsīnadur (DDT.42).

öksük (اوکسوک) – *kāf kāf-e 'arabîdur*; «eksik» demäkdür (DDT.111);

kökümtül (كوكومتول) – *kāflar kāfe 'arabîdur*; «köm-kök» demäkdür (DDT.370).

berk (بيرك) – *kāf-e 'arabî ilä*; «berk-u maḡkam» ma'nāsīnadur (DDT.137).

bičäk (بيچك) – *kāf 'arabîdur*; «ignä» demäkdür, «sozan» manāsīna-ki, «Ġarāyibu-ş-şiyar»da gelür (DDT.136).

üsrük (اوسروك) – *kāf-e 'arabîyla*; «mast» ma'nāsīna gelür (DDT.108).

ölük (اولوك) – *kāf kāf-e 'arabîdur*; «murda» ma'nāsīnadur (DDT.116).

čüčük (چوچوك) – *kāf-e 'arabîla*; «tatlu» demäkdür (DDT.248).

öksük (اوکسوک) – *kāf kāf-e* 'arabîdur; «*eksük*» demäkdür-ki, «*Badāye'u-l-vasaṭ*»da gelür, bayt:

Meni-ki muḃbaṣa der içrā äylädi üsrük,
Ne tañ közümgä quyaş bolsa ḡarradîn öksük (DDT.111).

Энди «ажамча *kāf*» нинг мисоли:

berürgä (بيوروركا) – *kāf kāf-e* 'ajamîdur; «*vermäk içün*» demäkdür (DDT.137).

bergäli (بيركالى) – *yana kāf kāf-e* 'ajamîdur; «*veräli*» va «*vermäk içün*» demäkdür (DDT.137).

tegrä (تيگرا) – *kāf-e* 'ajamîdur; «*dāira*» va «*aṭrāf*» ma'nāsînadur (DDT.191).

özgä (اوزگا) – *kāf kāf-e* 'ajamîdur; «*kendüyä*» demäkdür (DDT.105).

Чоғиштиринг, Мирзо Махдихоннинг «Санглох» луғатида:

egä (ايگا) – *befatḥe, kāf-e* 'ajamî; *bama'nî* «*mālek*» va «*ṣāḥib*». – «фатҳа билан, ажамча *kāf* билан; «малик» ва «соҳиб» маъносида» (Sang.172b.3).

Бир сўзда иккита *kāf* келиб, бири [*k*], иккинчиси [*g*] деб ўқилиши ҳам мумкин ёки аксинча. Бундай ўринларда ҳар иккисига таъриф берилади. Масалан:

keḡäṣ (کينکاش) – *kāf avval* 'arabî va *kāf sâni* 'ajamîdur; «*maṣvarat*» manāsînadur (DDT.361).

kölägä (کولاکا) – *kāf avval* 'arabî va *kāf sâni* 'ajamîdur; «*köläga*» demäkdür (DDT.371).

Чоғиштиринг, ҳозирги ўзб. қўланка; мақолда шундай келган: Ўзи – хон, қўланкаси – майдон.

čüčürgänmäk (چوچورگانماک) – *kāf-e avval* 'ajamî va *kāf-e sâni* 'arabîdur (DDT.248).

Шунингдек, туркий матнларда *jīm* (ج) ҳарфининг вазифаси ҳам икки хил, у [*j*] ва [*č*] товушларини билдиради. Айрим ўринларда жарангсиз [*č*] ни фарқлаш учун *čīm* (چ) ҳарфидан ҳам фойдаланилган: *tapiqčī* (تاپوقچی) – «*xidmatkār*» ma'nāsînadur (DDT.160) сингари.

«Абушқа» муаллифи эса уларнинг иккаласини бир-биридан айириб кўрсатиш учун грамматик атамалардан фойдаланган: [*j*] учун *jīm-e* 'arabî («арабча *jīm*»), жарангсиз [*č*] учун эса *jīm-e* *ajamî* («ажамча *jīm*») атамасини ишлатади.

Масалан, *ajīy* ва *ajīq* (اجيغ و اجيق) сўзини изоҳлар экан, ундаги *jīm* ҳарфининг талаффузига ва сўзнинг маъносига тўхталиб, «*jīm-e* 'arabî-la; «*ajī*» demäkdür, «*talx*» ma'nāsîna gelür» дея урғулайди (DDT.10).

borčīn (بورچين) – *jīm-e* 'ajamî ilä; «*ördäkiñ dišisi*»nä derlär (DDT.151).

Ёки яна:

ajun (اجون) – *jīm-e* 'arabîla; «*dunyā*» ma'nāsînadur (DDT.6).

Чоғиштиринг, Мирзо Махдихоннинг «Санглох»ида:

čerik (چيريك) – *bā čīm-e* 'ajamî va *kasra* va *sukūn kāf*. – «ажамча *čīm* ва *kasra* ва *sukūn* ли *kāf*» (Sang.291b.8).

čerikčī (چيريكچی) – *bā čīm-e* 'ajamî *sāni*; «*laškar bāšad*». – «иккинчиси ажамча *čīm*; лашкарбоши» (Sang.291b.9).

Энди «Абушқа»да берилган қуйидаги сўзга эътибор қилинг:

bozjīn (بوزجين) – *jīm-e* 'arabîla; «*qaraṣa āhunīñ dišisi*»nä derlär-ki, Navāyī «*Muḡākamatu-l-luḡatayn*»da bu luḡatī šuyla taṣḡīḥ edürlär-ki: «*türk kiyikniñ erkägin* «*hūna*» va tišisin «*bozjīn*» derlär» (DDT.151).

Қизиғи шундаки, «Муҳокамату-л-луғатайн»нинг турли қўлёзмаларида бу ўринда икки хил сўз: *qilčaqčī* ёки *bozjīn* келади. Масалан: Va awda 'umda-ki, kiyikdür. Türk anīñ erkägin – *hūna* va tišisin *qilčaqčī* der (ML.38).

«Муҳокамату-л-луғатайн»нинг туркча илмий нашрида таянч нусхадаги матнга кўра *qilčaqčī* деб берилган (ML.176); бу – тўғри. Бироқ матн бошқа нусхалар билан

қиёсланганда у ерда (F25,B8 да) *borčīn* эканлиги таъкидланган (ML.195). Аслида бу сўзни *borčīn* деб эмас, «Абушқа» луғатидаги изоҳларга таяниб, *za* ва «арабча *jīm*» (*jīm-e 'arabī*) билан *bozjīn* ўқилгани маъқул (*қаранг*: DDT.151). Чунки, *borčīn* ўқилса, «ўрдакнинг модаси» (*ördäkiñ dišisi*) бўлиб қолади (*қаранг*: МЛ.38: *türk ördäkiñ erkägin sona va tišisin borčīn der*). Кийикка нисбатан тўғриси – *bozjīn* дир, у «кийикнинг эркаги» дир.

Шунингдек, бир сўзда *kāf*, *jīm* ҳарфлари аралаш ишлатилуви мумкин. Бундай ўринларда ҳам ҳар бири алоҳида изоҳланади.

Масалан, *kečti* (کچتی) сўзининг изоҳида *kāf* ва *jīm* ҳарфларининг талаффузига тўхталиб, «*kāf* *kāf*-е *'arabīdur* va *jīm* *jīm*-е *ajamīdur*; «*gečdi*» *demäkdür*» дея таъкидлайди луғатчи (DDT.356).

Яна бир далилга эътибор қилинг.

Кўк турк алифбосида [k] ва [g] учун айри-айри ҳарф ишлатилгани учун қадимги туркий битиглар тилида *beg*, *bitig*, *bilig* сўзлари [g] билан талаффуз қилинганини билиш мумкин. Масалан, Тўнқуқ битигида: *beg* – «бек», *bilig* – «билим»; Кул тигин битигида: *bitig* – «ёзув; китоб» ва б. (*қаранг*: Содиқов 2018,186–187).

Мухими шундаки, кўк турк ёдгорликларидаги *bitig* сўзи «Абушқа»да жарангсиз [k], яъни «арабча *kāf*» билан (*kāf-e 'arabīla*) *bitik* деб ўқилиши таъкидланган. Мана ўша мисоли:

bitik (بیتیک) – *kāf 'arabīla*; «*maktüb*»a *derlär* (DDT.125).

Қизиғи шундаки, Мирзо Махдихон ҳам бу сўзни [k] билан келтирган. Мана унинг ёзгани:

bitik (بیتیک) – *bekasre*, *tā* va *sukūn kāf*; *maktüb*. – «*kasra*, *tā* ва *sukūn* билан; мактуб» (Sang.221b,6).

Ёки яна «Абушқа» луғатида:

bitiklik (بیتیکلیک) – *kāflarī kāf 'arabīdur*; «*yazīlmīš*» *demäkdür* (DDT.126).

Ваҳоланки, луғатчи *bilig* сўзининг маъносини очиклар экан, у жарангли [g], яъни «ажамча *kāf*» билан ўқилишини таъкидлаган. Мана ўша ёзгани:

bilig (بیلیگ) – *kāf kāf*-е *'ajamīdur*; «*bilmäk*» va «*idrāk*» *ma'nāsīnadur-ki*, «*Sab'ai sayyāra*»da *ikīnji ḥikāyatda Zayd Ḍahhāb čāḥīdan qačduyī maḥalda gelür*, *bayt*:

Anča *makr-u firīb* va *nav' bilig*,
Tiślätip laḥza laḥza saḥqa ilig.

Va yana «*Farḥād-u Šīrīn*» *xātimasīnda šahzāda naṣihatīda gelür-ki*, *bayt*:

Bilig šāh äyläsä hayvānnīñ atīn
Ne tañ-ki, kimsä tapsa šāh dātīn (DDT.142).

Ёки *beg* сўзининг маъносини очиклар экан, унинг ҳам [g] товуши, яъни «ажамча *kāf*» билан талаффуз қилинганини таъкидлайди:

beg (بیک) – *kāf kāf*-е *'ajamīdur*; «*beg*» *demäkdür*, «*mīr*» *ma'nāsīna* (DDT.140).

Ҳарқалай, Навоий асарлари тилида *بیک* сўзи *beg*, *bilig* сингари жарангли [g] билан *bitig* деб айтилган. Луғатлардаги изоҳларга келсак, кейинги даврларда бу сўздаги *kāf* нинг талаффузида жарангсизлашиш юз берган. «Абушқа» луғатининг тузувчиси ҳам, Мирзо Махдихон ҳам ана шу талаффузига таянган ҳолда уни *bitik* деб келтирганлар чоғи.

Луғат ўғузлар даврасида тузилганлигининг таъсири бор: унда «чиғатой туркийси»даги, хусусан, Навоий асарларида ишлатилган айрим сўзлар ҳам ўғузчалаштириб юборилган.

Жумладан, луғатчи *ögürmək* сўзини изохлар экан, ундаги *kāf* ҳарфларининг талаффузи ва сўз маъносига тўхталиб, шундай ёзади:

ögürmək (اوگورماک) – *kāf-e avval* 'ajamî va *kāf-e s̄anî* 'arabîdur. «Muḥākamatu-l-luḡatayn»da Navāyī ḥadratlarī bu luḡatī šuyla tašjīḥ etmišlar-ki, «yana biyik ün bilā-kim, e'tidālsiz āšub bilā yūlayaylar», anī «ökürmək» derlār (DDT.111).

Аслида луғатнинг бу сўз мақоласи *ökürmək* (اوگورماک) – *kāflar kāf-e* 'arabîdur деб бошланганида тўғри бўларди. Сабаби, «Муҳокамату-л-луғатайн»даги *اوگورماک* сўзи жарангсиз [k], яъни «арабча *kāf*» билан айтилган. Чоғиштиринг, ҳозирги ўзбек тилида ҳам *ўқирмак* – «ўкириб йиғламоқ»дир; *ögürmək* эса бошқа бир сўз.

Ёки яна бир мисол:

güjlük (كوجلوك) – *kāf-e avval kāf-e* 'ajamî va *kāf-e s̄anî kāf-e* 'arabîdur va *jīm-e* 'arabîla, «quvvatlu» ma'nāsīnadur (DDT.363).

Аслида бу сўз мақола: *küçlüg* (كوجلوك) – *kāf-e avval kāf-e* 'arabî va *kāf-e s̄anî kāf-e* 'ajamîdur va *jīm-e* 'ajamîla, «quvvatlu» ma'nāsīnadur шаклида берилмаги керак эди. Чунки, «чиғатой туркийси»да *كوجلوك* сўзидаги биринчи *kāf* ҳарфи жарангсиз [k], иккинчи *kāf* эса жарангли [g]; *jīm* ҳарфи эса [j] эмас, балки [č] деб ўқилган; *küçlüg* – бу сифатдир.

Луғатчи бунинг сингари мисолларни Навоийнинг ўғузлар даврасида кўчирилган асаридан олган бўлиши ҳам мумкин; улардаги график ишоратларга таяниб, мисолларни ҳам ана шундай изохлаб кетган кўринади. Бундай деётганимнинг сабаби, ўғуз котиблари «чиғатойча» матнларни кўчирганда улардаги айрим сўзларни ўғузчалаштириб юборган ўринлар ҳам бор. Масалан, окқўюнлилар тарафидан тузилган Навоий девонида ҳам шундай.

Туркий матнларда *bā* ҳарфининг фонетик вазифаси ҳам икки хил: у [b] ва [p] товушларини англатган. Айрим ўринлардагина, [p] ни фарқлаш учун *bā* нинг остига уч нукта қўйиб кетилган. Бу нарса «Абушқа»да ҳам бор: унда кўп ўринда *پ* дан фойдаланилган: *tapmaq* (تاپماق) – «bulmaq» demäkdür (DDT.161) сингари.

Шунга қарамай, луғатчи [b] ва [p] лар учун махсус атамалардан ҳам фойдаланган: жарангли [b] учун *bā-ye* 'arabî («арабча *bā*»), жарангсиз [p] учун эса *bā-ye* 'ajamî («ажамча *bā*») атамасини қўллайди. Масалан:

köprük (كوپروك) – *kāflar kāf-e* 'arabîdur va *bā-ye* 'ajamîla; «köprü»yā derlār - (DDT.362).

«Абушқа» муаллифи унлиларга нисбатан *imāla* атамасини ҳам ишлатган. Масалан: *uy* (اوى) – *imāla ilā*; «şiyir» ma'nāsina gelür (DDT.122).

öl (اول) – *imāla ilā*; *mutlaq yašdur* «nam» ma'nāsina va «daryā» ma'nāsina daxī gelür (DDT.113).

Луғатчи икки хил фонетик вариантда ишлатиладиган сўзларни ҳам келтирган. Демак, «чиғатой туркийси»да, хусусан, Навоий асарларида бу сўзлар икки хил шаклда ишлатилаверган. Масалан:

uluḡ va uluq (اولوغ و اولوق) – «ulu va bozurg» ma'nāsīnadur (DDT.116).

otluq va otluy (اوتلوق و اوتلوق) – «ātašin» demäkdür (DDT.91).

bayliḡ va bayliq (باغليغ و باغليق) – «baylu va bayčalu» demäkdür va bir daxī «bandla baylu» demäkdür (DDT.130).

bitküči va bitiküči (بيتكوجى و بيتكوجى) – *kāflar kāf-e* 'arabîdur; «yazijī» ma'nāsīnadur (DDT.135).

tamuḡ va tamuq (تاموغ و تاموق) – «tamu» demäkdür, «jahannam» manāsina (DDT.185).

Турли фонетик вариантларга эга сўзларнинг айримлари кўпмаънолидир; муаллиф уларнинг ҳар иккисини беради. Масалан:

ayaḡ va ayaq (اياغ و اياق) – «qadaḡ» va «pāy» ma'nāsīnadur (DDT.29).

Эски ўзбек тилида «қадах; пиёла» маъносидаги *ayaq* сўзидан «соқий» сўзи ҳам ясалган. «Абушқа»да бу сўз ҳам бор:

ayaqčī (اياقچى) – «sāqī» ma'nāsīnadur (DDT.39).

Хулоса

Ўтмишда классик ўзбек тили, хусусан, Навоий асарлари учун тузилган луғатларнинг айтарли бари арабча ё форсчадан ўзлашган сўзлар асосида эмас, балки соф туркий сўзлар бўйича тузилган бўлиб, уларда маъносини англаб олиш қийин сўзлар, уларнинг фонетик хусусиятлари, ўқилиши, маънолари яхши очиб берилган. «Абушқа» ҳам ўшалардан бири бўлиб, Навоий асарлари бўйича тузилган луғатлар орасида кенг тарқалгани саналади.

Луғат ўрта асрларда кенг ёйилганлигининг сабаби, унинг кенгқамровлилиги, илмийлиги, фонетик изоҳларга бойлиги, классик матнларда қўлланган сўзлар семантикасини яхши очиб берганидир. У ўрта асрларда яратилган луғатлар орасида юқори ўринда туради.

Араб ёзуви туркий матнларда [k]–[g], [č]–[j], [b]–[p] товушлари ёзувда бир хил ҳарфлар билан ифодаланган. Лекин матнда буларни фарқлашга эҳтиёж бўлган. Котиблар, луғат тузувчилар доимо бунинг ечимини излашга уринган; улар ўз луғатларида бу товушларни фарқлашда турли грамматик атамалардан фойдаланганлар. Классик асарлар бўйича тузилган луғатларда, жумладан, «Абушқа»да жарангли [g] учун «ажамча *kāf*» (*kāf-e 'ajamī*), жарангсиз [k] учун эса «арабча *kāf*» (*kāf-e 'arabī*); [j] учун «арабча *jīm*» (*jīm-e 'arabī*), жарангсиз [č] учун эса «ажамча *jīm*» (*jīm-e ajamī*); жарангли [b] учун «арабча *bā*» (*bā-ye 'arabī*), жарангсиз [p] учун эса «ажамча *bā*» (*bā-ye 'ajamī*) атамалари ишлатилган ва б.

«Чиғатой туркчаси» бўйича тузилган луғатлар, шулар қатори «Абушқа» ҳам, чиғатой тилида, хусусан, Алишер Навоий асарлари тилида қўлланган сўзларнинг маъносини аниқлашда, классик матнларни тушуниш ва уларни талқин қилиш, шулар билан бир қаторда уларни тўғри талаффуз қилишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ишлатилган ёзма манбалар ва илмий асарлар:

- DDT* – «Абушқа» луғати: Dictionnaire Djaghatai-turc. V. de Viliaminof-Zernof. – SPb., 1869.
MK – *Kaşgarlı Mahmud. Dīvānū Lūgati't-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile.* – Ankara, 1990.
ML – *'Alī Şir Nevayī. Muhakemetü'l-luğateyn (İki Dilin Muhakemesi).* Hazırlayan F. Sema Barutçu Özönder. – Ankara, 1996.
МЛ – Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент, 2017.
Sang. – Мирзо Мехдихоннинг «Санглох» асари қўлёзмаси: Франция Миллий кутубхонаси: Suppl.Turc.1000.
ҚБС – «Қутадғу билиг» сўзлиги. Тузувчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2020.
Содиқов 2018 – Содиқов Қ. Илк ва ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этно-лингвистик жараёнлар. – Тошкент, 2018.
Ҳасанов 1989 – Ҳасанов Б. Жавоҳир ҳазиналари (Алишер Навоий асарларига тузилган қўлёзма луғатлар). – Тошкент, 1989.
Щербак 1962 – Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М. –Л., 1962.

ALİŞİR NAVAİ'NİN MUHAKEMETÜ'L LUGATEYN ESERİNİN TÜRKÇE'YE KATKILARI

İbrahimov Elçin Ali oğlu,

*Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nesimi Dilbilimi Enstitüsü Türk Dilleri
Bölümü Müdürü; Azerbaycan.*

Giriş

Türklerin Araplar ve Farslarla münasebetleri neticesinde yazar ve şairlerimiz arasında başlayan Arapça ve Farsça hayranlığı bir zaman sonra had safhaya ulaşmıştı. Hatta Arapça ve Farsça bilmeyen bazı yazar ve şairler eserlerinin ön sözlerinde Türkçeden başka dil bilmediklerinden eserlerini Türkçe yazmak zorunda kaldıkları için okuyucudan özür dilemek zorunda bile kalmışlardı. Hâlbuki Türkçe özellikle Sultan Orhan ve Sultan Murad zamanında tıp kitapları yazılabilecek kadar gelişmişti. Sonraları ise cahilce bir yaklaşımla Türkçenin kaba bir dil olduğu algısı mesela Sinan Paşa gibi meşhur bir yazarı bile etkilemiş olmalı ki Tazarrunâme isimli meşhur eserini Türkçe yazdığı için okuyucusuna, bu eser her ne kadar Türkçe yazılmış olsa bile siz muhtevasına bakınız, diyor. (Eğerçi ol nüsha bir Türkî kitap gibidir surette, amma camii enva-ı ulûmdur hakikatte. Her taife haz alsun diye Türkî diline sokuşturdum.)

Türkçenin küçümsendiği hor hakir görüldüğü zamanlarda bir kısım Türkçe âşıklarının çıkışları elbette göz ardı edilemez.

Ali Şîr Nevâî, Türkçenin asırlardır ihmal edilmesine karşı bayrak açtığı eseri Muhakemetü'l-Lügateyn'dir. Türkçenin hem sanat hem de bir ilim dili olduğu görüşünde olan Ali Şîr Nevâî, adı geçen eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırır ve Türk dilinin Farsçadan birçok bakımdan üstünlüğünü savunur.

İki dilin karşılaştırılması esasına dayanan eserinde Nevâî, Arapçanın bütün dillerden üstün olduğunu söylemektedir. Buna gerekçe olarak da Arapçanın din dili üzerine kurulu olmasını gösterir. Ali Şîr Nevâî, Arapçadan sonra en önemli dilleri ise Türkçe, Farsça ve Hintçe şeklinde sıralar.

Muhâkemet-ül-Lugateyn'i önemli kılan hususların en başında Türk yazar ve şairlerinin kahir ekseriyetinin Farsça bildikleri ve Farsça şiirler yazdıkları bir ortamda Türkçenin lügat zenginliğini, gramer şekillerindeki esnekliğini ortaya koyarak Türk gençlerinin güzel sanarak Farsça şiirler söyleme sevdasından vazgeçip öz dillerine iltica etmelerini savunmasıdır. Nevâî, zamanın gençlerini Türk diline karşı ilgisiz kalmamaları konusunda uyarır ve onları biraz da hırpalar: «*Türkün bilgisiz ve zavallı gençleri güzel sanarak Farsça şiirler söylemeye özeniyorlar. İyi ve etraflı düşünseler, Türkçede bu kadar genişlikler, incelikler, derinlikler ve zenginlikler durup dururken, bu dilde şiir söylemenin ve sanat göstermenin daha kolay, şiirlerinin daha beğenilir olacağını anlarlar.*»

Eserde iki dil karşılaştırılırken duygusallıktan ziyade bilimsel ölçütler kıstas alınmıştır. Bugün bile dilbilimciler bir dili değerlendirirken o dildeki fiilleri ve mecazları hesaba katmaktadır ki Nevâî de böyle yapmış iki dili önce fiiller açısından karşılaştırmış Türkçedeki hemen her hareket için farklı kelimeler kullanıldığına dikkat çekmiş sonra Türkçedeki yakın anlamlı kelimelerin zenginliğini örneklerle izah etmiştir. Dilin söz varlığını da inceleyen Nevâî, akrabalık adlarını, ev, mutfak, giyecek ve savaş kültürüyle ilgili kelimeleri Altay dillerinin önemli bir özelliğini teşkil eden erkek ve dişi oluşuna göre adlanan hayvan ve kuş adlarını, organ adlarını, cinsine ve yaşına göre çeşit çeşit olan atların ve onların vazgeçilmez eşyası eyer ve diğer binit takımının parçalarına kadar adını sayarken, milletin zengin bir kültür birikimine sahip olduğunu anlatmak istemiştir. Nevâî, bu kelimelerin hemen hiçbirinin Farsçada olmadığını, söylenmek istendiğinde Türkçedeki bu kelimelere başvurulduğunu belirtmiştir.

Ali Şîr Nevai, Türkçeyi yüksek bir sanat dili halinde işlemeye çalışan, bu görüşü savunan ve Türk diline değer kazandıran üstün bir bilgin ve devlet adamıdır.

Şiirlerini Türkçe ve Farsça yazan Ali Şîr Nevai, Arapçayı da çok iyi öğrenmişti. Meşhur ilim adamlarından Molla Cami, onun şiir arkadaşlarından. Kaşgarlı Mahmut'tan sonra Türk diline en büyük hizmet eden kişi olarak tanınan Ali Şîr Nevai, Türkçe'yi bırakarak eserlerini Farsça verenlere ithafen yazdığı Muhâkemetü'l-Lügateyn adlı kitabında Türkçe ile Farsça'yı karşılaştırarak pek çok yerde Türkçe'nin üstünlüğünü savunmuştur.

Bu makalemizde bir Türkçe sevdalısı ve aşığı olan Ali Şîr Nevainin Türk Dünyasında özellikle Azerbaycanda ve Türkiyede öğrenilmesinden geniş şekilde bahsetmeğe çalışacağız. Özellikle son dönemlerde Ali Şîr Nevai ile bağlı yapılan çalışmalardan bahsedeciğiz.

Nevai edebi mirası Azerbaycan edebiyatında, o kadar içten bir yere sahip ki, bir defasında Samet Vurgun konuşmalarında «ben ve benim arkadaşlarım son yıllara kadar bilmiyorduk Nevai Özbek şairidi...» [Binnetova, 2009:10].

Azerbaycan-Özbek edebi ilişkilerinin tarihi çok eski olsa da, bu ilişkiler tarihinde XV. Yüzyıl özel bir dönemi kapsıyor. Bu dönem büyük Özbek şairi Ali Şîr Nevainin adıyla bağlıdır [Nağıyeva, 2001:3].

Arapça ve Farsçaya da çok iyi derecede hakim olan Nevai, bu dillerdedeki edebî söyleyişleri Türkçeye uyarlayarak dilin zenginleşmesine katkıda bulunuyordu. Hayatı boyunca Türkçe'nin İran edebiyatı seviyesinde eserler verecek kadar zenginleşmesi için çalışmıştır Türkçenin söyleyişlerine uygun kullandığı sözcüklerle sonraları «Nevai dili» olarak vasıflandırılacak olan özgün bir söyleyişe sahipti. Onda Türkçe sevgisi milli şuuru eserlerinde görmek mümkündür. Edebiyatın temelini dil oluşturur. Nevai, Orta Asya Türk Edebiyatına kullandığı dil ve edebi eserleriyle millilik vasfı kazandırmıştır.

«Farsçanın resmi dil olarak hüküm sürdüğü Fars edebiyatının Câmî ile zirveye ulaştığı ve münevverlerin Farsça öğrenip bu dille yazmayı meziyet saydıkları bir devirde Nevâyî'nin Türkçe'nin Farsça'dan aşağı kalmayacak bir dil olmadığını müdafaa etmesi, Türkçe'yle de yüksek bir edebiyat vücuda getirmesinin mümkün olacağını bizzat eserleriyle ispat etmesi ve yenilerin Türkçe yazmaları hususunda teşvikte bulunması gözönüne alınırsa bu hizmetin derecesi ve önemi daha iyi anlaşılır» [Tarlan, 1942:8].

«Nevai bütün bu ilim ve sanat çalışmalarıyla şiire, resme ,musiki ve mimariye hizmetleriyle aynı zamanda popüler bir şöhrat kazanmış ve geniş bir halk tarafından devamlı surette sevilmişti. Devrinin ve çevresinin örnek adamı idi» Nevai,«ilim uğrunda bir çok emek sarfetmiş, tarih ahlak kelim ve tasavvufa dair eserler vücuda getirmiş; edebiyatın nazari kısmında çalışmış ve devrinin en büyük münekkidi olmuştur.»

«Nevai bütün eserlerini özel bir amaçla kaleme almıştır. Örneğin «Siracü'l-Müslimin», yurttaşlarına Müslümanlığı iyice tanıtmak, onlara dini görevlerini öğretmek için kaleme alınmıştır. Lisanu't_Tayr tasavvûfî bir eserdir. Attar'ın «Mantikut'Tayr»ından esin alınarak yeni baştan yazılmıştır. Hikayelerin hepsi başkadır. Mahbûbu'l-Kulûb» içinde bulunduğu toplumun aynasıdır. Ahlâkî bir eserdir. Nesâyimü'l-Mahabbe» da Câmî'nin Nefâhat'ül-Üns'ünde eksik bıraktığı Türk şeyhlerini de almıştır. Muhakemetü'l-Lugateyn Türk dilinin haklı bir savunmasıdır. Şair bu eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırıyor. Türk dilinin daha zengin daha üstün olduğunu kaydediyor.» «Sab'a-yı Seyyare'sinde kendi eserine hitaben «yoluna kendi vatanında başlamasını ve halka inmesini ısrarla istemektedir. Halka inmek ise ancak milli dil öz ana Türkçe ile kabil idi. Ali Şîr'in de asıl aradığı bu idi» [Levend, 1966:291] «Mizânü'l-Evzân» adlı risalesiyle Türk nazım ve musiki şekillerini tanıttır»[Köprülü, 1989:434].

Nevai'nin Divan şiirinde tam bir tekamül seviyesine ulaştırdığı milli nazım şekilleri arasında tuyuğ gibi zarif bir şekil; milli zevke uyarak ve bilerek kullandığı redif ve cinaslı kafiye ve aliterasyonlar vardı. Türkçe kök ve eklerin Arap ve Fars kelimeleriyle de birleşerek meydana getirdikleri yeni cinaslar, Nevai'nin dilinde Türkçe'yi alabildiğine zenginleştiren bir zevk unsuru seviyesine varmıştı»[Banarlı, 424].

Türkçenin cinas ve kafiye için uygun bir dil olduğunu örneklerle anlatan Nevai, Türk dilinin zenginliğine verdiği örneklerle sık sık işaret eder. Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu ifade ederken örnek olarak verdiği «ördek» sözcüğünü Farsça'da aynı anlamda kullanılan «mürgâb» ile şu şekilde mukayese eder; «Türkçede her çeşidinin başka adı olan «ördek»e Fâriside sadece mürgâb deniyor. Halbuki Türkçede ördeğin erkeğine «suna», dişisine «burçin» denir. Ördeğin ayrıca «çörke, almabaş, çakırkanad, temürkanad, alapeke, bağçal» ve başka isimleri de vardır.» Bir başka örnekte Türkçe yüz kelime ile «ağlama»nın ifade edildiğini belirterek bunun karşılığında Farsçada sadece tek sözcükle bunun karşılandığını söyleyerek Türkçenin zenginliğini dile getirir.

Yüzyıllardan beri sürüp gelen Fars-Türk kültür mücadelesi böylece (Ali Şir Nevai ile) Türklerin ve Türkçenin lehine doğru kaymakta idi. İbrahim Kafesoğlunun belirttiği gibi: «Ali Şir Türkçede hem Nizami, Attar, Sâdî, Hüsrev-i Dehlevî, Hâfız gibi İran edebiyatının büyük üstadlarının sanat mahsulleriyle boy ölçüşecek eserler meydana getirmiş, hem de klasik şiirin en yüksek seviyesine çıkardığı Çağatay Dili vasıtasıyla Türkçenin mükemmel bir dil olabileceğini ispat etmişti ve bu sebeple Çağatay Dili ve Edebiyatı Kaşgar'dan Kazan'a, Kırım'a Delhi'ye Tebriz'e ve İstanbul'a kadar bütün Türk dünyasında 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar muazzam bir itibar kazanmıştır» [Kafesoğlu, 1969:9].

Nevai Türk Dünyası Edebiyatının bilge bir abide şahsiyetidir. Türk Edebiyatı'nda da Nevai'nin büyük tesiri vardır. Özellikle klasik edebiyatımızda şairler Nevai'yi anlamak için Çağatayca öğrenme ihtiyacı hissetmişlerdir. Onun eserlerini okuyup ona nazireler yazmışlardır. Nevai'ye göre «halka halkın dili ile» hitap edilmeli ve eserler verilmeliydi. Gerçek bir Türk milliyetçisi olan Nevai, Türklüğüyle gurur duyar, Türklerin yaratılış, anlayış ve kavrayış bakımından kimseye benzemediklerini ve bütün milletlerden üstün olduklarını belirtir: «Yakîn kılmamış halk sending kişi « (Muhakkak ki Allah senin gibi bir insan yaratmamıştır) diyerek Türk ırkını över. Eserlerinden bu duygu ve düşüncelere sıkça rastlanır.

«Hamsesine giren eserlerin her birinde kahramanları ideal bir Türk kahramanı kılığına sokmuş, hikayelerine ulusal bir hava vermeye dikkat etmiştir. Ferhâd u Şirin mesnevisindeki Ferhât, karakter ve çizgileri belirsiz bir kişi değil, Türklerle ilgili özellikleri taşıyan bir kahramandır. Bu mesnevisine Harzem ve Hoten Türklerinin hayatından alınmış bir roman kimliği katmıştır. «Sedd-i İskenderî» de böyledir; Türk tarihiyle ilgili bir çok tablolar yer almıştır. Nevai'de dil bilinci ve milliyetçilik duygusu öylesine köklüdür ki, Türkçe konuşup yazmayanları, Türk soyundan olsalar bile Türk saymaz» [Dizdaroğlu, 1966:294].

Türkçenin milli dil olmasında ve gelişmesinde verdiği eserlerle büyük katkıları olan Nevai, Türkçeye büyük hizmet ve emek vermiştir.

«Yabancı bir dilin edebiyat dili olarak kabul edildiği bir devir ve çevrede milli duygu ve şuurla ve imrenilecek bir cesaretle ortaya atılıp Türk Dilinin istiklâlini savunan onun Farsça'dan üstün olduğunu savunan, onun Farsça'dan üstünlüğünü ispat eden ve çok değerli eserleriyle yeni bir edebi dil kuran Nevai, Türk dili ve kültürüne sonsuz hizmetlerde bulunmuştur. O, Orhun yazıtlarından beri uyanık ve canlı gördüğümüz milli duygu ve şuurun Türklük ve Türkçülük ruhunun en büyük temsilcilerinden biridir. Milli dil ve edebiyatın meydana gelmesinde sayısız emeği geçen Türkçecilik davasının öncülerindendir» [Timurtaş, 1966:304].

Hayırsever bir kişiliğe sahip olan Ali Şir Nevai çok zengindi. Servetini ilim ve sanat için harcamıştır. «Horasan'da 370 parça hayrât inşa etmişti. Bunlardan 90'ı kervansaraydı. Bu hayrât içinde mescitler, camiler, tekkeler medreseler, köprüler vardı» [Tarlan, 1942:3].

Fuzûlî'den Nedim'e kadar bir çok şairi etkileyen Ali Şir Nevai üzerinde doğulu ve batılı bir çok bilim adamı tarafından üzerinde araştırmalar yapılan Nevai'nin eserlerinin bir çok nüshası Türk Dünyası kütüphanelerinin ortak eserleri arasında yerini alır. Türkiye Kitaplıkları'nda bulunan Nevai yazmaları Ağâh Sırrı Levend tarafından yayınlanmıştır. Daha sonraki araştırmalarla bu eserlerin sayısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Büyük sanatçı Nevâyî aradan geçen beş yüz yıla rağmen bugün hâlâ değerini ve önemini korumaktadır. Onun Türk dili ve kültürüne yaptığı hizmetler hep yâdedilecektir. O sanatçı kişiliği, Türk dili sevgisi ve duyarlılığıyla kendisinden sonraki bütün Türk Dünyası şair ve yazarlarını etkilemiştir. Nevai külliyyatının bütün Türk Dünyasında anlaşılacağı şekilde uyarlanması ve yeni nesillere tanıtılması gereklidir.

Nevainin Azerbaycan edebiyatıyla ilişkilerini Firudin Bey Köçerli, Salman Mümtaz, Ali Nazim, M.Dadaşzade, H.Araslı, V.Zahidov, V.Abdullayev, H.Rüstemov, M.Kuluzade, C.Nağıyeva, A.Ü.Binnetova ve başkaları çok geniş şekilde eserlerinde vermişler [Nağıyeva, 2001:4-5].

Elbette Nevai Türk Dünyasında özellikle Türkiyede ve Azerbaycanda her zaman yüksek düzeyde araştırılmıştır. Buna örnek olarak edebiyat listesinde kullanılanları göstere biliriz. Azerbaycanda hem Sovyetler döneminde hemde günümüzde Nevai mirası bir özellik taşımıştır.

KAYNAKÇA

1. Âgâh Sırrı LEVEND, «Ali Şir Nevai» Türk Dili Dergisi, C.XV, S.173, Şubat, 1966.
2. Ahmet CAFEROĞLU: Türk Dili Dergisi, C. XV, S.173, Şubat 1966.
3. Ali Nihat TARLAN : «Ali Şir Nevâyî», İstanbul 1942.
4. Almaz Ülvi BİNNETOVA, «Ali Şir Nevai Azerbaycan Edebiyatında», Bakü, Kartal, 2009.
5. Cennet NAĞİYEVA, «Azerbaycanda Nevai», Bakü, Tural-Ə» 2001.
6. Fuat KÖPRÜLÜ:Edebiyat Araştırmaları 2, İstanbul 1989.
7. Hikmet DİZDAROĞLU: «Nevaide Dil Bilinci», Türk Dili Dergisi, C.XV. S.173, Şubat 1966.
8. İbrahim KAFESOĞLU, «Ali Şir Nevai Devri Tarihine Bir Bakış», S.45, İstanbul 1962.
9. Kemal ERASLAN, Çağatay Şiiri, , Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II, Divan Şiiri, sayı 415-416; 1986.
10. Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I.

ALİ ŞİR NEVAYÎ'NİN NESRİNDE DİL ve ANLATIM ÖZELLİKLERİ

Nasır AbdülRehim Hüseyin,

*Doç. Dr., Hilvan Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri Bölümü,
Türkoloji Şubesi; Mısır.*

Ali Şir Nevayî:

15. yüzyılda Maverâünnehir ve Horasan'da altın çağını yaşamış olan Çağatay edebiyatının en büyük şairi Ali Şir Nevayî, Uygur Türklerindendir. 1441-1501 yılları arasında yaşamış olan Ali Şir Nevayî, yalnız Çağatay edebiyatının değil, aynı zamanda bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biridir. Herat'ta doğmuştur. Babası dönemin devlet adamlarından Kîçkine Bahadır'dır. Kîçkine Bahadır, devlet adamlığının yanı sıra şair ve bilgin olan aydın bir kişidir. Nevayî, çocukluk ve gençlik dönemlerinde iyi bir öğrenim görmüş; dönemin hükümdarı Hüseyin Baykara ile birlikte okumuştur. Hüseyin Baykara 1470 yılında tahta geçince, Nevayî'yi de saraya almış ve ona divan beyliği vermiş, onu siyasi ve idari işler danışmanı olarak atamıştır⁽¹⁾.

¹ Mine Mengi, Eski Türk Edebiyatı Tarihi (Edebiyat Tarihi – Metinler), Akçağ yayınları, 12. Baskı, Ankara 2006, s. 105.

Çağatay edebiyatının en parlak devrinde yetişmiş veya başka bir deyişle o lisan edebiyatını en yüksek seviyesine ulaştırmıştır. Dünyada kaybolmaz bir ad bırakmıştır⁽¹⁾.

Ali Şir Nevayî, otuz iki yıl, Baykara'nın yanında büyük görevlerinde bulundu. Yaşantısı boyunca sanat ve siyaset alanlarında en çok sözü geçenlerden oldu. Ailece çok zengin olduğu için, devlet görevlerinden aylık almazdı. Herat'ta yaptırdığı türbeye gömüldü (3 Ocak)⁽²⁾.

Ali Şir Nevayî, henüz çocuk denilecek bir yaşta iken edebiyata merak etmiş ve gazeller yazmağa başlamıştır... Nevayî'nin küçükken okumaktan çok hoşlandığı ve elinden düşürmediği eser, Feridü'd-din-i Attar'ın Mantıku't-Tayr'ı olmuştur. Çocuk bu esere o kadar merak sardırması ki, kimseyle konuşmaz, bu kitaptan başka bir şeyle uğraşmazmış⁽³⁾.

Ali Şir Nevayî, nesir ve nazım alanlarında birçok eserler vermiştir. En önemlileri: Türkçe'nin Farsça'dan üstün olduğunu ispatlayan Muhakemet-ül-Luğateyn; Türk edebiyatında yazılmış ilk şairler tezkiresi Mecâlis-ün-Nefais (Nefis Meclisler); Türklerin kullandığı nazım ve musiki biçimlerini tanıtan Mizân-ül-Evzan (Ölçülerin Tartısı); dört divanı ve bir hamsesi vardır; ayrıca Farsça şiirlerini topladığı bir başka divanı daha vardır⁽⁴⁾.

Çağatay Edebiyatı:

Doğu Türkçesi ondan sonra Çağatayca veya Çağatay Türkçesi diye anıldı. 14. yüzyıldan itibaren Çağatayca ile yazılan şiir ve nesirler, Anadolu dışı Türk edebiyatlarının en ömürlü ve en değerlisi oldu. 14. yüzyılda gelişmeğe başlayan Çağatay Türkçesi Edebiyatı, 15. yüzyılda parlak çağını yaşamış... 15. yüzyılda bilhassa Herat ve Semerkand şehirleri, ilim, sanat ve fikir adamlarının toplandığı yerler olmuş, dolayısıyla Çağatay edebiyatının en büyük şairleri yetişmiştir. Hepsisi de divan şairi niteliği taşıyan bu şairlerin büyükleri: Sekkâki, Emirî, Lûtfî ve bilhassa Ali Şir Nevayî'dir⁽⁵⁾.

Hüseyin Baykara'nın kırk yıla yakın süren hükümdarlığı sırasında fikir ve sanat hareketleri, yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Bu dönemde edebiyat daha çok verimli bir durum göstermiş ve Çağatay edebiyatı Hüseyin Baykara zamanında altın devrini yaşamıştır⁽⁶⁾. Fikir ve sanat sâhasında, Herat, Ali Şir Nevayî'nin ve onu himâye eden Hüseyin Baykara'nın faaliyetleri ile yeni bir devir açılmıştır. Bu devre klâsik Çağatay edebiyatının inkişaf devresi olarak vasıflandırılmaktadır⁽⁷⁾.

Ali Şir Nevayî'nin Nesrinde Dil ve Anlatım Özellikleri:

Ali Şir Nevayî'nin düzyazısında dil ve anlatım özellikleri adlı araştırmam için nesir kitaplarından Muhakemet-ül-Luğateyn'i seçtim.

Nevayî, Türkçe'ye büyük önem vermiş, Türk dilinin gelişmesi için güçlü bir çaba göstermiştir. Yaşadığı dönemde Farsça şiir yazma modasına karşı durmakla kalmamış, Türkçe'nin şiir dili olması için çok çalışmış, Türk dilinin Farsça'dan üstün olduğunu ispat etmiştir. Horasan'da açtığı sanat çıkırısı, şöhreti bütün Türk dünyasına yayılmış, eserleri Anadolu, Rumeli, Kırım, Azerbaycan, İran, Irak ve Hindistan Türkleri arasında yüzyıllar boyu hayranlıkla okunmuştur⁽⁸⁾.

Nevayî, Türk dilinin özelliğini ve zenginliğini Muhakemet-ül-Luğateyn'de şöyle belirtiyor:

A). Türk dilinin kelime hazinesi çok zengindir. Meselâ ağlamanın her türlü (gizlice, yavaşça, yüksek sesle, hıçkırarak vb.) başka başka kelimelerle karşılanır.

¹ Ali şir Nevaî, Muhakemet-ül-Lûğateyn, yayılmaya hazırlayan: Ahmet Cevdet, İstanbul 1315, s. 3.

² Seyit Kemal Kara Ali Oğlu, Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi, 1. Cilt, 2. Basım, İstanbul 1980, s. 157.

³ Ağah Sırrı Levend, Ali Şir Nevayî (Hayatı, Sanatı ve Kişiliği), 1. Cilt, TDK Yayınlarından – Sayı: 239, Ankara 1965, s. 48-49.

⁴ Seyit Kemal Kara Ali Oğlu, Adı Geçen Eser, s. 159-160.

⁵ Ahmet Kabaklı, Türk Edebiyatı, 2. Cilt, İstanbul 2006, s. 156.

⁶ Mine Mengi, Adı Geçen Eser, s. 104.

⁷ Neclâ Pekolcay, İslâmî Türk Edebiyatı, 5. B., 2002, s. 261-262.

⁸ Seyit Kemal Kara Ali Oğlu, Adı Geçen Eser, s. 157-158.

B). Bu özelliğiyle Türk dili «tecnis ve iham» sanatına çok elverişlidir. Tuyuglar buna tanıktır. Meselâ آت؛ ایت؛ بار؛ كوك؛ kelimeleri türlü anlamlara geldiği gibi، اوت، توز، تور، kelimleri de okunuşa göre türlü anlamlara gelir.

C). Kafiye kolaylığı vardır: سرا sözü ارا ile kafiye olabileceği gibi، سره ile kafiye olur. غرور sözü ابرور، ضرور ile kafiye olabilir. باغیر sözü صادر، قادر ile kafiye olduğu gibi، تأخیر، ile de kafiye olabilir.

D). Her kavram için ayrı kelime vardır. meselâ büyük، küçük، kız ve erkek kardeşler ayrı adlarla anılır.

E). Arap dili gramerindeki «mufaale» babı Türkçe'de «ş» ile kolayca karşılanır: tapışmak، koçuşmak، öpüşmek gibi.

F). Arapça'daki iki mefullü fiiller Sartlar'da yoktur. Türkler söze bir harf، ya da buna benzer bir zamir ekleyerek bu ihtiyacı karşılarlar: yügürt، kıldurt، yaşurt ve çıkart gibi.

G). Kelimenin sonuna «چی» eklenerek mevki، hüner ve sanat sahipleri belirtilir. Suç، kızanç، nizeçi، ahtaçı، kuşçu، tamgaçı، cibeçi، helvaçı gibi.

H). Kelimelere «dik» edatı getirilerek anlama başkalık verilir: bargu dik، yargu dik، kilgü dik، bilgü dik، aytku dik gibi.

İ). Bazı kelimelere «کچ، غاچ» eklenerek fiilde çabukluk gözetilir: itgeç، bargaç، tapgaç gibi.

J). Bazı sözlerin sonuna «کور» eklenerek bir işte gösterilmek istenen çaba belirtilir: bilekör، kılakör، kitekör، yitekör gibi.

K). «p» ya da «m» harfi eklenmekle renk bildiren bir ismi ya da bir sıfatı mubalâgalandırmak mümkün olur: kapkara، kıpkırmızı، sapsarığ، apaçug، çupçukur، yemyeşil gibi.

L). «ول» harfleri eklenerek، sultanlar hizmetindeki kişilerin bazı sıfatları belirtilir: karavul، çengdavul، yasavul gibi.

M). «ل» harfini eklemekle، bir işde alışkanlık belirtilir: yasal، bukal، tuskal gibi.⁽¹⁾

Görülüyor ki Nevaî، Türk dilinin kelime hazinesiyle yapısındaki zenginliği، şekillerin kullandığı kolaylığı، anlama göre meydana getirdiği değişikliği 500 yıl önce fark etmiş، çağının imkânları içinde، kendi ölçüsü ve anlayışına göre bu özellikleri açıklamaya çalışmıştır⁽²⁾.

Sonuç

XV. asırda، Çağatay edebiyatı، yakından takibettiği İran edebiyatına muvâzi olarak gelişmiş، Sultan Hüseyin Baykara devrinde en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Çağatay edebiyatı، 15. yüzyılda en büyük şairlerini yetiştirmiştir. Sadece Çağatay Türkçesinin değil، ama aynı zamanda bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden olan Ali Şir Nevaî، bu dönemde kültür hayatında büyük rol oynamıştır.

Ali Şir Nevaî، eserlerinde Türk ruhunu belirtmeye çalışmış، kahramanlarını tam bir Türk kahramanı haline getirmiştir. Türkçe'ye büyük önem vermiş، Türk dilinin gelişmesi için güçlü bir çaba göstermiş، Türk ve Fars sözlüklerinin niceliğini ve gerçeğini anlatan kitabı toplayıp bitirmiş، adını Muhakemet-ül-Luğateyn koymuştur. Bu kitaptan başka çok eserleri vardır.

Kaynakça

Agâh Sırrı Levend، Ali Şir Nevayî (Hayatı، Sanatı ve Kişiliği)، 1. Cilt، TDK Yayınlarından – Sayı: 239، Ankara 1965.

Ahmet Kabaklı، Türk Edebiyatı، 2. Cilt، İstanbul 2006.

Ali şir Nevaî، Muhakemet-ül-Lûğateyn، yayılmaya hazırlayan: Ahmet Cevdet، İstanbul 1315.

Mine Mengi، Eski Türk Edebiyatı Tarihi (Edebiyat Tarihi – Metinler)، Akçağ yayınları، 12. Baskı، Ankara 2006.

Neclâ Pekolcay، İslâmî Türk Edebiyatı، 5. Baskı، 2002.

¹ Agâh Sırrı Levend، Adı Geçen Eser، s. 193-194.

² Agâh Sırrı Levend، Adı Geçen Eser، s. 194.

АЛИШЕР НАВОИ – ВЕЛИКИЙ ПОЭТ СРЕДНЕАЗИАТСКОГО ПИСЬМЕННО-ЛИТЕРАТУРНОГО ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА ДИПЛОМАТИИ

Шадкам З., Авалиев А.А.,

доцент, кандидат филологических наук, КазНУ им. Аль-Фараби, магистрант КазНУ им. Аль-Фараби; Казахстан.

Великий тюркский поэт Алишер Навои – отец основатель классического среднеазиатского письменного литературного языка (чагатайского языка), он внес большой вклад в развитие и процветание этого чудесного языка. Чагатайский язык – средневековый письменно-литературный тюркский язык, благодаря близости проживания нескольких тюркских этнических групп, таких как огузский, карлукский и кыпчакский, который в последующие года стал языком литературы и дипломатии для тюркских народов и государств.

Чагатайский язык восходит еще со времен караханидов, по причине постоянного смещения тюркских народов и перемещения географических центров вообрал в себя различные диалектические формы. География распространения чагатайского языка очень широкая от Волго-Уральского региона до северной Индии. Именно из многочисленности тюркских народов, которые населяли Чагатайский улус, чагатайский стал языком лингва франка. Чагатайский язык стал языком общения между различными тюркскими этническими группами со своими различными диалектическими формами [1,с.15].

Поэты того времени полагали, что языком поэзии и литературы должен быть персидский язык, чагатайский язык был груб для поэзии. Алишер Навои опроверг это утверждение в замечательном философском трактате «Мухакамат ал-лугатайн». Алишер Навои писал *«Если хорошо подумать, в этом языке найдется так много богатства и тонкостей, что легче будет на этом языке словотворчество, словесное художество, стихосложение и писание повестей. В этом языке имеется множество изумительных редких слов и выражений»* [2,с.72-74]. Можно предположить, что без развития чагатайского языка и не было великой тюркской культуры. В исламской культуре того времени можно выделить четыре основных языков развития литературы и поэзии – арабский, персидский, хинди и немало важный язык чагатайский, последний в свою очередь стал языком письма для многих тюрков. По приданию Алишера Навои: «Кроме арабского, есть еще три языка, основных и богатых...тюрки, фарси и хинди – восходят к трем сыновьям пророка Ноя, да благословит их Аллах...»[3,с. 109].

Алишер Навои выделяет арабский язык – языком религии, он утверждает: «Из всех языков арабский язык является избранным и исключительным благодаря своей образности и изяществу, и никто из наделенных речью не смог бы предъявить к нему каких-либо притязаний. Слова его верные и указывают истинный путь, ибо слова всеведущего господа, да будет он велик и славен, и их неподражаемый строй снизошли к нам на этом языке. Благословенные хадисы Пророка, да благословит и да приветствует его Аллах, сказаны тоже на этом языке» [3.с. 109]. По мнению Алишера Навои: «Яфета, которого летописцы называют праотцем тюрков» [3.с.108-109]. Можно утверждать, что

после этого высказывания, многие тюркские поэты стали иначе относиться к чагатайскому языку.

Алишер Навои глубоко осознавал о необходимости прославлять родной чагатайский язык. Многие тюркские поэты писали в те времена на персидском языке, не задумываясь, что чагатайский язык – один из самых значимых языков поэзии, по мнению Алишера Навои «Из всего сказанного становится ясно, что в тюркском языке много изумительных слов и выражений» [3, с. 123].

С развитием чагатайского языка началось развитие не только литературы, поэзии и культуры тюркских народов, но и развитие торговли и дипломатии. В трактатах Алишера Навои – сартский язык был языком кочевых ираноязычных народов населявших земли тюрков, чагатайский язык – язык родной для тюрков. Правители центральноазиатских ханств писали дипломатические письма на чагатайском языке, и он стал языком письма между многими соседними государствами, можно предположить языком центральноазиатской дипломатии.

После распада Золотой орды (Алтын орда) начали, возникать новые государства и на территории современного Казахстана появилось Казахское ханство в 1465 году. Официальный язык Казахского ханства был казахский, а литературный и языком дипломатии стал чагатайский язык. На чагатайском языке казахские правители писали дипломатические письма и ноты [4, с. 102].

Письма писались представителями правящей элиты кочевников, в основном на литературном чагатайском, или среднеазиатском тюрки, который выполнял в степных ханствах XVI – XIX вв. функцию делопроизводственного языка и широко использовался казахскими правителями в дипломатической переписке с монархами и чиновниками соседних государств. [5, с. 77-94]. Чагатайский язык служил главным инструментом письма, как средством информационного обмена во всех культурах Волго–Уральского, Сибирского и Центральноазиатского регионов. Чагатайский язык являлся около четырех столетий общим литературным языком для многих тюрков: казахов, татар, башкир, узбеков, кыргызов и уйгуров, создавших на нем различные произведения мировой культуры по истории и генеалогии своих народов.

Большинство писем ханов и султанов создавались в конце XVII – середине XIX в. на литературном чагатайском языке, который в тот период оставался основным языком дипломатической переписки казахских правителей с восточными и российскими монархами. Хань и султаны Казахского ханства распространили чагатайский язык и ознакомили его в тот период с Российской империей и с восточными государствами. При дворе российской дипломатии готовили специальных переводчиков, которые в свою очередь изучали чагатайский язык.

Официальный статус чагатайского языка как языка межгосударственных отношений в известной мере, обязывал ханов, султанов и наиболее влиятельных родоправителей-старшин осваивать его грамматические основы. Знания таковых было жизненно необходимо, чтобы с одной стороны иметь возможность четко формулировать свои мысли и намерения для точного восприятия в письменном виде. В тюркоязычных письменных источниках позднего средневековья и начала нового времени для обозначения такого уровня владения чагатайским языком нередко использовалось выражение *türkîshe oku*, в переводе с казахского означает «читать по тюркски» [6, с. 32].

Согласно свидетельству многих оренбургских чиновников середины XVIII – начала XIX в., некоторые хорошо известные ханы и султаны получили в юношеском возрасте хорошее образование в учебных заведениях Туркестана, Хивы и Бухары и неплохо знали основы и нормы грамматики и стилистики чагатайского языка. Будущий хан Абылай, также неплохо знал чагатайский язык, освоил грамматические основы в городе Сузак. [7, с. 32].

Значительное усиление в последующие годы интенсивности политических контактов между царским правительством и правящими представителями казахской аристократической элиты обусловило острую необходимость в подготовки профессиональных кадров переводчиков чагатайского языка. В Омске была открыта учебное заведение по подготовке переводчиков чагатайского языка и других тюркских языков для сношения западносибирской пограничной администрации.

Творчество великого тюркского поэта Алишера Навои является яркая страница тюркской литературы, одной из богатейшей литературы всего тюркского мира. Алишер Навои как отец классического чагатайского языка и как основоположник классической тюркской поэзии внес огромный вклад развития и распространения великого тюркского языка. В условиях безграничного господства и непререкаемого авторитета персидско-таджикской литературы и языка фарси, Алишер Навои осознал и обосновал права своего родного языка, называвшего в его время языком тюрки или чагатайским языком, на создание собственной поэзии.

Литература

1. Шадкам Зубайда. Введение в чагатайский язык. Алматы: «Қазақ университеті» 2019 – 106 с.
2. Боровков А. К. Алишер Навои как осноположник узбекского литературного языка. М., 1953. – 220. с.
3. Алишер Навои. Сборник сочинений. Т-10, Ташкент: «ФАН», 1970 – 157 с.
4. Абдакимов, А. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) Алматы: Казакстан, 2003. – 490 с.
5. Бейсембиев Т.К. Среднеазиатский (чагатайский тюрки) и его роль в культурной истории Евразии (взгляд историка)//Тюркологический сборник. 2006, – С. 77 – 94
6. Ерофеева И.В.: Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. Т. – 1, Алматы, «АБДИ». – 2014, 1032 с.
7. Хафизова К.Ш. Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV –XIXвв.) Алматы: «Ғылым», 1995. – 285 с.

ABUŞKA SÖZLÜĞÜ ve SÖZLÜKTEN BİR ÖRNEK: İş-/İl- FİİLİ

Vahit Türk,

İstanbul Kültür Üniversitesi; Türkiye.

Bilindiği üzere Horasan ve Maverâünnehir bölgeleri sekiz dokuzuncu yüzyıllardan itibaren İslam dünyasının bilim merkezi olmuş, bilimin hemen her alanında yetiştirdiği büyük bilginlerle bütün insanlığın gelişmesine büyük katkı sağlamıştı. Bölgenin bilim üretme durumu, siyasi çalkantıların ve istikrarsızlığın büyük etkilerine rağmen on beşinci yüzyıl sonlarına kadar sürdü. Bölgenin genel ortamının bir sonucu olarak on beşinci yüzyılda Türkistan’da gelişen Türk edebiyatı da hemen bütün Türk ve Fars coğrafyasında etkili oldu. Bu etkinin siyasi sebebi, Emir Timur tarafından kurulan devletin bütün bu coğrafyayı hâkimiyeti altına almış olması ve bu hâkimiyetin hem din bilginlerinin çalışmaları, hem tasavvuf hareketleri, hem oluşturulan bilim merkezleri vasıtasıyla, hem de gelişen edebiyatla beslenmesiydi. Emir Timur’un sarayının ve kurduğu devletin dilinin Türkçe olması, Türkçenin bölgedeki etkinliğinin de artmasına yol açtı.

Emir Timur'un merkezi olan Semerkant ile oğlu Şahruh Sultanın merkezi olan Herat, on beşinci yüzyıl Türkistan coğrafyasında bilimin ve sanatın da merkezi oldu. Bu iki merkezde oluşan bilim, sanat ve uygarlık havası, dünyanın pek çok yerinden bilim heveslilerinin buralara yönelmesini sağladı. Kadızade Rûmî'nin eğitim için Bursa'dan kalkıp Semerkant'a gitmesi ve orada Uluğ Bey medresesinde baş müderris olması bu duruma güzel bir örnek oluşturur. Bölgede on beşinci yüzyılda yazılan eserlerde görülen «Rûmî» nisbeli kişilerin varlığı, bu ilişkinin varlığını ve sürekliliğini göstermektedir. Kadızade Rûmî'den başka insanlar da Anadolu'dan kalkıp Türkistan medreselerinde bilim öğrenmek düşüncesiyle Semerkant'a ve Herat'a gitmişlerdi. Mecalisü'n-Nefayis'in ikinci meclisinde yer alan ve tasavvuf ehli olduğu belirtilen Mevlana Muhammed Rûmî bir başka örnek olarak karşımıza çıkar (Eraslan-2001).

Bu yüzyılda bir yanda Semerkant'ta Sekkakî, Herat'ta Lûtfî gibi güçlü temsilciler yetiştiren mümtaz edebiyat, diğer yanda ise Hoca Ahmet Yesevî geleneğini sürdüren Türkçe tasavvuf edebiyatı olgun eserler verdi. Bölgede Türk diliyle oluşturulan edebiyat böyle olgun ürünler verirken bir kısım Türk aydınlarının Farsça ve Arapça eser vermelerinin de son derece yoğun ve yaygın olduğu görülür. Bütün bu gelişmelerin ve Türkçe eser vermenin şüphesiz en ulu zirvesi olan Ali Şir Nevâyî, yazmış olduğu eserler, yetiştirdiği bilgin ve sanatçılar, oluşturduğu bilim, kültür ve sanat ortamıyla bütün Türk edebiyatının en etkili kişisi oldu. Bu etki, henüz sağlığında bütün Türk ülkelerinde görülmeye başlanmıştı. Kendisinin de bu durumun farkında olduğunu, sanatının olgun çağında, elli yedi yaşındayken yazdığı Lisnau't-Tayr'daki şu beyitten anlıyoruz:

*Türk nazmıda çü min tartıp alem,
Eyledim ol memleketni yek-kalem.*

Ali Şir Nevâyî'nin etkisinin bu kadar çabuk yayılmasının temel sebebi, elbette onun çok güçlü edebî kişiliği, âdil bir devlet adamı oluşu, insan yetiştirmek için gösterdiği çaba, hayırseverliği ve en önemlisi de çağını aydınlatan eserleriydi, ancak bir başka sebep de bütün Türk ülkelerinden Herat'a eğitim ve bilim almak için gelen, pek çoğu da Nevâyî'nin kurduğu medreselerde eğitim gören kişilerdi. Bu kişiler aracılığıyla Horasan ve Maverâünnehir'de üretilen pek çok eser kısa sürede İran'a, Mısır'a, Anadolu'ya ulaşıyor ve oralarda okunuyordu.

Özellikle Osmanlı coğrafyasında oluşan klasik edebiyattaki Nevâyî etkisi on beşinci yüzyıldan itibaren, yani Nevâyî henüz hayattayken başlar. Bu etki, Nevâyî'nin gazellerine yazılan nazirelerle görüldüğü gibi bütünüyle Doğu Türkçesiyle gazeller yazılması biçiminde de karşımıza çıkar. Bu duruma örnek olmak üzere on sekizinci yüzyılın büyük şairi Şeyh Galib'in ilk beytini aldığımız «imes» redifli gazelinin gösterebiliriz:

Kanlığ yaş ile közdür mey tolug mînâ imes

Taşla ma tofrakga nûr-ı dîdedür sahbâ imes. (Kalkışım-1994)

Türk edebiyatının ilk şairler tezkiresi olan Mecâlisü'n-Nefâyis, Anadolu'da çok bilinen, okunan ve istinsah edilen Nevâyî eserlerinden biri oldu. Kütüphanelerde pek çok nüshası olan bu eserin Süleymaniye Kütüphanesindeki beş yazmasından biri, Türkiye Türkçesiyledir. Ne zaman ve kim tarafından Batı Türkçesine aktarıldığı bilinmeyen bu eser, Osmanlı sahasında Nevâyî etkisinin önemli göstergelerindendir (Türk-2010). Ali Şir Nevâyî'nin ne derece etkili olduğunu gösteren en önemli kaynak ise onun eserlerinin daha iyi anlaşılması için yazılan sözlüklerdir. Ahmet Bican Ercilasun konuyu şöyle değerlendirir: «*Ali Şir Nevâyî ile Çağatay Türkçesinin kazandığı itibar, özellikle onun eserlerini anlamak üzere sözlükler düzenlenmesine de yol açtı.*» (Ercilasun-2004). Ahmet Caferoğlu ise Hindistan, İran ve Anadolu'da yazılan bu sözlükleri «*Çağatay Türkçesi leksikografî mektebinin mahsulleri*» olarak vasıflandırır (Caferoğlu-1984). Caferoğlu bu mektebin ürünü olarak dokuz sözlükle ilgili bilgi verir. Bunlardan *Abuşka* on altıncı yüzyılda, *Şeyh Süleyman Efendi Lügati* ise yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı sahasında yazılan sözlüklerdir. Bu sözlüklerden ilkinin Türkiye kütüphanelerinde pek çok yazma nüshasının bulunması, Osmanlı aydınları tarafından çokça kullanıldığını, ayrıca Doğu Türkçesi metinlerine, özellikle Nevâyî'nin eserlerine gösterilen

ilginin sürekli olduğunu gösterir. Osmanlı sahasında adı geçen bu iki sözlük dışında da bazı sözlüklerin yazıldığı bilinmektedir. Bu sözlüklerden biri de Sinan Uygur tarafından yayımlanan *Lugat-ı Pir* adlı sözlüktür. Bu yayında *Abuşka* ve Şeyh Süleyman Efendi sözlükleri dışında *Der-Beyan-ı Istilahat-ı Emlahu's-Şuara Mevlana Nevâyî, Isramak Sözlüğü, Üss-i Lisan-ı Türkî* ve *Adsız Bir Nevâyî Sözlüğü* başlıkları altında dört ayrı eserden daha söz edilir (Uygur-2019).

Abuşka sözlüğü üzerinde Armin Vambéry'den başlayarak çeşitli çalışmalar yapıldı, ancak bu eserin kim tarafından ve ne zaman yazıldığı konusu bütün bu çalışmalarda ortaya konulamadı. Eser üzerinde Türkiye'deki ilk çalışma Besim Atalay'a aittir. Büyük bir emek ürünü olan ve beş yazma nüshanın karşılaştırılmasıyla hazırlanan bu çalışma, Atalay'ın ölümünden sonra yayımlanabildi (Atalay-1970). Bu çalışmaya göre de *Abuşka*'nın yazarı ve yazılma zamanı belirsizdir. Atalay yayını pek çok hatalı okumalara ve yanlışlarına rağmen Çağatay Türkçesi ve Ali Şir Nevâyî üzerine çalışan araştırmacılar tarafından uzun süre başvuru kaynağı olarak kullanıldı. Bu yayına göre sözlükte 2488 madde başı vardır. Bilindiği üzere bu sözlükler günümüz sözlüklerinden biraz farklı düzenlenmiştir. 2488 madde başı içerisinde aynı sözcüğün çekimli biçimleri de yer alır. Çekimli biçimler hem fiiller, hem de isimler için geçerlidir. Örnek olmak üzere ötmek fiilinin *ötkün, ötti, ötkünçi, ötkerdi, ötkeney, ötmek* biçimlerinin madde başı olarak alındığını gösterebiliriz. Bu yayında gösterildiğine göre örneklerin büyük çoğunluğu Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinden alınmıştır. Nevâyî dışında eserlerinden örnek gösterilen kişiler şunlardır: Lütî (99 örnek), Hüseyin Baykara (32 örnek), Ubeyd Han (10 örnek), Mir Haydar (35 örnek), İskender Mirza (1 örnek), Kutbî (2 örnek), Naimî (1 örnek), Babür Mirza (9 örnek), Ray-ı Sind (1 örnek), Kemal Ümmî (1 örnek), Bennayî (1 örnek). Hem Besim Atalay yayınında, hem de aşağıda hakkında bilgi verilecek olan Mustafa Kaçalın yayınında Kemal Ümmî'den alınan bir örnek beyit yer alır. 15. yüzyılda Anadolu'da yaşamış bir mutasavvıf olan Kemal Ümmî'den alınan örnek «uygan» kelimesini tanıklamak için alınmış, ancak Kemal Ümmî Divanı yayınında örnek alınan beyitte «uygan» kelimesi yer almaz, sözlüğü hazırlayan kişi muhtemelen başka bir nüsha kullandı. *Abuşka*'da yer alan beyit şudur:

*Ey müdam ay u kün ile bile toğan uygan,
Olmadın kutubla sabit sen ey seyyare köngül.*

Divan yayınındaki beyit ise şu şekildedir:

*İ müdam ay u gün ile bile toğan tolınan,
Olmadun kutbıla sabit sen î seyyare gönül* (Yavuzer-2008)

Aynı beyit Kaçalın yayınında da yer alır, ancak bu yayında örnek gösterilen kelimenin *uygan* değil *uyagin* biçiminde okunduğu görülür (Kaçalın-2011).

Atalay yayınına göre örnekler; Hamse'den, Lisanu't-Tayr'dan, dört divandan, Nesâyimü'l-Mahabbe, Tevârih-i Enbiya, Tevârih-i Mülûk-ı Acem, Mecâlisü'n-Nefâyis, Münşeat, Mahbubu'l-Kulûb, Muhakemetü'l-Lügateyn, Münacat, Çihil Hadis, Sırâcu'l-Müslimîn Nazmu'l-Cevâhir, Vakfiye, Hamsetü'l-Mütehayyirîn, Mizanu'l-Evzan, Hâlât-ı Seyyit Hasan Erdeşir adlı eserlerden alınmıştır. Eseri örneklendirmede özellikle Hamse'de yer alan mesnevilerin ve divanların diğer eserlere göre daha çok kullanıldığı görülür.

Abuşka Lügati ile ilgili ciddi bir değerlendirme de Hasanov Batırbek tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada eserin yazarıyla ilgili görüşler üzerinde durulmuş, Senglah'ta verilen bilgiye dayanılarak yazarın «Rûmî» adlı biri olduğu belirtilmiş ve eserin Nevâyî sözlükleri içerisindeki yeri üzerinde durulduktan sonra muhtevasıyla ilgili bilgi verilmiştir (Hasanov-1989).

Eserin en son ve derli toplu iyi bir yayını Mustafa Kaçalın tarafından yapıldı ve 2011 yılında yayımlandı. *Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar* üst başlığı, *El-Lugatu'n-Neva'iyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çagatâ'iyye* alt başlığı ile yapılan bu yayında *Abuşka* Lügati adıyla bilinen eserin yazarı olarak da Niyâzî adı yer aldı. Bu değerli yayın, Besim Atalay yayınındaki yanlışlık ve eksiklikleri gideren bir çalışma olduğu gibi eseri farklı yönleriyle

değerlendirmesiyle de dikkat çeker. Giriş-metin, dizinler ve tıpkıbasım bölümlerinden oluşan bu yayının giriş bölümünde eser hakkında genel bilgi verilip içerik üzerinde durulduktan sonra eserle ilgili çalışmalar değerlendirilmiştir. Metin bölümünde Atalay yayınında bulunmayan bir tevhit ve kitabın düzenlenmesinin sebebinin anlatıldığı bir kaç sayfalık bir bölüm yer alır, daha sonra «*abuşka*» sözcüğüyle sözlük başlar. Bu yayında sözlüğün hemen her maddesinde dipnotlarla daha önce yapılan çalışmalarda bilgileri göndermeler ve değerlendirmeler yapılmıştır. Dizinler bölümündeki ilk dizinde madde başı sözlerin alfabe sırasına göre çekimli çekimsiz bütün biçimleri (toplam 2842 söz, Atalay yayınına göre bu yayında 354 fazla sözcüğün olduğu görülüyor) ve sayfa numaraları gösterilmiş, ikinci dizinde sözcüklerin yine alfabe sırasına göre çekimsiz biçimleri alınıp anlamları da verilmiştir. Bu dizinde bin dokuz yüz elli sözcüğün yer aldığı görülmektedir. Üçüncü dizin, sözcüklerin anlam sırasına göre oluşturulmuştur. Dizinlerden sonra sözlüğün hazırlanmasında kullanılan yani alıntı yapılan eserler belirtilmiş, hangi kaynaktan kaç adet örnek alındığı tespit edilmiştir. Alıntıların geçiş sıklıkları da ayrı bir başlıkta verilmiştir. Çalışmanın son bölümü olarak Süleymaniye Kütüphanesi Esat Ef. Bölümü 3264 numarada kayıtlı 190 varaklık bir tıpkıbasım eklenmiştir.

İş-/İl- Fiili

Abuşka sözlüğünde sözcüklerin isim olsun fiil olsun çekimli biçimleriyle yer aldıkları yukarıda belirtilmişti. Sözcüklerin bu şekilde yer alması sözlüğün hacmini kabartmıştır, ancak sözcüklerdeki anlam ayrıntılarını göstermek bakımından da son derece yararlı olmuştur. Belirtilen fiiller üzerinde durmak istememizin sebebi, hem sözlüğün düzenleniş biçimini örneklemek, hem de Türkçede *l* ve *ş* seslerinin denkliliğini gösteren bir örnek üzerinde düşüncelerimizi ifade etmektir. Bu fiiller sözlükte şöyle açıklanmış ve örneklendirilmiştir (Metin örnekleri Kaçalın yayınının 199, 200 ve 226. sayfalarından alındı):

êş/êş- Eş ve yoldaş derler, akran ve amtal manasına. Ve iki kalbün birbirine irtibatına derler. Ve iki ipün uçların biribirne bağlamak ma'nasına. Gara 'ibü 's-Sıgar'da bir ş'i 'rde gelür: Beli tarı hecridin cismim boluptur târ dék, Ey felek rahm ét bu êkki rişteni birbirge êş. (Kıl gibi belinin ayrılığından cismim kıla döndü. Ey felek, lütfet, bu iki kılı birbirine bağla.) (s. 199)

Bu örnekte olduğu gibi lügatte eş yazılı, ancak farklı köklerden gelen ve değişik anlamlara sahip olan sözler çoğunlukla bu biçimde bir madde altında gösterilmiştir. Sözcük için verilen anlama bakıldığında sözlük yazarı açıkça söylemese de «*İki kalbin irtibatına derler*» ibaresiyle eş isminin ve iş- fiilinin aynı kökenden geldiğine işaret ettiği söylenebilir.

Ve yine Gara 'ibü 's-Sıgar'da bir terci'de gelür:

Sürahini büt eyleben ağızda, Kılıdın êşip belge zünnâr hem.

(Sürahiyi ağızda put eyledi. Saçından bele zünnar bağladı.)

Eşip dediği bağlayup demekdür.

êşilgen Birbirine bağlanan demekdür, ki Ferhad u Şirin'de Ferhad vafında gelür:

êşilgen riştesi tab-ı vefadın, Teşilgen bagrı hakkâk-ı kazadın.

(İpi vefa gücüyle bağlandı. Bağrı alın yazısı yazan hakkâk tarafından kazındı.)

işenme Bu dahı bu manayadur, ki Mahbubu 'l-Kulub'da bir tenbihde gelür:

Hatunga koşanma ve hîzga işenme.

(Kadına katılma ve ibneye bağlanma.) (s. 200)

Türk dilinin günümüzde yaşayan kollarında sözcüğün *l*'li biçimi ve türemişlerinin daha çok kullanıldığı görülür, ancak *l*'li biçim Abuşka'da iki örnekle örneklendirilmiştir:

ilmek Masdardur. İlişmek ve bend etmek manasına ve ism-i masdar isti'mal olunur, bend manasına Nevadirü 'ş-Şebab'da gelür:

Melayik dam-ı zülfidin kutulmas veh kutulgay mu

Hazin könglüm kuşığa eylese ol halkadın ilmek. (s. 226)

(Melekler zülfünün tuzağından kurtulamıyor, vah yazık mahzun gönül kuşuna o halkadan ilmek yapsa kurtulur mu?)

ilmegeni İlişdürmeyi dimekdir. Gözine ilişdürmeyi; yani iltifat etmeyi demek muraddur. Ferhadun müvekkileri Husrev'e iltifat etmediği yerde gelür. (s. 226)

Örneklerden anlaşılacağı üzere *iş-* ve *il-* başlığı altında gösterilen bütün sözcükler, bağlamak kavramı çerçevesinde bir anlama sahiptir. Bu fiillerden *iş-* Türkiye Türkçesinde kullanılmazken *il-* fiili bağlamak anlamıyla bugün de kullanılır, ayrıca bu fiilden türetilmiş *il-i-k*, *il-gi*, *il-i-ş-*, *ilmek* gibi sözcükler canlı ve yaygın olarak kullanılmaktadır. Ses ve anlam ortaklığı dikkate alındığında *ip* sözcüğünün de aynı yuvadan çıkmış olduğu söylenebilir. Günümüzde Türk dilinin pek çok kolunda da *il-* eyleminin çeşitli türemişleriyle yaşadığını görüyoruz, ancak *iş-* eylemi için aynı durum geçerli değil. Özbek, Uygur, Kumuk, Tatar, Türkiye Türkçesi sözlüklerinde *iş-* eylemi ya da bu eylemden türetilmiş herhangi bir eylem yer almamaktadır. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati adlı eserde *iş-* eylemi şöyle karşımıza çıkar:

eşmek 3. *Barmakla hazırlamak, sarımak.* 4. *Hörmek.* *İp eşmek.* Eşmek fiiline verilen 3. ve 4. anlamların Abuşka Lügati'nde geçen *iş-* fiili olduğu anlaşılıyor (Orucov, Abdullayev, Rehimzade-2006). Bu örnek bize Azerbaycan Türkçesinin fiilin *l*'li forması yanında *ş*'li formasını da yaşattığını gösteren güzel bir örnektir.

Kazan Tatar lehçesinde de *işüv* eylemi «*İp, sicim benzeri şeyleri kat kat yapıp örmek.*» anlamıyla karşımıza çıkar (Öner-2009).

Sözcüğün Azerbaycan Türkçesinde görülen anlamıyla Kazan Tatar Türkçesinde de kullanıldığı görülüyor. Bu bir örnek bile Türk dili üzerinde yapılacak olan araştırma ve çalışmalarda mutlaka karşılaştırmalı araştırma yönteminin kullanılması gerektiğini göstermeye yeterlidir. Bir Oğuz ve bir Kıpçak lehçesinin saklayıp günümüzde de kullandığı bu örnek, dилcilikte çokça üzerinde durulan *l* ve *ş* seslerinin nöbetleşmesinin Türkçedeki bir kanıtı olarak önümüzde durmaktadır.

Üzerinde durduğumuz eylemin *ş*'li yani *iş-* biçiminin Divânü Lügâtî't-Türk ve Kutadgu Bilig'de de yer almaması, yani dilimizin önemli kaynaklarında olmayan bir biçimin on beşinci yüzyıl müşterek Türkistan Türkçesi eserlerinde, özellikle Nevâyî eserlerinde görülmesi, konunun üzerinde durulması gereken bir başka noktadır.

KAYNAKÇA

- Atalay, Besim, (1970), *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara
- Caferoğlu, Ahmet, (1984), *Türk Dili Tarihi*, II. cilt, Enderun Kitabevi, 3. baskı, İstanbul, s. 223
- Ercilasun, A. Bican, (2004), *Türk Dili Tarihi*, Akçağ, Ankara, s. 426
- Eraslan, Kemal, (2001), *Ali Şir Nevâyî Mecalisü'n-Nefayis I-II*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara
- Hasanov, Batırbek, (1989), *Cevahir Hazineleri* (Alişer Nevaiy Eserleriga Tüzilgan Kolyazma Lügatlar), Gafur Gulam Namidagi Edebiyat ve Sanat Neşri, Taşkent, s. 17
- Kaçalin, Mustafa, (2011), *Niyazi Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 316
- Kalkışım, Muhsin, (1994), *Şeyh Gâlib Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara, s.323
- Orucov, Abdullayev, Rehimzade, (2006), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*, II. Cilt, Şerk-Gerb, Bakı
- Öner, Mustafa, (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- Türk, Vahit, (2010), *Lehçeler Arası İlişkiler ve Oğuz Türkçesinde Bir Nevâyî Eseri*, TÜBAR, XXVIII, 2010 Güz, s. 395-408
- Uygur, Sinan, (2019), *Lugat-ı Pir*, Gece Akademi, Ankara, s.19
- Yavuzer, Hayati, (2008), *Kemâl Ümmî Dîvânı* (İnceleme-Metin), Abant İzzet Baysal Üniversitesi BAMER yay., Bolu, s. 666.

HÜSEYİN KÂZIM KADRİ'NİN *TÜRK LÜGATİ*'NDE NEVÂÎ KAYNAKLARI ve NEVÂÎ'NİN TERCÎ-İ BEND'İ

Reyhan KELEŞ,

*Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk
İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı; Türkiye.*

GİRİŞ

Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati* adlı eseri ile şöhret bulmuş Türk fikir adamıdır. Onun mezkûr sözlüğü Kaşgarlı Mahmûd'un *Dîvânü Lügati't-Türk*'ü gibi Türk dil birliğini sağlamak için kaleme alınmıştır ve yine Kaşgarlı Mahmûd'un eseri gibi aslında bir edebiyat antolojisi mahiyetindedir. Garp, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin yanı sıra Türkmen, Çağatay, Kazan, Uygur, Azeri, Koybal, Yakut, Çuvaş, Kırkız vs. lehçelerinin de yer aldığı eserde kelimelerin kökeni ve sözlük anlamı verilmekle kalmamış ayrıca kelimelerin geçtiği şiir ve nesir örneklerine de yer verilmiştir. Toplam 4 cilt ve 3659 sayfadan oluşan eserin ilk iki cildi Arap harfleri (Osmanlıca) diğer ciltleri ise Latin harfleri ile basılmıştır. Bu eserde yer alan Çağatay kökenli kelimelerin anlamları verilirken Ali Şîr Nevâî'den çok sayıda iktibaslarla bulunulmuştur. Nevâî'den verilen örnekler incelendiğinde hemen hemen manzum, mensur bütün eserlerinden istifade edilmiştir.

Bu çalışma *Türk Lügati*'nde yer alan Ali Şîr Nevâî kaynaklarını tespit etmeye yönelik hazırlanmıştır. Ayrıca Nevâî'nin *Garâibü's-sıgar* adlı eserinde yer alan Tercî-i bend'inden iktibas edilen beyitler sözlükte hangi kelimeye örnek teşkil ettiği zikredilerek ele alınmıştır. Çalışmada kaynakçadan sonra yaptığımız incelemeler neticesinde Nevâî'nin hangi eserinin hangi kelimeler çerçevesinde kaynak gösterildiği ve bunların *Türk Lügati*'nin kaçınıcı cildi ve sayfasında yer aldığına dair tablo da verilmiştir.

1. HÜSEYİN KÂZIM KADRİ VE *TÜRK LÜGATİ*

Hüseyin Kâzım Kadri 1870 yılında İstanbul Beylerbeyi'nde doğmuştur. Babası Trabzon valisi Kadri Bey'dir. Eğitimine Beylerbeyi Sıbyan Mektebi'nde başlamış, Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'ni bitirmiştir.¹ Babasının Aydın'a tayin edilmesi üzerine İzmir'e gitmiş, burada İngiliz Ticaret Mektebi'nden mezun olmuştur. Özel hocalardan Arapça ve Farsça öğrenmiş, yine *Türk Lügati*'ni yazmaya karar verdikten sonra da Yunanca ve Latince öğrenmiştir. 1887 yılında ilk vazifesine Aydın Vilâyeti Muhasebe Kalemî'nde başlamış olmasına rağmen mücadeleci bir mizaca sahip oluşu sık sık görev değiştirmesine sebep olmuştur. İttihat ve Terakkî Cemiyeti iktidara geldikten sonra Siroz mutasarrıflığı, Halep valiliği, İstanbul şehreminliği ve İstanbul vali vekilliği gibi görevlere getirilmiştir. Nisan 1912'de yapılan seçimlerde Saruhan (Manisa) sancağı mebusu seçilmiş ve kısa bir süre sonra vazifeden ayrılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Beyrut'a gitmiş, buradaki kütüphanelerden ve Arap âlimleriyle Hristiyan din adamlarından faydalanarak *Türk Lügati* ile ilgili çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Mütarekenin ardından İstanbul'a dönmüş, Aydın mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girse de İstanbul'un işgali ile meclis feshedilince açıkta kalmıştır. Ağustos 1921'e kadar çeşitli vazifelerde bulunan Hüseyin Kâzım Kadri, bu tarihten sonra hiçbir resmî görev kabul etmemiş, son yıllarını Beylerbeyi'ndeki yalısında çalışarak geçirmiştir. Dinlenmek üzere gittiği Tarsus'ta 17 Ocak 1934'te vefat etmiş, naaşı İstanbul'a getirilerek Beylerbeyi Küplüce Mezarlığı'na defnedilmiştir.²

Hak ve Hakikat; Felâha Doğru, İslâmiyet'in Avrupa'ya Son Sözü; İstikbâle Doğru; On Temmuz İnkılâbı ve Netâici; Yirminci Asırda İslâmiyet; Ziya Gökalp'in Tenkidi gibi çalışmalarının yanı sıra Hüseyin Kâzım Kadri'ye şöhret kazandıran eseri *Türk Lügati* olmuştur. Eserin «Dibâce»sinde Türk lehçelerinin gramer özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bu

¹ Şevki, *Hüseyin Kazım Bey*, İstanbul 1935, 25.

² Nurettin Albayrak, «Hüseyin Kazım Kadri», *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 554.

sözlükte Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde bulunan kelimeler zengin örneklerle ele alınmıştır. Eser, bazı eksik ve yanlışlıklarına rağmen lehçelerin mukayesesi alanında ilk önemli çalışma olması hasebiyle önem arz etmektedir.¹

4 ciltten oluşan sözlüğün I. cildi 1927’de, II. cildi 1928’de İstanbul Devlet Matbaası’nda Arap harfleri ile basılmıştır. 1928’de yeni Türk harflerinin kabulünden sonra III. cildi 1943’te, IV. cildi 1945’te Latin harfleri ile yayınlanmıştır. Hüseyin Kâzım Kadri 1934’te vefat edince vasiyeti üzerine eserle kızı Rikkat Kunt ilgilenmiş, onun ve edebiyat öğretmeni Behçet Yazar’ın gayretleri ile III. cildi Türk Dil Kurumunun da girişimleri ile Maarif Matbaası’nda, IV. cildi Cumhuriyet Matbaası’nda basılmıştır.

Eserde bir kelimenin anlamı verilirken şu hususlara dikkat edilmiştir. Kelimenin Arap harfli imlâsı verildikten sonra Latince okunuşu verilmiş, daha sonra kelimenin köken itibarıyla hangi dilde yer aldığı ifade edilmiştir. Kelimenin isim, sıfat vs. türü ile ilgili bilgilerden sonra anlamına yer verilmiştir. Bundan sonra kelimenin yer aldığı manzum, mensur örneklerle geçilmiştir. Gerek duyulduğunda köke eklenerek elde edilen türemiş kelimelere ve bu kelimelerin geçtiği deyimler, atasözleri vs.’ye yer verilmiştir.

2. ALİ ŞİR NEVÂÎ VE TÜRK LÜGATİ’NDE NEVÂÎ KAYNAKLARI

Timurlular devrinin büyük emirlerinden olan Nizamettin Ali Şîr 17 Ramazan 844’te (9 Şubat 1441) Herat’ta doğmuştur. Babası Gıyasettin Kîçkine Bahşî Horasan hâkimi Sultan’ın adamlarındandır.² Seçkin ve köklü bir aileden gelen Nevâî, tabi olarak erken yaşlardan itibaren iyi bir eğitim almıştır. İyi bir eğitim almasında ve yetişmesinde Hüseyin Baykara (ö. 911/1506) ile çocukluk arkadaşı olmasının da payı vardır.³

Hüseyin Baykara 873’te (1469) Herat’ı alıp tahta çıkınca arkadaşı Ali Şîr’i yanına almış, o da ölünceye kadar Sultan’a bağlılığını devam ettirmiştir. Devlet idaresinde Hüseyin Baykara’nın yanında sahip olduğu mevki ve nüfuza rağmen idarî işlerden uzak kalmak istese de önemli bazı vazifelerde bulunmuştur. Saltanat mücadeleleri sırasında sağlığı bozulan Ali Şîr 13 Cemâziyelâhîr 906’da (3 Ocak 1501) vefat etmiş ve Kudsiyye Camii yanında kendisinin yaptırdığı türbeye defnedilmiştir⁴.

Ali Şîr 881/1476’da Câmî’yi (ö. 898/1492) kendine pir olarak seçmiş, Nakşibendî tarikatına girmiş, sarayla irtibatını kesmiş, ömrünün sonuna kadar edebî ve tarihî eserlerin yazımı, tasnifi, şiir yazma ve tercüme ile meşgul olmuştur. O yalnız Orta Asya Türklerinin, yani Çağatay edebiyatının büyük şairi değil, aynı zamanda eserlerini yüzlerce yıldan beri Türk dünyasının her tarafında, Anadolu ve Rumeli’de, Azerbaycan, İran, Irak, Kırım, Volga boylarında, Türkmenler arasında hatta Hindistan’daki Türk saraylarında okutmuştur.⁵

2.1. Türk Lügati’nde Nevâî Kaynakları

Hüseyin Kâzım Kadri sözlüğünü hazırlarken özellikle Çağatay kökenli kelimelere örnek verirken Nevâî’nin eserlerinden çokça iktibaslarla bulunmuştur. Eserde bazen Nevâî’nin meşhur eserleri zikredilirken bazen de divanlarında veya mesnevîlerinde yer alan şiirlere yer verilmiştir. Şimdi *Türk Lügati*’nde yer alan Nevâî’ye ait kaynakları çoktan aza doğru sıralayalım:

2.1.1. Mahbûbü’l-kulûb: Bir ahlâk kitabı niteliğinde olan eseri Nevâî ölümünden hemen önce 906’da (1500-1501) yazmıştır.⁶ *Türk Lügati*’nde en çok bu eserden örnekler verilmiştir. Hüseyin Kâzım Kadri eserinde *Mahbûbü’l-kulûb*’a 565 kez yer vermiştir.

¹ Albayrak, «Hüseyin Kazım Kadri», 555.

² Agâh Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, c. I, 29.

³ Yusuf Çetindağ, *Ali Şîr Nevaî*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, 102.

⁴ Günay Kut, «Ali Şîr Nevâî», *DİA*, İstanbul 1989, II, 450.

⁵ A.Hilal Kalkandelen, *Ali Şîr Nevâî ve Farsça Gazelleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2018, 12, 16.

⁶ Zuhâl Kargı Ölmez, *Mahbûbü’l-kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, 4.

2.1.2. Mecnûn u Leylâ: Nevâî Hamse sahibi bir şairdir. Hamse içerisinde yer alan üçüncü mesnevî de *Leylî vü Mecnûn* olarak da kayıtlarda geçen *Mecnûn u Leylâ*'dır. Eserin 1484 yılında yazıldığı tahmin edilmektedir. Emir Hüsrev'in (ö. 725/1325) aynı adlı eserine cevaben yazılmıştır.¹ *Türk Lügati*'nde bu eserden 205 yerde bahsedilmiştir.

2.1.3. Ferhâd u Şîrîn: Hamse'nin ikinci mesnevîsidir. Nizâmî'nin (ö. 611/1214 [?]) *Hüsrev ü Şîrîn* ve Emir Hüsrev ve Eşref Meragî'nin (ö. 1450) *Şîrîn ü Hüsrev* mesnevîlerinden ilham alınarak 889'da (1484) yazılmıştır.² Buna rağmen orijinal sayılmaktadır. Nitekim mesnevîyi diğer *Hüsrev ü Şîrîn*'lerden ayıran özellik, hikâyenin Hüsrev yerine Ferhâd üzerinde kurulmasıdır.³ *Türk Lügati*'nde bu esere 182 yerde atıf yapılmıştır.

2.1.4. Hayretü'l-ebrâr: Hamse'nin ilk mesnevîsi olan bu eser Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı, Emîr Hüsrev'in *Matla'u'l-envâr*'ı ve Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr*'ına nazire olarak 888'de (1483) yazılmıştır.⁴ *Türk Lügati*'nde bu eserden 131 yerde iktibas edilmiştir.

2.1.5. Garâibü's-sigar: Divanda Nevâî'nin çocukluk yıllarında yazdığı şiirlerle son yıllarda yazdığı bazı şiirler bulunmaktadır. Diğer bir divanı olan *Bedâyi'u'l-bidâye* için yazdığı önsöz de bu eserin başında yer almaktadır.⁵ *Türk Lügati*'nde bu divanda yer alan 130 beyit iktibas edilmiştir.

2.1.6. Sedd-i İskenderî: Hamse'nin beşinci mesnevîsidir. Konusu kaynağı itibarıyla *Şeh-nâme*'ye dayansa da Nevâî bu mesnevîsinde Nizâmî'nin *İskender-nâme*'sini esas almıştır. Mesnevî 890'da (1485) yazılmıştır.⁶ Hüseyin Kâzım Kadri bu esere 120 yerde *Sedd-i İskenderî* başlığı ile 4 yerde de *İskender-nâme* başlığı ile atıfta bulunmuştur. Eser böylece *Türk Lügati*'nde toplam 124 yerde zikredilmiştir.

2.1.7. Nevâdirü's-şebâb: Nevâî'nin ikinci Türkçe divanıdır. Nevâî, 1476-1486 yıllarında yaklaşık 20-35 yaşları arasında yazdığı şiirleri bu divanda toplamıştır.⁷ *Türk Lügati*'nde bu eserden 112 yerde atıf yapılmıştır.

2.1.8. Seb'a-i Seyyâre: Hamse'nin dördüncü mesnevîsidir. Toplam 5009 beyit olup 889'da (1484) yazılmıştır. Nizâmî'nin *Heft Peyker*'i Emir Hüsrev'in *Heşt Bihişt* adlı mesnevîlerine cevaptır.⁸ Hüseyin Kâzım Kadri eserinde 90 yerde bu mesnevîye atıf yapmıştır.

2.1.9. Bedâyi'u'l-vasat: Nevâî'nin Türkçe divanlarından. Divanda 34-45 yaşlarında yazdığı şiirler yer almaktadır.⁹ Hüseyin Kâzım Kadri eserinde bu divanda yer alan şiirlere 65 yerde *Bedâyi'ü'l-vasat*, 1 yerde de *Bedâyiü'l-vâsıt* şeklinde atıf yapmıştır. Toplam 66 kez divandan alıntılar yapılmıştır.

2.1.10. Muhakemetü'l-lügateyn: Nevâî'nin, Türk dilinin Fars dilinden zengin olduğunu göstermek üzere kaleme aldığı eseridir. Eserde ayrıca Nevâî kendi eserleri hakkında da geniş bilgiler vermiştir.¹⁰ *Türk Lügati*'nde bu eserden 65 yerde bahsedilmiştir.

2.1.11. Fevâidü'l-kiber: Nevâî'nin dördüncü Türkçe divanıdır. Bu divanda 45-60 yaşları arasında yazdığı şiirler yer almaktadır.¹¹ *Türk Lügati*'nde bu divandan 63 şiir paylaşılmıştır.

¹ Ülkü Çelik, *Ali-Şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, 21.

² Levend, *Ali Şîr Nevâî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, 92.

³ Kut, «Ali Şîr Nevâî», 451.

⁴ Kut, «Ali Şîr Nevâî», 451.

⁵ Yusuf Çetindağ, *Ali Şîr Nevâî Hayatı Sanatı Eserleri*, Fatih Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 140; Günay Kut, *Ali Şîr Nevâyî Garâ'ibü's-sigar İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, XXX.

⁶ Hatice Tören, *Ali Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001, 8-9.

⁷ M. Metin Karaörs, *Ali Şîr Nevâyî Nevâdirü's-şebâb*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, XII, XIV.

⁸ Güzin Tural, *Seb'a-yi Seyyâr (Yedi Gezegen) Emîr Nizâmü'd-dîn Ali Şîr Nevâyî Giriş-Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, 18.

⁹ Çetindağ, *Ali Şîr Nevâî Hayatı Sanatı Eserleri*, 140.

¹⁰ Ağâh Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, c. IV, 4.

¹¹ Önal Kaya, *Ali Şîr Nevâyî Fevâidü'l-kiber*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, XVI.

2.1.12. Münşeât: Nevâî'nin mektuplarının bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Mektupların hangi tarihlerde kimlere yazıldığı belli değildir. Sadece Sultan Hüseyin Baykara ile veliaht Bedüzzaman'a yazılan mektuplar deyişlerden anlaşılmaktadır.¹ Esere *Türk Lügati*'nde 49 kez atıf yapılmıştır.

2.1.13. Lisânü't-tayr: Nevâî'nin dinî-ahlâkî eserlerinden biridir. Attar'ın (ö. 618/1221) *Mantûkû't-tayr* adlı eserine naziredir. Nevâî ömrünün sonlarına doğru 1499'da yazmıştır.² *Türk Lügati*'nde bu esere yapılan atıf 36'dır.

2.1.14. Mecâlisü'n-nefâis: Nevâî'nin tezkire türünde yazdığı eserdir. 896'da (1490-91) yazılan eser Türkçe ilk şairler tezkiresi olması hasebiyle önem arz etmektedir.³ *Türk Lügati*'nde bu eserden 29 yerde bahsedilmiştir.

2.1.15. Vakfiyye: Nevâî'nin mensur eserlerinden biridir. Nevâî eserinde vakfetmiş olduğu hayratları önce Farsça kaleme almış, daha sonra *Vakfiyye* adında Türkçe özetlemiştir.⁴ Hüseyin Kâzım Kadri bu esere 19 kez yer vermiştir.

2.1.16. Hamsetü'l-mütehâyirîn: Nevâî'nin pîri ve üstadı olan Câmî'nin vefatından sonra onun için kaleme aldığı eseridir.⁵ Hüseyin Kâzım Kadri bu eseri 8 kez *Hamse-i Mütehâyirîn* adı ile 4 kez de *Hamsetü'l-mütehâyirîn* başlığı ile vermiştir. Eser toplan 12 kez iktibas edilmiştir.

2.1.17. Nazmü'l-cevâhir: Nevâî'nin 890'da (1485) yazdığı manzum eseridir. Eser, Hz. Ali'ye atfedilen *Nesrû'l-le'âlî* adlı kitabın her Arapça vecize için bir rubâî yazılarak tercüme edilmiş şeklidir.⁶ Hüseyin Kâzım Kadri bu esere toplanm 12 kez atıfta bulunmuştur.

2.1.18. Nesâyimü'l-mehabbe: Nevâî bu mensur eserini 901'de (1495) kaleme almıştır. Eser, Câmî'nin 883'te (1478) yazdığı *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds* adlı, velilerin hayat hikâyelerini muhtevi Farsça eserinin Çağatay Türkçesine tercümesidir.⁷ *Türk Lügati*'nde bu eserden 7 yerde bahsedilmiştir.

2.1.19. Mîzânü'l-evzân: Nevâî'nin aruz mevzuunda yazdığı eseridir.⁸ Bu esere *Türk Lügati*'nde 4 kez yer verilmiştir.

2.1.20. Bedâyi'u'l-bidâye: Nevâî'nin Türkçe divanlarından ilkidir. Hüseyin Baykara'nın talebi ile 1470-1476 yılları arasında hazırlanmıştır.⁹ *Türk Lügati*'nde 4 yerde bu çalışmaya atıf yapılmıştır.

2.1.21. Çihl Hadîs: Nevâî'nin dinî eserlerinden biridir. Câmî'nin aynı addaki eserinin dörder mısralık kıtalar halinde 886'da (1481) yapılmış tercümesidir.¹⁰ *Türk Lügati*'nde 4 kez bu esere yer verilmiştir.

2.1.22. Münâcât: Nevâî'nin mensur eserlerinden biridir. Cenâb-ı Allah'a yakarıştır. Hangi tarihte yazıldığı belli değildir.¹¹ Esere *Türk Lügati*'nde 4 yerde atıf yapılmıştır.

2.1.23. Tevârîhü'l-mülûk: Nevâî'nin tarihî eserleri arasında yer alan çalışmasının adı kaynaklarda *Târîh-i Mülûk-ı Acem* şeklinde geçmektedir. 890 (1485) yılında yazılan eserde İran şahları sırasıyla özetlenmiştir.¹² Hüseyin Kâzım Kadri bu eserden 1 yerde bahsetmiştir.

¹ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, 2.

² Çetindağ, *Ali Şir Nevâî Hayatı Sanatı Eserleri*, 155, 156.

³ Kemal Eraslan, *Ali-Şir Nevayî Mecâlisü'n-Nefâis (Giriş-Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001, c. I, XXIX.

⁴ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, 1.

⁵ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, 2.

⁶ Kut, «Ali Şir Nevâî», 453.

⁷ Kut, «Ali Şir Nevâî», 451.

⁸ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, 3.

⁹ Ağah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966, c. II, 1.

¹⁰ Kut, «Ali Şir Nevâî», 452.

¹¹ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, 1.

¹² Çetindağ, *Ali Şir Nevâî Hayatı Sanatı Eserleri*, 158.

2.1.24. Diğer Eserler: *Türk Lügati*'nde bu eserlerin dışında divanlarda yer alan bazı şiirlerin isimleri zikredilerek de atıflar yapılmıştır. Bu çalışmada ayrıca ele alınacak olan Tercî-i bend'e 21 kez, Mukattaât'a 4 kez yer verilmiştir. Ayrıca 2 tane de Hamse başlığı verilerek atıf yapılmıştır. Ancak beyitlerin hangi mesnevîde yer aldığı belirtilmemiştir.

Bunların dışında 18 yerde Nevâî'nin ismi zikredilmek üzere *Heft Evreng* adlı esere atıf yapılmıştır. Ancak Nevâî'nin bu isimle bir eseri bilinmemektedir. Kanaatimize göre müellif sehven bu eseri Nevâî'ye atfetmiş olabilir.

Son olarak *Türk Lügati*'nde Nevâî'ye ait olan, ancak hangi eserinde geçtiği ifade edilmeden 226 atıf yapılmıştır.

3. NEVÂÎ'NİN TERCÎ-İ BEND'İ

Nevâî 4 Türkçe, 1 Farsça *Divan*'ın sahibidir. Türkçe divanları içerisinde Tercî-i bendleri yer almakla birlikte Hüseyin Kâzım Kadri bu şiirlerden sadece bir tanesine atıfta bulunmuştur. Yaptığımız araştırmaya göre Tercî-i bend *Garâibü's-sıgar* adlı divanda geçmektedir. *Türk Lügati*'nde Toplam 21 yerde bu şiirden beyitler paylaşılmıştır. Beyitler ve ilgili kelimeler şöyledir:

3.1. At: İsim; Ad. Mecazen: şöhrat, ün, saygı.

Didim yahşırak bâde ol zühddin

Ki kılğay kişi şöhrat ü at için¹

3.2. Ast: İsim; Üst zıttı, alt, zîr, taht. Astım, astımda: altım, altımda. Astı, astıda: altı, altında.

Sebû-keşlikim 'ayn-ı idbârdın

Qadimni yük astıda dâl eyledi²

3.3. O, ol: Zamir-i işaret, şahs-ı gaib. Olsung: Türkmence sonra, müteakiben, en sonra. Hem ol, hemol.

Tarîkat sülûkini kesb itkeli

Hemol kün ki boldı hevâyî manga³

3.4. Olmak: Lazım; olmak, olgan. Sıfat; olan.

Bolardın özümni halâş eyledim

Ki tâ hâşıl olğay fenâyî manga⁴

3.5. İtch (iç): Zarf; dış zıttı, iç, batn, kalp. İçre: İsim; zarf, içre, içri.

Semen-berler içre perî-çihreî

Perî-çihreler içre dîvâneî⁵

İçak: Bağırsak; içik: içlik; içmak: içmek.

Çü yok şâm-ı hicrân humârığa şubh

İçip anlamay şubhnı şâmdın⁶

3.6. İmghéq (imgek): İsim; emek, sa'y, cehd, yorgunluk, meşakkat, henüz yürümeye başlayan çocukların emeklemeleri.

Humâr imgeki dik velî körmemiş

Ten-i gam-keş ü cân-ı zârım mining⁷

3.7. Teuch (Töş): Yan, döş, ön, mukabil, karşı. Töşlük: Yan, taraf; töşlük. Töşü: Kendi tarafından.

Ki âgâh olup töş töşümdin kapap

Manga taptılar ihtisâb ehli dest⁸

¹ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 59.

² Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 59.

³ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 56.

⁴ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 56.

⁵ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 57.

⁶ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 55.

⁷ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 58.

⁸ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 55.

3.8. Tilbé, tili: Sıfat; deli, mecnun; tilbelik: delilik, cinnet.

İrür tilbelikdin işim tün ü kün

Hayâl eylemek beyle efsâne¹

3.9. Tchiqméq (çekmek): Müteaddî; çekmek.

Mey almakğa pîr-i muğân cezbesi

Mini çıktı andak ki mâhîni şest²

3.10. Rak, réq: Edat; tafdil; yahşi; Yahşirak: Daha iyi; Uzun, uzunrak: Daha uzun; Yakın, yakınrak: Daha yakın; Kub, kübrek: Daha çok; İti, itirek: daha keskin.

Didim yahşırak bâde ol zühddin

Ki kılğay kişi şöhet ü at için³

3.11. Sary, saryg, saryk: Sarı, sarık, sıfat, sarı renk.

Mey-i la' l altun kadeh şekli dik

Yüzüm sarıg eşkimni al eyledi⁴

3.12. Salmak: Müteaddî; yere bırakmak, salmak, bir yerin temelini koymak, tesis etmek, sürmek, nefy ve teb'it etmek, tevdi ve havale etmek, göndermek, geri bırakmak, tehir etmek, yürek çarpmak, ses çıkarmak.

Salay bir 'alâlâ harâbât ara

Ki çıksun fiğân ehl-i eyyâmdın⁵

3.13. Synmak: Lazım; Mechul; Kırılmak, sınmak.

Harâbât ara kirdim âşüfte-hâl

*Mey isterge ilkimde **sinğan** sifâl⁶*

3.14. 'Alâlâ: İsim; Tantana, debdebe, velvele, gürültü, vaveyla.

Salay bir 'alâlâ harâbât ara

Ki çıksun fiğân ehl-i eyyâmdın⁷

3.15. Koïmak (koymak): Müteaddî; Dökmek, boşaltmak, su dökmek, eritmek.

*Meyi kim kılur **koysalar** câm ara*

Özi mest ü keyfiyeti mey-perest⁸

3.16. Keçmek: Lazım; müteaddî; Geçmek, tekaddüm ve sepkat etmek, işlemek, nüfuz ve tesir etmek, nihayete ermek, müddet ve zaman bitmek, olmak. Ni kiçgeymen? Ne olacağım? Sarfınazar etmek, vazgeçmek.

Ni kılmağğa bir emrdin hâşılım

*Ni **kiçmekke** bu fikrdin cür'etim⁹*

3.17. Gezmek: Lazım; Gezmek, gezmek, dolaşmak.

Fenâ deyri içre kalender-sıfat

***Kizip** belki dîvâne-kirdâr hem¹⁰*

3.18. Yaka: İsim; Yaka, boyun, taraf, yan, kenar kıyı, uzak ve تنها yer.

***Yaşam** çâk itip kögsüme taş urup*

Salıp rüstehîz il ara min ğarîb¹¹

3.19. Yangi: Sıfat; Yeni, yangılamak, müteaddî; Yenilemek, tecdir etmek, tekrarlamak, yeniden almak, taklit etmek.

¹ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 57.

² Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 55.

³ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 59.

⁴ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 59.

⁵ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 56.

⁶ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 56.

⁷ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 56.

⁸ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 55.

⁹ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 61.

¹⁰ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 57.

¹¹ Levend, *Ali Şir Nevaî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 60.

*Kitermekke hod-bînlîğım rencini
Kani bâde yanglığ devâyî manga¹*

3.20. Yok: Nefy edatı; Yok. Mecazen; fakir yoksul. Mehcur; mahrum, yok bolgay, yok olsun. Yok ve bar: Varı yoku, yok var, mamelek.

*Köp ü azdın tutsa mey pîr-i deyr
Fidâsı anıng yok u barım mining²*

SONUÇ

Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Türk Lügati*'nden hareketle Nevâî kaynaklarını tespit etmeye çalıştığımız araştırmada ortaya çıkan rakamlar dikkat çekicidir. 4 cilt, 3659 sayfadan oluşan sözlükte *Heft Evrenğ* 'i çıkardığımızda 2167 kez Nevâî'nin eserlerine atıf yapıldığı görülmüştür. *Dîvânü Lügati't-Türk*'ten sonra Türk dil birliğininin sağlanıp Türk lehçelerinin bir sözlüğünü yazmak maksadıyla ortaya çıkan *Türk Lügati*, verilen şiir ve nesir örnekleri ile edebiyat antolojisi unvanını hak etmiş bir çalışmadır. Sözlükte özellikle Çağatay kökenli kelimelere örnek verilirken Nevâî kaynaklarına müracaat edilmesi ve çok sayıda çeşitli eserlere atıfta bulunulması müellifin Nevâî ve eserlerine ne denli hâkim olduğunu da kanıtlar niteliktedir.

Sözlükte Nevâî'nin çalışmalarından en çok *Mahbûbü'l-kulûb*'a atıfta bulunulmuştur. Bu esere toplam 565 atıfın yapıldığı sözlükte ikinci sırada 205 atıfla *Mecnûn u Leylâ* mesnevîsi, üçüncü sırada da 182 atıfla *Ferhâd u Şîrîn* mesnevîsi yer almıştır. Müellif atıfta bulunurken genelde Nevâî'nin ismi ile birlikte eserini de zikrederken 226 yerde Nevâî'ye yer vermesine rağmen beytin veya ibarenin hangi kaynaktan geçtiğini zikretmemiştir. Kaynak çeşitliliğine baktığımızda Nevâî'ye ait olan 30 eserden 23'ünün iktibas edildiği görülmüştür.

Doğrudan eserlere yapılan atıfların yanı sıra Nevâî'nin divanlarında yer alan şiirler divanın ismi belirtilmeden Tercî-i bend veya Mukattaât denilmek suretiyle iktibas edilmiştir. Nitekim *Türk Lügati*'nde yer alan ve bu çalışmada ayrıca yer verdiğimiz Tercî-i bend, Nevâî'nin *Garâibü's-sıgar* adlı Türkçe divanından alınmıştır.

Çıkan sonuçlar dikkate alındığında *Türk Lügati*'nin Çağatay sahası ve Nevâî kaynakları açısından zengin bir müracaat kaynağı olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışmanın sonuna ek olarak sunduğumuz *Türk Lügati*'nde cilt, sayfa, harf, kelime (Arap ve Latin harfleri ile) ve atıf yapılan eser adları zikredilmek suretiyle Nevâî ve eserleri üzerine araştırma yapacaklara kolaylık sağlaması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Nurettin, «Hüseyin Kazım Kadri», *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 554-555.
Çelik, Ülkü, *Ali-Şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
Çetindağ, Yusuf, *Ali Şîr Nevâî Hayatı Sanatı Eserleri*, Fatih Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
Çetindağ, Yusuf, *Ali Şîr Nevâî*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.
Eraslan, Kemal, *Ali-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis (Giriş-Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
Kalkandelen, A.Hilal, *Ali Şîr Nevâî ve Farsça Gazelleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2018.
Karaörs, M. Metin, *Ali Şîr Nevâyî Nevâdirü's-şebâb*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
Kaya, Önal, *Ali Şîr Nevâyî Fevâidü'l-kiber*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
Kut, Günay, «Ali Şîr Nevâî», *DİA*, İstanbul 1989, II, 449-453.
Kut, Günay, *Ali Şîr Nevâyî Garâ'ibü's-sıgar İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
Levend, Ağâh Sırrı, *Ali Şîr Nevâî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966.

¹ Levend, *Ali Şîr Nevâî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 56.

² Levend, *Ali Şîr Nevâî Divanlar 4 Türkçe, 1 Farsça Divan*, 58.

Levend, Agâh Sırrı, *Ali Şîr Nevaî Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968.

Levend, Agâh Sırrı, *Ali Şîr Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.

Ölmez, Zuhâl Kargı, *Mahbûbü'l-kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.

Şevki, *Hüseyin Kazım Bey*, İstanbul 1935.

Tören, Hatice, *Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Tural, Güzin, *Seb'a-yi Seyyâr (Yedi Gezegen) Emîr Nizâmu'd-dîn Alî Şîr Nevâyî Giriş-Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

ALİ ŞİR NEVÂÎ'YE GÖRE SÖZÜN MAHİYETİ

Ferudun Hakan ÖZKAN,

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi; Türkiye.

İnsanı diğer canlılardan ayıran ve ona «hayvân-ı nâtık» yani «konuşan canlı» denmesine sebep olan özelliği söz söyleme kabiliyetinin olmasıdır. Bu bildirinin konusunun da söz'le ilişkili olması hasebiyle «söz»ün ne olduğuna, neyi karşıladığına ilişkin birtakım tanımlara ve belirlemelere başvurmak yerinde olacaktır.

Sözlükte «1. Ağızdan çıkan, bir veya daha çok heceden meydana gelen kelime veya kelimeler dizisi. 2. Bir fikri, bir isteği yazılı veya sözlü olarak anlatmaya, açıklamaya yarayan kelimeler yâhut cümleler dizisi, kelâm, kavi, lakırdı. (Ayverdi 2005: III/2838-2839)» ifadeleriyle açıklanan sözün başka tanımları da olmakla birlikte bu iki açıklamada sözün iki yönünün bulunduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi lafz (sesli ve yazılı ifade) diğeri manâ (içerik) yönüdür. Eski belâgat anlayışına göre lafz bir kap, manâ da onun içine konulan maddedir. Modern dil biliminde de lafz, gösteren; manâ gösterilendir ve gösterenle gösterilen bir kâğıdın iki yüzü gibi birbirinden asla ayrılamaz. Türkçede söz kelimesiyle ifade edilen kavramın Arapça karşılığı «kelâm» dir. Yine eski belâgat anlayışına göre kelâm «muhatap için bir hüküm ve anlam ifade eden, onun zihninde anlama ile ilgili bir soruya yer bırakmayan sözdür (Saraç 2010: 56)». Dil bilim de sözü şöyle tanımlar: «Söz, dilin hem yapıca hem anlamca bireysel yorum kazanmış şeklidir. Bireysel bir etkinlik olan söz, seçici ve yaratıcıdır. Söz, doğrulanıp yanlışlanamaz; ancak yorumlanır. Söz, zihnin normal ve düz işleyen dil algısına müdahale ederek yeni algılama yolu önerir. Söz, dilin yoğunlaştırılmış hâlidir; amaçlı değil, bireyin kişiliğini ve o anki ruh hâlini sergileyen, kendi kendine yeten bir amaçtır (Yakıcı vd. 2019: 13)»

Kadim zamanlarda her kavram ya da durum semâvî ve ilâhî bir kaynakla izah edildiği gibi söz / kelâm da ilâhî bir kökenle açıklanmıştır. Mesela *Yuhanna İncili* «Başlangıçta Söz vardı; Söz Tanrı'nın yanındaydı ve Söz Tanrı idi... Her şey onun vasıtasıyla var oldu ve var olan hiçbir şey onsuz olmadı (İncil / Yuhanna 2009: 260)» sözleriyle başlar ve devamında Söz'ün Tanrı'nın oğlu İsa olarak yeryüzüne indiğini dile getirir. İslâm dininde de kelâm «Allah'ın konuşma yetkinliğine sahip bir varlık olduğunu bildiren sıfatı, diye tanımlanabilir. Kur'an'da Allah'ın melekler. İblîs ve peygamberlerle konuştuğu ve tükenmeyen kelimelerinin

bulunduğu belirtilerek konuşmanın ulûhiyyete ait bir yetkinlik olduğuna dikkat çekilir. Hz. Mûsâ örneğinde olduğu üzere Allah insanlarla perde arkasından doğrudan doğruya konuştuğu gibi vahiy yoluyla veya elçi göndermek suretiyle de konuşmuştur. Bu sebeple vahiylerle 'kelâmullah' denilmiştir. Allah'ın kelâmına vasıtasız olarak muhatap kılınan Hz. Mûsâ diğer insanlar arasından seçilmiş, ona Tur dağının sağ yanından 'Ey Mûsâ' diye seslenilmiştir 'Ol' sözüyle yaratılan İsâ peygambere 'kelimetullah' unvanı verilmiştir (Yavuz 2002: 194)».

Arapça «klm» kökünden türetilen «kelime» de söz anlamını taşır; Türkiye Türkçesinde de kelimeye, dilin anlam taşıyan en küçük birimini ifade etmesi bakımından 'sözcük' karşılığı verilmiştir. Kelime farklı alanlarda değişik ıstılâhî değerler de kazanmıştır. «Kelime tasavvufta çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Şehâdet âlemindeki varlıkların her biri ilâhî isimdir. Ancak ilâhî isimlerin hepsi kemaliyle insân-ı kâmilde tecelli ettiğinden o, bu manâda bir kelimedir. Buna bağlı olarak insân-ı kâmil olan peygamberlerin ve velîlerin hakikatlerine, özellikle de Hz. Peygamber'in hakikatine (hakikat-i Muhammediyye) kelime denir (Sinanoğlu 2002:213)». İslâm tasavvufunun önde gelen teorisyenlerinden Muhyiddin İbnü'l-Arabî, meşhûr lakabıyla Şeyh-i Ekber de kelâma bağlı olarak «kelime» ye varoluşsal bir anlam yükler. «Kelime, İbnü'l-Arabî'nin terminolojisindeki temel kavramlardan birisidir; ilk anlamı Tanrı'nın bilgisindeki 'sâbit hakikat' demektir. Kavramın genel bağlamı, insanın nefesi ile harfler arasındaki ilişkinin bir benzerinin bütün varlığın kaynağı olan Rahmân'ın nefesi ile yaratılmış varlıklar arasında kurulmasına dayanır. İnsan nefesiyle harfleri ve onların birleşimiyle de kelimeleri meydana getirir. Kelimeler, nefesin hançeredeki belirli boğumlara temas etmesiyle dışta 'şey' hâline gelen varlıklardır. İbnü'l-Arabî, Tanrı'nın eşyayı yaratmasını örneklemenin en iyi yolunun nefes ile kelimeler arasındaki ilişki olduğunu düşünür. Ona göre varlıklar Rahmân'ın nefesi vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. Bütün yaratılmışlar Tanrı'nın kelimesidir (Demirli 2006: 22)».

Anadolu sahası klasik Türk edebiyatının şiir bildirgeleri olan dîvân dîbâceleri ve kimi şuarâ tezkirelerinin mukaddime kısımlarında da şiirin dinî açıdan sakıncalı olmadığını ispat konusunda sözün kutsal menşei anlatılır. 16. yüzyılın meşhur tezkire yazarlarından Latîfî *Tezkiretü's-Şuarâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ* adını verdiği eserinin mukaddimesinde

«Söz Cibril'in kanadının sesi, İsrâfil'in ruh bağışlayan nefesindendir.

Söz, gökten bu özellikleriyle gelmiş, iyiler için yere inmiştir.

Sözün ötesinde bir cevher olsaydı, söz yerine (gökten) inerdi (Canım 2000:76-77)»

sözlerine yer verirken yine aynı yüzyılın meşhur şuarâ tezkiresi *Meşâ'irü's-Şuarâ*'da, müellif Âşık Çelebi,

«Cihân bünyâdı çünkim emr-i kündür

Pes evvel dem zuhûr iden sehundur

Suhandur ibtidâ-yı âferîniş

Suhandur asl-ı dâniş fer'-i bîniş (Kılıç 2010: 113)»

beyitleriyle âlemin bir kelime olan «kün» (ol) ile yaratıldığını, ilk ortaya çıkan şeyin söz olduğunu, yaratılışın başlangıcının, bilginin kökeninin söz olduğunu vurgulamıştır. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Söz'e ilişkin yukarıdaki açıklamaların hepsi, bildirinin konusu olan Ali Şîr Nevâyî'nin bu konudaki görüşlerinin ele alınacağı bir zemin oluşturmak amacına yöneliktir. Dil bilim ve dil bilgisi, edebiyat nazariyatı gibi pek çok konuda eserler vermiş olan Nevâyî'nin *Sedd-i İskenderî*, *Leylî vü Mecnûn* gibi başka eserlerinde de 'söz'le ilişkili görüşleri bulunduğundan sarf-ı nazar edilmemekle birlikte, bu çalışmada, bir bildiri sınırları içerisinde onun hamsesinin dördüncü kitabı olan *Seb'a-i Seyyâre* adlı mesnevisinde konuyla ilgili olarak dile getirdiği görüşleri ele alınacaktır. Söz konusu eserin «Sözün tarifi; sözü nasıl söylemek ve söz ehline nasıl söz yetiştirmek (gerektiği); (sözün) kâinattan önce var olması ve yaratılmışların daha sonra gelmesinin ispatı; onun (sözün) perdesinde başka özgün manâ görülmemesi ve (o özgün manânın) gönül köşesinde saklanmış olmasının açıklanması» başlıklı beşinci ve kısmen, takip

eden altıncı bölümündeki beyitler üzerinde durulacaktır. Çalışmada eserin, Güzin Tural tarafından neşredilen metni esas alınmıştır (2015:83-93).

Sözün varlığı konusunda Ali Şîr Nevâyî de klasik Türk edebiyatı geleneğinden farklı düşünmez, ona göre de hiçbir şey yokken, Tanrı, kâinatı yaratmak istemiş, ‘kûn’ yani ol demiş ve böylece bütün evren yaratılmıştır:

Ne cihân, ne de cihân ehli var iken, ressamın en büyüğü Tanrı teâlâ görülmemiş bir resim yapmak diledi: Yedi göğü yukarı çekip her birini birine bağlamak; yeryüzünü yaymak, gökyüzünü yükseltmek istedi. Bunun için «Ol!» emrini verdi ve bütün varlıklar, var oldu. O’nun yaratıcı sanatının kalemi, kâğıt üzerinde yüzlerce değişik resimler çizdi. Allah’ın (kâinatın yaratılmasıyla) ortaya çıkan yaratıcı sıfatını kim vasf etmeye çalışsa başarısız olur. Kısaca sözün vasfı şudur: Önce olan ne varsa söz ondan da öncedir. Ne dünya ne de kâinat (öncedir), söz bunların hepsinden önce gelmiştir. Sözün kendisi yaratılmışlardan önce var idi, şimdi varlığını isbat etmektedir.

Nevâyî’ye göre söz, insanın kurtarıcısıdır; dünyada hayat bulan her kişi, ömrünün son deminde (ölmeden önce) söz ile kurtuluş bulacaktır ki bu söz Tanrı’nın birliğini anlatan kelime-i tevhiddir. İnsan, tevhid sözünün manâsını iyice kavramalıdır, çünkü Tanrı’ya inananlar için Tanrı’nın birliği konusunda tereddüt yoktur.

İnsanı başlangıçta ortaya çıkaran söz olduğu gibi, onun sonu da sözle olacaktır. İnsan, öncesine ve sonrasına yani hayat ve ölüme dikkatlice baktığında öncesinin de sonrasının da söz olduğunu görecektir.

Nevâyî, metnin devamında sözü çeşitli varlıklara benzeterek açıklamaya çalışır:

Ulu bir saraya benzeyen kâinata söz gibi gencecik, güzel yüzlü bir dost gelmemiştir; güzellikte eşsiz olan bu dost, adeta güzellik pazarı içinde Hz. Yusuf gibidir. Sözün yüzünün örtüsü açılınca halk açığa çıkan bu güzelliği yağmalamak için kavgaya tutuşur. Bu sadece iki kişi arasında olan bir kavga değildir; bu kavga kâinat çapında o güzelliğe sahip olma kavgasıdır.

Sözle ilgili bir başka benzetme de bal ve kırmızı renkli kıymetli bir taş olan la’l ile ilgilidir: Söz, oldukça tatlı bir bal ve oldukça renkli, değerli bir la’l taşı gibidir. Söz, anlatıldıkça kulakla duyulan, anlaşılan; ancak gözde gizli olan eşsiz bir güzelliştir.

«Belâgatçiler, mânâyı bir dilbere, edebî sanatları da onun giyinip kuşandıklarına, takındıklarına ve süründüklerine benzetmişlerdir (Çavuşoğlu 1986:3)». Nevâyî de mânâyı bir güzele, sözü de o güzelin üzerindeki süslü bir elbiseye benzetmiştir:

Bu kadar süs ve güzellik ve bu kadar tılsım ve çekicilikle söz, altınla işlenmiş bir elbisedir; manâ güzeli bu elbisenin içindedir. Manâ, o parlak bir sabah vakti gibi aydınlık saçan hâliyle oldukça cilveli görünmektedir; ancak manâ güzeli her tarafı cilveye boğamadan yani onu cilveli kılan süslü söz elbisesini giymeden, ansızın çırılçıplak ortaya çıkınca başını bir hücreye sokup kendini o hücre köşesinde gizlemiştir. Sözün etkisi bilinmeden, halkın manâdan haberi olmadan, onun feyzinden en aşağı tabakadaki insanlar yani cahiller, mahrum olacak; kâmil ve bilgili insanlar da bu feyzi anladıklarını iddia etseler, hatta bu uğurda manâ incilerini harcasalar, değerli ve anlamlı onlarca söz söyleyeler bile bu sır onlara da meçhul kalacaktır.

Nevâyî, ‘güzellerin ipekli kumaşlarla süslendiği gibi söz libasıyla süslenmeyen manâ, ağız kapısından çıkamaz, hiç kimse ondan fayda bulamaz’ diyerek modern zamanların tartışmalı bir konusuna girer. Söze dökülmemiş bir düşüncenin var olmadığını, yani insanın dil ile düşündüğünü kabul eden klasik düşünürler ile tersini yani, sözü düşüncenin var ettiği iddia eden özellikle XIX. yüzyıl dilbilimcileri arasında bir tartışma söz konusudur (Aksan 2020: 53-54). Nevâyî de klasik düşünürler gibi sözle ifade edilmemiş düşüncenin faydası olmayacağını, aslında böyle bir düşüncenin var olmayacağını dile getirir.

Nevâyî, bir dilbere benzettiği manânın süslü söz elbisesine bürünüp de dudaktan dökülüşünü ve etkilerini şöyle dile getirir: Söz; ipekli elbiseleriyle, çekici güzelliğiyle, şarap içmiş gibi al al olmuş yanağıyla gönül sarayından salına salına boğazın en dar yerinden dışarı

çıkarsa cihanda kavga çıkarır ve kâinata bir topluluğu birbirine düşürür; yaratılmışları ya dilsiz ya da hoş sohbet eder.

Nevâyî ‘söz’ hususunda iki peygamberi örnek gösterir. Bunlardan ilki sözüyle adeta mucize gösteren ve söylediği ince manalı sözlerle başkalarını söz söylemekte aciz bırakan Hz. Muhammed’dir, zîrâ Hz. Muhammed’in en büyük mucizesi Kur’ân yani Allah’ın kelâmıdır; ikincisi ise sözüyle (aslında Hz. İsmâ ölümleri nefesiyle diriltir; fakat yukarıda dile getirilen İbnü’l-Arabî’nin nefesle söz arasında kurduğu ilişki hatırlandığında Nevâyî’nin söz ile nefesi kastettiği anlaşılacaktır), bir ölüye can veren; tenin içine ruhu girdiren Mesîh lakaplı Hz. İsmâ’dır.

Nevâyî söz ile ilgili benzetmelerini şöyle sürdürür: Söz, beden bahçesinde ağaçtır; ruh ağaçlarının da meyvesidir. İnsan bedeni bu gül bahçesine yani dünyaya geldi, söz de o gül bahçesinin hoş sesli bülbülü oldu. Söz, bülbül şarkısı, adeta cana can katan bir nağme gibidir. Söz olmasa acayip belalar olacak, söz bülbülünün sesi kesilecektir.

Anlamı açık güzelce söylenmiş sözün her kelimesi sayılabilen, alınıp satılan mücevher gibidir; söz beden, manâ ise o bedenin canıdır.

Nevâyî, Tanrı’ya, kendisini söz söylemekten âciz kılmaması hususunda şöyle yakarır:

Ya Rab, güllerle dolu bu bahçeye sözü bülbül yaptın. Bu bahçenin bülbülünün sesini kesme ve ona sessizliği revâ görme. Özellikle, incelikli sözler bahçesinin bülbülü olan ve inleyen Nevâyî’yi susturma; onun bahçesine yaprak, ona da ses ver, bahçesini de her zaman canlı ve yeşil kıl. Bu gül bahçesinin güllerini taze, bülbülünü de gür sadâlı eyle. Gülünün mumunu aydınlık, gül kokusuyla dünyayı güzel kokulu kıl. Bülbülünü coştur, bu coşkuyu halk içine de sal. O bülbülün bağının kokusundan herkesi faydalandır, bu bağın kuşunun şarkılarını da gönül okşayıcı kıl, halkın gönlünde makbul eyle. Her nerede makbul bir iş varsa onu o işle meşgul et.

Sonuç

Bütün Türk edebiyatı tarihinin, hiç kuşkusuz, en büyük söz ustası, usta şâiri ve Türk dilinin en müdekkik ve mütebahhir âlimi, Türkçe sevdalısı, Türk milletinin büyük düşünce adamı Alî Şîr Nevâyî, hem felsefenin hem dil bilimin hem de belâğatin, üzerinde durduğu bir konu olan ‘söz’ hususunda klasik Türk edebiyatı geleneği çerçevesinde, kendisinden sonra gelen birçok edebiyat adamıyla aynı şeyleri söylemiş, eski belâgat anlayışına dayalı olarak sözü İlâhî menşeiyle ele almıştır. Hiçbir varlık yaratılmadan önce söz, Tanrı kelâmı olarak vardı, her şey sözle yaratıldı. Nevâyî, soyut olan sözü somut varlıklara benzeterek anlaşılır kılmaya çalışmıştır: Söz manâ dilberinin üzerine giydirilen süslü bir elbise gibidir, o elbise olmadan manâ ifade edilemez, söz dünya bahçesinin bülbülüdür, tatlı bir bal, değerli bir la’l taşı ve mücevherdir, peygamberlerin mucizeleridir; manâ bir ruh söz ise onun bedenidir; söz beden bahçesinde ağaç, ruh ağacında meyvedir.

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan (2020), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CANIM, Rıdvan (2000), *Latîfî Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsıratu’n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (1986), «Divan Şiiri» *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı (Divan Şiiri) S* 415-416-417, s. 1-16.

DEMİRLİ, Ekrem (2006), *Fusûsu’l-Hikem Çeviri ve Şerh*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

İncil (Matta, Markos, Luka, Yuhanna ve Havarilerin İşleri) (2009), Türkçeleştiren: Dominik Pamir, İstanbul: Sak Ofset Ltd. Şti.

KILIÇ, Filiz (2009) (Haz.), *Âşık Çelebi Meşâ’irü’ş-Şu’arâ*, C.1, İstanbul: Suna-İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Vakfı Yayınları.

SARAÇ, M. A. Yekta (2010), *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.

SİNANOĞLU, Mustafa (2002), *Kelime*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, s. 212-214, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

TURAL, Güzin (2015) (Haz.), *Emir Nizâmuddîn Alî Şîr-i Nevâyî Seb'a-yi Seyyâr Yedi Gezegen*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YAKICI, Ali vd. (2019), *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Ankara: Yargı Yayınevi.

YAVUZ, Yusuf Şevki (2002), *Kelâm*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, s. 194-196, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ТИББІЙ АТАМАЛАРНИНГ ПАРАДИГМАТИК МУНОСАБАТИ ВА ЛУҒАВІЙ МАВҚЕИ

Хидиров Ражаб Гулматович,

доцент, филология фанлари номзоди, Садриддин Айний номидаги Тоҷикистон давлат педагогика университети, Назарий ва амалий тилишунослик кафедраси; Тоҷикистон.

Алишер Навоий буюк аллома, жаҳоннинг илм-маърифат хазинасига улкан ҳисса қўшган, зуллисонайн шоир ва мутафаккирдир. Навоийнинг ҳаёт саҳифаларига назар ташласак, у Ҳусайн Бойқаро давлатдорлиги вақтида вазир этиб тайинланган, сўнг халқнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий турмушини яхшилашга уринади ва бошқа соҳалар сингари тиббиётга ҳам махсус эътибор беради: кўплаб шифохоналар курдиради, уларни керакли анжомлар билан жиҳозлайди; тиб ходимларига ойлик, озуқа, кийим-кечак бериб, ўзи доимо хабар олади ва назорат қилади; ходимларнинг таъминот ишлари учун вақф ерлар ажратиб беради. Тарихчиларнинг ёзишича, Навоийнинг бир кунлик даромади 18 минг шохрухий динор миқдорида бўлган ва бу пулларнинг асосий қисмини хайрли ишларга сарфлаган. Навоийнинг юртсеварлик ва инсондўстлик ишлари қаторида шуни айтиш лозимки, у турли соҳа олимларига ҳомийлик қилиб кўплаб илмий рисоалар битилишига бевосита сабабчи бўлган.

Алишер Навоий асарларида қўлланилган тиббиётга оид атамаларни икки гуруҳга ажратиб ўрганиш мақбул деб ўйлаймиз: 1) соф ўзбекча-туркий тиббиётга оид атамалар; 2) тожикча-форсий ва арабчага оид тиббий атамалар.

Соф ўзбекча-туркий тиббиётга оид атамалар туркий халқларнинг узоқ тарихига бориб тақалади. Туркий халқларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий мафкуравий ҳаёти жараёнида тиббий атамалар ҳам ўзининг шаклланиш даврларини бошдан кечиради. Уларнинг бир қисми ўзининг парадигматик қатор тизимида янги-янги бирликлар билан бойиб боради. Бу парадигматик қаторлар тизимидаги тиббий бирликларнинг ҳар бири маълум даврда фаоллашади, шаклланади ва ўз мавқега эга бўлади. Парадигматик қатор тизимидаги маълум бир «фаол» атама бошқа бир даврда «нофаол» бўлиши ҳодисаси ҳам юз беради, яъни «фаоллашиш» ёки «нофаоллашиш», ёки ўринлари алмашиб туриши ҳам кузатилади. Масалан: **қабарчуқ/қаварчиқ-учуқ-табҳола** атамалари, узоқ йиллар **қабарчуқ/қаварчиқ** шаклларида қўлланиб келинган бўлса, кейинги даврда бу парадигматик қатордан фақат **учуқ** бирлиги фаоллашиб борган. Тибда энг фаол бирлик сифатида **учуқ** шакли бўлса-да, тожик тилидан ўзлашган **табҳола** шакли оғзаки нутқда кенг қўлланилиб келинмоқда. Шунингдек, **сарюгзриг/сарюгзриқ-сарик** парадигматик қатор бирликларидан бугунги кунда **сарик касал (сарик оғриқ**

касали маъносида) тиббиётда кенг фойдаланилади; *сўнгак-суяк-усухон* парадигматик қаторнинг, асосан, адабий тилда *суяк* шакли; *иситма-таб* парадигматик қаторнинг иккала шакли, ҳам тибда ва ҳам жонли тилда ишлатилади; *титратма-безгак* парадигма аъзоларидан тибда *безгак* шакли, жонли сўзлашув нутқида *титратма* бирлиги кенг қўлланади; *сақоғ-ияк* парадигматик қатордан, асосан, *ияк* шакли; *табон-товон* парадигматик қатордан *товон* бирлиги; *кўкс/кўкрак-бағир* парадигматик қатордан тибда *кўкрак* ва *бағир* бирликларининг ҳар иккаласи; *бағир* жонли тилда баъзан *жигар* маъносида ҳам келади; *яра/яро-қарҳа-қаруҳ* тибда *яра* бирлиги, *қароғ-кўз қорачиги-кўз гавҳари* парадигматик қатордан *кўз қорачиги* ва *кўз гавҳари* тибда ва жонли тилда фаол қўлланади.

Алишер Навоий асарларида қўлланилган ўзбекча-туркий, тожикча-форсий ва арабча баъзи тиббий атамаларнинг қўлланиш мавқеи ва лексик хусусиятлари ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Навоий асарларида фаол қўлланилган *абрас /барас, алил, аҳвал, вабо, бурун, бўғун / бўгин, жигар, иситма (ҳарорат), иглан, иллат, кўкс/кўкрак, лакнат (дудуқлик), санчик, сақим, сариогриг / саригогриқ / сариқ, сақоғ (ияк), сўнгак, таб, табъ (мижоз), титратма, табиб, табхола (учуқ), табон / товон, фалаж, қорин, қулоқ / қулог, қароғ, қаруҳ, қабарчуқ / қаварчик (учуқ), яра /яро* каби атамалар ўз ўрни билан тиббиёт илмида лексик ва семантик хусусиятлари ўзгаришсиз ҳолда ишлатилиб келинмоқда. Масалан, тибда энг кўп қўлланиувчи *бўгин/бўғун* атамаси гавда суякларининг тоғайлар, пайлар билан бириккан жойлари. *Бармоқ бўгинлари* [426-5]. Тожик тилида бу бирлик *бугим* шаклида қўлланади. Бундан ташқари тожик тилидаги *бугум* бирлигининг маъноси *рағу пай* шаклида ҳам ишлатилади (*бугум* жои пайванд шудани устухонҳои бадан; *бугуми пой, дарди бугум* ва бошқалар) [242-4]. Тожик тибда, асосан, *бугум* атамасидан кенг фойдаланилади. Масалан:

*Заъфлик жисмимдадур ҳар ён бўгинлардин гириҳ,
Нол ториға эрур гарчи тугун тугмак маҳол.*

Хазойин ул-маоний, III б-374.

Сўнгак-суяк-устухон. Сўнгак ош бўлмас, нодон бош бўлмас [615-5]...*Аммо орқани ва ошуглуг иликни ва ён сўнгакни ва қабургани ва иликни ва ўрта илик ва бўғизлағувни туркча айтурлар.*

Муҳокамат ул-луғатайн, XIV-116.

*Сўнгакдин эмас риштаи жисмимда бўгинлар,
Ул торда ранжим ададининг тугунидир.*

Хазойин ул-маоний, III б-140.

Титратма-безгак вақт- вақти билан иситма чиқариб, қалтиратадиган юқумли касаллик.

*Тани титратмадин ором топмай,
Бу беоромлиқ анжом топмай.*

Фарҳод ва Ширин, 113.

*Кам бўлса мизожиға ҳарорат
Титратма қилур эди шарорат.*

Лисон ут-тайр, 62а 8.

Сариогриг/саригогриқ/сариқ жигардаги жиддий салбий ўзгаришлар туфайли тери, кўз оқининг сарғайишидан иборат оғир ва юқумли касаллик номи, гепатит. *Сариқ касали* [448-5].

Терак сарготибон юз зорлардек,

Саригозриқ била беморлардек.

Фарҳод ва Ширин, 344.

*Шом ила субҳ ар саригозриғ эмаслар,
Тун сочин ёйиб, қуёш йиртиб юзин, тутмоқ азо?!
Хазойин ул-маоний, III б-140.*

Учуқ-табхола шамоллаш, учиниш сабаблари туфайли лабга ташадиган тошма. Лабларига тошган учуқ ҳали қайтмаган бўлса – да, иситмаси пасайган эди [310-5]. Табхола тожикча-форсий тиббий бирлик бўлиб, ўзбек тилига ўзлашган ва Навоий ўз асарларида ўзбекча **учуқ** ва тожикча **табхола** шаклларида фойдаланади.

*Ҳам рамад теккан кўзунгга чашими бедорим фидо,
Ҳам учуқ чиққан лабингга жони афгорим фидо.
Хазойин ул-маоний, I а-90.*

*Шафақ ичра эмас анжумки гардун жавфида оҳим,
Ҳарорат онча кўргуздик эрни бўлди табхола.
Хазойин ул-маоний, Iб-569.*

Яра/яро-жаруҳ-қаруҳ тери ости тўқималарининг турли сабабларга кўра нобуд бўлган қисми кўчиб, унинг ўрнига ҳосил бўладиган нуқсон [116-5]. *Ярани даволамоқ. Ёмон яра.*

*Агар бу уйқу синон урмогин инонмасангиз,
Очиб танимни ададин фузун ярога боқинг.
Хазойин ул-маоний, II б-362.*

*Васлсиз бўлмас Навоий кўзу кўнглуга илож,
Ким жаруҳ узра жаруҳ ўлмиш, қаруҳ узра қаруҳ.*

Фалаж арабча, бирор тана аъзосининг ишдан чиқиши.

*Хушнавис ҳаким, саҳви кўп бўлғай –
Илги фалаж иллатига жўб бўлғай.
Махбуб ул-қулуб, XIII-22.*

Вабо арабча, касаллик номи. Сувсизланиш билан кечадиган ўткир юқумли касаллик; ўта хавфли ичак касаллиги. *Вабо келди* [430-5].

*Ишқу суҳбат хайлига тушгач насимдин вабо,
Қайда солсам захм исланган юракнинг марҳамин.
Хазойин ул-маоний, I б-469.*

Алишер Навоий асарларида қўлланилган тиббий атамаларга оид мазкур мавзуга шундай тасниф келтирамыз:

- 1) соф ўзбекча-туркий тиббиётга оид атамалар;
- 2) тожикча-форсий ва арабча тиббиётга оид атамалар;
- 3) тиббиётга оид атамаларнинг парадигматик муносабатлари;
- 4) ўзбекча-туркий ва тожикча-форсий муштарак тиббий атамаларнинг мавқеи ҳақида.

Биз таснифни фақат шу мавзу дорасида келтира олдик, агар мавзу қанчалик кенгайтирилса, унинг ўзига хос хусусиятлари яна кенгайиб боради.

Хулоса, Алишер Навоий илмий меросининг ҳали тадқиқ этилмаган томонларини яна қанчадан-қанча ёш авлодлар ўрганса ҳам, унинг янгидан-янги инжулари, ўзига хос хусусиятлари туганмасдир дея оламиз. Алишер Навоий асарларида қўлланилган тиббиётга оид атамаларнинг ўрганилишига бағишланган кичик мақоламиз, келажакда катта илмий асарлар учун ас қотиши мумкин деб умид қиламиз.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий замондошлари хотирасида. -Тошкент, 1985.-224 б.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилдлик, I-IV жилдлар. –Тошкент, 1983-1985.
3. Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами. XV томлик. -Тошкент, 1965-1967.
4. Фаҳанги забони тожики. II жил, зери таҳ. С. Назарзода ва ғ. -Душанбе, 2008.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик, А.Мадвалиев таҳрири остида. - Тошкент, 2006-2008.
6. Қосимов А. Тиббий терминлар изоҳли луғати. IV жилдлик, I-IV жилдлар.-Тошкент, 2003-2008.

MÜELLİFİ MEÇHUL BİR ALÎ ŞÎR NEVÂYÎ ANLAMA LUGATI VEYA LUGAT-I NEVÂYÎ

*Sinan Uyğur,
Doç. Dr.; Türkiye.*

Türk dili ve edebiyatının denebilir ki zamanlar ve mekanlar ötesine geçmiş en önemli siması ‘Alî Şîr Nevâyî’dir. Yazdığı eserlerle Türkistan coğrafyasının sınırlarını aşır Türk’ün ve Türkçenin var olduğu her yerde takip, tanzir ve taklit edilmiştir. Onun bu tesirinin sonucu olarak sırf asarını okuyup anlamak, anlayıp benzerlerini oluşturmak saikiyle sözlükler ve gramerler teşkil edilmiştir.

‘Alî Şîr Nevâyî’nin Osmanlı sahasındaki etkisi, şiirine nazire söyleyenlere bakıldığında daha iyi anlaşılmaktadır. Ahmed Paşa, Mesîhî, Necâtî bey, Fuzûlî, Cafer Çelebi, Üsküplü İshak Çelebi, ‘Ulvî, Âhî, Muhibbî, Muhyî, Hayâlî, Usûlî, Sehî, Nihânî, Lâmiî, Ravzî, Mihrî, Şarklı Surûrî, Serâyî, Azâd Çelebi, Kemâl, Feyzî, Subhî, Sevdâyî, Neharî, Selmân, Nazmî, Muîdî, Emrî, Gelibolulu Âlî, Cinânî, Vassî, Hamdî Çelebi, Mihrî Hatun, Hayretî, Revânî, Helâkî, Nazmî, Şem’î Dede, Zihnî, Şevkî-i Bursevî, Şevkî, Futûhî, Gedâyî, Bağdatlı Rûhî, Ravzî, Sırrî, Bahtî, Behîştî, Kâtibî, Karamanlı Nizâmî, Fedâyî, Nedîm, Sâlih, Bâkî, Cem Sultan, Zâifî, Basîrî gibi onlarca şair Nevâyî’nin dilini anlamış, sanatına hayran kalmış ve onu taklit etmiştir¹. Bunun da ötesinde, bilhassa Alî Şîr Nevâyî’ye özenerek Çağatay Türkçesiyle yazanlar vardır ki bunların arasında Osmanlı şuarasının zirvelerinin adlarını görmek mümkündür. 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı ediplerinden Karamanlı Nizâmî, Refî’-i Amîdî, Fasîh Ahmed Dede, Benli-zâde İzzet Mehmed Efendi, Vak’a-nüvis Mehmed Pertev, Za’fî, Nedîm, Şeyh Gâlib, Bahtî, Sâfî, Sultan I. Selîm, Amrî, Dukâkîn-zâde Ahmed, Fuzûlî, Kâtibî (Seydî ‘Alî

¹ Yusuf Çetindağ, *Alî Şîr Nevâyî’nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 70-260.

Reis), Sâ'î, Kaygusuz Abdal, Sanî, Salahî, Azmî, Hafız Acem, Şükrî, Nazmî, Niyazî, Nedîm-i Kadîm, Subhî, Sâdık, Râhî ve Lâmi'î Çelebi'nin kaleme aldığı onca eser göz önüne alındığında 'Alî Şîr Nevâyî'ye ve onun diline ilginin boyutu temeyyüz etmektedir¹.

Osmanlı sahasında Nevâyî hayranlığı sebebiyledir ki Abuşka Lugati, Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî, Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahü's-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî, İsramak Lugati, Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî, Üss-i Lisân-ı Türkî gibi sözlük ve dilbilgisi kitapları telif edilmiş olup bugün kütüphanelerimizde bu eserlerin pek çok nüshasına rastlanmaktadır.

Azerbaycan edebiyatı ile Çağatay edebiyatı arasında, Osmanlı edebiyatı ile Çağatay edebiyatı arasındaki münasebetlere paralel bir ilişki söz konusudur. Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî, Kaçarlı hanedanları dönemlerinde Azerbaycan ile Türkistan coğrafyası arasında mücadelelerin yanı sıra özellikle edebiyatta etkileşimler meydana gelmiştir. XV. yüzyılda Kişverî, Ziyâyî, Hulgî, Allahî, Basîrî, XVI. ve XVII. yüzyılda ise Sadık-ı Afşar, Muhammed Emânî, Mesihî-i Şarkî Azerbaycan coğrafyasında Çağatay Türkçesi ile eser vermiş şairlerdendir². Azerbaycan şairlerinin eserlerini Çağatay Türkçesiyle yazmaları edebî zevklerine bağlanabilirse de bu hususta Türkistan'da Timurlu ve Şibanî hükümdarları tarafından oluşturulan edebî mühitlerin cazibesi de yadsınamaz. Kişverî'nin hamisi Akkoyunlu Hükümdarı Sultan Yakub'un ölümünün ardından 1490-1502 yılları arasında başka bir hami bulamayışını ve bu dönemde Timurlu ülkesi hükümdarı olan Hüseyin Baykara'nın himayesindeki Nevâyî'ye gıbtayla baktığını şu beytinden anlıyoruz.

«Kişverî şî'ri Nevâyî şî'rinden eksük emes
Bahtıma düşseydi bir Sultân Hüseyin Baykara»³

Azerbaycan-İran sahasında Çağatay Türkçesi ile üretilmiş esarlere ilginin bir boyutunu da bu sahada telif edilmiş sözlükler oluşturmaktadır. Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserleri okuyup anlama, anlayıp benzer edebî ürünler verme heves ve arzusundaki edipler için hazırlandığı görülen Nadr-'Alî'nin Lugat-i Çağatay'ı, İmam Muhammed Tali'nin Bedâyî'ü'l-Lugat'ı, 'Abdu'l-Cemîl Nasîrî'nin Kitâb-ı Türkî'si, Muhammed Mehdi Han'ın Senglah'ı, Muhammed bin 'Abdu's-Sabûr-ı Hoyî'nin Hulâsa-i 'Abbâsî'si, Şeyh Muhammed Sâlih İsfahânî'nin Et-Tamga-yı Nâsırî'si, Feth-'Alî'nin Feth-'Alî Kaçar Lugati ve Lugat-i Nevâyî Azerbaycan-İran sahasında hazırlanmış lugatlerdendir. Ayrıca İran kütüphanelerinde Abuşka Lugati'nin yirmi, Fazlullah Han Lugati'nin bir, Ferheng-i Azferî'nin iki, Nisab-ı Türkî Be Farsî'nin iki nüshasının mevcudiyeti başka sahalarda yazılmış sözlüklerle de Çağatay Türkçesinin ve elbette bu dille üretilen asarın takip edildiğini göstermektedir⁴.

¹ Osmanlı ediplerince Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserler için Bk. Osman F. Sertkaya, «Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri», *TDED*, c. XVIII, s. 133-138; Osman F. Sertkaya, «Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri II», *TDED*, c. XIX, s. 171-184; Osman F. Sertkaya, «Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri III - Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Manzum Parçalar», *TDED*, c. XX, s. 157-184; Osman F. Sertkaya, «Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri IV», *TDED*, c. XXII, s. 169-189; Abdullah Mert, «Osmanlı Şâirlerinin Çağatay Türkçesiyle Yazdıkları Şiirlerinde Kullandıkları Dil Üzerine», *SÜTAD*, Bahar, 2017, S. 41, s. 107-118; Zeki Kaymaz, «Dukakinzade Ahmed Bey'in Çağatay Türkçesi ile Üç Gazeli», *TDAY-Belleten*, 2007-I, s. 83-86; Mehmet Çavuşoğlu, «Kanunî Devri'nin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar», *Gazi Türkiyat*, Bahar 2011, S. 8, s. 23-35; Arif Sunal, «XVI. Asır Divan Şairi Sâdık'ın (Ö. 1588?) «Nevâî Dili»yle Yazdığı Şiirler», *Turkish Studies*, Volume 9/12, Fall 2014, s. 599-631; Ersen Ersoy, «XVI. Asır Osmanlı Sahası Şairlerinden Subhî'nin (ö. 1548/49) Çağatayca Şiirleri», *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 47, s. 17-36; Yusuf Çetindağ, «Alî Şîr Nevâyî'nin Osmanlı Şiirine ve Kanunî Sultan Süleyman'a Tesiri ve Sebepleri Üzerine», *Osmanlı Araştırmaları*, XXVI, s. 223-235; Osman Fikri Sertkaya, «Lâmi'î Çelebi'nin Doğu (Çağatay) Türkçesi ile Bir Mektubu», *TDED*, c. XXXV, s. 169-180; Ahmet Büyükkakkaş, «16. Yüzyıl Şairi Râhî'nin Çağatayca Şiirleri», *TÜBAR*, XXV, 2009 Bahar, 41-49.

² Osman Fikri Sertkaya, «Azerbaycan Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri (3) Ni'metullâh Kişverî'nin Doğu (Çağatay) Türkçesi ve Batı (Osmanlı) Türkçesi ile Nazireleri», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2009, Sayı 41, s. 69. s. 69-90.

³ Sertkaya, *a.g.m.*, s. 70.

⁴ Farhad Rahimi, *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, I. Cilt, Akçağ Yay., Ankara, 2019, s. 53-59.

Hindistan'da ise Babür ve ahfadının hükümranlılığı devresinde Çağatay Türkçesi pîrestijli bir dil olmuş, Farsçanın yanı sıra Çağatay Türkçesiyle de pek çok eser kaleme alınmıştır. Hindistan ve Pakistan kütüphanelerinde ve buradan naklen İngiltere kütüphanelerinde bu dille yazılmış eserler günümüze ulaşmayı başarmıştır. Bilhassa Nevâyî'nin eserleri olmak üzere Klasik Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserleri anlamak ve belki benzerlerini üretmek üzere bu sahada da sözlük ve dilbilgisi kitapları yazılıp çoğaltılmıştır. Nisâb-i Türkî, Nisâb-i Türkî-i Tûrân, Nisâb-i Kutbiyye, Fazlu'llâh Han Lugati, Zebân-i Türkî gibi tarihin tanığı bir çok yadigar bu devreden kalmıştır.

Tarihî devirler bir yana bugün de 'Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerini anlamak için çeşitli dillerde pek çok sözlüğün hazırlandığı veya tarihî lugatlerin yeniden ele alınıp yayınlandığı düşünülürse onun Türk dili ve edebiyatı alanındaki nüfuzu, kudreti ve birleştiriciliği daha iyi anlaşılır.

Lehçeler arası münasebetlere bu kısa girizgahtan sonra bu bildiride 'Alî Şîr Nevâyî ve mümessili olduğu kültür çevresinin üretimini anlamak üzere telif edilmiş ve günümüze ulaşmayı başarmış bir Lugat-i Nevâyî üzerinde durulacaktır.

Eser, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümünde 6613 demirbaş nolu bir Mecmua'nın içinde yer almaktadır. Mecmua'nın 1^b-186^a yaprakları arasında Nevâyî Divânı, 186^b-187^a arasında ise Sûret-i Defter-i Cedîd-i Kazâhâ-i Rumeli, 187^b-193^a arasında muhtelif eş'ar, 195^a'da Ma'rifeti'l-Gâlib ve'l-Mağlûb vardır. Sözlük, Mecmua'nın 195^b-198^b arasında bulunmakta olup Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Katalogunda «Lugatçe» ismiyle kayıtlıdır. Çağatay Türkçesindeki birkaç gölge kelime üzerine yaptığım taramalar sırasında tesadüfen tespit edilmiş, eserden ilk defa Lehçeler Arası Sözlükçülük Bakımından Çağatayca-Osmanlıca Sözlükler ve Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî adlı çalışmada bahsedilmiştir¹. Zikredilen katalogda eser «Lugatçe» ismiyle kayıtlı olsa da 6613 nolu Mecmua'da eserin ve müellifinin ismine rastlanmamıştır. Sözlüğün Nevâyî Divânı arkasında yer alması ve buradaki notlardan eserin okunup anlaşılmasında kullanılmış olduğunun görülmesi hasebiyle Lugat-i Nevâyî olarak adlandırılmasının uygun olacağı kanaatindeyim.

Sözlüğün sonunda herhangi bir temmet kaydı yer almamaktadır. Ancak bundan önce yer alan Nevâyî Divânının temmet kaydından Hicrî 959 yılının Cemâziye'l-âhir ayının altısında, yani Milâdî 30 Nisan 1552 yılında tamamlandığı ve her ikisinin aynı kaleminden çıktığı göz önüne alınacak olursa bu tarihte veya bu tarihten kısa bir süre sonra kaleme alınmış olduğu söylenebilir.

Her sayfada on iki Çağatayca madde başı satırı, bu satırın altına veya üstüne değişik açılarla yazılmış Osmanlı Türkçesi ile karşılığının yer aldığı on iki satır vardır. Sayfaların dışa bakan taraflarında ise yine bu eserin devamı niteliğinde, madde başı ile karşılıklarının birbirini keserek baklava dilimi oluşturacak biçimde çapraz olarak yazılmış madde başı ve karşılıkları mevcuttur. Kenardaki kısmın satır sayısı on iki ile on dört arasında değişmektedir. Bu kısım ekseri yukarıdan aşağı yazılmış olmakla beraber aşağıdan yukarı doğru sayfaya konumlandırıldığı görülmektedir.

Lugat-i Nevâyî'nin Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî'nin nüshalarından istifade edilerek telif edildiği anlaşılmaktadır. Ancak ondan pek çok cihetten ayrılmaktadır. Kısa bir karşılaştırmayla bu hususta daha net kanaat sahibi olacağımız aşikardır.

Evvela Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî'nin bölümleri ile bahse konu sözlüğün bölümleri bütünüyle uyuşmamaktadır. Eser madde başlarının ilk harfine göre baplara ayrılmış; ancak sonraki harfler dikkate alınmayarak madde başları gelişigüzel sıralanmıştır. Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî'de Faslû'l-Elif, Faslû'l-Bâ', Faslû't-Tâ', Faslül-Cîm, Faslû'd-Dâl, Faslû's-Sîn, Faslû's-Şîn, Faslû'l-Kâf, Faslû'l-Kâf, Faslû'l-Mîm, Faslû'l-Vâv, Faslû'l-Yâ' bulunmakta iken elimizdeki eserde Bâbü'l-Elif, Bâbü'l-Bâ', Bâbü't-Tâ', Bâbü'l-Cîm, Bâbü'd-Dâl, Bâbü's-Sîn, Bâbü's-Sâd, Bâbü'l-Kâf, Bâbü'l-Kâf, Bâbü'l-Lâm, Bâbü'l-Mîm, Bâbü'n-Nûn, Bâbü'l-Vâv, Bâbü'l-Lâm ve'l-Elif, Bâbü'l-Yâ' bulunmaktadır.

¹ Sinan Uyğur, *Lehçeler Arası Sözlükçülük Bakımından Çağatayca-Osmanlıca Sözlükler ve Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî*, Gece Akademi Yay., Ankara, 2019, s. 22.

Lugat-i Nevâyî'nin madde başları ve karşılıklarına baktığımızda ise Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî ile ancak 328'inin bütünüyle uyduğu görülmektedir. Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî'de 604 madde başına karşın Lugat-i Nevâyî'de 747 madde başı bulunmaktadır. Yani Lugat-i Nevâyî müellifi Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî'yi olduğu gibi kopya etmemiş, bir kısım madde başını çıkarmış, taradığı eserlerden ise 249 madde başı tespit ederek bunları eserine eklemiştir. Eklenen madde başları ekseri ilgili babın sonuna ilave edilmiş, çok nadir aralara serpiştirilmiştir. Madde başlarının 29'unun ise imlasına müdahale edilerek bunlar farklı şekillileriyle değiştirilmiştir.

Karşılıklar mukayese edildiğinde bunlarda da Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî'ye sadık kalınmadığı görülmektedir. Yetmiş yedi madde başına karşılık olarak mevcuda ilave yeni anlamlar eklendiği veya aynı anlama gelen farklı kelime tercih edildiği tespit edilmiştir. On beş madde başının karşılığının Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî'ye göre eksik olduğu, altmış yedisinin ise farklı imlâ ile yer aldığı yapılan karşılaştırmadan anlaşılmıştır.

Bu verilerden hareketle Lugat-i Nevâyî'yi müstakil bir eser saymak yerinde olacaktır. Müellif anlaşıyor ki pek çok eseri taramış, tespit ettiği farklı kelimeleri tasnif ederek sözlüğüne eklemiştir.

Müellif madde başlarını çoğu zaman işletim eklerinden arındırarak değil, metinde geçtiği gibi bırakmayı tercih etmiş; dolayısıyla karşılıkları madde başlarına uygun olarak vermiştir. Bu bakımdan Çağatay Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi arasındaki işletim ekleri denkliklerini de göstermiş ve bunda da büyük oranda başarılı olmuştur. Bununla birlikte sözlükte madde başı ile karşılığının işletim eklerinin eşleşmediği örnekler de görülmektedir.

Madde başları çoğunlukla bir kelimedenden oluşmaktadır. Ancak Lugat-i Nevâyî'de kelime grubu, cümle veya cümlemsiler de madde başı olarak yer almaktadır. Üç beş madde başının ise karşılığının yazılmadığı veya unutulduğu tespit edilmiştir.

Lugat-i Nevâyî'de gerek madde başlarında gerek karşılıklarda pek çok hata ile karşılaşılmalıdır. Lugat müellifinin bu hususta sorumlu olduğu düşünülebilirse de bunda taradığı Nevâyî yazmalarındaki müstensih hataları faktörünü de göz ardı etmemek gerekir. Eserde «ürkün/örkün» olarak okunabilecek şekilde yazılmış olan madde başının Nevâdirü's-Şebâb'ın bir yazmasında sehven «ze»nin noktasız yazılması suretiyle ortaya çıktığı, bir makaleyle tarafımdan ortaya konmuştur. Aynı hatanın Abuşka Lugati'nde de yer alıyor olması sözlük müellifinin eserini hazırlarken Abuşka Lugati'nden faydalanmış olabileceğini düşündürmektedir. Bir kısım madde başı ve karşılığın denkliği de göz önüne alınırsa en azından birbirinden etkilenmiş oldukları söylenebilir.

Burada ele alınıp bir bildiri çerçevesinde değerlendirilen Lugat-i Nevâyî'nin metni, Lugat-i Pîr 'Alî Şîr Nevâyî başta olmak üzere Abuşka Lugati, Fethali Kaçar Lugati, Senglah, Hulasa-yi Abbasî, Zebân-i Türkî gibi Çağatay Türkçesinin belli başlı sözlükleri yardımıyla tashih edimiş olup tıpkıbasımıyla birlikte yayınlanacaktır. Geçmişte ve hâlde Türkçe konuşan halkları eserleri etrafında toplamayı başarmış Nevâyî'yi anlama, anlayıp kültürün devamlılığı noktasında yeni nesillere anlatılmasına katkı sağlaması ümidiyle.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ «ХАМСАТ УЛ-МУТАҲАЙЙИРИН» АСАРИДА ТИЛШУНОСЛИКК ОИД ҚАРАШЛАР

Жўраев Жамолiddин Олимжонович,

*доцент, филология фанлари номзоди, Жиззах давлат педагогика инситути;
Ўзбекистон.*

Алишер Навоий улуг мутафаккир адиб, буюк шоир ва улкан тилшунос олим сифатида эски ўзбек адабий тилига асос солган, уни шакллантириш ва ривожлантириш ишига жуда катта ҳисса қўшган.

Алишер Навоийнинг буюк хизмати шундан иборатки, у эски ўзбек адабий тилини кенг кўламда шакллантирди, янада сайқаллаштирди ва мукаммаллаштирди, унинг географик доирасини ва хизмат қилиш чегарасини кенгайтди, бу тилда жаҳон адабиётининг хазинасига дурдона бўлиб қўшилган асарлар яратди, бу тилни ўша даврнинг энг баркамол тилларидан бўлган араб ва форс тиллари даражасига кўтарди. Шу, билан бирга, Алишер Навоий бу тилнинг имкониятлари араб ва форс тилларининг имкониятларидан ҳеч бир жиҳатдан қолишмаслигини ҳам бадиий, ҳам илмий, ҳам фалсафий, ҳам стилистик ва лингвистик жиҳатдан асослаб берди.¹

Даврнинг буюк алломаси бўлган Алишер Навоий туркий, яъни эски ўзбек тили билан бир қаторда ўша даврда машҳур бўлган форс ва араб тилини ҳам шу даража мукаммал билганки, замонасининг форсий ва арабийзабон шоирлари ҳам, бу олимнинг тилларни бу даражада билишларига қойил қолганлар.

Навоий туркий тилнинг ривожига шоҳ асарлар яратиш билангина ҳисса қўшиб қолмай, унинг тараққиётини назарий жиҳатдан ҳам бойитди. Бу борадаги хизматларидан бири 1499 йилда яратилган «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») асаридир. Мазкур асарида Навоий туркий ва форсий (сорт) тилларини бир-бирига қиёслаш асносида туркий тилнинг бой ва кенг имкониятларга эгалигини исботлади.

«Сабъат абхур»нинг таркибий тузилиши асосига ўзак тизими (флексия) қўйилган. Алишер Навоийнинг мазкур асари араб луғатшунослиги ривожланиши сусайган даврда вужудга келгани билан алоҳида аҳамият касб этиб, араб лексикографияси тарихида Жавҳарийнинг «Саҳоҳ» ва Фирӯзободийнинг «Қомус» луғатлари билан бир қаторда туради.²

Навоийшунос олимлар Алишер Навоийнинг асарларини икки гуруҳга ажратиб ўрганади. Яъни адабиётшунослик ва тилшуносликка оид асарлар.

Албатта бундай ёндашув улуг мутафаккирнинг асарларини ўрганишни осонлаштиради ва ҳозирги замон ёшлари учун қулай ҳисобланади. Тилшуносликка оид асарлари сифатида асосан «Муҳокамат ул-луғатайн» ва «Сабъат абхур» асарларини киритишади. Албатта бу тўғри, лекин буюк мутафаккирнинг асарларини кўздан кечирган ўқувчи унинг баъзи адабиётшуносликка оид асарларида ҳам грамматик қонун қоидалар ҳақида ҳам фикрларни кўради.

Фикрмизнинг далили сифатида унинг асарларида келтирилган мулоҳаза ва ҳозиржавоблигидан билишимиз мумкин.

Ҳазрат Навоий ўз даврида форсий ва арабий тилда ёзган шоир ва олимларнинг ҳам шеърларини ислоҳ қилишга, айрим сўз ва бирикмаларни алмаштиришга чақирган.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида айтилишича Мутаҳҳари Удий (Навоий замондошларидан. Уд номли чолғу асбобида куй ва унинг жўрлигида қўшиқларни

¹ Дониёров Х., Йўлдошев.Б. Адабий тил ва бадиий стиль:.. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1988.

² Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). Тошкент «Аkаkademnashr» 2013, 178 –бет.

мохирона ижро этган санъаткор)нинг Хожа Ҳасан Деҳлавийнинг форсий тилдаги шеърини хато ўқийдиган вақтда Мир Алишер Навоий ҳазиломуз тарзда унинг хатоларини тўғирлаганларини шоир қуйидагича ҳикоя қилади:

«Бир кечаси бир улуг киши маҳаллида жамоати азизлар хизматида туштум. Мутахҳарри Удийким, хушовозликда Зухранинг отаси ва хушоҳонликда анинг фарзанди руҳафзоси бўла олур эрди. Тағанний маҳалида Хожа Ҳасан Деҳлавийнинг бу шеърини ўқуйдур эрдиким:

Зиҳи дорунаи дилро замон-замон бат у майле,
(Мазмуни: Қандай яхшики, кўнгил ич-ичидан ҳар замон сенга майл қилади)
деб бошланувчи, то бу байтга еттиким:

Мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дур шуд,
Чунин асар диҳад, акҳақ, тулуи ту суҳайле.

(Мазмуни: Менинг ёмғир қатрасидай кўз ёшларим инжу бўлди, ҳақиқатан сенинг суҳайл юлдузидай чиқишинг шундай таъсир беради.)

Ушбу мажлисда Мир Алишер Навоий ҳам бор эди. Навоий муғанийга баъзи эътирозларини билдирдилар: «Сиришки ман ҳама дур шуд» деб ўқума, «дур шуд» ўрнига «хун шуд» (қон бўлди) ўқуки, «дур шуд»нинг маъноси йўқтур» – дейди.

Форсийзабон Ҳусарв Деҳлавийнинг шеъридаги «дур шуд» сўзидаги «дур» узоқлашди, йўқолди маъносида қўлланилганлиги, учун Навоий бу сўзни «хун шуд» қон бўлди сифатида ўзгартиради. Бу сўз мисрадаги мазмунга тўғри келганлиги учун ҳам, гарчанд кўп шоирлар бу фикрга норози бўлсаларда, Ҳазрат Абдурахмон Жомий, Навоийнинг фикрини қўллаб қўвватлаган. Шу сабабли Навоий форс тилини мукаммал билишларидан далолат беради.

Шунда мажлис аҳли ҳаммаси бир бўлиб муғанний тарафида бўлдилар. Муғаниний ҳам ўша айтган жумласини тўғри деб ҳисоблади. Фақир (Навоий) айтдиким: «Чун сиз барча бир жон бўлдингиз, мен ялғуз»-деди. Навоий улар билан гаров ўйнаб байтда «хун» сўзи муносиброқми ёки «дур» лафзи мувофиқроқми деб хат битиб, «ул ҳазрат (Жомий) хизматларига йиборилди». Бир яхши замондин сўнгра борғон киши жавоб келтурди ва ул ҳазрат бу мисрани битиб эрдиларким:

«Сухан дурр асту тааъллуқ ба гўши шах дорад»
(Мазмуни: Сўз- инжу, шоҳ қулоғига тааллуқи бор)

«Шундан сўнг мажлис аҳли мулзам бўлиб қолди. Ҳеч бир киши бундай қилиб қисқача жавоб бераолмайди», -деди Навоий. Тонгласи бу сўз шухрат тутту»¹

Асарнинг яна бир ҳикоясида Навоий айтадики; «Хамса»га татаббуъ қилиб, Ҳазрати Шайх Низомий, Амир Хусрав Деҳлавий ва Ҳазрат Жомий мадҳи учун, ихлосмандлик юзасидан уларга ушбу байтни ёзади:

Каҳфи фано ичра алар бўлса гум,
Мен ҳам ўлай «робиуҳум калбуҳум».

(Мазмуни: (Асҳоби Каҳфга ўхшаб) Улар фано ғорида йўқ бўлса, Мен уларнинг тўртинчилари – итлари бўлай).

Навоийнинг ушбу байтларидан таъсирланган мавлоно Соғарий бу маснавийга ушбу байтни татаббуъ қилади:

Мир ки гуфт: «робиуҳум калбуҳум»
Ёфта файзи суҳан аз қалбуҳум.

(Мазмуни: Мир (яъни Навоий) «тўртинчилари – итлариман», деди Уларнинг қалбларидан сўз файзини топиб олди.)

Бу байтда Навоий «аз қалбуҳум» арабча ибора бўлгани учун форсча чиқиш келишиги «аз»ни ҳам арабча «мин» (туркий тилида «дан» қўшимчаси) билан

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. (Хамасат ул-мутаҳаййирин). Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент 1967- йил. 20-бет.

алмаштириш керак дейди ва грамматик таҳлил қилиб, у ҳолда «аз қалбихим» бўлиб қолиб, қофия бузилади, - деб эътироз қилади.

«Аз қалбуҳум» таркибида «аз»-«мин» маъносини биладур, «мин» ҳуруфи жоррадиндур (Араб тили грамматикасида қаратқич келишигининг келишигининг шакли ҳуруфи жарр дейилади) ва мадҳулин мажрур қилур (ўзидан кейин келган сўзни қаратқич келиши шклида келишини талаб қилади) ва бу таркибда ўз амалин қилса қофия ғалат бўлур».¹

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, «аз» предлоги ҳамма вақт ўзбек ва араб тилидаги чиқиш келишиги «дан» ёки «мин» маъносида қўлланилган. Шунинг учун бу жойда Алишер Навоийнинг фикрлари шоирларнинг фикрига нисбатан тўғри чиқади. Масалан: «аз баройи худо», «аз баройи шифо» ибораларидаги «аз» – «дан» маъносида қўлланилган.

Мавлоно Соғарий бунга рози бўлмай «Бок йўктур», - деб жавоб бердилар. Аммо, ҳикоянинг сўнгина маълум бўладики «.....Ул ҳазрат (Жомий) била фақир (Навоий) орасида таворуд (бир бирини билмаган ҳолда икки кишининг фикри бир ҳилда бўлиб қолиши) воқеъ бўлди» - дейилади. Яъни, Навоийнинг фикрлари ҳақ бўлиб чиқади ва устози Жомийни кўрмасалар ҳам «ул ҳазрат» билан бир ҳил фикрда бўлганлиги маълум бўлади.

Биз ушу мақола билан Ҳазрат Навоийнинг буюклигини илм аҳлига яна бир бор исботлашга ҳаракат қилмоқчи эмасмиз, балки унинг асарлари ҳозирги вақтда ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигини эслатиб ўтмоқчимиз холос.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, буюк мутафаккир, аллома бобомиз Алишер Навоий адабиётшуносликка оид асалрида ҳам грамматик қонун қоидаларни кўришимиз мумкин. У ўз асарларида ўзлашма сўзлардан моҳирона фойдаланганлар, икки тилни мукамал билишларини «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асари мисолида кўришимиз мумкин. Демак, биз бугунги кунда Навоийнинг асарларини фақат бир томонлама, яъни адабиётшуносликка оид асарини адабиёт нуқтаи назаридан ёки тилшуносликка оид асарларини фақат тилшунослик нуқтаи назаридан ўргансак унинг асарларининг асл маъноларини тўла тушунолмаслигимиз мумкин.

MANBALARDA TEMURIY MIRZOLAR ADABIY SHAXSIYATINING BERILISHI

Jo'raboyev Otabek Rustambek o'g'li,

dotsent, filologiya fanlari nomzodi, Toshkent davlat shaqrshunoslik universiteti; O'zbekiston.

Mumtoz adabiyotimiz tarixida temuriylar davri alohida ahamiyat kasb etishi ma'lum. Temuriy mirzolarining o'zi ham adabiyot kishilari yoki adabiy shaxsiyatlar o'laroq ham manbalardan o'rin olganlar. Mazkur manbalarning eng mashhurlari quyidagilardir: 1) Alisher Navoiy «Majolis-un-nafois», 2) Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat-ush-shuaro», 3) Zahiriddin Muhammad Bobur «Vaqoye'» («Boburnoma»), 4) G'iyosiddin Xondamir «Habib-us-siyar», 5)

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. (Хамасат ул-мутаҳаййирин). Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент 1967- йил. 15-бет.

Muhammad Haydar mirzo «Tarixi Rashidiy», 6) Faxriy Hiraviy «Ravzat-us-salotin», 7) Zayniddin Vosifiy «Badoye'-ul-vaqoye'», 8) Hasanxo'ja Nisoriy «Muzakkir-ul-ahbob».

Sanalgan manbalarning Temuriy mirzolar adabiy shaxsiyatini yoritib berishdagi qiymatini ta'kidlash bilan birga ushbu asarlar mualliflarining fikrlari nechog'lik aniq va ushbu faktlar ortida qanday dalil yoxud asoslar mavjudligi nuqtai nazaridan yondashishni maqsad qilib qo'yildi.

Temuriylar davrida turkiy til va adabiyotga alohida e'tibor berilgan edi. Ma'lumki, Amir Alisher Navoiyning «Majolis-un-nafois» tazkirasi sakkiz majlis (bo'lim)dan iborat bo'lib, uning yettinchi majlisi bevosita mirzolar, sakkizinchisi esa faqat Sulton Husayn mirzoga bag'ishlangandir. Ushbu asarda 400 dan ortiq shoir haqida ma'lumot berilgan bo'lsa, yettinchi majlisda birinchi galda Sohibqiron Amir Temur, so'ngra Shohruh mirzo, Abubakr mirzo, Sulton Iskandar, Xalil Sulton, Ulug'bek mirzo, Boysung'ur mirzo, Bobur mirzo (Abulqosim Bobur), Abdulatif mirzo, Jahonshoh mirzo, Ya'qub mirzo, Said Ahmad Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Boyqaro mirzo, Kichik mirzo, Sulton Badiuzzamon mirzo, Shoh G'arib mirzo, Faridun Husayn mirzo, Muhammad Husayn mirzo, Boysung'ir mirzo, Sulton Mas'ud mirzo va Sulton Ali mirzo nomlari hamda she'rlaridan namuna keltiriladi. Shu tariqa 22 ta temuriyzoda borasida to'xtanilgan. Ulardan faqat Amir Temur va Shohruh mirzonigina she'r yozmasligi, qolganlarining esa nazm ahli ekanliklari misollar bilan dalillangan. Navoiy bu ota-bolaning «nazm aytmoqqa iltifot qilmaydur» yoki «nazmg'a mashg'ulluq qilmas erdi» [Navoiy 1997: 163-164] deya ta'kidlasa-da, ularning so'z borasida nuktadonliklari va she'riyatni nozik tushunishlari eslatib o'tgan.

Davlatshoh «Tazkirat-ush-shuaro» asarida Shohruh mirzo bilan bog'liq bir hikoyat beradi [Samarqandiy 1981: 144]. Hikoya asardagi Bisotiy Samarqandiy haqidagi fiqrada keltirilgan bo'lib, bu shoir yana bir temuriyzoda Xalil Sulton davrida mashhur bo'lgan va mirzoning marhamatiga sazovor shoir edi. Davlatshoh aslida Xalil Sulton shoirning bir she'ri uchun bergan ming dirhami ortida uning saxovatpeshalik bo'lib ko'ringan isrofgarchiligi yotganini Shohruh mirzoning bo'm-bo'sh xazinaga kirishi bilan bejiz bog'lamagan. Negaki, «Tazkirat-ush-shuaro»ning aynan shu o'rnida: «*Sohibqiron o'z hukmronligi davrida Eronu Turonning xirojidan jam qilgan, o'tkir qilich bilan bittalab jamlagan xazinani Sulton Xalil qoplab in'om qilib yubordi*» deyiladi [Samarqandiy 1981: 144].

Xalil Sultonning bu jihatlarini Navoiy «Majolis-un-nafois»da tilga olmaydi. Faqat, Amir Temurdan keyin taxtga o'tirgani va she'r aytishi mashhurligini eslatib, Xoja Ismat Buxoriy unga qasida bag'ishlaganini ta'kidlaydi. Biroq, uni topilmaganini ham qistirib o'tadi [Navoiy 1997: 165-166]. Haqiqatan, hanuzga qadar Xalil Sultonning Navoiy eslatgan turkiy devoni topilgan emas. Biroq, keyinchalik ma'lum bo'lishicha, Ismat Buxoriy Xalilga bir emas 40 ta qasida bag'ishlagan ekan.

Shunisi ajibki, aynan Navoiyning «Majolis-un-nafois» asarini keyinchalik forschaga tarjima qilgan va yana boshqa tazkirasi «Ravzat-us-salotin»ni tuzishda ham bu Navoiy yozmalaridan unumli foydalangan Faxriy Hiraviy Xalil Sultonni juda maqtaydi: «*Bag'oyat xushtab', zarif va nuktaguzor...*» [Hiraviy 2014: 42]. Hattoki, temuriyzolardan tazkirasida birinchi bo'lib uni keltiradi. Shuningdek, Faxriy Hiraviy Xalil Sultonning she'rdagi hozirjavoblighi va shu bilan bobosi Amir Temurni xursand qilganligi bilan bog'liq, Bag'dodni fath etishdagi Sulton Ahmadning kibrli qit'asiga hamonoq yozgan javob she'ri voqeasini ham aynan keltiradi.

Bobur esa «Vaqoye'» («Boburnoma»)sida Xalil Sultonga ortiqcha to'xtalmaydi. Ayrim joylardagina nomini eslaydi, xolos. Zayniddin Vosifiy «Badoe'-ul-vaqoe'» [Vosifiy 1983] va Hasanxo'ja Nisoriy «Muzakkir-ul-ahbob»da [Nisoriy 1993] u haqida to'xtalmaydi ham.

Hasanxo'ja asosan temuriylardan Zahiriddin Muhammad Bobur va uning o'g'illariga to'xtaladi. Ularni juda maqtaydi, she'rlaridan yaxshi namunalar keltiradi. Bu borada Faxriy Hiraviy bilan yondashuvlari juda mos keladi. Nisoriy Bobur mirzo, Humoyun mirzo, Komron

mirzo, Askariy mirzo va Hindol mirzolar haqida batafsil to'xtaldi. Nisoriyning temuriy-boburiyodalari haqida keltirgan adabiy faktlari g'oyat qiziqarli va asoslidir. Masalan, Abdulazizxon (vafoti 1550 y.) haqida to'xtalganda uning «Aziziy» taxallusi bilan she'rlar ijod qilgani va aynan Komron mirzoning bir necha g'azaliga tatabbu' qilganini eslab, ularning matnini keltiradi [Nisoriy 1993: 45]. Ushbu dalilning o'ziy o'sha davrda Komron mirzo she'rlari Movarounnahr, xususan Buxoro saroyida mashhur ekanligiga dalolat qiladi.

Faxriy Hiraviy esa tazkirasini o'z nomi bilan ijodkor sultonlarga bag'ishlagan va unda 36 nafar Temuriy mirzoning shoirligidan so'z yuritadi. Albatta, avvalo, uning hirotlik bo'lish bilan birga muallif ushbu asarini 1551-1555 yillarda yozganini diqqatga olmoq kerak. Shuning uchun, Navoiy tilga olmagan bir qancha temuriyodalarni ham yodga keltiradi. Jumladan, Muhammad Mo'min mirzo, Sulton Mahmud mirzo, Xon mirzo, Bobur mirzo, Nosir mirzo, Humoyun mirzo, Komron mirzo kabi. Albatta, Bobur podshohning ijodi va uning o'g'illari haqida ayonki Navoiy bilmagan hamda ular keyinroq yashashgan. Hamda ularning aksari Faxriy bilan zamondosh.

Yoki, yana Sulton Mahmud mirzo (Abusaid mirzoning o'g'li, 1453-1495 y.y.) haqida ham Alisher Navoiy o'z tazkirasida eslamaydi. Vaholanki, u Samarqandda bir necha yil hukmdorlik qilgani, she'rlar ijod qilib, ulardan devon tartib bergani ma'lum. Bu haqda Bobur ham «Vaqoye»da eslaydi [Bobur 2002: 48]. Faxriy ham o'z tazkirasida bu temuriyodani yaxshi keltiradi va she'rlarini maqtaydi [Hiraviy 2014: 55]. Ammo Bobur o'z amakisi bo'lgan bu ijodkor Temuriy mirzoning she'rlarini tanqid qiladi: «*Tab'i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she'ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she'r aytqandin aytmag'an yaxshiroqdur*» [Bobur 2002: 48].

Nazarimizda, Alisher Navoiy ham aynan shu – Bobur ko'zda tutgan jihatlarni bilgan va shuning uchun o'z asariga Sulton Mahmud mirzoni kiritmay qo'yaqolgan.

Ko'p yodga olingan Bobur mirzoning o'zi haqida Muhammad Haydar mirzo, [Haydar 2010: 250], Nisoriy [Nisoriy 1993: 53] va Faxriy [Hiraviy 2014: 65] maqtab yozadi.

Demakki, mana shunday o'rinlarda turli ijodkorlarning shaxsiyatiga munaqqidlarning turlicha munosabatlarini ham ko'rish mumkin. Albatta, har bir muallif o'z mavqei darajasi va tafakkur doirasidan kelib chiqib baho beradi. Masalan, Navoiy, Davlatshoh va Bobur Temuriylarni ichdan yaxshi bilishgan. O'zlari yozayotgan mirzolar bilan ko'rishgan, muloqotda bo'lgan, insoniy sifatlarini ham sinovdan o'tkazishgan. Biroq, ularning jamiyatdagi mavqei vasf etilayotgan mirzolarga turlicha munosabatda bo'lishni ham taqozo qiladi.

Aytilik, Navoiy Sulton Husaynga har qancha yaqin bo'lib, arbob sifatidagi o'rni yuqori bo'lsa ham ayrim masalalarda mirzolar haqida jim bo'lishni yoki bor narsani ham e'tirof etmaslikni afzal biladi. Davlatshohning esa mansabi ham, mavqei ham Navoiydan ancha past edi. Shuning uchun u deyarli tanqidiy mulohazani tilga olmaydi. Faqat, Sulton Xalilning xazinani sarf qilishdagi tiyiqsizligi kabi o'rinlarni hikoyatlar yordamida ishoralarda berib ketadi. Zahiriddin Bobur esa o'zi ham temuriyoda va hukmdor. Asar yozishda, ayniqsa kishilar yoki ijodkorlarga baho berishda faqat o'z bilimi, tajribasi va dunyoqarashidan kelib chiqibgina baho beradi. O'zgalar fikri bilan bo'lishish yoki kimgadair qaramlik tuyg'ulari undan butkul begona. Shuning uchun u uslubda ham, bayonda ham mutlaq erkin yo'l tutadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Temuriylar davri va xususan Temuriy mirzolarining adabiy shaxsiyatini o'rganishda yuqortjagi kabi kabi manbalarning o'rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1] Bobur, Zahiriddin Muhammad. *Boburnoma (Vaqoye)*, Nashrga tayyorlovchi: S.Hasanov. ShARQ, Toshkent, 2002.

[2] Haydar, Muhammad mirzo. *Tarihi-Rashidiy*, Tarjimonlar: V.Rahmonov va Ya. Egamova. ShARQ, Toshkent, 2010.

[3] Hiraviy, Faxriy. *Ravzat-us-salotin*, Tarjimon: J.Jo'rayev. Mumtoz so'z, Toshkent, 2014.

[4] Navoiy, Alisher. *Majolis-un-nafois*, Mukammal asarlar to'plami, 13. Fan, Toshkent, 1997.

[5] Nisoriy, Hasanho'ja. *Muzakkir-ul-ahbob*, Tarjimon: I.Bekjonov. Meros, Toshkent, 1993.

[6] Samarqandiy, Davlatshoh. *Tazkirat-ush-shuaro*, Tarjimon: B.Ahmedov. Adabiyot va san'at, Toshkent, 1981.

[7] Vosifiy, Zayniddin. *Badoe'-ul-vaqoe'*, Tarjimon: N.Norqulov. Adabiyot va san'at, Toshkent, 1979.

ТУРКИЙ АДАБИЁТДА САРЛАВҲА ЁЗИШ АНЪАНАСИ ВА УНДА НАВОИЙ МАҲОРАТИ

*Алимухамедов Рихситилла Абдурашидович,
филология фанлари доктори, Тошкент давлат шарқишунослик университети кафедра
мудир; Ўзбекистон.*

Адабиётнинг асосий вазифаси – ўқувчига таълим-тарбия бериш. Ундаги ҳар бир воқеа-ҳодиса, бўлаётган жараёнлар ҳулосаси инсонга ҳаётда қандай яшаш кераклиги, нималарга аҳамият бериши ва нималардан ўзини тиймоқлигини тушунтиради. Шунинг учун асардаги ҳар бир сатр, ҳар бир сўз беҳудага ёзилмайди. Бирор мақсадга хизмат қилади.

Ёзувчи ёки адиб бирор асар яратаркан, унга албатта сарлавҳа қўяди. Сарлавҳа ёзилажак асарнинг умумий мазмунини ўзида акс эттиради. Ўқувчига асар тўғрисида қисқа бўлса-да маълумот етказди.

Ўзбек мумтоз адабиётида, хусусан исломгача бўлган даврда яратилган ёзма манбаларда, асосан насрий асарларда матнга сарлавҳа қўйилган. Ушбу сарлавҳалар асарнинг асосий мазмуни билан биргаликда, асар бўлимлари, қисмларига ҳам қўйилган. Масалан, туркий адабиётнинг кўзга кўринган дидактик маснавийларидан «Қутадғу билиг» асарида сарлавҳалар учрайди. Масалан, асарнинг шеърӣ муқаддимасидан сўнг 73 фаслнинг феҳристи келтирилади. Ҳар бир фасл – бир бўлимдир. Ушбу бўлимларнинг ўзига яраша ўрни бор. Демак, уларнинг номи ҳам бор. Хусусан, биринчи боб номи қуйидагича номланган: «*Kitāb baṣī yeti kawakib on iki buruj*» – «Китобнинг бошланиши, етти планета, ўн икки бурж»¹. Ушбу бобда аввал Шарқ мусулмон минтақасида асарлардаги «одоб тасниф» (ёки «одоби таълиф») келтирилади. «Одоби тасниф»нинг ҳам бири бошланишидан олдин матнга ном берилади, жумладан: «*Fî fazāyilî-n-nabî 'alayhi-s-salām*» («Пайғамбар алайҳиссалом фазилатлари борасида»)². Шундан сўнг 120- байтидан бошлаб етти сайёра ва ўн икки бурж тўғрисидаги маълумотлар кетади. Аҳамиятлиси шундаки, ҳар бир бўлим ёки бобдан аввал матнга ном берилган: «*Elig хақан Ögdülmişkâ rand bermişin ауир*» («Элиг хоқон Ўгдулмишга панд беришини айтади»)³. Бу номлар орқали ўқувчи ушбу бўлим ёки бобда нима гаплар бўлишини аниқ англайди, мушоҳада қилади. Шу тарзда ўқувчи онгида бутун асар мазмун-моҳияти ва тузилиши гавдаланади.

Кейинги даврда яратилган туркий тилли манбаларда ҳам сарлавҳа ёзиш анъанаси сақланиб қолди; матнларда учрайдиган мазкур сарлавҳалар мукаммаллашди. Масалан, Юсуф Амирийнинг «Дахнома» асарида ҳам сарлавҳаларнинг гўзал намуналари келтирилган: «*Name-ye avval az-zabāni 'āšiq be ma'sūq*» («Ошиқнинг маъшукқа ёзган

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. – Тошкент, Фан. 1971. – 60-61 б.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. – Тошкент, Фан. 1971. – 68-69 б.

³ Ўша асар. 276-277 б.

биринчи мактуби»¹; «*Rasīdan-e ma'sūq be kulbe-ye 'āshiq va dast dādan-e visāl*» («Ошиқнинг маъшуқ кулбасига бориши ҳамда висолга етиши»)².

Туркий, хусусан ўзбек мумтоз адабиётида дostonларга сарлавҳа ёзишда Навоийнинг ўрни бўлакча. Айниқса, “Хамса” асарининг ҳар бир дostonи бўлимларига сарлавҳа ёзадики, уларни ўқиган киши Навоий даҳосига яна бир бор тан беради. Навоий асарларидаги сарлавҳаларнинг ўрганилиши ўтган аср навоийшуносларининг ўрни катта. Жумладан, Т.Жалолов, А.Қаюмов, А.Рустамов, С.Эркинов, Н.Маҳмудовлар бу борада тадқиқот яратган³.

Академик Азизхон Қаюмов “Хамса” сарлавҳаларининг матн ва мазмун уйғунлиги бўйича тадқиқот олиб борган. Бу борада олим: “Бу сарлавҳаларда ўша бобларда баён этилган воқеа ва фикрлар қисқача, аммо гўзал бадиий тасвирларда баён этилади. Агар бу сарлавҳаларни бир жойга йиғилса, “Хамса”даги асарлар мазмунининг Навоий томонидан ёзилган қисқача насрий баёни юзага келади. Сарлавҳаларнинг бадиий либоси бой ва ранг-баранг. Шунинг учун ҳам Навоий “Хамса”сидаги дostonларнинг сарлавҳалари Навоий насрий ижодининг бир кўриниши сифатида қаралса бўлади”⁴, - дея таъкидлайди. Мисол учун: “*Бу деб ойичиний юзин хитойи соз нақшлар била мунаққаш қилмоқ ва хитойи нақшларни монувий тироз гуллар билан дилкаш безамоқ...*”. Маъноси: Бу чиний юқори нав гулли ипак матонинг юзини хитойи соз нақшлар билан ясатмоқ ва ул хитойи нақшларни Мону ўлчамидаги гуллар билан дилкаш қилиб безамоқ...”⁵. Ушбу сарлавҳадан мазкур бўлим Фарҳод-у Ширин дostonи тўғрисида эканлигини билиш мумкин. Чунки унда Моний оти келтирилмоқда. Шу билан бирга, унда меҳр-муҳаббат нафаси уфуриб турибди.

Алибек Рустамов Навоий “Хамса”сидаги сарлавҳалар тўғрисида қуйидагича ёзади: “Навоийнинг “Хамса”сида ҳар бир бобга қўйилган сарлавҳа шу боб мундарижасини ташкил қилади. Ҳар бир сарлавҳа теран маънога ва гўзал сувратга эга бўлиб, юксак маҳорат билан адл этилган”⁶. Мазкур матндан сўнг ҳамд ғазал келган ўринни олим моҳирона шарҳлайди. Сарлавҳанинг матн компонентлари, ҳар бирининг вазифалари, бадиияти ва маъносини келтиради.

Айни Навоий “Хамса”си сарлавҳалари бадиияти бўйича тўлиқ монографик пландаги тадқиқот А.Қурбонов қаламига мансуб. Олим узоқ йиллар давомида сарлавҳалар ва уларнинг тузилиши, бадиияти, поэтикаси ва тузилиши бўйича тўлиқ тадқиқот иши яратади. Бу иш ҳозиргача Навоий асарлари сарлавҳалари бўйича яратилган тадқиқотлардан саналади.

Юқорида келтирилган мисоллар орқали бадиий асарларга қўйилган сарлавҳалар тарихи қадим туркий адабиётдан бошланганини, унинг гўзал ва бетакрор намуналарини Навоий асарларида кўриш мумкинлиги, унинг сарлавҳа ёзишдаги бетакрор ва ўзига хос ўрни мавжудлигини кўриш мумкин. Албатта, бу даражага эришишда Навоийнинг аввалги асарларга келтирилган сарлавҳалар бир тажриба мактабини ўтаган бўлиши керак.

¹ Yûsuf Emiri. Dehnâme. Hazırlayan: Kâzım Köktekin. TDK. Ankara, 2013. – S. 53.

² Ўша асар. S. 103.

³ Қурбонов А.К. “Хамса” сарлавҳалари бадиияти. – Тошкент, Meriyus. 2016. 4-6 б.

⁴ Қаюмов А. Асарлар. 3-жилд. – Тошкент, Mumtoz so'z. 2009, 4-б.

⁵ Ўша асар. 54-б.

⁶ Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент, Маънавият. 2003. 64-б.

АЛИШЕРА НАВОИ И СРАВНИТЕЛЬНАЯ ЛИНГВИСТИКА

Усманова Азизахон Абдуллажоновна,

доцент, кандидат психологических наук, кафедра «Социально-гуманитарные дисциплины» Филиала Российского государственного университета нефти и газа имени И.М. Губкина в городе Ташкенте; Узбекистан.

Сравнительно-исторический или историко-сравнительный метод открыл новое направление в изучении истории языков и с тех пор много послужил на благо науки. Историко-сравнительный метод считается одним из основных методов в науке языкознания. Языкознание как наука опирается на историко-сравнительный метод, однако для более непосредственной связи филологов и лингвистов сопоставительный метод весьма необходим. Филология самостоятельно не имеет возможности проведения исторического сравнения. Основное оружие языковедов при изучении истории языка, при сравнении - это сопоставление [Мейе, 1954: 18].

Во всей научной литературе отмечается, что компаративистика вошла в языкознание в начале XIX в. и указывается, что основателями этой науки были Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Гримм и А. Х. Востоков, но здесь во внимание не принято восточное языкознание, потому что хотя метод сопоставления и появился в XIX в., первым использовал этот метод учёный, живший в XI в., - Махмуд Кашгари. Он воспользовался этим методом при описании родственных тюркских языков. Один из знаменитых учёных-тюркологов Н. А. Баскаков так пишет о нём: «Первопроходцем в применении историко-сравнительного метода при изучении тюркских языков был Махмуд Кашгари» [Баскаков, 1989: 70]. Махмуд Кашгари в своём произведении «Девону лу-готит турк» использует историко-сравнительный метод сопоставления при исследовании диалектов тюркских языков, входящих в одну семью.

В Европе же первое произведение о взаимосвязи родственных языков появляется в 1538 г., его автор французский гуманист Гвильельма Постелуса. В своём произведении «Родство языков» автор предпринял попытку классификации родственных языков [Амирова, 1975: 259].

Алишер Навои был одним из первых, кто поднял тюркский язык до степени литературного языка, до тех вершин, на которых находились арабский и персидский языки. Он одинаково хорошо знал два языка: персидский и тюркский, а для проведения сопоставления различных языков это особенно важно. Сам Алишер Навои давал себе такую высокую, но справедливую оценку: «Никто так хорошо не знает тюркский и персидский, как я», именно поэтому его ещё называли «Зу-л-лисонайн», тем более что Алишер Навои писал свои произведения и на тюркском, и на персидском языкам.

В 1499 г. Алишер Навои первым в мире проводит сопоставление неродственных языков, то есть сопоставляет языки, относящиеся к разным языковым семьям. Он проводит сопоставление староузбекского языка, относящегося к тюркской языковой семье, с персидским языком, относящимся к индоевропейской семье. Название этого произведения Алишера Навои - «Мухокамат-ул лугатайн», основой сопоставления в нём являются фонологическая, лексическая и грамматическая стороны языков.

В европейском мире подобное произведение появилось спустя 100 лет после произведения Алишера Навои. Это было произведение голландского ученого Иосифа Юстуса Скали-гера, созданное в 1599 г. Оно называлось «Размышления о языке европейцев», в нём была предпринята попытка описания и классификации всех европейских языков. Учёный делит их на 11 основных групп - 4 большие и 7 малых [Амирова, 1975: 259].

Навои же в своём произведении «Мухокамат-ул лугатайн» впервые даёт классификацию языков мира: «Видов слова (языка) настолько много, что невозможно их все описать и классифицировать. Если излагать, не преувеличивая и по возможности кратко, то они делятся на 72 языка 72 народов, но их ещё больше. Количество языков равно тому, что сколько есть стран в семи сторонах света, сколько городов, городков, сёл и деревень в каждой стране, сколько групп людей на каждой горе, на каждом острове и на берегах рек. Язык каждой группы, каждого общества отличен от языка каждой другой группы, общества, они отличаются друг от друга многими особенностями и сторонами, этого различия нет в других языках» [Навои, 1948: 175].

В этом же произведении Навои рассматривает движения птиц и животных, подчёркивает то, что звуки, производимые животными, и пение птиц не являются языком [Навои, 1948: 175].

Навои подробно рассматривает происхождение языков и их классификацию: «Затем есть три вида языков, которые настоящие и наиболее почитаемы, они словно драгоценный камень, достоинство каждого из них велико. Они истоки возникновения настоящих тюркских, персидских и индийских языков...», - то есть существует три языка, которые являются основой всем языкам, и каждый их этих языков соответствует говорящим на нём. От этих языков образовалось множество других языков. Но, признавая тюркский и хинди основой возникновения других языков [Навои, 1948: 175], он делит все языки на три семьи и отмечает, что все языки произошли от тюркского, персидского и хинди. Как видно из вышесказанного, классификация Алишера Навои соответствует современной классификации. Однако единственный недостаток данной классификации в том, что персидский язык и хинди относятся, согласно данной классификации, к разным языковым семьям. Причина этого в том, что разница между персидским и хинди достаточно велика.

Алишер Навои совершенно правильно выделил тюркские языки в отдельную семью, это соответствует современной алтайской теории. Такая классификация языков Алишером Навои свидетельствует об обширности и основательности его знаний в области языкознания.

Безусловно высокая ценность этого произведения привлекла внимание учёных всего мира и стала причиной его многократных изданий и переводов:

В 1841 г. знаменитый учёный-востоковед издаёт «Мухокамат-ул Лугатайн». Это произведение хранится в Национальной библиотеке в Париже.

В 1882 и в 1902 гг. в Бахчисарае.

В 1897 г. в Стамбуле Ахмедом Жавдадом.

16 декабря 1917 г. в Коканде Ашурали Захирий издаёт литографическим способом.

В 1925-1926 гг. в Ашхабаде.

В 1903-1908 гг. в Астрахани.

В 1940 г. в Ташкенте О. Усманом и П. Шамсиевым

В 1948 г. в Ташкенте Айбеком и П. Шамсиевым.

В 1964 г. во Франции.

В 1966 г. в Лейдене на английском языке Деверексом.

В 1967 г. в Ташкенте П. Шамсиевым.

При изучении данного произведения с точки зрения лингвистики именно английское издание оказало большую помощь. При изучении языков, сопоставленных Алишером Навои, были использованы все словари, созданные на узбекском языке. Однако при научном изучении 211 слов и словосочетаний возникли сложности, значения некоторых слов не совпали со значениями этих же слов в словарях, созданных узбекскими учёными. Это послужило толчком для обращения к английскому изданию, то есть к «Judgment of the two Languages». Проблема была решена.

«Judgment of the two Languages» состоит из трёх частей. 1 часть Introduction - введение. состоит из 12 страниц, 2 часть - английский перевод «Мухокамат - ул Лугатайн», 3 часть -копия оригинала «Мухокамат - ул Лугатайн», написанная арабским алфавитом.

Во введении Robert Devereux излагает свои мысли на английском языке. В частности, он пишет о том, что Навои родился в семье тюркских аристократов: «He was by birth Amir (or beg), hence the Mir before his personal name», -он родился эмиром-беком, поэтому перед его именем пишется «Мир». Далее Деверекс пишет, что «The description is certainly appropriate as far as it goes, for Navai was famous as a patron of the arts and a mentor and supporter of literary talent of whatever nature», то есть он рассказывает о том, что Алишер Навои был обладателем могучего таланта, который проявился и в литературе, и в искусстве, и в государственной деятельности.

Во второй части произведения дано основное содержание произведения, и в нём мы нашли те слова, значения которых или перевод были неправильны в узбекских источниках. Например, 'йургачи' - в узбекских словарях толкуется как название профессии, действия, но в английском издании дано правильное значение данного слова: 'yorgachi' - ('yurgachi-horseman') - всадник; например, другое слово, 'kemachi' даётся в узбекских словарях как кораблестроитель, но в английском - 'kemachi'

- ('kamachi-sailor') - матрос; 'kozchi' - в узбекском - 'тот, кто ухаживает за гусями', а в английском - 'kozchi' ('gazchi-hunter of geese')

- 'охотник за гусями'. Вышеприведённые примеры свидетельствуют о том, что изучение английского издания произведения Алишера Навои имеет большое значение. Только лишь изучение всех изданий «Мухокамат - ул Лу-гатайн» может дать полное представление об этом произведении.

Научное открытие Алишера Навои и сейчас имеет большое научно-теоретическое значение, оно и по сей день не потеряло своей ценности.

Использованная литература:

1. Мейе, А. Сопоставительный метод в историческом языкознании. М., 1954. С. 18.
2. Баскаков, Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1989. С. 70.
3. Амирова, Т. А. [и др.] Очерки по истории лингвистики. М., 1975. С. 259.
4. Навои, А. Избр. произведения. Т. 3. Ташкент, 1948. С. 175.
5. Там же. С. 176.

TIL VA ALISHER NAVOIY

Mubarakova Dilshoda Abduraxmatovna,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) katta o'qituvchi, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti; O'zbekiston.

«Davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni, ona vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak»

Shavkat Mirziyoyev.

Ma'naviy boylik timsoli bo'lgan til-millat qiyofasidir. Til tufayli xalq va elatlarning madaniy urf-odatlar asrlar mobaynida saqlanib avlodlarga qoladi. Xalqning madaniyati, urf – odati, rasm-rusumlarining boqiyiligi tilde mujassamdir. O'zbek tilimiz 1989 yilda qabul qilingan qonunga asosan O'zbekiston Respublikasida yagona davlat tili sifatida tan olindi. Yana bir quvonchli tarafi esa 2020 yil 23 martda Oliy Majlis qonunchilik palatasining O'zbekiston Respublikasining davlat tili to'g'risidagi qonuni qabul qilingan kunni bayram etib nishonlash to'g'risida qonuni qabul qilinganligidir. YuNESKO ma'lumotiga qaraydigan bo'lsak, xozirgi kunda dunyoda 6 909 til mavjud bo'lib, shulardan 200 ga yaqini davlat tili maqomiga ega ekan. Bu tillar orasida ona tilimiz-o'zbek tilining ham mavjudligi qalbimizni faxr-iftixorga to'ldiradi. Bizning tilimiz rivojiga esa Alisher Navoiy bobomizning xizmati beqiyosdir.

Eski o'zbek adabiy tili, xususan Navoiy tili hozirgi adabiy tilimiz shakllanishida zamin va tayanch manba bo'lib xalqimiz ijodiy qudratining bebaho mahsuli sifatida qadrlanadi. Bu tilda yozilgan va saqlanib kelayotgan adabiy, tarixiy, ilmiy va boshqa manbalar xalqimiz uchun bitmas-tuganmas ma'naviy xazinadir.

Alisher Navoiy *sharq Uyg'onish* davrining buyuk namoyondasi bo'lib, Turkiy tilli xalqlar madaniy va ma'naviy hayotining rivojida beqiyos o'rin egallagan va uning sivilizatsiyasi tarixida muhim rol o'ynagan shaxs sifatida e'tirof etiladi. Uni betakror va o'lmas asarlari, insoniy g'oyalar va badiiy-falsafiy qarashlari bilan insoniyat tafakkuri rivojiga beqiyos hissasini qo'yshgan ulug' shoir va mutafakkir desak aslo mubolag'a bo'lmas. Navoiy turkiy tilli xalqlar adabiyotining yorqin namoyondasi edi. Uning ayniqsa Usmonli davri adabiyotiga bo'lgan ta'siri kata bo'lib, u davrda ijod qilgan shoirlar Navoiyning asarlarini mutoala qilish bilan birga unga atab naziralar ham yozar edilar.

«XV asr so'nggi yarmidan Tanzimat davriga qadar butun Usmonli shoirlari adabiy ijodlarini mukammal darajaga olib chiqish uchun Chig'atoych shevasini o'rganib Navoi asarlarini mutoala qildilar va unga atab o'sha shevada naziralar yozdilar. Hindiston va Eron saroylari, Anatoliya va Bolqonlarda, Navoining asarlari dars sifatida o'qitildi hamda asarlarini puxta tushunish uchun maxsus lug'at kitoblar ham yozildi. XVI va XVII asrlarda hatto ba'zi mualliflar Chig'atoy shevasini *Navoiy tili* deb atashar edi ve bu buyuk buyuk adibning nechog'li obro'-e'tibor qozonganiga dalil bo'la oladi. Fuzuliy, Nedim, Shayx G'alip kabi eng katta shoirlarimiz ham uni o'zlarining ustozlari deb tan oldilar».¹

«Horijiy bir tilni adabiyot tili sifatida qabul qilingan bir muhitda milliy tuyg'u va shur bilan havas qiladigan jasorat ila maydonga o'tilib turkiy mustaqilligini himoya qilib, uning fors tilidan ustunligini isbotlagan va bebaho asarlari bilan yangi adabiy tilni yaratgan Navoiy, turkiy til va madaniyati uchun cheksiz xizmat qildi.»²

Til to'g'risida Navoiy quydagicha fikr bildiradi:

*Tiling birla ko'nglingni bir tut.
Til bori ul debki demak hub emas
Ko'z ko'ribon oniki matlub emas.
Tilga ihtiyorsiz, elga e'tiborsiz*

Shu bilan birga Navoiy Tilda juda ham ehtiyot bo'lishga chaqiradi:

*Til ildamidin bo'lur malomat hosil,
Yuz nav malomatu nadomat hosil.*

Navoiy so'zga nisbatan juda yuqori baho beradi:

*Kimki so'z vasfiga mubassirdur,
Til aning olida muhassirdur.*

(So'zni tavsiflayman degan kishi ovvora bo'ladi, so'zni ta'riflash uchun til-ojiz no'noq bo'liq qoladi)

¹ Fuat KÖPRÜLÜ: Edebiyat Araştırmaları 2, Istanbul 1989, - S. 436.

² Faruk K. DMURTAŞ: «Ali Şir Nevâide Türklük Duygusu», Türk Dili Dergisi, C. XV, S.173, Şubat 1966, s.304.

Navoiyga ko‘ra kishining kimligini ko‘rsatuvchi mezon so‘zdir. Odamning so‘ziga qarab uning kim ekanligini bilish mumkin degan fikrni quydagi satrlarda bildiradi:

*Kimniki bilay desang, maqoling angla,
Aslini bilay desang, fioling angla.
So‘zchi holin boqma, boq so‘z holini
Ko‘rma kim der, oni ko‘rgilkim ne der.*

So‘z eng kuchli qurol degan qarashni ham ilgari suradi:

*Ham so‘z ile elga o‘lumdin najot,
Ham so‘zla ile topib o‘lik tan hayot,
Ganj berib bo‘lmas ekan tutsa ko‘z,
Ulcha qilur vaqtida bir yaxshi so‘z.*

O‘ylamasdan gapirish oqibatida pushaymonlik paydo bo‘lishini shu tarzda ifoda etadi:

*Ko‘rmek avval demakda osonliq,
Ki erur so‘ngi pushaymonlik.*

Navoiy shirin so‘z va totli til haqida shunday der:

*Payo pay chuchuk so‘z chu payg‘om o‘lur,
Aningdek hashan janvor rom o‘lur*

Shuningdek yana befoyda so‘zdan qochini ham uqtiradi:

*Og‘zinga kelgan takallum rishtasin chekma uzun,
Kim bu ishdin sarnigunliq yuzlanib, nuqson kelur.*

Har doim to‘g‘ri va rost so‘zlash haqida shunday der:

*Har kishi kim rostni bexos der,
Aytsa yolg‘on dog‘i el rost der.
Har kishi lek yolg‘onni des lek kam,
Bo‘lg‘ay edi qosh bu davronda ham.
Har kishining kim so‘zi yolg‘on esa,
Aylama bovar necha kim chin desa.*

Yaxshi so‘z bilan, shirin til bilan inson dushmanini ham dost bo‘ilishi va aksincha achchiq tili bilan dostni ham dushmanga aylantirishi haqida shunday der:

*Har kimki achchiq bo‘ldi so‘zi, anfosi,
Bor suhbatidin xalqning istig‘nosi.
Har kimki chuchuk so‘z elga izhor aylar,
Har nechaki ag‘yor durud yor aylar.
Har naki yeter sana lison og‘rig‘idin,
Bilgilki qotig‘ durud bu sinon og‘rug‘idin*

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Alisher Navoiyning til, so‘z qadri to‘g‘risida bitta maqolda ifoda etish oson emas. Navoiyning lisoniy olami shu qadar ulkan va behudud ummonki, mutaxassis har qancha qunt va izchillik bilan harakat qilmasin, uni butunicha qamrab ololmaydi. Lekin shu kichik parchadan ham katta xulosa chiqarish mumkin. Alisher Navoiy ijodini o‘rganish, uning sirli lisoniy olami bilan tanishish maktablarining quyi sinflaridan boshlab oliy oquv yurtlarida ham davom etishi maqsadga muvofiqdir. Chunki yosh avlod, ayniqsa bo‘lajak tilshunos va tarjimashunos yoshlar tarafidan til haqida, uning to‘g‘ri qo‘llanilishiga doir muhim jihatlarini o‘rganilishi va tadqiqi asosiy masala bo‘lib qolaveradi.

Adabiyotlar:

1. Mutallibov S. *Alisher Navoiy. Hikmatlar*. Toshkent., 1968
2. Köprülü, Mehmet Fuat. «Çağatay Edebiyatı». İslam Ansiklopedisi III. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945: 270-323.
3. Faruk K. DMURTAŞ: «Ali Şir Nevâide Türklük Duygusu», Türk Dili Dergisi, C. XV, S.173, Şubat 1966, s.304.

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ЎЛЧОВ АТАМАЛАРИ

Нарзуллаева Ниҳола Абдурахмановна,

*ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти илмий ходими;
Ўзбекистон.*

Тарихий метрологик бирликлар деярли барча соҳаларда учрайди. Шу жумладан, мумтоз адабиёт ҳазинасидан ўрин олган буюк намояндаларнинг асарларида ҳам ўлчов атамаларига дуч келиш мумкин. Сўз мулкининг султони Алишер Навоий ўз асарларида ўлчов бирликларидан моҳирона фойдаланган. Оғирлик, сатҳ, ҳажм ва узунлик ўлчов бирликлари ҳоҳ у назм ёки наср бўлсин барчаси жуда тушунарли ифодаланган. Қуйида бу бирликларни Навоий замондошлари асарларида келтирилган ҳолати билан қиёслаб келтириб ўтамиз:

Вазн – оғирлик, ўлчов¹. Қандайдир маҳсулотнинг оғирлигини англатган умумий тушунча. Ваззон – тарозибон, ўлчовчи. Бозор ва омборларда тарозида маҳсулотларни ўлчовчи касб эгаси².

Ботмон – оғирлик ўлчови, 8 пуд³. Бу бирлик *ман* шаклида ҳам учрайди. Изоҳларда Фозилов Э. *ботмонни пуд* билан ифодалайди. Агар 1 пуд 16.38 кг тенг бўлса, унда 1 *ман* 131.04 кг атрофида бўлади. Шунда, мисрада келтирилаётган тожнинг оғирлиги 7862.4кг га тенг.

«Яна бир тож эрдиким, вазни 60 ботмон эрди».

Мисқол – оғирлик ўлчови бирлиги, тарози тоши маъносини ҳам англатган. Жуда ўзгарувчан, тахминан 4.25-4.68г тенг миқдор бўлган⁴.

Байза – тухум, ўлчов атамаси, олтин доналари миқдори.

«Қилиб эрди минг байза ҳар йил қабул»⁵.

«...минг байза олтунким, ҳар бири вазнга қирқ мисқол бўлғай, хирож тайин қилиб, қайсарнинг қизин қулуб, Румдин ёнди»⁶. Агар бир 1 *мисқол* 4.68 гр бўлса, унда 1 *байза* 187.2 гр тенг.

Қапон – ғалла бозорида қопқоқдан қилинган тарози⁷. Асосан сочилувчан маҳсулотлар ўлчанган.

Жав - арпа⁸. Бу атама оғирлик ва узунлик ўлчови сифатида ҳам қўлланилган. 1 арпа донининг оғирлиги ўртача 0.04гр га тенг⁹. Узунликда эса, 1 *жав* - ишчи отининг 6 дона ёлига тенг бўлган.

¹ Навоий. Тарихи мулуки Ажам.Т.XIV.-Т.: Ғофур Ғулом, 1967. –Б.229.

² Фозилов Э. А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. ТП. -Т.:Фан, 1983. -Б.351.

³ Фозилов Э. А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. ТП.- Т.:Фан, 1983. -Б.318.

⁴ Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Т.XIV. –Т.:Ғофур Ғулом, 1967. -Б.260

⁵ Фозилов Э. А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. ТП. -Т.: Фан, 1983. -Б.195.

⁶ Навоий. Тарихи мулуки Ажам.Т.XIV.-Т.:Ғофур Ғулом, 1967. –Б.200.

⁷ Навоий. Садди Искандарий. Т.Х. -Т.: Ғофур Ғулом,1965. -Б.460

⁸ Лутфий. Гул ва наврўз. -Т.: ЎзР Адабиёти нашриёти, 1960. –Б.225.

⁹ Нарзуллаева Н.нинг шахсий кузатувлари асосида

Кайл – ўлчак, ўлчов идиш¹. Саккокийда бу оғирлик ўлчови атамасининг миқдори келтирилмаган, Ибн Сино асарларида эса унинг миқдори тахминан 892.5гр атрофида келтирилади². Ибн Ал Асир муълумотларида эса, 900 гр миқдорида учрайди³

Соъ – ўлчов бирлиги⁴. Бу атама ўрта аср манбаларида кенг қўлланилган суюқлик, ҳажм ва оғирлик ўлчашда қўлланилган.

Гар берурсенми на йер, йо бўғдой,

Бергасен нисф соъ бўлди санга⁵.

Ратл – пиёла маъносини англатган, унинг сиғимига асосланиб ўлчов атамаси шаклланиб⁶. Ўрта асрларда сочилувчан маҳсулотлар ва суюқлик миқдорини аниқлашда қўлланилган. Тахминан 450 гр атрофида учрайди.

«Чу бир ратл нўш айлабон маст ўлуб,

Ки сокий аёғида ўқ паст ўлуб»⁷.

Ҳабба – дон, дона, найза маъноларига эга атама, оғирлик ўлчови бирлиги вазифасида ҳам қўлланилган⁸.

Синон ва ҳарба ва пичоқ, баъзи ҳабба ҳам дебтурлар, қалқон ҳам дебтурларким, ул ясади⁹.

Тул – узунлик, узун¹⁰.

Заръ – аршин, газ¹¹.

Сувнинг сатҳига чун бўлуб раҳ шунча,

Неча заръ эрканни айлаб қиёс¹².

Қариш – қарич, ўлчов бирлиги¹³. Антрометрик бирлик, 20-22см атрофидаги узунлик. Кичик масофаларни аниқлашда қўлланилган, ҳозирда ҳам фойдаланилади.

У жумладин бири бир тахтдурким, ани Токдис дерлар эрди, олтундин эрдиким, эртифои юз қариш эрди¹⁴.

Араш – узунлик ўлчови (50-60 см)¹⁵. Фрейман А. келтирган маълумотларида бу бирлик қадимий форс тили негзида шаклланиб, «тирсак» маъносини англатган¹⁶.

Ёр чун жонимда махфийдур тафовут йўқтурур,

Жилва қилса зоҳиран гар 100 ёғоч, гар бир араш .(Ҳазойинул-маоний, IIб-252)

Йиғоч - узунлик ўлчови¹⁷. Узоқ масофаларни ифодашда ишлатилган. Географик мазмунга эга манбаларда кўп учрайди.

«Ва Истаҳр шаҳрин улғайтти, андоқки тули Хуфракдин Ромжаррадқа еттиким ўн икки йиғоч бўлғай ва арзи ўн йиғочқа етти»¹⁸.

«Икки кун саъй ила хиром этти,

¹ Саккокий. Танланган асарлар. -Т.:ЎзР Давлат бадиий адабиёти нашриёти, 1958. –Б.76.

² Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. Т.V. -Т.: Фан, 1980, -Б.326.

³ Ибн ал Асир. Ал-Камил фи-т-тарих. –Т.: Узбекистон, 2006. –Б. 108.

⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. -Т.:Қодирий, 2000. –Б.483.

⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. -Т.:Қодирий, 2000. –Б.483.

⁶ Навоий. Садди Искандарий. Т.Х. -Т.: Ғофур Ғулом, 1965. -Б.464

⁷ Навоий. Садди Искандарий. Т.Х. - Т.: Ғофур Ғулом, 1965. -Б.131.

⁸ Навоий. Тарихи мулки аҷам. Т.XIV.-Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1967. -Б.187.

⁹ Навоий. Тарихи мулки аҷам. Т.XIV.-Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1967. -Б.187.

¹⁰ Навоий. Тарихи мулки аҷам. Т.XIV.-Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1967. -Б.187.

¹¹ Навоий. Садди Искандарий. Т.Х. -Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1965. -Б.475.

¹² Навоий. Садди Искандарий. Т.Х. -Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1965. -Б.474.

¹³ Навоий. Тарихи мулки аҷам. Т.XIV.-Т.:Ғофур Ғулом нашриёти, 1967, -Б.229.

¹⁴ Навоий. Тарихи мулки аҷам. Т.XIV.-Т.:Ғофур Ғулом нашриёти, 1967. -Б.229.

¹⁵ Фозилов Э. А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тl. -Т.: Фан, 1983. -Б.105.

¹⁶ Фрейман А.А. Хорезмийский язык. М.-Л.:Изд.АН СССР, 1951. –С. 105.

¹⁷ Навоий. Сабаъи сайёр. Т. IX. -Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1965. -Б.323

¹⁸ Навоий. Тарихи мулки аҷам. Т.XIV. -Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1967, -Б.187.

Гарчи йўл юз *йиғоч* эди – этти»¹.

Важаб – араб тилидан олинган антропометрик узунлик ўлчов бирлиги, қарич².

Бир важаб ер қолмаган офоқ аро (Лисонут Тайр, 5-Г)

Тенгиз тулу арзин *важаб-барважаб*,

Топиб зарбу қисмат била бетааб³.

Катиф – кифт, елка⁴. Елка кенглигида баъзан тахминий ўлчовлар манбаларда учрайди.

Чиқорди ани гардиши мухталиф,

Анингдек ки, ул эл танидин *катиф*.

Қари⁵. – Навоий асарлари изоҳларида тахминан 1 метр келадиган узунлик ўлчови бирлиги сифатида келтирилади⁶. Маҳмуд Қашғарий *қари* атамасининг маъносини тирсак деб келтирган⁷. Асосан мато, бинолар узунлиги, одам бўйини ўлчашда қўлланилган.

«Туз айлаб тарозу ики бошини,

Темурдин ясаб, муҳр этиб тошини.

Қари ҳам темурдин анга бўлди хос,

Ки эл бўлди кам газ олурдин халос»⁸.

З. М. Бобур бу атамани жуда тушунарли изоҳлаган:

«Дедилар бир йарим *қари* бир кадам,

Ҳар бир қари билки бордур олти *тутам*.

4000 дур-ким *қадам* била бир мийл,

Бир *қурух* ани ҳинд эли дер, бил.

Бир *тутам* тўрт илик, яна бир илик,

Олти чу арзи бўлди бил бу билик»⁹.

Бир йиғоч масофа – 12000 қарига тенг¹⁰.

Жариб – оғирлик ва сатҳ ўлчови бирлиги¹¹. *Жариб* – ер, кенг майдонларни ўлчашда қўлланилган, 0,2 Га тенг сатҳ¹².

Яна бир фарш эди, вусъати бир *жариб* эрдиким, ани жавохир била мурассаъ қилиб эрдилар¹³.

Навоий асарларида келтирилган бирликларнинг баъзиларида муболағали қийматларни учратиш мумкин. Асарлар тадқиқ этилганда берилган изоҳлар сўнгги ўрта асрда амалда бўлган қийматлар билан ифоланади. Ваҳоланки, ҳар қандай бирлик макон ва даврда ўзгариб турган. Мумтоз адабий меросни тарихий метрологик тадқиқотларга жалб этиш орқали адабий муҳитда ўлчов тушунчасининг нечоғли аҳамиятли эканлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Адабиётлар рўйхати:

1. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. Т.V. -Т.: Фан, 1980. - 326 Б.
2. Атойи. Девони шайхзода Атойи. -Т.: Фан, 2008. –315. Б.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. -Т.: Қодирий, 2000. –483 Б.

¹ Навоий. Сабъаи сайёр. Т. IX. -Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1965. -Б.323

² Фозилов Э. А. Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т.I. -Т.: Фан, 1983. -Б.350.

³ Навоий. Садди Искандарий. Т.X. -Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1965. -Б.374

⁴ Навоий. Тарихи мулки ажам. Т.XIV.-Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1967. -Б.216.

⁵ Навоий. Садди Искандарий. Т.X. -Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1965. -Б.460

⁶ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. -Т.: Қодирий, 2000. –Б.255.

⁷ Маҳмуд ал-Қашғари. Диван Лугат ат-Турк. –Алматы: Дайк-Пресс, 2005.-909 С.

⁸ Навоий. Садди Искандарий. Т.X. -Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1965. -Б.32.

⁹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. Т.Қодирий, 2000. –Б.172.

¹⁰ Навоий. Садди Искандарий. Т.X. Т., 1965. Б.460

¹¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. Т.Қодирий, 2000. –Б.451.

¹² Навоий. Садди Искандарий. Т.X. Т., 1965. Б.475

¹³ Навоий. Тарихи мулки Ажам. Т.XIV.Т., Ғофур Ғулом. –Б.229.

4. Лутфий. Гул ва наврӯз. -Т.: ЎзР Адабиёти нашриёти, 1960. –225 Б.
5. Махмуд ал-Кашгарӣ. Диван Лугат ат-Турк. –Алматы: Дайк-Пресс, 2005.-1288 С.
6. Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Т.XIV. –Т.:Ғофур Ғулом, 1967. -260 Б.
7. Навоий. Сабъаи сайёр. Т. IX. -Т.: Ғофур Ғулом, 1965. -323 Б.
8. Навоий. Садди Искандарий. Т.X. -Т.: Ғофур Ғулом, 1965. -460 Б.
9. Навоий. Тарихи мулуки Ажам.Т.XIV. -Т.: Ғофур Ғулом, 1967. –229 Б.
10. Саккокий. Танланган асарлар. -Т.:ЎзР Давлат бадиий адабиёти нашриёти, 1958. –76 Б.
11. Фозилов Э. А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. ТI. -Т.: Фан, 1983. -318 Б.

«МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН» АСАРИ ТУРКИЯЛИК ТАДҚИҚОТЧИ НАЗАРИДА

Муродиллаева Мунаввархон Усмановна,
*Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Академияси, Тиллар кафедраси катта
ўқитувчиси; Ўзбекистон.*

Жаҳон маданияти тарихида катта обрў-эътиборга сазовор бўлган Алишер Навоийнинг бой ва серқирра ижодий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унинг ўлмас асарларини юртимизда ва хорижда кенг тарғиб қилиш ҳамда хотирасини абадийлаштириш борасида самарали ишлар амалга оширилган. Шоир таваллуд топган сана 9 феврални ҳар йили адабиёт ва маърифат байрами сифатида юксак даражада нишонлаш анъанаси ҳамон давом этмоқда. Улуғ сўз санъаткорининг асарлари мунтазам нашр этилиб, навоийшунослик соҳасида кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда, республика ва халқаро миқёсда илмий анжуманлар ўтказилмоқда. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ташкил этилиши, юртимизда ва кўплаб хорижий давлатларда мутафаккир ҳайкаллари қад кўтарилиши, унинг бебаҳо асарлар тўпламини тўлиқ нашрдан чиқарилиши, пойтахт марказидаги давлат арбоби қиёфасининг улуғ мусаввир Камолитдин Бехзод тасвирлаган кўринишга монанд аксини топган мухташам ҳайкали қад ростлаши, маданий ҳаётимиздаги улкан унутилмас воқеаларга айланди. Айниқса, давлатимиз раҳбари томонидан 2020 йил 19 октябрдаги «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида» ги ПҚ-4865-сонли Қарорини таъсис этилиши Алишер Навоий асарларида теран ифода топган миллий ва умуминсоний ғояларнинг жаҳон тамаддунида туганган ўрнини ҳамда ўсиб келаётган ёш авлоднинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, улар қалбида юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялашдаги беқиёс аҳамиятини назарда тутиб, шунингдек, улуғ шоир ва мутафаккирнинг адабий-илмий меросини мамлакатимизда ва халқаро миқёсда янада чуқур тадқиқ қилиш ва кенг тарғиб этиш учун улкан мақсадни [1], белгилаб, жонажон Ватанимиз «Миллий тикланишдан — миллий юксалиш сари» деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври — Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш [1] ҳар қачонгидан ҳам муҳимлигини кўрсатмоқда.

Жаҳон адабиёти хазинасидан маҳобатли ўрин эгаллаган Алишер Навоий асарларини Шарқ ва Ғарб олимлари кенг бир соҳа сифатида тадқиқ қилишган ва бу

тадқиқотлар анъана сифатида давом этиб келмоқда. Тилшунос олим туркий тилнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётдаги ўрни, унинг грамматик мукамаллиги, сўзларга бойлиги форсий тил қоидалари ва ҳодисаларига қиёсланган ҳолда чуқур ва аниқ мисоллар орқали таҳлил этган «Муҳокамат ул-луғатайн» асари ҳам хорижий элларда бир неча бор нашр қилинган, асар юзасидан кўплаб изланишлар олиб борилган.

Туркияда Навоий асарларини тўплаш, нашр қилиш, луғатлар тузиш, уларни тадқиқ қилиш борасида кўплаб ишлар қилинган. [2]

Ўзбек (туркий) ва форс тиллари унли товушлар, лексика ва морфология доирасида ўзаро қиёсланган ушбу асарнинг илк усмонли турк тилидаги таржималари Туркияда биринчи марта Али Суовий томонидан «Улум» газетасида 1869-1870 йилларда берилган. Кейинроқ Бурса шаҳрида ҳижрий 1307 йил «Нилуфар» журналининг 37-40-сонларида асарнинг усмоний турча таржималари эълон қилинган.

«Муҳокамат ул-луғатайн» учинчи бор 1987 йили (ҳижрий 1315 йилда) ношир Аҳмад Жовуд томонидан Истамбул шаҳрида «Иҳдом» нашриётида чоп этилган. [3]

Мазкур асар тўртинчи бора Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан машҳур турк тилшуноси Исоқ Рефет Ишитман томонидан нашрга тайёрланган ва 1941 йилда Анқарада чоп этилган. [4]

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди устида кўп йиллардан буён иш олиб борган навоийшунос олим Огоҳ Сирри Левенд Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб IV жилддан иборат шоирнинг асарлар тўпламини нашр эттирган. Жумладан, сўнгги IV жилдда Навоийнинг барча бадиий, диний, илмий асарлари қатори «Муҳокамат ул-луғатайн» ҳам ўрин олган. [5]

«Муҳокамат ул-луғатайн»нинг Туркиядаги энг мукамал ва энг чуқур тадқиқот Фотима Сема Баратчу Ўзондерга тегишлидир. [6] (мазкур нашрни таниқли турк навоийшуноси Кемал Эраслан шахсан ўзлари 2001 йил 7 феврал Самарқанд шаҳрида ўтказилган «Алишер Навоий меросининг жаҳон цивилизациясида тутган мавқеи» Республика илмий конференциясида ҳадя қилган эдилар). Буюк шоир туғилганлигининг 560 йиллиги муносабати билан Турк Дил Куруми Яйинлари (Турк тили Жамияти) нашриётида унинг барча асарлари нашр этилди. Ушбу асарлар тўпламининг XV жилди тўлалигича «Муҳокамат ул-луғатайн» асарига бағишланган бўлиб, нашр Доктор Кемал Эрасланнинг маъсул муҳаррирлигида 1996 йил Анқара шаҳрида чоп этилган. Ўзондер томонидан тайёрланган ушбу нашр Туркияда чоп этилган нашрлардан ўзининг мукамаллиги, мундарижаси бойлиги ва чуқур илмийлиги билан ажралиб туради. Буни нашр матни таркибидан ҳам билиб олишимиз мумкин. Нашр матни таркибан VI бўлим, 2 қатта қисм, фойдаланилган адабиётлар рўйхати, қисқартмалар, ва индекс ва «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг Тўпқопи нусхасидан иборат.

Олима тадқиқотининг мукамаллиги шундаки, у асарнинг барча мавжуд Тўпқопи, Париж, Фотиҳ ва Будапешт нусхалари билан танишиб чиққан ва ҳар бир қўлёзмага матншунослик тамойилларига асосланган ҳолда тавсиф берган. Аввалги нашрларда «Муҳокамат ул-луғатайн»нинг бир ёки икки қўлёзма нусхалари асосида тайёланган бўлса, Ўзондер нашри асарнинг мавжуд тўртта қўлёзма нусхалари асосида тайёрлаган. Тадқиқотчи асарнинг тарихийлик мезонидан келиб чиқиб, «Муҳокамат ул-луғатайн»нинг шоир замондоши ҳиротлик машҳур ҳаттот Дарвеш Муҳаммад Тоқий томонидан кўчирилган энг қадимги Тўпқопи нусхасини таянч нусха қилиб олган. Бу нусха шуниси билан мўтабарки, унинг кўчирилишида Навоийнинг ўзи ҳам иштирок этган. [7]

Асарнинг ҳижрий 1315 йил Аҳмад Жовуд ва ва 1941 йил Исоқ Рифат Ишитман томонидан ўгирилган таржималаридан Ўзондер таржимаси асл матнга муносиблиги билан ажралиб туради. «Муҳокамат ул-луғатайн» асари тилшунослик, адабиётшунос-лик, матншунослик, манбашунослик йўналишлари бўйича ўрганилиб чиқилган, қайд этилган фикрларнинг барчаси илмий асослаб берилган. Янада шаффоф қилиб айтганда,

тадқиқотчи асарнинг тўла грамматик очеркини ярата олган. Биринчи бўлимда Алишер Навоий ва унинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари, асарга кенг таъриф ва асар устида қилинган тадқиқотлар, асарнинг мазмуни ва аҳамияти, «чиғатой» ва «эски ўзбек тили», атамалари, асарнинг адабиёт тарихига оид тадқиқотлардаги аҳамияти, бадий санъатлар, шеърӣ услуб, назм ва насрий услубнинг боғлиқлиги ҳақидаги фикрлар алоҳида алоҳида берилган ва таҳлил қилинган. Жумладан, II бўлимнинг илк қисмида форс тожик ва туркий тилларнинг фарқли жиҳатлари, уларнинг унлилари тизимидаги тафовутлар асар асосида батафсил ёритилган. Нашрнинг III бўлимида сўз ясалишига оид масалалар: феъл ясовчи, от ясовчи қўшимчалар, кучайтirma сифат шакллариининг ясалиши илмий таҳлил қилиниб, далиллар асосида шарҳланган. Олима Навоийнинг далилларга таяниб биринчи қисмнинг «Луғат маълумотлари оид» номли IV бўлимида асарда берилган икки тилга оид отларни қариндошлик отлари, «оқ ўй» қисмлари, қушлар ва ов қушлари, тоғ ва текислик отлари, ёш ва турларига кўра отлар, от улов анжомлари, кийимлар, қўйнинг истеъмол қилиш мумкин бўлган аъзолари, ов ҳайвонлари, озиқ овқатлар, ичимликлар каби маъновий мавзуй гуруҳларга ажратиш асосида таҳлил қилган. Маълумки, «Муҳокамат ул-луғатайн» асаридаги энг муҳим масалалардан бири феъл туркумига мансуб сўзлар ҳисобланади. Тадқиқотчи шу ўринда Навоий қайд этган феълларнинг 100-сини аниқлаб, у феъл «чимдиламоқ» эканлигини кўрсатади. Мазкур сўз «Муҳокамат ул-луғатайн»нинг Фотиҳ ва Будапешт нусхаларида ҳам мавжудлигини таъкидлаб ўтади. Ўзондер 100 та феълни ҳар бирини алоҳида таҳлил қилиб, уларнинг туркча муқобилларини ҳам берган. Сўнгра *урмоқ* (қилич билан чопмоқ, суқмоқ, найза билан урмоқ, санчмоқ), *ичмоқ* (сипқормоқ, тамшимоқ), *безамоқ* (безанмоқ, ясанмоқ), *йиғламоқ* (йиғламоқ, синграмоқ, сиктамоқ, инчқирмоқ, ҳой ҳой йиғламоқ) каби феълларнинг синонимларини келтириб, уларнинг луғавий маъноларини берган. Шунингдек, «Муҳокамат ул-луғатайн»да учрайдиган *от*, *ит*, *ёқ*, *ён*, *согин*, *бор*, *туз*, *кўк туркум* сингари сўзлар ҳам олима назаридан четда қолмаган. У мазкур сўзларни туркча муқобилларини бериб, уларнинг ҳар бирини алоҳида алоҳида таҳлил қилган. Нашрнинг иккинчи қисмидан «Муҳокамат ул-луғатайн»нинг тўрттала нусхаси асосида тайёрланган танқидий матни, қўлёзмадаги фарқлар, асарнинг Ўзондер томонидан томонидан усмоний туркчага ўгирилган таржимаси ўрин олган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини Туркияда босмадан чиққан нашрларини бир бири билан қиёслаш билан Фотима Сема Баратчу Ўзондер томонидан тайёрланиб чоп этилган мазкур нашр мутлақо мукамаллиги, нашр услубининг мураккаб ва пухталиги, олима қайд этган фикрлар шаффоф, аниқ далилларга асосланганлиги ва мантиқий изчиллик билан тўла юзага чиққанлиги каби юксак даражадаги ижобий тафовутлар билан фарқланади. Биз бу ўринда олимани тўлақонли навоийшунос деб тан олганимиз баробарида, у Фотима Сема Баратчунинг буюк даҳо Алишер Навоий ва унинг чоғиштира тилшунослик йўналиши шаклланишига асос бўлган «Муҳокамат ул-луғатайн» асари юзасидан катта илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган тадқиқотни яратиб, навоийшуносликка бениҳоя катта ва жиддий ҳисса қўшди деб айтишга тўла асос бор. Ушбу нашр эндиликда алломанинг тилшунослик фаолиятига оид янги илмий изланишларга мустаҳкам асос бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги ПҚ-4865-сонли Қарори.
2. Абдурахманов Ғ., Туркияда навоийшунослик. // ЎТА., 1966, 6-сон, 33-37-бет.
3. Муродиллаева М., «Муҳокамат ул-луғатайн»нинг чет элларда ўрганилиши. Алишер Навоий меросининг жаҳон цивилизациясида тутган мавқеи, Республика илмий конференцияси материаллари., 2001 йил 7 феврал, Самарқанд-2001 йил. 105-бет.

4. Ishak Refet İşıtman., Ali Şir Nevayî. Muhamat ül-lügatayn, Şimdiki dile cev. Ankara. T.D.K., 1941, s. 152-299.
5. Özönder F. S. B., Ali Şir Nevayî. Muhamat ül- lügatayn. Ankara, T.D.K., 1996, s. 268.
6. Сулаймон Х., Алишер Навоий қўлёзмалари тадқиқотидан. // Адабий мерос, Тошкент: «Фан», 1973, 84-84-бетлар.

**АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «ХАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНИДАГИ
«ФОРСИЙ ЎЗАК + ИСМИЙ АФФИКСОИД» МОДЕЛИДА
ЯСАЛГАН СЎЗЛАР ТАҲЛИЛИ**

Нишанбаева Азиза Илгисовна,

*Эрон-афгон филологияси кафедраси ўқитувчиси, Тошкент давлат шарқшунослик
университети; Ўзбекистон.*

Тадқиқот натижасида классик форс тили давридаги асарларда феълий ва исмий аффиксоидлар орқали ясалган кўплаб сўзларни учратдик. Шу жумладан, классик форс тилида «Фоний» тахаллуси билан ижод қилган Алишер Навоий ҳам ўзининг туркий тилдаги асарларида форсий аффиксоидлар қатнашган сўзларни юқори маҳорат билан қўллаган. Шундай асарларидан бири «Хамса»нинг «Хайрат ул-аброр» достонидир. Алишер Навоий ушбу достонда *-gāh* (*-gah*), *-fām*, *-gūn* ва шу каби бир қатор исмий аффиксоид орқали ясалган сўзлардан фойдаланади ёки модел асосида ўзи янги сўзлар ясайди. Бу бир томондан Навоий даврида маданиятимиз муштараклигидан далолат берса, иккинчи томондан аффиксоидлар билан сўз яшаш ўта маҳсулдор ва кенг имкониятларга эгаллигини кўрсатади. Ушбу аффиксоидларнинг асл маъносини ҳамда уларнинг сўз яшашдаги маъносини очиб бериш орқали туркий тилга ўзлашган форсий сўзларнинг маъносини тушунишга ёрдам беради.

Ҳозирги замон форс тилида аффиксоидларнинг икки тури, яъни исмий ва феълий аффиксоидлар орқали сўз ясалиш усулидан фойдаланиш кенг тарқалгандир. Ушбу масала бўйича бир қатор тадқиқотлар олиб борилган. Ўзбек эроншунос олимлари А. Қуронбеков, рус эроншунос олимлари Ю.А. Рубинчик, Л.С. Пейсиков, С.А. Алиев, В.И. Месамед, О.М. Сотова, Е. Гладкова, эрон олими И. Калбосий ва бошқаларнинг ишлари шулар жумласидандир. Аммо классик форс тилида аффиксоидлар мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотлар учратмаймиз. О. Касимов¹нинг тадқиқот ишида аффиксоидлар хусусиятига эга бўлган кўпгина воситаларни аффикслар қаторида қўрилганини кузатишимиз мумкин.

Аффиксоидлар аффикс бўлмай, сўзларда уларнинг вазифаларини бажарадиган восита ҳисобланади. Турли хил назарий адабиётларда уларга нисбатан турли терминлар

¹ Касимов О. Суффиксальное словообразование имен существительных в «Шахнаме» Абулкаси́ма Фирдоуси. АКД. – Душанбе, 1988.

ишлатилган: «словоморфема (сўз-морфема)»¹, «полуаффикс (яримаффикс)»², «полусуффикс (яримсуффикс)»³, «трансформированная корневая морфема (трансформацияга учраган ўзак морфема)»⁴, «аффиксоид»⁵, «префиксоид»⁶, «композиитоид»⁷, «šebh-e vandhā (аффиксларга ўхшаш)»⁸. Тадқиқот ишимизда «аффиксоид» терминдан фойдаланилди.

Мазкур мақолада «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги «форсий ўзак + исмий аффиксоид» моделида ясалган сўзлар таҳлилга тортилган. Уларни «Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достони конкорданси»⁹ орқали кўриб чиқамиз.

گāh -gāh / گ (-gah) аффиксоиди. Деҳхудо луғати¹⁰да گāh сўзи куйидаги тўла маъноларда талкин қилинади: 1) «тахт»; 2) «курси»; 3) «жой», «макон»; 4) «мақом», «оҳанг»; 5) «аср», «давр», «замон», «вақт», «муддат»; 6) «фасл», «мавсум». Мазкур луғатда گāh баъзи сўзларга қўшилиб, «ўрин» ва «пайт» маъноларидаги суффикс сифатида ишлатилиши кўрсатилади.

Классик форс тилида گāh сермахсул исмий аффиксоид бўлиб, аксарият ҳолларда отлардан янги сўзлар ясайди ва «ўрин», «пайт» маъно белгиларини ифодалайди. Лекин кўпроқ «ўрин» маъносини билдирувчи сўзлар ясайди. گāh -gāh қисқарган шакли گ (-gah) кўринишида ҳам ишлатилади¹¹. «Ҳайрат ул-аброр» достонида иккала вариант ҳам «форсий ўзак + исмий аффиксоид» модели учун қўлланилганлиги кузатилади, масалан, ārāmāh (6/17; 43/2; 54/83), čāštāh (26/84), dastāh (30/22), guzargāh (22/17; 32/113; 50/77), kārgāh (5/10; 11/46), taxtgāh (20/19), xābgāh (34/93; 48/88), ātašgah (12/28; 50/64), dargah (4/0; 20/60; 21/18; 22/48), xābgah (49/17).

Čarxi nigūn dargahida xākrōb,

Balki jābīnī bila xāšākrōb. (21/18)¹²

Келтирилган байтда «dargah» сўзидаги «dar» форсийдир ва луғат¹³да 1) «эшик», 2) «жириш жойи», 3) «оғиз», 4) «йўл», 5) «дарвоза», 6) «чегара», 7) «жопқоқ»; 8) «сарой»; 9) «боб», «фасл»; 10) «босқич»; 11) «усул»; 12) «навбат», «гал», «марта» маънолари

¹ Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., Из-во Московского университета, 1973. – С. 96.

² Алиев С.А. Полуаффиксация в системе словообразования современного персидского языка. АКД. – М., 1985; Антропова Н.А. Словообразование немецкой разговорной лексики. АДД. – М., 2006; Рубинчик Ю.А. Грамматика современного литературного персидского языка. – М., 2001; Рязанов В.Ю. Особенности синхронных связей словосложения и аффиксации в современном английском языке (полуаффиксация как один из путей их взаимодействия). КД. – М., 2000; Сотова О.М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке. АКД. – М., 2008; Гладкова Е. Глагольная полуаффиксация как продуктивная словообразовательная модель в общественно-политической лексике современного персидского языка //Филология и культура, №3, 2018, –С.14-21; Нишанбаева А. И. Продуктивные именные полуаффиксы префиксального типа в современном персидском языке //Вестник Челябинского государственного университета, № 33 (287), 2012, –С.157-160.

³ Дьячкова Е.С. Полусуффиксы и образования с ними в современном английском языке. АКД. – Барнаул, 2007.

⁴ Тилембулова С.Н. Трансформированные корневые морфемы. На материалах русских префиксоидов и их аналогов в английском и казахском языках. КД. – Саратов, 2000.

⁵ Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Т.: «Ўқитувчи», 1985.

⁶ Плещинская А.И. Развитие префиксоидного словообразования в русском языке. На материалах слов с элементами аудио-, видео-, кино-, радио-, теле-, фото-. КД. – Казань, 2005.

⁷ Месамед В.И. Калькирование как один из способов пополнения словарного состава современного персидского языка. АКД. – М., 1984.

⁸ کلباسی ایران. ساخت اشتقاقی واژه در زبان فارسی امروز. تهران، 1992.

⁹ Қуронбеков А., Имомназаров М., Маннонов А. ва б. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достони конкорданси. –Т.: «Фан ва технологиялар марказининг босмаҳонаси», 2012.

¹⁰ دهخدا علی اکبر. لغتنامه، 16 جلدی. تهران، 1994-1993. جلد 11. ص. 16708-16701.

¹¹ کلباسی ایران. ساخت اشتقاقی واژه در زبان فارسی امروز. تهران، 1992. ص. 136.

¹² Байтлар «Ҳайрат ул-аброр» достонидан келтирилган бўлиб, биринчи сон фасл ва иккинчи сон байт рақамини билдиради.

¹³ دهخدا علی اکبر. لغتنامه، 16 جلدی. تهران، 1994-1993. جلد 8. ص. 9229-9225.

кўрсатилган. А. Деххудо луғати¹да «dargah» сўзининг 1) «эшик», «остона»; 2) «қаср», «чодир», «сарой»; 3) «тахт қаршиси», «хона тўри» каби маънолари берилган. Э.И. Фозилов таҳрири остидаги луғат²да 1) «эшик», «остона», «бўсаға»; 2) «даргоҳ», «ҳовли», «уй», «хонадон»; 3) «сарой», «қаср», «шоҳ саройи», «ўрда» 4) «тангри хузури», «худо қаршиси» маънолари келтирилган. Ушбу байтда «dargah» сўзи эгик осмонга нисбатан «қаршиси» маъносини ифодалаганлиги кузатилди.

گون -gun нинг Деххудо луғати³да мустақил маънолари: 1) «ранг», «тус»; 2) «тур»; 3) «яноқ»; 4) «сифат»; 5) «қонун», «усул» бўлиб, аффиксоид сифатида «ранг», «тур», «ўхшашлик» маъноларини беради ва бошқаларга нисбатан суффикслик хусусияти кўпроқ сезилсада, бу аффиксоид воситасида сўз яшаш моделининг махсулдорлиги учун уни бутунлай суффикслар қаторига киритиш мумкин эмас. Шуни айтиш керакки, дарий тилида бу аффиксоид суффикслар қаторида кўрилади⁴. Классик форс тилида бу аффиксоид асосан от ва сифатлардан рангни билдирувчи сифат сўз туркумига оид сўзларни ясайди. Мазкур аффиксоидни И.Калбосий аффикслар қаторига киритиб, унинг «ўхшашлик» маъносидаги варианты сифатида **يون -yun** ишлатилишини кўрсатади⁵: **همایون homāyun** «бахтли» (**هما homā** «ҳумо қуши»); **زریون zaryun** «тилла ранг» (**زر zar** «тилла»); **آزریون āzaryun** «оташин» (**آذر āzar** «олов»).

«Хайрат ул-аброр» достонида «форсий ўзак + исмий аффиксоид» модели асосида ясалган сўзлардан *gulgūn* (52/93), *maygūn* (42/19), *sīmgūn* (48/12), *zangārgūn* (18/27; 54/25) учради.

Dīn yolidā qānga boyalgān badan,

Qāndur aṇa ḥullayi gulgūn kafan. (52/93)

Юқоридаги байтда «gulgūn» сўзидаги «gul» форсийдир ва луғат⁶да 1) «гул»; 2) *мажоз.* «юз, рухсор ранги»; 3) «натижа», «фойда»; 4) «қизил ранг»; 5) «олов учқуни»; 6) «яхши», «сара»; 7) «нуқта», «доғ» маънолари келтирилган. А. Деххудо луғати⁷да «gulgūn» сўзининг 1) «қизил ранг»; 2) *мажоз.* «энг сара от (хайвон)»; 3) «Фарҳод маъшуқаси Шириннинг оти (хайвон)»; Э.И. Фозилов таҳрири остидаги луғат⁸да 1) «гулранг», «пуштиранг», «қизил»; 2) «Ширин минадиган отнинг номи» маънолари берилган. Мазкур байтда қонга бурканган кафаннинг «қизил ранги» маъносини ифодаламакда.

گون -gūn аффиксоидига **فام -fām** аффиксоиди синоним, шунинг учун улар «ранг» маъносида бир қаторда ишлатилиши мумкин. **فام fām**нинг «Луғатнома»⁹да мустақил маънолари куйидагилардан иборат: 1) «қарз»; 2) «мажбурият», 3) «ранг». Ҳасан Энзелий **فام -fām** яримаффиксини аффиксларга киритади¹⁰.

«Хайрат ул-аброр» достонида «форсий ўзак + исмий аффиксоид» модели асосида *āyīnafām* (3/25), *zahr fām* (48/56), *gul fām* (38/65; 15/19), *talx fām* (54/102) сўзлари ясалгандир.

Baḥr anīṇ qaṣḍi bila zahr fām.

Zahr aṣari aylab ani talx kām.

¹ دهخدا علی اکبر. لغتنامه، 16 جلدی. تهران، 1993-1994. جلد 7. ص. 9358-9357.

² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т.1. –Т.: «ФАН», 1983. –Б.453.

³ دهخدا علی اکبر. لغتنامه، 16 جلدی. تهران، 1993-1994. جلد 12. ص. 17135.

⁴ Киселева Л.Н. Язык дари Афганистана. И-во «Наука». М.1985. –С.46.

⁵ کلباسی ایران. ساخت اشتقاقی واژه در زبان فارسی امروز. تهران، 1992. ص. 137.

⁶ دهخدا علی اکبر. لغتنامه، 16 جلدی. تهران، 1993-1994. جلد 11. ص. 16933-16931.

⁷ دهخدا علی اکبر. لغتنامه، 16 جلدی. تهران، 1993-1994. جلد 11. ص. 16971.

⁸ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т.1. –Т.: «ФАН», 1983. –Б.414.

⁹ دهخدا علی اکبر. لغتنامه، 16 جلدی. تهران، 1993-1994. جلد 10. ص. 14951.

¹⁰ انزلی حسن. دستور زبان فارسی. چاپ سوم. تهران، 1992. 2. 134.

Мазкур байтда «zahr^fām» сўзидаги «zahr» форсийдир ва луғат¹да 1) «заҳар»; 2) «ғам-ғусса»; 3) «ғазаб», «қаҳр» маънолари берилгандир. А. Деххудо луғати²да «zahr^fām» сўзининг «заҳарга ўхшаш» маъноси ва «zahrgūn» сўзига синоним экани келтирилган. Э.И. Фозилов таҳрири остидаги луғатда ушбу сўз аниқланмади. Келтирилган байтда «zahr^fām» сўзи денгиз «гамга ўхшаш» бўлгани ва шунинг учун ғамгин қилгани келтирилмоқда. Ушбу мисолда fām аффиксоиди «ўхшаш» маъносини бераётгани кузатилди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, буюк сўз устаси Алишер Навоий ўз асарларида форсий сўзлардан кўп фойдаланган ва сўз яшаш воситалари ҳақида тасаввурга эга бўлган. Маъно жиҳатидан мос сўз яшаш воситасини қофияни тизиш мақсадида вариантларидан фойдаланган.

Тадқиқот натижасида «Ҳайрат ул-аброр» достонида -gāh (-gah), -fām, -gūn аффиксоидлар бириккан сўзлар аниқланди. -gāh (-gah) аффиксоиди сўзларга қўшилганида кўпинча «ўрин» маъноси, -gūn аффиксоиди кўпинча «ранг», -fām аффиксоиди «ўхшаш» ва -gūn аффиксоидига синоним равишда «ранг» маъноларини билдириши кузатилди. «Ҳайрат ул-аброр» достонида ушбу аффиксоидлар билан ясалган ārām^gāh, čāst^gāh, dast^gāh, guzargāh, kārgāh, taxt^gāh, xābgāh, ātaš^gah, dargah, xābgah; gul^gūn, may^gūn, sīm^gūn, zangārgūn; āyīna^fām, zahr^fām, gulfām, talx^fām каби сўзлар аниқланди ва уларнинг барчаси «форсий ўзак + исмий аффиксоид» модели асосида ташкил топгани маълум бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алиев С.А. Полуаффиксация в системе словообразования современного персидского языка. АКД. – М., 1985.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, I-IV жилдлар. – Тошкент, 1983-1985. I – 1983. – 646 б. II – 1983. – 642 б. III – 1984. – 622 б. IV – 1985. – 636 б.
3. Антропова Н.А. Словообразование немецкой разговорной лексики. АДД. – М., 2006.
4. Гладкова Е. Глагольная полуаффиксация как продуктивная словообразовательная модель в общественно-политической лексике современного персидского языка // Филология и культура, №3, 2018, – С.14-21.
5. Дьячкова Е.С. Полусуффиксы и образования с ними в современном английском языке. АКД. – Барнаул, 2007.
6. Касимов О. Суффиксальное словообразование имен существительных в «Шахнаме» Абулкаси́ма Фирдоуси. АКД. – Душанбе, 1988.
7. Киселева Л.Н. Язык дари Афганистана. И-во «Наука». М. 1985.
8. Куронбеков А., Имомназаров М., Маннонов А. ва б. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достони конкорданси. –Т.: «Фан ва технологиялар марказининг босмаҳонаси», 2012.
9. Месамед В.И. Калькирование как один из способов пополнения словарного состава современного персидского языка. АКД. – М., 1984.
10. Нишанбаева А.И. Продуктивные именные полуаффиксы префиксального типа в современном персидском языке // Вестник Челябинского государственного университета, № 33 (287), 2012, –С.157-160.
11. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., Из-во Московского университета, 1973.
12. Плещинская А.И. Развитие префиксоидного словообразования в русском языке. На материалах слов с элементами аудио-, видео-, кино-, радио-, теле-, фото-. КД. – Казань, 2005.
13. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного литературного персидского языка. – М., 2001.

¹ دهخدا علی اکبر. لغتنامه، 16 جلدی. تهران، 1993-1994. جلد 8. ص. 11478-11480.

² دهخدا علی اکبر. لغتنامه، 16 جلدی. تهران، 1993-1994. جلد 8. ص. 11479.

14. Рязанов В.Ю. Особенности синхронных связей словосложения и аффиксации в современном английском языке (полуаффиксация как один из путей их взаимодействия). КД. – М., 2000.

15. Сотова О.М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке. АКД. – М., 2008.

16. Тилембулова С.Н. Трансформированные корневые морфемы. На материалах русских префиксоидов и их аналогов в английском и казахском языках. КД. – Саратов, 2000.

17. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Т.: «Ўқитувчи», 1985.

18. انزلى حسن. دستور زبان فارسی. چاپ سوم. تهران، 1992. 2. 134.
19. دهخدا علی اکبر. لغتنامه، 14 جلدی. تهران، 1993-1994. جلد 1 – 1993. 1532 ص. جلد 2 – 1993. 1536 ص. جلد 3 – 1993. 1548 ص. جلد 4 – 1994. 1554 ص. جلد 5 – 1994. 1552 ص. جلد 6 – 1994. 1552 ص. جلد 7 – 1994. 1552 ص. جلد 8 – 1994. 1552 ص. جلد 9 – 1994. 1552 ص. جلد 10 – 1994. 1552 ص. جلد 11 – 1994. 1552 ص. جلد 12 – 1994. 1552 ص. جلد 13 – 1994. 1552 ص. جلد 14 – 1994. 1011 ص.

20. کلباسی ایران. ساخت اشتقاقی واژه در زبان فارسی امروز. تهران، 1992.

АЛИШЕР НАВОИЙ МАСНАВИЙЛАРИДА КЕЧГАН ТУРКИЙ СИФАТЛАР ТАҲЛИЛИ

Хаджиева Нигора Анваровна,

*Мумтоз филология ва адабий манба шунослик кафедраси ўқитувчиси, Тошкент давлат
шарқшунослик университети; Ўзбекистон.*

Навоий маснавийларидаги туркий сифатларни ҳозирги ўзбек тилидагидек икки гуруҳга бўлиш мумкин. Булар туб ва ясама сифатлардир.

Туб сифатлар том маъноси билан белги тушунчасини ифодалайди. Белги кишининг сезги аъзолари орқали сезиладиган, фаҳм идроки билан тасаввур этилган конкрет ва абстракт элементлардир.

Туб сифатларда турли грамматик, семантик ва стилистик имкониятлар қўшма сифатларга қараганда кенгроқ, яъни даража кўрсаткичлари кўпроқ туб сифатларга қўшилади. Жуфт ва такрорий сифат компонентлари туб сифатлардан бўлади.

Маснавийлардаги туб сифатларга қуйидаги мисолларни келтириш мумкин:

*Боштин-оёқ кимсаки, туздур сўзи,
Ёки бўёлгону ёвүздур сўзи¹.*

Ёки:

*То ани охир бу ариғ нияти,
Бўйла ҳаё шеваси хосияти².*

Ушбу мисолда келтирилган *туз*, *ёвуз*, *ариғ* каби сўзлар соф туркий тилдаги сўзлар бўлиб, улар туб сифатларга мисол бўла олади.

Ясама сифатлар турли йўллар билан ясалади. 1) Аффиксация (морфологик усул) билан – ўзбек тилида бошқа сўз туркумларидаги каби сифат туркумида ҳам аффиксация усули билан сўз яшаш кенг ривожланган.

¹ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. 7- том. – Тошкент: Фан, 1991. 220-б.

² Ўша асар. 173-б.

Сифат ясовчи аффикслар шакл ва функция жихатидан турли-туман бўлиб, от, равиш, феъл ясовчиларга жуда ўхшаб кетади. Баъзи сифат ясовчи аффикслар келиб чиқиши нуқтаи назаридан араб, форс-тожик тилларига мансубдир. Ҳозирги ўзбек тилида *-ли* аффикси энг маҳсулдор сифат яшаш аффикси ҳисобланади. Энди биз Навоий асарлари тилига мурожаат этиб, «бу даврда ҳам бу аффикс фаол бўлганми?» деган саволга жавоб изладик. «Ҳайрат ул-аброр» достонида бундай қўшимча билан ясалган сифат учрамади. Лекин мазкур аффикснинг эквиваленти *-лик*, (Навоий даври тилида *-лук*, *-луқ*) аффикси мавжуд ва кенг истеъмолда бўлганлигининг гувоҳи бўлдик:

*Чекти чу хат сабзаси гул узра саф,
Сабзалиқу гуллуқ ўлуб бартараф¹.*

Ушбу маснавийда *гул* сўзига *-лук* аффиксини қўшиш орқали сифат ясалган.

*Ҳар кишиким, тузлуқ эрур пешаси,
Кажрав эса чарх не андешаси².*

Бу маснавийда *туз* сўзига *-лук* аффикси қўшилиб сифат ясаган. Лекин *туз* сўзини ҳозирги давримизда англатган маънода тушунмаслик керак. Чунки, бу сўзнинг қадимда *тўғри*, *адолат* каби маънолари бўлган. Демак, ушбу маснавийда *тузлуқ* сўзини шўр маъносида эмас, *адолатли* маъносида тушуниш лозим

*Бода чу кучлуқ эди, ошиқ заиф.
Чуст йиқилди бўла олмай ҳариф³.*

Ушбу маснавийда *куч* сўзига *-лук* аффикси қўшиш ёрдамида сифат ясалган.

*Пир тўкуб ашқу чекиб ўтлуқ оҳ,
Дедик: «Бу ғам ишим этмиш табоҳ⁴.*

Шунингдек, *-ли*, *-лик* аффиксларининг зиддини ифодаловчи сифат ясовчи *-сиз* аффикси ҳам маснавийлар тилида кўп қўлланган. Масалан:

*Бил муниким, умр вафосиз дурур,
Давлат ила жоҳ баҳосиз дурур⁵.*

*Чунки жаҳон боғи вафосиз дурур,
Умр гули анда баҳосиз дурур⁶.*

*Оғиз ўлуб дурж, вале донасиз,
Тишлар ўлуб «син», вале дандонасиз⁷.*

*Сурмасиз ул кўз қарову пурфусун,
Ондин ўлуб кўзга жаҳон сурмагун⁸.*

*Шамъки йўқ анда зиё тўшаси,
Ўтсиз эрур ўйлаки, муз шўшаси⁹.*

Ушбу мисолларда *вафо*, *дандона* каби сўзлар ўзлашган сўзлар ҳисобланади. Лекин, улар туркий сифат ясовчи қўшимча билан ясалган. Шунинг учун биз уни ўз қатламга киритамиз.

¹ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. 7- том. – Тошкент: Фан, 1991. 306-б.

² Ўша асар. 214-б.

³ Ўша асар. 325-б.

⁴ Ўша асар. 212-б.

⁵ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. 7- том. – Тошкент: Фан, 1991. 344-б.

⁶ Ўша асар. 315-б.

⁷ Ўша асар. 307-б.

⁸ Ўша асар. 208-б.

⁹ Ўша асар. 191-б.

Шунингдек, **-ги, -ки, -қи, -ғи** аффикслари орқали ясалган сифатлар ҳам анчагина:

*Гар чиройи раиши қамар бўлмаса,
Лаъли лаби **тунги** шакар бўлмаса¹ (ҲА, 57).*

*Кизб қилур **бурноғи** субҳ ошкор,
Нурини кўрким, нечадур пойдор²*

***Юқориғи** қаср уза фаррух вазир,
Сокину эл амрига фармон пазир³.*

*Чун боридин юққори урди алам,
Юқориғи пояға қўйди қадам⁴.*

*Ушбу жинон равзасининг тойири,
Бўлди чу **аввалғи** чаман сойири⁵.*

Шунингдек, **-к (-ик, -ук, -ак), -қ (-иқ, -уқ, -ақ)** қўшимчалари орқали ясалган сифатлар ҳам маснавийларда учрайди:

*Гавҳари сарчаишмаи жондин **ёруқ**,
Ҳарне йўқ андин **ёруқ**, андин **ёруқ**⁶.*

*Бирига ҳар ройиҳа айлаб асар,
Хоҳ **қуруқ** нофау, гар мушки тар⁷.*

*Гарчики, йўқ шавкату сармояси,
Сендин эрур **ортуқ** анинг пояси⁸.*

*Гарчи **синуқ** игна ҳақунносдур,
Бағринг аро ханжари олмосдур⁹.*

Сифат ясовчи яна бир қўшимчалардан бири **-дек, -дай** қўшимчасидир. Бу қўшимча от, сифат, феъл, олмош сўз туркумидаги сўзлардан сифат ва равиш ҳосил қилишда актив қўлланади. Бу аффикс отларга қўшилганда предмет маъносига қиёслаш, ўхшатиш йўли билан ҳажм-миқдор, шакл кўриниш, хид, маза каби белги маъноларини ифодалаб келади:

*Ҳулал қаср ичра ҳар ён зеби зарҳал.
Кавокибдек гуҳар бирла мукаллат¹⁰ (ФШ, 111).*

*Қуши тўти, не тўтиким суруше,
Малакдек ҳулла бирла сабзнўше¹¹ (ФШ, 98).*

Отинг айту они ҳамким бу реша

¹ Ўша асар. 57-б.

² Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. 7- том. – Тошкент: Фан, 1991. 221-б.

³ Ўша асар. 95-б.

⁴ Ўша асар. 90-б.

⁵ Ўша асар. 85-б.

⁶ Ўша асар. 87-б.

⁷ Ўша асар. 96-б.

⁸ Ўша асар. 129-б.

⁹ Ўша асар. 130-б.

¹⁰ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 томлик. 8- том. – Тошкент: Фан, 1991. 111-б.

¹¹ Ўша асар. 98-б.

Ки, йўнғай мумдек хорони теша¹.

Шунингдек, маснавийларда туркий тилга хос сифат даражаларидан унумли фойдаланилган. Масалан:

Яхшироқ ул умрдин ўлмоқ йироқ,
Умр неким, андин ўлум *яхшироқ*².

Маълумки, ўзбек тилида сифатнинг қиёсий даражаси сифатга -роқ қўшимчасини қўшиш орқали ясалади. Навоий бу ўринда сифатнинг айнан қиёсий даражасидан фойдаланган. Маснавийларда ҳар бир сифат доим ҳам ўз тили қонуниятларига кўра сифат даражалари ҳосил қилинмаган. Бунда Навоийнинг сўз қўллаш маҳорати намоён бўлади. У арабий ёки форсий сифатларга туркий тилдаги қиёсий даража ясовчи қўшимчасини қўшиш орқали янги сўз ясайди. Масалан:

Шуъбадаси ваҳму гумондин фузун,
Шуъбададин доғи фузунроқ фусун³.

Маснавийларда акс этган баъзи ясалган қиёсий даража сифатларга аҳамият берилса, улар туркий тилнинг қонуниятларини ўзида мужассам этади. Яъни, улар сингармонизм қоидаларига мос ҳолда ясалган:

Арки бийикрак тўқуз афлокдин,
*Ўйлаки гардун қураи хокдин*⁴.

Ушбу байтда «бийикрак» сўзи қиёсий даража сифат бўлиб, каттароқ маъносини англатади. Сингармонизм қоидаларига мувофиқ туркий тилда ингичка талаффуз қилинадиган сўзга албатта ўзига мос қўшимча қўшилади. «Бийик» сўзи эса игичка талаффузли сўз бўлганлиги учун ҳам унга -роқ қўшимчаси эмас, -рак қўшимчаси қўшилган.

Демак, кузатишлар шуни кўрсатадики, Навоий маснавийларида ўз қатламга оид сифатлар кўп қўлланилган. Сифат даражаларини ясалишида эса туркий тилларнинг сингармонизм қонуниятлари яққол кўринади. Навоий маҳоратини очишда унинг сифатларни қўллаш услубини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

АЛИШЕР НАВОЙ АСАРЛАРИДА ЧЕЧАК ВА ГУЛ СИНОНИМЛАРИ ҲАҚИДА

Хўжамуронова Ойдин Хўжамурод қизи,

Қариш давлат университети ўзбек тилишунослиги кафедраси ўқитувчиси; Ўзбекистон.

Ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиёт даврига назар ташланса, қадимги туркий тилдаги кўплаб сўзлар бошқа тилларга ўзлашгани каби ўзга халқлар тилларидан ҳам бир қанча сўзларининг луғатимиздан жой олганлиги табиий ҳолат ҳисобланади. Ўзлашма сўзлар сўзни ўзлаштирган тилнинг қонун-қоидаларига мослашади, мослашиб янгидан-янги сўзларнинг ясалишида асос вазифасини ўтайди, шу тилга сингиб кетади, унинг

¹ Ўша асар. 91-б.

² Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. 7- том. – Тошкент: Фан, 1991. 310-б.

³ Ўша асар. 262-б.

⁴ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. 7- том. – Тошкент: Фан, 1991. 331-б.

«мулки»га айланиб «бегоналиги» сира билинмай қолади. Ана шундай сўзлар сирасига чечак (туркий) ва гул (форсий) синонимларини келтириш мумкин.

Ҳазрат Алишер Навоий асарларида *чечак* ва *гул* лексемаларининг қўлланиши ҳақида фикр юритишдан олдин, қисқача чечак ва гул лексемаларининг туркий ва форсий тилларда пайдо бўлиши, бош ва кўчма маънолари, уларнинг турли хил ёзма ёдгорликлар ва луғатларда берилиши ва изоҳланиши хусусида фикр юритиш лозим.

1. **Чечак.** Ўсимликнинг, одатда, оналик ва оталикларини ўраб турган тожибарг (гулбарг) лардан иборат гултож шаклидаги қисми. **Чечак** лексемасининг бош маъноси **изоҳли луғатда изоҳланишича**, табиий равишда ўсадиган гулли ўсимлик; гул. *Дала чечаклари. Хушбўй чечак. Шамоллар ичида мен ҳам бир шамол, Чечаклар атридан мен ҳам сармастман* (А. Орипов). **Чечак** лексемасининг **иккинчи маъноси** баданга сувли пуфакчалар тошириб, иситма чиқарадиган, кўпинча болаларда учрайдиган оғир юкумли касаллик номи. *Агарда ўзингизга ҳам чечак чиққан бўл-са, сезарсиз: мисоли галвирак бодом* (А. Қодирий). Пулингга чечак чиққанми? Керакли нарсани олиш учун ўз пулини қизғаниб, бировдан нарса сўрагувчи кишига айтиладиган ибора [11, 477-478]. Бу сўздан ўзбек тилида *чечакламоқ* –гулламоқ, *чечакла* – гул ёзмоқ каби синонимлар ҳам яратилган.

Шу ўринда айтиш лозимки, эски ўзбек адабий тилида кенг истеъмолда бўлган чечак сўзи бугунги кунда халқ сўзлашув нутқида нофаол, эскирган, насрий ва назмий асарларда, яъни бадиий услубда эса фаол қўлланади. Шу билан бирга бу сўзнинг маънодоши форс тилидан ўзлашган, ўзбек тилининг ўз мулкига айланиб кетган *гул* лексемаси чечак лексемасига нисбатан анча фаол, жонли тилда ҳам, китобий тилда ҳам кенг қўлланишда. Келинг энди чечак сўзининг пайдо бўлиш тарихи, қўлланиши хусусида илмий манбаларга, луғатларга мурожаат қилайлик. Сўнг гул сўзининг фаоллашув омиллари ҳақида фикр юритамиз.

Туркий *чечак* лексемасининг этимологияси ҳақида турли хил фикрлар мавжуд: чечак М. Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида *чечак* – чечак-гул [5, 369] тарзида берилган бўлиб, С. Е.Маловнинг «Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар» асарида *чечак* [6, 376] тарзида талаффуз этилиши қайд этилган. Ш.Раҳматуллаевнинг аниқлашича *чечак* лексемаси кейинги даврларда биринчи бўғиндаги *ч* унлиси *е* унлисига алмашган, *чечак* > *чечак* [8,421]. Қипчоқ тили хусусиятларини ўзида акс эттирган «Таржумон XIV аср ёзма обидаси» да *чечак* – чечак, гул [9,34] тарзида берилган. «Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия» асарида *чечак* (гул) «[2,272] , «XII-XIII асрлар Ўрта Осиё лексикаси Тафсири»да *чечак* «цветок» бір нәчәләр ајтур рајһан чечак болур – «некоторые говорят, что «райхан» - это цветок» [4,358] тарзида қўлланилган. А. Мусақуловнинг аниқлашича, *чечак* сўзи ёрдамида ясалган *бойчечак* атамаси қадимги туркий тилдаги «бой» (муқаддас, давлат, бойлик, таққиланган, яъни рухлар учун қурбонликка аталган нарса) ҳамда *чечак* (гул) сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган. Худди «Бойбўри» – муқаддас бўри,»Бойкўл» (Байкал) – муқаддас кўл маъносини билдиргани каби «бойчечак» сўзининг этимологик маъноси ҳам «муқаддас гул»дир [7, 22].

2. **Гул.** «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да гул лексемасининг форс тилига хослиги қайд этилган. Маъноси «ёпиқ уруғли ўсимликларнинг урчиши учун хизмат қиладиган, гулбанд, косачабарглар, тожибарглар, чангчилар ва уруғчидан иборат қисми». Унинг луғатда 7 та маъноси берилган [10, 516-522].

Гул сўзи форс тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Бу сўзнинг қандай келиб чиқиши, номланиш хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар кузатилмади. Бу лексема Ўрхун-Энасой ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида учратмадик. «Қипчоқ тили луғати»да – *гул*, XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *гул*, Алишер Навоий асарларида

атиргул тарзида учрайди: **Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилгил.**

Кузатишлардан маълум бўладики, гул сўзи кўп маъноли луғавий бирлик ва шаклдош ва маънодош сўз мақомида бўлиб, борлиқда бир қанча тушунчалар билан боғланиб, лексикографик изоҳларда гул тушунчаси билан алоқадор маънолар акс эттирилган. Ҳар бир маъно ўзига хос шаклланиш асосига эгадир. Яъни, ҳозирда гул лексемасининг «ёпиқ уруғли ўсимликларнинг урчиш учун хизмат қиладиган, гулбанд, косачабарглар, тожбарглар, чангчилар ва уруғчидан иборат қисми» маъноси эмас, балки унинг ўсимлик номини ифодаловчи маъноси бош маъно даражасига кўтарилган. Биз гул деганда «ёпиқ уруғли ўсимликларнинг урчиш учун хизмат қиладиган, гулбанд, косачабарглар, тожбарглар, чангчилар ва уруғчидан иборат қисми»ни эмас аксинча ана шу қисмни ўз ичига олган бутун бир ўсимликни тушунамиз. Контекстдан ташқарида ҳам унинг айнан шу маъноси ифодаланади. *Гул – лола, уруғчи гул, атиргул, қоқигул, бинафша, чангчи гул* каби. Ўзбек тилида гул сўзи иштирокида жуда кўплаб ясама, қўшма ва бирикмали ифодалар яратилган. Биргина гул билан копланганлик, гул экилган майдон маъносида *гулшан, гулистон, гулзор, гулбоғ, бўстон, чаман, чаманзор* каби синонимлар мавжуд.

Алишер Навоий асарларида чечак ва гул синонимларининг қўлланиши, лисоний ва нутқий муносабатлари ва воқеланишида соф лингвистик ва нолингвистик ҳамда прагматик омиллар билан иш кўриш лозим. Бу, айниқса, синонимик қатордаги ўзаро семантик жиҳатдан боғланган синонимларининг лексик маъносидаги ифода ҳажми, прагматик семаси ва услубий жиҳатлари ўзаро фарқланадиган чечак ва гул лексемаларида яққол кўзга ташланади. Хусусан, чечак ва гул синонимларнинг лисоний воқеланиши учун ҳамкорликнинг зарурлигига, ҳамкорлик эса лисоний ва нолисоний омиллар муштараклигида бўлишига олиб келади.

Чечак лексемаси «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»да гул ва чечак маъносида берилган. *Лола қон узра бўёлиб, ўт уза анбар қуюб, Бор парихон чиқмаган ғойиб чечаклардур пари* (Хазойинул-маоний) ҳамда ҳосила маъноси сифатида гўзаллик, яшнаганликнинг намоён бўлиши: *Йигитликнинг ҳар чечаги ахтар чечакларидек сипеҳр гулбунидин очилса охир субҳ асфар хазонига мунтаҳи* (Муншоот) маъносида қўлланилган [1,464].

Алишер Навоий ўз асарларида чечак лексемаси билан бир қаторда гул лексемасидан ҳам маҳорат билан фойдаланган. Бердақ Юсуф томонидан тузилган янги «Навоий тили луғати» да гул сўзининг бош маъносидан ташқари *гуллар, чечаклар, маҳбуба, севгили ёр, қизиллик, қонга ишора, фарзанд, висол, мақсад, меҳр* [3, 385-396] каби ўнлаб маънолари, Алишер Навоийнинг шеърояти мисолида изоҳланган. *Гулафшон, гулбарг, гулбез, гулафшон...* каби юзга яқин гул сўзи иштирокида ясалган номларга изоҳлар берилганки, бу гул сўзининг ўша даврда кенг истеъмода бўлганлигидан дарак беради.

Кўринадики, аслида туркийча *чечак* лексемаси XI-XIII асрлар ёзма ёдгорликларда турли фонетик ўзгаришларда қўлланган бўлиб, XIV асрлардан бошлаб форс тилидан ўзлашган гул унинг ўрнида фаол қўлланишда бўлган. Чунки гул лексема сифатида ҳар бир миллат, халқ ҳаётида ўзига хос маданий тушунчаларни ифодалаб келади. Гул сўзи маънодоши чечак лексемаси билан ҳам ўзаро фарқланишда бўлади, яъни чечак тарихий сўз мақомида келиб, услубий маънога кўра гул сўзидан фарқланиб туради. Бунда чечак сўзи бадиий услубга хосланганлик белгиси, ўз қатламга оидлиги жиҳатидан ҳам ўз маънодошидан ажралиб туради. Мисол: *Лола қон узра бўёлиб, ўт уза анбар қуюб, Бор парихон чиқмаган ғойиб чечаклардур пари* (Хазойинул-маоний) Боғ аро *гулларга ўт солди* Навоий ноласи, Бенаво булбулға, ваҳ мундоқ ун булғайму экин? (Фавойидул - кибар).

Келтирилган икки мисолдаги мисралар мазмунидан ҳам англашилиб турибдики, чечак сўзи гул сўзининг луғатда изоҳланган биринчи, яъни соф лисоний, умумистеъмол маъноси билан маънодошлик ҳосил қилиб келмоқда. Гул лексемаси ўзбек тилига ўзлашгандан сўнг ўзбек маданий ҳаётида ўзига хос ўрин тутиб, ижтимоий ҳаётда муҳим аҳамият касб этади, чунки гул тушунчаси халқимиз маданий ҳаётида узоқ даврлардан бери яшаб келади, маданиятимизнинг таркибий қисмида миллий дунёқараши асосида қайд қилинади. Бунинг сабаби эса ўша давр тилида форс тилининг бадий адабиётда ва халқ орасида фаол ишлатилганидан, қолаверса, гул сўзининг семантик қўлами ва сўз яшашдаги имкониятлари асос бўлган дейиш мумкин.

Хуллас гул ва чечак синонимлари мулоқот жараёнида турли вазият ва мақсадлардан келиб чиқиб серқирра моҳиятга эга бирлик сифатида халқ ижодиётида тимсол, кундалик нутқда, мақол ва маталларда, бадий асар ва санъат намуналарида ифодаланади. Бу орқали эса, гул ва чечак билан боғлиқ ўзбекона қараш, қадрият, маданият қабиларга хос қиёфанинг янада ёрқин тасаввур этилиши кузатилади. Гул ва чечак, гулчилик билан боғлиқ номлар замирида инсоннинг гулга бўлган меҳри, муҳаббати, ошуфталиги, орзу-интилишлари намоён бўлади.

Ўзбек халқи қадимдан то ҳозиргача гул билан боғлиқ анъанавий-мавсумий сайил ва байрамлар ўтказишган. Шу сабабли ҳам ўзбек тилида бундай сайил ва байрамларнинг ўз номлари яратилган: *Арғувон гули сайли, Қизилгул сайли, Гул байрами, Гулгардони булбулхон, Қизил гул сайли, Лола сайли, Сайли гули сурх, Чучмома сайли, Бойчечак байрами, Бойчечак сайли, Гули армуғон, Беҳи гул сайли каби.*

Ота – оналаримиз ўғил ва қиз фарзандларига «гулдай очилиб юрсин» деган ниятда гул сўзи иштирокида кўплаб исмлар қўйишга одатланиб қолишган: 1. Эркаклар исмлари: *Гулмурод, Гулмирза.* 2. Хотин-қизлар исмлари: *Гулхайри, Гулистон, Жумагул, Доногул, Гулқиз, Гулсевар, Ойгул, Гулбадан, Чамангул, Бонугул, Ойгул, Ойчечак, Гулчечак, Гулойим, Гулнора, Гулиан, Гулноза, Гулчехра, Гулбадан, Богдагул, Чиннигул,* 3. Жой номлари таркибида келиб топоним ва гидронимлар ясалишида қўлланади: *Гулдара, Гулбулоқ, Гулбоғ, қабилар.*

Умуман олганда, А.Навоий ўз асарларида чечак ва гул лексемалари воситасида ажойиб шеърӣ байтлар яратган. Шоир асарларидаги чечак ва гул сингари сўзларнинг лисоний ва нолисоний муносабатлари, уларнинг бадий санъатларда қўлланиши, лингвопоэтик хусусиятлари, ўғил ва қизлар исмларида зикрланиши, бу лексемаларнинг синонимлари, омонимлари, антонимлари, паронимларини ўрганиш тил илми учун муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 3-том. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 464.
2. Аттуҳфатуз закияту филуғатит туркия.–Т ошкент: Фан, 1968. – Б.272.
3. Бердақ Юсуф. «Навоий тили луғати». – Тошкент: Шарқ, 2018. – Б. 385-396.
4. Боровков А.К. Лексика Среднеазиатского Тефсира XII-XIII в.в. – Москва: Восточной литературы, 1963. – С.358.
5. Кошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик.1-том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 369.
6. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л.: 1951. С– 376.
7. Мусакулов А. Бойчечак –Наврўз гули // Соғлом авлод учун. 2003. №2. №. 22-бет.
8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет,2000. – Б.421.
8. Таржумон XIV аср ёзма обидаси. – Тошкент: Фан, 1980. – Б.34.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, . –Тошкент: 2006. 1-жилд. – Б. 516-522.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, . –Тошкент: 2006. 4-жилд. – Б. 477-478.

ALISHER NAVOIYNING «LAYLI VA MAJNUN» DOSTONIDA FRAZEOLOGIK NOVATORLIGI

Tamikayeva Dilafroʻz Maxmudovna,

Samarqand davlat chet tillar instituti akademik litseyi oʻqituvchisi; Oʻzbekiston.

Maʼlumki, Alisher Navoiy oʻzbek adabiy tilining asoschisi sanaladi, uning asarlari tilida oʻzbek tili Grammatik qurilishi, fonetikasi, leksikasi va frazeologiyasi, uslubiylarining eng nozik xususiyatlari oʻz ifodasini topgan. Shunga koʻra oʻzbek adabiy tili tarixini, undagi leksik va frazeologik tizimda yuz berayotgan oʻzgarishlar silsilasini tadqiq etish uchun, eng avvalo, ulugʻ shoir Alisher Navoiyning tilimiz rivojiga qoʻshgan bebaho ulushini hozirgi kun nuqtai nazaridan turib tadqiq etish juda muhim ahamiyatga ega.

Maʼlumki, tilning boshqa vositalar singari frazeologizmlarni ham oddiy, odatdagi umumtil qoʻllanishida uning shakli ham, mazmuni ham oʻzgarmaydi. Lekin taniqli soʻz sanʼatkorlari frazeologizmlarni idodiy qoʻllab, uni «yoshartiradilar», uning uslubiylar samaradorligini, taʼsirchanlik darajasini oshiradilar. Ana shunday hollarda frazeologizmlarning uslubiylar imkoniyatlari bir necha baravar ortadi [38, 124]. Iboralar ustida bunday sanʼatkorlik bilan ish tutish uslubshunoslikda «frazologik novatorlik» deb yuritiladi. Oʻzbek tilshunosligida bu atama ilk marta taniqli tilshunos olim, prof. I.Qochqortoyevning nomzodlik dissertatsiyasida tilga olingan edi. Olim keyinchalik ana shu ish negizida «Badiiy nutq stilistikasi» nomli oʻquv qoʻllanmasi yaratdi. Bu ishda «Badiiy adabiyotda tildan ijodiy-individual foydalanish» degan maxsus bob ham mavjud [99, 47-76]. Olim toʻgʻri taʼkidlaganidek, «yozuvchining til vositaladan ijodiy-individual foydalanishini oʻrganish faqat nazariy jihatdangina emas, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga egadir. Yozuvchining tildan foydalanish mahoratini oʻrganish, bir tomondan, uning individual uslubini, badiiy mahoratini chuqurroq tushunishga imkon bersa, ikkinchi tomondan, adabiy til taraqqiyotining koʻpgina nazariy masalalarini toʻgʻri hal etishga yordam beradi» [99,47-48]. Biz akademik I.Qochqortoyevning ana shu fikrlariga asoslanib, ulugʻ shoir Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostonida frazeologizmlardan foydalanishdagi novatorligini maʼlum darajada oʻrganishga harakat qilamiz.

Alisher Navoiy oddiy soʻz birikmalarini koʻchma maʼnoda qoʻllab, iboraga aylantirish usulidan keng foydalangan. Masalan, tilimizda «qasr qurmoq, qasr tuzmoq» erkin birimlari juda qadimdan qoʻllanadi. Shoir «Layli va Majnun» dostonida ana shu erkin birikma oldidan mavhum «adl // adolat» soʻzini qoʻshib, «adl qasrini tuzmoq» iborasini hosil qilgan. Bu ibora «adolat oʻrnatmoq, adolat qoʻrgʻonini mustahkam qilmoq» maʼnolarini bildirgan:

Zinhorki zulm rishtasini uz,

Insof ila adl qasrini tuz (L.M., 206-b, 37-bob)

Keltirilgan baytning dastlabki misrasida qoʻllangan «zulm rishtasini uzmoq» iborasi «adl qasrini tuzmoq» iborasi bilan oʻzaro zid maʼnodoshlik xususiyatiga ega boʻlgan. Xuddi shuningdek, «dars oʻtmoq // dars aytmoq» erkin birikmalari ham taʼlim-tarbiya jarayonida faol qoʻllanadi. Shoir ana shu erkin birikmani «himmat» soʻzi yordamida kengaytirib, «darsi himmat aytmoq» iborasini shakllantirishga muvaffaq boʻlgan. Bu ibora «himmat koʻrsatmoq, himmatli boʻlmoq, himmatdan dars (saboq) bermok» maʼnolarini bildiradi:

Cholib falak uzra koʻsi rifʼat,

Aytib malak ichra darsi himmat (L.M., 25-b, 6-bob)

Shoir arabcha «alif» va «dol» harflarining shakliga asoslanib «alif qadini dol qilmoq» iborasini ham hosil qilgan, bu ibora «tik qomatini bukmoq, azob bermoq» ma'nolarini bildiradi:

Etgach alif qadin qilib dol,

Majnun ayog'in o'pti filhol (L.M., 115-b, 23-bob)

«Ashk» so'zi eskirgan, kitobiy forscha bo'lib, «ko'z yoshi» ma'nosini bildiradi. Xuddi ana shu so'z yordamida shakllangan «ashk suvini oqizmoq», «ashki gulrang to'kmoq», «ashkidek to'kmoq», «ashkidek yugurmoq», «ashki nishon yog'ilmoq», «ashkrezon o'lmoq» iboralari dostonida qo'llanib, personajlarning qayg'u-alamini, ichki kechinmalarini ifodalash vositasiga aylangan:

Ey kimki qilib parig'a majnun,

Ashk suyin oqizib jigargun. (L.M., 5-bet, 1-bob)

Majnunki uy ichra qoldi diltang,

Ko'zdin to'kar erdi ashki gulrang (L.M., 152-b, 29-bob)

Motamzodalar kabi o'kurdi,

Naffal sori ashkidek yugurdi (L.M., 116-b, 23-bob)

Ham ashki nishon anga yog'indek,

Ham po'yada sekridi choqindek (L.M., 196-bet, 35-bob)

Laylidan o'lub tarab gurezon,

Tong sham'idek o'ldi ashkrezon (L.M., 170-bet, 31-bob)

Shuningdek, dostonida «ashk» (ko'z yoshi) so'zining semantik doirasi ta'sirida uch komponentli «gadolik ashkin sochmoq» iborasi hosil qilingan, bu ibora «muhtojlik yig'isi, tilanchilik ko'z yoshini to'kmoq» ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan:

Gadolig' ashkin sochmoq va «shayan lillah» ovochin ochmoq (L.M., 9-bet, 2-bob) (osmon, falak, ko'zi) bilan munosabatga kiritib, «gardun ko'ziga o'q urmoq» iborasini hosil qilgan:

Bu yoyig'a chun qurar edi o'q,

Gardun ko'ziga urar edi o'q (L.M., 84-bet, 9-bob)

«Layli va Majnun» dostonida «gul» so'zining juft va takror qo'llanishi asosida ham individual-muallif iboralari hosil qilingan. Masalan, «gul-gul etmoq» iborasi «chaman-chaman qilmoq, qip-qizil qilmoq» ma'nolarini bildiradi, «gul boshi uza gul ochilmoq» iborasi esa «davlat, baxt egasi bo'lmoq» ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan:

O'z ko'nglagini anga jul etti,

Qon yoshidin ani gul-gul etti

Shoxi tarabim bu dam qilib gul,

Boshim uza tongla ochilib gul (L.M., 93-bet, 19-bob)

Shoir o'z dostonida «davlati vasl» va «lazzati vasl» izofalarining o'zaro qofiyadoshligi ta'sirida ham ta'sirchan iboralarni shakllantirishga muvaffaq bo'lgan:

Majnung'aki etti davlati vasl,

Fahm etmagan erdi lazzati vasl (L.M., 171-bet, 32-bob)

Adabiy tilimizda «o'lmoq, vafot etmoq» ma'nosini ifodalovchi yuzdan ortiq iboralar mavjud. A.Omonturdiyevning kuzatishlariga qaraganda, «o'lmoq» ma'nosini ifodalovchi evfemik iboralar qatoriga ajali yetmoq, armon bilan ketmoq, asfalasofilinga ketmoq, bandalikni bajo keltirmoq singari juda ko'plab turg'un birikmalar kiradi¹. Alisher Navoiy xuddi shu

¹ Omonturdiyev A. O'zbek tilining qisqacha evfemik lug'ati.-Toshkent:Fan,2006.

ma'noni ifodalash uchun dostonida «jahondin bormoq» iborasidan foydalanadi. E'tiborli tomoni shundaki, E. Umarov lug'atida xuddi shu ma'noni ifodalovchi «jahondin kechmoq» iborasi qayd qilingan [108,54], «jahondin bormoq» iborasi o'rin olmagan:

*Hajr ichra to'yub ramida jondin,
Armon bilan bordilar jahondin (L.M., 197-b, 35-bob)
Solib sanga iztirob har dam,
Ka'bamni qilib xarob har dam (L.M., 180-b,33-bob)*

Tilimizda arabcha, eskirgan «kufroni ne'mat» birikmasi «ne'mat qadrini bilmaslik, ko'rnamaklik» ma'nolarini bildiradi. «Layli va Majnun» dostonida ana shu birikma tarkibidagi dastlabki so'zni «kofir» so'zi bilan almashtirish va uni «aylamoq» fe'li bilan kengaytirish hisobiga «kofiri ne'matlik aylamoq» iborasi hosil qilingan hamda bu ibora «noshukrlik qilmoq, noshukr bo'lmoq» ma'nolarini ifodalashga vosita bo'lgan:

*Yo'q kam xizmatlig' ayladim ko'p,
Kofiri ne'matlig' ayladim ko'p (L.M., 181-bet, 33-bob)*

Dostonida «ko'ngil» komponenti yordamida «ko'ngli simobdek titramoq, qaltiramoq» iborasining arxaik, eskirgan variant hosil qilingan:

*Devonda erdi pech ila tob,
Titrab ko'ngli nechukki siymob (L.M., 195-bet, 35-bob)*

Xuddi shuningdek, tilimizda «ko'ngliga qaramoq» iborasi «rayiga bormoq, yon bosmoq» ma'nolarini bildiradi va bu ibora oldingi bobda aytilganidek, eng qadimgi, umumturkiy iboralardan biri sanaladi. Alisher Navoiy «Layli va Majnun» dostonida xuddi shu ma'noni ifodalash uchun «ko'nglini tarozi qilmoq» iborasini hosil qilgan. Bu ibora E.Umarov lug'atida qayd qilinmagan:

*Ko'nglini atong qilib tarozi,
Bo'lmish ne ul istaganga rozi (L.M., 141-bet,27-bob)*

Arabcha «nishot» so'zi «shodlik, xursandlik, xurramlik» ma'nolarini bildiradi [NATIL,P, 464]. Shoir «Layli va Majnun» dostonida ana shu so'z semantikasi negizida «nishot ayog'in ushatmoq» iborasini shakllantirgan. Bu ibora dostonida «xursandchilik davomiga shikast yetkazmoq, xursandchilikni, shodlikni buzmoq» ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan:

*Toshi ushotib nishot ayog'in,
Gardi yoshurub tarab charog'in (L.M., 178-bet, 33- bob)*

Tilimizda forscha – tojikcha «osmon» so'zi asosida shakllangan «dudu osmonga chiqdi», «fig'oni osmonga chiqdi», «osmondan kelmoq», «boshi osmonga yetdi», «oyog'ini osmondan keltirmoq», «yer bilan osmoncha farq bor», «osmonga ustun bo'larmiding» kabi juda ko'plab iboralar qo'llanadi. Forscha-tojikcha eskirgan «sipehr» so'zi ham «osmon, taqdir, zamon» ma'nolarini ifodalaydi hamda bu so'z Alisher Navoiy «Layli va Majnun» dostonida «osmonning bag'ri teshilmoq» iborasini «sipehrning bag'ri teshilmoq» shaklida qo'llashi o'sha davr eski o'zbek badiiy uslubi uchun mayor darajasida edi:

*Kim bag'ri sipehrning teshildi,
Ul nola o'qi guzora qildi (L.M., 192-bet, 35-bob)*

Shu bilan birga dostonida «sipehr» so'zi asosida shakllangan «sipehri Kahkashon (bo'lmoq),», «sipehri nurfon» singari bir qator iboralarning qo'llanilishini ham ana shunday eski o'zbek tilining badiiy uslubi uchun meyoriy holat deb qabul qilish lozim bo'ladi:

*Zanjiri junun erur nishoni,
Anduh sipehri Kahkashoni (L.M., 10-bet, 2-bob)
O'tgan kechakim sipehri nurfon,
Nur ustiga bo'ldi zulmatafkan (L.M.,34-bet, 9-bob)*

Umuman olganda, kelgusida ulug' shoir Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostonidagi frazeologik navotirligi maxsus o'rganilishi zarur. Tilshunoslik oldidagi dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Alisher Navoiy «Xamsa»si (tadqiqotlar). – Toshkent, Fan, 1986. – 144 b.
2. Ahmedov T. Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostoni. -Toshkent, Fan, 1968, 206-221.
3. Qayumov A Ishq vodiysi chechaklari (Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostoni haqida).-Toshkent, Fan, 1985.-112b.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati, to'rt tomlik, I-IV tomlar.

УЧИНЧИ КЕНГАШ. НАВОИЙ АСАРЛАРИ ПОЭТИКАСИ ВА ҚИЁСИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИК МАСАЛАЛАРИ

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА МАҚТАЪ ҚЎЛЛАШ САНЪАТИ

Салоҳий Дилором Исомиддин қизи,

*профессор, филология фанлари доктори, Самарқанд давлат чет тиллар институти
Яқин шарқ тиллари кафедраси; Ўзбекистон.*

Алишер Навоий бадий асар композициясини ишлашда жаҳон адабиёти миқёсида тенги йўқ сўз санъаткорларидан бири ҳисобланади. У ўзининг биринчи расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя»га ёзган дебочасида ғазал поэтикаси ва композицияси масалаларига тўхталиб, бу борадаги танқидий мулоҳазаларини шундай баён этади: «Яна буким, сойир давовинда расмий ғазал услубидинки, шойиъ турур, тажовуз қилиб, махсус навъларда сўз арўсининг жилвасига ва жамолига оройиш бермайдурурлар. Ва агар аҳёнан матлаъе махсус навъда воқеъ бўлса, ҳамул матлаъ услуби билан итмом хилъатин ва анжом қисватин кийдурмайдурурлар, балки тутагунча агар бир байт мазмуни висол баҳорида гулоройлиқ қилса, яна бири фироқ хазонида хорнамоилиқ қилибдурур. Бу сурат доғи муносабатдин йироқ ва мулояматдин қироқ кўрунди. Ул жиҳатдин саъй қилиндики, ҳар мазмунда матлаъе воқеъ бўлса, аксар андоқ бўлғайким, мақтаъгача сурат хайсиятидин мувофиқ ва маъни жонибидин мутобиқ тушғай».¹

Навоийнинг мазкур мулоҳазаларидан маълумки, у шеърнинг ғоявий ва бадий таъсир қувватига алоҳида эътибор бергани ҳолда, ғазалнинг ғоявий-эстетик асосларини ташкил этувчи унсурлар тақомили поэтика соҳасидаги мавжуд қоида ва анъаналарнинг қатъий адабий канон доирасида қайта ишланилиши ва ривожлантирилишига бевосита боғлиқ деб ҳисоблайди. Шу мақсадда шоир шарқ девончилиги соҳасида тўпланган анъана ва тажрибаларни умумлаштириб, уларни тамоман янги шакл ва мазмунда ривожлантириб дунёга келтирган девони «Бадоеъ ул-бидоя»га «Дебоча» ёзади. Бу дебочада Навоий бадий ижодда халққа фойдали мазмуннинг муҳимлиги, бадий шаклнинг ҳам гўзал ишланган бўлиши, ғазал яратганда кўпроқ мавзунинг яқпора усулда ёзилишига эътибор бериш, ҳар бир лирик навъ хусусиятига кўра мазмун танлаш, муҳаббат ҳақидаги шеърларда ҳам маърифатомез фикрларни жо қилиш, бу навъ шеъриятда беҳаё тавсифни йўлатмаслик масалалари хусусида фикр билдиради.

Навоийнинг композиция масаласида ғазалга нисбатан бўлган қатор талаблари, яъни, ғазалнинг аниқ бир мавзуси бўлиши лозимлиги, шоир ғоя-мақсадининг шу мавзу орқали ифодаланиши, лирик қаҳрамон кечинмаларининг конкрет шароит билан боғланиши, байтларнинг мазмунан изчил ривож, матлаъ ва мақтаънинг ҳам мавзу ва мазмун юзасидан мантиқан ўринли, ғазал ғояси билан уйғун бўлиши каби масалалар унинг ўзи томонидан назарий жиҳатдан ишланиб, қатъий адабий қонуният даражасига етган эди.

Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» девонларини тузиш даврида ўз лирик асарларида бадий фикрнинг муаллиф ғоя-мақсади ёрқинроқ акс этган асар марказий нуқтасига қадар изчил ва динамик ривожланишига, шеърнинг давомида келадиган тасвирнинг ҳам коммуникатив ва эмоционал жиҳатдан маълум йўналишга эга бўлишига аҳамият берган. Бу умуман, Навоий лирикасига хос бўлган етакчи бадий хусусиятлардан бири - образнинг тадрижий тақомили принципига алоқадор бадий тасвир тарзининг бир кўринишидир. Мақсуд Шайхзода «...тадриж приёми рус поэтикасидаги «нагнетание» терминига бадал бўла олур»,² дейди.

¹ Алишер Навоий. МАТ. XX томлик. 1-т. – Тошкент, 1987, 22-б.

² Шайхзода. Асарлар. У1 томлик, У т.: Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент, 1973. 78-б.

Шоир ғазалларининг асосий типлари ҳақида фикр билдирар экан, Ё.Исҳоқов «Албатта, ҳар бир ғазалда, у қандай типда бўлишидан қатъий назар, шоирнинг субъектив муносабати у ёки бу даражада ўз аксини топади. Лекин, ғазалдаги ана шу объектив ва субъектив моментларнинг (яъни коммуникатив ва эмоционал тасвирнинг) ўзаро мувозанати унинг характери - тасвир типи билан чамбарчас боғлиқ»¹ деб таъкидлайди. Навоийнинг ҳар бир алоҳида олинган ғазалида бу муносабатлар (яъни, объектив ва субъектив моментлар муносабати) муайян шакл ва мазмунда кўринар экан, уни бевосита ғазал характерининг, ундаги тасвир типининг белгиловчи хусусиятларидан бири деб ҳам баҳолаш мумкин.

Шоир лирик девонларини солиштириб, таркибидан байтлар чиқариб олинган ёки қўшимча байтлар киритилган ғазаллар юзасидан ўтказилган кузатувлар шуни кўрсатадики, Навоий ғазал ҳажми ва унинг ғазал композицияси учун тутган аҳамияти масалалари борасида ҳам ўзининг бадиий-эстетик принципларига эга бўлган. Чунончи, шоирнинг аксари таъриф, тавсиф, мадҳ, васф типдаги ва бу тушунчаларнинг қўшилиб кўриниши асосида яратилган ғазаллари етти байтдан иборат бўлиб, улар асосан ишқий тематикадаги, композицияси ихчам образли тасвир асосида қурилган ғазаллардир.

Навоийнинг тўққиз байтли ғазаллари эса мавзу ва семантик структура жиҳатидан хилма-хил бўлган шарҳи ҳол ва мулоҳазавий типдаги ғазаллардир. Ишқий мавзудаги бундай ҳажмли ғазалларда бадиий тасвир етти байтли ғазалларга нисбатан шоирнинг фалсафий-поэтик мулоҳазалари асосида кенгайтирилади, уларда лирик қаҳрамон кечинмалари тасвирида шикоят мотивлари, тушкун психологик руҳ устунлик қилади. Шоирнинг муҳим фалсафий ғоялари, жиддий ижтимоий фикр ва хулосалари ифодаси учун ўн бир ва ундан ортик байтли ғазаллар имконияти кенгроқ ҳисобланади. Чунки, бундай ғазаларда шоир бадиий тасвирнинг турли комбинацияларидан, ҳажм жиҳатидан каттароқ лирик жанрларга тааллуқли бўлган асарлардаги баъзи композицион унсурлардан ҳам (масалан, тасвирий типдаги ғазалларда сюжет чизиғи каби) фойдалана олади. Демак, шеър композициясидаги тасвир типлари унинг ҳажмини белгилашда муайян таъсир кўрсатиш имкониятига ҳам эга экан.

Бу фикрлардан шу нарса аён бўладики, Навоий ғазал ҳажми масаласида фақат туркий шеърятдагина эмас, балки бутун шарқ ғазалчилигида ҳам адабий қонуният даражасига кўтарила оладиган эстетик мулоҳазалари ва адабий принципларини бевосита ва билвосита баён этди, ғазал формасининг бу жиҳатдан ҳам ижодий такомилга эришуви лозимлигини беқиёс шеърияти мисолида кўрсатди.

Навоий ғазалиётида мактаъ ва мактаъдан олдинги ўринда келиб, мазмун ва услуб жиҳатидан нисбий мустақиллик руҳига эга бўлган байтлар муҳим поэтик мавқеъ эгаллайди. Шоирнинг ғазал мавзуи ва мазмуни юзасидан чиқарган мантиқий хулосасини ёки тасвир объектига нисбатан бўлган субъектив муносабатини, хусусан, унинг муҳим фалсафий-ижтимоий ғояларини ифода этувчи мактаъдан олдинги байтларни А.Ҳайитметов лирик чекиниш сифатидаги байтлар деб атаган. Ё.Исҳоқовнинг фикрича эса, «Навоийнинг муҳим фалсафий, ижтимоий фикр ва хулосаларини юксак эмоционал формада ифода этган шеърый жанр деб аташ мумкин»² Навоийнинг ғазал композициясидаги ҳар бир алоҳида олинган байтлар ва семантик бўлақларни якуний мантиқий хулоса воситасида яхлит лирик асар қилиб бирлаштирувчи мактаъ ва мактаъдан олдинги байтларга бўлган ижодий муносабати унинг шеърияти матнлари вариантларида (бир шеър матни бир неча нусхалари) ҳам кўринади. Жумладан, шоирнинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-нихоя» таркибига кирган мактаъи бўлмаган ғазаллари мактаъ билан таъминланган. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» га 42 чи, «Наводир ун-нихоя»га эса 43-ўринда киритилган мулоҳазавий бир ғазал бунга мисол бўла олади. Бу ғазал композицияси шоирнинг чуқур ижтимоий-фалсафий мулоҳазалари асосида қурилган бўлиб, услуб жиҳатидан ҳам ўзига хосликка эга. Яъни, ғазал байтларидаги мисраълараро боғланиш ўзига хос оригинал бир қонуниятга бўйсундирилган. Ана шу

¹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент, 1983. 56-б.

² Шу асар, 63-б.

жихатдан, яъни мисраъларнинг услубий боғланиши юзасидан ғазални уч қисмга ажратиш мумкин. Чунончи, биринчи, иккинчи, учинчи байтларнинг биринчи мисраъларида шоирнинг ибратомуз хулосавий фикрлари берилиб, иккинчи мисраълар уларни бир томондан изоҳлаб келса, иккинчи томондан, яна бир бор киноя, кесатик тарзидаги умумлашма хулосалардан иборатдир. Байтларда мисраълар ўзаро риторик сўроқлар воситасида интонация йўли билан боғланади. Эътибор қилинг:

Кимса ҳаргиз кўрмади чун аҳли даврондин вафо,
Улки даврон офатидур не тамаъ андин вафо?!
Жониму умрумдур ул ой бевафо бўлса не тонг,
Қайда кўрмиш кимса ҳаргиз умр ила жондин вафо?!
Гар вафо қилсанг эрур андинки, бордурсен пари,
Йўқса ким оламда кўрмиш навъи инсондин вафо?!

Ғазалнинг кейинги икки байти (4-5) чуқур ижтимоий мазмунда шоирнинг даврон ва даврон аҳлидан, бевафо ёрдан («ёр» тушунчаси бу ерда кенг маънода, яъни, барча лирик қаҳрамон «кўнглини олиши» мумкин бўлган шахслар маъносида) шикоят мотивлари билан йўғрилгандир. Бу байтларда аввалги байтлардан фарқли ўлароқ, хулосавий фикрлар иккинчи мисраъларда берилиб, биринчи мисраълар уларнинг сабабини изоҳлаб келади. Жумладан, грамматик воситалар («чун» - «чунки» эргаштирувчи боғловчиси, «вахки» ундов сўзи) ана шу мақсад ифодаси учун хизмат қилдирилган:

Ваҳки, даврон аҳлидин жуз бевафолиғ кўрмади,
Ҳар нечаким кўрдилар мен зори хайрондин вафо.
Чун вафо гулбарги даврон боғида очилмади,
Бежихатдур кимки истар бу гулистондин вафо.

Ғазалнинг биринчи қисмида муаллиф фикрлари маърифий мазмундаги тезислар шаклида ифодаланган бўлса, унинг иккинчи қисмида шоир шахсининг иштироки кўзга ташланади. Ғазалнинг учинчи қисми, яъни мақтаъдан олдинги байт ва мақтаъда эса шоир шахси олдинги планга чиқади. Бу байтларда ҳам мисраълар сабабий боғланиш орқали бири иккинчисини изоҳлаб келади. Бироқ, уларнинг аввалги байтлардан фарқли жиҳати шундаки, аввалги байтларда сабабий-мантикий боғлиқлик икки мисраъ ўртасида юз берган бўлса, бу байтларнинг иккинчи мисраъларида бутун шеър мазмунига тааллуқли бўлган сабаб мотивлари ва муаллифнинг якуний мантикий хулосалари ифода этилади:

Кимса кўнглин кимсадин истаб вафо олдурмасун
Ким, манга худ етмади ул кўнглум олгондин вафо.
Эй Навоий, гар вафосиз чикти ул султони ҳусн,
Топдинг элдинким, тиларсен эмди султондин вафо?!

Ғазалнинг биринчи варианты, яъни «Илк девон» матнида мақтаъ бор, унинг «Бадоеъ ул-бидоя» матни эса мақтаъсиз. Мақтаъдан олдин келувчи олтинчи байт шоир ғоя-мақсадининг хулосавий ифодаси сифатида шеърга якун ясаган. Девонларида ғазаллар ҳажмининг етти байтдан кам бўлмаслиги принципига амал қилган Навоий бу ғазал композициясини ҳам ҳажм ҳамда семантик-эмоционал тасвир такомили борасидаги мулоҳазалар юзасидан мақтаъли бўлишини маъкул кўрган. Чунки, ғазалнинг биринчи қисмидаги байтлар каби мақтаъда мисраъларнинг риторик сўроқ воситасида боғланиши шеър композициясида бадиий тасвир яхлитлигини таъминлайди. Шу ўринда бир савол туғилади: нега Навоий ғазални «Бадоеъ ул-бидоя» девонига мақтаъсиз ҳолда киритган? Унинг «Наводир ун-нихоя» ва «Фавойид ул-кибар» нусхаларига эса чиқариб олинган мақтаъни қайтадан қўшган?

Мақтаъни ғазалнинг умумий мазмунидан узилган ҳолда олиб қарасак, у шоирнинг бирор реал воқеа-ҳодиса муносабати билан ёзган эпиграммаси тарзида намоён бўлади. Аммо, у мазкур ғазал ниҳоясига жойлаштирилар экан, бу таассурот ғазалнинг умумий руҳида ҳам акс этади. Бу эса бевосита ғазалнинг ёзилиш даври ҳақидаги мулоҳазаларнинг ейғонишига сабаб бўлади.

Албатта, Навоий мақтаъда султон образини тасодифан киритмаган. Шоирнинг барча

жанрлардаги лирик асарларида бўлгани каби султон образи бу байтда ҳам ўзининг ҳаётдаги реал прототипига эгадек кўринади. Шундай бўлмаганда, Навоий бу образни умумлашма, типик образ сифатида отнинг кўплик грамматик формасида бериши ёки ғоявий фикрлари хулосаси учун бошқа образлар, бадий лавҳалардан фойдаланиши мумкин эди. Демак, байтдаги фикр йўналиши реал Султонга қаратилган.

Агар мақтаънинг «Наводир ун-ниҳоя» девони тартиб берилиши даврида ғазалга қайта қўшилганлигига эътибор берсак, унинг 80-йиллар ўрталарида шоир давлат ишларидан расман ўзини четга олиб, султон ва амалдорлар билан бўлган муносабатлардан қаттиқ чарчаган дамлардаги кайфияти ифодаси бўлиши мумкин, деган хулоса чиқади. Чунки, мақтаъда шоирнинг замона султонидан норози ҳолдаги руҳий кайфияти равшан акс этиб турибди.

Ғазал шоирнинг ёшлик даврига тааллуқли. Шоирнинг ёшлик ва йигитлик даври биографиясида бевосита из қолдирган султонлар - унга ниҳоятда ғамхўр бўлган Муҳаммад Султон Мирзо, Абулқосим Бобур Мирзо (Мирзо Улуғбекнинг укаси Бойсунгур Мирзонинг ўғиллари) ва шоирнинг Ҳиротни учинчи марта тарк этишига бевосита сабабчи бўлган Абусаид Мирзолардир. Агар ғазал Навоийнинг мамлакат султонидан вафо кутмаган бир даврида, яъни Самарқанд сафари олдидан ёзилганлиги эҳтимолини эътиборга оладиган бўлсак, «Бадоеъ ул-бидоя» га тартиб бериш даврида Навоий маълум мулоҳазалар нуқтаи назаридан уни ғазал таркибига киритмаган бўлиши мумкин. Чунки, Султон Хусайн Бойқаронинг бевосита ғамхўрлиги ва раҳнамолиги остида ўзининг биринчи расмий девонига тартиб бераётган шоир бу девонга элдан ва султондан қаттиқ шикоят пафоси уфуриб турган байтни киритишни истиҳола қилган. Кейинчалик эса, «Наводир ун-ниҳоя» ни тузиш даврида ғазал композицияси бутунлигини ўйлаб уни қайтадан ғазал таркибига киритган. Ана шу мулоҳазалар қуйидаги хулосаларни чиқаришга имкон беради: кўзда тутилаётган ғазал Навоийнинг ижтимоий-маърифий йўсиндаги тадрижли ғазалларидан биридир. Уч вариантда бўлган бу ғазалнинг кейинги вариантидаги мақтаъ ўқувчи диққатини бевосита муаллифнинг ҳаёти билан боғлиқ муносабатлар доирасига тортиб, ғазалнинг умумий руҳига воқеабандлик хусусиятини киритади. Бундан ташқари, Навоийнинг мақтаъ ёзилган даврдаги сиёсий қарашларини ҳам ифода этади. Навоийнинг ёшлик лирикасига тегишли бўлган бу ғазал у бу даврда катта муҳаббат қўйган подшоҳлар («Ҳар гадоким бўрёи факр эрур қисват анго» ва «Илк девон» даги бошқа ғазалларни эсланг) – ака-укалар – Султон Муҳаммад Мирзо (1456) ва Абулқосим Бобур Мирзо (1457) вафотларидан кейин, 1464 йилда Машҳаддан Ҳиротга қайтиб, оғир қийинчиликларни бошидан кечираётган бир даврда яратилган. Ғазалнинг «Илк девон» дан жой олганлиги Навоийнинг Самарқанд сафари олдидан, яъни, 1464-1465/66 йиллар оралигида ёзилганлигини тасдиқлайди. Демак, Навоий лирикаси хусусиятларини изчил ўрганиш орқали айрим ғазаллар матнларидаги ранг-барангликлар воситасида шоир биографиясининг баъзи жиҳатларига оид муҳим маълумотларга эга бўлиш мумкин, шунингдек, ғазаллардаги поэтик усуллар ва бадий тасвир хусусиятларини ҳам чуқурроқ текшириш имконияти пайдо бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. МАТ. XX томлик. 1-т. – Тошкент, 1987.
2. Шайхзода. Асарлар. У1 томлик, У т.: Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент, 1973.
3. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент, 1983.
4. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент, 2012.
5. Салоҳий Д. Навоийнинг шеърӣ услуби масалалари. – Тошкент, 2005.
6. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент, 1961.

MIR ALISHER NAVOIY VA XUSHHOLXON XATAKNING QIYOSI

Muhammad Zamir Tsor,

Professor, Balx universiteti Til va adabiyot fakulteti, Pashtu kafedrası; Afg'oniston.

Kirish

Prezident Ashraf G'ani 1395 yilda (shamsiy) Navoiy simpoziumida so'zga chiqdi (nutq so'zladi) va dedi: «Bizning pashtu tili va adabiyoti tarixida Xushholxon Xatak bobomiz bor, u pashtu adbiyotining burilish nuqtasi bo'lsa, shunga o'xshab Mir Alisher Navoiy ham barcha turkiy-o'zbek adabiyotining burilish nuqtasi hamda yangi davr boshlab bergan davlat arbobidirlar»¹. Ushbu maqola mavzusi ham ikki buyuk shaxsning tegishli maqomlarini (pozitsiyalarni) taqqoslash va ularning hayoti, hunari va boshqa o'ziga xos jihatlari tasnifiga bag'ishlanadi.

Mir Alisher Navoiy shubxasiz Afg'onistonning va jaxonning buyuk shaxsidir; bu yerda ham uning surati chizilgan va yoki ismi zikr etilgan ommaviy joylar kam emas; Afg'oniston hukumati Alisher Navoiy nomiga medal ham zarb etdi. Ammo shunga qaramasdan bu buyuk zot Afg'onistonning qadr-qimmatli va g'ururga to'la merosi hisoblanadi. Sizning mamlakatingizning milliy va rasmiy tili, pashtu, notiqalar orasida yaxshi tarona sifatida tanilgan. Pashtu tilida ushbu maqolani yozishda, Navoiyga doir to'liq maqola yozilmagan, yoki ko'zimga tashlanmagan. Boshqa tomondan Xushholxon Xatak Alisher Navoiydan sal kam ikki asr so'ng yashab o'tgan. O'z paytida boshqa olimlar tomonidan unga pashtu tili otasi maqomi berilgan.

Hozirda masala shundaki, ushbu ikki buyuk shaxs o'rtasidagi mushtarklik va farq nimada? Bu savollarga javob berishdan oldin ikkala shaxsning hayoti haqida qisqacha to'xtalsak, so'ngra ularning umumiy tomonlarini o'rganib chiqsak.

Mir Alisher Navoiy

Nizomiddin Mir Alisher Navoiy 1441 yil Afg'onistonning Hirot viloyatida dunyoga keldi. Otasi G'iyosiddin Kichkina turk-uyg'uri bo'lib, temuriylar saroyining amaldorlaridan, xonadonning ishonchli kishilaridan edi. Navoiyning ota-onasi o'z vaqtida davlat hokimlari bilan yaxshi aloqaga ega bo'lganlar. Mirzo Boyqaroning nevarasi Husayn Boyqaro Hirotga podshox bo'ldi. Mir Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning bolalikdagi do'sti, hamda bir joyda ta'lim olgan edilar. «Sulton Husayn Boyqaro, Alisher va Darvesh Alibeg, Alisherning akalari, o'zini aka-ukalari (ko'kaldosh) sanab, o'zining bir farmonida Alisherni o'zining emikdosh akasi maqomida keltiradi (sulton hazratlarining eng yaqin kishisi)» (Valid Tug'an, 41 bet). Ularning do'stligi o'limigacha davom etdi.

Alisher Navoiyning otasi Shohrux vafotidan so'ng uni Iroqqa olib ketayotganida 6 yoshda edi. Alisher yo'lda Taft shahrida Temuriylar tarixi yozuvchisi Sharafiddin Yazdiy bilan ko'rishadi (Muhammadzoda Siddiq, 1387, 12 bet). Alisher 15 yoshida Mashhadga jo'nab ketadi va u yerda ta'limini davom ettiradi. 20 yoshida Hirotga qaytti, so'ngra Samarqandga ketti. U o'zining bir asarida Hasan Ardasherqa quyidagi holatni bayon qiladi: «men shoirman, o'zimni Nizomiy va Firdavsiydan kam hisoblamayman. Men mumtoz shaxsdirman, lekin Hirotga azob va mashaqqatdan boshqa hech narsa olmadim. Hirot Samarqandliklarning (Abu Said) hukumatidek go'yo, unda talonchilik va johillik mavjud. Hunarmandlarning kafani bir nechta qora mis tangalarga almashtiriladi. Bu yerda yaqin do'stim yo'q. Hech qanday huquq ham bizga berilmagan. Hatto yashashga joy ham berilmadi. Bu uyatdan halos bo'laymi yoki vatanni tashlab ketaymi? Men tahsil olishni hoxlayman» (Valid Tug'an, 42 bet).

Alisher Navoiy Samarqandda ikki yil Fazlulloh xonaqohisida taxsil oldi. Hirot sulton Husayn Boyqaro tomonidan qo'lga olinganidan so'ng, u Alisherni – bolalikdagi do'stini

¹ OCS: https://ocs.gov.af/pa/statement_details/173

Hirotda chaqiradi. Alisher ham jo'nab ketadi va u yerda Boyqaroning maslaxatchisi bo'lib qoladi.

Alisher o'z zamonasining ko'zga ko'ringan shaxslari, arboblari bilan juda yaqin aloqada bo'lgan. Abdurahmon Jomiy, Kamoliddin Behzod, Voiz Koshfiy... - shu kabi yuzlab olimu ulamolar bilan ijodiy hamkorlikda bo'lgan. Sulton Husayn Boyqaro siyosatini tartibga sologan va o'z nufuziga ega bo'lgan. Eng muhimi shuki u chig'atoy adabiyotining buyuk vakili. U 1501 yilda yurak hurujidan vafot etadi. (Muhammadi, 27 bet).

Xushholxon Xatak

Xushholxon Xatak Mir Alisher Navoiydan deyarli 2 asr keyin hijriy 1022-yilda (melodiy 1613-1689) Paeshovar yaqinidagi Akora deb nomlanuvchi joyda (hududda) dunyoga kelgan. Otasining ismi Shahbozxon edi. Xushholxon dunyoga kelgan vaqtda Dehli mo'g'ul imperatori Jaloliddin Akbarning o'g'li Nuriddin Jahongir (1014-1037) qo'l ostida edi.

Alloma, olim Habibiy «Xushholxonning marvarilari» muqaddimasida shunday yozadi: Xushholxon yoshligida o'z davrining barcha zarur va mashxur fanlarini o'rgangan. Uning so'zlaridan ko'rinib turibdiki u islomiy ilimlarda, masalan, fiqh, hadis, tafsir va boshqa aqliy va falsafiy bilimlarda masalan mantiq, hikmat va adabiyot ilimlarida, fikr va ritorikaning tamoyillari, masalan ma'no, ibora, aruz, qofiya va boshqa ilmlarni o'rgangan. Shuningdek u o'z davrining taniqli olimlari bilan uchrashuvlar o'tkazgan. Shulardan biri Mavlono Abdulhakim Siyolkuti (hijriy 1067 yilda vafot etgan) edi.

Xushholxon qavmlar o'rtasidagi janglarda ishtirok etgan paytida hali 13 yoshda edi. U Yusufzoilar bilan jangda qatnashdi. Xushholxon Shahbozxonning to'ng'ich farzandi bo'lgan. Qabilaviy an'anaga ko'ra otasi vafotidan so'ng u xataklar qabilasining sardori etib tayinlangan.

Sardor etib tayinlanganidan so'ng 40 kun o'tgach u yaralandi va shu yara azobi bilan 3 kun o'tgach, ovga chiqdi, so'ng amakisi hazrat shayx Rahmkorning huzuriga ko'rgani bordi va qishloqqa qaytib keldi. U Yusufdan o'z otasining qasosini olish uchun hujum qilishga qaror qildi, va Akaxeloning bir necha qishloqlariga o't qo'yildi. Ushbu jangdan keyin Hindistonning mo'g'ul imperatori Shahobiddin Shoh Jahon farmon chiqarib unga sardorlik mansabini taqdim etdi. Ammo 1074 yilda u mo'g'ullar tomonidan asirga olingan va Hindistondagi Ratnabur zindonida qamoqqa olingan.

Zindondan so'ng u o'sha davrdagi hukmron tuzumga qarshi kurashdi va umrining oxirigacha o'z millatini himoya qilish uchun qilichini tushurmadi. Hijriy 1100 yilda rabiyul soniyning 28 chi juma kunida (melodiy 1689 -yilning 20 fevralida) 78 yoshida vafot etdi.

Mir Alisher Navoiy va Xushholxon Xatakning qiyosi

Mir Alisher Navoiy va Xushholxon Xatak nafaqat turli xil makon va zamonda yashab ijod etgan, - biri ikki asr oldin Hirotda davlatning vaziri, ikkinchisi esa Peshovar hukumati bilan aloqa va tajribaga ega bo'lgan – balki til, siyosat va shaxsiyatda ham farqqa egadirlar.

Alisher turkiy chig'atoy tili shoir va yozuvchisi bo'lsa, Xushholxon pashtu yozuvchisidir. Ikkala til dunyo tillari oilasining boshqa-boshqa guruh tarkibiga kiradi. Pashtu hind-yevropa va turkiy-chig'atoy turkiy tillar oilasiga tegishli. Tarixdan ma'lumki pashtu va o'zbek tillari orasida forsiy tili ham mavjud bo'lgan. Shu sababli hamki pashtunlar o'zbek-turkiy shoirlarini bilishmaydi.

Siyosiy jihatdan amir Alisher Navoiy sulton Husayn Boyqaro davlatining deyarli hamma ishlarini bajarardi. Davlat g'aznasi uning qo'l ostida edi. U zarur deb hisoblangan barcha ishlarni qilardi: 380ta jamoat madrasalarini qurdi va u aslida 1000ta shunday joylarni qurilishi rejada borligi aytgandi ammo umri yetmay qoldi. Bundan tashqari madaniy sohalarida namoyondalarini bir joyga jamladi va in'omlar hadya qildi. Farmonlardan tashqari uning o'z o'rni bor edi. U barcha vazirlar ichida yuqorida (to'rida) o'tirar edi. Uning maslahati bilan vazirlar tayinlanar yoki haydalar edi. Sulton Husayn Boyqaro ham uni juda asrab avaylagan. Hattoki qalbiga ozor berishni ham istamagan. Doktor Atoulloh Hasani va Amir Namti Limoiy o'zlarining maqolalarida shuni ham keltirib o'tgan – Husayn Boyqaro Alisher uchun Xo'ja

Majiddin Muhammad dastgohga olib keladi va hurmatini joyiga qo‘ygan holda Astrobod viloyatiga jo‘natadi (Hasani, 1392, 64 bet).

Xushholxon Xatak Shohjaxon hukumati davrida Dehlini markazida bo‘lgan. U Akorada otasining joyini egallagach o‘zlarining o‘zaro urushidan so‘ngra Shohjaxon tomonidan sardor etib tayinlangan. Dastavval o‘z foydasi uchun harbiy lavozimda ishlagan va o‘z xalqi oldida jangchi (misol uchun Yusufzoy va Bangshular bilan bo‘lgan jangi) timsolini gavdalantirdi. U hukmdorlardan Avrangzeb tomonidan qamoqqa olingan. Bu hodisa uning hayotiga burilish berdi. Zindonda u o‘zining qamoqdan keyingi hayoti to‘g‘risida shunday deydi:

Bu qamoqdan keyin shunday bir qat‘iyat
Xushholxonning shunday bir hoziru-nozir jazmi
Yoki qo‘lga olingan Makka
Yo mo‘g‘ullar bilan minglab
(Azmun, 2018, 1059 bet)

Xushholxon zindondan ozod bo‘lgach, dastlab jangu-jadallar bilan band bo‘ldi. Bu yo‘lda uning mo‘g‘ullarga qarshi nafrati kuchaydi.

(Alko‘zay, 1397, 175 bet).

Shaxsiyatiga ko‘ra ham Amir Alisher Navoiy va Xushholxon Xatak o‘rtasida farqlar ko‘zga tashlanadi. Tadqiqotlarim asosida shuni aytishim mumkinki, Amir Alisher Navoiy sokin, iqtidorli, havsalali diplomat bo‘lgan. Doktor Husayn Muhammadzoda Siddiq «Muhokamatul lug‘atayn» ning kirish qismida Zabihulloh Safo shunday deydi: «Alisher Navoiy tavozeli, odobli va mehribon kishi edi. Odamlar bilan juda xushmuomala bo‘lgan, ayniqsa shoir va adabiyot ahli bilan doim birga bo‘lgan, ularni tarbiyalash, rivojlantirish va rag‘batlantirish borasida peshqadam bo‘lgan» (Navoiy, 1387, 15 bet). Shuningdek, Sulton Husayn Bayqaro saltanatidagi isyon va boshboldoqliklar Alisher Navoiyning hikmat va shijoati bilan hal qilinganiga tarixchilar shubha qilmaydi. Masalan Husayn Bayqaroning o‘g‘li Badiuzzamon Mirzo ketma ket isyonchilarni otasini og‘ir va xatarli qiyinchiliklarga yuzlanishiga sababchi bo‘ldi. Agar Navoiyning sa‘y-harakatlari bo‘lmaganda, ota-o‘g‘ilning mojarolari tinchlik bilan oxiriga yetmagan bo‘lard (Navoiy, 1394, 21-bet). Bu A. Navoiyning naqadar siyosat borasida mohir ekanini ko‘rsatadi.

Ammo Xushholxon Xatak bir jangchi bo‘lgan. U qo‘rqmas va jasur shaxs bo‘lgan, zindonga tushishidan oldin va keyin juda ko‘p jangler qilgan, yo o‘z dushmanlariga qarshi yo mo‘g‘ullarga qarshi – shu sababdan uni «qilich va qalam sohibi» deyishadi.

Afg‘on nomusiga qilichni bog‘ladim
Zamonning nomusli Xushholxon Xatakiman

لا تراوسه بي ماغزه په كرار نه دي
چا چې ما سره وهلى سر په سنگ دى

(Sobir, 1397, 362 bet)

Bu bayt shuni ko‘rsatadiki, Xushholxon Xatak diplomatic usuldan ko‘ra qilichdan rohatlangan. Xatto tosh bilan bo‘lsaham urardi:

Haligacha u miyyasini tinchlantirmagan
Kimki meni urgan bo‘lsa boshi toshgadir
Jangdan bo‘sh vaqtlarida ovga chiqardi:

طبیعت می عطایی نه د تحصیل دی
که خبریم د املا په استعمال

یو ساعت به می په درس شل می په ښکار و
کله ښکار پرېښوم په کسب د کمال

د جهان تحصیل به کل واره زما و

که اخته نه وای د ښکار په اشتغال

Shuningdek u qo‘rqmas ham bo‘lgan. Kimdir uning islohotlariga ovoz bermasa, dunyo vayron bo‘lsa bo‘lmasa o‘z ishini qilgan yoki o‘z so‘zini aytgan:

Men Xushhol o‘z bilganimni qildim

Yurtda biror qo‘rqmas bo‘lsa men uni do‘st bildim

Men Xushhol zaif emasman, qo‘rqmayman

Ochiqchasiga hayqiraman, qasam ichaman.

(Xatak, 1397, 541-bet)

Ammo bu kabi tafovutlar bo‘lishiga qaramasdan, Xushholxon Xatak va Alisher Navoiy o‘rtasida ikkita muhim o‘xshashlik mavjud: 1. Millatparvarlik – ikkovi ham o‘z xalqi va o‘z tilini sevgan va ularga sodiq bo‘lgan. 2. Ikkalasi ham o‘z tilida she‘r va adabiyot bayrog‘ini ko‘targan va madaniy rivojlanishga katta hissa qo‘shgan.

«Alisher Navoiy Islomiy e‘tiqodlarni sevishi bilan birga o‘z tili (turkiy) va millatiga nisbatan muhabbati kuchli bo‘lgan. Chuning uchun o‘zing barcha salohiyatini turkey sh‘erga bag‘ishagan va turklar tarixida muhim rol o‘ynagan» (Tug‘on 51-bet).

U o‘zining «Lison ut-tayr» asarida turk adabiyoti dunyoda bayrog‘ini balan ko‘targani va turklarga yangi ko‘rinish (imej) bergani bilan faxrlanadi va shuni ham iddao qiladi: Alisher Navoiydan oldin turkey-chig‘atoy tilida, tadqiqotchilarning ichonchi komilki, bunday ahamiyatli shoir o‘tmagan. A. Navoiy o‘zi hamzamon bo‘lgan turkiy tilde ijod qilgan bir nechta shoirlarni «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarida zikr qilgan: Mavlono Lutfiydan tashqari Mir Haydar Xorazmiy, Gadoyi, Naqibi, Mir Said Kobuli, Amiri, Sakkoki va boshqa shoirlar. Ammo ularning hech biri Navoiydek turki-chig‘atoy tilida ijod qilib nasr va nazmga hissa qo‘sholmagan.

Navoiy zamonida fors tili ustuvor edi. Yozish, o‘qish va barcha rasmiy ishlar forsiyda edi, xatto turk saroylarida ham forsiyda gaplashilardi. Tukzabon shoirlar ham forsiyda sher yozardi. G‘aznaviylar va Saljuqiylar ham forsiy tilni rivojlantirdi. Ayniqsa Alp Arslon Saljuqiy o‘g‘li To‘g‘rul ham faqat forsiyda she‘r yozgan (Tug‘on, 52-bet). Bir rivojlangan til ustuvor bo‘lib turgan vaqtda qadri tushib ketgan tilni maydonga olib chiqish ahamiyati katta bo‘lgan vazifa edi. Ammo Alisher bu kurashda g‘olib bo‘ldi. Turki – chig‘atoy tili o‘z asridayoq Hirot va boshqa mintaqalarda keng yoyildi.

Shu sababli hozirgi tadqiqotchilar Navoiyni turkiy adabiyotning otasi asos soluvchisi deb hisoblaydilar.

(Hasani, 1392, 69-bet)

Xushholxon Xatak ham pashtu adabiyotini otasi hisoblanadi:

د خوشحال خټک په ژبه برکت شه چې ويل کا په پښتو له هره بابه

(Xatak, 1397, 439-bet)

Xushholxon Xatak pashtu tilini tiriltirdi. Pashtu undan oldin faqat nazm va milliy qo'shiqlarda aytilardi. Va yoki Boyazid Ro'shon va Oxund Darvezaning diniy va ta'limiy nasrlarida bor edi. Boshqa bir devoniy adabiyotda yo'q edi.

Xushholxon Xatak pashtu nasrini soda va ravon bayon qildi, u dastornoma va bayozini oddiy va xalqchil yozdi.

Xushholxon Xatakning she'rlari shakl va janr jihatidan boy edi – g'azal, ruboiy, masnaviy, qasida, muxammas, musaddas, tarji'band, qit'a va boshqa janrlarda she'rlar yozdi. Ba'zi muashshar va murabba'lari ham bor. Janriga ko'ra, pashtu she'riyatini faqat diniy va tasavvufiy mavzulardan olib chiqdi va doston, jangarilik, tanqidiy, ijtimoiy va tibbiy mavzularda, xatto hazil she'rlar ham uning she'rlarida o'z aksini topdi.

Alisher Navoiy va Xushholxon Xatak til va millatparvarligi o'z tillarini forsiydan ustun qilmoqchi bo'ganini bildirmaydi, faqat o'z ona tilini tiriltirish uchun harakat qilgan va bu ishlari bilan boshqalarga motivatsiya bergan. Ikkovining ham forsiyda ham she'rlari borligi buning isbotidir. Ammo ikkala shoir va yozuvchining forsiyga qanchalik ta'siri bo'lganligi – bu boshqa masala.

Mutoalamdan kelib chiqqan holda shuni aytishim kerakki, Alisher Navoiy va Xushholxon Xatakning ijodini solishtirganda A. Navoiyning turkiy-chig'atoy tilini rivojlanishiga qo'shgan hissasi albatta yuqori va bu borada u ko'p muvaffaqiyatlarga erishgan. (Buni yana ham aniqlash uchun ko'proq tadqiqotlarga ehtiyoj bor). Ikkala ijodkorning ishlarining hajmi ko'p va samaradorlik maydoni kengdir. Ammo she'r samaradorligi va badiiy san'atning o'ziga xosliklariga ko'ra kim oldinda – buni bilish uchun albatta ikkala tilni yaxshi bilgan tadqiqotchi tomonidan o'rganilishi kerak.

Alisher Navoiy va Xushholxon Xatak, Prezident Muhammad Ashraf G'ani o'z nutqida ta'kidlaganidek: «Ikkalasi ham o'z tillarida bog'lovchi nuqtalardir, turkiy-chig'atoy tilining Amir Alisher Navoiydan oldin va keyingisi bir xil emas, xuddi Pashtu tili Xushholxon Xatakdan oldin va keyin bir xil bo'lmaganidek».

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИНИ ШАРҲЛАШ ТАЖРИБАЛАРИ

Тўхлиев Боқижон,

профессор, филология фанлари доктори, Тошкент давлат шарқшунослик университети; Ўзбекистон.

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ўз пайтида замондошларига, барча ижодкорларга ҳам, ихлосмандларга ҳам ўрнатма ва намуна мактаби эди. Бу анъана ҳозир ҳам мунтазам ва барқарор тарзда давом этмоқда. Эндиликда мамлакатимизда буюк мутафаккирнинг ҳаёти ва ижодини кенг ўрганишга алоҳида эътибор берилмаётгани яхши маълум. Яқиндагина Президентимизнинг «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580

йиллигини кенг нишонлаш тўғрисидаги» Қарори эълон қилинди. Унда, жумладан, Алишер Навоий асарларининг шарҳларини яратишга оид алоҳида банд ҳам бор.

Алишер Навоийнинг ҳар бир асари, ҳар бир банди ва ҳар бир мисраси шарҳланиши изоҳланиши, уларнинг замирига яширинганнодир маънолар замондошларимизга, хусусан, ёш авлодга етиб бориши керак.

Алишер Навоий асарларининг кўриниб турган ҳамда матн остида сир бўлиб сақлаётган маъноларини инкишоф этиш навоийшуносларимиз олдида турган энг асосий вазифалардан биридир. Буни жуда оддий бир мисол воситасида тасаввур этиш қийин эмас. Мана бу рубоийни тинглаб кўрайлик:

Кундуз кўрсанг ўзунгни маҳзун, қадаҳ ич,
Андоқки, қуёш равшану мавзун қадаҳ ич.
Ул дамки, қуёш ботти, шафақгун қадаҳ ич,
Жомингни қилиб нечукки гардун, қадаҳ ич.

Бир қарашда мазкур рубоий бир кеча-кундуздаги инсон ҳолатларини тасвирлагандек кўринади. Аниқроғи, инсоннинг эрталабдан кечгача ўз вақтини қандай ўтказиши лозимлиги ҳақидаги кўрсатмадай тасаввур ҳосил бўлади. Унга кўра, агар инсон эрталаб ўзини маҳзун – кайфиятсиз ва афтодаҳол ҳис этадган бўлса, қадаҳ кўтариши, яъни май ичиши лозим. Қуёш кўкка кўтарилиб ёруғ ва чиройли кўрина бошлаганда, яъни кундуз кунни ҳам шу иш давом этиши мақсадга мувофиқдир.

Қуёш ботганида, уфқнинг рангига мос бўлган ичимликни ичиш, ичганда ҳам унинг ҳажмини анча кўпайтирган ҳолда ичиш тавсия этилаётганидай. Зеро, бунда қадаҳнинг гардун даражасига кўтариш таклифи мавжуд.

Аслида ҳам шундайми? Мутлақо бундай эмас. Тўғри, гап инсон умри, аммо унинг бир кунни эмас, балки бутун умри ҳақида бормоқда. Кундузнинг бошланишидан қуёшнинг ботишигача бўлган вақт оралиғи инсон умрининг яхлит тимсолидир. Фақат бу ердаги қадаҳ ва унинг ичидаги ичимлик тўлалигича рамзларга таянган образлардир.

Май – реал маънода, ичимлик сифатида, инсон кайфиятини кўтаришга омил бўладиган восита деб талқин қилинади. Бу – тўғри. Аммо унинг ирфоний маъноси илоҳий билимлар мажмуини, илоҳий ишқнинг ўзини, мана шу ишқдан ҳосил бўладиган шавқ ва ҳузурни, қадаҳ эса мана шу илоҳий билимлар мужассамлашган манбани англатиши тасаввуфга оид адабиётларда кўрсатиб ўтилган. Бу манба эса ирфоний билимлар билан лиммо-лим бўлган қалб – комил инсон қалбидир. У пир, муршид, устоз, шайх сингари образларда мужасамлашади.

Агар мана шу изоҳ ва талқинларга асосланадиган бўлсак, юқоридаги рубоий мазмуни мутлақо бошқача манзараларни намоён этади. Унга кўра, Инсон болалигида ҳали ғўр ва тажрибасиз ҳолатида олам ҳодисаларининг асл мазмуни ва моҳиятини тўла ва тўғри идрок эта олмайди. Мана шу мураккаблик ва мавҳумлик олдида ўзини йўқотади. Унинг маҳзунлиги шу билан изоҳланади. Демак, у қадаҳ ичиши, маҳзунлик (олам ҳодисалари моҳиятини англашдаги имконсизлик, мавҳумлик)дан кутулиши, яъни майхона эгаси (комил инсон)дан ўзига мос ва муносиб даражадаги қадаҳни олиш (билимларни ўзлаштириш)га майлу рағбат кўрсатиши жоиз.

Умрнинг давом этаётгани қуёшнинг равшан ва мавзунлигида ўз ифодасини топган. Бу болалик билан қариликнинг оралиғини англатмоқда. Демак, олам ва одам ҳақидаги билимларни ўзлаштиришнинг қулай фурсати ҳам мана шу мудатларда амалга оширилмоғи керак.

Кундуз тугамоқда, яъни умр дақиқалари санокли. Модомики қуёш ботар экан, табиийки, ёруғ лаҳзалар қоронғилик билан алмашади (Юсуф Хос Ҳожибнинг ёшликни мунаввар ёзга, қариликнинг эса қаҳратон қишга менгзатганини эсга олайлик). Демак, мунаввар ёшлик ўрнига қарилик етиб келди. «*Шафақгун*» – шафақ – уфқнинг рангига ишора. Айни пайтда бу майнинг ранги ҳамдир. Қизил май мазкур ичимлик тури орасида

энг тоза, тиниқ ва кучининг баландлиги билан ажралиб туради. Демак, ўзлаштирилиши лозим бўлган билимлар даражаси ҳам мана шунга мувофиқ бўлиши керак. *Жомнинг* осмон гардиши даражасидаги катталиққа эга бўлиши ҳақидаги талаб, мана шу билимларнинг ҳажми ва даражасига қилинётган ишорадир.

Рубойни яхлит ҳолда тасаввур қилиш энди биз учун бошқа хулосалар чиқариш омилига айланади. Демак, инсон бутун умри давомида билим олиш билан банд бўлиши лозим. Зеро, бу рубой моҳияти «бешиқдан қабргача илм ўрган» деган ҳадиси шариф мазмуни билан уйғун келади.

Айни ҳолат ғазаллар шарҳи билан ҳам муҳим натижаларни беради. Тошкент давлат шарқшуносик унiversитетида бу борада бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, «Хазойин ул-маъоний» таркибидаги биринчи девон «Ғаройиб ус-сиғар»даги ғазалларнинг шарҳли тадқиқи амалга оширилди. Ундаги ғазалларнинг барчасига луғат тузиш, уларнинг насрий баёни яратиш ҳамда илмий изоҳ ва шарҳларини юзага келтириш кўзда тутилган эди.

Бугун мен мана шу улкан хазинанинг бир қисми – «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги ғазалларнинг барчаси илк марта тўлалигича шарҳлангани ҳақидаги маълумотни сизга етказмоқчиман.

Гарчи бу алоҳида давлат гаранти лойиҳаси доирасида бажарилган бўлса-да, аслида бундай муҳташам ишнинг бошланганига анча бўлган эди.

Бундан анча 2009-2010-ўқув йилидан бошлаб устоз филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов бизнинг таклиф ва илтимосимиз билан мана шу ишга алоҳида урғу бериб дастлаб ўнта ғазални шарҳлаганларидан кейин, уларнинг сонини юзтага етказишни кўнгилаларига туғиб қўйган ва бу ҳақда бизга ҳам билдириб қўйганларида қанчалик хурсанд бўлган эдик. Бевақт ўлим у кишини орамиздан олиб кетди ва мана шундай гўзал ва хайрли ташаббус чала қолди.

Устознинг илк таҳлил ва шарҳлари турли анжуманларда, маъруза, айрим газета ва журналларда алоҳида мақола шаклида ҳам, тўплам ва алоҳида китоб шаклида ҳам оммалашди.

Буташаббусни давом эттирган ҳолда биз «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги ғазалларни шарҳлашга қарор қилдик. Бу ишда бизга таниқли олимларимиз Иброҳим Ҳаққулов, Дилором Салоҳий, Рашид Зоҳидов, Ҳусниддин Эшонқулов, Дурдонахон Зоҳидова, Эргаш Очилов, Назора Бекова, Каромат Муллаҳўжаева, Муқаддасхон Тожибоева, Абдулҳамид Қурбонов, Озода Тожибоева, Сирдарё Ўтановалар яқиндан ёрдам беришди.

Ўрни келганида эътироф этиш жоизки, бу борада филология фанлари доктори Дилнавоз Юсупова, филология фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори Олимжон Давлатов ҳамда филология фанлари номзоди Зухра Мамадалиевалар энг кўп ва ҳўп юмушларни адо этишди.

Қуйида девондаги бир ғазалнинг талқинлари берилмоқда.

Ул ойки, жафо нардини хўблардин утуптур,
Ё Раб, не бало, меҳру вафони унутуптур.

Оғзи била писта ўчашур пучлуғидин,
Билманки, ўшул оғзи очуқ қайда бутуптур.

Ҳар дам қизик оҳим тафидин музтар ўлурмен,
Ўтлуғ нафас, эй войки, оғзим қурутуптур.

Йиллар лаби лаълинг ғамидин жони ҳазиним
Ҳасрат суйини хуни жигар бирла ютуптур.

Аксини кўнгул кўзгусида кўрдуму ўлдум,
Ким ғайрин анинг эвиги невичун ёвутуптур?

Ҳижрон кун ишқ аҳлини ўртарга магар чарх
Оташқадасида шафақ ўтин ёрутуптур.

Булбул киби хушгўй Навоийни қилиб хор,
Ул гулни кўрунг жониби бадгўй тутуптур.

— — V V — — V V — — V V — —

Мафъулу мафойилу мафойилу фаълун
Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Луғат

Утмоқ – ютмоқ. Голиб бўлмоқ.

Таф – тафт, ҳарорат; иситма, безгак.

Лаби лаъл – қизил лаб.

Ғайр – бошқа, бегона.

Чарх – осмон, фалак; маж. тақдир, толе.

Оташқада – ўтга топинувчиларнинг ибодатхонаси. Ирфоний маънода ишқ олами: илоҳий ишқ билан лиммо-лим тўлган қалб; (Сажжодий, 4)

Хушгўй – ширин суҳан, хушмуамала.

Жониб – томон, тараф

Музтар – мажбур бўлган, ночор.

Бадгўй – туҳматчи, ифвогар, тили ёмон.

Булбул – фоний орифлар рамзи бўлиб, (улар) мудом Ҳақ зикри ва унинг ҳаёли билан банд бўлишади ва нафси амморадан фориғулбол бўлишгани учун ҳақ таало ёди билан машғулдирлар» (218).

Ҳазин – мунгли, ғамгин.

Насрий баён

Жафо шатранжида кўпларни ютган ўша ой, эй худо,
Не балодирки, меҳру вафони ҳам тўла унутибди.

Оғзи била писта ўчакишибди, Бу унинг пучлигидан, (холос),
Билмайманки, ўша оғзи очик қаерда ўсган экан?!

Ҳар дам иситманинг иссиқ тафт туфайли ночор бўламан,
Эй войки, ўтли нафас оғзимни қуритибди.

Мунгли жоним лаъддек лабинг ғами туфпйли йиллар давомида
Ҳасрат сувини жигарнинг қони билан бирга ютиб келади.

(Ёрнинг) аксини кўнгил кўзгусида кўриб ўлиб бўлдим,
Ахир, у нима учун бегоналарни уйига яқинлаштирибди.

Эҳтимолки, чарх ҳижрон кунларида ишқ аҳлини ўрташ учун
ўз оташқадасида шафақ ўтини ёритгандир.

Булбул каби хушгўй Навоийни хор қилиб,
У гулни [нг қилган ишини] кўринг: бадгўйнинг ёнидан жой олиб турибди.

Шарҳ ва изоҳлар

Адабиёт тарихида «нард» сўзи иштирокида истиораларни яратиш анча катта «тажриба»га эга. У илк марта Хоразмий шеъриятида («муҳаббат нардини кўплардин утгунг») қўлланган. Алишер Навоий маъшуқа тимсолини яратишда янги истиора топади ва у «жафо нарди» тарзида шаклланади:

..... Ул ойки, жафо нардини хўблардин утуптур,
Ё Раб, не боло, меҳру вафони унутуптур.

Алишер Навоийга хос кашфиётчилик, ҳар бир ҳодисанинг бошқалар кўрмаган жиҳатларини илғаш ва ифодалаш бу ерда ҳам ўзини кўрсатиб турибди. Адиб Хоразмий шеъридаги «кўплардин» ўрнига шу вазн ва оҳангга уйғун келадиган «хўблардин» сўзини қўллайди.

Шу тарзда маъшуқа портрети ундаги ўзига хос бир жиҳатга урғу бериш билан бошланади. Ёр – гўзал. Бу хулоса «ул ой» истиорасида мужассамлашган. Шунга қарамай унда ўзгариш юз берган. Мана шу ўзгариш лирик қаҳрамонни ҳайратга солади. Ҳайртнинг сабаби иккита: 1) ёрда олдин бўлмаган хусусият пайдо бўлган. Бу мисрада қўлланган феълнинг шу шакли орқали аёнлашган. (бу ерда бевосита кузатишдан кўра, эшитилганлик маъноси кучлироқ туюлади); 2) лирик қаҳрамоннинг ўзи кузатган ҳолат ҳам бор: маъшуқа олдин «меҳру вафоли» эди. Энди эса мана шу одат унутилган. Адибнинг ҳайрати мана шунда. Ҳайрат маъноси эса «Ё Раб», ҳамда «не боло» ўзлари воситасида юзага чиққан.

Оғзи била писта ўчашур пучлуғидин,
Билманки, ўшул оғзи очуқ қайда бутуптур.

Алишер Навоийнинг халқ оғзаки ижодини, халқона ибора ва ифодаларни пухта билиши ва улардан маҳорат билан фойдалана олиши навоийшунос олимларимиз томонидан кўп марта қайд этилган. Бу ерда имана шу ҳақиқатнинг яни бир ўзига хос исботи кўзга ташланади. Бир байтда адиб пистанинг ихчам ва лўнда (миниатюр) образини яратиб еради. Писта тимсолида қўлидан бир иш келмаслигини била туриб ҳам шу ишга уринадиган, бунинг устига иш натижаси қандай бўлишидан қатъи назар мақтанишни, лоф уришни жойига қўядиган шахс образи намоён бўлади. Писта маҳбубанинг оғзи билан ўчакишади. Табиийки бу ўчакиш гўзаллик бобида бўлмоқда. Даъвогарнинг яроксизлиги очиқ кўриниб турибди: у – пуч. Пуч бўлмаса шу ишга қўл урмаган (ташхиснинг ажойиб намунаси) бўларди. Кейинги мисрадаги «оғзи очуқ» (истиора) ифодаси Навоийнинг сўз қўллашдаги ўзига хос кашфиётларидан бири сифатида эътироф этишга (бу ўринда ҳусни таълил ҳам муносиб тарзда иштирок этмоқда) арзийди. Ҳар ҳолда бу давргача (балки ундан кейин ҳам) ёзма адабиётимизда бундай образ мавжуд эмас эди.

Навбатдаги байтдан бошлаб «воқеалар ривожининг баёни бевосита лирик қаҳрамон – мен томонидан олиб борилади. Дастлаб у ўзининг ҳижрондаги руҳиятини чиза бошлайди:

Ҳар дам қизиқ оҳим тафидин музтар ўлурмен,
Ўтлуғ нафас, эй войки, оғзим курутуптур.

Байтда «музтар» сўзи таянч тушунчалардан бири сифатида иштирок этмоқда. У ҳозирги ўзбек тилида «мажбур бўлган, мажбур қилинган; муҳтож»¹ маъноларига эга. Аммо Алишер Навоий даврида унинг «ночор» маъноси устуворроқ бўлган. Қолаверса, у ҳозирги руҳий ҳолатни нисбатан тўла ва тўғри акс эттириб турибди. «Қизик (иссиқ) оҳ», «ўтлуғ нафас» истиоралари, «оғзим қурутубдур» ибораси ва «эй войки» ундовлари шу ҳолатни аниқ ва таъсирчан гавдалантиришда муносиб ёрдамчилар сифатида иштирок этмоқда. «Қизик» сўзи иштирокида ийҳом санъатининг яратилгани ҳам эътиборга молик. Бунинг учун мазкур сўзнинг икки томонига қўйилган вергулни (хаёлан) тасаввур этиш кифоя қилади.

Кейинги байт ҳам лирик қаҳрамон изтиробларининг давомилигини кўрсатишга йўналтирилган. Унда истиоралар шодаси ва ташхис муносиб безак бўла олган:

Йиллар лаби лаълинг ғамидин жони ҳазиним

Ҳасрат суйини хуни жигар бирла ютуптур.

Ошиқнинг «назари ўткир» — у ёрнинг бегоналар билан ошно бўлишга чоғланаётганини кўнгил кўзгуси орқали кўра олади:

Аксини кўнгул кўзгусида кўрдуму ўлдум,

Ким ғайрин анинг эвиге невчун ёвутуптур?

Мана шу ҳолатнинг ўзи унинг «ўлдим» дейишига тўла асос беради. Лирик қаҳрамон ҳодисанинг сбабаларини ўйлайди. Бошқа бир жиддий асос бўлмаганидан кейин, у шундай тахминга келади:

Ҳижрон куни ишқ аҳлини ўртарга магар чарх

Оташқадасида шафақ ўтин ёрутуптур.

Зардуштий ўзининг оташқадасида қанчалик эркин сезса, илоҳий ишққа ғарқ бўлган киши ҳам бу олам ҳодисалари ва улар ҳақидаги ўйлардан кутулиб, фақат ишқ ҳақидагина ўйлайди. Ҳижрон ёр ҳақида ўйлашнинг чеку чегарасиз имкони. Аммо бу имкон мавжуд бўлган шароит (ишқ аҳлини ўртовчи оташқада) оловини тобора кучайтиради. Унинг даражаси шунчаликка, шоирнинг тасвирида осмонда кўриниб турган нарса шафақ эмас, балки чархнинг оташқадасида ишқ аҳлини куйдириш учун шафақ ўтини ёртиши натижасидир. Зеро, «ишқ»нинг луғавий маъноси ҳам шунга ишора қилади. Сажжодийнинг кўрсатишича бу сўз «муҳаббатнинг ифроти, яъни юқори даражасидир...», бу сўзнинг луғавий маъноси бир гиёҳни англатади, у «ўсимликларга ўралиб олиб, уни ҳосилсиз қилади, сарғайтиради ва қурилади»² Буларнинг барчасини ифодалашда бошқа шеърӣ санъатлар қаторида, аниқса, «ҳижрон куни», «ишқ аҳли», чарх оташқадаси, «шафақ ўти» истиоралари ўзига хос кучайтирувчи тасвир самарасини бериб турибди.

Яқунловчи байтда шеърӣ санъатларнинг ўзига хос «анжумани» ташкил этилган. Унда тазод, ташбиҳ, истиора, ийҳом сингари тасвир воситалари қўлланган.

Булбул киби хушгўй Навоийни қилиб хор,

Ул гулни кўрунг жониби бадгўй тутуптур.

Навоийнинг булбулга ўхшатилишида икки хил маъно турибди: Навоий булбулга ўхшайди: унинг хонишлари ширин ва ёқимли; булбул каби ошуфта. Уларнинг ошиқлигида ҳам яқинлик мавжуд. «Хор» сўзининг қўланишида ҳам икки хил маъно бор: биринчиси, «хор қилмоқ», яъни «пастга урмоқ», «камситмоқ» бўлса, иккинчиси «тикан» маъносидир. Истиора сифатида қўлланган «гул»нинг илғанар-илғанмас ўз маъноси

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Иккинчи жилд. (А.Мадвалиев таҳрири остида) — Тошкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006, 631-бет.

² Дуктур Саид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳоту таъбироти ирфони. Чопи ҳафтўм, — Техрон, 1370, с.686.

«булбулга» ҳам лирик қаҳрамонга ҳам боғлиқ ҳолда кўринади. Бу унинг «хор» – тиканга алоқадорлигида айниқса, аниқроқ гавдаланади. Гул – хор, «хушгўй» – «бадгўй» сўзлари орасида зид маъноларнинг фаоллашгани очик сезилади.

Буларнинг барчаси адибнинг маънолар хазинаси нақадар бой ва беқиёс эканлигини кўрсатиб турибди. Улар билан яқиндан танишиш замондошларимиз, хусусан ёшларимизнинг Навоий оламига эркин ва дадилроқ кириб боришлари, бу хазинадаги маъновий олам мулкани ўзлариникига айлантиришлари учун кичик бир қадам бўлса ажаб эмас.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА САЙЙИД ҲАСАН АРДАШЕР (ШОИР СОҶИЙНОМАСИ МИСОЛИДА)

Асадов Мақсуд Хусанович,

филология фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти катта илмий ходими; Ўзбекистон.

Маълумки, Алишер Навоий соқийномаси ҳаётга ниҳоятда яқинлиги, қаҳрамонларининг маълум бир тарихий даврга мансублиги, ғоявий-бадний етуклиги билан Шарқ адабиётида яратилган мазкур жанр намуналаридан ажралиб туради. Унда шоир яшаган давр ва замоннинг турли ижтимоий, маданий, маърифий, ахлоқий масалалари бошқа лирик асарларига қараганда ҳаққоний ва ишонарли тасвирланган. Шоирга яқин бўлган шахсларнинг маънавий-руҳий ҳолати, ўзаро муносабатлари, айниқса замондош ижодкорлар тавсифлари «Хамса», «Муншаот», «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб» асарлари ва айрим тарихий манбаларда келтирилган маълумотлар билан қиёсланса, масаланинг моҳияти янада аниқлашади. Шундай шахслардан бири Саййид Ҳасан Ардашердир.

Соқийномадаги образ, тимсол ва истилоҳлар тарихий қаҳрамонларнинг шахсияти, руҳий-маънавий дунёсини билишда ҳам ўзига хос вазифа бажаради. XXVI бандда ҳам «*жоми фано*», «*маст*», «*дайри фано*», «*риндлар базми*», «*хирқа*», «*фано аҳли*», «*фано туфроғи*», «*хокнишин*», «*фонийи мутлақ*», «*солики афтода*», «*пири иршод*» каби тушунча ва сўз бирикмалари орқали Саййид Ҳасан Ардашерга ишора қилинган. Мазкур банд куйидагича бошланган:

Соқие, тут қуюбон жоми фано,

То кўрайким, недур анжоми фано¹.

Маълумки, фанонинг луғавий маъноси йўқлик, йўқ бўлмоқ. У тариқатнинг сўнгги мақоми бўлиб, Оллоҳдан бўлак ҳамма нарсадан узилиб, ёлғиз Ҳаққа боғланиш, таваккул эътиқоди билан яшаш демакдир. Мутасаввифларга кўра, фанонинг уч хил кўриниши бор: 1. Фано фил-қусуд: соликнинг ўз орзу-истаклари билан эмас, Оллоҳнинг хоҳиш ва иродасига кўра ҳаракат қилиши, ўз иродасини Оллоҳнинг иродасида фоний этиши, яъни йўқ қилиши. 2. Фано фил-шуҳуд: Оллоҳдан бўлак нарсани кўрмаслик, ишқ ва вадҳнинг таъсирида ҳар бир нарсага Оллоҳнинг тажаллийси сифатида қараш. 3. Фано фиш-шайх – Фано фил пир: муриднинг муршидга, дарвешнинг пирига фоний бўлиши. Яъни

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўртинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 708. (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади – М.А).

муриднинг ўз шахсий истак-хоҳишлари ўрнига шайхнинг маслак ва ниятларини қўйиши¹. Жами фано тимсоли эса, мана шу фикрларнинг жами, йиғиндисини англатган. Шу сабабли, шоир Саййид Ҳасан Ардашер ҳақида шундай ёзади:

*Йўқ фано дайрида ўздин хабаре,
Қолмайин ўзлукидин ҳам асаре.* (4, 709)

«Мажолисун нафоис»да шоир бу тўғрида «йигитликда зоҳир улумин касб қилиб эрди. Аммо фақр жониби ғолиб эрди» (9, 374), деб ёзади. «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»да ҳам уни «солики фоний ва гавҳари коний, орифи маоний» дея таърифлаган (10, 7). Фахрий Ҳиравийнинг ёзишича, Саййид Ҳасан Ардашер «Султон Ҳусайн Мирзо тарбия қилганлигига қарамай амирликни тарк қилди ва Мавлоно Табодгонийнинг хизматига борди. Бир нечта арбаъин ёзди ва маънавий мақсадни қўлга киритди»². Қўринадики, бу каби мулоҳазаларни соқийномадаги фикр-туйғулар ҳам тасдиқлайди. «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»да ўқиймиз: «Алар тариқ ва равиши бу фақирни андоқ шефта қилдиким, бир кун алар мулозаматиға етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди: «ташвише бўлмамиш бўлғайким, букун сендин хабар топа олмадук» (10, 8). Соқийномада бу мана бу тарзда ифода этилган:

*Мен анинг бандалигига хурсанд,
Ул дебон лек рафиқу фарзанд.* (4, 709)

Шунингдек, ёднома-хотира мазмунидаги асарида шоир Саййид Ҳасан Ардашернинг ўзи учун устоз, маънавий йўлбошчи, ҳар томонлама ибрат бўла оладиган инсон эканини айтади: «Ва фақирни фақр тариқиға далолат ва иршод қилурлар эрди...» (10, 12). Бунини соқийномадаги фикрлар ҳам тасдиқлайди:

*Манга зоҳирда атову устод,
Лек маъни аро пири иршод.* (4, 709)

Мумтоз адабиётда ринд бу дунёга этак силкиган, олам ҳодисаларига кўнгил кўзи ила боқувчи, ҳақиқат йўлига кирган мураккаб поэтик тимсол саналиши маълум. «Гулшани роз»да харобот риндлари бадий сўз санъатининг ўзига хос имкониятлари асосида қуйидагича гавдалантирилган:

*Хароботнинг жаҳонда йўқ мисоли,
Мақоми ошиқони лоуболий...
Ҳадиси можаройи шатҳу томот,
Хаёли хилвату нуру каромот,
Барин май қуйқасига алмашиб, бас,
Йиқилмишлар чу йўқлик завқидин маст³.*

«Махбуб ул-қулуб»да ринд ҳақида шундай таъриф берилган: «ринди хароботийки, май ичмак била ўтар авқоти, ҳубобдек бода ҳавоси бошида, суроҳидек бош қўяр ери соғар қошида, дайрда ҳар қаёнки базме кўруб, сабукашлик василаси билан ўзини етқуриб; номус дасторини бошидин олиб, бир журъа учун майфуруш аёғига солиб». Шу билан бирга, мутафаккир шоир ринднинг қиёфасини мана бундай чизади: «расволиқ кўйида аёғи яланг, боши хам ва бадмастлар дастбурдидин манглайи захлиқ, қоши ҳам...» Аммо ринд нафсу ҳаводан, ўткинчи орзу-истаклардан узилган («замон яхиши-ямони била иши йўқ»), кўнглини Ҳаққа, ҳақиқатга бурган олийжаноб ва олийҳиммат кишидир. Яъни «нафси гарчи туфроққа ҳамдаст, ҳиммати оллида фалак паст» (9, 481). Юқоридаги фикр-туйғулар ринд поэтик образи ҳақида билдирилган, албатта. Аммо Алишер Навоий шеъриятида ринд тимсолининг реал, ҳаётӣ асоси, прототипи ҳам мавжуд. Бу Саййид Ҳасан Ардашердир. «Чунки Навоий назарида Комил инсон ҳаёлий бир нарса эмас, балки реал ҳаётӣ одамлар, бироқ шуниси борки, бундай одам тариқат сулукини қабул қилган

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 188 – 189.

² Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Тошкент: : MUMTOZ SO'Z, 2014. – Б. 108.

³ Шайх Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Тошкент: Тамаддун, 2013. – Б. 64 – 65.

чинакам дарвеш бўлиши керак. Бошқача айтганда, идеал инсон – бу камида гўзал ахлоқли, зоҳирий ва ботиний илмларни эгаллаган фоний табиат фақир киши. Саййид Ҳасан бунинг намунаси ҳисобланган»¹. Унга бағишланган ёдномасида шоир Саййид Ҳасан Ардашернинг йигитлик чоғларида май базмлари тузганлиги ва уларга ўзи бошчилик қилганлигини айтган. Бу мажлислар ярим тун, баъзан тонгга қадар давом этган. Шоир унинг мажлис иштирокчиларига нисбатан ширин сўзли, илтифотли, сертакаллуф, қўли очик ва катта-кичикка бирдай муносабатда бўлганлигини ёзади. Шуниси кизикки, Саййид Ҳасан Ардашер майхўрлик кечаларида ҳаммадан кўп май ичса ҳам, маст бўлиб қолмаскан. Аксинча, базмдан сўнг, бошқа майхўрларни бирма-бир уйларига элтиб қўйиб, ҳар бирини ўз хонадони кишиларига топшириб, ёлғиз яшайдиган давradoшларнинг ўринларини солдириб, бошларининг ёнига кўзада сув қўйдириб қайтаркан. Сўнгга хуфтон намозини адо этиб, ўзининг хужрасида хотиржам дам оларкан: «Бу навъ риндликларга муртакиб эрдилар, ҳар намозда муножотлар қилиб, Ҳақ субҳанаҳу ва таолодан ўзлариға тавба ва тавфиқ тилар эрдилар» (9, 390). «Равзат ус-салотин» асарида ҳам у ҳақида шундай маълумот келтирилган: «Аммо риндлик айёмида дўстлари – харобот риндлари орасида эди. Ва бу ишни ундан қони қайноқроқ киши қилган эмас эди»². Соқийномада ҳам Саййид Ҳасан Ардашернинг шу каби фазилатлари улуғланган:

Риндлар базмигача ком чеккай,

Ул харобот элидин жом чеккай. (4, 709)

Кўринадики, Навоий соқийномаси шоир яшаган давр ва замон руҳини ўзида акс эттиргани билан ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Унда бадиий тасвир воситалари буюк мутафаккир дунёқараши, руҳий ва фикрий олами, шунингдек бошқа айрим асарларида келтирилган маълумотлар билан уйғун тарзда акс эттирилган. Шакл ва мазмуннинг ўзаро мувофиқлиги, шоир шахсиятининг нозик қирралари ёрқин ифода этилгани асарнинг қизиқарли ва таъсирчанлигини таъминлайди.

چغتای ادبیاتی و امیر علیشیر نوایی

پوهنوال ضیالدين قيصاری استاد دیپارتمنت
اوزبیکى فاکولته ادبیات پوهنتون بلخ

مقدمه:

تورک اوزبیک ادبیات تاریخیده چغتای تیلی (چغتایچه) چغتای ادبیاتی و چغتای اولوسی اصطلاح لری، تاریخی لریمز و ادبیاتچیلریمز گه گرچند معما بولمسه ده، عموم خلق، آیدینلر و اوزبیک تورک تیلی و ادبیاتی علاقمند لری و طلبه لریگه همده پیوره ادبیات شناسلر اوچون تاریشمه گه ارزیدیگن و بحث مناقشه موضوع سی بوله دیگن مهم مبحث لردن حسابلنه دی. بوگونکی شرط لریمزگه کوره، بو مسئله نی کوپ راق آچیقلیقه و آیدین لیکه قوشتورمه میزده فایده بار.

آته سی نینگ یاسالریگه جدی شکلده باغلیق بولگن و یاسالرگه نهایت اونم بیرگن، چنگیز خان نظامی نینگ یارغوسی دن سوروملوبولگن یارغوباشی چغتای قا آن، چنگیز خان امپراطورلیگی نینگ بیوک بیر قسمیگه صاحب بولدی. و اونینگ سلاله سیدن یلغوز ترکستانده (44) کیشی اقتدارا یگه سی بولیب دوران سوردیله. چغتای قا آن اولگه سی قرا ختایلیک لرحاکمیتی ده بولگن جایلر و ماورالنهر چیکره لرینی قمره ب آله دی.

¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннахр-Ўзбекистон, 2009. – Б. 357.

² Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2014. – Б. 108.

چغتای قا آن مملکتی بیرتماندن اویغور قومی نینگ بیرلری ، باشقه تماندن : المالع ، بیش بالیغ ، تورفان ، قاره شهر ، کاشغر ، یارکند ، ختن ، فرغانه ، چاچ ، اترار ، بناکت ، سمرقند ، بخارا ، بدخشان ، بلخ ، بامیان و کندز دن عبارت ایدی . چغتای دولتی نینگ باشکینتی قناس شهری المالیغ مجاورتی ده واقع بولگن ایدی .

بوکینگ جغرافیه ده یشه یدیکن تورک مغول طایفه لری (8 : 190) تاریخده چغتای اولوسی دیب مشهور بولدی ، بو حاکمیت شرقی تورکستانده 1599 نچی ییل گه قدر اورتیه آسیا و ماورالنهر ده 1381 م ییل گجه دوام ایته دی ، مغوللر نینگ سون و آخرگی پادشاه سی توغلوق تیمور ایسه ، امیر تیمور تمانیدن اقتداردن توشور لدی .

15 نچی عصر مورخلری ، کوپنچه جوجی الوسی نینگ ادامه سی نی اوزبیک اولوسی دیکنلر . سونگره لرده ایسه چغتای سوزی اوزبیک کلیمه سی بیلن برابر قولنه باشله دی . چغتای چنگیز خان نینگ ایککنچی اوغلینی آتی دیر .. (4 : 199)

چغتای تیلی و ادبیاتی :

چغتای تیلی (چغتایچه – چغتای تورکچه سی) چغتای ادبیاتی و چغتای اولوسی سوزلری و اصطلاح لری بیریریگه مرتبط حالده معاصر ادبیاتمیز ده ایشله تیلیب کیلماقده . بوتوغریده تاریخی و علمی منبع لرگه تیانب ، بو مقاله ده بعضی مورد لر و مهم کورینگن مسأله لرنی آچماقده اورونه میز .

چغتای تورکچه سی نینگ اینگ بیوک شاعری علیشیر نوایی اوزی ادبی تیل صفتیده قولنگن تورکچه ، ترکی ، ترکی تیل نی چغتای تیلی دیب مسمی قیلگن . نوایی زمانی نینگ ادبی تیلی نی افاده سی اوچون چغتای تیلی تعبیری نی استفاده قیله دی ، نوایی سوزگه بیرلگن مختلف جلوه لرنی تورک تیلی بیلن ، معنایی سوسله ماق (آرایش بیرماق) اوچون چغتای تیلی نی ایشلتگن لیکنی نی بیان قیله دی . دیمک که چغتای تیلی بو دوره نینگ ادبی تورک تیلی دیکن معناسیگه کیله دی . (11 : 9 – 35) . الدینگی شوروی عالم لری تورکولوژی بحث لر ده . چغتای تورکچه سی نی ایسکی اوزبیک ادبی تیلی بیلن معادل بیله دیلر و چغتای تیلی اصطلاح سی نی یره تیلگن (ساخته – مصنوعی) تیل دیب فکریوریه دیلر (7:17) .

ویلیام . رادلوف فکریچه : چغتای دیکنمیز تیل ، اویغورچه نینگ بنیاد یگه شکل لنگن (20 : 8) اوزدوره سیده گی شرقی ترکستان اورتاق ادبی تیلی دیر . اما و امیری ایسه چغتای تیلی نی اورتیه آسیا نینگ مهم ادبی تیلی صفتیده قبول قیلگن . ترکیه جمهوریتی تورکو لرژی سیده ، 15 نچی یوزییل باشلردین تا 20 نچی یوزییل باشلریگه چه دوام اینگن ، قره دینگیز ، قفقاز ، کسپین قیرغاقلری اورتیه ایران ، ترکستان ، اورتیه آسیا ، بوتون مسلمان بولگن شرقی و شمالی تورکلری اورتاق یازودن فایده لنگن تیلی نی آتی چغتای تورکچه سی دیر دیبله دی .

بونینگ یگانه استثناسی کیریمیا خانلگی دیرگه که (1475) ییل عثمانیلر اداره سیگه قوشیلگنی سببی اولرنینگ تیلی عثمانلی تورکچه سی گه ایلندی . (19 : 400)

فواد کوپرولو چغتای تیلی حقیقه بونده ی فکر یوریه دی :

چغتای سوزی نینگ اینگ کینگ معناسی مغول استیلاسیدن سونگره چنگیز خان اولاده لری طرفیدن قورولگن چغتای ایلی خانی ، التین اوردیه امپراطورلیگی نینگ مدنی مرکز لریده (13 – 15 نچی) عصر لرده انکشاف ایئتیب و تیموریلر دوره سیگه ، بالخاصه (15 نچی) عصرده کلاسیک بیر ماهیت آلیش بیلن غنی وبای بیر ادبیات یره تگن ادبی اورتیه آسیا لهجه سی دیر . کوپرولو نظردین بوادی تیل (چغتایچه) اول ترکستان و اورتیه آسیا جغرافیه سیگه اورتیه گه کیلیب ، شکل له نیب ، سونگره التین اوردیه گه یاییلگن .

(ایضاً : 401)

حاضرگی اوزبیک ادبی تیلی کتابی نینگ مولف لریگه کوره : چغتای اتمه سی مغوللر استیلاسیدن کیین پیدابولگن ، چنگیز خان نینگ اورتتچی اوغلی بولگن چغتای اورتیه آسیا و افغانستانی اداره سیگه آلگنی نتیجه سیده ، چغتای یورتی ، چغتای اولوسی ، چغتای ادبیاتی ، چغتای تیلی دیکن اتمه لر قوللنه باشله گن . (13 : 10) . چغتای ادبیاتی دغی ادبیات : « تیمور نینگ تورک قبیله لریغه ، عمومی شکله چغتای اولوسی دیب نام قوییلغان ملت غه منسوب دور . تیمور ایسکی تورک دولت عنعنه لرینی قایتیه دن تیریلنیر دی و بو دولت عنعناتینی ، منطقه نینگ اسلام مدنیتی بیلن ماس لشتوروب بیر مدنی و عصری تورک مدنیتی نینگ وجودغه کیلیتیرش اوچون چالیشدی و حقیقتن اورتیه آسیا تورکلری نینگ پارلاق یوکسلگن تاریخی تیموردن باشلنه دی : (8 : 288) پروفیسور مله یف نینگ فکریگه کوره : چغتای تورکچه سی بیر محلی لهجه ، اورتاق تیل اساسیده شکل لنمه گن ، بلکه بعضی بیر لهجه لر جمله دن اندیجان لهجه سی و اورتیه آسیا دگی تورکلر ادبی تیلی نینگ اره له شیب بیر لشوی دن اورتیه گه کیلگن چغتای تورکچه سی گه یقین جنوبی تورکچه سی خاصتاً آذری لهجه سی تأثیری قووتلی راق کورینه دی . چونکه او زماندگی فرهنگی اوجاق لر مرکز لری بولگن تبریز ، شیروان و هرات اره لریده چم برچس ارتباط برقرار بولگن . (10 : 1079)

اروپا ، چغتای تیلی (شرقی تورکی) سوزی بیلن همه دن اول (19) نچی عصر ایککنچی بمریمده آرمین . و امبری نینگ کوششی ومجارستان و المان تیلی ادبیاتی وسیله سی بیلن آشنا بولدی . و امبری اروپا لیک لر گه چغتای ادبیاتی و تیلی نی معرفی قیلش وترقه تیشگه ، باعث بولگن اینگ مهم سمیا لر دن حسابلنه دی . او چغتای اصطلاح سینی یلغوز (12 – 19 نچی) عصر اورتیه آسیا اسلامی تورک ادبیاتی نینگ تیلی اوچون ایمس ؛ بلکه او زمانده رواجده بولگن اورتیه آسیا تورک لهجه لری خاصتن اوزبیک لهجه سی اوچون هم کینگ قولنگن (19 : 401)

تورکولوژی تاریخیده هم شرق و هم غرب عالم لری مینگ بیل دوامیده ، ترکستان و اورته آسیا ده مروج بولگن ادبی تیل توغریسیده بحث یور تورکن ، استه ر ، اسپتس چغتایچه یا چغتای تیلی و ادبیاتی اصطلاح سینی قولنگن لر ؛ مثلاً : الکساندر . ن . شما یلوویچ اورته آسیا ادبی تورک تیلینی قویی ده گی چه تورث گه بوله دی :

- 1 – قارا خاتلی تورکچه سی و یا کاشغر تورکچه سی ، (11 – 12 نچی) عصر لر
 - 2 – قیچاق اوغوز تورکچه سی ، (13 – 14 نچی) عصر لر
 - 3 – چغتایچه ، (15 – 19 نچی) عصر لر
 - 4 – اوزبیکچه ، (20 نچی) عصر
- فواد کوپرولو چغتایچه نی قویی ده گی شکله تصنیف قیله دی :
- 1- بیرینچی چغتای دوره سی (13 – 14 نچی) عصر لر
 - 2- کلاسیک چغتای دوره سی (14 نچی عصر آخریدن – 15 نچی عصر اورته لر یگه چه)
 - 3- کلاسیک چغتای دوره سی (15 نچی عصر ایککنچی یریمی دن نوایی بیلن باشلنگن دوره .)
 - 4- انحطاط و آرقه گه دونوش دوره سی (17 – 19 نچی) عصر لر . (20: 270)

احمد جعفر اوغلو (11) نچی عصر دن (16) نچی عصر گه چه دوام ایتگن قراخانلر ، خوارزم تورکچه سی نی مشترک اورته آسیا تورک تیلی اصطلاح سی بیلن افاده قیلگن . اونینگ فکریگه کوره چغتایچه بودوره نینگ بنیادیگه قوریلگن ، تهدابی یوسف خاص حاجب وسیله سیگه قویلگن دن سونگره نوایی دوره سیگه چه بیر نیچه عصر دوامیده ، اورته آسیا نینگ ادبی و کلتور تیلی نی تشکیل قلیش بیلن مشترک اورته آسیا ادبی تورکچه سیدن آلینگن چغتایچه (15 – 16 نچی) عصر لر ده سمرقند و هراتگه برکمال بولیب ، اوزبیک ادبی تیلی نینگ اساسی و تهداب تاشی نقشین اوینب قالگن . (16: 211 -- 21) بو بحث ونظر لر دن بیلی بوله دی که چغتای تیلی ادبیاتی و چغتای تیلی ایسه ، چغتای ملتی (چغتای اولوسیگه) منسوب بوله دی ، اما چغتای اولوسی دیگنده ، چغتای سوئی (نسلی) دن کیلگن دیمک ، ناتوغری بوله دی . بواصللاح ، بو دوره ده یشه گن بوتون تورک طایفه لری و قبیله لری و چغتای مملکتی گه صاحب بولگن ، امیر تیمور نینگ اورته آسیا ، ایران ، قفقاز ، خراسان ماورالنهر و هندوستانده سلطنت قیلیب کیلگن نیوره ، چپوره لری نینگ ملکی و سلطنتی گه یشه ب ، تورک تیلی گه سوزله دیگن لر گه خطابن نسبت بیرلگن بیر اصطلاح دیر . شوسبیدن ، تاریخ مقیم خانی نینگ مولفی ، منشی محمد یوسف شبرغانی ، هندوستانده سلطنت قیلگن ، تیمور خاندانی دن بولگن بابری لر نی هم چغتای دیب یازه دی هرچندی که نوایی ویا بر اوز اثر لریده اوزلرینی تورک وتیلرینی تورکی دیب یازگن لر . (12 : 53) تیموریلردن سونگره ، اورته آسیا تاج تختی گه ایگه بولگن شیبانی لر و اولردن کیین اشترخانی لر اوزلرینی چغتای اولوسی دن دیمه بیب . اورنیگه ، توران پادشاه سی اوزبیک سلطانی ، بخارا امراسی بلخ و بخارا پادشاه لری دیب (7 : 4) چغتای گه قرشی مخالفت کورستگنلر ، مثال قیلیب ایتگنده (1757 نچی) بیلی بابری لر هندوستان پادشاه سی شاجهان و بخارا پادشاه سی ندرمحمد خان (نادر محمد خان) اره سیدگی بلخ شهریده واقع بولگن حادثه تاریخ مقیم خانی ده بونده ی توصیف قیلینه دی : (. . . لشکر چغتای (لشکر شاه جهان) خاطر را از ندر محمد خان جمع کردند ، خزانه و امتعه او را بدست آورده از کثرت اموال و سر انجام او در تعجب ماندند . یا باشقه بیریر ده (... خان ... هنگام شام دیوار آنرا (باغ را) ویران کرده با جمع جوانان متعهد جان سپار و مردان رز مجوی نامدار از آنجا (از باغ) برآمده عازم شبرغان و اندخوی شده ، لشکر چغتای (لشکر شاه جهان) متعاقب خان راهی شدند و در اثنای راه جنگهای عظیمی واقع شد (6 : 107 – 108) . معاصر فارس ادبیاتیده هم تورکی چغتایی ، تورکی خفانی یا اوزبیکی بیریری بیلن تینگ استفاده بولگنلیگی کورینه دی . (1 : 8)

نوایی چغتای تورکچه سی نینگ بیوک سیماسی :

چغتای تیلی و ادبیاتی نینگ ، اینگ پارلگن دوره سی بولگن (15 – 14 نچی عصر) ایسکی اوزبیک ادبی تیلی بیلن ماس ایشله تیلگن بیر اصطلاح دیر ، چونکه کورستیپ بیرگن یوقاریده گی معلومات لر یوزه سیدن جسارت بیلن ادعا قیلش ممکن که بو دوره ده ایسکی اوزبیک تیلی شکل لندی و بیترلی درجه ده انکشاف و تکامل گه نصیب بولدی؛ بو دوره ده اوزبیک ملتی نینگ تیل بایلیگی چغتای تورکچه سی بیلن یوغرولگن حالده ، ملی هویت تمثالی گه ایله نیب قالدی . بو زمانده ایسکی اوزبیک تیلی نینگ ینه بیر آتی بولگن تورک تیلی ، بیوک یا بامیز حضرت امیر علیشیر نوایی برکتی دن عالی درجه ده بر کمال تیل بولیش عنوانیگه صاحب له نیب ، ینگی بیر رسالت اوچون هدفندیر یلدی و بیوک بیر خدمت اوچون سفر بیر قیلندی که : « ... تورک تیلی یلغوز تورک خلقی معنویاتی نینگ اقتناع وسیله سی بولیب قالمه ی ، بلکه بوبیوک ملت نینگ سیاسی حاکمیتی نی تامین له ش و مستحکم له ش توغریسیده ، اولر نینگ بولینمس بوتونلیگی نی سقله شده ، خلق بیرلیگی و اتحادینی برقرار قیلشیده کیره کلی نقش اوینب ، سزوار بولگن وظیفه سینی بجریشی لازم » دیب اورگه تیب بیردی . (10: مقدمه)

نوایی بو تیل اوچون جانی باریچه کورشدی ، زمانید ده تورک شعراسی و قلمکش لرینی اوز تیل لریگه یاز مه گن و چیز مه گن لری اوچون قتیغ انتقاد قیلیب ، تورک تیلی ظرافتی و مهارتی و نزاکت بایلیگی نی علمی شکله انلتما قفه حرکت قیلدی ، همه دن اول مثال سیز بیر قدار کبی ، یلغور شاعر بولیب قالمدی ، بلکه بیر تیل شناس عالم ، ادبیا تچی و مورخ صفتیده الدینگه یورو دی ؛ آنه تیلی نینگ قول بیتیشمگن و یوزه گه چقمه گن خزینه لریدن خلقی گه بشارت بیردی . اوبجریشی اوچون بیل باغله گن ایش نینگ قیین لیگی دن قورقمه دن چغتایچه نینگ برکمالیک بیلن صاحب بولگن رقابت

کوچینی کشف ایثیب باشقه لر که انلتماقغه حرکت قیله دی . او متداوم و محتشم بیر ادبی فعالیت سایه سیده ، محاکمه اللغتین نی یازماق بیلن چغتای تیلی (اوزبیک ایسکی ادبی تیلی) نی ساده بیر کلاسیک شعر تیلی بولمه ی ، بلکه نظم و نثرنینگ هر تورو هر شکلی نی افاده ایتماق قدرتیگه صاحب ، مقتدر بیر کلتور تیلی بولگنلیگینی انیق مثال لر بیلن کورستیپ بیردی .

نوایی اثر لری کوپ نازک صنعت لردن بای ، رنگارنگ خیال لر بیلن یوغرولگن تیگیس ، ایخچم آهنگی بیلن بیزه تیلگن ، تورلی اسلوب لرکه ایگه بولگن ، بعضاً آغر سوسلنگن (آراسته بولگن) وگاهی هم ساده ، اما دایماً جاذب ، جانلی و تأثیرناک بیر معنوی کوچ و انسان ذوقی که اویوگن بیر بی مثال طبیعت که ایگه دیر . نوایی نینگ باله لیک چاغلریده ، مولانا لطفی قرریب قالگن ایدی ، نوایی لطفی نی اوزی نینگ استادی حسابلر ایدی . نوایی نینگ زمانداشی خواند میرنینگ خبر بیریشچه ، کون لردن بیر ده لطفی نوایی دن یاز گن ینگ شعر لرینی اوقیب بیریشینی التماس قیلگن . نوایی قویی ده گی مطلع لی غزل نی اوقیگن :

عارضین یا پقاچ کوزیمدین ساچیلور هر لحظه یاش

بوyle کیم پیدا بولور یولدوز ، نهان بولغاچ قویاش

چغتای ادبیاتی نینگ مهم استاد لریدن بولگن مولانا لطفی بو عجایب غزلدن قتیق هیجانلنگن ، اگر ممکن بولسه ایدی ، مین اوزوم نینگ ، فارسی و تورکی تیلی لریده ایتگن ، - اون ایکی مینگ بیت شعریمی بو بیر غزلیگه آما شتیره رابدم « دیگن . نوایی صفتیده باشقه شاعر لر و علمی شخصیت لرنینگ توصیفات لری هم جوده قیز یقرلی و اهمیت که ایگه بولگن حادثه دیر . دوستی بولگن خراسان حکمداری سلطان حسین میرزا بایقرا نوایی حقیقه بونده دیدی : (قابلیت نینگ یولدوزینی ، ابتدای بیر درجه دن ، اوج بالا که قدر یوکسلتیرگن و خاک منزلت نی افلاک نینگ کنار یگه الیب بارگن) . ظهیرالدین محمد بابر ایسه ، هیچ کیم نی علشیر بیلن مقایسه بولمسلگی نی و تورک شعریتی ده اونینگ قدر کوپ شعر ایتگن کیسی بولمه لیگینی تاکید له ب اوته دی . موسیوبیلن ، فرانسه بیلمدانی نوایی نی «انسایکلوپیدست » بیلمدان دیب یازه دی . نوایی نینگ شهرتی و تأثیری اوز دوره سیدن سونگره کیلر که هم نهایت جدی کورینه دی ، (2 : 492) بو توغریده ده کوپرولو بونده ی یازه دی : « تماماً شعورلی و آگاهانه پلانلی بیر کوشش بیلن ، چغتایچه نینگ فارسچه دن هیچ بیر حالده کیینگه قالمه سلیگی ، دقیق راغی ، مروج قالیلر که مناسب بیر کلاسیک شعر تیلی ، بیر کلتور تیلی موقیفیگه کیلتیرگن نوایی نینگ موثر یتی اساساً بوندن سونگره گی عصر لر ده اوزینی کورستمقاده دیر ، نوایی دوریده تورک دنیاسیکه سیلگن ساغلام تخم لر (16ن) نچی عصر دن باشله ب ، هر طرفته ، برکت لی حاصل بیر یب کیلدی . بلی بودورنوایی نینگ غلیه قازانگن اولکن موقفیتی اونینگ ساسیده اینگ بیوک بیلمدانلر قطاریگه بیر الیشی نی تامین قیلگن ، خلل کور مه یدیگن کینگ ترقه له گن شهرتی دیر . نوایی برکتی دن چغتایچه صرف تیموری لر توپرافلریگه و چغتایلر اره سیگه محصور قالمه ی ، کاشغردن قازانگه چه ، قریم دن تبریز که چه و استانبولکه چه بوتون تورک جغرافیه لر یگه بیر معنوی اعتبار که ایگه بولیب ، فخرلندیر یلگن ، مثال سیز بیر کیشی لیککه ایگه بولگن شخصیت دیر : (20 : 270 - 322)

(۱۶) نچی عصر دن باشلب خراسان و ماورالنهر ده ، هندوستانکی تورک سلطانلری نینگ اقامتگاه لریده ، خوارزمده ، قازانده ، قره یم ده ، حتی ایران ده ، صرف چغتایلی لر ایمس ، بلکه تورکمن لرا ره سیده هم ، نوایی تیلی بعضی ایسکی اوزبیک ادبی تیلی صفتیده قبول قلینگن بیر آیده آل دیر ، که اونگه ایریشماق تابوزمانگه چه تصور که هم سیغمه یدگن بیر حادثه نی اتملقته دیر . نوایی اثرلرینی تانیماق ، ادبی کلتور نینگ تاملنمه سی اوچون ضروربولگن و بوهدف که یتیشماق اوچون بیر تعداد لغتنامه لر ، گرامرلر یازیلگن ، بونینگ نتیجه سی صفتیده ، نوایی که چغتایچه نظیره لر یازماق ، عثمانی و آذری شاعرلری اره سیده تا (19) نچی عصر که چه دوام ایتگنی نی کوره آله میز (19 : 403) . احمد ، ایر جله سون « تورک تیلی تاریخی » کتابیده بوندی یازه دی : بوتون حیاتی نی آگاهانه و شعورلی بیر شکله تورک تیلی و تورک کلتوری اوچون مصرف قیلگن نوایی ، اورته که قویگن و ایلگری الیب بارگن بو دعوانی حاصلی نی کورمه گن بولسه هم ، وفاتی دن سونگره منیگلرچه کیلومتره لردن ، ایران دن ، تورکیه دن آذربایجاندن ، سوریه دن هندوستاندن ، هرات دن باش کوترگن یوزلرچه کیشی شاگرد لری اونینگ ایجاد ایتکن ادبیات مکتبی نی وادبی چغتای شیوه سینی ، تورک دنیاسی نینگ هر بیر گوشه سیگه بیره تدیلر ، عثمانلی ادبیاتی نینگ ، احمد داهی ، قهرمانلی نظامی ، بخشی ، امیری ، دکاکین زاده کاتبی ، فضولی ، مخلص ، علی رئیس ، ندیم قدیم ، فصیح احمد دده ، ندیم ، شیخ غالب ، محمد پرتوموگد زاده ، عزت بیک ، رفعی احمد که اوخسه گن شاعرلری چغتایچه که شعر یازماقه باشله دیلر . بولرنینگ شعری چغتای ادبیاتی و علشیر نوایی نینگ ، عثمانلی ادبیاتیگه کورستگن تأثیر ینی مهم نمونه لریدن حسابلنه دی . (15 : 219) . جعفر اوغلو ، ن ایلمنسکی نینگ « نوایی ملی تیلی افتخاریگه اوزینی بیرگن ، بیلینگن مجاهد لرنینگ اینک قدر تللیسی ، بلکه یگانه سی دیر . « دیگن فکر یگه قوشلیب اونی « تورکچیلیک عاشقی دیب مخاطب قیله دی . (ایضاً : 215) . کمال ایرارسلان ، ذکی ولیدی طوغان نینگ فکرینی « نوایی تورکچه نی یوکسک بیر صنعت تیلی وضعیتیگه کوترماغ و منور تورک اعتلاسینی هدف قیلگن « دیگینی تایید و تاکید قیلش ضمنیده بوندی قوشمچه قیلیب یازه دی : نوایی نینگ هر بیر اثری اونینگ وسیع کلتورینی ، صنعت ظرافتینی و ملیت چیلیگینی ، آچیغچه اورته که قویگن لیگینی افاده ایته دی . کمال ایرارسلان نظردن : عالی بیر ملی شعور که ، لرزله مس بیر تورکچه سیوگیسی که ایگه بولگن

لیگی تقریباً نوایی نینگ برچه اثرلریده بر ققيله ب کورینه دی . نوایی اورته آسیا ادبیاتینی ملی روح و ملی ذوق بیلن بیرگه کلاسیک بیرسویه گه یتیکیزیشگه موفق بولگن (18 : 564) .

بیز ایسه یوقاریدگی چه ییلمدانلر نینگ بو عالمانه فکرلریگه قوشیلیب نوایی نی ، توغری دن توغریلی ، تیلی میز و بوگونگی بارلیگی میزگه سبب بولگن کورشچی مجاهد لر سرداری ، تورکچی لیک عشقینی اوتمیش وکیل لریمزگه انلتگن ، منور تورک روحی نی اعتلاسی اوچون یول کورستگن رهبر ، بای کلتوریمز و ملی شعوریمیزنینگ پارله تیب تورماغی میز اوچون پوف لب تو رماقنی اورگتگن حقیقی انسان سیوگی سی تخمینی یورک لریمزگه سپیگن بیوک بیر معنوی تیانچی میز دیر دیب تاکید قیله میز . روحی شاد بولسون .

نتیجه :

تیکشیرگن تحقیقاتی میز ، اورته گه قویگن مسأله لریمیزی ، آچیقلمه سی نینگ محصولی نتیجه سی دیب مهم بیر فکرگه ایریشتیک : بو ایسه چغتای سوزی بیرنچی دن بیرکیشیگه منسوب ، سونگره لر ده ، بیر سلاله گه اطلاق بولگن بیر اتمه دیر . حیات دوامیده بوسوز نسب المشتیریب ، معنا کینگه یتیریب ، یلغوز چغتای سلاله سیگه ایمس ، بلکه تیموری لر سلاله سی ، اوندن بیر آل الدین و بیر آزه م کیین بولگن دوره لر گه خطا بن ، اورته آسیا ماورالنهر و خراسانده یشه گن برچه تورک قبيله لری و اروغ لرینی بیر لشتیرگن تیل و ادبیات دن و کالت قیله دیگن بیر ادبی اصطلاح گه اوزگریب ، تورک تیلی بیلن مطابق معنا ده (15 - 16) نچی عصر ده کی اوزبیک خلقی نینگ ادبی تیلی صفتیده خدمت گه الینگن بیر اصطلاح بولیب ، تاریخ بویچه (19) نچی عصر گه جانلی شکلیده دوام ایتبیلگن چغتای تورکچه سی ، نوایی تورکچه سی دیر ، مغول ایستیلایسیدن سونگره بیرنچی دن اورته آسیا ، تورکستان و ماورالنهر خلقی نینگ تیلی صفتیده رواج له شیب سونگره لر ده التین اورده گه یاییلگن بیر کلتور تیلی و ادبیاتی دیر . چغتای دوره سی (13 - 14) نچی عصر دن باشله ب ، (15 - 16) نچی عصر گه بر کمال بولیب ، (17 - 19) نچی عصر لر ده انحطاط گه دونوشوب کیلگن بیر تیل و ادبیات نامی دیر . در حقیقت چغتای تیلی و ادبیاتی ، اوزبیک ادبی تیلی نینگ ، تهداب ناشی نقشه ده اوینه گن حالده ، امیر تیمورنینگ قورگن بیوک امپراطورلیگی و اونینگ ، ایران ، قفقاز لر ، خراسان ، افغانستان و هندوستانده دوران سورگن نیوره چپوره لری دربارلریده ادبی تیل صفتیده قوله نیلگن تیل دیر . چغتای تیلی نینگ اوزماندگی اسمی تورکچه بولسه ، معاصر آتی ایسه اوزبیکچه دیر .

قیناقلر :

- ۱ - ابراهیم ، رحیم . (1395) . نوایی سیاستمدار پیشگام در دفاع از حقوق بشر . شبکه نهادهای مدنی فاریاب ، چاپ چهارم : کابل .
- ۲ - اندخویی ، غلام سخی وکیل زاده . (1392) تورکها در گسترده تاریخ . چاپ اول ، چاپخانه عزیزی : کابل .
- ۳ - ایشابخ ، ذکرالله . (1392) ، حاضرگی اوزبیک ادبی تیلی . انتشارات تعلیمی ، بیرنچی چاپ : کابل .
- ۴ - بارتولر . (1376) تاریخ تورکهای آسیای میانه . ترجمه دکتور غفار حسینی : تهران .
- ۵ - شبرغانی ، منشی محمد یوسف . (1383) ، تاریخ مقیم خانی . بامقابله مقدمه و تصحیح محمد عالم لیب ، میوند : کابل .
- ۶ - عبدالله یف ، واحد . (1393) تاریخ ادبیات ترکی - اوزبکی ... ترجمه و نگارش برهان الدین نامق ، انتشارات تعلیمی : کابل .
- ۷ - علامی ، ابوالفضل . (1893) مکاتبات . مطبعة منشی نودلکشور : لکنهور .
- ۸ - کاسانی ، سید مبشر سلیمان . (1991) ، اورته آسیا تاریخی ، : مدینه منوره ، عربستان سعودی .
- ۹ - کوپرولو ، فواد . (1991) صوفیان نخستین در ادبیات تورک ، ترجمه توفیق سبحانی : تهران .
- ۱۰ - نتن ، مله یف . (1379) تاریخ ادبیات تورکی و اوزبکی . ترجمه برهان الدین نامق ج
- ۱۱ - نوایی ، امیر نظام الدین علیشیر . (1363) محاکمه اللفتن . یکوشش دکتور محمد یعقوب واحدی ، اکادمی علوم : کابل .
- ۱۲ - یارقین ، محمد حلیم . (1392) برگهای از تاریخ اوزبیکان افغانستان : کابل .

13- A . OMAN Turdiyev ve N . Raim Nazarava . (2010) HOZIRGI OZBEK ADABIY TILI . Termiz Devlat univesitesi .

14 - Baykara Tancer . (2002) ، Turklogun en eskl zamanlar . : Ankara .

15 - Caferoglu Ahmet . (1958) Turk Dili Tarihi - I . i . u . Edebiyat fakultesi

16 - Caferoglu Ahmet . (1984) Turk Dili Tarih - 2 : IstanbaL

17 - ECKMANN jons (1996) Kipcak ve cagatay Turkcası uzerine arastirmalar

18 - Eraslan kamal . cagatay siiri ، Turk Dili ، 415 - 417 Temmuz Eylal .

E . (2013) Turk Dili Tarihi ، 13 . Basim : Ankara .

20 – Ozonder , Fema Barutcu . (2002) Eski Turklarda Dil ve edebiyat Genal Turk Tarhi – 2 ، yeni Turkeyie : Ankara .

21 – kopruulu . M . Fuad . (1954) Cagatay Edebiyat l Islam insiklopedisi 3 . OH : Ankara .

خلاصه :

چغتای تورکچه سی، اصلی گه قره گنده، چغتای تیلی و چغتای ادبیاتی نینگ ینه بیر آتی دیر. تورک اوزبیک ادبیات تاریخیده، بعضی بیلمدانلر گه کوره (11) نچی عصر دن باشله یدی. اما تورکیه تورکولوژی سیده (13) نچی عصر دن باشلپ (19) نچی عصر گه چه دوام قیلگن، و بودور ده یشه گن بوتون تورک طایفه لری و قبیلله لری و چغتای مملکتی گه صاحب بولگن امیر تیمور صاحبقران نینگ. اورته آسیا، ایران، قفقاز، هندوستان، خراسان و ماورالنهرده سلطنت قیلیپ کیلگن نیوره چپوره لری نینگ مملکتی ده یشه گن و سلطنتی گه تابع و رعیت بولیب یشه گن تورکلر نینگ تیلی گه سوز یوریتیه دیگن خلقلر گه خطابن نسبت بیریلگن بیر اصطلاح دن عبارت .

چغتای تیلی و ادبیاتی نینگ پارلاق دوره سی (15-16) نچی عصر دن باشله یدی. بو دوره ایسکی اوزبیک ادبی تیلی شکلنه دی، اوزبیک ملتی نینگ تیل بایلیگی چغتای تورکچه سی بیلن بیزه تیلیپ ، ملی هویتیمیز تمثالیگه ایله نیب یلغوز گینه تورک خلقی معنویاتی نینگ اقتناء وسیله سی بولیب قالمه ی ، بیوک تورک ملتی نینگ سیاسی حاکمیتی نی تامین له ش و مستحکم له ش، او لر نینگ بیر لیک بوتونلیگی نینگ سقله ش ده سزاوار بولگن وظیفه سینی بجر گنلیگی معلوم .

چغتای ادبیاتی نینگ اینگ پارله گن یولدوزی اوزبیک کلاسیک ادبیاتی نینگ مهم سیماسی امیر علیشیر نوایی حضرت لریدن عبارت . او کیشی بوتون حیاتی نی آگا هانه و شعور لی بیر شکله بو تیل و شو ملت خدمتی گه قرار بیردی . ملی تیل افتخاریگه اوزینی فدا قیلگن بیلینگن مجاهد لر نینگ یگا نه سی و اینگ قدرتلیسی حساب لنه دی . او زمانده گی نوایی تورکچه سی ویا چغتای تورکچه سی نینگ بدیلی ایسه معاصر اوزبیک ادبی تیلی دن باشقه بیر نرسه ایمس لیگی همه گه آجیق آیدین بیلینمه سی کیره ک دیب اوله یمیز .

LITERARY STUDY OF ALI SHER NAVAİ WORKS

Khan Shabir Ahmad,

*Director, Area Study Centre (Russia, China & Central Asia),
University of Peshawar; Pakistan.*

Introduction

A majority of the people in the sub-continent and might be around the globe think that who lives in Turkey are Turks and only they speak Turkic/Uzbek language. However, fact of the matter is that 60 percent of the Turkic/Uzbek speaking people in the world live outside Turkey. For instance the Uzbeks, Turkmen, Kyrgyz, Kazakh, Uighurs, Azeris, Tatars and in addition Turk minorities living in Afghanistan, Syria, Iraq, Yugoslavia, Macedonia, Romania Bulgaria, China, Iran and Balkans etc. all speak Turkic language. 98 percent of the Turkic speaking people around the globe are Sunni Muslims. According to one estimate more than 200 million people world over speak Turkic language.¹ It is also a fact that the literary world associated with Turkic/Uzbek language know very well that whenever there is a discussion and dialogue about the Turkic/Uzbek language there will be the mentioning of Amir Ali Sher Navai.

Nizamuddin Mir Ali Sher Navai (1440-1501 AD) was a prolific writer of the Uzbek language during the 15th Century A.D. He gave a new life to the Uzbek language through his

¹ Brigitte Moser, Michael Wilhelm Weithmann, Landeskunde Türkei: Geschichte, Gesellschaft und Kultur, Buske Publishing, 2008), p.173.

literary works, poetry, creativity and philosophy and by creating literature in Uzbek language. Ali Sher Navai has brilliantly expounded the literary and cultural life of the Uzbeks during the 15th Century by reflecting society in literature and reforming it. His role was exemplary in making Samarkand and Bukhara Centres of Turkic literature movements during that period. Navai gave the name Chagatai to refer to the language he used in his works.¹ Uzbeks are really proud upon Ali Sher Navai as their ancestor. The Republic of Uzbekistan has been doing excellent job to preserve, disseminate and perpetuate the memory of this great Uzbek thinker, philosopher, poet and statesman. Due to these efforts of the Government of Uzbekistan, the literary world is increasingly associating with, knowing and benefiting from the works of Ali Sher Navai who expressed the essence of life, the sorrows and joys of human soul and the ideals of justice for the wellbeing of humanity through his poetry.² The Embassy of Uzbekistan to Pakistan has established a well-furnished Ali Sher Navai Research Corner at the Library of Area Study Centre for Central Asia, University of Peshawar, Peshawar Pakistan and provided a number of Ali Sher Navai works for the library. This Centre offers MPhil and PhD in «Central Asian Studies» since 1978 and offers certificate level courses in Uzbek language. Mr. Mohammad Abdullah, who has full command over Uzbek language, teaches Uzbek language at the Centre. Scholars in Peshawar, Pakistan have been studying and benefiting from these books. Scholars in Peshawar, Pakistan have been studying and benefiting from these books. All these efforts along with the two days International Conference cum symposium entitled «Ali Sher Navai in the Context of World Orientalists» on February 5 and 6, 2021 at the Tashkent State University of Orientalist Studies, Tashkent Uzbekistan demonstrate the Uzbeks' love and respect for their native language, culture and great ancestor Ali Sher Navai who devoted his life for revolutionizing and revamping the Uzbek/Turkic language through his writings. Navai will be remembered for ever for revolutionizing the literary use of Uzbek language. This particular paper is an effort to briefly highlight the literary works of Ali Sher Navai.

A Literary Study of Ali Sher Navai Works

Navai wrote mainly in Uzbek/Turkic/Chagatai language. It was due to Navai's works that Uzbek/Turkic language was accepted as a prestigious and well respected literary language in the world. Amongst his six masnavis five have been written in imitation of Khamsa. The sixth one is known as «Lissan al-tayr» written in response to Fariduddin's 'Mantiq al-tayr', all these along with Khamsa have been discussed later in this paper. He has shown great originality through his new conception of 'plot' by abandoning genre's traditional narrative style and replacing it by a novel theory of mimesis. Navai also wrote in Persian and Arabic. He wrote in Persian under his pen name 'Fani'. Navai's work «Mezanul Avzan» is about Uzbek and Persian aruz (poetry, poems) completed in 1490.³ His work «Muhakamatul Lughatayn» (The Judgment or Trial of Two Languages) is a comparative study of Uzbek and Persian languages. This work was completed in 1499. His works also include the anthology «Majalis-un-Nafai's» (A Gathering of Refined or Nobel People) studying the mutual influences of Uzbek and Persian languages.⁴ This work was written when Navai played an important and responsible role at the court of Hussain Bayqara to search out and gather most talented, noble and devoted persons to serve the nation during that time. He has mentioned that Uzbek language has been superior to Persian language for literary purposes and supported this view by giving arguments in his

¹ *Chagatai Literature*, Encyclopedia Britannica, retrieved from, <https://www.britannica.com/art/Chagatai-literature> (accessed 16 January 2021).

² UN, *The great Uzbek Poet Revered Worldwide*, (The Permanent Mission of the Republic of Uzbekistan to the United Nations, Friday, 29 January 2016), retrieved from <https://www.un.int/uzbekistan/news/great-uzbek-poet-revered-worldwide> (accessed 16 January 2021).

³ Retrieved from: http://self.gutenberg.org/articles/eng/Alsiher_Navoi (accessed 16 January, 2021).

⁴ Syed Mustafa, «Amir Ali Sher Navoi» pp: 422-436 in Mohammad Anwar Khan and Jalaluddin Khilji ed. *Muslim Celebrities of Central Asia* (Area Study Centre (Central Asia) University of Peshawar, n.d.), p: 432.

work.¹ Navai theoretically underscored the literary and cultural significance of the development of Uzbek literature and literature of other Turkic speaking people as mentioned earlier.² Navai's «Hazain al-Mahon» (Treasury of Thoughts) is a collection of verses arranged in a chronological order in 1498 and 1499 into four 'Divans' describing the four stages of human life.³ Navai's work «Mahbubul Qulub» was written in 1500 which talks about the duties and status of different classes of society, its moral values and provides useful sayings and beneficial advices to people for playing a valuable and responsible role in society.

The beauty and strength of Navai's works laying in love and respect for humanity, democratic convictions, justice and his affirmation of human dignity and every person's right to happiness and prosperity.

Books Available at the Ali Sher Navai Research Corner, Area Study Centre (Russia, China & Central Asia) University of Peshawar

Book Title: Khamsa (Quintuplets)

This book has been published in Uzbek language by Ghafur Ghulom nomidagi Adabiёт va san"at nashriё in 1986. The book consists of 423 pages. The common name of Five Dastans (epic poems) by Navai written in 1483-85. With this work Navai established a precedent for quality literature in Uzbek language. According to one source this Quintuplets were written by Navai in response to the Quintuplets of Nizami and Indo-Iranian poet Amir Khosrow who wrote in Persian.⁴ The Dastans are:

I. Hairat ul-Abrar (The Confusion of the Righteous) is a philosophical poem, glorifying the ideas of good and exposing evil. Navai affirms the good in legality, justice, freedom, love, friendship, loyalty and sincerity. Violence is condemned in the poem as the greatest evil. The Poet-humanist stands against civil strife, social disasters, exploitation and his love for the people make Navai the most leading intellect of mankind. Addressing the reader, Navai calls for public service of the people. This work authored in 1483, comprising 64 chapters and 3988 couplets. It highlights the main issues and problems of that era and skillfully condemns the internal feudal wars and upholds the ideals of justice.

II. Farhod va Shirin (Farhad and Shirin) –The second epic poem of «Khamsa» by Nava'i. A classic work on the pattern of Romeo and Juliet story, divided into 59 chapters, (5782 couplet) Navai's main character Farhod is the champion of truth and justice and Farhod's heroic deeds are contrasted with the Sheikh's cowardice. In this poem the poet expressed the thoughts and feelings of the lyrical hero in the most elegant form. In the ghazal, the sufferings of unrequited love, the grievances of an unhappy lover about the bitter fate were often expressed and the beauty of the beloved was praised:

III. La'li va Mazhnun. (36 chapters, 3622 couplets) is a poetic discourse of the ancient Arabic legend about the tragic love of young Qais. The humanistic enthusiasm, the emotional tension of the conflict, and the powerful effect on the reader were responsible for the poem's enormous influence on many Eastern literatures and Uzbek folklore.

IV. Sabai Sayyar (Seven planets) 37 chapters, 8008 couplets. The seven planets are mentioned in the Holy Book of Muslims 'Quraan-ul-Majeed' and Navai has mentioned those and praised in his work.

V. Sadd-e-Iskandari (Alexander's Wall) is about Alexander the Great. Alexander the Great conquers the world not for self-glory, but for protecting the people. It consists of 88 chapters, 7215 couplets). This work depicts Navai's views on good governance.

Book Title: Ali Sher Navai

¹ Retrieved from: http://self.gutenberg.org/articles/eng/Alsiher_Navoi.

² Syed Mustafa, op. cited, p: 435.

³ Ibid., p: 432.

⁴ Syed Mustafa op cited p: 433.

This book has been published in Uzbek language by Ghafur Ghulom nomidagi Adabiёт va san"at nashriё in 2013. It has been gifted by the Embassy of Uzbekistan in Islamabad to the «Navai Research Corner» at Area Study Centre, University of Peshawar. This is a collection of Navai's all works. The book consists of the following 10 volumes. These volumes have been gifted by the Embassy of Uzbekistan to Pakistan to Ali Sher Navai Research Corner at the Area Study Centre for Central Asian, University of Peshawar. The first four volumes discusses different stages of human life in a poetic and philosophical manner. Each stage of human life has its own joys, sorrows, responsibilities and accordingly one has to adapt himself or herself to it in life. This well-known works comprised of some 50000 couplets.

Vol.1: 1: Ghara'ib ul Sigar (Wonders of Childhood) it consist of 840 poems - 5718,5 couplets (verses)

Vol. 2: Navadir ul-Shabab (Rarities of the Youth), it is a great collection of Poems comprising 759 Poems)

Vol. 3: Badoe" ul-Vasat (Marvels of Middle Age) Collection of 740 poems - 5420 couplets

Vol.4: Fawa'id ul-Kibar (Benefits of Old Age) Collection of 793 poems, 5888.5 couplets

Vol. 5: Devonii Fonī, Qasoid, Mufradot, Khamsat ul-mutahaǎirin (Nava'i's work which explains how to solve problems. The ways of finding and making solutions to 121 problems have been depicted in this work.

Vol. 6: Khamsa, Ĥaǎrat ul-abror, Farhod va Shirin

Vol. 7: Khamsa, Laǎli va Mazhnun, Sab"ai saǎr

Vol. 8: Khamsa, Saddi Iskandariǎ, Tarikhi anbiё va ĥukamo, Tarikhi muluki Azham

Vol.9: Lison ut-taǎr, (language of Birds, in this work Navai expressed his philosophical views and Sufi ideas)

Mazholis ul-nafois (It consists of eight meeting reports, tells about contemporary poets, especially major contemporary ones. Overall, Navai provides information about 459 poets and authors)

Maǎbub ul-qulub, (The first part is about status and the duty of different social classes; the second part is about moral matters; the third part provides useful advice and wise sayings)

Munshaot, Vaqfiǎǎ (A Collection of Letters) - A collection of Nava'i's letters written to different classes of society about various kinds of matters.

Vol. 10: This volume covers all other works of Navai. Such as Ĥoloti Saǎiid Ĥasan Ardasher, Ĥoloti Paǎlavon Muĥammad, Nazm ul Javahir, Nasoǎim ul-muĥabbat, Muĥokamat ul-lughataǎn, Meezan ul-avzan, Arba"ǎn, Siraj-ul-muslimin and Manajat a work written by Nava'i in the last years of his life. It is a small work about pleading and repenting before Allah.

Book Title: Alisher Navoiy

This book has been written by Ochilov , E. in 2013, comprising 192 pages, published from Tashkent in Uzbek language having ISBN 978-9943-01-943-0. This book is about Uzbek Literature.

In 1995 «Risolai tiyr andohtan» was published for the first time in the 'Tafakkur' magazine in Uzbekistan. The Risola was inserted in Navai's 'Kulliyot' and consisted of seventeen works.

Navai's work «Siraj ul Muslimeen» talks about the five pillars of Islam i.e. Toheed (Purity of Allah), Nimaz (Prayers), Roza (Fasting), Haj (Pilgrimage to Makkah), Zakat (Alms). The work was written by Navai in 1499 and the Risola (pamphlet) about it published in Uzbekistan in 1992.¹ The Area Study Centre has also two books on Ali Sher Navai's work in Russian language published gifted by the Embassy of Uzbekistan to Pakistan.

¹ Retrieved from: http://self.gutenberg.org/articles/eng/Alisher_Navoi

One can conclude that, the works of Ali Sher Navai occupies a major place in the history of Uzbek literature. Navai is undoubtedly the founder of Uzbek literature and literary language. In the era of the gloomy rule of feudal despotism, in the conditions of bloody feuds between various feudal rulers, Navai sharply defended the oppressed sections of the society and defended the interests of the general masses. He developed a whole program of actions aimed at improving society and the individual through the power of pen.

TEMURIYLAR DAVRI ADABIYOTINING SHAKLLANISHIDA AMIR ALISHER NAVOIYNING ILMIY ROLI VA O'RNI

Burhonuddin Nezamiy,

Bosh ilmiy xodim o'rinbosari, Afg'oniston Fanlar akademiyasining a'zosi; Afg'oniston.

Kirish. Tarixning turli davrlarida Hirot Xuroson va hozirgi Afg'onistonning ilmiy, badiiy, adabiy va madaniy ijodining vatani, o'sishi va gullab-yashnashi bo'lgan. Hirot madaniyati va tsivilizatsiyasi mamlakatning adabiy va badiiy sohalari bilan chegaralanib qolmagan, ammo o'z davridagi boshqa adabiy va badiiy sohalar mintqa va madaniy yig'ilishlar ko'rinishida ko'rinib turardi. Albatta, Buxoro Afog 'va Kanunning ilm-fan, islom bilimlari va miniatyura san'atini targ'ib qilishda nufuzli bo'lgan; Ammo hozirgi Xuroson va hozirgi Afg'onistonda bu holatlar Hirotga avjiga chiqqan va u Maulana Husayn Vaez Ka'shefi, Kamaluddin Behzad, Maulana Abdul Rahmon Jomiy, Amir Alishir Navoiy va shunga o'xshash buyuk olimlarni tarbiyalagan. ushbu olimlarning ilmiy maqomi va ma'naviy qadriyatlarini to'g'risida kelishib oladi.

Amir Alishir Navoiy Sharq ta'limi tarixida insoniyatning etakchi fuqarolik xazinasida ulkan va konstruktiv rol o'ynagan noyob shaxslardan biridir. Ushbu taqvodor shoir va mutafakkir mutafakkir o'z asarlarida insonparvarlik tushunchalarini kiritgan va shu tarkibni shu qadar rang-barang adabiy va ilmiy elementlar bilan ifoda etganki, asarlari oxirida u insoniyat ommasining ahamiyatini qozongan. Shu munosabat bilan va 500 yildan ziyod vaqt mobaynida u hamma odamlar tomonidan sevgi va muhabbat bilan tilga olinmoqda va ular uning abadiy asarlaridan bahramand bo'lishdi.

Navoiy o'z davrining to'ng'ich o'g'li va eng kashshof kishisi bo'lib, o'zining ixcham ilmiy nutqlari bilan insonparvarlik, tinchlik va kinoya, bilim va erkinlik, ayniqsa so'z erkinligini ta'minlash maqsadlarini singdirgan.

Buyuk gumanitar xayrixoh har bir sohada, har bir sonda birinchi navbatda xalq va Vatan manfaatlarini o'ylab topgan va barcha asarlari urug'ini xalq, olimlar, tasavvuf ahli va Vatan xizmatiga qo'ygan. Navai butun mamlakat bo'ylab fuqarolik hayotini xuddi shu manfaatlarini qo'llab-quvvatlashni nazarda tutgan. Navai odatda adabiyot, madaniyat, san'at va fanni targ'ib qilish uchun qo'lidan kelganicha harakat qildi.

U shoir, olim va davlatning yuqori lavozimli amaldori sifatida olimlarning ilmiy qudratini oshirish va Sulton Nekirt va Amir Daneshmand hukmronligi o'qidagi alohida joyning adabiy makonini yanada jonli qilish uchun tinimsiz mehnat qildi. Ushbu sa'y-harakatlar natijasida u Navayni mohir, insonparvar va ilg'or rassom, mulohazali olim va muallifga aylantira oldi.

Shubhasiz, Sharq adabiyotining o'sishida va olimlar va rassomlarning ilmiy iste'dodlarining o'sishiga zamin yaratishda zamonaviylikning o'rni nihoyatda qimmatli va samarali deb hisoblanishi mumkin. Navoiy odil ma'lumotli va boy olim bo'lib, uning tushunchalari va hayoti asosan diniy matnlar va tasavvuf guvohliklariga asoslangan.

Tadqiqotning maqsadi: Temuriylar davrining eng muhim ilmiy arbobi Amir Alishir Navoiyning ilmiy, adabiy va badiiy maqomini tanishtirish va hurmat qilish va uning olimlarni qo'llab-quvvatlashdagi ta'siri va Islom Sharq Uyg'onish davrining o'sishi.

Tadqiqotning obro'si: Temuriylar davridagi adabiy va badiiy vaziyatning eng muvaffaqiyatli asari deb hisoblangan qo'shiq, shuning uchun uning ilmiy, adabiy, siyosiy va badiiy pozitsiyasi keyingi kiritishni talab qildi;

Afsuski, u yaxshi muhokama qilinmadi. Shu munosabat bilan maqola yozilishi zarur deb topildi.

Tadqiqot usuli: Ushbu maqolani tadqiq qilish analitik va tavsifiy jihatdan amalga oshirildi.

Hirotdan. Qadimgi Hirotdan shahri juda qadimiy tarixga ega va sharaflarga to'la, ular tarixiy manbalarda «Aria», «Apia» va «Heriva» deb nomlangan. Sosoniylar davrida ushbu shahar transdental hukmdorlarning bosqinini himoya qilish va saqlab qolish maqsadida o'z hududlarining shimoliy va sharqiy chegaralarida muhim va kuchli shahar maqomiga ega bo'lib, o'sha davrning «Pol Malan» yodgorligi deb hisoblanadi.

Bu shahar turli xil voqealarga guvoh bo'lgan, hatto Iskandarni ham payqashgan va u erda Iskandariya qurilishi haqida gaplashgan va ushbu rivoyatning aniq aniqligi ma'lum emas; Chunki ushbu maqolani yozishdan maqsadimiz Hirotdan shonli tarixini ifoda etish emas, balki Amir Alishir Navoiy bilan bog'liq masalalarni va uning temuriylar davri ilmiy va adabiy masalalarining o'sishidagi rolini tahlil qilishdir. Shu munosabat bilan biz Hirotdan bir xil miqdordagi o'q-dorilarni eslatib o'tamiz. (1)

Temuriylar. Teymouri - Xurosoniy madaniyatining turkiy sulolasi, dastlab Amir Teymour Gurxani tomonidan asos solingan, u Chingizxonga tegishli deb da'vo qiladi va bu imperiyaning boshi va oxiri Berlasning turk-mo'g'ul qabilasida tug'ilgan. U yillar tarkibiga kiritilgan (771-911 hijriy / milodiy 1370-1506 yillar). Ya'ni: (140 bir yuz qirq yil).

Temur bepoyon mamlakat va buyuk davlatni yaratdi va daryoning narigi tomonini shu qadar muhim qildi, u ilgari hech qachon mavqega erishmagan edi. U o'z chegaralarini avval Markaziy Osiyo bo'ylab, so'ngra Xuroson bo'ylab, so'ngra Eron va Usmonli imperiyasining barcha qismlariga va Hindistonning ba'zi qismlariga kengaytirdi. (2)

Temuriylar davrining Hirotdagi ahamiyati dunyoda, ayniqsa Sharqda o'ylab topilgan madaniyat va adabiyot nuqtai nazaridan kattaroqdir; Husayn Faxrining so'zlariga ko'ra siyosiy va iqtisodiy jihatdan emas

«Temuriylar shohlari, xususan Shohruh va uning o'g'illari va Sulton Husayn Boyqaro va uning vorislarining inoyat, adabiyot va san'at ahlini rag'batlantirish va ularni Hirotdan poytaxtiga yig'ishda olib borgan siyosati mislsiz edi. Temuriylar davrida Hirotdan maktablar, masjidlar, monastirlar, ko'plab kutubxonalar va litseylar qurilgan temuriylar davrida fan va tsivilizatsiyaning poytaxti va yorqin mayoqiga aylandi; Butun dunyodagi olimlar, rassomlar, yozuvchilar va shoirlar bunga murojaat qilib, temuriylar va shahzodalar va fan va adabiyot vazirlarini, ayniqsa Amir Alishir Navoiyni, vazir, maslahatchi va qirol saroyining eng katta amiri maqtab, qo'llab-quvvatladilar. Temuriylar zabt etildi.

She'riyat, naqqoshlik, bezak va zarhal va kitob dizayni san'atida Hirotdan maktabi deb nomlangan boshlang'ich maktabning yakuniy shakllanishi shu davrda amalga oshirildi. Bu davrda Xurosonda, ayniqsa Hirotda, ba'zi olimlar, masalan, rus Aleksandr Beldorov, «Uyg'onish davrining eng mashhur Italiya shaharlaridan biri bo'lgan Hijriy IX asrda Hirotdan hech qachon bir qator olimlardan kam bo'lmagan», deb hisoblashgan. , yozuvchilar va tarixchilar. «Va temuriylar sultonlari Shahrox va Sulton Husayn Boyqaro va ularning saroyi vazirlari va knyazlari musiqasidan zavqlanadigan yoki Temuriylar davrida Xuroson va Hirotda yashagan va qandaydir tarzda shoirlar, rassomlar va xattotlar. Temuriylar sudi. Bir-biriga bog'langan» (3)

Abdulla Kargar, doktor Abdul Husayn Zarrinkoobning so'zlaridan iqtibos keltirgan holda, Alishir Navoiy bizning sulolamizning asosiy qo'mondoni bo'lgan Sulton Husayn Boyqaroning hukmronligi haqida bahs yuritadi va shunday yozadi: Sanoat va adabiyotning yorqinligi hisoblangan. Sulton Miyad davrida u ba'zida iste'dodli edi, shoirlar, musiqachilar, xattotlar,

ertakchilar va qahramonlar qacda san'ati bo'lsa ham, Hirotga kelib, Sultonning saroyiga kirishga harakat qilishgan. Uning oyoqlari falaj bo'lgan bu sulton shoir edi va san'atkorlar bilan suhbatlashishdan zavqlanardi, xuddi uning vaziri turk turk shoiri Amir Alişir Navoiyga boshqa zavq bo'lmagani kabi. Shuning uchun ham Hirotida rassomlarning ishi keng tarqalgan edi, shoirlar o'zlarining lirik she'rlarini Sulton va vazirga taqdim etishgan, rassomlar, obrazlar va miniatyuralar ularga sovg'a sifatida berilgan va ular o'zlarining jismoniy san'atining qahramonlarini tomosha qilishgan. Ularning barchasi ham temuriylar xazinalarining qoldiqlaridan boylik yig'ishdi va shon-sharafli hayot kechirishdi. «(4)

«Amir Nizomuddin Alishir Navoiy 844 yil 17-Ramazonda. U 1441 yil 9 fevralda vafot etdi. Uning oilasi Berlas, Temur shahzodalariga va uning o'rnini egallaganlarga xizmat qilgan. «Uning onalik ajdodi Bousaid Chik deb nomlangan va u Amir al-Amra Mirza Boyqaroning nabirasi edi». Dolatshoh Samarqandiy «Kachkneh Bahador» Navoiyning otasini sofdil odam deb hisoblaydi va u «Alus Chag'tayning Sanadiylari» dan biri bo'lganligini va Abolghasem Babar davrida u «saltanatning xo'jayini, hukumat uchun etarli va ishonchli» bo'lganligini yozadi. Xudoning maslahatiga qarshi «.

«Alishir Navoiyning onasi Temuriylar tuzumida doya bo'lgan.» Ya'ni, u onasi tarafidagi barga ham bog'liq edi, shu sababli Husayn Boyqaro Rizaiy Navoiyning ukasi edi.

Yoshligidan adabiyotni sevadigan va musiqa o'rgangan iste'dodli shoir Alishir Navoiy, Adib Nokte Sanj, Amir Roshan Zamir. O'n besh yoshida u dariy va turk tillarida she'r va shoir unvonini yaratdi, turkiy she'rlarida «Navoiy» ni va dariy she'rlarida «Fani» taxallusini tanladi.

Hijriy 856 yilda Iroqdan qaytib kelgach, Sabzevar hukmdori Mirza Abolghasem Babar tomonidan otasi tayinlanganda Navoiy o'qidi va adabiyotni o'rganish bilan bir qatorda musiqa, rasm va xattotlik bilan ham shug'ullandi. (6)

Abolghasem Babar Alishir Navoiyga shunchalik bog'langanki, u uni bola deb atagan. Shu bilan birga, Husayn Boyqaro ham Hirotida bo'lgan, maktabda o'qigan. Ba'zi yozuvchilar Alishir va Boyqaroning hayotini uchta maktabdoshi: Nizom al-Mulk Tusi, Hasan Sabah va Xayyom Neyshapuriylar hayotiga o'xshash deb hisoblashadi. Maktabdagi bu ikki do'st (Bayqara va Navay) «Homa Saadat ularning har biriga o'tirdi va boyib ketdi, u boshqa vaziyatdan bexabar bo'lmasligi kerak» deb qasamyod qilmoqdalar. Bayqara va Navay. U da'vo haqiqatligidan xavotirda edi. Biroq, bu ikki buyuk shaxsning do'stligi hukumatning omon qolishi, milliy, tarixiy, madaniy, adabiy, badiiy va shunga o'xshash qadriyatlarning mustahkamligi uchun juda foydali edi. (7)

Navayning intellektual rivojlanishi va shaxsiyati uchun oilaviy muhit, ayniqsa Temuriylar davridagi taniqli shaxslardan biri bo'lgan otasi va uning doyalari Mir Said Kaboli va Mir Muhammad Ali Garibi muhim rol o'ynagan. Shahroxning o'g'li Baysangharning o'g'li Mirzo Abolghasem Babar, shoir Vataqli bilan birgalikda Alishirga «Dhu Lulsanin» deb nom berganiga qadar ikki tilda (turk va fors tillarida) she'r yozish qobiliyatidan hayratda qoldi.

Iroq, Mashhad va Samarqandda o'qishni yakunlagan. Hijriy 875 yilda, milodiy 1471 yilga ko'ra u vazir bo'lib xizmat qilgan. U eng yuqori hukumat amaldori - «Oliy sud» amirligi tomonidan «Amir» unvoniga sazovor bo'lgan va «oltindan naqshlangan xalat va novruz shlyapasini kiyish sharafiga sazovor bo'lgan» (8).

Alishirning Hirotidan chiqib, Samarqandga borishiga turtki beradigan bo'lsak, biograflar ta'lim, quvish va surgun kabi masalalarni eslatib o'tdilar. Samarqandda Navoiy o'sha davrning taniqli huquqshunoslari va olimlaridan biri bo'lgan Xavaja Fazlulloh Abu al-Layti boshchiligida panoh topdi va o'z monastiridan xona topdi va o'qidi. Ushbu kichik maktabda olimlar va ziyolilar sayohat qilib, Alishir Navoiy bilan ilmiy va adabiy masalalarda maslahatlashdilar. (9)

Navai er egasi va sai edi, uning kunlik daromadi yetmish besh ming dunyoga yetdi; Uning qarorgohi olimlar, shoirlar va rassomlar uchun yo'nalish bo'lgan. Olimlar uning qarorgohiga Afg'oniston, Turkiston, Eron va Transxoksianadan kelib, kuniga 15000 dinor iste'mol qildilar va qolgan boyliklarini ko'priklar, bog'lamlar, ariqlar, masjidlar va muassasalar qurishda

sarfladilar, siz xayriya ishlarini qilasiz. Mirxand o'zining mashhur «Ravza as-Safa» kitobini Navoiyning ko'magi va yordami bilan yakunladi. Mirxand quyidagi she'rlarini taqdim etdi:

Ilohiy! Bu osmonlar va er edi
Uning yaxshi nomi dunyoda yo'qolmasin
Xudo yomon Mansurni asrasin
Uning rejasiga ko'ra, mamlakatlar odatiy holga aylandi
Bomdod namozi uning ko'tarilishi bilan birga bo'lsin
Do'st va hukumat baxti sizga hamroh bo'lsin! (10)
Shaxsning yangi xususiyatlari.

ÇAĞATAY EDEBİYATINDA MUSAMMATLAR VE MUHAMMED NİYAZ NİŞĀTİ'NİN ALİ ŞİR NEVĀİ'YE YAZDIĞI TAHMİSLER

Recai Kızıltunç,

*Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü Öğretim Üyesi; Türkiye.*

Musammat, edebiyat terimi olarak iki ayrı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan ilki, «Türk edebiyatında kaside ve gazel nazım şekillerinde, çoğunlukla birinci beyit dışındaki her beyitte, mısra ortalarının ilk beytin sonu ile kafiyeli olmasına denir» (İpekten, 84) ki daha çok *musammat gazel* olarak bilinir. İkincisi ise her bir bendi en az üç mısradan oluşan ve *müselles*, *murabba*, *muhammes*, *müseddes*, *müsebbba*, *müsemmen*, *mütessa*, *mu'aşşer*, *terkib-i bend*, *terci-i bend*; (tek bentli) *rubai* ve *tuyug* şeklinde bentlerden müteşekkil klasik edebiyat nazım şekillerinin genel adlandırmasına denir. Musammatların, bentlerden oluşmaları dışında bir de beyitken bent haline dönüştürülenleri bulunmaktadır ki bunlar da mısra sayılarına göre *müselles*, *terbī*, *tahmis*, *tardiyye*, *taştir*, *tesdis*, *tesbī*, *tesmin*, *tetsī*, *ta'şir* şeklinde adlandırılır. İkinci grup musammatlar, ünlü bir gazelin her bir beytine yapılan ilave mısralarla ortaya çıkar.

Musammatlar, Türk edebiyatının Azerbaycan ve Osmanlı sahalarında olduğu gibi Klasik Özbek edebiyatında da oldukça yaygın kullanılmış nazım şekillerdendir. Özellikle *murabba*, *muhammes*, *tahmis*, *müseddes*, *terkib-i bend* ve *terci-i bend* gazellerin hemen ardından divanlardaki yerlerini almıştır. Bunun dışında çeşitli şiir mecmuaları, nazire mecmuaları, beyaz¹ ve benzeri şiir derlemelerinde de sayısız musammat çeşitlerine rastlamak mümkündür. Adı geçen eserler içerisinde sadece musammatlardan müteşekkil «Beyāz-ı Muhammesāt» adıyla müstakil seçkilerde, başka tür ve şekillerden seçilmiş «Karışık», Keşkül» tarzı beyazlarla tek bir şairin şiirlerinden derlenen «Özel Beyazlar» (Kızıltunç 2015: 280) içerisinde de çok sayıda musammat örneğine rastlamak mümkündür.

Ali Şir Nevaī'nin Çağatay ve bütün Türk edebiyatı açısından değeri ve önemi malum ve apayrı bir konudur. Bunun farkında olan şair ve edipler meydana getirdikleri eserlerinde yazdıkları nazire ve musammatlarında bu önemi ortaya koymuşlardır. Bahsi geçen Nevaī etkisi, Anadolu sahasında da Ahmet Paşa ve Necatî Bey'den başlamak üzere Lamiî Çelebi, Fuzulî, Kemal Paşazâde, Cafer Çelebi, Kâtibî, Muhibbî, Karamanlı Nizamî, Avnî, Bâkî, Cem Sultan,

¹ Beyaz: Sözlükte «Ak, yumurta akı, aydınlık, saflık» vb anlamları içeren Arapça bir kelime olup Orta Asya edebiyatlarında, «Fars ve Türk klasik şairleri başta olmak üzere ünlü şair ve ediplerin eserlerinden seçilerek hazırlanan seçki türüdür. (Kızıltunç 2015: 39)

Şeyhülislam Yahya, Adlî, Taşlıcalı Yahya, MesihîAdnî (Çetindağ 2006: 41-42) ve daha bir düzine şairin kimi zaman tanzir ettikleri şiirlerinde kimi zaman terbi, tahmis, taştir ve tardiyeye şekillerindeki musammatlarında ya da bir tezkirenin yapısında ortaya çıkmıştır.

Ali Şir Nevaî'nin Çağatay, Özbek ve bütün Orta Asya edebiyatlarındaki derin tesiri, şair henüz hayattayken (XV. asrın ikinci yarısı) başlamış ve Klasik edebiyatın bittiği XX. asrın başlarına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla Orta Asya edebiyatlarının her döneminde Nevaîşinaslık, canlı tutulmuştur. Bu atmosfer altında yetişip eser veren şairlerden biri de Muhammed Niyaz Nişatî'dir. Kendisi XVIII. yüzyıl Harezm şairi olan Nişatî'nin günümüze kadar *Divan*'ı ve Farsçadan tercüme ettiği *Hüsn ü Dil Destanı* mesnevisi ile çeşitli beyazlardaki şiirleri ulaşmıştır. Kur'an-ı Kerim'de de kıssası geçen *Hüsn ü Dil*'in tahkiyesi, Eski Yunan ve Arap edebiyatlarında da sıkça işlenen «âb-ı hayât» (ölümsüzlük suyu) tır. Nişatî'nin kendi yaşamında geçen olayları sembolik bir şekilde anlattığı eser, XVIII. asır Özbek destancılığının adeta mihenk taşıdır. Şair, bu eserin mukaddimesinde kendi hayat hikayesine de yer vermiştir. Verilen bilgilere göre Nişatî, Hive'de iyi bir eğitimin neticesinde eski Yunan, İran ve Orta Asya medeniyetlerine vakıf olup şiire yönelişinde ve şiir kabiliyetinin gelişmesinde Firdevsî, Nizâmî Gencevî, Hüsrev Dihlevî, Abdurahman Câmî, Ali Şir Nevaî gibi büyük ustalar birinci derecede rol oynamışlardır. (Zahidov, 7). Milli dil ile edebiyat yaratmada özellikle Fuzulî ve Nevaî'yi örnek alan şairin, Özbek dili ve edebiyatına katkısı, Nevaî çizgisindedir. Ancak Nişatî'nin dağınık haldeki şiirlerinin bir kısmı, istinsah yoluyla günümüze ulaşmıştır. (ÖFAŞİ No: 1197, 1266-1, 1198, 7013, 7054 vd.)

Sadece Nişatî'nin şiirlerinden müteşekkil ve daha mürettep iki el yazma daha vardır; bunlardan biri Semerkant Devlet Üniversitesi Fundamental Kütüphanesi, No: 212-829'da; diğeri de Ali Şir Nevaî Devlet Edebiyat Müzesi, No: 156/II'de muhafaza edilmektedir. Yaklaşık 3500 beyitle nn çok şiirin yer aldığı 53 varaklık 156/II numaralı nüshada 1 kaside, 38 gazel (biri Farsça) ve 15 musammat yer almaktadır. Musammatlardan biri *müseddes*, biri *muhammes-i mütekerrir*, 13 adeti de *tahmistir*. Tahmislerin biri Fuzulî'ye, 12 tanesi Nevaî'ye yazılmıştır. Tahmislerin bent sayıları 5-7 arasında değişmektedir. Adı geçen Divan 2019 yılında Türkiye'de yayımlanmıştır.¹ Aşağıda verilen tahmisler de bu eserden alınmıştır. Ancak tahmislerin tamamı büyük bir yer kaplaması dolayısıyla bu çalışmada sadece üç tahmise yer verilmiştir;

I

Hoş sâ'at édi veh né zamân u zemîn érđi
Ol mâhlikâga kerem ü lütf (ü) fen érđi
Cân érđi aning peykeri cânım beden érđi
Ötken kéçe mén érđim ü ol sîm-ten érđi
Gülşen içide meskenimiz pür-çemen érđi
Yârim kéçe bu sarı bolup kélğeli mâyl
Vaşl âyeti-dék boldı méning şâ'nıma nâzil
Bülbül édi uykuda dağı gül édi gâfil
Gülben-ara éki kişige sıgğuşe menzil
Bülbül bile gül-dék ékimizge vaţan érđi
Gül-gün mey içip bizni kılıp serv-i ser-efrâz
Pey-der-pey ayak sunmağıdın éyleben i'zâz
La'li béríben cân ü alıp çeşm-i füsün-sâz
Mest éyledi geh nâz ü gehî 'arbede âğâz
Köksüm gibi çâk olğan anga pîrehen érđi
Hûrşidini yétkürdi bütün çerh-i zeber-dest
Cân birle beden-dék biriben bir pere peyvest
La'li meydin içkeç olup tofrağ-ara pest

¹ Recai Kızıltunç (2019). *Muhammed Niyâz Nişâtî-Dīvân*, Fenomen Yayınları, Erzurum.

Mén dađı yüzimni keſ-i pâyıĝa koyup mest
Gül-berg üze kirpikdin egerçi tiken érdi
Zindân-ı firâķ içre yéyiben zehr ü içip ķan
Yüz katle ĥayâtıdın olup rence anga cān
Vaşl aķşamıda sürse Nişâtî kibi devrân
Hecr émdi Nevâyîni ger öltürse né ermân
Munçe ki murâd anga be-vech-i ĥasen érdi (*Divan*, 57-58)

II

Ķan tökkeli gül-gün étip ol şāĥ ĥabāsın
Ança manga yétkürdi ecel zaĥm u cefāsın
Ķıldım tenime kisvet anıĝ tıĝî yarasın
Mén kim men ü ĥılmaķ heves ol şūĥ libāsın
Ét bilse kérek muĝtenem idbār bilesin
‘İşķ ehli dil-zārıda ming daĝ nihāndur
Ĥüsn ehlide yüz şîve vü ming nāz ‘ayāndur
Bülbüller işi nāle vü feryād u figāndur
Gül cilve ĥılıp bezm-ara bülbül içi ĥandur
Öz ĥāling ile ĥılma köĝül ĥāl kıyāsın
Gül-zār-ı letāfet-ara ol nāz-ı nihāli
Kim bardur anga yétmegey āsīb-i şimāli
Ebrü-yi siyeh-tāb érür tıĝ misāli
Gam mezra’ıda köĝlüm ü ol ĥaş ĥayāli
Dihķān ki müdām asragay özi bile dasın
Mestāne ĥıkıp dérdin ol şūĥ-ı cefā cūy
Başımni késip ĥancer ile étmek üçün kūy
Öltürgeli istep méni éyler detük ü pūy
Mecnūn-veşim élgide ĥadeĥ cebeside ĥôy
Bu ‘aķl üyin bozđı vü ol zühd esāsın
Terk étme Nişâtî kibi şāhidni Nevâyî
Yād éylemegil deyr u mesācidni Nevâyî
Tapmaķ tileseng barça maķāşıdnı Nevâyî
Şāhidni koyup isteme zāhidni Nevâyî
Kim bu sarıdur ĥüsn-i ĥať ol sarı-yi maĥāsın (*Divan* 58-59)

III

Tā köz ü köĝlimde firķat oķınıĝ peykānıdur
Éki ‘ālem āĥ ü eşkim mevcining vīrānıdur
Éki yıldur tinmeĝan éki közim tūfānıdur
Éki gül vaķti dađı éki ĥuyaş devrānıdur
Kim köĝülde ol éki ‘ārız gamnı hicrānıdur
Éki kāfir közlerindin yüz ĥālîl îmān-arā
La’l-i ĥandāning gamıdur dīde-i giryān-arā
Éyle kim bolgay Mesîĥā çeşme-i ĥayvān-arā
Tā letāfetdin lebing şevķi tüşüpdür cān-arā
Gūyiyā kim ol munga tendür bu anıĝ cānıdur
Niş urarga koyĝalı ol zülf-i müşķîn kejdümin
Ķan aķızdı közlerimdin körgil eşkim ĥulzümin
Garķ étip külgü şafaķ-dék ĥıldı şarşar encümin
Közde her sarı kıızıl rekler déme kim merdümin
Gamzeng urđı zaĥımlar her yan yükürĝen ĥanıdur
Yokturur devrān-ı dün bérür medārıĝa ĥarār

Tāc-dīhīming üze ger qoysa dürr-i šāh-vār
İnkılābı birle āhır qılğusıdur h'ār u zār
Ol ki tā mümkindurur körmiş felekdin i'tibār
Bes mezellet hem kérek köz tutsa tā imkânıdur
Ol perī yād éyleben bu hayl-i ser-gerdānıdın
Çıkmadı hergiz Nişātī kaşrının eyvānıdın
Çıkmang éy ehl-i nişāt anıng ser-elbistānıdın
Eser-engiz üzni Nevāyī şu'le-i efgānıdın
Kim bu aqşam firqat-i āşübīning tuğyānıdur (*Divan* 60-61)

KAYNAKÇA

- Ali Şir Nevaî Devlet Edebiyat Müzesi, No: 156/II.
Çetindağ, Yusuf (2006). *Ali Şir Nevāi'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Kültür.
İpekten, Haluk (1996). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergah, İstanbul.
Kızıltunç Recai (2019). *Muhammed Niyāz Nişātī-Dīvān*, Fenomen Yayınları, Erzurum.
Kızıltunç, Recai (2015). *Çağatay Edebiyatında Antoloji Geleneği Olarak Beyaz ve Beyazcılık*, Fenomen, Erzurum.
Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü No: 1197.
Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü No: 1266-1.
Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü No: 7013.
Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü No: 7054.
Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü No: 1198.

АЛИШЕР НАВОИ И ЛИТЕРАТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Нигматуллина Алсу Мансуровна, Галяутдинова Луиза Михайловна,
доцент; старший преподаватель, Казанский (Приволжский) федеральный
университет; Россия.

Богатое литературное наследие тюркских народов на протяжении многих веков привлекало внимание не только представителей философской мысли, ценителей поэтического творчества, но и научную общественность в области исследования культурных взаимосвязей.

В течение последних десятилетий заметен научно-исследовательский интерес к вопросам объективно-исторического подхода к явлениям средневековой культуры. Все чаще обращают на себя внимание вопросы, связанные со стереотипными взглядами на идейно-художественное содержание средневековой литературы, которые в большинстве случаев сходятся во мнении, что господствующая идеология средневековья была религиозной, а тематика произведений сводилась к признанию «вечных истин», божественной воли во всем происходящем на земле. С другой стороны многие памятники, по средневековой литературной традиции, посвящались правителям соответствующей эпохи. [1, с.5] Таким образом, знакомство со средневековыми тюркскими литературными произведениями показывает, что развитие и функционирование тюркской литературы подчинено тем же законам, которыми определялось развитие средневековых литератур в целом. [2, с. 141]

Зарождение и формирование турецкой литературы протекало в условиях тесного взаимодействия нескольких культур и, прежде всего, культур других тюркских народов. Между тюркскими народностями происходил взаимный творческий обмен сюжетами, мотивами и образами. Трудно, например, переоценить силу влияния, оказанного на научную мысль, литературу и культуру Турции классиком узбекской литературы Алишером Навои и великим азербайджанским поэтом Фузули. [3, с. 376]

Другим фактором, обусловившим многие черты в специфике турецкой литературы с момента ее возникновения, было персидское воздействие, явившееся для турецкой литературы, как и для некоторых других тюркских литератур, своего рода культурной античностью. Однако, как отмечает Е. И. Маштакова, турецкие поэты, некритически воспринимавшие всю персоязычную словесность, рабски следовали ей и в поэтике, и в идейно-художественном отношении... Такой подход к иноязычным заимствованиям и литературным традициям вредил поступательному движению турецкой литературы. [4, с. 86]

Среди тюркских литераторов особенно популярными были имена Сейида Насими, Сайф Сарай, Лутфи, а в персидской поэзии — Хафиза Ширази, Камола Худжанди, Салмана Саваджи.

Тюркоязычный поэт Лутфи был знаменит и популярен еще до Алишера Навои. Он писал свои произведения не только на тюркском, но и на персидском языке. Лутфи воспевал любовь к справедливости и честности, милосердие, а также уважение к ученым и приверженность к знаниям, науке и искусству. В развитии художественной литературы эпохи Темуридов большая роль принадлежит Абд ар-Рахману Джами (1414-1492), крупнейшему поэту и мыслителю, наставнику Алишера Навои. Джами хорошо разбирался в грамматике, логике, греческой и восточной философии, естествознании, математике, астрономии. Он работал во всех известных в XV веке жанрах: продолжил традицию своих предшественников Саади Ширази, Камола Худжанди и развил их идеи. Джами написал около ста книг по самым различным вопросам науки и литературы. Поэтические произведения Джами проникнуты идеями гуманизма. Он осуждает деспотизм, тиранию, алчность и скупость, воспекает трудолюбие, человечность, равенство и мечтает о социальной справедливости, взаимопомощи и сотрудничестве, о мире между людьми. [5]

Любимым поэтом Ахмеда-паши становится Хафиз. Провозглашенный Хафизом культ свободной личности, «богатой сердцем и умом», ниспровергающей освященные исламом и узаконенные феодальным обществом авторитеты, особенно близок турецкому поэту. Газели Хафиза служат для Ахмеда-паши постоянным источником вдохновения. Через Хафиза приходит Ахмед-паша и к тому тонкому пониманию лирики Алишера Навои, которым отмечены его ответы на газели великого узбекского поэта. Из всего огромного наследия Навои только 33 газели, посланные им в 1481 г. в Турцию, дошли до Ахмеда-паши. Ответы на эти газели составили лучшие страницы его дивана. [6, с. 123] Таким образом, творческое усвоение турецкими поэтами и прозаиками всего лучшего, прогрессивного в персоязычной литературе было весьма плодотворным для укрепления основ национальной художественной словесности. [4, с. 86]

Но классическая иранская поэзия была не единственным источником, через который пробивались новые гуманистические тенденции, обращение к реальной жизни и конкретному человеку. Народная поэзия с ее вольнодумным жизнеутверждающим оптимизмом также питает литературу эпохи.

Лирика Ахмеда-паши насквозь пронизана жизнерадостным ощущением бытия, вдохновлена земными страстями. Славя красоту земную, дающую наслаждение, он утверждает право на обладание этой красотой:

*Душа в руинах, торжествуй! —
строитель в твой дворец придет.
Ты, рана в сердце, не гори, —
целитель всех сердец придет. [7, с. 89]*

Средневековые поэты использовали в своем творчестве элементы народной поэзии – народные образы, рифмы. Широко использовались образы эпических поэм. Например, у Ахмеда паши встречаем:

*Люблю я стрелу, наконечник люблю острый, —
Стреляет глазами лукавый стрелок страстно.
Ах, знали бы Хызр с Искандером твои губы, —
Искали б тебя, а не жизни исток страстно. [7, с. 108]*

Алишер Навои также обращался в газелях к образам из любовно-романических поэм:

*Когда, тоскуя по тебе, я розу в цветнике возьму,
Мой жаркий вздох чадит и жжёт — она желтеет в том дыму.
Я думал, рок всю тяжесть мук Фархаду и Меджнуну дал,
Потом я понял: жребий бед мне предназначен одному! [8]*

Тема воспевания вина и радости бытия, любви и дружбы, является отражением социальных примет эпохи, ибо только это помогает забыть о непостоянстве и жестокости мира. Например, у Алишера Навои:

*Пей до поры, когда светило дня
В степи небес, как странник, побредет.
И кубок свой из рук не выпускай:
Хозяин не назначил чашам счет.
Когда твой рок послал тебе беду,
Изменишь ли его круговорот?
Ты, Навои, в тернистых путях зла —
Подай, господь, спасенье от тенет! [8]*

В статье «Образ ринда и вина в классической турецкой поэзии» Мустафа Юнус Гюмюш и Джафер Мум приводят строки из «Дивана» Ахмеда Паши, где поэт говорит, что на празднестве, где есть вино, вода утрачивает свое значение:

*Vasf-ı lebinde kim anar Ab-ı Hayatı kim
Mey meclisinde olmaz inen hoş-güvar ab*

(Ahmet Paşa Divanı. 102: K.36/13). [9]

Далее поэт пишет, что ринды не ограничиваются тем, что пьют сами и приглашают выпить вино с ними:

*Gelin âvâz-ı ney ü çeng ile mey nûş edelim
Salalım âleme âvâze-i mey-hârlığı*

(Ahmed Paşa Divanı, 88: K. 28/10). [9]

Это своеобразная лирика бунта и социального протеста. Не случайно во многих стихах поэтов возникает образ ринда – веселого гуляки и бродяги.

К концу XV века в Турции поэзия Алишера Навои становится хорошо известной. Она вызывала многочисленные подражания и прямые «ответы» назире на его стихи. По мнению специалистов, Навои являлся основоположником сатирического направления в узбекской литературе, которое в его времена становится особенно популярным. Поэт, в чьем творчестве соединились богатый опыт классической персоязычной литературы и традиции тюркоязычной поэзии,

проявил себя подлинным новатором также в области сатиры и юмора. Он обратился к сатирическому изображению как к средству выражения прогрессивных идей. [4, с. 87]

Поэт обрушивается на лицемерие мусульманских «святых отцов», их дремучее невежество. В их действиях он видит только ложь, лицемерие, коварство, глупость и притворство:

*Пустословя на минбаре, вволю чешет шейх язык,
Словно дьявол, он колдует в своре темных забулдыг.
Если проповедь случайно просветлит умы людей,
Их тотчас же усыпляет шейха исступленный крик.
Все ступени у минбара устилают вздор и ложь,
Бред — все поученья шейха, сам он — взбалмошный старик.
Умными прослыли шейхи, а умен ли хоть один?
В их нелепых заклинаньях разума не бьет родник.
От хадисов лишь названья сохраняют их слова,
Вкривь и вкось толкуют шейхи главы из священных книг.
Разрубить минбар на части, разнести его, поджечь,
Чтоб кровавого убийцу жребий жертв его постиг!
Злыдней, дьяволу подобных избегай, о Навои,
И не дай себя опутать их сетями ни на миг!* [8]

В творчестве современника Ахмеда паши, турецкого поэта Баки (настоящее имя Абдульбаки Мехмед) находим строки, в которых поэт не без иронии и сарказма пишет:

*Эй суфий, четки с посохом смени на алое вино,
Хырку двулчия, дервишества смени на чашу!*

Таким образом, поэты продолжили традицию осмеяния в сатире лицемерных «духовных пастырей» и аскетов, с их призывами отказаться от радостей земных в надежде на блаженство в загробном мире и т.п. [4, с. 105]

Сатирическое осмеяние представителей духовенства в творчестве Ахмета паши, как отмечает в своем исследовании А. Кабаклы, выражено не так очевидно. Поэт в отличие от современников, в произведениях уделял меньше внимания теме суфизма, больше писал о земной любви и удовольствиях повседневной жизни. [10, с. 282]

Поэты средневековья были великолепными мастерами стихов о любви. Ахмет паша в своем творчестве наглядно показал, что турецкий поэтический язык обладает способностью детально воспроизводить всю сложность и многогранность внутреннего мира человека, психологическую глубину и цельность его чувств и помыслов. Он нашел художественные средства, которыми может быть в турецком стихе творчески использован богатейший опыт персидской средневековой поэзии, ее метр и ритм, образность и звукопись. Газели Ахмеда-паши, его обращения к возлюбленной, то восторженные, то печальные, отличаются ясностью и музыкальностью, идущими от песенного фольклора средневековых турецких городов с их неформализованной, вольнолюбивой, тайно-свободной жизнью.

Поэты эпохи восточного ренессанса вошли в мировую литературу как борцы за высокое достоинство личности против несправедливости, тирании, обмана и лицемерия. При этом это были поэты, которых отличало жизнелюбие и восторженность во всех ее земных проявлениях. Поэтому и сегодня их пламенные строки продолжают волновать человечество своей искренностью и гуманистическим пафосом.

Список использованной литературы:

1. Средневековая татарская литература (VIII-XVIII вв), Казань: Фэн, 1999.- 240с.
2. Тугушева Л.Ю. Раннесредневековый тюркский литературный язык, СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. – 176с.

3. Литература Востока в средние века, под ред. Н.И. Конрада, в II томах, Т 2, изд-во МГУ 1970, 463с.
4. Маштакова Е.И. Из истории сатиры и юмора в Турецкой литературе, М., Наука, 1972, 280с.
5. Литература эпохи Темуридов. [электронный ресурс]: http://testhistory.ru/history.php?id=his_3_176 (дата обращения 11.02.2021)
6. Гарбузова В.С. Поэты средневековой Турции, изд. Ленинградского ун-та 1963, 201с.
7. Из старой турецкой поэзии [Текст] : [Сборник] : Пер. с тур. / [Сост., подстроч. пер. и коммент. И. Боролиной ; Вступ. слово О. Сулейменова]. - Москва : Худож. лит., 1978. - 286 с.
8. Лирика Алишера Навои [электронный ресурс]: <https://greylib.align.ru/817/lirika-alishera-navoi.html> (дата обращения 11.02.2021).
9. Klasik Türk şiirinde rint ve şarap ilişkisi. Mustafa Yunus Gümüş, Cafer Mum [электронный ресурс]: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/612726> (дата обращения 11.02.2021)
10. A.Kabaklı. Türk edebiyatı. C.2. İstanbul, 1968 — s. 752.

NAVOIY SHE'RIYATI (XAZOYINUL-MAONI VA XAMSA)DA ARUZ VAZNLARINI QO'LLANILISHI

*Muhammad Kozim Amini, Nadim Muhammad Humayun,
afg'onistonlik yozuvchi, afg'onistonlik tilshunos va yozuvchi; Afg'oniston.*

Kirish So'z

Nizomuddin Amir Alisher Navoiy 15-inchi asrning mutafakkir shoir, atqali davlat arbobi hamda dairatul-ma'orifi donishmand va shaxsiyati sanaladi. U, Amir Timur salolasiga mansub, Abul-G'oziy Bahodir Sulton Husayn Boyqaro darborida bosh vazirlik va muhrdorlik lavozimida ish qilib, Xuroson Poytaxti sanalgach, Herot shahrida hayot kechirdi. Uning sa'y va harakati tufayli Herot Shahri, butun islomiy mamlakatlar orasida imroniy va obodchilik nuqta nazardan hamda ilm va ma'rifat dargohiga aylangani bois « shahre Ulamo va Fuzalo » laqabini kasb etdi.

Shu kabi uning sa'y va ehtimomiy bilan turli hunar va san'at va kasbu fanlar rivojlanib, o'z taraqqiyot avjiga yetdi. Xuddiy ana shu davrada me'morlik, miniyoturlik, xatotlik, tazhibkorlik, koshikorlik, bastakorlik, musiqiynavozlik va barcha kasbu fanlar rivojlanib, ijtimoiy hayotning taraqqiyoti uchun katta zaminalar yaratdi. Shuningdek Navoiy ehtimom va tavajjusi bilan ilmu ma'rifatning ayrim sohaları jumladan: tazkira navislik, torixchilik, tasavvuf, alhayot, fiqqa va islom, shariyat, tarjimachilik sohalarida o'nlab va yuzlab asarlar ta'lif va tasnif etilib, o'nlab shoir va donishmand tarbiyalandi. Xuddi shu davrada yuvropada mundane ancha oldin yuzbergan « Runsons » yoki fikr o'yg'onish quyoshi, Herotda porlana boshlab, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida izchil harakatlar boshlandi. O'zbek adabiy tili xuddi shu davrada shakillanib, Navoiyning keng himoyati tufayli Fors – Dari tili darajasida ko'tarilib, Timuriy shohlar saroyiga yo'l topdi. Ana shu oltin adabiy davraga mansub yozilgan yolg'iz Navoiy qalimiga mansub asarlar soni taxmin 30 asarga yetadi. O'zbek tilida « Xamsa » kabi nodir va qimmat-baho shoh asar she'r tilida hamda Antalogiya va Tazkira navislik « Mojolisin Nafoysis » va ijtimoiy ravonshinoslik va jomeashinoslik bobida « Mahbubul-Qulub » kabi qimmatli nasri asarlar yaratdi. Navoiyning tinimsiz kurash va mujohidasi tufayli, O'zbek tili, Turkiy tillar arasida qimmatli adabi Xazinaga ega bo'lib, olamdagi boy tillar qatorida turdi. Shuningdek «

Xazoyinul-Maoni «-ga o'xshash lirik turga oid O'zbek tilida shoh asarlar tilib, O'zbek tili, Jahon adabiyotida unamli, o'rin olib rivojlanishi uchun katta zamina yaratdi.

Qolaversa biz Navoiyning yolg'iz atoqli davlat arbobi-gina emas, balki o'z davrining eng buyuk olim va donishmand sifatida tan olib, barcha ilmu fanlarda ustun qo'lga ega bo'lgan Ensiklopidik olim sifatida e'zozlaymiz. Shu uchun ham Navoiy yolg'iz bir soha va ilmida emas, balki davrining buyuk olimi sifatida ilmu ma'rifatning turli sohalari, jumladan she'riyat va adabi ilmlarda katta tajribaga ega shoir va ijodkor. U elk bor O'zbek tilida, she'r vazniga oid aruz bobida «Mizonul-Avzon» kabi qimmatli asar yaratgan.

Arab, Fors va O'zbek tillarida qo'llanayotgan she'ri vaznlar

Aruz ilmi 19 bahardan tashkil topgan. Bahar arabcha so'z bo'lib, asli va ona vaznlarga atab yuritiladi. Shu uchun ham vazndan ko'ra katta va kengroq ma'noda ishlatiladi. Ushbu o'n to'qqiz aruzi baharlardan 5-ta si Arab she'riyatida xos bo'lib, unga Fors va O'zbek tilida she'rlar ozroq uchraydi. Ushbu baharlar: tavil, madid, basit, vofir va komildan iborat.

Shu kabi (3)bahar: jaded, qarib va mushokil yolg'iz Fors va O'zbek tillarida qo'llanilib, Arab tilida mutlaqo qo'llanilmaydi. Jumladan qolgan 12 aruzi baharlar Arab, Fors va O'zbek tillarida qo'shma so'ratda ishlatiladi.¹

Shu kabi arkon (Afo'il – Tafo'il)lari muntazam ravishda bir aruzi rukning takrorlanishidan hosil bo'ladigan baharlar aruz ilmida asli yo solim baharlar, biru- yoki nechcha bir afo'ildan qo'shma shaklda yasaladigan baharlar g'ayri asli yoki g'ayri solim baharlar deb ataladi. Misol so'ratda (Foilotun) Foilining muntazam ravishda bir misrada (4) qatla va bir baytda (8) qatla takrorlanishidan hosil bo'ladigan (Ramal bahari) solim va asli baharlar turkumida kiradi; lekin (Ramal) va (Hizaj) baharlari afoilidan yasama shaklda hosil bo'ladigan (Muzore' bahri) g'ayri asli va no-muntazam baharlar qatorida turadi.

Asli (Muttafiqul Arkon) va G'ayri asli (Muxtaliful-Arkon) baharlar

1. Muttafaqul Arkon Baharlari

Asli rukn va tafo'illarning takrorlanishidan hosil bo'ladi. Aruzdon olimlar ushbu baharlarni (Solim) baharlar deb ham ataydilar va ular yettitadan iborat quyidagicha: 1. Ramal, 2. Hizaj, 3. Rajaz, 4. Mutaqorib, 5. Mutodorik, 6. Komil, 7. Vofir

2. Muxtaliful-Arkon baharlari (G'ayri Solim)

Ikki yo uch xil aruzi ruklarning qo'shilish va tarkibidan hosil bo'ladi. Ularning soni o'n ikkitaga yetishadi: 1. Tavit, 2. Basit, 3. Muzore, 4. Muqtas, 5. Xafif, 6. Jadid, 7. Madid, 8. Munsari, 9. Muqtazib, 10. Sari', 11. Qarib, 12. Mushokil

Aruz Doiralari

Xalil ibini Ahmad asli vaznlarning besh doira tarkibida sig'dirgan edi, birinchi doirani muxtalifadeb, quyidagi uch baharni unga shomil qilgan edi. Bunga (Tavit, Madid va Basit) baharlari kirishadi. Ikkinchi doira (Mu'atalifa) deyilib ikki bahar (Vofir, Komil) dan iborat edi. Uchinchi doira uch bahar (Hizaj, Ramal, Rajaz)-dan iborat bo'lib (Mujtalba) deb atalgan edi. To'rtinchi doira (Mushtabih) deyilib uning tarkibida olti bahar (Munsari, Xafif, Muzore', Muqtazib, Muqtas) sig'dirilgan edi. Bishinchi doira (Muttafiqa) bo'lib va Mutaqorib bahari unga sig'dirilgan edi.

Shuningdek (Axfash Nahviy) degan kishi (Mutodorik) bahrini shu doiradan istixroj qilgan.

Taqte'

Lug'at bo'yicha qit'a – qit'a qilish, bulaklash yoki qism – qismga ajratish ma'nosida dalolat qiladi. Lekin aruzi ilmiy estilohida bir baytdagi hijolarning muntazam ravishda aruzi ruknlar va afo'il bilan barobar o'lchamoq va mizon qilishdan iborat²

Baytlar taqte'ida avvalo she'r misralarida mutaharrik va sokinlar soni hisoblab, ularni hijolarga taqsim qilib, keyin cho'ziq hijolar, cho'ziq hijo ostida va qisqa hijo, qisqa hijo va

¹ Vazni she'ri Dari, 69-bet

² Aruz Forsi (Shivayi nav baroiy omuzish Aruz va Qofiya), Abbos Mohyor, nashr Qatra,1387, 16-bet.

bug'inlar ostida muntazam ravishda yozilib, o'lchaladi. Demak taqte'da she'ning malfuz va og'zagi shakliga e'tibor berilib, yozma va maktub shakli mu'tabar emas. Aruz ilmi o'ziga xos asosot va ta'limotga ega, albatta u haqda ba tafsil bahs yuritish alohida vaqtni talab qiladi lekin, biz ushbu bahs orqali asli bahsdan oldin bu haqda qisqacha toxtalib o'tamiz.

Zuhof

Lug'atda Zuhof o'qni hadaf va ko'zlangan maqsaddan xato ketish ma'nosida kelgan. Shu kabi zuhof uzoq tushmoq va uzoqlashtirmoq ma'nilarini ham anglatadi. Zuhof aruz ilmining tushunchalaridan bo'lib, aruzi afoilining usulida yuz beradigan o'zgarishdan iborat. Ya'ni aruz fe'lining harakatli harfini harakatsiz va harakatsiz harfining harakatli qilish shuningdek undan bir yo nechcha harfni kam qilish yoki oxirida nechcha harfni qo'shishdan iborat

Taniqli aruz o'limi Shams Qays Rozi qo'liga asosan: vazn buzilmagan holda, she'ning asli holatiga o'zgarish kiritadigan nazimli so'z nafsiga voqe' bo'lgan nuqson, zuhaf deyilgan, shu uchun ham baytning zuhafi bor, yoki muzohif deyilganda, uning vazni buzilib, nazmiga nuqson bor degan ma'no anglatiladi.¹

Demak zuhaflar soni Ajam she'riyatida (35)-tadan iborat bo'lib, ular jumlasidan (22)-tasi Arab she'riyati uchun xos bo'lib, qolgan (13)-tasi Fors va O'zbek tillarida mushtarak so'ratda qo'llaniladi. Bu yerda (Rajaz) bahridagi Zuhaflar namuna shaklida ko'rsatiladi. Rajaz bahri muntazam ravishda (Mustafalun) tafoilining 4 qatla takror bo'lishidan hosil bo'ladi. Quyida bir qator zuhaflarning Rajaz bahri afoili bo'lgan (Mustafalun)-da o'zgarishi namuna shaklida ko'rsatiladi:

1. Xabin, Mustafalunda (Muttafaelun) bulur. Uning o'rnida (Mufoelun) qo'yib (Maxbun) deydilar. 2. Tay, Mustafalun-ning to'rtinchi harfi isqotidan iborat (Musta'lun) qolur, o'rnida (Mufta'lun)² qoyib (Matvo) deydilar. 3. Qat', Mustafalun tafoilidan (Nun) isqoti va (Lom) askonidir, (Mustafal) qolur, o'rnida (Mafulan) qo'yib (Maqtu') deydilar. 4. Taxli', Mustafalunda Xaben va Qat' ijtimoiydan iborat (Mufatel) qolur, o'rnida (Fa'ulan) qo'yib (Maxlu') deydilar... Eslatma: ushbu aruzi tafoilining (9)-ta zuhafi bor. Bahsimiz cho'zilmasligi uchun 4-tasi zikr etiladi.

Navoiy She'riyati (Xazoyinul-Maoni va Xamsa)-da Aruz vaznlarini qo'llanilishi

Ramal Bahri

Ramal Arabchada lug'at bo'yicha, musiqi san'ati lahn laridan biriga aytiladi. Shu kabi Ramal chopish va yugurish, bo'ryo (Hasir) va arqon to'qish ma'nosida ham ishlatilgan³. Estilohda aruz ilmining ona vazn (Bahr) laridan biri sanaladi. Ushbu vazn dar haqiqat ruknlari bir-biriga muvofiq (Muttafiqul-Arkon) vaznlar qatorida kirib, (Foilotun) ruknining muntazam ravishda takrorlanishdan hosil bo'ladi. albatta aruz ilmi Bahslarida asas (misra). Bir misra da 4qatala va Bir baytda 8 qatla takrorlansa musamman (8-ta)lik baytda olti qatla takrorlansa musaddas (6-ta)lik baytda to'rt qatla takrorlanganda Murabba (4-ta)lik deyiladi. Lekin uning solim va murabba shakillari O'zbek she'riyatida ozroq qo'llanilib, Muzohif (O'zgargan) shakillari ko'proq qo'llanadi. O'zbek she'riyati ayniqsa Navoiy she'riyatida eng-ko'p qo'llanilgan aruz vaznlaridan biridir. Quyida Navoiy she'riyatida (Xazoyinul-Maoni tarkibida) jonli shakilda qo'llanilgan ushbu aruzi vaznga oid namunalar zikr etiladi. Navoiy ushbu aruz vaznni keng shaklida o'z divonlari tarkibida ishlatgan.

1. Ramal musamman mahzuf

Ashraqat min aksi shamulkasi anvarul-hudo
yor aksin mayda ko'r deb jomdin chiqdi sado

(G'aroyibul-Sug'ar.1-inchi G'azal)

Ay nubbuvat xilig'a xotam bani odam aro
gar olar xotam, sen ul ot kim, erur xotam aro

¹ Farhangi Dehxudo, 38 juldi, Si-di.

² Mizonul-Avzon, 11-bet.

³ Vazni She'ri Dari, Duktur Afzal Banvol, 84-bet.

(G‘aroyibul-Sug‘ar.6-inchi G‘azal)

Budu-nobudim agar teng bo‘ldi jonon olida
Zarra yo‘q va bori teng dur, mehr ruxshon olida

(Navodirul-Shabob, 27-inchi G‘azal)

Eid ruxsoring ko‘rib bo‘ldi ulus hayron sango
Ey ulus eidi yuzing, jonim mening qurbon sango

(Navodirul-Shabob, 17-inchi G‘azal)

To seningdek qotili xunxora ey bordur mango
Billoh xor o‘lmoqdin o‘zga, chorayi bordur mango

(Bedoyi-ul-Bidoya, 13-inchi G‘azal)

Nechcha kunglum pora bo‘lsa, rahm qilmos yor ango
Nechcha bag‘rim bo‘lsa qon, boqmos dami dildor ango

(Favoidul Kibar, 9-inchi G‘azal)

2. Ramal Musamman Maqsur:

Ul parivash kim bo‘lub men zoru sargardon ango
Ishqidin olam menga hayronu men hayron ango

Ul privash= Foelotun, kim bo‘lub men=Foelotun, Zoru-sargar=Foelotun, Don
ango=Foelot

Ishqidin O=Foelotun, lam menga hay= Foelotun, Ronu men hay= Foelotun, Ron
ango=Foelot

(G‘aroyibul-Sug‘ar.9-inchi G‘azal)

Tushgoli qading havosi boshima avbosh aro
Bosh aro kestim alif yozg‘on, alifdik bosh aro

(Navodirul-Shabob, 18-inchi G‘azal)

Yo-rab o‘lg‘on chog‘i jonim, jism vayrondin judo
Ul bo‘lib mundin judo, sen bo‘lmog‘il andin judo

(Bedoyi-ul-Bidoya, 5-inchi G‘azal)

Go‘iyo kunglum taxayyul mulkining sultonidur
Kim xiyol ichra qilur har aysh kim imkonidur

(Favoidul Kibar, 136-inchi G‘azal)

3. Ramal Musamman Mahzuf-Maqsur:

Vaki ishqing zohir etsam vahm erur o‘lmak mango Gar nihon tutsam dag‘i jon xunidur
beshak ango

(G‘aroyibul-Sug‘ar.11-inchi G‘azal)

Orizing mushtoqidur bu ko‘zki bo‘lmish dardmand
Garchi bordur dardlig‘ ko‘zga yorug‘luqtin gazand

(G‘aroyibul-Sug‘ar.121-inchi G‘azal)

Jonima yetkurdi ul la‘li ravon oso farah
Elgo yetkurgan masallik, la‘lgun sahbo farah

(Navodirul-Shabob, 102-inchi G‘azal)

Ey sening kuyung harimi to‘prog‘i, yuzpok ruh
Solqinida sovrulub ulnav‘ kim, xoshok ruh

(Bedoyi-ul-Bidoya, 106-inchi G‘azal)

Ul qo‘pub otlong‘oni markab surib, sarxush borib
Men boshim ochib ayog‘ig‘a quyub yuz yolborib

(Favoidul Kibar, 54-inchi G‘azal)

4. Ramal Musamman Maxbun¹
(Foelotun, Faelotun, Faelotun, Faelotun)

Ishq tarkikaga qilur men tunu kun ko'nglima tuhmat Ki otin tutmag'oy el tutso, bu oyin bila shuhurat (**Favoidul Kibar, 76-inchi G'azal**)

5. Ramal Musamman Maxbun- Mahzuf
(Faelotun, Faelotun, Faelotun, Faelotun)

Ishq sarig'a amin kimsa xeyol aylomongiz
Qisimingiz xalqdin anduh-u malol aylomongiz
(**Favoidul Kibar, 215-inchi G'azal**)

6. Ramal Musamman Maxbun Aslam
(Foelotun, Faelotun, Faelotun, Faelan)

Bo'lolsa labing olida masiho talmiz
Yangi boshten yana topqoy edi ahyo talmiz
(**Favoidul Kibar, 131-inchi G'azal**)

Hizaj bahri

Ruknlari bir-biriga muvofiq bo'lgan 7-ta (Muttafiqul-Arkon) Bahar lardan yana biri hizaj bahridir. Ushbu vazn aslida (Mufoelun) ruknining muntazam ravishda takrorlanishidan hosil bo'ladi. Aruz ilmi asosotiga ko'ra ushbu vazning musamman (sakkiztalik) va musaddas (oltitalik) so'ratlari Navoiy divonlari tarkibida keng va jonli muzohaf shakllari qo'llanilib kelgan. Navoiy ushbu aruz vaznning keng shaklida o'z devonlari tarkibida ishlatgan.

1. Hizaj Musamman Solim

(4-qatla Mufoelun)

Zihi husnung zuhuridin, tushub har kimga bir savdo

Bu savdolar kunin bozorida, yuz g'avg'o

(**G'aroyibul-Sug'ar.2-inchi G'azal**)

Zihi javlongahing aflok o'za maydon av-adno

Buroqingga to'qqiz gunbad, bu to'qqiz gunbadi xizro

(**G'aroyibul-Sug'ar.7-inchi G'azal**)

Jamoling jilva qildi, bore di og'zing nihon anda

Quyosh chiqqach ne mumkin, zarra bo'lmog'liq ayon anda

(**Navodirul-Shabob, 47-inchi G'azal**)

Ne may xushtur mengo, ne gul keroktur, ne gulzori

Kerok maydin gul ochqon, yorning gulzor-ruxsori

(**Bedoyi-ul-Bidoya, 576-inchi G'azal**)

Tanuridur ichim go'yo, qiziqqan ishq o'ti oni

Yopishturg'on kabob o'rni, anga har dog'i pinhoni

(**G'aroyibul-Sug'ar.596-inchi G'azal**)

Borib yusuf jamoli naqdig'a, jonon erur voris

Nechuk kim pir kinong'a, mahi kinon erur voris

(**Favoidul Kibar, 91-inchi G'azal**)

2. Hizaj Musamman Axrab²

¹ Vazni She'ri Dari, 90-bet.

² Aruz va Qofiya dar she'r Porsi, 50-bet.

Sadqang bo'libon urmoq, bu gunbadi axzar charx
Qasringg'adur o'rg'ondik, bir sabz kabutar charx
(Favoidul Kibar, 107-inchi G'azal)

3. Hizaj Musamman Axrab Makfuf-Maqsur

Ey zotinga har nechcha qilib aql tafakkur
Ul fikrga bo'lmay samari, g'ayri tahayyur
(G'aroyibul-Sug'ar.132-inchi G'azal)
Ey gulshani ruxsoring ulub daharg'a aro
Ruxsor o'za sochingg, gul o'za anbari soro
(Bedoyi-ul-Bidoya, 6-inchi G'azal)
Kunglumni figor ettingu jonimda balodur
Bilmon yana ey sarv, boshingda ne havodur
(Favoidul Kibar, 188-inchi G'azal)

4. Hizaj Musaddas Mahzuf – Maqsur

Iloh-ho, podisho-ho, kirdigoro
Senga ochug' nihonu oshkoro
(G'aroyibul-Sug'ar.5-inchi G'azal)
O'zin shakar desa la'lingg'a monand
Qiloy tishlob ani parkand-parkand
(Bedoyi-ul-Bidoya, 116-inchi G'azal)
Mayi la'ling erur jon birla mamzuj
Yo'q ersa obi hayvon birla mamzuj
(G'aroyibul-Sug'ar. 95-inchi G'azal)
Tikib tur boshig'a jonona ta'viz
kerak kim tiksa bu devona ta'viz
(Favoidul Kibar, 130-inchi G'azal)
Ko'zimga uyqu gardidin ziyodur
Magar o'q mili-u gardi to'tiyodur
(Favoidul Kibar, 158-inchi G'azal)

5. Hizaj Musaddas Axrab Maqbuz – Mahzuf

Ey deb sifatingda ahli idrok
Lavlok lamo xalaqtal-aflok
(G'aroyibul-Sug'ar. 300-inchi G'azal)

Rajaz Bahri

Lug'at bo'yicha Rajaz iztirob, xavotir va tezlik va chobuklik ma'nolarida ishlatilgan. Qadimgi Arablar urush maydonida o'z g'anim va hariflari bilan uchrashganda, o'z o'z el-urug'i qahrmonlik va dadilliklari vasfida o'qiydigan she'rlarga aytilardi. Estilohda she'riyatda keng shaklda qo'llaniladigan aruz vaznidan iborat.¹ Rukunlari bir-biriga muvofiq bo'lgan 7-ta (Muttafiqul-Arkon) vaznlardan yana biri Rajaz bahridir. Ushbu vazn aslida (Mustafalun)

¹ Vazni she'ri Dari, 94-bet.

ruknining muntazam ravishda har bir misrada 4- qatla va har bir baytda 8-qatla takrorlanishidan hosil bo'ladi. Aruz ilmi usuliga ko'ra ushbu vazn-ning musamman (Sakkiztalik) shakli Navoiy devonlari tarkibida keng shaklda qo'llanilib kelgan.

**1. Rajaz Musamman Solim
(4 qatla Mustafalun)**

Men mastu- g'arqi boda men, aksim emas may ichra va
Soqig'a bovar bo'lmasa, bexudlug'um basdur gava

(G'aroyibul-Sug'ar. 476-inchi G'azal)

Ey navbahor orizing, sahnig'a jon parvar havo
Andin gulu sunbul topib, yuz barg birla ming navo

(Bedoyi-ul-Bidoya, 1-inchi G'azal)

Ey yetti manzar tarhig'a, me'mor san'ungdin bino
Masnu'lar foni vali, maslub sone'din fano

(Favoidul Kibar, 1-inchi G'azal)

**2. Rajaz Matavvi Maxbun
(2 qatla muftaelun, mufoelun)**

To ko'ribon yuzin quyosh, qolg'oli eshtiyoqig'a
Goh boshig'a ayrulur, goh tushor ayog'ig'a

(G'aroyibul-Sug'ar. 537-inchi G'azal)

Mutaqorib Bahri

Lug'at bo'yicha Taqorib yovig'lik, yaqin va qardoshlik ma'nosida kelgan. Bu nomaga atalish sababi ushbu Bahrga oid cho'ziq va qisqa bug'inlar bir-biriga yaqin turgani uchun berilgan. Adab estilohida aruz fan va ilmining solim va asli vaznlardan biriga aytilgan.¹

Aruziy rukn va afoeli bir bo'lgan 7-ta muttafiqlul-arkon vaznlardan biri ham mutaqorib bahridir. Ushbu vazn (Mutaqorib) va (Taqorib) ham deb ataladi. Ushbu ona vazn aslida (Faulan) ruknining muntazam ravishda har bir misrada 4 qatla va har bir baytda 8 qatla takrorlanishidan hosil bo'ladi. Aruz ilmi asosotiga ko'ra ushbu vazn-ning musamman (sakkiztalik) muzohaf va o'zgargan shakli Navoiy devonlari tarkibida qo'llanilib kelgan. Navoiy o'z Xamsasi beshinchi dostoni bo'lgan «Saddi Iskandari»ni ushbu vaznda yozgan.

**1. Mutaqorib Musamman Solim
(4-qatla Faulan)**

Diding kim xatosiz atay ko'ngluma o'q
Deb o'q otmag'onni xato ayloding

(G'aroyibul-Sug'ar. 49-inchi G'azal)

Ikki g'unchang ermas ey gulchehra teng
Og'zing asru toru ko'nglung asro keng

(G'aroyibul-Sug'ar. 317-inchi G'azal)

Xudoyo zilol ahlig'a, rahnamoyo
Yuzing jilva aylor ga ash'a maroyo

(Favoidul Kibar, 4-inchi G'azal)

Firoqing aro ey gul sarvu qomat
Ne sarvu ne gul ko'rgoli istiqomat

(Favoidul Kibar, 77-inchi G'azal)

Menu furqat ayyomi yu zorlig'lor
Har oqshom tong otquncha bedorlig'lor

¹ O'sha asar, 101-bet.

(Favoidul Kibar, 151-inchi Gʻazal)

2. Mutaqorib Musamman Mahzuf – Maqsur

Ketur soqi ul mayki subhe alast

Aning nishasidin koʻngul erdi mast

(Gʻaroyibul-Sugʻar. Soqinoma)

Nechcha kim kuyor hijr aro jon mango

Emas tarkini qilmoq imkon mango

(Bedoyi-ul-Bidoya, 14-inchi Gʻazal)

Muzoreʻ bahri

Muzoreʻ lugʻat boʻyicha oʻxshashlik va mushobihat degani. Ushbu vazn-ning rukn va afoili (Ramal) va (Hizaj) bahriga oʻxshagani bois aruzdonlar shunday deb ataganlar. Muzoreʻ bahri aslida, ruknlari bir-biri bilan farqli boʻlgan 12-ta (Muxtaliful-Arkon) aruzi vaznlar qatorida turadi. Ushbu aruz bahrining ham boshqa vaznlarga oʻxshash, musamman va musaddas muzohaf shakllari jonli shakilda Naoviy devonlarida ishlatilgan. Muzoreʻ bahrining afoili (Mufoelun, foelotun, mufoelun, foelotun)dir.

1. Muzoreʻ musamman axrab makfuf-mahzuf

Ha-yot kim birov gʻamidin zormin yana

Faryod kim balogʻa giriftormin yana

(Gʻaroyibul-Sugʻar. 550-inchi Gʻazal)

Soldi bir oydin yeri meni ibtilogʻa charx

Qoldi oʻz oyi hijrida mendik balogʻa charx

(Gʻaroyibul-Sugʻar. 11-inchi Gʻazal)

Laʼli labing ki jonim erur muftalo ango

Muxles demon ki, istaram oʻlgʻoy fido ango

(Bedoyi-ul-Bidoya, 10-inchi Gʻazal)

Yor etti mehr tarkiyu men yorman hanuz

Ishqi salosiligʻa giriftor men hanuz

(Favoidul Kibar, 208-inchi Gʻazal)

Mujtas Bahri

Mujtas lugʻat boʻyicha tomiridan uzilgan narsa maʼnosida¹. Aruz ilmida nosolim baharlardan biri sanaladi. Ushbu bahr aslida «Xafif» aruzi vaznidan yasalgani uchun shunda deb ataydilar. Ushbu ikki baharlarning ruknlari bir – biriga oʻxshab, yolgʻiz misralarda mavqeatlarga koʻra bir-birdan ajralib turadi. Yaʼni xafif baharida birinchi rukn (Afoil) ramal kelganda, mujtas baharida, Rajaz keladi.² Mujtas bahrining tafoili (2 qatla mustafalun, foelotun)dir. Ushbu aruzi vazn-ning musamman soʻrati Oʻzbek sheʼriyatida, ayniqsa «Xazoyinul-Maoni»-da keng shaklda qoʻllanilgan.

1. Mujtas musamman Maxbun-Mahzuf

(Mufoelun, Failotun, Mufoelun, Faelan)

Jahon arusi bila suhbat ayloma ragʻbat

Nedin ki ragʻbat ayla tutmos el bila suhbat

(Favoidul Kibar, 87-inchi Gʻazal)

Birovki dahr maziqidin aylogoy maxraj

Fanoyu-faqr tariqa erur ango manhaj

¹ Muʼyin Soʻzligi, Elektron Nusxasi.

² Vazni sheʼr Forsi, 118-bet.

(Favoidul Kibar, 93-inchi G'azal)

Azalda chunki raqam topti tolihu solih
Mango bu pandlaring be jihatdur ey nosih
(Favoidul Kibar, 101-inchi G'azal)

Xafif Bahri

Xafif bahri, ruknlari bir-biri bilan farqli (Muxtaliful-Arkon) bahrlar qatorida kirib aruz ilmining yengil bahrlaridan sanaladi. Ushbu aruz bahri Ramal va Rajaz bahrlarining solim va muzohaf arkonining qo'shilish va qorilishidan qo'lga keladi.¹ Xafif bahrini ko'pincha musaddas (Olti arkonlik) shakllari O'zbek va Fors she'riyatida qo'llanib uning (sakkiz arkonlik) shaklida kamroq she'r yozilgan. Ushbu aruzi bahr tafoili (Foelotun, Mustafalun, Foelotun) dir.

Ey g'aming gavhari jonu tan aro
Ikki dur yanglig', ikki maxzan aro
(Navodirush-Shabob, 32-inchi G'azal)
La'ling oyini ajab rangindur
So'zi aning ne balo shirindur
(Navodirush-Shabob, 147-inchi G'azal)

Holima yor, tarahum qilmos
Yig'losam zor, tabassum qilmos
(Favoidul Kibar, 225-inchi G'azal)
Navoiyning (Xamsa) asari vazni

1. Hayratul-Abror
Sare' musaddas mutavvi
(Muftaelun, mufatelun, foelun)
Bismillohi-ur-rahmanu Rahim
Rishtag'a chektim nechcha durri yatim

2. Layli-Majnun
(Mafulu, Mufoelun, faulan)
Ey yaxshi oting bila sar og'oz
Anjomig'a kim yetor har og'oz

3. Farhod va Shirin
Hizaj musaddas mahzuf-maqsur
(Mufoelun, Mufoelun, Mufoelu yo Faelan)
Behamdika fateh abvobul-ma'oni
Nasib et ko'ngulma fath o'lmoq ani²

4. Saba'i Sayyor
Xafif musaddas maxbun aslam
(Foelotun, mufoelun, faelan)³
Ey siposing demokda el tili lol
Elga til sendin o'ldi, tilgo maqqol

5. Saddi-Iskandari
Mutaqorib musamman mahzuf-maqsur
(Faulan, Faulan, Faulan, Fael yo Faul)
Xudoyo musallam xudoliq sangoBori sha gadoiy, gadoliq sango⁴

¹ Vazni she'ri Dari, 149-bet.

² Xamsa, Farhod va Shirin, 156-bet.

³ Aruz va Qofiya dar she'ri Porsi, 149-bet.

⁴ O'sha asar, 363-bet.

Xulosa

Ushbu maqola orqali o'tkazilgan bahsdan qo'yidagi xulosa qo'lga keladi:

Alisher Navoiy zullisonayn shoir edi. Uning qalami ikkila tilde, ham Turk ham Fors tillarida teng kuchga ega bo'lga qobiliyatli shoir, ammo ko'proq Turk tilida yozilgan. Alisher Navoiy divonlar, uning boshqa asarlari kabi, Adabiyot, San'at va ilmu donnish ahlining diqqatini o'ziga jalb qildi.

Uning divonlari 15-inchi asrda yoq ne yolg'iz xuroson va movurun-nahrda balki Iron, Ozarboijon, Sharqiy Turkiston, Misr, Turkiya va boshqa mamlaklarda keng tarqaldi. Buyuk mutafakkir va olim Navoiy barcha ilmlarni chuqur o'rganib, davrining buyuk bir allomasi sifatida zullisonayn shoir, ijtimoiy va adabiy tanqidchi, tarjimon, tazkiranavis, tariqat ahli va orif, musiqidon, adabiyotshinos, yozuvchi va aruz olimi bo'lgan. U, lirik va ipak turlarda katta tajriba va mahurat qozongan. Arab tili va islomiy ilmlarni puxta o'rganib, sharq adabiyotidagi ananalarni chuqur ta'lim olib va o'z asarlari orqali ushbu adabiy anana va islomiy ilmlarni O'zbek adabiyotida o'z asarlari orqali toshigan ulug' bir zot.

O'zbek mumtoz adabiyotida, Navoiy asarlari o'ziga xos o'rin va ahmiyatga ega. Ushbu divonlar tarkibida ishlatilgan go'zal badiiy san'atlar, adabiy fan va ilmlarga oid muhim mas'alalar hamda she'riyatga oid aruzi bahr vaznlar bevosita bizga, sharq adabiyotida islom dini zuhuridan boshlab, hozirga qadar davom topib kelgan adabiy fanlar, jumladan she'r o'Ichoviy sanalgach, aruz ilmi, hamda she'r vaznlar haqida kerakli ma'lumot berish yonida, mumtoz adabiyotimizdagi adabiy ananalarni o'rganish uchun asosiy manba' hisoblanadi. Biz Navoiy she'ri divonlari orqali jozibali va yoqimli aruzi vaznlar bilan tanishib, shu kabi O'zbek mumtoz adabiyoti ne-qadar shunday ezgu ananalarni o'z ichida saqlab bizning asrimizgacha davom etdirganini ko'rib-ta'lim olamiz.

Foydalanilgan manbalar

1. Amini, Muhammad Kozim, (2011) adabi fanlar (Badi va bayon qismi) Maymana mustaqil jaridasi nashri, Balx-Afg'oniston.
2. Banvol, Duktur Muhammad Afzal (2003) vazni she'ri Dari, Intishoroti Sa'eedi, chopi duvvum, Kobul.
3. Rozi, Shams Qays (2008) Alma'jam fi Maoyirul-Ashorul-Ajam, ba tasihi Muhammad Qazvini va muddaris razavi, intishoroti zuvor, Tehron-Iron.
4. Vosifi, Mir Ahmad Xisrav, (2018), Aruz va Qofiya dar she'r Porsi, Intishoroti Farhang, chopi duvvum, Kobul-Afg'oniston.
5. Qahramoniy, Duktur Ali Asg'ar (2010) Aruzi arkon (Fors she'riyatidagi aruzga bir tarixi muammo tahlili) Nilufar intishoroti, Tehron – Iron.
6. Ma'zi, Najafali Mirzo (1983) Durrai Najafi, Husayn Ohiy ta'liqot va hoshiyasi bilan. Furug'i nashri, Tehron – Iron.
7. Sayfi, Buxoroiy va Jomi, Nuruddin Abdur Rahmon (1993) aruz sayfi va qofiyai jomi, baloxmon tashihiy va Muhammad Fishorki ehtimomi bilan, Tehron universititi nashri, Iron.
8. Navoiy, Amir Alisher (1993), Mizonul-Avzon, Abdulloh Ro'yin ehtimomi bilan, Navoiy anjumani nashri, balx-Mazori sharif.
9. Navoiy, Amir Alisher (1990), Xamsa, Abdul-G'affor bayoni ehtimomi bilan, Afg'oniston fanlar akademisi, nashri, Kobul.
10. Navoiy, Amir Alisher (1990) G'aroyibus-Sug'ar, nashriga tayyorlovchi: Nurulloh Oltoy, jahoni hamkorlik idorasi nashri, Shibirg'on – Afg'oniston.
11. Navoiy, Amir Alisher (1989) Xazoyinul-Maoniyy – Navodirush-Shabob (20 tomlik, 4-inchi tom), fan nashriyoti, Toshkent – O'zbekiston.
12. Navoiy, Amir Alisher (1990) Xazoyinul-Ma'oniyy – Bidoye-ul-bidoya (20 tomlik, 5-inchi tom), fan nashriyoti, Toshkent – O'zbekiston.
13. Navoiy, Amir Alisher (1989) Xazoyinul-Maoni – Favoidul Kibar (20 tomlik), fan nashriyoti, Toshkent – O'zbekiston.
14. Dehxudo So'zligi (Forscha), Electronic Nusxa, Zo harfi.
15. Mu'in so'zligi (Forscha). Electronic nusxa, Ayn harfi.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРЫ НА ТЮРКИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛИШЕРА НАВОИ

Молотова Гульбахрем Максимовна,

*доцент, кандидат филологических наук, институт востоковедения им.
Р.Б. Сулейменова КН МОН, заведующая отделом литературоведения и языкознания
Центра уйгуроведения РК; Казахстан.*

Литература эпохи Алишера Навои характеризовалась двуязычностью: большинство тюркских поэтов создавали свои произведения на фарси, другая часть на фарси и на тюрки. Лишь некоторые поэты писали на тюрки. В таких его трудах как «Маджалис ан-нафаис», «Мухакамат ул-лугатайн», «Махбуб ал-Кулуб», «Мезонул-авзон» поднимается актуальная проблема XV века. По словам автора, целью создания труда «Мухакамат ул-лугатайн» является: *«возблагодарить милости «Повелителя речей», а основной задачей – показать достоинства тюркского и сартского языков»*. С помощью выражения *«повелитель речей»* поэт подразумевает «Аллаха». Термин *«сартский»* использован в значении – персидский язык.

Неслучайно создается труд, где Алишер Навои ставит задачу показать красоты тюркского языка. Автором вышеперечисленных трактатов используется термин – *тюрки*. Ведь эпоха Алишера Навои, как выше говорилось, характеризуется двуязычием. Литературный тюркский язык изобилует арабо-персидскими заимствованиями. В исследуемый период, в силу исторических событий, функцию литературного языка в Центральной Азии выполнял персидский язык. Постепенно тюркский язык отходил на второй план. При таких условиях прочно устанавливаются каноны персидской поэзии. Следуя традиции поэзии Востока, поэты тюркского происхождения слагали стихи на фарси. И в силу традиции, и, несомненно, наставничеству персоязычных поэтов большинству начинающих поэтов легче было писать на фарси. Постепенно стали не понятны и правила стихосложения на родном языке. Как отмечал А. Навои, *«в тюркском языке много изумительных слов и выражений. Однако трудно упорядочить их подобающим образом и сочинять прелестные стихи. Тот, кто приступает к этому, быстро охладевает в виду трудности этого и склоняется к более легкому делу»*. Именно в этом А. Навои видел трудности развития литературы на родном языке. Возможно, это один из аспектов *«тернистого пути»*, по которому нужно было пройти начинающим поэтам. С другой стороны, проблема *«тернистого пути»* заключалась, на наш взгляд, в жестких требованиях к молодым талантам в *«школе поэзии»*: проводились *«маджлисы»*, на которых поэты представляли свои произведения на суд признанных поэтов-современников. Следует отметить, что *«маджлисы»* были нескольких уровней. Первая ступень – где проводились дискуссии среди молодых поэтов. Они обсуждали творения великих мастеров. Когда стороны не могли придти к единому мнению, обращались к старшему поколению поэтов. Можно привести один из таких эпизодов из «Мухакамат ул-лугатайн»: *«знатоки и ценители мыслей и тонкостей поэзии, споря о стихах Анвари и Салмана, не могли убедить друг друга, и тогда просили меня, недостойного, рассудить их и принимали любое вынесенное мною решение, и разногласия тем самым устранялись. Так бывало и с газелями Мир Шахи и Мавлана Катиби, с месневи Шейха Низами и Мир-Хосрова Дехлеви»* [1, с. 132]. Второй ступенью *«школы поэзии»* были *маджлисы* мастеров слова, куда приглашались талантливые начинающие поэты. Только после таких

маджлисов молодой поэт приглашался на «*маджлисы*» Султан-Хусейна. Алишером Навои упоминается случай об исправлении им и улучшении некоторых строк одного из молодых поэтов. Этот эпизод приводится в восьмом *маджлисе* «Маджалис ан-нафаис»: молодой поэт представил эти строки на суд Султан-Хусейна, надеясь получить его благосклонность. Поскольку Султан-Хусейн сам тоже был поэтом и прекрасно знал поэзию современников, сразу узнал строки, улучшенные Алишером Навои.

Перед начинающими поэтами ставилась задача знать наизусть прекрасные строки предшественников, поскольку лучшие произведения, будь то на фарси или на тюрки, становились известным среди ценителей поэзии. Пройти через подобное испытание, наверное, было не по плечу всем. С другой стороны, представляло собой трудность писать свои стихи на родном языке правила стихосложения, которой многими был забыт.

Говоря о «*школе поэзии*» следует отметить, что А. Навои был наставником многих начинающих поэтов, о чем свидетельствуют факты из «Мухакамат ул-лугатайн» и «Маджалис ан-нафаис». В частности в «Мухакамат ул-лугатайн» говорится, что свои творения «*представляют на мой недостойный суд и показывают их мне, недостойному, и просят, чтобы я отдал и улучшил их; и те тонкие замечания, которые бывали высказаны мною, они по справедливости принимали, а если некоторые из них отвергали, то, запомнив их, соглашались с ними потом и считали себя благодарными и довольными*» [1, с. 132].

Сведения из «Мухакамат ул-лугатайн» свидетельствуют, что А. Навои считал своим наставником и учителем Абдурахмана Джами. Он подчеркивает присущее своему учителю прекрасное качество – прислушиваться к мнению других, невзирая на свое высокое положение. Человеческая простота, высокое уважение и доверие к А. Навои видны в словах Джами: «*Прими листы эти и посмотри от начала до конца, и все, что придет на душу тебе, скажи*» [1, с. 133]. Как утверждает А. Навои, «он милостиво принимал» его высказывания и соображения, даже «*более чем в десяти книгах и повествованиях*» он упоминал имя А. Навои «*писал о его даровании и проницательности*» [1, с. 133].

О таких качествах Абдурахмана Джами как простота и скромность упоминается в «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара следующим образом: «*господин Маулана Джами был крайне немногословен, а если иногда произносил фразу, то в ней были остроумие и шутка*» [2, с. 244]. Как свидетельствует «Тарих-и Рашиди» наставником Абдурахман Джами был Сададдин Кашгари. Он происходил из знатных людей Кашгара и переехал оттуда еще в молодости. В комментариях к этому труду, составленных узбекскими коллегами отмечается, что Абдурахман Джами был женат на одной из дочерей своего учителя.

После Абдурахмана Джами Мирза Мухаммад Хайдар в своем труде дает сведения об Алишере Навои. Он высоко оценивает поэзию Алишера Навои, ставя его поэтическое мастерство на одном уровне с Абдурахманом Джами: «*В этой науке он мастер, и его тюркские стихи пользуются такой же известностью, как стихи Муллы Джами на фарси*» [2, с. 254]. Мирза Мухаммад Хайдар приводит сведения о прекрасных взаимоотношениях, сложившихся между Абдурахманом Джами и Алишером Навои. Как отмечает Мирза Мухаммад Хайдар, А. Навои послал свои *рубаи* Абдурахману Джами, который возвращался из Хиджаза:

Суди по справедливости, о лазурное небо,
Кто из этих двух лучше в своей грациозной походке:
Солнце ли твое, согревшее мир с утренней стороны,
Или моя путешественница – луна, выступающая с Запада.

В вышеприведенном *рубаи* А. Навои дает оценку творчества двух поэтов XV века: творчество Абдурахман Джами он назвал солнцем, *«согревающим мир с утренней зари»*. Свое творчество он сравнил с луной, *«выступающей с Запада»*. Сравнением *«солнце»* А. Навои выразил постоянство традиции персидской поэзии, которая развивалась в течение нескольких столетий назад. *«Луна»* – показатель изменчивости, тем самым демонстрируя тот путь тюркской литературы, который претерпевал то развитие, то упадок. Называя себя луной, *«выступающей с Запада»*, связывает возрождение литературы на тюрки и свою роль в этом поприще. Некогда развитая тюркская литература в силу исторических обстоятельств, претерпела упадок, как убывание луны. В этом сравнении мы видим философские размышления поэта о своей роли в процессе развития тюркской литературы. Его призванием было отстаивание статуса литературного тюркского языка. Поэтом весьма удачно подобрано сравнение поэзии на фарси и пробивающей через толщи тьмы дорогу поэзии на тюрки.

Эти же сведения и строки вошли в труд Хондемира *«Мукаримул ахлак»* [3]. Получив *рубаи* А. Навои, Абдурахман Джами написал ответные строки, где выразил радость весточке, полученной от своего друга. Кроме этих сведений, Хондемир также отмечает о подобной переписке между поэтами, когда Султан-Хусейн уехал в зимовку в Мерв, взяв с собой Алишера Навои. Как отмечает автор труда, Алишер Навои прислал свою касиду *«Касида-и Бахрил абрар»* Абдурахману Джами с просьбой проверить и высказать свои замечания. Сведения, приводимые историками XV–XVI вв., ярко демонстрируют доверительные и уважительные отношения, сложившиеся между Алишером Навои и Абдурахманом Джами.

Ценность труда Мирза Мухаммад Хайдара заключается в том, что в нем приводятся сведения о происхождении Алишера Навои. В частности говорится, что *«по происхождению своему он из уйгурских бахшией. Отца его называли «кичкина бахшии», он был должностным лицом»* [2, с. 255]. Факт важен для исследователей проблем истории и культуры того периода, поскольку Алишер Навои большинством исследователями называется узбекским поэтом. Было бы уместно признать истинное происхождение Алишера Навои и его вклад в развитие литературы на тюрки, в целом – общетюркского литературного процесса XV века.

Корни дружбы Абдурахмана Джами и Алишера Навои укреплялись общностью их мировоззрения, полным совпадением их взглядов на цели и задачи литературы современной им эпохи. Для представителя персидской литературы – Абдурахман Джами и представителя тюркской литературы – Алишера Навои главным в поэзии являлось содержание. Таким образом, поэты XV в. придают огромное значение единому содержанию в жанре газель, в противовес их предшественникам, для которых обязательным был самостоятельность бейтов газели. Мысли о значении содержания в строках заключены в следующем *китъа* А. Навои:

Чу ғарэз сөздин ерур мәъни анка,
Нақил олса хаһ хатун хаһ ер
Сөзчи ҳалин бақмә сөз ҳалини
Көрмә ким дәр ани көргил ким ни дәр.

Значение в слове, смысл в том,
Высказавший их хоть женщина, хоть мужчина
Смотри на значение слова, не на положение сказавшего,
Не смотри, кто высказал его, смотри, кто, о чем говорит.

Как видим, для поэта главное – высказанная мысль. А. Навои придает огромное значение сказанному слову, а не на статус, пол человека, которому принадлежат слова.

Восстановить былой статус литературного тюркского языка было сложно в эпоху, когда было велико влияние традиций арабской и персидской литератур. Следует отметить, что в период правления Тимура вплоть до правления Шахруха, были поэты, писавшие на тюрки. А. Навои ставил перед собой задачу дальнейшего развития литературы на тюрки. Из 459 поэтов XV в., 24 – писали свои произведения на фарси и на тюрки, 20 поэтов писали только на тюрки. Эти сведения даются в «Маджалис ан-нафаис». В «Мухакамат ул-лугатайн» упоминает своих предшественников, писавших на тюрки: Саккаки, Якыни, Хайдар Хорезми, Атаи, Мукими, Амири Гадайи.

В своем труде «Мухакамат ул-лугатайн» А. Навои после подробного изложения превосходство тюркского языка над персидским, выражает сожаление, что *«несмотря на превосходства над персидским и на его тонкости и богатства, он не стал общеупотребительным в поэзии и даже почти был заброшен»* [1, с. 123]. Развитие литературы на родном языке – основная проблема, волновавшая поэта, которая красной нитью проходит через все творчество А. Навои. Он с большим усердием принимается искать пути восстановления былого статуса литературного тюркского языка. Поэтому А. Навои призывает поэтов приложить *«свои способности и дарование к собственной речи»* [1, с. 122].

В данном труде А. Навои дает высокую оценку творчеству правителя-поэта Абул-Гази Султан Хусайн Бахадир-хана, который писал свои газели и касыды на фарси и тюрки *«и искусен был также в тюркских речениях»*. Именно он, по признанию самого Алишера Навои, зажег стремление в сердцах многих тюркских поэтов, чтобы заняться *«сложением стихов на собственном наречии»*.

Развитие тюркской поэзии XV–XVI вв. протекала под влиянием традиции Востока. Проза в этот период особого расцвета не получила. В рассматриваемую эпоху прозой написаны исторические и филологические трактаты. Ценность этих сочинений заключается, прежде всего, в том, что в них зафиксированы достаточно много информации о путях развития тюркской литературы, сведения о поэтах, об их взаимоотношениях. Характерно, что авторы исторических трактатов имели поэтический талант, о чем свидетельствуют поэтические вставки (*газели, рубаи, кыт'а*), принадлежащие их перу. Еще одним показателем поэтического дара хронистов является наличие их «Диванов», поэм. Как свидетельствуют факты из сочинений исследуемого периода, некоторые правители сами слагали стихи, покровительствовали представителям литературы и искусства, тем самым способствуя дальнейшему развитию литературы. Еще одной характерной чертой XV в. является создание трудов, где освещались проблемы развития тюркской литературы.

Использованная литература:

1. Алишер Навои. Мухакамат ул лугатайн // Алишер Навои. – Ташкент: Фан, 1970. – т. X. – 200 с.
2. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. – Ташкент: Фан, 1996. – 728 с..
3. Хандемир. Макаримул ахлак. – Ташкент: Издательство УзФан, 1941. – 54 с.

НАВОИЙ ВА УНИНГ ТОЖИК САЛАФЛАРИ ИЖОДИДА БАХРОМ ГҶР ТИМСОЛИ ТАЛҚИНИ

Абдуллоев Олимжон Нусратуллоевич,

*доцент, филология фанлари номзоди, Академик Бобожон Ғафуров номидаги Хўжанд давлат университети ДТМ, Ўзбек адабиёти ва уни ўқитиш методикаси кафедраси;
Тожикистон.*

Амир Алишер Навоий «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида «Сабъаи сайёр» достонини машҳур тожик шоири Дарвеш Ашраф Мароғийнинг (в.1459) «Ҳафт пайкар» асарига татаббуъ сифатида яратганини қайд этади [1, 26]. Ашрафнинг бу асари унинг «Хамса»си таркибига кирган бўлиб, у Низомий Ганжавий (1141-1209)нинг «Ҳафт пайкар», Амир Хусрав Дехлавий (1253-1325)нинг «Ҳашт биҳишт» достонларига татаббуъ тарзида яратилган. Демак, Навоий ўз достонини Ашраф асарига жавобан ёзилган деса-да, унда Низомий ва Хусрав Дехлавий достонларига татаббуълик ҳам мавжуд.

Бу асарларнинг барчасида Эроннинг паҳлавонлик ва овчиликда машҳур бўлган подшоси Баҳром Гўр саргузаштлари ёритилган. Баҳром Гўр (туғилган йили номаълум – вафоти 438-й.) Сосонийлар сулоласи (III-VII асрлар)нинг ўн бешинчи подшоси бўлиб, у Яздигурд I нинг ўғли эди. Унинг ўз номи Вараҳран V эди. Вараҳран қадимги форс тили бўлган паҳлавийда Баҳром дейилган. У 421-438-йилларда подшоҳлик қилган.

Тарихчи Абужаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий (839-923)нинг «Таърих-ур-русул вал мулук» («Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи») асарида Баҳром Гўр ҳақида маълумот берилиб, унинг фаолияти билан боғлиқ ҳикоялар келтирилган [2].

Навоийнинг Эрон шоҳлари тарихини ёритишга бағишланган «Тарихи мулуки Ажам» асарида ҳам Баҳром Гўр ҳақида маълумотлар берилган. Навоий Баҳромни Яздигирднинг ўғли дейди. У Яздигирдни тарихий асарида ҳам, достонида ҳам Яздигирд сифатида тилга олади. Сўнг Баҳромнинг лақабини шарҳлаб ёзади: «Ва ани Баҳром Гўр дедилар. Мунинг жиҳатин баъзи дедиларким, гўрни шер сайд қилганда, анинг ўқи икисидин ўтуб, ерга тегди. Баъзи дебдурларки, гўр овиға кўп мойил эрди» [1, 235]. Демак, Баҳром биринчидан, ғоятда моҳир овчи бўлган. Бу шундан кўринадики, шер гўрни, яъни кулон(эшакка ўхшаш ёввойи ҳайвон)ни ушлаб босган пайтида Баҳром отган ёй ўқи уларнинг иккисидан ҳам ўтиб, ерга биргаликда михлаб қўйган. Иккинчидан, у кулон ови билан доимий машғул бўлганлиги сабабли ҳам «Баҳром Гўр»лақабини олган.

Навоийнинг таъкидлашича, Яздигирд золим киши бўлган. Шу сабабли у ўлғач, сарой аҳли унинг ўғли ҳам отасидек золим бўлади, деган фикрда Баҳромга шоҳликни беришни ишашмайди. Баҳром бу пайтда Ҳияра шаҳри – Арабистон (Куфа яқинида)да эди. У Яздигирднинг фармониға биноан араб шоҳи Мунзир тарбиясига берилган. Баҳром Мунзирнинг ўғли Нўъмон билан бирга ўқиб улғайган эди.

Сарой аҳли тахтга Ардашер (Сосонийлар сулоласи асосчиси) наслидан бўлган Кисрони ўтказадилар. Буни эшитган Баҳром Нўъмон ёрдамида отаси юртиға қўшин тортади. Аммо «Эл отаси жафосини изҳор қилиб дедиларким, бизға ўзға киши ҳоло подшоҳ бўлубдур, сен ўз фикрингни қил» [1,235]. Баҳром эса подшоҳликка ўзининг қонуний меросхўрлигини айтиб, салтанат шижоатли, паҳлавон кишиға муносиблигини таъкидлайди ва икки оч арслон ўртасига қўйилган тожни олиш учун майдонға кириб, арслонларни ўлдиради ва тожни бошиға қўйиб, тахтни эгаллайди.

Навоийнинг ёзишича, «Баҳром бинни Яздигирд чун отасидин сўнгра салтанат тахтиға ўлтурди, отаси бузғонларни тузди ва онинг зулми ўрниға адолат кўргузди... Андоқким, халойиқ мураффах (осуда, хурсанд) ва рози ва мулк маъмур ва ободон бўлди. Чун кўнгли бу жонибдин тинди, айш ва нашотқа майл қилди. Ва ул бобда муболағани ҳаддин ошурди. Ва чоғирки, мудовамати мужиби (узоқ давом эттирилишининг оқибати)

ғафлат ва бепарволикдур, ани мулк ишидин фориг қилди. Ҳар ойинаким (шундай маврид этишдики), ҳар киши ҳар неким кўнгли тиласа қила бошлади, то мулкка равнақ ва сипоҳқа насақ (қўшин интизоми) қолмади» [1,234-235].

Маълум бўладики, подшоҳликни адолат билан бошлаган Баҳром Гўр кейинчалик айш-ишратга берилиб кетиши туфайли мамлакатда бошбошдоқлик юз беради. Навоийнинг қайд этишича, бундан фойдаланган турк хоқони мамлакатга бостириб киради. Баҳром Гўр унга қарши тура олмайди. Давлатни укаси Нарсига топшириб, ўзи 3000 киши билан Озарбайжон оташкадаси (зардуштийлар ибодатхонаси)га бораман деб жўнаб кетди. Турк хоқони, Баҳром қочди деб ўйлаб, хотиржам бўлди. Баҳром Гўр эса қулай фурсат топиб, туркларга ҳужум қилди. Озгина аскарлари билан уч юз минг кишилиқ турк қўшинини енгиб, хоқонни ўлдирди. Мамлакатни босқинчилардан қутқазиб, тинчлик ва осойишталик ўрнатди.

Шундан сўнг Баҳром Ҳиндистонга бориб, у ерда кўп қаҳрамонлиқлар кўрсатади. Чунончи, бир кутурган филни ўлдириб, одамларни ҳалокатдан қутқазади. Ҳинд подшосининг юртига босиб келган душманни даф қилади. Бундан хурсанд бўлган подшоҳ унга қизини бериб, валиаҳд қилмоқчи бўлади. Бироқ Баҳром Гўр ўзининг кимлигини маълум қилгач, подшоҳ уни йўқ қилиш пайига тушади. Баҳром эса Ҳинд подшосига хирож юклаб, қизини олиб ўз давлатига қайтади. У ўзи билан тўрт минг уйлик созанда, ашулачи ва раққосларни ҳам Ҳиндистондан олиб келади. Навоийнинг ёзишича, Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳрдаги лўлилар ўшалардан тарқалган экан. Навоий фикрлари якунида Баҳром Гўрнинг саргузаштлари, Дилором чангчи билан муносабати, етти қаср, Хаварнақ саройи ва улар билан боғлиқ бошқа воқеа-ҳодисаларни «билай деган киши бу фақир (Навоий –А.О.) «Хамса»сида «Сабъаи сайёр»да ўқуб, маълум қилсун» деб ёзади [1,237].

Навоийнинг бу фикри туркий халқларга қаратилган эди. Чунки Баҳром Гўр ва Дилором муҳаббати ҳамда саргузаштлари туркий тилда илк марта «Сабъаи сайёр»да берилган бўлиб, ундан олдин туркигўй шоирлардан бирортаси бу ҳақда асар яратмаган эди. Тоҷик тилида эса Баҳром Гўр ҳақида дoston ёзиш X асрдаёқ бошланган бўлиб, бу анъана Навоий давригача ҳам давом этган.

Тоҷик тилида Баҳром Гўр ҳақида дoston ёзишни улуғ шоир Абулқосим Фирдавсий (934-1020) бошлаб берди. Фирдавсий «Шоҳнома»си таркибида Баҳром Гўрнинг подшоҳлик тарихи ҳам бадиий талқин қилинган бўлиб, унда улуғ шоир кўпроқ тарихийликка риоя этган.

Фирдавсий Баҳром Гўрнинг туғилишидан бошлаб, умрининг охиригача бўлган унинг саргузаштларини бадиий умумлаштирган.

Фирдавсий Баҳром Гўр саргузаштларини алоҳида дoston сифатида яратган эмас эди. У «Шоҳнома» таркибида берилган бўлиб, унда Фирдавсий бошқа дostonларидаги каби ўз қаҳрамонининг жасорати, урушлари, айш-ишрати ва адолатини ёритган. Баҳром Гўр тимсоли «Шоҳнома» ичида яратилгани сабабли у бошқа кўп сонли шоҳ, шаҳзода ва паҳлавонлар қаторидан ўрин олган. Баҳром Гўрнинг мукаммал бадиий тимсолини биринчи бўлиб Низомий Ганжавий (1141-1209) яратди. Низомийнинг 1197-йилда яратилган «Ҳафт пайкар» дostonида Баҳром Гўрнинг тўлақонли бадиий тимсоли яратилган [3]. Низомийдан кейин тоҷик адабиётида Амир Хусрав Деҳлавий, Ашраф Мароғий, ўзбек адабиётида Навоий, Сайқалий (XVIII аср) ва бошқалар Баҳром Гўр ҳақида дoston яратишни давом эттиришди. Адабиётшунос Ғ.Алиевнинг ёзишича, Шарқда бу мавзуда 16 та дoston яратилган [4].

Адабиётлар

1. Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – Москва: Наука, 1985.
2. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами, 20 томлик, т. 16. – Тошкент: Фан, 2000.
3. Низомии Ганжавӣ. Куллиёт, дар 5 чилд, ч.3.-Душанбе: Ирфон, 1983.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ТУРКМАН МУМТОЗ АДАБИЁТИ

*Джабборов Рустамжон Мадиевич,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD); Ўзбекистон.*

Алишер Навоий ижоди нафат ўзбек мумтоз адабиёти, балки барча туркий халқлар маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутди. Шоир ўз ижодий фаолиятида ҳам барча туркий халқларни ўзига яқин билган.

Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат» асарида машҳур Озарбойжон шоири Имоуддин Насимийга таъриф бераркан «Ироқ ва Рум тарафидаги мулкдин эркандур. Румий ва туркмоний тил бида назм айтибдур»¹ деган жумлаларни келтиради.

Демак, Навоий туркий тил деганда, ўзи ижод қилган она тилини ҳам туркмоний тилдан ажратиб кўрсатган. Салжукийлар, усмонийлар, қорақўнлилар, оққўнлилар, сафавийлар сингари сулолалар даврида битилган тарихий, илмий ва бадий асарларни ўрганиш жараёнида уларнинг тили шаклий ва услубий жиҳатдан Хуросон ва Мовароуннаҳрда амалда бўлган туркий тилдан муайян даражада фарқ қилганини кўрамиз. Шу боис, Навоий ўз асарларида туркмонлар, туркмоний тил деганда фақат бугунги кун нуқтаи назаридан тушуниладиган туркман халқини эмас, туркий тилларнинг ўғуз лаҳжасида гаплашадиган бошқа халқларни ҳам назарда тутганини пайқашимиз мумкин.

Турк олими Юсуф Четиндоғ ҳам «Алишер Навоий ва усмонли шеърляти» номли монографиясида XV асрда туркий адабиётда иккита асосий лаҳжа - шарқий (Ўрта Осиё адабиёти) ва ғарбий туркий тил (Онадўли мумтоз адабиёти) асосида ривожланганини ёзади². Бу ўринда албатта, Оққўнли ва Қорақўнли давлатлари адабиётини ҳам иккинчи гуруҳга киритиш мақсадга мувофиқ. Ғарбий туркий тил усмонийлар, оққўнлилар, қорақўнлилар, сафавийлар давлатларида асосий давлат тили ёки расмий тиллардан бири мақомини олган. Шарқий туркий тил қорахонийлар, хоразмшоҳлар, Чигатой улуси, темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар сулолалари даврида, кейинчалик Қўқон ва Хива хонликларида расмий тил мақомига эга бўлган.

Бинобарин, Навоий Яқин Шарқда ўзи яшаган даврларда мавжуд бўлган икки ўғуз (туркман) сулоласи - оққўнлилар ва қорақўнлилар тарихи, уларнинг ўзаро муносабатлари, сиёсати, адабий муҳитидан хабардор бўлган. «Мажолисун-нафоис»нинг еттинчи мажлисида барча темурий подшоҳ ва шахзодалар қаторида қорақўнлилардан Жаҳоншоҳ, оққўнлилардан султон Яъқубни санаб ўтади ва уларнинг шеърларидан мисоллар келтиради.

Маълумки Жаҳоншоҳ саркарда ва подшоҳ бўлиши баробарида Ҳақиқий тахаллуси билан форсий ва туркий тилларда шеърлар битган. Навоий ҳам «Мажолисун-нафоис»да Жаҳоншоҳнинг шеърий иқтидори ҳақида сўз юритиб, унинг бир байтини мисол келтиради.

«Жаҳоншоҳ Мирзо – даги шеър айтур эди. Бу мақтаъ анингдурким:

Аз лутфи дўст ёфт Ҳақиқий муроди дил,

¹ Алишер Навоий. Насойимул-муҳаббат. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 17-жилд. Тошкент. Фан. 2001. Б 246.

² Четиндоғ Ю. Алишер Навоий ва Усмонли шеърляти. Тошкент. Мухаррир, 2011. Б 12.

Бе жидди жаҳду тоату бе миннати амал».¹

Жаҳоншоҳ Ҳақиқийнинг туркий мероси бир қатор олимлар томонидан тадқиқ этилган. Фаҳрий Ҳиравийнинг «Равзатус-салотин» асарида «Жаҳоншоҳ Мирзо саройида кўплаб олимлар ва шоирлар йиғилгани, Мирзонинг ўзи ҳам Ҳақиқий таҳаллуси билан шеърлар ёзганини» айтиб ўтади².

1468 йилда Узун Ҳасан Қорақўюнлиларнинг сўнгги вакили, Жаҳоншоҳнинг ўғли – Ҳасаналини мағлуб этиб мамлакатни эгаллаган кейин адабий муҳитни янада мустаҳкамлашга интиланган. Ўз пойтахтини Диёрбакрдан Табризга кўчиртиргач, атрофида илм ва адабиёт аҳлини тўплаб, уларни ҳар жиҳатдан қўллаб қувватлаган. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Узун Ҳасаннинг ўғли Султон Яъқубни алоҳида ҳурмат билан тилга олади.

«Яъқуб Мирзо – туркман салотинида анингдек писандида зотлиг ва ҳамида сифотлиг йигит оз бўлғай. Дарвешсифат ва фонийваш эрди. Бу рубоий анингдурким:

*Оламки, дар у сабот кам мебинам,
Дар ҳар тарабаи ҳазор ғам мебинам,
Чун кўҳна работестки, аз ҳар тарафаи
Роҳе ба биёбони адам мебинам»³.*

Навоий «Мажолисун-нафоис»да бошқа бир қанча шоирлар ҳақида сўз юритган пайтида ҳам султон Яъқубни тилга олган. Масалан, мазкур асарнинг олтинчи мажлисида Хуросондан ташқарида яшаб ижод қилган шоирлар ҳақида сўз юритаркан, совалик Қози Исо деган шоирга султон Яъқуб томонидан кўрсатилган эътибор ҳақида сўз юритиб, бир подшоҳ ўз яқинларидан ҳеч бирига бу қадар юксак эътибор қаратмаганини ёзади. Унинг ҳамюрти ва қариндоши Шайх Нажм исмли шоирга ҳам султон Яъқуб алоҳида ғамхўрлик қилганини, фақат Шайх Нажм қариндошига қараганда, анча хоксор, камтарин, фақир ва мискинларга ғамхўрлик қилганини ёзади. Мана шу мисолларнинг ўзиёқ султон Яъқубнинг ижод аҳлига қанчалик ғамхўр ва эътиборли эканини кўрсатади⁴.

Айрим тадқиқотчилар Навоий Астрободда ҳокимлик қилган пайтида Султон Яъқуб билан яхши муносабатлар ўрнатгани, унга ўз китобини жўнатгани ҳақида маълумотлар беришади. Шунингдек, Навоийнинг бир ғазали айнан султон Яъқубга бағишланганига қуйидаги байтларни асос қилиб кўрсатишади:

*Арманидур гўйиё ул шўх кофур туркмон
Ким, етар дин мулкига кофур кўзи яғмоси чўх.
Бас баҳодирваиш эрур, лекин мулойим ҳам эрур,
Ким, Навоий кўнглига тушмиш анинг васвоси чўх»⁵.*

«Мажолисун-нафоис» сингари асарларда Навоий туркман қавмига мансуб деб ҳисоблаган Адҳам Иброҳим, Мавлоно Сиррий, Наргисий, Нодирий исмли шоирларни, «Насойимул-муҳаббат» тазкирасида бугунги Қўрқут Ато, Шайх Луқмон Сарахсий, Хожа Аҳмад Ҳаммод Сарахсий, Хожа Абулҳасан Сарахсий, Али Марвазий, Шаҳраф Марвазий сингари валий зотларни зикр этиб ўтган.

Ўз навбатида туркман мумтоз адабиёти ва фольклорида Алишер Навоий таъсирини яққол сезиш мумкин. Жумладан Алишер Навоий ва султон Ҳусайн ўртасидаги дўстона

¹ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. Тошкент. Фан. 1997.

² Фаҳри Ҳиравий. Равзатус-салотин, Жавозирул-ажойиб. С.Ғаниева, Ж.Жўраев таржимаси. Тошкент. Мумтоз сўз. 2014. 82 б.

³ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. Тошкент. Фан. 1997.

⁴ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. Тошкент. Фан. 1997.

⁵Тоҳиров Қ. Октябрдан аввалги ўзбек-туркман адабий алоқалари проблемасига доир. – Тошкент. Фан, 1988. - Б. 55.

муносабатлар туркман халқ оғзаки ижодидаги Мирали ва Султонсуюн образида ўз аксини топади¹. Шунингдек, туркман халқининг «Гулфам» достонида ҳам Навоий сиймоси қардош туркман элининг қалбидан мустаҳкам жой эгаллаганини кўрсатади. Туркман ҳофизлари Навоий ғазалларини куйга солиб, хониш қилишган. Уларнинг репертуарида «Навоий» деб аталадиган махсус маком ва куй ҳам мавжуд бўлган².

XVIII-XIX асрлар туркман мумтоз адабиётининг юксалиш босқичи деб айтиш мумкин. Бу даврда бугунги маънодаги туркман адабиётининг бошқа ўғузлардан алоҳида ажралиб чиқиш жараёни Шунингдек, Махтумкули Фироғий, Андалиб, Давлатмамед Озодий сингари шоирлар ҳам Навоий асарларидан илҳомланишган. Масалан, Озодийнинг «Ваъзи Озод» асарида ўқиймиз:

Каъба вайрон этмадан минг минг мартаба,

Бир кўнгул йиқмоқ ямондур эй дада!

Бу байтлар ҳам Навоий шеърлари таъсирида дунёга келганини тахмин қилиш мумкин, жумладан Навоийнинг:

Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлагай,

Онча борким Каъба вайрон ўлса обод айлагай, - матлаълини эслатади.

Буюк туркман шоири Махтумкулининг ижодида ҳам Алишер Навоий шеърларидан таъсирланиш ҳолатлариг қайта-қайта дуч келиш мумкин.

Масалан Ҳазрат Навоий бир қитъада:

Кўргузмади бу жаҳони ғаддор,

Не яхишига меҳр, не ёмонга, - деган бўлса, Махтумкули ҳам шу мазмунда:

Яхши-ёмон – барча одам

Ажалнинг гирифторидир, - деган фикларни баён этади.

Дарҳақиқат, Махтумкули ўзининг буюк салафи асарларидаги кўплаб ғоя ва қарашларни шеърларида ривожлантирган ва бойитган: уларнинг янгидан-янги қирраларини очган, ўзига хос ечимини берган.³

Нурмуҳаммад Андалиб ҳам ўз ижодида Алишер Навоий шеърларидан етарлича фойдаланган ва уни ўзи ўзига устоз деб билган. Шунингдек у Навоийнинг «келмади» радифли ғазалига муҳаммас ҳам боғлаган:

Хам кетурди қоматин, пайваста абру келмади,

Хатти мушқафшону холи анбаринбў келмади,

Рузгорим тийра қилган жоу гесу келмади,

Кеча келгмдур дебон ул шўхи бадху келмади,

*Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади.*⁴

Шунингдек, Андалибнинг «Лайли ва Мажнун» достонида ҳам Навоий аънаналари кўзга ташланади. Чунки, Лайли ва Мажнун ҳақида бизгача етиб келган илк туркий дoston ҳам айнан Навоий томонидан қаламга олинган эди. Шобанданинг «Шоҳ Баҳром» дostonларида ҳам Навоий аънаналарини сезиш мумкин.

¹ Брагинский ва бошқ. Туркмен эдебияты тарихы. – Ашгабат. Туркменистан, 1975. – Б. 281.

² Ҳакимов М. Навоий шеърятининг халқ орасида тарқалиши // Адабий мерос, №2 (52), 1990. – Б.20.

³ Очиллов Э. Навоий ва туркий халқлар адабиёти. - Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий - маърифий тараққиётидаги ўрни // Халқаро илмий анжуман материаллари // 2017 йил 11 февраль. – Навоий, 2017. – Б. 82.

⁴ Şyhnepesow A. XVIII Asyr Türkmen Edebiyatı (Tekstün çeperçilik derñewi) Ýokary mekdepleri üçin okuw gollanmasy. Aşgabat, Türkmenistanyň Bilim ministrligi 2010 – Б. 77.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алишер Навоий. Насойимул-муҳаббат. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 17-жилд. Тошкент. Фан. 2001.
2. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 2-жилд. Тошкент.- Фан. 1988;
3. Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. Тошкент. Фан. 1997.
4. Алишер Навоий. Фарҳод ва ширин. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 8 жилд. Фан. Тошкент. 1995.
5. Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. Мукамал асарлар тўплами. 20-жилдлик. 4-жилд. Фан. Тошкент. 1991.
6. Абулғозий Баҳодурхон. Шажараи турк. Тошкент. Чўлпон. 1990.
7. Брагинский ва бошқ. Туркмен эдебияты тарихы. – Ашгабат. Туркменистан, 1975.
8. Джабборов Р. Алишер Навоий «Оққўюнли мухлислар девони ва унинг давр адабий муҳиtida тутган ўрни. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд, 2020.
9. Очилов Э. Навоий ва туркий халқлар адабиёти. - Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий - маърифий тараққиётидаги ўрни // Халқаро илмий анжуман материаллари // 2017 йил 11 февраль. – Навоий, 2017.
10. Тоҳиров Қ. Октябрдан аввалги ўзбек-туркман адабий алоқалари проблемасига доир. – Тошкент. Фан, 1988.
11. Фаҳри Ҳиравий. Равзатус-салотин, Жавозирул-ажойиб. С.Ғаниева, Ж.Жўраев таржимаси. Тошкент. Мумтоз сўз. 2014. 82 б.
12. Четиндоғ Ю. Алишер Навоий ва Усмонли шеърияти. Тошкент. Муҳаррир, 2011.
13. Şyhnepesow A. XVIII Asyr Türkmen Edebiyatı (Tekstiñ çeperçilik derñewi) Ýokary mekdepleri üçin okuw gollanmasy. Aşgabat, Türkmenistanyň Bilim ministrligi, 2010.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ЛИТЕРОНОМИК МУАММО САНЪАТИ

*Шарипова Мавлюда Боймуротовна,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Ўзбекистон.*

Муаммо Шарқ адабиётида кенг қўлланган жанрлардан биридир. У арабча сўз бўлиб, «қўр қилинган», «яширилган» деган маъноларни билдиради. Муаммо жанри Шарқ адабиётида узоқ тарихга эга. У XV аср ўзбек адабиётида кенг ривожланган. Ўзбек адабиёти тарихида бу жанрни бошлаб берганлардан бири Алишер Навоийдир. Шоирнинг «Муфрадот» асари муаммошунослик тарихида янги бир саҳифа бўлди. Навоий бу жанрни нафақат назарий, балки амалий томондан ҳам ривожлантирган, мукаммаллаштирган ижодкордир.

Садриддин Айний бу ҳақда шундай дейди: «Китоби Навоий муваффақиятнок баромад, чунки ў як қоидаро баён карда дар паси вай мисолашро нишон меод ки кушодани он муаммо бо қоидахое, ки хануз талаба надида аст, эҳтиёж надошт»¹.

¹ Айний С. Куллиёт. Жилди II. Китоби якум. – Душанбе: 1963.

Адиб муаммо масаласига оид чалкашликларга барҳам берди ва унга доир қоидаларни тартибга солди. Дарҳақиқат, Навоийгача ҳам бу жанрда қалам тебратганлар бўлган. Чунончи, Шарафиддин Али Яздий, Абдурахмон Жомий кабилар форс-тожик адабиётида бу жанр доирасида ўз фикр қарашларини баён этганлар. Аммо уларнинг асарлари анча мураккаб тарзда ёзилганлиги, китобхоннинг ўзлаштириши қийинлигини назарда тутиб Алишер Навоий мазкур асарини ёзган. Алишер Навоий асарининг олдин ёзилган шу хил асарлардан афзаллиги шундаки, шоир муайян масаланинг назарий томонларини ҳар томонлама таҳлил қилиб бергандан сўнг, албатта, айтилган назарий фикрини мисоллар асосида далиллаган. Бу масаланинг моҳият- мазмунини осон ва қулай тушунишга олиб келган. Садриддин Айний бу хусусда шундай деб ёзган: «Муваффақияи асари Навоий ба даража расид, ки Жоми китобҳои худ ва китобҳои устодони дигари ин жанрро бояк су монда «Муфрадот» ро бо писари худ Зиёуддин Юсуф китоби дарси карда хононд». Навоий муаммо жанрининг назарий ва амалий масалаларига диққат қилиб, уни илмий жиҳатдан тўғри талқин қилган. Шунинг учун адабиётшунос олим, А.Ҳайитметов: «Ҳозирги вақтда уни насрий асар деб эмас, балки илмий трактат деб аташ мувофиқдир», деб уқтирган¹.

Муаммо бадиий тафаккурнинг меваси, бадиий сўз санъатининг муҳим воситасидир. Алишер Навоий бу жанрнинг усталаридан бири сифатида тан олинган. Шоир ғазал, қасида, рубоий, қитъа ва достонларида муаммо амалларидан кенг фойдаланган. У ўзининг илғор фикрларини пардали қилиб ифодалашда мазкур бадиий санъатдан кенг ва ўринли фойдаланган.

Аёнки, тасҳиф муаммо амалларидан бири бўлиб, имо-ишорага кўра маълум сўздаги нуқталар ўзгартирилади, олиб ташланади ёки нуқталар қўшилади. Бу ишора асосан «хол» خال , «дур» دور , «ашк» اشك , «гавҳар» گوهر , «қатра» قطره , «дона» دانه , «сурат» صورت , «шакл» شكل , «намуна» نمونه , «мисол» مثال каби махсус сўзлар воситасида ифодаланади. Алишер Навоий ҳарфий ўйинлар асосида тасҳифи вазъи ёки тасҳифи жаъли услубларини қуйидаги байтида моҳирона қўллайди:

Кўзим ёруқ тилар эрсанг, ёшурма холингни,

Ки қўр ўлур қўз, агар нуқтасин ниҳон қилсанг. (Фк, 185-б.)

Мазкур байтда шоир тасҳифи жаъли услубидан фойдаланиб, «кўз» كوز сўзига ишора қилади, яъни «зе» (ز) нуқтали, агар нуқта олиб ташланса «ре» (ر) га айланади, яъни кўз كوز кўр كور бўлади, деган фикрни илгари суради.

Хатинг ичинда лабингнинг икки холи не ажаб,

Икидур нуқта ёзилур эса хат ичинда жон. (Ғс, 335-б.)

Маълумки, «жон» جان сўзидаги «жим» (ج) ҳамда «нун» ن ҳарфлари бир нуқта асосида ёзилади. «Икки» сўзидаги ишора эса ҳар икки нуқтанинг тенглигидан келиб чиқади. Бу байтда тасҳифи жаъли усули қўлланган.

Байтда ёрнинг тана аъзоларидан бири – хатт خت (лаб устидаги майин туклар) таърифига диққат қаратилади. Шоир ёр лаби устидаги икки холни таърифлаб, лабинг устидаги майин туклар яширган икки нуқта «жон» сўзидаги икки нуқтага монандир, дейди. Бу билан ёрнинг хаттига нисбатан жон бағишловчилик сифати бериляпти. Шоир ҳарфий санъатнинг ҳарф шакли ва нуқталарига ишора қилиш усулидан маҳорат билан фойдаланиб, байт ботинига улкан маъно жо этган.

Нечукким бўлса дил лафзига нуқта зул бўлур ҳосил,

Мазаллат икки айрилғон кўнгулга етти холингдин. (Бв, 255-б.)

Шоир тасҳифи вазъи усулини қўллаб «дил» دل сўзидаги «дол» د ҳарфига ишора қилиб, нуқта қўйилса, у «зол» ذ бўлади, натижада «дил» دل сўзи «зул» ذل га айланади, демоқчи.

¹ Ҳайитметов А. Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т.: Фан, 1959.

Байтда ҳарф санъатининг нисбатан мураккаброқ кўриниши қўлланган. Ҳарф санъатининг нуқта қўшиш ёки олиб ташлашга асосланган бу кўриниши тасҳифи жаъли деб юритилади. Бу усул орқали шоир байтдаги «дил» دил сўзини «зул»га ذул айлантириб, ажойиб сўз ўйинини вужудга келтирган. «Дил» сўзига нуқта қўйилса *тубан кетиш, толесизлик* («зул»нинг маъноси шундай) ҳосил бўлганидек, икки кўнгилнинг ҳижрониға, иқболсизлигига сенинг холинг сабаб бўлди, демоқда ошиқ. Бунда шоир ёр холини таъриф манбаига айлантирмай, аксинча, унинг қора ранги билан боғлиқ айрилиқ маъносига алоҳида урғу берган.

Алишер Навоий шеърий асарларида нафақат нуқта қўйиш, олиб ташлаш ёки ўзгартириш, балки ҳарфдаги нуктани холга ўхшатиш ҳамда ҳарфдаги нукталарга ишоралар ҳам қўлланганини кузатиш мумкин. Масалан:

Зулфунгда хол *жим* аросиндаги нуктадек,

Юзунгда зулф вард остидаги *дол* экин. (Ғс, 332-б.)

Аёнки, мумтоз адабиётимизда зулф «жим» ج ҳарфига ўхшатилади. Шоир эса «жим» ج ҳарфидаги нуктани холга ўхшатапти. Бу хил тасвир Навоий лирикаси услуби учун характерлидир.

Байтда араб ҳарфлари шаклидан ёр аъзоларини таърифу тавсиф этиш воситаси сифатида фойдаланилган. Шоир ёр зулфи орасидан элас-элас кўринаётган холни «жим» (ج) ҳарфининг нуктасига, зулфнинг ўзини эса «вард» ورد сўзи охирида «дол» (د)га ўхшатапти. Шоирнинг зулфни «вард» ورد сўзидаги «дол»га ўхшатиши тасодиф эмас. «Вард» арабча «атиргул» деганидир. Демак, шоир ёр зулфини хушбўй атиргулга ўхшатмоқда.

Юзда холингдурми ё таҳрир этар ҳолатда хат.

Томди кудрат қилкидин кун сафҳасига бир нуқат. (Ғс, 225-б.)

Томчи нуқтага ўхшатилиб, «нун» устига қўйилади ва у «кун» сўзини ҳосил қилади. Аёнки, араб алифбосидаги баъзи бир ҳарфий белгилар ост ва уст қисмига нукталарни қўйиш билан ифодаланади. Муайян нуқта ўрнининг ўзгариши ҳарф белгисининг ўзгаришига олиб келади. Бу ўз навбатида товушнинг ҳам бошқача бир ҳолда талаффуз этилишига олиб келади.

Бошим узра фурқатинг тошини кўрсанг билгасен,

Нуқта зоҳир айламиш гўё Навоий узра «нун». (Нш, 246-б.)

Тавсифи: «Эй ёр, сенинг ҳажринг тоши бошим узра қора доғ каби бўлди, бу гўё менинг исмим устидаги (яъни, «Навоий» сўзидаги биринчи ҳарфга ишора) белгининг нуктаси, яъни «нун» ҳарфидан ташбеҳ яратиш воситаси сифатида усталик билан фойдаланган: «Навоий» таҳаллусидаги «нун» ن ҳарфининг нуктаси ошиқ боши устида айланган ҳажр тошига ўхшатилаяпти. Шу билан бирга байт моҳиятида сўз ўйини – ўз-ўзини инкор этиш орқали фикрни яна бир қарра кучайтириш ҳам бор. «Навоий» نوائى таҳаллуси «нун» ن ҳарфи устидаги нуқта билан мукаммал бўлгани каби ошиқ қиёфаси ҳам унга ёр «ҳадя этган» ҳижрон азоби билан мукаммалдир. Бу ўринда шоир ишқнинг азалий қисмати эканлигига ишора қилмоқда.

Дарду ишқинг доғи ул соатки ўлсам жон аро,

«Жон»нинг икки нуктаси янғлиғ нишон бўлғусидур. (Нш, 111-б.)

Шоир ёрга мурожаат қилиб дейди: «Сенинг дардинг ва ҳажринг ҳалокатимга сабабчидир. Бунга исбот талаб этиладиган бўлса, далилим тайин: «жон» сўзи икки нуктаси билан бутун, мен ҳалок бўлганда дарду ҳажринг «жон» сўзидаги икки нуқта каби ғолиблардек майдонга чиқади, ўзини кўрсатади».

Қошинг кўздин ниҳон, андин ниҳонроқ холи мушкиндир.

Бу онинг нуктасидур гўё ул «нуни танвин»дур. (Вб, 144-б.)

Шарқ шеъриятида, хусусан, ўзбек мумтоз ғазалиётида ёр аъзолари таърифи алоҳида ўрин тутади. Келтирилган баёт ана шу анъана маҳсулидир: «Уятчан, иболи, оҳу

каби хуркак ёрнинг қошини кўриш мушкул, хушбўй холини кўриш эса ундан-да мушкулроқ. Шоир ёр қоши ва холининг жойлашишини «нунни танвин»га ўхшатапти. «Нунни танвин» ўз нуқтасини яширгани каби ёрнинг қоши ҳам хушбўй холини яширяпти», демоқда шоир.

Оразинг хуршиду оғзинг заррадин тимсол эрур,

Зарра узра нуқта янғлиг оғзинг узра хол эрур. (Ғс, 178-б.)

Ушбу байтда ҳам ҳарф ташбеҳ бадий санъати яратиш воситаси бўлиб хизмат қилган. Шоир ёр юзини қуёшга, оғзини эса қуёш юзидаги заррага ўхшатади. Сўнгра бу ўхшатиш билан қаноатланмасдан, «зарра» ذر устидаги нуқта (шу сўздаги биринчи ҳарфнинг нуқтаси)га яна бир лутф қилади. Заррага ўхшатиш билан «кичкина оғиз устидаги нуқтадек» хол ёр ҳуснига ҳусн қўшади.

Эрур холинг хаёлидин оқаргон кўзларим гўё.

Қуюбтур килки сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин. (Нш, 357-б.)

Кўз оқариши ҳушсизликка, жоннинг танани тарк этишига ишора. Шоир ёрга бўлган самимий севгисини «Менинг жон тарк этган кўзларим холинг хаёлидан, рухсоринг шавқидан қайта ёришади», – дейиш орқали баён этган. Бу билан ошиқ умри маъшуқа ёди билан маъно касб этади, демоқчи шоир. Байтда бундан ҳам кучлироқ фикрий зарба бор: шоир ёрга қарата «Сен мендан узоқлашма, чунки сендаги хол менинг кўзларим қорачигидан бино бўлган. Мендан узоқ кетсанг, кўзларимдан нур, танамдан жон кетади», – дейди.

Сўзнинг имловий хусусиятидан келиб чиқиб айтсак, агар кўз كۆز сўзидаги «зе» ҳарфи нуқтасиз ёзилса, у кўр كور сўзи бўлади. Ана шу бетакрор фикр «хол» ва «нуқта» тушунчаларини ўзаро қиёслаш асосида юзага чиққан.

Ёзилгон «жон» анингдекким, алифсиз, нуқтасиз бўлмас,

Эрур холу қадинг бу зору хаста жонинда. (Нш, 303-б.)

Тавсифи: «жон» جان сўзи ёзилганда, алиф ا ва нуқта ишлатилмаслиги мумкин бўлмаганидек, хаста жоним сенинг холинг ва қадринг шарофати туфайли тирикдир». Байт мазмуни юқоридаги парча моҳияти билан уйғун. Бунда ҳам ошиқ маъшуқа васлисиз тирик юролмаслиги ва шод бўлолмаслиги таъкидланган.

Холу хаттидинки, ҳар бирининг бир ўзга холи бор.

Хат юзинда нуқтадек мушқин хатт узра холи бор. (Бв, 98-б.)

Ёр холу хаттини таъриф этишга киришган шоир бу байтда ҳам ҳарф санъатининг нуқтага ишора кўринишидан усталик билан фойдаланган. Байтда «хат» خط ва «хатт» خت сўзларининг шаклдошлиги (омонимлиги)дан фойдаланиб, тажнис санъати ҳам яратилган. Биринчи «хат» خط ёзув маъносини берса, иккинчи «хатт» خت лаб устидаги майин тукчаларни англатади.

Чун дедим: «холинг била кўз мардумининг холи бор»,

Деди улким «хол дейсен, нуқтасиз ҳам хол эрур». (Ғс, 178-б.)

Байтда шоир ёр холини кўз мардуми (қорачиги)га ўхшатиб, бу билан аввалги байтларда назарга ташланганидек, маъшуқа ошиқ учун кўз қорачигидек ардоқли ва ҳаётбахш эканлигини яна бир қарра таъкидлайди. Аммо байтнинг иккинчи мисрасида маъшуканинг ошиқ изҳорига жавоби ҳам акс этган. Ҳарф санъати имкониятидан фойдаланган шоир маъшуқа нутқини ташбеҳ билан зийнатлаш учун тасҳиф имкониятидан фойдаланади. Маъшуканинг фикрича, ошиқ изҳорида муболаға бор. Чунки араб ҳарфлари орқали ифода этилган «дол» د сўзида нуқта бўлмаганидек, ёр холини қорачиққа ўхшатишга ҳам ҳолат йўқ.

ANADOLU SAHASI TEZKİRELERİNDE ALİŞİR NEVÂÎ

Veli Savaş YELOK,

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; Türkiye.

İslam kültürüne mahsus olan tezkirecilik geleneği, köken itibarıyla tefsir ve hadis çalışmalarının başladığı yıllara dayanır. Arapların tabakât adını verdikleri çalışmalar, İranlılar ve Türkler arasında geliştirilerek tezkire adını almıştır. Kelimenin bu şekilde bir tür ismi olması ve yaygınlaşmasında XII. yüzyılın tanınmış İranlı şair ve düşünürü Nişaburlu Feridüddin Attar'ın Tezkiretü'l-Evliya adıyla yazdığı eserinin kısa sürede İslam dünyasında tanınarak çok tutulmasının büyük rolü olmuştur (Canım, 2018: 1).

Genel Türk edebiyatında XV. yüzyılın sonlarında başlayıp XX. yüzyıl başlarına kadar devam eden tezkirecilik geleneği ve bu gelenek çerçevesinde ortaya konulan eserlerde, Türk edebiyat tarihi için oldukça kıymetli bilgilere yer verilmiştir. Öyle ki çeşitli tarih kitaplarıyla bazı meslek sahiplerini konu edinen hâl tercümeleri dışında şair tezkireleri klasik edebiyat için hâlâ tek kaynak olma özelliğini muhafaza etmektedir.

Genel Türk edebiyatında şair tezkiresi yazma geleneği Türkistan sahasında Ali Şîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis isimli eseriyle başlar. 1491 (Hicri 896) yılında yazılan bu eser, genel Türk edebiyatında Türkçe yazılan ilk tezkiredir. XV. asırda Türkistan ve İran'da yaşayan birçok şair hakkında malumatı içeren eser, bu coğrafyanın Türk şairleri için bugün dahi tek kaynak olma özelliğini korumaktadır.

Mecâlisü'n-Nefâis sonraki yıllarda hem Türkistan hem de Anadolu sahasında yazılacak şair tezkirelerine ilham kaynağı olmanın yanı sıra bazı eserlere de doğrudan doğruya rol model özelliğini üstlenmiştir.

Bu tebliğde genel Türk edebiyatında tezkiresiyle rol model oynayan Alişîr Nevâyî hakkında Anadolu sahası tezkirelerinde yazılanlar bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

1. Anadolu Tezkireciliğinde Ali Şîr Nevâyî'nin Örnek Alınması

Anadolu sahasında ilk tezkire yazarları Edirneli Sehî Bey ve Latîfî, eserlerinin girişinde Ali Şîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis'i hakkında bilgi verir ve eserlerini yazma sürecinde bu kaynağın kendilerine çeşitli yönlerden rehberlik ettiğini dile getirirler.

Bu sahanın ilk tezkiresi Edirneli Sehî Bey'in (vefatı 1548) Heşt-Bihîşt'idir. 1538'de Edirne'de tamamlan eser, Kânûnî Sultan Süleyman'a takdim edilmiştir. Sehî Bey, tezkirenin giriş bölümünde, Câmî'nin Bahâristân'ını, Devletşah Tezkiresi'ni ve Ali Şîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis adlı eserini incelediğini; eserini sekiz «tabaka» hâlinde düzenlediğini ifade eder (Canım, 2018: 84-86).

Anadolu sahasında yazılan ikinci tezkire Latîfî'nin (1491-1582) 1546'da tamamladığı Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ'dır. Latîfî, eserinin önsözü olarak adlandırılabilir «sebeb-i te'lif» başlığı altında eserin yazılış süreciyle ilgili bilgi verir. Bu kısımda kendisinin o güne kadar on iki eser kaleme aldığını ancak böyle bir eser yazma fikrinin olmadığını, bu düşüncüyü aklına dostu Zaifî'nin soktuğunu dile getirir. Elinde Câmî'nin Bahâristân'ı ve Ali Şîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis adlı eseriyle yanına gelen dostu Zaifî ondan Anadolu şairleri için böyle bir eser hazırlamasını ister. Latîfî, bunu yapamayacağını ifade etse de bu işi kabul etmeye mecbur kalır (Canım, 2018: 13, 55, 569).

Latîfî eserini hazırlarken Câmî'nin Bahâristân'ı, Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis'i ve Sehî Bey'in Heşt-Behîşt'ini model almakla birlikte Âşık Çelebi'nin de görüşlerinden yararlanır.

2. Anadolu Sahasında Hazırlanan Tezkirelerde Ali Şîr Nevâyî'nin Biyografisi

Anadolu sahasında hazırlanan tezkirelerde Türkistan sahası şairi Nevâyî muhtemelen bu coğrafyada yaşamadığı ve başka bir lehçe esasında yazdığı için onun biyografi ve şiiri

hakkında toplu ya da ayrıntılı malumat tezkirelerde yer almaz. Bu sahada yazılan tezkireler¹den yalnızca Riyâzü’ş-Şuara’da (Riyâzî Muhammed Efendi) şu bilgiler yer alır:

«Nevâyî: Sultân Hüseyin Baykara’nuñ vezîr-i a‘zamı ve cümletü’l-meliki idi. Nevâ-yı nazm ma’nî-dârı velvele-endâzına kubbe-i zengâridür.» (Açıkgöz, 2017: 321)

3. Anadolu Sahasında Hazırlanan Tezkirelerde Ali Şîr Nevâyî Hakkında Yazılanlar

Tezkirelerde, kendine mahsus üslubu olan ve birçok şaire tesir eden, klasik edebiyata yön veren üstat şairlerin dikkat çekilmiştir. Bu eserlerde bir şairin tarzı, üslubu ve şairlik derecesi hakkında bilgi verilirken onun kimlerden etkilendiği, üsluplarıyla kimi hatırlattığına dikkat çekilmiştir. Anadolu sahasında yazılan tezkirelerde bu mahiyette ismi en çok geçen üstat şairler Ali Şîr Nevâyî, Molla Camî, Necatî, Ahmed Paşa ve Şeyhî’dir. Öyle ki bu tezkirelerin isminden çok sık bahsettiği Nevâyî’nin tesirinde kalan Latîfî 13², Ali Emîrî Efendi 1³, Beyânî 5⁴, Fatîn Davud 1⁵, Bağdatlı Ahdî 18⁶, Kınalızâde Hasan Çelebi 9⁷, Gelibolulu Mustafa Âlî 2⁸, Mehmed Tevfik 3⁹, Riyâzî Muhammed Efendi 3¹⁰, Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey 1¹¹, Sehî Beg 1¹² şairden bahseder.

Anadolu sahası tezkirelerinden Hâtîmetü’l- Eş’âr (Fatîn Tezkiresi), Heşt Bihişt, Gülşen-i Şu’arâ, Tezkire-i Şu’arâ-yı Âmid, Beyânî Tezkiresi, Tezkiretü’ş-Şu’arâ (Kınalızâde Hasan Çelebi), Kühü’l-Ahbâr, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ, Kâfile-i Şu’arâ, Riyâzü’ş-Şuara (Tezkiretü’ş-Şuara), Tezkiretü’ş-Şu’arâ (Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey) tezkirelerinde yer alan şairlerden bazıları hakkında malumat verilirken dolaylı olarak Nevâyî’yle ilgili bilgi verilmekte ve değerlendirme yapılmaktadır. Bu şairler hakkında verilen malumat içerisinde Nevâyî’yle ilgili bilgi ve değerlendirmeler şöyledir:

3.1. Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ (Latîfî)

Sultân Bâyezîd: Ve vâridât-ı Şeyh Câmîden her ne tuhfe vâkî’ u vârid olsa bu cânibe ithâf u îrâd (7) olunurdu ve mülk-i ‘Acem serdârı ve vilâyet-i Horasan şâh u padişâhı olan Sultân Hüseyin (8) âsitânesinde Mîr Süheylî ve Mîr ‘Ali Şîr Nevâyî neẓâyir-i ümîdiye vâkî’ olan muğlak u muhayyel (9) gazellerden diyüp şu’arâ-yı Rûm serâmedlerine irsâl iderler (Canım, 2018: 100)

Sultân Selîm: Ekşer-i evkâtta Dîvân-ı Nevâyî tettebbu’ iderdi. (21) (33a) Eş’âr-ı Nevâyîye anlaruñ iltifâtı ragbet ü şöhret virürdi. (Canım, 2018: 107)

Başîrî: Sultân Bâyezîd Hân-ı mezîdü’l-ğufrân devrinüñ (1) evâyilinde Hâzret-i Şeyh Câmî ve Mîr ‘Ali Şîr Nevâyî terbiye-nâmesiyle Rûma gelmiş ve Nevâyî dîvânın (2) diyâr-ı Rûma evvel ol getürmüşdür. (Canım, 2018: 148).

¹ Bu tebliğ münasebetiyle Anadolu sahasında yazılmış şu tezkireler taranmıştır: Hâtîmetü’l- Eş’âr (Fatîn Tezkiresi), Heşt Bihişt, Gülşen-i Şu’arâ, Tezkire-i Şu’arâ-yı Âmid, Beyânî Tezkiresi (Tezkiretü’ş-Şu’arâ), Tezkiretü’ş-Şu’arâ (Kınalızâde Hasan Çelebi), Kühü’l-Ahbâr, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ, Kâfile-i Şu’arâ, Riyâzü’ş-Şuara, Tezkiretü’ş-Şu’arâ (Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey), Tezkire-i Silâhdâr-zâde, Şefkat Tezkiresi, Meşâ’irü’ş-Şu’arâ (Es-Seyyid Pîr Mehmed bin Çelebi), Bağçe-i Safâ-endûz, Eslâf, Teşrifâtü’ş-Şu’arâ (Güftî), Gülbün-i Hânân, İşkodra Vilayeti ‘Osmanlı Şa’irleri, Mecma’-i Şu’arâ ve Tezkire-i Üdebâ, Tezkiretü’ş-Şuara (Sâlim Efendi), Netâyicü’l-Ezhâr, Rızâ Tezkiresi, Terâcim-i Ulemâ-yı Dağıstan, Tezkire-i Şu’arâ-yı Mevleviyye, Vefeyât-ı Ayvansarâyî, Zeyl-i Zübdetü’l-Eşâr.

² Bâyezîd, Sultân Selîm, Başîrî, Behîştî, Cemîlî, Mevlânâ Hâfız-ı ‘acem, Mevlânâ Zâtî, Şâhî-i Şarkî, Zuhûrî, Fuzûlî-i Bağdâdî, Qandî-i Burûsevî, Mevlânâ Lâmi’î

³ Refî‘

⁴ Ahmed Paşa, Basîrî, Behîştî-i Kadîm, Azmî Efendi, Fuzûlî

⁵ Şeyhülislam Muhammed Mekki Efendi

⁶ Celâl Efendi, Ahmed Efendi, Hıfzî, Zühdî, Selmân, Mevlânâ Sünnî, Mevlânâ Şuhûdî, Sabrî Çelebi, Sabâyî, Salâhî, Zâyi’î, ‘Ulûmî, Gınâ’î, Mevlânâ Fuzûlî-i Bağdâdî, Feyzî Çelebi, Ferâgî, Kurbî, Mecdî

⁷ Sultân Mûrâd Hân, Ahmed Paşa, Basîrî, Behîştî, Sâni-i Sâni, Cemîlî, Şâh Mehmed, ‘Azmî Efendi, Fuzûlî

⁸ Süleymân Çelebi, Cemîlî

⁹ Ahmed Paşa, Basîrî, Sâni

¹⁰ Ahmed Paşa, Basîrî, Fuzûlî

¹¹ Râkım

¹² Mevlânâ Niyâzî

Behiştî: Sultân Bâyezîd Hân devrinde dîvân kâtiplerinden idi. İttifâkan beşeriyet (3) muktezâsınca bir vaz'-ı nâ-şâyeste şâdir olup galebe-i bîm ü bâkden bîm-nâk ü havf-nâk (4) olup çıkup vilâyet-i 'Aceme gitmişti ve anda varup Mevlânâ Câmî ve Nevâyî hizmetin itmişti. (5) (Canım, 2018: 153)

Cemîlî: Türkî 'ibârât nâzımlarından ve Türkistân şâ'irlerindendir. Elfâz u edâsı (14) terkîb-i Nevâyîdür. Nevâyî'nün üç cild dîvânında olan eş'ârına külliyyen kâfiye (15)-ber-kâfiye nazîre dimişdür. Ammâ didüğü ecvibe ve nezâyir mücerred vezn ü kâfiyedür. Ne şan'at (16) u hayâlde ve ne letâfet-i makâlde degüldür. Zîrâ o lisân üzre nazm-ı kelâm ve îrâd u intizâm (17) yine Nevâyîye mahşûş u muhtaşşdur. Tarz-ı kelâmı bu şî'rinden ma'lûmdur. (Canım, 2018: 180)

Mevlânâ Hâfız-ı 'Acem: Tab'-ı şerîfleri şî're dahî şümûlî ve inşâya dahî tenâvüli (18) var idi. Tâzî ve derî nice vâfir kaşâyid ü eş'ârı ve Nevâyî tarzına qarîb hoş-âyende güftârı vardır. (Canım, 2018: 182- 183)

Mevlânâ Zâfî: Mezkûruñ üç biñ dâne gâzeli ve beş yüz 'aded kaşidesi ve biñ (12) mikdârı rubâ'ıyyâtı ve kıt'ası vardır. Şehrengîzlerinden ve lugazlarından gayrı ve manzûmâtıdan ve meşneviyyâtıdan (13) hikâyet-i Ahmed ü Maḥmûdî ve Siyer-i Nebîsi ve kitâb-ı Mevlidî ve rûşen-beyân ile 'âşık u ma'sûk ahvâlin (14) beyân eyler Şem' ü Pervânesi ve Husrev ü Şîrîn tarzında Ferruh-nâmesi vardır. Eger bu vüs'at-ı kâbiliyyet (15) ve bu zihn ü zekâvetle fi'l-cümle iltifât u i'tibâra mukârin olaydı ve yâhûd kuvvet-i sâmi'ası (16) işgâ-yı kelâma müsâ'ade kıilup kayd-ı ma'âşdan ibdâ' u icâda fırsat u ruḥşat bulaydı (17) veyâhûd Câmî ve Nevâyî zamânında geleydi bu rûzgâr-ı zûr-kârda ol kadar tuhf u âşâr ve güzergâh-ı (18) pür-'abrde ızhâr-ı iktidâr idüp bir nâm v e n işân-ı pür-iştihâr zuhûra getüre idi ki şu'arâ-i vilâyet-i Rûmuñ (19) selefî ve halefî nişânına varamayup devrânıñ yektâ ve yegânesi ve cihânıñ ferîd ü ferzânesi (20) olmaḥ muḥarrer idi. (Canım, 2018: 228-229)

Şâhî-i Şarkî: Mûcid-i maẓmûn ve her maẓmûnı dürr-i meknûn mevâlîlerle tevellâ târîkin tutup teberrâ itmedüñ (8) ve menkabet-i 'Ali ve düvâz-deh imam diyüp imâmîler semtine gitmedüñ diyü Şâh-ı birâh bî-cürm (9) ü günâh katl itdi diyü rivâyet iderler. El-'uhdetü 'ale'r-âvî. Tarzında muḥterî-'i sâhîr ve bîkr-i fikr ü hayâl-i haşşa (10) kâdirdür. Üslûb-ı nazmı Nevâyî tarzın oḥşar vâdî-i mu'teberdür. Kudret-i mahâreti bu şî'rlerden ma'lûmdur. (Canım, 2018: 292)

Zuhûrî: Çakatay tatarındandır. Vilâyet-i Rûma gelüp nice müddet Rûmda (2) mütemekkin olduğda şu'arâ-yı Rûm ile nezâyirde hayli münâzarası vâkî' olmuşdur. Ammâ hiçbir nazîrede (3) tavr-ı Rûma tarzı muḥtariz olup şûret virmedi ve şî'r-i Türkîyi Rûm şâirleri gibi dimedi illâ ki (4) Rûmîler didüğü Fârisî şî're döndürdi. Lâkin kendü zebânında ve tarz-ı Nevâyîde hûb dirdi. Türkîsi (5) bir tarz-ı 'aceb ve mışdaḥ-ı müzebzebdür. (Canım, 2018: 354)

Fuzûlî-i Bağdâdî: Merâtib-i şu'arâda fî-zamâninâ zümre-i (19) a'lâdandır ve tabâka-i 'ulyâdandır. Nevâyî tarzına qarîb bir tarz-ı dil-firîbi ve üslûb-ı 'acîbi vardır. (20) Ammâ tarzında mübdî' ve tarîk-ı hâşşında muḥterî'dür. (Canım, 2018: 414)

Kandî-i Burûsevî: Zamânında baḳıyye-i şu'arâ-yı selef ve pîr-i suḥanverân-ı halef idi. Zamân-ı (13) hadâşetinde vilâyet-i 'Acem seyrânın itmiş Mevlânâ Câmîye ve huzûr-ı Nevâyîye irişmişdür. (14) Gerçi huşûş-ı şî're bezl-i rûzgâr u evkât ve şarf-ı nakd-i hayât idüp cidd-i belîğ (15) ve cehd-i bî-dirîğ ile çok şî'r ü kaşide dimişdür (Canım, 2018: 431)

Mevlânâ Lâmi 'î: Meşneviyyâtından nazm-ı Absâl ü Salamânî ve Gûy u Çevgânî ve münşe'âtından kitâb-ı Hüsn ü Dili ve Şerefü'l-İnsânî (16) 'inde'l-fuzelâ vel-bülegâ maḥbûl ü mu'teber ve memdûh-ı erbâb-ı faẓl u h ünerdür. Egerçi Husrev ü Şîrîn muḥâbelesinde (17) Ferhâd-nâmesinde dahî hayli diḳḳat u hayâlât ve şan'at-vâr ḥarc u derc itmişdür. Lâkin (18) kendülerüñ hâşşa-i qarîhası ve zâde-i tab'ı gâyetde ḳalîl ü nâdir vâkî' olmuşdur. Mü'ellefât-ı Nevâyîden (19) terceme gibi vâkî' olup 'ibârât-ı tatarîsin Türkî terkîb ile edâ itmişlerdür. Meyânlarında çendân (20) tefâvüt bulunmaz ekşer-i ebyâtı elfâz u edâda fark olunmaz (Canım, 2018: 459).

3.2. Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid (Ali Emîrî Efendi)

Refî': Şu'arâ-yı eslâf ve üdebâ-yı mu'âsırîne pek çok nezâ'iri vardır. Çağatay lisânınca da üstâd olduğundan 'Alî Şîr Nevâyî ve Nedîm gibi esâtîze-i 'urefânîñ bu vâdîdeki âsâr-ı rûh-efzâlarını da tettebbu' etmiştir. Lisân-ı Fârisî'de dahi üstâd-ı kâmilidir (Kadioğlu, 2018: 468-470).

3.3. Tezkiretü'ş-Şu'ârâ (Beyânî)

Ahmed Paşa: Şu'arâ-yı Rûmun pişvâsı ve bu tâ'ifenün mukalled ü muktedâsıdır. Anun zemânına gelince ve anun dahı evâ'il-i hâlinde vâkî olan eş'âr-ı Türkî âmiyâne olup Mîr Âlî Şîr Nevâyî mezbûra otuz üç dâne musanna' u muhayyel gazel göndermiştir. Andan sonra şi'ri bir tabaka belki yevmen-fe-yevmen niçe tabaka ziyâde olup sâ'ir-i şu'arâ dahı ana taklîd itmişlerdür (Sungurhan, 2017: 23).

Basîrî: Horasandandır. Câmînün ve Nevâyî'nün gazelleri ve nâmeleriyle Sultân Bâyezîde gelmiştir. Latîf latîfe-nâmeleri vardır (Sungurhan, 2017: 38).

Behîştî-i Kadîm: Sultân Bâyezîd zemânında seyâhatle diyâr-ı Aceme varup andan Mollâ Câmînün Nevâyî'nün şefâ'at-nâmeleriyle gelüp sancakbegi olmuştur (Sungurhan, 2017: 40).

Azmî Efendi: Arabî vü Fârisî vü Türkî vü Nevâyî nazma kâdir belki cümlesinde kâmil ü mâhirdür. Sahn müderrisi iken Şehzâde Sultân Mehmedde hâce olup akab-ı sûr-ı pür-sürûr Şehzâde-i mesfûrda murg-ı revânî âlem-i kudse revân oldu (Sungurhan, 2017: 123).

Fuzûlî: Nevâyî ile Türkî mâ-beyninde bir üslûb-ı bedî ihtiyâr itmiştir. Tarzında ferîd semtinde vahîd bir şâ'ir-i belâgat-şi'âr ve nâzım-ı fesâhatdisârdur (Sungurhan, 2017: 150).

3.4. Hâtîmetü'l- Eş'âr (Fatîn Davud)

Şeyhülislâm Muhammed Mekkî Efendi: Şeyhülislâm Bahâyî Efendi türbesinde medfûndur. Gazel:

Bir pula satarsa bizi agyâra acep mi
Ol âfet-i gülçehreye çok bâd-ı hevâyız
Eylerse Nevâyî nola eş'ârımı tahsîn
Biz silsile-i âl-i Kırım Mengli Girâyız (Çifçi, 2017: 450-451).

3.5. Gülşen-i Şu'arâ (Bağdatlı Ahdî)

Celâl Efendi: Anun için elfâz-ı nefis ile meclis-ârâ ve kelimât-ı selîs ile sâhib-edâ lisân-ı 'Arabî'de Hassân-ı fasihü'l-beyân gibi sâhir ve zebân-ı Fârisî'de Hâce-i Selmân-ı ma'ânî-perver gibi mâhir ve Türkî dilinde tab'ı Nevâyî gibi mazmûn-ı hâssa kâdir ve şi'ri Nesimî gibi vâfirdür (Solmaz, 2018: 43-44).

Ahmed Efendi: ... «hakkâ budur ki vücûd-ı pâki ve tab'-ı derrâki kanûn-ı âl-i 'Osmânîde bî-hemtâ ve zihn-i mustakîmi tarîk-ı nazmda sâhib-edâ ve fehmi selîmi üslûb-ı inşâda münşiyân-ı sâbıkâ-i lâhikadan merâtib ile a'lâ zîrâ ki eyyâm-ı cevânîde rûz ü şeb tahsîl-i ma'ârif idüp fûnûn-ı 'ulûma vâkıf ve zebân-ı Fûrs ve Nevâyî'de olan kütüb-i mütedâvileye cidd ü cehd idüp her birinden lezzet-i tâm ile mütelezziz olup meşhûr-ı eyyâm olmuştur. Hususâ nagz u mu'ammâda nâmî ve fenn-i 'arûz u kâfiyede sâni-i Câmî'dür (Solmaz, 2018: 48-49).

Hıfzî: Kemâl-i kâbiliyyetden 'ilm-i zâhire meşgûl iken terk-i 'alâyık-ı dünya idüp tarîk-ı tasavvufa sâlik olup ol vâdiden çok nesneye mâlik olmuştur ve bir mikdar zamân siyâhat tarîkı ile Rûm İli'ne seyr ü sülûk idüp ma'rifet-i cüz'î ve küllî kesb itmiş sanâyi'-i şi'riden habîr ve zebân-ı Fârisî ve Nevâyî bilmede bî-nazîr ve hadd-ı zâtında ol tûtî-i şeker-hâ-yı hoş-edâ hıfz ile hâfız-ı kelâm-ı Hudâ'dur (Solmaz, 2018: 133-134).

Zühdi: Rûm İlinde Sofya'dan ve behîşt-âsâ hurrem-i câdandır... Mütâla'â-i kütüb-i 'Arab ve devâin-i Fûrs'de edâ-yı ebyât ve gazeliyyât-ı Nevâyî'de kemâl ile mümâreseti ve zebân-ı Fûrsle mütekellim ü musâha bete tamâm kudreti ve ragbeti vardır. Tabî'at-ı şi'riyyesi âb-ı pâk mânend-i revân ve eş'âr-ı bî-bedeli bî-hadd ü bî-pâyândur (Solmaz, 2018: 170).

Selmân: Vardar Yenicesi'ndendir ve mülâzımın zümresinden idi. Rûz u şeb cidd ü cehd idüp 'ulûmı tertîb üzre görmüş ve zebân-ı Fârisî ve Nevâyî'ye ve fenn-i târih ile mu'ammâya çok mümâreset gösterüp her birin bir mikdâr tahsîl ü tekmiil itmiş ve tarz-ı inşâ ile mânend-i akrân-ı bî-misl-i zamân ve üslûb-ı kasîde ile kişver-i Rûm'da kendü Selmân idi (Solmaz, 2018: 174).

Mevlânâ Sünnî: ... siyâhat tarîkıyla müsâferet ihtiyâr kılup etrâf-ı ‘âleme su gibi revâne ve hıdmet-i ‘ârifân-ı cihâna cân u dilden tâlib ü râgıb ve hemîşe tettebbu’-ı eş’âr-ı mütekaddimîn ve fusahâ-yı müteahhirîn idüp zebân-ı ‘Acem’e ve lisân-ı Nevâyî’ye bir mertebede iştigal göstermiş ki makdûr-ı beşer degül ve her birisinden zevk-ı tâm alup meşhûr-ı hâs u ‘âm olmış (Solmaz, 2018: 175).

Mevlânâ Şuhûdî: Hadd-ı zâtında şüh-tab’ ve hûb-sohbet ve zât-ı pâki ma’rifetle ârâste ve zihn-i sâfi hikmetle pîrâste esnâf-ı şî’re kâdir ve zebân-ı Fûrs ü Nevâyî’de mâhir şu’arâ-yı Rûm içre edâ-yı pâk ile meşhûr ve hüsn-i i’tikad ile efvâhda mezkûr eş’ârı rindâne ve güftârı ‘âşıkânedür. Bu bir kaç matla’-ı Fârisî mâsadak-ı hâl ve şuhûd-ı makâl diyü sebt olundu (Solmaz, 2018: 188-189).

Sabrî Çelebi: Ma’lûm-re’y-i erbâb-ı keremdür ki mu’ammâ-yı hod aslında bir mübhem nesnedür ki ‘ale’l-husûs mu’ammâ tarîkıyla rakam olmuş. Beytden kavâyid-i mu’ammâ ile bir ism peydâ itmek ziyâde müşkil ve pesend-i ehl-i dildür. Zîrâ ki Sultân Hüseyin Baykara devrinde Pehlevân Mehemmed nâm bir mu’ammâ-yı nîk-encâm bunlara benzer şu’arâ-yı zamânun ebyâtından bir iki ism peydâ idüp Hazret-i Nevâyî’nün hıdmetine iletür. Mezkûra hezerân hezâr ‘izzet ü hürmet idüp erbâb-ı hüner içre nâmdâr itdükden sonra tab’-ı mustakîmi hakkında bir risâle-i ‘azîmi zuhûra getirüp sebt itmiş. Bunların hod nice nice bunlara benzer üstâdân-ı zamâna beyitlerinden isimler istihrâc idüp meşhûr ü makbûl-i merdiyân-ı ferzâne olmuşdur (Solmaz, 2018: 195,197).

Sabâyî: Manâstır’dandur. Tab’-ı bülendi şî’rde selîs ve elfâz-ı dil-pesendi nazmda nefis ve Nevâyî vü Fûrs bilmede bî-hemtâ ve edâ-yı nâzûk ile meclis-ârâ olup üslûb-ı hututdan behremend ve ma’ârifle hûşmend kimesnedür (Solmaz, 2018: 201)

Salâhî: Esâlib-i inşâda gereği gibi pesend-i münşiyân-ı fesâhat-şî’âr ve gazel ü mesnevîde belâgatle suhen-güzârdurlar ve lügaz u mu’ammâda hayli tahsîl idüp ol fenni tekmiîl itmiş. Nevâyî diline ve zebân-ı ‘Acem’e ziyâde tâlib ü râgıb olup üç zebân ile şâ’ir-i kâmil ve her birinde merd-i kâbil kimesnedür (Solmaz, 2018: 204).

Zâyî: Esnâf-ı şî’ri bi’l-küllîye cem’ idüp şâ’ir-i kâmil ve ‘arûz ü kâfiye bilmede mâhir ve şî’r ü inşâ anlamada müsellemin şâ’irân-ı sâhir ve dervîş-meşreb ü pâk-mezheb ve her zebâna kâdir ve lisân-ı Fârisî’de eş’ârı bî-hadd ve edâ-yı Nevâyî’de güftârı lâ-yu’addur (Solmaz, 2018: 205-206).

‘Ulûmî: Mezkûr şeyh Ka’be-i Şerîf’e varup mucâvir olup nice nice ‘azîzlerden ‘izz ü temkîn ve âyin-i dîn tahsîl ü tekmiîl itmiş. Ana binâen zâtı kemâlât-ı ‘ulûm ile pîrâste ve ahlâk-ı hamîde ile ârâste ve zebân-ı Fârisî’ye ve hatt-ı nest’lika hayli mümâreset gösterüp ve tarz-ı Nevâyî’ye ve mu’ammâya cehd idüp gereği gibi hâsıl ve pesend-i ehl-i dil olmuş (Solmaz, 2018: 228-229).

Gınâ’î: İstanbul’dandur. Dervîş-ma’iyyet ve nîkû-hilkat ‘ilm-i zâhire ‘ömrin sarf idüp bir mikdâr temettü’ bulmuş ve zebân-ı Fârisî vü Nevâyî’ye cidd ü cehd ile sa’y-i küllî gösterüp şu’arâ-yı mütekaddimîn ve zurafâ-yı müteahhirînün devâvinin tettebbu’ itmiş (Solmaz, 2018: 240).

Mevlânâ Fuzûlî-i Bagdâdî: Hakkâ budur ki kendü tarzında muhteri’ ve tarîk-ı ma’ânîde mübtedî’ ve şâhid-i fikri elfâz-ı pâk ile müzeyyen ve gün gibi câme-i zerrîn-i ma’nâ ile a’yân içre mübeyyen ve lisân-ı Tâzî’de olan ebyâtı fusahâ-yı ‘Arab’da meşhûr güftâr-ı Nevâyî-âyîni Türkân-ı Mogol yanında mezkûr ve zebân-ı Fûrs’de olan dîvânı pesendîde-i şu’arâ-yı her merzbûm ve eş’âr-ı Türkîsi makbûl-i zurafâ-yı Rûm olmuşdur (Solmaz, 2018: 241)

Feyzî Çelebi: Gülşen-i ma’ânîde hâtır-ı ‘âtır feyz-güster ve gülîstân-ı nazmda tab’-ı gülîbîzi rûh-perver ve eş’âr-ı hayâl-âmîzi pür-ziver ve Nevâyî ve Fûrs taklîdinde makbûl-i cumhûrdur. Zîrâ ki her birinden behremend ve gereği gibi anları bilmede hûşmend ü ercmenddür (Solmaz, 2018: 248).

Ferâgî: Rûz u şeb evkât-ı şerîfin ve sa’at-i latîfin ‘ilm-i zâhir ü bâtına sarf kılup dânişmend-i hûşmend olmuş ve sanâyi’-i şî’rden behremend ve her vechile tab’-ı sâfi vâdî-i nazmda su gibi revân ve zihn-i pâki zekâ-yı dil-cû ile pesend-i pîr ü cevân ve edâ-yı Nevâyî’de ferah-bahş ve zebân-ı Fârisî’de güftârı dil-keş tarz-ı inşâda kâbil ve mu’ammâ fenninde peyrev-

i merdüm-i efâzıl ve ‘ilm-i mûsikî bilmede fâyik ve her sâzda usûli âvâzesine muvâfık ‘ale’l-husûs dervîş-meşreb ve i’tikâd-ı pâk ile bende-i ehl-i mezheb kimesnedür (Solmaz, 2018: 249)

Kurbî: Kendü Rûm’da neşv ü nemâ bulup hıdmet-i ‘ulemâ idüp dânişmend-i bî-nazîr ve ‘ulûmun envâ’ından habîr ve musâhabet-i temkîn ile yâr-ı dil-pezîr kimesnedür. Zebân-ı Fârisî’nün kavâ’id-i pür fevâidîn bilmede bî-hemtâ ve müşkilât-ı tarz-ı Nevâyî’de hall-i ‘ukde-küşâ ve hatt-ı nesh-i ta’lîk yazmada peyrev-i hoş -nüvisân-ı devrândur (Solmaz, 2018: 255-256)

Mecdî: El-hak mazmûn-ı gûn-â-gûn ve belâgat-meşhûn ile hâlâ bî-nazîr ve zebân-ı Fârisî ve Nevâyî’den bir derecede vâkıf u habîrdür ki takrîr ü tahrîre sığmaz ve kasâyidde şu’arâ-yı fasîhü’l-kelâm içre tâk ve tarz-ı gazelde bülegâ-yı belâgat-nizâm mâbeyninde ma’ânî-i hâs ile yegâne-i âfâk ol tûtî-i şekeristân-ı hoş -edânun ve bülbül-i gülistân-ı bülend-edânun ebyât-ı ferah-fezâsı gâyetde şîrîn ü nefîs ve kelimât-ı dil-küşâsı elfâz-ı reng-â-renk ile rengîn ü selîs ve tahayyülât ile muhayyel ü pür-mesel vâkı’ olmuştur (Solmaz, 2018: 267).

3.6. Tezkiretü’ş-Şu’arâ (Kınalızâde Hasan Çelebi)

Sultân Mûrâd Hân: Pes bu hâtıra câygır olup bu emel hem-hâbe-i zamîr olmuş idi ve kâkül-i dil-berân gibi başuma bu sevdâ düşmüş idi ki ol eş’âr-ı dürer-bârla şöhrat-ı şî’âr olan nâmdârları ki ‘alem-i kalemi dîş-ı himemlerine merfû’ ve sürer-i merfû’a ve nemârik-ı masfûfa fesâhatı sühan-âferînlık sahnına mevzû’ kılmagla iklîm-i sühanun hüsrev ü hâkânı ve kemâl-i belâgatla sâni-i Kemâl-i İsfahânî meclis-i sühanverîde Nevâyî bir mertebe hüseyniye iletmişlerdür ki ehl-i ‘Irâk u Hicâzun büzürg u küçegi hayreti zîyâde idüp âvâzeleri gûş-ı hilâli ker ve reşha-ı câmi hâk-ı pâk-ı ehl-i kelâmı tâze vü ter itmışdür (Sungurhan, 2017: 95)

Ahmed Paşa: Râkımü’l-hurûfun ceddî olan Mîrî Efendiden vâlid-i firdevs-mekân rivâyet iderler idi ki Ahmed Paşanın evâ’il-i hâlde didüğü eş’âr u makâlde çün hâlet ü melâhat yog idi. Sonra Emîr ‘Alîşîr Nevâ’î otuz üç dâne gazel göndermiş idi. Ahmed Paşa ana iktidâ itmekle üslûb-ı şî’ri hûb ve tarz-ı güftârı mergûb olmuş idi (Sungurhan, 2017: 172).

Basîrî: Nevâ’î mezbûrî Mecâlisü’n-nefâ’is adlu kitabında îrâd itmışdür. Hazret-i Monlâ Câmi ve Nevâ’inün gazelleri ve sipârîş- nâmeleriyle Sultân Bâyezîde gelmişdür (Sungurhan, 2017: 235).

Behîştî: Sultân Bâyezîd zemânında kendüsinden bir vaz’-ı menfûr bürûz u zuhûr idicek ‘Acem diyârına seyâhata gidüp anda Monlâ Câmi ve Nevâ’î hidmetine vâsıl olmagla niçe ma’ârif ü fezâ’ile nâ’il olmuş idi. Ba’dehû Sultân Bâyezîde anların şefâ’at-nâmesiyle gelüp yine sancakbegi olmuş idi (Sungurhan, 2017: 243-244).

Sânî-i Sâni: Eş’âr-ı Fârisiyye ve ‘ale’l-husûs Nevâ’î eş’ârını çok tettebbu’ itmekle hayli miknet ü iktidâr ve ma’ânî vü letâ’if-i bî-şümâr tahsîl itmışdür. El-hakk zemânımızda meşhûr u makbûl-ı cumhûr olan şu’arâdandır (Sungurhan, 2017: 253-254).

Cemîlî: Türkistân şâ’irlerindendir. Ekser-i eş’ârı Nevâ’î tarzındadır (Sungurhan, 2017: 272).

Şâh Mehmed: Sultân Selîm nâmına Mecâlisü’n-nefâ’is-i Nevâ’îyi Fârisiye terceme idüp andan sonra olan şu’arâyı dahî ilhâk itmekle binâ-yı te’lîf-i mezbûrî ‘âlî-revâk eylemişdür (Sungurhan, 2017: 468).

Azmî Efendi: Zebân-ı Türkî vü Fârisî vü ‘Arabî ve Nevâ’îde eş’ârı ve her birinde muhayyel ü bî-bedel güftârı olduğundan gayrı fenn-i inşâda dahî Hâce-i Cihân ve mürvârid-i sade-i belâgat u beyândur. Zebân-ı Türkîde olan Ahlâkı makbûl u meşhûr-ı âfâkdur (Sungurhan, 2017: 557).

Fuzûlî: Evâ’il-i hayâtından dem-i vefâta gelince şî’r ü inşâyâ kûşîş ve nazm-ı dil-güşâyâ veriş üzre şâ’ir-i ‘âlî-menişdür. Nevâ’î tarzına karîb bir üslûb-ı bedî’ ü semt-i garîbî vardır. Hakkâ ki tarzında ferîd ve semtinde vahîd bir şâ’ir-i belâgat-şî’âr ve bir nâzım-ı fesâhat-disârdur ki lisân-ı hüsâm-ı berâ’at-intizâmı hatîb-i medâric-i menâbir-i hüsn-makâl ve zebân-ı kalem-i berâ’at-i ‘ilm ile kâşif-i estâr-ı ‘arâ’is-i sihr-i halâl safvet-i zülâl-i safâ-yı makâlî reşk-i selsebîl-i cinân ve çeşme-i hürşîd-i tâbân ve hazret-i riyâz-ı eş’âr-ı pür-unvânı mahsûd u magbûtigülistân-ı cihân ve sebzâ-ı âsmân-gerdândur (Sungurhan, 2017: 670).

3.7. Künhü'l-Ahbâr (Gelibolulu Mustafa Âlî)

Süleymân Çelebi: Ol zamânda sükkân-ı mülk-i Rûm ekşeriyâ guzât-ı Etrâk ü Tatar idügi ma'lûm ve sâ'ir ehâlî-i merzbûm ise evlâd-ı kefereden zuhûr eylemiş bir bölük sâde-levh idükleri mefhûm olmağın içlerinden şî'r-şinâsları bile ma'dûm idi. Nazma râgıbları hûd şafahât-ı rûzgârdan bi'l-küllîyye mektûm idi. Aña binâ'en şâ'ir nâmına bir ferd yoğ idi. TâBâyezîd Hân zamânına gelince ve Timur Hânla ba'z-ı şu'arâ-yı 'Acem ve Nevâ'î lisânının zurefâsı mülk-i Rûma dâhil olunca şâhib-mağlaş kimse var idügi ma'lûm degüldi (İsen, 2017: 30)

Cemîlî: Türkistân şâ'irlerinden Nevâî ve rüstâyî edâ meyânında söz nazm iden evşât-ı nâsuñ mâhirlerinden bîkr-i maẓmûnuñ cemâl-i cemîlini min-vech görmüş kelâm-ı mevzûnını sec' ve kâfiye ile encâma ırgürmüş tâlib imiş (İsen, 2017: 35).

3.8. Kâfile-i Şu'arâ (Mehmed Tevfik)

Ahmed Paşa: Ahmed Paşa gerçî evâ'il-i hâlinde süllem-i fazl ü kemâlin birinci pâyesine kadar irtikâ eden ulemâdan ma'dûd olabilirdiye de şî'ri tarz-ı kadîm-i Türkî üzere letâfet ü melâhat-i elfâzdan sâde kabataslak bir üslûbda iken sonraları üstâd-ı kâmil merhûm Alî Şîr Nevâyî Ahmed Paşaya otuz üç dâne gazel göndermesiyle Ahmed Paşa anlara iktidâ eylediğinden üslûb-ı şî'ri hûb ve eş'ârı mergûb olmuştur. Merhûm-ı müşârün ileyh cemî'-i devâvîn-i Fûrs'i mütetebbi' olup ekser eş'âr-ı Fârsî'yi üslûb-ı Türkî'de terceme etdiğün asrı şu'arâsı arasında mütercimlik ile müttehem olmuştur (Oğuz-Koncu-Çakır, 2017: 73).

Basîrî: Basîrî meşâhîr-i şu'arâdan olup hattâ Alî Şîr Nevâyî merhûm Basîrî'nin ba'zı letâ'ifini Mecâlis-i Nefâ'is nâm kitâbında zikr etmiştir. Mollâ Câmî ve Nevâyî merhûmların tavsiye-nâmeleriyle Sultân Bâyezîd-i Sâni dergâhına yüz sürüp Bâyezîd-i Velî merhûmun kerîme-zâdesi Sultân Ahmed'in musâhibi olup kalmıştır (Oğuz-Koncu-Çakır, 2017: 108).

Sânî: Vâdî-i hicv ü hezle sâni-i Ubeyd-i Zâkânî ve fenn-i şî'rde bî-misl ü sâni imiş. Eş'âr-ı Fârsiyye ve ale'l-husûs Alî Şîr Nevâyî eş'ârını tettebbu'la haylî iktidâr hâsıl eylemiştir (Oğuz-Koncu-Çakır, 2017: 147).

3.9. Tezkiretü's-Şu'arâ (Riyâzî Muhammed Efendi)

Ahmed Paşa: Mervîdür ki Hüseyin Baykara zamânında Dârü'l-mülk-i Horâsân metâlî'-i ehille-i ehâlî-i 'ilm ü 'irfân ve menşe'-i ashâb-ı belâgat ü beyân olup vezîri olan Mîr 'Alî Şîr Nevâ'î, bir meclis-i hâssü'lhâssda dârü'l-eyâletinüñ 'ulemâ ve şu'arâsı bihterîn-i hermerzubûm olan mülk-i Rûm'ün 'ulemâ ve şu'arâsına gâlib olmasın iddi'â ider. Hazret-i Mahdûmî ol meclisde hâzır bulunup, «Tıynet-i Rûmiyân'da olan vüfur-ı ehliyet ü 'irfân dahı inkâr olunmaz.» buyurlar. Bu mukâvele esnasında cânib-i derden bir murakka'-pûş zâhir olup gûşe-i meclisde mütemessil olur. Ahvâlinde su'âl olındukda Rûm'da geldiği zuhûr bulur. Şu'arâ-yı Rûm'ün nev-peydâ eş'ârından istifisâr iderler (Açıkgöz, 2017: 42-43).

Basîrî: Bâyezîd Hân'a Monlâ Câmî'nün ve Nevâyî'nün sipâriş-nâmeleriyle gelüp Rûm'da kalmış idi. Hakkâ ki, nakdîne-i belâgatüñ nâkid-i basîridür (Açıkgöz, 2017: 90).

Fuzûlî: Nazm-ı fesâhat-karîni tavr-ı Nevâyî'de bir tarz-ı nev-âyî üzere vâki' olmuştur. Nesîci nazm-ı müsta'iddânesi târ-ı peşm-endâhte-i elfâz-ı şarkiyâne iken deffe-i kalem-i turfakârı bir vech ile perdâht-ı letâfet virmişdür ki hüsn-i insicâmına hezâr üstâd-ı kâr-hâne-i belâgat engüşt-der-dehân-ı hayret itmişdi (Açıkgöz, 2017: 257).

3.10. Tezkiretü's-Şu'arâ (Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey)

Râkım: H'ârezm'de bir şâ'ir imiş. İsmi Mollâ Muhammed Murad imiş. Şehr-i Hîve'de müftî imiş. Eş'âr-ı Çağataiyyesi var imiş. Nevâyî'ni na'tini tahmîs itmiş (Çınarcı, 2019:51).

3.11. Heşt Bihişt (Sehî Beg)

Mevlânâ Niyâzî: 'Acem Monlâ Hâfızuñ oğlıdır. 'Ulûm-ı zâhire maşgûl ehliyyet ü kâbiliyyet ile mevâlî-i 'izâm huzûrlarında maḳbûldür. Şuâl itdügi yirleri bir vech ile küşîş ve bir şûret ile tettebbu' idüp görmüşdür ki yıllarla 'ulûma sa'y idüp müntehâ dirilen kimesneler 'ulûm-ı 'Arabîyye ve fûnûn-ı mübâheşeden anuñla tekellûm itmekde 'âciz ü kâşîrdur. (A114b) Her 'ilmden behre-mend ve her fenden sûdmend lutf-ı tâb'ı nihâyetde ve zekâvet-i 'aklı gayetde

kâbil fâzıl yigittür. (W122a) Ve eş'ârı (Ü51b) Mîr Nevâyî üslûbında Çağatay dilinedür. Ve bu matla' anuñdur (İpekten, Kut vd., 2017: 168)

Söz konusu tezkirelerde geçen bu şairler hakkında verilen bilgilerde Ali Şîr Nevâyî'nin niçin üstat şair olduğu ve örnek alındığıyla ilgili bazı özellikler satır aralarında verilmiştir. Buna göre Nevâyî'nin en önemli özelliği «*tarz-ı hâssa sahip olması*» ve «*kendine mahsus üslûp geliştirmesi*»dir. Eserlerde bu mahiyette bilgiler yer almasına karşın Nevâyî'deki «*tarz-ı hâs*» ve «*mahsus üslup*» hakkında bilgi verilmemiştir.

Onun üstat şair olmasıyla ilgili Kınalızade'nin Ahmed Paşa hakkında verdiği malumat dikkat çekicidir. Buna göre **Ahmed Paşa, Nevâyî'nin şiirlerini gördükten sonra kazanmış; o Nevâyî tarzını benimsedikten sonra «şi'ri hûb ve tarz-ı güftârı mergûb» olmuştur** (Kutluk, 1989: 135).

Sonuç. Anadolu sahasında yazılan tezkirelerin hazırlanmasında, tertib ve düzeninin kurgulanmasında Mecalisü'n- Nefais'i ile Ali Şîr Nevâyî kaynaklık etmiştir. Ancak Anadolu sahası tezkirelerinde doğrudan doğruya Ali Şîr Nevâyî'nin biyografisi hakkında toplu yahut ayrıntılı mahiyette bilgi yok denecek kadar azdır.

Anadolu sahasında hazırlanan tezkirelerde **kendine mahsus üslubu olan ve birçok şaire tesir eden, klasik edebiyata yön veren üstat şairler arasında ismi en çok geçen Ali Şîr Nevâyî'dir. Bu tezkirelerde** Latîfî 13, Ali Emîrî Efendi 1, Beyânî 5, Fatîn Davud 1, Bağdatlı Ahdî 18, Kınalızâde Hasan Çelebi 9, Gelibolulu Mustafa Âlî 2, Mehmed Tevfik 3, Riyâzî Muhammed Efendi 3, Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey 1, Sehî Beg 1 şairin **Nevâyî'nin tesirinde kaldığından bahseder.**

Kaynaklar

- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şuarâ*, Hazırlayan: İbrahim Kutluk, I, Ankara, 1989.
Fatîn Davud, *Hâtîmetü'l- Eş'âr (Fatîn Tezkiresi)*, Hazırlayan Ömer Çifçi, Ankara, 2017.
Sehî Beg, *Heşt Bihişt*, Hazırlayanlar: Halûk İpekten, Günay Kut, Mustafa İsen, Hüseyin Ayan, Turgut Karabey, Ankara, 2017.
Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, Hazırlayan: Süleyman Solmaz, Ankara, 2018.
Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, Hazırlayan: İdris Kadioğlu, Ankara, 2018
Musrafa (Cârullahzâde), *Beyânî Tezkiresi (Tezkiretü's-Şu'arâ)*, Hazırlayan: Aysun Sungurhan, Ankara, 2017
Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, Hazırlayan: Aysun Sungurhan, Ankara, 2017.
Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Hazırlayan: Mustafa İsen, Ankara, 2017.
Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, Hazırlayan: Rıdvan Canım, Ankara, 2018.
Mehmed Tevfik, *Kâfile-i Şu'arâ*, Hazırlayanlar: F. S. Kutlar Oğuz, H. Koncu, M. Çakır, Ankara, 2017.
Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzü's-Şuara (Tezkiretü's-Şuara)*, Hazırlayanlar: Namık Açıkgöz, Ankara, 2017.
Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, Hazırlayan: Mehmet Nuri Çınarcı, Ankara, 2019.

МУНИС ИЖОДИДА НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ

Очилов Эргаш Зокирович,

филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти катта илмий ходими; Ўзбекистон.

Муниснинг Алишер Навоий шахси ва бебаҳо меросига қанчалик ихлос-этиқоди борлиги девонидаги шеърларидан яққол кўриниб туради. У ўзининг бу буюк салафидан фикрни гўзал ва таъсирчан ифодалаш, оҳорли ва бетакрор ташбеҳу тимсоллар билан шеърига сайқал бериш, сўзни заргардай танлаб ишлатиш, равон ва жарангдор мисралар тизиш сирларини ўрганади. Навоий анъаналарини янги шароитда давом эттириб, ривожлантирган Мунис кўплаб байту мисраларида ўзининг Навоий руҳидан мадад топгани, Навоий таъсирида ижод қилгани, ижод йўлида Навоийни ўзига раҳнамо деб билгани ҳақида тўлиб-тошиб ёзади. Чунончи, девонидаги илк ғазалдаёқ ўзининг шеъриятдаги устозлари кимлар экани, кимларнинг асарларидан ўқиб таъсирлангани, кимларни ижод йўлида ўзига устоз деб билишини кўрсатиб ўтганида, ўзига хос қатъият ва ишонч билан бу йўлда то улуғ Навоий руҳи менга ҳомий экан, ҳасадгўйларнинг бўлар-бўлмас гап-сўзларига парво ҳам қилмайман деб ёзади:

*Қилса ҳосид дахли бежо сўз аро йўқтур ғамим –
Ким, бу маънида Навоий руҳи ҳоми(й)дур манга...¹*

«Мунис ижодининг барча жабҳаларидан, шунингдек, шахсияти, мафкурасидан ҳам Навоий руҳи уфуриб туради. Навоий асарлари Мунис учун муқаддас ва илҳомчи бўлган. Шунинг учун «Мунис ул-ушшоқ»даги кўпгина ғазаллар навоиёна услубда ёзилган. Муниснинг қатор назира ва мухаммаслари Навоий билан маслакдош, фикрдош бўлиш, бадий сўзга навоийча йўсинда ёндашиш самараси сифатида юзага келган»².

В.Абдуллаев Муниснинг ўзининг буюк салафидан ўрганиши ва таъсирланиши асосан икки йўналишда кечганлигини таъкидлайди: шоир ғазалларига мухаммаслар боғлаш ва назиралар ёзиш. Бунга яна унинг навоиёна руҳ ва оҳангдаги байту ғазалларини, «Фирдавс ул-икбол» («Иқбол боғи») номли тарихий асаридаги навоиёна зачинлар ва маснавий парчаларини ҳам қўшиш мумкин. Бинобарин, Навоийнинг Мунисга таъсирини қуйидаги йўналишлардан ўрганиш мумкин:

- Муниснинг Навоий ғазалларига татаббулари;
- буюк салафи ғазалларига мухаммаслари;
- шоир ижодида навоиёна оҳанглар;
- «Фирдавс ул-икбол»даги навоиёна зачинлар ва маснавий парчалари.

Мунис Навоийнинг «Ҳилолия» қасидасидан илҳомланиб, унинг таъсирида татаббу ўлароқ битган «ийд» қасидасида «Мен Навоийга татаббу қилишга журъат этиб, унинг ҳимматини истаб саҳифа узра қалам сурдим – уни ўқиган киши донишманд шоир таъсирида унга монанд мисралар ижод қилганимни ҳис этади», – деб лутф айлаган эди:

*Журъате айлаб, Навоийга татаббуъ айладим,
Сафҳа узра хома сурдим истаб онинг ҳимматин.*

¹ Мунис. Сайланма (Нашрга тайёрловчи Юнус Юсупов). – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 111-бет. Шоир ижодидан келтирилган кейинги мисоллар ҳам аynи нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

² Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафкураси ва адабий мерос (XVII–XIX асрлар ўзбек шеърияти мисолида). Докторлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 1999, 17-бет.

*Матлаъе қилдим хаёл ул навъким, фикр айлаган
Фаҳм қилгуси назокат ичра онинг диққатин (315).*

Мунис буюк салафининг «кўнглим», «эдим», «қилмадинг», «йўқ», «қилмангиз», «ҳануз», «умид», «айлагач», «айлаб», «экин оё», «фидо», «оллида», «санга», «ўт» радифли ғазалларига татаббулар қилган. Шунингдек, «Ваҳки, кўнглум маҳвашега мубтало бўлди яна», «Ичиб тутса манга май гар нигори бодашомим», «Эй хаёли қоматинг жон гулшанида сарвиноз», «Ўлтурғали ошиқни қародур санга то кўз», «Хилвате бўлмас муяссар ёр ила ағёрсиз» мисралари билан бошланадиган ғазаллари ҳам бевосита Навоийга татаббурдир. Чунончи:

*Ваҳки, кўнглум маҳвашега мубтало бўлди яна,
Чархдин ҳар дам насибим юз боло бўлди яна (47), –*

байти билан бошланадиган ғазали Навоийнинг машҳур «Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдум сенга»¹ мисраси билан бошланадиган ғазалига татаббу эканлиги кўриниб турибди.

*Тийраҳол ўлмоқ ишимдур чехра пинҳон айлагач,
Кўзгудек ҳайратзада, аммо, намоён айлагач (275), –*

матлали ғазали эса салафининг яна бир «Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач» (1,119) номли ғазалига татаббурдир.

Мунис Навоийга татаббу қилиб «оллида» радифли иккита ғазал ёзади-да. сўнг «кейнида» радифи билан ҳам икки ғазал ижод қилади (51–54). Бу ғазаллар ҳам ўзининг оҳорлилиги билан ўқувчини ўзига тортади. Айни ҳол Н.Жумаҳўжанинг «Назира ва мухаммаслар ёзиш оригинал ғазал яратиш йўлидаги ўзига хос машқ, тайёргарлик вазифасини ўтаган»², – деган фикри ҳақлини кўрсатади.

Мунис қатор ғазал ва рубоийларида фикрини Навоийга хос тарзда ифодалайди, байтларини Навоийга ўхшаб шакллантиради, буюк салафининг муайян мушоҳадаларини ривожлантириб, уларнинг янги қирраларини очади, ташбеҳларининг янги маъно қатламларини кашф этади, бир сўз билан, айтганда, навоиёна оҳангда байту ғазаллар ижод қилади.

Алишер Навоийнинг маъшуқанинг кемада Амударё ичра сайр этиши тасвири билан боғлиқ гўзал ташбеҳлар асосига қурилган бетакрор ғазали мавжуд. Жумладан, ғазал матласида санъаткор шоир Амударёда кемада сайр этаётган малакни толе юлдузини бағрига босганча фалак узра айланиб юрган ярим ойга ташбеҳ этади:

*Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайҳун аро,
Ахтари саъде ҳилол ичра кезар гардун аро (1,41).*

Мунис бу байт таъсирида ўзига хос оҳорли ташбеҳ яратади – Амударё узра сузаётган кемада табассум қилиб атрофни кузатаётган маъшуқани осмондаги ярим ой устида порлаб турган юлдузга қиёслайди.

Жилва айлар дилбарим заврақда Жайҳун устида,

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 37-бет. Шоир шеърларидан бундан кейинги мисоллар ҳам айни нашрдан олинди, жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

² Жумаҳўжа Н. Миллий мустақиллик мафкуриси ва адабий мерос, 17-бет.

Ё мунир ахтар янги ой узра гардун устида (33).

Мунис яна Навоийга эргашиб, салмоқли ғазаллар ёзади. Унинг ғазаллари асосан 8,9,10,11, 12 байтли ғазаллардир. «Баъзан унинг лирикасида бошқа шоирларда деярли учрамайдиган йигирма уч, йигирма тўрт, йигирма беш, ҳаттоки ўттиз уч байтдан иборат ғазаллар ҳам учрайди»¹.

Шарқ шеърлятида шундай мавзулар борки, улар турли шоирлар томонидан давом эттирилиб, янгидан-янги қирралари очилган. Шулардан бири асли насли бузуқнинг тарбия билан тузук бўлмаслиги ҳақида. Инсон табиати устида бош қотирган, инсон тарбияси учун жон куйдирган дунё донишмандларининг аксарияти охир-оқибат инсоннинг туғма табиатини ўзгартириб бўлмаслиги, у «яратилганича қолиши» тўғрисидаги тўхтамга келишган.

Азалдан қисмат қилинган туғма табиатни ўзгартириб бўлмайди. Албатта, инсон ўз феълидаги, табиатидаги бемаъни орзу-ўйлари, ёвуз интилишлари, ножўя хатти-ҳаракатларини жиловлаб, айбу қусурларини ҳаммадан яшириб юриши мумкин, лекин бир куни у ўзининг асл моҳиятини намоён қилади. Шундан келиб чиқиб, Алишер Навоий ўзининг машҳур қитъасида зуваласига инсонийлик уруғи қўшиб қорилмаган кимсаларни ҳар қанча тарбият қилма, барибир одам бўлмайди деган фикрни билдирган эди:

*Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами –
Ким, кучук бирла ҳўтукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами*².

Дарҳақиқат, одам боласи тарбия туфайли илму ҳунар эгаллаши, баъзи яхши фазилатларга эга бўлиши мумкин, лекин унинг табиатидаги ёвузлик, кин, ҳасад, бахиллик, ғаразгўйлик, тухматчилик, ёлғончилик каби туғма иллатларни дунёнинг жами донишмандлари бир бўлиб тарбияласалар ҳам йўқотолмайдилар.

Муниснинг «Фирдавс ул-икбол»да келтирилган қуйидаги қитъаси гарчи Хоразмдаги иноқлар ҳокимияти даврида Хўжамурод бийнинг ўн бир йил давомида ўз валинеъмати Аваз бий иноққа нисбатан хиёнат йўлини тутиб келгани туфайли беш ўғли билан бирга қатл этилиши муносабати билан ёзилган бўлишига қарамай унинг яратилишига Алишер Навоийнинг мазкур машҳур қитъаси бевосита таъсир кўрсатгани шубҳасиз:

*Аҳли фасод тарбиятин қилмоқ ихтиёр,
Қилмоқдурур йилонни қўюн ичра парвариш.
Топмас шарорат аҳли навозиш била салоҳ,
Бўлмас фалакка сайъ била ростлиг равиш.*

«Табиати бузуқ, тубан кимсаларнинг тарбияти учун жидду жаҳд кўрсатиш илонга қўйнингдан жой бериб, уни меҳру муҳаббат билан парвариш қилишга ўхшайди. Ҳар қанча ҳаракат қилмасин, фалак тўғри айланишни одат этолмаганидек, минг лутфу марҳамат кўрсатганинг билан ярамас кимсалар ҳам тўғри йўлга кириб, яхши одамларга айланишмайди».

Албатта, Мунис мазкур мавзунинг янги қиррасини очиб, Навоий фикрини ривожлантирган ва тўлдирган: агар Навоий нопок жавҳардан бино бўлган, асли тубан кимсалар тарбияти учун жон куйдиришнинг беҳудалиги ҳақида гапирса, Мунис фиску

¹ Аҳмедов Т. Мунис \ \ Ўзбек адабиёти тарихи. беш жилдлик. 4-жилд (XVIII асрнинг охири – XIX асрнинг биринчи ярми). – Тошкент: «Фан», 1978, 393-бет.

² Алишер Навоий. Ҳикматлар (Тузувчи Э.Очилов). – Тошкент: «Ўзбекистон», 2011, 108-бет.

фасод аҳлининг яхшиликка арзимаслиги, хиёнат аҳлига марҳамат кўрсатишнинг беҳудалигини таъкидлайди.

Муниснинг 19 та мухаммасидан 10 таси Навоий ғазалларига боғланган. Одатда, бир шоир иккинчисининг ўзини тўлқинлантирган, ўзига илҳом бағишлаган ғазалига тахмис боғлайди ва шу баҳона у билан жўровозлик қилади: унинг фикрларига замин яратади, ривожлантиради, тўлдиради, янги маъно қирраларини очади, ташбеҳлар силсиласини бойитади ва ҳоказо.

Агар тахмис мисралари ғазал байтига ёпишиб тушмаса, у оҳорли кўйлакка тушган чипта ямоққа ўхшаб қолади. Тахмис ва ғазал мисралари ўзаро уйғун келганда эса мухаммас икки шоир ижодининг маҳсули бўлишига қарамай, у худди бир шоирнинг қаламидан чиққандай таассурот туғдиради. Бу худди жўровозликда куйланган кўшикка ўхшайди.

Мунис тахмис боғлашда шунчалик катта маҳорат ҳосил қилганки, у томондан кўшилган мисраларни Навоий байтидан ажратиб бўлмайди. Жумладан, устозининг «Тун оқшом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб» мисраси билан бошланадиган машҳур ғазалига боғлаган тахмисида воқеа ва ҳолат тасвирларини шоир байтига уйқаш тарзда маҳорат билан чизади:

*Менинг чун булбули маҳзун киби лол ўлганим билди,
Табассум зоҳир айлаб, гунча янглиг гул-гул очилди,
Қўлин қўйнига солди-ю, қошимга рўбарў келди,
Чиқорди шишаи май доғи бир соғар тўло қўйди,
Ичиб тутди менга юз навъ нозосо итоб айлаб (298).*

Бу қадар тасвир уйғунлиги, туйғулар ҳамоҳанглиги, фикрлар омухталигини унча-мунча мухаммасда кўриш қийин. Мунис томонидан кўшилган мисралар Навоий ғазалидаги ошиқ ва маъшуқ ҳолати тасвирини янада кенгайтирган ва мукаммаллаштирган. Навоийёна мисралар ижод қилиб, уларни салафи мисралари билан бўйлаштира олган Муниснинг катта шоирлик маҳорати ва мухаммаснавислик тажрибасидан далолат беради.

Навоийнинг муайян ғазалига ёзилган бир неча мухаммасларни ўзаро қиёслаш Муниснинг бу борадаги маҳоратини яна ёрқинроқ очишга ёрдам бериши шубҳасиз. Жумладан, Навоийнинг машҳур «Шитоб айлаб» ғазалига ўнлаб тахмислар боғланган.

Муниснинг «Фирдавс ул-икбол»да ҳам буюк салафининг тарихнавислик анъаналарига эргашгани яққол кўзга ташланади. Хусусан, асарнинг пайғамбарлар тарихига бағишланган дастлабки боб ва фаслларида у «Тарихи анбиё ва ҳукамо» йўлидан борганини кўриш мумкин. Асар муқаддимасини Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо»сига ўхшатиб мухтасар тарзда ёзади ва ҳар бир пайғамбар тарихидан сўнг Навоий каби бир рубой келтиради. Матннинг сўз қурилиши ва услубида ҳам муштараклик сезилади. Лекин Мунис баъзи пайғамбарлар ҳақида кенгроқ маълумот беради. Шунингдек, Навоий шеър бағишламаган пайғамбарларга ҳам рубой, қитъа ёки фард бағишлайди. Шунингдек, асарнинг баъзи бобларини Навоий «Хамса»си каби кириш сўзлар билан бошлайди. Буларнинг бари «Тарихи анбиё ва ҳукамо» ва «Фирдавс ул-икбол» асарларини қиёсий ўрганиш кераклигини тақозо қилади.

Маълум бўладигани, Алишер Навоий адабий ва илмий меросининг Мунис ижодига таъсири кенг ва серқирра бўлиб, бу таъсир қирраларини барча йўналишлар бўйича ҳар томонлама чуқур тадқиқ этиш тақозо қилинади.

БИЗ БИЛМАГАН ҒАЗАЛЛАР

Пиримкулов Абдурахмон,

филология фанлари номзоди, Ислом Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети Олмалиқ филиали Кенгаш котиби; Ўзбекистон.

Ҳазрат Алишер Навоий лирик меросининг асосий қисмини тўрт мустақил девондан иборат «Ҳазойин ул-маоний» куллийети ташкил этади. Куллийётнинг сўнгги таҳрири 1498 йилда улуғ шоирнинг ўзи томонидан амалга оширилган. Навоий даврида ва кейинчалик ҳам бу муаззам мажмуа «Чор девон» номи билан шуҳрат қозонган. Навоий куллийёт устида олиб борган узоқ ва машаққатли ижодий меҳнат якунидан кейин ҳам табиийки ижоддан, хусусан, бадиий ижоддан ҳам сира тўхтамаган. «Чор девон»нинг XVI асрда кўчирилган нусхаларида ҳам 1498 йилдан кейин ёзилган шеърлар учрамайди. Негаки, мажмуанинг ички тузилиши муаллиф томонидан ниҳоятда пухта ўйлангани ва тартиб берилгани учун кейинги давр хаттотлари унинг бирор бир жойига ўзгартириш киритиш номақбул юмуш бўлишини яхши англаганлар. Навоийнинг нурли қалами остида қоғозга тушган бироқ яратилиш даврига кўра шоир вафотидан бир, икки йил аввал ёзилган ғазаллар тақдири бизни изланишга чорлайди. Демак, муайян ва маълум сабаблар билан куллийёт мундарижасига кирмаган «тарқоқ» ғазаллар ҳақида маълумот берувчи манбаларни аввало улуғ шоирнинг ўз меросидан излаш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, Навоийнинг «Мезон ул-авзон» номли рисоласи бутунисича аруз назарияси муаммоларига бағишланган. Шоир аруз вазнининг маълум бир баҳри хусусида сўз очар экан, далил учун бир неча йирик шоирлар ижоди жумласида гоҳо ўз байтларидан ҳам намуна келтиради. Масалан, шоир туркий арузнинг «тавил» ва «басит» баҳрлари хусусида сўзлаб, намуна ўрнида ўзининг қуйидаги матлаъларини қайд этади. Дастлаб «тавил»нинг икки рукнига тегишли икки байтни ёзади:

*Десам: оразу зулфинг ул ўтдур, тутундур – бу,
Дер: ондин сенга куймак, бу бирдур қаро қайғу.*

Кейингиси:

*Чехрадин бурқаъ очиб, ўтқа куйдурдунг мени,
Чун кул ўлди пайкарим, кўкка совурдунг мени.*

Шундан сўнг «басит» баҳрининг ҳам икки рукни мавжуд деб бирига:

*Ишқинг мени туну кун мажнуну зор айламиш,
Кўнглумни зору ҳазин, жисмим низор айламиш,—*

деган матлаъни асос қилиб кўрсатади. Тилга олинган байтлар билан бошланадиган ғазалларнинг бирортаси ҳам машҳур куллийёт таркибида учрамайди. Шундай экан ғазалларнинг тугал варианты қаерда бўлиши мумкин деган ҳақли савол туғилади. Ахир шоир уларни тамомига етган, бадиият ва ички шеър ўлчовлари жиҳатдан бўлиғ асарлар сифатида қайд этипти-ку! Шунга ўхшаш ҳолат Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг арузга тегишли рисоласида ҳам кузатилади. Жумладан, «Рисолайи аруз»нинг «рамал» баҳрига тегишли саҳифаларида Бобур мисол сифатида Навоийнинг қирқ олти ғазалининг матлаъсини тилга олади. Шулардан фақат биттаси, яъни:

*Кимники ёр айладинг бўлди гирифторинг сенинг,
Рашикдин ваҳ дея олмасман: худо ёринг сенинг,—*

деган сатрлар билан бошланадиган ғазал йирик тўплам таркибида учрамайди.

Навоий қаламига мансуб, бироқ тайинли адреси бўлмаган навбатдаги ғазал мактаъси билан биз шоирнинг яна бир кичик замондоши Ҳасанхўжа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» тазкираси орқали танишамиз. Нисорий ёшлик чоғларида бир сафар тушида ҳазрат Навоий билан кўришганини, суҳбат чоғида устознинг «бизнинг ашъоримиздан ҳам билурмусан» деган саволига жавоб сифатида «фақир аларнинг бу муборак мактаъларин ўқудум» дейди ва улуғ шоирнинг:

*Эй Навоий, сен киму меҳробу масжид истамак,
Қайдаким, ҳўблар аёгин қўйса, сен бошингни қўй,–*

деган сатрларини келтиради. Ушбу тугалланма байт билан куллиёт девонлари таркибидаги ғазаллар солиштирилса, бунинг ҳам тугал варианты «Хазойин ул-маоний»да мавжуд эмаслиги ойдинлашади.

XVI асрда яратилган Мирзо Муҳаммад Маҳдихоннинг «Санглоҳ» деган луғатида ҳам Навоий ижодидан ўнлаб мисоллар келтирилади. Лекин Маҳдихон тилга олган олти матлаънинг тугал шакли «Чор девон» ичида мавжуд эмас.

Навоийнинг турли муносабат билан куллиёт таркибига кирмай қолган бир неча ғазаллар бизгача қатор муҳаммаслар орқали етиб келган. Бу жиҳатдан, айниқса, XIX аср шоирлари алоҳида маҳорат намойиш этишган. Жаҳон Отин Увайсий, Мирмаҳмуд Қорий, Роқим ва Юсуф Сарёмий меросидаги тахмисларнинг асосий қисмига замин бўлган ғазаллар куллиётда бор. Аммо уларнинг баъзи бир тахмисларига замин бўлган ғазаллар машҳур куллиётда кўзга ташланмайди. Сарёмий ижодидаги икки тахмис (бири «Дуторчи қизлар» дастаси айтадиган машҳур «яли-яли» кўшиғига асос бўлган) нинг асоси девонларнинг бирортасида ҳам мавжуд эмас. Навоийнинг мажмуада бўлмаган:

*На янглиз айлади тасвир оразинг наққош
Ки, наътинг айтғали айлар кўнгул тил ила талош –*

матлаъли ғазалга ҳам Қорий, ҳам Сарёмий ниҳоятда гўзал тахмис боғлаган. Демак, ўзаро замондош бўлган икки ижодкор бизга номаълум бир манбадан, эҳтимол битта баёздан фойдаланган бўлиб чиқади. Хулоса қилиш мумкинки, баъзи бир мумтоз шоирларимизнинг муҳаммаслари орқали биз улуғ шоир куллиётига кирмаган ғазаллар билан яқиндан танишишимиз мумкин. Бироқ Навоийнинг ўзи «Мезон ул-авзон»да, Бобурнинг «Рисолайи аруз»ида ва Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» тазкирасида, шунингдек, Маҳдихоннинг «Санглоҳ» луғатида тилга олинган бир неча ғазалларнинг тўлиқ шакли ва манбаси бизга ҳали ҳануз номаълум бўлиб келмоқда.

Яна бир мулоҳаза буки, устоз навоийшунослар бу борада эътироф этса арзийдиган ишларни амалга оширганлар. Профессор Ҳамид Сулаймонов йирик тўпламга кирмаган ўттиз тўртта шеърни аниқлаб, 1960 йилда охириги – «Фавойид ул-кибар» девони таркибига илова сифатида киритган бўлса, профессор Фозила Сулаймонова бу рўйхатга яна бир неча намуналарни киритиб, 1995 йилда алоҳида «Айёми висол ўлди яна» номи билан Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида чоп эттирган. Профессор Абдурашид Абдуғафуров эса бу мавзуда жиддий кузатишлар олиб бориб, шоирнинг куллиётга кирмаган асарларининг умумий ҳажмини алоҳида тўплам қилса, бир китоб бўлишини, олимларимиз аниқлаган асарлар эса бизга номаълум шеърларнинг учдан бир қисми эканлигини катта ишонч билан таъкидлайди.

Унутмаслик лозимки, устоз навоийшунослар куллиётга кирмаган ғазалларни яқдиллик билан 1498 йилдан кейин, яъни куллиёт устидаги ғоят машаққатли ижодий меҳнат тамомига етганидан сўнг ёзилган, чунки уларнинг кўпчилигида шоир қарилик ва хасталикдан шикоят

қилади ва шу боис ҳам улар девонларга киритилмай қолган деб ҳисоблайдилар. Агар биз девонлар ва умуман куллийтнинг ички структураси ва композицион тузилиши («Бадоеъу-л-бидоя» дебوحасида шоир девон тузишнинг ўзига хос пинциплари ҳақида сўзлаганини эсланг) га диққат қилсак, шоирнинг ўзи онгли равишда, эҳтимол, ўзга манбалар орқали ёзиб қолдиришни режа қилгани учун куллийтга киритмаган бўлиб чиқади. Чунки шоир «тарқоқ» ғазалларнинг ҳаммасида ҳам, юқорида кўрганимиздек, қарилик ва хасталиқдан шикоят қилавермайди. Улар орасида чакмоқдек чакнаб турган шундай ишқий сатрлар борки, бу айнан кекса Навоийнинг эмас, балки ошиқ Навоийнинг шахсий дард ва армонларининг поэтик талқинидек жуда яхши таассурот пайдо қилади. Ҳар ҳолда шоир куллийтга киритиш лозим топганини киритган, лозим топмаганини эса онгли равишда тушириб қолдирган. Чунки бу ҳол муаззам мажмуанинг ички тузилишига путур етказиши мумкинлиги шоир томонидан жиддий инобатга олинган.

НАВОИЙ ДОСТОНИ ОБРАЗЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИГА ТАЪСИРИ

Барзиев Ойбек Хабибуллаевич,

*филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Фарғона давлат университети
ўқитувчиси; Ўзбекистон.*

Маълумки, мумтоз адабиёт даврида ишқий муаммоларга бағишлаб ёзилган шеърларда асосан уч тимсол: ошиқ, маъшуқа, рақиб образларидан фойдаланиш анъанаси сақланган. Миллий уйғониш даври шеъриятида анъанавий бу уч образга янги поэтик тимсоллар қўшилди. Сабаби бу давр шеърияти қаҳрамонининг ўзи ўзгарди. Энди у жамиятнинг янгиланиш тарафдори. У тараққиёт билан юзлашиб, янгиликка интилаётган фаол қаҳрамон сифатида шеърият майдонида ҳаракатланди.

Ишқий мавзуда ёзилган давр шеърияти бошқа давр адабиётида битилган ғазаллардан фикрларнинг кескин ифода этилганлиги билан ажралиб туради. Шоирлар бу каби мавзуларда битган лирик асарларида маъшукани таъриф этишда, у етказган хижрон ва азоб-укубатларини айтиш орқали жамиятни озод ҳамда обод кўриш истагини ифодаладилар. Айниқса, туркум лирик асарлар Алишер Навоий достони қаҳрамонлари номини келтириш билан уларнинг мазмуни янада бойиб борди. Шоирлар шеърларида машҳур «Хамса» асари қаҳрамонларига мурожаат қилиш орқали ўз фикрини далилладилар, ҳиссий кечинмаларини уларнинг руҳиятига мос ҳолда ифодаладилар ҳамда ўзи яшаб ижод этган адабий муҳитнинг чиркин, ярамас одат ва воқеликларига фаол муносабатда бўлдилар.

Фарғона водийси шоирлари қаламига мансуб лирик асарларда вафодорлик тимсоли бўлган – Лайли ва Мажнун, комил инсон сифатида улуғланган Фарҳод ва гўзалликда бетакрор Ширин образлари ўзига хос поэтик туркум мавзуси – «висол учун кураш» анъаналарини сақлаган. Бу эса Навоий достони қаҳрамонларидан ижодий таъсирланишнинг ҳосиласи саналади.

Наманган вилояти Поп туманидан бўлган шоир Одина Муҳаммад ўғли Маъдан қаламига мансуб етти байтлик ғазалда Фарҳод қулатган Бехустун тоғи, ҳамда Мажнуннинг бепоён саҳроси тилга олинади:

Танам қонимга булғаб Бехустун тоғида ёстондим,

*Менга кўрсатмадилар жаддаи Мажнунни саҳроси*¹.

Мазкур ғазалда лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи бўлиб, унда тарихий шахслар номини келтириш билан талмеҳ санъатига мурожаат қилинади ва улар орқали ижтимоий муаммога мурожаат қилинган. Яъни «меҳнат қилиб, унинг самарасини кўрмас»лик, озодлик томон интилиш ғоялари ёритиб берилади. Лирик қаҳрамоннинг танаси қонга буланиб Бехустун тоғида ётиши, яъни тутқунликда яшаётганлигига, Мажнуннинг бепоён саҳросини кўрсатмаганликлари эса озодликка чиқолмаётганлигига мажозий маънода ишора қилинган.

Наманганлик шоир Ҳайрат Тўрақўрғоний ғазалида ишқ мавзусини баён этган ҳолда ўзига хос бадий маҳоратга эришган. Бу масала, айниқса, образ танлашда ёрқин кўзга ташланади. Шоирнинг «Тонг отқунча» радибли ғазалида Лайли ва Мажнун номлари келтирилиб, лирик қаҳрамон уларга ўзини ўхшатади:

*Лайли каби ёд айлаб бу ошиқи Мажнуннинг,
Этдинг ўзингга ул кун ҳамхона тонг отқунча*².

Ғазалда лирик қаҳрамон кўз ёш тўқади, ўзини ўзгалардан пинҳон тутати. Бу каби лирик кечинмалар асосида ўша даврдаги оғриқли вазият, яъни Туркистон халқининг кўз ёш тўқаётганига ишора қилинган.

Шоир қаламига мансуб «Индамас» радибли ғазалда ҳам Фарҳод ва Мажнуннинг афсонавий қиссасидан ижодий таъсирланиш кузатилади. Ғазалда воқеликни атрофлича ёритиш мақсадида Навоийнинг ошиқлик дардига йўлиққан образларидан унумли фойдаланади ҳамда маъшуқа сифатларини қофиядош сўзларга маҳорат билан теради.

*Бўлди Фарҳод ила Мажнун қиссаси афсонадек,
Чунки ёр олдимда, аммо дил паришон, индамас*³.

Шоир ёр тимсолида ўз юртини тасвирлайди. Анъанавий ишқий қаҳрамонларга юракдаги ҳасратини сингдириб, жамиятнинг тутқун бир аъзоси бўлиб, индамай турганлигидан афсусланади ва изтироб чекади.

Шоирнинг «Кўзғалмасун» радибли ғазали ҳам ишқий муаммо талқинига бағишланган. Мазкур ғазалда истак, ният қилиш, мақсад ғоялари устуворлик қилади. Қуйидаги байтда Мажнун образи орқали унинг қисматида ишора қилинган ҳамда лирик қаҳрамон ҳолати ёритилади:

*Раҳм этиб муштоқлар сориға гоҳо қўй қадам,
Васлинг истаб мисли Мажнун кўбакў кўзғалмасун*⁴.

Ғазалда лирик қаҳрамон маъшуқасидан раҳм этишни истаган ҳолда уни «муштоқлар» сари қадам қўйишини сўрайди. Ундаги висолга эришиш эса ўз даврининг муштоқ кишилари озодлик тантанасини кутаётганлигини айтиб ўтишдир. Ғазал байтига радиф сифатида танланган «кўзғалмасун» сўзида акс маъно мавжуд бўлиб, у орқали ижтимоий мазмун, аҳолининг кўзғалиш палласи келганлигига ишора бор.

Андижон адабий муҳитига мансуб шоир – Абдураззоқ Бимийнинг етти байтлик ғазалида ҳам ишқий муаммо масалалари етакчилик қилади. Шоирнинг «Экан мендек» радибли ғазали қофия ва радиф танлаш маҳоратига кўра Зокиржон Фурқатнинг озодлик тантанасига бағишлаб ёзилган мусаддасига ҳамоҳангдир. Бу эса ўша даврда ижодкорлар бир-бирига ижодий эргашиш, таъсирланиш масалаларининг устуворлигидан далолат беради. Қуйидаги байтларда анъанавий ишқий қаҳрамонлар номи келтирилган бўлиб, лирик қаҳрамон мақсади улар воситасида теран ёритилган:

¹ Ўзбек адабиёти. Учинчи том / Редакторлар: Мажидий Р., Шамсиев П. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1959. – Б.776.

² Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар / Таҳрир ҳайъати: Зоҳидов А., Қайюмов А., Ҳайитметов А. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, - Тошкент: - Б.253.

³ Ўша асар. – Б.260.

⁴ Ўша асар. – Б. 258.

*Ишқ ичра у Мажнун ҳам парвона экан мендек,
Лайлини фироқида афсона экан мендек.*

*Ғам тоғида қон йиғлаб, Ширин ғамида Фарҳод,
Ҳасратда ўшал ошиқ ҳайрона экан мендек*¹.

Ғазалда ижтимоий мазмун «фироқ», «ғам тоғида қон йиғламоқ», «ҳасрат» каби сўз ва бирикмаларга маҳорат билан сингдирилган. Улар орқали жамиятдаги давр муаммолари: тутқунликдан йиғлаш, муҳтожликдан шикоят кабилар ёритилган. Мазкур байтга алоҳида мазмун юклаган «йиғламоқ» сўзи поэтик туркумнинг анъанавий мавзуси сифатида бошқа ғазалларда ҳам такомиллашиб борган.

Шоирнинг беш байтлик ғазалида ҳам ишқ мавзусини ёритишда унга ижтимоий воқелик уйғун ҳолда ифодаланган. Бу ҳолат ғазалнинг матлаъ қисмида ёрқинроқ очиб берилган. Мажнун ишқидан ўзидаги ишқни кам қилмасликни Яратгандан сўраган шоир давр муаммоларини куйлашда унинг тарғиботчисига айланган:

*Фарёдидин танг бу даишту сахро, туфроғи, ашки, селобидин қон,
Зоҳирда ўлмиш Мажнунни расво, ботинда Лайли ишқида султон.*

*Кам қилма, Бимий, ишқини ёраб, куйингда Мажнун саргаштадин то,
Доим сени деб, ишқингда йиғлаб ўлсун макони даишту биёбон*².

Миллий уйғониш даври шеъриятига қадар ҳам ғазалларда маъшуқа висолига эришишни ният қилган, унинг ситамларидан озор чекиб йиғлаган ошиқлар образи кўплаб учрайди.

Ошиқ мумтоз адабиёт даври ишқий мавзудаги лирик асарларда маъшуқа бевафолигидан, ижтимоий мавзуда ёзилган шеърӣ асарларда эса моддий муҳтожлик муаммолари туфайли кўз ёш тўккан. Даврнинг ишқий мавзудаги лирик асарларида эса лирик қаҳрамон тутқунликдан халос бўлиш ва озодлик тантанаси учун курашиб, йиғлаган ҳолатлар кузатилади.

Бимий қаламига мансуб куйидаги мухаммас ҳам ижтимоий мавзуда ёзилган. Унда ўз даврининг манзараси ёрқин бўёқлар билан ёритилган. Мухаммаснинг куйидаги бандида «кўз ёш», «ҳижрон», «йиғламоқ», «дарди фироқ», «дард» каби сўзлар банд марказидаги ягона қаҳрамон – Ширин образига уйғун ҳолда берилган:

*Васли умиди била чашимим тўкар чун ошкор,
Йиғлагайман кечалар ҳижрони бирла зор-зор,
Қолмади дарди фироқида инону ихтиёр,
Ҳасратида дилда дардим, кўз ёшимдур шаиқатор,
Мен гирифтори ўшал Ширинишор ўлдим яна*³.

Зоҳиран Ширин номини зикр қилган шоир ботинан давр муаммоларига ишора қилади. Бандда шоир шашқатор кўз ёши тўкаётганлигини айтади ва маъшуқа сиймосида ҳукмрон мафқурани назарда тутди. Мазкур мухаммас бандида келтирилган «йиғламоқ» сўзида ҳам анъанавий поэтик туркум анъанаси сақланган.

Ўз ғазалларида Навоӣ достони қаҳрамонларига мурожаат қилиш анъанаси Фарғона адабий муҳити вакиллари ижодида ҳам давом этди. Шоир Муҳаййир ғазалида бу анъана Навоӣ достонининг бошқа образларига мурожаат қилингани билан фарқланади:

*Бу дили маҳзун била илгимдаги сингон сафол,
Чинийи Фағфуру, кўзгуйи Скандардур манга*⁴.

¹ Кўҳна садолар. (Манзур, Ошиқ, Мунтазир, Бимий, Муҳиб, Пиримқори, Ҳофиз, Мушток, Мавжий) / Тўплаб, Нашрга тайёрловчи: Мадғозиев И. Проф. Қуронов Д нинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б.78.

² Ўша асар. – Б.78.

³ Ўша асар. – Б.87.

⁴ Ўзбек адабиёти. Тўртинчи том. Биринчи китоб / Редакторлар: Мажидий Р., Шамсиев П. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1960. – Б. 201.

«Сафол» сўзи форсча бўлиб, *سفال* - «сопол» маъносини англатади. Бу ҳам ғазалда сўз қўллаш маҳоратидаги ижодий таъсирланишнинг ўзига хос самараси саналади. Навоий ғазалида қўллаган «синган сафол», яъни вайрон бўлган қалб кечинмаларини ифодалаш анъанаси Муҳаййир ижодида тадрижий такомиллашиб бормоқда. Яъни Навоий таржеъбандида май истаган ҳолда синган сопол Муҳаййир шеърлятида ҳазин кўнгил билан синмоқда. Маълумки, нутқимизда «кўнгил синиши» ибораси мавжуд. Қўлидаги синган сопол орқали дили вайрон бўлган лирик қаҳрамон Хитой ҳоқони Фағфур ва Искандар ойнаси билан ўз фикрига далил келтиради. «Фағфур» сўзи арабча бўлиб, *فغفور* – «хитойи, хитойча»¹ маъноларига эга. Байт мазмунидан шоирнинг синган қалб кечинмаларини илғаймиз. Ундаги бадий маҳорат ийҳом санъатининг мавжудлиги билан ҳам характерли. Сабаби «чинийи» ва «Фағфур» атамалари «хитойи» деган маънони англатади. Шунинг учун улар шеърхонни «ийҳом» - арабча «шубҳага солиш»и табиий. Дарҳақиқат, Муҳаййир яшаган даврда ҳам Туркистон халқларининг қалби «синган», шикаста бўлган бир палла эди.

Шоирнинг етти байтлик ғазалининг иккинчи байтида ҳам Мажнун ва Фарҳод ишқи тилга олинади. Муҳаййирнинг тимсол танлаш ва бадий маҳоратида замондош шоирлар билан муштараклик сезилади. Шоир уларнинг фикрини ўзига хос давом эттиради ҳамда ишққа ташна кўнгли Мажнун ва Фарҳод кўнгли каби эканлигини айтади. Қуйидаги байтда маъшуқа тимсоли тилга олиниб, юртни озод ва обод кўриш истаги кўнгил кечинмаси билан боғланади:

*Сен каби лайливашу ширин насабни ишқида,
Зор кўнглум бир ажаб Мажнун ҳасаб, Фарҳод эрур².*

Қўқон адабий муҳитининг вакили бўлган шоир Қорий ғазали ҳам ишқ дардига йўлиққан ошқ – лирик қаҳрамон кечинмаларига бағишланган. Қорий ғазалининг бешинчи ва олтинчи байтларида Фарҳод, Мажнун образлари учрайди:

*Ўтуб Фарҳод, Вомиқ, етди энди санга бу навбат,
Фалакка еткур андоғ нолау афғону сўзонинг.*

*Пари рухсорлардин бир тараҳҳум кўрмади кўзлар,
Тўқуб сурхоблар Мажнун каби бул даври давронинг³.*

Шоир ғазалида пари рухсорлар – давр мафкуравий тузуми ва «рахм кўрмаган кўзлар» эса оддий авом халқ саналади. Қорий ўз даврининг мафкуравий қарашларидан раҳм қилишни сўрайди. Ғазалда шоирнинг ўзи лирик қаҳрамон сифатида бўй кўрсатиб, фалакка оху афғон қиладиган бир палла келганлигини ёзади. Унинг байтларида бу каби тилаклар ишқий муаммо сифатида ўзига хос талкин қилинган.

Қўқон адабий муҳитининг яна бир вакили Зорий қаламига мансуб етти бандлик «Кел» радифли мухаммасда ҳам ишқ бобида тенги йўқ дoston қаҳрамонлари номидан унумли фойдаланилган:

*То волаи ул Лайли Ширин суҳан ўлдим,
Мажнун сифат овораи дашти Хўтан ўлдим,
Навмид таманнои ғариби ватан ўлдим,
Яъқуб каби сокини байтул-ҳазан ўлдим,
Тангри учун, эй Юсуфи гул париханим, кел⁴.*

Мухаммасда лирик қаҳрамон Лайли ва Ширин нутқидан ҳайратда қолиб, Мажнуннинг Хўтан даштида овора бўлганлиги каби воқеаларни эсга олади. Шу ўринда Навоий ғазалларида

¹ Навоий асарлари учун қисқача луғат / Тузувчи: фил.фан. доктори Ҳасанов Б. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 294.

² Ўша асар. – Б. 203.

³ Ўша асар. – Б.366.

⁴ Ўша асар. – Б.381.

кўп учрайдиган «Хўтан» خوتن атамаси ҳақида тўхталиб, у «Шаҳар номи (классик адабиётда бу ҳусндор шаҳар аёллари, аъло мушклари ва нафис ипаклари матолари билан мақтайдилар. Шу сабабли «хўтан» сўзи кўп ўринларда ўхшатиш учун ишлатилади.¹⁾ изохини эслаш жоиз. Мухаммасда лирик қаҳрамон умидсизликка тушган, шу сабабли дуода бўлиб, ватанда бечора бўлган. У ўзини Яъқубга ўхшатган ҳолда мумтоз адабиётда кўп қўлланган «байтул-ҳазан» – «ғам уйи»да тинчландим, дейди. Маъшуқасини гўзаллик тимсоли бўлган Юсуфга менгзаган ҳолда Оллоҳга дуо қилдим, кел, дея ўзига чорлайди. Ишқий муаммо етакчилик қилган Зорийнинг поэтик мушоҳадаси ортида ижтимоий мавзу мужассам. У аслида маъшуқасини эмас, ўзи туғилиб ўсган она Ватанини озодликка чорламоқда. Маъшуқа қиёфасида она Ватаннинг озод кўриш истагини ёритган шоирнинг бадиий маҳорати юксак пардаларда намоён бўлган.

Юқоридаги лирик асарлар таҳлили бўйича чиқарилган хулосалар:

биринчидан, миллий уйғониш даврида битилган ишқий мавзудаги лирик асарларда жамиятдаги оғриқли муаммолар: юртни озод кўриш истаги, инсон эрки ва ҳурлик учун курашаётган лирик қаҳрамон Навоийнинг ишқ бобида мислсиз бўлган қаҳрамонлари орқали далиллаб берилди;

иккинчидан, даврнинг ишқий мавзудаги лирик асарларида Лайли ва Ширин сиймосида – жамиятдаги ҳукмрон мафкура ҳамда маҳаллий ҳукмдорлар эътироф этилди; Мажнун, Фарҳод тимсолларида эса улардан озор чеккан оддий халқ намоён бўлди;

учинчидан, Навоий достони қаҳрамонлари водий шоирларининг ҳис-туйғу ва кечинмаларига ҳамда шеърый асарларидаги лирик қаҳрамон нутқини ифода этишга самарали таъсир этди.

НАВОИЙНИНГ «ЯХШИ» РАДИФЛИ РУБОИЙСИНИНГ НЕМИС ТИЛИГА ТАРЖИМАЛАРИ ХУСУСИДА

Абдуллаева Ровияжон,

доцент, филология фанлари номзоди, Турон ФА фахрий академиги; Ўзбекистон.

Бугун Германияда «*Хиротнинг бахти*» ёхуд «*Хирот бошига қўнган бахт қуши*» (Хофман)² дея эътироф этилаётган бетакрор зуллисонайн шоиримиз Алишер Навоий ижодидан бизга Шарқ классик адабиётининг деярли барча жанрига оид бой адабий мерос қолган. Шулардан бири рубоийдир. Навоийнинг йигирма жилдлик Мукамал асарлари тўпламининг «*Бадойиъ ул - бидоя*» девонини ташкил этган биринчи жилдига³ шоирнинг 84 та рубоийси, «*Ғаройиб ус-сизар*» номли учинчи жилдига⁴ 134 та рубоийси киритилган. Жами 218 та рубоий. Манбаларда такрор рубоийлар учрайди. Таниқли навоийшунос Абдуқодир Ҳайитметов: «*Навоий 500 дан ортиқ рубоий ёзган ва ушбу шеър равнақини ўзбек адабиётида биринчи бўлиб бошлаб берган,*»⁵ деган фактни келтиради.

¹ Навоий асарлари луғати. Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига илова / Тузувчилар: Шамсиев П., Иброҳимов С. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 672.

² Hofman. 1969.1/5: 228, s.v. «Šaibānī».

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 1- том.»Фан»нашриёти. –Тошкент.1987. –Б.643-659.

⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 3- том.»Фан»нашриёти. –Тошкент.1988. –Б.563-588.

⁵ Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. –Тошкент: Фан, 1966. –Б.119.

Рубоий араб тилидан келиб чиққан бўлиб, тўрт мисрадан иборат, тугал маъно касб этувчи, биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралари ёки тўртала мисраси ҳам қофиядош бўлган мустақил шеър туридир. Агар тўртала мисрада ҳам радиф бир хил жарангласа ва рубоий а – а – а – а формуласида қофияланган бўлса, бу турдаги тўртликлар мусикий оҳанги жарангдор, мафтункор бўлгани боис **таронаи рубоий** дейилади. Фақат биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралардаги қофия сўзлар а – а – б – а тарзида боғланиб келса, бу турдаги рубоийлар **анъанавий рубоийлар** деб аталади. Бу кичик шеърнинг ичида тугуни, ҳадди аълоси (кульминацияси), ечими бўлади. Шу боисдан бўлса керак, илмда рубоий ҳақида гап кетганда, тўрт мисралик битта рубоий, битта асарга тенг ёки қатрада денгизни акслантириш санъати, деган гаплар ҳам юради.

Форс мумтоз шеърлятида **Фаридиддин Аттор, Жалолiddин Румий, Нажмиддин Кубро, Абдуллоҳ Ансорий** каби шоирларнинг тўртликларини биламиз. **Умар Ҳайём, Ибн Сино¹, Паҳлавон Махмуд, Захириддин Муҳаммад Бобур, Шарқ мумтоз адабиётида шоири Абу Маоний** (Маънолар отаси) деб машхур бўлган **Мирза Абдулқодир Бедилларнинг** орифона рубоийларини ўқиганмиз.

Ўзбек адабиётшунослигида рубоий жанрига бағишланган қатор монография, рисола ва илмий мақолалар мавжуд. «Рубоий таржимасида шакл ва мазмун бирлиги»² мавзуида диссертация ҳам ёзилган. «Рубоийларда воқеълик ва тарихийлик»³ мақоласи шоҳ ва шоир **З. М. Бобур** рубоийларига бағишланган. **Рўдакий** рубоийларини анъанавий вазнда таржима қилиш ишлари амалга оширилган.

«Рубоий адабиётимизнинг ҳамма вақт ёш ва навқирон жанрларидан дейиш мумкин. Рубоий шаклининг ихчамлиги, соддалиги, анъаналарининг бойлиги уни ҳамма даврларда ҳам янгидан кашф этиш имконини беради. Кейинги даврда бу шеър турининг шакли бирмунча ўзгарган бўлса ҳам, моҳиятан ўзига хос хусусиятларини, яъни ҳаётнинг маъноси, инсон, унинг меҳри, муҳаббати, ғазabi, нафрати ҳақида ихчам, лўнда, образли ва ёқимли фикр айтиш фазилатларини сақламоқда. Буни М. Шайхзода, А. Орипов каби шоирларимизнинг рубоий ва тўртликларида кўриш мумкин.»⁴ «Сўфийларнинг тушунчасида, деб ёзади навоийшунос Иброҳим Ҳаққул, илм - ақлга, ирфон - туйғуларга асосланади. Ориф эса ирфон соҳиб. Ориф бўлмоқ учун китобий билимлардан беҳад юксалмоқ керак. Ориф Оллоҳ томонидан бахш этилган «Ладунн» ишорати билан унинг мавжудлигини идрок этади ва мавҳум борлигидан кечиб, Тангри борлиғига бирикади», деб Юнус Эмронинг орифни таърифлаган қуйидаги рубоийсини келтиради:

Ориф анга деярлар, ул кон бўлур,
Маърифат оламинда бир уммон бўлур.
Ҳақ деяжак нафаси Ҳақдин келур,
Сўйлаяжак кўзлари Қуръон бўлур.

Ориф ижодкорлар рубоийларининг ўқ томирида **фалсафий, ишқий, дунёвий, диний ва тасаввуфий** ғоялар туради. Тасаввуф – бу дили ва тили бир бўлган ахлоқ поклигидир. Ахлоқ инсон одобида зоҳир бўлади. Дин уламолари, тасаввуфшунослар инсон адабини **Тариқат, Шариат, Маърифат, Ҳақиқат** деб тўрт унсурга бўлиб ўрганадилар. Ва ориф шоирлар ижодида, орифона шеърятда (ғазал, рубоий ҳам) бу адаблар (тариқат, шариат, маърифат, ҳақиқат адаблари – А.Р.) ўз ифодасини топган. «**Манзури шоҳаншоҳи Хуросон**» (Фузулий) дея улуғланган Ҳазрат Навоийнинг ғазал ва

¹ Бертельс Е.Э. Ибн Синонинг 1000 йиллигига Техрон конференциясида «Ибн Синонинг рубоийлари» мавзуида маъруза қилган. (1954) .Қаранг: Ирисов А. Абу Али Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол кассаси». –Тошкент: Фан, 1973. –Б.45.

² Очилов Э., Рубоий таржимасида шакл ва мазмун бирлиги. НД. –Тошкент. 1994; Очилов Э., Рўдакий рубоийлари таржимаси.

³ Жўрабоев Отабек. Рубоийларда воқеълик ва тарихийлик. «Фермер» журн., 2013. –Б.60.

⁴ Ўша манба. Ўша саҳифа.

рубойилари ҳам ушбу адаблар асосига қурилган. Соҳир сўз соҳибининг Ислом динига эътиқоди юксак бўлгани унинг барча жанрдаги асарларида кўзга ташланади.

Немисшунос мутаржим Йўлдош Парда нашрга тайёрлаган ва ҳамкорликда таржима қилган «*Уммондан дурлар*»¹ тўпламида шоиримизнинг уч тилда (ўзбек, немис, инглиз) берилган «*Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш*», «*Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз*», «*Кўз бирла қошинг яхши, қабогинг яхши*», «*Дедим зақанинг тутиб сақогингни ўнай*», «*Эй шарбати лаълинг оби ҳайвондин алаз*», «*То даҳрдурур, даҳр уза султон бўлгил*» каби олти рубойи бор. Инглизшунос шоир ва таржимон *Аъзамжон Обидов* раҳномалигида Алишер Навоийнинг 570 йиллиги ва Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 20 йиллигига бағишлаб амалга оширилган «*Қуш тили*» халқаро антологиясига ҳам Навоийнинг юқоридаги олти рубойи инглиз, немис, француз, поляк, турк, ўзбек тилларида киритилган².

Шарқ аёлларининг бетакрор гўзаллиги мадҳ этилган Навоийнинг «*Кўз бирла қошинг яхши, қабогинг яхши*,» деб бошланадиган машҳур «*яхши*» радибли таронаи рубойисининг немис тилида иккита таржимаси мавжуд. Илк таржима ўтган асрнинг ўрталарида Будапешт, Вена университетларида можор, олмон, араб филологиясини ўқиган, Туркия университетларида узоқ йиллар талабаларга сабоқ берган, Хоразм, қипчоқ ва чигатой шевалари устида ишлаган, «*Ғадоий девони*» (1970) муаллифи, Навоийнинг «*Соқийнома*»лари билан бирга рубойиларини ҳам немисчалаштирган, умр ниҳоясида Калифорнияда яшаган можор турколог, таржимон, профессор Янош Экман (1905-1971) қаламига мансуб. Мазкур рубойи ва унинг таржимони Я.Экман ҳақида доктор Боймирза Ҳайитнинг «*Ватан меники ҳамдир*» китобида эслатиб ўтилган. Я.Экманнинг немис навоийшунослигида ўз ўрни бор.

Уч тилда «*Уммондан дурлар*»³ таржималар тўпламига кирган ушбу таронаи рубойининг иккинчи таржимасини немис адибаси Нора Пфеффер (Москва) ва ўзбек германисти Йўлдош Парда ҳамкорликда амалга оширган. Мазкур рубойини аслият билан муқояса қилиб, компаративистик методда лингвопоэтик таҳлил қилишга уринамиз:

*Кўз бирла қошинг яхши, қабогинг яхши,
Юз бирла сўзинг яхши, дудогинг яхши.
Энг бирла менгинг яхши, сақогинг яхши,
Бир - бир на дейин, бошдан оёгинг яхши*⁴.

Жаҳон мумтоз адабиётида аёлларнинг мафтункор чиройи мадҳ этилган бундан - да жозибали мисралар топилмаса керак. Гўзаллик тимсолининг бу эстетик полифонияси ниҳоятда кўтаринки, тантановор. Шарқ аёлининг чиройи учун қўлланган барча сифатлар гўзаллик тимсолининг эстетик характеристикасини ойдинлаштиради. Рубойининг асосини «*кўз, қош, қабоқ, юз, сўз, дудог, энг, менг, сақоқ, бош, оёқ*» каби тимсоллар, яъни инсон танаси аъзолари ташкил этади. Учинчи мисрадаги «*Энг бирла менгинг яхши*» бирикмасининг маъносини китобхон дарров илғаш, тушуниб етиши қийин, гарчи фикр маҳбуба чехрасининг гўзаллиги ҳақида кетаётган бўлса-да. Буни фақат тахмин қилиш мумкин. Шу ўринда, бизга «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» – *АНАТИЛ* ёрдамга келади. *АНАТИЛ*да «*энг*»–«*юз, бет, чехра*»⁵, деб, «*менг*»–«*хол*»⁶ деб изоҳланган. Навоий «*Муҳокамат ул - луғатайн*» асарида «*қора хол*»нинг катта турини туркий халқлар «*менг*» деб аташини, форс – тожик халқларида бу тушунча (яъни, «*хол*» – А.Р.) номланмаганини

¹ Алишер Навоий. Уммондан дурлар. (Ғазаллар, ҳикматлар ва рубойилардан намуналар) «Шарқ»нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти. –Тошкент.2000.–Б.94-95.

² The Language of the Birds. International poetry anthology. –Tashkent: Tafakkur, 2011. - P.30.

³ Alisher Navoiy. Die Perlen aus dem Ozean.»Шарқ»нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти.–Тошкент. 2000. 144 б.

⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик.3 т. –Тошкент: Фан,1988. –Б. 588.

⁵ АНАТИЛ. 3 жилд. Фан, –Тошкент. 1984. –Б. 564-565.

⁶ АНАТИЛ. 3 жилд. Фан, –Тошкент. 1983. –Б.297.

айтиб: «Ва хусн таърифида улуғроқ ҳолгаким, турклар «менг» от қўюбтурлар, алар (форс – тожиклар, демоқчи шоир – А.Р.) от қўймайдурлар...»¹ деб ёзади. Аммо диққатни тортаётгани бу эмас, муҳими рус тилида «*фродинка*» деб номланган «*қора хол*»нинг немис тилига таржимасидир. «*Энг*»нинг синоними «*менгиз*» ёки «*юз, чехра*»², деб кўрсатилган «Алишер Навоий тилининг изоҳли луғати»да.

Мисралардаги оҳанглар гармонияси, товушлар аллитерацияси, «*кўзинг, сўзинг, қошинг, қабогинг, сақоқинг, дудогинг, юзинг, энгинг, менгинг*» каби ички қофиялардаги жарангдорлик кишида руҳий кўтаринки кайфият уйғотади. Н. Пфеффер ва Й.Парда таржимаси:

*Deine Augen und Brauen sind gut, die Augenlider sind gut.
Dein Gesicht und deine Worte sind gut, deine Lippen sind gut.
Das Muttermal in deinem Kinn ist gut, dein Kinn ist gut,
Um nicht aufzuzahlen, du bist vom Kopf bis zur Sohle gut.*³

Мисрадан мисрага ўтган сари таржимада анафора вазифасини ўтаб, такрорланиб ҳамда урғуланиб келаётган «*dein*» эгалик олмоши мусикий поэтик оҳангни янада кучайтираяпти. Аммо, учинчи мисрадаги «*Энг бирла менгинг яхши, сақоқинг яхши*» сўз бирикмалари таржимада «*бақбақа (ияк)нгдаги ҳолинг яхши*» бўлиб, чехрадаги «*хол*» аёлнинг бақбақасига тушиб қолган. «*Хол*» нинг немис тилидаги луғавий маъноси «*das Muttermal*» ўрнига бутунги кунда немис тилида фаол ишлатилаётган «*das Schönheitsmal*», «*das Schönheitszeichen*», «*der Schönheitspunkt*»лардан бири берилиши лозим эди. Зеро, Шарқда аёл гўзаллиги белгиси «*хол*» – «*das Muttermal*» немисларда бу маънони англатмайди. Улар «*хол*» и бор кишига юзида доғи бор экан, деб ачинишиб қарашади ва улар бу доғни жарроҳлик йўли билан олиб ташлаш керак, дейишади. Таржимада Навоийнинг ёноғида «*хол*»и бор гўзал маҳбубаси, таъбир жоиз бўлса, Ғарбга етиб боргунча юзи қора доғли хунук аёлга айланиб қолган ва Кунчиқар мамлакатлари халқларида гўзаллик тимсоли «*қора хол*» нинг тақдири шу зайлда қораланган. Айни пайтда бу таржима соҳир сўз соҳиби Навоий ижодига ҳам соя солиб турибди. Мутаржим Йўлдош Пардани тушунса бўлар, чунки у немис тили луғати таркибидаги сўзларга суянган ва немис муҳитидан йироқда яшаган. Нора Пфеффер - чи? Аммо у ҳам собиқ совет немисларидан бўлиб, умри поёнида Германияга кўчиб кетган.

Таниқли ўзбекшунос олима Берлин Хумбольт университети доктори Зигрид Клайнмихель Навоийнинг 570 йиллик таваллуд айёмига бағишлаб ёзган «Навоий – бенаво»⁴ илмий тадқиқотида шоир ғазалларини қиёсий методда (немисча – арабча – ўзбекча) лингвопоэтик таҳлил қилар экан, матнларда учраган «*хол*» тимсолининг мазмун моҳиятини тўғри англаган ҳолда, унинг туркий халқларда гўзаллик рамзилигига урғу бериб, «*das Schönheitsmal – чиройли хол*» деб ўтирган. З.Клайнмихелнинг Халқаро доирадаги Берлин симпозиумида «Навоий – бенаво» мавзусидаги ва Туркия конференциясидаги Навоий ижодий фаолиятига оид маърузаларида «наво» ва «бенаво» тимсоллари шоир ижоди учун характерли эканини, ғазалларда улар алоҳида мазмун касб этишини ва ҳар бир сўз замирида яширинган тағмаънони топишга ҳаракат қилиш зарурлиги ҳақида мисоллар билан қилган нутқи хорижий навоийшунослар орасида кучли резонанс берди. Бу хориж илмий тўпламларида ва вақтли матбуотларда қайд этилган. Берлин Хумбольт университети профессори, Туркология институти раҳбари, ўзбек маърифатпарварлари, жадид адабиёти намоёндалари (М.Бехбудий, А.Фитрат, А.С.Чўлпон-А.Р.) билимдони, ўзбек замонавий адабиёти намуналари таржимони

¹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул -луғатайн. – Б.15.

² Ўша манба. – Б. 297.

³ The Language of the Birds (International poetry anthology). –Тошкент: Tafakkur, 2011. –Б.30.

⁴ Kleinmichel S. Mīr ‘Alīšīr Nawā’ī. «Nawā’ī-ī bēnawā». Betrachtungen zum dēwān Nawaādiru ’n -nihāya von Alīšīr Nawā’ī. Würzburg. Ergon Verlag Würzburg in Kommission.2003. –S. 97-118.

Ингеборг Балдауф «Афғонистон ўзбеклари халқ қўшиқларига материаллар»¹ китобида «**хол**» тимсолини «*das Schönheitsmal*» деб, баъзи ўринларда эса «*der Schönheitspunkt*» деб берган. Аслиятни ўқиймиз:

*Қошини қорасига
Хол бўлай орасига
Сани раҳминг келмайми
Ошиқти носасига²
Таржимаси:
Über die Schwärze deiner Augenbrauen;
Ich möchte dazwischen **ein Schönheitsmal** sein.
Kommt dir denn gar kein Mitleid,
ob des Klagens des Vereherers?³*

Шеър техникаси ва принципларидан келиб чиқиб қараганда, таржимада қофия, вазн, оҳанг каби унсурлар кўринмайди, дейиш мумкин. Бироқ бу ерга камчилик сифатида бундай талабларни қўя олмаймиз. Нима учун? Чунки, мутаржимнинг мақсади ўзбек халқ қўшиқларидан немисча қўшиқ яратиш бўлмаган. У буни немис аудиториясига мўлжаллаб мазмунини берган. Шу йўсинда қўшиқлар билан ишлайдиган немис туркологлари ишини бир қадар енгиллаштириб, келажакда немис фолклористларининг фундаментал тадқиқот яратишлари учун амалий жиҳатдан материал тайёрлаган. Аммо диққатни тортаётгани бу эмас, қўшиқдаги «**хол**» тимсолининг немис тилига таржимасидир. Тўпламдаги қўшиқлар таржимаси сўзма - сўз ўтирилгани боис, таржимада фикр уйғотадиган ифодалар, турли ҳудуд ва ерли халқлар билан боғлиқ лаҳжалар, тушунмовчиликлар учрайди. Бу масала ҳам мавзуимизга дахли йўқлиги боис унга тўхталишни жоиз топмадик.

Айтиш жоизки, Я.Экман, З.Клайнмихель, И.Балдауфлар матнда маънодош – контекстуал синоним бўла оладиган ушбу тимсолни немис тилида «*der Schönheitspunkt* – *гўзал нуқта*», «*das Schönheitszeichen* – *гўзаллик белгиси*», «*das Schönheitsmal* – *чиройли хол*» деб бериб, таржима жараёнидаги муаммони шу йўл билан ечишган ва немис лексикографиясида янгилик яратиб, немис луғати таркибини бойитган. Ҳақиқатан ҳам, бу сўзлар мазмунан маънодош бўлиб, «**хол**» нинг ўрнини боса олади.

Нора Пфеффер ва Йўлдош Парда таржимасида таҳрир талаб ўринлар учрайди, лингвопоэтик таҳлилга эҳтиёж сезилади. Улар «*қабогинг*» ўрнига «*die Augenlider* – *қўз қабогинг*» иборасини ишлатиб, шаклни бироз кенгайтган. «*Die Sohle*» сўзи ўзбек тилида «*туб, таг, қаър, ост*» маъноларини англатади. Масалан, челақнинг «*таги*», денгизнинг *туби (қаъри)* ва ҳ.к. лар. «*Die Sohle*» таржимада - аслиятдаги «*бошдан аёгинг*» ёки «*бошдан оёққача*» маъносини бермайди. Охириги «*бошдан аёгинг яхши*» мисраси немис тилида «*бошдан тубинггача яхши*» бўлиб, таржима ғализ чиққан, поэтик оҳангдорлик сўнган. Буни Янош Экман варианты билан қиёсласак, таржималарда фарқ кўзга ташланади. Янош Экман:

*Deine Augen und Brauen sind schön,
deine Lider sind schön,
Dein Gesicht und deine Worte sind schön,
deine Lippen sind schön.
Deine Wangen und dein Schönheitsmal sind schön*

¹ Ingeborg Baldauf. Materialien zum Volkslied der Özbeken Afghanistans. Reihe Islam & Ethnologie. Band 3. Zweiter Teilband. Verlag Andreas Gehling. Printed in Germany. 1989. – S.681.

² Ўша манба. Ўша бет. Қўшиқнинг Афғонистон ўзбеклари орасидаги матнини оригиналдагидай келтирдик. Мазкур матн Ўзбекистон ўзбеклари орасидаги версиясидан фарқ қилади. Туркий халқлар орасида бу қўшиқнинг турли вариантлари мавжуд – А.Р.

³ Ўша манба. Ўша бет.

*dein Kinn ist schön,
Was soll ich sie einzeln aufzählen! Du bist
von Kopf bis Fuß schön¹,*

Мазмуни:

*Кўз бирла қошинг чиройли, қабогинг чиройли,
Юз бирла сўзинг чиройли, дудогинг чиройли,
Ёногинг бирла холинг чиройли, сақогинг чиройли,
Бир - бир санаб не дейин, бошдан оёгинг чиройли.*

(таржима бизники-А.Р.)

Аввало, Янош Экман «*хол*»ни «*das Schönheitsmal*» деб берганини ва «*яхшии*» радифи ўрнига «*чиройли, гўзал, ажойиб*» маъноларини бера оладиган «*schön*» сўзини танлаб, таржимада кўтаринки мусикий оҳанг яратганини таъкидлаш жоиз. Чунки немис поэзиясидаги «*gut – яхши*» сўзи доим ҳам аёл чиройини, гўзаллигини ифодалаб, кўтаринки хис - туйғу уйғотадиган поэтик оҳангни беравермайди, эстетик жиҳатдан бадий таъсир қуввати «*чиройли, гўзал, ажойиб*» сўзларига қараганда кам. Бу- бир. Иккинчидан, Янош Экман таржимада «*das Muttermal – хол*» ўрнига «*das Schönheitsmal – чиройли хол*» ни қўллаб, мисраларни «*schön – чиройли*» радифи билан бегаб, Шарқ аёлларининг гўзаллик белгиси бўлган «*хол*» нинг эстетик жиҳатдан кўтаринки поэтик даражасини ғарбликларга етказа олган. Учинчидан, охириги мисрадаги «*бошдан аёгинг яхши*» бирикмасини худди аслиятдаги каби «*von Kopf bis Fuß schön*» деб ўгириб, немис тили имкониятларидан фойдаланган. Таржимада бўғинлар сони кўпайган. Бироқ таржимада шакл кенгайиб, ритмик турфалик кузатилса-да, қиёсий лингвопоэтик таҳлилда сўз танлашда Янош Экман таржимаси бадий жиҳатдан устун экани аниқланди.

Аммо лекин немис тили лексикографиясида инсонларнинг ташқи гўзаллигини, овозининг ширали, ёқимлилигини, муносабатлардаги юксак маданиятини ифодаладиган, эмоционал поэтик даражаси «*schön – чиройли*» дан ҳам юқори бўлган, инсон руҳиятига кўтаринки таъсир кўрсатадиган, айнан аёллар гўзаллигини ифодаладиган, жарангдор «*hübsch*» (з.В. «*eine hübsche Frau*») сўзи ҳам мавжуд. Бизга қолса, қофияларни ўша «*hübsch*» радифи билан бегаган бўлардик. Чунки, ташқи қиёфаси чиройли бўлган ҳар қандай аёл, кишини ўзига ром этадиган даражада ёқимтой бўлавермаслиги ҳам мумкин. «*Ўзи чиройли бўлган билан, қилиги совуқ ёки тили заҳар*», деган гаплар бекорга айтилмаган. Қолаверса, «*schön – чиройли*» сўзини аёллардан бошқа жуда кўп нарсаларга ишлатиш мумкин. Унинг «*hübsch*»га қараганда қўлланиш доираси кенгрок. Жумладан, «*чиройли рўмол*», «*чиройли идиш - товоқ*» ва ҳ.к.лар. Бу бирикмаларни немис тилига «*hübsches Tuch*», «*hübsches Geschirr*» деб ўгириб бўлмайди, лекин уларга нисбатан «*schön-чиройли*» сўзини қўллаш мумкин. Таҳлил қилаётганимиз «*hübsch*» эса айнан аёллар гўзаллигини ифодалайди. Аслиятдаги «*яхшии*» радифига ўхшаб, «*hübsch*» таркибидаги мавжуд «*х*» ва «*и*» ундошлари рубойига жарангдорлик бахш этади. Тадқиқотимиздаги бу топилмалар таржима жараёнидаги адекватлик сари ташланган дадил қадамдир. Шу маънода, «*hübsch*»ни ички ва ташқи дунёси гўзал бўлган, жозибали «*напу найкар*» аёлларга ишлатиш мумкин. Бу албатта, менинг субъектив фикрларим. Янги таржимани ўқиймиз:

*Deine Augen und Brauen sin hübsch,
deine Lider sind hübsch,
Dein Gesicht und deine Worte sind hübsch,
deine Lippen sind hübsch.
Deine Wangen und dein Schönheitsmal sind hübsch,
dein Kinn ist hübsch.*

¹ Baymirsa Hayit. Turkestan im Herzen Euroasiens. –Köln.1.Auflage. Studienverlag, 1980.– P. 211.

*Was soll ich sie einzeln aufzählen! Du bist von
Kopf bis Fuß hübsch.*

(таржима бизники-А.Р.)

Мухтасар қилиб айтганда, тилбилгич нафақат сўз бойлигига эга бўлмоғи, балки ҳар бир халқнинг ўзига хослиги, миллий колорити ва менталитетигача ўрганиши билан бирга, шоир руҳига кира оладиган ориф, руҳбилгич ҳам бўлмоғи зарур.

Янош Экман, Нора Пфеффер ва Йўлдош Пардаларнинг ижодий фаолиятларини қиёсан кузатиб, «*хол*» нинг бадиий тимсолини немис тилида беришда «*das Muttermal - хол*» ўрнига «*das Schönheitsmal – чиройли хол*» қўшма сўзи танланиб, тўғри йўл тутилганини ички интуиция билан ҳис қиламиз. Дарвоқе, «*Der Schönheitspunkt, das Schönheitsmal, das Schönheitszeichen*» лар матнда маънодош – контекстуал синоним бўла олади. Янош Экман, Зигрид Клайнмихель, Ингеборг Балдауфлар ўз таржималарида «*хол*» тимсолини «*der Schönheitspunkt, das Schönheitsmal, das Schönheitszeichen*» деб бериб, бетақроқ шоиримизнинг ички ҳис-туйғуларини, рубойидаги Шарқ аёлларининг гўзаллик белгиси бўлган «*қора хол*» тимсолининг мазмун-моҳиятини немис китобхонларига тўлалигича етказиб бера олган.

Бу ажиб «қора нукта»га Шарқ мумтоз шеъриятида ҳайратни оширадиган, ақлни шоширадиган даражада қанчадан қанча ғазаллар битилган. Шу он беихтиёр Ҳофиз Шерозийнинг маълуму – машҳур:

Агар он турки шерози ба даст орад дили моро,

Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро

Таржимаси: Агар кўнглимни шод этса, ўшал Шероз туркийси

(жонони)

Ҳиндона холига бахш этгум Самарқанду Бухорони -

(таржима бизники– А.Р.)

байти мусикий оҳанги билан хотирга келади ва бу пок, ажиб туйғудан таъсирланасиз, дилингиз нурланади. Қизиқ, Шарқда жононнинг битта холига иккита шахри азим ҳадя қилиниб турса-ю, Ғарбда немислар уни юздаги «*қора доғ*» деб, жарроҳлик йўли билан олиб ташлаш керак, дейишса?! Пародоксал ҳолат! Дарвоқе, Ҳофиз Шерозийнинг юқоридаги байтидан ижодий руҳланган ва уни эслаб «буюк немис» Й.В. Гёте ўзининг «Ғарбу Шарқ девони» да :

Wenn jener Türke von Schiras

Mein Herz wollt nehmen und die Hand –

Ich gäbe für sein indisch' Mahl

Buchara hin und Samarkand.

Мазмуни: Агар ўшал Шероз туркийси (жонони),

кўнглимни овласа, ҳиндона холига

бахш этгум Самарқанду Бухорони,

(таржима бизники-А.Р.)

каби мисраларни қоралаб қолдирган.

«*Қора хол*»нинг европалик хонимлар гўзаллиги таърифига зинҳор ишлатиб бўлмаслигини, улар учун бу эпитет салбий оттенкалигини билган Й. В.Гёте ҳам Шарқ аёлининг гўзаллигини англатиш учун «*Mahl*»га «*indisch*» сўзини қўшиб, Ҳофиз Шерозийнинг «*Ба холи ҳиндуяш*» бирикмасини «*für sein indisch' Mahl - унинг ҳиндона холига*» деб бериб, Ҳофиз Шерозийнинг мақсадини, оригиналдаги ифодани таржимада тўлиқ тиклаган.

Хулоса шуки, Кунчиқар мамлакатлари халқларида аёл гўзаллиги белгиси ҳисобланган бу ажиб «*қора нукта - хол*»га муносабат, уни баҳолашнинг меъёр ва ўлчамлари турли халқлар менталитетида турлича экан. Ҳазрат Навоий асарлари қайси

жанрда бўлишидан қатъий назар, умуминсонийлиги боис, барҳаётлик касб этиб, асрлардан асрларга, сарҳадлардан сарҳадларга ҳатлаб, ўтиб келмоқда.

НАВОИЙ АНЪАНАСИ ЛАФФАСИЙ ИЖОДИДА

Дўстова Сурайё Савроновна,

катта ўқитувчи, Жиззах давлат педагогика институти, Ўзбекистон.

Мумтоз адабиётда тазкирачилик аънаси маълум тарихий даврга эга. «Тазкирачилик тарихи маълум маънода адабиётшунослик тарихи ҳамдирки, уни ўрганмай туриб, миллий адабиёт тарихини кенг қўламда тасаввур этиш ва ёритиш мумкин эмас»¹. Ўзбек адабиётидаги тазкирачиликнинг мумтоз намуналаридан бири Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» (1491, 1498) асарида эса XV асрда Хуросонда яшаган жами 450 дан ортиқ ижодкорнинг билим даражаси, дунёқараши, ҳуқ-атвори ва бошқалар тўғрисида маълумотлар берилган. Навоий тазкираси тазкиранавислик учун эталон вазифасини ўтаган. Зеро, «ўзбек тазкирачилигининг тўнгич асари бўлган «Мажолис ун-нафоис» ўзбек тилида бир қатор тазкира ёки мажмуа ҳамда баёзларнинг вужудга келишига йўл очди ва бир намуна бўлиб хизмат қилди»² ҳамда ўзбек тазкиранавислиги учун эталон вазифасини ўтаган. «Ҳазрат Алишер Навоий бошқа кўплаб тазкираларга намуна бўларлик асар яратгани билан аҳамиятлидир»³, жумладан унинг тазкираси таъсирида Ҳасанхожа Нисорий, Мутрибий, Малиҳо Самарқандий, Содикий Китобдор, Фаҳрий Ҳиротий, Сом Мирзо Сафавий, Мир Алишер Қонё Таттавий, Возеҳ сингари ўнлаб муаллифларнинг тазкиралари яратилган.

Ўзбек адабиёти тарихида тазкирачилик аънасалари Хива хонлиги даврида ҳам ўзига хос тарзда давом эттирилган. Жумладан, шоир ва ижод аҳли хусусида алоҳида тазкиралардан ташқари Мунис, Огаҳий, Баёний, Комёб кабиларнинг тарихий асарларида замима тарзида қимматли маълумотлар мавжуд. Бу жиҳатдан адабиётшунос Б.Валихўжаев фикрлари эътиборга молик: «Мунис Хоразмийнинг бу асарида («Фирдавс ул-икбол» - С.С) Хоразм диёридаги тарихий, маданий, адабий муҳит, унинг айрим намояндалари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Худди шу манба туфайли адабиёт тарихи учун Мавлоно Вафо, Паҳлавонқули Равнақ, Музаффархўжа Киромийга ўхшаш қаламқашлар кашф етилди»⁴. Шунингдек, Огаҳийнинг «Риёз уд-давла», «Гулшани давлат», «Шоҳиди иқбол» ва бошқа тарихий асарларида ҳам ўтмишда яшаган ва ўзига замондош бўлган ижодкорлар тўғрисида муҳим маълумотларни қайд этади. Масалан, у «Риёз уд-давла» асарида машҳур донишманд шоир ва курашчи Паҳлавон Маҳмуд (1247-1326) фазилатларини шундай таърифлайди: «Фирдавсбахр шаҳри Хивада қудват ул-авлиё, муршид ул-атқийё маҳсуси боргоҳи мулки вадуд ҳазрати Паҳлавон Маҳмуд қуддиси сирруху»⁵. Бундан ташқари «Риёз уд-давла»да «Хоразм адабий муҳити яна бир забардаст намояндаси Диловархожа ҳақидаги маълумотлар ҳам

¹ Болтабоев Ҳ. Тазкиралар зикри. Тошкент.: Мумтоз сўз, 2015. 3-б.

² Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т.:Ўқитувчи, 1965. -Б.515.

³ Мустафо Э. Тазкирадан биография. -Т.:Мумтоз сўз, 2012. -Б.214

⁴ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. -Тошкент.: Ўзбекистон, 1993-1186.

⁵ Огаҳий. Риёзуд давла. ЎзФА Шарқшунослик институти фонди инв. №5364 II-374-а б.

алоҳида қизиқиш уйғотади. Улар Муниснинг ўлимига ёзилган марсия муносабати билан баён этилади. Диловар Огаҳий талқинича, баланд мартабали шахс бўлиб, даврнинг йирик маънавият арбоби, мўъжизаси, шоирлар подшоси, фузало-билимдонлар фозили сифатида намаён бўлади.»¹ «Гулшани давлат» асарида эса Хивадаги адабий жараён ва унинг вакиллари Муҳаммад Назар, Паҳлавон Ниёзбой ва Холис ҳақида маълумотлар беради: «Фазилат ва илм эгаси Муҳаммад Назар мунший ва шоирдир, ширин сўзли шоир Паҳлавон Ниёзбойким, таҳаллуси Комилдир ва зариф шоир Холисдир»². «Шоҳиди иқбол»да: «Муҳаммад Назар девоннинг жуда мукаммал, бетакрор таърихи муаллиф (Огаҳий-С.С.) томонидан алоҳида эътироф этилиб асарга киритилган. Улар Хоразм адабий муҳитининг даражасини белгилашда ҳам аҳамият касб этади»³. Шу жиҳатларга кўра тазкираларни икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Биринчиси - тазкиралар ва иккинчиси - замима тазкиралардир. Юқоридаги замима тазкиралар билан бирга Хива адабий муҳити ижодкорлари хусусидаги алоҳида тазкиралар ҳам бунёдга келган. Жумладан, Аҳмаджон Табибий, Бобожон Тарроҳ Ходим ва Ҳасанмурод Лаффасийнинг тазкиралари шундай асарлар қаторига киради.

Табибийнинг «Мажмуаи си шуарои пайрави Ферушшоҳий»⁴ тазкираси Феруз ташаббуси билан 1908-1909 йилларда яратилган. №29 тошбосма нусха 1640 бетдан иборат, 11-бетидан Ферузнинг «Зихи бордур зуҳурингга азал бирла абад пайдо...» радифли ғазали берилган, сўнг бошқа шоирларнинг пайрав ғазаллари билан асар давом этган. Бобожон Тарроҳ-Ходимнинг «Хоразм шоир ва навозандалари»⁵ асари эса 1965-1967 йиллар оралиғида ёзилган бўлиб, унда 31 нафар сарой шоирлари ҳақида маълумотлар берилган. Асарнинг биринчи қўлёзма нусхаси шоирнинг невараси Анбара Отамуродова қўлида сақланади. Бу асар 2011 йил нашр қилинди. Яна бир нусхасини Давлатёр Раҳим 1994 йил «Хоразм навозандалари»⁶ номи билан нашр қилган.

Алишер Навоий ижодидан илҳомланган ва унинг анъаналарини давом эттирган Ҳасанмурод Лаффасийнинг «Тазкираи шуаро» асарида Хива адабий муҳитида яшаб ижод этган олтмишга яқин шоир ҳақида маълумот беради. «Лаффасий тазкираси Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» асарида келтирилган кўпгина маълумотларни тўлдиради ва ҳар икки асар биргаликда эса, XIX аср Хоразм адабий муҳити ва ундаги ижодкорлар ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилади»⁷ Тазкира Мунис, Огаҳий, Хисравий, Рожий, Равнакий, Ғозий, Зийракий, Холис, Феруз, Муродий, Содикий, Ҳақирий, Баёний, Султоний, Фаррух, Шиносий, Ғуломий, Аваз Ўтар, Табибий, Комилий, Девоний, Ходимий, Комёб, Умидий, Ҳаёлий, Чокар, Мутриб, Ожизий, Ҳабибий, Фақирий ва бошқаларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қимматли фикрлар билан бирга, уларнинг асарларидан намуналарни таништиради.

Лаффасий тазкирасида шоирлар ҳақидаги маълумотларни ўқир эканмиз, аввало уларнинг ким ва каердан эканлиги ҳақидаги маълумотларга эга бўламиз:

Мунис - «Шермуҳаммад миробким, Хива, Қиёт қишлоқли миробнинг ёлғиз ўғли...»⁸

¹ Аҳмедова Г. Огаҳий-адабий танкидий қарашлари. Фил.фан.номзоди. илмий даражасини олиш учун ёзилган автореферати. Тошкент 2011й. 18- бет.

² Огаҳий. Гулшани давлат. ЎзФА Шарқшунослик институти фонди инв. №7572-101-1026.

³ Шодмонов Н. «Шоҳид ул- иқбол» адабий материаллари таснифи. // Хоразм Маъмун Академияси ахборотномаси. –Хива: Маъмун Академияси, 2007. №3. 54- 55- б.

⁴ ЎзФА Шарқшунослик институти»Мажмуа си шуарои пайрави Ферушшоҳий» инв. №29 тошбосма нусха

⁵ Бобожон Тарроҳ Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. (А.Отамуродова, О. Абдурахимов нашрга тайёрлаган.)Тошкент. Тафаккур қаноти. 2011й.

⁶ Бобожон Тарроҳ Ходим. Хоразм навозандалари. (Давлатер Раҳим нашрга тайёрлаган).Тошкент.Адабиёт ва санъат нашриёти,1994й.

⁷Жумахўжа И., И.Адизова. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдур.Тошкент.: Ўзбекистон,1995. 46-бет.

⁸ Лаффасий. Тазкираи шуаро. (нашрга тайёрловчи П. Бобожонов). Урганч: Хоразм, 1992. 5-бет. Кейинги парчаларнинг барчаси шу асардан олинган.

Огаҳий - «...Огаҳийким Муҳаммад Ризо мироб, бул дағи Қиёт қишлоқли Эрнийзбек мироб ўғли...» (9- бет)

Зийракий - «Зийракийким ул Хоразм қитъасинда Гурлан қалъасидан бир ғариб деҳқоннинг ёлғиз ўғли...» (17- бет)

Надимий - «Надимийким Болта девон Шихло қишлоқида Қурбон харротнинг ўғли...» (78- бет)

Сўнгра шоирларнинг хулқ-атвори, шакл-шамойили билан танишамиз:

Зийракий- «Зийракийким ... шўх табиат, ҳамиша кулиб турган бир калта бўйлуғ чечак юзлик ...» (17 бет)

Муродий- «Муродий қизил юзлиғ, жайрон чўкки соқол, узун бўйлиғ , салобатлиғ бўлиб ...» (27 бет)

Комёб- «Саид Ҳомид Тўра узун бўйлиғ, қора соқоллиғ, бир содда, ҳар бир сўзларга ишонувчи бўлиб ...» (29 бет)

Табибий- «Аҳмаджон Табибий калта бўйлиғ, кўса, қўтир, чечак таблиғбўлиб, жигар хасталиғи бўлиб...» (62 бет)

Асарда ижодкорларнинг кимдан таҳсил олганлиги ва даражаси тўғрисида берилганларни ўқиймиз:

Ғозий – «... Саид Ғозий дағи Оллоёр Охунддин илм таҳсил этиб камолга етишадур...» (45 бет)

Мирзо – «... Мирзоким Муҳаммад Расул ёшлиқда илм таҳсилни Хива қозиси Иноятулла охунддин ўқиб, хатми китоб қилиб, ҳар хили маълумотли бўлиб, хаттотликда ҳам унчали хушхатли бўлган ...» (47 бет)

Ходимий – «Ходимийким Бобожон Тарроҳ ...машҳур Муҳаммад Шариф тарроҳ девондин хат машқин қилиб, бир хили хушхат – хушнафисат бўлиб ...»(76 бет)

Ижодкорларнинг нафақат шоир бўлганлиги, балки яхши созанда, бастакор ёки хонанда бўлганлигидан ҳам хабардор бўламиз:

Комил Хоразмий – «... ўзи эса тамошайи маъшуқона қилиб, танбур, ғижжак, мақом сози билн маҳбубона шеърлар айтиб, ошиқ бечораларни ўзига вобаста шайдоий дилфириб қилганидан бошқа ўзига Комил таҳаллус қилиб, шуурлик шеър абётлар ёзмокқа бошлаб, анча шеърлар машқ қиладур ...» (20-бет)

Баёний – «... Баёний танбур, гижжакка ҳам маърифатлиғ бўлганидек, шахматга ҳам жуда тез фаҳмлиғ уста бўладур ...» (41-бет)

Мирзо – «... Мирзо отаси Раҳлавон Мирзодин мусиқийни машқ этиб, анчакли маълумотли бўлиб, танбур, ғижжак, рубоблар машқига маҳоратлиғ бўлиб, доимий танбур машқи билан бир неча шогирдлар чиқарадур ...» (47-бет)

Чокар – «... Чокар танбур машқига андоқ маҳоратлиғ бўлдиким танбур машқи билан ҳаводаги кушларни бедом сайд этиб, ваҳший даррандаларни ўзига ром қилур эди...» (81-бет)

Тазкирани ўқир эканмиз, «Феруз даврида яшаб ижод қилган жамики қалам аҳли, хоҳ сарой шоири бўлсин, хоҳ у оддий камбағал бўлсин»¹, шеърятни кундалик машғулотига айлантирган, шеърга иштиёқи баланд кишилар бўлганлиги боис девон тартиб берганлигига гувоҳ бўламиз:

Хисравий – «... Хисравий таҳаллус қилиб анча шеърлар ёзади. Анинг шеърлари аксари форсий лисонида бўлиб, туркий тилида ҳам шеърлар ёзиб Хисравий деб бир девон асар тасниф қиладур...» (12-бет).

Комёб – «... Комёб таҳаллуси билан девон ҳам ёзиб ўзидан асар қолдирадур...Комёбнинг шеърлари ажаб бир дилкам бўлиб, ҳар бир ғазали бир маъшуқона, ишқ муҳаббатдин бўлсада, асли мақсуд ҳақиқатда бир дарёйи илм

¹ Исмоилова Г. Чақмоқли орзулар ижодкорлари. Тошкент.: Истиқлол нури, 2014.30-бет.

мухитиким илм ғаввослари ондин дурру жавохирлар териб олмоқлиғ учун ўз ожизлиғларин иқрор бўлур эдилар ...» (29-бет).

Султоний – «... Султоний олардин дигари Ферузга дағи пайрав анча ғазаллар ёзиб турганидин Султоний исминда бир девон ҳам ёзади. Султонийнинг кўпчилик ғазаллари ошиқона ва фалсафалардан иборатдур ...» (32-бет).

Надимий – «... Ферузга мақбули таб бўлиб, Надимий исминда бир девон асар тасниф қиладур...» (79-бет).

Ҳакирий—«...Муҳаммад Шариф дағи хушнуд бўлган ҳолида Ферузга пайрав қўшимча шър абётлар ёзиб, Ҳакирий таҳаллус билан анчалиғ абётлар ёзиб Ҳакирий деб бир девон ҳам тасниф қиладур...» (97-бет).

Булардан ташқари Лаффасий тазкирада шоирларнинг ёзган асарларини номлари, қайси адиблар таржима билан шуғулланганлиги, шоирларнинг қайси шаҳарларда бўлганлиги, қерда вафот этганлиги ҳақида ҳам ёзган ва ўша давр ижтимоий-иқтисодий шароити, воқеалари тўғрисида ҳам сўз юритган. Сўнгра ёзган ғазалларидан намуналар келтирган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Лаффасийнинг «Тазкирайи шуаро» асари XIX - XX аср ўзбек адабиётига тазкира материаллари орқали назар солиш, ҳали адабиётшуносликда маълум бўлмаган баъзи бир ижодкорларнинг номларини таништириш ва ўша давр адабиётининг баъзи хусусиятларини ўрганишга имкон яратади.

Ҳасанмурод Лаффасий буюк шоир, тазкиранавис Алишер Навоийни ўзига устоз деб билган ва тазкираларидан илҳомланган ҳолда улуғ сўз санъаткорининг ғояларини ўз ижодига сингдирган ва ўз асарини битган. Зеро, «улуғ шоирнинг иккинчи шоирга кўрсатган таъсири у яратган поэзиянинг бошқа шоирда кўринишида эмас, балки унинг бошқа шоирда бўлган, лекин ҳаракатсиз ётган кучни уйғотиши ва ҳаракатга келтиришидадир. Қуёш нури ерга тушиши билан қуёшдаги кучини ерга ўзи билан бирга олиб келмайди, балки ердаги кучни ҳаракатга келтиради. Улуғ шоирлар таъсири ҳам худди мана шу қуёш нури сингари мавжуд, лекин ҳаракатсиз ётган кучларни уйғотиб юборадилар»¹. «Тазкирайи шуаро» асари билан Лаффасий тазкиранавислик анъанасининг иқтидорли давомчиси эканлигини намойён этди.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА ҚҲҲҲҲ ТАСВИРИНИНГ МАЖОЗИЙ ИФОДАЛАРИ

Санақулов У.К.,

Самарқанд давлат чет тиллар институти ўқитувчиси; Ўзбекистон.

Алишер Навоий лирикаси ўзининг чуқур ғоявий мазмунга бойлиги баробарида бадий жиҳатдан ҳам ниҳоятда рангин ва серқирра. Улардаги ҳар бир лирик манзарада, муайян лирик кечинма ва туйғулар кишини ҳаяжонга солади, қалбларни ларзага келтиради. Уни юзага чиқиши эса шоир соҳир қаламининг кучида, яъни ҳар бир шеър байтларига жилоланган анъанавий бадий тимсоллар, қолаверса, бор майда деталлари билан тасвир этилишидадир. Лайли ва Мажнун ана шундай тимсоллардан бўлиб, улар билан боғлиқ сюжет лавҳалари Навоий лирикасига Шарқона руҳ тароватини ҳамда ғамгин ишқ сурурини олиб кира олгандир. Айтиш мумкинки, Лайли ва «сахройи жунун

¹Белинский В.Г. Собрание сочинений, В.3т.Т.1.М.:Изд-во, АН, 1948.с,164-165.

забунларидин бири Мажнун» [Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub (www.ziyouz.com kutubxonasi, 37 b.)] шоирнинг дард ва ғамларига жуда яқин бўлган образлар сирасига киради. Шу сабабдан шоир ўз ғазалларида бу образларга ниҳоятда кўп бора мурожаат этади, уларни талмиҳ қилишдан чекинмайди. Лайли ва Мажнун тимсоллари акс этган ғазалларда эса ўз-ўзидан бепоён саҳро бор бисоти билан гавдаланади. Хусусан, дашт, саҳро, қуюн, шамол, қум, гард, тупрок, кийиклар, дарахтлар(саксовул), ваҳший ҳайвонлар - барчаси шоир назаридан четда қолдирилмайди. Мутафаккир шоир уларни ҳар бирини ўз ўрнида қўллайди, бу орқали муайян воқеилик ва таъсирчан бадиий манзаранинг юзга чиқишига эришади. Жумладан, қуйидаги байтга эътибор берайлик:

Гўйиё бўлмиш қуюн ғам даштида эсан самум,

Йўқса тушти мен киби Мажнуни саргардонга ўт. [Навоий МАТ 3-жилд, 85 б.]

Юқорида келтирилган байтда дашт, шамол(самум), қуюн, ўт каби деталлар бирга келтирилади ва уларнинг ҳар бирига мажозий тус берилади. Жумладан, ушбу байтдаги самум – иссиқ танни ҳалок этадиган чўл шамоли(гармсел), мажозий маънода ошиқнинг ҳароратли охларини; қуюн – саҳрони ларзага солиб айланувчи улкан шамол, мажозан ишқдаги лирик қаҳрамоннинг нотинч ғалаёнли қалбини ифодалаган бўлса, ўт лирик қаҳрамон қалбидаги ишқ оловини англатади. Дашт ҳам оддий дашт эмас, у ошиқлар рамзи ҳисобланган Мажнуннинг дардли бепоён ишқ манзили. Шунинг учун Навоий ғазалларида кўпинча ишқ дашти, ғам дашти, васл дашти каби истиораларни олади. Ошиқ бу ҳад-чегарасиз маконда маҳбубасини излаб тиним билмайди, ёр висолида машаққат тортади. Байтдан англашилича, ғам даштида иссиқ, танни ҳалок этувчи чўл шамолининг эсишидан қуюн турли томонларга айланавериб тўзғиди. Унинг айланиши ўз- ўзидан эмас, албатта. Бу ошиқ қалбига ишқ оловининг бир зарраси тушганидан. Бундан ошиқ бутунлай тинч ҳолини йўқотди, тинимсиз оҳ-нола чекаверди, натижада лирик қаҳрамон қалби оловланиб ғалаёнга келди. Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» асарида: «Кимки ишқ аро ўтга айланса, ажабланманг, чунки ўтга нимаики тушса, у ҳам ўт бўлиб ёнади. Ишқ бир ўт каби унинг вужудини чулғаб олади, негаки, олов атрофида айланган киши ўртанмай қолмайди. Ишқ билан ўйнашиб бўлмайди. Жисминга ўт тушса, у сени қуюндек саргардон қилади. Ишқ аро фақат ўртаниб ёниш лозим, ўт аро қуймасдан ўзга чора йўқ», - дейилади [Alisher Navoiy. Lison ut-tayr (www.ziyouz.com kutubxonasi, 78 b.)]. Ушбу байтдаги қуюннинг айланиши бизга Мажнуннинг маҳбубаси Лайлини излаб унинг дашту саҳроларни кезишини эслатмоқда. Мажнун кезган саҳродаги ҳамма нарса - шамол, қум, хас, гард, тупрок, ваҳший ҳайвонлар, дарахт ва кийиклар барча-барчаси девона ошиққа, унинг дардига шерик. Улар ҳар дақиқа, ҳар сония ошиққа йўлдош, жумладан қуюн ҳам. Демак, шоир ҳам бу борада қалбан ва руҳан Мажнун аҳволида. У ўз қалбидаги жунун туғёнларини мажнунмисол тасаввур этиб, ишқ оловининг тафтидан қалби нечоғлик ғалаёнга келганлигини қуюн мисолида ёрита олган. Қуйидаги байтлардан шоир қалбидаги ана шу дард-туғёнлари уни ўша саҳрода ҳар тарафга саргардон этганлигини кўрамиз:

Ишқ саҳросида менмен сойир андоқким қуюн,

Дема саргардон кезар Мажнуни ҳайрон ҳар тараф. [Навоий МАТ 5-жилд, 230 б.]

Мазкур байтда таъкидланишича, ишқ саҳросини фақат Мажнун ҳар тараф ҳайрон кезган деб ўйламанг. Мен ҳам бу саҳрода ана шу қуюндек айланишдан тўхтаганим йўқ-демоқчи шоир ва ўзини қуюнга қиёсламоқда. Байтдан шоирнинг ишқ туфайли қалби безовталиги, нотинчлиги англашилади.

Навоий ғазалларида лирик қаҳрамоннинг ишқ саҳросида қуюнга бевосита мурожаат этган байтлар ҳам бор. Бундай лирик манзараларда муаллиф ва девона ошиқ ўртасидаги макон ва замон тафовути орадан кўтарилади:

Шаммаи фош айла саргардонлигимдин, эй қуюн,

Учрасанг дашт узра Мажнун исмлиқ қардошима. [Навоий МАТ 2-жилд, 500 б.]

Байтда айтилишича, Эй қуюн, агар бу ишқ даштида қардошим Мажнунга учрасанг, унга бир фурсат мен ҳақимда, яъни ишқ йўлида саргардон юрганлигимни маълум қилсанг— дейди шоир. Қуюн энди ташхис килиниб, яъни шахслантирилиб улар ўртасида хабар етказувчи дўстга айланади. Демак, у Мажнун ва Навоий ўртасида яқинликни, дарддошликни, уларнинг бир-бирига бўлган муносабатини боғлашга ўтади.

Сўрса Мажнун ишқ даштида мени, айт, эй рафиқ,

Ким қуюндек итти бу водийда саргардон бўлуб.[Навоий МАТ 3-жилд, 369 б.]

Маъноси: Эй дўст, агар Мажнун мени ишқ даштида сўраб қолса, бу водийда қуюндек саргардон бўлиб кезиб юрибди деб айт. Бу орқали шоир ушбу даштда ошиқлар кўплигини таъкидламоқчи, ўзининг ҳам улардан бири эканлигини эслатмоқда. Кўринадики, буюк шоир ўз ғазалларида қалбининг туб-тубидаги ботиний кечинмаларини шу каби ташбеҳларда ёритишга ҳаракат қилади. Бу эса ошиқ туйғуларининг жунбуши ўз- ўзидан Мажнун ва Лайли ўртасидаги ўтли муҳаббат даражасида эканлигини кўрсатади. Яна бир ғазалида шоирнинг лирик қаҳрамони висол даштида қуюн каби боши кўкка етганини таъкидлайди.

Қуюндек васли даштидин гар, эй Лайли, мени сурдунг,

Дегаҳ, саргашта Мажнунум, бошимни кўкка еткурдунг.[Навоий МАТ 5-жилд, 256 б.]

Яъни, Эй Лайли, бу васл даштида қуюндек юришимнинг сабабчиси ўзингсан. Сенинг бир оғиз Мажнуним дейишинг менга етарли бўлди. Сен туфайли бошим айланавериб кўкларга етди – дейди шоир. Лайли эса бу мурожаатдан кейин ҳам даштида қуюн, кум, хас тупроқни кўрса, «Мажнуни саргардоним» деб билади ва уни ҳар соғина бошлайди:

Ҳар қуюн ғам дашти ичра кўрса Лайли соғинур

Қим, хасу туфроғ аро Мажнуни саргардонидур.[Навоий МАТ 5-жилд, 139 б.]

«Маҳбуб ул-қулуб» асарида айтилганидек: «Ошиқ кўнглига маъшуқ ҳавосин солғувчи ҳам ул ва бир жилваси била нақди ҳаётин олғувчи ҳам ул. Ва ошиқ мундоқ балонинг гирифтори ва мундоқ офатнинг беихтиёри, мундоқ тўфоннинг ғарики ва бу навъ соиканинг ҳариқи, мундоқ ғаддорнинг забуни ва мундоқ паризоднинг мафтун ва мундоқ девқирдорнинг мажнуни»[Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub (www.ziyouz.com kutubxonasi, 36 б.]. Демак, шоир ғазалларида маҳбубини Лайлига, ўзини Мажнун деб билади. Уларни талмиҳ қилар экан, ўзининг ҳам ғамзада кўнглини кўрсатади.

Шундай қилиб, Навоий лирикасида тасвирланган ҳар бир бадий деталнинг ўзига хос поетик вазифаси бордир. Жумладан, қуюн тасвирига ҳам муаллиф муайян бадий вазифа юклай олган. У асосан висолга ташна ошиқ қалбининг рамзий-мажозий ифодаси бўлиб келиши билан бирга, баъзи ўринларда шоирга сирдош, дўст тарзида ифода этилади. Яна шуни айтиш мумкинки, қуюннинг саҳро бўйлаб кезишида чек-чегара бўлмаганидек, ишқ туғёнлари ҳам ҳадсиз, чегара билмасдир. Бу тасвирида ана шундай Навоийга хос ишқий-фалсафий мушоҳадалар ҳам бадий маҳорат билан ёритилганки, улар шоирнинг беназир санъатидан, даҳо ва теран тафаккуридан намунадир.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – 622 б.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – 575 б.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – 526 б.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 528 б.
5. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. – Toshkent: Gʻ.Gʻulom, 2006.-317 b.
6. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub (www.ziyouz.com kutubxonasi, 89 б.)

НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ ЖИЗЗАХЛИК ШОИРЛАР ИЖОДИДА

Туропова Паризод Шавкат қизи,

*Жиззах давлат педагогика институти Ўзбек адабиёти ўқитиш методикаси
кафедраси ўқитувчиси; Ўзбекистон.*

Адабий–бадий ва тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, шеърят мулкининг султони Мир Алишер Навоий ижодидан таъсирланмаган, илҳомланмаган шоир ёки шоиранинг ўзи йўқ. Хусусан, Навоийнинг ҳаётбахш ва ҳайратомуз анъаналаридан файз топган шоирлар силсиласига Жиззах воҳаси намоёндалари ҳам киради. Навоийга издошликнинг шеърятдаги ифодаси Жиззах воҳаси шоирлари лирикасида, аввало, инсонни, ҳаётни улуғлаш, олижаноб фазилатларни тарғиб қилишда кўринади. Бу хусусият шоирнинг ижтимоий–фалсафий ва ишқий мавзулардаги қарашларида акс этади. Улар Навоий фикрларидан рағбатланар экан, оламни илоҳий (ҳақиқат) ва дунёвий (мажозий) англашга интилади ҳамда реал воқеълик ва инсонни тасвирлашга аҳамият бериши билан бирга ҳаёт ҳақидаги фалсафий қарашларини ҳам илгари суради. Уларни ҳеч иккиланмасдан Навоий мактаби вакиллари дейиш мумкин. Зотан «Махмур Коризий, Муаззамхон, Убайдулла Аламкаш... кабилар ижодида буюк Навоий анъаналарини давом эттирилганлигини кўрамыз»¹.

Жиззах адабий ҳаракатида етакчи ўрин тутган Убайдулла Исломуқул ўғли Аламкаш ҳам Навоий изидан борган, унинг ғазалларида олға сурилган ғоя ва фикрлардан ижодий фойдаланган ва уларни ривожлантирган, бир сўз билан айтганда ундан руҳий мадад олган. Масалан Алишер Навоийнинг:

*Хонақаҳда халқаи зикр ичра гавго қилди шайх,
Аҳли диллар нақди авқотини яғмо қилди шайх...
Бовужуди масху нодонлиғ мурид айлар учун,
Кўп ўзидин масху нодонроғни пайдо қилди шайх (109–бет),*
– ғазали Аламкашнинг:

*Демангиз силки машоҳийларни барпо қилди шайх,
Бал аларга ўт қўйиб, оламни расво қилди шайх...
Доми тазвирин ёйибдур, кўнгли эл сайдига банд,
Бас ажаб макру риёларни муҳайё қилди шайх (293–бет),*

– ғазалига ҳамоҳанг ёзилган. Кўриниб турибдики, «шайх» радифли ғазалда иккала ижодкорни ҳам қарашлари ўзаро муштарак бўлиб, дин пешвоси бўлишига қарамасдан, ислом динини, Қуръонни етарлича англаб етмаган, ўз манфаати йўлида ҳеч нимадан тоймайдиган, илмга ва сўзига амал қилмаган нодон, нияти холис бўлмаган шайхлар қаламга олинган. Навоийда, нодон мурид атрофида йиғиб, ўзидин нодонроғни пайдо қилган шайх ҳақида сўз борса, Аламкашда, домини тазвирин ёйган шайх, атрофига макру риёларни тўплагани қаламга олинади.

Навоий қўллаган усуллардан унумли фойдаланган Аламкаш у қўллаган сўзлардан фойдаланиб, фавқулодда ўзига хос образлар яратади. Қуйидаги ғазалда Навоийнинг лирик қаҳрамони ёр куйида, ҳажрида кўзига олам тор бузуғ маскан бўлиб кўриниб,

¹ Сувонкулов И. Сайдалиева Н. Шоира Муаззамхон. – Жиззах.: Сангзор, 2010. – Б.21

танасини юз яроларга айлаганини, ғамдан шам янлиғ ўлаётганда, тутуни қора тун каби уни чирмаб олаётгани айтилса:

*Ул малоҳат ганжи ҳажрида бузуг маскан менга,
Ўйладурким, жондин айру юз яролиқ тан менга...
Мен ўлармен ғамдину йиғлаб куюб бошимда шамъ,
Дудидин чирмаб қаро ҳар тун тутар шеван менга* (41–бет).

Аламкашда бу ҳолат ўзгача, яъни ёр ҳажрида эмас, балки замон, фалакдан озорланган лирик қаҳрамонни ҳожати, эҳтиёжи чиқмаган тириклик шаҳрида юргандан, ўлмакликни ўзига раво кўришлиги маҳорат билан қаламга олинади:

*Бу фалакдин ҳар замоне ўзга мотамдур менга,
Кўз ёшим ҳижрондин ҳар соате ямдур менга.
Ҳоҷатим ўлмас раво ҳаргиз тириклик шаҳрида,
Эҳтиёжим бал зиёд ўлмаклиги ҳамдур менга* (290–бет).

Кўриниб турибдики, Жиззах музофатининг ижодкорлари Навоийни ўзларига пири устоз деб билиб, унга увайс шогирд тушганлар. Мана шундай ижодкорлардан яна бири Муаззамхондир. «Зеро шоира қўлига қалам олиб ижод майдонига кириб келар экан, биринчи навбатда Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларни устоз деб билди. Муаззам шеърлари орасида Алишер Навоий ғазалларига назира тарзида яратилган шеърларнинг мавжудлиги ҳам шундан дарак беради. Масалан, шоиранинг:

*Эй сабо, жоним ҳалокин айла жононимга арз,
Ҳоли зоримни дегил, албатта султонимга арз* (210–бет).

- матлаъли ғазали Алишер Навоийнинг:

*Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт,
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимга айт,* (85–бет)

– мисралари билан бошланувчи ғазалига назира сифатида юзага келгандир¹.

Навоий лирикасидан чуқур таъсирланган, уни анъаналарини муносиб давом эттирган Муаззамхон ўз ғазалларида дунёвий ҳолатларни, мавжуд ҳаёт иллатларига қаратиб қаламга олади.

Навоийнинг:

*Оҳимни сарсар айлабон ашкимни тўфон айладинг,
Бу сарсару тўфон била оламни вайрон айладинг.
Бир дам юзин кўрган замон маҳрум этарга васлидин,
Эй йиғламоқ, зўр айлабон, эй ишқ, туғён айладинг* (383–бет),

– ғазалига ўхшатма тарзда ёзади. Муаззамхон:

*Эй фалак, мунча жафони манга эҳсон айладинг,
Ҳам хирад уйини буздинг, бесаранжом айладинг.
Кавкаби иқболимни идбора табдил айлабон,
Толеимни наҳс этиб, эл ичра бадном айладинг* (383–бет),

–дея ўз ҳаётидаги воқеаларни қоғозга туширади.

Шоира фикрича, инсон камолотга эришиши учун ўз нафсини бошқара олиши, унга бўйсунмаслиги, қаноатда бўлиши керак. Бунинг учун комил инсонлар – «яхшилар» суҳбатида бўлиш, ёмонлар – «адўлар»дан қочмоқ керак:

*Адўлардан қочиб узлат уйин тутмасам бўлмаз,
Ўзимни яхшиларнинг суҳбатига қоқмасам бўлмаз.
Бу нафси саркашининг доим ғалат йўлларида бошлайдур,
Қаноатдин югон солиб, жиловини тутмасам бўлмаз².*

Бу жиҳатдан ҳам Навоий каби улуғ устозларнинг ўлмас анъаналарини ижодий давом эттира олганлигини кўришимиз мумкин. Чунончи, ҳассос шоиранинг юқоридаги

¹ Қодирова М. Шоира Муаззамхон. – Т.: Фан, 1992. –Б.25

² Шодиев Э. Шоираҳои тоинқилоби Хужанд. –Душанбе: Ирфон, 1986. –Б. 16.

ғазалида буюк Алишер Навоий ижодида асосий ўрин тутган инсонпарварлик ғояларидан кучли таъсирлангани ва устознинг комил инсон тимсолини яратган қуйидаги машҳур рубоийсидаги теран ижтимоий–фалсафий фикр ва қарашларни ўзига хос тарзда ва мумтоз шеъриятнинг бксак талаб–мезонлари асосида поэтик мукамаллик билан давом эттирганлигига гувоҳ бўламиз:

Хўб эл била суҳбат тутубон хўб ўлғил,
Яхшини талаб қилғилу матлуб ўлғил,
Ширин сўз ила халққа марғуб ўлғил,
Юмшоқ де ҳадисингнию маҳбуб ўлғил¹.

Томчидан қуёш акс этганидек, Алишер Навоийнинг ҳамиша инсонларни комиликка бошлашдек олижаноб мақсади ва чуқур ҳаётий ғоя–фикрларни гўзал шаклда ифодалаш санъати ушбу мухтасар шеърисида ҳам яққол намоён.

Аламқаш, Муаззамхондан кейин адабий муҳитининг фаол аъзоларидан «Жўрахон Маҳзуний (таъкид бизники, П.Т) Навоий, Бобур, Машраб, Чархий, Ҳабибий яратган шеърят – бино яратишни орзу қилади. Ўзини эса Навоий, Бобур яратган шеърятнинг пештоғига қўнган бир кабутар деб билади. Битган ғазаллари ҳам Навоий, Бобур, Машраб ғазалларига ўхшаб кетади»².

Дарҳақиқат, Навоийнинг:
*Ё раб, ул ой ҳуснининг идрокин элга мубҳам эт,
Кўз била кўнглумни ул сирри хафига маҳрам эт...
Хотири савдои ар ул зулфдин ўзга ҳавас,
Қилса, ани зулфдек ошуфта ҳолу дарҳам эт* (98–бет),

– ғазалига Маҳзунийнинг «Харидор эт» ғазали ҳам шаклан ҳам маъно жиҳатдан яқин яратилганлигини кўриш мумкин:

*Шу гўзал жамолига, эй юрак, харидор эт,
Юзин кўрсатиб менга, бир бор базми дийдор эт...
Хоҳ қанот богласин ишқ, тоғдек юксалсин юрак,
Хоҳла, бўйнимга ўраб, унинг зулфини дор эт*³.

Навоийнинг лирик қаҳрамони Аллоҳга илтижо қилиб, ёрни ҳуснини олдида ақл–идроки ожиз қолганлигини, шу боис кўзигина эмас, кўнгли ҳам унга ошиқу беқарорлигини айтар экан, агар ундан ўзгани, бошқани қилса ҳавас, ўзини ёр зулфи қадар ошуфтаҳол бўлишга рози эканлигини баён этса, Маҳзунийнинг лирик қаҳрамони ўз юрагига мурожаат этади. Ёрни юзини кўриш унинг учун базми жамшиддан ҳам юқори эканлигини айтар экан, ишқ қанот қоқиб, тоғдек юксалса–да, ишқни бўйнига чирмаб, ёр зулфини ўзи учун дор бўлишига ҳам рози бўлганлигини тасвирини кўриш мумкин.

Энди, Навоийнинг «айладинг» радифли ғазали билан Маҳзунийнинг «айладинг» радифли ғазалида мутлоқо бошқа ҳолатни кузатамиз. Навоийда:

*Оҳимни сарсар айлабон ашкимни тўфон айладинг,
Бу сарсару тўфон била оламни вайрон айладинг.
Бир дам юзин кўрган замон маҳрум этарга васлидин,
Эй йиғламоқ, зўр айлабон, эй ашқ, тугён айладинг...
Ҳар қатра ашқим қонидин хирқамни айлаб доғ–доғ,
Жисмимда ҳар ердин нишон бир доғи ҳижрон айладинг* (383–бет).

Яъни: Муҳаббатимни кучайтириб, кўзимни тўфон айладинг, бу ишқнинг кучли тўфони билан оламни вайрон айладинг. Ёр бир дам юзини кўрар–кўрмас, васлини кўришдан маҳрум этаркан, ошиқнинг йиғисининг зўридан кўз ёш тугёнга айланиб,

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд. (нашрга тайёрловчи: Латиф Халилов).–Т.: Ғулом номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2011. –Б.212

² Бойназаров Ф. Сўз боши // Жўрахон Маҳзуний. Тонг навоси. –Жиззах.: Sangzor, –Б.6.

³ Жўрахон Маҳзуний. Тонг навоси. –Жиззах.: Sangzor, –Б.34.

натижада кўз ёши қонидан кийган чопони доғ бўлгани, жисмини ҳар еридан эса ҳижрон доғи ҳосил бўлганлиги куйланса, Маҳзунийда эса бу ҳолатнинг акси қаламга олинади:

*Зулфинг анбарин тараб, кўнглимни ёз айладинг,
Ҳолим ноз этмай сўраб, бахт сарафроз айладинг.
Лаъли лаб берса ҳаёт, камон қошинг олар жон,
Не мурувват бу–мени ҳурмат эъзоз айладинг...
Сарв қаддинг билан бут бўлди даврон жамоли,
Меҳринг туфайли мени бахтга дамсоз айладинг.*

Яъни: Ёр хушбўй қора сочларингни тараб, кўнглимни ёз, яъни обод айладинг, яна ноз қилмай ҳолимни сўраб бахтимни юксак, улуғвор айладинг. Қизил лабинг ҳаёт берса, камон қошларинг жон олгудек, лекин сен менга мурувват айлаб, мени ҳурмат эъзоз қилдинг. Тик қоматинг ила бутун бўлди васли жамолинг, меҳринг туфайли мени бахтга дўст айладинг, – дейди.

Кўриниб турибдики, адабиётдаги бу ворислик анъанаси бугунда ҳам давом этиб келмоқда ва яна асрлар оша давом этади, – деб ўйлаймиз. Бинобарин, ўзбек адабиёти, хусусан шеърляти, дунё адабиётининг ажрамас таркибий кисми сифатида, ворисийлик ва адабий анъаналар намоён этган бадиий–эстетик тамойилларга суяниб ривожланди. Лекин, шоирликнинг биринчи ўзига хос белгиси сўз шоир талқинида янги маъно улашиш экан, юқорида биз буни Маҳзуний ижодида кўрдик.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, анъана ва ворислик барча адабий муҳитларда бўлганидек, Жиззахлик Муаззамхон, Убайдулла Аламқаш, Жўрахон Маҳзуний ижодида ўз тажассумини топган. Улар ўз ижодлари билан Навоийнинг муносиб вориси эканликларини кўрсатишган, деб ҳисоблаш мумкин.

АДАБИЙ ТАЪСИР ВА ИЗДОШЛИК (НАВОИЙ ВА АМИРИЙ ШЕЪРИЯТИ МИСОЛИДА)

Қобилова Зебо Бакировна,

филология фанлари номзоди, Қўқон давлат педагогика институти Ўзбек тили ва адабиёти факультети декани; Ўзбекистон.

Алишер Навоийни ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ҳодиса бўлган Қўқон адабий муҳитининг том маънодаги ғоявий раҳнамоси десак, сира муболаға қилмаган бўламиз. Шоҳ ва шоир Умархон Амирий бошчилигидаги бу муҳитнинг юзга яқин намояндаларидан бирортасининг ижодини Алишер Навоийнинг бой ва серқирра меросининг самарали таъсиридан айри ҳолда тасаввур қилиш қийин. Адабиётшунос Абдурауф Фитратнинг ҳақили равишда қайд этишича: «Қўқон хони Умархон теграсида йиғилган шоирларнинг ҳаммалари Навоийнинг содиқ шогирдлари бўлиб қолдилар»¹. Шоира Дилшод ҳам «Тарихи муҳожирон» («Муҳожирлар тарихи») асарида Қўқон адабий муҳити намоянлари хусусида фикр юритар экан, «Ижод йўлида аксар табъ эгалари буюк амир ва адабиёт шоҳи Навоий ғазалларини ўргандилар»², – деб маълумот берган эди.

¹ Фитрат А. Танланган асарлар. II жилд (Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев). - Т.: Маънавият, 2006. - Б. 175.

² Дилшод. Тарихи муҳожирон / Дилшод. Анбар отин. Ўзбек шоирлари баёзи (Тузувчи М.Қодирова). - Т.: Фан, 1994. - Б. 85.

Таникли рус шарқшуноси А.Н.Самойлович: «Мен Навоий билан янги давр ижодкорлари, Хива ва Қўқон адабий муҳити вакиллари орасида унинг замондошлари Бобур ва Ҳусайнийга нисбатан ҳамоҳанглик кучлилигини англадим»¹, – деб ёзади. Айни жиҳатдан, «Алишер Навоий ва Қўқон адабий муҳити» ўзбек адабиётшунослигининг ҳар томонлама кенг ва чуқур ўрганилишини кутиб турган муҳим ва йирик мавзуларидан бири ҳисобланади. Навоий шахсияти ва шеъриятининг Амирий ижодига таъсири ана шу катта мавзунинг асосий бир қисмидир.

Амирий Алишер Навоий ғазалларига татаббулар қилиб, тахмислар боғлабгина қолмай, истеъдодли шогирд сифатида устоз сўз санъаткори асарларидан таъсирланиб, унинг йўлида қатор ғазал ва байтлар яратган, кўнглида акс садо бериб илҳомлантирган фикрларини давом эттирган ва ривожлантирган, у қўллаган тимсолу ташбеҳларнинг янгидан-янги қирраларини очган. Айтайлик, Алишер Навоий машҳур бир байтида маъшуқанинг ошиқ аҳволини сўрамаслигига азбаройи ширинлигидан унинг лаблари бир-бирига ёпишиб қолганлигини сабаб қилиб кўрсатади:

*Ёр оғиз очмасқа дардим сўрғали топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ёнушмишлар магар ул икки лаб*².

Мазкур байт ҳусни таълил санъати асосида яратилган. Бу санъат бирор нарса ёки ҳодисага ғайривоқеий, лекин шоирона сабаб келтиришдан иборат³. Байтда маъшуқанинг ошиқ аҳволини сўрамаслигининг асосий сабаби лабларининг ширинлигидан бир бирига ёпишиб қолганлигидир, деган мазмун англашилади.

Амирий ижодида айни шу мазмундаги тўртта байт мавжудлигини кўрамиз:

*Сўз демак чоғида бир-бирга ёпишса, бок эмас –
Ким, чучуклик айламини лаъли шакарборингни банд*⁴.

* * *

*Сўрамассан зор ҳолимким, чучуклик айлади
Бир-бирига ул икки лаъли шакарборингни банд (I, 74).*

* * *

*Не учун бир-бирга ёнушмуш такаллум чоғида,
Сўзидек гар бўлмаса лаъли шакарбори чучук (I, 159).*

* * *

*Ёпишмиш бир-бирига сўзламакда,
Дудогинг баски шириндур шакардек (I, 174).*

Биринчи байтнинг мазмуни: «Шакар лабинг ширинлигидан сўзга оғиз очганида бир-бирига ёпишиб қолса, ажаб эмас».

Иккинчи байтнинг мазмуни: «Менинг зор ҳолимни сўрамаслигининг сабаби шакарга йўғрилган икки лабинг ширинлигидан бир-бирига ёпишиб қолган».

Учинчи байтнинг мазмуни: «Агарда шакар лабинг сўзинг каби ширин бўлмаса, нега гапирган чоғингда бир-бирига ёпишиб қолади?»

Тўртинчи байтнинг мазмуни: «Дудогинг шакардай ширинлиги учун ҳам сўзлаётган чоғингда бир-бирига ёпишиб қолади».

Маълум бўладики, устоз шоирнинг мазкур байти шогирд ижодкорга ниҳоятда маъқул келган ва айни мазмунда бир неча байт ижод қилиб, ушбу гўзал ва бетакрор ташбеҳни изоҳлаш, унинг янгидан-янги қирраларини очишга ҳаракат қилган.

¹ Самойлович А.Н. Турецкие этюды. – РНБ., Ф.671, ед.хр.100.-872лл.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. II жилд. – Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б. 50. Навоий шеърларидан келтирилган барча кўчирмалар айни нашрдан олиниб, жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

³ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. -Б. 59.

⁴ Амирий. Девон. I. Ўзбекча шеърлар (Нашрга тайёрловчилар А.Мадаминов, Э.Очилов, З.Қобилова, О.Давлатов). - Т.: Tamaddun, 2017.– Б. 73. Шоир асарларидан иқтибослар шу нашрдан олиниб, жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

«Адабиёт – сўз санъати. Шоир – санъаткор. Санъат ва санъаткордан, аввало, нима талаб қилинади? Образли тасвир маҳорати. Поэтик тасвирда ўзига хослик ва янгиликка эришилмаса, шеърхоннинг кўнглига йўл очиш, фикр-туйғуларини янгилаш қуруқ даъволигича қолаверади. Сўз ва тасвир гўзаллигининг биринчи шарти руҳни завқлантириш, маъно ва моҳиятни руҳоний идрок объектига айлантира боришдир»¹.

Навоийнинг инсоннинг туғма табиатини минг бир тарбия билан ҳам ўзгартириб бўлмаслиги ҳақидаги машҳур қитъаси бор. «Нокас киши бўлмасликда ва ножинс киши жинси бўлмасликда» деб номланган мазкур қитъасида кўпни кўрган донишманд шоир «Нокасу ножинс қавмини одам бўлсин деб беҳуда заҳмат чекмаки, касофат олами сира покиза бўлиб қолмайди. Зеро, кучук билан ҳўтикка ҳар қанча тарбия бергани билан улғайиб уларнинг бири ит бўлади-ю, бошқаси эшак» дейди:

*Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон,
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами –
Ким, кучук бирла ҳўдукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами (II, 698).*

Бу теран ҳаётий ҳақиқатга асосланган ҳикмат даражасидаги қитъа кўплаб қалам аҳлига таъсир кўрсатган. Жумладан, Амирийнинг мана бу байтида эса ушбу мавзунинг мутлақо янги талқинини кўрамиз:

*Тарбият қилгон била ноасл бўлмас одамий,
Ипни юз алвон била ранг этса, бўлмасдур ипак (I, 202).*

«Тарбия қилган билан ноасл кимса сира одам бўлмайди, чунки ипни юз рангга бўяган билан у ипакка айланиб қолмайди».

Маълумки, адабиётнинг асосида образлилик ётади. Образлиликка асосланмаган матннинг оддий гапдан фарқи йўқ. Бадий матн ўзининг образлилиги билан гўзаллик ва таъсирчанлик касб этади. Таниқли шоир Абдулла Орипов образлиликни содда қилиб, мана бундай тушунтирган эди: «Масалан, бир нарсани оддий қилиб баён қилсангиз, дарров эсдан чиқиб кетади. Нимагадир ўхшатиб, қиёс қилиб гапирилганда эса эсда қолади»².

Диққат қилинса, тубан табиатни тарбия ўзгартиролмайди деган фикр ҳар бир шоирда ўзига хос образли тарзда ўзининг бетақрор ифодасини топган. Навоий нокас ва ножинс кимсанинг тарбия қилган билан одам бўлмаслигини кучук билан ҳўтиқни ҳар қанча тарбия қилса, охир-оқибат ит ва эшак бўлиши ҳақидаги ҳақиқат билан далиллайди. Амирий эса ноаслнинг тарбия билан одам бўлмаслигини минг бир хил рангга бўяган билан ип ипакка айланиб қолмаганлиги билан қиёслайди.

Кўриниб турганидек, бу шоирларнинг ўз фикрларини тасдиқлаш мақсадида келтирган қиёс ва далиллари шеърини матнларнинг таъсирчанлигини кучайтириш учун хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Четиндоғ Ю. Алишер Навоий (А.Ҳайит таржимаси). – Т.: Муҳаррир, 2013.
2. Фитрат А. Танланган асарлар. II жилд (Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев). – Т.: Маънавият, 2006.
3. Дилшод. Тарихи муҳожирон / Дилшод. Анбар отин. Ўзбек шоирлари баёзи (Тузувчи М.Қодирова). – Т.: Фан, 1994.
4. Самойлович А.Н. Турецкие этюды. – РНБ., Ф.671, ед.хр.100.-872лл.
5. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. II жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
6. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.
7. Амирий. Девон. I. Ўзбекча шеърлар (Нашрга тайёрловчилар А.Мадаминов, Э.Очилов, З.Қобилова, О.Давлатов). – Т.: Tamaddun, 2017.

¹ Ҳаққул И.Тақдир ва тафаккур. – Т.: Шарқ, 2007. – Б. 287.

² Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 4-жилд (Киносценарий, мақолалар, суҳбатлар, хотиралар, қайдлар). – Т.: Адабиёт ва санъат, 2001. – Б. 169.

8. Ҳаққул И.Такдир ва тафаккур. – Т.: Шарқ, 2007. – Б. 287.
9. Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 4-жилд (Киносценарий, мақолалар, суҳбатлар, хотиралар, қайдлар). – Т.: Адабиёт ва санъат, 2001.

НАВОИЙ ҒАЗАЛИДА МАЙ ТУШУНЧАСИ

Мусаев Файзулло Оманович,

*Тошкент давлат шарқшунослик университети Араб филологияси кафедраси
ўқитувчиси; Ўзбекистон.*

Ислом оламида шариат ҳукми билан ҳаром қилинган хамр (маст қилувчи ичимлик) нима учун йўқ бўлмади?! Аксинча, деярли барча мусулмон шоирлар ижодида ўз табиати ва мавқега нисбатан лозим ва лойиқ бўлганидан, ҳар ҳолда, ортиқроқ мақому манзилатларда куйланди?! Куйланди-ю, лекин ўз гирифтोरини бмаломатларга қўйди. Тўғри, турли сабаблар билан юзага келувчи кишилар маломатидан, одатда, ҳеч ким омон қолмайди, жумладан, ошиқлар ва, айниқса, майхўрлар. Бу маломатдан омон қолиши учун у, Навоий таъбирича, май жомини юзига доимо қалқон қилиши керак ва бу май шу қадар қизил бўлиши керакки, ўз бўстонини суғорур маҳалда деҳқон ўша майдан бир томчисини сувга қўшиб юборса, эккан сариқ гули қизил бўлиб чиқсин:

Бу фасл ичра маломат тошидин солим бирав қолгай,

Ки чеккай май симурмоқда юзига жоми қалқонин.

Майким, оташин чиққай сариқ гуллар, агар деҳқон

Томузса қатрайи ондин суворур чоғда бўстонин.

Лекин бундай май борми, бўлиши мумкинми? Бўлса қаерда?.. Кишини ўзига ром этиб, маст қилувчи омил, аввало, фақат хамргина эмас, қолаверса, ишқ ва севги омилнинг шавқу завқи ҳам майникидан ортиқ бўлса бор, аммо ундан кам эмас. Шу сабабли

Ишқ аро юз минг маломат ўқиға бўлдум нишон...

Майи ишқ чун Навоийни жаҳонда қилди расво,

Бу қадахни, дўстлар, эмди онинг қошидин олинг.

дея шикоят қилган шоир бошқа ўринда:

Ошиқ бўлурда билмадим, мен нотаवону хастаким,

Ҳажр ўлса ғам куйдургуси, васл ўлса ёр ўлтургуси.

деб зорланади ва излана-излана бошқа ўринда

Жон баса қилдим фидо, оромижоне топмадим...

Деса, яна бир ўринда ҳафсаласи пир бўлган шоир:

Бир камон абрўда тузлукдин нишоне топмадим

дейди. Ниҳоят, умидини узмаган шоир, маъшуқи ҳақиқийни- ДИЛДОР МАЪБУДини топади:

Мени бир нома бирла дилбарим ёд этмади ҳаргиз,

Қулин қайғудин ул хат бирла озод этмади ҳаргиз¹.

¹ Қиёсланг: «Сен ахир шоҳи жаҳоним, мен қулингман не илож». (Э.Воҳидов)

Ошиқ кўнгил энди Ҳофиз каби¹ ўша ДИЛДОРидан бир лаҳза ҳам ғофил бўлмасликни ўзига шиор этади ва бу йўлда жаҳондан кечади:

*Десанг, Навоий, жон аро маҳбуб ўлғай жилвагар,
Аввал кўнгил кўзгусидин маҳв айла нақши мосиво (ундан ўзга орзу)*

ва, керак бўлса, жонини миннатдорлик ила тақдим қилишга тайёр:

*Васли аро гар ўлтурур, жонимга юз минг шукр эрур,
Чун қолсам ондин бир замон, ҳижрони зор ўлтургуси...*

Ишқ майи шавку-завқидан мастдек кўринган шоир маломатчиларга қарата:

*Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй (инкор) этма бу майхона аҳлин, зоҳидо...*

дея ишқ майининг васфу таърифини Ҳазоинул маъонийнинг биринчи ғазалида қуйидагича баён этади:

**Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-худо,
Ёр аксин майда кўр, деб жомдин чиқти садо.**

*Косадаги қуёш аксидан тўғри йўл кўрсатувчи нурлар чиқди
Ёринг жамолини кўрмоқчи бўлсанг, уни ишқинг майида кўр, деб дил
жомидин садо чиқти.*

**Ғайр нақшидин кўнгул жомиди бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.**

*Агар ҳар қандай ўзга орзудан кўнгул жомиди ғам занги қоладиган бўлса,
ваҳдат майи (ёр билан бирга бўлиш ишқи)дек ўша ғамни аритувчи нарсаси йўқ.*

Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,

Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо.

*Нақадар яхши ул ишқ майиким, унинг идиши ишқдан эзилган бир синиқ
кўнгил бўлса,*

*Ўша майга идиш бўлган дил жоми ўзида жаҳонни кўрсата оладиган бўлади,
уни ичган гадо эса Жамшидга айланади.*

Жому май гар бўйладур, ул жом учун қилмоқ бўлур

Кўнгил жоми ва ишқ майи агар бундай бўлса, ул жом учун қилса бўлур

Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй муғбача,

Жоми май тутсанг мени девонадин қил ибтидо.

*Бу майхонада ақли расоларни аҳли расво қилиш учун, эй, май улашувчи йиғишча,
Жоми май тутсанг, мен - девонадан бошла.*

Токи ул майдин кўнгул жомиди бўлғач жилвагар

Чехрайи мақсуд, маҳв ўлғай ҳамул дам моадо.

Токи мақсуд чехраси² кўнгил жомидидаги ўша майда

Кўриниб, жилва қилгач, ундан бошқа орзу қолмайди: ўз ўзидан йўқ бўлади.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,

Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо,

Дилдаги ишқ аро шундай бир васл бирлиги насиб бўладики,

¹ حضورى كر همى خواهي از او غافل مشو حافظ متى ما تلق من تهوى دع الدنيا وأهلها Ҳофиз Шерозий девони. 1- ғазалининг охирига байти: «Ҳузуре гар сен истарсан, ундан ғофил бўлма, Ҳофиз,

Учратганда суюқлингни, қўй дунёни ва кеч ундан!».

² Мақсуд чехраси: «Қани энди, бир кўрсам эди», -деб орзу қилинган Ёр (суфий ошиқ учун Аллоҳ таолонинг) чехраси, жамоли.

(«сен»-«мен»лик тугаб), жом (дил), май (ишқ) демоқчи бўлган кишига фақат «у»¹ дейишигина қолади.

**Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо...**

*Сен ўйлаганингдан бошқа майкоса, бошқа май ҳам бор бу дунёда, эй зоҳид,
Билмасдан бундай майхона кишиларини инкор этиб, ярамасга чиқарма!*

Ташналаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин

«Ишрабу ё айюҳал-атишон» (Ичинглар, эй ташиналар) келур ҳар дам нидо².

Ҳазрат Алишер Навоий ўзининг ушбу ғазалини Ҳофиз Шерозий каби арабча сатр билан бошлаб, арабча сатр билан тугатган³.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. МАТ. I том. «Бадойиъ ул-бидоя», девон. Тошкент. 1983.
2. II том. «Наводир ун-нихоя», девон
3. III том. «Ғаройиб ус-сиғар», девон.
4. IV том. «Наводир уш-шабоб», девон.
5. V том. «Бадойиъ ул-васат», девон.
6. VI том. «Фавойид ул-кибар», девон.
7. Ҳофиз Шерозий девони.

ALISHER NAVOIY TARJI'BANDINING POETIK XUSUSIYATLARI

Kazakbayeva Dilrabo Jalolovna,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi; O'zbekiston.

Navoiyning «Navodirush-shabob» devoniga kiritilgan tarji'bandi yigitlik davriga mansub. To'qqiz banddan iborat bu asarda shoir jahon-borliq haqidagi falsafiy fikrlarini badiiy shaklda ifodalaydi.

Tarji'band quyidagicha boshlanadi:

Jahon qasrig'adur suv uzra bunyod,

Chu yo'q bunyodi, ondin bo'lmag'il shod.

Bu jahon qasri suv ustiga qurilgan, ya'ni, omonatdir. Bu dunyo go'zalliklaridan, rohatlaridan shod bo'lmagin. Muallif bu jahon suv ustiga bunyod etilgan, deya o'z fikrini aytadi va bu suv ustidagi bunyodlik yo'q-omonatdir, deya o'z fikrlaridan yana qaytib **ruju'** san'atini vujudga keltiradi. Bu qasr haqiqiy qasr emas, qusurli qasrdir. Bu foni dunyo dengizi sayyod, ya'ni ovchidir. Bu sayyod tiriklik qushlariga dom qo'ygandir. U loladan to'n kiyib ko'zni qamashtirib, jallod kabi tig' tortadi. U parivash dilbar kabidir, odamzod uning jabridan qutulolmaydi.

¹ «у» сўзи арабчада «хува» бўлиб, ёлғиз талаффуз этилганида ундан «хув» гина қолади. Суфийларнинг зикр ҳалқаси жазавасидаги «хув», «хув»си шуни англатса керак.

² Алишер Навоий. Ҳазинул маъоний. Ғаройбус сиғар. 1- ғазал.

³ ألا يا أيها الساقى أدر كاساً وناولها... متى ما تلقى من تهوى دع الدنيا وأهلها Ҳофиз Шерозий девони 1- ғазалининг арабча боши ва охири.

Visoli ko‘z yumub-ochquncha oxir

Firoqi ko‘z ochib-yumg‘uncha barbod.

Uning visoli ham, firoqi ham ko‘z – yumib ochgunchadir. Yuqoridagi baytda **zulqavofi’** san’atini ko‘ramiz. Baytdagi **visoli-firoqi, ko‘z-ko‘z, yumub-ochib, ochquncha-yumg‘uncha** so‘zlari qofiyadosh bo‘lib kelmoqda. Bayt misralarida uch va undan ortiq so‘zning qofiyadosh bo‘lib kelishi zulqavofe’ san’ati sanaladi. Bu san’atga yetuk ijodkorlarga murojaat etishgan. Navoiyning ayniqsa «Xamsa» dostonlarida bu san’atning go‘zal namunalarini uchratishimiz mumkin. Ko‘ngil qo‘ymagin unga, boqiy emasdur. Shoirning fikricha, Allohdan boshqa hamma narsa bebaqo. Jahon ra’nosida ham baqo yo‘q. Shuning uchun ham haq yo‘liga kirganlar, jahon ra’nosidan voz kechganlardir. Tarji’bandning har bir band oxirida takrorlanuvchi vosita bayti quyidagicha:

Baqosizdur jahon ra’nosi, valloh,

Jahon ra’nosi yo‘qkim, mosivalloh.

Jahon ra’nosi, ya’ni hayotdagi go‘zal haqiqiy mahbub bo‘la olmaydi. Chunki u eng avvalo nafsoniy intilishlar bilan bog‘liq. Ikkinchidan, u odamni moddiy dunyoga bog‘lab qo‘yadi. Uchinchidan, unga bog‘lanish haqiqiy Mahbubdan chalg‘ishga sabab bo‘ladi. Pok insonning sevgilisi esa haqiqiy mahbub bo‘lishi kerak. Navoiy inson uchun haqiqiy mahbub Alloh ekanligini ta’kidlab, kim shunga umid qilsa va intilsa uning baxti, omadi o‘shadir deydi.

Agar so‘zlarimga ishonmasang, qasamyod qilamanki: jahon ra’nosi boqiy emasdur, Allohdan bo‘lak bebaho narsa yo‘qdur. Takrorlanuvchi tarji’ baytida ham ruju’ san’atini ilg‘aymiz.

Tarji’bandning ikkinchi bandi esa quyidagicha mazmunga ega: Jahonning shakli aylanadir, unga baqo bo‘lish muyassar bo‘lmagay. U fano dashtida esgan shamolga, sarobga o‘xshaydi. Bu fano dashtida yurgan odamning g‘ofilligi muqarrardir. Chunki uni qaro tuproq aro yel sovuradi, boshdan oyoq zulmat ichra bo‘lishi tayindur.

Bu zulmat ichra bir suv hasratida

Halok aylar agar bo‘lsun Sikandar.

Chekar go‘r ichra oxir gar jahonni

Kishi Bahromdek qilsun musaxxar.

Bu zulmat ichra bir suv hasratida (bu yerda suv-bebaqo dunyo ramzi) hattoki, Iskandar ham halok bo‘lgan. Hattoki, jahon ra’nosi Bahromni ham bo‘ysundirgan, deya «Xamsa» dostonlari qahramonlarini keltirish orqali **talmeh san’atiga** murojaat qilmoqda. Bu g‘aribning pandini o‘zingga malol olmagin: jahon ra’nosi o‘tkinchidir, Allohdan o‘zga jahon ra’nosi yo‘qdur.

Tarji’bandning to‘rtinchi bandida bog‘ va undagi lolayu gullar ramziy ma’noda muallif tomonidan harakatga keltiriladi. Navoiy bog‘ va gul ramzlari orqali dunyoi dunning foniyligiga ishora qiladi. Xazon ayyomidagi bog‘ tasvirini chizadi:

Ko‘rub nargisni savsan g‘unchasidin,

Chekar oning ko‘zi qasdig‘a barmog‘.

Taaddi birla nasrin yafrog‘idin

Yasar gul chehrasin yirtarg‘a tirnog‘.

Xazon bedodidin yel sa‘yi birla

Sochar shamshodu gul boshig‘a tufrog‘

Xazon paytidagi bog‘ tasvirida nargis, savsan, nasrin, shamshod kabi gullarning xazonrezgi vaqtidagi holatini jonlantiradi. Xazon yaproqlari nasrin gulining chehrasini tirnayotganligini, savsanning g‘unchasiga barmoq suqayotganligini, xazon yeli sabab tuproq aralash shamshod gul boshiga sochilayotganligini ramziy ifodalar ila tasvirlab **tashhis (jonlantirish)ning** ajoyib namunasini aks ettiradi.

Beshinchi band so‘fiyona xarakterga ega. Ya’ni, jahon ra’nosini dunyo lazzatlaridan kechgan so‘fiylar rad etadi.

*Agar hikmatda ul miqdor bo'lkim
O'qusun Bu Ali ollinda abjad.
Vagar bo'lsang fasohat ichra nav'e,
Ki nazming aylagay Hassoni behad.*

Sino kabi olimga abjad hisobini o'qitmoqqa o'xshaydi, agarki sen jahon ra'nosiga shaydo bo'lmasang, sening ash'oring Hasan(Basriy)ni behush qiladi, Qorun xizimatingda bosh egadi, Rustami doston qarshingda ta'zim qiladi, Iskandardek buyuk devor qurasan, Farqad (Qutb yulduzi yonidagi ikki yorug' yulduzning biri K.D.) sening tojingga bezak bo'lib qo'nadi.

Tarji'bandning oltinchi bandida falsafiylik yetakchilik qiladi. Navoiy yozadiki, bu dunyoda har bir inson yo'lovchi. Har bir yo'lovchining yo'lida bir tugun bor. Agar bu tugunlarni yechmoqni istasang, ularga bog'lanib qolma. Bu tugun totli bo'lib ko'rinadi, holbuki, u shakarqand emas, balki zaharqanddir.

*Topib lazzatkim, aylarsen tabassum,
Erur ul zaharxand, ermas shakarxand.*

Ma'lumki, inson mavjudotlar ichra onglisi. Unga aql-zakovat, ilm-salohiyat, irfon, ma'rifat ato etilgan. Navoiy keyingi baytlarda yuqoridagi fikrlarga ishora qiladi:

*G'araz irfon ekandurkim, adamdin
Seni mavjud aylabdur xudovand.*

Ya'nikim, senga avvaldan irfon ato etilgan ekanmi, sen uni ezgu maqsadlar yo'lida qo'llagin. Xudovandni tanidingmi, jahon johiliga mahbub bo'lmagin, ilmlaring ila Allohdan bo'lak iloh yo'qligini isbotlagin.

Tarji'bandning yettinchi bandida jahon jomi to'g'risida so'z boradi. Jahon jomi to'la zahri qotildir. Agarki, kim oqil kishi bo'lsa, bu zahri qotilga mayl bildirmaydi.

*Jahon jomi to'ladur zahri qotil,
Anga mayl aylamas kim bo'lsa oqil.*

Bu zahri qotilni ichgan kimsada hirsga moyillik vujudga keladi va bu kimsa hirs zoyilni ichgan hisoblanadi. Yuz ming kishilar shu zahri qotilni ichmak bilan mashg'uldirlar, yana yuz ming kishi bu zaharni ichmakka moyilligi bor, yana yuz ming kishini har kuni g'ariblikka dohil qiladi. Bu zahardan elni faqatgina piri komil qutqargay. Mening pandimga quloq solmasdan, jahonni sevding, barcha sarmoyangni barbod qilding, endi pushaymon bo'lmog'ingdan ne hosil?! Ey majnuni g'ofil banda, yodingda yo'qmi? Men senga yuz qatla dedim:

*Baqosizdur jahon ra'nosi, valloh,
Jahon ra'nosi yo'qkim, mosivalloh.*

Tarji'bandning sakkizinchi bandida Navoiy majoziy ma'noda ma'shuqani jahonga qiyoslaydi:

*Yiroq bo'l, ey ko'ngul, ul dilrabodin,
Ki sensen shisha, oning ko'ngli xora.*

Ya'nikim, ey birodari aziz, bu jahondan yiroq bo'lgil, u judayam shafqatsiz, uning ko'ngli xora(qattiq, metin qoyatosh K.D.), u seni ayamaydi, u ayovsiz seni jazolaydi. Bizga ma'lumki, tashbeh san'atining bir necha turlari bor. Baytdagi o'xshatish tashbehning «**tashbehi muyaqqat**» turiga mansub. Bu holda o'xshatish mushabbih va mushabbihun bihdan tashkil topgan bo'ladi. Mushabbih- nimaga o'xshagan bo'lsa, o'sha narsadir. Mushabbihun bih esanimaga o'xshatilgan bo'lsa, o'sha tushunchadir. Baytdagi Ki sensen shisha, oning ko'ngli xora misrasida mushabbih - lirik qahramonning o'zi ya'ni, «sensen» so'zi va «ko'ngli» so'zlari bo'lsa, mushabbihun bih – «shisha» va «xora» so'zlaridir. Tashbehi muyaqqat boshqa tashbehlardan o'xshatish belgisining kuchliligi bilan ajralib turadi. Yuqorida shunday holatni kuzatishimiz mumkin.

Tarji'bandning oxirigi to'qqizinchi bandida Navoiy shunday fikrlarni bildiradi: bu hayot haq va haqsizliklardan, oq-u qora ranglardan iborat.

Tiriklik mazra'i qasdig'a har oy

*Ayon aylab yangi oy shaklidan dos.
Emas qon, bodadurkim, behud aylab
Yiqarg'a elni qilmish charxdin kos.*

Sen bu tiriklik ekinzorida yangi oy shaklidagi yaxshilik urug'larini ekin. Bodai la'lni sog'inmagin, u ulusning qoniga o'xshaydi, qon to'kkan odamning ko'nglida esa shayton vasvasasi bordir.

Navoiy tarji'band uchun aruzning hazaji musaddasi mahzuf va hazaji musaddasi maqsur vaznlarini tanladi. **Ruknlari va chizmasi:**

Hazaji	musaddasi	mahzuf
mafoiylun	mafoiylun	faulun
V - - -	V - - -	V - -
Hazaji	musaddasi	maqsur
mafoiylun	mafoiylun	mafoiyl
V - - -	V - - -	V - ~

Birinchi, to'rtinchi, beshinchi, to'qqizinchi bandlari murdof qofiyali bandlardir. Ikkinchi band mujarrad qofiyada qofiyalangan. Uchinchi, yettinchi bandlar muassas(ta'xisli) qofiyada. Oltinchi band esa, muqayyad qofiyalidir. Tarje'bandning barcha bandlarida radif qo'llanmagan.

Bu tarji'band falsafiy mulohazalarning ifodasigina emas, unda shoirning borliq mohiyati haqidagi mulohazalari hayot haqidagi achchiq o'kinishlari bilan qo'shilgan holda, dardli bir ohangda tasvirlanadi. Biroq shoirning bunday maqsadi falsafiy ruhidagi mulohazalar zamiriga singib ketgan bo'lib, har bir she'rda turlicha ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, Alisher Navoiyning yuqoridagi ikkinchi tarji'bandi sof falsafiy mazmunga egadir. Shuning uchun bu tarje'bandni adabiy-falsafiy asar deya e'tirof etishimiz mumkin. Eng e'tiborli tomoni shundaki, Navoiyning bu tarji'bandi boshqa tarji'bandlaridan har bir bandining **maqta'si** «jahon» so'zi bilan boshlanishi bilan farqlanib turadi. Demak, tarje'band to'qqiz band bo'lsa, har bir bandining boshlanma bayti noan'anaviy bir xil so'z boshlanmasiga ega. Bu har bir banddagi boshlanma bayt mazmuni bir xil degani emas. Har bir band maqta'sining mazmuni, ifodasi, o'zga – o'zgadir. Buni biz yuqoridagi tahlillar orqali ham ko'rishimiz mumkin. Navoiy bu o'ziga xosligi bilan tarji'band janrini mukammal taraqqiyot bosqichiga ko'tardi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. –Toshkent, 2012.
2. D. Yusupova. O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri). O'quv qo'llanma. – Toshkent, TAMADDUN, 2016.
3. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent, TAMADDUN, 2018.
4. Orzibekov R. O'zbek lirik she'riyati janrlari. –Toshkent, Fan, 2006.
5. Qayumov A. Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash'orlar. –Toshkent, «MUMTOZ SO'Z», 2011.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ЛИСОНУТ ТАЙР АСАРИДА МЕЪРОЖ ТАСВИРИ

Турдиев Жаҳонгир Зафариддин ўғли,

*Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети Адабий манбашунослик ва
матншунослик кафедраси таянч докторанти; Ўзбекистон.*

Дунё адабиётида Алишер Навоий ҳазратларининг барча асарлари тарбиявий жиҳатдан салмоқлидир. Унинг барча фаолияти, айниқса адабий ижоди миллатнинг салоҳиятини таъминлаш, уни тўғри йўлга йўллашга қаратилган.

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди Аллоҳга иймон келтирган, Қуръони Каримдаги ҳар бир оятни муқаддас деб билган, нақшбандия тариқатини қабул қилган шоир ва мутафвқкирнинг ҳаёти ва ижодидир. Унинг ижоди моҳиятини англаб етмоқ учун киши дин тарихини яхши билиши, Қуръони Каримни ўқиб, маъносини англайдиган бўлиши керак.

Алишер Навоийнинг асарлари Ислом таълимоти ва фалсафаси билан тўла йўғрилгандир. Бошқача қилиб айтганда, улар ўз даврининг диний-фалсафий китоблари бўлган. Агар синчиклаб қаралса, у кишининг деярли барча асарларида оят-ҳадисларнинг, айниқса Ислом тасаввуфининг, исломий ҳикматнинг ифори шундоққина уфуриб туради. Фақат уни туйиш, ҳис этиш учун кишининг шуури, зуҳни соғлом ва сезгир бўлиши керак, холос¹.

Алишер Навоийни замондошлари кўпинча Низомиддин Мир Алишер, деб тилга олишар эди. «Низомиддин» – диннинг низоми, «мир» эса амир деганидир. Академик Алийбег Рустамий бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Ҳазрат-и Навоийнинг диёнати ҳамма замон, ҳамма маконнинг халқлари, айниқса мусулмонлар учун яхши ўрнақдир. У Ислом ибодатию муомаласи, ахлоқу одобига аъло даражада амал қилди, ўзини бутунлай мамлакат тараққийси ва эл хизматига бағишлади. Шунинг учун унга «Низомиддин» лақаби берилди»².

Ҳазрат Навоийнинг диёнати, яъни динию барча фаолияти ислом ақоидининг тарийқат мартабасига асосланган³.

Маълумки, мусулмон шарқида яратилган асарларнинг барчаси ҳамд ва наът билан бошланади. Шу нарса диққатга сазоворки, ҳамд ва наътлар асарнинг ажралмас қисми бўлиб, муаллиф дунёқарашини ойдинлаштириш ҳамда асар мазмунини очиб беришда муҳим аҳамиятга эга. Тадқиқотчи З.Ғаффорова наътларни мазмунига кўра шартли равишда иккига бўлади⁴:

1. Васф наътлар;
2. Меърожнома наътлар.

Васф наътларда Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламнинг умумий сифатлари, хислатлари, қилган хайрли ишлари васф қилинади.

Меърожнома наътларда эса пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Маккадан Қуддусга сайри ва осмонга кўтарилиши тавсиф қилинади.

Дастлаб мусулмон манбаларда наътнинг бир тури сифатида берилган меърожнома боблари кейинчалик адабиётга алоҳида жанр сифатида кириб кела бошлади. Бунинг сингари асарлар бошлаб араб адабиётида яратилди. Кейинчалик туркий адабиётда ҳам «меърожнома» мустақил асар сифатида шакллана борди.

¹ Ҳасанхон Яҳё, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид. Навоийдан чу топқайлар новое. Тошкент. 2014. 14-15-б.

² Рустамий А. Ҳазрат-и Навоийнинг маънавий олами. Тошкент Наврўз нашриёти. 2014 . 127-б.

³ Ўша асар. 127-б.

⁴ Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. Т.: Маънавият. 2001. 10-б

Ҳазрат Навоийнинг «Лисону-т-тайр» асари ҳам ўзига хос ҳамд ва наът боблари билан бошланади. «Ул рисолат қофи анқосининг баландпарвозлиғи ва маҳбуби ҳақиқи васлиға етиб қуш тили била такаллум ва ҳамрозлиғи» деб номланган 4-бобда Ислом тарихидаги муҳим воқеалардан бири бўлмиш Меърож ҳодисаси ҳақида сўз юритилган. Унда пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг осмонга кўтарилишлари тавсиф қилинади.

Асар номи «Лисону-т-тайр» яъни, «Қуш тили» деб аталгани учун ундаги тамсил ва ташбеҳлар ҳам шунга монанд ифодаланган. Маърож воқеаси баён қилинган бобнинг номида ҳам рисолат яъни, пайғамбарлик Қоф тоғига, расулнинг ўзи эса ўша тоғда яшайдиган афсонавий қуш бўлмиш анқога тамсил этилган. Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг осмонга кўтарилишларини «анқонинг баландпарвозлиғи», «Маҳбуби ҳақиқи» яъни, башар севишга ҳақли бўлган Зот – Аллоҳ таолодир. Унинг «васлиға етиб қуш тили била такаллум ва ҳамрозлиғи»дан мурод Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг оламлар Роббиси билан биз билмайдиган ва кайфиятини англай олмайдиган роз айтишувидир. Шу маънода «қуш тили била» дейилмоқда.

*Ул кечаким, ул шаҳи гардунмақом
Ким они Ҳақ истади гардунхиром.
Уммаҳони ҳужрасида эрди хуш,
Даҳри дун ашғолидин осудаваш¹.*

Шудай бир кечаки, унда Ҳақ таоло фалаклар мақомлик шоҳни яъни, Ўзининг расулини осмонлар узра хиром қилишини истади. Бу вақтда пайғамбаримиз дунё ташвишларидан холи ҳолда амакилари Абу Толибнинг қизлари бўлмиш Уммуҳонийнинг уйларида эдилар.

*Ким этишти олиға руҳул Амин,
Арз этиб пайғоми Роббил оламин.
Илкида эрди буроқи барқҳез,
Барқ анинг бирла қила олмай ситез².*

Ана шу дамда фаришта руҳул Амин яъни, Жаборил алайҳиссалом қўлида Буроқ номли жонивор билан пайғамбаримизнинг олдиларига келди. Буроқ - Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Исро кечаси минга улов. У ё ўта тезлиги, ёки ўта оппоқ бўлгани учун шу номни олган, чунки бу сўз «чақнаш», «ялт этиш», «жилваланиш» деган маъноларни билдирувчи «барқ» сўзидан ясалган³. Унинг тўлиқ васфи Аллоҳга маълум. «Барқ анинг бирла қила олмай ситез» деганда муаллиф Буроқнинг бениҳоя учқур эканлигига ишора этмоқда.

*Дедиким, эй Тенгрига жонинг қариб,
Жисм ила ҳам бўл эрурсен чун ҳабиб.
ўлким, келтурубтурмен буроқ,
Гарди роҳинг айла бу фируза тоқ⁴.*

Жаборил алайҳиссалом айтдики: «Эй жонинг ила Тангри тоалога яқин расул, энди жисминг билан ҳам Унинг ҳузурига кўтарилгил. Буроқ номли улов келтирдим унга рокиб ўл – минивчи бўлгин, токи фируза рангли тоқ босган қадамнинг чангига айлансин».

Юқоридаги мисралардан ҳазрат Навоий Исломий илмларнинг асоси бўлган Ақоид илмини пухта эгаллаганини билиш мумкин. Ҳазрат саҳиҳ бўлган хабарларни рад этувчиларга қарши ўлароқ аҳли сунна вал жамоа этиқодини баён қилмоқдалар. Аҳли сунна вал жамоа этиқодига кўра Пайғамбаримиз осмонларга ҳам руҳлари, ҳам жисмлари билан кўтарилганлар. Баъзилар «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг тунда

¹ Алишер Навоий. Лисонут тайр. Тошкент. 1991. 15-б.

² Алишер Навоий. Лисонут тайр. Тошкент. 1991. 15-б.

³ Олтин силсила. Саҳиҳул Бухорий. 5-жуз. Тошкент 2014. 161-б.

⁴ Алишер Навоий. Лисонут тайр. Тошкент. 1991. 15-б.

сайр эттирилишлари уйқуда бўлган» дейишиб, саҳиҳ хабарларни рад этишган. Чунки улар вазмин нарсанинг юқорига ҳаракатланишини ва ўликнинг тирилишини одатга хилоф деб билишган. Уламолар эса бунга ишонч билдирганлар. Зеро, вазмин нарсанинг юқорига ҳаракатланиши худди тушиши каби бир жараёндир. Жаброил алайҳиссалом енгил бўлишлари билан бирга Ерга тушганлар, худди шундай Муҳаммад алайҳиссалом ҳам вазмин бўлишлари билан бирга юқорига кўтарилганлар. Осмонлару Ерни устунларсиз тутиб турган зотнинг ҳикмати шуни тақазо қилишининг ҳеч қанан ажабланарли жойи йўқ. Аллоҳ таолонинг қудратига вазмин нарсани ўша даражаларга кўтариши қийинлик туғдирмайди¹.

Имом Жалолиддин Сулҳий Исро ва Меърож ҳақида куйидагиларни ёзган: «Муфассирлар, муҳаддислар, фуқаҳолар ва мутакаллимлар барчалари Исро ва меърожнинг уйғоқликда бир кечада бўлганига иттифоқ қилганлар. Бу ҳақида очиқ-ойдин саҳиҳ хабарлар келган².

*Чиқти шаҳ раҳиш узра чун маҳкум эди,
Ҳукм қойдин эркони маълум эди.
Чун ҳумоюн маркаби қилди ҳаво,
Мақдамидин чарх эли топти наво³.*

Ҳукм Аллоҳдан эканини билган Муҳаммад алайҳиссалом уловга мингач, Буроқ бахтиёрлик билан кўтарилди. Осмон аҳли сўнгги расул ташрифидан сафо ичра наво яъни, баҳра топдилар.

“Лисону-т-тайр” асарида меърож воқеасига алоҳида боб ажратилиши асарнинг тасаввуф адабиётида муҳим ўрин эгаллашидан далолат беради.

Муаллиф ёшлик чоғларидаёқ Исро ва Меърожга доир саҳиҳ маълумотларни пухта эгаллагани боис «Хамса» дostonлари ҳамда Лисонут тайр асарида ўзига хос тасвирлаган.

Асарни ўқиб-ўрганиш ва мазмун-моҳиятини чуқур англаш наинки ҳозирги авлод балки келгуси авлод учун ҳам лозим ва лобуддир.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Лисонут тайр. Тошкент. 1991.
2. А.Абдурахим. Ётикод дурдоналари. Тошкент. 2012.
3. А.Рустамий. Ҳазрат-и Навоийнинг маънавий олами. Тошкент. 2014 .
4. Имом Жалолиддин Сулҳий. Исро ва Меърож. Дарул Ғоддил жадид. 2005.
5. Олтин силсила. Саҳиҳул Бухорий. 5-жуз. Тошкент 2014.
6. З. Ғаффорова. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. Т.: Маънавият. 2001.
7. Ҳасанхон Яҳё, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид. Навоийдан чу топқайлар новое. Тошкент. 2014.

¹ А.Абдурахим. Ётикод дурдоналари. Тошкент. 2012. 171-б.

² Имом Жалолиддин Сулҳий. Исро ва Меърож. Миср. Дарул Ғоддил жадид. 2005. 75-б.

³ Алишер Навоий. Лисонут тайр. Тошкент. 1991. 15-б.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА СОБИР АБДУЛЛА

Ҳайдарова Гулҳаё Аҳмадалиевна,

Қўқон давлат педагогика институти тадқиқотчиси; Ўзбекистон.

XX аср ўзбек ғазалиётида сезиларли изини қолдира олган Собир Абдулла ўзининг ижодида салафлар анъанасини давом эттириб, бадий жихатдан етук ғазаллар ёзган. Унинг шеърларида Лутфий, Алишер Навоий, Нодира, Фурқат, Муқимий каби адабий устозлар ғазалларига битилган мухаммаслар талайгина. Мухаммаснинг тахмис деб аталувчи тури «ўзга шоир ижодидаги бирор ғазалдан таъсирланиш натижасида юзага келади. Тахмисларда, асосан, ғазалдаги фикр ривожлантирилади, давр руҳи, масалалари билан бойитилади.»¹ Собир Абдулла девон тузганидан бир йил ўтиб, Алишер Навоий ғазалига боғлаган иккита тахмисини матбуотда эълон қилган. Бу икки мухаммаснинг шоир «Девон»ига киритилмаганининг сабаби ҳам шунда. Тахмислардан бири «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1966-йил 18-апрел сониди, иккинчиси худди шу нашрнинг 1966-йил 22-июл сониди чиқарилган. Кейинчалик бу тахмислар шоир вафотидан уч йил ўтиб, яъни 1975-йил нашр этилган тўрт жилдлик «Асарлар» тўпламининг биринчи жилди (нашрга тайёрловчи Малоҳат Абдурахмонова)га киритилган.

Мухаммаслардан бири Алишер Навоийнинг «Чор девон»и таркибига кирувчи «Ғаройиб ус-сиғар»даги ғазалга боғланган ва бу тахмис ўқувчида худди бир ижодкорнинг қалами ёрдамида яралгандай таассурот қолдиради, яъни, Собир Абдулла томонидан қўшилган мисралар Навоий байти учун ўзига хос замин бўлиб хизмат қила олган:

*Қилай шарҳ қай бирин? Дардимни айтайму, давосинму,
Дейин мен қайсини, ул бемехрнинг муддаосинму,
Нигорим оразинму ё юзимнинг қаҳрабосинму,
Ғамимниму дейин ё беғам элнинг можаросинму,
Кўнгул ҳолинму ёхуд кўнгул олганнинг жафосинму?»²*

Мазкур мухаммас икки шоир руҳиятидаги уйғунлик асосида юзага чиққан бўлиб, Навоий ўз ғамимни айтайми ёки ғамсиз элнинг можаросиними, ўз кўнгулим аҳволиданми ё кўнгулимни олган ул ёрнинг жафосидан сўзлайми дея таъкидлаётган фикрларини олдинги уч мисрада Собир Абдулла янада ривожлантирган: дардимни айтайми, унинг давоси ҳақидами қайси бирини шарҳлай; яна қайси бирини айтай: бемехр ёрнинг муддаосиними ёхуд нигоримнинг чиройли юзи ҳақидами ёки ёр ҳажрида юзимнинг қаҳрабодек бўлганиними? Риторик сўроқ тарзидаги ушбу жумлаларда лирик қаҳрамон саволнинг ўзида жавобни ҳам англатиб ўз аҳволотини билдирмоқда.

*Тутай пинҳонму элдан, ё шиқоят айлайин бир-бир,
Дейину хоҳ демай, ул ишвагарга этмагай таъсир,
Кулайму, йиғлайинму, йўқ иложу, чораю тадбир,
Қаттиқ ишқим балову шиддатинму айлайин тақир,
Йўқ эрса бениҳоят иштиёқим ибтилосинму?*

Мухаммаснинг кейинги мисралари юқоридаги фикрларнинг мантикий давоми бўлиб, лирик қаҳрамон қалб кечинмаларини пинҳон тутса ҳам ёки уларни бир-бир шиқоят қилса ҳам у ишвагар ёрга барибир таъсир этмайди. Кулиш ва йиғлаш билан чоратадбирнинг иложи йўқ, қаттиқ ишқининг шиддати балосини баён айласинми ёки ниҳоясиз кучли истагининг балога йўлиққанини баён айласинми? Лирик қаҳрамон-ошиқ

¹ Салаев Ф., Курбониезов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. Т., «Янги аср авлоди», 2010. 161-бет

² Собир Абдулла. Асарлар. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. 384-бет (мухаммаснинг қолган бандлари ҳам шу тўпладан олинди).

қандай чора кўришга, нима йўл тутишга ҳам иложсиз ва бахтсиз ҳолатда эканлиги тасвирланган. Кейинги байтда юқоридаги фикрлар занжири узилмасдан давом эттириб борилган.

Навбатдаги байтга келиб, Собир Абдулла фикрлар силсиласига ўз замонаси ҳақидаги ҳеч кимга айта олмайдиган дардларини моҳирлик билан сингдириб юбора олганки, уни фақат зийрак ва синчков китобхонгина англай олиши мумкин:

*Бўлай булбулми ё, ишқ гулшанини ошиён айлай,
Қўниб гул шохига қўйлайму, қайғумни ниҳон айлай,
Нетай? Қаҳ-қаҳ урайму, ёр жавридин фигон айлай,
Кўнгулда васл боғи орзусинму баён айлай,
Бағирда хори ҳижрон нўгининг муҳлик яросинму?*

Шу ўринда Собир Абдулла яшаб, ижод қилган давр (1905-1972) халқимиз тарихида энг таҳликали йиллар бўлган деб айтиш жоиз. Дастлаб жадидчилик ҳаракатининг шўролар ҳукумати томонидан нотўғри талқин қилиниши, миллий озодлик йўлида тузилган Қўкон мухториятининг йўқ қилиниши ва бу ташкилот халқни «уйғотмаслиги» учун сиёсий арбобларнинг турли ёлғонларни ўйлаб топиши, XX асрнинг 30-40-йилларида эса, адабиётимизда етакчи вазн бўлмиш аруз вазнига, хусусан, шу вазнда ёзилувчи ғазал жанрига матбуотдагиларнинг паст назар билан қараши Собир Абдулладек ижодкорлар қалбига доим оғриқ солган. Бундан ташқари, замона мадҳ этилмаган кўплаб асарларнинг нашр этилмасдан қолиб кетиши, кўплаб фан ва дин арбобларининг ноҳақ жабр-зулм кўриши - буларнинг барчаси ижодкор шахснинг дил тубидаги айтолмаган фикрлари бадиият либосига ўралган ҳолда чиқишига сабаб бўлган. Шоир «қайғумни ниҳон айлай» деганда айнан мана шуларни назарда тутиб, ўзининг айта олмайдиган сўзларини Навоийнинг кўнгилдаги васл боғи орзусини баён этайми ёки бағримда айрилиқ тиканлари ўқидан пайдо бўлган ҳалок қилувчи яралардан сўзлайми деган мисраларига усталик билан сингдириб юборишга эришган.

Мухаммаснинг якунловчи бандида шоир ўзаро зид тушунчаларни ёнма-ён қўллаш орқали ёр васлидан бебаҳра ошиқни яна сабрга чақириб, висолдан маҳрум эканлигини унга ҳижрон тақдим қилиб, имтиҳон қилмоқчи эканлигини уқтиради:

*Кўринг, Собирга сабр ила таҳаммулдин бериб таълим,
Висолидин этиб маҳруму, ҳижронин қилиб тақдим,
Шу йўл бирлан ани ул имтиҳон қилмоқчим, балким,
Навоий илтифот оғоз қилди, ёр билманким,
Фироқидин ишқоятму қилай, васл илтимосинму?*

Навоий қўллаган фироқ-васл сўзларига мос тарзда қўлланган висол-ҳижрон, маҳрум этмоқ-тақдим қилмоқ зидловчи сўзлари асосий маънони таъкидлашга хизмат қилган.

Навоийнинг «Хуснига ҳайраттин ўлди барча бесомонлиғим» мисраси билан бошланувчи ғазалига Собир Абдулла боғлаган мухаммас ишқий мавзуда ёзилган бўлиб, унда Собир Абдулла Навоийдан олган сабоқлари асосида ишқи мажозий билан ишқи илоҳийни – маъшуқага бўлган ишқ билан Аллоҳга бўлган ишқни умумлаштирган ҳолда ифолайди:

*Боисин гар сўрсангиз, дўстлар дили вайронлигим,
Шунчалар сарсонлигим, кўйида саргардонлигим,
Ёру хуришд юзлигим, дилдори маҳтобонлигим –
Хуснунгга ҳайратдин ўлди барча бесомонлиғим,
Мен киму сомон, чу ортар ҳар нафас ҳайронлигим.¹*

¹ Собир Абдулла. Асарлар. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.340-бет (мазкур мухаммаснинг қолган бандлари ҳам шу тўпламдан олинди).

Лирик қаҳрамоннинг «дили вайронлиги» ва «сарсон-саргардонлиги»га сабаб, «хуршид юзли» «дилдори маҳтобон»дир. Ёр шунчалик гўзалки, унинг ҳуснига қараган ошиқ ҳайратдан паришон ҳолга тушади. Ошиқ ўзини гўё сомонга тенглаб, ҳар нафас ҳайронлиги ортиб боришига сабаб қилиб ҳам ёрни кўрсатади.

Тахмиснинг тўртинчи бандида, шоирнинг тасаввуфий билимлари юзага чиқади. Аслида, Собир Абдулла яшаб, ижод этган муҳит учун тасаввуфий тушунчалар анча бегона эди. Бу тушунчалар ғазалларда жуда кам ишлатилар, бори ҳам фақатгина ҳажвий ғазалларда, бирор шахс ёки ҳолатни ҳажв қилиш учун ёки айнан ўз маъносида қўлланарди. Лекин шоир мазкур муҳаммасда бу одатга хилоф тарзда Алишер Навоийнинг ғазали мазмунига мослаб, қалбини ўртаган ишқ ҳақида баралла айта олди:

*Бўлмасун ҳеч ким менингдек бўйла дардга мубтало,
Бодаи васли ҳумори бирла мен мотамсаро,
Қўлда жом, титрар таним, кўзда наму бағрим яро,
Дину дунни нақдини сочдим, чу кирдим дайр аро,
Бу эди аввал қадаҳ ичганда даст афшонлигим.*

Ошиқ ишқ йўлида ҳеч ким унингдек дардга мубтало бўлмаслигини айтиб, боданинг ҳуморига мотамсаролигини билдиради. Тасаввуфда бода-ишқ, жом-дунё тимсоли экан, демак, шоир қалбида ишқ олови кучли. Шу жиҳатдан муҳаммаснинг лирик қаҳрамони шоирнинг айнан ўзи эканлиги яна бир бор аён бўлади.

Охирги бандда шоирнинг юқоридаги фикрлари янада ривожлантирилади. Алишер Навоий мақтаъси фонида С.Абдулла ўзининг барча фалсафий-умумлашма хулосаларини беради:

*Узмадим кўнглимни шўҳи пур ситамдин эрта–кеч,
Қайтмадим, Собир, бу йўлдин, турса бошимда қилич,
Ишқ қонунида мундоқ мумкин эрмас ҳеч-ҳеч,
Дейди зоҳид ул паридин ҳур умиди бирла кеч,
Эй Навоий, бўлмагай бу ҳадгача нодонлигим.*

Банддаги иккинчи ва учинчи мисраларда Собир Абдулла дилидаги барча норозиликлар(ижтимоий чекловлар, бадий адабиётга бирёқлама муносабат, халқнинг ўз аждодлари меросидан мосуво қилинаётгани ва шеърятнинг етакчи вазни бўлган арузни четга чиқариб қўйишга уриниш кабилар)ни бадийят пардасига ўраб, ошкор қилди. Лирик қаҳрамоннинг бошида шўро тузуми қиличини ўйнатиб турса ҳам бу ишқ йўлидан қайтмаганини ва ишқ қонунида бундай бўлиши ҳеч-ҳеч мумкин эмаслигини алам билан тилга олади. Ишқ деган сўзга у жуда кўп тушунчаларни сиғдириб юбора олди. Шоирнинг наздида, ишқ бу - Яратганга бўлган ишқ, Навоий куйлаган ишқ, мумтоз адабиётга, хусусан, ғазал жанрига бўлган ишқ ва тирикликка, ҳаётга бўлган муҳаббатдир.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, инсонларнинг дард-у ташвишларини ўзиники деб билиб, уларга ҳамдардлик қила оладиган, ўз ғазаллари мазмун-моҳияти билан фақат эзгуликни кўзлайдиган бу икки ижодкор меҳнати самараси натижасида яратилган бу тахмис муҳаббат лирикасининг гўзал намунаси сифатида ўқувчилар қалбини забт этишда давом этади. Замонавий технологиялар ва интеллектуал билимлар асрида ҳам ўз ўқувчисига бадий-эстетик завқ улаша оладиган асарлар қаторида туриши шубҳасиздир.

ДУХОВНОЕ СОЗВУЧИЕ В ТВОРЧЕСТВЕ НАВОИ И АБАЯ

Батырхан Болатбек Шаденулы,

*PhD, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН Республика
Казахстан; Казахстан.*

Абай и Навои – достояние всего человечества. Их поэзия – это поэзия вечности, мудрости, любви и верности творчеству. Навои и Абай – это великое наследие двух братских народов, являющееся примером формирования не только общетюркских, но и общечеловеческих ценностей.

В статье рассматривается духовное созвучие творческого наследия Алишера Навои и Абая Кунанбаева. Творчество Навои и Абая, которые жили и создавали свои произведения в разные века, объединяют преемственность общечеловеческих ценностей, гуманизм, реформаторский дух поэзии. Глубокие философские трактаты, поэтические произведения А. Навои и А. Кунанбаева сыграли огромную роль в истории восточной цивилизации, оставаясь и в нашем веке великим наследием двух братских народов.

Во второй половине XIX в. связь казахской литературы с узбекской литературой достигла своего апогея. Это прослеживается по литературным произведениям того периода. Такие представители казахской литературы, как Абай, Ыбырай, Шакарим, Машхур Жусуп, Турмагамбет Изтилеуов вложили много труда и энергии для популяризации лучших произведений восточной, в том числе узбекской литературы и их включения в фонд казахской литературы. Среди них весомое место занимает поэт, просветитель и гений – Абай Кунанбаев. Гармония произведений Абая с литературным наследием классики, как Навои указывает на высокий уровень национального художественного мышления казахов.

Абай – поэт, вобравший в себя фундаментальные образы и понятия литературы и культуры Востока и Запада. Говоря о взаимосвязи произведений великого поэта с классической литературой Востока, мы обращаемся к мнению М. Ауэзова: «Когда речь заходит о поэзии Востока, Ближнего Востока и культуре того времени, то Абай сохранил свою индивидуальность. Посредством оригиналов (в частности, через переводы на чагатайский язык) он познал все арабо-иранские героико-религиозные эпосы, классиков Востока – Фердоуси, Низами, Саади, Хафиза, Навои, Физули. В молодые годы он впервые ввел казахский стихотворный размер «гаруз» и многие арабско-персидские слова, заимствованные из поэтической лексики тех классиков, подражая им» [1]. На обращение поэта к восточной поэзии оказала влияние среда, в которой он вырос. Во-первых, Абай родился в среде, где ислам являлся базовым мировоззрением, образом жизни. Это означает, Абай – человек, принявший традиционный ислам. Позже, исламскую азбуку на научной основе изучал в медресе Ахмета Ризы в Семее. Во-вторых, наличествует фактор семьи Абая. В частности, пример его отца – Кунанбая. Он получил воспитание в самодостаточной среде.

Преимущества этой среды Абай в полной мере использовал на пути своего духовного совершенствования. По мнению М. Ауэзова, имеются три фактора, способствовавшие его духовному совершенствованию. В труде «Абай Кунанбаев – великий поэт казахского народа» он писал: «Три богатых канала национальной и общечеловеческой культуры стали духовной пищей для творчества гениального поэта. Один из каналов, вдохновлявших его фантазию, социальную и поэтическую деятельность, который подпитывал его благодеяния – богатое наследие стародавней народной культуры казахов, созданной самим народом, передававшейся из уст в уста, сохранившейся в изданиях. ... второй канал, ставший подпиткой и духовной силой для

его поэзии – великолепное наследие восточной культуры, классическая поэзия арабо-иранских и тюркских народов» [1, с. 13–14].

На пути духовного роста поэта особо важную сыграло роль время обучения в медресе. В учебном заведении глубокое духовное образование, воспитание ставили во главу угла. Принципы ислама были взаимосвязаны не только посредством Корана, но и суфийскими учениями. Последние основывались на духовном наследии Бакыргани, Аллаяра, Ахмета Ясауи. В период обучения в медресе Абай не только читал и знакомился с произведениями таких ученых и грандов поэзии Востока, как Низами, Саади, Хафиз, Навои, но и хорошо запоминал их. Влияние восточной культуры на духовное совершенствование Абая берет свое начало именно с этого периода.

Наряду с этим, о его способностях можно судить по этому факту: мулла прочитывал единожды книгу на арабском и переводил на тюркский, а ее содержание юный Абай тут же пересказывал наизусть. По этой причине он все быстро схватывал все на лету, запоминал, а все свое свободное время проводил за чтением книг. Абай очень быстро выучил алфавит и скоро был в состоянии бегло читать книги на арабском, персидском, чагатайском (тюрки) языках, знал наизусть стихи, *газели* многих поэтов. Абай на летние каникулы забирал с собой книги, да и по возвращении тоже читал их. Таким образом, за годы учебы в медресе он впитывал духовные ценности Востока. Свои ранние стихи пишет стихи, подражая стилю восточных поэтов. Это прослеживается по следующим строкам:

*Физули, Шамси, Сэйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси
Қожа Хафиз – бу ҳаммаси
Медет бер я шағири Фэрияд!* [2]

Он, таким образом, поклонялся гению восточных поэтов, ставших его наставниками. В стихе, где Абай называет имена восточных поэтов, есть Навои. Навои и Абая разделяет четыре века. Если Навои был гигантом поэзии XV века, то Абай – великий казахский поэт XIX века. Тем не менее, несмотря на географическую удаленность и существующие общественно-политические и исторические различия, наличествует духовная связь преемственности в литературе выдающихся личностей, этих уникальных поэтов. В их произведениях этих поэтов роднит общий стиль.

Гуманитарные поиски Абая «открыли перед ним огромный мир, в котором он с нескрываемой сердечной болью увидел трагическое противоречие между величием человеческой культуры и тяжелейшими условиями существования народа. Уверенной рукой опытного мастера он создает стихи, басни, которые сразу ложатся прочным фундаментом нового здания письменной казахской литературы. Так же и Навои стал основоположником и классиком узбекской литературы, образцом и наставником для поэтов-последователей» [3, с. 4].

Проблема духовного созвучия поэзии Абая и Навои не раз привлекала внимание как абаяведов, так и исследователей узбекской литературы. Творчество Навои и Абая, которые жили и создавали свои произведения в разные века, объединяют преемственность общечеловеческих ценностей, гуманизм, реформаторский дух поэзии. Глубокие философские трактаты, поэтические произведения Алишера Навои и Абая Кунанбаева сыграли огромную роль в истории восточной цивилизации, представляя и в XXI веке великое наследие двух братских народов и определяя ориентиры их духовной жизни. Место, которое занимают в национальных литературах Абай и Навои, позволяет сближать их имена. Исследование творчества двух поэтов и философов – Алишера Навои и Абая Кунанбаева – представляется актуальным в контексте проблемы диалога культур, изучение которой занимает приоритетное место в современной гуманистике.

Хотя оба мыслители жили и творили в разное время (XV и XIX века), их объединяет преемственность ценностей, стремление к гуманизму, а также реформаторский дух в поэзии. Сегодня они являются духовными столпами, которые сближают двух родственных народов. Навои творил произведения на тюрки, который был единым литературным языком для всех тюркоязычных народов региона. В этом – символичность его наследия. Сегодня идеи и мысли великого поэта и государственного деятеля вновь актуальны и востребованы. Творчество Навои и Абая – это великое наследие двух братских народов, являющееся примером формирования не только общетюркских, но и общечеловеческих ценностей.

Абай читал работы вышеуказанных поэтов, в том числе Навои в оригинале, в 13 лет познакомился с поэмами Навои, изучал и пропагандировал его поэзию среди своих учеников. Об этом свидетельствует мысль, высказанная М. Ауэзовым: «Хоть он и не знал в совершенстве трудный для чтения арабский язык, но прекрасно владел фарси и чагатайский язык. Это заметно по единичным стихам тех времен»[4]. Высказывания М. Ауэзова подтверждают стихи «Әлифби» (Алип би), «Иүзі раушан, кезі гәуһар», написанные Абаем перекликаются с основными мотивами Навои, которого Абай называл своим учителем. Заметно влияние философских воззрений Навои в поэме «Искандер» Абая Кунанбаева.

Абай не только прекрасно понимал произведения поэтов Востока, но и анализируя все прочитанное, увязывал их идеи с просветительскими, демократическими мыслями. Поэтому его стихи имеют казахский нюанс, отличный от их оригинала. По достижении поэтического совершенства и творческого апогея на примере классической поэзии Востока он сочинил несколько стихотворений и поэму «Искандер» (Ескендір). По мотивам «Тысячи и одной ночи» были составлены «Әзім әңгімесі» и «Масғұт». Заметно влияние философских воззрений Навои в поэме «Искандер» Абая Кунанбаева.

Когда классики воспевают тему природы, их содержание и стиль мышления перекликаются между собой. Хотя внешне кажется, что в отдельности эти авторы не имеют никакого отношения к творчеству друг друга, но по внутреннему содержанию они близки, и по теме, и по духу.

Абай не делал прямых переводов из произведений восточных поэтов, в том числе Навои не подражая напрямую, Абай сохранил свою поэтическую индивидуальность. Он практически не копирует никого, несмотря на это, от наследия Абая веет гармонией со стилем классиков.

Основными источниками в произведениях Абая являются чагатайские и персоязычные труды, которые он читал, изучал. Абай превратил их в лейтмотив своего творчества.

С именем Абая связано прогрессивно-демократическое направление казахской общественной мысли и литературы начала XX века, когда Абай стал олицетворением совести и стремлений эпохи. Первая биография Абая принадлежит лидеру движения «Алаш», известному экономисту, историку, литератору Алихану Букейханову. Литература «Алаш» как особый период в духовной истории общества была близка наставлениям Абая, который воспевал гуманизм и свободу, единство и согласие народа. Статья Букейханова «Абай (Ибрагим) Кунанбаев», написанная на русском языке и опубликованная в «Семипалатинских ведомостях» в 1905 году, является первым, наиболее полным научным трудом о нем. В 1907 году с портретом Абая она вышла в свет на страницах журнала «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества».

Основателем абаяведения как отдельной литературоведческой науки стал выдающийся писатель Мухтар Ауэзов.

Абай не увидел при жизни своих книг, но благодарные потомки – Ахмет Байтурсынов, Алихан Букейханов, Мухтар Ауэзов – способствовали распространению его творческого наследия.

Произведения Абая переведены на многие языки, его творчество находит широкий отклик зарубежных писателей, поэтов и литературных критиков. Статьи и исследования публикуются в разных странах – от Кореи и Китая, Индии и Ирана до государств Европы и США. Сегодня наследие казахского поэта и философа – неотъемлемая часть сокровищницы мировой культуры, а его имя стоит в одном ряду с величайшими поэтами современности.

Абай, как и Алишер Навои, Абу Али ибн Сина, аль Бухари, Мирзо Улугбек, Бобир, занимает, по мнению современного узбекского исследователя Абдуллы Рустамова, особое место в истории не только казахской, но и мировой литературы: «В стихотворных строках можно найти ответы на вопросы, можно залечить раненое сердце, можно обрести новую мечту, обрести крылья надежды, да и просто – можно растеряться от праведных его слов. Стихотворения поэта – это отрада для ранимых сердец, это сила для слабого, это опора и поддержка для разочаровавшегося»

А. Рустамов сравнивает поэзию Абая с великим водопадом, который «берет начало с высокой и могучей горы», отмечая, что «для душевного состояния лю- дей его строки служат эликсиром жизни» [3, с. 363 – 364].

Произведения Абая стали популярны среди узбекской общественности с 20-х годов XX века. Стихотворение Абая «На скакуне стремления» впервые опубликовано в 1921 году в газете «Акжол», издававшейся в Ташкенте на казахском языке. «Поэт», «Случаются мгновения» и другие стихотворения Абая опубликованы на казахском языке в узбекском журнале «Инкилоб» за 1922 год. В этом же году издан поэтический сборник избранных стихотворений Абая.

Интерес к творчеству Абая возрос в 50 – 60-е годы XX века. 130-летие, 140-летие, 150-летие, 160-летие и 175-летие великого казахского поэта, мыслителя Абая отмечались на узбекской земле особенно широко. Поэзия Абая, по мнению академика Академии наук Узбекистана «Турон» Калдыбека Сейданова, явилась «важным связующим звеном двух литератур, поэтому творчество великого Абая является наглядным примером казахско-узбекских литературных связей» [4, с. 361].

В настоящее время мы свидетели развития культурно-гуманитарных связей между Казахстаном и Узбекистаном.

В Казахстане творчество Навои исследовали академики Мухтар Ауэзов и Рахманкул Бердибаев, доктора филологических наук Исхак Дуйсенбаев, Отеген Кумисбаев, поэт-фронтовик, кандидат филологических наук Сагингали Сеитов, работавшие в разные годы в Институте литературы и искусства имени М.О. Ауэзова. Большой вклад в изучение его творческого наследия внесли известные ученые Есмагамбет Исмаилов, Абихас Тажимуратов, Кобей Сейде-ханов [5].

В Узбекистане издана Энциклопедия трудов А. Навои в 2-х томах. В высших учебных заведениях преподается предмет «Навоиведение». Школьники Узбекистана стали изучать произведения Абая Кунанбаева на своем родном языке.

В феврале 2021 года мировое научное сообщество отмечает 580-летие со дня рождения великого тюркского поэта Алишера Навои, произведения которого переведены на многие мировые языки. Рукописи Навои хранятся в крупнейших библиотеках мира: Великобритании, России, Турции, Иране и других странах. «Избранное» выдающегося мыслителя и общественного деятеля XV века на казахском языке впервые увидело свет в 1948 году с Предисловием Мухтара Ауэзова. Переведена на казахский язык поэма «Фар-хад – Шырын» [6].

Абай и Навои – достояние всего человечества. Их поэзия – это поэзия вечности, мудрости, любви и верности. По мнению председателя Сената РК М. Ашимбаева, «одновременное издание переводов произведений Абая и Навои в 2020 году имеет символическое значение»

Заметно, что стихи, составляющие пейзажную лирику Абая, обладают особым созвучием с творчеством Навои. В своих стихах Навои воспевал разноцветные явления и образы природы, придавая им поэтическую целостность, так и Абай дает прекрасные характеристики межсезонья года и его особым моментам. Изучая данные стихотворения, мы наблюдаем схожесть тем, близость эстетического восприятия Навои и Абая.

В творениях Абая встречается общность тем, схожесть содержания, идей с произведениями Науаи. В эпоху Навои среди произведений поэтов ода Всевышнему имела повсеместным приемом, используемым поэтами, начинавшими свои стихотворения с восхваления Создателя.

В произведениях А.Навои мы видим стихи, прославляющие Бога. В своем произведении «Тарихи анбиё ва хукамо» поэт пишет о пророках, живших в разные эпохи, и говорит о пророке Ибрагиме (мир ему и благословение Аллаха). Эти мысли поэт выражает стихами:

*Гар Ибрахиму Исмоил булсун,
Ки, Хақ амрин қабул этмак керактур.
Бу фоний дайрда чун қилди манзил,
Туруб бир неча кун кетмак керактур* [7, с.353]. (Перевод Б.Б.).

Навои говорит, что единство Бога - это неотъемлемая истина для каждого мусульманина, и что на основе этой истины все мусульмане, то есть все народы, должны объединиться. В этой скоротечной жизни каждый будет жить, установленное Аллахом, в течение которого он должен честно отстаивать справедливость. Говорят, что нельзя оскорблять чувства других.

Стихотворения Абая, восхваляющие Всевышнего, близки по содержанию к стихам Саади о поклонении Аллаху, возблагодарении Всевышнего. Абай воспевает так:

*Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті* [2, с. 112].

Когда Всевышний захотел сотворить пророка Адама, он послал своих архангелов Жабраила, Мекаила, Исрафила и Азраила за горсточкой праха. Прах принес Азраил. Из религиозных прозаических рассказов известно, что Всевышний сотворил Адама совершенным, вложив свою безмерную любовь и вдохнув жизнь в его тело. Его щедростью был возвышен Адам, ему поклонялись и все ангелы, что означало великую любовь Всевышнего к своему творению. Абай, акцентируя на такое прекрасное качество Аллаха, призывает:

*Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз ешуақытта жалған болмас* [2, с. 111].

Подтверждая существование на свете Аллаха, веру в аятов из священного Корана и хадисов пророка Мухаммада, Абай говорит:

*Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мүмін болсаң үйреніп сен де ұқсап бақ* [2, с.113].

В стихотворениях Навои и Абая прослеживаются своеобразные мысли и мировоззренческие мнения. В них различаются традиции подачи темы Аллаха. К примеру, Навои обращается к традиции, сформированной в литературе Востока: восхваление Аллаху (хамд), восславление Пророка (на‘т), восхваление сподвижников Пророка (манакиб), ода правителям или султанам (мадх).

В творчестве Абая видно, что он не копирует традиции восхваления правителей, однако тема обращения к Аллаху остается в соответствии с исламскими понятиями.

Большое влияние на мировоззрение Абая оказал Навои. Этот поэт отличался тем, что в своих газелях ставил высоко слова от сердца. Абай, так же, как и Навои, сокровенно общается и разговаривает со своим сердцем:

*Ей, жүрек, жастық дәурен өтті, қызықтан пайда таппадың.
Есіңде болсын, қартайғанда жас кездегі қызық ұят пен жаманатқа қалдырады
Сүйгенім үшін жүрегім мен дінімді де жоғалттым,
«Аулақ жүр» деді ол маған, сен есіңді жоғалттың [2, с. 66].*

Тема сердца в поэзии Навои взаимосвязана с его почитанием, восхвалением в творчестве Абая. Это является еще одним доказательством преемственности в обеих литературах. Через произведения поэты сумели стать посредником, своеобразным мостиком между обычным человеком и Творцом. Тема любви в произведениях Абая и Навои олицетворяется через образ сердца и обобщается глубиной философской мысли. Основу стихов с сердечной тематикой составляют произведения: «Нет, сердечко, более не стучи», «Если б не было рвения сердца», «Болезненное сердце стучит тихо», «Сердце мое все в заплатках», «Что ты чувствуешь, мое сердце?», «Сердце – море, все веселье – драгоценный камень», «Раннее морозный лед – смывленный ум».

Думаю, что строчка «Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» («Пламенная душа, светлый ум, теплое сердце») Абая должна стать девизом.

Науаи:

*Нафъинг агар халққа бешакдурур,
Билки, бу нафъ узунгга купракдурур... [6, с.5].
Если польза для населения большая,
Знай! Вы получаете большую выгоду от этого преимущества (Перевод Б.Б.).*

Абай:

«...Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,/ Және хақ жолы осы деп әділетті...». В переводе Михаила Синельникова они звучат так:

...Творец нас любит, и люби Его
Существованья больше своего,
Люби на свете всех людей,
как братьев,
И – Справедливость более всего!
Вот эти три любви спасут
от лжи,
Как три цветка, прекрасны
и свежи.
Здесь также встречаются идеи двух классиков.

В ходе сравнительно-сопоставительного исследования творчества великих поэтов, Навои и Абай, мы установили, что любовная лирика поэтов гармонизирует и взаимосвязана с темой любви в литературе Востока. Вместе с тем, в стихотворениях казахского поэта Абая всегда доминировал образ человеческой любви. Величие чувств, чистоту мира любви, влюбленности Абай воспекает в открытом, искреннем стиле. В этом состоит его отличие от произведений восточных поэтов, в частности, Навои, где изобилуют намеки и загадочность.

Хочется отметить слова своего учителя, востоковеда-профессора У. Кумисбаева, отметившего – «современники должны преклоняться перед наследием Навои и Абая, потому что их глубокие философские трактаты сыграли огромную роль в истории цивилизации. Алишер Навоий – великий представитель не только узбекской, но и всей тюркоязычной литературы и истории».

В заключение следует констатировать, что через обращение в произведения лучших представителей литературы Востока, в том числе Навои, Абай проложил

собственный путь в современный мир и в восточную цивилизацию. На этом золотом мостике наследия великого мастера слова казахов и народов мира находится огромное поле разнообразия бытия преемственности в поэзии. На сегодняшний день оригинальные изыскания в области изучения преемственности казахской и узбекской литературы стали новым направлением поисков в науке Казахстана и Узбекистана. Фундаментальные исследования вековых связей и традиций, основанные на оригинальных материалах, использование новых подходов и методов в их изучении востребованы для решения научных задач современности.

Абай и Навои – достояние всего человечества. Их поэзия – это поэзия вечности, поэзия мудрости, любви и верности. В исследованиях раскрыты философские искания Навои и Абая, определена их роль в духовном становлении нации.

Список использованной литературы

- 1 Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – Т. 1. – 496 б.
- 2 Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – Т. 1. – 336 б.
- 3 Калижанов У. Предисловие. Абай и Навои. Отв. редактор С. Ананьева. Алматы: Print express, 2018: 3 – 6.
4. Рустамов А. Мир Абая Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции. Отв. редактор С. Ананьева. Алматы: Әдебиет Әлемі, 2016: 362 – 365.
5. Сейданов К. Абай и узбекская литература. Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции. Отв. редактор С. Ананьева. Алматы: Әдебиет Әлемі, 2016: 358 – 361.
6. Калижанов У. Абай и Навои: осмысление наследия в XXI веке. Мир науки, культуры, образования. № 2 (75) 2019: 466-467
7. Алишер Навоий. «Хикматлар». Тошкент. – 2011 и.
8. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Зерттеулер, мақалалар/ Жалпы редакциясын басқарған Ы. Дүйсембаев. – Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 556 б.

ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ АСАРЛАРИДА АДАБИЙ АНЪАНА ВА НОВАТОРЛИК МЕЗОНЛАРИ

Назарова Д.

Самарқанд давлат университети мустақил тадқиқотчиси; Ўзбекистон.

Султон Ҳусайн Бойқаро замонидаги Ҳирот адабий муҳити илм-фан, маданият ва айниқса, адабиётнинг энг гуллаган давларидан ҳисобланади. Бу даврда уч буюк зот – Султон Ҳусайн Бойқаро, Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Мир Алишер Навоий бошчилигида адабиёт энг гуллаган даврини бошдан кечирганини кўпчилик эътироф этган. Шунга қарамасдан, 15 асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот адабий муҳитида яратилган адабиётнинг асосий хусусиятлари ҳақида яқдил фикр мавжуд эмас. Жумладан, форс адабиётининг тарихига бағишланган айрим тадқиқотларда ушбу давр адабиётини тақлид ва татаббуъ даври адабиёти сифатида баҳолаган ҳолатлар учрайди. Албатта, бундай тўхтамга келишларига олимларда асос бор: мазкур даврнинг асосий хусусияти сифатида ғазалда Саъдий Шерозий ва Ҳофиз Шерозий, дostonнависликда эса Низомий Ганжавийга татаббуъ қилиш ва назира ёзиш анъанаси ривожланганди. Ҳаттоки

девонларда қайси ғазал ё қасида кимга назира ё татаббуъ қилингани қайд этиб бориладди. Жумладан, Алишер Навоийнинг Фоний тахаллуси билан ёзган девонининг асосий қисми Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Дехлавий ҳамда Абдурахмон Жомийга татаббуъ тариқасида яратилганлигини муаллифнинг ўзи бошқа бир асарида қуйидагича баён қилган: « Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамиъ суҳан адолар ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдур, тартиб берибменким, олти мингдин абъёти адади кўпракдурки, кўпрак ул ҳазрат шеърига **татаббуъ** воқеъ бўлубдур. Ва баъзи Ҳазрат Шайх Муслиҳиддин Саъдийғаким ғазал таври мухтарийдур. Ва баъзи Мир Хусравғаким, ишқ оташкадасининг шуълаангизидур ва дард ғарибхонасининг ашкреси. Ва баъзи Ҳазрат Махдумий Нуранғаким, камол авжининг меҳри ломиидур ва мазкур бўлгон азизлар ҳолотининг жомиики, бу девон халойиқ орасида шоеъдур ва рўзгор аҳлининг таъълари ул сари рожеъ ва анда кўп турлук дилкаш адолар ва дилпазир маънолар воқеъдурки, тафсили бу фақирдин муносиб эмас»¹.

Худди шундай муносабат Жомий ва унинг даврига нисбатан ҳам мушоҳада этилади. Жумладан, унинг шеърӣй мероси аксарият қисми назира, татаббуъ, жавобия, истиқбол, пайравлик (издошлик) тавр услубига битилгани турли муносабат билан ўзи ҳамда замондошлари ва кейинги даврдаги мухлислари томонидан қайд қилингани бу ориф шоир ҳақида нотўғри тасаввур уйғонишига сабаб бўлган. Жумладан, Эрон олими М.Бахайрнийё 15-аср адабиётини «Жомий даври» деб юксак баҳолаган ҳолда, қуйидаги фикрларни баён этади: «Жомий даври – ўтмиш шоирларига тақлид ва уларга издошлик қилиш давридир. Барча ижодкорлар издошлик қиладиган даврда янги фикр уйғониши амримаҳолдир»².

Темурийлар давлати ҳудудида, айниқса, Ҳирот адабий муҳити намояндалари орасида «Хамсатайн» (Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Дехлавийнинг «Хамса»лари)га жавоб ёзиш анъанага айланганди. «Хамса» дostonларига жавоб ёзиш қайсидир маънода ижодий мусобақа кўринишини олганди. Султон Ҳусайн Бойқаро замонида ҳар минг кишидан бири шоирлик билан жиддий шуғулланганлигини ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, шоирнинг иқтидори айнан дostonнавислик соҳасидаги муваффақияти билан белгиланарди. Жумладан, Мирзо Бобур «Бобурнома» асарида Ҳилолий ҳақида маълумот бераркан, унинг истеъдодининг асосий қирраси сифатида «Хамсатайн»ни ёддан билиши ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonига муваффақитли жавоб ёзганини алоҳида таъкидлайди. Мавлоно Абулвосеъ Бохарзий «Мақомоти Жомий» асарида «Замон шоирларининг назиралари» бобида хамсачилик ҳодисасини алоҳида қайд қилиб, жумладан, шундай ёзади: «Султони соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро – Д.Н.) давронида барча шоирлар – истеъдодлилар ва истеъдодсизлар... «Панж ганж» («Хамса» – Д.Н.) дostonларига авоб ёзиб, ўзаро мусобақа қилишарди. Олийшаън мирзоларнинг ҳумоюн даргоҳидаги сўз санъатининг билгичларидан бири шундай иқроор бўлдимки, форсий таркиб билан адо этувчилардан Низомий ва Хусрав улуг мартабадагилардан ҳисобланадилар. Бугунги шоирлардан фақат Мавлавий (Жомий – Д.Н.), ким ул зот қаламининг қудрати барча олам аҳлига маълумдир, бошқа бирор шоир тенг келолмайдиган даражада дилрабо дostonлар ва дилтортар ғазаллар ёза олади» (237-238-бет).

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, кўп асрлик форс адабиёти намояндаларидан айнан Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Дехлавийларнинг бу қадар шуҳрат топишига Самарқанд адабий муҳити, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, маърифатпарвар темурийзодалар Мирзо Улуғбек ҳамда Бойсунғур Мирзолар сабабчи бўлишган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро»да келтирилишича, Бойсунғур

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. Ж. 16. Муҳокамат ул-луғатайн. –Т.: Фан, 2000. –Б.20.

Мирзо Амир Хусравнинг «Хамса»си билан Шайх Низомийнинг «Хамса»сини солиштирганда, Амир Хусравнинг бешлигини юқорироқ баҳоларди, аммо жаннатмакон ҳукмдор Мирзо Улуғбек бу фикрга қўшилмасди. Натижада улар баҳсга киришиб, бу икки дostonни байтма-байт солиштириб чиқишга қарор берадилар (240-бет).

Темурий ҳукмдорлар бу қадар иштиёқ ва мойиллик билдирган дostonлар хамсачилик анъанасининг яшнаб кетишига асос бўлди. Натижада, дostonнависликда асосан назиранавислик ривожланиб, «Хамса» дostonлари таркибидаги дostonларга жавоб ёзадиган шоирлар кўпайди.

Қайд қилиш керакки, форс-тожик адабиёти тарихи, адабий жанрлар, шеърӣ услуб назарияси каби масалаларга бағишланган тадқиқотларда темурийлар даври адабиётини тақлидчилик ва эпигонлик даври сифатида баҳолаш каби қарашлар устуворлик қилади. Айниқса, ушбу даврнинг энг йирик сиймоси бўлмиш Абдурахмон Жомийнинг ижодига шундай беписанд қарашлар китобдан-китобга, иқтибосдан-иқтибосга кўчиб боргани ачинарли ҳол. Эрон адабиётшунослари мазҳабӣ қарашларидан келиб чиққан ҳолда шундай ғалат хулосани тақдим қилганлар. Масалан, XX асрнинг бошида Маликушшуаро Баҳор ўзининг «Сабкшиносӣ» асарида номаълум манбага ҳавола қилган ҳолда Жомийнинг асарларида давр нафаси сезилмаслиги, шоирнинг ижтимоӣ позицияси аниқ кўрсатилмагани, асарлари асосан тақлидчиликдан иборат эканлигини баён этиб танқид қилади¹.

Маликушшуаро Баҳорнинг бу фикри текширилмасдан бошқа эронлик олимлар, жумладан, Зайнулобидин Муътаман, Доӣй Жавод, Алиасғар Ҳикматлар томонидан бошқача шакл ва айни шу маънода такрорланди. Натижада, европалик шарқшунослар ва ҳатто мамлакатимизнинг айрим олимлари томонидан бажарилган қатор тадқиқотларда темурийлар даври адабиётини тақлидчилик, анъанавӣйлик устувор бўлган ҳамда новаторлик элементлари заиф адабий давр сифатида талқин қилиш устуворлик касб эта бошлади. Ҳолбуки, тожик адабиётшуноси профессор Абдунаби Сатторзода тўғри қайд қилганидек: «XV асрдаги адабий қарашлар ва мезонларга кўра, номдор шоирларнинг асарларига жавоб айта билиш «камоли назм» ҳисобланарди. Ўтган шоирларнинг машҳур шеърларига муваффақиятли жавоб бера олган шоирлар таниқлилар қаторидан ой олардилар. Мисол тариқасида Алишер Навоӣйнинг Мир Ислom Ғазолийга берган баҳосига эътибор берсак: «ва анинг **назмда камоли** Ҳаким Анварӣйнинг бу қасидаси жавобидаким: *Чу муроди хешро бо мулки Рай кардам қиёс*. -- маълум бўлурким, Алоуддавла Мирзо мадҳида айтибдур». Жомийнинг нафақат ўтмиш шоир ва адиблари асарларига жавобия тариқасида ёзган асарлари, балки унинг адабий жараёнлар ҳақидаги ишора ва хулосалари, умумлашмалари (бундай фикрлар, айниқса, «Баҳористон» асарининг еттинчи равзасида жуда кўп) айни шу маънога далолат қилади... Жомийнинг фикрига кўра, ёзиладиган жавобия сармашқ бўлган асардан бадӣй жиҳатдан юксакроқ, ҳеч бўлмаса, унга тенг бўлмоғи шарт... Бу талабларга Жомӣй ўз жавобияларида тўлиқ риоя этишга ҳаракат қилган²»

Темурийлар даври адабиёти, жумладан, бу даврнинг энг илғор намоёндалари – Абдурахмон Жомӣй ва Алишер Навоӣй ижодларига бундай беписанд муносабатда бўлишнинг асосӣ сабабларидан бири – татаббуъ, тавр, назира каби адабий ҳодисаларнинг моҳиятини тушунмасликдан келиб чиққан.

Жумладан, татаббуъ (ар. – бирор нарсанинг изидан бориш; кузатиш) деб, ўзга бир шоир шеърдан таъсирланиб, ундаги вазн, қофия ва радифни сақлаган ҳолда асар яратиш. Назира, ўхшатма ва жавобия деб ҳам айтилади. Татаббуъ мусулмон Шарқи адабиётида адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг кенг тарқалган шаклларида бўлиб,

¹ Маликушшуаро Баҳор. Сабкшиноси ё тарихи татаввури насри форси. – Техрон, Суруш, 1379. 3-жилд. – Б.293 (форс тилида).

² А.Сатторов. Афкори адаби ва эстетикӣи Абдурахмони Чомӣй. – Душанбе: Ирфон, 1975. – Б. 83-84).

салафлар ёки замондош шоирлар билан муайян тарзда ўзаро ижодий мусобақага киришиш билан боғлиқ анъана ҳисобланган. Бунда мусобақалашаётган шоир бирор асарга жавоб битар экан, унга ижодий ёндашиши, танланган мавзу, вазн ва қофия доирасида янги фикр айта олиш имкониятига эга бўлиши талаб қилинган.

Татаббуъ шеърятнинг исталган жанри ёки шакли асосида: фарддан дostonгача ёзилиши мумкин. Навоийнинг «Девони Фоний» таркибидан ўрин олган ғазалларнинг 300 дан ортиғи айнан татаббуъ асосида яратилган.

Тавр (ар. – бирор нарса атрофида айланиш, тарз, йўсин, услуб) эса, ўзга бир шоир шеъридаги услуб ва мазмунга риоя қилиб, шеърый асар яратиш, деб тушунилади. Татаббуъдан фарқли равишда татаббуъда вазн, қофия ва радиф мезон қилиб олинмайди, балки ўзга шоир қўллаган услубда янгича талқиндаги тимсоллар ва бадий тасвир воситаларидан фойдаланиш талаб қилинади. Бу ўзига хос ижодий таъсирланиш ва адабий мусобақа йўсинида бўлиб, салафлар ёки замондошларнинг шеърларидаги услуб асосида мазмуннинг ўзгачалигига эришиш ва унинг янгича жилоларини кашф этишга қаратилган бўлади.

Баъзан шоир бир ғазалнинг ўзида икки ижодкордан ижодий таъсирланганлигини, яъни бир ғазал ҳам татаббуъ, ҳам тавр асосида яратилганлигини кузатиш мумкин. «Девони Фоний»да бундай ғазалларга қуйидагича сарлавҳалар қўйилган: Татаббуъи Мир дар таври Хожа (Хожа Ҳофиз Шерозий услубида Амир Хусрав Деҳлавийга жавоб), Татаббуъи Шайх дар таври Махдум (Абдурахмон Жомий услубида Шайх Саъдийга жавоб) ва ҳоказо¹.

Кўриниб турибдики, татаббуъ ва тавр ҳодисалари жаҳон адабиётида доимий равишда кузатиладиган ижобий ҳодиса бўлиб, бадий-эстетик тафаккур ривожланган муҳитнинг асосий белгиларидан ҳисобланади. Ушбу масалани тўлиқ ўрганмаслик анъанавийлик ва новаторлик масаласида янглиш хулосаларни пайдо бўлишдек салбий оқибатларни келтириб чиқади. Жумладан, таниқли эронлик олим Саид Нафисий бу ҳақда шундай ёзган: «Тўққизинчи аср (милодий XV аср – Д.Н.) форсий шеърятнинг яна бир хусусияти – VIII аср шоир ва адибларининг истеъдоди заифлиги сабабли ўз услубини шакллантирмагани ҳисобидан назирагўйлик авж олишидир. VIII асрда Низомий ва Саъдийга тақлид қилиш жуда авж олди, айниқса Низомийга пайравлик йўсинида маснавий яратиш анъана тусига кирди. Кейинги асрларда ҳам бу жараённинг давом этиши айнан тўққизинчи аср адабиётининг таъсири натижаси сифатида баҳоламоқ лозим².

Аслида тақлидчилик, кўчирмакашлик каби адабий жараёнга салбий таъсир кўрсатадиган ҳолатларга Жомий ҳам, Навоий ҳам қарши эканликларини сўзда ҳам, амалда ҳам исботлаб беришган. Фақат бу даврга келиб, янги ижод намунасини тарихий-генетик асосларини белгилашдек мураккаб жараён тадқиқ этила бошлангани, айниқса, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий бу масалада жуда дақиқ кузатувларни амалга оширганликлари сабабли, ҳар қандай янгилик чуқур анъаналар заминида пайдо бўлишини таъкидлаш урфга айланганди.

Масалан, Абдурахмон Жомий «Баҳористон» асарининг 7 равзасида ўттиз тўққизта шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида фикр юритаркан, уларнинг ижодидаги ўқ илдизни беҳато топиб, ўқувчиларга тақдим этади. Жумладан, Котибий Нишопурий ижоди ҳақида фикр юритаркан, қасида ва ғазалларида бадий санъатларни қўллаш маҳоратини алоҳида таъкидлаб, «аммо ғазаллари бир маромда ва текис эмас, «шутур-гурба» («туя-мушук», баланд паст демак – Д.Н.) тушубтур» деб таъкидлайди. Жомийнинг мана шу бир оғиз сўз билан берилган баҳо Котибий ижоди ҳақида аниқ тасаввур пайдо қилади. Ёхуд Алишер

¹ Татаббуъ ва тавр ҳақида батафсилроқ қаранг: Алишер Навоий: қомусий луғат. 2-жилдлик. –Т.: Шарқ, 2016. –Ж. 2. – Б. 467.

² Саид Нафисий. Сарчашмаи тасаввуф дар Ирон. –Б. 229-230 (форс тилида).

Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида кўп замондош шоирларнинг ижоди ҳақида аниқ ва ҳаққоний баҳо бергани, айниқса, саккизинчи мажлисда Султон Ҳусайн Бойқаро лирикасининг биринчи танқидчиси ўлароқ намоён бўлгани тадқиқотчилар томонидан кўп мартаба таъкидланган¹.

Жомий лирикасидаги новаторлик масаласи машҳур тожик олими А.Афсаҳзод томонидан батафсил ёритилган. Афсаҳзоднинг Жомий лирикасига берган баҳосини дostonнавислик маҳоратига ҳам бемалол нисбат бериш мумкин. Чунки миллий адабиётда ҳар қандай янгилик, ҳар қандай адабий новаторлик анъанавийлик замирида етилиб чиқади. Адабий анъананинг сирру синоатини тўлиқ ўзлаштирган шоиргина анъана замирида янги адабий усул ва воситалар, янги умумлашма ва хулосалар, янги образ ва мавзуларни ярата олади. Қолаверса, ўрта асрлар адабий намояндаларининг фаолияти ва ижодига баҳо беришда албатта ўша давр учун маъмул бўлган адабий анъаналар, мезон ва меъёрларни ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади. Масалан, Абдурахмон Жомий «Баҳористон» асарида Абулвосе Жабалий ҳақида маълумот бераркан, унинг «Ки дорад чун ту чобуке нигори нозанин дилбар» сатри билан бошланган ғазалига ҳали ҳеч ким муносиб жавоб қайтаролмаганини ушбу шоирнинг маҳорати мезонига далил ўлароқ қайд этади. Шу сабабли, Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонига форс-тожик адабиётида 80 дан ортиқ назира яратилган бўлса-да, санокли дostonларгина муносиб жавобия сифатида эътироф этилган. Шу сабабли, Жомийнинг «Субҳат ул-аброр» дostonининг ўзига хос жиҳатларини ўрганишдан олдин ўша даврда яратилган дostonлар ҳақида умумий нигориш (обзор) бериш лозим бўлади.

Албатта, анъанавийлик ва издошлик масаласи ҳар бир адабий турда турлича кечади. Лирик жанрларда услуб, тил, бадиий образ ва санъатлар анъанавийликни белгилашда асосий мезон бўлиб хизмат қиладиган бўлса, эпик жанрларда бундан ташқари сюжет, композиция, архитектоника ва ҳоказоларда ўхшашлик ва издошлик ҳолатлари кўриб чиқилади. Шу сабабдан, анъана ва новаторлик масалаларни эпик жанрлар, айниқса, ҳамсачилик анъанаси доирасида яратилган асарлар мисолида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади.

¹ Алишер Навоий. МАТ. 13-жилд. Мажолис ун-нафоис. –Т.: 2001.

ТЎРТИНЧИ КЕНГАШ. НАВОИЙ АСАРЛАРИ МАНБАШУНОСЛИГИ ВА МАТНШУНОСЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ БУЮК БРИТАНИЯДАГИ ҚЎЛЁЗМА АСАРЛАРИ

Баҳодиров Роиқ Мажидович,

профессор, фалсафа фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш маркази, директори; Ўзбекистон.

Бугунги кун Ёш авлодга улуг мутафаккир Алишер Навоий яратган бебаҳо асарларнинг мазмун-моҳияти билан янада кенгроқ таништириш, унинг маънавий аҳамиятини ҳар томонлама ёритиш орқали етказиб бериш Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: «Жонажон Ватанимиз **«Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари»** деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдевори яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда»⁽¹⁾.

Буюк шоир, мутафаккир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг инсоният цивилизацияси, хусусан, ўзбек халқи маданиятига қўшган ҳиссаси беқиёс. Ўзбек тилининг асосчиси, ўз асарларида гуманистик ғоялар ва халқлар ўртасидаги дўстликни кенг тарғиб этган Навоийнинг ижодига бўлган қизиқиш унинг ўлмас асарлари бутун дунёда мавжудлиги, барча халқлар томонидан асраб-авайлаб сақланиши ва ўрганилишида ўз аксини топган.

Ҳозирги кунда жаҳоннинг деярли ҳамма мамлакатларида Навоий асарлари бор. Бунинг яққол исботини Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш маркази томонидан нашр этилган «ЎЗБЕКИСТОНГА ОИД ХОРИЖДАГИ ҚЎЛЁЗМА АСАРЛАР РЕЕСТРИ. Том 1» монографик тадқиқотда кўриш мумкин.

Бизнинг мақоламиз мазкур тадқиқотда келтирилган 1001 та қўлёзмага оид маълумотдан Буюк Британиянинг Лондон ва Оксфорд шаҳарларидаги ҳамда Кембриж университети кутубхоналарида сақланаётган Алишер Навоий асарларига бағишланади.

Сони кўплиги ва қадимийлиги, яъни илмий аҳамияти жиҳатидан Алишер Навоий қўлёзмаларининг энг нодирлари Англиянинг Лондон шаҳридаги Британия кутубхонасидадир¹. Кутубхонада мутафаккир қаламига мансуб куйидаги ўн саккизта асарнинг қўлёзмалари мавжуд (2):

1. [Алишер Навоий *шеърӣ асарлари лугати*]. Кўчирилган вақти – XVII аср. Инв. № ADD. 7913.

2. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган йили – 1482. 233 varaқ. Инв. № OR. 401.

3. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган йили – 1509. 22 (23-44) varaқ. Инв. № ADD. 1914.

4. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган вақти – XVI аср. 140 varaқ. Инв. № OR. 1158.

5. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган вақти – XVI аср. 189 varaқ. Инв. № OR. 1374.

6. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган вақти – XVI аср. 368 varaқ. Инв. № OR. 1375.

¹ Биз ушбу мақола тадқиқотчиларга кўпроқ фойдали бўлиши учун мазкур кутубхонадаги мутафаккир қаламига мансуб асарларнинг қўлёзмалари ҳақида муфассал маълумот келтиришни лозим топдик.

7. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган йили – 1632. 230 varaқ. Инв. № ADD. 7910.
 8. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган вақти – XVII аср. 222 varaқ. Инв. № ADD. 7912.
 9. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган вақти – XVIII аср. 180 varaқ. Инв. № ADD. 7911.
 10. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган йили – 1812. 89 varaқ. Инв. № OR. 3492.
 11. Алишер Навоий. *Лайли ва Мажнун*. Кўчирилган вақти – XVI аср. 199 varaқ. Инв. № ADD. 26,325.
 12. Алишер Навоий. *Мажолис ан-нафоис*. Кўчирилган йили – 1579. 129 varaқ. Инв. № ADD. 7875.
 13. Алишер Навоий. *Мажолис ан-нафоис*. Кўчирилган йили – 1817. 111 varaқ. Инв. № OR. 403.
 14. Алишер Навоий. *Маҳбуб ал-қулуб*. Кўчирилган йили – 1640. 124 varaқ. Инв. № OR. 2871.
 15. Алишер Навоий. *Насоим ал-муҳабба мин шамоим ал-футувва*. Кўчирилган вақти – XVII–XVIII асрлар. 238 varaқ. Инв. № OR. 402.
 16. Алишер Навоий. *Хамса*. Кўчирилган вақти – XVI аср. 250 varaқ. Инв. № ADD. 7908.
 17. Алишер Навоий. *Хамса*. Кўчирилган вақти – XVII аср. 291 varaқ. Инв. № OR. 400.
 18. Алишер Навоий. *Ҳайрат ал-аброр*. Кўчирилган йили – 1598. 157 varaқ. Инв. № ADD. 7909.
- Мазкур асарлар орасида энг нодир 1482 йилда кўчирилган «Дивон» мажмуъасининг қўлёзмаси. Ана шу асарнинг яна бир нодир нусхаси Алишер Навоий вафотидан 8 йил ўтгач, яъни 1509 йилда кўчирилган қўлёзмадир.
- Британия кутубхонасидаги қўлёзмалар сирасида шоирнинг бошқа кутубхоналардаги қўлёзмаларга нисбатан қимматлилиги билан ажралиб турадиган ва алоҳида эътиборга молик яна бир қўлёзма – Алишер Навоийнинг 1579 йилда кўчирилган «Мажолис ан-нафоис» асарининг нусхасидир.
- Британиядаги Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларининг сони жиҳатидан иккинчи ўринда Оксфорд шаҳридаги Бодлиан кутубхонаси туради. Бу кутубхона фондида мутафаккир томонидан битилган қуйидаги асарларнинг ўн битта қўлёзмаси сақланади (3):
1. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган йили – 1509. Инв. № Laud. Or. 283. Каталог № Ethe 2112 (74).
 2. Алишер Навоий. *Дивон*. Кўчирилган йили – 1820. Инв. № Bodl. Or. 592. Каталог № Ethe 2115 (77).
 3. Алишер Навоий. *Дивон*. Инв. № Elliot 90. Каталог № Ethe 2113 (75).
 4. Алишер Навоий. *Дивон*. Инв. № Elliot 91. Каталог № Ethe 2114 (76).
 5. Алишер Навоий. *Лисон ат-тайр*. Кўчирилган йили – 937/1530-1531. Инв. № Ouseley 195. Каталог № Ethe 2122 (84).
 6. Алишер Навоий. *Сабъаи сайёр*. Кўчирилган йили – 1484. Инв. № Elliot 317. Каталог № Ethe 2118 (80).
 7. Алишер Навоий. *Сабъаи сайёр*. Кўчирилган йили – 1553. Инв. № Elliot 318. Каталог № Ethe 2119 (81).
 8. Алишер Навоий. *Садди Искандарий*. Кўчирилган йили – 1485. Инв. № Elliot 339. Каталог № Ethe 2120 (82).
 9. Алишер Навоий. *Садди Искандарий*. Кўчирилган йили – 1485. Инв. № Elliot 340. Каталог № Ethe 2121 (83).

10. Алишер Навоий. *Фарҳод ва Ширин*. Кўчирилган йили – 1485. Инв. № Elliot 408. Каталог № Ethe 2117 (79).

11. Алишер Навоий. *Ҳайрат ал-аброр*. Кўчирилган йили – 1485. Инв. № Elliot 287. Каталог № Ethe 2116 (78).

Улар ўртасида 1484 йили кўчирилган «Сабъаи сайёр», 1485 йилда кўчирилган «Садди Искандарий»нинг икки, айна шу йилда кўчирилган Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» ва «Ҳайрат ал-аброр» асарлари дунёдаги мавжуд қўлёзмаларнинг нодир ва қимматбаҳо нусхалари орасидан ўрин олганини зикр этиш лозим. Бу қўлёзмалар сирасидан яна бир нодир қўлёзма сифатида 1509 йилда кўчирилган «Дивон» мажмуасини зикр этиш лозим.

Алишер Навоий «Дивон»ининг яна бир нусхаси Кембридж университети кутубхонасидаги ADD 3595 инвентарь рақами остида сақланади (4).

Қўлёзмалар кўчирилган вақти ва жойи алоҳида эътиборга молик. Алишер Навоий асарларининг мавжудлиги, сони ҳамда уларда акс эттирилган мавзуга қараб сақланаётган мамлакатда шоирнинг қайси асарига қўпроқ эътибор қаратилганини ҳам тахмин қилиш мумкин бўлади деб ҳисоблаймиз. Шу боис Алишер Навоийнинг асарлари сақланаётган мамлакатда ўзбек адабиёти, хусусан, шеърятига бўлган қизиқиш қўламини аниқлаш имконияти кенгайди. Бу шунингдек, муайян мавзудаги асарга эътибор қаратаётган шахснинг фаолияти борасида ҳам маълумот беради деб айтиш жоиз.

Ҳозирги кунга қадар инглиз олимлари томонидан мазкур асарлар атрофлича ўрганилган ва фихристларга уларга оид маълумотлари киритилган (5, 6) ҳамда илмий тадқиқот ишлари олиб борилган (7). Хусусан, Валеининг «Islamic manuscripts in the British Royal Library Collection: A concise catalogue» (Manuscripts of the Middle East. 6. 1992. P. 5-40) мақоласида Алишер Навоийнинг икки қўлёзмаси – «Хамса» ва «Девон» мажмуъаси борасида маълумот (Б. 6-7) ва уларнинг тавсифи ҳам берилган (Б.14-15).

Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонланиши бугунги кун Ёш авлодга улуғ мутафаккир яратган бебаҳо асарларнинг мазмун-моҳиятини мукамалроқ талқин қилиш ва янада кенгроқ шарҳлаш орқали ҳамда унда баён этилган ғояларнинг тарбиявий аҳамиятини ҳар томонлама ёритиш орқали етказиб бериш зарур. Бу ўз навбатида Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс йўналишида олиб борилаётган сайи ҳаракатлар борасида қўйилаётган дастлабки қадамларнинг мустақамлигини оширишга хизмат қилиши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида/Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори/Янги Ўзбекистон, 2020 йил 20 октябрь № 200 (200). – Б. 1.

2. Ўзбекистонга оид хориждаги қўлёзма асарлар реестри. Том 1. Тошкент, 2020. – Б. 50-52.

3. Ўзбекистонга оид хориждаги қўлёзма асарлар реестри. Том 1. Тошкент, 2020. – Б. 35.

4. Ўзбекистонга оид хориждаги қўлёзма асарлар реестри. Том 1. Тошкент, 2020. – Б. 59.

5. Ethe H. Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu manuscripts in the Bodleian Library. Vol. II, Oxford, 1930.

6. Riue Ch. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum. London, 1888.

7. Waley M.I. «Islamic manuscripts in the British Royal Library Collection: A concise catalogue» // Manuscripts of the Middle East. 6. 1992. P. 5-40.

ESERLERİNİN İSTİNSAH YERLERİNE GÖRE ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN ETKİ ALANI

Orhan Kurtoğlu,

Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi; Türkiye.

Giriş

Alî Şîr Nevâyî, Türk edebiyatının en velut kalemlerinden birisidir. Klasik Türk edebiyatında örnekleri verilen edebî türlerin hemen hemen ilk örnekleri de yine bu deha şairimizin kaleminden çıkmıştır. Manzum ve mensur olarak pek çok eser yazan Nevâyî'nin eserleri hakkında şu bilgiler verilebilir:

Nevâyî, Klasik Türk edebiyatında birden fazla divan sahibi olan isimlerden birisidir. Şair, çocukluk döneminden hayatının sonuna kadar söylediği Türkçe şiirlerini bir araya getirerek yedi farklı divan oluşturmuştur.

Bedâiyü'l-bidâye, Türkçe yazdığı en eski şiirlerini topladığı divanıdır. *Nevâdirü'n-nihâye*, 1476-1486 yılları arasında kaleme aldığı şiirlerini ihtiva eden ikinci divanı; *Garâibü's-sıgar* ise Nevâyî'nin ilk tertiplemediği iki divanı ile yirmi yaşına kadar söylediği şiirlerini bir sınıflamaya tabi tutarak oluşturduğu divanı olup Günay Kut (2003) tarafından yayımlanmıştır. *Nevâdirü's-şebâb*, Nevâyî'nin gençlik dönemlerine ait şiirlerini ihtiva eder. Şairin bu dönemdeki duygu ve düşüncelerini dile getiren ve Türk kültürüne ait değerleri yansıtan şiirlerin yer aldığı bu divan Metin Karaörs (2006) tarafından neşredilmiştir. *Bedâiyü'l-vasat*, şairin orta yaşlarda yazdığı şiirlerden oluşmaktadır. Eser, Kaya Türkay (2002) tarafından neşredilmiştir. Genellikle ömrünün sonuna doğru yazdığı şiirlerden meydana gelen *Fevâidü'l-kiber* ise Önal Kaya (1996) tarafından yayımlanmıştır.

Özellikle son dört divandaki şiirlerin tamamının Nevâyî'nin zikrettiği dönemlerde yazıldığını söylemek zordur. Aslında bunlara, büyük bir divanın dört ayrı bölümü demek de mümkündür. Nitekim kendisi de son dönemlerde yazdığı şiirlerle son dört divandaki şiirleri bir araya getirerek *Hazâinü'l-me'ânî* adını verdiği *Divân*'ını oluşturmuştur. *Külliyât-ı Devâvîn* adıyla da tanınan eser, Hamid Süleyman tarafından Kril harfleriyle yayımlanmıştır (1959). Diğer üç cilt ise 1959-1960 yılları içinde neşredilmiştir (Kartal ve Çetindağ 2020).

Farsça Dîvân, Abdurrahmân Câmî'nin isteği ve Hüseyin Baykara'nın emri üzerine oluşturulmuştur. *Dîvân*'daki kasideler dışındaki Farsça şiirleri Humâyûnferruh tarafından yayımlanmıştır (1342, 1375).

Alî Şîr Nevâyî aynı zamanda Türk edebiyatında ilk hamse tertip eden şairlerdendir. Hamse'sini oluşturan mesnevilerden *Hayretü'l-Ebrâr*, Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ı ile Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Matlau'l-Envâr*'ı ve Mollâ Câmî'nin *Tuhfetü'l-Ahrâr*'ına nazire olarak yazılmıştır. Bu eser üzerine Muhammed Sabir tarafından yapılan doktora (1961) çalışması yayımlanmıştır (1966). *Ferhâd u Şîrîn*, 1484'te kaleme alınmıştır. Türkiye'de Gönül Alpay Tekin (1994) tarafından yayımlanan eseri, Liyev Pyenkovsky, Özbek Türkçesinden Rusçaya tercüme etmiştir (1956). Eser ayrıca, Hâdî Zarîf ve P. Şemsiyev tarafından eski harflerle Taşkent'te neşredilmiştir (1963). 1484 yılında yazıldığı tahmin edilen *Leylâ vü Mecnûn*, Ülkü Çelik tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış (1993) daha sonra ise yayımlanmıştır (1996). Nizâmî-i Gencevî'nin *Heft Peyker*'i ile Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Heşt Bihişt*'ine cevap olarak kaleme alınan *Seb'a-i Seyyâre*, Hâdî Zarîf tarafından yayımlanmış (1956); eser üzerine Güzin Çöktü Tural tarafından yapılan doktora çalışması da (1993) neşredilmiştir (2015). *Sedd-i İskenderî*, 1485'da yazılmıştır. Eser, Hatice Tören tarafından yayımlanmıştır (2001).

Alî Şîr Nevâyî'nin Hamse'sinin dışında kalan ve Fânî mahlasıyla yazılan *Lisânü't-Tayr*'ı, Mustafa Canpolat tarafından yayımlanmıştır (1995).

Mecâlisü'n-nefâ'is, 1498 tarihinde Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan tezkiresidir. İçerisinde Farsça şiir söyleyen şairleri de barındıran tezkire, XV. yy. Çağatay edebiyatının yanında İran edebiyatı için de önemli bir kaynaktır. Farsçaya pek çok çevirisi yapılan *Tezkire*, Türkiye'de bir komisyon (Ayan vd. 1995) ve Kemal Eraslan (2001); Özbekistan'da ise Suyima Ganieva tarafından (1961) yayımlanmıştır.

Nesâyimü'l-mahabbe min-şemâyimi'l-fütüvve ise Mollâ Câmî'nin velilerin hayatlarını konu eden Farsça *Nefehâtü'l-üns min-hazarâti'l-kuds* isimli eserinin Çağatay Türkçesine tercümesidir. Kemal Eraslan tarafından neşredilmiştir (1996).

Risâle-i Mu'ammâ 1492 tarihinde Farsça olarak kaleme alınmış ve Molla Câmî'ye takdim edilmiştir. Nevâyî'nin Türkçenin Farsçadan üstünlüğünü örneklerle ortaya koyduğu *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'i, İshak Refet Işıtman (1941) ve Sema Barutçu Özönder (1996) tarafından neşredilmiştir. *Mîzânü'l-evzân*, vezinler hakkında topluca bilgi vermek amacıyla yazılmış bir eserdir. Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır (1993).

Nevâyî, dinî-ahlakî eserler grubunda değerlendirilebilecek bir grup eserin daha sahibidir. Bunlardan *Münâcât*, secili kısa cümlelerden oluşmakta olup mensur olarak kaleme alınmıştır. *Çihil Hadis*, Câmî'nin aynı adlı Farsça eserinin dörder mısralık kıtalar şeklinde yapılmış tercümesidir. *Sirâcü'l-Müslimîn*, şeriatın hükümleri, Allah'ın sekiz sıfatı ve İslâm'ın esasları hakkında bir akait kitabıdır.

Mahbûbu'l-kulûb, sosyal konulara değinilen ahlâk kitabı mahiyetinde önemli bir eserdir. Eser üzerine Güzin Çöktü yüksek lisans (1985), H. Zuhal Ölmez ise doktora çalışması (1993) yapmıştır.

Nevâyî'nin bunların dışında yine bu grup içerisinde değerlendirilen *Nazmu'l-Cevâhîr* isimli bir eseri daha vardır. Şairin, Hz. Ali'ye atfedilen *Nasru'l-Le'âlî*'deki Arapça vecizelerin her birini rubâî formunda nazmen tercüme etmek suretiyle yazdığı bu risâle bir incelemeyle birlikte yayımlanmıştır (Türk 2006).

Birkaç biyografik esere daha sahip olan Nevâyî'nin bu gruptaki ilk eseri, Molla Câmî'nin ölümü üzerine yazdığı *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*'i, A. Deniz Abik tarafından doçentlik tezi olarak (2000) hazırlanmıştır. Müellifin *Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir Big adlı eseri*, mürşidi Seyyid Hasan'ın ölümü üzerine mensur-manzum karışık olarak yazılmış bir risâle olup Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır (1971). *Hâlât-ı Pehlevân Muhammed* ise Nevâyî'nin, şâir, bestekâr ve tabip Pehlevân Muhammed'in ölümü üzerine kaleme aldığı ve Kemal Eraslan tarafından yayımlan (1980) risalesidir.

Nevâyî'nin bunların dışında *Târîh-i Enbiyâ vü Hükemâ*, *Târîh-i Mülûk-i Acem* ve *Zübdetü't-Tevârih* isimli tarih kitapları ile vakfettiği hayratı için Farsça olarak kaleme aldığı eserin Türkçe özeti olan *Vakfiyye*'si ve mektuplarından oluşan *Münşe'ât*'ı da vardır. *Münşe'ât*'ı üzerine A. Deniz Abik doktora tezi hazırlamıştır (1993).

Türkçe yazılmış manzum ve mensur eserleriyle Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden olan Alî Şîr Nevâyî, *Farsça Dîvân*'ı ve *Mecâlisü'n-Nefâis* adlı tezkiresiyle İran edebiyatında da önemli bir yere sahiptir.

Ali Şîr Nevâyî'nin Etki Alanı

Etik alanı sosyoloji bilimi içerisinde değerlendirilebilecek bir kavramdır. Biz bu kavramı, şairin eser veya eserleri marifetiyle etkilediği insanların yaşadığı coğrafya anlamında kullanmaktayız. Almanca iç deniz anlamına gelen hinterlant kelimesinin mecazen ifade ettiği «arka bahçe» anlamı bizim kastettiğimiz anlamla aynı olmasa da bir yakınlık ifade etmektedir.

Klasik Türk edebiyatında sanatçıların etkilediği ve/veya etkilendikleri isimlerin belirlenmesinde en önemli hareket noktası sanatçıları arasındaki nazireleşmedir. Türü çeşitli sebeplerle birbirlerine nazire/cevap yazan sanatçıların bu nazirelerinden hareketle birbirlerinden etkilendiklerini ya da en azından birbirlerinin farkında olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunun dışında şiir/eserlerde başka bir sanatçının adının bir vesileyle

zikredilmesi de bu etkileşimin emareleri olarak değerlendirilmiş fakat çoğu zaman bu etkinin derecesi somut bir şekilde ortaya konulamamıştır.

Klasik Türk edebiyatı araştırmalarında el yazması eserlerin önemi inkâr edilemez. Bilindiği gibi eserlerin sağlam bir tenkitli metninin hazırlanabilmesi için de bahis konusu eserlerin nüshalarının, çok nüshalı eserlerin ise kıymetli (en eski, en az tahrif olmuş, müellif kaleminden çıkmış veya onun denetiminden geçmiş, müellifin yaşadığı döneme en yakın tarihte istinsah edilmiş vs. özelliklere sahip) nüshalarının tespiti son derece önemlidir. Bunun yanında mevcut nüshaların sahip olduğu bir takım özellikler (temellük, sah, istinsah vs.) de müellif ve eseri hakkında yapılacak değerlendirmelere önemli katkılar sağlayacaktır. Bilhassa temellük ve istinsah kayıtları şairlerin/müelliflerin tesirini ortaya çıkaracak önemli ipuçları ihtiva edebilir.

Bu çalışmada da farklı bir yol izleyerek şairin (Ali Şîr Nevâyî) eserlerinin istinsah yerlerinden hareketle hangi coğrafyalarda hangi dönemlerde bilinip okunduğunu, nerelere etki ettiğini tespit etmeye çalıştık. Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi Türk edebiyatın en velut kalemlerinden biri olan Nevâyî'nin pek çok eseri bulunmaktadır. Sanatçının eser sayısının çok olmasının yanında bu eserlerin bir kısmının birçok kez tertip edilmesi, Nevâyî'nin eserlerinin tespit ve tasnifi için bile çokça zaman ve imkâna ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Zira müellifin eserlerinin nüshalarının sayısı, başta Leningrad, Taşkent, İstanbul, Londra, Paris, Bakü, Erivan, Tiflis, Almata'daki kütüphanelerde bulunanlar olmak üzere 2500'den fazladır (Türkay 2002).

Bu çalışmada istinsah yerlerinin tespitinde daha önce yapılmış ve kaynakçada verilen kataloglar ile Nevâyî ve eserlerini konu eden kitap, makale gibi çalışmalardan istifade ettik. Nüsha sayısının fazlalığına rağmen istinsah yerleriyle ilgili beklentimizin çok altında tespitler yapabildik. Bu durum, kimi nüshaların ketebe kayıtlarının aradığımız bilgileri ihtiva etmediği veya hazırlanan kataloglarda muhtemelen nüshanın metninin öncelendiği ve bu ayrıntıların ihmal edildiğini düşündürmektedir. Bu sonuç yazma eserlerde kataloglama işinin ne kadar önemli olduğu ve son derece dikkat ve özen istediğini; kataloglama işlerinin uzman kişiler tarafından yapılması gerektiğini somut bir şekilde ortaya koymaktadır.

Farsçanın popüler olduğu bir dönemde, Türkçenin birçok yönlerden bu dilden üstün olduğunu savunan Nevâyî, Türkçe ile de yüksek bir edebiyat meydana getirmenin mümkün olduğunu bizzat kaleme aldığı eserleriyle ispat etmiş, genç şairleri Türkçe yazmaya özendirmiştir. O, Şark-İslam medeniyetine emeği geçen ve onun önemli bir devresine damgasını vuran büyük bir düşünürdür. Yaşadığı dönemde özellikle de sanat ve edebiyatın gelişmesine yaptığı katkılar bunu doğrulamaktadır. Nevâyî'nin yaşadığı dönem 15. yüzyıl Herat'ıdır ve bu şehir Şark-İslam medeniyeti içinde birçok alanda yeni bir üslup ve aşamanın da adıdır. Ancak Nevâyî'nin şöhret ve etkisi Herat'la sınırlı kalmamış, Türkçenin konuşulduğu bütün coğrafyalara yayılmıştır (Kartal ve Çetindağ 2020). 15. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Alî Şîr Nevâyî, sadece Anadolu şairlerini değil tüm Türk şairlerini etkilemiş önemli bir şairdir. Onun etki sahası Hindistan'dan Herat'a, oradan Azerbaycan ve Anadolu'ya kadar uzanmıştır.

Türkçe yazma eser ihtiva eden kataloglar ile Nevâyî ve eserlerini konu eden çalışmalardan elde ettiğimiz bulgulara göre Nevâyî'nin eserleri, 15 farklı şehir ve/veya bölgede istinsah edilmiştir. Bunlar, Aksiket/Aksikent/Hişket (Özbekistan), Kızılakaç (Azerbaycan), Bağdat, Buhara, Hindistan, Herat, Isfahan, İstanbul, Kahire, Mâverâünnehir, Mekke, Meşhed, Semerkand, Şehr-i Sebz (Özbekistan) ve Tebriz'dir.

Nevâyî öncelikle Orta-Asya'da 19. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüş bir şairdir. Bu etki Timurlular döneminde daha kendisi hayattayken başlamış, Hanlıklar döneminde yoğun bir şekilde devam etmiştir. Hatta 19. yüzyıldan sonra bile hem şiirleriyle hem de şahsiyetiyle Özbekistan ve Afganistan'ın Herat bölgesinde Nevâyî'nin yaşadığı görülmektedir (Kartal ve Çetindağ 2020).

Şairin eserlerinin istinsah kayıtlarına göre 15 ve 19. yüzyıllar arasında bugün Özbekistan ve Afganistan sınırları içerisinde kalan coğrafyada (Aksiket, Buhara, Herat, Maveraünnehir,

Semer kand ve Şehr-i Sebz) 16 eserinin istinsah edildiği görülmektedir. Burada istinsah edilen eserlerle ilgili bilgiler şu şekildedir:

İstinsah Yeri	İstinsah Edilen Eser Sayısı	İstinsah Edilen Eser	Müstensihi	Hattı	İstinsah Tarihi
Aksiket (Özbekistan)	1	<i>Bedâyiü 'l-vasat</i>	Âlimüddin b. Şeyh Ahmed	Talik	1554
Buhara	1	<i>Lisanü 't-tayr</i>	?	Nestalik	1533
Herat	10	<i>Bedâyiü 'l-vasat</i>	Mahmud Kâtip	Talik	1550
		<i>Fevâйдü 'l-kiber</i>	Derviş Muhammed Takî	Talik	1495
		<i>Fevâйдü 'l-kiber</i>	Alaaddin Mehmed	?	1523
		<i>Garâibü 's-sıgar</i>	?	Nestalik	1480
		<i>Garâibü 's-sıgar</i>	Aliyyü 'l-Meşhedi	Talik	1551
		<i>Garâibü 's-sıgar</i>	?	Nestalik	1480
		<i>Hutbe-i Devâvîn</i>	?	Nestalik	-
		<i>Külliyât-ı Nevâyî (Lisanü 't-tayr, Bedâyiü 'l-vasat, Fevâйдü 'l-kiber, Garâibü 's-sıgar, Hamsetü 'l-mütehayyirîn), Hayretü 'l-ebrâr, Leylâ vü Mecnûn, Nevâdirü 'ş-şebâb, Sedd-i İskenderî)</i>	Ali Hicrânî	Nestalik	1526
		<i>Sedd-i İskenderî</i>	Derviş Muhammed Takî	Talik	1495
		<i>Tuhfetü 's-selâtîn</i>	Hafız Muhammed Katib Muhammed b. Hasan Ensarî	Nestalik	1508
Maveraünnehir	1	<i>Garâibü 's-sıgar</i>	Şeyh Ali Hureldî	Nesih	1496
Semerkand	2	<i>Garâibü 's-sıgar</i>	Mîrek b. Havend Muhammed	Nestalik	1571
		<i>Garâibü 's-sıgar</i>	?	Nestalik	1571
Şehr-i Sebz (Özbekistan)	1	<i>Hamse</i>	Receb bin Mirza Şerif	?	19. yy

Nevâyî'nin en fazla etki ettiği bölgelerden birisi de hiç şüphesiz Hindistan'dır. Bilindiği gibi Timuroğulları Hüseyin Baykara'dan (1506) sonra tarihe karışmış ve onların mirası Özbek Hanlarına kalmıştır. Diğer taraftan Timuroğulları soyundan gelen Bâbü, önce Herat ve Semerkand'da tutunmak istemiş fakat başarısız olmuştur. Hindistan'a geçen Bâbürlüler burada devlet kurmuş ve uzun yüzyıllar boyunca o bölgelerde hâkimiyetini devam ettirmiştir. Dolayısıyla da burada yaşayan Türkler dil olarak Çağataycayı kullanmışlar, bölgede oluşan

edebiyat dili ise Nevâyî ve Sultan Bâbü'r'ün kaleme almış olduğu eserlerin izinde devam etmiştir. (Bilkan 2001: 51).

Nevâyî'nin eserlerinin istinsah edildiği yerler hakkında yaptığımız taramada şairin eserlerinin en çok istinsah edildiği yerlerden birisinin Hindistan olması, yukarıda yapılan değerlendirmenin de ispatı durumundadır. Eserlerinin ketebe kayıtlarından anlaşıldığına göre 16. ve 19. yy. arasında burada şairin 10 eseri istinsah edilmiştir. Hindistan'da istinsah edilen eserlerle ilgili bilgiler şu şekildedir:

İstinsah Yeri	İstinsah Edilen Eser Sayısı	İstinsah Edilen Eser	Müstensihi	Hattı	İstinsah Tarihi
Hindistan	10	<i>Dîvân</i>	?	Talik	1812
		<i>Ferhâd ü Şîrîn</i>	?	Nestalik	17. yy
		<i>Hamse</i>	Abdülcemil	Talik	16. yy
		<i>Hamse</i>	?	Talik	17. yy
		<i>Hamse</i>	Molla Mir Timurî	?	1771
		<i>Hayretü'l-ebrâr</i>	Abdülcemil	Talik	16. yy
		<i>Mecâlisü'n-nefâis</i>	?	Nestalik	18. yy
		<i>Mecâlisü'n-nefâis</i>	?	Talik	1817
		<i>Nesâimü'l-mahabbe min-şemâyimi'l-fütüvve</i>	?	Talik	17-18. yy
		<i>Farsça Dîvân</i>	Kemal Mahmud b.	Talik	?

Nevâyî'nin eserlerinin en çok istinsah edildiği yerlerden birisi de uzunca bir süre Türk egemenliğinde kalan ve pek çok yönüyle Türkî özellikler kazanan İran'dır. 16. ve 17. yüzyıllarda şairin 10 eseri İran'daki önemli kültür ve sanat merkezleri olan İsfahan, Meşhet ve Tebriz'de istinsah edilmiştir. Bu coğrafyada istinsah edilen eserlerle ilgili bilgiler şu şekildedir:

İstinsah Yeri	İstinsah Edilen Eser Sayısı	İstinsah Edilen Eser	Müstensih	Yazı	İstinsah Tarihi
İsfahan	2	<i>Ferhâd ü Şîrîn</i>	Nahifî el-Cevherî	Talik	1598
		<i>Hayretü'l-ebrâr</i>	Nahifî el-Cevherî	Talik	1598
		<i>Hamsetü'l-mütehayyirin</i>	Abdî b. Durmuş	Nestalik	1666
Meşhed	2	<i>Dîvân</i>	İmad Hüseyinî	?	?
		<i>Mecâlisü'n-nefâis</i>	?	Nestalik	1649
Tebriz	6	<i>Mecmua (Çihil Hadis, Dîvân, Vakfiye)</i>	Çelebi	?	1527
		<i>Dîvân</i>	?	Nestalik	1528
		<i>Dîvân</i>	Muhammed Semerkandî	Nestalik	1533
		<i>Garâibü's-sıgar</i>	Çelebiyyü'l-Kazvinî	Talik	1532
		<i>Sedd-i İskenderî</i>	Fazlullah Şirâzî	?	1665

		<i>Hayretü'l-ibrâr</i>	Cafer Karadağî	Nesih Kırmısı	1560
--	--	------------------------	----------------	---------------	------

Bunların dışında Nevâyî'nin eserlerinin istinsah edildiği ve onun etki alanında bulunan diğer önemli merkezler ise Azerbaycan'da bulunan Kızılakaç, Ortadoğu'nun öteden beri önemli ticaret, bilim, kültür ve sanat merkezlerinden birisi olan Bağdat, Osmanlı Devletinin başkenti ve fethedildiği günden itibaren Türk-İslam dünyasının bilim, kültür ve sanat merkezi olan İstanbul, İslam Dünyasının önemli bilim merkezlerinden Kahire ve İslam Dünyasının kalbi olan Mekke'dir. Bu merkezlerde şairin eserlerinin yedi nüshası istinsah edilmiştir. Bu merkezlerde istinsah edilen eserlerle ilgili bilgiler şu şekildedir:

İstinsah Yeri	İstinsah Edilen Eser Sayısı	İstinsah Edilen Eser	Müstensih	Hattı	İstinsah Tarihi
Bağdat	1	<i>Divanlardan Seçmeler</i>	Abdullah Aksarayî	Talik	1563
İstanbul	3	<i>Mecâlisü'n-nefâis</i>	?	Nestalik	17. yy
		<i>Mecâlisü'n-nefâis</i>	?	Nestalik	1527
		<i>Hamsetü'l-mütehayyirin</i>	Abdî Durmuş b.	Nestalik	1666
Kahire	1	<i>Terceme-i Hadîs-i Erbaîn</i>	Abdullah Tebrizî	?	?
Kızılakaç (Azerbaycan)	1	<i>Hamse (Çihil Hadis. Nazmü'l-cevâhir, Hayretü'l-ibrâr, Ferhâd u Şîrîn, Leylâ vü Mecnûn, Seb'a-i Seyyâre, Sedd-i İskenderî, Lisânü't-tayr</i>	Nazar Ali Feyzî	Talik	1592-1595
Mekke	1	<i>Mahbûbü'l-kulûb</i>	Musa el-Semerkandî	Nestalik	1554

Sonuç

Türk dil, edebiyat, kültür ve bilim dünyasının dahi isimlerinden birisi olan devlet adamı, âlim ve sanatkâr Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin nüshalarından hareketle etki alanını tespit ettiğimiz bu çalışmada, Nevâyî'nin eserlerinin 1480 yılından 19. yüzyıla kadar oldukça geniş bir zaman diliminde, birbirinden görece uzak bölgelerde pek çok kez istinsah edilmiş çok sayıda nüshalarının bulunduğu; bu durumun onun eserlerinin bugünkü adlarıyla İran, Hindistan, Özbekistan, Afganistan, Mısır, Arabistan ve Türkiye gibi ülkelerde istinsah edilmesi ihtiyacıyla oluştuğunu ve sanatçının bu bölgelerde derin bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tarama neticesinde ulaşılan önemli bir sonuç da nüshaların Nevâyî'nin hak ettiği nitelikte kataloglanmadığı, nüsha tavsiflerindeki pek çok bilginin eksik olduğudur. Bu sebeple nüshaların yeni ve uzman kişilerce yapılacak kataloglarına ihtiyaç olduğu görülmektedir. Yapılacak bu yeni kataloglarla Nevâyî külliyyatının daha önce yapılan çalışmalar sırasında bilinmeyen ve/veya kullanılamayan nüshalarını ortaya çıkacak ve Nevâyî çalışmalarına nitelik kazandıracaktır.

Kaynaklar

Abik, A. Deniz (1993). *Alî Şîr Nevâî'nin Risâleleri: Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-i Acem, Münşeat*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

- Abik, A. Deniz (2000). *Alî Şîr Nevâî, Hamsetü'l-Mütehayyirîn (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*. Doçentlik Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.
- Alpay Tekin, Gönül (hızl.) (1994). *Alî-Şîr Nevâyî, Ferhâd u Şîrîn (İnceleme-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ayan, Hüseyin, K. Yavuz, E. Gemalmaz, R. Toparlı, G. Ayan, Y. Akpınar (hızl.) (1995). *Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâ'is*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- Barutçu Özönder, Sema (hızl.) (1996). *Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-lugateyn (İki Dilin Muhakemesi)*. Ankara: TDK Yay.
- Bilkan, Ali Fuat (2001). *Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı*. Ankara: KB Yay.
- Bloch, E. (1900). *Catalogue de Lacollection Manuscritsorientaux Bibliotheque Nationale - Arabes, Persans et Turcs-*. Paris.
- Bloch, E. (1933). *Catalogue des manuscrite Turcs de la Bibliotheque Nationale I-II*. Paris.
- Canpolat, Mustafa (hızl.) (1995). *Alî Şîr Nevâyî, Lisânü't-Tayr*. Ankara: TDK Yay.
- Charles, Rieu (1888). *Catalogue of the Turkish Manuscripts in The British Museum*.
- Çelik, Ülkü (hızl.) (1996). *Alî Şîr Nevâî, Leylî vü Mecnûn*. Ankara: TDK Yay.
- Çetindağ, Yusuf (2006). *Alî Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*. Ankara: KB Yay.
- Çöktü Tural, Güzin (1993). *Seb'a-i Seyyâre*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Çöktü, Güzin (1985). *Alî Şîr Nevâî, Mahbûbu'l-Kulûb*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Eraslan, Kemal (1971). «Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi». *Türkiyat Mecmuası*. XVI: 89-110.
- Eraslan, Kemal (hızl.) (1966). *Alî Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe min-Şemâyimi'l-Fütüvve-I Metin*. Ankara: TDK Yay.
- Eraslan, Kemal (hızl.) (1993). *Alî Şîr Nevâyî, Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*. Ankara: TDK Yay.
- Eraslan, Kemal (hızl.) (2001). *Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâ'is I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)*. Ankara: TDK Yay.
- Ganieva, Suyima, V. Zohidov (hızl.) (1961). *Alî Şîr Nevâî, Mecâlisü'n-Nefâ'is*. Taşkent: Özbekistan SSR Fahlar Akademisi.
- Hamid Süleyman (hızl.) (1959). *Alî Şîr Nevâî, Hazâinü'l-Meânî, I. cilt: Garâibü's-Sıgar*. Taşkent. <http://yazmalar.gov.tr/>
- Humâyûnferruh, Ruknuddîn (hızl.) (1342). *Alî Şîr Nevâî, Dîvân-i Emîr Nizâmuddîn Alî Şîr Nevâî «Fânî»*. Tehrân: İntişârât-i Kitâbhâne-i İbn Sînâ.
- Humâyûnferruh, Ruknuddîn (hızl.) (1375). *Alî Şîr Nevâî, Dîvân-i Emîr Nizâmüddîn Alî Şîr Nevâî «Fânî»*. Tehrân: İntişârât-i Esâtîr.
- İşıtman, İshak Refet (Çev.) (1941). *Alî Şîr Nevâî, Muhakemet-ül-Lûgateyn*. (çev. İ. R. İşıtman). Ankara: TDK Yay.
- Karaörs, Metin (2006). *Alî Şîr Nevâyî, Nevâridü's-Şebâb*. Ankara: TDK Yay.
- Kartal, Ahmet ve Çetindağ, Yusuf (2020). «Alî Şîr Nevâî», <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ali-sir-nevai>, [Erişim Tarihi: 28.01.2021].
- Kaya, Önal (hızl.) (1996). *Alî Şîr Nevâî, Fevâ'idü'l-Kiber*. Ankara: TDK Yay.
- Kut, Günay (hızl.) (2003). *Alî Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-Sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. Ankara: TDK Yay.
- Levend, Ağâh Sırrı (1988). «Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları», *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1958*. Ankara: TDK Yay.
- Ölmez, H. Zuhâl (1993). *Alî Şîr Nevâî, Mahbûbu'l-Kulûb*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Poyraz, Yakup (2011). «Uzaktaki Yazmalarımız: İngiltere Ulusal Kütüphanesi'ne Kayıtlı İlk Doğu Türkçesi Yazmaları (Çağatayca)». *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4 (16): 402-416.
- Pyenkovsky, Liyev (Çev.) (1956). *Alî Şîr Nevâyî-Ferhad ü Şirin*. Moskova.
- Sabir, Muhammed (1961). *Mîr Alî Şîr Nevâî'nin İlk Mesnevîsi Hayretü'l-Ebrâr Hakkında Araştırmalar (Edisyon Kritik-İmlâ-Dil Hususiyetleri ve Lugatçe)*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Sabir, Muhammed (1966). *Mîr Alî Şîr Nevâî'nin İlk Mesnevîsi Hayretü'l-Ebrâr Hakkında Araştırmalar*. İstanbul.

- Tören, Hatice (hızl.) (2001). *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*. Ankara: TDK Yay.
- Türk, Vahit (hızl.) (2006). *Alî Şîr Nevâyî, Nazmu 'l-Cevâhîr*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Türkay, Kaya (2002). *Alî Şîr Nevâyî, Bedâyi 'u 'l-Vasat*. Ankara: TDK Yay.
- TÜYATOK: *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*.
- Volin, S. L. (1955). «Leningrad Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları Hakkında» *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1955*. Ankara: TDK Yay.
- Zarîf, Hâdî (hızl.) (1956). *Alî Şîr Nevâyî, Seb 'a-i Seyyâre*. Taşkent.
- Zarîf, Hâdî, P. Şemsiyev (hızl.) (1963). *Alî Şîr Nevâyî, Ferhâd ü Şîrîn*. Taşkent.

РУКОПИСИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛИШЕР НАВОИ XV-XVI ВЕКОВ КАК ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ИСТОРИИ ЭПОХИ ТЕМУРИДОВ

Мадраимов Абдумажид Абдураимович,
*профессор, доктори исторических наук, заведующий отделом Государственного музея
истории Темуридов Академии Наук Республики Узбекистан; Узбекистан.*

1. Основанное Амиром Темуrom в Центральной Азии единого централизованного государства послужило основой для бурного развития культуры, которую называют Темуридским Возрождением. Интерес к культуре, истории и благоустройства страны основателя государства способствовали развитию также рукописной книги и миниатюрной живописи. Эпоха Возрождения Темуридов отличается тем, что в этот период особо поощряется создание произведений и рукописной книги на тюрки, то есть на классическом узбекском языке.

2. Эпоха Возрождения Темуридов вошла в историю рукописной книги как период высокого развития, когда жили такие меценаты науки и культуры, как Мирзо Улугбек, Байсункар Мирзо, Искандар Султан, Ибрахим Мирза, Султан Хусейн Мирза и другие. В Самарканде достигли высокого развития наука и культура, в Герате – музыка, поэзия и рукописная книга. В этот период жили такие мастера рукописной книги как Джафар и Азхар Байсункури, Амир Халил, Гиясаддин Наккаш, Мансур Мусаввир и другие. Созданные ими рукописные книги являются шедеврами этого искусства.

3. Вторая половина XV века отличается тем, что в Герате собрались выдающиеся мастера рукописной книги, среди которых каллиграф Султан Али Машхади, художник Мирак Наккаш, Камолиддин Бехзад, Шах Музаффар, Касим Али, переплетчики, позолотчики и другие. Именно в этот период Темуридского Возрождения Алишер Навои создал свои поэмы и диваны, воспевающие идеи гуманизма, которые завоевали небывалую популярность. Об этом свидетельствуют прижизненные списки рукописей произведений поэта, созданные самими известными мастерами. Они также являются шедеврами рукописной книжности, затем служили образцами для подражания для мастеров при Шайбанидах, Бабуридах и Сефевидах.

4. Художественно оформленные рукописи произведений Алишера Навои, созданные на территории Центральной Азии в XV-XVI веках усилиями мастеров разных регионов, несмотря на их политические, экономическое, территориальные и культурные различия, имеют общие характерные особенности, обусловленные общими едиными

тенденциями развития искусства рукописной книги, выраженные в общности стиля поперков, орнаментального декора, характера иллюстраций, оформления переплета и даже технологии приемов.

5. Рукописи поэм Алишер Навои и миниатюры, созданные к ним, в эпоху Темуридов, Шейбанидов, Бабуридов и Сефевидов, показывают, что традиция художественного оформления рукописной книги, сформированная при первой династии, далее была продолжена и развита последующими в новых условиях. Основные идеи гениального поэта были подхвачены мастерами рукописной книги Герата, затем они получили свое подолжение и развитие в других культурных центрах, такие как Бухара, Табриз, Шираз, Агра и других. Герои Абулкасима Фирдоуси. Низами Гянджави, Амира Хусрава Дехлави, Фаридуддина Аттара, в произведениях получили новую трактовку и современное звучание. Рядом с ними появились новые герои, конкретные исторические лица. Все они вдохновляли мастеров рукописной книги, а также художников-миниатюристов. Миниатюры к поэмам Алишера Навои – это не только новое явление в классической узбекской литературе, но и истории художественного оформления рукописной книги, изобразительного искусства народов Центральной Азии.

6. Гениальный поэт Алишер Навои создал многочисленные диваны, сборники стихотворений, которые были самыми популярными произведениями как в эпоху Темуридов, так и при Шайбанидах, Бабуридах и Сафавидах. Созданные в эти эпохи художественно оформленные и иллюстрированные рукописи диванов показывают степень их исключительной популярности. Можно смело утверждать, что именно рукописи диванов Алишера Навои благоприятствовали формированию новой традиции иллюстрирования сборников стихотворений. В миниатюрах к диванам художники свободно изображали свою эпоху, свое окружение, современников. Именно этим их произведения приобрели большую историческую ценность как наглядные пособия, для изучения материальной культуры, исторических реалий эпохи, жизни, быта и нравов народов Центральной Азии.

7. Эпоха Возрождения Темурдов сформировал такую яркую личность как Алишер Навои. Он был гениальным поэтом, крупным государственным деятелем, меценатом, знатоком рукописной книжности. Незаурядная личность поэта, очарование и своеобразие его творчества, служили благодатным материалом для мастеров рукописной книги и художников – миниатюристов, которые создали шедевры книжного искусства на основе его произведений, поэм и диванов. Тем самым они обогатили сокровищницу восточного и мирового искусства художественного оформления рукописной книги. Рукописи произведений Алишера Навои, созданные в XV-XVI веках в Центральной Азии, являются ценными источниками для изучения жизни творчества мастеров рукописной книги, особенности книжного дела и миниатюрной живописи. Они являются результатом культурных связей, памятниками общности народов этого региона, их общим достоянием и ценным вкладом в сокровищницу мировой культуры.

АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИДА САҚЛАНАЁТГАН НАВОЙИЙ АСАРЛАРИНИНГ ТОШБОСМА НУСХАЛАРИ

Ҳасанова Шафоат Саидбековна,

*филология фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиси Алишер
Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи катта илмий ходими; Ўзбекистон.*

Дунё хазиналарини тўлдириб турган минг-минглаб қадимги ёзма ёдгорликлар ҳар бир халқнинг ўтмиш маданиятини ўзида акс эттиради. Уларда халқнинг бой маънавий ва маданий мероси, қадим урф-одати, эътиқоди билан боғлиқ кўплаб маълумотлар жамланган. Ота-боболаримиз қолдирган бой маданий меросни ўрганиш, уни келажак авлодларга етказиш нафақат юртимизда, балки дунё олимлари олдидаги муҳим масала бўлиб қолмоқда. Юртбошимизнинг «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»¹ги Қарори билан ёзма ёдгорликларимизни ўрганишнинг янги босқичи шаклланмоқда. Қарорда белгиланганидек, «Ўзбекистон Республикасининг турли ташкилотларида сақланаётган араб ёзувидаги қўлёзма асарлар, тошбосма китоблар ва тарихий ҳужжатларнинг сақланиш ва таъмирланиш ҳолатини мониторинг қилиш ва уларнинг электрон базасини яратиш» бугунги куннинг долзарб вазифалари сирасига киради.

ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар фондида ҳам кўплаб қадимий манбалар ва тошбосма (литографик) асарлар сақланади. 2018-2020 йиллар учун мўлжалланган ПЗ-20170920167 «Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейида сақланаётган тошбосма асарларнинг электрон каталогини яратиш ва нашрга тайёрлаш» номли амалий лойиҳа доирасида мингга яқин тошбосма асарлар устида изланишлар олиб борилди. Улар турли мавзуларга оид асарлар бўлиб, тили ва мавзуси бўйича тенг миқдорда саралаб олинди. Изланишлар натижасида арабий, форсий, туркий тилдаги ва турли мавзулардаги 500 та литографик асарнинг илмий тавсифини ўз ичига олган каталог нашрга тайёрланди².

Музей фондида 1500 га яқин тошбосма асарлар сақланади. Улар орасида Ҳазрат Навоий асарлари салмоқли ўринни эгаллайди. Фондда сақланаётган Навоий асарларининг жами 72 та тошбосма нусхаси орасидан 21 таси нодир қўлёзмалардан олинган фото нусхалардир. Каталогимизда Навоий асарлари тошбосма нусхаларининг 37 таси илмий тавсифланган.

769 рақамли тошбосма нусха «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида иборат. Ноширнинг ўз қўли билан ёзилган. Туркий тил билан форсийнинг муҳокамасидан иборат асар. Унда туркий тилнинг бойлиги, форс тили билан қиёслаганда бир маънонинг турли даражаларини ифодалашда форс тилида бир сўз қўлланса, туркий тилда ҳар бир даражани ифодалаш учун алоҳида сўз борлиги исботланган.

Бошланиши (басмаладан сўнг): الحمد لله ميز الانسان على ساز المخلوقات وشرف

ياد قيلغايلار و روحومنى انينگ بيله شاد قسلغايلار

Асар бошланишидан олдин сўзбоши келтирилган. 3 саҳифа. Унда «Қомуси аълам»дан олинган Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотлар келтирилган.

Матн жадвалсиз, сидирғасига, ҳар саҳифага 20 сатрдан, ўртача настаълиқ хатида қора сиёҳда босилган. Саҳифалар рақамланган.

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қадимий қўлёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ этиш ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори // «Халқ сўзи» газетаси, 2017 й. 25 май, №103 (6797), Б.-1.

² Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейида сақланаётган тошбосма асарлар каталоги. Нашрга тайёрловчилар: С.Ҳасанов, Ш.Ҳасанова, Ж.Жўраев, М.Рашидова, О.Алимов. – Т.: Фан, 2020. 296 б.

Китоб иккинчи нашр бўлиб, Қўконда И.И.Войнир Поровай матбаасида босилган. 1916й. 20 декабрь.

Тўқ жигарранг тусли оддий безаксиз қоғоз ёпиштирилган картон мукова.

Нуксони: Матн муқовадан қўчган, газета варағи билан ёпиштирилган. Сўнгги саҳифаларда сиёҳ суркалган жойлар бор. 41 саҳифа. Ўлчами: 13x20,5 см.

Ҳазрат Навоий асарлари тошбосма нусхалари орасида унинг девонлари кўплаб учрайди. Улардан бир нечтаси экспозицияга қўйилган.

111 рақамли экспозицияга қўйилган нусха «Девони Мавлоно Амир Навоий» деб номланган. Алишер Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» ғазалларидан жамланган терма девон.

Матн настаълиқ хати намунасида икки устун ҳолида жадвал ичига ёзилган (1324 ҳ.й.).

Бошланиши (басмаладан сўнг):

اشرقت من عكس شمس الكأس انوار الهدا يار عكسين مى دا كور ديب جام ديم چيقتى صدا

Охири:

كيم حشردا مست اولسه خراب اى ساقى تا انكلاماى ايتسه لار عذاب اى ساقى

Титул варақ ва охирги бетда «Библиотека Юбилейн. Комитета Навои № 316», «Қўлёзмалар институти Босма китоблар № 111» ва «Навоий адабиёт музейи Қўлёзма фонди – инв. 111» ёзуви қайд қилинган муҳрлар мавжуд.

Оддий нақшлар расми туширилган қоғоз ёпиштирилган картон мукова. Мукова устига араб имлосида «111 «Ғаройиб ус-сиғар» девони 316» ёзувли қоғозлар ёпиштирилган.

Китоб محمد ملا ظفر بن بيك Мулло Зафар бин Бек Муҳаммад эҳтимоми билан Тошкентдаги «В.М.Ильин» типографиясида босилган.

Пушти ранг картон мукова. 144 саҳифа (1-144). Ўлчами: 14x23 см.

Экспозицияга қўйилган яна бир терма девон 47 инвентар рақам остида сақланади. Алишер Навоий ғазалларидан жамланган терма девон 1900 йилда Тошкентда босилган. 166 бет.

Матн настаълиқ хати намунасида икки устун ҳолида жадвал ичига ёзилган.

Бошланиши (басмаладан сўнг):

اشرقت من عكس شمس الكأس انوار الهدا يار عكسين مى دا كور ديب جام ديم چيقتى صدا

Охири:

كيم حشردا مست اولسه خراب اى ساقى تا انكلاماى ايتسه لار عذاب اى ساقى

Титул варақда «Библиотека Юбилейн.комитета Навои – 125 к» ва «Навоий адабиёт музейи қўлёзма фонди – инв 47» ёзувли муҳрлари бор. Тошкентда «Туркистанский военный округ» босмахонасида 1900 йилда босилган. Қора рангли замонавий сунъий чарм мукова. Ўлчами: 14,5x23 см.

116 рақамли Навоий «Девон»и ҳам экспозицияга қўйилган. Ушбу тошбосма нусха «Эй навбаҳор оразинг субҳиға жонпарвар ҳаво» мисраси билан бошланган.

Матн настаълиқ хати намунасида жадвал ичига 2 устун қилиб кўчирилган.

Бошланиши:

اى نوبهار عارضينك صبحيغه جان بيرور هوا اندين گل و بلبل تاپيب يوز برک برلا مينک نوا

Охири:

تمت بعون الله تعالى و کرمه

Титул варақда «Библиотека Юбилейн.комитета Навои» ва «Навоий адабиёт музейи қўлёзма фонди – инв 116» ёзувли муҳрлари бор. Тошкентдаги «Туркестанский курьер» типографиясида босилган. Оддий нақшлар расми туширилган қоғоз ёпиштирилган картон мукова. Мукова устига араб имлосида «116 Девони Амир Алишер Навоий 336» ва «ЭИ. 19 2 – инв № 2» ёзувли қоғозлар ёпиштирилган. Мукова ичига бошқа босма китобнинг икки саҳифаси босилган. Нуксони: китоб муқовадан ажралган. 167 бет. Ўлчами: 17x27 см.

46 рақамли Девон Навоийнинг ғазал, таржиъбанд, муқаттаъот, муфрадотларидан иборат. Девон «Бадойиъ ул-васат» («Ўрта ёш бадиъалари»)нинг қуйидаги ғазали билан бошланган.

Бошланиши (басмаладан сўнг):

اندين كل و بلبل تاييب يوز برک برلا مينک نوا
عشاق اشک و آهيدين هر دم تاپار سوو هوا

ای نوبهار عارضينگ صبحيغا جان پرور هوا
طوبی شاخ سدره دور کويونک گياهی نيگاکيم

Охири:

ايتيک ترکی دور جانغا آسوده ليغ
تامل ايلا اوز عييينکني زنهار

تکلف ايروور تن غافر سوده ليغ
کيشی عيبي يوزيکا قيلما اظهار

Матн настаълиқ хати намунасида 2 устун қилиб жадвал ичига битилган. Китоб охиридаги «Хотимат ут-табъ» қисмида котиб номи, қўчирилган сана ва макон қайд этилган. Котиб – شاه مراد ملا شاه نعمت اوغلی Шох Мурод Мулло Шох Неъмат ўғли. Қўчирилган вақти ва жойи – 1304 ҳижрий йил рамазон ойининг 29 куни, Тошкент шаҳри.

Титул варақ ва охирги бетда «Қўлғезмалар институти – Босма китоблар 46» ва «Навоий адабиёт музейи қўлғезма фонди инв. № 46» ёзувли муҳрлар мавжуд. Раҳимхўжа эшон ибн Алихўжа эшон эҳтимоми билан Тошкент шаҳридаги Лахтин босмахонасида 1304 ҳижрий йилда рабиъ ул-аввал ойида босилган. Қовоқ рангдаги учта тамғали картон мукова.

Нуқсони: Мукова шикастланган, мукова китобдан ажраган, варақлар пароканда ҳолатда, титилиб кетган. 288 саҳифа. Ўлчами: 17x26,5 см.

Ҳазрат Навоий девонининг яна бир нусхаси 164 рақаи остида сақланади. Котиби – Шохмурод мулло Шохнеъмат ўғли.

Ношири: رحيمخواجه ايشان ابن عليخواجه ايشان Раҳимхўжа эшон ибн Алихўжа эшон. Девон ғазаллар, маснавий, рубоий ва фардлардан таркиб топган.

Бошланиши:

ای نوبهار عارضينگ صبحيغا جان پرور هوا

Охири:

تاشکندليک شاهمراد ملا شاه نعمت اوغلی قلمي ايلان
سرانجام تابتی الحمد لله

Матн жадвал ичига 15 қатор, икки устун қилиб қора сиёҳда ёзилган. Саҳифалар рақамланган. Пойгирлари бор.

Китоб Лохтин босмахонасида 1884й. 1334 ҳ. йилнинг Робеъ ул-аввал ойида босилган. Қора рангли чарм қопланган картон мукова.

Нуқсони: Китоб муқовадан ажралган, 1-саҳифа алоҳида. Саҳифаларнинг четлари уринган. 277 саҳифа. Ўлчами: 16,5x26,5 см.

97 рақамли тошбосма нусхада Алишер Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девони чоп қилинган. Матн настаълиқ хати намунасида икки устун ҳолатида жадвал ичига ёзилган.

Бошланиши (басмаладан сўнг):

قوياش اندين انينکديک کيم قوياش دين ذره ناپيدا

نزونک کوزکوسيدين عالمدا يوز نورو صفا پيدا

مسيخ انفاسيدين کر خسته غا بولميش دوا پيدا

سينی کويونک نسيميغا اوزين سالدی و جان تابتی

Охири:

قطعه

انکا يوقتور اميد مقصد کل

فانی مطلق اولماييين سالک

اندين امکاني يوق آچماق کل

قرا تقرارغه سينماييين قطره

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب في سنة 1329 في شهر رمضان 25
شعر يا ناظرأ فيه سل بالله مرحمة وللناظم واستغفر لکاتبه

Қўқон ипак қоғозидан бўлган авантитулнинг юқори ўнг бурчагида кичик қоғоз ёпиштирилган бўлиб, унда араб имлосида «97 Ғаройиб ус-сиғар 256» деб ёзилган.

3- ва 128-саҳифада «Навоий адабиёт музейи қўлёзма фонди инв. № 97», «Қўлёзмалар институти – Босма китоблар 97» ва «Библиотека Юбилейн. Комитета Навои № 256» ёзувли муҳрлар мавжуд.

Қора рангдаги сунъий чарм қопланган картон мукова. Нуқсони: китобнинг аввали йўқ. 126 саҳифа. Ўлчами: 17,5x26,5 см.

Яна бир 22 рақамли «Ғаройиб ус-сиғар» ғазалларидан жамланган терма девон экспозицияга қўйилган.

Фондда Алишер Навоий асарларининг тошбосма нусхалари орасида девонлардан ташқари Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг форсий ва туркий тиллардаги «Чихил ҳадис» асарининг 3 та нусхаси ҳам бор. Ушбу нусхалар 59, 227 ҳамда 837 рақамлари остида сақланади.

59 рақамли нусха Мавлавий عبد الرحمن جامی Абдурахмон Жомий «Чихил ҳадис» асарининг форсий ва عليشير نوائى Алишер Навоийнинг туркий таржимасидан иборат. Унда 40 та ҳадис асосидаги тўртликлар форс ва турк тилларида ёнма-ён келтирилган.

Матн настаълиқ хати намунасида 2 устун қилиб жадвал ичига кўчирилган. Устуннинг биринчи ярмида Жомий, иккинчи ярмида Навоий талқини ўрин олган.

Бошланиши (басмаладан сўнг):

قىلدى ايلكا رسوليدىن ارسال
ايلكا يتكوردى هم حديث صحيح

حمد انكاکيم كلام خير مآل
اول ريوليکه هم كلام فصيح

Охири:

نوائى
کيمکه مؤمن دورور قچان
کيم اوزه توق و قونشى بولغاي آچ
انکا داغى کراک يتورسه نصيب

جامى
هرکه در حطه مسلمانى
باشد از نقددين کرانمايه
نه پسنددکه خویش خفتد

سير

خوانيد اکر کولاچ وکر اوماچ

بنشيند کر سنه همسايه

Титул ва охиригى варақда «Қўлёзмалар институти – Босма китоблар 59», «Навоий адабиёт музейи қўлёзма фонди инв. № 59» ёзувли муҳрлар мавжуд. Китоб охирига Қуръони Каримнинг «Фотиҳа» сураси илова қилинган. Ундан сўнг 23-саҳифа яна такрор кўшилган.

«Таржимон» газетасининг ношири ва муҳаррири اسماعيل بك غصبرينسكى Исмоилбек Гаспиринский эҳтимоми билан Боғчасаройда (Туркия) 1309 х.-1907 м. йилда босилган.

Музей фондида шу йиллар мобайнида нафақат шоир ва адибларнинг асарлари, балки тарих, ислом фалсафаси, тасаввуф илми, медицина, география, астрономия, тилшунослик ва фаннинг бошқа соҳаларига оид қўлёзма ва тошбосма асарлар муносиб ўрин эгаллаб келмоқда. Улар вақти-вақти билан музейнинг экспозиция залларида намоиш қилиниб, томошабинларда халқимиз яратган маънавий бойликка нисбатан фахр туйғуларини уйғотиш билан бирга, ватанимиз ва хорижий олимлар диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қадимий қўлёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ этиш ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори // «Халқ сўзи» газетаси, 2017 й. 25 май, №103 (6797), Б.-1.

2. Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейида сақланаётган тошбосма асарлар каталоги. – Т.: Фан, 2020. 296 б.

НАВОЙНИНГ «ҚУЁШ» РАДИФЛИ ҒАЗАЛИ НАШРЛАРИДАГИ МАТНИЙ ТАФОВУТЛАР ВА УНИНГ МАЗМУНГА ТАЪСИРИ

Эшонқулов Ҳусниддин,

доцент, филология фанлари доктори, Бухоро давлат университети; Ўзбекистон.

Ҳамидов Азимжон,

*Бухоро давлат университети Матнишунослик ва адабий манбашунослик
мутахассислиги магистранти; Ўзбекистон.*

Алишер Навоийнинг дастлабки расмий девонларидан бири «Наводир ун-нихоя»даги назм намуналари кейинчалик улуғ шоирнинг «Хазойин ул-маоний» таркибидаги девонларидан ўрин олган. Шоир «Хазойин ул-маоний»ни тартиб бериш жараёнида илгари битилган шеърларни мукаммаллаштиргани ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Ва ўтган айёмда айтилган матлаълар субҳи бидоятининг мақтаълар шомшоми нихоятига пайваставу кечкан ҳангомда битилган паришон абёт гавҳарларин такмил риштасига тортмоқ била пайваста қила бошладим [2, 16]. Шу ва асрлар давомида шоир шеърларининг китобат қилиниши, девонлари илмий-танқидий матнининг яратилиши ва нашрларининг амалга оширилишида муайян матний тафовутлар вужудга келди. Булар орасида маъно ва бадииятга таъсир кўрсатган тафовутлар ҳам учрайди. Биз аввал «Наводир ун-нихоя», кейин эса «Наводир уш-шабоб» девонидан ўрин олган «Қуёш» радифли ғазал матнидаги шундай тафовутлар мисолида улуғ шоирнинг ўз асарлари таҳрири борасидаги ижодий фаолиятига эътибор қаратмоқчимиз. Навоийнинг муайян ғазал ижод этилганидан сўнг унга дахл қилишини шундай тафовутлар асосида ўрганиш ижодкорнинг бадиий салоҳиятига баҳо бериш учун ҳам нихоятда аҳамиятлидир. Ғазал матни «Наводир уш-шабоб» девони нашрида қуйидагича келтирилади:

Шомким, *тун пардасида* айлади ихфо қуёш,
Парда олиб юздин ул ой айлади ифшо қуёш.
Йўқки *шабистон* ичра кирди зулфи шомидин,
Орази чун бўлди пайдо, бўлди нопайдо қуёш.
Базм чун тузди *жамоли ламъасидин* йўқки шамъ,
Балки зоҳир айлади *бир соғари саҳбо* қуёш.
Субҳга тегру юзидин равшан эрди базми айш,
Уйлаким, эл хотирига келмади асло қуёш.
Ламъаи рухсоридин *қасрида ҳар айвон* аро
Зарваракдин *шамсаларму* эрди, билмон, ё қуёш.
Маст ўлуб оразни чун хилват аро илди нихон,
Сағариб, титраб чиқарди пардадин сиймо қуёш.
Оҳким, биз рубъи маскунда чиқиб кўп бўлғуси
Жилвагар тўртунчи торамдин *Масиҳ* *осо* қуёш.
Қилма, эй ғаввос, кўп ишқ аҳлининг манъини, кўр
Ким, сену ғалтон гуҳар андишаси ушшоку ёш.
Бил, Навоийким, тафовутдур қуёштин ойғача,
Айласанг наззора ул ой оразидин то қуёш [3, 180].

Ғазалнинг «Наводир ун-нихоя» девонидаги нашри қуйидаги тафовутларнинг мавжудлиги кўзга ташланади:

Ғазал 6-байтининг илк мисраси «Маст ўлуб оразни чун *майдон* аро қилди нихон», 7-байтдаги юқоридаги матнда келтирилган «биз» сўзи «бир» ва 8-байтнинг илк мисраси «Қилма, эй ғаввос, кўп ишқ аҳлининг *ашкини манъ*» [1, 220]. Ғазалнинг умумий мазмуни билан танишиш асносида бу тафовутларнинг моҳиятини аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Матлада кун ва тун алмашинуви жараёнидаги шом тасвири шом, куёш, ой тимсолларнинг шахслантирилиши асосида бадийлаштирилган. Унда тасвирланишича, шом тун пардасида куёшни яширишни хоҳлайди, у ой - маъшуқа эса юзидан пардани олиб, куёшни фош қилди, яъни ўзининг куёшга хос сифатларини ошкор этди. Ойга нисбатан «ул» кўрсатиш олмоши билан ишора этилиши уни маъшуканинг истиоравий образига айлантирган. Кейинги байтдан борлиқдаги табиий ўзгаришлар инкор этилиб, бу жараёнлар истиоралашган образ билан боғлиқлик касб этганлиги шоирона кашф этилган. «*Зулфи шоми*» ёпиқ истиораси бу ҳол самода эмас, балки шабистон ичра - маъшуканинг тунги ётоғида содир бўлаётгани, бунда гўё «ул ой»нинг юзи зулфининг шоми, яъни ғажакларнинг юзни бир оз тўсиб турганида пайдо бўлгани ва, табиийки, айна чокда куёш бўлмаслигини бадий ифодалашга имкон ҳосил қилган. Шундай қилиб, зулфнинг юздан чекиниши образли тарзда ифодаланган. Кейинги байтдан фикр тадрижий ривожлантирилиб «ул ой» шам бўлмагани боис жамолининг ламъаси - шуъласидан гўё базм тузиб, эҳтимолки, куёшдек бир соғари саҳбо - қизил май билан тўлган қадахни зоҳир қилгандир, тарзида маъшуқа юзи муболағавий васф этилади. Бунда тун қўйнида ойнинг соғари саҳбо сингари порлаб кўриниши ёр жамолига нисбатланади. Шу тариқа самодаги тўлин ой билан алоқадор манзаралар «ул ой» зулфи орасидан намоён бўлган юзга кўчирила боради. Ойнинг тўлин ҳолатда самога ёруғлик таратиши ҳосиласи бўлган ойдин кечаларни осмон ёритқичлари уюштирган базмга қиёслаш улў шоирнинг теран бадий тафаккури самарасидир. Навоий айна бадий тафаккурни «ул ой» билан боғлайди. Тўртинчи байтда «ул ой»нинг юзидан тонгга қадар вақти хушлик базми равшан бўлганидан бўлса керак, куёшнинг ҳеч кимнинг ёдига тушмаганлиги бадий ифодаланади. Маъшуқа рухсоридан ёлқин нур таралиб туришининг куёш тимсоли воситасида ифодаланиши шоир адабий ниятининг тадрижий такомилидаги бир адабий лавҳа холос. Шу боис «ул ой»нинг «зарварақ» - тиллақошидан ўрин олган безаклар билан юлдузлар орасидаги шаклий ўхшашлик асосида яратилган чизгилар (5-байт) ғазалдаги жўшқинликни авж нуктага етказган. Байтда осмон қасрининг ҳар айвонидаги «шамсалар» - куёшсимон нақшлар «ул ой»нинг тиллақоши шуълаларими ёки тонг ёришиб, куёш пайдо бўлдимикин, тарзидаги риторик сўроқ шеърхон ҳукмига ҳавола этилади. Табиийки, савол ушбу «шамсалар»ни «ул ой» «зарварақ»ининг шуълаларига нисбат беришни талаб этади. Байтдаги «*қасрида ҳар айвон аро*» бирикмаси етти қат осмоннинг, «шамсалар» эса улардаги қадимдан муқаддаслаштирилган етти юлдузнинг истиоравий ифодалари эканлигини англаш Навоийнинг тафаккур олами нақадар кенглигини ҳис этишга имкон ҳосил қилади. Базми айш майсиз бўлмагани сингари ундан махмур бўлмаслик ҳам ишонарли эмас. Шу боис куёш сиймоси тун пардасини ёриб, сарғайиб, титраб чиқа бошлаганида, маст бўлган «ул ой» гўё хилват аро оразини яширин илади. «Ул ой»нинг мастлиги юзининг қип-қизил тусга кирганини ифодаласа, «оразини хилват аро ниҳон или»ши тасвири эса ўша давр аёлларининг, одатда, юзларининг беркитиб юришларига ишора қилади. Хилват ўзига хос ташбих ичидаги Шарқ аёлининг ҳаёси ифодаси бўлган ана шундай юзни тўсиб юриш удумининг навоиёна истиоравий ифодаси сифатида намоён бўлади. Ғазалнинг «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги нашрида эса «*чун хилват аро илди ниҳон*» ўрнида «*майдон аро қилди ниҳон*» қўлланган бўлиб, ундаги майдон само бағрини ифодайди. Бу ҳолат Ойнинг табиий ҳолати, яъни ўз ўрнини куёшга бўшатиб беришини ифодалаб, бу тимсол воситасида ифодаланган истиоралашган маъшуқага камроқ боғланади. Бизнингча, бу таҳрир шоирга тегишли бўлиб, юқорида таҳлил жараёнига тортилган маъноларни ўзида мужассамлаштириш ҳисса қўшган.

Рубъи маскун - Ер юзининг инсон яшайдиган қисми. «Наводир ун-ниҳоя» нашрида бу сўздан олдин «бир» сўзининг келтирилганлиги маънода ғализликни вужудга келтирган. Унинг ўрнида қўлланган «биз» кейинги бирикма билан биргаликда бизга қарашли рубъи маскунни ифодалаган. Бу хато девоннинг китобат қилиниши ва нашрларига тегишли кўринади. Ғазалнинг еттинчи байтида лирик қаҳрамон ўзи

яшайдиган жойда самонинг тўртинчи қаватидан жилвагар бўлган Масиҳосифат қуёшнинг кўп муддат бўлишидан оҳ тортади. Негаки, туннинг кун билан ўрин алмашиши ошиққа ҳажр изтиробини улашди. Гарчи қуёш нафаси Исога ўхшаш жон бахш этувчи бўлсада, унинг титраб чиқиши боис «ул ой» оразини «хилват аро ниҳон или»ши ошиқни қийнайди. Ғазалдаги мажозий тасвирни ҳақиқат билан боғловчи кўприк поэтик функциясини бажарувчи мактадан олдтинги байтда улуғ шоир ногоҳ сувга шўнғиб, ғалтон - думалоқ гавҳар изловчи ғаввосга мурожаатига шеърхон эътиборини қаратади.

Унда шоир, тузатилган девондаги матнга кўра, ғаввосни ишқ аҳлини кўп манъ қилмоқ - тақиқламоқ ишидан тийилишга чорлайди. Табиийки, бу олдин тартиб берилган девондаги матнда ифодаланган ғаввосни ишқ аҳлининг кўз ёшини манъ қилмоқ - тақиқламоқ ишидан тийилишга чорлашдан анча кенгроқ маънони ифодалайди. Шоирнинг бундай ўғитининг сабаби ишқ аҳли билан ғаввоснинг андишаси - ўй-хаёли бир мақсад сари йўналмаганлигига бориб тақалади. Ғаввос инжулар илинжида сув остида машаққат чекса, ошиқлар мосиводан тамоман тийилиб, васл умидида кўз ёш тўкади, изтироб чекади. Кўзланган мақсадлар орасидаги тафовут ниҳоятда фарқли. Улуғ шоир кўпмаънолик поэтикасига таянган ҳолда бундай фарқлилиқни ҳам мактада зимдан тасвирлаб ўтади. Бунинг учун Навоийга мактада ой тимсолини маъшуқанинг истиоравий образи ва само ёриткичи маъносида қўллагани қўл келади. Унда тасвирланишича, «ул ой» - маъшуқа оразидан қуёшга қарайдиган лирик қаҳрамон учун ораз ва қуёш орасидаги гўзалликдаги тафовут қуёшдан ойгача бўлган масофа янглиғ олисдир. Самовий тимсоллар воситасида ниҳоятда муболағавий тарзда бадий ифодаланган мактадаги ғояда «ул ой» воситасида инсон гўзаллиги комил мазҳар сифатида тасвирланиши билан бир қаторда ғаввос ва ишқ аҳлининг андишаси орасидаги тафовут ҳам яширин муайянлаштирилмоқда. сифатида танланиши муҳим аҳамият касб этган.

Кўринадики, ғазал матнидаги бундай тафовутлар улуғ шоирнинг ўзи томонидан амалга оширилган таҳрирлар бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Шу боис уларни илмий ўрганиб, имкон қадар аниқлик киритиш улуғ шоирнинг ўз ғазалларининг таҳрири борасида ҳам муҳим хулосаларга келишга асос бўлади.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Наводир ун-ниҳоя. XX томлик, 1-том. Тошкент: «Фан», 1987.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ғаройиб ус-сиғар. XX томлик, 3-том. Тошкент: «Фан», 1988.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Наводир уш-шабоб. XX томлик, 4-том. Тошкент: «Фан», 1989.

БИР ҚЎЛЁЗМА ТАРИХИ

Ҳайитов Шавкат Аҳмадович,

*доцент, филология фанлари доктори, Бухоро давлат университети
Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси; Ўзбекистон.*

Аҳмадова Маҳбуба Шавкат қизи.

Бухоро давлат университети Санъатишунослик факультети талабаси; Ўзбекистон.

Бухоро санъат музейи хазинасида 27780-рақами билан Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарининг бир нодир қўлёзмаси сақланади.

Қўлёзманинг таркиби:

1. 16 - 77-варақларда «Маҳбубул-қулуб».

2. 79-118-варақларда улуғ шоир ғазалларидан намуналар жойлаштирилган.

Қўлёзма жами 119 варақдан ташкил топган, матн ўлчови: 8,5х19, қоғозининг бичими 15х25,5дир.

Китобнинг муқоваси қалин мағзий (картон) бўлиб, зангор рангли чарм билан қопланган. Муқованинг ички томонига пардозланган рангли қоғоз ёпиштирилган. Унинг ҳар иккала тоқасининг (ўнг ва чап томонларининг) юқори, ўрта, пастки қисмларида учтадан нақшин тамға мавжуд. Тамғаларда ҳеч қандай ёзувлар йўқ.

Қўлёзманинг (асосий матн бошланғунига қадар) 1-2-варақларига турли шахслар томонидан ҳар хил изоҳ ва қайдлар ёзилган. Айниқса, Бухоронинг сўнгги хаттоти Мирзо Абдул Фаттоҳ бинни Маҳдихон томонидан кўчирилган 4 мисра шеър алоҳида қизиқиш уйғотади. У «Тарихи вафоти Навоий» сарлавҳаси остида 26-варақда йирик-йирик насталиқ хатида бутун саҳифа бўйлаб қиялатиб битилган ва пастига котиб имзоси қуйилган:

Мири хуршедсифат Мир Алишерки, ў

Рахт бар баст аз ин зовияи пурмеҳнат.

Соли тарихи вай аз манзили ў пурсидам,

Омад овоз зи фирдавски «жаннат-жаннат».

Катабаҳу фақир ул музниб Мирзо Абдул Фаттоҳ бинни Маҳдихон котиб.

Кўринадик, икки сана – «Маҳбубул-қулуб» ниҳоясига етказилган ҳамда буюк мутафаккирнинг вафоти санаси – таърих шеърда ифодаланган. Таърих моддаси «жаннат-жаннат» сўзлари бўлиб, ундаги ҳарфларнинг рақамдаги қиммати 906 (1500-1501) га тенг. Иймонли, одамийликка хос ахлоқий фазилатларни ўз руҳига сингдирган, кўнгли ва қўли билан солиҳ амаллар қилган кишининг охирати обод бўлади, деган фикр «Маҳбубул-қулуб»да марказий ўрин тутди. Шу жиҳатдан таърих-шеър руҳи «Маҳбубул-қулуб»нинг умум ғояси билан ҳамоҳангдир.

Таърих-шеър билан асосий матнни муқояса қилганимизда хати ва қоғози тубдан фарқ қилди. Таърих-шеърдаги «жаннат-жаннат» сўзлари устига 906 рақами ёзиб қўйилгани каби, Маҳдихон исмининг юқорисига 1318, Абдул Фаттоҳ номи ёнига 1359 санаси кичик араб рақамлари билан битилган. Қайд қилинган ҳижрий рақамлар милодийга айлантирилганда 1900 ҳамда 1940 сонлари ҳосил бўлади. Фикримизча, 1900-Абдул Фаттоҳнинг отаси Маҳдихон котиб вафот этган йилдир. 1940-хаттот Абдул Фаттоҳ томонидан таърих-шеър алоҳида вараққа кўчирилиб китобга жойлаштирилган сана ҳисобланади.

Мазкур ишора (1940) тавсиф қилинаётган «Маҳбубул-қулуб» нусхасининг XX асрнинг 40 йилларигача Фаттоҳхон домланинг ғоятда бой шахсий кутубхонасида сақланганлигидан нишон беради. Бухоронинг бу сўнгги хушхат котиби катагон йилларида ноҳақ қамоққа олингандан сўнг қўлёзма китоблар талон-тарож бўлган.

Эслатилган даромади суҳанлардан кейин «Маҳбубул-қулуб»нинг матни бошланади:

Ҳамд ангаким зотига ҳамд. Ончаким сазовордур айтса бўлмас ва сано онгаким эҳсонига сано, ончаким ери бордур битса бўлмас [1, 1 б].

Қўлёзма қуйидаги таърих билан хотима топган:

Бу номагаким лисоним ўлди қойил,

Килким тили ҳар навъ эл ишига ноқил.

Тарихи чу «хуш» лафзидин ўлди ҳосил,

Ҳар ким ўқуса, илоҳи, ўлғай хушдил [1, 77 б].

Қўлёзма китобнинг кўчирилиш тарихига доир ёзувлар мавжуд:

Дар таърихи йавми душанба, шонздаҳуми шаҳри ражаб ал мураҳҳаб сана 1274 итмом ёфт [1, 78 а]. Ушбу таърихни келтиришдан олдин котиб китобни Аллоҳ таолонинг

бениҳоят улуғ кўмаги ва инояти натижасида кўчириб тугатганлиги учун шукрона айтади. Бухоро ҳукмдори амир Насруллоҳонни шарафлайди. Амир Насрулло мадҳига бир шеър бағишлайди. Шеър куйидаги мисралар билан бошланган:

*Кўрган эмас жаҳон бу сифат шоҳ висолини,
Ким фаҳм айламас, Хисрав аҳли хаёлини.
Ўтган эмас амир мунингдек замонада,
Айём онаси тугмади аё мисолини [1, 77-78 а].*

Кейинги байтлар ҳам худди шундай руҳда. Котиб амир Насруллоҳонни бир мунча идеаллаштиради, унинг халқ ва мамлакат тақдирида тутган ўрни ва аҳамиятини орттириб тасвирлайди. Бу, биринчидан, котиб шеърининг анъанавий мадҳ табиатига эга эканлигини кўрсатади. Иккинчидан, қўлёзма амир Насруллоҳоннинг махсус буйруғи ва моддий жиҳатдан қўллаб қувватлаши натижасида кўчирилган (гарчи у безаклардан холи бўлса-да) деган мулоҳазани ўртага ташлашга олиб келади.

Умуман, котиб шеърият билан ҳам шуғулланган кўринади. Бизнинг мазкур даъвомизни далиллашда қўлёзма китобнинг 78 б-варағига тожик-форс тилида иншо этилган 6 бандли мусаддас қўл келади.

Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб»да ёзади: «Андоқки, сенинг ҳам насибангни яна биров емас, анинг ҳам насибин сен емак мумкин эмас. Сенинг рўзининг сенгадур анинг қисмати анга... Улки ваҳшу тайр риз-қиға зоминдур, сенга еткурмағайму?!» [2, 71]. Таъкид этганимиздек, «Маҳбубул-қулуб»да тасаввуф таълимотининг таъсири ва талқини ниҳоятда кенг ўрин тутди. Асардан юқорида кўчирганимиз парчада ҳам бебаҳо сўз гавҳарлари тариқатнинг таваккул мақоми шарҳига хизмат қилдирилган. Буюк мутафаккир қаламининг ўткир тиғи Тангри ризқ берувчи ва энг одил тақсимотчиган эканлигини унутиб, азиз умрини фақат емоқ, ичмоқ, киймоқ қайғусида ўтказадиган дунёпарастларга қарши қаратилган. Котибнинг куйидаги мисралари ҳам Алишер Навоий сўзлари билан яқраг бўлиб, Оллоҳнинг улуғ сифатлари, жумладан Яратувчининг розиклигидан бандаларни огоҳ этади:

*Раҳмон онки жалил аст, гафур,
Раҳмон онки самё аст, шакур.
Раҳмон нозили Фурқон, Забур,
Раҳмон рўзи деҳи ваҳшу туюр.
Раҳмон, ё раҳмон, ё рамазон,
Ҳаст як номи ҳуш аст ар-Раҳмон.*

Қўлёзма варақларида пойгир белгилари мукамал қуйилган. Матн чиройли ва равон настаълиқ хатида, қора сиёҳда, оч сариқ рангли, юпка, шалдиروق, сифатли Қўқон қоғозига ёзилган.

«Маҳбубул-қулуб»даги қисмлар, фасллар, боблар ва уларнинг сарлавҳалари, байт, қитъа, рубоий, ҳикоят ва бошқа жанрларга тегишли атамалар, жумлалар орасига қуйилган уч нукталар қизил сиёҳда битилган. Қўлёзманинг ҳар саҳифасида 17 йўлдан ёзув жойлаштирилган ва икки йўлли, алвон рангли жадвал ичига олинган.

Қўлёзманинг 3 а, 10 б, 23 б, 33 б, 34 б, 63 а, 64 а-варақларидаги асосий матндан тушиб қолган айрим сўз ва жумлалар ҳошияда қайд қилинган.

Улуғ шоир ғазалларидан намуналар берилган китобнинг иккинчи қисми
*Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул - Ҳудо,
Ёр аксин майда кўр, деб жомдин чиқди садо.
матлаъли ғазал билан бошланади [1, 79 б-варақ].*

Китоб «Наводируш-шабоб» девонидан жой олган қуйида матлаи келтириладиган ғазал билан хотима топади:

*Тийра шомим ичраким барқи балолар чоқилур,
Ҳар нафас ишқ аждаҳоси оғзидин ўт сочилаур.*

Хаттот қўлёзма иккинчи қисмининг тарихини қуйидагича беради:

Шаштуми моҳи шаъбон, бегоҳи якшанба баъд аз ғуруб, соати ҳафту бист дақиқа боли асп тажвил ёфт.

Тўпланда Алишер Навоийнинг 120 та ғазали мавжуд. Матн ҳар саҳифада ўн уч йўлли, икки устундан иборат бўлиб, жадвал ичига олинмаган. Ҳазаллар мақтаъидаги ҳар бир мисрани алоҳида қаторга олиб, устунчаларга бўлиб ёзиш билан уларнинг бири-биридан ажралиб, алоҳида кўзга ташланиши таъминланган.

Мумтоз адабиётимиз намояндалари асарларининг қўлёзма нусхалари устида изланишлар давом этар экан, асарнинг муаллиф таҳририга яқин матнини тиклашга ёрдам берадиган ҳар бир сўз олтин янглиғ кадрли ҳисобланади. Бу соҳада филология фанлари доктори А.Ҳайитметовнинг айтганлари ибратлидир: «Ҳар бир янги манба адабиётшуносликни кўтариб турган бир ус-тун бўлиб, шундай устунлар қанча кўп бўлса, текши-рувчи, тадқиқотчи ўзини шунча боюрак ҳис этади» [3].

Устоз адабиётшуносларнинг шу янглиғ таъкидларига таяниб қўлёзмани «Маҳбубул-қулуб»нинг академик А.Н.Кононов томонидан тайёрланган йиғма матни ҳамда Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами 14-жилдида берилган матни билан муқояса қилиш муҳим илмий-назарий ҳулосаларга келиш учун асос бўлди. Биз кейинги ишларимизда бу ҳусусда кенгроқ мулоҳаза юритамиз.

Адабиётлар:

1. علي شير النوائي. محبوب القلوب. Бухоро санъат музейи хазинасидаги 27780-рақамли қўлёзма. – 121 в.

2. علي شير النوائي. محبوب القلوب.

Сводный текст. – М. – Л. Изд. АН СССР. 1948. – 174 стр.

3. Ҳайитметов А. «Наводир-ун-ниҳоя»нинг Техрон нусхаси. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, 5 февраль.

«MAHBUB UL-QULUB» MATNI USTIDA ISHLASH

Tuychieva Mahfuza Umarkulovna,

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent davlat texnika universiteti o'qituvchisi; O'zbekiston.

Mutolaa madaniyatini shakllantirish adabiy ta'limda eng dolzarb ilmiy muammolardan biri sanalar ekan, avvalo, o'quvchi qalbida estetik didni yuksaltirish, go'zal fazilatlarni qaror toptirish, shuningdek, yozuvchi mahorati, asar poetikasi, badiiyat olami sinoatlarini o'zlashtirishni ta'minlaydigan ish usullariga ehtiyoj sezilaveradi.

O'quvchilarning o'qish texnikasini o'zlashtirish, matnni to'g'ri, tez va ifodali o'qish bilim, ko'nikma va malakalarini egallashlari shartligi adabiy ta'lim Davlat ta'lim standartida majburiy minimal talablardan qilib belgilangan. Bugungi kunda o'qish kompetensiyasini rivojlantirish nafaqat umumiy o'rta, balki uzluksiz ta'limning barcha turlarida e'tibor qaratilishi muhim bo'lgan masalalardan hisoblanadi. Badiiy asar mohiyatini teran idrok etish uni tushunib, ongli o'qishga har tomonlama bog'liq bo'lib, natijada o'quvchilarda jamiyatdagi o'zaro munosabatlar, hayotda duch kelish mumkin bo'lgan muammolarni hal qilish xususida atroflicha

fikr yuritish va xulosalar chiqarish imkoniyati yuzaga keltiriladi. Shunda o'quvchida kreativlik kompetensiya: o'quvchilarda o'z ishiga ijodiy yondashish, muammoli vaziyatlarga yechim topa olish, mustaqil qarorlar qabul qilish malakalari rivojlantiriladi. Bunda o'quv materialini o'quvchiga to'g'ri taqdim etish muhimdir.

Jismoniy, ruhiy va intellektual rivojlanayotgan o'smir shaxsining kamol topishi uchun adabiyot darslarida badiiy matn mohiyatiga olib kiradigan, o'ylashga va munosabat bildirishga undaydigan o'quv materiallaridan foydalanish zarur. «Badiiy adabiyot san'at sifatida inson ruhiyatiga (xususan hissiyotlari, intellekti, tafakkuriga) o'zgarish, yangilanish olib kiradi» [1; 15-b.].

Adabiy ta'limda o'quv materialini tanlashda:

- savol va topshiriqlarning asta-sekinlik bilan murakkablashib borishi;
- savol-topshiriqlar bilan badiiy matn o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash, ya'ni o'quvchi savol-topshiriqni bajarishda bevosita badiiy matnga tayanib o'z fikrini aytishga yo'naltirilishi;
- badiiy asar qahramonlarini o'zi va tengdoshlari bilan taqqoslashi, solishtirishi, muayyan xulosalar chiqarishi maqsadga muvofiqdir. Chunki ijtimoiy qiyoslash psixologiyada mustaqil fikrlashga sabab bo'luvchi asosiy fenomen hisoblanadi. O'quvchining o'zini asar qahramonlari bilan solishtirishi uning o'z fikri, qobiliyati va imkoniyatlarini baholashiga xizmat qiladi;
- badiiy asar namunalari taqdim etilganda (asardan parchalar berilganda) o'smirlik davrining qayd etilgan xususiyatlari e'tiborda tutilishi lozim;
- yozuvchi mahoratini anglatishga xizmat qiladigan, badiiy so'z qudratini ko'rsatadigan didaktik topshiriqlarning berilishi o'quvchining adabiy ta'limga qiziqishini oshiradi. Bu esa o'smirlarga ijobiy ta'sir o'tkazishga, uni tarbiyalashga imkon yaratadi.

Bundan tashqari, maktabda adabiy materiallar ustida ishlayotganda o'qituvchi har bir o'quvchining imkoniyatlariga chin dildan ishonishi kerak. Ularning adabiy asarlarni o'zlashtirishida yutuqlarga erishishiga ishonch, o'zaro samimiy do'stona aloqa, bir-birini tushunishga intilish ham o'qitish jarayoniga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarda badiiy asarlar o'qishga qiziqish uyg'otish siri o'qituvchining ular bilan hamkorlikni tashkil qila bilishidadir. Bu shunday faoliyatki, o'quvchi o'zini o'qitishning ob'ekti deb emas, balki mustaqil, erkin faoliyat ko'rsatuvchi shaxs – sub'ekt sifatida his qiladi. O'quv jarayonini tashkil qilishda o'quvchi bilan samimiy maslahatlashish uning o'z ixtiyori bilan bu jarayonga kirishib ketishiga imkoniyat yaratadi. O'qituvchining o'quvchiga munosabatidagi samimiyligi, hurmati ikkinchi tomonning hurmatini uyg'otadi, o'quv-tarbiya jarayonida ixtiyoriy faoliyatni vujudga keltiradi. O'quvchida o'zini tanish hamda o'zgalar oldidagi mas'uliyatni his qilish tuyg'ularini shakllantirishga faqat uni shaxs sifatida hurmat qilish bilangina erishish mumkin.

Tarbiyachining insoniy pozitsiyasi shundaki, u o'quvchini tabiatan qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilib, o'quvchi yashayotgan muhitga, bolaning hayotiga kirib borishi, xatti-harakatlari omillarini tushunishi, qarashlari o'quvchi qarashlari bilan uyg'unlashib ketishi kerak. Bu uyg'unlik o'quvchi uchun muhim bo'lgan insoniy qadriyatlarni, hayotga sog'lom munosabatni shakllantiruvchi adabiyot darslarida adabiy materiallar ustida ishlash jarayonida katta samara beradi.

Maktabda darslar nafaqat ta'limni tashkil qilishning asosiy shakli, balki har bir o'quvchini shaxsiy hayotga yo'naltiruvchi asosiy jarayon hamdir. Shunday ekan, adabiyot darslarining asosiy ashyosi bo'lgan adabiy materiallar mana shu jihatlarni ham inobatga olgan holda taqdim etilishi, ular ustida ishlashda esa o'quvchining kundalik hayotiga bevosita aloqador bo'lgan lavhalarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Asar matni ustida ishlash, badiiy matnni o'zlashtirish o'z holicha murakkab jarayon. Bu jarayonda yuqori o'smir yoshida shakllanib ulgurgan o'ziga xos hissiyot va fikrlash faoliyati muhim omil sanaladi. Shuning uchun bu yoshdagi o'quvchiga o'rganish uchun taqdim etilgan badiiy asar o'z mazmuni, qahramonlarining xatti-harakati, voqea-hodisalarning rivoji,

badiiyligi bilan o'quvchilarning o'z tushunchalari doirasida fikr aytishiga, erkin munozaraga kirisha olishiga zamin yaratadigan bo'lishi talab etiladi.

Demak, mazmun ko'lami keng, lekin bir qarashda bo'rtib ko'zga tashlanmaydigan, o'quvchini «yo'naltiradigan» o'quv materiallari yordamida uning badiiy matnni tushunishiga erishiladi.

Mumtoz adabiyotni maktab o'quvchisiga o'qitishda olimlar va o'qituvchilar o'rtasida «jarlik» hosil qilgan jihatlardan biri asarlarning nasriy bayonini o'qitish masalasidir. Amaliyotdagi o'qituvchilarning aksariyati o'quvchilarni matnning asliga tushunmasliklari, nasriy bayonini o'zlashtirsalar ham katta gap ekanligini iddao qilsalar, olimlar o'quvchi malakasi yetarli bo'lsa, o'quvchi uchun qiyinchilik bo'lmasligini, nasriy bayon asil adabiyotni ifodalay olmasligini aytadilar.

Shu sababli, 6-sinf adabiyot darsida Alisher Navoiyning «Mahbub ul qulub» asarini[2; 38-b.]. o'rgatishda o'qituvchiga metodik ko'mak sifatida tavsiyalar etilmoqda. Quyida berilgan topshiriqlar maqolatning nasriy bayonini o'qigan o'quvchilar uchun bo'lib, uyga vazifa sifatida tanishib kelgan bo'lishlari lozim bo'ladi:

Hilm zikrida

Hilm inson vujudining favoqihlig' _____ idur, odamiyig' olamining javohirig' _____ i. Hilmni havodis _____ da kishilik kemasining (1) desa bo'lur va insoniyat mezonini toshig'a nisbat qilsa bo'lur. Axloq shaxsning og'ir baholig' (2) va ul libos jinsining sangin debosi. Muxolif nafslar sarsari uchurmoqdin asrag'uvchi va munofiq, bulhavaslar harzasi tundbodi sovrurmoqdin saqlag'uvchi. Xaloyiqdin kishiga mujibi ta'zim va e'zoz va akobirdin asog'irg'a boisi iltifot va imtiyoz. Necha ulug' kishi (.....) *tamashxur* va tiybat qilsa, aning qoshida(.....) *beshukuh* va viqor. Nechakim, (.....) *musin* kishi hazl va (.....) *xiffat* ko'rguzsa, aning qoshida beshafqat va bee'tibor. Ammo davron bog'ining xas va xoshakoyinlari va yeldek besabot va (.....) *tamkinlari* ko'ziga hilm ahli og'irliqqa mansub va(.....) *garon* jonliq bila ma'yubdurlar. Quyundek tufrog'ni havog'a sovrururlar va sabuksorliq bila boshlarin ko'kka yetkururlar. Tog' (.....) *paykorin* ayog' ostig'a olmoq oyinlari va dasht ajzosin havog'a sovrurmoq tamkinlari. Yeldek har eshikdin kirarga orlari yo'q, o'tdek otashdonlig'idin o'zga shiorlari yo'q. Yel agarchi lola (3)in uchurg'ay, ammo qiyo kamarig'a neta olg'ay. O't agarchi (4) etagin kuydurgay, ammo (5) axgarig'a nechuk yeta olg'ay?...Ammo yel agar _____ ka yetsun, sabukbordur va bemiqdor va tog' agar _____ qa botsunki, sohibviqordur, hilm-shior. Aning zimnida (6)qa yoqqudek xas-u xoshok, munung javfida shoh _____ ig'a tikilgudek la'li otashnok.

Bayt:

Og'irliq vaznidindur seldin g'amsiz Hiri tog'i,
Yengillik fartidin barbod erur qomg'oq yafrog'i.

I. Matnda qo'ldirilgan so'zlarni(chiziq o'rniga) qo'ying

- (a) daryosi
- (b) ko'k
- (c) tufroq
- (d) bog'
- (e) tog'
- (f) toj
- (g)

II. Matnda ajratilgan so'zlarning ma'nosini toping va qavs ichiga yozing: masxara, obro'siz, yosh, yengiltaklik, qattiq, og'ir, jang.

III. Rasmlarni matndan kelib chiqib raqamlang. Masalan, quyosh-5.

III. Muloyim tabiatli va qo‘pol tabiatli kishilar o‘xshatilgan narsalarni birlashtiring.

mevalik bog‘

boy tog

chidamli mato

qimmatbaho libosi

xas-xashak

shamol

quyun

o‘t

qoya

yel

qizil la‘l

**muloyim tabiatlik
qo‘pol tabiatli**

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alavutdinova N. G. Ona tili darslarida ijodiy fikrlash ko‘nikmasini shakllantirish metodikasi (5-sinf misolida). Ped. fan. nomz. ...diss. – T., 2008. – 156 b.
2. Ahmedov S., Qo‘chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik. II qism –T.: Ma’naviyat, 2017. – 160 b.

ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ «АРБАЪИН» АСАРЛАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ

Пулатова Малоҳат Рихсибаевна,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Тошкент давлат шарқшунослик университети; Ўзбекистон.

Ўзбекистонда кенг қўламли ислохотлар олиб борилаётган бугунги кунда, барча соҳалар қатори илмий меросимизнинг таркибий қисми бўлган мумтоз адабиётимиз намояндаларининг диний, маънавий, бадий асарларини ўрганишда янги ёндашувлар жорий этилмоқда. Шарқ мумтоз адабиётида ўзига хос анъанага эга бўлган буюк алломаларимизнинг бадий-маърифий, диний меросига оид кўп асрлик арбаъин қўлёзма манбаларини жумладан, Жомий, Навоий ва Фузулий «Арбаъин» – «Чиҳил ҳадис» асарларини адабий манбашунослик ҳамда матншунослик нуктаи назаридан батафсил қиёсий ўрганиш форс ва туркий тилда яратилган арбаъин анъанасининг муҳим манбаларидан бири сифатида бугунги авлодларнинг таълим-тарбияси ва маънавий камолотида муҳим аҳамият касб этади.

Ислом дини Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиё ҳудудларига кенг ва чуқур кириб бориши натижасида мусулмон минтақа маданияти доирасидаги халқларнинг тафаккурини янги маънавий қадриятлар асосида бирлаштириб, моҳиятан барча мусулмон халқлари учун ягона бўлган яхлит маданият, хусусан, яхлит фалсафа, илм фан, бадиий адабиётнинг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди. Яхлит мусулмон минтақа маданияти ривожини мобайнида турли табиий ва ижтимоий фанлар қаторида адаб илмлари, хусусан, поэзия, тарихий проза, агиография, поэтик жанрлар кескин ривожланиб, мумтоз адабиётнинг яхлит тарзда шаклланиши учун шароит яратилди. Х.Караматовнинг «Қуръон ва ўзбек адабиёти» номли китобида шундай дейилади: «Қуръоний мавзуларнинг жаҳон ва алалхусус ўзбек адабиётига сингиб ўтиши фақат диний нуқтаи назардангина ибратли бўлиб қолмай, балки, шарқ адабиётининг биз учун мавҳум қирраларини ойдинлаштириб, турли адабий мавзуларнинг сарчашмаларини очган ва ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ислом адабиёти билан шажаравий, мозийдан узилмас алоқаларини тиклашга ҳам мадад берган...»¹

Ислом дини арконларини кенг тарғиб ва ташвиқ этиш мақсадида VIII аср охири – IX асрдан бошланган Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳадислари асосида арбаъин тузиш анъанаси XII асрларга келиб мусулмон халқлари мумтоз адабиётида «Арбаъин» ёки «Чихил ҳадис» номи остида қирқта ҳадисни бир ерга жамлаб, уларнинг маъносини халққа тушунтириб бериш, шарҳ ёзиш алоҳида адабий жанрга айлана бошлади.

Ҳар қандай адабий қонуният вужудга келишининг ўз ижтимоий, тарихий, фалсафий, мафкуравий, маданиятшунослик ва бадиий тафаккур ривожини билан боғлиқ омиллари ҳамда сабаблари мавжуд. Бинобарин, фикримизча, *ижтимоий-тарихий, маънавий-маърифий, диний-эстетик ва педагогик, диний-мафкуравий, тарғибот-ташвиқот билан боғлиқ*, шунингдек, *шахсий-муаллифлик талаби ва эҳтиёжи билан боғлиқ омиллар* унинг поэтик шакл сифатида шаклланиши учун туртки бўлган, улар мажмуи арбаъин келиб чиқишининг ижтимоий, тарихий ва бадиий асосларини белгилаб беради.

«Арбаъин» тушунчаси этимологиясига қарайдиган бўлсак, ислом дини амалиётида арбаъин, аввало, «қирқ» сўзи билан боғлиқ ҳолда араб халқлари мистик тасаввурлари асосида вужудга келган. Араб ижтимоий воқелигида «арбаъин» термини бевосита ислом дини билан боғлиқ равишда, айна диний амалиёт сифатида шаклланган бўлиб, тақво эгалари Аллоҳ йўлида қирқ кеча-кундуз ёлғизликда тоат-ибодат билан шуғулланишни одат қилишган. Кейинчалик, бу одат янги йўналиш олиб, Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадисларини ёдлашга эътибор қаратилган. Шундай қилиб, ҳадислар муайян диний-адабий йўналиш сифатида араб адабиётида вужудга келиб, кейинроқ ажам халқлари адабиётига ҳам катта таъсир ўтказган. Арбаъин ижод қилиш дин талабларида жуда юқори баҳолана бошлагач, бир қатор уламолар бу иш билан шуғулланишга киришган, бироқ бу жуда масъулиятли юмуш ҳисобланганидан, ҳар қандай ижодкор ҳам унга қўл уравермаган. Чунки арбаъинда Қуръон ва ҳадислар мазмуни талқини, улар ифодаси бўлганлиги учун, агар хато кетса, дин уламоларининг қатъий эътирозини уйғотиш мумкин эди.

Арбаъинларнинг адабий жанр сифатида шаклланиши дастлабки арабий арбаъинлардан то туркий арбаъинларгача бир қатор босқичларни босиб ўтган. Агар араб тилидаги илк арбаъинлар, асосан, соф диний характерга эга бўлиб, ислом динини кенг ёйиш, ислом арконларини умматга ҳамда оммага осон йўл билан тушунтириш, дин тарғиботи ишини йўлга қўйиш каби мақсадларни кўзлаган бўлса, кейинроқ бориб турли алоҳида мавзуларга бағишланган насрий арбаъинлар пайдо бўлди. Арбаъинлар фалсафий, тасаввуфий, адабий мавзуларни ўзида акс эттира бошлади. Тавҳид ва

¹ Караматов Х. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 5.

Аллоҳнинг сифатлари, аҳком, ибодат, панд-насихатга оид мавзуларда ҳадислар тўпланди. Шу тариқа «Арбаъин» ёзиш анъанаси юзага келди.

Имом Нававий ўзининг «Арбаъин Нававий» - «اربعين النوى» асарида: «Қирқ ҳадис ёзган олимларнинг баъзилари ақоидга оид, баъзилари диннинг турли масалалари – зуҳд, одоб, насихат ва бошқа мавзуларга оид ҳадисларни тўплашган. Уларнинг барчаси жуда гўзал ёзилган. Аллоҳ улардан рози бўлсин»¹, деб таъкидлайди.

Анъанавийлик – арбаъиннинг анъанавийлик хусусияти шундаки, у такрорланган, авлоддан авлодга етказилган, қадрланган ва эъзозланган, сақлаб қолишга уринилган, қадрият сифатида алоҳида эътибор билан қаралган.

ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди картотекаларини кўздан кечирганимизда 80 га яқин «Арбаъин» асарлари қўлёзмалари ва уларнинг бир неча нусхалари мавжудлиги маълум бўлди. Шу кунгача нашр этилган каталогларда ушбу қўлёзмалардан фақат баъзилари ҳақидагина қисқача маълумотлар келтирилган бўлиб, аксарият қўлёзмалар уларда ўз аксини топмаганлиги аниқланди. Жумладан, 1954 йил Тошкентда нашр қилинган СВР (Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари тўплами)нинг II томига Жомий «Арбаъин» асарининг фақатгина 2 та қўлёзмаси – 4535-I- ва 1331- рақамли нусхалари² ҳамда ушбу каталогнинг 1957 йилда нашр қилинган VI томида 3014-VI- рақамли³ қўлёзма нусхалари тавсифи киритилган. Ушбу тўпламларда Алишер Навоий «Арбаъин» асарининг 1315-VI-рақамли ва 9762-рақамли қўлёзма нусхалари, 1983 йил нашр қилинган «Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи»га 232-, 316-, 8-рақамли қўлёзма нусхалар ҳамда 1989 йили чоп этилган «Қўлёзмалар институти фонди каталоги»га яна 316, 8-рақамли қўлёзма, 2006 йил нашр қилинган «Алишер Навоий номидаги адабиёт давлат музейи қўлёзмалари каталоги»га 8-рақамли қўлёзма нусха киритилган. Шунингдек, Жомий ва Навоий «Арбаъин» асарларининг қўшма китобат қилинган нусхаларининг фонд каталогларида мавжуд 22 та нусхасидан фақат 5 тасигина каталогларга киритилган.

Аслида, ҳозирги кунда фонд картотекаларида Жомий «Арбаъин»нинг 12 та қўлёзма нусха ва Навоийнинг «Арбаъин» асари қўлёзмаларидан 10 та нусха мавжуд бўлиб, улардан фақат 4 та нусхагина нашр каталогларига киритилган. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондидаги Жомий «Арбаъин»нинг мавжуд 12 та қўлёзмасидан 8 таси – 282-VI, 1266-II, 6051-III, 3636-II, 3386-XXVII, 2202-I, 5900-I, 10493-XVI рақамли қўлёзма нусхалари махсус каталог нашрларига кирмаганлиги аниқланди.

Навоий «Арбаъин» асарининг қўлёзма нусхаларидан энг қадимийлари ва аҳамиятлилари бу, 976⁴, 8⁵ ва 316 рақамли⁶ қўлёзмалар ҳисобланади.

316 рақами остида сақланаётган Навоий «Куллийёт»и таркибидаги «Хазойин ул-маоний»нинг яхлит бир девон ҳолида китобат қилинган нусхасида 4 девондаги 73 та «Хазойин ул-маоний» қитъалари олдидан 18 та «Арбаъин» қитъалари илова қилинган⁷. «Арбаъин» қитъалари Навоийнинг баъзи терма девонлари таркибига ҳам киритилган. Масалан, XIX аср бошларида Қўқонда китобат қилинган 232-рақамли қўлёзманинг бошида «Бадое ул-бидоя» дебочаси ва «Арбаъин» асари ўрин олган⁸. 2017 йил нашр қилинган Ўзбекистон ССР фанлар академиясининг шарқ қўлёзмалари тўплами.

¹ Имом Муҳиддин Закарий ибн Шараф Нававий. Қирқ ҳадис. – Т.: Моварауннаҳр, 2005. – Б. 3. (116 б)

² СВР. II том. – Тошкент: Фан. 1954. – Б. 191, – Б. 411.

³ СВР. VI том. – Тошкент: Фан. 1963. – Б. 432.

⁴ СВР. VII Том, Тошкент. Фан 1964. (5326-рақамли қўлёзма).

⁵ М.Ҳакимов. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. Тошкент: Фан. 1983. Б.177-178.

⁶ Каталог фонда института рукописей. 1 том. – Ташкент: Фан. 1989. С. 11-12.

⁷ М.Ҳакимов. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: «Фан», 1983. – Б. 20.

⁸ Шу асар. – Б. 96.

Адабиётлар (Девонлар)» номли каталогнинг I томида 9656-рақам¹ билан берилган Навоий девонининг қўлёзма нусхасида «Бадое ул-бидоя» деб очасидан аввал «Арбаъин» муқаддимасидан ўн мисра насрий шаклда (мисраларга ажратилмаган ҳолда) келтирилган. Ушбу мисоллар Навоий «Арбаъин»нинг кенг китобхон оммаси ичидаги шухратига яна бир далилдир. Умуман, Жомий ва Навоий «Арбаъин»лари қўлёзма нусхалари таҳлили уларнинг диёримизда кенг тарқалганлиги ҳамда ўз даври китоб муҳлислари доирасида машҳурлик касб этганлигини кўрсатади.

Навоий асарларининг китобат қилиниши турлича бўлиб, бу қўлёзмаларнинг хилма-хил китобат қилиниши турли давр, турли ижтимоий табақаларнинг маънавий дунёси, талаби ва эстетик завқининг маҳсули дейиш мумкин.

ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган Жомий ва Навоий «Арбаъин» асарларининг биргаликда китобот қилинган 2084, 10064, 11342-II, 11703-II, 5726-I, 1821-I, 670-I, 4351-I, 3975-IV, 6236-I, 2634-V, 10007-III, 12654-III, 3303-IV, 8848-I, 3902-V, 9309, 3622, 1235, 106-IV рақамли 20 та қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб улардан фақат 2084-IV, 9309, 3902, 3622, 106-IV-рақамли 5та қўлёзма нусхалар тавсифи юқорида зикр этилган нашр каталогларига киритилган².

9309-рақамли қўлёзма 1964 йил нашр қилинган Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари тўпламининг VII томига 1306 тартиб рақами билан киритилган тавсифда «ҳар бир ҳадисдан сўнг Жомий ва Навоий таржималари келтирилган, деб қайд этилган³. Қўлёзмани кўздан кечирганимизда, бу қўлёзма нусхага Жомий «Арбаъин»и киритилмаганлиги, фақат Навоий «Арбаъин»и кўчирилганлиги маълум бўлди⁴.

Республикамиз қўлёзма фондларида сақланаётган нашр каталоглари тавсифига кирмаган Жомий, Навоий «Арбаъин» асарларининг биргаликда китобот қилинган 10064, 11342-II, 8848-I, 35 КП-4096 рақамли 4 та қўлёзма нусхалари ҳам аниқланди.

Жомий ва Навоийнинг «Арбаъин» асарлари биргаликда альбом тарзида китобот қилинганларидан бири 11342-рақамли қўлёзма нусха бўлиб, у «Арбаъиния манзума Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий» номи билан Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади. Ушбу қўлёзмада 40 та ҳадис ва унинг назмдаги шарҳи форс-тожик, туркий чигатой тилида кетма-кет берилган. Қўлёзма эътиборли, қадимий нусхалардан ҳисобланади. Бу қўлёзма *شرح قصيدة ربابية* ва *دلائل الخيرات* ҳамда *مزرع الحسنات شرح دلائل الخيرات* каби асарлар билан китобот қилинган. Қўлёзма номаълум котиб томонидан ҳижрий 1271 йили кўчирилган. Қўлёзма чиройли эрон насталиқ хатида Шарқ қоғозига ёзилган. Асар муқаддима, асосий матн ва хотимадан иборат. Асар матни қора сиёҳда, ҳадислар қизил сиёҳ билан ёзилган. Жадвалга олинмаган. Бир устунли, 8 йўл, саҳифа ўртасида Жомийнинг «Арбаъин» – «Чиҳил ҳадис»и, хошияда эса Навоийнинг «Арбаъин»и ёзилган. Варақлар уринмаган, пойгир бор. Варақлар сони – 5 (108а–112а) та. Матн ўлчови – 20х9. Қўлёзма ўлчови – 28,5х16,5. Қўлёзма нусха Жомий Арбаъинининг муқаддимаси билан бошланган бўлиб, Навоий «Арбаъин»и хошияга ёзилган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Қўқон Адабиёт музейи қўлёзмалар фондида ягона нусхада 35 КП-4096 рақами остида Жомий ва Навоийнинг «Арбаъин» асари сақланмоқда. Бу қўлёзма ноёб нусхалардан бўлиб, матншунослик, манбашунослик фани ва

¹ Сборник Восточных рукописей академии наук Республики Узбекистан. Литературы (диваны). I Том. – Ташкент: 2017. – С. –214.

² (2084-IV) – Каталог фонда института рукописей. I том. –Ташкент: Фан, 1989. С.57. (9309) – СВР. VII Том, –Тошкент. Фан 1964. С.145; (3902-V) – СВР. II Том, –Тошкент. Фан 1954. Б. 231; (3622) – СВР. II Том, – Тошкент. «Фан» 1954. С.215; (106-IV) – М.Ҳакимов. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан. 1983. Б.178-179.

³ Қаранг: СВР. VII Том, – Ташкент. Фан 1964. Б. 144-145.

⁴ ШҚФ – 9309.

хаттотлик, китобот санъати учун ҳам эътиборли манбадир. Қўқон давлат адабиёт музейида ягона нусхада сақланаётган ушбу қўлёзма тугалланмаган мажмуа сирасига кирса-да, XIX аср китобот санъти намунасига оид ноёб нусхалардан ҳисобланади. Шунингдек, матншунослик, манбашунослик фани, хаттотлик, зийнатли китобот санъати учун ҳам бебаҳо манбадир. Мазкур қўлёзма нусхалар хаттотлик ва китобот санъатининг ўзига хос намуналари бўлиб, ҳар қандай китобхонни ўзига жалб қилади. Котиб ва саҳҳофнинг чиройли дид билан ишлаган китоблари, аввало, халқнинг ҳадисларга бўлган эътибори ҳамда шеърятга бўлган муҳаббати маҳсулидир.

Ўзбекистон қўлёзма фондларидаги «Арбаъин» асарларининг қўлёзма нусхаларини манбашунослик нуқтаи назаридан ўрганиб чиқиш шуни кўрсатдики, биринчидан, бундай қўлёзмалар жуда кўп, хилма-хил шакл ва мазмунга, наср ва назмда ёзилиши билан бирга турлича мавзу йўналиши ва ўзига хос ёндашувларга эга экан. Улар, асосан, араб, форс-тожик ва туркий тилларда яратилган бўлиб, энг машҳурлари (яъни энг кўп кўчирилганлари) араб тилида Нававийнинг, форс-тожик тилида Жомий, туркий тилда Навоийнинг «Арбаъин»лари экан.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ СЕМЁН ВОЛИН (1909-1943) ТАВСИФИДА

Расулов Дилишод Нигматуллаевич,

Ўзбекистон Республикаси Маданият Вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш маркази директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари; Ўзбекистон.

Алишер Навоий (1441-1501) ижодига бўлган қизиқиш унинг ҳаётлик давридаёқ бошланган. Бу ҳақда шу кунгача ўнлаб тадқиқотчилар юзлаб илмий тадқиқот ишларини амалга оширганлар. Бу ҳолатга шу билан изоҳ бериш мумкинки, алломанинг қўлёзмалари қўлдан-қўлга, минтақадан-минтақага тарқалиб турли даражадаги хаттотлар томонидан қайта-қайта кўчирилган. XIX асрга келиб унинг асарлари қўлёзмалари устида замонавий тадқиқот ишлари амалга оширила бошланди. Шундай олимлардан бири Россияда яшаб ижод қилган шарқшунос олим Семён Львович Волин (1909-1943).

С.Волин араб, турк ва форс тилларидаги ёзма манбалар асосида Алишер Навоий илмий мероси, Марказий Осиё ва Олтин Ўрда тарихи бўйича қатор илмий-тадқиқот ишларини эълон қилган. У ўспиринлик даврида академик В.В.Бартольд ижоди билан танишиб бориш жараёнида унда Шарқ халқлари тарихини ўрганишга бўлган қизиқиш пайдо бўлади. Кейинчалик, Шарқ халқлари маданиятини ўрганишга бўлган иштиёқ натижасида С.Волин 1927 йилда Ленинград давлат университетининг Шарқшунослик факультетига ўқишга кириди. Шарқшунослик факультети XX аср бошларида Европадаги машҳур шарқшунослик марказларидан бири бўлган. С.Волин университетда В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, А.А.Фрейман, Е.Э.Бертельс, Н.К.Дмитриев, С.Е.Малов каби замонасининг атоқли олимларидан ижтимоий фанлардан тарих ҳамда араб, форс, турк, ўзбек тилларини мукамал ўрганади.

XX асрнинг 20-йилларидаги жамиятдаги ижтимоий-сиёсий вазият унга университет ҳаёти – талабалик даврини давом эттиришга имкон бермайди. Натижада Ленинградни тарк этиб 1930–1933 йилларда Тошкентдаги Марказий архивда, 1935 йилгача қисқа муддат Донбасдаги Екатеринослав металлургия заводида ишлайди.

С.Волин 1935 йилда яна Ленинградга қайтиб, дастлаб паровозларни таъмирлаш заводида, шу билан бирга СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида ўз фаолиятини давом эттиради. 1937 йилдан бошлаб институтда кичик илмий ходим сифатида доктор А.Фрейман билан ҳамкорликда Ўрта Осиё кабинети (кафедраси)да XIV асрга оид араб тилидаги қўлёзмаларни ўрганиш билан хоразм тилига оид маълумотлар устида тадқиқотларни амалга оширади. 1937 йилдан эътиборан эса араб ва форс тилидаги қўлёзмаларни, аниқроғи, Туркменистон ва Олтин Ўрда тарихига оид ёзма манбаларни ўргана бошлайди.

Олимнинг шарқшунос сифатидаги фаолияти 1941 йилгача давом этган. С.Волин илмий-ижодий фаолияти давомида Жиззах кўзғолони (1933 й.), қадимги хоразм тили (1939 й.), туркманлар (1939 й.), Шоҳи-зинда (1940 й.), қадимги Хоразм (1941 й.), Олтин Ўрда тарихи (1941 й.) ҳақидаги ҳамда Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифига оид илмий тадқиқотлари натижаларини чоп эттирган¹. Улардан айримлари олимнинг вафотидан сўнг ва баъзилари муаллиф номи қайд этилмаган ҳолатда нашр қилинган.

С.Волин ижодида Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифига оид тадқиқоти алоҳида эътиборга молик. XX асрнинг 40-йилларига келиб Баку, Душанбе, Истанбул, Қозон, Москва, Оксфорд, Париж, Санкт-Петербург, Тбилиси, Тошкент ва яна кўплаб бошқа шаҳарларда шарқ қўлёзмалари тўпланган марказлар ўз фаолияти олиб бораётган эди. Ушбу марказларнинг фондларида минглаб қўлёзмалар сақланаётган бўлса-да, амалдаги босма реестр ёки каталоглар мавжуд қўлёзмаларнинг барчаси ҳақидаги маълумотларни қамраб олмаган эди. Шундай бўлса-да, бу вақтга келиб айрим мутафаккирларнинг, жумладан Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларини ўрганиш, уларни чоп этиш ишлари амалга оширила бошлаётган эди.

Маълумки, бирор-бир қадимий асар матнини нашр этиш учун қатор қўлёзмалар устида тадқиқот ишлари амалга оширилиши, шундан сўнг уни чоп этиш мақсадга мувофиқ².

С.Волин Алишер Навоий асарлари қўлёзмалари тавсифига оид босма нашрлар билан танишар экан, уларга ижобий баҳо бергани ҳолда, Санкт-Петербургда сақланаётган қўлёзмалар нисбатан қадимий ва ноёблигини қайд этиб³, асар матнларини тадқиқ этишда уларга алоҳида эътибор лозимлигини таъкидлаб ўтган. Шу мақсадда у Санкт-Петербург шаҳрида жойлашган Россия миллий кутубхонаси, Санкт-Петербург давлат университети кутубхонаси Шарқ бўлими ва Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондларида мавжуд бўлган Алишер Навоий ижодига мансуб 125 та қўлёзма асарни тавсиф қилган⁴.

Тавсиф қилинган мазкур асарлар жумласига, Навоийнинг қуйидаги асарлари кирган:

1. «Тарихи анбиё ва ҳукамо».
2. «Чиҳил ҳадис».
3. «Ҳолоти Паҳлавон Шамсиддин».
4. «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер».
5. «Ҳамса».
6. «Ҳамса ал-мутаҳаййирин».

¹ Волин С.Л. Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях // Алишер Навои. М.; Л., 1946. С. 203-235.

² Волин С.Л. Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях // Алишер Навои. М.; Л., 1946. С. 204.

³ Волин С.Л. Ўша ерда.

⁴ Волин С.Л. Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях // Алишер Навои. М.; Л., 1946. С. 204-235.

7. «Девон».
8. «Лисон ат-тайир».
9. «Мажолис ан-нафоис».
10. «Маҳбуб ал-қулуб».
11. «Рисолаи муаммо».
12. «Муншоот».
13. «Мизон ал-авзон».
14. «Назм ал-жвоҳир».
15. «Насоим ал-муҳаббат».
16. «Вақфия».
17. «Мажмуа».

С.Волин ушбу қўлёмаларни биринчилардан бўлиб илмий муомалага киритган. Кўпгина мутахассислар мазкур қўлёмалардан айримларини китобат санъатининг энг юқори талаблари асосида тайёрланганлигини эътироф этмоқдалар¹.

С.Волиннинг Навоий ижоди акс этган қўлёмма манбалардан келиб чиқувчи қарашлари ва назарий хулосалари унинг таъкидлаганимиз тавсифи таркибида йўл-йўлакай келтириб борилган. Бир мисол билан чекланамиз: навоийшуносликда Алишер Навоий тўрт девондан иборат «Хазойин ал-маоний» шеърӣ тўпламини 1492-1498 йилларда тузганлиги ҳаммага маълум. Бу фикр ўзбек адабиёти тарихи бўйича ёзилган ўнлаб китобларда келтирилганлиги ва ўта маълумлиги боис илмий адабиётларга ҳавола бериш ҳам шарт эмас. С.Волин ўз каталогида «Хазойин ал-маоний»нинг 897/1491-1492 ва 904/1498-1499 йиллар оралиғида тузилганлигини таъкидлаб ўтган². Бу унинг ўтган аср ўрталарида навоийшуносликка қўшган муҳим ҳиссаси ҳисобланиши мумкин.

С.Волин илмӣ фаолиятини кенгроқ ёритиш ва каталогини аслият тили – русча ва ўзбекча таржимада нашр қилиш эндиликдаги вазифалардандир.

АЛИШЕР НАВОЙ ҲАҚИДА ТУРК ДОСТОНИ

Алимбеков Адҳамбек Камолович,

*доцент, филология фанлари номзоди, Тошкент давлат шарқшунослик университети;
Ўзбекистон.*

Буюк ижодкорларнинг асарлари ўзлари ҳаётлигидаёқ умуминсоний меросга айланади. Алишер Навоий асарларининг тақдирида шундай бўлган. Шоирнинг битганлари ватани сарҳадидан ташқарида ҳам маълум ва машҳур эди. Айниқса, қардош халқлар ўртасида А.Навоий асарлари кенг тарқалган. Шоир ғазаллари севилиб ўқилибгина қолмай, унинг ғазалларига назиралар ёзилган, эпик асарларидан илҳомланиб достонлар яратганлар.

¹ Васильева О.В., Ястребова О.М. XV-XVII асрлардаги Мовароуннаҳр китобат санъати (Россия миллий кутубхонаси мажмуаларида. Санкт-Петербург, Россия). Тошкент: «EAST STAR MEDIA», «ZAMON PRESS INFO», 2019. Б. 124-125; «Ўзбекистон маданий мероси» муаллифлик туркуми: «Россия Фанлар академияси Шарқ қўлёмалари институти тўплами» китоб альбоми / Ф.Ф.Абдуҳолиқов, Э.В.Ртвеладзе ва бош. Тошкент: «Uzbekistan Today», «ZAMON PRESS INFO», 2017. Б. 154-173, 280-287, 338-341, 352-357.

² Волин С. Ўша асар. С.215-217.

Шоирнинг ҳаёти ҳақида халқ ривоятлар тўқиган. «Гул ила Алишер ҳикояси» номли турк халқ достони мана шундай халқ оғзаки ижоди намунасидир. Алишер Навоий ижодининг Туркияда манзур бўлгани бунга асос бўлган дейишимиз мумкин.

Шу ўринда эслатиб ўтамиз. 1480-81 йиллари А.Навоийнинг бир қанча ғазаллари (33та) Туркияга етиб борган. Бу ғазалларни Туркияга - Боязид 11га Навоийнинг ўзи юборган бўлиши мумкин. Султон дарҳол бу ғазалларни Бурсага, ўз даврининг атоқли шоири Аҳмад Пошога (?-1497) юборади ва уларга назира бағишлашни илтимос қилади. Аҳмад Пошо 33 ғазалнинг барчасига назира ёзган. А. Навоийнинг девони Туркияга 1501 йилда шоир Вазирий томонидан олиб келинган. Ҳиротлик Вазирий Жомий ва Навоийнинг тавсиясига кўра турк султони Боязид 11 саройига келганди.

Халқ оғзаки ижодида дoston ҳаётда бўлиб ўтган муҳим воқеаларга, улуғ тарихий шахсларга бўлган халқнинг ўй-фикрларини ифодаловчи муҳим воситадир. Шундай ёрқин сиймолар борки, уларнинг хотираси ҳамиша халқнинг қалбида. Бундай кишиларнинг олижаноб ишлари, қаҳрамонликлари умумбашарий аҳамият касб этиб, уларнинг ўзлари ҳам, бир халқ вакили доирасидан чиқиб, инсониятнинг фарзандига айланадилар. Улуғ Алишер Навоий ана шундай зотлардан бўлиб, у ҳақда кўплаб ривоятлар пайдо бўлган. Навоий ҳақида ўзбек, туркман, уйғур, турк ва бошқа шарқ халқлари тўқиган ҳикоятлар унинг умумбашар фарзандига айланганлигининг ёрқин мисолидир.

Алишер Навоий ҳақидаги «Гул ила Алишер ҳикояси» деб номланувчи турк халқ достони шу жиҳатдан характерики А.Навоий ҳақидаги кўпгина халқ афсоналари улуғ шоирнинг донолиги, олижаноб ишлари, халқпарварлиги, адолатгўйлиги ҳақида бўлса, бу дoston ишқий-романтик бўлиб, Алишер ва Гули ўртасидаги муҳаббат ва унинг тақдири ҳақидадир.

Достонни машҳур турк фолклоршуноси Партав Ноили Баратов 1941 йилнинг 27 февралда бахши Мудомийдан ёзиб олиб 1946 йилда Анқарада нашр қилинган «Халқ ҳикоялари ва халқ ҳикоячилиги» китобида эълон қилган.

*Тарихи мозийдан топдик бир варақ
Муталаа айладим хўп эттим мароқ
Зулматли қалбимда ёнди бир чироқ
Дедим нашр ўлсин бу ҳикоятимиз.*

Алоҳға ихчам ҳамд айтишдан сўнг бахшининг бу мисралари Навоий асарлари унинг кўнглиги чироқ ёққанини ва буни бошқаларга ҳам илинганини билдиради. Бахши Мудомий бу ривоят 1501 йилдан бери халқ орасида айтилиб келаётганлигидан хабар бериб воқеалар баёнига ўтади. Самарқанд ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро ниҳоятда бадавлат, фуқаропарвар, адолатли шоҳ экан. Халқи тўқ яшаркан. Кўчманчи қабилалардан бири Сабзавор беги бўлмиш Алишер Самарқандга мол сурувини ҳайдатиб келади ва уни камбағалларга насияга беришини, ҳақини эса Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг олишини айтади. Бу гап шоҳга етгач у Алишерни ҳузурига чақиртириб келади. Алишер шоҳ ҳузурда таъзим бажо айлаб, шоҳ кўрсатган жойга ўтиради. Бойқаро Алишерни исмини сўраб танишгач, нима учун молларини насияга бериб, ҳақини султон вафот этгандан сўнг олмоқчи бўлганлигини сўраганда Алишер халқ Ҳусайн Бойқаронинг умри узоқ бўлишини тилаб дуо қилишларини истаганлиги учун шундай қилганлигини айтади. Бу гап султонга ёқиб тушиб Алишерни вазир қилиб тайинлайди.

Шаҳар чеккароғидан боғ ҳовли олиб, саройга қатнаб юрган Алишер бир кун кир ёяётган гўзал қизни кўриб қолади ва у билан икки оғиз гаплашади. Кейин кўшниларида суриштириб, у Хожа Солиҳнинг қизи эканлигини билади. Орадан бир ҳафта ўтгач Алишернинг ўзи Хожа Солиҳникига совчи бўлиб келади. Достонда бу лавҳа жуда одоб доирасида тасвирланади. «Фарҳод савдосинда Мажнун ҳаёлим» сўзларини айтган Алишерга «Билдимки арисан болга келмишсан» дея Хожа Солиҳ Алишер нимага

келганини тушунади. Аммо жавоб беришдан олдин қизи билан маслаҳатлашади ва Гули розилигини билдиради. Алишер бу ҳақда ҳеч кимга айтмайди.

Иттифоқо кунлардан бир кун аркони давлат билан шаҳар айланиб юрган Ҳусайн Бойқаро ҳам буларнинг ичида Алишерда бўлса керак дея эшикдан қараб турган Гулини кўриб ошиқ бўлиб қолади ва кози Калонни совчиликка юборади. Отаси қизига бу хабарни етказганда Гули рад жавобини беради. Хожа Солиҳ қизини унашилганлигини айтади-ю, лекин Алишернинг ҳаёти хавфсизлигини ўйлаб кимлигини билдирмайди.

Рад жавобини олган Бойқаро бу ишни Алишердан ўзга битира олмайди деб, дардини Алишерга айтади. Худо бирга бўлишимизни раво кўрганда ўртага Бойқаро тушмасди фикрига борган Алишер оқибатда Гулиникига совчиликка боради. Гули Алишерга шарт қўяди, рози бўлган Алишердан Гули ёзиб берган қоғоз (рецепт) бўйича айтилган баққолга бориб икки хил дори олиб келишини илтимос қилади. Дорининг бирини Гули, бирини Алишер ичади. Гули ичган дори секин-аста, қирқ кунда таъсир қиладиган заҳар, Алишер ичгани эса уни бир умр фарзанд кўришдан бенасиб қиладиган дори экан.

Тўйи бўлиб, Гули саройга келтирилгач, у Ҳусайн Бойқародан қирқ кунгача унга тегмаслигини илтимос қилади. Гулини севганидан шоҳ ҳам рози бўлади. Заҳар ичганидан ўттиз беш кун ўтгач Гули хасталаниб қолади.

Гамбода Ҳусайн Бойқаро овга чиқиб кетади. Алишер касаллиги (Гулининг хизматкори огоҳлантиргани учун ўзини касалликка солган эди) туфайли шикорга бормайди. Видолашиш учун жорияси Алишерни яширинча Гулининг олдига, ҳарамга бошлаб келади. Ҳаётда қўли қўлига тегмаган бўлсада, қўлинг тобутимга тегсин дея Гулининг деганлари:

*Ёш бўлсамда рози бўлдим ўлимга
Ёт булбулни қўндирмадим Гулимга
Ҳаётда тегмади қўлинг қўлимга
Тобутим тағиғи кир аста-аста.*

Алишер ҳарамдан чиқмасдан кўнглига ов сиғмаган Бойқаро қайтади, бундан хабар топган хизматкорлар Алишерни катта қозонга солиб яширинча олиб чиқиб кетаётганида, шоҳ қизикиб қозоннинг қопқоғини очиб қарайди. Алишерни кўрса ҳам азбаройи ҳурматидан индамайди. Бу воқеадан сўнг Алишер дарвешларга қўшилиб ҳажга жўнайди, аммо султон чопар орқали мактуб юборади ва буни ўқиган Алишер йўлдан қайтади. Достон Гулининг ўлими ва унинг қабри тепасида Алишернинг эрталабгача ўтириб чиққанлиги ва умрининг охиригача Гулига вафо қилиб уйланмай ўтганлигини айтиш билан якунланади.

Кўринадики, достонда ҳақиқат ва бадий тўқима қоришиб кетган. Асарда Алишер Навоийнинг Гулига бўлган севгиси асосий мавзу қилиб олинган. Алишер кўчманчи қабилалардан бирининг беги, сўнгра вазир сифатида тасвирланади. А. Навоийнинг буюк шоирлиги, халқ фаровонлиги йўлида амалга оширилган ишлари, улкан давлат арбоби сифатида кўрсатган фаолияти ҳақида ҳеч нима дейилмайди. Достон бошланишида жасур, саҳий, билимдон тасвирланган Алишер образи, ўз севгилисига етишиш фурсати келганида иккиланади, яъни у султон Ҳусайн Бойқарога қарши ҳеч нима қилолмайди, хатто бунга уринмайди. «Тақдир экан» деб Гулидан воз кечади. Достондаги Гули образи айниқса характерли. Кўпгина шарқ достонларидаги аёллар образи каби Гули образи ҳам ёрқин тасвирланган. У севган кишисига бир умр содиқ қолувчи Шарқ аёлининг тимсоли. Алишер «тақдир экан» - деб, икки ўт орасида қолганда, Гули ундан ўзганики бўлмаслиги айтиб, секин таъсир қилувчи заҳар ичади. Ўз қадрини яхши билаган Гули, малика бўлишдан кўра Алишерга вафо қилиб, дунёдан ўтишни афзал кўради. Гулининг ана шундай вафодор киз бўлиб етишувида оиладаги тарбиянинг аҳамияти катта бўлган, албатта. Гулининг отаси Хожа Солиҳ ўзи оддий киши бўлса ҳам маънавий олами юксак

инсон. У қизига ўз ҳукмини ўтказишга интилмайд. Гулига Алишер совчи бўлиб келганда ҳам, Ҳусайн Бойқародан совчи келганда ҳам, оилада ҳеч нима севгини ўрнини босолмаслигини айтиб, у қизининг фикрини билиб, сўнгра жавоб қилади. Ўша даврдаги шароитдан келиб чиқилса, бу жуда катта олижанобликдир.

Достондаги етакчи образлардан бири Ҳусайн Бойқаро образидир. Ҳусайн Бойқаро Самарқанд ҳукмдори сифатида, фуқаропарвар, адолатли шоҳ қилиб тасвирланган. Халқ ўзи орзу қилган адолатли шоҳ истагида Бойқаро образини яратган. Албатта, ҳар қандай бадиий асардаги образ, халқ достонларидаги фактларни ҳам айна ҳақиқат деб қабул қилиб бўлмайди. Бирор тарихий шахс ҳақида яратилган фольклор намуналарида ўша шахснинг ўзида бўлмаган хусусиятларни ҳам халқ унга нисбат бериши мумкин. Бир тарихий шахснинг сиймоси икки халқ оғзаки ижодида икки хил яратилиши табиий. Шунинг учун айрим ривоятларга қарши ўлароқ Байқаро образи садоқатли дўст, саҳий, олижаноб инсон сифатида содда тасвирланганилигига ажабланмаслик керак.

Достон турк халқи турмушига оид, уларнинг урф одатларини кўрсатувчи бадиий деталларга бой. А.Навоий Хожа Солиҳникига совчи бўлиб келганда, Солиҳ унинг олдида айрим Шарқ халқларидек чой эмас, балки чилим ва қаҳва қўйиб меҳмон қилади. Достон халқ мақоллари, қиёслар, умуман бадиий безакларга бой. Масалан, кўз ёшини Нил ва Жайхун дарёларидек оқишига ўхшатиш. Достоннинг тузулиши ҳам анъанавий халқ достонлари йўлида. Айтувчи назм билан бошланган бўлса ҳам асосий воқеалар насрда баён қилинади. Кўпроқ қаҳрамонларнинг диалогларида шеърый шаклдан фойдаланилган. Достонда А.Навоийнинг улуғ шоирлиги ҳақида сўз йўқ. Шунингдек, унинг бошқа кўпгина олийжаноб ишларида гапирилмайди. Лекин достондаги қаҳрамонлар тилидан айтиладиган шеърлар бевосита ёдингизга Навоий сатрларини солади. Масалан, достонда Алишер қизнинг юзини гулга қиёслаб:

Сенга ўхшар гулистонда қайси гул

Исмида гул, жисмида гул, ранги гул - дейди.

Бу мисралар «Фарход ва Ширин» достонида Ширин таърифида айтилган. «Юзи гул, лек юз гул хирманидек...» ҳамда «Сабъаи сайёр» асари сатрларини ёдингизга солади ёки Гули вафот қилгач Алишер Ҳусайн Бойқарога шум хабарни шеър тарзида йўллайди:

Чунки фонийдир бу жаҳон ҳар келган кетмоқ керак

Савр толи соясинда гул сўлди нетмоқ керак.

Бойқаро:

Бўлар иш бўлди на чора, не айламоқ нетмоқ керак

толидан тобутин, гулдан кафан этмоқ керак.

(Сўзма сўз таржима- А. А)

Юқоридаги мисралар беихтиёр ёдингизга Навоийнинг машҳур

Қора кўзим, келу мардумлуғ эмди фан қилғил

Кўзим қаросида мардум каби ватан қилғил.

матласи билан бошланадиган ғазал ва унинг ёзилиш тарихи билан боғлиқ ривоятни солади. А. Навоий ҳақидаги достонда, шоир асарларини эсга солувчи, унинг мисраларига оҳангдош мисраларнинг бўлиши, Навоий ижодини турк халқи ўртасида кенг тарқалганлигини ва унга бўлган меҳрининг нишонасидир.

Достонда туркларга хос юмор элементларини ҳам кўриш мумкин. Алишернинг яшириниб (аёл кийимида) Гулининг олдида келиши, Бойқаро келиб қолгач хизматкорлар уни катта қозон ичида олиб чиқиб кетишлари, бунингдек ҳолат А. Навоий ҳақидаги бошқа бирорта халқ достонларида учрамайди. Буни асло Навоий шахсини камситиш деб қараш керак эмас. Аксинча ўша шароитда Навоийдек одам ҳам шундай йўл тутишга мажбур бўлганлиги, қолаверса севгилиси билан видолашмоқ учун ҳар қандай ишга тайёргарлик деб баҳоламоқ керак .

«Гул ила Алишер хикояси» достони улуғ Алишер Навоий ҳақида халқ тўқиган ишқий-романтик достон намунасидир. Достонда турк халқи учун ҳазрат Навоий қанчалик ардоқли шахс эканлиги кўриниб турибди. Зеро, турк халқи ўртасида Навоий асарларининг машҳурлиги ва халқ Алишер Навоийнинг шахсий ҳаётига жуда қизиққанлиги, нима учун оила қурмай ўтганига сабаб излагани боис ҳам бунингдек достон юзага келган дейиш мумкин. Асосийси туркларда Алишер Навоий шахсига катта эътибор бўлмаганда бундай достон яратилмаган бўларди.

АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ЛЮДЕЙ-ПТИЦ В СИСТЕМЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

*Давлетшина Лейла Хасановна,
доцент, Казанский федерального университет; Российская Федерация.*

Культура представляет собой преемственный процесс развития стилей и направлений, характеризующийся не как последовательная смена, а скорее перегруппировка стилевых потенциалов – «новое» представляет собой возвращение «старого» образца в новом качестве, реализующем творческие искания индивидуальностей. Культурные эпохи не изолированы друг от друга, поэтому при изучении художественного процесса конца XX века – начала XXI века возникает настоятельная необходимость в рассмотрении модернизма – нового типа культуры, «рожденного глубочайшим разочарованием и сомнением в реальности и достижимости мировой гармонии и оказавшем огромное влияние на развитие литературы в XX веке. Модернизм осуществил ревизию всей системы духовных ценностей, опровергнув представления и установления, он дал мощный импульс обновлению художественного сознания. В модернизме впервые произошло осознание отношений с хаосом как основы искусства, что привело к новому типу художественного мифотворчества, ориентированного на поэтизацию и постижение хаоса».¹

Колоссальный сдвиг в художественном сознании, произошедший в начале XX века, несомненно, оказал влияние на татарскую литературу, которая в этот момент вступает на путь ускоренного развития, за короткое время претерпевает огромные литературно-эстетические изменения, интенсивно усваивает новые формы художественности, синтез европейских и восточных традиций, использование их передового опыта.² Модернизм, возникший в татарском словесном творчестве на рубеже веков, зародился под влиянием мировой культуры и литературы, произрос на почве коренных перемен в экономической, культурной, общественной жизни страны, способствовал активизации мифопоэтических структур и архетипов, вследствие направленности модернистского искусства на постижение хаоса и оказал огромное влияние на дальнейшее развитие татарской литературы.

Взаимовлияние татарской литературы и тюркской мифологической традиции, актуализировавшееся в рамках модернизма, продолжалось на протяжении XX века, но

¹ Лейдерман Н.А. Современная русская литература: В 3-х кн. Кн. 3: В конце века (1980-1990-е годы): Учеб. пособие / Н.А. Лейдерман, М.Н. Липовецкий. М.: Эдиториал УРСС, 2001. С. 9-10.

² Заһидуллина Д.Ф. Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы. Казан, 2003. Б. 16.

культурная ситуация конца XX – начала XXI века возродила интерес к мифологизации действительности, поэтизации хаоса и позволила взглянуть на мифологию не только как на набор образов и символов, но и материал для художественного структурирования текста. На данном этапе развития татарской прозы влияние мифологии проявляется как на содержательном, так и на структурном уровне художественного произведения, что характеризуется проникновением мифологических концептов в подтекст и формированием художественного пространства, структура и смысл которого остаются непроясненными без обращения к проблеме архетипической образности, без внимательного рассмотрения символики, усложняющей движение сюжета. При рассмотрении архетипического слоя в современной татарской прозе основным для нас является раскрытие персонифицированных структур архаического сознания, проследивание становления архетипического образа Людец-Птиц от фольклора к литературе. Этот образ встречается в культурах разных народов, но в татарской литературе он обуславливается национальной ментальностью, приобретает своеобразный художественный статус и, естественно, значительно усложняется функционально.

Традиции национальной культуры на протяжении веков сохраняются в подсознательной коллективной памяти народа, время от времени всплывая на поверхность общественного сознания, и проникая в литературное творчество. Однако «живая культура не может представлять собой повторения прошлого, она неизменно рождает структурно и функционально новые системы и тексты. Но она не может не содержать в себе памяти о прошлом»¹. Данному процессу подвержены архетипы, которые являются повторением старых формул, извлеченных из глубин бессознательного, но, в то же время, с каждой новой литературной эпохой их функции значительно усложняются, не поддаются типовой, предсказуемой классификации и требуют детального рассмотрения в каждом конкретном произведении.

С одной стороны, в мифологической традиции, с другой – в традиции фольклорно-обрядовой, встречаются одни и те же образы, причем дальнейший синтез этих традиций в литературных произведениях выдает их «изначальную близость, которая не могла быть объяснена общностью их исторических корней».² Взаимодействие и слияние фольклорных и мифологических образов, в конечном счете, обеспечивается тем, что они восходят к аналогичным образам разных культурных традиций, т. е. имеют архетипический характер.

Птица – важнейший персонаж тюркской картины мира и в целом менталитета тюркских народов. На начальной стадии мифического сознания внутри живой природы не представляется возможным провести четкую грань между человеком и живой природой, поэтому представления о двойной природе человека приводят к уподоблению человека крылатому существу. Душа человека по представлениям татар и других тюркских народов отождествляется с птицей, бабочкой или мухой. Разделение людей на земных и небесных в мифологических верованиях, уподобление человека крылатому существу актуализирует идею взаимозависимости между тюркскими народами и птицами, заложенную в основу архаичного мировоззрения тюркского этноса, что подтверждается многочисленными преданиями, касающимися птиц-покровителей. Тема птицы-бога наиболее ярко проявляется в мифах о сотворении мира, где возникновение земли, человека и его души, распределение функций между обитателями земли

¹ Лотман Ю.М. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века) // Уч. зап. Тартус. гос. ун-та. Выпуск 414. Труды по русской и славянской филологии XXVIII. Литературоведение. Тарту, 1977. С. 36.

² Топорков В.Л. Предвосхищение понятия «архетип» в русской науке XIX века // Литературные архетипы и универсалии / Под ред. Е.М. Мелетинского. М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. С. 156.

связывается с уткой.¹ Интересным представляется «поверье о существовании птицы счастья (койгорыш), которая покровительствовала семье. Эту птицу, по поверьям мишар инсарской группы, можно обнаружить между только что рожденными телками и жеребятами двойнями».² У татар Башкортостана существует предание об утках – хозяевах горы. После того как охотник застрелил их, озеро, в котором они купались, высохло, а гора ушла под землю.³ Л.П. Потапов, исследуя охотничьи поверья и обряды алтайских тюрков, указывает на наличие у них крылатого охотничьего духа – Каннатыба. За непочтение Каннатыб насылает болезни живота и мешает охотникам прицеливаться в зверя, мелькая перед глазами.⁴ В мифологии алтайцев существует бог Карагуш, представляемый в виде птицы и почитаемый некоторыми североалтайскими родами в качестве духа-покровителя.⁵

В мифологии тюркоязычных народов Средней Азии и Поволжья широко известен образ птицы Симург, восходящий к иранской мифологии. Симург обладал функцией благого покровителя отдельных людей и особенно человеческих коллективов. В аллегорической поэме Алишера Навои «Язык птиц» образ птицы Симург воплощает в себе идею о птице-покровителе, имеющую широкое распространение в мифологических представлениях тюркоязычных народов.

*Он — властитель пернатых всего мирозданья,
Все он знает про вас — вашу жизнь и деянья.
Он всегда рядом с вами, незрим и неведом,
Вы не с ним — он при вас вездесущим соседом...
Пред его совершенством бессилен и разум:
Ведь рассудок не может постичь его разом.
А владенья его Каф-горою зовут,
А его птицей Анко порою зовут.
А Симург — его имя, известное всюду,
На земле и под ширью небесною — всюду!*⁶

Основа сюжета и его внешне эффектная кульминация заключены в том, что птицы, ищущие истину вне самих себя, познают ее в себе (си мург=тридцать птиц). Алишер Навои в ходе повествования истории странствия птиц по миру передает идею поиска и познания себя, через образ-птицы покровителя каждый (аллегорически следует понимать «человек») познает себя, величие своей души. Так, не только в мифах, но и в средневековой тюркоязычной литературе утверждается двуединая природа человека и его близость к божественному пониманию сущности архетипического образа птиц. Птица воспринимается архаичным сознанием как предок-покровитель и возводится в статус первопредка, что должно быть, и способствует распространению «птичьего комплекса» в фольклоре, атрибутике обрядов и литературе.

Мифологический фонд представлений о птице накапливался веками, с каждым новым периодом истории приобретая неожиданные черты, но в основе своей, оставаясь тем первоизначальным образом, который был зафиксирован в архаичном мировоззрении тюркских народов. Божественная птица-превопредок представляется не только как

¹ Катанов Н.Ф. Хакаский фольклор. Абакан, 1963. С. 154-158.

² Мухамедова Р.Г. Татары-мишари. Историко-этнографическое исследование. - М.: Изд-во «Наука», 1997. С. 189.

³ Татар мифлары: ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар. Т.1. 1996. С. 118.

⁴ Потапов Л.П. Охотничьи поверья и обряды у алтайских тюрков // Культура и письменность Востока. Кн. 5. - Баку, 1928. С. 147.

⁵ Токарев С.А. Пережитки родового культа у алтайцев // Труды института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. - М-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. Т.1. С. 147.

⁶ Алишер Навои. Язык птиц. Издание подготовили С.Н. Иванов и А.Н. Малехова. Перевод Сергея Иванова. - С.Петербург: Наука, 1993. С. 29.

доминантный символ мифологического мировоззрения, но также определяется в качестве архетипа народного менталитета. В реальной жизни людей, хотя уже и не существует веры в происхождение от божества-птицы, традиционное отношение к образу птицы сохраняется на подсознательном уровне и выражается как в ритуальной практике, представлениях о душе, толкованиях снов, так и в литературном творчестве.

Итак, культовое почитание неба как одно из основных ритуальных действий основывалось на идее существования «небесной земли», населенной небесными людьми. Традиционализм и ориентация на непреходящие ценности обусловили постоянное обращение к идее отождествления жизни людей с бытием птиц-предков в национальном мировосприятии, что послужило причиной возникновения архетипического образа Людей-Птиц. Несмотря на соотнесенность с традиционным мифологическим понятием «небесного народа», архетипический образ Людей-Птиц остается открытым для изменений, поэтому в татарской литературе идея тождества людей и птиц получает художественную интерпретацию, вместе с тем сохраняя признаки, восходящие к мифопоэтической традиции. Изучение воплощения архетипического образа Людей-Птиц в татарской литературе позволит не только выявить приобретенные литературные признаки образа, но также в сравнении с мифологическим семантическим ядром раскрыть эволюцию образа от фольклора к литературе и выявить его национальные особенности, обусловленные менталитетом татарского народа.

NAVOIYSHUNOSLIKDA TRANSKRIPSIYALI MATN TAYYORLASHNING AHAMIYATI VA BA'ZI MASALALARI

Boltabayev Saidbek Xamdamovich,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Karabuk Universiteti o'qituvchisi; Turkiya

Yozuv insoniyat tarixining eng muhim kashfiyotlaridan biridir. Tildagi so'zlarni bir necha belgilar yordamida ifodalash miloddan oldingi davrlarga borib taqaladi. 1300 yildan ziyod yozma adabiy til bo'lish tarixiga ega bo'lgan turkiy tilning kunimizgacha turli alifbolarda yozilgan matnlari yetib kelgan. Ular orasida braxmi, so'g'd, tibet, suryoniy, ibroniy, yunon va moniy yozuviga asoslangan matnlar kam sonda uchrasa, keng miqyosda qo'llanilgan yozuvlar orasida ko'kturk, uyg'ur, arab keyingi davrlarda esa krill va lotin alifbolarini ko'rsatish mumkin. Ayniqsa o'tmishda bu miqdordagi ko'p yozuv tizimining qabul qilingani asosan diniy e'tiqod bilan izohlanadi. Turkologiyada esa bu o'ziga yarasha bir muncha qiyinchiliklarni barobarida keltirib chiqaradi.

Ajdodlar qoldirgan yozma meroslarni o'qib-o'rganish uchun tabiiy ravishda bu alifbolarda yozilgan matnlarni hozirda qo'llanilayotgan yozuvga o'girish ehtiyoji tug'iladi. Ma'lumki, fanda matn yozuvini boshqa yozuvga o'girish (*conversion*) uchun ikki xil usuldan foydalaniladi: *transkripsiya* va *transliteratsiya*.

Transkripsiya so'zi lotin tilidagi «nusxa ko'chirmoq, boshqa joyga qaytadan yozmoq» ma'nosidagi *transcribere* so'zidan yasalgan ot ekani ingliz tilining izohli lug'atida keltirib o'tilgan. Tilshunoslikka oid turli tillarda *transkripsiya* istilohi haqida yozilgan izohlarni quyidagicha yaxlitlash mumkin: bir yozuv tizimida yozilgan matnni tilning fonetik

xususiyatlarni, talaffuzlarini maxsus belgilar bilan ko'rsatgan holda boshqa yozuv tizimiga o'girish ishi *transkripsiya* deb ataladi.

Transliteratsiya so'zi ham lotincha bo'lib, *trans* «u/narigi tomonga» *litera* «harf» ma'nolariga keladi. Yana tilshunoslikka oid turli tillarda yozilgan manbalardagi ta'rif-tavsiflarni quyidagicha yaxlitlashimiz mumkin: bir yozuv tizimida yozilgan matnni boshqa yozuv tizimiga harfma-harf o'girish *transliteratsiya*dir. Boshqacha qilib aytganda transliteratsiyada so'zning o'qilishi emas, bir belgiga bir belgi to'g'ri keladigan shaklda matn o'giriladi.

Transkripsiyada so'zning talaffuzi asos olinsa, transliteratsiyada so'zning matndagi yozilishi asos olinadi. Misol uchun arab harfli matndagi مکتب so'zining transliteratsiyasi *mktb*, transkripsiyasi esa *māktāb* bo'ladi. Transliteratsiyada asos olingan matnda so'z qanday yozilsa, boshqa yozuv tizimiga aynan ko'chiriladi. Ko'rib turganimizdek transliteratsiya asosan mexanik ish bo'lib, matnni tushinish, tilini bilish, uni anglab talqin qilishni talab qilmaydi. Qolaversa hozirga texnik taraqqiyot natijasida buni bir necha soniyada elektron dasturlarning o'zi bajarib beraveradi. Fonetikasi noma'lum bo'lgan o'lik til va so'zlarni tadqiq qilish jarayonida asosan transliteratsiyadan foydalaniladi. Shu bois turkologiyada bu usuldan foydalanish keng tarqalmagan. Odatda ko'kturk va uyg'ur harfli matn tadqiqotlarida transkripsiya va transliteratsiya aniqlikni ko'rsatish maqsadida yonma-yon qo'llaniladi.

Transkripsiya ishi esa tilni bilishni, fonetikasi, morfologiyasiga voqif bo'lishni, matnni talqin qila olishni talab etadi. Transkripsiyaning eng ko'p yoyilgan turi fonetik transkripsiyada tildagi tovushlar, talaffuzlarning har bir qirradi ko'rsatiladi. Buning uchun zamonaviy tilshunoslikda Xalqaro fonetika uyushmasi (IPA) tomonidan tayyorlangan xalqaro fonetik alifbo belgilaridan foydalaniladi.

Fan taraqqiyoti, fanning turli yo'nalishlardagi tadqiqotlariga foydali bo'lishi nazarda tutilgan holda zamonaviy matnshunoslikda ko'p hollarda *transkripsiya* ishidan keng foydalaniladi. Dunyo turkologiya maktablarida asosan lotin, ba'zan esa krill harflariga o'girgan holda matn transkripsiyasi amalga oshiriladi. Barcha maktablarda amalga oshirilayotgan tadqiqotlardagi transkripsiya an'analari o'ziga xos. Har birida kamchiliklar, hanuz o'z maromiga tushib olmagan holatlar topiladi.

Ma'lumki, transkripsiya to'g'ridan-to'g'ri tilning fonetikasiga bog'liq ish bo'lgani bois transkripsiya an'analari matnning tili, til fonetikasi haqidagi tadqiqotlarni ham shakllantiradi. Navoiy asarlarning turli turkologiya maktablarida qilingan nashrlarida shu holatni ko'rish mumkin. Biz buni turkiy so'zlar va o'zlashgan so'zlarning transkripsiyasi sifatida ikki qismga ajratgan holda ko'rib chiqamiz.

I. Turkiy so'zlarning transkripsiyasi

1) Unli tovushlar

Navoiy asarlari arab yozuvida ko'chirilgani bois old qator va orqa qator unlilar uchun alohida belgiga ega emas. Navoiy tilida, umuman mumtoz adiblarimizning tilida unli tovushlarning nechta ekani, tovushlar uyg'unligi bor-yo'qligi munozaralari mavjud. K.K. Yudaxin tomonidan boshlab berilgan singarmonizm yo'q bo'lib, unlilar soni 6 ta ekani borasidagi qarash bilim dunyosida tor doirada qabul qilingan. A.K. Borovkov, Y. Ekmann, X. Doniyorov, Q. Sodiqov kabi olimlar esa bunga qarshi ravishda tovushlar uyg'unligi mavjud ekanini ilgari suradi. Navoiy asarlarining matn nashrlarida qay biriga asoslanishimiz mumkin? Buni avvalo matn imlosini o'rganib, bilib olsak bo'ladimi?

Arab harfli mumtoz asarlarda so'zdagi unlilarning old yoki orqa qatorligini imlo nuqtai nazaridan payqash imkonini uch undosh beradi. ق va غ harflari orqa qator unli ishtirok etgan so'zlarda, ك harfi esa (η tovushi uchun qo'llanilgan holatlardan tashqari) ingichka o'zakli so'zlarda qo'llaniladi. Shunisi e'tiborliki, asarlarning Navoiyning o'zi tirikligida ko'chirilgan nusxalarida, xususan, To'pqopi saroyida saqlanayotgan Navoiy kulliyotida bu qoida deyarli buzilmagan, temir qonundek ishlagan. Ingichka o'zakli so'zlarga faqat ingichka undosh (yoki

chuqur til orqa bo'lmagan undosh) harf, ya'ni ك bilan yozilgan qo'shimchalar kelgan. So'z yasovchi bo'lmagan qo'shimchalardan ot va sifatlardan keyin keluvchi +gä, +rāk; fe'llardan keyin keluvchi -gän, -gil, -gäç, -gäy, -gü, -māk kabi qo'shimchalar ك bilan yozilganda faqat ingichka o'zakli so'zlarga qo'shiladi. Yo'g'on o'zakli so'zlarda esa bu qo'shimchalarning chuqur til orqa undoshi bilan yozilgan varianti kelgan: +ğa/qa, +rağ/raq, -ğan/qan, -ğil/qil, -ğaç/qaç, -ğay/qay, -ğu/qu, -maq/mağ.

Demak, Navoiy tilida old qator unli va orqa qator unlilarning mavjud bo'lganini inkor etib bo'lmaydi. Aslida Navoiyning o'zi buni «Muhokamatul-lug'atayn»da bir necha o'rinda aytib o'tadi. Misol uchun birgina و harfi ham orqa qator o va u unlilari, ham old qator ö va ü unlilarini ifoda eta olishini yozadi:

«Va türki alfāzda bu ma'ruf (va) majhul harakat tört nav' tapilur, ham vāvīsī va ham yāyīsī. Vāvīsī andaq-ki, اوت **ot**-ki, «şay'-i muhriq»dur va **öt** – «murur» ma'nāsī bilā va **ut** – «muqammirğa burd jihatidīn amr» va **üt**-ki, barīdīn arīq harakatdur, «kallanī otqa tutup tükīn arītur» ma'nādatur. Yana bir misāl: تور **tor**-ki, «dām»dur, yana **tur**-ki, andīn daқиraqdur-ki, «quş olturur yığaç»dur va **tör**-ki, andīn daқиqratur, «üyniñ töri»dür va **tür**-ki, barçadīn arīqdur «torluğnī yā eşikni türmək üy»dür...»

Ma'nosi: «Turkiy tilda bu ma'ruf va majhul belgining ham vāvīsidan, ham yāyīsidan to'rt xili topiladi. Vāvīsi shundayki, اوت **ot** – «yondiruvchi narsa»dir va **öt** – «o'tish» ma'nosidadir va **ut** – «qimorvoza yutish jihatidan buyruq»dir va **üt**-ki, hammasidan ingichka harakat bilan aytiladi, «kallani o'tga tutib tukini aritish» ma'nosidadir. Yana bir misol: تور **tor** «ovchilar to'ri»dir, yana undan ingichkaroq aytiladigan **tur** «qush o'tiradigan yog'och»dir, undan nozikroq bo'lgan **tör** «uyning to'ri»dir. Va yuqoridagilarning barchasidan nozik aytiladigan **tür** «to'rlug'ni va eshikni turmak uy»dir...»¹

Darhaqiqat agar Alisher Navoiy til oldi unlilari va til orqa unlilarining farqini bilmaganda na bu so'zlarni aytar, na omograf so'zlardan mohirona san'at bilan foydalangan bo'lardi. O'rnak sifatida ikki g'azalning maqtasida kelgan matnda اولسا shaklida yozilgan ikki alohida fe'lni olaylik.

1) *Demang, Navoiy, agar yoring o'lsa qatling etar,
Nekim murodidurur uyla qilsa, kosh o'lsa.*

2) *Navoiy o'lsa, yodin qilmag'ilkim,
O'lar el ham, desang andin fasona.*

Bu ikki baytda qay birini *öl*-, qay birini *bol*- fe'lining o'g'uzcha shakli deb tushinamiz? Birinchi baytda «o'lsa»lar *olsa* shaklida orqa qator unli bilan, ikkinchi baytdagi «o'lsa» va «o'lar» *ölsä / ölä*r shaklida old qator unli bilan talaffuz qilinadi. Bu baytlarda fe'l to'g'ri transkripsiya qilinmasa, to'g'ri talaffuz qilinmaydi. Oqibatda butun g'azaldagi ma'no butunlay buzilib ketishi mumkin. Yoki *öltür*- va *oltur*- fe'llarining III. shaxs birlik o'tgan zamonda tuslangan o'rnaklarini olaylik:

1) *Qoshig'a qilg'ach sujud, o'lturdi ul kofir meni,
Hech musulmon yori, yo rab, nomusulmon bo'lmasun.*

2) *Xanjaring jonimg'a yetti ko'kragimga sanchilib,
Novaking yonimg'a o'lturdi iyodatg'a kelib.*

Birinchi baytda «o'ldirmoq» ma'nosini bildiruvchi fe'l *öltürdi* shaklida transkripsiya qilinib, old qator unli bilan o'qilishi kerak. Ikkinchi baytda esa «o'tirmoq» ma'nosidagi fe'l *olturdi* shaklida yo'g'on o'zaklidir. Bu ikki fe'lni ayni shaklda transkripsiya qilib, ayni talaffuz

¹ Q. Sodiqov. «Muhokamatu-l-lug'atayn»ni o'qib o'rganish. Toshkent 2011. 34, 67- b.

qilish Navoiy tilini aslidan uzoqlashtirishga olib keladi. Baytlar quyida berilganidek transkripsiya qilinsa, masalaga oydinlik kiritiladi:

1) *Qaşığa qılğaç sujud, öltürdi ul kāfir meni,
Hech musulmān yāri, yā rab, nā-musulmān bolmasun.*

2) *Xanjariñ jānimg'a yetti kökrägingä sançilib,
Nāvākiñ yanimg'a olturdi iyādatğa kelib.*

Yana bir o'rnak keltirsak. «Ayirmoq» ma'nosidagi *böl-* fe'lini, *bol-* fe'li bilan chalkashtirib yuborish ham quyidagi baytda ma'noni nihoyatda o'zgartirib yuboradi:

*Bo 'lub qursi mahi tobonni ikki,
Kishi andoqki bo 'lgay nonni ikki.*

Bayt to'g'ri shaklda shunday transkripsiya qilinishi kerak:

*Bölüp qurs-i mahi tābānni ikki,
Kişi andaqqi bölgäy nānni ikki.*

Yoki shakarning antonimi sifatida baytlarda ishlatilgan *tuz* bilan Navoiy tilida tez-tez uchraydigan «to'g'ri» ma'nosidagi *tüz* so'zini o'zaro qorishtirib yuborish ham matn ma'nosini tubdan o'zgartirib yuboradi:

1) *Zaxmim achitqan dam-badam ul la'li shakkarxand erur,
Vah-vah, tuz ermiş ulki, men qildim gumonkim qand erur.*

2) *Qading tuz, naxli gulzori Eram tuz.
Ki, tuz ashyog'a bo 'lmish soya ham tuz.*

Birinchi baytdagi *tuz* yo'g'on o'zakli bo'lib, osh tuzi degani. Ikkinchi baytdagi *tüz*lar esa ingichka o'zakli bo'lib, «to'g'ri, rost» ma'nosiga keladi. Transkripsiya ham shu hisobga olingan holda qilinishi kerak:

1) *Zaxmim açitqan dam-badam ul la'li şakkār-xand erür,
Vah-vah, tuz ermiş ulki, men qıldim gumānkim qand erür.*

2) *Qadiñ tüz, naxli gulzāri Erām tüz.
Ki, tüz aşyāğa bolmiş sāya ham tüz.*

2) Undosh harflar

Turkiy so'zlarning transkripsiyasida undoshlarda unlilarchalik chalkashlik bor deb bo'lmaydi. Eng ko'p duch kelinadigan chalkashlik *k-g* masalasidir. Ya'ni *ölüg~ölük, tirig~tirik, bilig~bilik, köprüg~köprük, sevüg~sevük, yitig~yitik, bitig~bitik, çüçüg~çüçük* kabi fe'ldan yasalgan ot va sifatlar, *içgü~içkü, yetgen~yetken* kabi sifatdoshlar, *közlüg~közlük, küçlüg~küçlük, türlüğ~türlük* kabi sifatlarning *ç* harfi bilan yozilgan undoshlarini qanday transkripsiya qilish kerak? Navoiy tilida bular *k* sifatida jarangsiz talaffuz qilinganmi yoki O'rxun yodgorliklari va «Qutadg'u bilig»da bo'lganidek jarangli undosh *g* bilan talaffuz qilinganmi? Boz ustiga tarixiy lug'atlarda ham bu masalada izchillik yo'q. Tirik va o'lik so'zlari uchun oladigan bo'lsak, «Abushqa»da *tirik* va *ölük*, «Sanglox»da *tirik* va *ölüg*, «Badoyeu'l-lug'at»da *tirik* va *ölük*, Fathali Qochorning lug'atida esa *tirig* va *ölüg* shaklida kelgan. Lug'atlarning eng eskisi XVI asrga oid bo'lgani, asosan Navoiydan keyingi davrlarda yozilgani ham so'zlarning keyinchalik *g>k* o'zgarishiga uchragan bo'lishi mumkin ekanini o'ylantirmay qolmaydi.

Aslida *g~k* masalasiga butun arab harfli turkiy matnlarda duch kelamiz. «Qutadg'u bilig»da bunday holatlarda jaranglilashishga moyillik «Devonu lug'atit-turk»dan ham

anglashiladi. Qolaversa «Qutadgʻu bilig» tilida yoʻgʻon oʻzakli soʻzlarning oxirida asosan **g** jarangli undoshi uchraydi. Bu orqali ham yuqorida keltirilgan soʻzlarga oʻxshash holatlarda **g** undoshi bilan talaffuz qilinganini aniqlab olish mumkin. Navoiy tilida «Qutadgʻu bilig»da boʻlganidek izchillik mavjud boʻlmasa ham, yoʻgʻon oʻzakli soʻzlarda *oxşağ, uluğ, qattiğ, aççiğ, sorağ, quruğ, qutluğ, munluğ* kabi soʻzlardagi qoʻshimchalarning jarangli variantlari jarangsizlariga qaraganda koʻproq uchraydi. Shularni hisobga olgan holda **g~k** masalasida koʻpincha jarangli undosh bilan transkripsiya qilish maqsadga muvofiqroq boʻlsa kerak.

II. Oʻzlashgan soʻzlarning transkripsiyasi

Navoiy tilida arabiy va forsiy oʻzlashmalar ham salmoqli oʻrin tutadi. Bu soʻzlarning transkripsiyasida ham turkshunoslikda turli usullar qoʻllaniladi. Koʻplab tadqiqotlarda, ayniqsa turk matnshunosligida arabiy va forsiy soʻzlarni matnda yozilganiga asoslangan holda transkripsiyalash anʼanaga aylangan. Masalan *عذر* soʻzini *ʻözr*, *فرض* soʻzini *farz*, *معلوم* ni *maʼlūm* singari oʻzlashmalardagi itboq harflar, boʻgʻiz harflari maxsus belgilar bilan koʻrsatiladi. Biroq yuqorida aytganimizdek transkripsiya imloga asoslanmaydi, aksincha tilning fonetikasi, matndagi soʻzning talaffuzi asos olingan holda tayyorlanadi. Turkiy xalqlarning Navoiy davrida ham arabiy va forsiy oʻzlashmalarni aynan arab va forslar singari talaffuz qilganiga ishonish qiyin. Har qanday oʻzlashma kirgan tilida asl tildagi holatidan boshqacha talaffuz qilinadi, kirib kelgan tilning fonetikasiga moslanadi. Shu bois *ث* va *ص* ni *s*, *ط* ni *t*, *ذ*, *ض*, harflarini *z*, *ʼ* va *ح* ni esa **h** bilan transkripsiyalash toʻgʻriroq boʻladi. Yoʻqsa tayyorlangan matn transkripsiya emas, transliteratsiyali transkripsiya boʻlib qoladi.

Xulosa

Hech qanday alifbo tizimi biror tilning barcha talaffuz xususiyatini qamrab oluvchi fonetik alifbo boʻla olmasligi fanda qabul qilingan haqiqat. Chunki til jonli hodisa boʻlsa, yozuv esa tilning maʼlum vaqtda olingan surati, rasmidir. Bu surat tilning imlo normalari tuzilgan eski holatini koʻrsatib turaveradi. Tilning oʻzi esa oʻsha holatda qolmaydi, turli sabablar bilan oʻzgarib boradi.

Turkiy xalqlar ilk bor qoʻllangan koʻkturk yozuvi unli harflar bilan emas, asosan undosh harflar bilan tovushlar uygʻunligini imloda aks ettirganidek arab alifbosida ham baʼzi undosh harflar orqali (*ك, غ, ق*) tilda singarmonizm mavjudligi koʻrsatilgan. Yurtimizda mutaxassis boʻlmaganlar ham tushinishi, keng oʻquvchilarga yetib borishi maqsadida Navoiy asarlari koʻpincha transkripsiya qilinmay, hozirgi alifbomizdan joy olgan harflarga *tabdil* qilinadi. Bu esa Navoiy tilining matnda fonetik jihatdan toʻliq aks etmasligiga olib keladi. Shu bilan bir qatorda davr tili, fonetikasi, leksikasi, semantikasidan tashqari tarixiy tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik kabi tadqiqotlarda bir muncha toʻsiqlar yaratadi.

Navoiy asarlarida fonetik transkripsiya hech boʻlmaganda ilmiy nashrlarda shu qadar kerakliki, kontekst yaxshi tushinilmaganda bir joydan qoʻnim topib *oltirgʻanni* yoʻq qilib, *oltirib* qoʻyish yoki *olib* yoʻq boʻlganni bor qilib, *oltiribdi* deb yuborish; uyning *toʻridagini* ovchining *toʻriga* ilintirib, toʻgʻri-yu rost boʻlgan *tüzga* koʻnamaklik qilib, osh *tuziga* aylantirib qoʻyish hech gap emas.

Tadqiqotlarda toki Navoiy yoki boshqa mumtoz adiblarning asarlarini hozirgi alifbomizga tabdil qilish bilan cheklanib qolar ekanmiz, bir tomondan oʻzbek tilshunosligi, matnshunosligining xalqarolashuvini toʻsib qoʻyamiz. Transkripsiya esa oʻzbek tilini yaxshi bilmagan mutaxassis tomonidan ham oʻqib tushinilishi, Oʻzbekistonda qilingan ushbu tadqiqotdan oʻz ishlarida foydalanilishini taʼminlaydi. Bularning natijasida oʻzbek tilshunosligi, matnshunosligining ilm dunyosida mavqeyi, tanilganligi ortadi.

Manbalar

Абдуллаев Ф. «Алишер Навоий асарлари тилида унли товушлар уйғунлиги масаласига доир». «Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 5- сон.

Алибек. «XV аср ўзбек адабий тилининг вокализми», «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, 1962, 6- сон, 66-68- бетлар.

Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. IV tomlik. E. Fozilov tahriri ostida. – Toshkent 1983-1985.

Боровков А. Алишер Навои как осново-положник узбекского литературного языка. Сборник «Алишер Навои», М.-Л., 1946, стр. 92-120.

Eckmann J. Chagatay Manual. – Bloomington, 1960.

Ercilasun A. «Tarihî Metinlerin Transkripsiyonu Hakkında», Yalım Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2013, s. 235-244.

Doniyorov X. Alisher Navoiy va o'zbek adabiy tili. – Toshkent 1972.

Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com>

Öztekten Ö. «Türkiye Türkolojisinde Transkripsiyon // Transliterasyon Sorunu». Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı. – Ankara, Bengü 2018. s. 600-613.

Sodiqov Q. «Muhokamatu-l-lug'atayn»ni o'qib o'rganish. – Toshkent 2011.

Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (Saodatga yo'llovchi bilim). Nashrga tayyorlovchi: Qayum Karimov. – Toshkent 1971.

Юдахин. К. Материалы к звуковому составу чагатайского языка. «Культура и письменность Востока». – 1929. № 5.

АЛИШЕР НАВОИЙ ТИЛГА ОЛГАН «ХОТУН» ШАЙХ НАЖМИДДИН КУБРОНИНГ ОНАСИМИ?

Сафарбоев О.М.,

*фалсафа фанлари номзоди, Хоразм вилояти Янгибозор туманидаги 1- сонли
мактабнинг ўқув-тарбиявий ишлар бўйича директор ўринбосари; Ўзбекистон.*

Марказий Осиёда вужудга келган ва дунёнинг кўплаб мамлакатларига тарқалган тасаввуфий тариқатлардан бири – Нажмиддин Кубро асос солган кубровия тариқатидир. Нажмиддин Кубронинг шахсияти ва тасаввуфий фаолияти, ўз даврида ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, жавонмардлик жасорати, Ватан озодлиги йўлида жон фидо қилиш ибрати асрлар оша барча даврларда ўрганиб келинган. Шайхнинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад ал-Хивакӣ ал-Хоразмийдир. У ислом оламига Нажмиддин («Диннинг юлдузи») Кубро («Улуғ, ғолиб») номи билан танилган. Шайхнинг отасининг исми Носириддин Умар ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ, онасининг исми Бибиhoжар бўлиб, ўз замонасининг дарвешсифат, тақвадор, фозил кишилари бўлишган. Нажмиддин Кубро 540 хижрий, 1145 мелодий йилида Хива тумани ҳозирги Саёт қишлоғида туғилиб, 615 хижрий, 1221 мелодий йилида хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти Гурганжда (ҳозирги Кўҳна Урганч, Туркменистон) вафот этган.

Бу буюк мутасаввиф, файласуф олимнинг ҳаёти ва фаолияти аввало Хоразмшоҳ Ануштегинийлар давлатининг гуллаб яшнаган даврида бошланиб, мўғул босқинчилиги туфайли вайрон этилган кунларда поёнига етган. 76 ёшга кирган Нажмиддин Кубро кексалигига қарамай Гурганж қалъаси мудофасини ташкил қилишда ўзининг жавонмард ватанпарвар муридларига ҳамда шаҳар аҳлига етакчилик қилиб мўғул босқинчиларига қарши жангга кирган. От устидан бир мўғулни тортиб тушириб ўлдирган пайтида ортидан урилган зарбадан ҳалок бўлган. Манбалардаги хабарларга кўра, Кубронинг чангали душман этагининг бир парчасини маҳкам тутганича қотиб қолган экан.

Кубровийлик эса, тасаввуфнинг машхур тариқати сифатида XIII аср бошларида Хоразмда Шайх Нажмиддин Кубро асос солгандан сўнг узоқ йиллар дунёнинг турли

ўлкаларда амал қилиб келди ва «Олтин тариқат» («тариқати заҳабия») дея ном олди. Кубровия айнан Ўрта Осиёда, аниқроғи Хоразмда ташкил топган тасаввуф мактаби бўлиб, маънавий ворислик занжири (силсиласи) Маъруф Ал-Кархий (816 йили вафот этган) орқали ҳазрати Абу Бақр ёки ҳазрати Али ибн Абу Толибга бориб тақалади.

Шайх Нажмиддин Кубронинг шогирди Сайфиддин Бохарзий томонидан Бухоро яқинидаги Соктарий қишлоғида ташкил этилган хонақоҳ Нажмиддин Кубро номи билан аталган эди. Кубровия тариқати XVIII асрнинг охирларигача кенг тарқалди. Унинг аъзолари Нажмиддин Кубро таълимоти ва ғояларини то Хитойнинг ғарбий чегараларига қадар ёйдилар. Кейинчалик кубровийликнинг бир неча мустақил шаҳобчалари пайдо бўлди. Улар *фирдавсия*, *нурия*, *рукния*, *ҳамадонияи олия*, *игтишоҳия*, *заҳабия*, *нурбахшия* ва *неъматуллоҳия кабилардир*. Баъзи тадқиқотчилар Туркияда вужудга келган *мавлавия* тариқатининг ғоявий илдизларини Нажмиддин Кубро билан боғлайдилар. Бунга сабаб қилиб Жалолиддин Румийнинг рубоийсини кўрсатиб ўтадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Нажмиддин Кубро тасаввуф тарихида ранглар орқали кашф ҳодисаларини изҳор этишга эътибор қаратган илк мутасаввиф ўлароқ эътироф этилган. У биринчилардан бўлиб тасаввуфнинг фалсафийлашув жараёнини бошлаб берди, бошқача айтганда, тасаввуфни фалсафа билан уйғунлаштирди.

Шарқ уйғониш даврининг буюк мутасаввиф шоири Алишер Навоий ўзидан олдин ўтган мутасаввифларнинг ҳаёти ва таълимотини чуқур ўрганган. Бу ҳолатни унинг авлиёлар ҳақидаги тазкираси «Насойимул-муҳаббат мин шамойимул-футувват» (Улуғлик хушбўйликларини таратувчи севги шаббодалари) номли асарида кўришимиз мумкин¹. «Насойимул-муҳаббат» устози Абдурахмон Жомийнинг машҳур асари – «Нафаҳотул-унс мин ҳазаротул-қудс» (Пок зотлар ҳузуридан эсан дўстликнинг ёқимли ислари) асаридан илҳомланиб ва унга эргашиб ёзилганлиги, шубҳасиздир. Лекин Навоий ўз асарида Жомийга нисбатан анча кўп – 770 та авлиё ҳақида маълумот беради. Навоий ўзининг тасаввуфий қарашларини ифодалаган «Лисонут-тайр» (Қушлар тили) асарида ҳам «Нажмиддин Кубронинг сўзи ва итга тушган кўзи» фаслида шайхнинг маънавий-руҳий таъсир қувватига юксак баҳо беради.

«Насойимул-муҳаббат»да 472-тартиб рақамида Нажмиддин Кубро ҳақида анча кенг (6 саҳифа) маълумот беради². Унда Нажмиддин Кубродан аввалги ва кейинги бошқа шайхларга нисбатан анча оз ўрин ажратилган. Яна, Жомий тазкирасида берилган Нажмиддин Кубронинг устозлари ва шогирдларининг матн сирасидаги кетма-кетлик Навоий асарида ҳам айнан сақланган.

Бу жиҳатдан шундай хулоса қилиш мумкинки, ўрта асрларда тасаввуф бўйича асар ёзган кўпчилик муаллифлар, Шайх Нажмиддин Кубро шахсиятига алоҳида эътибор берганлар. Шу билан бирга Нажмиддин Кубронинг бу даражада улуғ тасаввуф арбоби бўлиб етишишига сабаб бўлган устоз ва унинг таълимотини давом эттирган шогирд авлиё зотлар ҳақида ҳам маълумотни йўл – йўлақай беришга интиланлар. Бу эса ўз навбатида Нажмиддин Кубро шахсияти ва таълимотини ўрганишда муҳим омил бўлиб хизмат қилгандир.

Навоий «Насойимул-муҳаббат»да Абдурахмон Жомий ҳақида маълумот бергандан кейин, «Эркаклар мартабасига етган ориф аёллар зикри» фаслида 35 та авлиё аёллар ҳақида маълумот беради. Ушбу асарнинг 766-тартиб рақамида Навоий ҳазратлари ёзади: «*Имраъатун Хоразмия раҳимаҳо Оллоҳу таоло. Ва ҳам Имом Ёфиъий ўз тарихида уламнинг биридин нақл қилурким, дебдурки, Хоразм навоҳисида бир хотун кўрдимки, йигирма йилдин ортуқроқ егулик ва ичқуликдин ҳеч нимага иштигол (шугулланиш – С.О.) кўргазмайду эрди. Валлоҳу аълам*».³

¹ Навоий, А. Насойимул-муҳаббат. 20 томлик. Мукаммал асарлар тўплами. 17-том. –Т.: Фан, 2001.

² Ўша асар. 287 – 292-бетлар.

³ Навоий, А. Насойимул-муҳаббат. 20 томлик. Мукаммал асарлар тўплами. 17-том. –Т.: Фан, 2001. – 495-бет.

Хўш, Навоийдан олдин Хоразмда яшаган бу ориф аёл ким бўлиши мумкин? Биз хоразмлик кекса мулладардан суриштириб сўраганимизда, Биби Хожар момо деб, асос сифатида Алишер Навоийни таъкидладилар. Лекин Навоий Имом Ёфийга таяниб, исмсиз хотун ҳақида маълумот беради. Алишер Навоийнинг бундай фикрга келишига асос бўлган бир факт «Шайх Нажмиддин Кубро қиссаси» қўлёзмасида мавжудлиги диққатимизни тортди. Унда шундай дейилади: «Ровийлар айтур, шаҳри Хоразм ул вақт андоғ обод эрдик... Ва яна тўрт юз қорихонаси бор эрди. Ҳар қайсисинда бир қори таълим берур эрди. Беш юз қаландархонаси бор эрди. Ҳар қаландархонада бир бобой (кекса донишманд – С.О.) қаландар таълим берур эрди. Минг мусофирхонаси (меҳмонхона – С.О.) бор эрди. Подшоҳдин ротиба (кундалик таъминот, маош – С.О.) олур эрди ва беш юз лавандхонаси (бекорчилар бозори – С.О.) бор эрди. Лаванд аҳли (ишсизлар – С.О.) ҳамма подшоҳдин вазифахўр эрди. Минг ҳаммоми бор эрди. Тўрт минг мужтахид, тўрт минг машойих, беш минг ишқия, уч минг кубровия, беш минг жаҳрия, саккиз юз қиз бакр ўтуб, нафсин ўлтурган эрди»¹. Ушбу факт XII-XIII асрлардаги Хоразмнинг ижтимоий ва эътиқодий манзарасини акс эттиради.

Минг афсуски, Шайхнинг ота-оналари ҳақида Алишер Навоийдан бошқа маълумот берувчи бирор манбага эга эмасмиз, ҳозирча. Фақат мантиқий асосларга суянишимиз мумкин: *биринчидан*, оилада соғлом диний муҳит шаклланмаган бўлса, Кубродек шахс етишиб чиқмаган бўларди. Кубронинг ота-оналари Умар ибн Муҳаммад ва Биби Хожарлар замонасининг фозил уламоларидан бири бўлишган. Куброшунос олима А.Бектошева «Зеро, шайхнинг ўзлари ҳам бир рисоласида оналарининг исмларини тилга олмасалар-да, солиҳа аёл бўлганларидан хабар беради»², деб ёзади. Балки Нажмиддин Кубронинг ўз асарларида онасининг исми тилга олинмагани боис, бир хотун кўрдим деб ёзган бўлиши эҳтимол.

Иккинчидан, ўрта асрларда Хоразмда исломий илмларга эҳтиёж кучли бўлиб, бу соҳада юксак тараққий қилган эди. Куръонга шарҳларнинг ёзилиши, машхур фикршуносларнинг етишиб чиқиши, Замахшарий ва Рабғўзий сингари шахсларнинг пайдо бўлиши бесабаб эмас. Жамиятдаги бундай маънавий ва сиёсий эҳтиёж Кубродек шахсни етказиб берди. *Учинчидан*, Хоразмнинг ўрта асрлардаги гуллаб-яшнаши воҳанинг буюк ипак йўли устида жойлашганлиги ва мамлакатда бағрикенглик муҳитининг қарор топганлиги билан изоҳланади. Алишер Навоийнинг ўзи Хоразмга боришни ва Нажмиддин Кубронинг қабрини зиёрат қилишни бир умр орзу қилиб ўтган. *Тўртинчидан*, ўрта асрларда Хоразмнинг иқтисодий жиҳатдан тараққий этиши маданий юксалишга олиб келди. Шундай мамлакатда Кубро оиласидек хонадонларнинг кўп бўлиши, табиийдир. Зиёли, тақвадор оилада Биби Хожар, Биби Шодмон, Биби Робия, Биби Фотима каби опа-сингилларнинг авлиё даражасига кўтарилишига шубҳаланмаса бўлади.

Демак, тарихий фактлар ва мантиқий асослардан келиб чиқиб, Алишер Навоий тилга олган «Хотун» Нажмиддин Кубронинг онаси Биби Хожар момодир деб айта оламиз.

Хулоса сифатида шуни айтишимиз мумкинки, Алишер Навоийнинг ижодидан ундан кейин яшаган Хоразм шоирлари баҳраманд бўлгани каби, Алишер Навоий ҳам ўзидан олдин яшаб ижод қилган хоразмлик алломаларнинг, хусусан, Сулаймон Боқирғоний, Нажмиддин Кубро, Паҳлавон Маҳмуд, Носириддин Рабғўзий, Абулвафо Хоразмий, Қутб Хоразмий, Сайфи Саройи каби шоирларнинг маънавий меросидан, «Девқалъа», «Шоҳсанам», «Гулдурсун» каби афсоналардан маънавий озиқ олган. Биргина «Девқалъа» афсонаси Фарҳод ва Ширин тўғрисидаги Низомий Ганжавий, Ҳисрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг шу номдаги

¹ Шайх Нажмиддин Кубро қиссаси ёхуд Хоразм тарихи. – Тошкент: «Истиқлол», 2017. – 31-бет.

² Бектошева А. Тарикат, маърифат ва шеърят муштараклиги (Шайх Нажмиддин Кубро ҳаёти ва ижоди мисолида). - Филология фанлари бўйича фалсафа доктори дисс. автореферати. – Тошкент, 2019. 13-бет.

асарларига ғоявий замин бўлди. Алишер Навоий ана шундай бой маънавий мерос устига қурилган Шарқ уйғониш даврининг энг юксак чўққисидир¹.

**ИЗБРАННЫЕ РУКОПИСИ К СОСТАВЛЕНИЮ НАУЧНО-КРИТИЧЕСКОГО
ТЕКСТА ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ХАМСАТ АЛ-МУТАХАЙЙИРИН»
АЛИШЕРА НАВОИ**

Алимов Озодбек Сабирович,
*Старший научный сотрудник, Международная исламская академия Узбекистана,
Узбекистан.*

Ниже следующие пять рукописей были избраны для составления научно-критического текста «Хамсат ал-мутахаййирин»:

1. Куллият Навои. Национальная библиотека Франции. Suppl. Turc. Inv. № 317². Мы выбрали эту рукопись в качестве опорного источника для подготовки критического текста³. Данная рукопись является одним из самых уникальных копий коллекции рукописей с высокой степенью художественного оформления. Согласно колофону, рукопись была написана в Герате с 932-933 – 1526/27 н.э. В конце рукописи переписчик зарегистрировал свое имя – علی هجرانی Али Хиджрани. Эта рукопись, переписанная Али Хиджрани, до сих пор является единственной копией⁴.

З.Намозова, изучавшая историю изучения лирики Навои на основе научной деятельности проф. Х.Сулеймана, утверждает, что этот «Куллият» принадлежал библиотеке дворца Бабуридов, который был куплен французским востоковедом Арманом и после его смерти в 1957 году передан Национальной библиотеке Франции⁵.

Композиция рукописи состоит из 26 произведений Навои. Текст переписан очень красивым классическим насталиком Хорасана на светло-желтоватой шелковой бумаге, сверкающей черными чернилами на 25 строках в четырех колонках. Названия переписаны сульфатными чернилами и золотой водой, а рукопись размещена французами на двух кожаных обложках. Начало каждого произведения имеет художественное название. Страница изготовлена из различных красок и столов с золотой водой. Формат обложки рукописи - 27,2x38,6 см. Формат рукописной бумаги - 26,5x37 см. Количество страниц - 406 страниц. Размер корешка составляет 5,5 или 6 см. Содержит следующие надписи:

¹ Қаранг: Раҳим, Муҳаммад. Мутлоаи лаззати ва мушоҳада машаққати. – Тошкент: «Турон-иқбол», 2017. 66-бет.

² В статье покойного навоиоведа Хаида Сулеймана в 1973 году, опубликованной в 3 номере сборника «Литературная наследия» Государственного музея литературы им. Алишера Навои, говорится что в Музее находится фотокопия данного «Куллият»а. Когда мы познакомились с этой фотокопией, было обнаружено, что из-за неясных обстоятельств страницы 291a и 298b отсутствуют. Чтобы компенсировать этот недостаток, с помощью сотрудников Национальной библиотеки Франции достигли утерянных страниц.

³ Описание рукописей предоставляются на основе статьи Х. Сулеймана опубликованной в 3 номере сборника «Литературное наследие» Государственного музея литературы им. Алишера Навои в 1973 г.

⁴ См. М.Хакимов. «Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар» (Каллиграфы, скопировавшие произведения Алишера Навои). - Т., Изд-во «Фан», 1991, с. 17.

⁵ З.Намозова. «Навоий лирикаси матншунослиги тадқиқи тадрижи (Ҳамид Сулаймон илмий фаолияти асосида). Диссертация (PhD). – Т., 2020. Стр. 37.

Bibliothèque nationale. Oeuvres complètes de NAVAI. Tome II. BF.¹ Также в нижней части корешка находится номер рукописи, прикрепленной к круглой бумаге (Suppl. Turc. 317). Описание рукописи первоначально опубликовано в работе Белина, а затем в каталоге Блоше. Произведение «Хамсат ал-мутахаййирин» включено в страницы 286b-301b (16 страниц) данной рукописи.

2. Куллият Навои. Библиотека Сулеймания. Фонд Фатиха. Рукопись, инв. № 4056, Стамбул-Турция. Неясно, когда, где и кем была переписана эта рукопись. Согласно описанию турецкого ученого Агаха Сирри Левенда рукопись, возможно, была скопирована в первой половине 16-го века. Этот экземпляр является наиболее полным из рукописей, которых мы усвоили. Этот сборник содержит из 26 произведений Навои, которые доступны в одном томе и в оригинальной обложке. Текст написан маленькими курсивными буквами и помещен в 27 строках в четыре столбца. Книга состоит из 787 страниц, 24x36 см. Рукопись и ее содержание известны только описанию Левенда. «Хамсат ал-мутахаййирин» в этой рукописи состоит из 14 страниц (692b-706b). Страницы рукописи пронумерованы двумя цифрами, то есть с арабскими и сегодняшними числами. Эти цифры отличаются от арабских чисел до трех. То есть страницы, где находится произведение, находятся на страницах 659b-703b.

3. Куллият Навои. Рукопись хранится в Национальной библиотеке России (Государственная библиотека им. Салтыкова-Щедрина). Дорн инв. № 558, Санкт-Петербург. Рукопись является одним из полных и старейших рукописей в фондах России. Дата переписки: 1004-1007 гг. хиджры, 1595/96-1598/99. Место переписки: место под названием Кызылогоч, принадлежавшей Азербайджан. Переписчик - علی فیضی (Али Файзи). Рукопись была подготовлена для библиотеки Фархад-хана. Эта петербургская копия Куллията включает 21 произведений Навои. Куллият переписан на высококачественной тонкой шелковой бумаге красивым насталиком. Названия тем написаны синими, красными и золотыми красками. Текст размещается в четырех столбцах по 25 строк на странице. Во всех страницах текст обрамлен в разных цветах. Каждая часть в рукописи начинается с самых элегантных заголовков в красивых цветных узорах. Книга хорошо сохранилась. Буклет находится на обложке и состоит из 722 страниц, 24x34 см. Более подробное описание рукописи дано С.Л. Волиным.

4. Рукопись № 9 хранящий в Рукописном фонде Государственного музея литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан. Рукопись состоит из четырех произведений Навои, как «Арбаин», «Назм ал-Джавахир», «Хамсат ал-мутахаййирин» и «Вакфия». Переписчик данной рукописи неизвестен. Дата копирования - конец 15-го или начало 16-го веков. Рукопись в современной красной обложке. Письмо красиво написано, чернила черные, заголовки на первой странице золотистые, а остальные красные. Произведения «Хамсат ал-мутахаййирин» начинающая со страницы 40b, имеет уникальный элегантный заголовок. Текст расположен в 15 строк. Стихи даны в двух столбцах. В рукописи два номера страниц. 45 и 40. Над первым номером проведена черта. Страница 69 из этих номеров отсутствует. Следующая цифра игнорирует это. На страницах рукописи есть пятна воды от начала до конца. Эти пятна не повредили текст. Некоторые листы данной рукописи отреставрированы. Количество листов 45 (40b-84b). Размер текста - 6,5x13,5 см. Размер рукописи 11x19 см.

5. Рукопись № 2242, хранящаяся в рукописной фонде Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни АН РУз, Ташкент, Узбекистан. Эта рукопись хранится в разделе уникальных рукописей Фонда. Начало произведения начинается со страницы 1b, украшенной элегантным оформлением (унваном). Надпись в средней части оформления, кажется, со временем исчезла. Текст написан

¹ Информация данной рукописи была извлечена из личной записной книжки Х.Сулеймана во время его поездок в Европу, включая Париж, которая хранится в коллекции фонда рукописей Музея литературы.

каллиграфическим насталиком черными чернилами, а заголовки красными цветами в 11 строк, которые обрамлены золотистыми рамками. В предисловии к произведению, там, где написано слова *مقدمة مقالات خاتمة* - красными цветами написаны номера страниц, которые будут объяснены позже. Весь текст составляет 87 страниц. Номера страниц написаны красными цветами в верхнем левом углу рукописи арабским шрифтом, и простым карандашом в настоящей надписи.

Текст скопирован на светлой шелковой бумаге Герата. Переписчик данной рукописи неизвестен, но конце рукописи датируется год переписки - 1029 г.х. На первой странице имеется название, автор произведения, и печать. Со временем печать была размыта и погашена впоследствии надпись печати не могла прочитана. На этой же странице также написаны буквы арабского алфавита, а инвентарный номер 2242 института выделен, синим цветом. На страницах 73-76 рукописи есть коричневые пятна, как будто они перфорированы иглой. Подобное пятно встречается на 28 странице. На 26 странице есть синее пятно, которое не повлияло на текст. Первые 12 страниц рукописи и с 68 до конца, то есть 32 листа толще, чем другие листы. Во всех страницах имеется пагинация.

Рукопись в черном кожаном переплете, который имеет в середине 3 и вокруг 12 тиснений. В одном из них содержится печать переплетчика с надписью – *عمل محمد صحاف* «Амали Мухаммад саххоф» (Работа Мухаммада саххафа (переплетчика). Край переплета оформлен из красной кожи. Часть кожи на задней части обложки отклеено. На правой передней стороне обложки и в нижней части рукописи приклеено инв. номер фонда рукописей Института востоковедения 2242. Этот номер также указан на 9 странице рукописи: Oz DXK 35г 2242 ГПБ Уз. Размер рукописи 12х18,5 см.

Как известно, «Хамсат ул-мутахаййирин» был опубликован ныне покойным ученым текстологом П.Шамсиевым в 1966 году в монографии «Абдурахмон Джами и Алишер Навоий»¹. Через год это произведение было подготовлено и опубликовано П.Шамсиевым в 14 томе 15-томного сборника «Сочинения»² поэта. В 15-м томе двадцатитомного «Полного собрания сочинений» по тексту П.Шамсиева переиздана профессором С.Ганиевой³. Это произведение, вошедшее в 5-й том 10-томного «Полного собрания сочинений» 2011 года, подготовлено и издано С.Рафиддиновым, С.Ганиевой⁴. Однако текстологический анализ данного произведения не изучался как объект целостного исследования.

Как правильно отмечает доктор филологических наук, проф. Ш.Сирождидинов: «Хотя мы с глубокой признательностью отмечаем большую работу узбекских текстологов, следует с сожалением отметить, что в публикациях до сих пор встречаются много ошибок из-за того, что не было составлены научно-критические тексты всех произведений великого поэта»⁵. Это значит, что текстолог должен правильно прочитать текст и обратить внимание на транслитерацию текста. В противном случае это приведет к изменению текста, искажению задуманного смысла. То же самое и с изданиями «Хамсат ал-мутахаййирин».

Например, в четвертой истории первой главы «Хамсат ал-мутахаййирин» в публикациях была ошибка. Следующая ситуация повторяется во всех трех редакциях:

¹ Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Порсо Шамсиев. – Т., «Фан» нашриёти. 1966 й.

² Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967 й.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўн бешинчи том. –Т.: «Фан» нашриёти, 1999 й.

⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн томлик. 5-том. – Т.: «Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи», 2011 й.

⁵ Ш.Сирождидинов, С.Умарова. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: «Akademnashr», 2015. Стр. 124.

«Бир кеча бир улуг киши маҳаллида жамоати азизлар хизматида туштум. Мутаҳҳари Удийким, хушовозлиқда Зухранинг отаси ва хушхонлиқда анинг фарзанди руҳафзоси бўла олур эрди» .

Здесь мы хотели бы обратить ваше внимание на слово «Зухра». Во-первых, в «Асарлар» слово пишется как «Зухра» с буквой «х». Это может быть технической ошибкой. Однако персонал *Мутаххари Уди* не может быть отцом или ребенком Зухры одновременно... Мы не говорим, что, кто готовили книгу к публикации, неправильно прочитали текст. В процессе сравнительного изучения и анализа рукописей можно предположить, что эти публикации были подготовлены на основе рукописей № 558 хранящийся в Национальной библиотеке России, и местами № 2242 хранящейся в Институте востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз. В Петербургском экземпляре (Россия) слово написано как в издании. Однако из этого экземпляра ясно, что слово «*маҳаллида*», данное в публикации, - это «*мажлисид*». В публикации это слово дано иначе.

Мы хотим выделить слово «*ота*» (отец). В Парижском экземпляре, которая является основным источником критического текста произведения, используется правильная версия слова, слово «*она*» (мать), и значение выражено полностью. Другими словами, «*Зухра*» (Венера) описывается поэтами как покровительница певцов и музыкантов, небесный музыкант¹. Следовательно, в тексте обначается что Зухра для Мутаххари Уди в ползовании музыкального инструмента как мать, и в приятном пении он для неё как ребенок.

Итак, текст здесь правильно отражается в следующем случае:

بیر کیچه بیر اولوغ کیشی مجلسیدا جماعت عزیزلار خدمتیغه توشتمو مطهر عودی کیم خوش نوازلیق دا زهره انینگ اناسی و خوش خوانلیغدا انینگ فرزند روح افزاسی بولا آلور ایردی

«Бир кеча бир улуг киши мажлисид *жамоати азизлар хидматида туштум. Мутаҳҳари Удийким, хушавозлиқда Зухра анинг онаси ва хушхонлиқда анинг фарзанди руҳафзоси бўла олур эрди».*

Результаты исследования показывают, что сравнительное изучение произведения на основе пяти рукописей дало эффект дополнения текста, исправления орфографических ошибок и слов. Эти рукописные источники послужили ценными источниками при составлении научно-критического текста данного произведения. В результате их тщательного и сравнительного изучения был подготовлен полный текст книги Алишера Навои «Хамсат ал-мутаххайрин».

Литературы:

1. Алишер Навои. Куллият. «Хамсат ал-мутаххайрин» (рукопись). Париж, Национальная библиотека Франции. Suppl. Turc. 317. 2866-3016 (16 стр).
2. Алишер Навоий. Асарлар (Сочинение). В 15-томах. Том. 14. – Т.: 1967. Стр. 15.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 15-том. – Т.: «Фан», 1999. Стр. 17.
4. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 5-том. – Т.: 2011. Стр. 742.
5. Алишер Навои. Поэмы. Перевод со староузбекского. Вст. статья В.Захидова, составление А.Каюмова. – М.: «Художественная литература», 1972.
6. П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Навоий асарлари лугати. – Т.: Изд-во «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти», 1972.
7. «Хамсат ул-мутаххайрийн». Танқидий матн. Составитель: О.Алимов. – Т.: «Мумтоз сўз», 2015.
8. Ш.Сироҷиддинов, С.Умарова. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: «Akademnashr», 2015.

¹ П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Навоий асарлари лугати. – Т.: Изд-во «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат», 1972. Стр. 261.

«ХАЗОЙИНУ-Л-МАОНИЙ» ДЕВОНИНИНГ УМУМИЙ АЛИФБО ТАРТИБЛИ XVI АСР НУСХАСИ

Мадалиева Ойсара Рустамовна

*ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кичик илмий ходими,
Тошкент давлат шарқшунослик университети стажёр ўқитувчиси; Ўзбекистон.*

Алишер Навоий (1441–1501) «Хазойину-л-маоний»сининг таркиби унинг дебочасида ёзилганидек, «Бадоеъу-л-бидоя» ва «Наводиру-н-нихоя» девонлари ҳамда ундан сўнг ёзилган шеърларнинг йиғиндисидир¹. Ушбу шеърлар муаллиф ихтиёрига кўра табиатнинг тўрт фасли каби киши умрига монанд равишда «Ғаройибу-с-сиғар», «Наводиру-ш-шабоб», «Бадоеъу-л-васат» ва «Фавойиду-л-кибар» девонларининг ҳар бирига алифдан ёйга қадар араб алифбоси ҳарфлари асосида тақсимлангани маълум.

«Хазойину-л-маоний»нинг кейинги даврда китобат қилинган айрим нусхаларида тўрт девон таркибидаги шеърлар умумий алифбо тизимига солингани билан киши диққатини тортади. Ушбу мақола мажмуа девоннинг шундай нусхаларидан бири ҳақида бўлиб, унда дастлабки шеърларни мавзу гуруҳларига ажратган ҳолда тақдим этилиши ҳам эътиборимизни тортди.

Бугунги кунга қадар Навоий девонлари қўлёзмалари устида бир қанча ишлар амалга оширилди. Бу тадқиқотларда шоир девонлари манбашунослик, матншунослик, адабиётшунослик ва тилшунослик каби турли соҳаларнинг объекти сифатида ўрганилган. «Хазойину-л-маоний» мажмуа девонининг умумий алифбо тизимли қўлёзмалари ва ушбу таснифга жуда яқин турувчи «Терма девон»лар масаласига ҳам навоийшунослар томонидан билдирилган турли фикрлар мавжуд. Ушбу қарашлардан дастлабкиси А. Волиннинг тадқиқотларида учрайди. У 1001-1004/1592–1596 йилларда тузилган куллийтнинг 326b–586a варақларини ишғол этган девонни тавсифлар экан, уни «Махзану-л-маоний» номи билан атайди². Кейинчалик Ҳамид Сулаймонов ушбу фикрнинг нотўғрилиги, аслида ушбу қўлёзма «Хазойину-л-маоний»нинг умумий алифбо тизимига солинган нусхаси эканлигини ёзган³. М. Ҳакимов «Хазойину-л-маоний»нинг умумий алифбо тартибли нусхалари ва «Терма девон»ларнинг асосий фарқи уларнинг таркибидаги шеърларнинг сони билан ўлчанмоғи керак, деб ҳисоблайди. У Навоий девонларини илмий тавсифлаш жараёнида: «Таркибидаги шеърлари сони 1500 дан кам бўлган қўлёзмалар «Терма девон» нусхалари қаторига қўйилгани»ни маълум қилади⁴. Олимнинг мазкур фикрига қўшилган ҳолда, «Хазойину-л-маоний» шеърларининг умумий алифбога солиб қўчирилган нусхаларида аксарият ҳолда шеърларнинг устига девонларнинг айнан қайси биридан олингани «Ғаройибдин», «Наводирдин» каби қайд этилади, «Терма девон»ларда эса ҳозирча бу ҳолатни кузатмадик. Шунингдек, М. Имомназаров, Б. Мақсудов, А. Турдиалиев, Р. Зоҳидов, Ю. Турсунов, А. Эркинов, Д.

¹ Алишер Навоий. «Хазойину-л-маоний». ЎзР ФА Шарқшунослик институти, Асосий фонди. 677- рақамли қўлёзма.

² Волин А. Описание рукописей произведений Навои в Ленинградских собраниях, Сборник «Алишер Навои», Москва–Ленинград, Изд-во АН СССР, 1946, – С. 221.

³ Сулейман Х. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Автореферат – диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ташкент. 1961. – С. 11.

⁴ Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 8.

Юсупова, О. Жўрабоев, Р. Джабборов каби олимлар ҳам Алишер Навоий девонларининг қўлёзмалари юзасидан тадқиқотлар олиб бормоқдалар¹.

Мазкур мақолага жалб этилган «Хазойину-л-маоний» қўлёзмасининг (Ҳ.С. 7580) якуни, шунингдек, колофон қисми йўқ, аммо унинг бир неча варағидаги муҳрларда 988/1580–1581 санаси мавжуд². Демак, қўлёзма, тахминан, мазкур санадан биров олдин ё худди шу йили кўчирилган. Ҳозирча мана шу қўлёзма Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги шеърлари яхлит алифбога солинган «Хазойину-л-маоний» нусхаларининг энг қадимийсидир. М. Ҳакимовнинг «Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи» каталогида ушбу нусханинг тавсифи йўқ. Сабаби қўлёзма девоннинг каталог нашридан сўнг фондга келиб тушганида бўлса керак.

2019 йил «Олтин битиклар» журналинда айнан мана шу қўлёзма тадқиқига бағишланган «Хазойин ул-маоний»нинг тенгсиз қўлёзма нусхаси» номли мақола эълон қилинди³. Мақола муаллифи қўлёзма муҳридаги санани милодийга ўгиришда хатоликка йўл қўйган (988/1495) ва натижада «Хазойину-л-маоний»нинг тузилиши санаси билан боғлиқ янги қараш ўртага ташланган. Маълумки, тарихий манбаларга таянган ҳолда бир неча олимлар томонидан ушбу мажмуа девон 1492–1498/99 йилларда тузилган, деб ҳисобланади⁴.

Биз қўлёзма девон (Ҳ.С. 7580) таркибидаги ғазалларни кирилл алифбосида нашр этилган «Хазойину-л-маоний»нинг илмий-танкидий матни билан солиштирганимизда ғазаллар устига ёзилган «Ғаройибдин...», «Ғавойиддин...» каби қайдлар айнан мос келишига гувоҳ бўлдик. Бу эса ушбу нусхадаги қайдларнинг ишончли эканини ифода этади. Худди шу усулда кўчирилган бошқа нусхаларда ғазалларнинг қайси девондан олингани ҳақидаги қайдларнинг барчаси ҳам аслият билан мос келавермайди.

Ушбу қўлёзманинг бир неча варағида (57b, 80b, 96b, 101a, 112b, 116b в.) Султон Муҳаммад Иброҳим исмли ҳукмдорнинг (унинг қаерда ҳукмронлик этгани бизга номаълум) муҳри мавжуд: «*Ṣultān Muḥammad Ibrāhim ibn Ḥājī Muḥammadjān*, 988».

Шунингдек, нусхада Султон Дўст Муҳаммадхон, Солу Жуъахон, саййиди Мусо ибн Саййид Али каби шахсларнинг исмини ташиган муҳрлар ҳам мавжуд (қаранг: 123b, 171a, 187b, 204a, 220b, 227a, 241b, 249b, 271a, 287b, 325a ва бошқа варақлар).

«Хазойину-л-маоний»нинг таркибидаги турли жанрларга оид шеърларнинг ушбу қўлёзма варақларидаги тақсимооти шундай.

Ғазаллар:

Девонда 154 та ¹ *alif* ҳарфига (1a–37b в.), 120 та ² *ba* ҳарфига (38a–63b в.), 8 та ³ *pe* ҳарфига (63b–65b в.), 80 та ⁴ *ta* ҳарфига (65b–84b в.), 12 та ⁵ *za* ҳарфига (84b–87a в.),

¹ Қаранг: Имомназаров М. Уч девон муқоясаси (Алишер Навоий шеърляти лирик жанрлар хронологиясига доир) // Навоий ва ХХI аср. 2018 – Б. 12-17.; Максудов Б. Кодикологическое описание списка «Навадир ан-нихайа» Наваи, хранящегося в библиотеке таджикского национального университета // Навоий ва ХХI аср. – Тошкент, 2020. – Б. 9-18.; Турдалиев А. Қўқон адабиёти музейида сақланаётган Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари // Навоий ва ХХI аср. – Тошкент, 2017. – Б. 41-45.; Турсунов Ю. «Хазойин ул-маоний»нинг тасниф тарихига доир. 21.02.2018. <https://saviya.uz/>; Зоҳидов Р. Матнга кириш иштиёқи // Навоий ва ХХI аср. – Тошкент, 2017. – Б. 45-47.; Эркинов А. Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний»си ва унинг протодевони масаласи // Навоий ва ХХI аср. – Тошкент, 2017. – Б. 19-38.; Юсупова Д. «Хазойин ул-маоний»: тузилиш қонуниятлари, таркибий хусусиятлари // Навоий ва ХХI аср. – Тошкент, 2016. – Б. 152-158.; Жўрабоев О. Навоий девонларининг Қўқон қўлёзмалари ва уларнинг матнига доир // Навоий ва ХХI аср. – Тошкент, 2017. – Б. 47-50.; Джабборов Р. Алишер Навоийнинг «Оққўюкли мухлислар девони» тил хусусиятлари // Навоий ва ХХI аср. – Тошкент, 2019. – Б. 334-338.

² Алишер Навоий. Хазойину-л-маоний. Муҳр санаси: 988/1580–1581. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти: Ҳамид Сулаймон фонди, № 7580. – 635 в.

³ Жузжоний Шаръий А.Ҳ. «Хазойин ул-маоний»нинг тенгсиз қўлёзма нусхаси // *Oltin bitiklar*. Тошкент, 2019/2. – Б. 2-6.

⁴ Волин А. Описание рукописей произведений Навои в Ленинградских собраниях, Сборник «Алишер Навои», Москва–Ленинград, Изд-во АН СССР, 1946, – С. 216.; Сулаймон Ҳ. Навоий асарларининг манбалари ва нашри ҳақида // Алишер Навоий, Асарлар. «Ғаройиб ус-сиғар». Тошкент – 1963. – Б. 38.

16 та ج *jim* ҳарфига (87a–91a в.), 35 та چ *čim* ҳарфига (91a–96a в.), 6 та ح *ḥāyi ḥuttiy* ҳарфига (96a–101b в.), 28 та خ *ḥa* ҳарфига (101b–108a в.), 59 та د *dāl* ҳарфига (108a–122a в.), 12 та ذ *zāl* ҳарфига (122a–124b в.), 250 та ر *re* ҳарфига (124b–183a в.), 92 та ز *ze* ҳарфига (183a–204a в.), 4 та ژ *že* ҳарфига (204a–205a в.)¹, 76 та س *sin* ҳарфига (205a–222a в.), 116 та ش *šin* ҳарфига (222a–249a в.), 20 та ص *sād* ҳарфига (249a–253b в.), 16 та ض *zād* ҳарфига (253b–257a в.), 17 та ط *ṭā* ҳарфига (257a–260b в.), 16 та ظ *zā* ҳарфига (260b–264a в.), 28 та ع *‘aun* ҳарфига (264a–270b в.), 32 та غ *ğayn* ҳарфига (270b–278a в.), 24 та ف *fe* ҳарфига (278b–283a в.), 52 та ق *qāf* ҳарфига (283a–295b в.), 168 та ك *kāf* ҳарфига (295b–333b в.), 95 та ل *lām* ҳарфига (333b–359a в.), 175 та م *tim* ҳарфига (359a–398b в.), 268 та ن *nun* ҳарфига (398b–459b в.), 60 تا و *vāv* ҳарфига (459b–473a в.), 219 تا ه *hoyi havvaz* ҳарфига (473a–521a в.), 8 تا و *lām alif* (521a–522b в.), 308 تا ی *yāv* ҳарфига (522b–591a в.) тугайдиган, жами 2574 та ғазал мавжуд.

Мустаъзодлар:

1. Ey ḥusnuṣa zarrāt-i jahān iṣrā tajallā,
mazhar saṇa ašyā,
Sen luṭf bilā kavv-u makān iṣidā mavlā,
‘ālam saṇa mavlā. («Ғаройиб»дин», 519ab)
2. Din āfatī bir muğbaṣanī māhyuliqādur,
mayḥoravu bebāk
Kim ‘išqdīn anīḡ vaṭanīm dayr-i fanādur,
sarmast-u yaqam čāk. («Наводир»дин», 591b)
3. Ne vosmavu ne kesmādūr ul zulf-i sumansāy,
ne ḡamza-i jādu,
Maššāṭa saṇa zal-i falakdur magar, ey āy,
ḥuršid aṇa közḡü. («Бадоеъ»дин», 592a)
4. Bardīm bu saḥar dayr-i fanā sarī urub ḡām,
maḥmur-i šabāna,
Tartar edi har laḡza šabuh ahlī iṣib jān,
nāqus-i muḡāna. («Фавойид»дин», 592ab)

Мухаммаслар:

1. («Ғаройиб»дин», 592b–593a)
Ḥalqa-yi zulfuṇda köḡlüm bolḡalī ḡam maḥramī
Ul qara qayḡu bilān savdāda čun ārtar ḡamī
2. («Наводир»дин», 593ab)
Masnad-i ḥusn üzrā tā-kim körmışām ul šāhnī,
Tiyrā āylābmen fiḡāndīn nilgun ḥirḡāhnī,
3. («Бадоеъ»дин», 593b–594a)
Šarbat-i yuḡyil ‘izām erni mayī nābindadur,
Sura-i «vaššams» tafsiri yüzi bābindadur,
4. («Фавойид»дин», 594ab)
Jilva qıldī dahr ara köp ḥusnī beḡamtā yigit,
Gul kibi nāzik badanlik, sarv-deḡ ra’nā yigit,
5. («Ғаройиб»дин», 594b–595b)
Āh-kim, tark-i muḡabbat qıldī jānān ‘aqibat,
Boldum üšbü ḡuşşadīn rasvāyī davrān ‘aqibat.
6. («Наводир»дин», 595b – 596a)
Āh-kim, valih men ul sarv-i ḥirāmāndīn judā,
Közlārim giryāndur ul gul barg-i ḡandāndīn judā,

¹ Қўлёзмада мазкур ҳарфга яқунланувчи ғазаллар алоҳида сарлавҳа остида берилмаган.

7. («Бадоеъ»дин», 596*ab*)
 Neçä, ey ay, mendin ayru äylägäy davrân seni,
 Bolmağay yıllarda körmäk bir nafas imkân seni,
8. («Фавойид»дин», 596*b*–597*a*)
 Körgüzüb yüz, köñlüma yüz min jafâmu qılmadıñ (!)
 Jism uyidin hasta jânimni jalâmu qılmadıñ (!)
9. («Фаройиб»дин», 597*ab*)
 ‘İşq otidin jism-i zâr-i nâtavânim ortadıñ,
 Qaysi jism-i zâr-kim, ruḥ-u ravânim ortadıñ,
10. («Наводир»дин», 601*ab*)
 Bolmağay erdi jamâliñ munça zebâ kâşki,
 Bolsa ham qılğay edin közlârdin ihfâ kâşki,
 Мусаддаслар:
1. («Наводир»дин», 597*b*–598*b*)
 Dahr ara çun qayğusız yoq heç ‘işrat, ey rafîq,
 Ayş şubḥin istâmâ beşâm-i âfat, ey rafîq,
2. («Бадоеъ»дин», 598*b*–599*b*)
 Jânim örtärgä ul otlıq çehra gulzâr-i Ḥalil,
 Anî ravşan äylägän kokurd otî yânida nil,
3. («Фавойид»дин», 599*b*–600*a*)
 Zulf-u siymîn jismîñ af’î ganj-i Qârûn ustîna,
 Ganj üzä sâḥir közüñ af’îğa afsun ustîna,
4. («Фаройиб»дин», 600*a*–601*a*)
 Şubḥıdam maḥmurluqtın târtibân dard-i sare,
 ‘Azm-i dayr ettimki, içgäymen şabuḥıy sağare,
5. («Бадоеъ»дин», 602*ab*)
 ‘İşq zâr etti ḥâlâyîq ibtilâsîdîn meni,
 Har zamân bir ta’nagir muḥlik adâsîdîn meni,
 Мусамман:
1. («Фавойид»дин», 602*b*–603*b*)
 Har taraf ‘azm äylâb ul şoḥ-i sitamgâr, ey köñül,
 Tîğ-i hajrîdîn neçä bolğay biz afgâr, ey köñül,
 Таржиъбандлар:
1. («Фаройиб»дин», 603*b*–606*a*)
 Ketür sâqî, ul mayki, şubḥ-i alast
 Anîñ naş’asîdîn köñül erdi mast.
2. («Наводир»дин», 606*b*–609*a*)
 Jahân qaşrîğadur su üzrâ bunyâd
 Çu yoq bunyâdî andîn bolmāğîl şâd.
3. («Бадоеъ»дин», 609*a*–610*b*)
 Ey kirpiki neş-u közi ḥunḥâr,
 Jânimni neçä qılur-sen afgâr.
4. («Фавойид»дин», 610*b*–613*b*)
 Tâ ḥarâbât ara-men durd-i âşâm,
 Mastliğ birlâ işim ‘ayş mudâm.
 Маснавий:
1. («Фаройиб»дин», 614*a*–618*a*)
 Şanâ ḥaqqâ-kim, kâşif-i ḥâl erür,
 Ḥırad muşkilâtîğa ḥalâl erür,
 Таркиббанд:

1. («Наводир»дин», 618a–619b)

Dahr bāḡi-ki jafā šārīdur har čamanī,
Juz vafā ahlīḡa sančīlmađī anīḡ tikāni.

Қасида

1. («Бадоеъ»дин», 619b–622a)

Čun nihān qīldī turunj-i mehr raḡšān tal‘atīn,
Āškār etti falak bir tavq-i ḡabḡab hay‘atīn.

Соқийнома

1. («Фавойид»дин», 622a–635a)

Sāqīā, tut qadaḡ-i šāhāna,
Qaṭrasī la‘l vale yakdāna.

Шунингдек, қўлёзма девонда 207 та қитъа, 134 та рубоий (шундан 10 та рубоий 655a варақда хошияда кўчирилган), 62 та чистон, 13 та туюқ ва 60 та фард мавжуд.

Қизиғи, қўлёзмада шеърларнинг тартибини белгилашда девонлар кетма-кетлиги муҳим бўлган. Масалан, мухаммаслар «Ғаройибу-с-сиғар» билан тугагани учун мусаддаслар «Наводиру-шабоб»дан бошланган. Шунинг учун, «Наводиру-шабоб» дан олинган бир мухаммас икки марта «Наводир»дин бўлиб қолмаслиги кўзланган ҳолда мусаддаслар орасида кўчирилган.

Мазкур манба Ҳ.Сулаймоннинг «Хазойину-л-маоний» таркиби тўғрисидаги илмий фаразини мутлақо тасдиқлайди. Қўлёзма таркиби олим томонидан тузилган «Хазойину-л-маоний»нинг илмий-танқидий матни ва нашрларининг таркибига деярли мос тушади.

Юқорида таъкидланганидек, қўлёзма девондаги ғазалларнинг бошланишида қайдлар мавжуд. Айниқса, нусха бошланишидаги *alif* ҳарфига якунланувчи бир нечта ғазалга берилган шарҳ киши эътиборини ўзига тортади.

1-жадвал

7580- рақамли «Хазойину-л-маоний» қўлёзмасида келган ҳамд ғазалларнинг сарлавҳалари¹

Девонлар номи	Т/р	Ҳамд ғазалларнинг қайдлари ва уларнинг матлалари	Варағи
<i>Ғаройибу-с-сиғар</i>	1	(Қўлёзманинг биринчи варағи йиртилгани учун бошланишидаги ғазалнинг устига ёзилган қайдни ўқиш имкони йўқ)	1a
	2	«Ikkinči ḡamd «Ġarāyibu-s-siḡar»dīn» Ziḡi ḡusnuḡ zuḡurīdīn tuḡsub har kimḡā bir savdā, Bu savdālar bilā kavnayn bāzārīda yūz ḡavgā.	2b
	3	«Üčinci ḡamd ḡazal «Ġarāyibu-s-siḡar»dīn» Ey, ḡafha-yi ruḡsārīḡ azal ḡaṭṭīdīn inḡšā, Debāča-yi ḡusnuḡda abad nuḡqtasī tuḡḡrā.	3b
<i>Наводиру-и-шабоб</i>	1	«Ham uḡbu ma‘nida ikkinči devāndīn-kim, mavḡsum «Navādiru-š-šabāb» ḡa bolubtur, qāfiyasīda dāl ḡarfi lāzimdur» Ziḡhe zuḡurī jamālīḡ quyaḡš kebi paydā, Yūzūḡ quyaḡšīḡa zarrāt-i kavn olub ḡaydā.	1a
	2	«... «Navādiru-š-šabāb»dīn» Ilāhiy amrīḡa ma‘mur yetti tārām-i a‘lā, Ne yetti tārām-i a‘lā, toquz sipehr-i mu‘allā.	2b–3a

¹ Адабиётшуносликда Алишер Навоийнинг шеъриятида ислом дини талқини масалалари ўрганилган. Қаранг: Давлатов О. Алишер Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талқини. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2017. – 46 б.

	3	«Ham uşbu ma'nida «Navādiru-ş-şabāb»dīn» Yüzüñ közgüsīdīn 'ālamda yüz nuru şafā paydā, Quyaş andīn anīñ-deg kim quyaşdīn zarra nāpaydā.	3b–4a
<i>Бадоеъу- л-васат</i>	1	«Ham bu mazmunda üçinçi devāndīn-kim, «Badāe'u-l-vaşat» at qoyīlbtur, qāfiyasīda vāv ḥarfi lāzimdur». Ey navbahār-i 'ārañ şubḥiğa jānparvar havā, Andīn gul-u bulbul tapīb yüz barg birlā miñ navā.	2a
	2	«Hamul mazmunda «Badāe'u-l-vaşat»dīn» Ne şun'uñdīn 'ajab yüz miñ jahān bolmaq yana paydā, Ne mulkuğa ḥalal yüz miñ jahān-deg bolsa nāpaydā.	3a
	3	«Hamul mazmunda «Badāe'u-l-vaşat»dīn» Ey, qīlīb luṭf-u 'atā birlā ulus kām-i ravā, Ey, vujud-u 'adam ikkisi vujudīñğa guvā.	4a
<i>Фавойиду- л-кибар</i>	1	«Hamul tariqda törtinçi devān-kim, «Favāyidu-l-kibar» atalībtur, qāfiyasīda nun ḥarfi lāzimdur». Ey, yetti manzar tarḥiğa me'mār-i şun'uñdīn binā, Maşnu'lar fāniy, vale maslub-i şāni'dīn fanā.	2ab
	2	«Hamul tariqda «Favāyidu-l-kibar»dīn» Ravşandurur-ki mehr, yüzüñdin alur şafā, Yoqsa, ne vajh ilā qamar andīn tapar ziyā.	3ab
	3	«Hamul tariqda «Favāyidu-l-kibar»dīn» Ey, nečük-kim, durnī maḥfiy asrabān 'Ummān arā, Gavhar-i 'išqīñ pinhān asrağan insān arā?!	4ab

Шу тарика «Хазойину-л-маоний» таркибидаги тўрт девоннинг биринчи ғазаллари кўчирилган. Демак, ушбу манбага кўра, «Ғаройибу-с-сиғар» ва «Наводиру-ш-шабоб»нинг биринчи ғазаллари қофиясида дол, «Бадоеъу-л-васат»нинг аввалги ғазали қофиясида вов ҳамда «Фавойиду-л-кибар»нинг илк ғазали қофиясида нун ҳарфи бўлиши лозим.

Сўнг навбат муножот ғазалларга келади.

2-жадвал

7580- рақамли «Хазойину-л-маоний» қўлёзмасида келган муножот ғазалларнинг сарлавҳалари

Девонлар номи	Т/р	Муножот ғазалларнинг қайдлари ва уларнинг матллари	Варағи
<i>Ғаройибу- с-сиғар</i>	1	«Avvalgi munājāt «Ġarāyibu-s-siğar»dīn» Ey ḥamd olub maḥāl faşāhat bilān saḡa, Andaq-ki, qurb taqvāvu tā'at bilān saḡa.	4b
	2	«Ikkinči munājāt «Ġarāyibu-s-siğar»dīn» Ilāhā, pādšāhā, kirdigārā, Saḡa ačuḡ nihān-u āškārā.	5b
<i>Наводиру- ш-шабоб</i>	1	«Avvalgi munājāt «Navādiru-ş-şabāb»dīn» Zihi el nihānī saḡa āškārā, Nihān dardīma āškārā et madārā.	4b–5a
	2	«Ikkinči munājāt «Navādiru-ş-şabāb»dīn» Yā rab, ul sā'at-ki tüşkāy hajr jism-u jān ara, Salḡuñ āyinī firāq ul ganj-u bu vayrān ara.	5b–6a
<i>Бадоеъу- л-васат</i>	1	«Avvalgi munājāt, «Badāe'u-l-vaşat»dīn». Ey, jamālīñ jilvasī mirāt insu jān ara, Lek olub ul jilva kāmīl mazḡhar-i insān ara.	5a
	2	«Ikkinči munājāt «Badāe'u-l-vaşat»dīn»	6a

		Yā rab, olğan çağda jānīm jismī vayrāndīn judā Ul bolub mundīn judā, sen bolmağıl andīn judā.	
Фавойиду- л-кибар	1	«Avvalğı munājāt, «Favāyidu-l-kibar»dīn». Ḥudāyā, zalāl ahlīğa rahnamāyā, Yüzün jılva äylärgä ašyā marāyā.	5ab
	2	«Ikkinči munājāt «Favāyidu-l-kibar»dīn» Ey, köñül ičrā may-i vašlīn üçün kām tamannā, Jānğa ham furqatīn otī ara bu ḥām tamannā.	6ab

3- жадвал

7580- рақамли «Хазойину-л-маоний» қўлёзмасида келган наът ғазалларнинг сарлавҳалари

Девонлар номи	Т/р	Наът ғазалларнинг қайдлари ва уларнинг матлалари	Варағи
Ғаройибу- с-сизар	1	«Avvalğı na't «Ġarāyibu-s-siğar»dīn» Ey nubuvvat ḥaylīğa ḥātam ban-i Ādam ara, Gar alar ḥātam, sen ul at-kim, erūr ḥātam ara.	6b
	2	« Ikkinči na't «Ġarāyibu-s-siğar»dīn» Zihi javlāḥahīn aflāk üzä maydān-i «av adnā», Burāqīnğa toquz gunbaz, bu toquz gunbaz -i ḥazrā.	7b
Наводиру- ш-шабоб	1	«Avvalğı na't «Navādīru-š-šabāb»dīn» Zihe burāqīn izi mehr-u sayr-i barqāsā, Bu barq sayrī bilā poyasī falakfarsā	6b–7a
	2	Ikkinči na't «Navādīru-š-šabāb»dīn» Bedilīn ḥayl-i rusul, sensen alarğa dilrabā, Yā nabiyy, ruḥiy fidāka ahlan va sahlan marḥabā.	7b
Бадоеъу- л-васат	1	«Avvalğı na't «Badāe'u-l-vaṣaṭ»dīn». Ey gulšan-i ruḥsārīn olub dahrğa ārā, Ruḥsār üzä sačīn gul üzä 'anbar-i sārā.	7a
	2	«Ikkinči na't «Badāe'u-l-vaṣaṭ»dīn» Ey, saṇa muqtadalīq iki kavn ara, Anta ḥayru-l-bašar, anta ḥayru-l-varā.	8a
Фавойиду- л-кибар	1	«Avvalğı na't «Favāyidu-l-kibar»dīn». Zihi, tājīnḡa gavhar-i kibriyā, Bu gavhardīn āfāq tapīb ziyyā.	7ab
	2	«Ikkinči na't «Favāyidu-l-kibar»dīn» Zihi, hilālīn olub ay bašīğa tīğ-i balā, Bir almasīz ikki yarğan sen-u quyāš maṣalā.	8a

Қўлёзмада юқоридаги жадвалларда акс этган *alif* ҳарфига якун топувчи ғазаллар битилгандан сўнг «Alif ḥarfīnīn āfatlarīnīn 'ibtidāsī «Ġarāyib»dīn» «Alif ḥarfīnīn āfatlarīnīn 'ibtidāsī «Navādīr»dīn», «Alif ḥarfīnīn āfatlarīnīn 'ibtidāsī «Badoe'»dīn», «Alif ḥarfīnīn āfatlarīnīn 'ibtidāsī «Favāyid»dīn» сарлавҳалари остида тегишли тўртта ғазал кўчирилган.

Шундан сўнг «Ғаройиб»дин, «Наводир»дин, «Бадоеъ»дин, «Фавойид»дин тарзида ушбу ҳарфга қофияланувчи қолган ғазаллар кетма-кетликда кўчирилган.

Шунингдек, қўлёзмада айрим нуқсонлар ҳам учрайди. Биринчи варағи ярим қисмидан йиртилган. 159ab, 164ab варақлар бўш, матн йўқ (лакуна). 346 вараққа погинация нотўғри қўйилган, аслида ушбу йиртилган варақ матнининг бошланиши 340 варақнинг пойғир белгисига тўғри келади. 389 ва 390 варақлар орасидаги бир варақ йўқ, бу эса шеърлар матнининг узилиб қолишига сабаб бўлган.

«Хазойину-л-маоний»нинг ушбу нусхаси XVI асрда мажмуа девон таркибидаги шеърларнинг умумий алифбо тартибига солинган нусхаларининг одатий тартибли нусхалар билан параллель ҳолда китобат қилиш анъанаси мавжуд бўлганини кўрсатади. Шунингдек, мазкур қўлёзма девон мисолида Навоий шеърятининг ўша асрдаёқ мавзу гуруҳларига бўлиб ўрганилгани ойдинлашади. Бизнингча, айрим нуксонларига қарамай, ушбу қўлёзма девондан, Алишер Навоий шеърятини яхлит композиция ҳолида кейинги авлодларга етказиб келаётган нодир манбалардан бири сифатида шоир лирик меросининг кейинги илмий нашрларини тайёрлашда фойдаланилса мақсадга мувофиқ.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН» ДОСТОНИГА ИШЛАНГАН МИНИАТЮРАЛАРДА СЮЖЕТ ВА ОБРАЗЛАР БАДИЙ ТАЛҚИНИ

Раҳматуллаева Асалхон,

*Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти докторанти,
санъатишунос; Ўзбекистон.*

Ўрта асрнинг буюк мутафаккири Алишер Навоий яратиб кетган мерос гўзал ва нафис санъат намуналари – миниатюраларда ўз аксини топган. Шоир дostonлари Марказий Осиёнинг Ҳирот, Бухоро, Табриз ва Агра каби шаҳарларда турли мусаввирлар томонидан кўплаб юксак бадиий савиядаги расмлар билан зийнатланган.

Шарқ мамлакатларида дostonларга расм ишлаш асосан Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асаридан бошланиб, уларда қадимий анъаналар ўз аксини топган экан¹. Кейинча Низомий Ганжавий «Хамса»си, Амир Хусрав Деҳлавий ва бошқалар дostonлари расмли қўлёзмалари яратилиб, уларда ҳам ўзига хос бир бадиий олам яратилди. Мана шу асарлар силсиласида Алишер Навоий дostonларининг ҳам ўз ўрни бор.

Шарқ миниатюраси ва иллюстрациялар билан безатилган қўлёзма китоблар ўрта аср санъатини ўрганишда жуда катта илмий-бадиий аҳамиятга эга манба ҳисобланади. Баъзида айнан миниатюра асарлари ўша даврнинг моддий ва маънавий, бадиий ҳаёти ҳақида маълумот берувчи ягона санъат тури бўлиб хизмат қилади. Сўнгги йилларда ўрта аср санъатига бутун жаҳон миқёсида қизиқиш ортиб бормоқда. Ўрта XIV-XVII асрлар Шарқ санъати тарихида энг гуллаб-яшнаган, санъатнинг барча турлари ривожланган давр бўлиб, бу эса ўша давр санъатини янада чуқурроқ ўрганиб, таҳлил қилишга асос бўлиши мумкин.

Қадимдан нодир қўлёзмалар жамиятнинг нуфузли доиралари томонидан юксак қадрланиб келган. Шунинг учун ҳам подшоҳлар, энг кўзга кўринган аёнлар, олим, донишмандлар ва санъат ихлосмандлари уларни йиғиш, ўрганиш билан узоқ вақтдан буён шуғулланиб келадилар. Аммо мумтоз миниатюра санъатини чуқур илмий ўрганиш асосан XIX аср охири ва XX аср бошларига тўғри келади. Бу соҳада йирик чет эл

¹ Шукуров Ш.М. «Шах-наме» и ранняя иллюстративная традиция. (Текст и иллюстрация в системе иранской культуры.) XI-XIV вв. М.:1983.

олимларидан Ф.Мартин¹, Т.Арнольд², Б.Робинсон³, И.Шчукин⁴, Б.Грей⁵ ва бошқалар Шарқ миниатюра намуналарини илмий тавсифга олиш, энг яхшиларини чоп эттириш, етакчи мактаблар тараққиёти ва тарихини ўрганиш ҳамда тарғиб қилишда қатор муҳим ишларни амалга оширдилар.

Форс миниатюра санъатини мавзули тизимли ўрганишни Л.Т.Гюзальян ва М.М.Дьяконовлар ўз илмий тадқиқотларида⁶ (1934, 1935 йй.) бошлаб бердилар. Изланувчилар илк маротаба Абулқосим Фирдавсийнинг «Шохнома» достонига ишланган иллюстрациялар (Ленинград тўпламларидан) рўйхатини туздилар.

Шарқ мумтоз миниатюра ва китобат санъатини республикамізда ўрганишда, нашр қилишда, дунёнинг энг нуфузли музей ва кутубхоналаридан қидириб топишда профессор Ҳамид Сулаймоннинг хизмати яққол кўзга ташланади. Бу олим тизимлаштирган «Бобурнома расмлари»⁷ ҳамда Ф.К.Сулаймонова билан ҳамкорликда чиқарган «Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар XV-XIX асрлар»⁸ ва «Амир Хусрав Деҳлавий асарларига ишланган расмлар»⁹ номли юқори савияда чоп этилган альбомларни кенг жамоатчилик қизғин кутиб олганди.

Алишер Навоий дostonлари мазмуни аниқланиб, махсус рўйхат тузилиб, ихчам ишланган миниатюралар Ш.Қамбарова¹⁰ томонидан тадқиқ қилинган эди. А.Мадраимовнинг «XV-XVI асрлар Марказий Осиё қўлёзма китоби тарихий манба сифатида (Алишер Навоий асарлари қўлёзмалари асосида)» докторлик диссертациясида Алишер Навоийнинг дostonларига ҳар бир ишланган расмлар хусусияти ёритилган. Шунингдек, ушбу тадқиқот иши манбашунослик сифатида аҳамиятга эга.

«Лайли ва Мажнун» «Хамса» («Бешлик») таркибидаги учинчи дoston шоир қалбига энг яқин бўлиб, унинг бош қаҳрамони Қайс тақдири қайсидир жиҳатлари билан ижодкорнинг шахсий қисматини эслатса керак. Шунинг учунми, унинг ғазалларида рассомга қарата, менинг расмимни чизмоқчи бўлсанг Мажнунга ўхшатиб чизгин деган хитоблари мавжуд. Қолаверса, ўзи бу асарини «Фироқнома» деб ҳам атаган.

Мазкур дostonнинг ўн бир мавзусига ўн учта расм ишланган. Биринчи расм асар муқаддимасида (Санкт-Петербург, ДХК. Дорн 559, 1376 в.)ги шахзода Бадиуззамон Мирзо мадҳига бағишланган бўлиб, унда шахзоданинг Ҳирот боғларидан бирида уюштирган зиёфати тасвирланган. Расмдаги шахзода Бадиуззамон Мирзо юзи тасвири «Наводир ун-нихоя» девони (ЎЗР ФА ШИ, 1995)га ишланган расмлардаги қаҳрамонларини эслатади.

Алишер Навоийнинг барча шахзодаларга муносабати жуда самимий ва мураббийларча бўлиб, айниқса бўлғуси валиаҳд Бадиуззамонга муносабати жуда яқин эди. Шахзода ҳам отасига тақлидан кўп базм уюштирар ва бу ишда ўта моҳир эди.

Дoston мазмунига кўра, Лайли мактабга касалликдан тузалганидан сўнг чиқади. Шу муносабат билан унинг ота-онаси мажлис-болаларга зиёфат уюштириб беради. Айнан шу мавзуга Ибн Абулмакорим нусхасида (ЎЗР ФА ШИ. Ҳ.С. фонди № 2630, 57а в.) ҳам махсус жой қолдирилган эди. Лекин бу жойга янглиш «Фарҳод ва Ширин» дostonига ишланган расм ёпиштириб қўйилган.

¹ Martin F.R. Miniature painting and painters of Persia, India and Turkey. 2 vol.-London, 1912.

² Arnold T.W. Painting in Islam. – London, 1928.

³ Robinson B.W. Persian drawings from the XIVth through the XIXth century. – Boston. Toronto, 1965.

⁴ Stchoukine I. Les peintures de manuscrits Timurides. – Paris, 1954.

⁵ Gray B. Le peinture Persane. – Geneve, 1961.

⁶ Дьяконов М.М. Рукопись «Хамсе» Низами 1431 г. и ее значение для истории миниатюрной живописи на Востоке. //Государственный Эрмитаж. Труды Отдела Востока. Л., 1940. Т 3.

⁷ Ҳ.Сулаймон. «Бобурнома расмлари». Альбом. Фан. Тошкент, 1969.

⁸ Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. «Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар XV-XIX асрлар». Фан. Тошкент, 1982.

⁹ Ҳ.Сулаймон. «Амир Хусрав Деҳлавий асарларига ишланган расмлар». Фан. Тошкент, 1983.

¹⁰ Камбарова Ш. Сюжеты поэм Алишера Навои в искусстве Средней Азии. Автореферат. Баку. 1979.

Достонининг 30 бобида баён қилинган Қайснинг Навфалнинг қизига уйланиш тўйи тасвири учун хаттот Ибн Абулмакорим нусхаси (ЎзР ФА ШИ. Ҳ.С. фонди № 2630, 766 в.)да махсус расм ишлаш учун жой қолдирилган. Лекин бу жойга кейинча «Хоқоннинг Фарҳод шарафига уюштирган зиёфати» номли расм ёпиштирилган¹ бўлиб, уни биринчи чоп этган ва тадқиқ этган Р.Ҳидоятова расмни «Қайс ва Навфалнинг қизи» деб хато номлаган².

Алишер Навоий достонларига ишланган миниатюралардан энг кўп тарқалган сюжетларидан бири - «Лайли ва Мажнун мактабда» мавзусидаги миниатюралар бўлиб, бундай мавзудаги расмлар Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавийларнинг ҳам «Хамса» бешликларига ишланган. Муаллифлар томонидан достон матнларидаги сюжет ва образларга бўлган турлича ёндашув, миниатюра асарларида ҳам акс этади.

Алишер Навоийнинг «Хамса» достони қўлёзмаси ЎзРФАШИ қўлёзмалар фондида Т.Р.23 рақами остида сақланади ва у А.Навоий номидаги Адабиёт музейи тўпламидан олинган. Хижрий 1240, милодий 1824 йилга оид ушбу қўлёзма, Қўқонда, Настаълиқ хатида кўчирилган. Хаттот Мулла Рўзи котиб қўлёзмани юпка Қўқон қоғозига кўчирган. Қўлёзма умумий 440 варакдан иборат бўлиб, 18х31,5 см ҳажмга эга. Ушбу қўлёзма Қўқон китоб санъатининг энг яхши намунаси ҳисобланади ва ўз ичига Марказий Осиё ҳамда Ҳиндистон мактабларининг 47 та миниатюраларини олади. Ушбу қўлёзмадан ўрин олган, анъанавий мавзуга ишланган «Қайс ва Лайли мактабда» асари 178 в.б. рақами остида берилган ва 9,5х12 см ҳажмга эга. Тасвирда оқ мармар бино олдидаги айвоннинг ўнг томонида гилам устида ўтирган устоз тасвирланган. Унинг олдида тиззаси билан чўккалаган Қайс устозга қараб ўтирибди. Чап томонда бошқа ўқувчилар орасида Лайлининг ўтирган ҳолати кўрсатилган. Уларнинг олдида устига китоблар қўйилган учта лавҳ тасвири мавжуд.

Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавий, Алишер Навоий ва кейинги кўпгина ижодкорлар асарларида «Лайли ва Мажнун» достони гуманизм ғоясига асосланган оптимизм билан йўғрилган. Бу ғоялар достонлардаги образларда намоён бўлади. Айниқса, Алишер Навоийнинг Лайли образида гуманизм ғояси, инсоний ҳис-туйғуларнинг нақадар аҳамиятли экани кўрсатилган. Табиатан қувноқ Лайлининг ҳаётда хурсандчиликни ҳис қилмаслиги, энг оғир дамларда ҳам ўзини ҳалокатга олиб борадиган йўлни кўсада, ҳаёт ҳақидаги ижобий ўйлари, ўздан кейинги инсониятнинг қадри-қимматини ўйлаши асарда кучли психологик ҳолатларда акс этади.

«Лайли ва Мажнун» достонига ишланган «Лайли ва Қайс мактабда» мавзусидаги миниатюра таҳлили шуни кўрсатадики, энг аввало ушбу мавзу кўплаб «Хамса»ларга асос бўлган йирик достон Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асаридаги сюжет ва образларда шаклланиб борган ва Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавийларнинг «Хамса» асарларида ривожлантирилган ва анъанавий мавзулар пайдо бўла бошлаган. Алишер Навоийнинг «Хамса»сида аввалги сюжетлар, образлар ва мавзуларнинг юксалиши кўзга ташланади ҳамда инсонийлик даражасига олиб чиқилади.

«Хамса» достонларида оддийгина, табиий инсоний туйғулар жамият, ҳаттоки сиёсат даражасида очиб берилади. Руҳий кечинмалар, гўзал туйғулар даврнинг катта муаммоси сифатида кўрсатилади ва чуқур лиризм билан суғорилади.

Алишер Навоий достонларига ишланган миниатюраларнинг аксариятида инсоният шахс сифатида олдинги планга чиқади ва ҳамма нарсалар, ҳаётининг унсурларининг барчаси инсон учун яратилгани чуқур фалсафий маъноларни англатувчи сюжетлар, улардаги деталлар, қаҳрамонларнинг нигоҳлари ва ҳатти-ҳаракатлари орқали кўрсатилади.

«Хамса» достонлари қўлёзмаларига ишланган «Фарҳод Ширинни оти билан кўтариб кетиши», «Шопур Шириннинг портретини кўриши», «Лайли ва Қайс мактабда», «Мажнун чўлда ёввойи ҳайвонлар орасида», «Мажнуннинг отаси кўргани келгани», Шоҳ Баҳромнинг турли қасрларда турли мамлакат маликалари билан учрашувлари,

¹ Полякова Е.А., Раҳимова З.И., Шарқ миниатюралари..., 68 расм.

² Ҳидоятова Р. Навоий асарлари миниатюраларда, / СЎС, 1980, № 9, 16 б.

«Искандарнинг Чин ҳоқони элчисини қабул қилиши» каби кўплаб қизиқарли мавзулар кейинги Ҳамсаларда анъанавий бўлиб қолган сюжетлардан бўлиб, миниатюрочи мусаввирларнинг ижодларида уларнинг кўплаб талқинлари учрайди.

«Лайли ва Мажнун» достонига ишланган расмларни ўрганиш шуни кўрсатадики, уларда қаҳрамонларнинг мактабдалиги, зиёфат пайти тасвирланиб, беғубор ёшликнинг оловли ишқ муҳаббатга айланиши ҳамда ошиқлар бошига тушган дарду-ғамлар Қайс-Мажнуннинг биёбон-даштда бўлиши, отанинг изтироблари, Навфалнинг ҳамдардлиги ва охири қатор расмларда эса уларнинг висол они, ёки бахти тасвирланади. Асосий матнда ғам, фироқ етакчи ўрин тутсада, Султон Али Машҳадий нусхасидаги достонга ишланган расмда ошиқлар учрашуви, ҳамда «Садди Искандарий»даги улар бахти ҳақидаги лавҳа рассомларга умид, кўтаринки руҳдаги расмлар яратиш учун асос берган. Гарчи шоир ўз достонини «йиғлай-йиғлай» тугатган бўлса-да, рассомлар ўз асарларида бахт ва висол онлари пайтида қаҳрамонларини тасвирлаш билан расмларни якунлаган.

СУЙИМА ҒАНИЕВАНING МУМТОЗ АДАБИЁТ ТАРИХИ ТАДҚИҚИГА ЁНДАШУВ МЕЗОНЛАРИ

Умарова Соҳиба,

*Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университети, ўқитувчи;
Ўзбекистон.*

Мумтоз адабиёт тарихини баҳолашда Суйима Ғаниева ўзига хос бўлган мезонлар билан ёндашади. Бу мезонларнинг биринчи ва олима илмий-адабий қарашларини яққол намоён этадигани – **анъанавийликка амал қилиш**, яъни Шарқ адабиёти бошқа халқлар адабий меросидан ўзининг тарихий шаклланиш жараёни ва ўта поэтик бадиийликка бойлиги билан ажралишига аҳамият қаратиш ва шу мезон асосида илмий қарашларини баён этиш.

Шарқда аъналар муҳим ҳисобланиб, асрлар давомида ижодий жараёнлар ривож топиб, кейинги давр адабиётининг гуллаб-яшнаши учун замин яратади. Суйима Ғаниева эса бир суҳбатида айтганидек, «Шарқ адабиёти аъналарга асосланиб, шу доирадан чиқмасдан янгилик яратишни талаб этади». Суйима Ғаниева мумтоз асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳаёти ва ижодини ўрганишда, аввало, шарқона тафаккур маҳсули сифатида уларга қарайди. Олима мумтоз асарлар таҳлилида шарқ адабиёти учун хос бўлган поэтиканинг устувор бўлиши, рамзийлик каби белгилар асосида ёндашади. Аруз вазнининг мусиқийлик касб этиши ва шеърини санъатларнинг хилма хиллигига аҳамият қаратиш олима тадқиқотлари марказида бўлган. Жумладан, олима йирик ўзбек шоири Хўжаназар Ҳувайдо ижоди тадқиқини амалга оширишда шоир ғазалларида мумтоз адабиётга хос бўлган дидактик, тасаввуфий, диний, дунёвий мавзулар етакчилик қилишига аҳамият қаратади. Суйима Ғаниева Ҳувайдо ғазаллари шакли ва мазмуни жиҳатидан ягона бирликни ҳосил қилган ижод маҳсули бўлиб, уларда шоир бадиий маҳорати ва ўзига хос услуби намоён бўлишини шундай ёзади: «Мумтоз адабиётимизга хос бўлган зулмаънайн ҳодиса – зоҳирий ва ботиний маънолар чатишуви Ҳувайдо қаламига мансуб аксар ғазалларнинг сирф хусусиятидир. Шоирнинг ғиноий-лирик шеърларида зоҳирий-мажозий маънолар замирида юксак маҳорат билан ботиний-орифона тафаккур ва ирфоний фалсафа яширинган. Ҳувайдонинг:

*Сийнани садпора қилдинг, эй пари қоши қаро,
Тийра мужгонинг била қилдинг юрак бағрим яро...*

каби бошқа шеърлари ана шундай зулмаънайн шеърлардир»¹.

Шарқда назира боғлаш, татаббу санъати кенг ривож топган. Аммо буни тўғри англай олмаган баъзи Ғарб олимлари «Лисон ут-тайр»га нисбатан нотўғри фикрда бўлишган. Бундай қарашларга қарши рус шарқшуноси Е.Э.Бертельс дostonдаги 63 қўшимча ҳикоятнинг фақат 12 тасигина Аттoр ҳикоятлари билан мос келиши, қолган 51 ҳикоят эса Навоий ижодига хослигини кўрсатиб ўтган эди.

Олима «Лисон ут-тайр» асарининг Навоий томонидан ижодий қайта яратилишига бўлган турли хил қарашларга шундай ўринли жавоб беради: «Навоийнинг ўз асарини «Мантикут-тайр»га жавобан, назира тарзида ёзгани ҳақидаги эътирофини адабий анъанага риоя қилиш мазмунида тушуниш тўғрироқ бўлади. Зероки, асар оригиналлик даражасига кўтарилган. Бу ҳол, ўз навбатида, ўша даврларда назира боғлаш масаласига бениҳоя кенг ва анчайин чуқур маънода ёндашилганидан далолат беради. Демак, «Лисон ут-тайр» достони кўчирма асар эмас, балки буюк устозлар мактабида ўқиш, уларнинг асарларидан закланиш таъсирида ёзилган асар ҳисобланади»².

Суйима Ғаниевага хос бўлган **иккинчи мезон** – бадий асарни баҳолаш ёки манбалар билан ишлаш ҳамда илмий хулосалар беришда **холислик** асосида ёндашишдир. Бу Суйима Ғаниевага хос бўлган илмий этиканинг юқори даража мужассам бўлишидир. Суйима Ғаниева холислик билан фаолияти давомида учраган баъзи ноаниқ ва хатоликларни тузатишни лозим деб топади. Жумладан, «Ошиқ эрмас ул кишиким, чашми хунбор ўлмаса» деб бошланувчи етти байтли, рамали мусаммани маҳзуфда битилган Ҳувайдо ғазалининг тўртинчи байти олдинги нашрда қуйидагича берилган:

*Жомаи рангин кийиб асбу лижомин рост қил,
Нафс хилофин этмагин ошиқму мурдор ўлмаса*³.

Байтнинг умумий мазмунидан келиб чиқиб, «Асбу» сўзига эътибор қаратсак, бу сўзнинг луғавий маъноси ва мисрадаги вазифасини тушуниш қийинлашади. Чунки нашрда бу сўз нотўғри ёзилган. Аслида асб эмас, «асп اسپ от»⁴ тарзида ёзилиши керак бўлган. Бу байт мазмунидан келиб чиқилади яъни: хилма хил рангли кийимлар кийиб отнинг юганини тўғри тут, нафснинг зиддиятини қилмаган ошиқ ўлимтик мисолидир. Иккинчи нашрда шунинг учун ҳам мисра «Жомаи рангин кийиб аспу лижомни рост қил»⁵ шаклида тузатилган. Яна шу ғазалнинг охириги байтидаги «этсанг» сўзи «айтсанг» деб ўзгартирилиши ўринли бўлган.

Ёки Ҳувайдонинг «Сабо, еткур саломимни қад сарви равонимға» олти байтли, ҳазажи мусаммани солим баҳридаги ғазал бешинчи байти биринчи нашрда:

*Они дарди фироқи ўлгунча мандин жудо бўлмас,
Тирилмас жисмима ондек тамоми устухонимға*⁶.

Шаклида ёзиладики, иккинчи мисрадаги сўзлар фикрни аниқ ифодалай олмайди. Лекин кейинги нашрда олима томонидан байтдаги хатоликнинг тузатилиши шоир мақсадини аниқ очади. Яъни:

Они дарди фироқи ўлгунча мандин жудо бўлмас,

¹ Ғаниева С. Шоир ҳақида сўз. Ҳувайдо. Кўнгил дарди. – Т.: MERIYUS, 2009. – Б. 4-5.

² Ғаниева С. Қуш тили ишорати билан. Лисонут-тайр. Сўзбоши. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. – Б. 5.

³ Ҳувайдо. Девон. Роҳати дил. – Т.: Ўздавадабийнашр, 1961. – Б. 12.

⁴ Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1993. – Б. 26.

⁵ Ҳувайдо. Кўнгил дарди. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Суйима Ғаниева. – Т.: «MERIYUS», 2009. – Б. 39.

⁶ Ҳувайдо. Девон. Роҳати дил. – Т.: Ўздавадабийнашр, 1961. – Б. 14.

*Таралмиш жисмига жондек тамоми устухонимга*¹.

Хувайдонинг «Роҳат дил» достони диний-ахлоқий ва дидактик мазмундаги асар бўлиб, у «Ўзбек адабиётининг энг ажойиб анъаналарини ўзида мужассамлаштирган бебаҳо асарлиги билан алоҳида аҳамият касб этади». Суйима Ғаниева томонидан «Роҳати дил» достони аввал қисқартирилган ҳолда (1962), кейин тўлиқ ҳолда (2009) нашрга тайёрлаган. Хувайдо ҳаёти ва ижоди махсус тадқиқ этилган илмий ишларда Суйима Ғаниеванинг бу соҳадаги хизматлари алоҳида таъкидланади.

Олима илмий қарашларига хос **учинчи мезон** – бирор ижодкор ҳаёти ёки ижодини йиллар давомида турли манбалар асосида батафсил ёритиш жараёни **тизимлилик** билан олиб боришдир.

«Адабиёт тарихи» китоби миллатимиз тарихини акс эттирадиган муҳим ҳужжатдир. Шунинг учун ҳам бу жараён олимдан жуда катта масъулият ва мажбурият талаб этади. С. Ғаниева «Ўзбек адабиёти тарихи» китоби учун тайёрлаган Навоий асарларининг деярли ҳаммаси ҳақида олдиндан илмий қарашларини баён этиб борган. «Классиклар асарларини вақти-вақти билан системали нашр этиб туришни одат ҳолига киритиш ҳар томонлама фойдали»² бўлганидан Суйима Ғаниева тадқиқлари натижаси «Ўзбек адабиёти тарихи»да акс эттиришни тизимлилик мезони деб билади.

Суйима Ғаниева бу китобга Гадоий, Ҳусайн Бойқаро ва Навоий асарларни нашрга тайёрлаган. Алишер Навоийнинг прозаик ва илмий-прозаик асарларидан «Назм ул-жавоҳир», «Лисон ут-тайр», Маҳбуб ул-қулуб», «Мажолис ун-нафоис», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Маҳмуд», «Вақфия», «Муншаот», «Муҳокамат ул-луғатайн»ларни олдинги нашрлар ва ўзининг илмий тадқиқотларига таяниб китобга маълумотларни киритган. Суйима Ғаниеванинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китобидаги иштироки ўзининг тузилиши, қамраб олган материаллари, уларни жойлаштириш ва баҳоланиши нуқтаи назаридан илмийлик ва ҳолисликка асосланганлиги билан қимматлидир. С. Ғаниеванинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китобидаги иштирокини белгилашда танлаган мавзулари билан боғлиқ тадқиқотлари, илмий ёки илмий-оммабоп мақолалари, маърузалари муҳим ҳисобланади. Суйима Ғаниеванинг бу нашрдаги иштирокини бевосита эмас, балки билвосита яъни тааллуқли тарзда иштирок этган деб белгилаш тўғри бўлади. Суйима Ғаниеванинг «Ўзбек адабиёти тарихи» нашридаги тўплаган тажрибаси 20 жилдлик Алишер Навоий мукамал асарлари тўплами нашрида ўз самарасини кўрсатди. Шу билан бирга Эшқобил Шукуров айтганидек, «олима илмий ютуқларининг асосий сабаби мунтазамлилик бўлган».

Суйима Ғаниева илмий қарашларидаги кейинги мезон бу – **лаконик** яъни **қисқа, ихчам сўздан** фойдаланиб, кенг фикрни ифода этишга эришишдир. Суйима Ғаниевада Навоий мезони ихчамликка интилиш ўзига хос тарзда давом эттирилганлиги кўзга ташланади. Олима бу мезони асосида халқ мақоллари, шиорлар, ҳикматли сўзлар, шеърлардан фикрини мухтасар беришда кўп фойдаланади. Бунга мисол қилиб Суйима Ғаниеванинг мақолалари номланишидан бошлаб кўриб ўтишимиз мумкин. Жумладан, олима адабиётда, хусусан, Алишер Навоий ижодида Ватан мавзусининг ёритилиши ҳақида сўз юритар экан, «Алишер Навоий ва Шарқ адабиёти» (2011) тўпламида эълон қилган мақоласини шоирнинг «Садди Искандарий» достонидаги бир мисраси билан «Ватан таркини бир нафас айлама» деб номлайдики, бу мақола матни мазмунини ярмига тенг бўлади. Достонда эса ушбу мисра шундай давом этади:

*Кўриб умр тарихи мубҳамлигин,
Ғанимат бил асҳоб ҳамдамлигин.*

¹ Хувайдо. Кўнгил дарди. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Суйима Ғаниева. – Т.: «MERIYUS», 2009. – Б. 42.

² Ҳайитметов А. Матншунослик муаммолари // Шарқ юлдузи, 1982. – № 3. – Б. 171.

*Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи гурбат ҳавас айлама.*

Ёки олиманинг устозлар хотирасига бағишланган мақолалари номланиши улғу шоирнинг энг сара мисраларидан олинган. Масалан: А.Иброҳимов хотирасига бағишланган мақола «Сабрдин ўзга чора ва таҳаммулдин ўзга тадбир йўқ» «Ҳайрат ул-аброр»дан, В.Абдуллаев хотирасига бағишланган мақола «Кўнгил уйин илм этибон бир жаҳон» мисраси «Ҳайрат ул-аброр»дан шундай ўринли танланки, бу мезон олима китоб, рисолаларида ҳам давом эттирилган.

Олимага хос бўлган кейинги илмий мезон – бу **янгиликка интилиш ва мутассил изланувчанликдир**. Суйима Ғаниеванинг тадқиқотларида келтириладиган кўпдан кўп янги манбалар фақатгина фикрни тасдиқлаш, ҳамфикрни кўрсатиш учунгина эмас, балки яна бир муҳим вазифани: кейинги илмий ишларга тўртки, илмий янгиликларга манба вазифани ҳам бажаради. Бундай мезонлар олима илмий қарашлари ва шахсиятни тўла намоён этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. – Т.: Янги аср авлоди, 2011.
2. Қуронов Д. Талқин имкониятлари. – Т.: Turon zamin ziyo, 2015.
3. Ғаниева С. Навоий насри нафосати. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2000.
4. Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърят. – Т.: «Ғафур Ғулом» нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.

ШОИРНИНГ ШОҲБАЙТИ ВА УНИНГ ФРАНЦУЗЧА ТАРЖИМАСИ ҲАҚИДА

Нуриддинова Наргиза Нарматовна,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети ўқитувчиси; Ўзбекистон.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий боғини безаб турган обидалар орасида бир маҳобатли ҳайкал ажралиб туради. Ўзбек адабий тили ва адабиётининг асосчиси, буюк мутафаккир Алишер Навоий шарафига қўйилган ҳайкал устида гўзал бир гумбаз қад кўтарган, унда сўз мулкининг султониға тегишли бир байт зарҳал ҳарфларда битиб қўйилган:

***Олам аҳли, билингизким иш эмас душманлик,
Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиг иш.***

Айни шу мисралар рус, инглиз ва араб тилларида ҳам такрорланган. Мен бир тилшунос сифатида нега айнан шу мисралар ёзилгани ҳамда уларнинг таржимлари билан қизиқдим. Бу ҳақда турли фикрларни эшитишга тўғри келди. Назаримизда, тилшунос олим Равшан Жомоновнинг бу ҳақидаги фикри ўринли кўринади: «Алишер Навоий томонидан битилган шоҳбайтда олам аҳлини бирор-бир синф ёки табақага ажратиш йўқ, диний ёки миллий чегараланиш мавжуд эмас, Навоий наздида, инсон – олам сарвари сифатида яхлит бир тушунча. Шу сабабли ҳам инсонлар бир-бири билан дўсту биродар бўлиб умр кечирмоғи шарт. Аксинча, душманлик қилиш одамзот учун мақбул иш

эмаслиги бот-бот такрорланмокда. Инсонларнинг ахил, тотув, иноқ яшаши лозимлиги Яратган Эгам томонидан буюрилгани уқтирилмокда» [1, 12].

Гумбаздаги ёзувлар, аниқроғи, мазкур шоҳбайтнинг рус ва инглиз тилларидаги таржималари киши эътиборини ўзига тортади. Тўғри, русча таржима анча содда кўринса-да, лекин ҳазрат Навоийнинг асл мақсади, дунё аҳлига насиҳати жуда тўғри акс эттирилган:

***Поймите люди всей земли: вражда – плохое дело
Живите в дружбе меж собой, нет лучшего удела.***

Айни шундай фикрни инглизча матн ҳақида ҳам билдириш мумкин. Ўйлайманки, рус ва инглиз тилларидаги таржималар маҳоратли таржимонлар томонидан амалга оширилиб, мутахассис олимлар кўригидан ўтказилган. Шу сабабли ҳам ҳар куни кўплаб юртдошларимиз, пойтахтимиз меҳмонлари ва хорижлик сайёҳлар мазкур мисраларни ўқиб, ўзлари учун маънавий озуқа, руҳий мадад оладилар, ҳазрат Навоийга таъзим қилиб, буюк ватандошимиз орқали ўзбек халқига ҳурмат-эҳтиром кўрсатишади.

Француз тили дунёдаги энг етакчи тилларидан бўлиб, у БМТ минбарида иш олиб бориладиган асосий тиллардан бири ҳисобланади. Шу маънода олганда Навоийнинг ушбу шоҳбайти албатта француз тилида ҳам жаранглаши лозим, деб ҳисоблайман. Мана шундай эзгу ниятда қуйидаги матн юзага келди:

***Sacher bien cela les gens de toute la terre: hostilité – c'est un péché,
Viver en bon accord – c'est un bienfait.***

Эҳтимол, мазкур матн ўта жўн, ниҳоятда содда бўлиши, аслиятга айнан муқобил бўлмаслиги мумкин. Лекин мен имкон қадар Навоий бобомиз руҳиятини англашга, биз авлодларга айтмоқчи бўлган фикрини ўқиб олишга ҳаракат қилдим.

Назаримизда, биз Алишер Навоийга тегишли ҳар бир жумлани, шоҳбайтларнинг маъно-мазмунини тўлиқ англаб олишимиз, сўнгра уларни ёш авлод калбига сингдириб бормоғимиз зарур. Айниқса, ҳазрат Навоийнинг шоҳбайтларини хорижий тилларда ҳам тарғиб ва ташвиқ қилиш пайти аллақачон етилган. Хусусан, хорижий тиллар бўйича тайёрланаётган мутахассислар Навоий шоҳбайтларини, ҳикматли сўзларини чуқур англаб етиши ҳамда ўз фаолиятида қўллаши муҳим аҳамият касб этади. Бу орқали она тилимиз, ўзбек адабиёти ва маданиятининг нодир дурдоналари дунё халқлари томонидан тезроқ ўзлаштирилади, ўзбекнинг доврўғи олам узра янада кенгроқ ёйилади.

Фойдаланилган адабиёт

1. Жомонов Р. Сўз ва масъулият. Тошкент: Нишон-ношир, 2010.

**СУЛТОН ҲУСАЙН БОЙҚАРО ВА АЛИШЕР НАВОИЙ ҲУЗУРИДАГИ
МУШОИРА КЕЧАЛАРИ
(АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «МАЖОЛИС УН-НАФОИС» АСАРИ
МАЪЛУМОТЛАРИ АСОСИДА)**

Қораев Шерхон Пўлатхонович,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек ва адабиёти университети мустақил
тадқиқотчиси; Ўзбекистон.*

Маълумки, ўтмиш адабий жараёнида мушоиралар муҳим ўрин тутган. Адабий жараён кўпроқ мушоира, яъни шеър мажлиси, шоирлар анжумани шаклида кечган. Мушоираларда шоирлар ўз асарларини тақдим этиш, улар ҳақидаги ўзгалар фикрини билиш, шунингдек, бошқа шоирлар билан ижодий фикр алмашиш, ҳамкорлик қилиш имконига эга бўлганлар. Бундан ташқари мушоиралар шоирлар номини дунёга танитиш майдони ҳам бўлган. Шунингдек, мумтоз адабиётимиздаги бир қатор жанрлар, айрим шеър санъатларининг юзага келиши бевосита мушоиралар билан боғланади: уларнинг бир қисми мушоира иштирокчиларининг бир –бирларига жавоб айтиши (тазмин, тахмис), бошқа бир қисми шеърый мусобақа (муаммо, чистон, бадиҳа) руҳи билан боғлиқ ҳолда вужудга келган. Мушоиралар дастлаб санъат ва адабиётга меҳр қўйган подшо саройларида, ижод аҳлига ҳомийлик қилган бадавлат кишилар хонадонларида ўтказилган. Хусусан, Ҳусайн Бойқаро ва Навоий ҳузурида ўтказиб турилган мушоиралар давр адабиёти тараққиётининг муҳим омилларидан бири бўлган.¹

Ана шундай форсий ва туркий тиллардаги мушоиралар Султон Ҳусайн ҳузурида доимий ўтказилган. Зуллисонайн шоир Алишер Навоийдан ташқари Абдурахмон Жомий ва юзлаб шоирлар назм ва наво кечаларининг доимий қатнашчиларидан эканини Ҳусайн Бойқаро «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» да қайд этган: «...*Ҳақ субҳонаҳу ва таоло бу ожиз бандаси (мен(Ҳусайн Бойқаро)нинг (шоҳлигим) салтанати замонида бир неча киши (Жомий, Навоий ва бошқалар) дунёга келибди ва бу фақир мажлисида улар иштирок этиб, уни шарафли қиладилар*». Султон Ҳусайн Бойқаро ибораси билан айтганда, мажлисларда биринчидан пешқадам ижодкор Жомийнинг «*газаллари оламга гавго солувчи байтлари латиф ва ҳаяжон уйғотувчидир*». Иккинчидан, мажлис қатнашчиларининг яна бир тоифаси, яъни адабий йиғинларда «назм аҳли –шоирлардан ширинсуханлик осмонининг порлоқ юлдузи – сухайл бўлгудек кишилар»дир. Бундай кишиларнинг сонини Ҳусайн Бойқаро Ҳирот ва унинг туманларида истиқомат қилувчи «*эхтимол мингга яқин киши*» эканлигини қайд этган: «*Бу тилга олинганлар ва васфи ёзилганлар(шоирлар) форсий шеър мажлисида базм тузганлар ва форсча ёзишга майл қилганлар*». Аммо Навоий бундай анжуманларга туркий тил нафаси ва жозибаси билан кириб келди ва давранинг тўрини эгаллади. Хондамир «Мақорим ул – ахлоқ» асарида Алишер Навоийни Султон Ҳусайн Бойқаронинг *фазилят ва камолот йиғинлари (мажлислари) тўрида ўтирувчи шахс*, деб тилга олган.

Нақл қилишларича, кунлардан бир куни Султон Ҳусайн Бойқаро мушоираларида қатнашиб юрган шоир Мавлоно Қобулий бир туркий ғазал ёзиб, «кўриб беринг» деб, Навоийнинг қўлига тутқазади:

Наъл кестим дарди афзун бўлдию кам бўлмади,

Доғи қўйдим сўзи кам бўлгай дебон, ҳам бўлмади.

Навоий кўнглига ўтирмаган бу байтни ўзи қайтадан ёзиб беради:

Сарв мойил бўлдим, ўпгай оёғинг туфроғин,

¹ Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. – Т.: «Академнашр». 2013. 197-б.

Ёкса ҳар соат сабо таҳрикидин ҳам бўлмади.

Шоир Қобулий бу шеърни адабий мажлис ходимларидан бири оркали мушоира кечасига киритиб юборади. Мушоирада шеър ўқилганда, Султон Ҳусайн Бойқаро ғазалдаги иккинчи байт Навоий қаламига мансуб эканлиги пайкайди ва бу ҳақда шоирлар султониға айтади. Мушоирага Қобулийни ҳам чақириб келишади ва у ўқиган бу шеърға таҳсинлар ўқишади. Бироқ, мажлис тарқалгач Алишер Навоий ҳақиқатан ҳам Қобулий шеърини тузатиб берганиға иқдор бўлади. Навоий услубини чуқур билган Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида «Мажолис ун-нафоис»да шундай ёзилган: *«Субҳонллоҳ! Офарин ул сонёғаким, бир соҳиб давлатқа мунча ҳусни хулқ ва камоли фазл ва баланд идрок ва табъ ва зеҳни пок каромат қилибдурки, бу афсоналарни ясаб, бировға боғласалар, эшитган киши инона олмағай, балки жаълийдур деб, айтқучининг такаллумиға қулоқ солмағай.*

Бу Султони Соҳибқироннинг эрамойин суҳбатларида ва фирдавстазийин хилватларида бу навъ гариб латойиф ва ажиб заройиф ҳар лаҳза мутаоқиб ва мутаовитир ва ҳар лаҳза мутаозид ва мутақосир зоҳир бўлур, то сипеҳр шабистонининг шамъи заррин лагани бадри мунир бўлғай ва афлок шахристонининг машъали анжумани меҳри оламгир ўлғай, бу адолат авжининг тўлин ойиға камлик юзланмасун ва бу салтанат буржининг хуришди оламорийи камол даражасидин айланмасун!¹

Юқорида зикр этганимиздек, Ҳусайн Бойқаро атрофидаги Навоий бошлиқ шоирларни мунтазам мушоираға чорлаган: *«Ҳажр шомии суубатида (айрилиқ кечасининг қийноқлари ҳақида) ва ўзин анжум ва афлок(юлдузлар ва осмон) билан машгул кайфиятда бу ғазал (Султон Ҳусайн қаламиға мансуб) боштин-аёқ ҳўб ва пурошуб (серҳаяжон) воқеъ бўлубтур ва матлаи бу дурурким:*

***Ҳажр шомии ой чиқиб, мен йиғлар эрдим дард ила,
Сайрлар қилдим, сени истаб маҳи шабгард ила.***²

Ҳусайн Бойқаро бошқа шоирларни мажлисда шу шеърға эргашиб, худди шу мавзуда ҳозирнинг ўзидаёқ шеър айтишға, татаббуъ қилишға даъват этган. Баъзи шоирлар татаббуни эплай олмадилар. Айрим шоирлар эса бундай шеърға тенг келадиган ғазал айтиш қўлларидан келмаслигини тан олишган. *«Ул жумладан бу фақир эрдиким»,* деб ёзади камтарлик билан «Мажолис ун-нафоис»да Навоий.

Шеърят йиғинлари қизгин баҳс-мунозаралар билан давом этган. Ҳусайн Бойқаро адабий йиғинлардан бирида яна назм аҳлини шеър айтишға чақирган: *«Бу гариб ҳаёлдурким, (мажлисда) Султон Соҳибқирон(Ҳусайн Бойқаро)нинг хотирлариға келибдур ва назм аҳли(шоирлар)ға зоҳир қилиб эрдиларким айтсунлар, барча айтдилар, аммо ҳеч қайси ул ҳазратча айта олмадилар. Ул бу матлаъдур:*

***Ҳажринг ўти жисми зорим қилди қул, эй ёр, бил,
Гар бино қилсанг мазорим тарҳин ул қул бирла қил.***³

Ҳусайн Бойқаро ҳузуридаги яна бир шеърят кечасида Навоий Хусрав Дехлавийнинг ҳиндча шеъри ҳақида сўзға очади. Лутфий таърифлаган мазкур шеърда баҳорнинг ёгин-сочинли кунларидан бирида маҳбуб балчиқда тойиб йиқилаётган чоғида ёмғирни тутиб туриб кетгани тасвирланган. Бу ғазал нафақат Алишер Навоийға маъқул

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ. 2012. 447-б.

² Алишер Навоий. Асарлар. Ўн иккинчи том. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги БАН. 1966.201-б.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ. 2012. 446-447-б.

келди, балки мазкур шеърӣй йиғиндаги барча шоирлар ҳам Хусрав Дехлавийнинг заковатига таҳсин ўқишади. Бироқ шоирлардан фарқли ўлароқ, Ҳусайн Бойқаро бу ғазалга ўз эътирозини билдирди, керак бўлса шеърнинг бошқача вариантини тўкиб, тавсия этди: *Ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро) бу эътирозни нақл қилғоч, фақир(Навоий) билдимким, мен ва ҳар киши ҳамким, бу маънини эшитиб, таҳсин қилибдурбиз – барча ғалат қилгон эрмишибиз. Қулоқ тутуб ўз нуқси табъимга муътариф бўлдим. Андин сўнг ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро) дедиларки, бу байт андоқ воқеъ бўлубтурки, эътироз маҳалли йўқтурким:*

***Заъфдин кулбамда қупмоқ истасам айлар мадад,
Анкабуте ришта осқон бўлса ҳар деворга».¹***

Ана шундай мушоиралардан яна бири «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да қайд этилган. Маълум бўлишича, Навоийнинг қуйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазали эл орасида машҳур бўлган ҳамда Ҳусайн Бойқаронинг мушоираларида ўқилган:

***Очмагай эрдинг жамоли олам оро кошки,
Солмагай эрдинг бори оламга гавго кошки».²***

Мазкур шеърга Султон Ҳусайн Бойқарога бағишлаб Жомий назира ёзганлиги ҳақида Навоий «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да шундай деган: *«Шую ва шухрати ул ерга еттиким, ҳазрати Махдум(Жомий)га дағи масму бўлиб, аларга ҳам дағдага улким, ба баҳр ва қофия ва радифда шеър дегайлар, бу доия пайдо бўлиб, чун туркча алфоз била назмга илтифот қилмас эрдилар, бир форсий ғазал айттиларким, матлаи будур:*

***Дидаме дидори он дилдори раъно, кошкӣ,
Дида равшан кардаме аз хоки он по, кошкӣ».³***

(Таржимаси: *У гўзал дилдор дийдорини кўрсам кошки эди, Кўзимни унинг оёғи тупроғидан равшан қилсам кошки эди).*

Ушбу ғазални Жомий Ҳусайн Бойқаро ҳузурига яъни олий мажлисга юборади. Бу шеър ҳаммага мақбул тушади. Подшоҳ Навоийга Жомий ғазалига мусаддас боғлашни буюради. Ҳусайн Бойқаро ушбу мусаддасни эшитгач, шоирга таҳсинлар ўқийди ҳамда шеърни Жомийга юборади.

***Кардаме дар хоки қўи дўст маъво, кошкӣ,
Судаме рухсори худ бар хоки он по, кошкӣ,
Омади берун зи қўи он сарви боло, кошкӣ,
Бурқаъ афканди зи рўи оламоро, кошкӣ,
Дидаме дидори он дилдори раъно, кошкӣ,
Дида равшан кардаме аз хоки он по, кошкӣ».⁴***

(Таржимаси: *Дўст қўйини ватан қилсам кошки эди, Унинг оёғи тупроғига юз суртсам кошки эди, У баланд сарв ўз кўчасидан чиқса кошки эди, Олам безағи (бўлган) юзидан парда кўтарса кошки эди, У гўзал дилдор дийдорини кўрсам кошки эди, Кўзимни унинг оёғи тупроғидан равшан қилсам кошки эди).*

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ. 2012. 446-б.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Бешинчи жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ. 2012. 786-б.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Бешинчи жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ. 2012. 786-б.

⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Бешинчи жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ. 2012. 787-б.

Мазкур мушоира ҳақида адабиётшунос Нажмиддин Комилов шундай ёзган: «*Шу тариқа, ушбу адабий ҳодиса бир томондан, Навоий ижодий салоҳиятининг бемисл қудрати, унинг асарлари қадру қимматини, Навоий билан Жомий орасидаги зехну заковат, адабий маслак ва қалб яқинлигини ифодаласа, иккинчи тарафдан, бу икки буюк адибнинг давр подиоси, «шоҳу дарवेशлик»ни ўзида мужассам этган нозиктабъ шоир Ҳусайн Бойқарога муносабатини ҳам белгилаб турибди ёки бошқача айтсак, Ҳусайн Бойқаронинг адабий ҳаётга фаол иштироки, Навоий ва Жомийга бўлган чуқур ҳурмати, уларнинг истеъдоди меваларини кўпайтириши сари қилган ҳаракатлари намунасини кўрамыз. Бу уч буюк зот XV аср Ҳирот адабий муҳитининг марказида турганлар ва улар сиймосида адабиёт ва халқ, маънавият ва давлат бирлашган эди*».¹

Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ҳам шеърхонликларда кўплаб шеърлар ёддан ўқиган, нодир фикр-мулоҳазалар билдирган. Бундай қобилият Алишер Навоий унга бобоси Амир Темурдан ўтганлиги ҳақида шундай ёзган: «*То олам аҳли билгайларким, Султон Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро)гаким, мажлисда пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дар маҳал воқеъ бўлур - даги маврусий(мерос)дурким, нисбатан ул жадди бузургвор (Темур)га тузотур*».² Албатта Темурнинг таъсири нафақат Ҳусайн Бойқарога, балки бошқа темурий шахзодаларда намоён бўлганлигини биргина «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида шеър айтган 22 нафар темурий шахзода мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

ALISHER NAVOIYNING «BADOYE' UL-BIDOYA» DEVONIDAGI QIT'ALAR XUSUSIDA

Rustamova Dilnoza Ahmad qizi,

Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi; O'zbekiston.

Turkiy lirikada kichik janrlar Navoiy ijodi sarmahsulligi bilan boyigan. «Badoye' ul-bidoya» shoirning o'zi tomonidan tuzilgan birinchi devon bo'lishi bilan birga, janrlar nuqtayi nazaridan o'z davrida tartib berilgan devonlar ichida eng mukammali ham. Unda peshqadam g'azaldan so'ng mustazod, muxammas, musaddas, tarjeband, kichik janrlardan qit'a, ruboiy, lug'z, muammo, tuyuq, fard o'rin olgan. Devondagi she'rlarning soni turli nusxalarda turlicha kelgan. U 1469-yildan keyin tuzilgan deb qaralsa-da, bizga ma'lum Parij, London, Boku, Tehron, Istanbul va Toshkentda saqlanuvchi qo'lyozmalar 1480-1486 yillarda ko'chirilgan.

Navoiyning «she'riy kundalik daftari» deb ta'riflangan qit'a «Badoye' ul-bidoya»ning g'azal va ruboiydan keyin eng ko'p qo'llangan she'r shakli hisoblanadi. Navoiyshunos A.Hayitmetovning fikricha, «o'zbek adabiyoti tarixida she'rning bu qadimiy turidan hech kim Navoiychalik ko'p, Navoiychalik o'rinli va samarali foydalana olgan emas»³. Devon qo'lyozmalarini qiyosiy tekshirib, janrlar soni haqida ma'lumot bergan A.Erkinov London nusxasida 41 ta, Texronda 50 ta, Bokudagi nusxada 41 ta, Toshkent nusxasida 41 ta qit'a borligini, ammo Parij nusxasida bu janr o'rin olmaganligini yozadi⁴. Adabiyotshunos

¹ Навоий ғазалиёти талқинлари. (Нашрга тайёрловчи Н.Жумахўжа). Т: «Ўзбекистон» НМИУ-2018.300-б.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.411-б.

³ A.Hayitmetov. Navoiy lirikasi. – Toshkent: O'zbekiston: 2015. 62-bet.

⁴ A.Erkinov. *Badoye'-ul-bidoya'ning Navoiy davrida ko'chirilgan va yangi aniqlangan sanali beshinchi qo'lyozmasi*. Alisher Navoiy va XXI asr' mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. Turon-Iqbol, Toshkent, 2018. 51-57 betlar.

O.Jo‘raboyev esa devonning Ali Ibn Nur tomonidan ko‘chirilgan Toshkent nusxasida 49 ta qit‘a mavjudligini keltiradi¹. Olima D.Salohiy janrlarni sanar ekan, Alisher Navoiy mukammal asarlari 20 jildlikdan o‘rin olgan «Badoye’ ul-bidoya» nashriga tayanib, qit‘alar sonini 46 ta deb ko‘rsatadi². Ammo, aslida, ushbu nashrda 45 ta qit‘a bo‘lib, texnik xatolik sabab 46 raqami bilan tugallangan. Albatta, Navoiy ijodiy salohiyatini qit‘alarning soni belgilab bermaydi. Uning asosiy xususiyati an‘anaviy mazmun va shakl bilan birga, hayot bilan, shoirning turmushi bilan bog‘liqligidir.

Qit‘aning paydo bo‘lish tarixini o‘rgangan adabiyotshunos Y.E.Bertelsning yozishicha, arab adabiyoti nazariyachilari asarlarida bu forma qit‘a deb emas, balki hikma deb yuritilgan³. Uning bunday nomlanishidan kelib chiqib va Navoiy qit‘alari mavzulariga e‘tibor qaratib, ularni hikmat vazifasini bajargan, deyishimiz mumkin.

Ikkinchi devon – «Navodir un-nihoya»dan so‘ng tuzilgan «Xazoyin ul-maoniy»da 204 ta qit‘a mavjud (aslida 210 ta, ammo ularning 6 tasi masnaviy)⁴. Uning dastlabki devoni «G‘aroyib us-sig‘ar»ning Hamid Sulaymon tomonidan tuzilgan ilmiy tanqidiy matni, avvalgi nashri hamda Sankt-Peterburg, Dushanba, Istanbul, Parij qo‘lyozmalari nusxalariga muqoyasa qilib tayyorlangan nashrda 50 ta qit‘a keltirilgan. Shularning 39 tasi «Badoye’ ul-bidoyada»dan takrorlangan. Ammo aynan takror emas. Keyingi devondagi qit‘alarga g‘azallardagi singari sarlavhalar qo‘yilgan.

Qit‘aga maxsus sarlavha qo‘yish hodisasi faqat fors-tojik shoirlaridan Anvari va turkiy shoirlardan Alisher Navoiy devonidagina uchraydi⁵. Sarlavhalar muallifning o‘ziga tegishli ekanligi adabiyotshunoslar o‘rtasida turli bahslarga sabab bo‘lgan bo‘lsa-da, ularni Navoiyning o‘zi kiritganida haqiqat ko‘proq ko‘rinadi. Zero, sarlavhalarda shoir uslubi, o‘zaro mustaqillikka intilish yaqqol seziladi. Shuni ham ta’kidlash lozimki, qit‘a sarlavhalari she’rdagi mazmunga fikrni qaratishga, uning yuzaga kelish sababini ko‘rsatishga, ko‘rsatilayotgan mavzuga muallif munosabatini bildirishga, o‘z-o‘zini kamsitish orqali odamzodga oyna tutishga xizmat qilgan.

«G‘aroyib us-sig‘ar»dagi qit‘alarning «Badoye’ ul-bidoya»dagidan yana bir farqi shoir tomonidan kiritilgan tuzatish va matndagi o‘zgarishlardir. «Vajhi maosh uchun ...» deb boshlanuvchi qit‘a 8 baytdan iborat bo‘lib, «Xazoyin ul-maoniy»ga 9 bayt sifatida kiritilgan.

*Desang xalos o‘lay borisidin Navoiydek,
Behudlug‘u may ichmagu devonaliq kerak.*

misralari shoirning hayotiy xulosasini berishga xizmat qilgan. Yoki «Shohi sipehrqadr Abobakr, ul shahe...» uch baytli qit‘asiga yana ikki bayt qo‘shilgan:

*Hukm etti bir qulig‘aki taslim aylasun,
Go‘yo vusuli ul kishi ollinda shoq erur.*

*Yerdin desa, qazib chiqargay, yer erur qatiq,
Ko‘k konidin desaki, olay ko‘k yiroq erur⁶.*

Navoiy ijodiy laboratoriyasini o‘rganish jarayonida uning devonga kirgan she’rlari ustida ham qayta ishlaganligini sezamiz. Bu esa jodkor dunyoqarashining evolutsiyasini kuzatishga yordam beradi.

«Badoye’ ul-bidoya»da:

Xiromon suvda soyir bo‘lmoqu, uchmoq havo uzra,

¹ O.Jo‘raboyev. Alisher Navoiyning «Badoye’ ul-bidoya» devoni Toshkent nusxasi kitobat san’ati namunasi sifatida. Uluslararası beşeri bilimler ve sanat dergisi. International journal of Humanities and Art. 2020. 1(1):13/27. 24-bet.

² D.Salohiy. Badoye’ ul-bidoya malohati. – Toshkent: Fan, 2004.29-bet.

³ R.Orzibekov. Lirikada kichik janrlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. 1976. 16-bet.

⁴ Y.Is’hoqov.Navoiy poetikasi. –Toshkent: Fan,1983. 68-bet.

⁵ Y.Is’hoqov.Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan, 1983. 69-bet.

⁶ Alisher Navoiy. G‘aroyib us-sig‘ar. Yigirma jildlik. 3-jild. Toshkent: Fan, 1988. 527-bet.

Ajab ermas, qachonkim rostavliq qilsa ozoda¹.

«G‘aroyib us-sig‘ar»da:

Xiromon suvda soyir bo‘lmoqu, uchmoq havo uzra,

Ajab ermas, qachonkim rostavliq qilsa zoda².

Qachonki kishi to‘g‘rilik qilsa, ajab emaski, bu pokizalik uni suvda noz bilan sayr etishgayu, samo uzra uchishiga sabab bo‘ladi, deyilmoqda birinchi baytda. «Ozoda» so‘zining «zoda»ga o‘zgarishi esa ma’noga jiddiy ta’sir o‘tkazgan. «Zoda»ning ma’nosi «farzand» dir.³ «Ozoda» esa farzand ma’nosida kelmaydi. Demakki, farzand to‘g‘rilik yo‘lida bo‘lsa, suvda sayr etishi va havo uzra parvoz qilishi ajablanarli hol bo‘lmay qoladi.

Yana:

Yetar lola butgan qiyoy qullasi,

Murod o‘lsa gulgun hashmat sanga⁴.

«G‘aroyib us-sig‘ar»da:

Yetar lola butgan qoya qullasi,

Murod o‘lsa gulgun hashmat sanga⁵.

Bu baytda esa «qiyoy» so‘zi ma’nodoshi bo‘lgan «qoya»ga o‘zgargan. Natijada misra ma’nosi oydinlashgan. Muroding gulgun hashamat (obro‘-e’tibor) bo‘lsa, lolalarga to‘la tik qoya senga yetarlidir, deyiladi misrada.

Qit’alardagi o‘zgarishlar faqat so‘z bilan bo‘lmay, ayrim mulohazali va munozarali tuzatishlar ham mavjud.

«Badoye’ ul-bidoya»da:

Chopsa shatranj xonasi xatidin,

Sekremaklik alarg‘a behad shoq.

Biri rangi qarodurur, biri bo‘z,

Qaro yerdur dog‘iyu bo‘z tuproq⁶.

«G‘aroyib us-sig‘ar»da:

Chopsa shatranj xonasi xatidin,

Biri rangi qarodurur, biri bo‘z,

Sekremaklik alarg‘a behad shoq.

Qaro yerdur dog‘iyu bo‘z tuproq⁷.

Yuqoridagi qit’ada misralar o‘zaro almashtirilgan. Ammo bu bilan janr talabi buzilgan. Qit’aning qofiyalanishi: b-a, v-a, g-a... shaklida bo‘lishi lozim. Bunda esa oxirgi bayt a-a tarzida qofiyalanmoqda. Ehtimol, bu nashrga tayyorlanish jarayonidagi xatolikdir. Qit’aning umumiy mazmunida aytilishicha, qahramonning ikki oti bo‘lsa-da, sipohiylikka yayov borishga majbur. Chunki bu ikki ot ham shatranj otlariga o‘xshab, o‘z joyidan qo‘zg‘ala olmaydi. Agar chopgudek bo‘lsa, shaxmat donalari o‘z xonasini tark etolmaganidek, ular ham sarkashlik qilib o‘z yeridan siljishi mushkul. Oxirgi baytda otlarning biri qora, biri bo‘z rangida ekanligini, bu esa qora yer va bo‘z tuproqqa o‘xshashi nazarda tutiladi. «Xazoyin ul-maoniy»dagi misralar almashuvi esa ma’no to‘kisligiga putur yetkazib qo‘ygan.

Navoiy «Badoye’ ul-bidoya»da qit’alarning joylashuviga ham e’tibor qaratgan. Dastlab, hamd, na’t she’rlari, so‘ng esa hayotiy mavzularga murojaat qilingan qit’alar joylashtirilgan,

¹ Alisher Navoiy. Badoye’ ul-bidoya. Yigirma jildlik.1-jild. Toshkent: Fan, 1987. 632-bet.

² Alisher Navoiy. G‘aroyib us-sig‘ar. Yigirma jildlik. 3-jild. Toshkent: Fan, 1988. 532-bet

³ Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 1-jild. 642-bet.

⁴ Alisher Navoiy. Badoye’ ul-bidoya. Yigirma jildlik.1-jild. Toshkent: Fan, 1987. 629-bet.

⁵ Alisher Navoiy. G‘aroyib us-sig‘ar. Yigirma jildlik. 3-jild. Toshkent: Fan, 1988. 528-bet

⁶ Alisher Navoiy. Badoye’ ul-bidoya. Yigirma jildlik.1-jild. Toshkent: Fan, 1987. 638-bet.

⁷ Alisher Navoiy. G‘aroyib us-sig‘ar. Yigirma jildlik. 3-jild. Toshkent: Fan, 1988. 541-bet.

ammo «Biravning harfi ko'prak shah qoshinda...», «Chu ko'rdikim, safol ichinda solib», «Falon boykim, qo'yi besh mingdan oshmish», «Sohibi a'zam Nizomul-mulk...», «Sadr kotib yo'q mening she'rimki...» deb boshlanuvchi qit'alari «G'aroyib us-sig'ar» yoki «Xazoyin ul-maoniy»ning boshqa devonlariga kiritilmagan.

«Badoye' ul-bidoya»dagi qit'alar Navoiyning o'zi tuzgan devonning namunasi sifatida qadrli bo'lsa, uning badiiy kuchi, hikmat maqomidagi zalvori, shoirning kundaligi sifatida ma'lumot berishi bilan ahamiyatlidir.

СУЛАЙМОН БОҚИРҒОНИЙ ИЖОДИНИ ЎРГАНИШДА НАВОЙ ТАЗКИРАСИНИНГ ЎРНИ

Аскарова Камола Саидикрамова,

Тошкент давлат шарқишунослик университети тадқиқотчиси; Ўзбекистон.

Маълумки, Хожа Аҳмад Яссавийдан кейин туркий шеърятда янги йўналиш – услуб пайдо бўлди. Яссавий издошлари унинг каби ҳикматнавислик анъанасини давом эттирдилар. Бу анъана тасаввуфий йўналишда бўлиб, бу ишнинг бошида турган ва унинг дастлабки ташаббускорларидан бири - Сулаймон Боқирғонийдир. Таъкидлаш лозимки, Хоразм қадимдан фан, маданият, адабиёт ва ижтимоий тараққиёт марказларидан бири бўлган. Сулаймон Боқирғоний ҳам шу буюк ўлка фарзанди. Яссавия адабий мактабининг энг машхур намоёниси бўлган буюк ватандошимиз тариқатда ҳам, шеърятда ҳам туркий тасаввуф шеъриятининг жаҳонга машхур вакили Хожа Аҳмад Яссавийнинг истеъдодли шогирдидир. У Яссавийнинг учинчи халифаси бўлган. Боқирғонийнинг дин ва тасаввуф, ишқ ва ахлоқдан сабоқ берувчи ҳикматлари Туркистон халқлари орасида кенг тарқалиб, севиб ўқилган.¹ Боқирғоний Аҳмад Яссавийнинг муносиб шогирди бўлганлигини тасдиқлайдиган нақл ва ҳикоятлар жуда кўп. Қул Сулаймон ижодда ҳам, тариқатда ҳам Аҳмад Яссавийга муносиб шогирд бўлган. У устозини улуғлаб унинг таърифида шеърлар ёзди. Шоирнинг таърифлашича, Аҳмад Яссавий «машойихлар улуғи», «икки жаҳон кўзгуси» бўлмиш пири комилдир:

*Ясси сувининг ораси, ётур гавҳар пораси,
Машойихлар сараси шайхим Аҳмад Яссавий.
Қарчигани қишлаган, шунқор, лочин ушлаган,
Сонсиз мурид бошлаган шайхим Аҳмад Яссавий.²*

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат» асарида Ҳаким ота ҳақида шундай ёзади: «Ҳаким ота – оти Сулаймондур. Ҳамоноки, бир кун Хожа табхе буюрғандурларки, матбахе ўтун етмайдур, деб келгандур. Алар асҳобга дегандурларки, ёзидин ўтун териб келтурунг. Ва ул замон ёгин ёғадур экандур. Асҳобким ўтун терибдурлар, алар хизматиға келгунча ёгин жихатидин ўтунлар ҳўл бўлгандур. Ҳаким ато терган ўтунларни тўниға чирмаб курук келтургандур. Хожа ҳазратлари дегандурларки, эй фарзанд, ҳакимона иш қилдинг ва аларға бу лақаб андин қолгандур ва Ҳаким атоға ҳикмат тили гўё бўлубдур»³.

¹ Ҳикматлар. А.Яссавий, С.Боқирғоний (тузувчи Э.Очилов). – Тошкент: "Ўзбекистон", 2013. – Б. 228.

² Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби (Нашрга тайёрловчилар, сўз боши ва изоҳ муаллифлари И.Ҳаққулов, С.Рафиддин).-Тошкент, 1991. – Б. 3.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 17-жилд. – Тошкент: «Фан», 2001. – Б. 420.

Яна Навоий Ҳаким отанинг ҳикматлари туркий халқлар орасида шуҳрат топганлигини таъкидлаб, улардан бирини келтиради:

*Тиқи турган тўбадур,
Борганлари ютадур.
Борганлар келмас бўлди,
Магар манзил андадур.¹*

Ушбу мисралардан англашиладики, Қул Сулаймон шеърларининг тили содда, ифодаси халқонадир.

Тазкиралардан маълум бўладики, яссавийлик ва нақшбандийлик ўртасида узвий боғлиқликлар мавжуд. Буни биз «Насойиму-л-муҳаббат»нинг бир қатор ўринларида учратамиз. Жумладан, тазкиранинг Халил ота ҳақидаги зикрида шундай келтирилади: «Ҳожа Баҳоуддин ҳазратлари дебдурларки, бидоят ҳолда бир кеча Ҳаким ота раҳматуллоҳники, турк машойихининг киборидиндур, воқеъада кўрдумки, бизни бир дарвешга сипориш қиладур. Уйғонғандин сўнгра ул дарвешнинг сурати хотирда эрди ва бизга жаддайи эрди, солиҳа отамиз аноси, ул воқияни аларға айттук. Дедилар: «Эй фарзанд, сенга турк машойихидин насибе бўлғусидур ва мен доим ул дарвешга толиб эрдим»².

Сулаймон Боқирғоний ижоди ислом тарғиби ва тасаввуф ташвиқиға бағишланган. У ўз пири ва устози Аҳмад Яссавий анъаналарини давом эттириб ҳикматларида кишиларни Ҳақ йўлиға даъват қилади, машхур диний қиссаларни назм риштасиға тизади, Муҳаммад алайҳи-с-салом ва унинг асҳобини, Мансур Ҳаллож, Боязид Бистомий, Иброҳим Адҳам, Жунайд Бағдодий, Аҳмад Яссавий каби машхур тасаввуф арбобларини улуғлаб, шеърлар битади.³

ЎЗРФА Абу Райҳон Беруний номидаги ШИДа Сулаймон Боқирғонийнинг кўплаб қўлёзма асарлари сақланади. Биз бу ўринда улардан фақат икkitаси билан таништирамиз. Улардан биринчиси мазкур институтнинг асосий фондида сақланувчи 7698 рақамли қўлёзма. Бу қўлёмздан фақатгина Қул Сулаймоннинг ҳикматлари ўрин олган. Қўлёмзанинг боши (1а):

طريقتنينك باغينده تورلوك ججاك صد هزار
هر جلوه دا بر ججاك بولسه كراك دوستلاريم

Қўлёмзанинг охири (1176):

موسى كلیم حضرت تبا يوكروب كلکای
محمدکا بيحد پندلار آنده برکای

Матн қора сиёҳ билан настаълиқ хатида шарқ қоғозига битилган бўлиб, 2 устунли 11,13 йўлдан жойлаштирилган. Қўлёмзанининг кўпгина варақларидаги матн қизил хошияға олинган, пойгирлар бор. Қўлёзма варақлари рақамланган ва яхши сақланган. Тарихи ҳижрий 1243 йил. Хаттоти номаълум. Қўлёзма 118 варақдан иборат. Ундан Қул Сулаймоннинг 81 та ҳикмати ўрин олган. Шарқ муқоваси, картондан. Ўлчами 21х16.

Матндан тушиб қолган сўзлар, шунингдек, хато сўзлар устиға чизиқ тортилиб, хошияға тузатилган. Айрим варақларда матнға ҳаракатлар қўйилган. Биз буни арабча сўзларда кўришимиз мумкин. Айрим варақларда сатрга сиғмай қолган матн сатр устиға кўчирилган. Бу эса қўлёмзаға безак бўлиб хизмат қилган. Шеърнинг тугалланганлигини ифодалаш учун охири мисра ўртадан ёзилган. Лекин бу ҳолат мазкур қўлёмзанинг айрим ўринларидагина учрайди. Қўлёмзанинг 32а варағидан 72а варағигача пойгирлар бир-бириға мос келмайди. Демак, худди шу қўлёмзанинг бошқа нусхаси ҳам бўлган ва шу қўлёмзаға киритилган бўлиши мумкин. Қўлёмзанинг 1а,1б ва 118б варақлари бўш. Манбанинг айрим варақларида доғлар, йиртилган ўринлар ва узилган ўринлар бор.

¹ Ўша китоб. – Б. 420.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 17-жилд. – Тошкент: «Фан», 2001. – Б. 420

³ Ҳикматлар. А.Яссавий, С.Боқирғоний (тузувчи Э.Очилов). - Тошкент: «Ўзбекистон», 2013. – Б. 234.

Айрим варақлардаги матннинг сиёҳи бироз хиралашган. Бош ва сўнгги варақлари уринган. Қўлёзманинг сўнгги варағида колофон бор, унда қуйидаги ёзув бор:

تمت الكتاب

این کتاب روز سه شنبه تمام

Қул Сулаймон асарлари қўлёзмаларнинг яна бири ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ асосий фондида сақланувчи 8405 рақамли қўлёзмадир. У оддий нусхалардан бири. Мазкур қўлёзмада Аҳмад Яссавий ҳамда Сулаймон Боқирғоний асарлари ўрин олган.

Қўлёзманинг боши (72а):

حمد بحد سپاس بيقياس اول پروردگار يغه کيم جمله مخلوقاتنى عدمدين وجودغه کلتوردى آفريده ليق نى بيلدوردى و ايمان عطا قىلدى

Қўлёзманинг охири (131а):

لا لايزال ذكرين ايتور قل سليمان

بى يىب سىز اينجولار نى توزر بولدى

Қўлёзма таркибида қуйидаги асарлардан парчалар келтирилган:

1. Имом Ҳасан ва имом Ҳусайн қиссаси
2. Иброҳим алайҳи-с-салом қиссаси
3. Мусо алайҳи-с-салом қиссаси
4. Аҳмад Яссавий ҳикматлари
5. Қул Сулаймон асарлари (72а-131а)

Қўлёзманинг 72а варағидан 816 варағигача Сулаймон Боқирғоний ҳаётига оид асардан парча келтирилган. Қўлёзма яхши сақланган. Матн қора сиёҳ билан настаълиқ хатида шарқ қоғозига битилган бўлиб, 2 устунли 14, 18 йўлдан жойлаштирилган. Қўлёзмада Аҳмад Яссавий ҳикматлари 1а варақдан 72а варақгача қўчирилган бўлиб, 2 устунли 18 йўлдан жойлаштирилган, Қул Сулаймон ҳикматлари эса нусханинг 72а варағидан 131а варағигача ўрин олган бўлиб, 2 устунли 14 йўлдан жойлаштирилган. Ўлчам 28х18.

Қўлёзма 131 варақдан иборат бўлиб, Қул Сулаймоннинг 114 та ҳикмати ўрин олган. Қўлёзма варақлари рақамланган. Пойгирлар бор. Хаттоти ва тарихи кўрсатилмаган, лекин кўринишидан XIX асрга мансуб. Қўлёзмада матндан тушиб қолган қисм ҳошияга тузатилган. Қўлёзмада матн тугалланганлигини билдириш учун охириги бир байти ўртадан ёзилган. Қўлёзманинг 186 варағи тескари жойлаштирилган.

Мазкур икки қўлёзмада Қул Сулаймон ҳикматлари такрорланган ўринлар мавжуд. Лекин икки қўлёзма ҳам бир-биридан тили, услуби жиҳатидан фарқ қилади. Қул Сулаймон асарлари қўлёзмалари 80дан ортиқ.¹

Қўлёзманинг матний хусусиятларига тўхталадиган бўлсак, мазкур икки қўлёзмада ҳам сингармонизм ходисаси кузатилади. Буни биз унлилар ва ундошлар мисолида кўриб чиқамиз. Унлилар мисолида:

közüm	كوزوم	özüm	اوزوم
küyüb	كويوب	oquj	اوقونك سوزومنى

Ундошлар мисолида:

içtim	ايچتيم
yaratqan	يراتقان

Бу қўлёзмаларда س «син» ва ح «ҳойи хутти» ҳарфлари остига айрим ўринларда уч нукта, айрим ўринларда эса белги қўйилган. Масалан:

sultānlarī	سلطانلارى	dostlarīm	دوستلاريم
------------	-----------	-----------	-----------

¹ М.Эшмухамедова. Аҳмад Яссавий ҳикматлари киритилган қўлёзмалар каталоги. Тошкент, 2010.

toqsān	توقسان	yürsä	يورسه
Muhammad	محمد	hikmat	حکمت
hayvān	حيوان	ihsān	احسان

Ўзакдан қўшимча баъзи ўринларда ажратиб ёзилган:

Muhammadga	محمد كا	‘išqsiz	عشق سيز
xalqlar	خلق لار	taríqatnīj	طریقت نینک

Баъзи ўринларда қўшилиб ёзилганини ҳам кузатиш мумкин.

Haqğa	حقغه	qoyğaylar	قویغایلار
meñä	منگا	jāndin	جاندين

Иккита бир хил ҳарфни ифодалаш учун улар икки марта ёзилган:

yīgğan	يغغان	āyni kunní	آینی کوننی
qulluq	قوللوق	Uč mīñ yíllíq	اوچ مینک یل لیق

Ҳар икки қўлёзмада ҳам «г» ҳарфини ифодалаш учун «к» ҳарфи ёзилган. Масалан:

bergíl	برگیل	közgīnam	کوزکینم
ruzgār	روزگار	mūñlüğ	مونکلوغ

Иккала қўлёзмада ҳам сўзнинг охирида «а»ни ифодалаш учун «ҳойи хавваз»дан фойдаланилган:

üzrā	اوزره	qurtğa	قورته
gorda	گورده	ičrā	ایچره

Аммо жўналиш келишигини ифодалаш учун «алиф»дан фойдаланилган:

kītābga	کتابکا
‘ilmğa	علمغا
yašqa	ياشقا

Баъзи ўринларда «ч» товуши «ж» билан ифодаланган:

čečäk	جیجاک
kečürünj	کيجورونک
ičgíl	ایجکیل

Баъзи ўринларда эса бошқача ҳолатни кузатиш мумкин:

sačīb	ساجیب
ičrā	ایچره

Бундан ташқари ҳар икки қўлёзмада ҳам жуфт сўзлар қўлланган. Масалан:

davlat-baxt	دولت بخت
hayr-ehsān	حیر احسان
dāru darmān	دار درمان

Сулаймон Боқирғонийнинг қўлёзмалари кўп. Биз улардан фақат иккитасига тўхталиб ўтдик. Мазкур қўлёзмалар XIX асрга мансуб бўлса ҳам, тили қадимий. Буни матндаги сўзлар орқали кузатишимиз мумкин. Ҳар икки қўлёзмада ҳам сингармонизм ходисаси кузатилади. Буларни ўрганиб, тадқиқ қилиш олдимиздаги вазифаларимиздан биридир. Кўринадики, Сулаймон Боқирғонийнинг ёзма мероси хусусида қилинадиган ишлар ҳали олдинда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳикматлар. А.Яссавий, С.Боқирғоний (тузувчи Э.Очилов) – Тошкент: «Ўзбекистон», 2013.
2. Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби (Нашрга тайёрловчилар, сўз боши ва изох муаллифлари И.Ҳаққулов, С.Рафиддин). – Тошкент, 1991.
3. Фахриддин Али Сафий. Рашаҳот (Нашрга тайёрловчилар М.Ҳасаний, Б.Умурзок). – Тошкент, 2003.

4. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 17-жилд. – Тошкент: «Фан», 2001.
5. دیوان حکمت. Қўлёзма. №8405.
6. دیوان حکمت. Қўлёзма. №7698.

БЕШИНЧИ КЕНГАШ. АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ ФАЛСАФАСИ ВА АЛЛОМА МЕРОСИНИ ЁШЛАРГА ЎРГАТИШ МАСАЛАЛАРИ

NAWĀ'Ī'S ACCOUNTS OF THE PROPHET'S ASCENSION (*MI'RĀJ*)

Marc Toutant,
CNRS; France.

Mīr 'Alī Shīr Nawā'ī's accounts of the Prophet's ascension (*mi'rāj*) appear in the prologues of his narrative poems (*mathnawī*). These *mi'rājiyyas* belong to the Persian lyrical tradition in which authors since Sanā'ī (who died around 1131) inserted these texts within the preambles of their *mathnawīs*, omitting from the *mi'rāj* certain episodes, such as the visits to heaven and hell, in order to concentrate on the process of spiritual initiation.¹ Although the links between these accounts of ascension and the narratives they precede are merely allegorical, contemporary readers were far from considering the *mi'rāj* to be secondary, as is demonstrated by the fact that these are among the few episodes thought worthy of being illustrated with miniatures.² In this paper, I will focus on the five *mi'rājiyyas* that are inserted in the prologues (*dibācha*) for each of the five narrative poems that make up Nawā'ī's Pentalogy or *Khamasa* (1483-1485): *Hayrat al-abrār* (The Perplexity of the Just) *Farhād u Shīrīn*, *Laylī u Majnūn*, *Sab'a-yi sayyār* (The Seven Travellers) and *Sadd-i iskandarī* (The Alexandrine Wall). These *mi'rājiyyas* are based on those of the Persian poets, particularly those used by Nizāmī Ganjawi as a preamble to his celebrated *Khamasa*, written at the end of the twelfth century. Nawā'ī may also have drawn inspiration from versions by 'Abdurahmān Jāmī (d. 1492) and by Amīr Khusraw Dihlawī (d. 1325), who had both composed imitations of Nizāmī's Pentalogy.

In the prologue of *Makhzan al-asrār* (c. 1166), the first of the five narrative poems (*mathnawī*) that make up his *Khamasa*, Nizāmī presented the *mi'rāj* as a spiritual ascension whose most important aspect was the vision of God. This approach seems to have been influenced by Qushayrī's *Kitāb al-mi'rāj* (written before 1072), but also, and especially, by the *Ḥadīqat al-ḥaqīqat* of Sanā'ī (d. 1131). In this poem, Sanā'ī used a wide range of imagery to laud the Prophet's exceptional character, exalted by God to the first rank through his ascension. Above all, Sanā'ī gave shape to a new model of the *mi'rāj*, in which the account of episodes such as the visits to heaven and hell no longer featured.³ The apocalyptic aspects of the *mi'rāj* were eliminated because of the new role played by this story: intended to serve as an allegory for the account that it preceded, the ascension of the Prophet took on the shape of a mystical initiation. Muḥammad adopted the characteristics of an itinerant whose path took him on a cosmic journey through planets and stars before leading him to mystical union with the Creator. It was for this reason that Nizāmī, in the prologue of his *Makhzan al-asrār*, refers to a *safar-i 'ishq* (journey of love) when speaking of the *mi'rāj*.⁴

Each of the sections (*bāb*) that make up the five *mathnawīs* of Nawā'ī's *Khamasa* is preceded by a heading (*sarlawḥa*), including those relating the *mi'rāj*. The headings of the five *mi'rājiyyas* function in several ways: the first is to provide a Quranic basis for the developments that are to follow. Thus, the headings of the *Hayrat al-abrār* and *Sadd-i iskandarī mi'rājiyyas*

¹ Mayel-Heravi [1996], 199-203.

² Gruber [2003], 71.

³ Fouchécour [2000], 179-188.

⁴ Nizāmī Ganjawi [1384/2004], 9.

include passages from Sura 17 (The Night Journey) and 53 (The Star), passages on which these accounts in part rely. The headings also inform the reader of the nature of the experiences to be related: the ascension of the Prophet is a journey that goes beyond the intellect (‘*aql*) and reason (*khirad*), and even beyond imagination (*khayāl*).¹ Finally, the heading for the *mi‘rāj* of *Laylī u Majnūn* announces a major theme, that of the union between the Prophet and God; significantly, here the term *waṣl* (union) is cited twice.²

A Cosmic Journey

The accounts of the five *mi‘rājiyyas* that Nawā’ī inserted in his *Khamṣa* all begin with descriptions of the night of ascension. This night, intended and prepared specifically for this event, is such that any comparison could only put daylight to shame.³ It basks in the perfume of innumerable huris, from the curls of whose loosened hair emanates the scents of musk and amber. Their faces glow like flames in the darkness – they want to captivate the Prophet with their finery. Here the poet depicts a context appropriate to the expression of desire, introducing the theme of mystical union. Meanwhile, Muḥammad is hidden, and compared to the sun yet to rise, in the home of his host Umm Hānī.⁴ It is thanks to this surrounding darkness that the Muhammadan light is able to shine. Nawā’ī is also telling the reader that the Prophet is the light of the world, and that the flame of the union (*waṣl sham‘i*) with God burns within him.⁵ While the Prophet is resting, he is shown to be devoting all his thoughts to the well-beloved (*maḥbūb khayālī*).⁶ In the *mi‘rājiyya* of *Sab‘a-yi sayyār*, just before the arrival of Gabriel, one can read that:

His heart began to boil at the thought of union

His heart, boiling like the sea, made him cry out⁷

Thus, when the angel Gabriel descends with Burāq to visit the Prophet, it is to transmit the message, or rather the ‘supplication’ (*istid‘ā*) of a lover (*muḥib*), God, who is longing for His beloved (*maḥbūb-i jānī*). It was indeed God who first desired this union; Gabriel confirms this in *Ḥayrat al-abrār*:

He says: ‘O treasure of the secrets of ardent desire

God has expressed the ardent desire that you unite with Him’⁸

The intensity of the shock is so great that Muḥammad loses consciousness, although he makes a rapid recovery. In the *Sadd-i iskandarī*, it is Gabriel who urges the Prophet (addressed as *ḥabībī*, beloved) to rise, using the mystical terminology of separation and reunion:

You must cross the expanses of separation

You must arise and make your way to union⁹

Muḥammad mounts Burāq and they take flight. Here begins the journey through the fixed stars, plunging the reader into the universe of Islamic cosmology. Muslim astrologers conceived of the universe as a series of concentric circles whose centre was the earth. In the text by Qazwīnī, *‘Ajā‘ib al-makhlūqāt wa gharā‘ib al-mawjūdāt* (The marvels of creation and the strangeness of all that exists), written in the second half of the twelfth century, the earth is surrounded by a certain number of spheres (*aflāk*). The first seven of these correspond to the orbits of the planets as they were then known.¹⁰ The moon’s sphere is closest to the earth, followed

¹ For the texts of the five *mi‘rājiyyas* see Alisher Navoiy [1991a], 44-48; [1991b], 20-25; [1992a] 20-29; [1992b] 22-30; [1993], 24-34.

² Alisher Navoiy [1992a], 20.

³ Alisher Navoiy [1992a], 22.

⁴ Alisher Navoiy [1991b], 21; [1992a], 23; [1993], 25; [1992b], 23.

⁵ Alisher Navoiy [1991b], 21.

⁶ Alisher Navoiy [1992a], 23.

⁷ Alisher Navoiy [1991a], 45.

⁸ Alisher Navoiy [1991a], 45.

⁹ Alisher Navoiy [1993], 26.

¹⁰ The moon and the sun were considered to be planets (Carboni [2015]).

by Mercury (*ʿUtārid*), Venus (*Zuhara*), the sun, Mars (*Bahrām*), Jupiter (*Mushtarī*), and Saturn (*Zuḥal*). The eighth sphere is that of the fixed stars (*al-kawākib al-thābita*), containing the twelve constellations of the zodiac. According to Qazwīnī the ‘Greatest Sphere’ (*al-falak al-aʿẓam*) can be found beyond this, regulating the orbits of all other heavenly bodies, and containing the throne of God. These cosmic spheres are also the strata of a moral and eschatological universe inhabited by angels, the souls of saints and sinners and the spirits of various prophets.¹

The account, in the poems by Nawāʾī, of the ascension through the mobile planets shows the effect of the *miʿrāj* on these planets’ behaviour. Neither the world nor the cosmos remains the same once the Prophet has passed through. This upheaval is all the more remarkable because astrology normally holds that it is the planets that have an influence over bodies and their environment. The reactions of Mercury when the Prophet reaches the second heavenly sphere are notable. This planet is often associated with the figure of the scribe (which is why it is sometimes called *Munshī* ‘the Scribe’). Consequently, in the *miʿrājiyya* of *Farhād u Shīrīn*, when Mercury is so happy to see Burāq and his rider, he lets his papers and writing implements be blown away by the wind. In *Laylī u Majnūn*, Mercury throws his ink in Saturn’s face. In *Sabʿa-yi sayyār*, Burāq’s granite hoof splits Mercury’s reed, and in *Sadd-i iskandarī*, his inkwell and reed spontaneously break into pieces. But the Prophet’s effect goes beyond Mercury’s behaviour and belongings: the very nature of the planet also undergoes a profound upheaval. According to astrology, this planet was a hypocrite, since Mercury had no specific positive or negative influence. Here the poet affirms, in *Hayrat al-abrār*, that ‘Mercury the scribe’ was so honoured to be on the Prophet’s path that he ‘let go of its chameleon outlook’.² As for the musician of the skies, Venus, her instrument (a *daf*) is torn when the Prophet’s horse reaches the third sphere. In fact, when one reads these poems in the order in which they were composed, the reaction of Venus goes from joy to fright: the planet initially, in the *Hayrat al-abrār*, plays a joyful air and sings a congratulatory song, while the *miʿrājiyya* of *Laylī u Majnūn* tells the reader that Venus plays more quietly when she sees the Prophet arrive. The account in the *Sabʿa-yi sayyār* says that fear drives Venus to hide her harp, and the *Sadd-i iskandarī* has the planet hiding inside a tent in order to sing from there. The reaction of the planet Mars (*Bahrām*), in the fifth heavenly sphere, also demonstrates the effect on the universe produced by the *miʿrāj*. The negative influence and effects of this planet were considered second only to those exercised by Saturn, which is why it was sometimes called *al-naḥs al-aṣghar* (the minor misfortune), while Saturn was referred to as *al-naḥs al-akbar* (the larger star of misfortune). In *Farhād u Shīrīn*, when the Prophet passes through the fifth sphere Mars becomes *saʿd-i akbar* (the most fortunate), receiving the nickname generally given to Jupiter, the planet reputed to have the most beneficial effects. But more often the poet indicates that the reaction of Mars is to return its sword to the sheath: the planet stops spilling blood and puts itself in the service of the Prophet. When Muḥammad arrives in the sixth heavenly sphere Jupiter’s happiness (*saʿdat iktisābī*) increases; when he reaches the next sphere all the miseries of Saturn are erased and fortune (*saʿdat*) becomes its slave.³

The Prophet’s ascension continues into the eighth sphere, that of the fixed stars and signs of the zodiac, and here also his presence has a positive impact on the behaviour of the stars. Nawāʾī plays with the relationship between signifier and signified and has the reactions of the signs of the zodiac accord with those of the figures (usually animals) that they represent. Thus the Aries and the Taurus offer themselves as sacrifices, while the Twins put on their belts to show that they are ready to enter into Muḥammad’s service. Here the text often adopts a humorous tone: the Lion, symbol of power and strength, suddenly takes fright and runs away,

¹ Carboni [1997], 3.

² Alisher Navoiy [1991a], 45.

³ Because of its negative associations, astrologers associated Saturn with the colour black and said that it had control over the most remote geographical regions.

or hides in a corner, or else becomes a service animal for hunting. The Virgin, also called *Sunbula* or *Khūsha* (the ear of wheat)¹, offers herself as fodder for Burāq, like Capricorn, who gives him her best milk. The Scorpion finds an antidote to its own venom. The Archer, generally represented as a centaur arming his bow, abandons his warlike pose to undertake a retreat for forty days of asceticism (*chilla*). The water poured out by the Water-bearer (*Dalw*)² is transformed into a ‘water of life’ (*āb-i zindagānī*)³, in which the Fish comes to live a new life, praising the man ‘who will never come to death’⁴. As for the Scales, they return to equilibrium thanks to the justice emanating from the Prophet.

Intimacy with the Divine

Then the Prophet arrives at the throne of God (*‘arsh*). This level includes the entire physical universe, and is the ninth heavenly sphere, the sphere without stars.⁵ Here the emblems of divine power – *‘Arsh*, *Kursī* (Steps), *Lawḥ* (Writing Tablet), and *Qalam* (Reed Pen)– all express how honoured they are by the Prophet’s arrival. The poet tells us that the Throne became a crown in which Muḥammad was the pearl.⁶ Burāq then continues his ascension and the Prophet crosses into the *Lā Makān* (Non-Place). In order to reach God, he must leave Burāq and Gabriel behind and continue on the *Rafraf*, which embraces his feet in an expression of joyous respect.⁷ Now Muḥammad rids himself of the ‘clothing of existence’ and puts on ‘the belt of nothingness’.⁸ He says goodbye to his self, and gets rid of the dust of his selfhood. Relieved of existence (*wujūd*) and nothingness (*‘adam*), his heart is emptied of everything, occupied by love alone. It is only now, the poet says, that he can find ‘the sign of the place for which he longed’.⁹ According to the traditional mystical conception of thinkers such as Ghazālī or Ibn ‘Arabī, intimacy with the Divine is accompanied by a sensation of renunciation of all that is not God.¹⁰ It is only once the Prophet has been annihilated in the divine presence that he can truly contemplate his Most-Beloved. Once he finds himself within two bow lengths (*qāba-qausayn*) of the object of his quest, he no longer has either a body or a soul¹¹. The breeze of union (*nasīm-i waṣl*)¹² opens the seventy thousand layers of the veil of the secret, and the ‘hand of goodwill’ draws him up into the sanctuary of unicity (*ḥarīm-i waḥdat*)¹³.

This moment is the peak of the mystical experience. Nothing is visible except God; nothing exists outside of God. This is where the author places the episode of the communication with the Creator. But the poet includes no dialogue – he is even careful to mention that this was not a dialogue. For Nawā’ī, to say ‘them, they’ would be an error, for, he affirms, duality (*ithnayniyat*) could not intervene between the Prophet and God.¹⁴ The concept of duality becomes obsolete, there is only a ‘single pure unity’.¹⁵ The prophet becomes speaker and

¹ The Virgin is so-called after the brightest star in this constellation, *sunbula*, ‘ear of wheat’.

² *Dalw* means ‘pail for drawing water’.

³ Alisher Navoiy [1992a], 26.

⁴ Alisher Navoiy [1993], 29.

⁵ This is Ibn ‘Arabī’s conception of the ninth sphere. His thinking had a profound influence on Islamic cosmology, and on the mystical notions of Nawā’ī and of his master, Jāmī. See Morris [1987-1988], 629-652, and 63-77.

⁶ Alisher Navoiy [1991b], 25.

⁷ The term *rafraf* has been interpreted in many different ways. As Colby remarks in a footnote, in some versions of the *mi‘rāj* this is taken to be the proper name of some sort of winged mount, playing a role similar to that of Burāq (Colby [2008], 244). It would appear that this is also Nawā’ī’s interpretation.

⁸ Alisher Navoiy [1992a], 26.

⁹ Alisher Navoiy [1991b], 24.

¹⁰ Deladrière [1981], 9-31.

¹¹ Alisher Navoiy [1992a], 27. The distance of two bow lengths (*qāba-qausayn*) corresponds to that assigned by the Quran (53: 9).

¹² Alisher Navoiy [1991b], 24.

¹³ Alisher Navoiy [1991b], 24.

¹⁴ Alisher Navoiy [1992a], 28.

¹⁵ Alisher Navoiy [1993], 31.

listener simultaneously, and because of this, when he wants to make his supplication known – the remission of the sins of the community of believers – it is from himself and to himself that the plea is delivered.¹ The poet writes that the Prophet interceded in his community's favour with God's own tongue² There can therefore be no obstacle to the Prophet's requests. In fact, the text of the *Laylī u Majnūn* indicates that the more requests the Prophet expressed, the more quickly they were fulfilled, even before having been fully formulated.³ But, more important than the granting of his pleas, the Prophet was able to reach the spiritual union he had so desired: this interview is, above all, a reunion between the lover and the beloved.

After this, Muḥammad can return to earth. He encounters Gabriel and Burāq again. All of the celestial beings are euphoric, and want to contemplate the Prophet and kiss his feet. Nawā'ī emphasises the transformation of Muḥammad. He had been a bud now he is a rosary; he had been a particle of light, now he is a sparkling sun.⁴ He has become the inherently unique one (*aḥad*).⁵ The author underlines that everything the Prophet did was done for the sake of his community.⁶ In *Laylī u Majnūn*, the Prophet returns with the *barāt*, 'key of deliverance,' given by God for all sinners.⁷

The Prophet's return also provides an opportunity for Nawā'ī to come back to his more controversial points. The poet re-affirms that this really was a physical journey. In support of this the verses of the *Ḥayrat al-abrār* say that his physical body was present throughout, because his body was all soul, 'from the head to the feet', while the verses of *Farhād u Shīrīn* explain that the Prophet's soul (*jān*) remained with God, as only his body was destined to make the return journey.⁸ And, when Nawā'ī recalls the extraordinary nature of the events depicted, which lasted but an instant (*bir ān*)⁹, and which the intellect (*'aql*) remains unable to comprehend, he chooses to imitate his Persian predecessors (notably Niẓāmī, and 'Aṭṭār) by quoting verse 17 of Sura 53, 'his eye swerved not; nor swept astray', in order to demonstrate the concrete reality of what the Prophet had seen.¹⁰

Nawā'ī's use of these Quranic quotations, along with other elements, shows that he considers himself part of a specific tradition of Persian *mi'rājiyyas*. The thing that seems to distinguish the poems of the Timurid writer is the emphasis he places on the union, as evinced by the recurrence in his texts of the terms *waṣl* and *wiṣāl* (union). If we compare his writings with those of his various exemplars, this distinction is clear. In Nawā'ī's five *mi'rājiyyas*, the term *waṣl* occurs no fewer than thirteen times, and *wiṣāl* appears five times. In Niẓāmī's poems on the ascension, *wiṣāl* occurs just once¹¹, while *waṣl* and *wiṣāl* are completely absent from the *mi'rājiyyas* of Amīr Khusrau of Delhi¹², and from those of Jāmī.¹³ The very infrequent instances of these two terms in the Persian texts that our Timurid poet drew upon does not mean that the theme of union between God and his messenger was absent from their poems on the ascension. Jāmī, for example, writes in his *mi'rājiyya* of *Yūsuf u Zulaykhā* that just before the encounter with God the angel Israfil built a bed of draperies around Muḥammad, resembling a nuptial chamber; this shows that Jāmī also conceived of this meeting as a union.¹⁴ For this reason, the recurrence in

¹ Alisher Navoiy [1992a], 29.

² Alisher Navoiy [1991b], 25.

³ Alisher Navoiy [1992a], 29.

⁴ Alisher Navoiy [1991a], 48.

⁵ Alisher Navoiy [1993], 31.

⁶ Alisher Navoiy [1991a], 47.

⁷ On the *barāt* see Fouchécour [2000], 181.

⁸ Alisher Navoiy [1991a], 47; [1991b], 25.

⁹ Alisher Navoiy [1991a], 48.

¹⁰ Alisher Navoiy [1991b], 24.

¹¹ Niẓāmī Ganjawī [1384/2004], 8.

¹² See Amīr Khusrau Dihlawī [1975], 20-27; [1979], 11-14; [1964], 17-21; [1972], 12-15; [1977], 8-10.

¹³ See Jāmī [1386/2006], 377-379; 584-586; 805-807; 916-918.

¹⁴ Jāmī [1386/2006], 586.

Nawā'ī's writings of terms having to do with union is less to do with any originality of viewpoint, and more to do with his preoccupation with the pedagogical value of his work.

An Allegory of the Mystical Path

The five 1480 *mi'rājiyyas* are singular in their insistence on the mystical theme of union. In the poems of Nawā'ī, the Prophet visits neither heaven nor hell. Hell is not even mentioned, and the existence of paradise is only evoked by allusion; for example, at the beginning of the *Sab'a-yi sayyār mi'rājiyya* the poet writes that the Prophet 'strives to return to the lands of paradise'.¹ A scattering of mentions occurs in the other poems, in expressions such as 'a breeze from paradise' or 'garden of paradise', when giving initial details about the specifics of the night of ascension; the expression 'angel of paradise' is also used to describe Burāq. These few mentions demonstrate that while paradise does exist for Nawā'ī, he has accorded it no importance in the economy of his accounts. As for the huris, here they are more similar to the celestial souls of Sufi allegorical interpretation than to the voluptuous women depicted in other theological works.² Nawā'ī aligns himself with the current of mystical interpretation according to which supreme happiness does not consist of tasting the sensual pleasures available in paradise, but rather of approaching an experience that culminates in fusion with God. In the light of this, if the poet does not give many details of paradise it's because mystics had an increasing tendency to consider paradise and its pleasures as distractions that would distance them from God.³ What's more, mystics refused to venerate God in the mere hope of thus acceding to heaven. Rābi'a al-'Adawiyya, for example, affirmed that her adoration of God was never motivated by fear of hell or desire for paradise.⁴ The desire for spiritual union with the well-beloved is stronger than conventional aspirations, and it abolishes notional opposites such as heaven and hell.⁵ In his *Maḥbūb al-qulūb* (The Beloved of Hearts), a prose work written fifteen years after his *Khamsa*, Nawā'ī was to write that if once a believer managed to free himself from all that was not God, then the pleasures of paradise would have as little effect on him as the torments of hell⁶.

Nawā'ī's accounts are aligned with the classical Sufi interpretation of the encounter with God, in which this moment is strictly ineffable.⁷ One of Nawā'ī's contemporaries and models, Jāmī, writes in his *Yūsufu Zulaykhā* about the impossibility of transcribing the meeting between the Prophet and God in the form of dialogue:

There he heard that which utterance cannot express in sounds

There were only pure ideas and accumulated mysteries⁸

Words are powerless to report on this communion that was born of two desires: that of the Prophet to see God, and that of He who is beyond need, but who needs His beloved companion. In the *mi'rājiyyas* of the mystical poets God is presented as the Sufi lover who wishes to enter into a profound communion with the beloved.⁹ The traditional roles are reversed: the beloved (*ma'shūq*) becomes the lover (*'āshiq*), and the lover the beloved. This transformation indicates the central importance of love in the ascension of Muḥammad.

¹ Alisher Navoiy [1992b], 22.

² Although the Quran does feature concrete mentions of paradise, it does not give many details of the creatures that inhabit it (see, for example, 3:136; 56:12-26). The theological literature on huris is in fact the product of a prolific classical exegesis, essentially founded on the historical data in certain hadiths that contain abundant descriptions of the garden, its residents and their pleasures. (Berthels [1925], 263-287; Al-Azmeh [2007], 165-82).

³ Föllmer [2017], 592; Vakily [2005], 407-417.

⁴ Smith [2001], 30.

⁵ Föllmer [2017], 593.

⁶ Nawā'ī [1948], 88.

⁷ Böwering [1996], 213.

⁸ Jāmī [1386/2006], 576.

⁹ The first verse of Sura 17 of the Quran describes God as having caused the ascension of the Prophet.

‘You have a fine example in the Prophet of God’, reveals Sura 33 of the Quran. An examination of the model offered by the Prophet’s behaviour in these accounts of his ascension is all the more legitimate in that the episode of the *mi‘rāj* appears as an initiatic experience that makes the Prophet at once an extraordinary man and an ideal upon whom one should model oneself.¹ In all of the accounts the ascension consecrates the Prophet, but the way in which this happens is not the same in different types of text. Other prophets are not mentioned in Nawā’ī’s *mi‘rajiyyas*, except by allusion. It’s true that the superiority of Muḥammad over other prophets is occasionally evoked at the beginning of the account, but we never see them performing an act of allegiance. For Nawā’ī, as for his Persian predecessors, the important thing is the power of the Prophet over the entire cosmos. When he ascends into the heavens he is ceaselessly exalted by the celestial creatures he meets. He bestows his own radiance on the stars, and the planets he meets prostrate themselves before him. In every way, his journey through the universe of heavenly entities has the impact of a genuine cataclysm. The Prophet appears like a conqueror who masters the constellations and plants ‘his banner’ (*‘alam*) at the summit of the divine throne, and then returns like the leader of a conquering army.²

The account of the ascension presents the Prophet as the archetype of the seeker after God. This is an initiatic voyage that will bring about profound changes in the one who undertakes it. It is for this reason that the poet emphasises the transformations that Muḥammad undergoes during the ascension. The marvellous voyage here becomes an allegory of the mystical path, on which the traveller progressively renounces all his worldly riches while approaching his ultimate goal.³ In this case, conforming to the Prophet’s example means experiencing the highest form of love. In his *Maḥbūb al-qulūb*, Nawā’ī would describe the form of union so perfectly exemplified and illustrated in the *mi‘rāj*, and ascribe it also to the ‘truthful people’ (*ṣiddīqlar*), among whom one finds the most noble form of love. According to Nawā’ī, they are called ‘those who have obtained the desired union by love’.⁴

The accounts of *mi‘rāj* in the prologues of the five *mathnawīs* thus present examples to be followed for the ascension of the soul. In an allegorical way they show the path that the heroes introduced in the *mathnawīs* (notably kings, including Bahrām Gūr in *Sab‘a-yi sayyār* and Alexander the Great in *Sadd-i iskandari*) will have to take in order to attain the perfection appropriate to their regal position. The celestial ascension of the Prophet holds up a mirror to the Timurid Sultan to whom these accounts are dedicated, and invites him to conform to this spiritual model. ‘You, too, must know how to benefit from this union’ (*bol sen daghī waṣldin barumand*), says the court poet in one of his *mi‘rajiyyas*.⁵ One is tempted to consider the argument that Gabriel puts to Muḥammad when he visits to persuade him to undertake the *mi‘rāj* as a message from the Naqshbandi poet himself, addressed to his sovereign. The *mi‘rajiyyas* Prophet, on his celestial travels, invites readers to a radical conversion that will transform the person experiencing it as much as it shakes up the cosmic order of things.

Conclusion. The reign, beginning in 1467, of the last great Timurid sultan, Sultān Ḥusayn Mīrzā Bayqara, was marked by the growing power of the Naqshbandiyya. Thanks to his unique position at court, Nawā’ī, who was initiated into that order by the poet Jāmī, was able to communicate the aspirations of its representatives. The correspondence the poet maintained with Khwāja Aḥrār (who was then in Samarkand) and with Jāmī reveals concrete details of their intention of using his proximity to Sultān Ḥusayn to influence decision-making in favour of the interests and principles of

¹ There is nothing in the Quran that would permit the attribution to Muḥammad of particular gifts or supernatural qualities (see 18:110). It is his ascension that confers upon him some divine characteristics, and this, for simple believers, made of him the guarantee of ultimate truths and the mediator of salvation.

² Alisher Navoiy [1992b], 27.

³ Thibon [2011], 647.

⁴ Nawā’ī [1948], 98.

⁵ Alisher Navoiy [1992a], 23.

the brotherhood.¹ The composition of his *mi'rājiyyas* makes up a part of the activities of a Sufi poet who did not hesitate to take advantage of his respected position at court in order to become the prince's counsellor at a time when mysticism was penetrating an increasing number of artistic domains (architecture, miniatures, literature) in the Timurid capital.² The growing importance of mysticism at court even enabled Nawā'ī to compose accounts of ascension that took the form of an invitation to a radical conversion of the person of the prince.

BIBLIOGRAPHY

- Al-Azmeh A. [2007], « Rhetoric for the Senses: A Consideration of Muslim Paradise Narratives », in *Times of History: Universal Topics in Islamic Historiography*, Budapest, New York, Central European University Press, p. 165-182.
- Alisher Navoiy [1991a], *Hayratul-abror*, text edited by P. Shamsiev, Mukammal asarlar to'plami VII, Tashkent, Fan.
- Alisher Navoiy [1991b], *Farhod va Shirin*, text edited by P. Shamsiev, Mukammal asarlar to'plami VIII, Tashkent, Fan.
- Alisher Navoiy [1992a], *Layli va Majnun*, text edited by P. Shamsiev, Mukammal asarlar to'plami IX, Tashkent, Fan.
- Alisher Navoiy [1992b], *Sab' ai sayyor*, text edited by P. Shamsiev, Mukammal asarlar to'plami X, Tashkent, Fan.
- Alisher Navoiy [1993], *Saddi iskandariy*, text edited by M. Hamidova, Mukammal asarlar to'plami XI, Tashkent, Fan.
- Amīr Khusrau Dihlawī [1979], *Shīrīn u Khusrau*, edited by G. Aliev, Moscow, Akademija Nauk SSSR Institut Vostokovedenija.
- Amīr Khusrau Dihlawī [1977], *Āyina-yi iskandari*, edited by J. Mirsaidov, Moscow, Akademija Nauk SSSR Institut Vostokovedenija.
- Amīr Khusrau Dihlawī [1975], *Maṭla' al-anwār*, edited by T. Ahmed-Ogli Magerramov and G. Aliev, Moscow, Akademija Nauk SSSR Institut Vostokovedenija.
- Amīr Khusrau Dihlawī [1972], *Hasht bihisht*, edited by J. Eftihar, Moscow, Akademija Nauk SSSR Institut Vostokovedenija.
- Amīr Khusrau Dihlawī [1964], *Majnūn u Laylī*, edited by T. A. Muharamov, Moscow, Akademija Nauk SSSR Institut Vostokovedenija.
- Berthels E. [1925], « Die paradiesischen Jungfrau (Hūrīs) im Islam », *Islamica* I, p. 263-287.
- Böwering G. [1996], « From the Word of God to the Vision of God: Muḥammad's Heavenly Journey in Classical Šūfī Qur'ān Commentary », in Mohammad Ali Amir-Moezzi (ed.), *Le Voyage initiatique en terre d'Islam : ascensions célestes et itinéraires spirituels*, Leuven, Peeters, p. 205-221.
- Carboni S. [2015], *The 'Wonders of creation'. A study of the Ilkhanid 'London Qazwini'*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Carboni S. [1997], *Following the Stars: Images of the Zodiac in Islamic Art*, New York, The Metropolitan Museum of Art.
- Colby F. [2008], *Narrating Muḥammad's Night Journey: Tracing the Development of the Ibn 'Abbās Ascension Discourse*, Albany, State University of New York Press.
- Deladrière R. [1981], *Ghazālī. Le Tabernacle des Lumières (Michkāt Al-Anwār)*, translation and introduction, Paris, Editions du Seuil.
- Föllmer K. [2017], « Beyond Paradise: The Mystical Path to God and the Concept of Martyrdom in 'Aṭṭār's Conference of the Birds », in Sebastian Günther and Todd Lawson (ed.), *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam*, p. 579–602.
- Fouchécour C.-H. de [2000], « The Story of the Ascension (*Mi 'raj*) in Nizami's work », in K. Talattof & J. W. Clinton (ed.), *The Poetry of Nizami Ganjavi: Knowledge, Love, and Rhetoric*, New York, Palgrave Macmillan, p. 179-188.

¹ Toutant [2015].

² Art history does indeed tell us that from the second half of the fifteenth century, images of the Prophet's ascension appear principally in poems of the type composed by Nawā'ī; see Gruber [2003], 71. See also Toutant [2016], 623-635.

- Gruber C. [2003], « L'ascension (*Mi'rāj*) du prophète Mohammad dans la peinture et la littérature islamiques », *Luqmān* 39, p. 55-79.
- Jāmī [1386/2006], *Mathnawī-yi Haft aurang*, edited by Murtaḍa Mudarris-i Gilānī, Teheran, Ahūrā-Mahtāb.
- Mayel-Heravi N. [1996], « Quelques *Me'rāḡiyye* en persan », in M. A. Amir-Moezzi (ed.), *Le Voyage initiatique en terre d'Islam : ascensions célestes et itinéraires spirituels*, Leuven, Peeters, p. 199-203.
- Morris J. W. [1987-1988], « The Spiritual Ascension : Ibn 'Arabī and the *Mi'rāj* », *Journal of the American Oriental Society* 107 (1987), p. 629-652, et 108 (1988), p. 63-77.
- Nawā'ī [1948], *Maḥbūb al-qulūb*, edited by A. N. Kononov, Saint Petersburg, Akademii Nauk.
- Niẓāmī Ganjawī [1384/2004], *Kulliyāt-i Niẓāmī Ganjawī*, edited by W. Dastgirdī, Teheran, Nigah.
- Smith M. [2001], *Muslim Women Mystics: the life and work of Rabi'a and other women mystics in Islam. Great Islamic thinkers*, Oxford, Oneworld.
- Thibon J.-J. [2011], « L'amour mystique (*maḥabba*) dans la voie spirituelle chez les premiers soufis », *Ishraq* 2, p. 647-666.
- Toutant M. [2016], *Un empire de mots. Pouvoir, culture et soufisme à l'époque des derniers Timourides au miroir de la Khamsa de Mīr 'Alī Shīr Nawā'ī*, Leuven, Peeters.
- Toutant M. [2015], « La réponse du poète chaghatay Nawā'ī au poète persan Niẓāmī : le sultan timouride, 'refuge de la charia' », *Les Cahiers d'Asie centrale* 24, p. 81-102.
- Vakily A. [2005], « Some notes on Shaykh Aḥmad Sirhindī and the problem of the mystical significance of paradise », in Todd Lawson (ed.), *Reason and inspiration in Islam: Theology, philosophy and mysticism in Muslim thought*, London and New York, p. 407-417.

МАЪНАВИЙ КАМОЛОТ ЭҲТИЁЖИ ЁХУД ИНСОНИЯТ МАЪНАВИЙ ТАКОМИЛИДА АЛИШЕР НАВОИЙ НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Имомназаров Муҳаммад Султонович,

*профессор, филология фанлари доктори, Тошкент давлат шарқшунослик
университети; Ўзбекистон.*

Аҳли башарнинг ўзга жонзотлардан мутлақ фарқ қилувчи бир жиҳати бор. У ҳам бўлса - **маънавий камолот эҳтиёжи**. Маънавий камолот эса фақат бир йўл билан – **Борлик ҳақиқатини англаб етишга интилиш** орқали амалга ошади. Улуғ аждодларимизнинг инсоният маънавий тақомилидаги ўрнини аниқлаш осон иш эмас. Чунки Шарқда анъанавийлик тамойили ниҳоятда кучли. Бу дегани Шарқда ривожланиш, ўсиш, тақомиллашув йўқ эканлигини билдирмайди. Шарқнинг ўзига хослиги шундаки, бунда келгуси авлод ўз аждодлари эришган ютуқларни инкор этмайди, балки ўтмишни унутмаган ҳолда уни янгилайди, бойитади, янада сайқал беради, мукаммаллаштиради. Шу сабабли ҳар бир буюк аждодимизнинг инсоният тарихий тақомилига қўшган ҳиссасини аниқ идрок этиш учун ундан олдин нималарга эришилгани ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш талаб этилади.

Алишер Навоийнинг «*Фарҳод ва Ширин*» достони биринчи қисмида Чин хоқонининг ўғли Фарҳод тилсимланган кўзгу сирини билиш қасдида Юнон юртига сафарга чиқади. Бу йўлда у аввал даҳшатли аждаҳони, сўнг «Маздаясна» эътиқодидаги

(«Авесто» китобидаги) ёвузлик руҳи Ахриманни ва ниҳоят темиртанли тилсимни енгиб ўтиб, донишманд Сукрот суҳбатига етишади. Сукрот энг баланд тоғ бағридаги ғордан жой олган эди. Навоий шуларни алоҳида таъкидлаб дейди:

*Бу уч манзилдан ўтқарганга маҳмил
Дейилган тоғ эрур тўртинчи манзил.¹*

Демак, Фарход Сукротга етишгунча **уч манзил**ни босиб ўтганлиги маълум бўлмоқда. Навоийнинг мажозий тасвирида **биринчи манзил**даги аждаҳони - ибтидоий **тош асри** маънавиятида инсон табиатидаги ёввойилик тимсоли, **иккинчи манзил**даги Ахриманни - **бронза даври** «Авесто» маданиятидаги асотир тафаккурга хос хурофотлар тимсоли, **учинчи манзил**даги темир одамни - ўз номи билан **темир даври** - ҳарбий демократияга асосланган улкан империялар даврида олиб борилган аёвсиз қирғин урушлар ва шафқатсизлик тимсоли деб талқин қилсак, Фарҳоднинг Юнонга сафари тимсолида биз минтақа халқларининг исломгача неча минг йиллик маънавий камолот йўлини — уларнинг ўз ички душманлари - ёввойилик, хурофот, шафқатсизлик хислатларини бир-бир енгиб ўтиб, маънавий камолот босқичларидан донишмандлик сари кўтарилиб борганлигини кўришимиз мумкин. Булар - бадий адабиётдаги **мажозий тимсоллар** талқини.

Мусулмон минтақа маданиятининг буюк назариётчиларидан, йирик файласуф, тарихчи ва сиёсатшунос, Амир Темурга замондош ва суҳбатдош бўлган, инсоният тарихини биринчилардан бўлиб илмий асосда даврлаштиришга уринган ва ўзига хос тарих фалсафасига асос солган **Ибн Халдун** (1332—1406) ўзининг тарих илми назариясига бағишланган «*Муқаддима*» асарида инсон жамоалари тараққиётини икки катта босқичга ажратади². Улардан биринчиси - **ибтидоий жамоа** (*бадавия жамоаси*), яъни уруғ ва қабила жамоаси бўлиб, бунда инсонларнинг бир жамоага уюшуви қон-қардошлик муносабатларига асосланган бўлади. Бу даврда аксарият инсонлар ўзлигини фақат ўз жамоаси, нари борса, қабила ва элати миқёсида англаб етган. Иккинчи - маънавий камолотнинг юқорироқ босқичига кўтарилган инсонлар учун хос бўлган жамоани аллома «*шаҳар жамоаси*» деб атаган³. Асли бу тушунча фақат «*шаҳар*» эмас, «*давлат*» маъносини ҳам билдирган. Юнонларнинг «*полис*» сўзи бугун биз тушунган «*шаҳар*»ни эмас, Афина, Спарта каби шаҳар-давлатларни англатганлигини дунё тарихидан биламиз.

Агар **ибтидоий жамоа** одамлари энг оддий **тош қуроллари** воситаси билан тирикчилик ўтказишга уринган бўлсалар, илк шаҳар жамоаларининг шаклланиши металл эритишнинг йўлга қўйилиши билан боғлиқ. Илк шаҳар-давлатларда **бронза қуроллари** кенг миқёсда қўлланилгани археологларнинг тадқиқотлари ва энг қадимги ёзма манбалардан маълум. Дарвоқе, ёзувга эҳтиёж ҳам илк шаҳар-давлатларда пайдо бўлган. Инсоният **темир қуроллари**дан фойдаланишни ўргангач, **Қадимги дунё** ривожига **буюк салтанатлар босқичи** бошланган⁴.

¹ Алишер Навоий. *Мукаммал асарлар тўплами*. 8-жилд. Т.-«Фан»- 1991, с. 125.

² Ибн Халдун қарашлари С.М.Бациеваннинг "Бедуини и горожане в *Мукаддима* Ибн Халдуна" очеркида баён қилинган. (Қаранг: Очерки истории арабской культуры V-XV вв. М., "Наука" ГРВЛ, 1982, с. 311-356). (Афсуски, бизнинг шарқшунос бўлмаган аксарият кекса авлод тарихчилар шарқ маданиятига оид китобларга алоҳида эътибор қаратмайдилар. Улар ўлка тарихини ўрганар экан, ҳануз ўрта асрлар араб олимларидан кўра ўзлари ўрганган Европа олимларининг назарий фикрларига таянишни кўпроқ маъқул топадилар.)

³ Бу тушунча аввал Форобийда учрайди. Қаранг: «Фозил шаҳар жамоаси одамларининг қарашлари».

⁴ Бу тушунчани биз Қадимги дунё тарихининг алоҳида босқичи сифатида биринчи марта тарих фанлари доктори, профессор Аҳад Ҳасановнинг "Қадимги Арабистон ва илк ислом. Жоҳилия асри" (Т., "Тошкент ислом университети", 2001, саҳ. 8-9) китобидан олдик.. Фақат ушбу китобда ибтидоий уруғ жамоа

Шу кунгача Европа тарихчилигида инсоният тарихи куйидаги 4 асосий даврни ажратилади: 1. **Ибтидоий жамоа**. 2. **Қадимги дунё**. 3. **Ўрта асрлар**. 4. **Янги давр**. Қадимшунослар (яъни археолог ва палеонтологлар) эса инсон қачон қандай ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланганлигига қараб, **Ибтидоий жамоа** ва **Қадимги дунё**ни бирлаштириб, уч босқичга: 1) *тош асри*, 2) *бронза асри*, 3) *темир асри*га тақсимлайдилар. Агар инсониятнинг тарихий ривожига унинг **маънавий тақомили** нуқтаи назаридан қаралса, айна қадимшунослар тақлиф қилган юқоридаги **уч босқичга** мувофиқ келувчи **ибтидоий жамоа**, **илк шаҳар-давлатлар** ва **буюк салтанатлар** босқичларини ягона **Қадимги дунё** даврига бирлаштириш ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқдир. **Қадимги дунё**нинг ҳар уч босқичида башариятнинг **Борлиқ ҳақидаги тасаввурлари** асосан **асотир тафаккур** доирасида кечади¹. Бу ҳодиса ушбу даврга оид илмий адабиётларда кўп таъкидланган.

Асотир тафаккурнинг моҳияти шундаки, қадимги давр инсони кўп нарсани ўз амалий тажрибалари асосида тасаввур қилгани учун ҳақиқатда бўлиб ўтган ҳодисаларни ўз ақли етганича талқин этган, икки ҳодисани бир-бирига боғлашга қийналганда эса ўз тасаввурига яраша *«хаёлий туташувлар»* ўйлаб топган².

Аллоҳ таоло инсонни яратар экан, унга ниҳоятда улуғ рисолат тақдир этди, аммо жаннатдан ерга тушган инсон камолот йўлини энг тубан ҳолатдан аста-секин юксак маънавий уфқларга интилиш билан бошлади. Қадимги дунёдан Ўрта асрларга ўтиш жараёни кўп жиҳатдан жаҳон афкор оммаси тан олган илоҳий китобларнинг нозил бўлиши билан боғлиқ³. Шу сабабли бу даврга келиб муайян тарихий омиллар ва эътиқодий тизимларнинг ўзига хослиги асосида инсоният турли минтақа маданиятлари доирасида ривожлана бошлади. Ушбу маърузада биз асосан VIII-XV асрлар **Мусулмон маданий минтақасидаги маънавий тақомил** жараёнига эътибор қаратамиз.

Ислом динининг асосий китоби Қуръони карим нозил бўлабошлагач, Аллоҳнинг оятлари таъсирида VII-VIII асрлар орасида Арабистон ярим оролидаги қадимдан бир-бирлари билан аёвсиз қирғинбарот урушлар олиб борган турли арабий қабилалар ягона миллат - «умма»га бирлашдилар. Кейинги икки юз йил (VIII-IX асрлар) давомида эса Шарқда ҳозирги Марказий Осиё давлатлари ҳудудидан Ғарбда то ҳозирги Испанияга қадар кенг майдонни қамраб олган ягона **Мусулмон маданий минтақаси** ташкил топди⁴. VIII-XV асрлар мобайнида **минтақа** мусулмонлари ўз маънавий тараққиётларида

ҳисобга олинмаганлиги сабабли шаҳар-давлатлардан кейин империялар ташкил топиши 2-босқич деб қаралган.

¹ Қуръони каримда *"асотири аввалин"* (қадимги афсоналар) бирикмаси 9 ўринда учрайди (6:25, 8:31, 16:24, 23:83, 25:5, 27:68, 46:17,68;15,83;13).

² XX аср рус олими Я.Э.Голосовкернинг "Логика мифа" (М. "Наука", 1987) асарида бу масала батафсил тадқиқ этилган ва асотир тафаккур асосида *"имагинация"* (инглизчада *"imagination"*, русчада *"воображение"*, *"фантазия"*, Форобийда *"тахайюл"*) ҳодисаси ётиши исбот қилинган.

³ Бугунги илмий тафаккур етакчилик даражасига кўтарилган замонда илоҳий китобларга ёндошувда ҳам "олимона" тамойил устунлик қилмоқда. Ваҳоланки, аслида илоҳий китобларнинг вазифаси муайян бир дунёвий мавзунини атрофлича таҳлил қилиш ёки батафсил ёритиб бериш эмас, балки инсонга Парвардигори ва ғайб дунёси ҳақида хабар бериш, охирати обод бўлиши учун бу дунё ҳаётида қандай яшашни ўргатиш, яъни инсоннинг дунёвий ва ухравий мақсадларини уйғунлаштиришга кўмак бериш, шу маънода унга ҳидоят йўлини кўрсатишдир. Аллоҳ китобларининг ҳар оятида қат-қат мўжизавий мазмунлар жой олган бўлиб, уларни теран тушуниб етиш инсониятнинг бир умрли изланишларини тақозо қилади.

⁴ Мусулмон маданий минтақаси, ёки бошқача қилиб айтганда, мусулмон минтақа маданияти тушунчаси бизнинг миллий маънавиятимиз тақомили хусусидаги узоқ изланишларимиз натижасида 1995-1996 йилларга келиб муайян даражада шаклланди ва илк бора 1996 йил охирларида нашр этилган *"Миллий маънавиятимизнинг тақомил босқичлари"* рисоласида мукамал баён қилинди. Ушбу рисола мазмунини кейинчалик баъзи жузъий ўзгаришлар ва тўлдиришлар билан 2001 ва 2006 йилларда аввал кирилл ва кейин латин алифболарида нашр этилган *"Миллий маънавиятимиз асослари"* ўқув қўлланмалари таркибига киритилди.

тавҳидий тафаккур такомилининг 4 босқичини босиб ўтдилар. **Тавҳидий тафаккур** деганда нимани тушунмоқ керак?

Аллоҳнинг китоби Қуръони каримнинг ҳар бир ояти **мўъжиза**, уларнинг чексиз мазмун-моҳиятини тушуниб етиш бани башар учун то қиёматгача етгулик табаррук юмушдир. **Тавҳидий тафаккур** такомили деганда айна шу жараённинг VIII-XV асрлар мобайнида ягона ва яхлит **мусулмон маданий минтақаси** зиё аҳли томонидан эришилган ютуқлари назарда тутилмоқда. Бизнинг узоқ йиллик изланишларимиз хулосаси сифатида қатъий эътироф этиш мумкинки, форсий ва туркий тилдаги мумтоз адабиётнинг, айниқса, улуғ аждодларимиз Амир Хусрав Деҳлавий¹ ва Алишер Навоийларнинг бу борадаги қарашлари инсоният маънавий такомилидаги айна шу жараённинг авж нуқтасини ташкил этади. Мавзуни теран англаб етиш учун аввал тилга олинган мусулмон дунёси маънавий такомилининг 4 босқичи ҳақида қисқача тасаввур ҳосил қилиш керак бўлади.²

1) **Сунна босқичи** (VIII-IX асрлар). Бу босқичда охириги ва мукаммал илоҳий китоб Қуръони каримнинг илк ва энг ишончли тафсири ҳисобланувчи Расулиллоҳ (сав) ҳадислари тўлиқ тўпланди ва ҳадисшунослик илми (аниқроғи, ҳадисларни таснифлаш илми - «Мусталаҳ ул-ҳадис») асосида Имом Бухорий, Имом Термизий ва бошқалар томонидан энг мўътабар 6 саҳиҳ ҳадис китоблари шакллантирилиши билан аҳли сунна ва жамоа эътиқодининг мукаммал тус олишига имкон яратилди. Шу билан баробар Испания ва Шимолий Африкадан то Шарқий Туркистонгача минтақанинг уч йирик халқи арабий, форсий ва туркий тилларда сўзлашувчи миллатларни бирлаштирган яхлит **мусулмон минтақа маданияти** ҳам шаклланди. Ушбу яхлит мусулмон минтақа маданияти ривожининг илк босқичида мусулмонлар жамоаси Қуръони каримда баён қилинган тавҳид таълимотини Аллоҳнинг охириги пайғамбари Муҳаммад (сав) ҳадисларига таянган ҳолда, яъни илоҳий китоб мазмунини Пайғамбаримиз талқинида қабул қилиб олдилар. Шу маънода бу икки аср мобайнида **тавҳидий тафаккур**нинг илк босқичи - **Ибрат маърифати** мукаммал шаклланди, дейиш мумкин. Бу босқичда бутун минтақада бадий адабиёт асосан араб тилида яратилди.

2) **Мусулмон маърифатчилиги босқичи** (X-XI асрлар). Тан олиш керакки, бугунги диний уламоларимизнинг аксарияти муайян сабабларга кўра ислом дини ва шариатини **Ибрат маърифати** даражасида талқин қилишга одатланганлар. Аммо буюк аждодларимиз томонидан Аллоҳ китобининг мазмунини англаб етиш Ибрат маърифати даражасида қолиб кетган эмас. Сунна босқичининг иккинчи ярмидан шаклланишга бошлаган илмий йўналишлар **тавҳидий тафаккур**нинг иккинчи босқичига келиб бутун минтақа бўйлаб кенг ривож топди ва янада юксак босқичга кўтарилди. Бунинг исботи учун шу даврда бизнинг ўлкамиздан етишиб чиққан Форобий, Мотуридий, Бируний, Ибн Сино каби жаҳонда ном қозонган алломаларимизни эслаш ўзи кифоя қилади. Бу босқичда энди минтақада **Илм маърифати** тўла -тўқис шаклланди. Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг қатор йўналишлари, жумладан, **калом, фалосифа, ботиния ва тасаввуф** оқимлари шу босқич охирида яшаб ижод қилган улуғ мутафаккирлар - Абу Ҳомид Ғаззолий ва Умар Хайёмлар томонидан аниқ эътироф қилинди. Европада фақат XVIII асрда илк илмлар энциклопедияси яратилган бўлса, мусулмон минтақасида X асрдаёқ ботиния йўналишининг яширин илмий гуруҳи томонидан бугунги кунгача эсон-омон етиб келган 52 рисоладан иборат «**Расоили «Ихвон ус-сафо»**» номли араб тилидаги илк илмлар қомуси яратилди. Испаниядаги Толедо таржима мактаби фаолияти натижасида мусулмон алломаларнинг асарлари бутун Европага тарқалди ва бора-бора Европа Уйғониши - Ренессанснинг туғилишига сабаб бўлди. Афсуски, муайян

¹ Буюк ҳинд форсизабон шоирининг ота-боболари ҳам юртдошимиз (ҳозирги Шаҳрисабз атрофидан) бўлишган. Шоир ўзи туркий қавмдан эканлигини эътироф этган.

² 8-нчи изоҳга қаралсин.

сабабларга кўра Европа маданияти *илмий тафаккур* ривожда жуда катта ютуқларга эришганига қарамай маънавий жиҳатдан айна шу *илм маърифати* босқичида қолиб кетди. Бунинг оқибати XX аср охири - XXI аср бошларига келиб бутун инсониятни маънавий таназзул сари етаклаётганини энди Европанинг улуғ алломалари ўзлари эътироф этмоқдалар¹. Аммо мусулмон минтақасида *тавҳидий тафаккур* ривож бу босқичда қолиб кетмади, балки янада ривожланишда давом этди.

IX аср охирлари - X аср биринчи ярмига келиб Мовароуннахр ҳудудида янги форс тилидаги илк адабий мактаб шаклланди. Бу мактабнинг етакчи намояндаси Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий эди. Давр *ақлга таяниш* даври эди. Шеърятда дунёвийлик тамойили устунлик қилар эди. Фирдавсий «Шоҳнома»си ҳам ақлни васф этиш билан бошланади.

3) *Тасаввуф тариқатлари ва Ирфон босқичи* (XII-XIII асрлар). Тасаввуф йўналиши VII-VIII асрлардаёқ зоҳидлик (*зуҳд босқичи*) кўринишида шакллана бошлаган бўлиб, VIII аср охирида Робияйи Адавия сиймосида *ишқ босқичи*га ўтган бўлса-да, IX-X асрларда *Ирфон босқичи*га ўтмагунча мукамал шаклланди деб бўлмайди. Чунки тасаввуфнинг ботиний моҳиятини *ирфоний тафаккур* ташкил қилади. Баъзи тасаввуф тариқатлари ва ирфон X асрдаёқ асосан шакллана бошлаганига қарамай, юқорида эслаб ўтганимиздек, бу даврда тасаввуф Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг 4 йўналишидан биринигина ташкил қилар ва минтақа аҳолиси ичида ҳануз кенг оммалашган эмас эди. XII-XIII асрларга келиб, минтақанинг турли ўлкаларида 10дан ортиқ кучли тасаввуф тариқатлари шаклланди. Айниқса, XIII аср бошларида Ибн ал-Арабийнинг «*Фусус ал-ҳикам*» ва «*Футуҳоти Маккия*» асарларида «*ваҳдат ул-вужуд*» назариясига асос солингач, тасаввуф ва *ирфоний тафаккур* бутун минтақа бўйлаб етакчи ўринга кўтарилди. XI аср II ярмидан бадий адабиётга тасаввуфий ғоялар кириб кела бошлаган бўлса ҳам ушбу йўналишдаги мумтоз шеърят айна XII-XIII асрларда гуллаб-яшнади. Бугунги кунда кўпчилик ёш тадқиқотчилар барча ирфоний руҳдаги адабиётни тасаввуфий адабиёт сифатида талқин қилишга мойиллик сезмоқдалар. Аслида *ирфоний адабиёт* тушунчаси *тасаввуфий адабиёт* тушунчасидан кенгроқ маънога эга эканлигига эътибор қаратиш лозим. Бунга Саноий, Анварий, Ҳоконий, Низомий Ганжавий, Саъдий ва Ҳофиз, Амир Хусрав Деҳлавий каби Шарқнинг буюк шоирлари ижодига Алишер Навоийнинг муносабати яққол далил бўла олади.

4) «*Мажоз тариқи*» *босқичи* (XIV-XV асрлар). Бу босқичда мумтоз адабиёт, яъни *бадий тафаккур* биринчи ўринга кўтарилди. Юқорида ҳам ишора қилиб ўтганимиздек, мусулмон минтақа адабиёти VIII-XV асрлар мобайнида мазмунан уч босқични босиб ўтган. Биринчи босқичда (VIII-XI асрлар) *дунёвий адабиёт* етакчилик қилган бўлса, иккинчи босқични ((XII-XIII асрлар) *тасаввуфий-ирфоний адабиёт*нинг *юксалиши* деб ҳисоблаш мумкин бўлади. Ниҳоят, учинчи босқични биз Алишер Навоий қарашларидан келиб чиқиб, «*Мажоз тариқи*» *адабиёти* деб номладик. Бу йўналишнинг энг машҳур намояндалари – XIII асрда **Саъдий Шерозий** бўлса, XIV асрда **Амир Хусрав Деҳлавий, Насимий, Ҳофиз Шерозий**, XV асрда эса **Лутфий, Навоий** ва бошқалар эди².

Моҳиятан олганда, аввало тан олиб ўтиш керакки, «*Мажоз тариқи*» адабиёти ҳам аслида *ирфоний адабиёт*. Фақат соф тасаввуф адабиётидан жиддий фарқли жиҳатлари мавжуд. Бу масала ўта муҳим бўлганидан бироз изоҳ талаб қилади. Маълумки,

¹ Қаранг: П.Бьюкенен. Смерть Запада. М., АСТ, 2003.

² Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг тегишли фаслида Амир Хусрав Деҳлавий ва Ҳофиз Шерозийлар билан бир қаторда «*ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилганлар*» сафига XII - XIII асрларда яшаб ижод этган Саноий ва Саъдийларни ҳам қўшади. Бундан ташқари шу фаслда Камолиддин Исфаконий, Ҳоконий Ширвоний, Хожуи Кирмоний, Анварий, Носир Бухорий, Абдулвосеъ Жабалий каби қатор шоирларни ҳам "*мажоз тариқи адоси алар назмига голиб*" деб тилга олади.

тасаввуфда «*ишқи ҳақиқий*» (Аллоҳга муҳаббат) ва «*ишқи мажозий*» (инсонга муҳаббат) тушунчалари бор. Фаридидин Аттор каби улуғ суфийлар инсонларни мажозга маҳлиё бўлишдан қайтариб азалий ва абадий зотга меҳр боғлашга даъват қилдилар. Тасаввуфда биз билган моддий дунё «*мажоз*», яъни рўё, ўткинчи нарса сифатида талқин қилиниб, ҳақиқий **Борлиқ**, яъни Аллоҳ зотининг «*мазҳари*» (зоҳирда намоён бўлиши), кўзгудаги акси деб таърифланади. Мумтоз адабиётда биринчилардан бўлиб **Амир Хусрав Дехлавий** мен «*ишқи ҳақиқий*»ни эмас, балки «*ишқи мажозий*»ни куйлайман, деб очиқ-ойдин эълон қилди ва бу қарорини «*Ширин ва Хусрав*» достони муқаддима қисмида «*Дар фазилат ишқ*» бобида шундай изоҳлади:

*Фидойи ишқ шав гар худ мажоз аст,
Ки давлатро дар у пушида роз аст.
Ҳақиқат дар мажоз инак падида аст,
Ки фатҳи он хазина з-ин калид аст.*

(Ишққа фидо бўл, агар у мажоз бўлса ҳам,
Чунки унда бахту саодатнинг яширин сири бордир.
Ҳақиқат мажозда шундай намоён бўладики,
Гўё ул хазинага эришиш йўлида бу калид кабидир.)¹

Шоир ўзининг 1316 йилда ёзган «Дўвалроний ва Хизрхон» достонида яна шу мавзуга қайтиб, шундай хулоса қилади:

*Чу ишқ андар мажозаш жилвагаҳ дод,
Мажозаш бар пули таҳқиқ раҳ дод.*

(Ишқ мажозиде намоён бўлгани сабабли,
Бу мажоз Ҳақиқатни англаб етиш учун кўприк бўлди.)²

Шоир достонларида ижтимоий ҳаётни чуқур таҳлил қилиш баробарида инсон ва ҷамият ҳаётига ўз муносабатини бадиий тасвир орқали аниқ ифодалайди.

Кўпчилик тадқиқотчилар Навоий «Хамса»сини салафлари билан қиёслаганда асосий урғуни Низомий достонларига қаратадилар. Аслида эса агар диққат билан қиёсланса, туркигўй шоирнинг эътибори, айниқса, тафсилотларда, кўпроқ «ҳинд сеҳргари»га йўналганлиги сезилади. Менинг назаримда, бунинг ўзига яраша жиддий сабаблари бор. Аввало, Низомий Ганжавий Навоийдан 300 йил илгари яшаган. Орада Саъдий, Аттор, Румий каби жаҳон тан олган бадиий сўз усталари бор. Улардан ҳар бирининг ижодий мероси ўзи бир олам. Амир Хусрав уларнинг барчасидан кейин шеърият дунёсига қадам қўйди ва, албатта, нафақат Низомий, балки юқорида тилга олинган улуғларнинг ижод мевалари ва тафаккур тарзларидан мукамал хабар топти. Ва ўзининг мустақил қарашларини шакллантирди.

Амир Хусрав ёш йигитлик чоғларида Саъдийнинг мухлиси бўлган. Ёши улғайгач, диққатини Низомий достонларига қаратган. Е.Э.Бертельс Низомийнинг биринчи достони сарлавҳасига эътибор қаратар экан, Мавлавий Оға Аҳмаднинг «*Ҳафт осмон*» асаридан бир иқтибос келтиради. Айтишларича, меърож тунида Муҳаммад (сав) арши аъло остида қулфлоглиқ бир бино кўриб, ҳазрати Жаброилдан «*Бу қандай макон?*» деб сўрапти. Жавоб бўлипти-ки: «*Эй расулиллоҳ, бу макон теран маънолар хазинасидир ва*

¹ Амир Хусрав Дихлави. Ширин и Хусрав. (критический текст). М., "Наука" ГРВЛ, 1979, С. 40.

² Охирги мисрада бевосита Муҳаммад (сав) нинг "Ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқа" (Мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир) деган ҳадиси шарифларига ишора бор.

сенинг умматларинг ичидаги шоирлар тили ушбу хазинанинг калити турур». Низомий достонининг сарлавҳаси «*Махзан ул-асрор*» (Сирлар хазинаси) шунга ишора қилади¹. Демак, бадиий адабиётнинг мустақил маънавий моҳияти ўша даврлардаёқ илғор ижод аҳлига маълум бўлган.

Бадиий адабиётнинг мустақил маънавий моҳиятини таъкидлаш **Амир Хусравдан** бошланган бўлса, унинг мукаммал назарий асосларини яратиш **Алишер Навоийга** насиб этди. Шу билан бирга **Алишер Навоий** ўзидан олдингиларнинг бирор фикрини рад қилмаган ҳолда ўз бадиий ва илмий асарларида **зоҳирий ва ботиний (ғайбӣ) олам уйғунлиги, илоҳий ва инсоний муҳаббат уйғунлигига асосланган тафаккур тарзини шакллантирди**. Бу *тавҳидий тафаккур* ривождаги энг олий босқич, энг мукаммал талқин эди.

Х аср шеъриятини мукаммал ўрганган М.-Н. О.Османов китобида² келтирилган **бадиий тимсоллар** француз шарқшуноси Г.Лазар (G.Lazard) таснифига кўра, шеърият тилининг **биринчи мазмунӣ қабатини** ташкил қилади³. Унга биноан, масалан, «гул» «моҳ» «офтоб» тимсоллари реал **маҳбубанинг** чеҳрасига ишора қилади. Рудакий ва Манучеҳрий шеърларидаги мажозий тасвирлар фақат бадиий рамз ҳалос, улар ортида фақат **моддий дунё воқеликлари** туради. Бу **дунёвий адабиёт қабати**. Бу босқичда бадиий адабиётнинг эстетик завқ бериш хусусияти кучли бир тарзда намоён бўлди, лекин адабиётнинг иккинчи бир вазифаси – **инсоннинг маънавий камолотига ижобий таъсир кўрсатиш жиҳати** қониқарли даражада бўлмади. Инсон ва инсоният муносабати саволлигича қолди.

Тасаввуфий-ирфоний адабиётга ўтгач, шеърият тилининг **иккинчи мазмунӣ қабати** бошланди. Унга кўра **мажозий тимсол** мазмуни воқеликдаги бир сиймога эмас, балки **ғайб оламига** оид тасаввурларга ишора қилади. Масалан, юқоридаги ташбиҳларни оладиган бўлсак, «гул» «моҳ» «офтоб» тимсоллари англатган мазмун - маҳбуба чеҳраси энди ўзи **Ҳақ жамолига** ишора сифатида тушунилади. Суфий **Борлиқнинг Олий Ҳақиқатига** ошиқ инсон, бутун борлиғи билан унга интилади, ўзини ундан айро тасаввур қила олмайди. У «*ал-Ҳақ*» деганда айни шу Борлиқнинг мутлақ Ҳақиқатини тушунади. Ирфоний шеърият ана шу кайфият изҳоридан туғилади.

Имом Абу Ҳомид Ғаззолий ўзининг охирги китоби «*Кимийи саодат*» муқаддимасида ёзади: «*Билгилки, танинг мисоли шаҳарга ўхшашидир⁴... Дил бу шаҳарнинг подшоҳи. Ақл бу шаҳар подшоҳининг вазиридур.*»⁵ Низомий ўзининг биринчи достони «*Махзан ул-асрор*»нинг кириш бобларидаёқ бу асарни ёзишдан мақсади «*кўнгил қиссаси*»ни баён этиш эканини алоҳида таъкидлаган эди. Шоир **кўнгилни** Хожа, **инсон табиятининг тарбиячиси** деб атайди. Чунки **инсон кўнгли уни олий ҳақиқат билан боғлаб турувчи тилсим**, олий ҳақиқат сирларини ўзида жилвалантирувчи **кўзгудир**, фақат унга сайқал беришда эринмаслик, уни занг ва чирк босишига йўл қўймаслик лозим. Шундай қилиб, **Имом Ғаззолий** ғоялари таъсирида XII-XIII асрлар шеърияти **ақлга таяниш** тамойилидан аста-секин **кўнгилни поклаш** тамойилига ўта бошлади.

Фаридиддин Аттор ижодида **мажозий тасвир ва талқиннинг бирлашуви** ёрқин бир тарзда намоён бўлди. Унинг асарларидаги бош ғоя инсондаги Поклик ундаги Олий зот нишонасидир, деган ақида. Шоир ғояларининг ижобий руҳи шунда. Аммо бу ижобий

¹ Е.Э.Бертельс. Избранные труды. Низами и Фузуди. М., "Наука" ГРВЛ, 1962, С.184.

² Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии (IX-X вв.). М., «Наука» ГРВЛ, 1974, 268+296 стр.

³ Lazard G. La language symbolique du ghazal.- Convegno internazionale sulla hoesia di Hafez. Roma, 1978, с. 61. (Бу ва кейинги иқтибослар Н.И.Пригаринанинг «Индийский стиль и его место в персидской литературе: (вопросы поэтики)» асарида олинди (с. 99).

⁴ Бу ўринда худди Форобийдаги сингари *шаҳр-давлат* назарда тутилади.

⁵ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимийи саодат (Рух ҳақиқати). Т., "Адолат", 2005, с.36.

ният Атторда изчил эмас. У бани башарнинг моддий ҳаёт чегарасида ўз поклигини сақлаб қола билишига ишончсизлик билан қарайди. Аттор асарлари поклик ва садоқатни куйлашга бағишланган бўлса, Жалолиддин Румий «*Маснавийи маънавий*» асарида илоҳий ишқ тараннумини **инсон ва инсоният нисбати**, ҳар бир инсоннинг нафақат инсоният, балки бутун Борлиқ олдидаги масъулияти масаласи билан уйғунлаштира олди. Инсоннинг бошқа жонли мавжудотлардан фарқи шундаки у ўзининг ўзга инсонлар билан боғлиқ эканлигини, ўзининг «**инсоният**» аталувчи яхлит моҳиятнинг ажралмас бир бўлаги, қисми эканлигини сезиб туради. Аммо буюк суфий ўз ғояларини ирфоний тимсолларга чўлгаб ташлайди, натижада ҳар доим ҳам асосий фикр очик намоён бўлавермайди, қатор саволлар жавобсиз қолгандек бўлади. Бир сўз билан айтганда, Навоийнинг теран нигоҳи пайқаганидек, Румий ижоди «*ҳақиқат тариқи*» доирасидан чиқиб кетмаган. Унинг ирфоний тимсоллар пардаси остидаги теран талқинлари фақат замондоши Саъдий Шерозий ижодида очик-ойдин намоён бўлди.

«*Мажоз тариқи*» адабиётида эса шеърят тилининг **учинчи мазмуний қабатига** ўтилади. Энди юқоридаги тимсоллар бир пайтнинг ўзида **ҳам ғайбий** (илоҳий), **ҳам воқеий** (дунёвий) мазмун касб этади, яъни «гул» «моҳ» «офтоб» тимсоллари ортида англашилган воқеликдаги **махбубанинг** чехрасини шоир **Ҳақ жамолининг мазҳари** сифатида қабул қилади. Навоий наздида «*мажоз тариқи*» намояндалари «*Ҳақ сунъида*», яъни Холиқ яратган махлуқда Яратувчининг қудратига ишорани кўрадилар, фоний дунё сиймоларини азалий ва абадий Борлиқ зуҳури сифатида қабул қиладилар ва шу сабабдан унга ошуфта бўладилар. Буни Навоий «*пок ишқ*» ёки «*хавос ишқи*», яъни хос кишилар, «*аҳли маъни*»нинг пок дилида туғилган беғараз инсоний шавқ-завқ деб талқин қилади.

Исломнинг моҳияти **тавҳиддир**. Аммо бу тушунча ҳар босқичда турлича маъно эврилишларига эга бўлиб, тобора теранлашиб борди. **Сунна босқичида** унинг асосий маъноси Аллоҳнинг бирлиги ва борлигини, Мухаммад (с.а.в.) унинг охириги Ҳақ пайғамбари эканлигини тан олиш, Аллоҳ ва пайғамбарига бўйинсуниш бўлса, **Ислом маърифатчилигида** Аллоҳ яратган Борлиқнинг моҳиятини ақл ва мантикий тафаккурга, тажрибага таяниб англаб етишдир. **Тасаввуф тариқатлари ёхуд ирфон босқичида** эса, биринчи навбатда, Ҳақ ошиғининг Ҳақиқий Борлиқ (Бақо) сари чексиз иштиёқ билан интилиши ҳақида гап кетади. Суфий Ҳақ билан, Боқий борлиқ билан бирликка, ягоналикка интилади, унинг моҳияти, ҳаётининг мазмуни шунда.

Сўфийлар Ҳақнинг асл зотини **Ҳақиқат** ва унинг **мазҳари**, қиёсан айтганда, кўзгудаги аксини «**мажоз**» («иносказание», метафора), деб атайдилар. «**Ҳақиқат**» ва «**мажоз**» **тазоди** шундан бошланади. Шу асосда тасаввуф адабиётида «**ишқи ҳақиқий**» ва «**ишқи мажозий**» тушунчалари шаклланди. Уларнинг биринчиси Аллоҳга муҳаббат, яъни «*ишқи илоҳий*» маъносида бўлиб, Ҳақ васлига интилиш, фақат унинг ҳаёли билан яшашни билдирса, иккинчиси - инсонларнинг бир-бирига, фоний дунё ашёларига бўлган ишқи сифатида талқин этилди ва кўп ҳолларда бири иккинчисига зид қўйилди. Аммо тасаввуф ғоялари ҳам ривожланиб борди. XIII аср охирларига келиб **Фаҳриддин Ироқий** (1207-1289), **Авҳадиддин Кирмоний** (вафоти 1298 йил) каби суфийлар ижодида муаммонинг идроки теранлашди. Ибн ал-Арабий ғоялари таъсирида «*Ламаъот*» асарини ёзган Ироқий «*мажоз*» ва «*ҳақиқат*» нисбатини денгиз ва тузга қиёс этди. Туз денгиз суви таркибида бўлгани учун бу сувнинг ҳар қатрасида ҳам туз таъми бордир. Шайх **Авҳадиддин** ушбу нисбатни янада ривожлантириб, шундай хулоса қилди: «*Ин олами суратесту мо дар суварем, Маъни натвон дид магар дар сурат* (Бу олам суратдир, биз суратлар ичидамыз, Маънони суратдан ташқарида кўриш мумкин эмас). Демак, Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка интилиш, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини кидириш лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Шайхнинг бу хулосаси аслида тасаввуф ирфонининг ниҳоясидир.

Шу ўринда бир савол туғилади: Нега Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг тегишли фаслида **Амир Хусрав Дехлавий** ва **Ҳофиз Шерозий**лар билан бир қаторда «*ҳақиқат асрори*га *мажоз тариқин махлут қилганлар*» сафига XII - XIII асрларда яшаб ижод этган **Саной** ва **Саъдий**ларни ҳам қўшган бўлса-ю биз «**мажоз тариқи**» даврини XIV асрдан бошламоқчимиз?

Аслида **Низомий Ганжавий** ҳам тасаввуф шоирларидан фарқли равишда фақат **инсон руҳиятининг ички қатламларига теран назар ташлаш** билан чекланиб қолмай, ўз дostonларида **шахснинг Ҳақ ва жамият олдидаги масъулияти масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратишни лозим топган**, яъни, унинг асарларида **ирфоний ва ижтимоий муаммолар** олий бир уйғунликда ифодаланган бўлиб, фақат XII асрда ҳануз «**Ҳақиқат**» ва «**мажоз**» тазоди кун тартибига рўйирост қўйилган эмас, «**мажоз**» атамаси истеъмолга ҳам кирган эмас эди.

Фақат XIV аср бошларига келиб **Амир Хусрав «ишқи мажозий»**ни куйлашни ўзига мақсад қилиб қўйганлигини очик намоиш қилди, пайғамбаримиз (сав) ҳадисларига таянган ҳолда «**ишқи мажозий**»ни **Борлиқнинг Олий ҳақиқатини англаб етишнинг мустақил йўли** эканлигини эътироф этди. Амир Хусрав «**Хамса**»си шу даражада шуҳрат қозондики, ундан кейин минтақа шеърлятида «**мажозий ишқ**»ни куйлаш ва «**Хамса**» дostonларига татаббу бағишлаш кенг қўламли анъанага айланди.

Алишер Навоий ўз ижодида **шайх Саъдий, Амир Хусрав** ва **Хожа Ҳофизлар** изидан бориб, бутун умр асосан «**ишқи мажозий**»ни куйлади. Аммо «**мажоз ишқи**»ни инсонларнинг бир-бирига муҳаббати деб тушунилса, воқеликка бу масалани татбиқ этганда бир мураккаблик вужудга келарди. Яъни инсоний муҳаббат ҳаётда доимо беғараз бўлавермаслиги маълум бўлиб, бу энди ошиқнинг маънавий савияси билан боғлиқ эди. Навоий ўзининг якуний асари «**Маҳбуб ул-қулуб**» рисоласининг иккинчи қисмидаги «**Ишқ зикрида**» аталмиш 10-бобида бу туйғуни - **авом ишқи** (яъни, ўз шахвоний нафсини енгиб ўтмаган, маънавий баркамоллик касб этмаган оддий одамлар ишқи) **хавос ишқи** (яъни, ўз нафсини енгиб ўтиб маънавий баркамолликка эришган ориф инсонларнинг пок ишқи) ва **сиддиқлар ишқи** (авлиёуллоҳ суфийлар ишқи) сифатида уч қисмга ажратиш билан ушбу муаммони мукамал ҳал қилиб берди. Навоий **хавос ишқи**, яъни **пок инсоний ишқни** ошиқ учун ўзликни англаш йўли, «*Ҳақиқат асрори*» ганжинасининг калити деб билди. «*Лайли ва Мажнун*» дostonининг хотима бобида¹ шоир муҳаббатга **ғаройиб кимий**, яъни мисни олтинга айлантира олувчи **сеҳрли куч**, инсонга **Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгу**, деб таъриф беради. У «**ишқ**» ҳодисасига, биринчи навбатда, **ижтимоий-ахлоқий муносабатлар** нуқтаи назаридан қарайди, шу асосда «**мажозий ишқ**»ни воқеъ ҳаётдаги **инсонлар аро муомалада** биринчи ўринга чиқаради, **ўзак моҳиятга** айлантиради. Шу билан Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби бошдан-оёқ пок туйғуларга йўғрилган «**алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ**»нинг кўпчилик йигит-қизлар орасидаги оддий «**ошиқ-маъшук**»ликдан ҳам, тасаввуф аҳли «**ишқи ҳақиқий**» деб атаган ирфоний интилишларидан ҳам бутунлай фарқ қилувчи **мумтоз бир туйғу**, алоҳида ҳолат эканлигини махсус таъкид этишга эришди. Бу ҳодисанинг моҳияти шунда эдики, унда инсоннинг **Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди**.

Шундай қилиб, «**Мажоз тариқи**» **босқичи** ислом минтақа маънавияти такомиллининг энг олий поғонаси, **Тавҳид таълимотининг энг мукамал талқини** бўлди. Ижтимоий воқеликни бадиий тадқиқ этиш, инсонни ва табиатни тўғри тушуниш, инсон қалбига қулоқ тутиш, самимий ва беғараз меҳр билан ўзгалар қалбига йўл топиш орқали Ҳақ асрорини, Тавҳид моҳиятини англаш ва англатишга уриниш - «**Мажоз тариқи**»нинг буюк вакиллари **Саъдий Шерозий, Хусрав Дехлавий** ва **Ҳофиз Шерозий** асарларида ўзининг мукамал ифодасини топди ва бу ёндошув кейинчалик **Алишер Навоий** ижодида ўзининг юксак чўққисига кўтарилиб, назарий жиҳатдан ҳам пухта асослаб берилди.

¹ Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, с.447.

Буюк бобокалонимиз ўзигача 8 аср давомида минтақа миқёсида кенг ривожланиб борган **бадий тафаккур** илмини янада юксак **назарий умумлашмалар** даражасига кўтариб, **жаҳон маънавияти такомилига ўзининг мустақил босқич даражасидаги кашфиёти**ни олиб кирди. Шундай қилиб, **бадий ижодга Борлиқ моҳиятини идрок этиш ва ижодий акслантиришнинг алоҳида бир йўналиши сифатида онгли ёндошув** ислом минтақасида Европадан бирнеча аср илгари мукаммал шаклланди¹.

Улуғ ўзбек шоирининг инсоният олдидаги хизматлари фақат бу эмас. Навоий охиригидан **«Лисон ут-тайр»**да Симурғ тимсоли орқали ўзининг асрий орзусини, улуғ ва қимматли **ижтимоий ғояни** ифодалади. **Унинг талқинидаги Симурғ - камолотнинг олий босқичи - тавҳидий тафаккур босқичига кўтарилиб етган ўттиз қуш («си мурғ»)**нинг бирлиги - **маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоаси, яхлит инсоният. Ушбу уйғунликка эришувнинг ягона йўли эса инсонларнинг бир-бирига Ҳақ ризолиги йўлидаги пок ва самимий меҳридир.**

Биз Алишер Навоий ижодини ўзбек адабиётининг энг юксалиш даври сифатида олиб қараймиз, аммо Навоий ўзи яшаган даврдаёқ Хуросон юртининг маркази Ҳирот шаҳрида яшаган бўлишига қарамай, бутун минтақа миқёсида шуҳрат қозониб улгурган эди. Эрондаги Оккўюнли туркманлари ва усмонли турклардан тортиб Хитойдаги уйғурларгача Алишер Навоийни бегона санамадилар, унинг ғазаллари ва достонларидан баҳраманд бўлишни орзуладилар. Шоир ўзи эса Фирдавсий ва Санойилардан Ҳофиз ва Жомийгача, Адиб Аҳмад ва Аҳмад Яссавийдан Лутфий ва Насимийгача устоз сифатида тан олди, асарларига татаббуъ ва мухаммаслар бағишлади.

Шу кунларда менинг қўлимга истеъдодли тадқиқотчи Иқболой Адизованинг XIX аср биринчи ярми Кўкон адабий муҳитининг энг кўзга кўринган намояндаларидан **Увайсий шеърляти** таҳлилига бағишланган монографияси тушиб қолди. Уни ўқир эканман, Алишер Навоий олға сурган ғоялар XIX аср адабиётига ҳам бегона эмаслиги, балки маълум даражада ривожлантирилиб, бойитиб борилганлигига тўла-тўқис ишонч ҳосил қилдим. Албатта, XVI асрдан бошлаб минтақа ҳаётида муайян сиёсий ва ижтимоий турғунлик сезилади, бунинг ўз сабаблари бор. Аммо ҳақиқий маънавий таназзул 70 йиллик қарамлик даврида, миллатнинг энг буюк намояндаларининг оммавий қатл қилиниши, қолганларнинг даҳшатли мафкуравий тазийқ остида қолиши натижасида юз берди.

Бугунги ёш авлод зиёлиларининг олдидаги бизнинг маънавий бурчимиз ўтмиш аждодларимиз яратган буюк маънавий қасрни қайта тиклашдир. Албатта, бу юмушни қадим қўлёзмаларни аслида ўқимай туриб, уларнинг асл моҳиятини англаб етмай туриб, фақат қарамлик даврида қилинган талқинларига таяниб амалга ошириш имкондан ташқари. Миллатнинг асрлар давомида етишган маънавий такомили шунчалар теран илдизларга эгаки, уни бугунги бўҳронли дунёда бутун инсониятни маънавий таназзулдан олиб чиқиб кетишга қудрати етади ва бунга биз масъул эканимизни бир дақиқа ҳам ёддан чиқаришга ҳаққимиз йўқ².

¹ Афсуски, XX асрда Алишер Навоий ижодини ўрганиш масаласида улкан ютуқларни қўлга киритган аллома навоийшуносларимиз шўролар даври мафкуравий қолиплари доирасидан чиқиш имкониятларидан маҳрум қилинганликлари туфайли ушбу масалага етарли эътибор ажрата олмадилар.

² Аслида буюк бобокалонимизнинг 580 йиллик тўйига атаб *"Мусулмон минтақа маданияти ривожига «мажоз тариқи» босқичи"* деб номланувчи 2 жилдли монографияни тугаллаб, нашр эттириш режалаштирилган. (1-жилд *"Амир Хусрав Деҳлавий"* ва 2-жилд *"Алишер Навоий"* деб номланиши назарда тутилмоқда). Ушбу мақола режадаги 2 жилдли китобнинг энг қисқа тезислари тарзида тайёрланди.

АЛЬ-ФАРАБИ И АЛИШЕР НАВОИ: ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС

Муканова Гюльнар Кайроллиновна,

*профессор, Казахский государственный университети имени аль-Фараби,
Алматы; Казахстан.*

Эпоха цифровизации остро обозначила социальную проблему так называемого «одиначества в сети». В этой связи, представляют интерес философские постулаты Алишера Навои, который придерживался, как известно, «золотой середины» во взаимоотношениях с окружающими: «быть одиноким в толпе» означало принцип самопогружения и некоторой отстраненности от суеты бренного мира. Другими словами, как творческая личность, поэт-художник, вынужденный пребывать на мирских должностях и встречаться с людьми разной степени культуры и образованности, находил энергию во внутреннем монологе, нежели извне. Данный стиль поведения характеризует суфийские практики, которых, по некоторым сведениям, придерживался и Абу Наср аль-Фараби, известный как Второй Учитель после Аристотеля.

Схожесть стиля жизни обоих тюркских мыслителей и мастеров словесного жанра наводит на попытку сопоставления их философских подходов. Люди глубоко нравственные и чувствительные к проявлениям природы, Абу Наср аль-Фараби, также как и Алишер Навои, задекларировали свои взгляды на природу власти и качества правителя, политику либерализации в контексте своих трудов.

аль-Фараби и Навои, в меру своих энциклопедических знаний и возможностей, стремились подвести сообщества к тому, как обустроить жизнь на разумных основах, пусть даже их взгляды кажутся порой идеалистическими. Они развивали философскую мысль Востока, раздвинув горизонты воображения собственно в рамках мусульманского учения, что было деянием передовым для исторического отрезка IX – XVI веков. В пределах этого периода в Центральной Азии сменились могущественные династии, рушились и возрождались города, менялись государственные границы и идеологемы правителей зависели от многих факторов, как внутренних, так и внешних. Трассы Великого Шелкового пути в позднее средневековье нарастали сложными ответвлениями и караван-сараями, привнося инновационные идеи и заодно – экономические риски с возможностью конкуренции товарной продукции.

Специфика центрально-азиатских владений указанной эпохи заключается в открытости географического доступа по всему периметру, если не считать крепостные стены вокруг крупных цитаделей. Пришедшие с миром задерживались здесь с целью торгового обмена, духовных практик, военной службы, земледелия. Относительная мультикультурность в плане сосуществования разных храмов, верований, культов, этноразнообразие характерно для региона. Потяженность мира ислама: от Ближнего Востока на западе до Индостана на востоке, как можно предполагать, обеспечивала известную степень свободы в духовных воззрениях и поэтико-научных исканиях.

Стабилизация правящих элит центрально-азиатских государственных владений обусловила относительное (материальное) благополучие социальных страт: ученых, поэтов, философов, мистиков и врачей. Ренессанс тюрко-персидской научной мысли, философии и лирической поэзии во времена Алишера Навои зафиксированы в письменных источниках. Обозначенные тепличные в основе своей условия взращивания талантов отнюдь не гарантировали им избегание гонений и даже изгнания, при смене правителей-покровителей.

Творчество Алишера Навои широко известно за пределами его исторической Родины. Казахский мыслитель Абай Кунанбаев считал его одним из тех великих поэтов Востока, которые повлияли на его мировоззрение и сочинения. Также к изучению

наследия Навои приобщились в разные годы М.Ауэзов, Е.Исмаилов, другие ученые. Стихотворения Навои на казахский язык переложил известный поэт Несипбек Айтулы.

Положения античных и средневековых философов ныне читаются как учебник по политологии, разумеется, с поправками на цифровую эпоху. И Платон, выстроивший жесткую модель идеального замкнутого государства, и Аристотель, рассматривавший проблемы государственного устройства и совершенства человека в практическом смысле, интересны для Абу Насра аль-Фараби, который привлек их идеи не только как материал для анализа, но и платформу для выстраивания концепции добродетельного города.

Учения аль-Фараби и Алишера Навои являются мостом к познанию современных трендов эволюции политеса Азии. Примерно также, известные сочинения Макиавелли лежат в основе дискурсов о судьбах европейских сообществ. Мыслитель отдавал дань исламской идеологии, живя в пределах халифата и воленс-ноленс будучи адептом ислама. К примеру, если Фараби пишет, что правитель добродетельного города-государства должен быть одновременно «имамом». Речь идет о чистоте помыслов, души и тела, которые у правителя должны быть в гармонии.

Каким современное цивилизованное общество видит идеал главы государства, какие приоритетные его качества, как руководителя, предвосхищает? Ответы есть у аль-Фараби и Навои, в трудах «Гражданская политика», «О достижении счастья», «Афоризмы государственного деятеля», «Хамса». В «Трактате о взглядах жителей добродетельного города» аль-Фараби изложил неординарные идеи. «Гражданская политика» аль-Фараби развивает и интерпретирует платоновские мысли о добродетели в свете исламского мироощущения.

Особенность идеальной модели социума у восточных философов – геополитический подтекст. Как и Аристотель, они связывают политику с географией. В современной интерпретации данный постулат относим к идентичности. Примечательно, что аль-Фараби в основу этногенеза берет природно-естественные условия (нрав, характер и язык народов), которые формируются географическими факторами.

Лучшим городом, как и Аристотель, аль-Фараби считал «коллективный город», в котором каждый житель полностью волен делать то, что пожелает. Его жители сами избирают правителей, которые правят в соответствии с волей жителей. Совершенство в обществе людей достигается за счет роста количества объединенных между собой, людей. Строение общества аль-Фараби видит по аналогии строению Вселенной и биологической составляющей человека. Функции правителя подобны функциям врача, лечащего тело, только в данном случае правитель лечит не тело, душу. Гармонична мысль о том, что социум — это духовная общность людей.

Добродетельный город – безусловный идеал. Людей объединяет общность цели - достижение счастья через самосовершенствование. Гносеологический оптимизм аль-Фараби заключается в том, что уверенность в возможностях и способностях постигать мир в его учении сочетается с просветленным настроением: человек имеет космическое предназначение, счастья ему не миновать. Здесь выявляется невольная параллель с Эпикуром и Спинозой. Подобно первому, аль-Фараби считает, что в достижении счастья большая роль принадлежит философии, ибо она позволяет проникнуть в сокровенные законы бытия и жить согласно им.

Тема совершенства «главного члена городского объединения» - рефрен в творчестве аль-Фараби. «Добродетельный» город-государство аль-Фараби – это модель наилучшего и естественного общения, в рамках которого человек может достичь наивысшего блага и достойного образа жизни. Основные признаки такого города – порядок и высокие моральные качества его жителей, в первую очередь, - правителей. Примерно о том же писал А.Навои, развивая модель социального устройства Второго Учителя («Язык птиц», «Возлюбленный сердец»).

Повторимся, что почти все из сформулированных им условий, которым должен удовлетворять правитель такого города, имеют отношение к исламскому сообществу. На основании принципиальной общности объекта и цели исследования, аль-Фараби ставил политику в один ряд с мусульманской правовой доктриной и религиозными канонами. В этом можно усмотреть попытку соединить греческую философию политики с мусульманской моралью, религией и правовой теорией в одно общее учение о политике.

Абу Наср аль-Фараби считал философию вершиной знания и ставил науку выше религии. Именно эта грань мышления аль-Фараби, которое А.Х.Касымжанов характеризовал как «цельное и пластичное», притягивает внимание исследователей к его оригинальным и полезным обобщающим трудам.

Мыслители различных эпох питали интерес к фигуре политического деятеля, к нравственным и другим его характеристикам. Следует знать особенности государственной власти на Востоке в целом, чтобы выводить какие-либо рекомендации в каждом конкретном обществе. В добродетельном государстве, по аль-Фараби, законодатель-правитель или имам, духовный наставник, соединяет светскую власть с духовной, философ-правитель соединяет в себе достоинства первого, главы: обладает теорией и способен претворить ее в жизнь. И в этом – квинтэссенция восточного мировоззрения, большая теоретическая дилемма, которой посвятили труды Фараби и Навои, вслед за ними многие выдающиеся антропологи, социологи, этнологи и политологи.

В идеале, добродетельный город, по аль-Фараби, может существовать при его определенной структурной организации на основе «добродетельных» идей воспитания, нравственной чистоты и порядочности жителей, соблюдая идеальные каноны ислама. Не секрет, что последние, в условиях сегодняшней геополитики, зачастую прямо трактуются не просто утопичными и нереальными, а иногда как духовные установки исламского фанатизма. Отсюда, недобросовестным интерпретаторам нетрудно перекинуть мостик к радикализму, что и делается в ангажированных средствах массовой информации.

Таким образом, географический детерминизм следует рассматривать как ведущий фактор либерализации в пределах Центральной Азии в средние века. Философы и поэты, приближенные к тронам правящих династий, были отражением данных тенденций, интерпретируя их через призму собственного понимания свободы духа и мышления. Навои и его последователи идут дальше, соединяя тюрко-персоязычный мир и смежные тибетские духовные практики.

География евразийской матрицы сближает научные и творческие стили Абу Насра аль-Фараби, его последователей Авиценны и других, - с наследием Алишера Навои на обогащенном интеллектуальными достижениями, пространстве Центральной Азии. Их идеи перекликаются, создавая неповторимый абрис интеллектуальной истории региона. Предшествующие поколения произвели революционные открытия в области фармакологии, анатомии человека и животных, медицины и теории музыки, математики и астрономии. Развивать их наследие – задача современной интеллигенции.

АЛИШЕР НАВОИЙ МЕРОСИНИ ЁШЛАРГА ЎРГАТИШДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Омонов Қудратилла Шарипович,
*профессор, филология фанлари доктори, Тошкент давлат шарқшунослик
университети, Ўзбекистон.*

Ҳозирга келиб, дунё навоийшунослигининг учинчи мингйиллик бўсағасидаги янги даври бошланди. Мумтоз меросни талаба-ёшларга ўргатишда олий таълим тизими қайси йўлдан кетиши тўғрисида бир қатор саволлар турибди. Хусусан, таълим тизими мумтоз манбаларни ўргатишда ҳозирги анъанавий тизимни ривожлантирилган босқичига ўтадими ёки рақамли таълим тизимига ўтадими? Саволлар кўп. Ана шу сўроқ ва жумбоқлар бугунги шарқшунос - навоийшунослар олдида турибди.

Бизнингча, янги давр навоийшунослиги Алишер Навоий меросини ёшларга ўқитишда қуйидаги масалаларга ҳам алоҳида эътибор қаратиши керак бўлади:

1. Таълим тизими ривожланган дунёнинг қатор давлатларида муайян ёзма мерос билан боғлиқ курс бўйича дарслар Google Classroom платформасидан фойдаланган ҳолда амалга оширилмоқда. Одатда, кенг омма «Google» тизимини асосан кидирув ва электрон таржимон сифатида танийди. Бироқ ушбу тизимнинг ёзма ёдгорликларни ўргатиш борасида фойдали имкониятлари ниҳоятда кенг.

«Google» тизими таълимдаги масофа тушунчасини йўққа чиқаради. Сабаби унинг дастурлари дунёнинг қай чеккасида бўлмасин талаба ва педагогни бир вақтда ишлаш имкониятини яратади. Бу учун «gmail»дан электрон почта очишнинг ўзи кифоя қилади. «Google classroom», «Google doc», «Google disk» дастурлари бунда ёрдамга келади.

«Google classroom»- дастури синфхона вазифасини бажаради. Бунда педагог талабаларни рўйхатини тайёрлаш, вазифа бериш, вазифа бажарилиши муддатини белгилаш, баҳолаш, фанга оид кўшимча маълумот бериш, турли хил мавзуга доир баҳслар уюштириш ва талабалар фикрини билишга эришиши мумкин.

«Google doc»- дастури талабаларни мақола, курс иши, битирув-малакавий иши, тадқиқот иши, илмий лойиҳа тайёрлашда кўмак беради. Ушбу дастурнинг имконияти шундаки, бир пайтнинг ўзида ҳам талаба, ҳам педагог таҳрир қилиш, кўшимчалар киритиш имкониятига эга бўлади. Масалан, талаба қўлёзмани ўқиб транскрипция қилиш жараёнида бу дастур катта қулайлик яратади.

«Google disk»- дастури маълумот сақлаш учун хизмат қилади. Дастур ҳажмдаги маълумотни сақлаш имкониятига эга. Бу дастур барчага бирдек қулай. Фойдаланувчилар қўлёзма ёки тошбосмаларнинг нусхасини сақлаш имкониятини бзага келтиради. Кутубхонада ишлаб туриб керакли маълумотлар «Google disk»да сақланади ва зарурат туғилганда исталган ердан интернет воситасида юклаб олиш мумкин бўлади.

2. Ҳазрат Навоий меросини ўргатишда интерактив усуллар ҳам муҳим. Бундай усуллар талабаларга мотивация беришда катта самара беради. Интерактив ўйинлар яратиш платформалари: Quizlet, LearningApps, Playfactile, Classtools.net. Мазкур платформаларда турли шаклдаги тест, бошқотирма, флашкарта, QR-ўйин, сўровнома, диаграмма, идрок хариталари, карточкалар ёрдамида ранг-баранг ва мазмунли дидактик ўйинларни яратиш имкони мавжуд. Бу каби интерактив ўйинларни қўллаш жараёнида талабалар саволларга жавоб беришда яқка ёки гуруҳ бўлиб ишлайдилар. Бу ўз ўрнида уларнинг ҳамжиҳатликда ишлаш, танқидий фикрлаш, муаммоларга ечим топиш кўникмаларини ривожлантириб, фаннинг назарий ва амалий масалалари борасидаги билимларини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

3. Глобал интернет тармоғида Навоийга бағишланган алоҳида янги давр ўзбек навоийшунослиги порталини очиш. Бу порталда Навоий асарларига бағишланган илмий

ишлар ва мақолаларнинг тўлиқ электрон вариантларини жойлаштириб бориш. Бунда ўқувчилар билан боғланиш учун чат ҳам очиб қўйиш керак. Токайки, китобхонга Навоий асарларидан тушунмаган ҳар бир байт бўйича ўз сўроғини йўллаш ва унга жавоб олиш имконияти бўлсин. Шунингдек, порталда навоийшуносликнинг турли масалалари таҳлилига қаратилган бир нечта блогерлар фаолияти ҳам йўлга қўймоқ керак. Ҳатто, бу ерда Навоийнинг ўлмас байтлари асосида тайёрланган, рақамли дунё ёшларнинг ижтимоий тармоқлардаги сеvimли тренди ёшларни бирор мақсадга йўлловчи, бирор бир ишга чоғлантирувчи суратли матн (демотиватор)лар ҳам ўрин олган бўлсин. Ёшлар бир-бирлари билан виртуал оламда мулоқот қилганда, матнли хабарларни йўллаганда ёки ижтимоий тармоқ фойдаланувчилари ўз саҳифасида мавқеи (статус)ни кўрсатганда ана шу суратли матн (демотиватор)лардан фойдалансин. Бу борада, айниқса, Туркияда Мавлоно Жалолиддин Румий асарлари бўйича яратилган демотиваторлар тажрибасини ўрганиш қўл келади. Бу билан ҳам Навоий ғояларини ёшларга бир қадам яқинлаштирган бўламиз. Бундан ташқари янги давр ўзбек навоийшунослиги порталининг турли ижтимоий тармоқ ва мессенжерларда ҳам каналлари ишга туширилса, ёшларнинг ўз қуролларидан Навоий асарларини ўргатиш йўлида фойдаланилган бўлар эди. Ушбу йўналишдаги уринишларнинг яхши кўриниши куни кеча Навоийнинг туғилган кунига атаб турли каналларда блогерларимизнинг аллома мероси ва қарашлари билан боғлиқ берган қизиқарли маълумотлари, асарларидан ўрнаклар том маънода ёшларни бир қадам ҳазрат Навоийга яқинлаштирди.

4. Алишер Навоийнинг ҳар бир мисраси, байти, банди мингйилликлар қаъридан отилиб чиққан ҳикматлар билан йўғрилган. Ушбу мисралар ўз замонида қанчалик хизмат қилган бўлса, бугун ҳам замондошларимиз, айниқса, ёшлар учун шунчалик аҳамиятли. Навоий барча замонлар ва барча маконлар мутафаккири сифатида унинг XXI аср тугунлари ечимига қаратилган ғоялари тарғиботини кучайтиришни ҳам эътиборга олиш лозим. Бунинг учун шоирнинг бағрикенглик, меҳр-оқибат, огоҳлик, элсеварлик, халқлар дўстлиги сингари ғоялари сингдирилган байтлари акс этган мафкуравий баннерлар, табрик битиг (откретка)лар, почта маркалари, эсдалик совға (сувенир)лари ишлаб чиқилмоғи керак. Бир мисол, шарқ мамлакатларида аждодлар меросини ёйишга қаратилган яхши, улгу олса арзирли тарғибот усуллари бор. Чунончи, Хитой ошхоналарида емак учун тайёрланадиган столларнинг усти ойнаванд қилиб ясалган бўлади. Ана шу ойнанинг ости китоб жавонига менгзаб чизилган бўлади. Унда хитойликларнинг мингйилликлардан келаётган ҳикиматли сўзлари, катта ижодкорларининг ўлмас сатрлари эски хитойча ироғлиф билан санъат даражасида, ҳуснихатда битиб қўйилган бўлади. Ҳар бир ҳўранда емак буюртма қилгандан сўнг таом келтиргунга қадар кетадиган вақтда истаса-истамаса, кўзи эски битигларга тушади ва ҳеч бўлмаганда бир сўзни эслаб қолади. Яна бир мисол, кун чиқар - Японияда эса кундалик кўп ишлатиладиган жиҳозларга ручка, пиёла, кийим-кечак, елпиғич, бош кийимларга ҳам қадимги битигларидан ўрнаклар ёзилган бўлади. Бу ҳам жамиятни ўз илдизларига боғлашнинг яхши бир воситаси. Тасаввур қилинг, *«Нафъинг агар халққа бешакдурур. Билки, бу нафъ ўзунгга кўпракдурур»*; *«Илми ким воситайи жоҳ этар, Ўзинию халқни гўмроҳ этар»*; *«Ўз вужудингга тафаккур айлагил, Ҳар не истарсен, ўзунгдин истагил»*; *«Халойиққа кўрма қилиб бенаво, Ўзингга раво кўрмаганни раво»*; *«Одами эрсанг демагил одами, Ониким йўқ халқ гамидин гами»*; *«Юз жафо қилса манга бир қатла фарёд айламам, Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам»*; *«Хуш дурур боғу коинот гули, Барчадин яхшироқ ҳаёт гули»*; *«Йигитликда йиғ илмининг махзани, Қарилик чоғи сарф қилгил ани»* сингари ҳазратнинг мангу байтлари туширилган кундалик турмушда ишлатиладиган буюмлар инглизча таржималари билан ёндош ишлаб чиқилса, қандай яхши иш бўлар эди! Тадбиркорларимиз ўйлаб кўрса ёмон бўлмасди. Бу сингари ғояларни

ҳам жамиятга тадбиқ этиш янги давр навоийшунослигининг елкасидаги вазифалардан биридир.

5. Ёшларни озод руҳли, эркин фикрли, адолатли, холис, сабр қаноатли қилиб камолга етказишдек табаррук вазифани Навоий асарлари ўзбекона сўзнинг кучи, қуввати, таровати ва сеҳру латофати воситасида бажарди ва бундан кейин ҳам бажаради. Шунинг учун, Навоий асарларининг тили, услуби, балоғати масаласи ҳам янги давр ўзбек навоийшунослиги изланиши керак бўлган йўналишлар қаторидадир. Навоий асарлари янги мезон–даги лексикографик тадқиқотларга муҳтож. Навоий ижодида асрлар давомида халқнинг нутқ амалиётида синовдан ўтган ва сўзлашувда муқим ўрнашган минглаб соф ўзбекона лексик бирликлар борки, уларнинг бугунги ўзбек тили мулоқот амалиётида қўллаш ва изоҳли луғатларга киритишни вақти келди. Айниқса, ҳозирги ёшлар тилининг сеҳру латофати, таровати, шираси бир қадар камайган кезларда бу масала ўта муҳим саналади.

Умуман, Янги давр ёш навоийшунослар авлодини тарбиялаш кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан биридир. Олий ўқув юртларида Навоий ижоди чуқур ўргатилмоғи, ўқув режаларида навоийшунослик, улуг мутафаккир ёзма мероси билан боғлиқ дарслар комплекси ўрин олмоғи керак. Шунингдек, соҳа вакиллариининг жамиятдаги мавқеи (имидж)ни кўтаришни ҳам эътиборга олиш керак бўлади. Бугуннинг ёшлари прагматик авлод сифатида, кўпроқ, иқтисодий томонга эътибор қаратмоқда. Агар соҳа вакиллариининг ижтимоий-иқтисодий мавқеи оширилса, иқтидорли ўғил-қизларни соҳага қизиқиши ўйғонади ҳамда келажакда навоийшуносларнинг янги авлодни етиштириш масаласи осонлашади.

ПОЭТ ВОСПЕВАЮЩИЙ ИДЕИ ГУМАНИЗМА

Рахмонова Дилбар Зикриёевна,

кандидат педагогических наук, доцент Государственного образовательного учреждения Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова; Таджикистан.

Народная педагогика, являясь составной и неотъемлемой частью духовной культуры народа, отражает жизнь и деятельность великих мыслителей. Во все времена выдающиеся мыслители народной педагогики придавали огромное значение творческому мышлению и в своих произведениях восславляли человеческий разум.

Изучение и реализация передовых педагогических идей закладывает прочную научную и культурную основу для создания здорового общественного строя и возрождения национальных традиций. На протяжении всей истории первоочередное внимание уделялось изучению педагогической мысли и возрождению национальных традиций. В период после обретения независимости ученые-педагоги добились больших успехов в этой области.

Основными темами морально-педагогического наследия наших предков являются темы патриотизма, самопознания, человечности, любви, дружбы, добра, изучения науки и знаний, профессии и так далее.

Концепции человечности, мира и единства, свободы, человечности занимают особое место в произведениях большинства представителей народной педагогики

таджикского народа. Каждый из них призывает человечество быть сострадательным и дружелюбным.

Алишер Навои выдающийся поэт, который искусно воспевал идеи гуманизма, просветительства, миролюбия, который сумел вывести язык и литературу тюркских народов на мировую арену. Своими произведениями он занял достойное место в ряду таких ярких представителей мировой литературы, как Гомер и Данте, Рудаки и Фирдоуси, Низами и Саади, Шекспир и Бальзак.

Его богатое наследие созвучно со всеми эпохами истории человечества, а произведения являются высшим пилотажем литературного мастерства.

Поэзия Навои — это сборник об образе жизни человека. Практически во всех его поэтических произведениях воспеваются благородство, щедрость, справедливость, терпеливость, умение противостоять трудностям. Он осуждает вражду, зависть, ненависть, зло, скупость, жадность, ложь и другие отрицательные человеческие качества. Призывает стремиться к совершенству, жить благими делами, отмечает, что человека нужно оценивать не по национальной, половой или религиозной принадлежности, а по его человеческим качествам. Потому и в произведениях его воспеты герои разных наций и вероисповеданий, представители многих народов.

В произведениях Алишера Навои много идей благодарения жизни. Он почитает честный труд, истину, правдивость. Эта концепция разъясняется во многих произведениях Навои. Во всех произведениях Навои делать добро другим выступает как ведущий фактор человечности. По мнению Навои «тот, кто привык дарить добро другим, в тысячу раз извлечёт от этого выгоду». Поэт отмечает, что если у человека нет возможности всем делать добро, у него хотя бы есть возможность никому не причинять зла, что естественно тоже является добром.

Алишер Навои являясь султаном поэтов и звездой нашей духовности, нашей культуры, внес огромный вклад в развитие национального наследия.

Вчера, сегодня и в будущем процесс восхождения нашей духовности для нас крайне необходимо, меньше, чем кто-либо в мировом сообществе.

Чтобы уникальным образом отразить содержание произведений Навои мы должны проникнуть в его уникальный внутренний мир – мир мудрости Навои.

Созданы тысячи научных работ, высоко оценена роль научного и творческого наследия великого поэта и мыслителя в истории мировой культуры.

Среди уникальных поэтико-эпических произведений автора историко-прозаические, так как его произведения также являются великими памятниками мировой культуры и литературы.

Навои оставил большой след в истории не только как поэт, переводчик, лингвист, но и как государственный деятель. Поэтому многие его рубаи и былины написаны в ответ на вопрос, как сделать людей счастливыми. Алишер Навои понимал мир. Каждое поколение нашло в нем что-то для себя. Произведения Навои стали источником духовной силы и благополучия для нашего народа. За последние полвека произведения Навои неоднократно публиковались в разных странах мира.

Сегодня Алишер Навои по праву считается одним из классиков мировой культуры. Его произведения переведены на сотни языков мира. Люди со всего земного шара интересуются его наследием, наслаждаясь благородными идеями и философскими наблюдениями, воспетыми в его произведениях.

Как и все гениальные художники, Алишер Навои верил, что его имя и созданные им произведения будут вечно живыми в сердцах людей.

Уникальность дарования Навои заключалась в том, что он смог охватить все разновидности лирического богатства народов Востока.

Попытку составления дивана Навои предпринял лишь в конце 1470-х годов, по совету своего друга, правителя Хорасана султана Хусейна Байкары. Сам, будучи не плохим поэтом, он часто вступал с Навои в творческое соревнование. По сведениям исследователей, Хусейн Байкара оставил диван, характеризующий его как о состоявшемся поэте.

А. Навои как истинный гуманист высоко ценил созидательный труд и осуждал тех, кто плохо относится к результатам человеческого труда, не считаясь с людьми, уничтожает принадлежащее им, грабит их. Поэт призывал ценить человека и оказывать помощь ближнему.

Навои был не только великим гуманистом, но в первую очередь он был сыном своей эпохи. В трактовке темы любви в поэме «Лейли и Меджнун» он отдал дань суфийским воззрениям.

В своей самой известной поэме, третьей из «Хамсы» – «Фархад и Ширин», поэт воспевает дружбу и любовь, выступает за свободу человеческой личности... Прославляя чистоту человеческих отношений, поэма Навои является гимном созидательному труду. Именно трудовые подвиги Фархада, проложившего канал, названный в поэме «Рекой жизни», приводят его к цели – к возлюбленной Ширин.

Навои страстно любил жизнь и стремился к лучшему будущему. Он писал, что «цветы жизни прекраснее всего», и все его помыслы были обращены к тому, чтобы избавить эти цветы от пагубной для них грязи жизни.

Передовое гуманистическое мировоззрение Навои и высокие художественные достоинства его произведений обеспечили им широчайшую популярность среди народа. Народ сложил о Навои полные жизнерадостности и остроумия легенды и предания, рассказы, в которых он изображается не только как человек, по своим достоинствам стоящий выше султана, но и как разоблачитель всего плохого и дурного...

Великий поэт, выдающийся деятель культуры, мудрый политик и государственный деятель, крупнейший ученый, художник и музыкант, Навои обладал еще одним ярчайшим талантом – талантом быть человеком. Поэт писал, что «Самым лучшим человеком признай того, от кого будет наибольшая польза для народа»; «Если ты человек, то не признавай человеком того, кто не заботится о благе народа». Эта было сказано поэтом в эпоху, когда из-за алчности и борьбы за власть текла кровь ни в чем не повинных людей. И сам поэт, живя в такое не простое время, занимая высокие служебные посты, смог не только остаться гуманистом, но и призывал всех к этому, ярким доказательством является богатейшее творческое наследие поэта.

Прошло более пяти веков, а занявшие достойное место в сокровищнице мировой культуры произведения великого мыслителя, в которых сконцентрированы энциклопедические знания, служат новым и новым поколениям. Так и будет впредь, ведь в творениях поэта воспеты светлые идеи, близкие человечеству во все времена.

Список литературы:

1. Бертельс Е.Э. Навои // Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965.
2. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. Тошкент, 1963–1968.
3. Вохидов Р. «Мажолисун-нафоис»нинг таржималари / Масъул мухаррир: Б.Валихўжаев.- Т.: Фан, 1984.
4. Семенов А.А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем. Ташкент, 1940.
5. Рукописи сочинений Алишера Навои в коллекции Института востоковедения АН УзССР / Ред. К.М. Муниров и А. Насиров. Ташкент, 1970.

АЛИШЕР НАВОИ И СУФИЗМ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОСТИ

Байдаров Еркин Уланович,

*ведущий научный сотрудник, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
Комитета науки МОН Республика Казахстан; Казахстан.*

В условиях поиска национальной идентичности и духовного возрождения народов Центральной Азии обращение к духовному наследию прошлого и новое ее осмысление с учетом реалий современности может стать важной опорой для создания нового общества и нового человека. Для стран Центральной Азии – это очень актуально, поскольку изучение и использование духовной сокровищницы братских народов региона в современных условиях есть не только обращенность в прошлое, но и в будущее, ибо прошлое и будущее составляют то, что мы и называем преемственностью. Преемственность в передаче лучших сторон человеческой сущности новым поколениям, о которых говорили и писали выдающиеся мыслители Центральной Азии, это то, что сегодня так необходимо народам региона, чтоб не быть смытыми в потоке истории в бездну неизвестности.

Одним из тех, чье духовное наследие оставило неизгладимый след в истории и культуре народов Центральной Азии является Алишер Навои (1441-1501), чья жизнь и творчество по сей день привлекает внимание исследователей как западных, так и восточных стран, что и неудивительно, ибо наследие великого тюркского поэта и мыслителя многомерно и актуально.

Как свидетельствует история в период жизни Алишера Навои на территории Центральной Азии широкое распространение получило учение суфийского ордена (тариката) Накшбандия, оставившее глубокий след в мировоззрении мыслителя. Сам по себе суфизм, ставший одним из значительнейших явлений в духовной жизни народов средневекового Востока – сложное и многоплановое религиозное мировоззрение. Суфии выступали против использования религии для насилия над человеческой духовностью, над его внутренним миром. И неслучайно, по единодушному признанию и восточных, и западных исследователей, суфизм является своего рода, «сердцем ислама» [1].

Накшбандизм как своеобразное направление в суфизме со времени своего возникновения (XIV в.) оказал на социально-экономическую и общественно-политическую жизнь, философскую мысль народов Центральной Азии огромное влияние. Выдающиеся мыслители и деятели литературы и общественной мысли Центральной Азии того времени (Джами, Кашифи, Ходжа Ахрар, в том числе и Навои) находились под непосредственным влиянием учения этого братства и одобряли его основополагающие принципы.

Знакомство с проповедями крупных представителей суфийского тариката «Накшбандия», а также с религиозно-мистическими произведениями известных пропагандистов ислама, в том числе, с «Хикметами» Ходжи Ахмета Ясави оставили свой неизгладимый отпечаток в мировоззрении мыслителя.

Алишер Навои через свои произведения стремился доказать способность человека управлять своей волей повседневными делами, он призывал людей активно бороться за улучшение своего положения, что, собственно, и проповедовал накшбандийский тарикат. Отмечая эту сторону позиции Накшбандия, А.Н. Болдырев пишет: «Накшбандизм впервые в истории суфизма осудил и отбросил его традиционную

паразитическую монашескую ипостась, заменив ее призывом к активной жизненной деятельности и производительному труду (землепашеству, ремеслу, торговле под лозунгом «*даст ба кору дилба ёр*» («руки – к делу, сердце – к другу»)) [2, с. 51]. Это, как известно, противоречило религиозным догмам ислама о роке, участии, судьбе.

В связи с этим, огромное значение имеют высказывания самого Бахауддина Накшбанди (1318–1389) (что стало своего рода руководством и для Навои. – Е.Б.), который основное назначение суфизма видел в служении народу и принесении им пользы: «Закрывай двери уединения, открой двери служения; закрывай двери шейхства, открой двери помощи; закрывай двери отшельничества, открой двери беседы» [3]. Характеризуя свое учение, он завещал свои последователям: «Девиз наш – общение. В уединении – слава. В славе – несчастье. Благополучие – в обществе, а суть общества – общение» [4, с. 48].

Выступления Накшбандия против отшельничества и призыв к труду, что путник должен «внешне быть с людьми, а внутренне с Богом», т.е. руки должны заниматься работой, а сердце с другом, (т.е. Богом), привели к тому, что многие его представители (в том числе и А. Навои) стали играть активную роль в социально-политической жизни государств Центральной Азии, Ирана, Индии, Пакистана, народов Северного Кавказа и др.

Будучи знакомым с классической, во многом суфийской поэзией народов Востока, в частности, с творчеством Ясави, Низами, Руми, Хосрова Дехлеви, Джами и др., Навои смело поднимал важные, общественно значимые вопросы своей эпохи, призывая народ к просвещению, отмечая при этом, что: «Знания приобретаются, чтобы веру укреплять, а не для того, чтобы богатство наживать» [5].

Человек, чтобы достичь своей цели, способен проявить недюжинную силу и активность, преодолевая различные препятствия, трудности, переделывая самого себя с помощью знаний и наук. Алишер Навои, выразил это в тезисе: «Все знанья мира, что пошли мне впрок, я, глядя на дела невежд, извлек» [5] и в своеобразной суфийской форме: если человек захочет, он способен достичь Истины, ибо Истина обитает в его душе. Человеку дана способность влюбиться в Истину и достичь с ней единения.

В своей поэме «Язык птиц» («Лисон ут-тайр»), фабула которой восходит к Фарид ад-Дину Аттару (1145/1146–1221) и его «Мантик-ут-тайра» («Беседа птиц»), мыслитель отмечает:

«Если будешь дарами отмечен от Бога,
Просветленным рассудком усвоишь ты строго,
Что ты сам есть предел всех желаемых путей,
Вне тебя нет иных созидателей путей.
Объяснение сути – вся сущность твоя,
Ты – отгадка загадок и мук бытия!
Поразмысли над сущью – своею потребой,
Все, что нужно тебе, от себя и потребуй!
Ты чудесная птица из благостных кущей.
Ну, а эта вот стая, к Симургу стремясь,
На пути постижения в муках влеклась
И себя самое в завершение познала,
И в исканьях своих единенье познала.
И в тебе эта суть пребывает в основе,
А придет ее время – цель наготове» [6, с. 275].

«Как и многие суфийские мыслители, А. Навои любовь к Аллаху считал способностью единения с ним через отрешение, заложенное в природе человека. Эта любовь – высшая форма любви. До нее человек может пережить различные предшествующие ей формы. Это зависит от способности человека любить. Умение подняться до самоотрешения – вершина человеческих способностей. Лишь те, кто

достигают совершенства, удостоиваются настоящей Любви и отрешения, и наоборот» [7, с. 39]. В конечном итоге, все это приводит к самопознанию и аутентичности – подлинному существованию.

Ведущим концептом мировоззрения у Навои, выступает своеобразное сочетание религиозного и общественно-философского свободомыслия. В своих поэмах и стихах он стремился эффективно использовать интеграционно-гуманистический потенциал ислама, признавая и подчеркивая значение ценностей реальной жизни общества, природы, объективной действительности в целом. Он не вставал на позиции религиозных ортодоксов и расходился с ними по ряду существенных проблем бытия, предопределения, оценки поведения некоторых представителей духовенства, поста, аскезы, отшельничества и др. Расходясь с теми или иными господствующими религиозными представлениями, Навои пытался найти выход в поисках истинных и не истинных истоков ислама.

Исходя из духовных потребностей людей своего времени, Навои выражал свое отношение к сущности жизни, способности человека к познанию, вере и нравственности. «У Навои, пытавшегося мыслить не логическими понятиями как философ, а образами, Великий творец проявляется в природе в качестве живой и совершенной силы. В его воззрениях все виды верований обретают равные права с другими, все религии понимаются как выражение одной сущности, и ни одна не вправе считать себя единственно истинной. Его герои стремятся уважать представителей других наций и народностей, осуждают завоевательные войны.

Поэт интерпретирует одну из важнейших проблем человечества - свободу личности по нескольким направлениям. Во-первых, человек должен быть свободным как в общественном, так и в политическом аспекте. Свобода обретается только на Родине, считает Навои, вдалеке от родного края человек не может стать подлинно свободным. Во-вторых, лишает человека свободы чуждое идеологическое давление или бессознательное подчинение массовой культуре. В-третьих, для того, чтобы стать гармонично развитой личностью, человек должен стремиться к духовному очищению, избавлению от всех отрицательных качеств только своими усилиями» [8].

Как мы видим, идеалы самосовершенства человека (аль-*Инсáн аль-Кáмиль* (араб. الكامل الإنسان) (выражали гуманизм суфийской философии и философии самого Навои. Этим и определяется популярность этого идейного течения, отвечавшее велению времени и сыгравшая огромную духовно-нравственную роль в истории народов Центральной Азии. Именно поэтому его гуманистическая направленность во многом объясняет популярность и распространенность суфизма в странах классического ислама по сей день, и тенденции возрождения суфизма в современных государствах Центральной Азии.

Следует отметить, что в советский период представляя Навои как национального поэта узбекского народа, официальная власть предпочитала, чтобы через произведения мыслителя, жители советской Средней Азии заимствовали определенные ценности и убеждения, которым люди должны были следовать и подражать. Однако, как справедливо отмечает профессор Американского Университета в Центральной Азии (Бишкек) Николас Волмзли (Nicholas Walmsley), «дело в том, что Навои был мусульманином, и многие из его сочинений могут быть правильно поняты только в том случае, если читатель также знает об исламском происхождении его творчества. Поскольку Советский Союз был официально атеистическим государством, запрещавшим религию, комиссарам культуры, отвечающим за развитие и становление советской узбекской культуры, пришлось искать способы сделать Навои приемлемым в качестве национального поэта, преуменьшая или даже искореняя существующие исламские темы почти во всём его творчестве. Таким образом, Навои стали прославлять

как «великого гуманиста», чью работу можно было рассматривать как руководство к человеческому состоянию в более общем плане, без ссылок на ислам» [9].

Сегодня, в условиях, когда происходит процесс реисламизации в странах Центральной Азии духовное наследие Алишера Навои приобретает особую актуальность, поскольку в результате трансляции ислама как конфессионально-культурного компонента общественной жизни, Ислам был воспринят и стал органичной частью культуры народов региона. Причем процесс был не односторонним, а взаимным. Ислам и арабская культура обогатили тюрков, и тюрки в то же время развили это учение на своей почве. Возникла новая культура, родившаяся в синтезе арабского и исламского знания и тюрко-персидской среды, и способа миропонимания.

Будучи человеком высокого положения, Алишер Навои внес бесценный вклад в усовершенствование социально-экономической жизни общества своего времени. Покровительство науки, искусства и литературы, стремление установить мир и гармонию в обществе, то, что так необходимо сегодня в социокультурном развитии стран Центральной Азии. В этом аспекте, духовное наследие великого поэта и мыслителя бесценное сокровище и важный социальный инструмент в процессе воспитания подрастающего поколения в духе гуманизма, стремления к просвещению, толерантности к человеку и обществу в целом.

Список литературы и источников:

1. The Muslim Magazine. Vol. 2 No 4 Fall 1998.
2. Болдырев А.Н. Еще раз к вопросу о Ходже-Ахраре // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. – М., 1985.
3. Макомати арчманд ва маколоти судманди Хазрати Хоча Бахоуддин Накшбанд. Рукопись ИВ АН РУз. №502. Л. 36 б.
4. Ходжа Мухаммад Ибни Мухаммад Порсои Бухорои. Кудсия Каламота Бахоуддин Накшбанд // Бо Мукаддима ва тасхех ва таълик ас Мухаммад Тохири. Техрон. 1354.
5. Цитаты известных личностей // <https://ru.citaty.net/avtory/alisher-navoi/>
6. Навои А. Язык птиц. Соч. в 10 т. Т. VIII. – Ташкент: Фан, 1970.
7. Эркаев А. Духовность и развитие / Под ред. С.Ш. Шермухамедова. – Ташкент: Маънавият, 2008.
8. Салохи Д. Алишер Навои: Счастлив тот, чье будут помнить имя // <http://www.uzbekistan.org.ua/ru/news/istoriya/2361-alisher-navoi-schastliv-tot-che-budut-pomnit-ima.html>
9. Зайнаб Мухаммад-Дост. Алишер Навои и богатый мир тюрко-персидской поэзии. Интервью с Николасом Волмзли // <https://caa-network.org/archives/20072>, 3 июля 2020 г.

TEMURIYLAR DAVRIDA HIROT TASAVVURI VA AMIR ALISHER NAVOIYNING TASAVVUFNI MUSTAHKAMLASHDAGI O'RNI

*Doktor G'ulom Foruq Ansoriy,
bosh ilmiy xodim, Afg'oniston Fanlar akademiyasining a'zosi; Afg'oniston.*

Kirish

So'fiylik yoki islomiy tasavvuf tarixini islomiy asrlarning boshlarida izlash mumkin bo'lsa-da, lekin uning Xurosonda, xususan Hirotida keng tarqalishi aynan Temuriylar davrida

mukammallikka erishdi va shu shaharga qadar bu shahar «erlar» deb nomlandi. avliyolar va Heravi yoki Pirning aksariyat fuqarolari Va ular so'fiylik yo'lining etakchilari yoki islomiy so'fiylik yo'llaridan biriga ergashganlar. Hirotga 4 tarafdin kirish nuqtai nazaridan har doim qattiq hujumga uchragan va otlar tomonidan oyoq osti qilingan, bu juda ko'p U bu shaharni keltirib Bu shahar ko'plab musibat va azob uqibatlarni boshdan kechirdi natijada uning aholisi shunday vaziyatda dunyodan ko'ngillarini uzib, tabiat bilan yuzlashgan holda oqsoqollar davrasida sufiylar va ko'p sonli irfoniy izdoshlar vujudga keldi. Hirotning to'rt tomoni (O'rta Osiyo, Eron, Sistan va boshqalar) tufayli yana ko'plab so'fiylar va tasavvuf ahlining qarorgohi bo'lgan.

Ular u yerga kelib u yerga joylashdilar yoki o'tdilar, bu har qanday holatda ham ushbu qadimiy zaminda tasavvufning o'sishiga olib keldi. Albatta, so'fiylarning mavjudlik haqiqatini maxsus talqin qilish kabi boshqa omillar, shuningdek, boshqa maxsus ma'naviy nozikliklar Hirotga bu mazhabni kamol toptirishda samarasiz bo'lmagan, ammo bu uning uchun eng munosib zamin yaratgan narsa. Bu viloyatda mavjud edi, shuning uchun turli xil so'fiy usullari orasida, xususan Naqshbandiya, Chishtiya va Ne'matulloh usullari, ular o'sha yerda ildiz otdilar va Hirotlik rahbarlarning istaklariga ko'ra shu shaharda ko'proq tus oldi. Boshqacha qilib aytganda ushbu maqolada batafsil muhokama qilindi.

Xurosonda tasavvufning o'sishining asoslari

Mo'g'ullar va turklarning Xurosonga qilgan hujumlari va bundan oldin yuz bergan ofatlar, boshqa oqibatlar qatorida, tarixiy sabablarga ko'ra amalga o'Sherilayotgan ish bo'lib tuyuladigan tasavvuf va mazhabparastlikning jamiyatning turli darajalarida tarqalishi edi. Chunki tajriba shuni ko'rsatdiki, odamlarga zolim hukmdorlar, zo'ravonlik hujumlari yoki boshqa katta ijtimoiy ofatlar kabi dahshatli ijtimoiy ofatlar kelganda, ular ikki yo'lning birini qabul qilishga majbur bo'lmoqdalar yoki ular jonlarini berib, zo'ravon kurash va qarama-qarshiliklarga o'girilib, jang maydonlariga qadam qo'yishdi yoki g'ayritabiiy va moddiy e'tiqodlarga murojaat qilishadi va o'zlarini tashlab, undan uzoqlashishga harakat qilishadi. ushbu davrda qo'llanilgan (mo'g'ul va temuriylar) va ayniqsa, kam xarajat, ijtimoiy xayrixohlik va ma'lum darajada o'z-o'zidan qoniqish keltiradigan ushbu ikkinchi usul ko'plab muxlislarni topdi. Shu sababli, bu yerda va u yerda qarilik va shogirdlik yoshi tarqaldi va aytib o'tilgan sharoitlarda ruhiy va psixologik jihatdan jiddiy zarar ko'rgan ba'zi odamlar, og'riqlarini davolash uchun, dunyodan uzilib qolganga o'xshagan oqsoqollar unga murojaat qilishdi va unga muloyim so'zlar bilan murojaat qilishdi va nozik va ba'zan sirli bo'lib, ular foyda olishdi va o'zlarini qandaydir darajada tinchlantirishdi, ammo bu soha firibgarlar va ikkiyuzlamachilar talon-tarojidan xavfsiz emas edi, va tez orada ism va non qidirib topgan ba'zi odamlar mavqei, bu niqobda, oqsoqollar na shariat va na aql tomonidan qabul qilinmagan amallar va harakatlarni amalga o'Sherdilar va ular ham bu intizomni qo'pol qildilar, lekin shu bilan birga ular haqiqatan ham dunyodan nafratlangan so'fiylar edilar. Yaxshilarga qo'shildilar va ularning ko'plari bor edi, bu kichik emas edi. So'fiylikning o'sishi va tarqalishida yuqoridagi sabablardan tashqari, boshqa sabablar ham ta'sir ko'rsatdi, shu jumladan mo'g'ullar va keyinchalik temuriylar, ehtimol bu guruh hukumat uchun zararsiz bo'lganligi sababli, ularni bezovta qilmagan va ba'zi hollarda shoshilib ketgan. Ular uylarini qurishdi, hatto monastirlarni o'zlarini qurish va qurishni boshladilar yoki rohibalar va u erda boshpana topganlarning xarajatlarini to'lashdi; Zodagonlar va xonlar singari, ular uchun muhim bo'lgan sabablarga ko'ra bu joylarning xarajatlarining bir qismini qabul qildilar va ba'zida qadr-qimmatga da'vo qilgan bu oqsoqollar deb nomlangan duolari ular uchun ijobat bo'lishini tiladilar. Bu davrda tasavvuf va tasavvufning o'sishiga ta'sir ko'rsatgan yana bir sabab, Hulaguxonning qattiq mag'lubiyatiga dosh bergandan so'ng, taqvodorlik yoki e'tiqod tufayli monastirlarga kirib borgan va hech bo'lmaganda o'zlarini xavf ostiga qo'ygan ko'plab shia ismoiliylarining plashini kiyish edi. qo'yib yuboring.

Endi, agar o'tmishda Islom tasavvufining dastlabki urug'lari Xurosonda, Hirot va Nayshaburda ekilganligini va ularning majlislari va doiralari butun islom dunyosidan burilib ketgan mashhur shaharlarga aylanishganini eslasak, qanday qilib va nima uchun tasavvufni

ilmiy jihatdan namoyish etish, boshqacha qilib aytganda, uni VII asrning boshlarida boshlangan harakatlari Hirotida ko‘rib chiqilgan.

Hirotlik Jaqi Muqtada So‘fi Naqshbandiy

Naqshbandiya tariqati hijriy sakkizinchi asrning mashhur vafoti (hijriy 791 vafoti) Xoja Bahouddin Muhammad Naqshbandiy Buxoriyga tegishli bo‘lib, uning nasabi Payg‘ambarimiz Ahl-bayt imomlaridan biri Hasan Askariyga borib taqaladi. Bir nechta vositachilar orqali. Xavaja Bahāuddin Hirotga ikki marta sayohat qildi; Bir paytlar u tomonidan hurmatga sazovor bo‘lgan shoh Muizzaddin Husayn ibn G‘iyosiddin va Hirot ulamolari davrida tasavvuf yo‘li haqida unga savollar berishdi va u yana yo‘lida bir oz to‘xtadi. Hirotida haj va Zayn al-Obidin Abu Bakr bilan uchrashgan Taybadi (791 hijriy vafoti) o‘z davrining taniqli tasavvufshunosi shoshilib ketdi.

Shuni qo‘shimcha qilish kerakki, naqshbandiya tariqati asosan Xajganiya tariqatining bir necha asrlar davomida ko‘plab yuksalish va pastliklarni bosib o‘tgan tarmoqlaridan biridir, ammo Hirotida, shubhasiz, naqshbandiya tariqati rivojlanishining omillaridan biri Abdul Rahmon edi. Naqshbandiya tariqatiga ergashgan Jomi.Saadiddin Din Koshg‘ariyning shogirdi va shogirdi deb hisoblangan va Qashqaridan (Turkiston, Xitoy) Buxoroga ko‘chib o‘tib, keyinroq Hirotga borgan. shogirdlarning iliq doirasi. Jomining yuqorida aytib o‘tilgan mazhabdagi roli Kashgariyning Hirotidagi rolikidan ko‘ra muhimroq bo‘lishi mumkin va uni «haqiqat vorisi va yo‘l yo‘lining vorisi» deb hisoblashlari bejiz emas. So‘fiylik doiralari va guruhlari, islomiy tasavvuf kuchayib bordi va xususan, so‘fiy naqshbandiya usuli Hirotida ko‘plab izdoshlarni topdi va ayniqsa Sulton Husayn Boyqaro davrida, u ham o‘zining ilmiy vaziri Amir Ali Sher Navoiy izidan yurgan naqshbandiya tariqatiga ergashdi. , mazhab hukumat tomonidan ko‘proq qo‘llab-quvvatlandi va Sulton ko‘plab monastirlarni qurdi. Al-Axbar Fi Ahval Al-Axyorning xulosasida aytib o‘tilganidek, bunyod etilgan yoki qayta qurilgan va eng mashhurlari:

Hirotidagi Dar al-Siyoda monastiri;

Sarpol Injil monastiri;

Aytilishicha, yangi monastirga qirol G‘iyosuddin Kurt asos solgan;

Eski Hirot monastiri;

Qirol Xuseyn Kurt monastiri;

Mirza Shahrox monastiri;

Shayx Chavosh monastiri;

Amir Firuz Shoh monastiri;

Samimiylik monastiri;

Muhammad Tabadkani monastiri;

Yashil monastir ko‘chasi;

Sulton Xotun monastiri;

Amir Alovuddin monastiri;

Monastir ibodatxonasi.

Ammo vazir Alisher Navoiy, Bayqaroni monastirlarni qurishda rag‘batlantirish va ularga hamrohlik qilish bilan bir qatorda, ba’zi monastirlarni va binolarni qurgan yoki ta’mirlagan, ularning eng muhimi Exlasieh monastiri, Shafaieh monastiri va Jomi ziyoratgohi, Xajeh ibodatxonasi Abu al-Valid yoki Pir Mojarad - bu Shayx Mohi va Attor Neyshaburiyning ziyoratgohi va ... Monastir va ziyoratgohdan tashqari, ayniqsa Amir Ali Sher Navoiy ham keng qamrovli masjid qurdirgan, uning atrofida u boshqa binolarni ham, shu qatorda zamonaviy asbob-uskunalar bilan jihozlangan go‘zal Dar ash-Shifoni ham qurgan. Va o‘zi, hech qachon turmushga chiqmagan, umrining oxirida Xoja Abdulloh Ansoriy monastirida supurgi lavozimini tanlagan va shu bilan Pir Hirotga va so‘fiylik yo‘lidagi sadoqatining tugaganligini isbotlagan. Ammo Naqshbandiya keyingi davrlarda kengayib, O‘rta Osiyodan tashqari Xitoy,

Hindiston, Turkiya va Eron Kurdistoniga kirib kelgan bo'lsa ham, Hirot bir necha asrlar davomida mazhabning asosiy markazi sifatida tanilgan.

Naqshbandiya yo'lining xususiyatlari va bosqichlari

Naqshbandiya usulini o'sha davrdagi mo'tadil so'fiylik usuli deb hisoblash mumkin, chunki u Rumi kabi raqsga tushish va tinglash kabi emas, Suhravardiy kabi emas, hammasi zohidlik va ibodat bilan bog'liq edi, u yolg'izlikni rad etdi va uning rahbarlari biznesga e'tibor berishdi.

Naqshbandiya tariqati intellektual va diniy jihatdan «sezgi birligi» tamoyiliga ishongan, keyinchalik bu fikr hijriy XI asrda shayx Ahmad Sarxandi tomonidan to'liq ishlab chiqilgan va uni faylasuflar «mavjudlik birligi» tamoyilidan ko'ra to'liqroq deb hisoblagan. Ishondi.

Ta'lim va tarbiya masalasida mazhab quyidagi tamoyillarga asoslandi:

«1- Dumdagi aql: Bu shuni anglatadiki, ichkaridan chiqadigan har bir jon huzur va ongdan bo'lishi kerak va uni e'tiborsiz qoldirmaslik kerak. Sa'diddin Koshg'ariyning so'zlariga ko'ra, quyruqdagi aql shuni anglatadiki, ruhdan ruhga o'tish beparvolik tufayli emas, balki hozir bo'lishi kerak va nafas olayotgan har bir jon bo'sh va ulug'vor haqiqatdan bexabar bo'lmagan. Qadam haqida sharh: Kashg'ariy aytadi: Demak, izlovchi oyog'ining orqasida kelib, ketishi kerak, shunda uning fikri tarqoq bo'lmasligi va kerak bo'lmagan joyga tushmasligi kerak. 3- Vatanga sayohat: Bu izlovchining inson tabiatida sayohat qilishi, ya'ni ular inson xususiyatlaridan mulkiy xususiyatlarga va Hamideh Hamidehning xususiyatlaridan o'tishi. Jamiyatda maxfiylik: Bu ikki shaklda, tashqi maxfiylik va ichki maxfiylik. Va u Xudoning boshqa ijodlaridan ajralib turmasligi uchun u biron bir ishni va aniq ishlarni bajarishi kerak. Abdulxoliq Ajdvaniyning xalifalaridan Xavaja Avliyo Kabir shunday degan: U aytdi: «Bu tilni yoki qalbni eslatishni anglatadi. Bu eng muhim so'fiylik amaliyotidir. Zikr til va qalbning ikki turidir». Xajagonlar yo'lida Abdulxoliq Ajdvaniy davridan boshlab maxfiy zikrlar joriy qilingan, ammo Abdolxaleqdan keyin Xaje Muhammad davridan boshlab hozirgi Jahr anjiri ham esga olingan. Ko'rinish turibdiki, Xavaja Bah u 'u'll h gacha tilshunoslik zikri bor edi va Xvaja Bah u 'l h ularni bekor qildi va faqat yaSherin zikr qilish odatiy holga aylandi, bu ular orasida hanuzgacha haqiqiy yurak xotirasidir.

Qaytish: Bu shuni anglatadiki, har bir ibodatdan so'ng izlovchining o'zi bundan boshqa narsani rad etishi kerak, bu esa Xudoga eslashni yodga olishning illyustrasi bo'lib, ojizlik va aybni ifoda etish uchun aytadi: Xudo - bu sizning maqsadingiz va sizning roziligingiz. maqsad va kerakli zavq

Saqlash: So'fiylik asoslaridan biri bo'lgan turli xil ma'nolarga ega: bu qalbni xotiralardan himoya qilishni anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, u shunday dedi: «Bu xotiralar meditatsiyasi, chunki u bir nafasda Tayiba so'zini bir necha marta aytadi:» Undan boshqasini unutmag. «Ya'ni aql aqlning mavjud bo'lishiga to'sqinlik qilmasligi va bezovta qilmasligi kerak. oqayotgan suvga tushgan va suvning oqishini to'xtatmaydigan odam. Izoh: Obidulloh Ahrorning so'zlariga ko'ra, «bu janob Haq Sobhanahga tushuncha doimiyliigi va nota» - bu Haq Sobhanah sezgisining ichki muhabbat hukmronligi. «Jami» notani qaytarish va saqlanishning kirib borishi deb hisobladi. Vaqt vaqfi: Bu izlovchining har doim o'z ahvolidan xabardor bo'lishini va «izlayotgan kishining ishi dengiz o'tib ketadigan yoki ketadigan ruhning xizmatkoriga aylangan vaqtda vaqfga qo'yilishini» anglatadi.

10- Raqamli vaqf: Bah " u'l nqssh h Naqshbandga ko'ra, bu «qalbdagi zikrdagi sonni kuzatish har xil fikrlarning yig'indisidir. Yoki raqamli vaqf jismoniy bilimlarning birinchi darajasidir.

Yurakni anglash: Ikki ma'no bor: birinchisi, zikr yuragi zikr paytida Qodirni bilishi, ikkinchidan, zikr qalbni bilishi. . . Bah nnshts 'u'll h Naqshband yurak-vaqfning har ikkala turiga ham e'tibor bergan, ammo «ular yurak-vaqfga rioya qilishni muhimroq va zarurroq deb hisoblashgan. Qisqasi, qalb vaqfini eslatib o'tishni anglatadi. Va aslida bu naqshbandiya yo'lidagi tamoyillar edi va bu mazhab oqsoqollarining aksariyati bu borada gapirishgan.

Bu mazhab tarqalgandan va tarqalgandan so'ng quyidagi tarmoqlarga bo'lindi:

1- Shayx Ahmad Foruqiy (yana A. Al-Tani) bilan bog'liq bo'lgan va Hindistonda ko'plab izdoshlari bo'lgan Naqshbandiya Mujaddidiya.

2- Naqshbandiya Mujaddidiya Xolidiya, Maulana Xolid Shahrzuriyga aloqador bo'lib, Kurdistan va Turkiyada keng tarqalgan.

3- Naqshbandiya Ahrarie: O'rta Osiyoda izdoshlari bo'lgan Xaje Obaydulloh Ahrorga tegishli.

4- Naqshbandiya Xofiya va Jahriyo: Naqshbandiya Ipak yo'li orqali Xitoyga etib borgan va endi bu mamlakatda ushbu ikki mazhab keng tarqalgan.

Sofiya Chishtiya

Ismi Hirot nomi bilan aralashtirilgan yana bir so'fiylik tariqati - hijriy oltinchi asrda Xoje Abu Ishoq tomonidan asos solingan «Cheshtieh» mazhabi.

Hozir Sharif sifatdoshi qo'shilgan va Chesht Sharif deb ataladigan Chesht Hirotidan 40 km shimolda Hirotida joylashgan va uning shuhratining ko'p qismi, mo'l-ko'l suv manbalaridan tashqari, Abu Ishoqning kelib chiqishi bilan bog'liq, ya'ni Osiyoning aksariyat qismida mashhur bo'lgan. Biroq, uning tariqati (Chishtiyya) Hirotidagi Naqshbandiya tariqatiga qarshi chekindi va mazhabning ta'sirining katta qismi Hindistonda bo'lgan bo'lib, u erda uzoq vaqt oldin Mu'in al-Din Muhammad Sajzi (vafoti 634-hijriy) tomonidan nashr etilgan. hindlar zaminining markazida Rajput o'z monastiri, shu qatorda ushbu mazhabning arakinlarini o'z zimmasiga oldi va odatda Ajmirda bag'rikenglik bilan muomala qilindi.

Intellectual va mafkuraviy jihatdan ularning asosiy e'tiqod o'qi «mavjudlik birligi» tamoyili bo'lib, ular Ibn Arabiy ta'sirida bo'lganligini ko'rsatdi. Chishtiyadagi so'fiylik marosimlariga zikr qilish, o'z-o'zini yozib olish (ehtimol Hindiston ta'sirida bo'lgan), meditatsiya va meditatsiya kiradi va mazhabparastlikdan tashqari, tariqat musiqa tinglashga ham qiziqadi, hindularda tariqat asoschisi Xaje Moinuddin musiqa bilan tinglaydi.

Sofiya - bu ilohiy marhamat

Boshqa tomondan, mazhablar va mazhablar egalariga aylangan mashhur shialar so'fiylari orasida Shoh Ne'matulloh Vali ham bor, u diniy va ilmiy ma'lumotlarini to'ldirib, so'fiylik va tasavvuf tamoyillarini o'rganib chiqib, u bilan birga yashagan va bir muncha vaqt birga yashagan. Shohrux Hirotida va Ne'matulloh nomli sulolaning asoschisiga aylandi, u Hirotida, shuningdek Xuroson, Eron va Hindistonning boshqa joylarida, o'sha paytdagi issiq qarilik va shogirdlar bozorida o'z muxlislarini topdi. Ba'zilar uni Abdulqodir Giloniy (562-470 hijriy) tomonidan Bag'dodda va xususan Hindistonda musulmon bo'lmaganlarga ochiqligi sababli asos solgan Qodiriya tariqatining targ'ibotchisi deb bilishadi.

Sofiya ijtimoiy aloqalari

Yana bir muhim nuqta - bir tomondan tariqat ichidagi so'fiylar va boshqa tomondan jamiyatning boshqa a'zolari o'rtasida mavjud bo'lgan munosabatlarni ifodalash.

Shu nuqtai nazardan aytish kerakki, tasavvufning ijtimoiy asoslari oqsoqollar va shogirdlar o'rtasidagi yaqin va yaqin munosabatlar, qo'shni monastirlar va odamlardagi mehmonlar va ziyoratchilar bilan do'stona va toza munosabatlar, shuningdek, odamlar bilan yaxshi aloqalar tamoyiliga asoslangan edi. hukmron sinf va fazoviy jihatdan Ular, shuningdek, kirish qiyin bo'lgan joylarda yoki hashamatli uylarda emas, balki odatda bu davrda ko'paygan monastirlarda va boshqa kamtar joylarda yashaganlar, ammo monastirlar ular uchun pansionat shakliga ega edilar va monastir ichida har bir izlovchi uchun alohida burchakka e'tibor berish kerak edi.

So'fiylar boshqa kichik va kamtar joylarda, ba'zan shaharlar tashqarisida va tanho joylarda ibodat qilar edilar, ammo monastirlarga ko'proq e'tibor qaratildi va monastirlarga sud yordami ko'rsatildi. Bu davr manbalarida sultonlarning yordami va sayohatlari monastirlar haqida bir necha bor eslatib o'tilgan. Masalan, o'zi Naqshbandiya tariqatining a'zosi bo'lgan Sulton Husayn Boyqaro davrida bu munosabatlar uning ilm-fan va tasavvuf vaziri (Amir Ali Sher Navoiy) ning donoligi bilan yanada yaqinlashdi va u monastirlar qurishdan tashqari, U oshxona va langar uchun ham pul to'laganligi eslatib o'tilgan edi. Aytishlaricha, bu musulmon

darvesh shohi Hirot maydonining boshida joylashgan Dar al-Siyoda monastirida uch-to'rt ming kishining kunlik xarajatlarini ta'minlagan. So'fiylar, shogirdlar, sayohatchilar va qo'shnilar bundan foydalanishlari uchun ularga oziq-ovqat va em-xashak yuborishdi

Shunday qilib, ko'rinib turibdiki, langar deb ataladigan monastirlarning ko'pligi bu jamoaning o'sishiga qo'shimcha omil qo'shgan va ularning ko'pchiligini jamiyatning ko'pgina tabaqalari yaxshi qabul qilgan, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan bir guruhni tashkil etgan.

AMIR ALISHER NAVOIY – ADABIYOTSHUNOS SIYOSATCHI

Doktor Amir Timur Rafiiy,

*Tarix bo'limi ilmiy hay'at a'zosi, Tehron ilmiy tadqiqot bo'limi,
Islom ozod universiteti; Eron.*

Kirish

Temuriylar davrining siyosatchi, yozuvchi, olim va o'qimishli dahosi Amir Alisher Navoiyning tarjimai holi va asarlari keng, ixtisoslashgan tadqiqotlarni talab qiladi. Uning ko'p qirrali va hamma yo'nalishlarni qamrab oluvchi shaxsiyati sharqshunoslardan adibning intellektual hamda siyosiy tizimdagi qiziqishlari va tajribasi turiga qarab har birini alohida o'rganish va tadqiq qilishni talab qiladi. Ushbu qisqa tadqiqotda, vaqtim va imkoniyatim cheklanganligi sababli, Amir Alisher Navoiyning siyosiy hayot va devondagi jarayonlarda kasb etgan rollarini qisqacha bo'lsa ham o'rganib chiqishga harakat qildim.

Bundan oldin, alohida bir «Amir Alisher Navoiyning turk(o'zbek) she'riyatini yaratishida fors shoirlarining ta'siri» nomli tadqiqot ishimni to'plab, xalqaro konferensiyada ishtirok etish uchun yuborgan edim. «MADANIYATLARARO MULOQOTDA SHARQ TILLARINING AHAMIYATI» mavzusidagi masofaviy-onlayn ilmiy-amaliy konferensiya.

Endi men ushbu olim va yozuvchi, siyosatchi shaxsiyatining yana bir boshqa jihatini o'rganish imkoniyatiga ega bo'lganimdan bag'oyatda xursandman.

Amir Alisher Navoiyning siyosatga kirishining boshlanishi

Temuriylar davridagi shahzodalar va amaldorlardan biri bo'lgan Amir G'iyosiddin Kichkinaning (Kajkane) o'g'li Amir Nizomiddin Alisher Navoiy, hijriy 844 yil (milodiy 9-fevral, 1441 yil) Ramazonning 17-kunida Hirotida tug'ilgan. U oilasi bilan Hirotida Shohruh vafotigacha (850 hijriy / 1447 hijriy) yashagan va otasining xohishiga binoan to'rt yoshida o'qishni boshlagan.

(Xondamir, 1378/49), Amir Alisher Navoiyning onasi Temuriylar saroyida doya bo'lgan va shu sababli uning o'g'li Husayn Mirzo Boyqaroning ko'kaldoshi unvoniga ega bo'lib uning homiysi bo'lgan. U Hirotida doya bo'lib yashagan va ishlagan (Farohoni Monfared, 168/1381. Zabihullo Safo Amir Alisher Navoiyning nasl-nasablari Chig'atoy turklari orasida deb sanagan).

Safo, 384/4/1364 (lekin Muhammad Rashid Dog'lat Tarixi Rashidiyda uni uyg'ur xalqining bir qismidan deb bilgan. Va u Navoiy otasining Kichkina Baxshi deb nomlanganligini yozgan (Dog'lat, 310/1383).

Ammo Davlatshoh Samarqandiyning so'zlariga ko'ra, Amir Alisher Navoiyning otasi, Temuriylar hukumatining ulug'laridan biri bo'lgan va bu sulolaning ba'zi sultonlariga, xususan Shohruh, Abulqosim Bobur va Sulton Abu Saidga xizmat qilgan.

(Davlatshoh Samarqandiy, 369/1366) Amir Alisher Navoiy olti yoshdan oshmagan paytida, ya'ni 1447/850 yilda, Temuriyzoda Shohruxning vafoti Xuroson va Movarounnahr xavfsizligiga katta ta'sir ko'rsatib, tartibsizlik va ishonchsizlik avj olgach ular otalari bilan Ajam Iroqqa (Fors) ko'chib ketishgan.

Amir Alisher Navoiyning so'zlariga ko'ra, ayni shu damda uning hayotida tajriba orttirishning yangi davri belgilandi (Nemati Limoyi, 1393/19).

Amir Alisher Navoiyning siyosiy hayotidagi eng muhim o'zgarish Sulton Husayn Boyqaro 873 hijriy / 1469 yilda Hirotga taxtga o'tirgan payt edi.

Bu haqida ma'lumotlar turlicha keladi.

Safaviylar tarixchisi Som Mirzoning so'zlariga ko'ra, Sulton Husayn Boyqaro Movarounnahrda Ahmad Mirzoga odam yuborib, Sulton Abu Saidning o'rnini egallagani, Samarqanddan Amir Alishir Navoiyning Hirotga qaytishiga ruxsat berishni so'rab maktub yozgan (Som Mirzo Safaviy, 1384, 335).

Amir Alisher Navoiy o'sha paytda 35 yoshda edi va umrining qolgan o'ttiz yilini Sulton Husayn Boyqaro xizmatida o'tkazdi. Ushbu o'ttiz yil ichida u siyosiy va ma'muriy ishlar bilan shug'ullangan, turkiy va fors tillarida oltmish mingdan oshiq she'rlar, nasr va nazmda esa o'ttiz jildga yaqin asar yaratgan.

Buni uning tirishqoqligi, turk va fors madaniyati, adabiyotiga qiziqishining yuqori ko'rsatkichi deb hisoblash mumkin. Va u eng mahoratli yozuvchilar, olimlar va notiqlardan biri sifatida tan olinishga munosibdir.

Biroq Amir Alisher Navoiyning Hirotga kelishi keng qamrovli siyosiy tadbirlarning boshlanishi edi va uning Sulton Husayn Boyqaro hokimiyatga kelgandan keyingi roli, ayniqsa, siyosiy jihatdan e'tiborga loyiq bo'ldi. Hirotga kelgandan so'ng Amir Alisher Navoiyning ta'siri va ijtimoiy - siyosiy obro'si kun sayin oshib bordi, oxir-oqibat uzoq va yaqinlardan barcha ishlar unga ishonib topshirila boshlandi.

“Habib us-siyar” kitobida Xondamir shunday yozadi: «Oxir-oqibat, respublikaning barcha yaqin va uzoq xorijiy rahbarlari ovoz berish huquqiga ega bo'lishdi (137/4|1380).

Amir Kabir Alisher Navoiyning xizmatlari, malakasi va tajribasini yaxshi anglagan Sulton Husayn Boyqaro uni eng muhim davlat amaldorlaridan biri etib tayinladi.

Dastlab u hukmdorning buyuk muhri qo'riqchisi, keyin esa temuriylar ma'muriy-hukumat tizimining eng muhim amaldorlaridan biri bo'lgan oliy devonning yuqori amirligi vazifasini bajargan. Ilmiy va adabiy shaxsiyatga ega bo'lgan Amir Alisher Navoiy dastlab lavozimni qabul qilishni istamagan. U Sulton Husayn Boyqaroning maslahatchisi va do'sti bo'lishga, Sulton bilan ko'proq suhbatlashishga moyil edi.

Mirxond yozadi: «Amir Nizomiddin Alisher avvaliga buni qabul qilmadi va dedi: Men hozirgi paytda Ichkiyon jirg'asida eng quyi darajadaman va hech qanday lavozimim yo'q, barcha amir va beklardan maqomim pastroq. Agar men qandaydir lavozimga ega bo'lsam qonunga ko'ra Barlos va Irlot amirlarining ba'zilariga menga «To'ra» maqomini beradilar. Demak, bundan kelib chiqadiki, bu martabani qabul qilish menga joiz emas.

So'nggi Temuriylar davri biograflaridan biri bo'lgan Davlatshoh Samarqandiy Amir Alisher Navoiyning ta'riflab shunday yozadi:

«Bu doimo kamtarlik bilan doimo ezgulikka intiluvchi inoyat sohibi buyuk amir bilan suhbatlashsang, uning oliyjanob tabiati va albatta, she'rlar o'qish, asarlar va yangiliklarni tinglash imkoniyatiga ega bo'larding».

(Davlatshoh Samarqandiy, (1366, 369). Davlatshoh Amir Alisher Navoiyning ba'zi fazilatlarini eslatib o'tgach, uning tavsifida turk she'riyatining bir misrasini ham eslatib o'tadi.

So'nggi temuriy hamda Safaviy manbalari Amir Kabir Alisher Navoiyning xizmatlari va mahorati haqida ko'p gapirishgan.

U siyosat sohasida ham, hokimiyatni boshqarish sohasida ham qobiliyatli va arzirli inson edi, shuning uchun u temuriylar siyosiy tizimida juda yuqori mavqega ega bo'ldi, ilm-fan, adabiyot hamda madaniyat sohasida o'qimishli, notiqsifatida tanildi.

Ijtimoiy maydonda u maslahatgo'y, xalqparvar, islohotchi inson edi.

O'z davrida amalga oshirgan xayriya harakatlari tufayli u jamiyat xotirasida «eng yaqin xayriya tashkilotlarining egasi» sifatida qoldi (Som Mirza Safaviy, o'sha yerda, 337).

Amir Alisher Navoiyning nufuzi va ijtimoiy-siyosiy qudrati shu darajaga yetgandiki, Sulton Husayn Boyqaro davrida vazirlarni ishdan bo'shatish va tayinlashda uning qo'llab-quvvatlashi samarali bo'lib borgan edi. Xondamir bu masalaga ishora qilib, Xoja Nizom al-Mulk Xofiyini vazirlikka ko'tarilishining asosiy sabablaridan biri Amir Alisher Navoiyning qo'llab – quvvatlashi bo'lganligini yozgan (Xondamir, vazirlar buyrug'i, 418).

Amir Alisher Navoiyning temuriylar devoni sudi siyosati doirasidagi roli

So'nggi temuriylar davri Amir Alisher Navoiyning devon va hukumat siyosati sohasidagi rolini tushunish uchun Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi davrida yuz bergan ba'zi bir asosiy voqealarni ko'rib chiqish zarur.

Sulton Husayn Giyosiddin Mansur o'g'li, Amirzoda Boyqaroning o'g'li, Umar Shayxning o'g'li, Amir Timur Gurgoniyning o'g'li, Hirotda 842-hijriy yil Muharram oyida, Amirzoda Sulton Husaynning qizi Firuzeh Begum ismli ayoldan tug'ilgan.

Firuzeh Begum Amirzoda Timurning qizi, Ake Begi o'g'li Amirzoda Sulton Husaynning qizi edi va Amirzoda Sulton Husaynning o'zi Miron Shohning Qatallaq Sulton begim ismli qiziga uylangan (uning ikkala nasablari ona va otasi Temuriylar sulolasiga taqaladi).

(Xondamir, 84/113; Abdul Latif Qazvini, 236/1363) (u yetti yoshida, hijriy 849 yilda otasidan ayrilgan. Shu vaqtdan boshlab u Mirza Abulqosim Boburning saroyiga onasining qaroriga binoan bordi «Mirzo Abulqosim Bobur hazratga mehr va muruvvat bildirdi va munosib mukofotlarni belgilab qo'ydi, har kuni yana o'zgacha iliq mehr va muhabbatini namoyon etdi» (Mirxond, 5654 yil).

Hijriy qamariy 858 yilda Mirzo Abulqosim Bobur Abu Said bilan tinchlik va yarashuvga kelganida, Mirzo Sulton Husayn Samarqanddagi Abu Said huzuriga sulh istab bordi va Sulton Abu Saidning lutfu karamiga muyassar bo'ldi (114/ 4/1380). Bu holat xuddi shu yili, Boyqaro nabirasi Mirza Sulton Ovays Abu Saidga qarshi bosh ko'tarib, Tarxoniy va o'zbek hukmdorlari bilan ittifoq qilganiga qadar saqlanib qoldi, ammo hech narsa o'zgarmadi va ular o'rtasidagi to'qnashuv paytida asirga olinib o'ldirildi (Xondamir, 115/4/1380). Abu Said Boyqaroning boshqa o'g'illari va nabiralaridan shubhalanib, Mirzo Sulton Husayn va uning 13 qarindoshini Samarqandda qamoqqa olishga buyruq berdi. Ammo bir muncha vaqt o'tgach, Mirzo Sulton Husayn onasining vositachiligi bilan u qamoqdan ozod qilindi va u yana Abulqosim Bobur saroyiga qo'shildi va umrining oxirigacha unga xizmat qildi. Shundan so'ng u Marvga bordi va Amirzoda Sanjarga xizmat qildi. Sanjar qizini unga berib, bolasiday e'zozlab hurmat qildi (Davlatshoh Samarqandiy, 354/1366). Sulton Husayn Boyqaro haqiqiy jiddiy hayotini hijriy 861 yilda boshlagan. U avval Sanjarning qo'mondonlari va xizmatkorlari bilan janjallashgan, keyin u Mirzo Sanjar bilan janjallashib qolgan. Ularning ishlari urushga borib taqaldi va Mirzo Sulton Husayn Mazandaronga borib, Xo'rojda (hozirgi Gorgon) o'z nomiga xutba o'qitib tangazarb ettirdi (Xondamir, 115/4/1380). U hokimiyatni qo'lga kiritish uchun Abu Saidga qarshi bo'lgan temuriy zodagonlarning har biri bilan ittifoq tuzdi. U hijriy 868 yilda Xarazmga borgan va u yerda Abu Said bilan jang qilgan, ammo Abu Said vafot etguniga qadar u hech qachon katta muvaffaqiyatga erishmagan.

(Mirxond, o'sha yerda, 129; Xasan Beyk Romlu, 633/1384) hijriy 876-yilda Sulton Husayn Boyqaro, buyuk turk yozuvchisi va shoiri, temuriylar davrining buyuk tarixchisi Xondamirning ustozlari Amir Alisher Navoiyni saroy amiri va Xoja Nizom-ol -MulK Xofiyini e'zozlab qo'llab-quvvatladi va uni vazir qilib sayladi deb yozadi (Hasan Beyk Romlu, 760/1384).

Farohoni Monfaredning so'zlariga ko'ra, Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi davrida bir guruh da'vogarlar bilan kelishmovchilikda bo'lgan.

Birinchidan, temuriy shahzodalar qatorida bo'lganlar va o'zlarini uning shohligi ustidan hukmronlik qilishga loyiq deb hisoblaganlar bu sulola huquqiga ega bo'lishga harakat qilganlar.

Hukumatning so'nggi o'n yilligida ushbu avlodlarning yana bir guruhi, aslzodalarning o'g'illari, Sulton Husayn siyosatiga qarshi ko'tarilib, isyon ko'tarib, Hirot hukumatining zaifligiga yo'l ochdilar.

Qunduz hukmdori Xusrav Shoh yoki Balx hukmdori Darvish Ali singari uning shohligining turli qismlaridagi uchinchi guruh hukmdorlari doimiy ziddiyatlarni keltirib chiqardilar va ularning hech biri muvaffaqiyatga erishmadi (Farohoni Monfared, 130| 1381).

Ammo Sulton Husayn hukmronligi davrida eng katta muammolarni uning o'g'illari va nabiralari bilan ziddiyatlari keltirib chiqargan. Badiuzzamon Sulton Husaynning to'ng'ich o'g'li, Marv hukmdori Muizziddin Sal Najrning qizi Bigeh So'l Latandan edi. U 860 hijriy (milodiy 1456) yil Dildehda tug'ilgan va 869 hijriy yilda uni otasi Jurjonni boshqarishga tayinlagan. Badiuzzamon otasining qo'shiniga qo'shilish, Xusrav Shohning qo'zg'olonini bostirish uchun qadimgi Qunduz qal'asiga (qadimgi Balx lashkarboshisi nazorati ostidagi hududlardan biri, o'sha hududlarga) borgan, u o'g'li Muhammad Mo'men Mirzoni Dor-ul-Mulk vorisi etib tayinlagan, ammo uning tayinlanishi otasi Sulton Husayn tomonidan ma'qullanishi kutilgan. Lekin Badiuzzamon kutganidan farqli o'laroq, Astrobod viloyati Sulton Husayn Boyqaroning yana bir o'g'li, ya'ni Muzaffar Husayn Mirzoning qo'liga o'tdi. Balx esa Badiuzzamonga topshirildi.

Husayn Boyqaro, 914/2/1384 (Xondamirning so'zlariga ko'ra, bu tayinlovlar Mirzo Badiuzzamonga ma'qul kelmagan va u: «Shundan so'ng u juda o'zgarib ketdi va o'z maslakdoshlar - izdoshlari bilan maslahatlashuv yo'lidan bordi va otasiga itoatkorlik qilishni to'xtatdi» (Xondamir, 5801/11/1380). Badiuzzamon fursat bo'lganida otasiga qarshi isyon ko'tarib, tarafdorlari va qo'mondonlari yordami bilan 902-yil sha'bon oyining 29-seshanba kuni Pil Cheragh (Pol Cheragh) deb nomlangan darvoza o'rtasida otasi bilan urushga kirishdi. Ushbu urushda u mag'lub bo'ldi va qochib ketdi. Keyingi yil Badiuzzamon otasiga qarshi muvaffaqiyatsiz qo'zg'olon uyushtirdi. Ertasi kuni Muhammad Mo'min Mirza mag'lubiyatga uchradi va Muzaffar Mirzo tomonidan asirga olindi. Xondamirning yozishicha, Xoja Nizom al-Mulk Xofiyning sherikligi va ishontirishi bilan Muhammad Mo'min Mirzoning yo'q qilinishida o'g'lining shohligining omon qolishini bilgan Muzaffar Husayn Mirzoning onasi Xadicha Begim Og'a Husayn Boyqaro mast bo'lib hushyorlikni yo'qoygan paytda u shahzodaning qatli to'g'risida hukm chiqarib olib Yor Ali Baxshi va Abdul Zaman Yasovulning qo'liga topshirib uni o'ldirtirishadi (Xondamir, 5814/11/1380).

Isyon ko'targan o'g'il shahzoda Badiuzzamon Mirzoning otasiga qarshi qo'zg'olonini tinchitish va ularning bir-biri bilan janjallashishini to'xtatishda amir Alisher Navoiy o'z maslahati bilan uni tarbiyalab to'g'ri yo'lga boshladi.

Amir Alisher Balxga borib, muzokaralarni yakunladi. Shu bilan birga bir fitna ham uyushtirildi va Nizom ul mulk Amir Alisher Navoiyning rejasi bilan ushbu murosa yaxshi yakunlanishini istamagan boshqa bir guruh Balxning qo'riqchisiga (Kutval) murojaat qilib, Badiuzzamon Mirzo shaharni tark etgach, uni shaharga qaytib kirish yo'lini yopib qo'ying kabi xabar yuboradi. Ushbu buyruq Badiuzzamonning qo'liga tushadi va yana tinchlik buziladi (Xondamir, Habib us-siyar, 4/208).

Amir Alisher Navoiy va Sulton Husayn Boyqaro o'rtasidagi munosabatlarda ta'kidlanishi kerak bo'lgan narsa bu ular orasidagi munosabatlarda vaqti-vaqti bilan yuz berib turgan ko'tarilishlar va pasayishlar bo'lgan.

Ushbu munosabatlar har tomonlama ixtisoslashtirilgan tadqiqotlarni talab qiladigan tarixiy va siyosiy sabablar bilan bog'liqdir, shuning uchun ham ushbu hozirgi tadqiqotda ularni

ko'rib chiqishning iloji yo'q. Va bu kabi tadqiqotlar ancha-muncha keskin tortishuvlarni keltirib chiqaradi. Keling, misol sifatida ushbu muammolardan birini ko'rib chiqaylik.

1487/892 yil qishda ba'zi bir tartibsizliklar va Astrabad viloyatida yuz bergan harbiy va siyosiy harakatlar tufayli Sulton Husayn Boyqaro ma'lum bir sabablar bilan Amir Nizomiddin Alisherr Navoiyni ikki nafar saroy amaldorlari bilan birgalikda o'sha viloyat, Astrabad boshqaruviga tayinladi. Garchi ba'zi zamonaviy olimlar Sulton Husaynning bu harakatining sababi devon apparatida kuchlar muvozanatini o'rnatish va Amir Alisher Navoiyni Hirotidagi hokimiyat markazidan olib tashlash edi, deb hisoblasalar ham (Nemati Limoyi, 1393, 72), lekin ehtimol shunday niyat Sulton Husayn Boyqaroga tegishli hamdir, ammo sulton Hirot shoh saroyida Amir Alisher Navoiy yo'qligi natijasida vujudga kelgan bo'shliqni tezda anglab yetdi. Amir Alisher Sulton Husaynning buyrug'ini e'tiborsiz qoldirdi va Mozandaronga ketishga qaror qildi. Amir Alisher Navoiyning kelishi haqida Asrobod va Mozandaroning oqsoqollari, olimlari va zodagonlariga xabar berilishi bilanoq ularning barchasi o'zlarining quvonchlari va mamnunliklarini izhor etib uni kutib oldilar.

Mirxond vazirlar va xalqning baxt-saodati haqida shunday yozadi: «Odamlar va vazirlar adolat va insof nuri tufayli zulm va adolatsizlik zimistonidan xavfsiz va osoyishta joyda najot topdilar» (Mirxond, xuddi shu, 5760).

Astrobodda Amir Alisher Navoiy boshqaruvi boshlangandan so'ng, Mazandaron va Gilon viloyatlarining barcha hukmdorlari va amirlari Amir Kabir Alisher Navoiyga itoatkorliklarini maktub va sovg'alar yuborish orqali namoyon etishdi. Amir Alisher Navoiy bir yil davomida Jurjon va Mozandaron viloyatlarida rahbar bo'lib, viloyat ichki ishlarini yaxshi boshqarishga muvaffaq bo'ldi va o'sha mintaqaning iqtisodiy - ijtimoiy ahvolini qayta tiklagandan so'ng to'satdan Hirot Sultonligiga qaytib keldi va Sulton Husayn xizmatiga tutindi. U Sulton Husayndan o'sha viloyat ma'muriyatini boshqa bironvga topshirishini va Sultonlikda Sulton bilan qolishiga ruxsat berishni iltimos qildi. Ammo Sulton Husayn bu istakni ma'qullamadi va Amir Alisher Navoiy Sultonning buyrug'ini noiloj qabul qildi va bir necha kundan keyin Astrobodga qaytib keldi. Amir Alisher yana bir necha oyni Astraboda o'tkazdi va Mozandarondagi dushmanlardan biri Amir Alisherni zaharlamoqchi bo'lganligi haqida xabar Sulton Husaynga yetganda, u darhol elchini uning huzuriga borishni buyurdi va bunday fitna ehtimoli borligidan uni ogohlantirib afsus bildirdi.

Aynan shu voqeadan so'ng Amir Alisher Navoiyga Hirotga qaytishga ruxsat berildi.

Amir Alisher Navoiyning Hirotida borligi kuchlar muvozanatini uning foydasi tomon o'zgartirdi va o'sha paytda hukumatda katta kuchga ega bo'lgan Xoja Majdiddinni hokimiyatdan chetlashtirdi va uning o'rniga sulton Amir Alisher Navoiyning qo'llab-quvvatlashi bilan yolg'iz Xoja Nizom al-Mulk Xafiyni munosib deb bilgan uchun vazir lavozimiga tayinladi.

Rofiey va Esfini, 1389, 101 yil (Mening boshqa maqolalarimda Sulton Husayn Boyqaro davrida Amir Alisher Navoiy Hirot Temuriylar devonidagi siyosiy jarayonlar bilan mustahkam aloqalar o'rnatganligi eslatib o'tilgan).

Sulton Husayn bilan o'rnatilgan yaxshi munosabatlar tufayli u devon vazirlarini ishdan bo'shatish va tayinlashning ko'p qismida qatnashgan. Navoiy siyosat borasida uquvli va yaxshi ma'lumotga ega bo'lgan bilimdon edi. U siyosatchi bo'lgan, siyosiy-harbiy harakatlarga qiziqqan va hokimiyatning yuqori darajalariga erishishi Sulton Husayn bilan bir qatorda turk amirlari va zodagonlarining qo'llab-quvvatlashiga ham bog'liq edi. Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi davrida o'ndan ziyod kichik va katta vazirlar siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ishlarni boshqarishdafaoliyat olib bordilar. Amir Alisher Navoiy devonning barcha siyosiy sahnalarida faolishtirok etgan. Shunday qilib boshqa biron bir vazir kerak bo'lgandan ko'proq ta'sir o'tkaza olmagan ham (Rafeiy, 1387, 83-61).

Majdiddin lavozimidan chetlashtirilgandan so'ng Xoja Nizom al-Mulk Xofiy siyosiy faol shaxslardan biriga aylandi. U dastlab devonning eng muhim lavozimlaridan yuqori lavozimni egallagan, undan so'ng u devon amirligini qabul qilgan. Shunday qilib: «Turk amaldorlarining

faoliyati muntazam ravishda amirlik saroyida muhrlangan» (Nizomiy Boxzari, 1357, 225-224). Garchi Xoje Nizom ul-Mulk Amir Alisher Navoiy himoyasida bo'lgan bo'lsa-da, ammo tadqiqot manbalariga ko'ra, u Amir Alisher Navoiyning qo'llab-quvvatlanishini qadrlamaganligi sababli uning raqiblari birlashib, vazirni ag'darishdi. Xondamir, vazirlar buyrug'i, 427.

Har holda, Amir Alisher va vazirlar o'rtasida sodir bo'lgan voqealar haqiqatini tushunishda tobora muammolar ko'payib borayotgan bo'lsa-da, aniq ko'rinib turgan narsa shuki, Amir Alisherning Xurosondagi Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi ostida o'ttiz yetti yillik faoliyati davomida ko'p sonli vazirlarni lavozimidan chetlashtirish yoki olib tashlashdagi rolini inkor etib bo'lmaydi (Farohoni Monfared, 1381, 180; Rafeiy, 1387, 65).

Amir Alisher Navoiy ilm-fan, adabiyot va madaniyat sohasida ajoyib darajaga erishgan qudratli siyosatchi edi. Ilmiy va adabiy qobiliyatlari uchun u o'zini asrning eng munosib siyosiy kuchlaridan biri deb hisoblagan. Shuning uchun u Sulton Husayn Boyqaro davridagi siyosiy va harbiy masalalarning aksariyat qismida samarali va o'ziga xos tarzda ishtirok etdi. Sulton Husayn Boyqaro hukmronligi Amir Alisher Navoiy hayotbo'lgan davrda tashqi siyosat sohasida ham, ichki siyosatda ham kuchli va obro'li edi. Amir Alisher Navoiyning vafoti, ya'ni hijriy 906 yilda jumadul oxir milodiy 1501 yil 3 yanvar paytiga kelib Sulton Husayn Boyqaro hukmronligining poydevori haqiqatan ham zaiflashib qolgan edi.

Va o'shandan beri Navoiy singari bir necha kishi tashqi va ichki inqirozlar paytida Temuriylar hukumatiga yordam bera olishdi xolos.

Manbalar va ma'lumotnomalar

Xondamir, G'iyosiddin Ibn Hammomuddin), 1378 yil (Makorim al-Axloq, Amir Alisher Navoiyning tarjimai holi, Muhammad Akbar Oshiqning kirish, tuzatish va tadqiqoti, Tehron, Yozma merosni nashr etish markazi.

Xondamir, G'iyosuddin bin Hamammuddin (1380), Habib us-Siyar tarixi, 8-jild, Tehron, Xayyom nashriyoti.

Xondamir, G'iyosuddin (1317) (Vazirlar yo'riqnomasi, Said Nafisi tahriri, Tehron, Iqbol.

Davlatshoh Samarqandiy, Amir), 1366 (Tazkir ash-Shuaro, Muhammad Ramezani, Tehron, Padideh Xavar nashriyoti.

Rafiii, Amir Timur, «Xoje Gavam uddin Nizom-ol-Molk Xafi vazirligi» (836-903 hijriy) (Sulton davrida) Sulton Bayqara «, Bojnurd, Bojnurd Islom Ozodlik universiteti, 4-jild, 13-son, 1387 yil qish.

Rafii, Amir Timur, Eshtefini Faraxoniy, «Amir Alisher Navoiy va uning Temuriylar davridagi siyosiy va madaniy roli» Har choraklik tarix tadqiqotlari jurnali, 5-yil, 20-son, 1389 yil kuz.

Rafiii, Amir Timur va Jadidi, Hamidreza (1395) mo'g'ullardan to temuriylarga, Eronning siyosiy va ijtimoiy tarixidagi tadqiqotlar, Karaj, Chakameh Baran nashriyoti.

Som Mirza P. Favi, 1384, Tazkereh Tafah Sami, Tas Hayh va Tahsh Yeh Rokanuddin Homayoun Farrokh, Tehron, Asatir nashrlari.

Safo, Zabiholloh, 1364, Eron adabiyoti tarixi, 4-jild, Tehron, Firdavsiy nashriyoti.

Farohoni Monfared, Mehdi, 1381, Temuriylar va Safaviylar tanazzulga yuz tutgan davridagi madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik, Tehron, Madaniy ishlar va sharaflar uyushmasi nashrlari.

Mirxond, Muhammad Ibn Xovand Shelah Balxiy, 1380, Rozessafo tarixi, 10-jild, Jamshid Kianfar tomonidan tahrirlangan, Tehron, Asatir nashriyoti.

Nemati Limoyi, Amir, «Amir Ali Shir Navoiyning siyosiy jarayonlardagi faoliyati hamda ilmiy, madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy merosini tahlil qilish», Tehron, Tashqi ishlar vazirligi, 1393 yil.

Nemati Limoyi, Amir, Ataulloh Hassani, «Sulton Husayn Boyqaro amalga oshirayotgan siyosatdagi Amir Alisher Navoiyning roli», Islom Ozodlik universiteti Ilmiy tadqiqot jurnalining bobi, Mahallat birligi, 7-kurs, 26-son, Kuz 1391.

Navoiy, Amir Nizomiddin Alisher, 1375, Foniyy devoni, Amir Alisher Navoiyning forsiy she'riyat devoni, Rokanuddin Homayun Farrux tomonidan yozilgan, Tehron, Asatir nashriyoti.

АЛИШЕР НАВОЙИ ИЖОДИНИНГ ТУРКИЯДА ЎРГАНИЛИШИ

Ҳамидов Хайрулла Худоев

*Тошкент давлат шарқшунослик институти доценти, филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD); Ўзбекистон.*

*Ehli alem biliniz ki, iş değildir düşmanlık,
Yar olun birbirinize ki, budur asıl iyi iş.*

Ali Şîr Nevât

Алишер Навоийнинг бебаҳо асарлари бугун жаҳоннинг бир қатор тилларида севиб ўқилмоқда. Унинг ижоди дунё адабиётшунослиги ва тилшунослигининг ҳам асосий тадқиқот объектларидан бирига айланган. Дарҳақиқат, XX асрнинг ўрталари (1941 йил), хусусан шоир таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан жадал тус олган навоийшунослик тадқиқотлари мана орадан 80 йил ўтиб ўзининг юксак чўққисига етди, деб ишонч билан айтиш мумкин. Бу борада Ўзбекистонда ва Туркияда олиб борилган ва давом этаётган илмий тадқиқотларни алоҳида таъкидлаш жоиз.

Бугун XX асрнинг 2-ярмида Ўзбекистонда Навоий Ҳазратларининг бетакрор ижодлари бўйича чуқур илмий тадқиқотлар олиб борган азиз устозларимиз Ойбек, Олим Шарафиддинов, И.Султон, В.Зохидов, Ҳ.Сулаймонов, П.Шамсиев, А.Ҳайитметов, А.Қаюмов, А.Рустамов, Н.Комилов, С.Ғаниева, С. Ҳасанов, Ғ.Саломов ва бошқа буюк алломаларимизнинг мўътабар номларини яна бир қарра ёд этган ҳолда Мустақиллик йилларида ушбу муборак ишни давом эттирган олимларимиздан И.Ҳаққулов, М.Имомназаров, Қ.Содиқов, Б.Тўхлиев, А.Ҳожаҳмедов, С.Олимов, Ш.Сирожиддинов, Э.Очилов, С.Эркинов, А.Эркинов, Д.Юсупова ва яна ўнлаб тадқиқотчиларимизнинг меҳнатлари учун тасанно айтиш бурчимиздир. Шу ўринда Тошкент давлат университетининг Шарқ филологияси кафедрасида Алишер Навоий ижодини ўрганишга асосланган ихтисослик фанлари ўқитилаётгани, навоийшунослик бўйича йирик илмий тадқиқотлар олиб борилаётгани, ҳар йили ўнлаб малакали мутахассислар етиштирилаётганини таъкидлаш жоиз.

Алишер Навоийнинг асарлари бадий таржима шарофати билан дунё бўйлаб кенг ёйилди. Бу хусусда таржимашунос олим, устоз, проф. Ғайбулла Саломовнинг сўзларини эслаш жоиз. У киши «Буюк сўз усталари – Алишер Навоий, Шекспир, Гёте, Балзак, Пушкин, Лев Толстой, Тагор ва бошқа кўплаб қалам соҳибларининг асарлари маданий дунёнинг қарийб барча тараққий этган адабий тилларига таржима қилинган»¹ лигига алоҳида урғу бериб, Алишер Навоий асарлари жаҳон тилларига қайта-қайта таржима қилиниб Ер юзининг турли қитъаларида асрлар давомида билим ва маърифат манбаи бўлиб хизмат қилиб келаётгани, XX асрнинг 80-йилларига қадар 17 тилда 87 марта жами 979 минг нусхада чоп этилганини айтган эдилар².

Ҳазрат Навоий ҳаёти ва ижодининг Туркияда ўрганилиши, шоир қаламига мансуб асарларнинг турк тилига табдили ва талқини бўйича олиб борилган ишимиз натижасида шоирнинг ҳаёти ва ижодини дунё бўйича мутолаа қилиш ва илмий тадқиқ этишда ўзбек олимларидан кейинги сирада турк халқи ва илм аҳли келишига яна бир бор амин бўлдик.

¹ Salomov G'aybullay, Tarjima nazariyasiga kirish, darslik, X.Hamidov qayta nashrga tayyorlagan. –Toshkent: ToshDSHI nashri, 2016, 192 b. 10-bet.

² Ўша асар, 14-bet.

Дарҳақиқат, Навоий ижодига қизиқиш туркларда Усманийлар даврида бошланган бўлсада, шоир ижодини жиддий ўрганиш ишлари ўтган асрнинг 40-60-йилларидан бошланган (Меҳмет Фуат Кўпрулу¹, Огоҳ Сирри Левенд², Заки Валидий Тўғон³). Шу ўринда сўнгги ярим аср мобайнида турк олимларидан Камол Эраслон⁴, Аҳмед Б.Эржиласун⁵, Осман Ф.Сертқоя⁶, Метин Қораўрс⁷, Само Б.Ўзўндар⁸, Феридун Текин⁹, Аккар Али¹⁰, Юсуф Четинтоғ¹¹, Жоним Ридвон¹² ва бошқа ўнлаб турк олимларининг жаҳон навоийшунослигига қўшган улкан ҳиссаларини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Туркия Диёнат вақфининг Ислом энциклопедиясидаги «Ali Şir Nevâî» номли мақолачада Алишер Навоийга «Мумтоз чигатой адабиётининг Усманий адабиётига таъсири давом этган энг буюк шоир ва давлат арбоби» дея таъриф берилади¹³. Заки Валидий Тўғон ҳам Навоийни «Темурийлар даврида Ўрта Осиёда равнақ топган турк (чигатой) адабиётининг энг буюк шахсияти» дея тилга олади¹⁴. Огоҳ Сирри Левенд «Алишер Навоий» номли тўрт жилдик монографиясининг кириш қисмида Навоийга шундай таъриф беради: «Мир Алишер Навоий XV асрда Шарқда равнақ топа бошлаган турк тили ва адабиётини энг юксак чўққига олиб чиқди. Унинг асарлари турк маданият оламида кенг акс-садо бериб, ўзидан кейинги шоирларга таъсир кўрсатди ва бу билан унинг номи турк адабиёти тарихида энг муносиб ўрин олишга ҳақ қозонди»¹⁵.

Булар орасида турк тадқиқотчиси Др. Сардор Булутнинг Алишер Навоий ижодини ўрганиш, унинг туркий тил тарққиётига қўшган улкан ҳиссасини кўрсатишга бағишланган тадқиқоти ва унда келтирилган буюк эътироф диққатни тортади: «Чигатой адабиёти ва бутун турк адабиётининг асосчиси дея қабул қилинган Алишер Навоийнинг асарларида туркий тилга берилган аҳамият ва бу тилнинг дунё тиллари, хусусан форс ва араб тиллари билан олиб борган курашига қўшган улкан ҳиссаси очиб берилган. Алишер Навоий туркий тил нуқтаи назаридан бетакрор адибдир. Шунинг учун ҳам Туркияда унинг кенг тарғиб қилиниши, туркий тил ривожига хизматлари эътироф этилиши

¹ Köprülü, Mehmet Fuat. «Çağatay Edebiyatı». İslam Ansiklopedisi III. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945: 270-323.

² Levend, Ağâh Sırrı (1965). Ali Şir Nevaî-Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, I. Cilt, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi; (1968). Ali Şir Nevaî-Divânlar ile Hamse Dışındaki Eserler, IV. Cilt, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi.

³ Togan, Zeki Velidi. «Ali Şir». İslam Ansiklopedisi I. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978: 349-357.

⁴ Eraslan, Kemal (1993). Mîzânü'l-Evzân, Ankara:TDK Yayınları; (1996). Alî-şir Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâiyimî'l-Fütüvve I Metin, Ankara: TDK Yayınları.

⁵ Ercilasun, Ahmet Bican (2007). Türk Dili Tarihi, 4.Baskı, Ankara:Akçağ Yayınları.

⁶ Sertkaya, Osman Fikri. «Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevayî Tarzı ve Nevayî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler». Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004: 129-140.

⁷ Karaörs, Metin (1994). Ali Şir Nevâyî'nin İkinci Divanı Nevâdirü'sh-Şebâb, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:5, s.219-230; (2006). Nevâdirü'sh-Şebâb, Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁸ Barutçu Özönder, Sema (1996). Muḥākemetü'l-Lügateyn İki Dilin Karşılaştırılması, Ankara: TDK.

⁹ Tekin, Feridun (2011). Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı, Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1843-1850, Turkey.

¹⁰ Akar, Ali (2001). Ölümünün 500. Yılında Ali Şir Nevaî, Türk Edebiyatı Dergisi, Sayı 338, Yıl 29, Aralık, s. 62-64; (2012). Türk Dili Tarihi, 5.Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

¹¹ Çetindağ, Yusuf (2005). Ali Şir Nevâyî'nin Osmanlı Şiirine ve Kanuni Sultan Süleyman'a Tesiri ve Sebepleri Üzerine, Osmanlı Araştırmaları, XXVI, ss. 223-235.

¹² Canım, Rıdvan (2002). Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şir Nevâyî ve Türkiye'de Ali Şir Nevâyî Çalışmaları, A. Ü.

¹³ Kut, Günay. «Ali Şir Nevâî». Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi II. Cilt. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1989: S.449-453.

¹⁴ Togan, Zeki Velidi. «Ali Şir». İslam Ansiklopedisi I. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978: S.349.

¹⁵ Levend, Ağâh Sırrı. Ali Şir Nevâî: Hayatı Sanatı ve Kişiliği 4 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965. S.349.

лозим»¹. Олимининг куйидаги сўзлари ҳам алоҳида эътиборга сазовор: «Алишер Навоийнинг туркий тил тараққиётига қўшган энг улкан ҳиссаси, ҳеч шак-шубҳасиз, унинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асаридир. Навоийнинг ушбу асарда туркий тилни форс тили билан қиёслаган ҳолда туркий тилнинг устунлигини исботлагани сиёсий аҳамиятга молик. Унинг ўша даврда форс тилининг кучли оқимига тушиб қолган ва унинг ортидан боришга чоғланган турк жамиятига туркий тилнинг форс тилидан устун эканлигини кўрсатиб берганлиги муҳим воқеадир. Буни ўз кўзи билан кўрган ва тушуниб етган турк халқи яна «тўрт қўли билан турк тилини бағрига босди» ва балки Навоийнинг шарофати билан турк тили йўқ бўлиб кетиш таҳликасидан халос бўлиб, бундай оғир даврни ёруғ юз билан босиб ўтди. Навоийнинг шарофати билан туркий тил ҳеч қандай муаммоларсиз «қутқариб қолинган» ва дунё тиллари билан билан бўйлашиш имкониятига эга бўлиш билан бир қаторда, улардан устун эканлиги исботланган бўлса ажабмас»².

«Навоий форс тили фаол бўлган бир даврда энг оғир ишни уддалади, туркий тилда асар ёзишнинг қанчалик қийматли эканлигини кўрсата олди. Унинг шарофати билан туркийда тафаккур қилувчи, туркийда ўқиб-ёзувчи аҳоли сони кескин ортди. Ҳазрат Навоий бахш этган куч-қудрат ўша даврда анча заифлашиб қолган туркий адабиётни раванқ топтирди. Туркий тилнинг форсийдан устун эканлиги яққол исботланган «Муҳокамат ул-луғатайн» асари Навоийнинг энг кучга тўлган, донишманд мутафаккир ва оқилу доно, миллий тил тафаккурига эга бўлган, шуурли туркийпарвар давлат арбоби даражасига етган давр – 1499 йил 4 декабрда ёзилган эди»³- дея алоҳида таъкидлайди турк олими, – Қолаверса, ушбу асарни Навоий каби икки тилни барабар қўллаган, икки тилда асарлар яратган бир шоирнинг объектив нуқтаи назаридан яратганлиги асарнинг қимматини янада оширган. Навоий умрининг сўнгги йилларида ёзилган ушбу асарга баҳо берилаётганда унинг навқирон, қайноқ қонли миллатчи ижодкорнинг эмас, икки тил соҳиб, иккала тилга хос бутун имкониятлар, чек-чегараларни яхши билган донишманд билгин қаламга олган буюк илмий асар сифатида баҳоламоқ керак. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари туркий тилнинг бошқа тилларга тенг эканлигини кўрсатиш мақсадида яратилган бўлса, «Муҳокамат ул-луғатайн» туркийнинг бошқа тиллардан устун эканлигини дунёга намоёиш эта олган асардир»⁴.

Хулоса. Бугун дунёда кечаётган глобал ўзгаришлар шароитида жаҳон шарқшунослигида Алишер Навоий ижодига нисбатан янгича илмий қарашлар, ёндашувларнинг шаклланиб бораётганлиги навоийшуносликда янги давр бошланганидан далолат бермоқда. Хусусан, шоир ҳаёти ва ижодининг Туркияда ўрганилиши алоҳида эътиборга молик. Шу нуқтаи назардан, турк олимларининг бугунгача амалга оширилган тадқиқотларини яна бир сира кўздан кечириш, нашр этилган таржималарни танқидий кўздан кечириш, асарларнинг тил ва услуб хусусиятларининг замонавий турк тилида берилиши мавзусида докторлик диссертациялари, монографиялар яратиш, Ҳазратнинг дурдона асарларини юксак бадиий савияда таржима қилиб дунё мамлакатларида тарғиб қилиш ишини давом эттириш орқали инсониятни буюк маънавий меросдан баҳраманд қилиш, хусусан, ёш авлодда шоир асарларига муҳаббат уйғотиш дунё илм аҳли учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

¹ Bulut, Serdar, Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları. Araştırma makalesi, Asya'dan Avrupa'ya Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 20.10.2017. Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar. Number: 1, p. 23-41, Autumn 2017

² Ўша саҳифа.

³ Bulut, Serdar, Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları. Araştırma makalesi, Asya'dan Avrupa'ya Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 20.10.2017. Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar. Number: 1, p. 23-41, Autumn 2017, S.39.

⁴ Bulut, Serdar, Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları. Araştırma makalesi, Asya'dan Avrupa'ya Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 20.10.2017. Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar. Number: 1, p. 23-41, Autumn 2017, S.37.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мезон ул-авзон. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки Ажам. Арбаъин. Сирож ул-муслимин. Муножот. Рисолаи тийр андохтан. МАТ. 20 жилдлик. - Тошкент: Фан, 2000. Т.16. - 336 б.

Akar, Ali (2001). Ölümünün 500. Yılında Ali Şîr Nevaî, Türk Edebiyatı Dergisi, Sayı 338, Yıl 29, Aralık, s. 62-64; (2012). Türk Dili Tarihi, 5. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Barutçu Özönder, Sema (1996). Muḥākemetü'l-Lügateyn İki Dilin Karşılaştırılması, Ankara: TDK.

Bulut, Serdar, Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları. Araştırma makalesi, Asya'dan Avrupa'ya Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 20.10.2017. Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar. Number: 1, p. 23-41, Autumn 2017

Canım, Rıdvan (2002). Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şîr Nevâyî ve Türkiye'de Ali Şîr Nevâyî Çalışmaları, A. Ü.

Çetindağ, Yusuf (2005). Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine ve Kanuni Sultan Süleyman'a Tesiri ve Sebepleri Üzerine, Osmanlı Araştırmaları, XXVI, ss. 223-235.

Eraslan, Kemal (1993). Mîzânu'l-Evzân, Ankara:TDK Yayınları; (1996). Alî-şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin, Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2007). Türk Dili Tarihi, 4. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

Karaörs, Metin (1994). Ali Şîr Nevâyî'nin İkinci Divanı Nevâdirü'ş-Şebâb, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:5, s.219-230; (2006). Nevâdirü'ş-Şebâb, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kut, Günay. «Ali Şîr Nevâî». Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi II. Cilt. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1989: 449-453.

Levend, Ağâh Sırrı (1965). Ali Şîr Nevaî-Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi; (1968). Ali Şîr Nevaî-Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler, IV. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Salomov G', Tarjima nazariyasiga kirish, darslik, X. Hamidov qayta nashrga tayyorlagan. – Toshkent: ToshDSHI nashri, 2016, 192 b.

Sertkaya, Osman Fikri. «Osmanlı Şairlerinde Ali Şîr Nevayî Tarzı ve Nevayî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler». Ali Şîr Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004: 129-140.

Tekin, Feridun (2011). Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı, Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1843-1850, Turkey.

Togan, Zeki Velidi. «Ali Şîr». İslam Ansiklopedisi I. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978: 349-357.

Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). –Тошкент: Академнашр, 2013. – 272 б.

БАДИЙ ТАФАККУР СИР-СИНОАТЛАРИ

Шаринов Рустам Хусниддинович,

доцент, филология фанлари номзоди, ТДШУ Таржимашунослик ва халқаро журналистика кафедраси;

Шаринова Нигора Илҳомовна,

Олий аттестация комиссияси раисининг маслаҳатчиси; Ўзбекистон.

Буюк мутафаккир шоир ва атоқли давлат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожига алоҳида ўрин тутди. Улуғ шоир ўзининг шеърий ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг бекиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятлари жозибасини намоён этиб, миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ўрин эгаллаган.

Шунинг учун бўлса керак, бугунги кунда ёш авлодни Ватан тарихининг шонли саҳифалари, умумбашарий анъаналари, юксак маънавий–маърифий эътиқод руҳида тарбиялаш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этаётган бир вақтда, Ҳазрат Навоий каби мутафаккир даҳоларнинг шахсияти ва умрбоқий асарлари ўтмишни бугун билан туташтириб, ҳаммага бирдек беминнат нур сочиб турган офтоб сингари замондошларимиз маънавий оламини ёритиб, комиллик сари даъват этиб турувчи маёқ вазифасини ўтаб келмоқда.

Алишер Навоий - бутун туркий олам, жаҳон адабиётида бетакрор сиймо. Унинг мероси, асарларида илгари сурган ғоялари ва фикр-қарашлар барчамиз учун мўътабар ва қимматлидир. Ушбу сиймо ўзбек маданияти, адабиёти, тили, ижтимоий фикри тарихида бениҳоя катта ўрин тутди. Унинг ижоди туркий халқларнинг ватанпарварлик ҳаракати кучайган бир шароитда камол топиб, ўзбек адабиётини мумтоз адабиёт даражасига кўтаришга хизмат қилган. Навоий даҳоси эса Шарқнинг Фирдавсий, Низомий, Жомий каби улуғ адиблари қаторидан жой эгаллаб, ўзбек адабиётини мана шу сиймолар яратган буюк адабиёт даражасига олиб чиққан.

Алишер Навоий туркий адабий тилни тараққий эттириш, уни кўпчиликка манзур қилиш, бу тилни шеърият дунёсига тан олдириш қанчалик қийин ва машаққатли иш эканини, бунинг учун ўша даврда Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмрон бўлган форс тилидаги адабиётга мазмун ва бадиий қиймат томонларидан тенг адабиёт яратиш зарур эканлигини яхши тушунган ва бундай улуғ вазифани амалга оширишга тўлақонли муваффақ бўлган эди.

Шуни айтиш керакки, туркий ва форсий тилларнинг ўзаро муносабати ҳақида Навоий ўзининг қатор асарларида фикр юритади. Масалан, «Ҳайрат-ул-аброр» достонида шоир форс эли ўз она тилларида ёзилган асарларни ўқишдан хурсандлиги, туркийлар ҳам ана шундай бойликдан баҳраманд бўлишга лойиқ эканлиги, «Лайли ва Мажнун» асарининг охирида бу ривоятни туркча ҳикоя қилганлиги, туркийлар орасида хуштаъб, соф идрокли одамлар кўп эканлиги ҳақида ёзади. «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида туркий ва форсийнинг ифода қудрати бир-бирига қиёсланади. Бундай далилларга қараб Алишер Навоийни бутун умри давомида қизиқтирган, ўйлашга мажбур қилган лисоний муаммо - туркий ва форсий тилларнинг бир-бирига муносабати, туркий тилнинг ифода қудрати форсий тилнинг таъсирчанлигидан кам эмаслигини исботлашга интилишдан иборат бўлган.

Навоий даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаган туркий аҳолининг саводхонлик даражаси ва маданий-маърифий савияси қандай бўлганлиги ҳали махсус ўрганилгани йўқ. Лекин мавжуд маълумотларга таяниб, бу ҳақда маълум хулосаларга келиш мумкин. Алишер Навоийнинг қатор асарларида туркий аҳолининг шоир ва

олимлари, билимдон ва ғазалхон вакиллари тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Бу маълумотларга туркигўй шоирлар ва шеър ҳаваскорлари томонидан тез-тез ўтказиб турилган ғазалхонлик оқшомлари ҳақидаги маълумотларни қўшсак, Навоий даврида туркий аҳолининг саводхонлик даражаси, маданий-маърифий савияси юксак бўлган, туркий зиёлилар тўлақонлик, қизгин ақлий ва маданий-маърифий ҳаёт кечирган, деган хулосага келиш қийин эмас. Бу маданий-маърифий муҳит, туркий зиёлилар фаолияти ва нутқи, олий ҳокимиятнинг хайрихоҳлиги Навоий ижодий фаолиятига, унинг асарлари тилига жиддий таъсир этган омиллардан бўлганини тўла ишонч билан айтиш мумкин.

Навоий даври туркий адабий тилининг этник-лисоний замини ҳақидаги масаланинг яна бир томони бор. Туркий тилнинг ифода қудратини намойиш қилиш учун «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида келтирилган 100 та феълнинг бир қанчаси бошқа манбаларда учрамайди. Бу далил Навоий халқнинг жонли тилига жиддий қизиқиш ва ҳурмат билан қараганидан, халқ тили бойликларини тинимсиз ўргангани, тўплагани ва улардан фойдаланганидан далолат беради.

Эски ўзбек адабий тили, хусусан Навоий тили халқимиз ижодий қудратининг бебаҳо маҳсулидир. У ҳозирги адабий тилимиз шаклланишида замин ва таянч манба бўлди. Шу билан бир қаторда, эски ўзбек адабий тили, жумладан Навоий тили, бу тилда ёзилган ва сақланиб келаётган адабий, тарихий, илмий ва бошқа манбалар халқимиз учун битмас-туганмас маънавий хазинадир. Ва бу хазинадан нафақат оддий китобхон, балки деярли барча шоир ва ёзувчилар ҳозирга қадар маънавий-руҳий озуқа олиб, ижод қилиб келаётганларининг гувоҳи бўлиб турибмиз.

Мисол учун, таниқли шоир Аъзам Ўктам ўзининг «Алишер Навоий» номли ҳажман мўъжазгина шеърида буюк алломанинг руҳий-бадий қиёфасини яратар экан, тилдаги тасвирий воситалардан фойдаланишда сўзларга ўзига хос услубий вазифа юклайди.

Поэтик асарлар тилининг ҳиссий-бадий савиясини, таъсирчанлигини таъминловчи, образлилик ҳосил қилувчи лингвопоэтик воситалардан бири ўхшатишдир. Шеър «Кўк - дастурхон, оймомо - нон муқаддас, Теграсида сочилмишдир ушоқлар» сатрлари билан бошланади. Шоир Ҳазрат Навоийга мурожаат қилиб, «Сиз осмондек улуғ ва юксак, оймомодек танҳосиз» демайди, кўпчиликка таниш сўзлардан ва сийқаси чиққан оддий ташбеҳлардан қочади, балки замонавий тилшуносликда етакчилик қилаётган антропоцентрик йўналишга мос келадиган янги поэтик тасвир яратади ҳамда ўхшатиш воситасида шу фикрни исботлашга уринади.

Аъзам Ўктам Ҳазрат Навоийнинг комиллик фазилатларини осмонга менгзайди - юксак ва қўл етмас, унинг наздида дастурхон теграсида сочилган ушоқлар улуғ мутафаккир қаламидан тўкилган мунаввар дурлардир. «Кўк - дастурхон, оймомо - нон муқаддас» сатридаги *дастурхон* ва *нон* концентлари ўзида дунёдаги жами ижобий фазилатларни, муқаддас қадриятларни ифодалайдиган, инсон руҳиятига таскин ва малҳам берувчи тушунчалар уйғунлашиб, ўқувчини ўйлашга, фикрлашга ундайдиган поэтик манзара ҳосил бўлади - «*Теграсида сочилмишдир ушоқлар*».

Аъзам Ўктам поэтик таъсирчанликни кучайтириш мақсадида *учоқ* образини матнга олиб киради. *Топтай олмас изгиса ҳам басма – бас, Турли номлар олиб учган учоқлар* – Ҳазрат Навоийнинг дунё бўйлаб сочилиб кетган ва ҳамон дунёни ҳайратга солаётган, турли даврларда «*турли номлар билан изгиган*» «тузумларнинг синовларига бардош берган асарларининг моҳияти бугун ҳам ўз қимматини йўқотмаганлиги, у ҳамма замонларда осмондек юксак ва нондек муқаддас эканлиги ишонч билан таъкидланади.

Аъзам Ўктам улуғ шоир руҳий оламидаги зиддиятларга ечим излаётгандай тасаввур пайдо бўлади. Шоирнинг ички изтироблари, драматик кечинмалари шу ўринда ўз кульминацион нуқтасига чиқади ва муаллиф метафора ёрдамида ўз мақсадини баён қилади: «*Еб қўёлмас шарт синдириб ҳеч инсон, ҳеч қандай куч теролмас бу ушоқни*». Шеър сатрларнинг ушоққа нисбат берилиши ўқувчи кўнглига қандайдир сокинлик

олиб киради, унга лирик қаҳрамон ички кечинмалари, руҳиятидаги тўфонлар ва эврилишлар ҳақида ишора беради. «*Тупуролмас – муқаддас бу дастурхон, эзгиломас ҳеч кимсанинг оёғи*». Шоир сатрдан – сатрга поэтик тасвирни кучайтириб боради, унинг ўхшатиш воситасида кутилмаган хулосага келиши китобхонни ўйлашга мажбур қилади.

Аъзам Ўктамнинг «Алишер Навоий» шеъридаги фалсафий руҳ инсон ҳиссиётининг турли экинлар гирдобидаги ҳолатини метафора ёрдамида ишонарли ва таъсирчан ифодалайди. Маълумки, индивидуаллик, яъни ўзига хослик ҳар бир ижодкорнинг сўз танлаш санъати билан белгиланади. Шу тарзда шоирнинг бадиий тафаккури, сўзни ҳис қилиши, идрок этиши, энг асосийси унинг лисоний лаёқати, яъни лингвистик маҳорати ҳақида тасаввурга эга бўламиз.

Ёки яна бир мисол. Истеъдодли шоир Минҳожиддин Мирзонинг «Навоий хазинаси» шеърида Ҳазрат Навоийнинг комиллик сифатлари ҳиссий завқларни чиройли ифодалаб берадиган ёрқин, образли тилда мадҳ этилади:

*Сўз мулкида фаҳри олам, хизри роҳ,
Ишқ дарсида муришиди ирфон паноҳ.
Эй кўнгил, кел, таъб ганжидин бўл огоҳ.
Навоийдан рисолатни ўрганайлик.*

Шоир қалб нидоси билан Ҳазрат даҳоси ва асарларининг туб моҳиятини очишга, уни бугунги ўқувчига аңлатишга интилади. Навоийни Хизрга қиёслади. Ўзбек тилининг изохли луғатнинг 4-жилдида шундай изох берилган: «*Хизр- яшилланмоқ, яшил тусга кирмоқ. Ислом ривоятларида зикр этилган ҳаёт булогидан оби ҳаёт ичиб, умри боқий бўлган тақводор шахс*». «Роҳ» сўзи «йўл» маъносини (3-жилд, 395-бет) аңлатишини назарда тутсак, шоир ҳазрат Навоийни ривоятлардаги афсонавий Хизрга ўхшатаётганини, шеъриятнинг мушкулотга тўла йўлида йўлбошловчи бўлишига ишонаётганини кўрамиз. *Ишқ дарсида муришиди ирфон паноҳ: Муриш* - тўғри йўлга солувчи пир (2-жилд, 647-бет) бўлса, *паноҳ* - бошпана, ҳимоя қилиш қудратига эга бўлган ҳомий маъноларини аңлатади. *Эй кўнгил, кел, таъб ганжидин бўл огоҳ: Ганж* - хазина, кон, бойлик (1-жилд, 481-бет), *Таъб* - табиат, кишининг характерида, унинг кишиларга, нарсаларга муносабатида намоён бўладиган ички табиат (4-жилд, 25-бет) бўлиб, шоир Ҳазрат Навоийнинг кўнгли қаъридаги биз билмаган ички кўнгли ҳам улкан хазинадир, шунинг учун *Навоийдан рисолатни ўрганайлик (рисолат* - юксак вазифа, ваколат, бирор касбга, соҳага ва унинг тартиб-қоидаларига оид йўриқнома (3-жилд, 386-бет) яъни, адабиётдек, сўздек юксак вазифага оид йўл-йўриқни ҳам биз Ҳазратдан ўрганамиз, деган фикрни илғари суради.

*Фарҳод ила Мажнун деб ишқ шоҳини,
Лайло ила Ширин демиш моҳини,
Аңладингми, эй кўнгил, сен оҳини,
Навоийдан саодатни ўрганайлик.*

Фарҳод, Мажнун, Лайли (шеърда Лайло тарзида қўлланган) ва Ширин Ҳазрат Навоий дostonларининг қаҳрамонлари. *Лайло ила Ширин демиш моҳини*. Маълумки, *моҳ* - ой маъносини аңлатади (2-жилд, 621-бет). Шеърда Лайли ва Шириннинг ҳусни «моҳ» сўзининг аъъанавий гўзаллик тимсоли сифатидаги мавқеи билан асосланган, матнда метафорик сифатлашни ҳосил қилиб, Навоий қаҳрамонларининг чиройи ойга ўхшатиляпти. Бу ўринда, Лайли ва Ширин гўзаллик бобида ой каби танҳо эди, деган маънони ҳам илғаш мумкин. *Навоийдан саодатни ўрганайлик: Саодат* – бахт, омад, хотиржамлик ва юксак иқболни билдиради (3-жилд. 443-бет).

Демак, мутафаккир шоирнинг кўнгил оҳини аңлаган инсон ундан саодатни, яъни қалб хотиржамлиги ва юксак иқболга элтувчи йўлни ўрганади.

*Баҳр аро топган хазинам тийнати,
Улки иймон кишварининг зийнати,*

*«Қуш тили»да жам эътимод, нияти,
Навоийдан ҳидоятни ўрганайлик.*

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати» 1-жилдининг 197-бетида «баҳр» сўзининг 4та маъноси борлиги, 1) денгиз, океан; 2) олам, дунё, бойлик; 3) тугён, тўфон; 4) меҳр, ишқ-муҳаббат доми маъноларида келиши қайд этилган. Назаримизда, мазкур тўртта маънони қўллаганимизда ҳам шеърнинг таъсири янада кучаяди. *Тийнат* - табиат, характер (4-жилд, 86-бет), *иймон* - Оллоҳга ишонч, эътиқод, (2-жилд, 185-бет), *зийнат* - чирой, безак, кўрк, иззат-ҳурмат (2-жилд, 149-бет), *кишвар* - мамлакат, ўлка (2-жилд, 379-бет), *эътимод* - таянч, суяниш, қаттиқ ишонч (5-жилд, 67-бет), *ҳидоят эса* - тўғри йўлга бошлаш, бошқариш маъноларини англатади (5-жилд, 526-бет).

Демак, олам аро топилган хазинанинг моҳияти, ишонч ва эътиқод мамлакатининг чиройи, кўрки ва иззат-ҳурмати, улуғ шоирнинг «Қуш тили» асарида жамланган ишончи туфайли Ҳазрат Навоийдан тўғри йўлга бошлашни, бошқаришни ўрганамиз.

*«Садди Искандарий» - бил, зулматда жон,
«Сабъаи сайёр» эрур бир имтиҳон,
«Ҳайратул - аброр» ичинда дил ниҳон,
Навоийдан адолатни ўрганайлик.*

Кўрганимиздек, Минҳожиддин Мирзо инсоният қоронғилик ёки жаҳолат ичра қолганида ҳазрат асарларини ўқиб, жонини ва иймонини асрайди, шу синовлардан ўтган «Ҳайратул - аброр» достонининг моҳиятида яширинган дилнинг ниятини англаган инсонгина одилонга иш юритишга қодир, деган фикрга урғу берган.

Таниқли шоирлар Аъзам Ўктамнинг «Алишер Навоий» ва Минҳожиддин Мирзонинг «Навоий хазинаси» шеърларининг таҳлили уларнинг она тилимиз яширин имкониятларини, ички жозибасини яхши билиши ва шеърят тилининг бадииятини таъминловчи лингвопоэтик воситалардан ўринли фойдаланганлигини кўрсатиб турибди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Самарқандий Давлатшоҳ. Шоирлар бўстони («Тазкирату-ш-шуаро»дан) – Т.: Адабиёт ва санъат, 1967.
2. Навоий замондошлари хотирасида. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1985.
3. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (5 жилд). – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006-2008.
5. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий- типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011.
6. Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти (халқаро илмий-назарий анжуман материаллари). – Т.: O'zbekiston, 2011.
7. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Т.: O'zYU Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
8. Ҳайитметов А. Темурийлар даври адабиёти. – Т.: Фан, 1996.
9. Аъзам Ўктам. Тўмарис билан суҳбат. – Т.: 2019.
10. Минҳожиддин Мирзо. «Висол хабари». – Т.: 2003.

НАВОИЙ НАЗАРИГА ТУШГАН КОШИФИЙЛАР

Умурзоқов Баҳриддин Сафарович,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Тошкент давлат шарқшунослик университети Манбашунослик ва тасаввуф герменевтикаси кафедраси катта ўқитувчиси; Ўзбекистон.

Миллий-маънавий кадриятларимиз тикланиб, қадимий қўлёзма меросимиз дурдоналарини ҳар томонлама янада чуқурроқ ўрганишга давлат сиёсати даражасида жиддий аҳамият берилган¹ ҳозирги кунда биз кўҳна маданий меросимизни, узоқ ўтмишга бориб тақаладиган миллий тарихимизни теранроқ англаб етмоқдамиз.

XV асрнинг иккинчи ярми - XVI асрнинг боши Ҳиротда илмий-адабий мактаблар гуллаб-яшнаган бир даврдир. Бунда Навоий (نوايي)нинг фидокорона хизмати катта бўлди. Замондошлари томонидан «Амийр», «Олий жаноб Амийр», «Олий макон Амийр» («Мақорим ал-ахлоқ»), «Амийр Низомиддин Алийшер» («Рашаҳот») дея эҳтиром билдирилиши беъжизга бўлмаган. Навоийнинг шахсияти, олийжаноб фазилатлари, шахсий саъй-ҳаракатлари, олий ҳиммати, илм, ижод, санъат аҳлига бўлган юксак эътибори, ҳомийлиги, таҳсинга лойиқ.

Ўша даврда, ҳақиқатан, Ҳиротда адабиёт ва санъатнинг барча соҳаларида улкан юксалишлар юз берди, маданий-маънавий соҳаларда ажойиб ютуқлар қўлга киритилди.

Алишер Навоийнинг ҳомийлиги, хос эътибори натижасида баракали ижод қилганлардан бири Ҳусайн Воиз Кошифий ва унинг ўғли Алий Сафийдир. Алишер Навоий ҳазратларининг беғараз моддий ва маънавий ёрдами сабаб Кошифийлар оиласи номи абадиятга муҳрланди, десак асло муболаға бўлмайди.

Адабиётшунослик фанида ҳозиргача Ҳусайн Воиз Кошифий ҳаёти ва ижоди ҳақида биронта ҳам махсус монография йўқ. Мавлоно Фаҳруддин Алий Сафий Кошифий Ҳиравийнинг ҳаёти ва илмий-адабий ҳақида эса илмий монография нашр бўлди².

Навоийдан юксак эътибор ва эҳтиром кўрган Кошифийлар оиласининг улуғи Ҳусайн Воиз Кошифийнинг тўлиқ номи: Мавлоно Камолуддин Ҳусайн ибн Алий Воиз Кошифий Сабзаворий (ваф. 910 /1504)дир.

Навоий Ҳусайн Воиз Кошифийга таъриф берар экан, бундай деб ёзган: «Мавлоно Ҳусайн Воиз – «Кошифий» таҳаллус қилур, Сабзаворликдур. Йигирма йилга яқин борким, шахрдадур ва Мавлоно зу фунун-у рангин ва пуркор воқеъ бўлубдур. Оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай. Хусусан, ваъз, иншо ва (илми) нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсисида матаайин (алоҳида, тайин –У.Б.) ва машҳур ишлари бордур...»³.

Навоий Ҳусайн Кошифийнинг аллома эканини, деярли барча фанлардан чуқур бохабар зотлигини, айниқса, иншо (наср) ва илми нужум, яъни фалакиёт (астрономия – У.Б.) илмларида ғоят истеъдодли олимлигини эътироф этган.

Навоий Кошифийнинг муфассирлигига (Қуръон илмлари билимдон эаки га –У.Б.) алоҳида тўхталган. Навоий Кошифийнинг «Тафсир»и ҳақида бундай деб ёзган:

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қадимий қўлёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ этиш ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори // «Халқ сўзи» газетаси, 2017 й. 25 май, №103 (6797), – Б. 1.

² Умурзоқов Б.С. Фаҳруддин Алий Сафийнинг ҳаёти, илмий-адабий мероси ва «Рашаҳот айну-л-ҳаёт» асарининг қиёсий-текстологик тадқиқи. Монография. – Тошкент: «Nurafshon business», 2019. 216 б.

Умурзоқов Б. Рашаҳот айн ал-ҳаёт» (Ҳаёт булоғидан томчилар) асари матни, нодир нусхалари, таржималари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари / Монография. Тошкент, ТДШУ, 2020. 264 бет.

³ Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Асарлар. Ўн беш жилдлик. Ж. 12. / Нашрга тайёрловчи: С.Ғаниева. 1966. - Б. 132.

«Мавлононинг тафсири «Жавоҳир ат-тафсир» дур, «ал-Бақара» сурасини бир мужаллад битибдурким, (бу суранинг ўзи –У.Б.) юз жузь бўлғай»¹.

Бугунги кунимизгача «Тафсири Хусайний» номи билан маълум ва машҳур бўлиб келган мазкур «Мавоҳиби Алийя» асарининг элликдан ошиқ нусхалари ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд. Булар ичида муаллиф, яъни Кошифийнинг дастхати билан ҳиж. 899 сана/ мил. 1493 йилда қўчирилган, безакли, хушхат нусхаси, айниқса, ғоят нодир асар ҳисобланади².

Мазкур манбани ўрганиш асносида биз шундай хулосага келдикки, бу қўлёзма нусхани Воиз Кошифий ўз муборак қўли билан махсус қилқаламда ёзиб тугатгач, Ҳазрат Навоийга эҳтиром ила ҳадя айлаган. Зотан, ушбу «Тафсир»нинг асл номи, яъни «Мавоҳиб-и Алийя» (Ҳазрат Алишерга тухфа) шунга ишора қилмоқда.

Мавлоно Хусайн Воиз Кошифийнинг тафсирдан ташқари, ҳадис, адабиёт, тарих, риёзиёт (математика, алгебра), кимё фанларига оид қирқдан ошиқ катта ҳажмли илмий-адабий асарлари бор. Мана шунинг учун ҳам Навоий Воиз Кошифий ҳақида «оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай» деб ёзган эди³.

«Рашаҳот»даги маълумотга асосланиб, айтишимиз мумкинки, Ҳазрат Навоий ва Хусайн Воиз Кошифий дўстлиги, ижодий ҳамкорлиги қирқ йилдан ортиқроқ бир даврни ўз ичига олади. Бу икки истеъдод соҳиби ўртасидаги беғараз, самимий дўстлик ҳамда ижодий ҳамкорлик таҳсинга лойиқ бўлган ва ажойиб самаралар берган.

Навоий тазкиранавис ва шоир сифатида эътироф этган Кошифийларнинг яна бир вакили бу Фаҳруддин Алий Сафийдир.

Алий Сафий ҳам ўз даврининг мумтоз аллома сиймоларидан ҳисобланади. Мавлоно Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мавлоно Хондамир билан бир асрда ва бир шаҳарда яшаб, ижод этгани, Жомий ва Навоийнинг ҳимояси остида бўлганлиги Алий Сафийнинг катта бахти эди. Чунки Жомий ва Навоийдек забардаст ижодкорлар ҳаёт бўлган даврда у Ҳиротда яхши таълим олган ва кейинчалик самарали ижод қилган.

Алий Сафий асарлари муқаддимасида ўзини қуйидагича таништирган: «Фаҳруддин Алий ибн Хусайн ал-Воиз ал-Кошифий – у «Сафий» таҳаллуси билан танилгандир»⁴.

Фаҳруддин Алий Сафий ўз отаси Мавлоно Воиз Кошифийнинг «зу фунунлик» (алломалик –У.Б.) мартабасига ҳавас қилганлиги аниқ. «Сафий» таҳаллусини шоирга Мавлоно Абдурахмон Жомий берганлиги нақл қилинган. Аслида Фаҳруддин Алий ўзига «Зийо(уддин)» (ضيء الدين) деб таҳаллус танлаган ва бу ҳақда Абдурахмон Жомийга айтганида, Жомий бундай жавоб қилган: «Сен «Зийо» таҳаллусингни ўғлимга бергин – уни Зиёуддин, деб атаймиз, ўзингга эса «Сафий» (صفي) деб таҳаллус қўйгил!»

Шу кундан бошлаб Фаҳруддин Алий ёзган асарларига «Сафий» деб таҳаллус қўя бошлайди⁵.

Алишер Навоий «Мажолис ан-нафоис» номли асарида Алий Сафий ҳақида бундай ёзган: «Ул бағоят дарвешваш ва фоний, дардмандшева йигитдур. Ҳиротдан Самарқандга Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор суҳбатига мушарраф бўлур учун борди ва андоқ

¹ Ўша асар, - Б. 124.

² Тафсир-и Баҳр. Қўлёзма тафсир китоблар асосида Қуръони карим оятларининг маънолари, тафсирлари ва таъвиллари. Қуръони карим китобларининг қўлёзма китоблар фихристи. Монография / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи: Б.Умурзоқов. Тошкент, 2010. -Б.429.

³ Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Асарлар. Ўн беш жилдлик. Ж. 12. / Нашрга тайёрловчи: С.Ғаниева. 1966. - Б. 124-125.

⁴ Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳот айн ал-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари): тарихий-маърифий асар / Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Жорий алифбодаги ёзувга таъдил қилиб, нашрга тайёрлаганлар ва кириш сўз муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умурзоқ. Сўнг сўз муаллифи ва масъул муҳаррир: Б. Умурзоқов. – Т.; 2004. - Б. 14.

⁵ Ўша асар, - Б. 9.

дерларким, онда қабул шарафин топиб, иршод ва талқин саодатига сарафроз бўлуб, яна Хуросонга келди...»¹.

Алий Сафий илк сабоқни замонасининг етук олимларидан бири бўлган отасидан олган. Шунингдек, у бир муддат Ҳирот олий мадрасаларида ҳам илм таҳсил қилган. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа Ҳирот олимлари, шоирларининг билан илмий ва адабий мажлисларида иштирок этганини унинг «Латойиф ат-тавойиф» («Ажойиб лутф сўзлар») номли асаридан ҳам билиб олиш мумкин. Мазкур асарда Ҳиротнинг таниқли олимлари, шоирлари ўртасида бўлиб ўтган қизиқ ҳикоялар, нуқтадонлик, яъни топқирлик, заковат билан ўзаро айтилган латиф, балоғат-у зарофатли гап-сўзлар ўз ифодасини топган.

Эронлик тадқиқотчи Аҳмад Гулчин Маъоний фикрига кўра, Фахруддин Алий Сафий олтмиш уч ёшда вафот этган. Лекин кузатишларимиз натижасида алломанинг етмиш уч ёшда вафот этганини аниқлашга муваффақ бўлдик². Алий Сафийнинг қабри Ҳирот шаҳридаги Ихтиёриддин қалъаси девори атрофида, отаси Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг қабри яқинида жойлашган³.

Фахруддин Алий Сафий «Сафий» таҳаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Унинг «Лайов-у Мажнун» вазнида «Маҳмуд-у Айоз» номли шеърий манзумаси (достони), шунингдек, «Рашаҳот айни-л-ҳайот» («Ҳаёт булоғидан томчилар») асарида юздан ортиқ шеърлари мавжуд. Улар рубоийлар, қитъалар, қасида, марсия, байтлар, фардлар (мисралар)дир. Бу шеърларда ижодкор қўллаган адабий илмлар, шеърий санъатлар тадқиқи устида алоҳида тадқиқот олиб боришни зарур деб ҳисоблаймиз. Чунки Навоийдек забардаст ижодкорнинг назарига тушиш замонасида ҳаммага ҳам насиб бўлавермайдиган бахт эди.

Қуйидаги асарлар Алий Сафий қаламига мансуб асарлар сифатида эътироф этилган. Алий Сафий бу асарларнинг баъзиларини Навоийнинг тавсияси, маслаҳати билан ёзган бўлса, баъзиларини Жомий ва Навоий ижодидан таъсирланиб, ижодий анъанани давом эттирган ҳолда таълиф этган: «Рашаҳот айни-л-ҳайот» («Ҳаёт булоғидан томчилар»), «Латойифу-т-тавойиф» («Ажойиб лутф сўзлар»), «Анису-л-орифийн» («Ориф зотларнинг ҳамроҳи»), «Ҳирзу-л-амон мин фитани-л-замон» («Замона фитналаридан халос бўлиш учун омонлик чоралари»), «Фараснома-и Сафий» («Сафийнинг от ҳақидаги достони»), «Одобу-л-асҳоб» («Биродарлик одоби / Биродарлар учун одобнома китоби»), «Лавойиху-л-қамар» («Ойнинг кўринишлари ҳақида»), «Манзума-и Маҳмуд-у Айоз» («Маҳмуд ва Аёз ҳақида шеърий дoston»), «Луғат-и Алий Сафий» («Алий Сафийнинг луғати, яъни сўзлиги»).

Алий Сафий «Рашаҳот» асарида йирик бир бобда Абдурахмон Жомий ҳақида муфассал сўз юритган. Шу муносабат билан у Навоийни бир неча ўринда «Амир Низомиддин Алий-шер» (أمير نظام الدين علي شير) деб юксак эҳтиром билан зикр қилган. Мазкур ўринларда Алий Сафий Алишер Навоийнинг ўз устози Мавлоно Жомийга нисбатан ҳар доим нечоғлик юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатганига, бу билан ҳазрат Навоийнинг чиройли одоб-ахлоқли комил инсон ҳамда олийжаноб қалб эгаси бўлганлигига алоҳида урғу берган. Чунончи, Навоий Мавлоно Жомийни ҳаждан қайтишини орзиқиб кутган. Ҳусайн Байқаро Марвда экан, унга «Мавлоно Жомий ҳазрат Ҳиротга етиб келибдилар» деган хабар етганида, Бойқаро дарҳол ўз ихлоси ва ҳурматини ифодалаб «лойиқ тухфалар» (муносиб тухфалар, совғалар - У.Б.) билан бир мактуб

¹ Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Асарлар. Ўн беш жилдлик. Ж. 12. / Нашрга тайёрловчи: С.Ғаниева. 1966. – Б. 132, - Б. 132.

² Умурзоков Б.С. Фахруддин Алий Сафийнинг ҳаёти, илмий-адабий мероси ва «Рашаҳот айну-л-ҳаёт» асарининг қиёсий-текстологик тадқиқи. Монография. – Тошкент: «Nurafshon business», 2019. – Б. 22.

³ Мавлоно Фахруддин Алий Сафий. Латойиф ал-тавойиф / Нашрга тайёрловчи: Аҳмад Гулчин Маъоний. Техрон, 1373 / 1953. - Б. 137.

юборади. Ажойиб тасодиф, Мавлоно Жомий қўлига подшоҳ Ҳусайн Бойқаро мактуби ва вазир-и аъзам Навоийнинг руқъа¹си бир вақтда етиб келган. Руқъада қуйидаги мисралар Навоийнинг ўз қўли билан битилган эди: Рубойи:

*Инсоф би-деҳ эй фалак-и мийно фом,
То з-ин ду кудом хубтар кард хиром.
Хуришд-и жаҳон тоби ту аз жаноб-и субҳ,
Ё моҳ-и жаҳон гарди ман аз жониб-и шом.*²
(Мазмуни: Инсоф қил, эй кўк гумбазли фалак,
Бу икковидан қай бири чиройлироқ хиром этди:
Тонг вақти чиққан нурли қуёшми,
Ёки шом чоғи чиққан олам кезувчи Ойимизми?)

Бу мисралар ҳазрат Навоийнинг меҳр-муҳаббатга тўла салим қалби нақадар соф, покиза бўлганлигига, ул зотнинг маърифати ва маънавияти чўққиси эса нақадар юксак бўлганлигига далолат қилади. Мавлоно Жомийга Ҳусайн Бойқаронинг расмий мактубидан кўра ҳазрат Навоийнинг меҳр ифодалаган самимий мисралари маъқул келгани аниқ. Зеро, «Рашаҳот»да ёзилишича, Ҳусайн Бойқаро Жомий ва Навоийнинг ҳажга боришларига турли хил баҳоналарни рўқач қилиб (масалан, «Сизнинг эл-улус, раият ва давлат тинчлиги учун сафар қилмаслигингиз, пиёда ҳаж қилганингиз билан баробар, балким ундан-да ортиқроқ савобдир» каби), кўп бор уларни бу муборақ сафардан қолдирган. Аммо Абдурахмон Жомий ўз заковати ва топқирлиги билан (яъни, «Ҳа, тўғри, биз банда-и ожиз кўп пиёда ҳаж қилганлик савобини топдик. Энди, отлик ҳолда ҳам ҳаж қилганлик савобини топсак, деймиз», дея) Ҳусайн Бойқарони мот айлаган ва «Бисмиллоҳ!...» деб отга миниб, ҳаж сафарига йўл олган³.

Навоий катталарга ҳурмат-эҳтиром, кичикларга иззат-у икром бобида фақат ўз замондошларигагина эмас, балки кейинги насллар учун ҳам улкан намуна, ўрнак инсон эди. «Олам аҳл-и билингиз-ким, иш эрмас душман-лиғ, Йор ўлунг бир-бирингиз-га, ким эрур ёрлиғ иш», деб ёзган экан, бу ҳикматга энг аввало пок қалб эгаси бўлган даҳо шоирнинг ўзи умри давомида қатъий амал қилган эди. Навоийнинг ҳомийлиги боис Ҳиротда ўнлаб истеъдод эгалари эркин, ғам-ташвиш нималигини билмай ижод қилиш бахтига мушарраф бўлишди. Афсуски, Навоий вафотидан кейин Ҳиротдаги бу илм-у ирфон боғи, гулзори сўлди, хароб бўлди. Алишер Навоий, ҳақиқатан, том маънода «бенаво эл»⁴нинг додхоҳи, паноҳқори бўлган ОЛИЙ ЖАНОБ АМИЙРдир. Навоий нафақат ижоди билан, балки инсонийлиги, айниқса, баланд ҳиммати ва ғоят юксак саховати билан ҳам ўз замонасининг кўпдан-кўп *аброр* (أبرار)⁵ зотларини кўп ва хўб ҳайратлантирган, мана шу фазилатлари билан «хулук-и азийм» (خلق عظیم)га (чиройли хулққа) мутобаат⁶ айлаган, интилан *ориф* (маърифати ва маданияти юксак) *инсон*дир. Навоийнинг ана шу баланд ҳиммати ва юксак саховатидан баҳраманд бўлганлар қаторидан Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий ва ул зотнинг ўғли Фахруддин Алий Сафий ҳам муносиб ўрин олган бўлиб, ота ва ўғил Кошифийлардан инсониятга бой илмий-адабий мерос қолди.

Хулоса қилиб айтганда, мумтоз адабиётимизнинг етук сиймолари Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг ҳимояси остида етишган олим ва фузалолар, ижодкорлар

¹ Машҳур инсоннинг ўз қўли билан ёзиб йўллаган битиги, номаси.

² Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот айн ал-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари): тарихий-маърифий асар / Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Жорий алифбодаги ёзувга табдил қилиб, нашрга тайёрлаганлар ва кириш сўз муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умурзоқ. Сўнг сўз муаллифи ва масъул муҳаррир: Б. Умурзоқов. -Т., 2004. -Б. 197.

³ Ўша асар. - Б. 191-198.

⁴ Ночор, ғариб, мазлум халқ

⁵ Хатти-ҳаракати фақат эзгулик, хайрсеварлик бўлган солиҳ амал эгалари.

⁶ эргашмоқ

шахсияти, фазилатлари, илмий мерослари ҳақида келгусида йирик монографик тадқиқотлар яратиш манбашунос- тадқиқотчиларимиз олдида турган муҳим ишлардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алий Сафий. Рашаҳот. Лакҳнав, 1890.
2. Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Асарлар. Ўн беш жилдлик. Ж. 12. / Нашрга тайёрловчи: С.Ғаниева. 1966.
3. Анвор ал-қудсийа фи маноқиб ас-содоти ан-Нақшбандийа. Миср, 1344/1925.
4. Мавлоно Фаҳруддин Али Сафий. Латоийф ал-тавойиф / Нашрга тайёрловчи: Аҳмад Гулчин Маъоний. Техрон, 1373 /1953.
5. Тафсир-и Баҳр. Қўлэзма тафсир китоблар асосида Қуръони карим оятларининг маънолари, тафсирлари ва таъвиллари. Қуръони карим китобларининг қўлэзма китоблар фихристи. Монография / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи: Б.Умурзоқов. Тошкент, 2010.
6. Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳот айн ал-хаёт (Обиҳаёт томчилари): тарихий-маърифий асар / Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Жорий алифбодаги ёзувга табдил қилиб, нашрга тайёрлаганлар ва кириш сўз муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умурзоқ. Сўнг сўз муаллифи ва масъул муҳаррир: Б. Умурзоқов. Тошкент, 2004.

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ВОСПИТАНИЯ В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ АЛИШЕРА НАВОИ

Саидова Камола Усканбаевна,

*PhD, старший преподаватель, филиал ФГБОУ ВО Астраханский государственный
технический университет; Российская Федерация.*

Богатое классическое наследие всемирно известных поэтов и писателей является неотъемлемой частью многообразной современной культуры. При этом произведения, созданные в Средние века, по праву должны занимать своё достойное место в мировой литературе, продолжая служить делу в духовно-нравственном и эстетическом воспитании подрастающего поколения.

Наступивший 2021 год ознаменован 580-летием со дня рождения одного из величайших поэтов мировой литературы – Алишер Навои (1441–1501). Президент Республики Узбекистан, Ш.М.Мирзиёев отметил, что «в последние годы проводится масштабная работа по глубокому изучению уникального, многогранного творческого наследия Алишера Навои, широкой популяризации произведений поэта в нашей стране и за рубежом и увековечению его памяти» [1]. Глава нашего государства также подчёркнул, что «важно наладить системное приобщение молодёжи к творчеству Хазрата Навои» [2], в произведениях которого обозначен глубочайший философский смысл, с отражением проблемы воспитания и высоких моральных ценностей, закладываемых уже в семейных отношениях.

Востоковед Е.Э.Бертельс провозглашал, что «творчество Навои не является музейным экспонатом, не куском истории. Оно живёт и будет жить и дальше. Мы изучаем его, однако изучили пока ещё далеко не достаточно. И дело чести узбекского народа – свято чтить память своего великого сына и неустанно изучать его творения» [3];

с. 204], которые, безусловно, являются и величайшим кладом всеобщей мировой культуры.

Навои очень высоко оценивал роль семейных отношений, ведь благополучие общества, как правило, зависит от покоя и дружественной обстановки в семье, где находят себе первое воспитание все имеющиеся людские интересы. Именно семья представляет собой маленький, уникальный мир, призывающий к деятельности все силы, с особым вниманием на воспитательное влияние родителей:

«И честь семьи – твоя, во-первых, честь,
Коль у тебя семья и дети есть.
Ты породил детей, но должен знать,
Как с малых лет им воспитанье дать...
Ты должен хорошо детей наречь,
Чтоб их потом насмешкам не обречь...
Вторая цель твоя на том пути –
Достойного учителя найти» [5; с. 85].

Следовательно, воспитание положительных качеств личности, как полагал Навои, должно ложиться на плечи не только семьи, но и быть зависимо от достойных учителей и наставников. Данное положение всегда актуально, ведь общеизвестно, что:

«Воспитание даже одного ребёнка могучего мужа измучит; совершает подвиг учитель, который сразу множество детей воспитывает и учит» [7; с. 25].

Таким образом, Навои в своих произведениях неустанно превозносит мысль о важности воспитания, воспевая ценность не только родительской заботы, но и особого внимания со стороны учителей. И придавая серьёзное значение вопросам воспитания детей и улучшению нравов, произведения Навои глубоко гуманистичны. Кроме того, поэт был противником принуждающих методов воспитания, как в самой семье, так и в школе, при этом осуждая телесные наказания.

Становится очевидным, что творческое наследие Навои обладает определённым философским смыслом, где заложена необходимость человека быть справедливым, добрым, честным и открытым к людям:

«Коль честным человека воспитать,
не может он кривить душой и лгать» [6; с. 257].

Вследствие чего, воспитание социокультурных ценностей у молодёжи должно определять их образ жизни и общественное поведение на уровне личностных приоритетов.

Навои в своих произведениях неоднократно подчёркивал, что получение знаний является одним из самых необходимых достоинств в процессе воспитания всесторонне развитой личности:

«Как весел духом тот бедняк, что кладом знаний овладел,
Ведь все сокровища земли сокровищ знания бедней» [4; с. 216].
«Отступит горьких заблуждений тьма
Перед лучом бессмертного ума...
Как древо плодоносное, свой век
Разумный украшает человек!
Коль знаниями овладеет он,
Безумье мира одолеет он» [5; с. 200].

Таким образом, Навои демонстрирует, что именно знания являются важнейшим фактором спасения человечества от бездумных поступков и невежества. Однако человеку необходимо обладать особым стремлением и проницательностью в их овладении:

«Ты, мудрый, проницательно гляди

И смысл во всех явлениях находи,
...Когда стремление явит разум твой,—
Ты мир чудес откроешь пред собой» [6; с. 153].

Выдвинутые в произведениях идеи призывают людей быть смекалистыми и образованными, при этом получение знаний для каждого человека является делом его чести.

В философско-педагогических наставлениях Навои мы находим и ряд свидетельств о необходимости воспитания вежливости:

«Вежливость старших заставляет младших их благословлять,
и это благословение позволяет им жизненные блага доставлять.

В силу вежливости старшие по отношению к младшим сочувствие питают, и от этого чувства они никогда не отвыкают. Благодаря вежливости малыши взрослыми кажутся – такими их делает их поведение. Вежливость от неуважения к людям отучает, человека от насмешек и издевательства спасает. Она воспитывает в природе человека человечность, как следствие вежливости в естестве людей появляется человеколюбие» [7; с. 58].

Кроме того, одними из важнейших ценностей в воспитании личности являются верность и совесть, которые заключаются в благом отношении к людям:

«Сколько величия и блеска у родителей, столько великолепия и сияния у детей. В каждом сердце, в котором есть верность, имеется и совесть, там, где та обитает, и эта бывает.

У кого нет верности, у того нет и совести.
У кого нет их обеих, у того нет веры,
А у кого нет веры, у него нет и человечности» [7; с. 76].

И, как мы можем понимать, именно человеколюбие и человечность служат основой для благоразумных деяний, стыдливости, добросовестного труда, уважения, что непременно прокладывает дорогу к счастью:

«Воспитанье и стыдливость — то свидетельство о вере,
Уважение и покорность дарят счастье в полной мере,
Если кто стыдлив, воспитан — счастлив будет он всегда,
Перед ним и благодати широко раскрыты двери» [7; с. 94].

Понимание философии жизни, трактуемое Навои в его бессмертных творениях, исполнено реального содержания с целью достижения человеком личной независимости, смысла жизни, а соответственно – истинного счастья.

Несомненно, что ярчайший талант Алишера Навои на протяжении многих столетий призывает читателей ценить всё человеческое в этом мире, стараясь приносить наибольшую пользу для общества. В творческом наследии Навои смогли отразиться одни из наиболее актуальных критериев современной философии. Воспевая и пропагандируя процесс воспитания, поэт обозначает необходимость духовно-нравственного совершенства, призывая людей к гуманности, любви и доброте.

Список использованной литературы:

1. Мирзиёев Ш.М. Постановление Президента Республики Узбекистан о широком праздновании 580-летия со дня рождения великого поэта и мыслителя Алишера Навои. - Ташкент, 19 октября 2020 г., № ПП-4865.
2. Мирзиёев Ш.М. https://uzsm.uz/ru/press_center/uzb_news/shavkat-mirziyeev-lyubayazadacha-kasayushchayasya-budushchego-molodezhi-imeet-pervostepennoe-znache/
3. Бертельс Е.Э. Навои // Избранные труды. Навои и Джами. - М.: Наука, 1965. – 528 с.
4. Навои А. Собрание сочинений в 10 т. / Том 1. Сокровищница мыслей. – Ташкент: Фан, 1968. – 408 с.

5. Навои А. Собрание сочинений в 10 т. / Том 3. Смятение праведных. – Ташкент: Фан, 1968. – 275 с.
6. Навои А. Собрание сочинений в 10 т. / Том 7. Стена Искандара. – Ташкент: Фан, 1968. – 415 с.
7. Навои А. Собрание сочинений в 10 т. / Том 10. Возлюбленный сердец. Суждение о двух языках. – Ташкент: Фан, 1970. – 195 с.

ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN MAHBÛBU'L KULÛB ADLI ESERİNİN AHLAK FELSEFESİ YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ufuk BİRCAN,

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Felsefe Bölümü; Türkiye.*

Giriş

Ali Şir Nevâî'nin Mahbûbu'l Kulûb adlı eserini ahlak felsefesinin temel kavramları ile ele almaya çalışacağız. Ali Şir Nevâî, âlim, şair ve aynı zamanda devlette yöneticilik de yapmış biridir. Bugüne kadar Nevâî'nin eserleri edebiyat ve siyaset yönünden irdelense de ahlak felsefesi yönüyle yapılan çalışmalar ne yazık ki çok fazla değildir. Bu bildiride, Nevâî'nin Mahbûbu'l Kulûb adlı eserini gerek onun yaşadığı dönem göz önüne alınarak gerekse eserin içeriğini ahlak felsefesinin temel dinamikleri açısından değerlendireceğiz. Bu çalışmada ilk olarak Nevâî'nin yaşadığı dönemin siyasi ve fikri şartlarını ele alıp ikinci olarak ahlakla ilgili yaklaşımını irdeleyeceğiz.

Ali Şir Nevâî, Uygur Türklerinden olup 1441'de Herat'ta doğmuş ve dedesi de Baykara'nın beylerbeyliğini yaptığı için çocukluğunda Hüseyin Baykara ile eğitim almıştır (Kaya, 2007: 47). Ali Şir Nevâî, on beş yaşında Hüseyin Baykara ile Ebu'l Kasım Babür'ün hizmetinde bulunmaya başlamıştır. Babür öldükten sonra Baykara Merv'e dönmüş Nevâî ise Meşhed'de eğitim için bir müddet daha kalmış ve İmam Rızâ Medresesi'ndeki pek çok hocadan ders almıştır. Daha sonra Baykara'nın tahta geçmesine kadar Semerkant'ta Ebü'l Leysî'nin medresesinde dersler aldı. Baykara 1469'da Herat'ı alınca arkadaşı Nevâî'yi yanına aldığı anda Nevâî, Baykara'ya Hilâliyye kasidesini sunmuş ve bu şekilde başlayan hizmeti Baykara'nın vefatına kadar devam etmiş ve eserlerinin bir kısmını Baykara adına yazmıştır. 1470'de Nevâî, Baykara'nın tahtına göz diken şehzade Muhammed Yâdigâr Mirza'yı yakalamış ve Baykara'ya teslim etmiştir. Bu başarının neticesinde sultanın divan beyi ve nedimi olmuşsa da kendisi resmi işlerden hoşlanmadığı için gelişen olaylar çerçevesinde 1490'da divan beyliği görevinden ayrılmıştır. 31 Aralık 1500 yılında Hüseyin Baykara'yı Estrâbâd dönüşünde karşıladığı anda yere yıkılmış ve üç gün sonra 3 Ocak 1501'de vefat etmiştir. Kendi yaptırmış olduğu Kudsiyye Camiinin yanındaki türbeye defnedilmiştir (Kut, 1989). Nevâî, yaptırmış olduğu medreselerde öğrenci ve hocalara kendi kazancından katkılarda bulunmuş ücretsiz tedavi olmalarını sağlamıştır. Toplumun rahat ve huzuru için 370'e varan kervansaray, mescit ve köprüler yaptırmıştır. Bu nedenle de çevresi tarafından çok sevilmiştir (Tarlan, 1962: 3). Anlaşılabileceği üzere o sadece teorik eserler kaleme almamış aynı zamanda bunları hayatına da tatbik edebilmiştir.

Ali Şir Nevâî'nin Türkçe eserlerinde Nevâî, Farsça şiirlerinde ise Fânî mahlasını kullanmıştır. Ali Şir Nevâî 'nin etkilendiği kişilerin başında mutasavvıflarından Abdurrahman-

1 Câmî'dir. Câmî'ye olan yakınlığından Câmî'nin mensup olduğu Nakşibendiyye tarikatına girmiştir. Attâr, Hüsrev-i Dihlevî ve Nizâmî diğer etkilendiği kişilerdir (Kut, 1989: 452).

Ahlak Felsefesi ve Siyasetnâme Açısından Mahbûbu'l Kulûb

İlk İslam felsefesi düşünürlerinden Kindî felsefeyi, insanın gücü nispetinde yaratıcının fillerine benzemesi şeklinde tanımlarken felsefeyi ahlaklı ve erdemli yaşamakla ilişkilendirmiş olmaktadır. İslam düşüncesinde ahlak; isimlendirilişi, etimolojisi, kaynakları, ona etki eden şahıslar, temel konuları, ahlaki emir ve öğütler, bunların yer aldığı eserler, ayet ve hadislerdeki ahlaki ilkeler gibi başlıklar ele alınmıştır. İslam ahlakı, Kuran temelinde dinin ahlak görüşünü ifade ederken, İslam ahlak felsefesi, İslam düşüncesindeki fıkıh, kelam, tasavvuf gibi birikimleri de buna dâhil eder. Bu haliyle İslam Ahlak Felsefesi, felsefe ve dinin uzlaşımı olarak kendini göstermektedir (Saruhan, 2014: 57-59). Burada vurgulanan ahlak felsefesinin sorunlarına İslam düşüncesinin kaynakları ve felsefe ile birlikte cevap bulma arayışıdır. Kindî'nin ilimler sınıflandırmasında felsefî aklî ve felsefî amelî ilimleri ayırdıktan sonra ahlakı siyaset ile birlikte felsefî amelî kısmında ele alır. Fârâbî ise, ilimleri nazarî ve amelî olarak sınıflandırıp ahlak ilmini amelî ilimler kısmında ele alır. İbn Sinâ da benzer şekilde ahlakı amelî felsefe olarak sınıflamıştır. İslam ahlak felsefesi açısından bakıldığında gerek din gerekse felsefe ahlakın bir ve aynı gayeyi hedeflediğini görmekteyiz. Kelime kökeni ve anlamı dikkate alındığında ahlak Kindî'nin işaret ettiği gibi insanın ahlaklı olmasını ve yaratılışına uygun davranışlarda bulunmasını konu edinmiştir.

Ahlâk, nefsin yönetimi, evin yönetimi ve toplumların yönetimi olmak üzere üç temel yönü içerir. Klasik ahlâk felsefe kitaplarına bakınca, nefis, bitkisel, hayvanî ve insanî nefis şeklinde ele alınır. Nefsin bölümlenmesinin amacı, insanı maddî ve manevî boyutuyla ele alarak insanı ahlâkî bir varlık olarak ele almak ve kötülükleri açıklamak ve mutluluğun metafizikteki yerini ele almaktır. Nefsin akl eden düşünen, gazap ve şehvet kuvvetleri, erdemlerin oluşumunda temeldedir. Mutluluk da faal akılla olan irtibatıyla ilgilidir. Bitkisel nefis, beslenme, büyüme ve üreme olanaklarına sahiptir, hayvanî nefis, bundan bir fazlasına hareket ve idrak kuvvetlerine sahiptir. İnsanın hareketinin kaynağında arzu ve şehvet vardır ve insanın şehvet ve öfkесinin kaynağını oluşturur. İnsanî nefiste bunların hepsi varken bunlara ilaveten onlarda olmayan bilme ve yapma gücü ve akla sahiptir (Saruhan, 2014: 64). İslam filozofları cesaretin, gazabın sonucunda akla boyun eğip bilgiyle beslenmesi sonucunda ortaya çıktığını ifade etmişlerdir. Bilmenin korkuları aşmada ve faziletli eylemlerin meydana gelmesindeki işlevi de bu şekilde ortaya çıkmaktadır (Maraş, 2013: 256). Fârâbî ve İbn Sînâ'nın ahlak görüşlerinde, iyi bir gayenin ve mutluluğun elde edilmesinin akıl gücünün diğer güçlerin kontrolünü elinde tutması ve kendi etkinliğini kazanması ile olabileceği söylenir. Kindî ve Râzî gibi filozoflar, ise erdemsiz davranışların, ruh hastalığı olduğunu, kötü karakterlerden/hastalıklardan kurtulmanın da filozofça bir hayat sürmeyle olacağını iddia ederler (Hemşinli, 2017: 131). Klasik ahlak felsefesinde İslam filozofları, ahlak ilminin konusu mutluluğun kazanılması ve bunun tersi olan mutsuzluktan kurtulma sanatı olarak belirlenmiştir. Amaç mutluluk olduğunda, insan kendisini mutsuz edecek davranışlardan kaçınmalıdır. Kindî'nin Def'ul-ahzan adlı eserinin temel konusu da budur. Bir tıp doktoru da olan Kindî, ahlakı, ruhani tıp olarak ele alır ki bu daha sonra bir gelenek haline gelecektir. Kindî geçici olan dünya nimetler yerine kalıcı olan ahlakî ve aklî erdemlerin peşinden gitmemizi ve sevicecek şeylerin de akıl âleminde olmasını söylemiştir. Tabiat dünyasının geçiciliği duyularla, duyular hazların peşinden gitmek insan aklına aykırıdır. İnsanın görevi mutlu olmak için mutsuzluktan uzak durmalı Stoik ifadeyle ihtiyaç ölçüsünde aklın olumluluklarının dışındakilerden uzak durmalı ve daha yüksek faziletleri hedeflemelidir. Ona göre el-huzn yani üzüntü, bir çeşit psikolojik acıdır. Nasıl bedensel acılarımız var ve biz onları tedavi ettiriyorsak psikolojik acılarımız da olabilir ve nefsin bu arızalarının giderilmesi de ancak ahlaki tedavi ile giderilir. Kişinin hem kendisine hem de bir başkasına üzüntü verecek, acı çektirecek işleri yapması zulümdür ve zulmeden insan akılsız olduğu kadar cahil ve bedbaht bir kişi olacaktır. Gelip

geçici olan bu dünyada başımıza her türlü musibet gelebilir. Hiç musibete uğramamak münhal bir durumdur, başımıza bir şey gelmesin demek tabiata aykırı bir durumdur. Ancak başkalarının zararının dokunamayacağı şeyler manevi hayırlardır. Üzüntünün haklı görülebileceği yer de bu hayırlı işlerin kaybedilmesidir (Çağrı, 1995: 223). Üzüntü ve acılarımızı azaltmanın ve azade olmanın yolu, diyalektik olarak kaybedince üzüleceğimiz şeylerin içinde ve arayışında olmaktır. Kindî, ölümü çoğu kişinin kötü bir durum olarak düşündüğünü fakat gerçekte ölümün kötü olmadığını ifade eder. Ona göre ölüm olmasaydı insan da olmayacaktı. Buradan hareketle Kindî, insanı akıllı ve ölümlü bir varlık olarak ele alır. Dinî ve felsefî olarak ölüm, mutlak yok oluş değil baki ve daha yüksek bir hayata geçiştir. İnsanın ölüm korkusunun nedeni akıl yoksunluğu ve şehvetinin peşinden koşması gibi duysal zayıflıklarıdır. Kindî, gerçek özgürlüğün ve kişinin ödevinin nefsanî arzularını yenmesi olduğunu ifade ederken iki dünyada da mutlu olmasının sırrını da burada görür. Anlaşılabileceği üzere Kindî'nin üzüntü ve ölümü felsefî bir şekilde ele almış ve sonraki düşünürleri de etkilemiş bir gelenek oluşmuştur. Ebu Zeyd el-Belhi'nin Mesalihü 'l-ebdan ve'l-enfûs'ü, Râzî'nin et-Tıbbu'r-ruhânî'si, İbn Miskeveh'in Tehzibü'l-ahlâk'ı, İbn Sînâ'nın fi'l-huzn'ü, İbn Hazm'in el-Ahlâk ve's-siyer'i, Gazzali'nin Mizanü'l-amel'i ve Râgıp el Isfahânî'nin ez-Zerîa ilâ mekârimi's-şeria'sı'dır (Çağrı, 1995: 232-238). Daha sayamadığımız diğer benzer eserler özgünlükleri, konuları ve farklılıkları ile beraber Kindî'den etkiler taşımaktadır.

Siyasetnâmeler genel itibarıyla devlet görevlilerine tavsiye vermek ve kötü gidişata engel olmak için yazılmışlardır. Siyaset felsefesi açısından ele alınan siyasetnâmeler devlet görevlilerine zor zamanlarında yol göstermesi açısından önemlidir. Burada amaç ideal anlamda iyi işleyen yönetimi ortaya koymaktır. İslam düşünce geleneğinde siyasetnâmeler Yunan filozoflarından ve Hint düşüncesinden etkiler barındırmaktadır. Örneğin Nizamü'l-ün Siyasetnâmesinde dini kaynaklar, ayet, hadis ve dört halifenin uygulamaları, çeşitli hikâyeler ile bilgelerin sözlerinden faydalanılmıştır. Genellikle yol gösterici bir üslupla yazıldıkları için ahlaki eserler sınıfına dâhil edilirler. Ana fikirleri yöneticilerin adil davranmaları ve halkı koruyup kollamaları üzerinedir. Türk düşünce tarihinde siyasetnameye ilk örnek eser Yusuf Has Hacıp'ın Kutadgu Bilgi'dir. Yusuf Has Hacıp, ahlak ve devlet yönetimine dair düşüncelerini hükümdarın özelliklerini, adaletli davranmanın önemini anlatmıştır. Buna ilave olarak Oğuzkânî'nin kâmil bir insan tipolojisi olarak kurgulanmıştır. Gazali'nin Sultan Tapar'a ithaf ettiği Nasihatü'l Mülûk adlı bir eseri de vardır. O da diğer örneklerde olduğu gibi sultanın adaletli olmasını, zulmetmemesi, iyilik yapılması, cömertlik, akıl, hikmet gibi ana konuları işlemiştir (Adalıoğlu, 2009: 307). Siyasetnâmelerin ana konusu adalet olmakla birlikte ortak sorunları ana başlıklar halinde topladığımızda: Hükümdarın sahip olması gereken vasıflar, yöneticilerin nitelikleri, yöneticilerin güvenilirliği, yöneticilerin seçilmesindeki liyakat anlayışı, yönetilenlerle ilgili ortaya çıkabilecek sorunlar, sır saklama, tımar ve zeametle ilgili problemler, rüşvet ve yolsuzluk sorunları, israf ve gereksiz harcamalar, bilgi, terbiye ve ahlaki problemler olduklarını görmekteyiz (Ateş & Dağ, 2017: 6).

Ali Şîr Nevâî'nin tarih, mesnevi, tezkire, dil, musiki, aruz gibi tür ve konularda 29 adet eseri vardır. Nevâî bu kadar farklı tür ve konularda eser vererek döneminin bilimlerine hâkimiyetini gösteren çok kültürlü bir şahsiyettir (Bulut, 2017: 27). Onun eserlerini divanlar, mesneviler, tezkireler, biyografik eserler, dini eserler, tarihi eserler, belgeler, dil ve edebiyat eserleri olarak sınıflandırabiliriz. Dinî ve ahlakî eser kapsamında ele alınan Mahûbu'l Kulûb adlı eserin Topkapı Saray Müzesinde, Fatih Kütüphanesinde, Süleymaniye Kütüphanesinde, DTCF Kütüphanesinde, Paris Bibliothèque Nationale'de nüshaları bulunmaktadır. Bu eser, Yusuf Has Hacıp'ın Kutadgu Bilig'i, Hakim Nasır Hüsrev Kubbâdiyânî'nin Rûşnâ-i Nâme ve Seâdet Nâme'si, Sadî Şirâzî'nin Bostan ve Gülistan'ı ile Camî'nin Baharistan'ının konuları ile benzer içeriğe sahiptir (Kut, 1989: 453). Eser üç kısım olup birinci kısım bütün insanların hareket ve durumlarının niteliği; farklı sosyal kesim ve grupların sınıflandırılıp ve tanımlanarak kırk alt bölümden oluşmuştur. İkinci kısım insanların övülen ve yerilen eylemleri hakkında on

kısımdan oluşmuştur. Bunlar tövbe, züht, tevekkel, kanaat, sabır, tevazu edep, teveccüh, rıza ve aşk hakkındadır. Üçüncü kısımda ise tembih, hikâye, masal ve hikmetli sözler yer almaktadır. Mahûbu'l Kulûb adlı eser, Nevâî'nin ölmeden önce yazdığı son eseri olduğu için onun tüm tecrübelerini aktardığı bir eserdir. Devletin ve toplumun son zamanlardaki olumsuz koşullarını göz önünde bulundurduğumuzda üç bölümde de nasihatler verirken durumun düzelmesine katkıda bulunmak istemiştir.

Nevâî, insanın eylemlerine örnekler verdikçe konuyu akla getirir ve aklın insanın eylemleri ve ahlakî yönlerini ayırt etmede önemli bir yeri olduğunu belirtir. Kişilerin toplumsal yaşamdaki sorunları çözebilmek için akla yönelmelidir. Nevâî, edep, tevazu' ve ahlaklı yaşamayı aklın ve hikmetin işi olduğunu söyler ve gayenin Allah'ın rızasını bu hayatta kazanılması gerektiğini ve heveslerinin, geçici arzuların peşinden koşmakla, bunun elde edilmeyeceğini ifade eder. «Safsata ehlinin akli araçsallaştırmak suretiyle tahakküm altına aldıklarını, müneccimlerin akli ve olguyu göz ardı edip insanların sadece duygularına hitap etmek suretiyle onları tahrik etme uğraşlarının boş ve anlamsız olduğunu ifade eder. Akla ve olguya sırt dönmenin her iş ve eylemde insanı boşluğa ve anlamsızlığa ittiğinin iması burada oldukça değerli görünür» (Kala, 2020: 80). Akla önemli bir yer veren Nevâî, akli bir nimet olarak görür ve aklın yerinde kullanılmasını vurgular. «Tanrı'nın hiçbir emrine boyun eğmez, fakat şeytanın bütün buyruklarını yerine getirmekten de usanmaz. Kendine göre bilgili ve akıllıdır, ayrıca yapmış olduğu her uygunsuz hareket de ona makbul ve güzel gelir» (Nevâî, 2016: 105). «Bu tür pek çok akılsız cahiller ve kendilerinin şerefli ve yüce olduğunu düşünen ahmak namussuzlar, yüce ve şerefli bir hayat sürmeyi terk edip rezillik ve horlukla darağacını boyladılar, taç hayaliyle başlarından oldular ve yokluk ülkesinin başkentine yol aldılar» (Nevâî, 2016: 105). Örneklerden de görüleceği üzere itaat etmeyen akıl şaşıracağı için bilgisi de tersine dönüp insanı yanıltır. İlmiyle amel etmeyen aklını kullanmayan bozgunculuk yapan bilginler için şu beyti yazmıştır:

Bilgin ki bilgisiyle amel etmezdi,
Ya zengin ki malına cimriydi, dost,
Öldüler yüz arzu ve özlemle,

Halka oldu yaptıklarından itibar. (Nevâî, 2016: 124). Akıllılar hakanın lütfuna güvenmezler, bilgiler ise delilerin sözüne güvenmeyi uygun görmezler; biri iktidar sahibidir, diğerinin ihtiyarı yoktur. Akıl sahibi için ikisinden de kaçınmak en uygun olanıdır.

O ihtiyar sahibi oldu ve bu ihtiyarsız,

İkisi de doğrulukla hikmetin hilafıdır aşıkâr. (Nevâî, 2016: 126). Diline sahip olmak akıllı kişinin yapacağı iştir, ancak sevisyesi insanlar dillerine hakim olamazlar. İstenmeyen şeyleri uygun olmayan ortamında söylemek dilin afetlerindendir. Akıllı olan bilgelerin hakanlara çok yaklaşmaması çünkü ateşin uzaktan ısıttığı gibi yaklaşınca da yakacağını bilirler. Akıllı odur ki yalan söylemez, ancak her doğruyu da söylemez. Nevâî, bilge kişinin karşılaştığı kötü durumlarda hemen hemen verdiği öğütlerde kötü, cahil kişilerle tartışmamayı şiar edinmek gerektiğini vurgular.

Değerli incisini her kim ki taş vurur,

Akıllı bilir ki hangi biri, diğerini kırar (Nevâî, 2016: 148).

Hayatı boyunca adaletsizliğe karşı adaleti önceleyip öğütleyen Nevâî, hakanlık ve adalet erdemi üzerinde ziyadesiyle durmuştur. Hakanların adalet erdemine sahip olmalarının tüm halkı ve devleti kötülüklerden koruyup huzur ve refah içinde yaşayacaklarının garantisi olarak görür. «Adil hakan, Hak'tan halka rahmet, ülkelere de emniyet ve ululuk sebebidir. Güneş ve bahar bulutu gibi kara topraktan güller açılmasına, ülkesinde yaşayan insanların başına inciler saçılmasına sebeptir. Fakir ve çaresizler onun güleç yüzünden dolayı rahat, zalimler ve zorbalar onun siyaset kılıcından dolayı perişandır» (Nevâî, 2016: 27). İsteği, Müslüman halkın güvenliği; amacı, Müslüman olmayan halkın birlik ve beraberliğidir. O, Müslümanların rızasını arayandır; Müslümanlar ise onun duacısidir. Kendisi dürüst ve bütün çabası halkın işlerinde

adaleti sağlamaktır (Nevâî, 2016: 30). Nevâî, beylerin ve hakanların hep böyle dürüst ve adaletli olmasını istemiştir. Halk hakanın yanında olmalı hakan da adaletli oldukça halkı da ona benzer şekilde adaletli olacaktır. «Bilgeler hakanla ilgili olarak; ‘Hakan, coşkun bir deniz, halkı ise denizin çevresindeki nehirler gibidir.’ der. Deniz suyunun durumu ve özelliği ne ise, nehirler de aynı durum ve özelliktedir, o acı ise bu da acıdır, o tatlı ise bu da tatlı, o bulanıksa bu da bulanık, o temizse bu da temizdir» (Nevâî, 2016: 37). Çekilen tüm cefaların temelinde adaletsizlik yatmaktadır. Bu yüzden her türlü toplumsal tabakada adaletli davranmak gerekmektedir.

Nevâî bir başka erdem olan cömertlik hususunda da «Cömertlik, insanlık bağının verimli ağacıdır, hatta o ağacın en yararlı meyvesidir. İnsanlık ülkesinin dalgalı denizi, hatta o deniz dalgasının değerli cevheridir. Cimri kişi, yağışsız bahar bulutu ve kokusuz Tatar miskidir» (Nevâî, 2016: 37). Cömertlik himmet ehlinin işidir ve Hz. Ali’nin özelliğidir. Cömert olan bulup yedirmeli, ayıpları örtmeli ve çıplakları giydirmelidir. Dervişin çabasında Allah’tan başka bir varlık yoktur, içi dışı temizdir viranelerde yaşasa da hallerini gizlerler kaderden gelene razı oldukları için «Rıza ve teslim noktası makamlarıdır, mutlulukları da fakirlik ve yokluk çölündedir. Edep ve tevazu onlara mezheptir ve dosta da düşmana da iyilik düşünürler. Bu özellikler ve alışkanlıklarla yaşayan dervişler» (Nevâî, 2016: 70). Aynı dervişler gibi kanaat sahibi kimseler de yokluktan yerinmezler. Bilirler ki kanaat ettikçe nefsin şerrinden korunurlar ve sonunda mutluluk vardır. Zor bir yola benzer, ancak son durağı ferahlıktır. Kanaatte ne kadar kalp huzuru varsa, tersi olan tamahta o kadar rezalet ve azap vardır (Nevâî, 2016: 81). Nevâî, Sabır, tevazu ve ihsanda bulunmanın sonunun da mutluluk olduğunu belirtir. Bunlar gibi olumlu davranışlar yanında olumsuz olan davranışlardan da bahseden Nevâî, hırs, tamah ve riyakârlığın yetim hakkı yiyen alçakların, nankörlerin, kötü eş olanların insanı ve toplumu ifsat ettiğini söyler. «Riyakâr şeyh, süslü süslü salınan yüzü altınla kaplanmış bakıra benzer, dışı güzel görünür, ancak içi berbattır. Görünüşü dervişçe, ancak içi baştan sona hainlik doludur. Serbestliği bütünüyle bağımlılık, kerametleri tamamıyla dolandırıcılıktır» (Nevâî, 2016: 67). Sardığı sarık önderlik gibi olsa da sarığının herbir tüyü fesat düşünceleri barındırır. Yaptığı her tür davranışında riyakârlığı akıllı insan tarafından rahatlıkla görünebilir. Hak ve halk katında makbul olmak, hakkın rızasını kazanmak için mütevazı olmalı riyakâr şeyhlerin tersine şatafattan uzak durmalıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu bildiride ahlak ilminin ve siyasetnâmelerin temel sorunlarını Mahbubul Kulub eserine bağlı kalarak ele almaya çalıştık. İslam düşünce geleneğinde ahlak ilminin nazari ve ameli yönlerini dinin iman, ibadet ve ahlak ilkelerini de bu eser dolayımında ele almaya çalıştık. Eserin ilk bölümünde yöneticilerin adaletli davranmaları hususundaki ahlaki öğütler bize devletin adalet ve kanunla ayakta durabileceğini göstermektedir. Toplum huzurunun dayanağı ve devletin uzun süreli yaşayacağını teminatıdır. İslam düşünürleri ahlak görüşlerinde ruhun ölümsüzlüğünden dolayı ruhu bedenden üstün tutmuşlar ve ruhun/nefsin ahlaki eğitime önem vermişlerdir. Nefsin fani olan dünyaya karşı açgözlü davranmaması, tersine duygu, düşünce ve fiillerimizde itidalli davranmayı ahlakiliğin kıstası kabul etmişlerdir. Nevâî, insanın heva ve heveslerine kapılıp kötü fiiller işleyebileceğini fakat ahlaklı insanın kendi hatalarını bilip düzeltebileceğini ifade etmiştir. Nevâî’de ahlakın temel amacı insanı, duygular karmaşasında arzu ve öfkeye yenik düşmeden aklın ve dinin ışığında kötülüklerin farkına vararak hep erdemli davranışa yönlendirmektir. Bu da insanın, insan evren ve Allah çerçevesinde dengeyi kurarak bu dünyada niçin var olduğunu kavrayarak baki olan âleme hazırlık yapmasını gerektirir. Ahlakın gayesi olan dünya ve ahiret saadatinin elde edilmesi sadece kötü davranışların düzeltilmesi ile değil daha ziyade düşünceye dayalı faziletle erdemle olur. Çünkü bu şekilde kazanılan hikmetli bilgi ile en üst varlık olan İlk varlık’ın bilgisi elde edilir ve bu bilgiyi elde etmek ahlaki olgunluğumuzun bir şartıdır. Nevâî, insanın tabiatı icabı toplumsal bir varlık olduğu için Farabî’ye benzer şekilde ahlaki olgunlaşmanın toplum içinde siyasi yapıyla ilişkili

olduğunu düşündüğünden toplumun tüm katmanlarındaki insanların hallerine ilişkin öğütlerde bulunmuştur.

Kaynaklar

- ADALIOĞLU, H.H. (2009). «*Siyâsetnâme*», TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyasetname#1> (24.01.2021). ss 306-308
- Aksu, İ. (2020). «*Erdem Mutluluk İçin Yeterli Midir? Râgıb el-isfahânî’de Dışsal İyiler Problemi*», Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları, Eylül, Sayı 42, ss. 11-35.
- Ateş, H. & Dağ, B. (2017). «*Siyasetnamelerde Kamu Yönetimi ve Kamu Yöneticileri ile İlgili Sorun Tespitleri ve Tavsiyeler: Karşılaştırmalı bir İnceleme*», Akademik Bilim Sosyal Bilimler Dergisi (ABSOD) ss. 1-15
- Bulut, S. (2017). «*Asya Coğrafyası’nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî’nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri Ve Türk Dili’ne Katkıları*» Asya Studies, 1 (1) ss. 23-41.
- Çağrı, M. (1995). «*Kindi’nin Def’u’l-Ahzan Adlı Risalesi, Kaynakları Ve Tesirleri*», Sayı 7,8,9,10, MÜİFKD, ss. 221-241.
- Hemşinli, H. (2017). «*İslâm Ahlâk Felsefesine Giriş: İlk Dönem İslâm Felsefesinde Temel Ahlâk Problemleri*», YYÜİFD, ss. 129-135.
- Kala, M. E. (2020). *Mahbûbu’l Kulûb’un Retorik/Hitabet Değeri Üzerine*, TYB Akademi, ss. 69-85.
- Kut, G. (1989). «*Ali Şîr Nevâî*», TDV İslâm Ansiklopedisi, ss. 449-453. İstanbul: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai> (Erişim Tarihi: 26.01.2021).
- Kaya, Ö. (2007). «*Ali Şîr Nevâyî’nin Divanları*», Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, Mart, ss. 46- 56.
- Maraş, İ. (2013). «*Mutluluk*». İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi El Kitabı. ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara, Grafiker Yayınları, ss. 245-264.
- Nevâî, Ali Şîr, (2016). *Mahbûbu’l Kulûb*, haz. Vahit Türk, Ötüken Yayınları., İstanbul.
- Saruhan, M.S. (2014). «*İslam Düşüncesinde Ahlak İlmi*» Eskiyei Sayı 28 Bahar ss. 53-66
- Tarlan, A. N. (1962). *Ali Şîr Nevâî, Hayatı ve Eserleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul.

НАВОИЙ ШАХСИЯТИ ВОҲИД ЗОҲИДОВ ТАЛҚИНИДА

Насруллаев Э.Ж.,

доцент, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Жиззах давлат педагогика институти; Ўзбекистон.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида таникли файласуф олим, адабиётшунос Воҳид Зоҳидовнинг 1970 йилда Тошкентда «Ўзбекистон» нашриёти томонидан чоп этилган ҳамда Алишер Навоийга бағишланган «Улуғ шоир ижодининг қалби» асари алоҳида ўрин эгаллайди. Ушбу асарда олим Навоий даҳосининг шаклланиш сабаблари ва муҳитини, улуғ шоир феноменининг давр ва замондошларига таъсири каби масалалар очиб беришга интилан.

Воҳид Зоҳидовнинг таъкидлашича, Ҳазрат Навоий гарчи ўз даврининг маҳсули бўлиб, ўз даври заминидан майдонга келган бўлса-да, у билан ўз даври, у яшаган замон қатор масалаларда ва кўп жихатдан бир-бирларини истисно қиладиган бўлиб чиқди. Олим Навоий даҳоси, унинг моҳиятини очиб берар экан, шахс ва даврнинг «бир-бирини рад қилиш» тушунчасига бир неча бор мурожаат қилади. Чунончи, «...даврнинг ўзи улуғ

Алишер Навоийни яратди, ўзи улуғ Алишер Навоийни рад этди ва улуғ Алишер Навоий томонидан рад этилди...», «Алишер Навоий ўз атрофини... ўраб олган... ижтимоий муҳитни кўп жиҳатдан рад этди». Бундай баён усули, бизнингча, Ҳазрат Навоийни «қизил мафкура» ҳужумидан сақловчи ихота вазифасини бажарган.

Навоий даҳоси талқини жараёнида олим унинг бутун хулқи ва ҳаракати инсонга ва инсонийликка, демак, инсонпарварликка қаратилганини таъкидлаб, улуғ шоирни гуманизм жарчиси ва муборизи (пахлавон жангчиси) деб атайди. Навоийнинг «Кимки инсондурур, анинг маҳбуби ҳам инсон керак» деган тамойилни ўртага ташлаши билан давр мафкурасида, фалсафасида тўнтариш ясаганини қайд этар экан, буюк мутафаккирнинг халққа бўлган чексиз муҳаббати ва садоқати замирида айнан шу тамойилнинг назарий асос бўлганига урғу беради.

Ҳазрат Навоийнинг улуғлиги унинг ажойиб гуманистик, халқсеварлик ва ватанпарварлик ғояларини ҳайратомуз бой ва юксак бадиий маҳорат билан ифодалганида. Зеро, Навоий ҳазратлари ўз даврида адабиётнинг, хусусан, шеърятнинг мавжуд барча тур ва жанрларида мўъжизакор ижод намуналарини ярата билди ва айнан шу билан туркий адабиётни мисли кўрилмаган даражада бойитди ва мукаммаллаштирди. Навоий шеърятининг қудратини воқеликни бевосита акс эттиришга интилишида деб билган олим шоирнинг ўз ижоди орқали ижтимоий реал ҳаёт ҳамда табиатнинг чуқур реалистик лавҳаларини тасвирлаб берганлигини, билвосита ҳаракат қилиб, реал ҳаёт воқеаларини, реал мақсад ва фикрларни, олижаноб, шунингдек, утопик характердаги орзу-истакларни романтик усул ва воситалар билан тасвирлаганини қайд этади.

Улуғ шоирнинг бадиий тасвир баёни ва усулида романтикада реал мазмунни, воқеликдан олинган ва ҳаёт билан, давр талаблари билан узвий боғланган реал мазмунни акс эттириб, икки қудратли усул ҳамда воситанинг – реализм ва, айниқса, романтизмнинг имкониятларидан фойдаланиш, булар иккисининг синтезини яратиш ва шу синтез асосида иш кўриши унинг буюклигидан далолат беришини таъкидлайди. Олим Ҳазрат Навоий асарларининг ғоят муҳим, диққатга сазовор ва ўртак бўларли фазилати сифатида уларда эмоционал таъсир кучининг зўрлигини кўрсатади ва буни шоирнинг қаламга олган ҳар бир мавзунини ёритишда бетараф ва пассив ҳолатда қолмасдан, шеърхон олдидаги масъулиятни сезган ҳолда ёниқ дил амри билан битганлиги билан изоҳлайди. Навоийнинг инсон характери ва психологияси, ҳис-туйғулари ва умуман, ички дунёсининг ғоят кўп қирраллиги ҳамда мураккаблигини яхши билишини қайд этар экан, оддий ақл бовар қилмайдиган ана шу мураккабликлар ва сирлар оламини гоҳ сиртдан туриб мутафаккир сифатида диққат билан кузатиб, тадқиқ ва таҳлил этиши натижасида чуқур психологик образ ва лавҳалар яратганини таъкидлаб, бунинг исботи сифатида «Ҳазойин ул-маоний»даги лирик қаҳрамонни, «Ҳамса»даги қатор образлар, жумладан, Лайлининг жудоликдаги Мажнунга, Шириннинг занжирбанд Фарҳодга ёзган номаларини келтиради.

Адабиётшунос Ҳазрат Навоийнинг образ яратишдаги маҳоратини тадқиқ этар экан, ижодкорнинг ўзи яратган образларнинг индивидуаллигига катта эътибор бериши натижасида у яратган образларнинг бир-бирларига ўхшамаслигини, бир-бирини такрорламаслигини, уларнинг ҳар бирининг ўз қиёфаси ва ўрни, ўз дунёси, мақсади, интилишлари борлигини алоҳида қайд этади. Навоий ҳазратларининг ғоят мураккаб вазиятлар, жуда кескин конфликтлар ярата олганлигини таъкидлаб, унинг асарларидаги сюжет линияси, архитектоника, вазият ва конфликтлар борган сари мукаммаллашиб, кескинлашиб бориши, шу билан бирга, образлар ҳам камолотга эришиб боришини белгилайди.

Олим Навоийнинг ижод жараёнида маълум маънодаги ижобий тенденциозлик приёмидан фойдаланганлигини қайд этиб, уни ҳукмрон мафкурага мослаш учун совет ёзувчиси М.Горькийнинг «яхши нарсани яна ҳам яхши, ёмон нарсани яна ҳам ёмон

қилиб кўрсатишни истайман» деган принципини эслатишини таъкидлайди. Олимнинг бу ўхшатишини ҳам маълум маънода ҳукмрон мафкура тазйиқидан ихота вазифасини ўтаган, деб баҳолашимиз мумкин.

Адабиётшунос олим Навоий даҳосининг моҳиятини илмий жиҳатдан асослаб берар экан, бевосита улуғ шоир феноменининг юзага келишида муҳим омил бўлган тарихий шароит – Шарқ феодализмнинг баъзи хусусиятлари ҳақида тўлалигича маълумот беради ва Навоийнинг шахс сифатида шаклланишида у яшаган муҳит ва тарихий шароитнинг аҳамиятини ҳам кўрсатиб ўтади. Шунинг баробарида, Алишер Навоийнинг бутун жон-жаҳди билан ҳақиқий фанларни севганлиги, уларни ривожлантириш, кенг халқ оммаси орасида ёйиш, оммани маданийлаштириш, халқнинг зулмат ҳоким ҳаётини илм нурлари билан ёритиш учун қўлидан келганича ҳаракат қилганлигини ва буни ўзининг энг асосий ғояларидан бири қилиб олганлигини ҳамда уни амалга ошириш учун тинмай ҳаракат қилганлигини таъкидлайди.

Воҳид Зоҳидов Навоийнинг илмий тимсолини яратар экан, унинг Султон Ҳусайн билан дўстлиги натижасида Улуғбекнинг боғида ўқиганидан сўнг Самарқанд ўзининг маданий марказлик мавқеини Ҳиротга берганлигини қайд этади. Дарҳақиқат, Султон Ҳусайн Ҳазрат Навоийнинг кучли таъсири натижасида Хуросонда, хусусан, Ҳиротда маданиятнинг ривожланишида катта роль ўйнади ва ўз ижоди билан ҳам бу жараёнда иштирок этиб, Навоийнинг олқишига сазовор бўлди.

Олим Султон Ҳусайн ҳукмронлигининг охирида ўзаро урушлар авж олиши натижасида саройда фитна, фисқ-фужур ҳам ниҳоят даражада авж олиб кетганлиги сабабли Алишер Навоий мамлакатни, халқни ҳалокатдан сақлаш учун қанча ҳаракат қилмасин, даврнинг объектив қонунияти тақозосига кўра муваффақият қозона олмаслигини қайд этади.

Воҳид Зоҳидов Ҳазрат Навоийнинг тасаввуфга муносабати ҳақида сўз очар экан, унинг жуда мураккаб ва қоришиқлигини, шу вақтга қадар бу масала юзасидан аниқ фикрларнинг жуда озлигини, мавжуд бирёклама фикрларнинг ўта умумий ва юзакилигини, биртомонлама ва асосланмаганлигини эътироф этади. Бунга сабаб қилиб эса, фикрлар муаллифларининг тасаввуф билан яхши таниш бўлмаганликлари ва унга конкрет ёндаша олмаганликларини кўрсатади.

Воҳид Зоҳидов Навоий шахси ва дунёқарабини фалсафий жиҳатдан талқин этар экан, «Навоий тасаввуфга қандай муносабатда бўлган эди?», деган саволни ўртага қўяди. Ушбу саволга бериладиган жавоб моҳиятидан келиб чиқиб, Навоийнинг бу масалада ҳам гениал мутафаккир сифатида ўз давридан, ўзигача бўлганлардан анча илгари кетганлигини эътироф этади.

Файласуф Шарқ фалсафасида, Шарқ тарихи, Шарқдаги маънавий ва ижтимоий ҳаётда тасаввуфнинг тутган ўрни ҳақида муфассал маълумот берар экан, тасаввуфнинг ўз бошланғичини узоқ тарихлардан олган фалсафий маслак эканлигини, ислом динининг майдонга келишидан аввал ҳам унинг айрим, тизимлаштирилмаган кўринишлари борлигини қайд этади. Тасаввуфнинг ислом дини майдонга келганидан сўнггина ривожланиб, тизимлашганини, бир қанча шохобчаларга эга бўлган фалсафий оқимга айланишини, Робиа, Ибн ал-Арабий, Иброҳим Адҳам каби бир қатор тасаввуф етакчилари етишиб чиққанлигини кўрсатади.

Шарқда тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида буддизм ва қадимги юнон фалсафасининг маълум маънода ўрни борлигини кўрсатиб ўтар экан, олим асосий диққатни тасаввуфга умумий кўз билан қараш, унинг ҳамма йўналишларини бир ўлчов билан ўлчаш, ҳаммасини бир хил рангга ва бир хил дейиш нотўғри эканлигига қаратади. Тасаввуфнинг турли оқимлари мавжуд бўлишига қарамай, олим уларни уч асосий оқимга бирлаштириш мумкинлигини илгари суради. Аниқлик учун улардан биринчисини тўлиқ ёки экстазчи сўфийлар, иккинчисини эклектик оқим, учинчисини эса

таркидунёчиликнинг зарурлигига эътироз билдирган оқим деб номлайди. Файласуф ҳар бр оқимнинг ўзига хос хусусиятларига тўхталиб ўтар экан, Навоийнинг уларга муносабатини кўрсатишга ҳаракат қилади. Жумладан, Навоий ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» асарида Нақшбанд ҳақидаги маълумотларни ижобий деб билганлиги билан фикрини исботлайди. Навоийнинг болалик даврида тарбия топган муҳитда тасаввуфий асарларнинг анча тарқалганлиги натижасида шоирнинг ёш болалик чоғларида баъзи сўфийларнинг муайян таъсирида бўлганлигини, ҳақиқатни ахтарганлигини таъкидлаб, ҳукмрон мафкура таъсиридан ҳимоя қилиш мақсадида уларнинг ҳеч бири Навоийнинг олижаноб ғояларини амалга оширишда ҳеч қандай ёрдам бера олмаганлиги натижасида шоирнинг улардан юз ўгириб, мистик тасаввуфга қарши ўзининг янгич муносабатини, ўз тизимини яратганлиги «пардаси» билан ёпади. Олим Навоий билан сўфизм ўртасида биргина ваҳдати вуҷуд пантеизми масаласидагина умумийлик бор деган хулосага келади ва Навоийнинг сўфизмга бўлган муносабатида ҳам ўзининг гуманистик, ҳаётий идеалларига содиқ қолганлигини эътироф этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Т., «Ўзбекистон», 1970.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т.1. – Т.: ФАН, 1983.
3. Аҳмедов Н. Тарихий шахс талқини. – Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
4. Атажонов Ғ. «Ўзбек драматургиясида Навоий образининг бадиий талқини». – www.ziyounet.com сайти.

АЛИШЕР НАВОИЙ ДОСТОНЛАРИДАГИ ҲИКОЯТЛАРНИНГ МАНБАШУНОСЛИГИ

Давлатов Олим Давлатович,

PhD, катта ўқитувчи, Тошкент давлат шарқшунослик университети; Ўзбекистон.

Ўзбек мумтоз адабиётининг шаклланиши ва ривожланиши, маънавий хазина-мизнинг бойиши ислом дини таълимоти, унинг муқаддас китоби – Қуръони карим ва пайғамбаримизнинг ҳадиси шарифлари билан боғлиқ эканлиги табиий ҳол. Чунки Қуръон ва суннат мусулмон Шарқи тамаддунининг барча соҳаларига ўз таъсирини ўтказиб, асрлар давомида асосий манбалардан бирига айланиб қолган. Адабиёт сўз санъати бўлгани боис, унда қуръоний мавзулар ва набавий ҳикматлар турли бадиий санъатлар ва баён воситалари ёрдамида ифодаланади.

Шу билан бирга, ҳар бир ижодкорнинг бу илоҳий ва набавий манбаларга муносабатлари ва баҳрамандликлари турлича бўлган. Жумладан, Алишер Навоий расмий шариатга нисбатан тасаввуф ва сўфиёна қарашларга кўпроқ майл кўрсатганлиги олимларимиз томонидан ҳаққоний қайд қилинган¹. Тасаввуф намояндалари расмий шариат доирасидан фарқли ўлароқ, Қуръонни фақат зоҳирий-ташқи маъносини тушуниш ва шарҳлаш билангина чекланиб қолмасдан, ундаги ички, яширин ҳам маъноларини ахтариб, таъвил усули ёрдамида шарҳлашга киришганлар. Улар учун

¹ Н.Комилов. Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005. – Б. 7.

ҳадиснинг саҳиҳ ё заифлигини аниқлашдан кўра, унда акс этган ғояни халққа етказиш муҳимроқ эди. Бу мақсадни амалга ошириш йўлида турли усуллар қўлланилган – гоҳида мавжуд бўлган бадиий образларга рамзий жило берилса, гоҳида муайян бир оят ё ҳадис мазмунига монанд бирор ҳикоят келтириларди. Тасаввуфий адабиётда ҳикоятлар сюжети хилма-хил: қуръоний қиссалардан тортиб, одоб доирасидан ташқари бўлган латифаларгача учратиш мумкин. Шунингдек, пайғамбарлар ҳаёти ҳақида шундай нақлу ривоятлар ҳам борки, бугунги кунда уларнинг асл манбасини аниқлаш жуда қийин. Чунки бу воқеалар ҳақида муқаддас китобларда умуман сўз юритилмаган¹.

Тасаввуфий ҳикоятларда айрим тарихий шахслар ҳам ҳақиқий қиёфасини йўқотиб, шоирлар тахайюли ёрдамида сўфиёна хислатлар касб этади. Тасаввуф адабиётининг ана шундай тарихий-афсонавий образларидан бири – Султон Маҳмуд Ғазнавийдир.

Тарихдан маълумки, Маҳмуд Ғазнавий ибн Сабуктегин (998-1030 йилларда ҳукмронлик қилган) Ғазнавийлар сулоласининг ҳукмдори бўлиб, унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида турли фикр ва қарашлар мавжуд. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки ҳар бир поэтик деталь ёхуд образ муайян адабий оқим ёхуд индивидуал поэтик услуб доирасида ўзининг хилма-хил функционал имкониятларини намоиш этиши мумкин. Султон Маҳмуд образи ҳам ана шундай мураккаб ва кўпқиррали образлардан ҳисобланади. Умуман олганда, Султон Маҳмуд образи XI асрдаёқ тасаввуф шеъриятига кириб келган эди. Ғазнавийлар дарборида хизмат қилган Санойи шеъриятида ҳам бу шоҳ образи тарихий шахс сифатида эмас, балки сўфиёна маъно ва матлабларни ифода этишга хизмат қилган. Кейинги асрларда ҳам шоирлар Султон Маҳмуд образига кўп мурожаат қилганлар. Биргина Фаридуддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» достонида Султон Маҳмуд ҳақида 12та ҳикоят мавжуд. Бу ҳикоятлардан «Султон Маҳмуднинг у дунёдаги аҳволи» ҳикояти биз учун кўпроқ аҳамиятлирокдир, чунки Султон Маҳмуднинг нариги дунёдаги аҳволидан ҳикоя қилувчи нақл «Садди Искандарий»да ҳам бор. «Мантиқ ут-тайр»даги ҳикоятнинг қисқача мазмуни шундай: бир «огоҳдил ориф» султон Маҳмудни тушида кўриб, ундан у дунёда ҳолинг нечук, бу дунёдаги шоҳлигинг нариги дунёда бирор имтиёз бердимки, йўқми? – деб сўрайди. Жавобида Султон Маҳмуд бу фоний дунёда шоҳ бўлганидан бениҳоят пушаймон эканлигини айтади. Чунки у боқий дунёда Оламнинг ҳақиқий Шоҳи-арзу самовот Илоҳини таниганини, Ҳақиқий Шоҳни билганидан кейин бир парча ерда қисқа муддат ўзини ҳукмрон этиб тасаввур қилганидан шарманда бўлганини изҳор этади².

«Садди Искандарий»да ҳам адолат таърифидаги бобдан кейин «Маҳмуди ғозий» ҳақида бир ҳикоят бор. Унда Султон Маҳмуд номаълум бир орифнинг эмас, балки ўзининг ўғли Масъуднинг тушига киради. Масъуд ундан шоҳлик даврида қилган қайси амали учун жаннат боғида сайр қилиб юрганини сўрайди. Султон Маҳмуд жавоб берадики:

...Ул замонким жаҳондор эдим
Адолат қилур фикрида бор эдим³.

Ҳиндустонни фатҳ қилгандан кейин фармон бердимки, сипоҳийлар тинч аҳолига ҳеч қандай зиён-заҳмат етказишмасин. Фармон қандай бажарилаётганини кўрмоқчи бўлиб, сайрга чикдим. Бир ўрмонни кезаётганимда, қашшоқ ҳинд қабиласига дуч келдим. Шу аснода бир аламли фарёдни эшитиб, ўша томонга от қўйдим. Кўрдимки, кўшинимдан бир аскар ёғочу қамишдан ясалган бир бечораҳол кампирнинг уйига бостириб кириб, уйдан неча шоҳ айириб, бир қоп сомон ҳамда кампирнинг бирдан-бир

¹ Бу ҳақда қаранг: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С. 76.

² Фаридуддин Аттор Нишопурий. Мантиқ ут-тайр. – Техрон: Меҳроб, 1365. 122-бет (форс тилида) فرید الدین عطار نیشابوری 'منطق الطیر' تهران ۱۳۶۲ ص ۱۲۲

³ Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 11-том. Садди Искандарий. – Т.: Фан, 1993. – Б. 119.

бойлиги бўлган яшил сопол косани тортиб олиб чиқаётган экан. Золим аскар олган ёғочлар, сомон тўрваси ва сопол косани кампирга қайтариб, кулбасини тузаттирдим. Аскарни бошқаларга ибрат-сабоқ бўлиши учун ўша кампирнинг уйи олдида дорга осишга буюрдим. Фоний дунёни тарк қилганимда ғайбдан нидо келдиким, жамии гуноҳларинг бир муштипар кампирга қилган адолатинг туфайли кечирилди ва қилган ҳар бир риёсиз амалинг учун ҳадсиз-ҳисобсиз мукофот берилди.

Сен ҳам, дейди Маҳмуд ўғлига, нариги дунёда гумроҳлар каторига қўшилмасдан, абадий фароғатда яшашни истасанг, бу дунёда иложи борица яхшилик қилгин, адолатни ҳаётингни мазмуни деб бил. Тушдан тўғри сабоқ чиқарган Масъуд умрининг охирига қадар адолат билан ҳукмронлик қилади.

«Садди Искандарий»нинг муқаддима бобларидан бирида Навоий ўз салафлари ижодиётига муносабатини қуйидагича ифодалаган:

*Маалқисса, айтурда ул маснавий
Агарчи бор эрдим алар пайрави
Кам афсона килк этти таҳрир анга,
Ки йўл топмаиши хатти тағйир анга.*

Зеро, Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳикоят ҳам «хатти тағйир йўл топган» ҳикоятлардандир. Юқорида «Мантик ут-тайр»даги ҳикоят Навоий учун қай даражада сарчашма вазифасини ўтаганини билвосита кўрсатиб ўтдик. Е.Э.Бертельс ушбу ҳикоят Низомийнинг «Махзан-ул-асрор»даги Султон Санжар ва кампир ҳақидаги ҳикояти таъсири остида шаклланган деб ҳисоблайди¹. Қўшимча тарзда шуни айтиш мумкинки, мазкур ҳикоят сюжетида Аттор ва Низомий ҳикоятларининг айрим унсурларидан ижодий тарзда фойдаланилгани билан бирга, Куръоннинг айрим оятлари бу ҳикоят учун асосий ғоявий манба бўлиб хизмат қилган.

Ҳикоятнинг иккинчи байтида куръоний оятнинг иқтибосига учраймиз:

Эшиттимки Маҳмуди ғозийга даҳр
Чу жоми ҳаёт ичра ҳал қилди заҳр
Қилиб «**иржиъи**» нағмасин истимоъ
Ружу этти оламга айлаб видоъ

«Иржиъи» сўзи «Фажр» сурасининг 28-оятидан иқтибос қилинган. 27-30 оятлар яхлит, ягона маънони ифодалайди ва А.Мансур бу оятларни шундай таржима қилган:

27. «Эй хотиржам-сокин жон!

28. (Ато этилган неъматлардан) рози бўлган (ва Аллоҳ таоло томонидан ҳам) рози бўлинган ҳолингга Раббинг (ҳузури)га қайтгин!

29. Бас, (солиҳ) бандаларим (сафи)га қўшилгин.

30. ва жаннатимга киргин².

Оятларнинг маъно-моҳияти Маҳмуд ҳикоятига мос тушади. Шоир оятни ҳикоят мазмунига мувофиқ аввал келтириб, ўқувчини уни ўқишга руҳан ҳозирлайди. Бироқ дoston сатрларини беазаган бу илоҳий каломнинг матндаги бадий-ғоявий вазифаси шу билангина чекланиб қолмайди. Муаллиф бу иқтибос воситасида эзгу амал, эзгу фикрат ва эзгу каломни ҳаёт шиори қилиб олган бандаларни охиратда ҳадсиз-ҳисобсиз мукофотлар кутаётганини, зарра мисқолчалик яхшилик қилган кишига охиратда бир неча баравар кўпроқ мукофот берилишига эътибор қаратади. Султон Маҳмуднинг кампир кулбасини қайта тиклагани учун жаннат боғи, иккита шох эвазига тубо дарахти, синган сопол идиш бадалига зумуррад ҳовуз мукофот олганини батафсил тасвирлаш ҳам тасодикий эмас. Бу манзара Куръонда қайта-

¹ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – М.: Наука, 1956. – Б. 401.

² Куръони карим маъноларининг таржимаси /Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. –Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. –Б.594. «Мадорик тафсири»да ёзилишича, бу хитоб Аллоҳ таоло томонидан жон эгасига вафоти олдидан ёки жаннатга кириши арафасида ёки қиёматда қабридан туришида айтилади.

қайта таъкидланган «*ҳеч бир амал жавобсиз қолмас ва ҳар бир яхшилик у дунёда мукофотланур*», оятини кўз ўнгимизда гавдалантиради.

Кўриб турганимиздек, бу ҳикоят оят ва ҳадислар заминига шаклланган бўлса ҳам адолатни тарғиб қилувчи бобдан кейин келгани сабабли, ҳикоятда қайси мавзудаги ҳадис ва оятларнинг мазмуни акс топганини илғамоқ унчалик мушкул эмас. Аммо рамзий-тамсилий ҳикоятларда айнан қайси оят ва ҳадислар манба ё асосий ғоя бўлиб хизмат қилганини аниқлаш бир мунча қийин кечади. Бу ҳол нафақат ҳикоятларда, балки бадий образлар устунлик қиладиган барча шеърларга хосдир. Чунки бундай шеърларда маъно қатламдорлиги рамз ва таъбирлар воситасида амалга оширилади, ҳатто шоир кўзлаган ёки ўйлаганидан ҳам кўп ва кенгрок мазмун акс этади.

Қуръон ва ҳадис булоғидан озикланган, тўғрироғи, улар асосида яратилган қиссалардан бири, «Лисон ут-тайр»нинг 119 бобидаги Мажнун ал-Ҳақ ҳақидаги ҳикоятдир. Бу ҳикоят ҳақида биринчи маротаба Е.Э.Бертельс маълумот берган, аммо унинг аниқ манбасини кўрсатмаган эди¹. Ҳикоятнинг мазмуни қуйидагича:

Ҳақ йўлига кирган Мажнун ал-Ҳақ деб номланган бир девона бор эди. У бир куни ўзи каби бир «лоғар эшак»ка миниб, Каъба сари сафарга отланади. Қоронғу тушиб, ёмғир ёға бошлайди. Мажнун ал-Ҳақ йўл бўйида бир вайронани кўриб, ўша ерда тунамоқчи бўлади ва Худодан эшагига қараб туришини сўраб, ўзи вайрона ичига кириб ухлайди. Томдан чакка ўтиб, девонани уйғотади ва у ярим тунда яна йўлга чиқмоқчи бўлади. Ташқарига чиқиб, эшагини тополмай фиғони фалакка чиқади ва Худони маломат қила бошлайди: «Эй Худо, мен сенга эшагимни топширган эдим, нимага асрамадинг. Агар одамлар сенинг уйингга бормаганларида сенда бундай мақому манзалат йўқ эди. Эшаксиз уйинг (Каъба)га қандай бораман. Ярим тунда менга қаердалигини кўрсатмаяпсан. Менинг эшагимга қараб туришга ор қилдинг, ҳолбуки сенга топширган омонатимни асраш вазифанг эди». Шу аснода бир ажиб чакмоқ чақиб, Мажнун ал-Ҳақнинг йўлини мунаввар этади ва у узоқда ўтлаётган эшагини кўриб қувонади. Телба эшаги топилганидан кейин ҳам Худо билан муомалани давом эттиради, аммо энди унинг сўзларида ғазаб эмас, балки лутф ва меҳрибонлик устувор эди: «Эй менинг жоним ичида, балки юз жондан ортиқ Тангрим, сен менинг ҳақиқий дўстимсан. Албатта, бошида сен менинг эшагимни бўйнига арқон боғлаб, сақламадинг, шу сабабли, менда «бир ажиб ошуфталиғ» юз берди, аммо сен менинг бу аҳволимни кўриб, тадбир айлаб, эшагимни кўрсатдинг ва бу ишинг билан мени сенга нисбатан айтган сўзларим туфайли шармисор этдинг. Мен сенинг бу нотўғри қилмишингни батамом унутдим, сен ҳам менга ўхшаб, жаҳл устида айтган гапларимни унутсанг, яхши бўларди. Мен сени кечирдим, сен ҳам мени кечир».

Девона шу алфозда гоҳ ўзини мактаб, гоҳ Тангрини улуғлаб йўлида давом этарди. Навоий бу ҳикоятдан шундай хулоса чиқарадики, гарчи телбанинг сўзлари шарият мезони бўйича мутлақо нотўғри ва куфр бўлса-да, лекин у Ҳаққа дўст тутинган одамнинг тилидан айтилгани учун ҳам айни ҳақиқатдир.

Шу ўринда савол туғилиши табиий: мазкур ҳикоятда бирон оят ё ҳадис айнан ёки мазмунан берилмаган бўлса, сюжети ҳам бирон пайғамбарнинг ҳаёти ёки бошқа диний ривоятларга боғлиқ бўлмаса, унинг Қуръон ва ҳадисга қандай алоқаси бўлиши мумкин? Бизнинг асосий мақсадимиз ҳам ушбу боғлиқликнинг бор ё йўқлигини аниқлашдан иборат.

Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафодан шундай бир ҳадисни ривоят қилишган: **«Уч киши бор, Аллоҳ уларнинг дуосини қабул қилмайди:**

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – Б. 321.

1. *Хароба уйга кириб ётган кишини (паноҳингда асрагин, деган дуога қулоқ йўқ).*
2. *Йўл устида ётган кишини (ўзинг асра деганини).* 3. *Уловини қўйиб юбориб, Аллоҳдан йўқолмаслигини сўраган кишини»¹.*

Мажнун ал-Ҳақ, айнан, ана шу учта мустасно ҳолат, яъни Аллоҳнинг мадади кафолатланмаган амалга қўл урганини кўрамиз. Қоронғу тушиб, ёмғир ёғётган вақтда уловини Аллоҳга топшириб, йўл устидаги вайронага кириб ётади. Аммо Аллоҳ уни ва уловини муқаррар бўлган бало-қазолардан сақлайди ва, ҳатто, Мажнун ал-Ҳақнинг қилмишидан ғазабланмасдан, уловини топишга ёрдам беради. «Фатҳ» сурасида келтирилганидек, **«Аллоҳ Ўзи хоҳлаган кишини мағфират қилур ва Ўзи хоҳлаган кимсаларни азоблар. Аллоҳ мағфиратли ва меҳрибон бўлган зотдир».**

Умуман олганда, «Лисон ут-тайр»нинг 63 та ҳикоятидан 12 таси Аттор асаридан ижодий фойдаланилган, қолган 51 тасини Навоий Куръон қиссалари, ҳадислар, авлиёларнинг ҳаёти, араб ишқномалари ҳамда форс шеърляти асосида ёзган. Шу сабабли, ҳар бир ҳикоятни манбаларини аниқлаш, бу манбаларнинг Навоий достониға кўрсатган таъсирини аниқлаш Навоийга хос бўлган буюк ижодий салоҳиятни янада теранроқ англашда ёрдам беради, деб ўйлаймиз. Бу хусусият фақат «Лисон ут-тайр» ҳикоятларига эмас, балки бошқа дostonларға ҳам хосдир.

«ЛИСОНУТ-ТАЙР» АСАРИДА МАЪНАВИЯТ ВА ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

Журабекова Хабиба Мадаминовна,
доцент, Андижон машинасозлик институти; Ўзбекистон.

Алишер Навоий лирикаси бутун бадий маҳорати билан халққа яқин бўлган ва халққа бағишланган. Шоир асарларида ҳукмдорларнинг нотўғри ишлари қораланган бўлса, оддий халққа нисбатан меҳр муҳаббат кўрсатган инсонпарварлик белгилари ифодаланади.

Албатта, шоир яшаган давр мобайнида ўзига хос ободончилик, ривожланиш ишлари олиб борилган. Ажабланишли меъморий иншоотлар ва яратилган мустаҳкам саройлар яратилиши билан бирга мамлакатда қийин аҳволда яшайдиган аҳоли ҳам бисёр эди. Ўз ўрнида, саройдаги мулозимлар ўртасидаги фитналар, лаганбардорлик, ёлғончилик ва маънавиятсизлик каби қусурлар қалби тоза, адолатсизликка кўникмаган ижодкорға ёт нарсалар эди. Буларнинг барчаси Алишер Навоийнинг ижод моҳияти ва ҳаёт йўлини белгилаб беради. Бир томондан хизмат вазифаси юзасидан у реакцион феодал-руҳоний сарой аъёнларининг фисқу фасодлари билан ўралган бўлса, бошқа томондан юксак орзулар ва эзгу мақсадлар, буюк ҳақиқатни изла, муваффақият ва муваффақиятсизлик, бу муваффақиятсизликнинг ҳақиқий «сирлари»ни билмаслик ва шу билан боғлиқ бўлган маънавий драма, ўз даврининг даҳо ўғлини бутун ҳаёти давомида таъкиб қилади.

Алишер Навоий мактабда ўқиб юрган чоғларида Фаридуддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» достониға кўнгил қўяди. «Мен бу асарни такрор-такрор ўқир, ёш кўнглим ундан баҳра топмоқда эди. Табъ унда ёзилган сўзларға ошно бўлгач, бошқа

¹ Минг бир ҳадис. – Т.: Камалак. – Б. 145.

асарларни ўқишга майл кўрсатмади», деб ёзади шоир¹ кейинчалик «Лисонут-тайр» асарини ёзиш жараёнида. Аттюрнинг бу асари ёш Алишерга шунчалик таъсир кўрсатадики, ҳаттоки унинг ота-оналари унга бу асарни ўқишини тақиқлаб қўядилар. Лекин у аллақачон бу асарни ёд олиб улгурган ва доим уни қайта-қайта такрорлаб турар, ундаги воқеалар ривожини ёш Алишерга жуда катта таъсир кўрсатган эди.

Алишер Навоий бутун умри мобайнида худди шу асар сюжети каби ўз шеърини асарини яратишни орзу қилади ва ниҳоят 60 ёшида ижодий камолотга эришиб, ўз асарини яратади. Жуда кўп адабиётшунос олимлар томонидан бу асар матни нафақат қайта ҳикоя қилингани, балки ижодий жиҳатдан қайти ишланганини таъкидлайдилар. Жумладан, Ўзбекистон қаҳрамони, машҳур шарқшунос олим Суйима Ғаниева қуйидаги фикрларни билдиради: «Навоийнинг ўз асарини «Мантукут-тайр»га жавобан, назира тарзида ёзгани ҳақидаги эътирофини адабий анъанага риоя қилиш мазмунида тушунилса тўғрироқ бўлади. Зероки, асар оригиналлик даражасига кўтарилган»².

Достон режаси жуда содда берилади. Бир-бирлари билан муроса қила олмаган қушлар, ўз тарбиясизликлари ва маънавий – ахлоқий муаммоларини ҳал этиша олмасдан ўзларига доно, ақлли, доно ва ҳар тарафлама гўзал ва баркамол бўлган шоҳлари бўлиши ҳақида орзу қиладилар. Қушларга доно Худхуд бу борада йўл кўрсатади. Худхуд шундай бир ҳар томонлама баркамол, инсофли ва диёнатли, яхши тартиб ўрнатадиган адолатли Симурғ қуши борлиги ҳақида айтиб беради. Лекин унга етишиш учун жуда қийин ва машаққатли йўл босиб ўтиш кераклигини ҳам айтиб ўтади. Симурғ қушнинг таърифини эшитган қушлар унга ғойибона меҳр қўядилар ҳамда Худхуддан уларни Симурғ қуш ҳузурига олиб боришини илтимос қиладилар.

Ақлли Худхуд бошчилигидаги қушлар Симурғ қушларнинг шоҳини излаш учун йўл оладилар. Бу йўл давомида улар жуда каттиқ қийинчиликларга дуч келишади. Қушлар қийинчиликларга бардош беришни хоҳламасдан бир чеккадан орқага қайтиш учун баҳона қидиришиб, бунга Худхудни ҳам ишонтирмоқчи бўлишади. Лекин ақлли Худхуд уларга ибратли ҳикоялар айтиш йўли билан нотўғри фикрлаётганликлари ва ёлғон орқали ўзларини ҳимоя қилишга ҳаракат қилаётганликларини кўрсатиб қўяди. Ўзларининг ҳузур ҳаловатини ўйлаб, адолатли шоҳ Симурғга етиша олмасликларини қоралайди. Худхуддаги ишонч қушларда Симурғга бўлган иштиёқни янада кучайтиради. Лекин машаққатли йўл давомида кўплаб қушлар нобуд бўлишади. Уларнинг фақат иродали, энг содиқ ва садоқатли, қатъиятли ва жасур қушларгина қолади. Улар Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно (эхтиёжсизлик), Тавҳид (бирдамлик), Ҳайрат ва Фақру фано каби етти та водийлардан ўтадилар.

Ниҳоят, қушлар охириги – еттинчи водийга кириб келадилар, қарасалар:

Ҳар гул гулшанда бир кўзгу эди,
Ким қаён бокса – алар ўтру эди...
Кўринур эрди назарда бў-мабў,
Акс кўргузган каби кўзгую су...
Ким қилиб Симурғ ўттиз қуш ҳавас,
Ўзларни кўрдилар ул Симурғу бас.

Ақлли Худхуд бир қанча қийинчиликларни енгиб охириги водийга етиб келган жасур ва иродали, матонатли 30 та қушга улар ахтарган Симурғ уларнинг ўзлари, яъни барча машаққатларга чидаган 30 та қушлар эканликларини тушунтиради. Хулоса шундан иборатки, ҳар бир инсон Ҳақни, ҳақиқатни аввало ўзидан қидириши керак. Асарда улўғ шоир томонидан сўз ўйини, яъни «си» сўзининг маъноси «ўттиз»

¹ Навоий, Алишер. Лисонут тайр / [Насрий баён муаллифи Ш.Шарипов; Масъул муҳаррир Суйима Ғаниева]. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. – 192 б. 178-б.

² Ўша жойда. 5-бет.

маъносини, «мурғ» эса «куш» маъносини билдирадиган сўз ўйини усули моҳирона ишлатилади.

Асардаги ҳикоятлар турли - беҳуда гапириш, ғийбат, бепарволик, бекорчилик, алдамчилик, бузуқлик, мактанчоқлик ва ёлғон гапириш, очкўзлик ва дангасалик каби иллатларни фош этади ва улар ёмон хислатлар сифатида қораланади.

Яна бир ҳикоятда ижобий(Муқбил) ва салбий (Мудбир) образлар таққосланади.

«Лисонут-тайр» асарида ҳикоятлар ўзига хос дидактик вазифани бажариб, уларнинг вазифаси анча чуқур ва мазмунлидир. Гап шундаки, ҳикоятлар тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, асарнинг соф бадиий ва эстетик эркинлигига имкон беради ва унинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Айниқса, Шайх Санъон ҳақидаги ҳикоят ўзининг ҳажми ва жозибаси билан ажралиб туради. Бу ҳақда навоийшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов шундай фикр билдиради: «Гарчи шоир достондаги бошқа новеллалар қатори «Шайх Санъон» ҳақидаги қиссани ҳам ҳикоя деб атаса-да, лекин бу қисса ўзининг ҳажми эътибори билан, айниқса бош қаҳрамон Шайх Санъон образининг тўла ва чуқур очилиши билан бошқа ҳикоятлардан кескин фарқ қилади ва уни бемалол достон ичидаги мустақил шеърӣ қисса ёки поэма деб қараш мумкин»¹.

«Лисонут-тайр» достони шоир яшаган даврнинг ўзига хос жиҳатларини ўз ичига олган чуқур фалсафӣ асардир. Достон гўёки қушлар ўртасидаги муносабатларни ифодалагандай туюлсада, унинг ичидаги кичик-кичик ҳикоятлар реал ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларни ўз ичига олган ҳаётӣ лавҳалардир. Аллегория усулларида моҳирона фойдаланган ҳолда Навоӣ яна ҳаёт мазмуни ва инсоннинг яшашдан мақсади муаммоларини кўтаради. Асарда инсон ўз ҳаёти давомида турли қийинчиликларни енгиб, ўзини-ўзи такомиллаштириш орқали тақдир томонидан юборилган синовларга дош бериб энг юқори даражадаги маънавий баркамолликка эришиши мумкинлиги ҳақидаги эзгу фикрлар ифодаланади.

Тарихчи Хондамир ўзининг «Мақоримул-ахлоқ» китобида буюк мутафаккир шоир Алишер Навоӣни «авлиёлар авлиёси» деб эътироф этади.

Алишер Навоӣ достонларида нафақат ўз даври учун балки ҳозирги кунларда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган ахлоқ, муҳаббат ва дўстлик, фалсафа, фан, санъат ва давлат тузилиши, адолатли жамият тўғрисидаги масалалар кўтарилган. Шоир яратган образлар ва ҳиссиётлар дунёси Ўрта Шарқ халқлари шеърӣятини, биринчи навбатда, унинг ўзи биринчи буюк вакил бўлган ўзбек адабиётини маънавий жиҳатдан бойитди.

Алишер Навоӣнинг шеърӣ анъана ва халқ оғзаки ижоди санъатидан олинган мавзулари ва сюжетлари тез орада яна халқнинг ўзига қайтариб берилди. Халқ томонидан муомалага ва мутолаага кенг кириб келган буюк шоирнинг асарлари кейинчалик, ўз навбатида, халқ кўшиқчилари ва ҳикоячилари томонидан бир неча бор қайта ишланди.

«Лисонут-тайр» асари инсоннинг ахлоқӣ жиҳатдан ўзини ўзи такомиллаштиришига оид бўлган, ҳозирда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган нодир асар ҳисобланади. Буюк мутафаккирнинг инсоннинг яшашдан мақсади ва ҳаёти мазмунини билиши муаммосини кўтариши ҳозирда ҳам жамиятнинг асосий муаммоларидан биридир.

Алишер Навоӣ яратган образлар ва ҳиссиётлар дунёси шарқ халқлари шеърӣятини, энг аввало, ўзбек адабиётини бойитди. Унинг бадиӣ асарлари халқ маънавиятини бойитиши билан бирга ўсиб келаётган ёш авлодни ижобӣ хислатлар дунёсида тарбиялаш имконини беради.

¹ Ҳайитметов А. Алишер Навоӣнинг Шайх Санъон ҳақидаги қиссаси. Навоӣ. Шайх Санъон, ЎзССР Бадиӣ адабиёт нашр. Тошкент, 1962, 6-бет.

Буюк мутафаккир ўзбек шеърятининг чексиз имкониятларини ёрқин исботлаган ҳолда ўзининг илғор гуманистик ғоялари билан ҳар қандай мураккаб вазиятлар, зиддиятли ҳолатларда ҳам инсон улкан тушунчаларни, чиройли қалб орзуларини юрагига жо қилиб, улуғ ҳақиқат сари интилиши, ҳаётнинг барча кўринишларида чексиз улуғворлик борлиги ҳақидаги ғояларини бизга нодир мерос сифатида қолдириб кетди.

«ВАХДАТ УЛ-ВУЖУД» ТАЪЛИМОТИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ (НАВОИЙ ВА ОҒАҲИЙ МИСОЛИДА)

Сафарбоев Мадраҳим,

доцент, фалсафа фанлари номзоди; Ўзбекистон.

Шарқ фалсафий тафаккурини, умуман, мусулмон Шарқ маданиятини тасаввуф таълимотини ўрганмасдан туриб билиш мумкин эмас. Тасаввурнинг фалсафа билан қўшилиши натижасида шарқ донишмандлигини ифода қилувчи ўзига хос йўналиш тасаввуф адабиёти пайдо бўлди. Тасаввуфнинг ичида камол топган «вахдат ул-вужуд» назарияси исломнинг ортодоксал оқимларини инкор этиб, илоҳиётнинг реал дунёда зуҳур бўлиши ҳақидаги илғор ғояларни илгари суради. Бу назария Аллоҳ олами билан инсон оламининг бирлиги, уйғунлиги, Аллоҳнинг инсон қалбида акс этиши, жиҳолланиши ва инсон ўзини англагани сайин Аллоҳ томон талпиниши, камолот касб этиши тўғрисидаги тизимли таълимот бўлиб, илоҳиёт маъноларини бадиий-дунёвий мотивлар орқали куйлашга имкон бергани учун ҳам Шарқ мумтоз адабиёти вакиллари дунёқарашига асос бўлди.

«Мусулмон шарқининг кўпгина йирик ёзувчилари, - деб ёзади тасаввуфшунос олим Е.Э.Бертельс, - тасаввуф таълимоти билан турли воситалар орқали алоқада бўлганлар, шунинг учун бу таълимотни чуқур ўрганмас эканмиз, уларнинг ижодини тўлиқ ва аниқ билиш мумкин эмас»¹.

Бу фалсафий йўналишлар Шарқ адабиётининг ғоявий асосларини тайинлашда, эстетик принципларини белгилашда ҳал қилувчи рол ўйнаб келганлигини адабиётшунос олимларимиз ҳам таъкидлашган².

Маълумки, Алишер Навоий Жомийнинг таклифига кўра, нақшбандийлик тариқатини ўзига мослик сифатига қабул қилади ва тасаввуфнинг йирик авлиёлари ҳақида «Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват» асарини ёзиб қолдиради. Тасаввуфнинг шоирлар ижодида қайси тармоқлар ва қай даражада воқе бўлгани ҳақидаги фикрлар ҳам диққатга лойиқдир. Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида шу муносабат билан шоирларни беш табақага бўлади: 1. Асарларида ҳақиқат («асрори илоҳий адоси») ифода этилган шоирлар; 2. Ҳақиқат билан мажоз аралаш шоирлар; 3. Асарларида мажозий кайфиятлар устунлик қилаётган шоирлар; 4. Ҳам ҳақиқат, ҳам мажоз тариқаларида камолотга эришган шоирлар; 5. Шеърнинг қимматидан кўра, даъво ва тамоннолари баланд бўлган пасткаш шоирлар³. Шуниси қизиқ-ки, Навоий тасаввуф

¹ Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. – М., 1966. 1 том. С.54.

² Қаранг: Ғ.Каримов. Ўзбек адабиётида фалсафий лирика. Асарлар. – Тошкент: ТошДУ, 1982. – 6-бет.

³ Қаранг: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983.- Б. 26.

билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган шоирлар ҳақида оғиз ҳам очмайди. Демак, шоир деб тан олинган ижодкор бўлса, у ёки бу даражада тасаввуфга дахлдордир.

Юқоридаги таснифдан келиб чиқадиган бўлсак, Навоий ҳам, Огаҳий ҳам учинчи табақага мансуб шоирлардир. Ҳар иккала шоирда ҳам мажоз унсурлари устунлик қилади. Алишер Навоийдан кейинги Хоразм адабий муҳитида шоир дунёқарашига энг яқин турадигани ҳам, Алишер Навоий ғазалларига энг кўп мухаммас боғлагани ҳам Огаҳийдир. Огаҳий мухаммасларининг ярмидан кўпини Навоий ғазалларига боғлаган. «Ҳақиқат» ва «мажоз» тасаввуфда ҳақиқатга эришув йўллари бўлиб, «ҳақиқат» – бевосита, «мажоз» – реал дунёни севиш орқали ҳақиқатга эришувни тақозо этади. Навоий ва Огаҳий буни эътироф этадилар ва баъзан кўнгиллари ҳақиқатга мойил эканига ишора қиладилар. Навоий ёзади:

Э Навоий, кўп мажозий ишқ ила машъуфсен,

Ўтгил андин, доғи ён, ишқи ҳақиқат сари бок.

Алишер Навоий 1498 йилда «Лисон ут-тайр» асарини ёзиб тугатгач, шундай эслайди: «Чун «Лисон ут-тайр» илҳоми била тараннум тузупмен, куш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен»¹. Навоийга ҳамоҳанг Огаҳий шундай ёзади:

Огаҳий жаҳд эт, мусоҳиб бўл ҳақиқат аҳлиға,

Тобакай бўлғай мажоз аҳли била улфат санга².

Ёки:

Етар Огаҳий талабиға кимки раҳи ҳақиқат аро кирар³,

Ёхуд:

Ҳамиша ботинан роғиб, ҳақиқат соридир кўнглум,

Нечаким зоҳиран даъби онинг майли мажоз ўлсун⁴.

Мисоллардан шу нарса аёнки, ҳар иккала шоирда ҳам реал борлиқни қуйлаш (мажоз) устун. Мажоздан мақсад – ҳақиқатдир. Ҳақиқат – Аллоҳ висолига етишиш, бошқача айтганда солиқнинг Аллоҳда йўқ бўлишидир.

Навоийнинг «Ҳазоинул маоний» девонларидаги ҳар бир ҳарфнинг биринчи ғазали ҳамд ва наът мавзусидаги ғазал билан бошланадики, бу ғазалларда мутафаккир шоирнинг «вахдат ул-вужуд» назариясига алоқадор қарашлари ифода этилган:

Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул худо,

Ёр аксин майда кўр деб жомидин чиқди садо.

Матлаъли ғазалида май, жом, соқий каби сўзларни рамзий маънода ишлатилганки, уларнинг «вахдат ул-вужуд» назарияси билан алоқадор экани сезилиб туради.

Огаҳийнинг «Таъвизул-ошиқин» девонидаги илк ғазали ҳам шу руҳда ёзилган. Қуйидаги байтларда шоирнинг «вахдат ул-вужуд»га алоқадор қарашлари аниқ ифода этилган:

Чу мазҳар айладинг оламни ҳусни бемисолингга,

Бу кўзгу ичра бўлди неча нақши булғажаб пайдо⁵.

«Вахдат ул-вужуд» таълимотига кўра, Аллоҳ ўз жамолини кўриши учун Инсон қалбини кўзгу қилиб яратади. Инсон қалбида Аллоҳ акс этар экан, унинг қалби илоҳий маърифат нури билан тўлади ва оламдаги предметларнинг хилма-хиллигини Аллоҳнинг жиоланиши (ишроқ) деб тасаввур қилади.

¹ Қаранг: Маънавият юлдузлари. – Тошкент: Халқ мероси, 2001. – Б. 229.

² Огаҳий. Таъвизул ошиқин. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 46.

³ Ўша асар. - Б. 84.

⁴ Ўша асар. - Б. 317.

⁵ Ўша асар. - Б. 43.

Табиатдаги ҳар бир ашё ва ҳодисада Огаҳий илоҳий бир қудрат зухур этилишини кўради. Оламдаги ашё ва ҳодисалар ўртасида узвий боғланиш мавжудлигини ва улар сабаб ва оқибат муносабатлари бирлиги шаклида эканлигини таъкидлайди:

Халойиқ хилқати бир-бирига яксар заруридир,
Эмасдур қудратингдин жумла ашё бесабаб пайдо.
Шабу рўз оламга эрур бир-биридин нофеъ,
Эмас беҳуда бўлмоқ ҳикматингдин рўзу шаб пайдо¹

Огаҳий ҳаётни севишга, олам сирларини билишга ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликга, бир-бировга наф келтиришга, актив фаолиятга ундаш руҳи билан суғорилган бўлиб, Навоийнинг ушбу сатрларига ҳамоҳангдир:

Олам аҳли билинизким иш эрмас душманлиғ,
Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиғ иш².

Алишер Навоий ва Огаҳийлар тасаввуфнинг гуманистик моҳиятидан унумли фойдаланганлар ва дунё ҳақида фалсафий мушоҳада юритганлар. Навоий ҳаётни бир гулшанга ўхшатади ва инсонларни ундаги ранг-баранг гуллардан баҳра олиб, завқланишга чақиради. Огаҳий ҳам улуг мутафаккирдан илҳомланиб, бу ҳаётда инсон ахлоқ-одоб қоидаларига амал қилиб яшаши лозимлигини уқтиради:

Агар одам эсанг, сайр эт бу гулшанда адаб бирла,
Қадам ҳар сори қўйма ул сифатким гову ҳар густох.

Ёки:

Бу гулшан сайрин этсанг босма густохона туфрокни,
Ким ҳар гом остида бир пайкари озода мадфундур.
Неча доно эсанг ҳам урма ғайб асроридин дамким,
Онинг фикрида ожиз юз Арасту, минг Фалотундур³.

Дарҳақиқат, икки буюк шоирнинг «вахдат ул-вужуд»га муносабатида муштараклик бўлиб, уларнинг маънавий мероси баркамол овлодни тарбиялашда ибрат мактаби бўлиб хизмат қилмоқда.

**АЛИШЕР НАВОЙНИНГ «МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН»
АСАРИНИ ЎРГАНИШДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ВА ИННОВАЦИОН
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ**

Жабборов Х.,

*доцент, филология фанлари доктори, Қариш давлат университети ўзбек
тилишунослиги кафедраси; Ўзбекистон.*

Бугунги кунда Алишер Навоийнинг теран тафаккури ва бекиёс бадиий тахайюли маҳсули бўлмиш беназир сўз дурдоналари воситасида яратилган, она тилимиз ўзбек тилининг бутун салоҳиятини бор бўйи билан намоён этувчи назмий ва насрий асарларини ўрганиш ҳар доим долзарб вазифалардан бири бўлиб келди ва шундай бўлиб

¹ Ўша асар. – Б. 43.

² Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. – Тошкент: Ўзбекистон КПКМ нашриёти, 1985. – Б. 30.

³ Огаҳий. Таъвизул ошиқин. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 11.

қолаверади. Бу ўринда икки тил қиёсига бағишланган «Муҳокамат ул-луғатайн» асари алоҳида ўрин тутди.

Туркий (ўзбек) тилининг муҳофазаси ва софлиги, нуфузи ва мавқеи, афзалликлари ва истиқболларига бағишланган «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг мазмуни ва мундарижасини ёшлар онги шуурига сингдириш, уларда ўз она тилисига нисбатан ватанпарварлик ва тилпарварлик ҳис-туйғусини камол топтириш ва уларни тилга бўлган меҳр-муҳаббатини ошириш долзарб вазифалар сирасига киради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёев айтганларидек, «Улуғ шоир ўзининг шеърий ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намоён этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади. Сўнгги йилларда Алишер Навоийнинг бой ва серқирра ижодий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унинг ўлмас асарларини юртимизда ва хорижий мамлакатларда кенг тарғиб қилиш ҳамда хотирасини абадийлаштириш борасида қатор ишлар амалга оширилмоқда¹.

Шу жиҳатдан қараганда, биз ушбу мақолада олий таълимнинг 5120100 – «Филология ва тилларни ўқитиш» (ўзбек филологияси) таълим йўналиши бакалаврлари ва ўқитувчилар учун материал сифатида «Ўзбек адабий тили тарихи», «Тарихий грамматика» фанлари доирасида бир соатга мўлжалланган «Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари ва унинг тарихий аҳамияти» мавзусини янги педагогик ва инновацион технологиялардан фойдаланиб ўргатиш хусусида баҳоли қудрат фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, ҳар бир авлод олдида инсоният яратган жамики бойликларни, аждодларимиз томонидан яратилган бебаҳо асарлардаги билимларни ўрганиш, ўзлаштириш ва ривожлантириш вазифаси туради. Ҳаёт тараққиёти ва жамият ривожини шусиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу вазифани амалга оширишнинг бирдан бир йўли таълим тизимини тинмай такомиллаштириб бориш, ёш авлод қалбида она тилига муҳаббат, уни асраб авайлаш орқали ёш авлодни баркамол, комил инсон қилиб тарбиялаш эканлиги барча – профессор-ўқитувчилар ва педагогларнинг эътиборида бўлиши лозим.

«Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини ўрганиш жараёнида талабалар бу асарнинг туркий тиллар тараққиётидаги ўрни, шоирнинг бу соҳадаги бебаҳо хизматлари, ўз она тилисининг курашчиси ва жонкуяри, қолаверса, «Муҳокамат ул-луғатайн» асаридаги икки тил қиёси ҳақида билим ва малакага эга бўлишлари назарда тутилади ва учинчи курс талабаларига маъруза, семинар дарслари учун мўлжалланган бўлиб, уни педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда, таълимнинг энг самарали воситалари асосида олиб бориш, бунда инновацион методлардан фойдаланиш назарда тутилган. Мазкур мавзу 5120100 – «Филология ва тилларни ўқитиш» (ўзбек филологияси) таълим йўналиши бакалаврлари «Ўзбек адабий тили тарихи», «Тарихий грамматика» фанлари доирасида жуда кам соатлар ажратилган ва уларни кўпайтириш давр талабидир.

Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигида «Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини илмий ва назарий жиҳатдан тадқиқ этишдада катта ютуқлар қўлга киритилди. Бу билан бу асар тадқиқи ва таҳлили ва уни ўрганиш ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигида ҳал қилиб бўлинди, дегани эмас, балки тилшунос ва адабиётшунослар олдига янги-янги муаммоларни ўрганиш вазифаларини кўяди.

Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини талабалар ва ўқувчилар ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор ва замонавий усулларида фойдаланиш, янги информацион-педагогик янгиликларни назарий ва амалий, семинар машғулотларига татбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Мавзунинг мазмун ва мундарижасини ўзлаштиришда,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев. Тошкент, 2020 йил 19 октябрь, ПҚ-4865-сон.

амалий кўникмалар ҳосил қилишда энг янги ўқув ва услубий қўлланмалар, маъруза матнлари, аудио-визуал материаллар, билимини синашнинг турли кўринишларидан фойдаланилиш лозим. Маъруза, амалий ва семинар машғулотларида мавзуларга мос равишда янги педагогик технологиялар қўллаш бугунги куннинг талабидир.

Мана шу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда, ўқитувчига «Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари ва унинг тарихий аҳамияти» мавзуси бўйича қуйидаги режа асосида иш юритиш тавсия этилади:

1. Кириш. «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини яратилиш тарихини шарҳлаш.
2. Алишер Навоий – ўзбек адабий тилининг асосчиси эканлигини асослаш.
3. «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг илмий-амалий аҳамиятини кўрсатиб бериш.
4. «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида икки тил қиёсини аниқ мисоллар асосида тушунтириш.
5. Хулоса.

Ўқитувчига ушбу дарс мавзусининг ўтишда асосий манба ва материал сифатида Қосимжон Содиқовнинг «Алишер Навоий «Муҳокамату-л-луғатайн» (таҳлили, табдили ва талқини) китобидан (Тошкент, 2017) ва бу асар ҳақидаги бошқа адабиётлардан ҳам фойдаланиш тавсия этилади. Қосимжон Содиқовнинг «Икки тил муҳокамаси»га бағишланган ушбу китобини тавсия этишдан мақсад шуки, унда асарининг мазмун-моҳиятини англаш, бутун эътибор матн таҳлилига, уни тушунишга бағишланганлиги билан қимматлидир. Асар муаллифининг ўзи таъкидлаганидек, «Муҳокамату-л-луғатайн» асарининг мазмун-моҳиятини ҳозирги кун ўқувчиси тушуниб олиши қийин. Сабаби рисолаининг тили, услуби ниҳоятда мураккаб, Навоийнинг илмий таърифларини, қўллаган истилоҳларини ҳар ким ҳам англайвермайди. Қўлингиздаги китоб ана шу нотаниш қирраларни очиш заруратидан келиб чиққан ҳолда яратилганлиги ва матнни талабаларга ўргатишнинг синалган йўлларида бири уни синчиклаб ўқитиш ва мазмунини тушунтириб беришдир».

Шундан келиб чиқиб ушбу китоб бутун эътибор матн таҳлилига, уни тушунишга қаратилганлиги билан мақтовга сазовордир.

Шу ўринда айтиш лозимки, мазкур мавзунини ўрганишдаги тавсиялар ва йўл-йўриқлар тўлиқ ва мукамал дейиш фикридан йироқмиз, лекин муайян даражада, асар мазмуни ва мундарижасини ўргатиш, ўрганиш ишларида кўмак беради деган умиддамиз. Ўқитувчи қуйида тузилган дарсни олиб бориш технологиясидан фойдаланиб иш кўриши лозим. Энди дарсни олиб бориш технологияси ва технологик харитаси билан танишамиз

1. «Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари ва унинг тарихий аҳамияти» мавзусини ўқитишда педагогик, инновацион технологиялардан фойдаланиш «мавзусидаги 1 соатлик дарсни олиб бориш технологияси

Машғулот вақти-1 соат	Талабаларнинг сони: 30-60 тагача
Машғулот шакли	<i>Маъруза</i> (оммавий, жамоавий, жуфтликда ишлаш)
<i>Маъруза. Машғулот режаси.</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Кириш. «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини яратилиш тарихини шарҳлаш. 2. А.Навоий ўзбек адабий тилининг асосчиси. 3. «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг илмий-лисоний аҳамияти. 4. «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида икки тил қиёси. 5. Хулоса.

<p>Ўқув машғулотининг мақсади: А.Навоий ўзбек адабий тилининг асосчиси, «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг илмий лисоний аҳамияти, унда икки тил қиёси, сўз ясашиши, маънодош сўзлар хусусида илмий-назарий маълумотлар бериш, талабаларнинг бу борадаги билимларини янада кенгайтириш, фикрни далиллаш учун таҳлилга тортилган мисоллар асосида талабаларда А.Навоийга ҳурмат, миллий она тилимизга жонқуярлик, ҳукуматимиз олиб бораётган ишларга камарбасталик руҳида ўстириш; уларнинг нутқида тил бойликларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш кўникмаларини ривожлантириш.</p>	
<p>Педагогик вазифалар:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Муҳокамат ул-луғатайн» асари ҳақида маълумот беради, бу ҳақда талабаларнинг фикрларини аниқлайди ва ҳулосалайди; 	<p>Ўқув фаолияти натижалари:</p> <p>Талабалар «Муҳокамат ул-луғатайн» асари ҳақида назарий маълумотга эга бўладилар, бу борада ўзбек тилшунослигига амалга оширилаётган илмий тадқиқот ишлари, ўзбек тилшунослигининг ҳозирги кун ютуқлари ҳақидаги маълумотларни билиб оладилар;</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Талабаларга «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг ёзилиш сабаблари ҳақида батафсил маълумот беради; 	<ul style="list-style-type: none"> • талабалар «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг ёзилиш сабабларини тушуниб етадилар;
<ul style="list-style-type: none"> • Талабаларга «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини мазмун, мундарижаси хусусида тушунча берилади, муносабат билдиради; 	<ul style="list-style-type: none"> • талабалар «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини мазмун, мундарижаси, ёзилиш сабабларини тушуниб етадилар; тушунчага эга бўладилар.
<ul style="list-style-type: none"> • «Муҳокамат ул-луғатайн» асари юзасидан маълумотларни умумлаштиради. 	<ul style="list-style-type: none"> • «Муҳокамат ул-луғатайн» асари юзасидан умумий маълумотларга эга бўладилар.
<p>Таълим бериш усуллари</p>	<p>Маъруза, «ФСМУ», «Нилуфар гули» ва «Т» чизмаси «Ўйланг-жамоада ишланг» - «Фикр юритинг», «Инсерт» технологиялари.</p>
<p>Таълим бериш методлари</p>	<p>Оммавий, жамоавий, жуфтликда ишлаш.</p>
<p>Таълим бериш воситалари</p>	<p>Компютер технологияси («Ўзбек адабий тили тарихи «фанидан электрон-услубий мажмуа»), слайдлар.</p>
<p>Таълим бериш шароити</p>	<p>Ҳамкорликда ишлаш ва тақдиротларни амалга ошириш имконига эга бўлган аудитория.</p>
<p>Мониторинг ва баҳолаш</p>	<p>Оғзаки назорат, савол –жавоб, суҳбат.</p>

Маърузанинг технологик харитаси

Босқичлар, вақти	Фаолият мазмуни	
	Ўқитувчи	талабалар

1-босқич Кириш (10 дақиқа)	1.1. Мавзунинг номи, режаси, машғулот мақсади билан таништиради. 1.2. Мавзу бўйича асосий тушунчаларни; мустақил ишлаш учун адабиётлар рўйхатини айтади. 1.3. Ўқув машғулотида ўқув ишларини баҳолаш мезонлари билан таништиради.	1.1. Тинглайдилар, ёзиб оладилар. 1.2. Аниқлаштирадилар, саволлар берадилар. 1.3. Тинглайдилар ва ёзиб оладилар.
2-босқич Асосий қисм (40 дақиқа)	<p align="center">Педагогик вазифалар:</p> 2.1. Муҳокамат ул- луғатайн»асарини мазмун, мундарижаси, ёзилиш сабабларини ҳақида назарий маълумот беради. 2.2. «Муҳокамат ул- луғатайн»асарида синонимлар, сўз ясаиши ҳақида илмий ахборотлар беради 2.3. А.Навоийнинг асаридаги 100 та феъл ҳақида илмий маълумотларни беради. 2.6. «Ўйланг-Жамоада ишланг - Фикр юритинг», «Т» чизма» техникасидан фойдаланган ҳолда гуруҳларга топшириқлар беради.	2.1. «Муҳокамат ул- луғатайн»асарини мазмун, мундарижаси, ёзилиш сабабларини ҳақида назарий маълумотга эга бўладилар. 2.2. «Муҳокамат ул- луғатайн» асарида синонимлар, сўз ясаиши ҳақида илмий билимга эга бўладилар. 2.3. А.Навоийнинг асаридаги 100 та феъл ҳақида илмий маълумотлар оладилар. 2.4. «Ўйланг-Жамоада ишланг-Фикр юритинг», «Т чизма»сидан фойдаланган ҳолда гуруҳлар топшириқларни бажаради.
3-босқич Яқуний қисм (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича умумий хулоса қилинади.	Тинглайдилар
	3.2. Талабаларнинг баҳолаш мезонларини эълон қилинади.	Ёзиб оладилар
	3.3. Навбатдаги машғулотда кўриладиган мавзуни эълон қилади ва «Нилуфар гули» ва «Т»чизмаси усулида жадвалга мустақил таълимга тайёргарлик кўришларини сўрайди.	Мустақил топшириқ сифатида «Нилуфар гули» ва «Т»чизмаси намунасидагидек жадвални тузадилар ва бажарадилар.

Ўқитувчи дарс жараёнида «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини ўргатишда «Нилуфар гули», «Т» чизмаси воситасида қуйидаги намуналардан ҳам фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлади. Дарс якунида талабаларга турли усуллар: «ФСМУ», «Ўйланг-жамоада ишланг» - «Фикр юритинг», «Нилуфар гули» ва «Т» чизмаси воситаларида намунадагидек мустақил топшириқлар берилади.

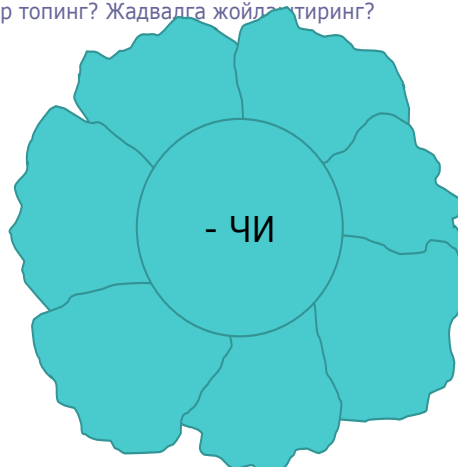
Намуна

1.Муҳокамат ул-луғатайн асаридан “Нилуфар гули”
усулидан фойдаланиб –вул қўшимчаси иштирокида
сўзлар топинг?

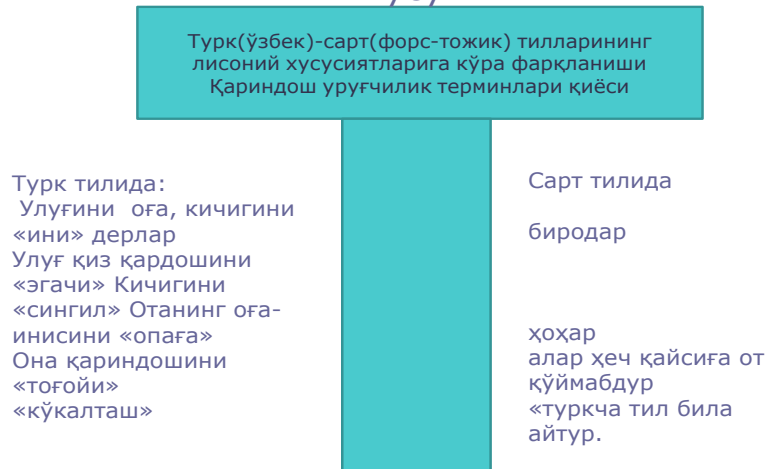
Мустақил топшириқ

1.Муҳокамат ул-луғатайн асаридан “Нилуфар гули”
усулидан фойдаланиб –ЧИ қўшимчаси иштирокида
сўзлар топинг? Жадвалга жойдаштиринг?

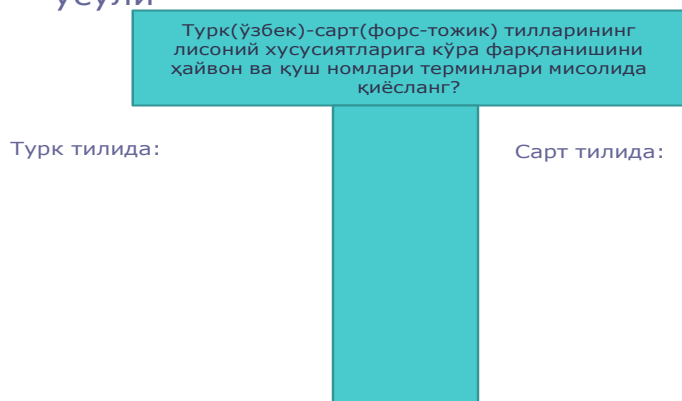
Намуна

2.Муҳокамат ул-луғатайн асари ва унда икки тил қиёси бўйича “Т-чизмаси” усули

Мустақил топшириқ

3.Муҳокамат ул-луғатайн асари ва унда икки тил қиёси бўйича “Т-чизмаси” усули

Қисқаси, Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул- луғатайн» асари ва унинг тарихий аҳамияти» мавзусини ўқитишда педагогик, инновацион технологиялардан фойдаланиб иш кўриш натижасида талабалар икки тил қиёси ҳақида назарий маълумотга эга бўладилар, асарнинг ёзилиш сабабларини тушуниб етадилар, энг муҳими, «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг тарихий аҳамияти, мазмуни, мундарижаси, ёзилиш сабабларини англайдилар ва ўз она тилисига нисбатан меҳр муҳаббати ошиб, ўз тилига жонқуярлик ва тилпарварлик туйғулари уйғонади.

Фойдаланиш учун қуйидаги адабиётлар тавсия этилади:

1. Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент: Академнашр, 2017. – 90 б.
2. Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Муҳокамат-ул луғатайн (нашрга тайёрловчи: Қ.Эргашев). Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи. - Т. 2011. 512-537 б.
3. Белин М. А.Навоийнинг биографияси. - Т. 1961. 222-б.
4. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. - Т.1963. 527-635-б.
5. Қўчқортоев И., Исабеков Б. Туркий филологияга кириш. - Т. 1982. 120 б.
6. Турсунов У ва бошқалар. Ўзбек адабий тилининг тарихи. - Т. 1961. 222 б.

7. Абдурахмонов Ф. Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. - Т. 1961. 222 б.
8. Нейматов Х. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Т.: 1961. 222 б.
9. Жабборов Х. Буюк тилшунослар. Қарши. - Насаф. 2003. 95 бет.

АЛИШЕР НАВОЙ ШЕЪРИЯТИДА ФАҚИР ОБРАЗИНИНГ ИРФОНИЙ ТАЛҚИНЛАРИ

Раззоқов Алишер Абдузоҳидович,

*филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Самарқанд давлат университети
ўқитувчиси; Ўзбекистон.*

Бадий асар образли тафаккур маҳсулидир. У хоҳ насрий, хоҳ шеърий бўлсин, ундаги образлар силсиласи муаллифнинг эстетик идеали, пафоси, этикоди ва фалсафий дунёқараши асосида шаклланади. Бинобарин, шоир ёки ёзувчининг фалсафий, адабий-эстетик қарашларини ўрганмай туриб, у яратган образларнинг моҳиятини, бадий асардаги ўрнини тушунтириш амримаҳолдир. Алишер Навоий ижодида шундай образлар борки, унинг тарихи, моҳиятини билиш шоирнинг бутун ижодий концепциясини англашнинг калити ҳисобланади. Шулардан бири фақир образидир. Айтиш лозимки, фақр истилоҳининг тасаввуфий талқини низоҳатда кенг бўлганидек, Навоий ижодида фақр ва фақир образининг талқинлари ҳам низоҳатда ранг-барангдир.

«Фақр» сўзининг ўзи луғатда «йўқсиллик» маъносини англатиб, унинг тасаввуфий шарҳи турли-тумандир. Масалан, С.Улудағнинг «Тасаввуф атамалари луғати»да унга шундай таърифлар берилган: «а) дарвешлик, солиқнинг ҳеч бир нарсасига эга ва соҳиб эмаслигини англаши, ҳар нарсанинг ҳақиқий эгаси ва соҳиби Аллоҳ эканини идрок этиши... в) солиқнинг ўзини доимо Аллоҳга муҳтож деб билмоғи, Аллоҳнинг ҳеч бир нарсасига эҳтиёжсиз эканини англамоғи; с) фано, фано филлоҳ. Фақир: йўқсил. Солиқнинг Ҳақда фаний бўлмоғи ва ўзини Унга муҳтож деб билмоғи... Фақр икки турлидир: а) фақри суварий: кишининг мол-мулки бўлмаслиги; в) фақри маънавий: кишининг ўзини мутлоқ суратда Ҳаққа муҳтож деб билиши, Унинг олидида бору йўқлигининг бир ва тенг бўлмоғи, бор бўлса ҳовлиқмаслиги, йўқ бўлса қайғурмаслиги. Сўфийликда аҳамиятли ва қийматли бўлгани маънавий фақрдир» [Uludağ, 1995: 184]. Демак, тасаввуфда фақрнинг моддий эмас, маънавий асосига алоҳида эътибор қаратилган.

Шунингдек, ҳақиқий фақирлар ҳам бир неча тоифадир: «(Фақирларнинг) шундай тоифаси ҳам борки, дунё ва унинг асбобидан бирор нарсасига эга бўлсалар ҳам, ундан ҳеч нарсани ўзларига мулк сифатида кўрмайдилар ва қўлларига тушган ҳамма нарсани эҳсон қиладилар ва бундан дунё ва охиратда ҳеч қандай натижа кўзламайдилар. Ва яна шундай сифатга эга тоифалари ҳам борки, улардан амаллар ва тоатлар содир бўлса-да, буни ҳам ўзларидан деб билмайдилар ва ўз мулклари сифатида кўрмайдилар ва унинг мукофотига кўз тутмайдилар. Бу икки сифатли тоифадан яна бошқаси ҳам борки, ҳол ва мақомдан ҳеч нарсани ўзларидан деб кўрмайдилар, балки уларнинг ҳаммасини Унинг (Аллоҳнинг – А.Р) фазл ва лутфи деб биладилар. Ва шундай сифатга эга тоифа ҳам борки, ўз зоти ва борлиқларини ҳам ўзларидан деб билмайдилар... Уларда на зот, на сифат, на ҳол, на мақом, на феъл ва на асар бўлади. Ва бу шундай фақрки, баъзи сўфийлар уларга ҳеч бир мақомни тайинламаганлар. Ва бундай фақр соҳибларини икки оламда Ҳақ субҳонаҳудан ўзга ҳеч ким танимас» [٦٢٤ - ٦٢٣:١٣٧٠, سجادی]. Бу таърифлардан маълум бўладики,

ҳақиқий фақр ўзликни мутлақо унутиш ва ҳеч бир фазилат, ибодат ва яхшиликни ўзидан деб билмаслик, ҳамма сифатлардан мосуволик – беранглик мақомидир. Бу, албатта, ҳамманинг ҳам кўлидан келавермаган. «Фавойид ул-кибар» девонининг 388-ғазалида фақирликнинг шу маслаги назарда тутилган:

Фақр аро беранглик душвор эрур беҳад, вале

Хирқада тикмак эрур осон қизил, сариг, яшил [Навоий. 3, 2011: 393].

Бунинг маъноси ниҳоятда кўпқирралидир, англаганимиз шуки, бунда ҳазрат Навоий қизил, сарик, яшил – турли-туман ямоқлардан хирқа қилиб, ўзини дарвешмонанд кўрсатиш осон, аммо қалбан фақирликка эришиш, бу ҳолнинг ўзидан ҳам фориғ бўла олиш, яъни беранглик мақомига етиш жуда қийин ишдир, демоқда. Балки шунинг учун бундай машаққатли йўл билан эришилган фақирликни шоир султонлик мартабасига менгзайди:

Фақр кўйида гадолиг чу эрур султонлиг,

Салтанат мойилидур хотири бесомоним [Навоий. 3, 2011: 401].

Фақирлик шарафли йўл бўлиши билан бирга, унинг ўзига хос хатарлари ҳам бўлиб, боз устига бу йўлда ҳамсафар ҳам оздир. Навоий ҳамма ҳам бу йўлда юришга журъат этолмаслигини шундай тушунтирган:

Фақр йўлига агар кирмаса эл, андиндур

Ким бу водийда хатар кўптуру оздур ҳамроҳ [Навоий. 3, 2011: 535].

Айнан шу байт «Лисон ут-тайр» асарининг ҳам асосий моҳиятини ўзида жамлаган: бу асардаги охирги манзил фам фақру фанолик бўлиб, бунда йўлга отланган кўп сонли қушларнинг аксарияти сафар машаққатига чидолмай ундан бош тартади ёки нобуд бўлади, натижада улардан озчилиги сўнгги манзилга етиб келади. Аммо пировард натижа эса шарафли зотларнинг мақомидир. Иброҳим Хаввос айтганидек, «Фақр пайғамбарлар либоси, солиҳлар чодир ва шараф аҳлининг ридосидир» [سهروردی، ۱۳۶۴: ۱۸۵].

Бундай шарафга эришишнинг шарти ҳам ўзига хос, бу мақомни кўзлаган солиқ, ўзилиги буткул унутмасдан туриб унга етолмас экан, Алишер Навоий «Наводир уш-шабоб» девонининг 394-ғазалида фақирликни даъво қилган зоҳидга шундай насиҳат қилади:

Даъвийи фақр этсанг, эй зоҳид, гум ўл майхонадин

Ким, бу йўлда кимсага бўлмас вужуд ўлмай адам [Навоий. 2, 2011: 399].

«Вужуд» деганда инсоннинг моддий вужуди эмас, балки унинг ички «мен»лиги, моҳияти, моддий ёки маънавий нарсаларга эғалик ҳисси нарзарида тутилганини унутмаслик керак. Бундай эғалик ҳисси инсонни асл мақсаддан – Ҳақни таниш – маърифатдан маҳрум қилади. Фақр йўлидаги бу асл мақсад, шоир наздида, «жон лавҳи»дан «вужуд нақши»нинг йўқолиши билан ҳосил бўлади:

Дедингки, фақр йўлинда топилди мақсади аслий,

Вужуд нақшини жон лавҳидин магар адам эттинг [Навоий. 2, 2011: 362].

Бу байтдаги «фақр» орқали ваҳдат ул-вужуд фалсафаси ҳам талқин этилганки, адабиётшунос А.Абдуқодировнинг фикрича, «...улуғ шоир (Алишер Навоий – А.Р.) ижодидаги фақр масаласи ҳамиша ваҳдат ул-вужуд доирасида талқин этилган» [Абдуқодиров, 1998: 173].

Алишер Навоий кўп ҳолларда фақрни фано билан ҳам талқин қиладики, фано – ўзликдан қутулмай туриб ҳам фақр йўлининг охирига етиб бўлмайди:

Эй Навоий, тиласанг фақр йўлининг қатъи,

Урма ул сори қадам фонийи маҳз ўлмас экан [Навоий. 2, 2011: 443].

«Фонийи маҳз» – соф, буткул фонийлик, яъни фано филлоҳ мақомидир, шу мақомдагина фақрнинг асл ҳақиқати юзага чиқади. Шу боис баъзи ирфоний лугатларда фақр «фано филлоҳ бўлиш, ҳар икки оламда бепарво бўлиш» [هيله من، ۱۳۸۶: ۱۷۰] деб ҳам изоҳланганини кўриш мумкин. Навоий шеъриятида фақр умумий маънода тасаввуф

йўли, маслагини ҳам ифодалаган. Жумладан, «Ғаройиб ус-сиғар» девонининг 90-ғазалида шундай байт мавжуд:

Фақр кўйида мусаллам тут не қилсанг истимоъ,

Ориф эрмас ҳар кишиким, қилса ирфон бирла баҳс [Навоий.1, 2011: 111].

Мазкур байтда Алишер Навоий тасаввуфнинг муҳим шарти ҳақида сўз юритмоқда, яъни бу йўлда ҳеч бир баҳс-мунозарага ўрин йўқ, унинг ҳар бир таълимотига сўзсиз амал қилинади, бу ҳақда талашиб-тортишадиган одамни ориф – сўфий деб бўлмайди. Шу билан бирга, шоир фақирлик инсоннинг ботиний аъмоли эканини таъкидлар экан, зоҳирий бойлик фақирликка монe эмаслигини, ўз навбатида дунё муҳаббати билан тўла кўнгил эгасининг ҳам, гарчи зоҳири яланғоч бўлса ҳам, фақир номига лойиқ эмаслигини айтади:

Ични урён қилки тошинг зеби маъни фақр эмас,

Фақр эмастур, гар ичинг мамлу, тошинг урён бўлур [Навоий. 1, 2011: 183].

Фақр масаласида ўзининг бундай қарашлари ифодаси сифатида Алишер Навоий фақир образининг ички ва ташқи дунёсини шундай тасвирлайди:

Солики озодани кўрсанг ганий, қилгай дебон

Мол анинг манъи сулуки қилмагил инкор анга.

Кема тийри мол аро бўлмиш муқайяд демагил,

Кўрки, онча мол ўлурму монии рафтор анга [Навоий. 1, 2011: 707].

Китъада тилга олинган «солики озода» тариқатнинг охирги манзили – фано филлоҳ мақомига етиб келган кишидир. Шунинг учун ҳам моддий бойлик уни мақсадидан чалғитолмайди. Нашқбандия тариқатига доир муҳим манбалардан бирида таъкидланишича, «Солик балоғатга етгач, дил ва тил ўртасида тафриқа бўлмас, яъни зоҳирий машғулотлар унинг ботиний амалларига монeъ бўлолмайди» [پارسای :۱۳۵۴: ۵۹]. Тасаввуф таълимотида бу масаладаги саҳиҳ йўл шу эканки, «сулукнинг боши ва ўртасидагилар учун фақрнинг фазли бойликка нистабан ортиқроқ бўлса-да, сулукнинг ниҳоясига етганлар учун эса ҳар иккиласи (фақр ва бойлик – А.Р.) ҳам баробардир. Зеро, зоҳирий бойлик улардаги фақр маъноси ва унинг ҳақиқатини йўқота олмайди» [۱۳۷۰: ۶۲۳]. سجادی]. Айни шу фикрнинг далили сифатида Навоий дейдики, жанда кийган билан киши дарвеш бўлиб қолмайди, фано мақомига етган киши учун палосу ипакнинг фарқи қолмайди:

Жанда бирла киши дарвиш эмас, бўлса фано

Тенгдурур хоҳ палос ўлса тўнунг, хоҳ ипак [Навоий. 1, 2011: 351].

Тасаввуфдаги «фақр» тушунчаси жисмоний эмас, балки руҳоний ҳолат эканини кўйидаги ҳаволадан ҳам билиш мумкин: «Имом Шаръоний шайх Нажмиддин Кубро раҳматуллоҳи алайҳидан ривоят қиладилар: «Аҳли салафлар муриднинг кийимига ўша кийимнинг рангидан бошқа рангда шаръий ҳолатсиз ямоқ солишни макруҳ деганлар. Агар кийим йиртилиб кетсаю, унинг рангидаги матоҳ топилмаса, бошқа рангдаги ямоқ солса, майли. Салафи солиҳлар кийимларига фақатгина зарурат юзасидангина ямоқ солганлар. Улар ўзлари учун нодир ҳолатлардагина ҳалолдан тўлиқ кийим топа олар эдилар. Шунинг учун улар ўз кийимларини турли рангдаги ҳалол матоҳ билан ямар эдилар. Уларнинг ямоқ кийим кийишларининг сабаби – шу» [Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, 2011: 240].

Айтиш мумкинки, Алишер Навоий шахсий ҳаётининг ўзи ҳам асарларида илгари сурган «фақр» сулукига мувофиқ бўлган. Бу ҳақда унинг «Вақфия» асари ва у ҳақдаги тарихий асарларда кўплаб маълумотлар мавжуд. Шоирнинг ижодини ҳам унинг ўзлигидан, шахсиятидан умуман ажратиб бўлмайди. Адабиётшунос Ё.Исҳоқов, гарчи собиқ шўро даврида бўлса ҳам, Алишер навоий ижодининг тасаввуфга муносабатини тўғри баҳолаб, шундай ёзган: «Навоий тасаввуф фалсафаси билан боғлиқ бўлган турли масалалар ва тушунчаларни талқин этиш, уларга амал қилиш борасида ҳам илғор ҳаётий позицияда турган. У бир қатор фалсафий мафҳумларни соф назарий планда талқин этиб, инсон маънавий камолотининг муҳим шартларидан деб ҳисоблайди ва бу ҳолат

кишининг амалий фаолияти учун, жамият ривожини учун ғов бўлмаслиги лозим, деган ғояни қатъий тарғиб этади» [Исҳоқов, 1983: 25].

Бу таҳлиллардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Алишер Навоий тасаввуфнинг барча масалалари сингари фақр талқинида ҳам, гарчи унинг луғавий маъноси йўқсиллик бўлса-да, ҳаётининг дунёвий позицияда турганини кўриш мумкин. Бундай қарашларини ўзида акс этган «фақир» образини ҳам, бир тарафдан фано, бошқа томондан ваҳдат ул-вужуд фалсафасини ўзида туташтиргани билан Навоий ижодида алоҳида аҳамиятга моликдир. Бу образнинг моҳиятини чуқурроқ англаш Навоий ижодининг мураккаб ирфоний масалаларини ҳал қилишнинг муҳим ечимидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 2-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 4-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
4. Абдуқодиоров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича). Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент, 1998.
5. دکتر سید جعفر سجادی. فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. تهران: طهوری, ۱۳۷۰.
6. خواجه محمد بن محمد پارسای بخاری. قدسیه. کلمات بحال دین نقشبند. تهران: کتابخانه طهوری, ۱۳۵۴.
7. شیخ شهاب الدین سهروردی. عوارف المعارف. ترجمه ابو منصور عبد المؤمن اصفهانی. تهران, چاپخانه شرکت انتشارات علمی و فرهنگی, ۱۳۶۴.
8. الحاج عبد الباقي هيله من. فرهنگ عرفانی. کابل, خاور, ۱۳۸۶ هجری شمسی.
9. Suleyman Uludağ. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul: Marifet, 1995.
10. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983.
11. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Тошкент: Шарк, 2011.

ҲИҚМАТГА ЙЎҒРИЛГАН ИЖОД

Турсунов Бахтиёр Темурович,

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими; Ўзбекистон.

Ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотларимизнинг самарадорлиги аввало халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг чуқур ўрганилиши, анъана ва урф-одатларимизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини, энг муҳими, жамият тафаккурининг ўзгариши ва юксалиши билан узвий боғлиқдир.

Дарҳақиқат, ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучини ва имкониятларига таянадиган, ён атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил ёндаша оладиган, айна замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш вазифасини истиқлол йилларида биз учун ҳал қилувчи масалага айланди.

Бугунги шиддатли даврда чинакам маънавиятли ва маърифатли одамгина инсон қадрини билиши, миллий ўзлигини ва миллий қадриятларни англаши мумкин. Бунинг учун қадимий тарихимиз ва бой маданиятимиз, улуғ аجدодларимизнинг меросини чуқур ўзлаштиришимиз тақозо этилади.

Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан бири – Алишер Навоийдир (1441-1501). Дарҳақиқат, «инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз»¹.

Алишер Навоийнинг бутун ҳаёти ва фаолияти ислом таълимотининг моҳиятини ташкил этган инсонпарварлик, бағрикенглик, раҳимдиллик, ҳалоллик, хокисорлик, саховатпешалик каби эзгу қадриятларга асосланган.

Ўрта асрлар даврида яратилган ислом психологиясига доир аксарият асарларнинг ўзига хос жиҳати шундаки, уларда психология масалалари ислом фалсафаси ва бошқа ислом илмларига таянган ҳолда очиб берилади². Албатта бу бежиз эмас эди, чунки исломда инсоннинг қадр-қиммати, қалбининг поклиги, ундаги иймон-ихлос ва қилган яхши амаллари билан ўлчанади. Шубҳасиз, инсон қадрини ўлчашнинг ана шу илоҳий мезонлари ишга солингандагина инсонлар ўзларининг ҳақиқий қадрларини топадилар. Ана шунда ҳар бир инсон иложи борича қалбини поклашга, солиҳ амаллар қилишга интиладиган бўлади. Турли ўткинчи ҳою-ҳаваслар, молу дунёга ҳирс қўйишлар ўз аҳамиятини йўқотади³.

Шу боис Навоий инсонни илмий-ижодий нуқтаи назардан тадқиқ этар экан, унинг табиати ва интилишларини кузатади, ботиний жилолар ва сурилишлар, қалб силжишларини, комиллик сари юксалиш йўллари кидириб топади.

Жумладан, мутафаккир қаламига мансуб бўлган «Маҳбуб ул-қулуб» (*Қалбга маҳбуб ҳикматлар ва ҳикоятлар*) асарида инсоннинг иймон гавҳари, буюклиги баробарида, нуқсонлари — нафси, ҳирси туфайли келиб чиқадиган ёвузликлар таҳлил этилиб, булардан қутулиш, покланиш йўллари, фазилати фалсафий мазмунда баён этилади. Шу таҳлит, инсоннинг маънавий камолоти йўллари, маърифатли бўлиш, файзу футуҳга, пайғамбар суннатида содиқ бўлишнинг аҳамияти, муҳимлиги ёритилади. Улуғ мутафаккир инсон камолоти учун муктадир бир курашчи бўлиб майдонга чиқади, инсон боласини унинг ўзига таништиради, ёмонликдан нафратланиш ва яхшиликдан, илоҳийликдан фахрланишга ўргатади⁴.

Замондош муаррих Ғиёсиддин Хондамир (1473-76 – 1534) ўзининг «Макорим ул-ахлоқ» (*Олижаноб хулқлар*) асарида ҳазрат Навоийнинг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий ва илмий-ижодий фаолиятига доир қимматли маълумотларни келтиради. Хусусан, Шарқ пандномачилигининг ноёб наъмуналаридан бўлган - «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг ёзилиши хусусида: «ул ҳазрат ҳаётининг сўнги йилларида халқнинг турли ижтимоий гуруҳлари вакилларининг феъл-атворлари ҳамда юқори ва куйи табақаларга мансуб кишиларнинг хулқ-атворлари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган «Маҳбуб ул-

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. 176- б. 47-48 б.

² Павлова О. С. Психология ислама и психологическая помощь мусульманам – от теории к практике// Ислам: психологическая устойчивость – основа личного и общественного благополучия: материалы I Всероссийской науч.-практической конф. – Москва: «Научно-просветительский центр Аль-Васатыя – умеренность», 2017. – С. 15.

³ Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. 3-жуз. Ният, ихлос, илм китоби. – Т.: «Hilol-Nashr» 2018. 38-39 б.

⁴ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб (Қалбга маҳбуб ҳикматлар ва ҳикоятлар). Ўзбек тилига табдил. – Т.: «Sano-standart», 2018. – 189-б.

қулуб» номли яна бир китобни ҳам ижод ипига тиздилар. Тўғриси айтганда, қалам тили ушбу китобни таърифлашдан ва тил қалами ушбу қимматли асарни тавсифлашдан ожиздир»¹, - дея маълум қилади.

Шунингдек, ул ҳазратнинг форсий насрдаги юксак истеъдоди ўткир диди амирлар пушти-паноҳи ҳисобланган ва донишмандлик сифати бўлган жаноб Хожа Фазлиддин Муҳаммад ҳамда фазилатни ўзига шиор ва олийжанобликни ўзига либос қилиб олган сарой амирларининг энг сараси жаноб Шаҳобиддин Абдуллоҳга насихат тариқасида ёзган қуйидаги мактубидан маълум бўлади², - деб ёзади.

«Маҳбуб ул-қулуб» асарининг мазмун-моҳиятини, яратилиш сабабларини ойдинлаштиришга хизмат қиладиган мазкур хат матнини тўлиқ келтиришни лозим топдик:

«Ҳурматли биродар ва суюкли фарзандга соғинчли салом йўллагандан сўнг шу нарсани маълум қиламизки, инсон мансаб ва бошлиқликни севиш руҳи билан яратилган бўлиб, нафс кишининг ихтиёри ва шуурисиз ўз истагига эришишга интилади. Мансаб ғафлатни оширувчи хусусиятга эга. Подшоҳнинг илтифоти эса маст қилувчи бўлиб, унинг иши кишининг эс-ҳушини ўғирлашдан иборатдир.

Халойиқнинг бундай кишига иши кўп тушади, бундай кишининг ақлли бўлиши эса қийин. Борди-ю у баъзида ақл ёрдамида ўзига келса-да, ўша майнинг мастлиги уни ҳушёр бўлиб олишига йўл қўймайди. Бундай мастлик чоғида фалакнинг ўч олувчи ва ғаддор, фалакни яратгувчининг эса адолатли ҳоким эканлиги, (*у қўлга киритган*) куч қудрат ва мансаб ўткинчи, умри эса бевафо эканлиги қаёқдан ҳам хотирига келсин.

Душманлар унинг қилган жирканч ишларидан куладилар, дўстлар эса унинг қилган расволикларидан шарманда бўладилар. Яқинлар бу кўнгилсизликлардан қайғурсалар, бегоналар бу девоналиклардан таажжуб ва ҳайратга туладилар.

Демак бу мастликларда ўзидан кетиб, эс-ҳушидан айрилиб қолмаслик, ўзбошимчалик ва худбинлик кўчасига кириб кетмаслик ҳамда зулм остида эзилган бечораларнинг ҳолидан хабар олиб, уларнинг оғирини енгил қилиш учун соғлом тана ва ўткир ақл керак бўлади.

Бундай ҳолатлар бу бечора нодоннинг ҳам бошидан ўтган, бироқ ўша чоғларда буларнинг бирортасидан ҳам хабардор ва баҳраманд эмас эди. Ҳозир эса ўзининг ўша камчилик ва хатоларини англаб етганининг ҳеч қандай фойдаси йўқ. Чунки фалак у варақларни аллақачон ёпиб, ўраб қўйган. Надомат оҳини тортишдан ҳам ҳеч қандай фойда бўлмайди, ҳасрат кўзёшларини тўкишдан ҳам бирор натижа чиқмайди.

Байт:

То тавонистам, надонистам чи суд,
Чун бидонистам, тавонистам набуд.

(*Мазмуни: Кучим борида фойда нимада эканлигини билмадим, билган пайтим эса кучим қолмаган эди*)³.

Пок ва улуғ парвардигор уларга бу давлат ва мансабни берган ҳамда подшоҳга яқинлик саодатини ато этган кишилардан шуни сўраймизки, манманликка берилиб, ғафлат кўчасига кириб кетмасинлар. Бу дунё ва у дунё ўзларига зарар етказадиган ишларни қилмасинлар.

Ожизлар ва қўл остиларидаги кишиларни раҳмдиллик ва меҳрибонлик билан эркалатсинлар. Хокисорлар ва камтарларга марҳамат ва юмшоққўнгиллик билан муносабатда бўлиб, уларнинг ҳожатларини чиқарсинлар. Қўпол сўзлар билан дарвешларнинг кўнгилларини оғритмасинлар, балки мулойим гаплар билан уларнинг дилларидаги жароҳатларга малҳам бўлсинлар.

¹ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. - Т.: «Akademnashr», 2018. 372- б. 111- б.

² Ўша асар. 111- б.

³ Ўша асар. 112- б.

Ўзларининг нафс ва шайтон алдовидан омонликда ва ўлим фариштасидан етадиган нарсадан холи деб билмасинлар. Барча ишда холислик ва ҳалолликни ўзларига касб қилиб олсинлар ҳамда қиёмат куни қилган ёмон амаллари учун жазо олиб шарманда бўлишини ўйласинлар. Ҳеч қачон Ҳақдан қўрқишдан ва Ҳақ соясига бандалик ва хизмат қилишдан тўхтамасинлар.

Шоҳнинг давлати, халқ ва қўшиннинг манфаати йўлида тўғри сўзни айтишдан қўрқмасинлар ва *(бундай тўғри сўзни албатта)* айтсинлар. Агар унинг ажру мукофоти бу дунёда етмаса, *(уни)* жазо куни Ҳақ ҳузуридан изласинлар.

Ёмон ишлар қилган кишиларнинг бошларига нималар тушганлигини эсдан чиқармасинлар. Ўзларини, худо кўрсатмасину, манманлик шаробидан маст ва беҳуш қилмасинлар. Бу дунёнинг манфаатлари учун бир-бирлари билан ёвлашмасинлар. Бошларига бирор қийинчилик тушса, сабр ва чидам паноҳига қочсинлар.

Ўзларининг манфаатларини подшоҳнинг манфаатидан, подшоҳнинг зоҳирий манфаатини эса илоҳий амр манфаатидан устун қўймасинлар. Буни юмшоқлик ва одоб билан маълум қилсинлар ҳамда худонинг мадади билан ўша босқичдан ўтказсинлар.

Ёши кичикларга меҳрибонлик билан, тенгдошларга муросяо ўртоқлик билан, ёши катталарга эса ҳурмат ва улуғлаш билан муносабатда бўлсинлар. «Ҳидоятга эргашганларга салом *(омонлик)* бўлур» Куръони карим, «Тоҳо» сураси, 47 – оят)»¹.

Мазкур хат мазмунидан ҳамда «Маҳбуб ул-қулуб» асари дебочасида келтирилган маълумотлардан² маълум бўладики, халқпарварлик, инсонпарварлик, саховатпешаликда беназир бўлган Навоийдек улўғ зотни ҳам афсус ва армонлар қийнаган. Шу боис шоир ўзининг аччиқ ҳаёт сабоқларини, бой ҳаётий тажрибаларини, ўғитларини умумлаштириб келажак авлодни ҳидоятга бошлашни мақсад қилади ва қимматли насиҳатларини ёзиб қолдиради.

Инсоннинг мансаб ва бошлиқликни севиш руҳи билан яратилганлигини, нафс кишининг ихтиёри ва шуурисиз ўз истагига эришишга интилишини, мансаб ғафлатни оширувчи хусусиятга эгалигини, қўлга киритилган куч қудрат ва мансабнинг ўткинчилигини такрор ва такрор эслатади. Мансаб мастликлари туфайли амалдорларнинг ўзидан кетиб, эс-ҳушидан айрилиб қолмасликка, ўзбошимчалик ва худбинлик оқибатида қўл остидагиларга зулм қилмасликка, барча масалаларда ақл ва адл билан иш юритишга чақиради. Нафс алдовидан, ёмон амаллардан, манманликдан етадиган катта хавфдан огоҳ этади.

Ҳазрат Навоий ўта мураккаб бўлган инсон моҳиятини очиб бериш орқали мукаммалликка эришиш йўлларини содда шаклларда кўрсатиб беради. Улуғ шоирнинг пурҳикмат панду насиҳатлари билан танишар эканмиз, уларнинг бугунги кунда ҳам ниҳоятда долзарблигига, мутафаккир даҳосининг буюклигига такрор ва такрор иқрор бўламиз. Аини бу жиҳатлар бу улўғ зотнинг узок келажакни олдиндан кўра олганлигининг, ижодида синергетик таълимотнинг «келажакни бугунга таъсири», «мураккабликдаги соддалик» каби тамойиллар рўй-рост акс этганлигининг далилидир. Шундай экан, Алишер Навоийнинг бой илмий-маънавий меросини чуқур ўрганиш кишининг ақли, иродаси ва маънавиятини мукаммаллашувига, комиллик сари юксалишига хизмат қилади.

¹ Ўша асар. 113 б.

² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб (Қалбга маҳбуб ҳикматлар ва ҳикоятлар). Ўзбек тилига табдил. – Т.: «Sano-standart», 2018. – 189 б. 10-12 б.

ЎЗБЕК КЛАССИК АДАБИЁТИДА ТОЛЕРАНТЛИК ҒОЯЛАРИ

Арипова Гулнора Шухратуллаевна,

доцент, педагогика фанлари номзоди, Тошкент кимё технология институти Касб таълими кафедраси мудири; Ўзбекистон.

Ўзбек мумтоз адабиёти жуда бой маънавий-руҳий, инсоний-гуманитар, маърифатпарварлик ғоялари, қарашлари, қадриятлари мажмуаси ҳисобланиб, унинг таркибида ўзбек миллати ва маданияти узоқ ўтмиш вақтлардан бери ардоқлаб келган маънавий-ахлоқий сифатлардар бири бу – толерантлик ғоялари ҳисобланади. Диний, маърифий, миллий ва ирқий бағрикенглик ғоялари ҳар вақт ўзбек адабиёти вакиллариининг диққат эътиборида бўлган бўлиб, улар ўз асарларида бағрикенглик ғояларини махсус ўрин ажратган, бағрикенглик ғояларини тарғиб этиб келишган. Бағрикенглик ғоялари ўзбек классик адабиётининг эътиборли мавзуларидан бири бўлган. Ўзбек классик адабиётининг ёрқин вакиллари Алишер Навоий, Атоий, Лутфий, Саккокий, Хоразмий, Қутб, Дурбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқалар ижодида бағрикенглик ғоялари ўрин олган бўлиб, улар бағрикенгликни инсонлараро муносабатларни тартибга солувчи ахлоқий қонуниятлар мажмуаси ва ўзини тутиш тартиби сифатида баҳолашган ва чуқур қадрлашган.

Ўзбек классик адабиёти намоёндалари бағрикенглик, яъни толерантлик ғоялари таркибига қуйидаги омилларни киритишган:

а) *инсонлараро тўғри муносабат ўрнатиш тартибларини* (каттага ҳурмат, кичикка иззат, бировни беҳурмат қилмаслик, инсон қадрини ерга урмаслик, ўзини катта олмаслик в.б.)

б) *муомала қоидаларини* (ширин сўзлик, хуш муомала, тавозулилик, илтифотлилик, тўғри сўзлик, ваъдаси устида туриш, илмга интилиш, илмли одамларни қадрлаш, ота ва оналар, қариндошлар, яқинларга нисбатан тўғри муносабат в.б.)

в) *миллий, ирқий бағрикенглик тамойилларини* (халқлар, миллатлар, ирқлараро дўстлик ва меҳр-мурувват ғоялари, бошқа миллатга қиз бериш ва қиз олиш, кўп тилларни ўрганиш, саёҳат қилиш в.б.)

Ўзбек адабиётида толерантлик ғоялари ахлоқ-одоб қоидалари ва этик-эстетик қарашлар таркибида ривожлантирилган. Масалан, Алишер Навоийнинг «Хамса» эпик асарининг барча дostonларида, «Ҳазойин ул-маоний» лирик девонида, шунингдек «Лисон ут-тайр», «Маҳбуб ул-қулуб» каби асарларида меҳр-шавқатли, сабр-қаноатли бўлиш, каттага ҳурмат, кичикка иззат, миллат, элат, ирқлар ўртасидаги дўстона муносабатларни тараннум этиш, барча инсонларни яратган бандалари сифатида эъзозлаш, ўзгаларни камситмаслик, аёлга ҳурмат, камбағалларга мурувватли муносабат, ўзини катта тутмаслик, кибр-ҳаводан қочиш, меҳнат аҳлига эътиборли бўлиш, раиятпарварлик каби ғоялар илгари сурилган. Шунингдек, ҳар бир одам ўз халқига хизмат қилиши, инсонларга ёрдам бериши, жамият учун фойда келтириши, халқ манфаатини ўз манфаатидан юқори қўймоғи лозимлиги уқтирилган.

Наф етурмакка шоир айладинг,

Ўзунгга ул нафни ёр айладинг,

Нафинг агар халққа бешак дурур.

Билки, бу наф ўзингга кўпрак дурур¹.

Алишер Навоий халққа иш билан ҳам, сўз билан ҳам фойда келтириш кераклигини айтади. Халқ манфаатларини қадрлаган инсонгина чин инсон бўла олиши ҳақида гапиради. Халқ манфаатларини қадрлаш эса унга турли моддий ва маънавий қўмак бериш, оддий халқ эҳтиёжларини кўра билиш, халқ эҳтиёжларини қондиришга сайи-

¹ Алишер Навоий. Хамса. - Т.: 1960. – Б. 102.

ҳаракат қилиш асосида амалга оширилади. Авом халқ манфаатини ўйлайдиган, халқнинг бахт-саодати учун курашадиган кишиларни ҳақиқий одам деб билади:

Одамий эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами¹.

Шоир тафаккурида бошқа инсонларга толерант, яъни сабр-бардошли бўлишнинг муҳим кўрсаткичларидан бири бу – муомала маданияти ҳисобланади. Муомала маданияти таркибида эса бақирмасдан, ўзини катта олмасдан сўзлаш, бошқа инсонга сўзлаш имконини бериш, унинг мақсадларини ва аргументларини эшита олиш, ўз ўзига нисбатан анқидий муносабат қабиларни ўз мазмунига қамраб олиб, шоир ҳар бир кишидан ёқимли, назокатли, очик чехрали ва ҳушмуомала бўлишни талаб қилади:

Ҳар кимгаки, даҳр ичида донолик эрур,
Ҳилм ила анга мажлис оролик эрур.²

Навоий ўз ижодида одамлари қарамли, саховатли ва ҳимматли бўлишга ундайди ва ёшларни ҳам шундай фазилатли қилиб тарбиялашга даъват этади. Бу ўринда Алишер Навоий ислом дини ва унинг арконларида илгари сурилган ва кадрланган бағрикенгликнинг бош ғоялардан бири - «Сизлардан ҳеч бирингиз ўз биродарингизни ўзингиздек ардоқлама-гунича мусулмон бўла олмайди» талабларига риоя қилиб яшаш борасида сўзлайди. Навоий эл-юртга, халққа, мухтожларга ёрдам беришни энг юқори қарам ҳисоблайди.

«Қарам, – дейди Навоий, – бир жабрланганнинг қаттиқчилик юқини кўтармоқдир. Қарам – биров машаққатининг оғирлигини кўтармоқ ва у тикан учидан гулдек очилмоқ ва ўша қилган ишни қайтиб тилга келтирмаслик, оғизга олмаслик, ишига миннат қилмаслик ва унинг юзига солмасликдир», – дейди. Демак, Алишер Навоий тафаккурида саховат қилишнинг ва қарам кўрсатишнинг бош талабларидан бири миннатдан қочиш, ўзи берган ёрдамни эсидан чиқариш, миннат орқали бошқа инсонни ўз маънавий қулига айлантирмасликдир.

Алишер Навоий ижодида толерантлик ғоялари ўзининг ранг-баранг маъно қирраларини кўрсатади, моҳиятан сермаъно ва кўпқиррали фалсафий-ахлоқий ва педагогик, яъни тарбия қилинадиган тушунча эканлигини намоён қилади. Шоир толерантликни инсон маънавий-ахлоқий қадриятлари тизимига киритади ҳамда толерантлик табиий равишда ва албатта тарбия қилиниши лозим бўлган ахлоқий нормалардан эканлигини уқтиради. Қарам инсонларга бўлган маънавий ва руҳий ҳамжиҳатлик, маънавий-руҳий кўмакка тайёрлик сифатида талқин қиланади. Алишер Навоий фикрича, инсонларга бўлган толерант муносабатнинг яна бир қирраларидан бири бу - ҳиммат ва эҳсондир. Ҳиммат ва эҳсон қарамни англаш ва унга тайёрликдан ташқари, киши онгида бўлган қарамнинг инсон ахлоқи ва фаолиятида намоён бўлишидир. Яъни агар инсон қарамли бўлса, у ўзгаларга ҳиммат ва эҳсон кўрсата олади. Ҳимматли кишилар халқ орасида обрўга сазовордир. Навоий одамларни инсофга, саховатли ва адолатли бўлишга, бир-бирлари билан аҳил бўлишга, бир-бирларига ёрдам беришга, қарамли бўлишга даъват этар экан, эҳсонли бўлишни алоҳида уқтиради. Улуғ мутафаккир эҳсонни улуғлаб шундай дейди: «Эҳсон деган сифатни абадий саодат бил... Кишилиқ боғининг кўнглига ёқар дарахти эҳсондир. Барча мақбул сифатлар ва маъқул ҳолатлар эҳсонга қарашлидир, бу сифат ва ҳолатларни у ўз ичига олган ҳамда шунинг ўзига воқеда. У барча яхшиликларни ўзида тўплаган ва бари яхшиликлар ҳақиқатан унга тегишлидир»³. Демак, эҳсон кўрсатиш индивидларнинг ўзгаларга қарам кўрсата олишининг фаолият натижасидир.

¹ Ўша китоб. – Б. 104.

² Алишер Навоий. Маҳбул қулуб. 1939. – Б. 43.

³ Ўша асар. 52-бет.

Мутафаккирнинг фикрича, яхшиликни ўзига мақсад қилиб олган одам бахтли бўлади. Шундай қилиб, шоир инсон бағрикенглиги омиллари таркибига бахт тушунчасини киритади. Аммо бахт тушунчаси бевосита бағрикенглик таркибига кирмаслиги, балки билвосита бағрикенглик асосида бахт туйғусини инсон туя олишини, унинг билвосита намоён бўлишини кўрсата олади. Шоир фикрига кўра бахтли одамлар сахий ва ҳимматли бўладилар. «Сахийлик кишилар боғининг ҳосилдор дарахтидир, балки у дарахтнинг ширин мевасидир, одамгарчилик ўлкасининг тўлқинли дарёси, балки у тўлқинли дарёнинг асл гавҳаридир»¹. Навоий сахий бўлишликнинг икки категорияси таърифлайди. Улардан бири – маънавий-руҳий сахийлик, иккинчиси – моддий сахийликдир. Шу нуктаи назардан, шоир маънавий-руҳий сахийликни жамият ҳаёти ва унинг равнақига кўшилган билим, малака ва кўникмалар, янги ғоялар, илғорлик, етакчилик, ўз манфаатлари билан жамият манфаатларини уйғун ушлай олиш кабиларни киритади. Навоий сахийликни намоён қилиш учун халққа, давлатга фақат мол-мулк билан эмас, балки ўзида бўлган куч, билим билан маънавий ёрдам бериш кераклигини айтади. Шоир сахийлик ҳимматли бўлиш билан боғлиқлигини уқтириб: «Сахийлик одамнинг баданидир, ҳиммат унинг жони: ҳимматлилардан дунёга юз минг кушойиш бўлар, ҳимматсиз киши эр сонидан эмас, жонсиз баданни киши тирик демас»². Демак, шоир фикрига кўра, агар инсон ҳиммат кўрсата олмаса, демак уни тирик инсон дейиш мумкин эмас. Инсон бошқаларнинг дардини кўра билсагина, бошқаларнинг дардига даво бўла билсагина, бундай инсонни маънавий очик, маънавий тирик инсон дейиш мумкин. Навоий маънавий-ахлоқий тафаккури таркибида бағрикенглик ҳоялари халқпарварлик, халқ эҳтиёжлари уйғоқлик, халқ манфаати учун сайи-ҳаракат қилиш билан узвий боғланиб кетади. Шу боис, шоир ўз умри давомида қаерда бўлса халқпарварликни кўрсатиш йўлидан борди. Шоир ҳар доим, ва ҳар ерда халқпарварлик сиёсатини амалга оширишга уринди: шаҳарларни обод қилдирди, ариқлар қаздирди, шифохоналар, кутубхоналар қурдирди. У Ихлосия, Низомия, Хусравия каби мадрасалар, Халосия, Шифоия, Фаноия каби хонақоҳлар, ўнлаб масжидлар, 52 работ, 20 ҳовуз, 16 кўприк ва 9 ҳаммом қурдирган.

Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг «Тазкират уш-шуаро» асарида Алишер Навоий бошчилигида Хуросоннинг машҳур булоқларидан - Тус вилоятининг юқори қисмида бўлган Чашмаи гил суви 80 км ариқ қаздириб, муқаддас Машҳад шаҳрига олиб келингани сабабли халқнинг сувсизлик азобидан халос бўлгани ҳақида ёзган. Хондамирнинг ёзишича, шоирнинг сайи-ҳаракати билан 90-йилларнинг охирида зилзила бўлиб, буткул вайрон бўлган Ҳиротдаги Жомеъ масжиди қайта тикланган, 1500 йил 16 мартда барча ишлар тугаган, Амир Алишер элни тўплаб, ош берган ва иморатни битиришда иштирок етган, 100 га яқин устага инъомлар улашган.

Алишер Навоийнинг «Хамса»си XV асрдаги аҳолининг, хусусан ўзбек халқининг маънавий тараққиётининг кўзгуси бўлиб, унда ўша давр ижтимоий турмуши, халқ ҳаёти, урф-одатлари, дин-диёнат, ахлоқ-одоб ҳақидаги қарашлар ўз аксини топган. Бўлажак шоирнинг севиб ўқиган шоирлари Низомий Ганжавий ва Ҳусрав Деҳлавий эди:

Кичик эрконимдин бўлиб қошима,

Улуғ муддао солдингиз бошима,

- деб ёзади шоир ўзининг «Хамса» сида. Алишер Навоий қадриятлари тизимида «улуғ муддао»лардан бири бу – халқдараро ҳамжиҳатлик, тинчлик ва тотувликдир. «Хамса»нинг биринчи мақолати иймон ҳақида, иккинчи мақолати ислом ҳақида, бешинчи мақолати - хайру эҳсон (карам) ҳақидадир. Мазкур бобда шоир «Хотами Тойи» ҳикоятини келтиради. Хотамтойлик эр кишининг сифати эканлиги баён қилинади:

Ёяр анга супрак, ул оч эмас.

¹ Ўша асар. 54-бет.

² Ўша асар. 57-бет.

Берур анга тўнки, ялонғоч эмас

«Хамса»даги олтинчи мақолат - адаблилик (одоб ва камтарлик) ҳақида, еттинчи мақолат - қаноат ҳақида бўлиб, унда «Қаноат қилувчи жувонмард билан тамагир» ҳикояси бор. 10 - мақолат ростгўйлик ва тўғрилиқ ҳақидадир, унда «Шер билан Дуррож» масали келтирилган бўлиб, ёлғончилик иллати қораланган. Унда Навоий шундай дейди:

Сўзда, Навоий, не десанг, чин дегил,

Рост наво нағмага таҳсин дегил.

«Хамса»даги ўн учинчи мақолат булутдек фойда келтирувчи одамлар ҳақида бўлиб, мазкур мақолатда ҳам бағрикенгликка оид фикрлар тараннум этилган.

Алишер Навоийнинг икки ишқий достонида инсонлар ўртасидаги муносабатлар имлат ва элат танламаслиги баён қилади. Ишқий хиссиётларнинг муҳимлиги қайд этилади. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»ида инсон руҳияти тасвирига алоҳида эътибор берилган. Асар воқеаси ҳайбатли тун тасвири билан бошланади. Унда икки ёшнинг дардга тўла ишқ-муҳаббати ҳақида сўз боради. Улар баҳор фаслида севишиб қоладилар ва табиат сўлғин тус олган куз фаслида ҳалок бўладилар. Инсоннинг хис-туйғуларига эътиборли бўлиш, инсон муҳаббатини қадрлаш ғоялари бағрикенглик таркибида тараннум этилади. Шоирнинг 1484 йилда ёзилган «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам бағрикенглик ғояларига ўзига хос ва бетакрор тарзда намоён бўлади. Асар тарихий воқелик асосида талқин қилинган. 590 йилда тахтга чиқиб, 628 йилда ўлдирилган Эрон шоҳи Хусрав Парвезнинг гўзал Ширинга бўлган муҳаббати кўпгина тарихий асарларда қайд этилган. Тарихчи Табарий (923 йилда вафот этган) уни «Хусравнинг энг севиқли хотини бўлган» деб хабар беради. Баълабий (996 йили вафот этган) фикрича, ундан гўзал аёл бўлмаган. Бу гўзал малика ҳақида ривоят ва афсоналар тўқилган. Ҳатто, араб сайёҳи Ёқут (1179-1229) Ширин муҳаббати ҳақида Бисутун тоғида Доро ёздирган ёзувларни ўз кўзи билан кўрганини маълум қилади. У ҳақда биринчи бўлиб ёзма адабиётда Фирдавсий дoston ёзиб, «Шоҳнома»сига киритган. Низомий эса уни ишқий-саргузашт дoston ҳолига келтирди.

Асардаги толерантлик ғоялари икки турли миллат эгалари ўртасидаги муҳаббат хис-туйлари сифатида тараннум этилади. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги воқеалар Чин ва Арманистонда кечади. Фарҳодни шоир пок инсон сифатида таърифлайди:

Демонким. кўнгли пок-у, ҳам кўзи пок.

Тили пок-у, сўзи пок-у, ўзи пок.

Навоий Фарҳод ва Ширин образлари орқали халқлар дўстлиги ғоясини ҳам илгари сурган. Бу дostonда вафодорлик ва садоқат каби инсоний фазилатлар улуғланган. Навоий бу дostonни иккинчи ном билан «Меҳнатнома» деб атаган. Фарҳод образи орқали меҳнатсеварлик, яъни халқ манфаати учун ўзини аямаслик ғояси илгари сурилади. Демак, Фарҳод образида бағрикенгликнинг уч муҳим қирраси, бир томондан инсон хис-туйғулари орқали миллат ва халқлар ўртасидаги тенгликни ифода этиш, иккинчидан, халқлар ўртасидаги дўстликни қуйлаш, учинчи томондан, халқ манфаати учун ўзини қурбон қилиш ва меҳнат қилиш ғоялари фиодаланган. Алишер Навоийнинг олимлик мартабасини улуғлаш руҳидаги

Бировким, қилса олимларга таъзим,

Қилур гўёки пайғамбарга таъзим –

мисралари ҳам «Фарҳод ва Ширин» асаридан олинган.

«Сабъаи Сайёр» асаридаги етти иқлим учун етти қаср қурдирилиши, етти иқлим шоҳлари биттадан ўз қизларини бериши, етти иқлим гўзаллари таснифида ҳам бағрикенглик ғояларини кўриш мумкин. Яъни, Алишер Навоий ўз миллий қобигига ўралиб қолган инсон сифатида эмас, балки кенг дунё доирасида фикр қиладиган инсон сифатида намоён бўлади. Навоий тафаккурида етти иқлим бирлиги дунё бирлигини акс эттиради.

«Садди Искандарий» асасрида «одил шоҳ» ғояси тараннум этилади. Муаллиф Искандарнинг инсонпарварлигига диққатни кўпроқ қаратади. Асарда Абусаид Мирзонинг ўз кўшинига яхши қарамаганлиги учун урушда мағлуб бўлиб асир тушгани воқеалари келтирилган.

Шундай қилиб, ўзбек классик адабиётида толерантлик ғоялари ўзининг жуда кенг ва ранг-баранг маъноларини ифода қилади ва тараннум қилиниб, бугунги кунда ҳам кенг аҳолининг, жумладан ёшларнинг маънавий-ахлоқий фазилятларини тарбия қилинишида ҳам хизмат қилиб келмоқда.

NAVOIY FALSAFASIDAGI ONTOLOGIYAGA OID ISTILOHLAR IZOHI

Norov Toji,

falsafa doktori (PhD), Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti; O'zbekiston.

Shu kunlarda yurtimizda va butun dunyoda ylug' mutafakkir Alisher Navoiy tavallunbilani nishonlash bilan bog'liq shukuhli muhit hukm surmoqda. Yaqinda e'lon qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida» Qarori [O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. 19-10-2020] ana shunday mas'uliyali va ulug'vor vazifani amalga oshirishda, muhim dastulamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Alisher Navoiy faqatgina badiiy san'at darg'asi bulibgina qolmay, uning merosi teran falsafiy g'oyalarning badiiy-majoziy talqinidir. Lekin, uning falsafiy merosi falsafa ixtisosligi bo'yicha tadqiqotlar doirasidan chetda qolib kelmoqda.

Hozirgi falsafaga oid darslik, o'quv qo'llanma, lug'atlar va boshqa o'quv, ilmiy manbaalarda asosan, qadimgi Yunoniston, G'arbiy Yevropa falsafiy maktablarida shakllangan ilmiy falsafiy terminlar, tushunchalar, qonuniyat va kategoriyalar qo'llanib kelinmoqda. Bu istisnosiz, o'zbek tilidagi ilmiy adabiyotlarga ham taalluqli. Xususan, borliq so'zi va u bilan bog'liq tushuncha, tamoyil, istilohlar (terminlar), qonuniyat, kategoriyalar – ontologiya va uning qonuniyatlari tarzida ifodalanib kelinmoqda. Masalan: umuman, falsafaning o'zi, panteizm, substantsiya, materiya, logika, atom, materializm, idealizm, liberal, dialektika kabi terminlar.

Navoiy asarlarida ham shunday falsafiy istilohlar, tushunchalar, ularni mazmunini anglatuvchi shunday so'zlar ishlatilganki, ular, umuman falsafaga oid, aynan ontologiyaning ya'ni borliq falsafasini hali o'zbek tilidagi falsafaga oid manba'larda keng istifoda etilmagan so'zlardir. To'g'ri, Navoiy asarlaridagi so'zlar va istilohlar etimologik jihatdan asli arabiy, forsiy, mo'g'ulcha, qadimgi o'zbek (turkiy) tilidagi, qadimgi Hind va aynan hozirgi Yevropa umuman G'arb falsafasining tamal toshi hisoblangan Yunon falsafasiga oid so'z va istilohlar bo'lib, bu hol Navoiyning o'z davrigacha bo'lgan falsafiy ta'limotlardan chuqur bahramand bo'lganligini anglatadi. Navoiy asarlarining tili juda murakkab bo'lib, u turli tillar qorishmasidan iboratligi, ayniqsa Uning davrida iste'fodada bo'lgan so'zlar va istilohlar hozir kundalik iste'molda bo'lmaganligi, ularni hozir tushunish, tub mohiyatiga yetish bilan bog'liq qiyinchiliklar tug'diradi. Lekin, tilshunoslar ta'biri bilan aytganda biz bu so'zlar, atamalar, iboralarni «eskirgan so'zlar» qatoriga qo'shib qo'ysak, haqiqiy ma'naviy va xususan falsafiy merosimizdan o'zimiz va keyingi avlodlarni bebahra qolishiga sababchi bo'lamiz. Afsuski, oldingi e'tiborsizlik tufayli, hozir ham ularning asosiy qismi asosiy mazmunidan bebahramiz.

Albatta, tushunib bo'lmaydi deb tashlab qo'yilaversa, keyingi bosqichda umuman tushunolmaydigan bo'lib qolishimiz aniq. Chunki Navoiy va uning davri merosini asl manba'lardan o'qib tushunadiganlar oramizda tobora kamayib borayotganligi tashvishli hol. Biz ushbu maqolada ayrim ayrim shunday istilohlar tahlil qilishga harakat qilamiz. Misollar:

Bidoyat [ANATIL, 1 jild.1983:288] - ya'ni ibtido, boshlanish xususan, olamni ibtidosi masalasi; Navoiyda ibtido, xususan olamni yaralishi ibtidosi garchi ko'p o'rinlarda ibtido tarzida istifoda etilsada, biroq uning ontologik – ya'ni olamni yaralishi ibtidosi masalasi «bidoyat» tarzida ifodalangan.

«Saddi Iskandariy»da:

Birov hamdidadir bidoyat anga,

Ki yo'q ibtidou nihoyat anga [Navoiy, 1993:14].

Ya'ni, Allohni hamdidaga bag'ishlangan bu baytda, olamning ibtidosi va nihoyasi Uning irodasiga bog'liq, deyilyapti.

«Hayratul-abrorda»:

Ne bo'lib avvalda bidoyat sanga,

Ne kelib oxirda nihoyat sanga [Navoiy, 1991:24].

Ya'ni, olamni ibtidosi va nihoyasi, oxiri, tugashi, intihosi Sensan va butun borliq va vaqt Senga tegishli, ularning taqdiri Seni irodanga bog'liq.

Bu ikki joyda ham Navoiy olamni ibtidosini Allohga ishorat tarzida ilohiy talqinida ifoda etib, bu sir-sinoat uchun faqat Yaratganga hamd aytish lozim, chunki, olamni ibtidosi va intihosini faqat Ugina biladi, umuman borlik va yo'qlikning hukmi Uning irodasiga bog'liqligi e'tirof etilgan.

Bu yerda Allohning bidoyatini, borliqning bidoyati, Allohning azaliyligi va abadiyligini hech kim aytib bera olmasligi uqtirilmoqda. Bidoyat ham ibtido, olamni ibtidosi asli Alloh ekanligiga ishora. Shundan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, ayrim kunlik istefoda etadigan so'zlarimizning tub mohiyatini unchalik ham tushunib yetmasligimiz ko'rinish qoladi. Xususan, «mohiyat» so'zi, asl kelib chiqish ma'nosini berib, alohida bir voqe'lik emas, aslida borliqni ilk yaralishi bilan bog'liq teran ma'noni berar ekan. Biz bu so'zni «mazmun-mohiyat» tarzida aytamiz. Agar mantiqan qargalganda mohiyat-mazmun deyish to'g'rirog'dir. Zero narsalar avval yaraladi keyin uning mazmuni bayon qilinadi. Navoiy asarlari, umuman mumtoz Sharq falsafasida mohiyat, javhar istilohsi – G'arb falsafasidagi substantsiyani anglatadi.

Adam – yo'qlik; hali olam va olamdagi hech narsa yo'q bo'lgan vaqt.

Olam yaralishidan oldingi, Alloh olamni yaratmasidan ilgarigi davr va holatni anglatadi [ANATIL, 1 jild.1983:36-37]. Ya'ni adam – yo'qlik, hali Allohdan boshqa hech narsa bo'lmagan vaqt. Navoiy falsafiy qarashlarida ham ungacha bo'lgan ayrim falsafiy ta'limotlarning olamni yaralishi, ibtidosiga shu tarzda javob izlangan va javob, Qur'oni Karim oyatlari asosida olamni Alloh yaratgan, undan ilgari ya'ni azalda, adam – yo'qlik bo'lgan, Alloh yaral dedi, olam yaraldi, degan panteistik, ontologik falsafiy yondoshuv bor. Bu hol aslida Qur'oni Karimning birinchi surasi «Fotih» surasida «Olamni yaratgan rahmli va mehribon Rabbiyga hamdlar bo'lsin» deb boshlangan oyati kalima va boshqa bir nechta oyatlar misolida tahlil qilingan.

«Xazoyinul-maoniyy»da:

Ishq ila topdim adam sahrasidin mulki vujud,

Oshiq o'ldum, dard qilg'uncha vujudimni adam [Navoiy, 4 t.1989:402].

Deyilgan bayt bor. Biz bu yerda, adamni ham azalda yo'qlik mazmuni bilan birga, uning keyin yo'qlikka mahkum bo'lish, ya'ni bordan yo'qqa aylanish ma'nosida ham qo'llanganini ko'ramiz.

Katmi adamdin neki mavjud o'lub,

Sojida o'lub, sen anga masjud o'lub [Navoiy, 1989:402],

Katmi adam iborasi, yo'qlik siri, azal yoki adam maxfiyligi tarzida tushuniladi. Ya'ni ma'nosi, olanmi yaralishi aqldan tashqari, aql bilan anglab bo'lmaydigan bir maxfiylik, sir, uni faqat bandalar sajdagohi bo'lgan zotga, Ollohga ayon degan fikr chiqadi.

Yana «Mahbub ul-qulub»da «Har kim adam nihonxonasidin vujud anjumanig'a qadam urubtur va bu baqosiz oromgohda bir nafas o'lturubdir» [Navoiy, 1998:150]

Abad – cheksizlik, davomiylik, nihoyasizlik, so'ngi yo'q zamon(azalning ziddi). Navoiyda bu vaqt kategoriyasiga daxldor istiloh bo'lib, uning bayonida olamdagi vaqt ana shu adam, azal va abad orasidagi umumiy vaqt bo'lib, u inson irodasidan tashqarida, uning egasi ham Alloh deb qaraladi. Misol uchun «Xazoyinu maoniyda»da

Zihi inoyatin oxir kelib abad avval,

Vale xabar bera olmay bidoyatinga azal [Navoiy, 1989:326].

Navoiyda adam, adamda, adam chohi - yo'qlik jari, g'ori tarzida qo'llanilgan. Bu yunon falsafasidagi makonga daxldor - utopiyadan farq qiladi.Unga yaqinroq lomakon istilohsi qo'llaniladi, lekin, u ham utopiya bilan aynan ma'nodosh emas.

Azal – eng avval boshlanish, ibtidosiz, qadim ma'nosini anglatadi.

«Hayratul abror»da:

Ey sanga mabdoda abaddek azal,

Zoti qadiming abadiy lam yazal [Navoiy, 1991:21]deydi, Navoiy.

Mabdo yoki mabda' ham boshlanish, asl asos, asl mohiyat ma'nolarida qo'llaniladi [ANATIL, 1 jild.1983:212].

Lam yazal ham doimiy abadiy ma'nosini beradi [1:165-166].

Araz – biror narsaning asli bo'lmay, keyin paydo bo'lgan vaqtli sifati [1:212].

«Saddi Iskandariy»da:

Qolmayin to'rt javhar, olti araz

Oltiyu to'rtin bir anga g'araz [Navoiy, 1993:343]

Qayyum – doimiy, abadiy borliq[ANATIL, 4 jild.1983:23]

«Hayrat ul-abror»da:

Har neki qoyim, o'zi qayyum o'lub,

Bo'lg'usi ul, borchasi ma'dum o'lib [Navoiy, 1991:75]

«Farhod va Shirin»da esa: qayyum mutlaq, - Xudoning sifati; barqaror turuvchi; qayyum mutlaq sifatida mu'arro deb ta'riflangan[6:78].

Olamni yaralishi ya'ni ibtidosi falsafa uning negizida paydo bo'lib alohida, mustaqil fanlar: fizika, kimyo, biologiya, astronomiya, matematik kabi aniq fanlarni asosiy va muhim muammosi bo'lgan, bo'lib turipti va bo'lib qoladi ham. Bu maslada ham ilmiy bilimlarga asoslangan moddiylik (materialistik) va ilohiy (teologik, panteistik) asosga qo'yilgan diniy talqin va tajriba takrorlanish qonuniyatlari va ilmiy yondoshuvga tayanuvchi dunyoviy yondoshuvlar namoyondalari o'z nuqtai nazarlarini ilgari surib kelishadi. Aslida falsafaning oldidagi dunyodagi, ya'ni Yerdagi yechimsiz savollar, olamni yaralishi ibtidosi bilan bog'liq global va muammo oldida hech qanday aktualikka ega emasdek tuyuladi. Shu sababdan, islom falsafasi, mumtoz falsafada bu dunyo bir chaqaga arzimaydi degan teran qarash bor. Lekin, ularni darajasi va o'rni bor.

Musulmon sharqi, musulmon odobiga ko'ra, biror masalani tub mohiyati, yoki biror savolni yechimida aniq isbotlovchi dalil, hujjat, shuningdek biror voqe'likni ko'rmasdan turib guvohlik berish hollari to'g'ri kelsa, Vallohu a'lam ya'ni, Alloh bilguchiroqdir, deyish savobli, to'g'ri yo'l ekanligi uqtirilgan. Xalqimiz tilida «Xudo biladi» iborasi.

«Farhod va Shirinda»:

Ikkisi balki ayni ishq, fafham!

Tugondi borchasoz, vallohu a'lam! [Navoiy, 8 t. 1991:10]

Bu yerda birinchi satrdagi jumlaning ma'nosi, - bu yerda gap ikki olam siri haqida borib, odam Olohni qancha oshiqlik (ishqi ilohiy, siddiqlik) kuyiga berilib anglashga harakat qilmasin, odam, o'qib o'rganib, tafakkur bilan tushunib, anglab ham ko'p narsani biladi. Lekin, olamda,

dunyoda shunday masalalar borki, ularga inson tafakkuri yetmaydi. Ikkinchi satrda, aql yetmagan masalalarda, hujjat, dalil bo'lmasa, bunday holda gapni qisqa qilib, Vallohu a'lam degan yaxshiroq, to'g'riroq, deyilgan.

Bu masalada agar, alohida olingan insonning yaralish ibtidosi, ona embrionidagi urug'lanishidan boshlanishi deb qarajak, vaholanki, uning ota onasining ibtidosi ham insonni aqli yetishi mumkin bo'lmagan ibtidolar va jarayonlar tarixidir. Yoki biror daraxtni paydo bo'lishida ibtido danak yoki urug'ni nam tuproqqa tushishi va uni unib chiqishi uchun zarur tabiiy sharoit va boshqa holatlar tarzida qaralsa, danakni o'zini paydo bo'lishi ibtidosi ham aql yetishi qiyin masala. Bunday murakkab masalalarga hozircha zamonaviy fan ham ojiz. Vaholanki olamni va odamzodni ibtidosi haqida gap borar ekan bu juda mas'uliyatli masala ekanligi namoyon bo'ladi. Zero falsafadagi «porodoks» ya'ni yechimsiz muammolar tushunchasi ham shunda.

Navoiy «Xazoyinul maoniy»da

Bahona ummahot o'ldiyu obo yo'qsa sun'ingdin,

Ato birla anog'a ne atovu ne ano paydo [Navoiy, 1989:10], deydi.

Ya'ni agar Sen mo'jizali qalaming bilan, bobo – momolarni olamga keltirmaganingda edi, keyingi tug'ilajak bolalarni ota onasi qanday paydo bo'lar edi degan ma'no chiqadi.

Shu sababdan ham musulmon falsafasida odat darajasiga ko'tarilgan «Vallohu a'lam» iborasi iqrorlik belgisidir.

Lo-u naam birla xato yo savob,

Yozib anga vallohu a'lam bissavob [ANATIL, 1 jild.1983:356].

Chun Navoiydin uzulding yor savol o'lmoq anga,

Jonidin mahjur o'lar vallohu a'lam bissavob [ANATIL, 1 jild.1983:356].

Kabi istilohlar uchraydi va ular chuqur tadqiqotlar talab qiladi. Bularni tadqiq qilib, xulosalarini xalqimizga, yosh avlodga taqdim qilish biz ziyolilarning vazifamizdir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida» qarori.

<http://uza.uz/oz/documents/buyuk-shoir-va-mutafakkir-alisher-navoiy-tavalludining-580-y-19-10-2020>

2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 jildlik. 1 jild. – T.: «Fan» 1983. 21 b.
3. Navoiy Alisher. Saddi Iskandariy. 20 jildlik MAT. 11 jild. – T.: «Fan» 1993. 521 bet.
4. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 7 t. Xamsa: Hayrat ul-abror. - T.: «Fan», 1991. 392 b.
5. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 2 t. Navodir un-nihoya. – T.: «Fan», 1987. 326 b.
6. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 10 t. Xamsa: Sab' ai sayyor. - T.: «Fan», 1992. 21; b.
7. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 8 t. Xamsa: Farhod va Shirin. - T.: «Fan», 1991. 544 b.
8. Navoiy Alisher. Xazoyin ul-maoniy. 20 jildlik MAT. – T.: «Fan» 1991. 8 bet.
9. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 14 t. Mahbub ul-qulub. - T.: «Fan», 1998. 302 b.
10. Navoiy. A. MAT: 20 tomlik. 4 t. Xazoyin ul-maoniy: Navodir ush-shabob. - T.: «Fan», 1989. 402 b.

**ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ: ФАҚАТ МАСЛАКИЙ ДЎСТЛИКМИ
ЁКИ МИЛЛИЙ ТАДРИЖИЙ ЎЗВИЙЛИКМИ?!
(«ҲИМОЯТ» ТИЗИМИ ВА «ЧИҒАТОЙ УЛУСИ ХАЛҚИ» МУАММОСИ)**

Зоҳидий А.,

*фалсафа фанлари номзоди, Ўзбекистон Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги
давлат музейи илмий маслаҳатчиси; Ўзбекистон.*

Захидова С.А.,

*доцент, тарих фанлари номзоди, Ўзбекистон Миллий Университети Тарих
факультети Манбашунослик ва архившунослик кафедраси; Ўзбекистон.*

Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ўртасидаги юксак олийжаноб, буюк инсоний дўстликни ҳозирги ўзбек ва тожик адабиётшунос, маърифат тарғиботчилари мана салкам 70-80 йиллардирки, «ибратли дўстлик» намунаси, саҳифалари деб, жуда жўн, одми таърифлаб келадилар ва гўёки бунини, уларнинг ўзаро шахсий дўстлик муносабатларидек таъриф-тавсифлашни хуш кўрадилар. Ҳолбуки, XX аср 2-чораги фожеалари, Туркистоннинг парчаланиши, асрлардан бери бирлашиб келаётган халқимизни, олчқлик ва мислсиз ёвузлик билан, ўзаро ажратиб, бўлиб ташлашга қаратилган мудҳиш «социалистик жиноятлар»нинг аччиқ, аянчли тажрибаси, XX аср охириги ўн йиллигида Тожикистонда фуқаролар урушини келтириб чиқаришга уринишлар шуни яққол исботламоқдаки, маънавий оталаримиз – Жомий ва Навоий (ва бошқа буюқларимиз) фақат яқин, маслакий дўстликни бизларга ибрат ўрнида, мерос қилиб қолдирмаган эканлар. Балки, ҳудди бугунги кунимиз фожеаларимизни ўз кўзлари билан кўриб тургандек, абадиятгача йитмайдиган, ариб битмайдиган миллий-диний, руҳиятий ва маънавий бирлигимиз, бир-бутунлигимизни кўз қорачиғимиздек асраб-авайлаб сақлаш, ворисий ва зотий ривожлантиришимизни ҳам ўзига ҳос васият қилиб қолдирган эканларки, бу халқимиз учун энди ҳаёт-мамонт масаласи эканлиги аён бўлиб бормоқда.

Бунинг устига, ҳар икки маънавий оталаримиз, бизни миллий маҳдудлик, ашаддий миллатчилик, қирпичқликка эмас, балки азалий ва абадий асл ўзлигимизни юксак даражада, ворисий сақлаб қолганимиз ҳолда, соғлом умуминсонийлик, энг яхши, эзгу ғоялар, қадриятлар йўлидан боришимиз зарурлигини ҳам жуда аниқ кўрсатиб кетган эканлар. Мана бу ҳақда, ҳар икки маънавий оталаримизнинг пири муршидлари Хожа Аҳрори Валийнинг ўлмас шаҳодатлар ва фундаментал хулосалари: «Мана шундай қисқа вақт ичида (Дарҳақиқат, ҳар қандай инсон ҳаёти нақадар қисқа!) маънавий ва суварий саодатга, ҳамда ухровий ва дунёвий фазилатларга мушарраф бўлишга, уларни ҳосил қилишга ҳаракат қилмоқ керак. Уларни кечиктириш, уларга беписандлик билан қараш ҳиммат арбоблари наздида жоиз эмас. Ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.)нинг шариатини муаззам бўлмоқлигини хоҳлаш даркор. Дину миллатни шундоғ тасарруф қилмоқ керак. Мусулмонларни тарбият қилиш, атрофдаги барча халқдан золимлар шаррини дафъ этиш бандалик мақомига лойиқдир. Токи Ҳақ субҳонаҳунинг бандалари тамоман фароғат била бандалик вазифаларини барпо қилишга қодир бўлсинлар. Вассалом!» [2].

Хожа Аҳрор шахсияти, фаолияти, ғоя, меросининг объектив тарихий ижобий ўрни, аҳамияти масаласи илк бора Е.Э.Бертельс томонидан ўртага қўйилган бўлса-да, том маънода А.Н.Болдыревнинг «Еще раз к вопросу о Ходже Ахраре» мақоласида [3] тўпламида янги талқин, баҳо ва таъриф кўринишида илгари сурилган эди.

Е.Э. Бертельс ўз пайтида Навоий ва Жомий тимсолларида Марказий Осиё, Туркистон, Афғонистон, Хуросон халқлари умумий маданияти, илм-фани, маънавиятининг 2 буюқ сиймоларини кўрган эди - деб ёзган эди Э.Рустамов устодига эргашиб [4].

Ҳолбуки, бу келтирилган, қайчиланган, нисбий таъриф, бугунги кун тасаввуфшунослиги, фалсафа, этнологиянинг сўнгги ютуқларига кўра, моҳиятан ўзаро зид, нотўғри эканлиги аниқ кўриниб турган XX аср 60-йилларидаги сохта «миллат, халқ яшаш» сиёсатининг, бу даврда энг авж буржга кўтарилиб макталган рудиментлари – «ўзбек» ва «тожик» атамаларига таяниб, улар шундай ёзишлари керак эди.

Аслида эса, Навоий, ўз устози Жомий билан Чиғатой, темурийлар салтанати гуллаб-яшнаган, барқ урган давлатнинг буюк давлат ва маънавият арбоблари, расмий сиёсат, дин, тасаввуф ва маънавият таянчлари бўлибгина қолмай, **биринчидан** икки халқ - ўзбек ва тожиклар (яъни Шўро рудимент атамалари)нинг эмас, балки ягона, бир-бутун Чиғатой жамияти, халқининг икки буюк вакиллари – устод ва шогирдлар эдилар; **иккинчидан** эса, улар ҳар иккиси ўша Чиғатой улуси, темурийлар салтанати – Чиғатой жамияти, халқи кўламида, тасаввуф тариқатлари, хусусан, нақшбандийлик тариқати пири-муршидлари асрлар давомида шакллантирган, ташкил этган ва амалиётда, яъни жамият ижтимоий-сиёсий таркибида самарали амал қилиб келган муҳташам «Ҳимоят тизими»нинг фидоийлари, фаол сиймолари эдилар (А.Болдырев, П.Юрген, Де Уин Де Уис, Б.Бобожонов).

Навоий ва Жомий халқимизнинг реал ҳимоячилари, ҳаётлари кафилларига айланиб кетган муқаддас зотлар эдилар. **Учинчидан**, яъни Султон Бобуршоҳ «Вақоеъ»сида яққол, ҳайратомуз даражада чин мўъмин аминлиги билан таърифлаган, тавсифлаб берган, истаган лаҳзада юзага келиши мумкин бўлган зулм, бедодлик, ҳақсизлик шароитларида халқимиз ҳақ-ҳуқуқлари, шаъни, ор-номуси ҳимоячилари, ҳаётлари, номусларининг фаол кафолатлари эдилар, мазкур муҳташам адолат, қонунчилик, инсонпарварлик кафолати бўлган «Ҳимоят тизими» (П.Юрген) вакиллари бўлган буюк зотлар эдилар.

Бу ҳақда Султон Бобуршоҳ қуйидагиларни ёзиб қолдирган эди: «Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад Мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа (Аҳрор) жиҳатидин адл ва шаър (адолат ва қонунийлик) тариқи била эди» [5].

Айни пайтда, ўша давр жамияти, давлатида қонунчилик ва ҳуқуқ- тартиботнинг барқарорлиги, мустаҳкамлиги, нафақат подшоҳ, қозилар ва қозилик маҳкамалари фаолиятига, балки йирик маънавий пири муршидларнинг раиятни ҳимоя қилиш, зулм, бедодлик ва қонунсизлик йўлини тўсишига ҳам боғлиқ бўлган. Юқорида келтирилган матн охирида Хожа Аҳрор тузган ва ўша давр жамиятида қонунчилик, ижтимоий адолатни қарор топтириш, халқнинг турли табақа, тоифаларини ҳақсизлик, қонунбузарлик, зулм ва бедодликдан ҳимоя қилишда фавқулодда ҳал қилувчи ва самарали таъсир кучига эга бўлган «Ҳимоят тизими» [6]га ишора қилинган.

Хожа Аҳрорга вақф қилинган ер-сув, мол-мулк соҳиби бўлган бой, ўрта ҳол ёки камбағал «мутааллиқлар» «... бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва тааддидин халос бўлурлар эди...» [7].

Султон Аҳмад Мирзо (ваф. 1494) ва Хожа Аҳрор (ваф. 1490) дан сўнг тахтга келган султонлар даврида уларнинг қонунни, ҳуқуқ-тартиботни бузишлари, бедодликлари туфайли нафақат оддий фуқаролар, халқ «бу навъ зулм ва фисқдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазеъ ва шариф, фақр ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб, қўл кўтардилар», балки ҳатто Хожа Аҳрорга, «мутааллиқларига» ҳам турли зулм, тажовуз, «таадди ва ташаддуд қила бошлади. Балки бу таадди ва ташаддуд Хожа авлодиға дағи сироят қилди» [8]. Навоий Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърини хатида бу фикрни, қуйидагича чуқур, тугал ва адекват ифодалаган эди:

«Ки, чиқмиш Хуросон элидин ғайро...»,

«Сипоҳону Рай мулкидин ёд этиб...»

«Ҳирот аҳлин элтиб ҳаводис ели,

Эсиб Дай (Мох) елидек Самарқанд эли...»
«Бу мулк аҳли (Ҳирот халқи) ул элга (Самарқанд халқига зори асир)
Бўлуб наҳбу-яғмо, қалилу касир...»
«Биравники юз қўйса мунга бало...»
На бўлғай анинг чораси жуз жало...»
«Заруратки, ясаб сафар бар(ги)ни,
Тушуб йўлга, қилғай Ватан таркини» [9].

Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга – севимли дўсти, мураббийси ва маънавий отасига ёзган шеърий мактубининг катта ижтимоий-сиёсий маъно-аҳамияти акад. В.Й.Зоҳидовнинг юқоридаги докторлик диссертацияси, нашрида биринчи бор тўла, адекват очиб берилган, тадқиқ этилган, асл маъносининг таърифи, хулосалари шарҳлаб берилиши туфайлигина оммага тушунарли тарзда етказилган эди [10].

Ана шундай оғир, аянчли ижтимоий-сиёсий аҳвол оқибатида, шусиз ҳам иқтидори кетган темурийзода ҳукмдорлар беш-олти ойдан ортиқ ҳукм сура олмадилар, давлатлари барбод бўлиб, йўқликка юз тутдилар деб кўрсатиб ўтган эди Бобур.

Султон Аҳмад Мирзо ўрнига ўтирган Султон Али Мирзо ва бошқалар ана шу қонунбузарлик, бедодлик зулм ва фисқни авж олдирган эдилар. «Яна бири буким, ўзиким нечун золим ва фосиқ эди, Бек ва бекча, навкар ва сардори тамом золим ва фосиқ эдиларким, Ҳисор эли, алалхусус, Ҳусравшоҳга тааллуқ эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадиким, Ҳисравшоҳнинг навкарларидин биров хотуннинг эри Ҳисравшоҳга келиб даргоҳлик (талаб) қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлсун» [11].

Демак, энг олий даражадаги маъмур, яъни Ҳисор вилояти ҳокими – Бек Ҳисравшоҳнинг ўзи золим ва фосиқ бўлгани етмаганидек, унинг қўли остидаги ўрта ва қуйи поғона беклар фисқ-фужур, бедодлик ва зулмни баттар орттирар, борди-ю биров, юрак ютиб, арз қилиб келса, додига етиш ўрнига, шундай бетутурук, бетайин ва фосиқ ҳукм чиқарар эди. Натижада давлат ҳам, қонун ҳам, ижтимоий адолат ҳам поймол бўлиб, адолатсизлик, бедодлик ва зулм «тантана қилар эди». Бу биргина йирик вилоят бекининг қилган бедодлиги, қонун ва ҳуқуқ-тартиботини оёқ-ости қилиши эди. Ҳолбуки бутун темурий ҳукмдорлар ҳудудларидаги барча бек, амирлар, маъмурлар ва бошқа идора, бошқарув мутасаддилари ҳам шундай «идора ва бошқарув билан машғул эдилар». Шунинг учун ҳам Бобур хулосасига кўра «Лоҷарам зулм ва фисқнинг шоматидин ...» [12] мазкур темурийзодалар ҳукмдорлиги йўқликка юз тутган эди.

Дарҳақиқат, Самарқанд султони Аҳмад Мирзо даври охирларигача бу темурийлар давлатида кучайиб кетган жамият ҳаётидаги бедодлик, ҳақ- ҳуқуқларни поймол қилиш, зулм ва зўравонликлардан, давлат, шариат кафолатлаб қўйган ҳимоят тизими иш бермай қола бошлаган оғир шарт-шароитларда, халқ, раъийатнинг охирги умиди, нажот, паноҳ вазифасини бажараётган маснад азиз-авлиё сиймоларимиз шахсиятлари эдилар. Бобур сўзлари, шохидликларига эътибор қилсак, мазкур фавқулудда муҳим омил, А.Болдырев ва унинг ғоялари ортидан Б.Бобожонов, П.Юрген ва бошқа шарқшунос, тарихчилар, манбаашунослар аниқлаб, исботлаб берилганига қарамай, мазкур фундаментал хулосаларнинг катта назарий-методологик аҳамиятини ҳалигача тўла тушуниб ета олмай, идрок этилмай келинмоқда.

Темурийлар давлатлари инқирозга учраган сари, нафақат Самарқандда, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмдор бўлган Хуросонда, балки улар таъсири доирасида бўлган барча темурийлар давлати, бекликларида, шу жумладан, Ҳисори Шодмондаги Ҳисравшоҳ бекликларигача, нафақат ҳужум қилиб келаётган Шайбонийхон қўшин зарбаларини тўхтатишга ўзларида на салоҳият, на иқтидор ва на ақл-идрок тополмас эди.

Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзо ҳам аслан олганда мўмин-мусулмон ҳукмдор эди, лекин у ҳаж фарзини неча бор адо қилишга уринишларига қарамай бора олмаган эди.

Хатто, Навоийдек давлат устуни ҳам неча бор ҳаж ниятида йўлга чиқиб, бир мунча жойга етганларида ҳам Султон Ҳусайн томонидан ижозат бермаганлигини халқимиз ҳар ҳолда билади, ўқиган, эшитган. Сабаб яна ўша – халқ ҳимоясиз, юрт осойишталиксиз қолиши муқаррар бўлганлиги учун эди.

Аниқроқ, лўндароқ айтилганда, XV-XVI асрларда, Ҳиротда, ҳамма Жомийнинг форсий келиб чиқишини жуда яхши билсада, уни ҳеч ким «тожик» дея олмаганидек, Навоийни ҳам ҳеч ким фақат туркий халқ вакили деб айтишга журъат этолмасди. Фақат, Шўро даврида пайдо бўлган ясама «ўзбек» ёки «тожик» рудиментини шакллантиришга уринилиб, Жомийни тожик, Навоийни ўзбек деб ёзиш таомилга киритилган бўлсада (анахронизм, алогизм), ўзлигини бир мунча маънисига етадиган, фаҳм-фаросатли одам, айниқса, зиёлилар уларни ўзбек ёки тожик деб эътироф этишга бирон-бир зарурият сезмас эдилар.

Ҳолбуки, биз юқорида таҳқиқий кўрсатганимиздек ўзбек туркийлари ва форс-тожиклари «... бир хил турмуш кечирувчи, бир одат, анъана, байрам ва маракаларга амал қилувчи, фақат икки тилли миллат компонентларига эга ягона халқ сифатида бирлаштириб турувчи ижобий роль ўйнамоқда. Ҳозирги ўзбек ва тожик халқларимиз тарих азалидан келаётган ягона, бир бутун миллий-этник тадрижий бирликка эришган». Жомий ва Навоий ғояларида тарихан ёрқин ўз ифодасини топган ижтимоий миллий-этник бирлигимизни то XXI асргача сақлаб қола олган, моҳиятан бирлашиб кетган, бир халқ, икки тилли бир бутун халқ, кишиларимизнинг тарихий уюшмаси бўлганлиги шубҳасиздир. Зеро, борлигимиз, вужудимиз, динимиз, руҳиятимиз, урф-одат, анъана-қадриятлар бир эканлигига ва абадиян шундай бўлиб қолишига аминмиз.

Аввало, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, XIV-XV асрларга келиб, Ғарбий Туркистонда илк бор «Чиғатой халқи» ўзбек ёки тожик халқлари эмас (бу тамомила Шўро давридаги юқоридан ўрнатилган сунъий уюшмалардир, худди козоқ, қирғиз, татар, қорақалпоқ, уйғур дейилгани каби) бир бутун ижтимоий этник уюшма сифатида шаклланиб улгурган эди. Чиғатой давридан 200 йиллар ўтиб, Соҳибқирон Амир Темур, теурийлардан бошлаб то Султон Ҳусайн Бойқаро, Бобур, бобурийларгача «чиғатой халқи» -халқимиз, Ватанимиз, Туркистоннинг ижтимоий-этник уюшмаси, субстрати, субъекти вужудга келган. Бирламчи манбаларимиз – Алишер Навоий шоҳ асарлари, Бобур «Вақоеъ»си, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар «Тарихи Рашидий»си, Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»си, бутун «Буюк мўғуллар салтанати» вакиллари ўзларини «чиғатойлар» деб атаган, ёзганларидек, бу минтақадаги маҳаллий форс, урду, ҳинд тилларида сулола тарихини ёзган муаллифлар фақат «чиғатой» халқи, «чиғатойлар» атамаларини қўллаганлар.

Ана шу «Чиғатой халқи»нинг икки буюк шахсиятлари – Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий сиймосида катта илм-фан, маданият, турмуш тарзи, урф-одат, анъаналар, байрам ва маросимлари шаклланганлигини яққол кўриш мумкин. «Чиғатой халқи»нинг муайян ҳудудда, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий бирликка эга бўлиб, ўз давлатчилигига эга, кенг ижтимоий социологик руҳияти (психологияси), дини, ягона, умумий тил бирлигига (асл туркий ва форсий тил), адабиёт ва бошқа халқ, миллатлар-этник уюшмалар каби ўз «хаёт майдони»га эга эди [14].

«Чиғатой халқи»нинг шаклланиши, ўзига хослигини сақлаб қолишда Хожа Аҳрор ва издошлари шакллантирган, ҳаракатга келтирган ва амалда самарали қўллаган «мусулмон умматини нафақат турли социал, сиёсий-ҳарбий зўравонлик, зулм, ҳақсизликлар, бедодликлардан, балки ҳар қандай бошқа табиий офатлар, ирқий устунлик даъво, ҳамда, жамият, давлат ҳаётини издан чиқариб юборадиган қийинчилик, инсонийлик, миллий дин, ислом, шариятга зид, инсонийликка номуносиб ҳаёт, ижтимоий миллий бузғунчилик, ёмонликлардан сақлаган «Ҳимоят» тизими бўлган эди.

Жомий, Навоий каби буюк, илм-фан, маданият ва сиёсат, дини-ирфон вакиллари анъанавий, расмий ислом, шарият ва катта ижтимоий-диний давлат сиёсатга қўшимча, унинг формал имкониятларидан кенгрок фойдаланган ҳолда (яъни исломий, шаръий) моҳият, шакл-шамойилни йўқотмаган ҳолда, юқорида санаб ўтилган давлат ва ижтимоий-сиёсий тизимлардан мустақил тарзда халқимиз, раъийятимиз, «аҳли муслим» – яъни мусулмончилиқни муҳофаза қилувчи «Ҳимоят» тизими ишлаб чиққан, самарали қўллаган эдилар. Бунда улар учун Хожа Аҳрор илгари сурган бош ғоя – «Ҳимоят» тизими, унинг шахсий, диний-ирфоний пири муршидлик анъана ва қадриятлари ибрат, намуна-андоза бўлиб хизмат қилган эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Алишер Навоий. Меъзон-ул-авзон//МАТ, 20 ж., 16-ж. Т.: Фан. 2000. 336-б.
2. Хожа Аҳрор Валий. Руқаёт//Табаррук рисолалар. Т.: Адолат. 2004. 386 б., 322-б.
3. Болдырев А.Н. Еще раз к вопросу о Ходже-Ахраре//Духовенство и политическая жизнь на Ближнем Востоке в период феодализма. М., 1985..56-57.
4. Қаранг: Е.Э.Бертельс. Наваи и Джами. М.: Наука. ГРВЛ. 1965. 499 с.; Яна қаранг: Э. Рустамов. Предисловие к книге Е.Э. Бертельса «Наваи и Джами» ... там же.
5. Захириддин Муҳаммад Бобур. Вақоъе//Бобурнома. Т.: Юлдузча. 1993.
6. Jurgen Paul. Scheiche und Hurrsher im Khanat Cagatay/Der Islam. С.Н.Becker, Bertold Spulert und Albrecht North.Band 67. Heft (1) 1990. Heft 2. Ss. 278-321, ss. 284-291.; Юрген Паул. Накшбандийликнинг XV аср Ўрта Осиёсидаги ижтимоий-сиёсий роли ва аҳамияти. - Берлин-Нью-Йорк. 1991. (немис тилида). 155-197; 208-244 бб.
7. Бобурнома ... ўша нашр ... 24-бет.
8. Бобурнома ... ўша жойда ... 24-бет.
9. Навоийнинг Саййид Ҳасан Ардашерга мактуби// Алишер Навоий/А.Навоий. МАТ. 20 жж., 3-ж., Т.: ФАН. 1988. 528-530; 531-532; 533-533; 534-534 бб.
10. Захидов В.Ю. Мир идей и образов Алишера Наваи.Т.: ФАН. 1960. сс.75-76 (Докт.дисс.). Яна шу муаллиф: Улуғ шоир ижодининг қалби, образ ва ғоялари. Т.: ФАН. 1969.
11. Бобурнома ... ўша нашр ... 24-бет.
12. Бобурнома ... ўша нашр ... 24-бет.
13. Зоҳидий А. Умумбашарий туркий цивилизация: муаммолар ва ечимлар. Т.: ГФНТИ. 1994. 36 б., 26-27 бб.
14. Алишер Навоий. Меъзон-ул-авзон//ТАТ, 20 жж., 16-ж. Т.: Фан. 2000. 336 б., 91; 94 б.

ШАРҚШУНОС ОЛИМ Е.Э.БЕРТЕЛЬС ИЖОДИДА НАВОИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСИ ТАҲЛИЛИ

Туробов Бекнўлат Нусратуллаевич,

Самарқанд давлат чет тиллар институти Илмий тадқиқотлар, инновациялар ва илмий педагогик кадрлар тайёрлаш бўлим бошлиғи; Ўзбекистон.

Е.Э.Бертельс ўзининг қарийб қирқ йиллик илмий фаолияти давомида нафақат форс-тожик мумтоз поэзияси, балки шу билан бирга турк тилли ижодкорларнинг асарларини ҳам мунтазам ўрганди ва таққослаб таҳлил қилди. Алишер Навоий ўзбек мумтоз маданияти ва адабиётининг энг порлоқ намоёниси бўлганлиги учун шарқшунос олим Е.Э.Бертельс унинг ижодига жиддий эътибор берди.

Шарқшунос олим Е.Э.Бертельс Алишер Навоий ижодига бағишланган «Навоий» номли монографиясида XV асрда Марказий Осиёдаги адабий ҳаёт манзарасини чизади. Бу асарда Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида биринчи бўлиб ўз даврига нисбатан ҳақиқий илмий асар ёзган Михаил Никитскийнинг «Амир-Низам-Иддин-Алишернинг давлатда ва адабиётда тутган ўрни» («Эмир- Низам-ад-дин Али-Шер в государственном и литературном его значении») номли магистрлик диссертациясининг ютуқ, хато ва камчиликларини кўрсатди, бунинг сабаблари ҳақида қимматли фикрларни билдирди.¹¹ Е.Э.Бертельснинг яна бир йирик илмий тадқиқоти Навоийнинг ижодига бағишланган «Навоий ва Жомий» асаридир. Шунини таъкидлаш жоизки, олим бу асарида ўз олдига Навоийнинг назмий ва насрий ижодини тадқиқ қилиш вазифасини қўймаган. Тадқиқотчи Е.Э.Бертельснинг асосий мақсади Навоийнинг ҳаёти ва ижодининг муҳим томонларини ёритишдан иборат бўлган. Шу билан бирга бу асарда Навоий шеърлари, «Хамса»га кирган дostonлар таҳлил қилиниб, уларнинг мазмун-моҳияти очиқ берилган. Е.Э.Бертельс назарида Навоийнинг «Хамса» асаридаги бош қаҳрамонлар юксак ахлоқий мезонларга монанд фозил ва одил шахслардир. Масалан, Мажнун, Фарҳод ва Искандар ўзларида бутун эзгу фазилатларни жамлаган ва фаровон жамият қуришни мақсад қилиб қўйган комил инсонлардир.

Тасаввуфшунос олим Н.Комилов Е.Э.Бертельснинг тадқиқотларига муносиб баҳо беради ва у биринчилардан бўлиб Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган монография ёзиб, Москвада чоп эттирди, деб таъкидлайди. Унинг Ҳирот адабий муҳити, Жомий ва Навоий дўстлиги, Навоий асарларининг мазмунини объектив ёритганини, шулар билан бирга «Навоий ва Аттот» номли асарида «Матик ут-тайр» ва «Лисон ур-тайр» асарларини батафсил илмий таҳлил қилиб, Навоий асарларининг оригиналлигини исботлаганлигини эътироф этади¹.

Таниқли шарқшунос Е.Э.Бертельс улуғ шоирнинг лирик шеърятини таҳлил қилар экан, унда тасаввуфнинг ўрнини ошириб баҳолашни рад этиб, бундай изоҳлаш ҳақиқатга тўғри келмайди, деган.² Бу даврнинг шартли услуби зарурий ҳисобланган ва ғазални усиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаган. Бу қобикда, кундалик ҳаётдаги ҳар қандай муаммоларга муносабат масаласи яширинган эди. Навоийнинг лирикаси жуда бой хазинадир. Унда форс ва эски ўзбек тилининг бутун ютуқларидан фойдаланилган. Навоий ғазаллари мумтоз ғазалнинг ёрқин намунасидир¹. Шунинг учун унинг девонлари туркман, озарбайжон, турк халқлари поэзиясига катта таъсир кўрсатди².

Навоий номи Шарқда хусусан унинг «Ҳазойинул-маоний» («Маънолар хазинаси») девони билан машҳур. «Ҳазойинул-маоний» шоирнинг ўз даври маънавий ҳаёти қомуси ҳисобланади. «Бундай шеърини жанрлар ранг-баранглиги, ошиқ ва маъшуқалар қалбининг юксак туйғу ва интилишларга бойлиги, инсон гўзаллигининг самимий дилбар таъриф-тавсифлари, ёмонликни қоралаш, яхшиликни алқаш Навоий лирик дунёсининг нақадар сеҳрли ва кенг эканидан дарак беради», - деб ёзади навоийшунос олим А.Ҳайитметов³. Агар А. Ҳайитметов бу асар ўз даври маънавий ҳаётининг қомуси, деб баҳолаган бўлса, навоийшунос олима С.Ғаниева шоирнинг лирик мероси тўпланган «Ҳазойинул маоний»ни шу давр ижтимоий ҳаётининг том маъносидаги қомусидир, деган фикрни билдиради. Бу олимларнинг фикрлари айна ҳақиқатдир. Чунки Алишер Навоийнинг бу асарида ҳам ижтимоий, ҳам маънавий ҳаёт масалалари теран ёритилган. Булар шоирнинг умумий ижтимоий позицияси, дунёқарашини характерлайдиган,

¹Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Ўзбекистон Фанлар Академияси нашриёти. – Тошкент. 1959. – Б. 7.ғ

¹Комилов Н. Тафаккур қарвонлари. – Т.: Шарқ, 2011. – Б. 202.

²Ўша асар.... – Б. 104.

¹Бертельс Е.Э. Навоий и Джами. Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор Э.Р.Рустамов. Избранные труды. «Наука». Том 4. - Москва. 1965. – Б. 104.

²Ўша асар... – Б. 104.

³Ҳайитметов А. Алишер Навоий дунёси. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1991. 2-сон. – Б. 27.

ифодалайдиган айрим асосий лаҳзалардир. Унинг дунёкараши, лирикасида ўртага ташланган фикрлар тизими жуда мураккаб, кенг ва ғоят кўп қирралидир.⁴

Е.Э.Бертельс илк бор жаҳон шарқшунослигида Амир Хисров, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий «Хамса»ларини қиёслади. Инкор қилиб бўлмайдиган далиллар асосда уларнинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатди. «Хамса» ёзиш муаммоси оқил одамларни ўзига жалб қилган, шундай асарни яратган тасаннога лойиқ деб ҳисобланган. Шунинг учун Е.Э.Бертельс талқинидан Навоийнинг «Хамса»си жаҳон адабиётининг ўлмас обидаларидан бири, ҳамсачилик аънаналарида янги ва улкан бир ҳодиса эканлигини англаш мумкин. Фақат Навоий ва Жомий бу соҳада муваффақият қозонганлар.

Е.Э.Бертельснинг ёзишича, шарқшунос олимлар Навоий асарларини ўқимасдан, фақат сарлавҳасига асосланиб, уни таржимон деганлари аён бўлди. У ўз олдига ҳақиқатни аниқлаш вазифасини қўйганлиги ва буни «Навоий ва Аттор» мақоласида жуда муваффақиятли уддалаганини ёзади¹. Навоийнинг бу асаридаги асосий ғоя «вахдади вужуд» («вужуд ягона»лиги) ва тажаллий (тасаввуф фалсафасига кўра бу дунё Аллоҳнинг тажаллийси-Аллоҳнинг жиловланиши)дир. Навоий фикрича, Ҳақ нурига ғарқ бўлиб, унинг жамоли ҳароратида ёнмагунча Ҳақни англаб бўлмайди². «Лисонут-тайр» («Қуш тили») асарида ҳам «Қушлар (одамлар) Симургни излаб (яъни Худога етишиш учун) йўлга чиқадилар. Худо излашга умр сарфлайдиган дарвешлар етти риёзат босқичи (Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат, Фақру фано)дан ўтадилар ва руҳга айлангач, Худо билан қовушадилар. Гўё Аллоҳ-куёшдир, оламдаги барча нарса ва одамлар-унинг нур зарраларидирлар».¹ «Лисонут-тайр» таҳлили Навоийнинг, шубҳасиз, тасаввуф таълимоти билан жуда яхши таниш бўлганлигини кўрсатади. Шоир тасаввуфнинг мажозий шакллари орқали ҳаёт ташвишлари ва зиддиятларини чуқурроқ очишга ва инсон моҳияти, унинг бутун фазилатларини объектив ёритишга ҳаракат қилди.

Е.Э.Бертельс Алишер Навоий ижодини ҳар қандай идеаллаштириш ва замонавийлаштиришга ҳамда унинг ҳаёти ва ижодини субъектив таҳлил қилишга қарши чиқди. Шунинг учун улуғ шоир ижодини асоссиз, нотўғри талқин қилишдан ҳимоя қила олди. Ҳатто у ўз устози В.В.Бартольдни танқид қилиб, унинг Навоий ҳақидаги ёзганлари асоссиз, чунки у Навоийни ўқимаган¹ дейди. Шунингдек, Алишер Навоийнинг ишқий ғазалларини воқеабанд лириканинг гўзал намунаси сифатида кўрсатмоқчи бўлган Абдурахмон Саъдийнинг фикрига қўшилмайди.

Нафақат Е.Э.Бертельс Алишер Навоийнинг ижоди ва ҳаётини ўрганди. Балки Ғарбий Европа шарқшунос олимлари ҳам Навоий маънавий меросини тадқиқ қилишга ҳаракат қилдилар. Аммо бундай тадқиқотлар илмий асосларга эга эмас эди. Хуллас, улар, буюк шоирни «таклидчи ва таржимон» деб ҳисобладилар ва бой меросини холисона баҳолай олмадилар. Тадқиқотлар тор доира билан чегараланган бўлиб, фақат Навоий асарларининг кўлёмаларини тавсиф этишдан иборат эди.

Е.Э.Бертельс асарларини ўрганиш мутафаккир Алишер Навоий ижодининг янги қирраларини кашф этиш имкониятини беради. Шунинг учун олимнинг илмий ижоди Алишер Навоийнинг маънавий меросини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади.

⁴ Ганиева С. Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди). Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти. – Тошкент. 1968. – Б.39.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн биринчи том. Хамса. Сади Искандарий. «Фан» нашриёти. – Тошкент. 1993. 678-679 бетлар.

² Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. – Тошкент. «Movarounnahr-O'zbekiston». 2009. 40-бет.

¹ Алишер Навоий. Лисонут-тайр («Қуш тили») Тошкент. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991. 3-бет.

¹ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Из-во «Наука». Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор Э.Р.Рустамов. Избранные труды. Том. 4. - Москва. 1965. – С. 67-88.

ХАЛҚ ВА ҲАҚИҚАТНИ АРДОҚЛАГАН НАВОИЙ

Садуллаева Нодира Намозовна,

*Тошкент давлат шарқшунослик университети, Мумтоз филология ва адабий
манбашунослик кафедраси ўқитувчиси; Ўзбекистон.*

Вақт ўз маромида оҳиста оқадиган дарёга ўхшайди, дейди алломалар. Яратганнинг яралмиши бўлмиш вақт ва унинг маромига ҳар неки эркин сингишса, унинг боқий ҳамнафасига айланади, ўзлигини намоён қилади. Асарлари Шарқ фалсафасининг узвий бир қисми бўлган Алишер Навоий ҳақида ана шундай дейиш мумкин. Тарих силсиласи олдида унинг ўз мавқеи, шону-шуҳрати, сабоғу анъаналари, ўғитлари алоҳида аҳамиятга молик. У халқимизнинг ғурури ва фахридир!

Бу йил алломанинг 580 йиллиги нишонланиши муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги қарори эълон қилинди. Унда таъкидланганидек, буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожига алоҳида ўрин тутди. Улуғ шоир ўзининг шеърӣй ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намоён этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади.

Шунингдек қарорда «Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фондини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори лойиҳасини ишлаб чиқиш, Алишер Навоий орденини таъсис этиш, Афғонистон Ислом Республикасининг Хирот шаҳридаги Алишер Навоийнинг мақбараси мажмуасида қурилиш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш, шунингдек бизнинг институтимиз мутахассисларига ҳам тегишли бўлган хорижий давлатларда сақланаётган Алишер Навоий қаламига мансуб ва у яшаган даврга оид қўлёзмаларнинг факсимиле нусхаларини мамлакатимизга олиб келиш чораларини кўриш каби вазифалар ҳам белгиланди.

Ушбу саъй-ҳаракатлар аллома билан бирга халқимизни ҳам юртимизни ҳам янада улуғлайди. Зеро, халқ ва ҳақиқат мангудир, дейди мутафаккурлар. Ҳақиқат эгиладию синмайди, дейди халқимиз. Ҳақиқатни, адолатни ардоқлаган кишилар эса халққа айланадилар. Демак, улар биргаликда мангудир. Бу математика тили билан айтсак, исбот талаб қилмайдиган аксиомадир. Халқ ва ҳақиқатни улуғлаган Алишер Навоий асарлари ҳам сиймоси ҳам мангудир!

Ҳақиқат ва халқ етти мўъжиза янглиғ гўзал ва товланаётган камалакдай ҳайратомуз, қуёш янглиғ сўнмасдир. Чунки ҳақиқат бор жойда эл тинч ва шод бўлади, эл шод бўлса, юрт обод бўлади. Ҳазрат Алишер Навоий «Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас» сатрлари бежиз битилмаган.

Тил ва тафаккур уйғун. Тил ва тафаккур уйғунлиги Шарқ фалсафасининг узвий бир йўналишидир. Алишер Навоий бобомиз туркий тил гўзаллигини бу тилда тафаккур қилиб бу тилда гўзал асарлар битиш мумкинлигини ўз даврида исботлаган эди. Навоий Низомий панжасига панжа урмоқ осон эмас дея, камтарлик ила туркий тилда гўзал «Хамса»ни яратиб она тилини улуғлади. Ўзига асарлари билан ҳайкал қўйди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2019 йилги Фармонида 2020-2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тасдиқланди. Бу ҳам аллома Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракатлари давом этаётганининг ифодасидир.

Айни кунларда юртимизда ўзбек тили мавқеини юксалтиришга, миллий адабиётнинг имкониятларини дунёга танитишда, жамиятда ҳақиқат ва адолат мезонларини қарор топтиришга ўз даврида муносиб ҳисса қўшиб, нурли излар қолдирган ҳазрат Алишер Навоийнинг асарларидаги гўзал ташбеҳларни яна бир бора эслаймиз.

Аллома «Муҳокамату-л-луғатайн» асарида шундай деб ёзади: «Тагри аслда табимизда ғаройиб нарсаларга майлни ва нозик ҳам қийин нарсаларни англашга киришишни табиий қилгани учун турк сўзлари устида мулоҳаза юргизиш лозим кўрилди. Бу ҳолда шундай бир олам намоён бўлдики, ўн саккиз минг оламдан ортиқроқ. У ерда табиға зеб ва зийнат осмони маълум бўлдики, тўққиз фалакдан ортиқроқ. У ерда фазилат ва юқорилик хазинаси учрадики, марваридлари юлдузлар гавҳарларидан кўра ялтироқроқ; бир чаманзор йўлиқдики, гуллари кўк юлдузларидан кўра очилганроқ; бу хазина ва чаманзорнинг тевараги эл оёғи етишдан асралган ва қимматбаҳо нарсалари бошқаларнинг қўли тегишидан сақланган эди. Аммо хазинасининг илони қонхўр ва чаманзорининг тикани сон-саноксиз эди. Хаёлга келдики, ҳамоно таб аҳллари(шоирлар) бу илонларнинг найзасидан кўрқиб бу хазинадан баҳра ололмай ўтган эканлар...». («Муҳокамату-л-луғатайн» китоби, Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. «Академнашр» 2017 йил, 22-бет).

Яна Алишер Навоий «Муҳокамату-л-луғатайн» асарида туркий тилнинг гўзаллигини, бойлигини кўрсатиш мақсадида форсийда муқобили бўлмаган юзта феълни мисол сифатида келтиради. («Муҳокамату-л-луғатайн» китоби, Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. «Академнашр» 2017 йил, 21-бет).

Мустақил Ўзбекистон ҳам ўзбек тилига давлат тили мақомини бериб. Ҳазрат изидан бориб она тилимизни кўкларга кўтаряпти. Мустақил Ўзбекистоннинг дастлабки қадамлари аллома Алишер Навоийнинг муборак номлари билан боғлиқ.

Мамлакатимизнинг биринчи Президенти Ислом Каримов 1991 йил 4 сентябрда Ўзбекистон Миллий боғида қад кўтараётган Алишер Навоий ҳайкалини ва боғда олиб борилаётган қурилиш ишларини кўздан кечираётиб, ёдгорликнинг очилишида наҳор оши тортилиб, Қуръон тиловат қилиб юборилишини айтганларида тинглаб турган ҳар бир кишининг қалби бир қалқиб тушгани табиий. Бу билан жамиятда адолат тамойилларини ҳаётга сингдириш йўлида яна бир муҳим қадам қўйилди. Зеро, мустақил Ўзбекистонимизнинг миллий қадриятларига монанд тадбири ҳазрат Алишер Навоий номи билан бошланганлиги тасодиф эмас. «Хамса» асаридаги «Садди Искандарий» достонида обод, озод юрт ва одил подшо орзуси қуйланади. Ҳазрат Навоийнинг озод ва обод юрт ҳақидаги орзу – умидлари бугунги кунда амалиётда ўз ифодасини топмоқда.

Масалан. Мустақил Ўзбекистон кишилариининг олдида турган вазифалардан бири – расмий тилда ҳам гўзал асарлар яратиш мумкинлигини исботлаш эди. Собиқ советлар даврида ўзбек тилида қонунларни тайёрланишини, зарурат бўлганда бошқа тилларга ўгирилишини қалбида Ватан туйғуси бўлган ҳар бир зиёли орзу қиларди. Зеро, қонунлар ўзбек халқи, унинг осойишталиги, Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги учундир. Айни кунда қонунларимиз ҳам ўзбек тилида тайёрланиб, сўнгра бошқа тилларга ўгирилмоқда. Мустақил мамлакатимиз конституциясида белгиланганидек, ҳар бир киши ўзлигини таниса, ўз ҳуқуқини билса ҳуқуқий демократик давлатга айланади. Зеро, «Давлат тили тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасида белгиланганидек қонунларимиз ўзбек тилида яратилиб, зарурат бўлганда бошқа тилларга ўгириш белгиланганлиги бу миллий

қонунчилигининг ютуғидир. Бу ҳам аллома Алишер Навоийнинг гўзал асарларида куйлаган орзуларининг амалга ошганлигининг ифодасидир.

Саҳийлик ва аҳийлик. Аллома Навоий ўз асарларида мурувватга, саховатга жуда кўп эътибор қаратади». Маҳбубул-қулуб» асарида саховатсиз кишини ёғингарчиликсиз баҳорга, мевасиз ёғочга, ёғинсиз булутга қиёслайди. Ҳазрат ўз асарида ҳиммат бобида шундай дейди «Битта утмакни икки бўлиб ярмини бир очга бергани саҳий де, ўзи емай барини муҳтожга бергани аҳий де» дея ўғит беради Саҳийлик, мурувват ҳимматлиликни улуғлайди. Навоий айтадики, ҳар бир одам бировнинг оғирини енгил қилиши керак, биров йиғласа, унинг бошини силаб, жисмига жон, жонига дармон бўлиши керак. Ушбу асарнинг Саховат бобида яна шундай ёзади: «Саховат одамга бадандур ва ҳиммат анга руҳ... ҳимматсиз киши эр сонида эмас ва руҳсиз баданни киши тирик демас».

Ҳазрат Навоий ёниб куйлаган бу ўғитлар ҳукуматимизнинг бугунги сиёсатини ўзида ифода этади. Мамлакатимизда халқимизнинг ижтимоий ҳимоясига алоҳида эътибор берилмоқда. Мустақил Ўзбекистоннинг дастлаб қабул қилган Қонунларидан бири ҳам ногиронларнинг раеаблитацияси ҳақида эди. Мамлакатимизнинг биринчи президенти Ислом Каримов савоб ишни ҳар ким, ҳар кун қилиши керак дея қайта-қайта уқтирардилар. «Соғлам авлод» давлат дастури олти йўналишдан иборат бўлса унинг бир бўлими ногиронлар, кўнгли яримларнинг ижтимоий муҳофазасига қаратилган эди.

Айни кунларда кам таъминланган ва турар-жойга муҳтож кишиларга арзон уйлар берилаётгани ҳам давлатимиз томонидан халқимизга кўрсатилаётган ғамхўрликлардан яна биридир.

Ушбу сайъ-ҳаракатлар аллома Алишер Навоийнинг «Саховат одамга бадандур ва ҳиммат анга руҳ... ҳимматсиз киши эр сонида эмас ва руҳсиз баданни киши тирик демас» «деган ўғитларининг самарасидир.

Бугунги мустақил Ўзбекистон Навоийнинг яна бир асари-»Фарҳод ва Ширин» достонида куйланган обод ва озод мамлакат ҳақидаги орзуларининг амалиётидир, десак арзийди.

Мустақилликдан кейин соғлом авлод тарбиялаш вазифаси умумхалқ ҳаракатига айлантирилди. Эл-юрт ҳавас қиладиган фарзанд тарбиялаш туйғуси барча халқимизга, ҳар бир миллатдошимизга бирдек таниш ва бирдек азиз. Фарҳод-у Алпомишдек алп ўғлонлар, Ширину Барчинойдек ой юзли, гўзал хулқли қизлар тавсифи алломанинг ҳар бир достону шериятида куйланиши бугунги кун билан, бугунги давр билан ҳамоҳанг.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг жасоратини, Ватан ишига камарбаста матонатини ёки Ширин ва унинг ўн нафар канизагининг таърифу тавсифини бир эсланг.

*Дилорому Дилоро-ю Дилосо
Гуландаму Суманбўю Сумансо
Паричеҳру, Паризоду Париваиш
Парипайкар зиҳи ўн исми дилкаш.*

Алламо ўн канизагининг ҳар бирида орзу ҳавас қилгудек фазилатлар борлигини ва уларнинг бари Фарҳоду Ширинда мужассамлашганини фахр билан куйлайди. Ҳар бири битта йўналиш-тарих, физика, математика, мантиқ, астрономия, ҳуқуқшунослик каби илмларнинг етук соҳибалари бўлмиш канизалар Фарҳодни саволга тутадилар. Фарҳод ҳозиржавоблик билан камолат соҳиби эканлигини намоён этади. Ҳазрат Алишер Навоий наздидаги бўлажак оналар шу қизлар тимсолида мужассамлашган. Соғлом фикрловчи ҳам жисмоний ҳам маънан гўзал фарзандлар ана шундай етук илмли, комил инсонлардан бино бўлишлигини аллама шоиримиз орзу қилган бўлса ажаб эмас. Зеро, соғлом онадан

соғлом фарзандлар дунёга келади. Лекин бу орзуни умуммиллий вазифага айлантириш, уни тўла руёбга чиқариш имконияти фақат Ўзбекистон истиқлолга эришгандан кейин вужудга келди. Халқимизнинг асрий орзулари ушалди.

Истеъдодли қизларга эътибор берилиб, Зулфия номидаги мукофотнинг берилаётганлиги, илму фан билан шуғулланаётган салоҳиятли ёшларга Президент стипендияси таъсис этилиб, руҳлантирилаётганлиги, изланувчан ёш санъаткорларга «Ниҳол» соврини жорий этилиб улар рағбатлантирилаётганлиги комил инсон тарбиялаш йўлидаги Навоий асарларида куйланган гўзал ва самарали орзулардир.

Мустақилликдан кейин мамлакатимизда қадимий қадриятларимиз буюк алломаларнинг хотирасини эъзозлашга алоҳида эътибор берилди бошланди. Биз буюкларни қандай аниқлаймиз? Улар ҳақидаги маълумотларни қаердан оламиз? Ҳазрат Алишер Навоийнинг «Мажолис-ул-нафоис» ва Насоимул-муҳаббат» асарларида аждодларимизнинг таъриф-тавсифлари гўзал ифода этилган 500 дан ортиқ шоиру фузалони эътироф этганлар. Нажмиддин Кубро, Замахшарий, Мирзо Улуғбек, Паҳлавон Махмуд ва бошқа алламою саркардалар ҳақидаги фикрларини ўқиганимизда, ҳазратнинг тарихни чуқур англаган энциклопедик олим бўлганига яна бир қарра имон келтирамиз.

Тошкент «Ислом маданияти пойтахти» деган қутлуғ номга сазовор бўлди. Табаррук юртимиз – Ўзбекистон ўзида Шарқ тарихи, маърифати, маданияти, санъати, хўжалик ҳаёти ривожининг гўзал намуналарини жамлаган ва жаҳон аҳлига кўз-кўз қилган маъжизакор макон эканлигини Алишер Навоийнинг асарларидан ўрганамиз ва бу мустақиллик шарофати билан ўз исботини топди

Аллома Алишер Навоий руҳи мангу ва барҳаёт. Халқимизнинг ғурури ва фаҳри бўлмиш алломанинг намунали ҳаёти, жўшқин ва адолатли фаолияти, гўзалликка йўғрилган ижодиёти авлодларнинг ҳамиша йўлини ёритиб туради.

Дарвоқе бунинг учун барча соҳаларда олиб борилаётган ислохотлар, улар бераётган самараларни кўз олдимизга келтирсак, Навоий асарларида куйлаган орзулари амалга ошаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Ана шундагина истиқлол буюк неъмат эканлигини, мамлакатимиздаги улуғвор ўзгаришлар, ҳаётбахш ислохотлар, аввало, республикаимизда ҳукм сураётган тинчлик, тотувлик ва меҳр – оқибатнинг меваси, Алишер Навоий каби алломаларимизнинг тафаккури, мўъжизакор зиёлари самараси эканлигини яна бир қарра англаймиз.

НАВОИЙ АСАРЛАРИ - ИСЛОМ ТАФАККУРИНИНГ ҚОМУСИ

Атабекова Феруза,

Жиззах политехника институти ўқитувчиси; Ўзбекистон.

Навоий яратган ўлмас асарлар туганмас маънавий мулк сифатида абадий қолди. Ўзбек халқи бу бой мерос билан ҳақли равишда дунёдаги буюк адабиёт яратган миллатлар қаторидан жой олди. Туркий оламда ундан олдин ҳам, кейин ҳам бундай буюк соҳиби қалам чиққани йўқ.

Алишер Навоийнинг адабий ва илмий меросини 4 фаслга бўлиш мумкин: 1) Девонлари; 2) Достонлари; 3) Форсий тилдаги шеърӣ мероси; 4) Илмий-филологик, насрий ва тарихий асарлари.

Алишер Навоийнинг ўзбек тилида яратган шеърий мероси асосан «Хазойин ул-маоний» девонига жамланган. Асар 4 қисмдан иборат. Девоннинг биринчи қисмига «Ғаройиб ус-сиғар» («Болалик ғаройиботлари»), иккинчи қисмига «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик нодиротлари»), учинчи қисмига «Бадоеъ ул-васат» («Ўрта ёш бадиалари») ва ниҳоят, тўртинчи қисмига «Фавойид ул-кибар» («Кексалик фойдалари») деган номлар берилди. «Хазойин ул-маоний» инсон боласининг мураккаб ва юксак тафаккури ҳамда беҳисоб ҳис-туйғулари билан боғлиқ мингларча шеър ва ўнларча шеър турларини ўз ичига олган мажмуа бўлиб, Шарқ адабиёти тарихида ноёб ҳодисадир. Бу хил мажмуа Алишер Навоийга қадар Амир Хисрав Деҳлавий томонидангина тузилган. Ушбу девонга кирган мингларча шеърларни Алишер Навоий бутун умри давомида турли шароитларда, ҳар хил сабаблар билан ёзган бўлиб, улар шоир ҳаёти ва у яшаган давр билан сонсиз-саноксиз иплар орқали боғланган. Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний»га қадар «Илк девон», «Бадоеъ ул-бидоя», «Наводир ун-ниҳоя» девонларини тузган. «Хазойин ул-маоний» ана шу 3 девонга кирган ҳамда «Наводир ул-ниҳоя» тузилгандан кейин ёзилган шеърлар асосида юзага келган.

Алишер Навоийда кексалик чоғларида барча шеърларини йиғиб, хронологик тартибда 4 девон тузиш ғояси бўлган. Бироқ «Хазойин ул-маоний»ни тузишда муҳаррирлик вазифасини бажарган Ҳусайн Бойқаро бу ғояни қўллаб-қувватламаган кўринади. Унинг «Ғаройиб ус-сиғар» девони болалик машқларидан, «Наводир уш-шабоб» йигитлик шеърларидангина иборат бўлмай, бу бошланғич девонларда шоирнинг кейинги давр шеърий мўъжизаларидан ҳам намуналар борки, Ҳусайн Бойқаро шуни маъқул кўрган. Шу сабабдан «Хазойин ул-маоний» таркибидаги 4 девон номининг мазмунини шартли маънода тушуниш, бунда шеърлар кўп ҳолда аралаш ҳолда жойлаштирилганини назардан кочирмаслик зарур.

Алишер Навоийнинг муҳаббат ва бу билан боғлиқ туғёнлари, хусусан ғазаллари унинг йигитлик даврида ёзилган. Бунга унинг «Илк девони»га киритилган, халқ орасида «Қаро кўзум», «Келмади» («Муножот») номлари билан машҳур бўлган ва куйланадиган ғазаллари яхши мисол бўла олади. Бу каби шеърларида шоир пок ва юксак ишқий кечинмаларни баланд эҳтирос ва фалсафийлик билан ифодалаб бера олган.

Унинг «Топмадим» радифли ғазали ҳам шу даврда, аниқроғи, Машҳаддан Ҳиротга қайтиб, шахсий турмушини изга солиш тараддудида юрганда, лекин унинг моддий жиҳатдан ночор аҳволдалиги туфайли оила қуриши қийинлашган, Султон Абу Саид эса уни таъқиб қилган пайтда ёзилган бўлиб, унинг ҳар байти юракни тирнайди. Алишер Навоийнинг ишқий шеърларини фақат бир субъектга қаратилган, дейиш қийин. У ҳаётга кенг нигоҳ билан қараб, барча гўзалликларни назокатли туйғуларни кадрлаган, ноёб сўз ва иборалар билан қалбдан ифодалай билган. Лекин ҳаёт қийинчиликлари ва зиддиятлари орқасида ўз орзу-умидларига етиша олмаган шоир ўзининг инсоний норозилик туйғуларини оловли шеърий сатрларда баён этади.

Алишер Навоийнинг ишқ билан боғлиқ тасвирлари ранг-баранг ва бой бўлиб, биз унда инсон ҳаёти ва ҳолатининг чексиз кўп қирраларини -шодликни ҳам, хафачиликни ҳам, такрорланмайдиган лаҳзаларни ҳам, ҳар кун, ҳар соатда юз берувчи кўнгилсизликларни ҳам кўрамиз. Зотан ўзбек шеърлятида инсон дарди ва ҳасратларини, ўз севгилисига талпинишларини Навоийдан ўтказиб ифодалаган шоирни топиш қийин. Алишер Навоийнинг ишқий мавзуда ёзган шеърларининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, улардаги кўп ғоя ва тимсоллар, тасвирий деталлар анъанавий характерга эга. Шу билан бирга ишқ ва ишқий образлар талқинида ҳам бошқа мумтоз ижодкорлар каби Алишер Навоий рамзийликка кўп ўрин беради. «Ёр» -бу дунё гўзалигина эмас, унингча, бу - бутун борликни яратган ва ҳамма нарсани ҳаракатга келтириб турган Аллоҳ ҳамдир. Шоир ўзининг тасаввуфий шеърларида ёрнинг қоши, кўзи, зулфи, сочи (ва ҳ.к.) деганда Аллоҳнинг куч-қудрати, меҳри, олий даражадаги гўзалликларини кўзда тутди.

Алишер Навоийнинг барча лирик жанрларга оид шеърлари юксак маҳорат билан ёзилган бўлиб, инсон манфаатларига, унинг эътиқодини мустаҳкамлашга, руҳини соғломлаштиришга хизмат қилади. Унинг фалсафий, ахлоқий мазмундаги ҳаёт нафаси уфуриб турган ҳар бир шеъри бу жанрнинг ўлмас намуналаридир.

Улуғ шоир ижодининг шоҳ асари «Хамса» 5 дostonдан иборат. Булар «Ҳайрат ул-аброр» («Яхшилар ҳайрати»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъайи сайёр» («Етти сайёра»), «Садди Искандарий» («Искандар девори») дostonларидир. Форс адабиётидаги ҳамсачиликка жавоб сифатида ўзбек тилида биринчи маротаба яратилган Алишер Навоий «Хамса»си бу тилнинг чексиз имкониятларини амалда исбот этди. 52 минг мисрадан иборат бу бешлик 15-аср ислом тафаккурининг борлиқ ва табиат, инсон ва жамият, ахлоқ ва камолот ҳақидаги ўзига хос қомуси эди. Шоир воқеаларни қадим Шарқ тарихининг Хусрав, Баҳром, Искандар каби номлари афсоналар билан чулганган шахслар, Лайли ва Мажнун каби ошиқлар ҳаётидан олди. Уларга янги мазмун берди, туркона руҳ киритди. Даврнинг дардли масалаларини, авлодларнинг орзу ва армонларини кўтариб чиқди. «Хамса» замондошларига ниҳоятда зўр таъсир кўрсатди. Абдурахмон Жомий уни ҳаяжон билан олқишлади. Султон Ҳусайн эса шоирни ўзининг оқ отига миндириб, жиловдорлик қилди.

«Лисон ут-тайр» -Алишер Навоийнинг сўнгги дostonи «Хамса»дан 14 йил кейин – 1498-99 йилда яратилган. Бу асарини шоир «Фоний» тахаллуси билан ёзган. Чунки бу даврда унинг ҳаёти кексаликка юз ўгирган, аниқроғи, бу дунёсидан кўпроқ у дунёсини ўйлай бошлаган эди. Мазкур асар болалигида севиб ўқигани - Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» («Қушлар тили») дostonига жавоб тарзида, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, «таржима расми била» юзага келтирган шеърый мўъжизаси эди. «Лисон ут-тайр» арузнинг рамали мусаддаси мақсур (фоилотун - фоилотун - фоилон) вазнида ёзилган бўлиб, 3598 байтдан иборат. Дostonдаги бош ғоя, бош муаммо тасаввуфдаги имон, эътиқод ва маънавият масалаларидир. Алишер Навоийнинг нияти оддий инсонларга инсонийликнинг илоҳий моҳиятини тушунтириб бериш, уларни оғир синовлардан ўтказиб, комил инсон даражасида кўриш. Шоир асарда қушлар тимсолида тасаввуф йўлига кирган ва Аллоҳни кўришга, унга етишишга астойдил киришган ҳудожўй инсонларни тасвирлашга интилан. Ҳудхуд деган қуш номидан сўйланган юзларча ҳикоялар тасаввуфий мазмунда бўлиб, улар ҳаммаси ҳаётӣй, бири биридан қизиқарли. Қушларнинг ранг-баранг тимсоллари орқали Алишер Навоий ўзининг тасаввуф таълимоти билан боғлиқ ғояларини, Аллоҳнинг ҳамма нарсанинг ташқарисида эмас, балки ичида, ўзида эканини кўрсатиш ва исботлашга ҳаракат қилади. Инсоннинг улуғворлигини мажозий услуб билан, таъсирли қилиб, реал ижтимоӣй, ахлоқӣй ҳодисалар ила боғлаб тасвирлаган. Тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд назарияси ҳам шу тарзда ўзининг бадӣй инъикосини топган. Бу билан Навоий тасаввуф ғояларини кенг китобхонлар оммасига бадӣй куркам ва жонли етказишда олий даражада санъаткорлик кўрсатган.

Алишер Навоий бутун ҳаёти давомида ўзбек тили билан бир қаторда форсӣй тилда ҳам ижод қилиб, баракали мерос яратди. Унинг бу тилдаги шеърлари 1490-йилларнинг ўрталарида, Эрон олими Юсуф Шерозӣй тахминича, 1495-1500 йиллар орасида муаллиф томонидан девон ҳолига келтирилган ва «Девони Фоний» номи билан машҳур. Мазкур девони 1963 йилда Техронда, 1965 йилда Тошкентда, 1993 йилда Душанбада нашр этилган. Умуман, Алишер Навоий ўзининг форсӣй тилдаги асарлари билан замондошларининг, биринчи навбатда, Жомийнинг юқори таҳсинига сазовор бўлган ва форс-тожик адабиёти, хусусан шеърӣйати ривожига муносиб ҳиссасини кўша олган.

Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асари эса ислом дини тарихи билан боғлиқ ривоятлар ва адабий асарларни, хусусан бир қатор пайғамбарлар ҳаётини Букрот (Гиппократ), Афлотун (Платон), Батлимус (Птолемей) каби донишмандларни билиб

олиш учун муҳим манбадир. Айни вақтда Алишер Навоийнинг бу асарлари ўзбек бадиий насрининг қадимий ва гўзал намуналаридир.

Адабиётлар:

1. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 2-жилд (XV асрнинг иккинчи ярми). – Т.: Фан, 1977.
2. Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри / Масъул муҳаррир: С.Эркинов. – Т.: Фан, 1986.
3. Абдувахобова Д., Эргашев У. Формирование умений и навыков в учебной работе. Молодой учёный. – Москва, 2014. – С. 762-769.
4. Хамдамова Х.Ш. Ўзбек тилшунослигининг шаклланиши ва тараққиёти. Учёный XXI века. 2018 г. 9-12 бет.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАРДА ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Хамдам-Зода Лейла Хасановна,

*Тошкент давлат шарқишунослик университети Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси
катта ўқитувчиси; Ўзбекистон.*

Ўқувчилар Алишер Навоий асарлари орқали олам ва одам, шахс ва жамият, ҳаёт моҳияти ва инсон умрининг мазмуни, тириклик ва ўлим, маърифат ва жаҳолат, ҳақиқат ва ёлгон, яхшилик ва ёмонлик, дўстлик ва душманлик, муҳаббат ва садоқат, диёнат ва хиёнат, савоб ва гуноҳ, ҳалол ва харом, саҳийлик ва баҳиллик, самимият ва риё, борингки, инсоният ақлию кўнглини банд этиб келган барча азалий ва абадий мавзулар, қадрият ҳамда тушунчалар, фазилат ва иллатлар ҳақидаги шаклан гўзал, мазмунан теран ва бадиий юксак фикр мушоҳадаларини топадилар.

Бу жараён ўқувчиларни бадиий асар қаҳрамонлари фаолиятига танкидий баҳо беришга ўргатишга ўргатади. Масалан, 9-синфларда ўқитувчи Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони билан ўқувчиларни таништиради. Яъни, Алишер Навоий «Хамса»сидаги иккинчи дoston «Фарҳод ва Ширин» деб аталиб, 1484 йилда ёзиб тугалланганлиги, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони 54 боб, 5782 байтдан иборат бўлиб, шундан муқаддима 11та бобни ўз ичига олиши ва дoston воқеалари ҳақида сўзлаб беради.

Кейин ўқувчилар олдида қуйидаги саволларни қўяди:

1. Фарҳод кўзгуда Ширинни кўргач, уни қандай ҳис-туйғулар ва фикрлар банд этди?
2. Ҳис-туйғулар ва кечинмалар Фарҳодда қай тарзда намоён бўлди?
3. Фарҳоднинг ҳис-туйғуларини Ширин қандай баҳолади?
4. Алишер Навоий Фарҳод ва Ширин тимсолларида қандай олийжаноб сифатларни қадрлаган?

5. Достонда қандай салбий хислатлар акс эттирилган ва бу қайси образларда намоён бўлади?

6. Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достони орқали қандай хислатларни улуғлаб қайсиларини ўткир танқид остига олган?

Тадқиқотчилик жараёнида берилган мураккаб саволлар сирасига муаллифнинг асосий ғоясини изоҳлашга қаратилган саволлар киради. Бундай саволлар ёрдамида

Ўқувчилар муаллифнинг ахлоқий нуқтаи назарини аниқлаш ва шу орқали қаҳрамонларга танқидий баҳо беришга муваффақ бўлади. Масалан:

1) Алишер Навоий ўз ўқувчилари олдида қандай ахлоқий сифатлар муҳимлигини англаш масаласини қўяди?

2) Ахлоқий сифатларни англашда Фарҳод ва Ширин қандай ўрин эгаллайди?

Тадқиқотчилик биринчи навбатда ижодий фаолият кўрсатиш усули ҳисобланади. Бу жараёнда ўқувчилар асар қаҳрамони характериға хос бўлган ўзига хос жиҳатларни тадқиқ қилиш асосида аниқлайдилар. Бу жараёнда ўқувчиларнинг ўзаро мунозараларини ташкил этиш самарали натижалар беради.

Адабиёт дарсларида ўқувчилар жамиятдаги турли соҳа кишилари билан учрашиш имкониятига эга бўладилар. Чуқур мазмун-моҳиятга эга бўлган бадиий асарларни англаш ва улар ҳақида танқидий ҳукм чиқариш ўқувчилардан мураккаб ақлий жараёнларни бажарадилар. Бунинг учун ўқувчилар маълум даражада руҳий ҳамда жисмоний куч сарфлашга мажбур бўлдилар. Асар қаҳрамонлари ўқувчиларнинг ҳис-туйғуларига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди.

Ўқувчилар Алишер Навоий асарларини ўқиш ва англашга бир мунча қийналган бўлсаларда, дoston қаҳрамонларига алоҳида қизиқиш билан қарай бошладилар. Ўқувчиларнинг Алишер Навоий асарлари тилини тушунишга қийналишлари уларда танқидий фикрлашнинг суёт кечишига сабаб бўлди. Ўқувчилар дostonни ҳар томонлама таҳлил қилиб, унинг қаҳрамонларига танқидий баҳо беришлари учун авваламбор асар тилини тушунишлари зарур. Ўқувчилар дoston қаҳрамонларига танқидий баҳо беришлари учун матннинг мазмун-моҳиятини англаши керак. Қаҳрамонлар фаолиятига ўз тажрибаларининг таркибий қисми сифатида қарай олишлари талаб этилади. Ўқувчилар дostonни идрок қила олишлари ва у ҳақида фикр юритишлари учун асар тилида гапира олишлари керак. Дoston қаҳрамонларига танқидий баҳо беришда ўқувчилар «бу қаҳрамон менга ёқади, буниси эса ёқмайди» принципи асосида иш кўрмасликлари лозим. Улар дoston сюжети ҳақида фикр юритганларида ўзларини объектив воқелик бағрида ҳис эта олишлари лозим. Шундагина улар қаҳрамонлар ҳақида ўз тенгдошлари, кўни-кўшнилари, маҳалладошлари, қариндош-уруғлари сифатида фикр юрита оладилар.

Хулоса қилиб айтганда, дарсда Навоий асарларини тўлақонли таҳлил қилиш ва унинг қаҳрамонларига муносиб танқидий баҳо бериш имконсиздир. Шунинг учун Алишер Навоий асарларини мустақил ўқиш ва улар устида мустақил ишлаш тажрибасига ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Ҳар қандай бадиий асар қаҳрамонларидан бирортасининг фаолиятини етарлича таҳлил қилиш ва унга танқидий баҳо бериш учун асар матнини тўлиқ ўзлаштириш зарур. Чунки бадиий асарнинг композицияси образлар тизимини ифодалайди. Ўқувчилар бадиий асар қаҳрамонларига муносиб танқидий баҳо бера олишлари учун асарда ифодаланган макон ва замонни тўғри идрок эта олишлари муҳимдир.

Адабиётлар:

1. Navoiy Alisher. Farhod va Shirin. – Т.: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2006.
2. Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин (насрий баёни билан). Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989.- 246 б.
3. Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: МУМТОЗ СЎЗ, 2011.
4. Балтаева А.Т. Адабиёт дарсларида ўқувчиларни бадиий асар қаҳрамонларини танқидий баҳолашга ўргатиш технологияси. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дис. – Тошкент, 2020. – 157 б.

ALISHER NAVOIY IJODIDA MA'NAVIY-AXLOQIY MEZONLAR VA UNI YOSHLARGA YETKAZISH MUAMMOLARI

Saydaliyeva Gulnoza Djambulovna,

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi;
O'zbekiston.*

Adabiyot tarixida shunday mumtoz darg'alar bo'pki, ularning asarlarini, baytlarini ilg'ash u qadar oson ish emas. Ammo adabiyotni, xususan, badiiylik qirralari va ijodkor his-tuyg'ularini ilg'ay biladigan inson uchun bu maroqli ish.

«Alisher Navoiy asarlarida teran ifoda topgan milliy va umuminsoniy g'oyalarning jahon tamaddunida tutgan o'rini hamda o'sib kelayotgan yosh avlodning intellektual salohiyatini oshirish, ular qalbida yuksak axloqiy fazilatlarni tarbiyalashdagi beqiyos ahamiyatini nazarda tutib, shuningdek, ulug' shoir va mutafakkirning adabiy-ilmiy merosini mamlakatimizda va xalqaro miqyosda yanada chuqur tadqiq qilish va keng targ'ib etish»¹ bugungi kun ta'limida dolzarb vazifalardan biridir.

Buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy, uning tafakkur durdonalari bo'lmish boqiy asarlari zamonlar osha yashab kelayotgan ekan, bu ulug' merosdan xalqimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko'p bahramand etsak ma'naviyatni yuksaklikka ko'tarishda, ularda yuksak insoniy fazilatlarni kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy qurolga ega bo'lamiz.

Alisher Navoiy badiiy asarning – adabiyotning inson hayotidagi o'rini to'g'ri va chuqur tushungan. Shaxsning komil inson bo'lib yetishishi uchun nimalardan o'zini tiyishi, aksincha, qanday hulq-atvorga va fazilatlarga ega bo'lsa, el hurmatidagi oqil odam bo'lishi lozimligini yuksak mahorat bilan tasvirlab beradi. Jumladan, u o'zining «Xamsa»sida inson haqidagi fikrlarini «Xamsa»ning «bismilloh»idan boshlaydi, ya'ni uningcha, «bismillohir rahmonir rahiiym» shundayin bir bebaho marjondirki:

Har dur anga javhari jondin fuzun,
Qiyamat aro ikki jahondin fuzun.

Ana shunday durlar tizilgan marjonning ipi esa «jahonu jon» rishtasidir. Agar bularni marjonga xos xususiyat deb qabul qilsak, uning fazilati boshqa holatda namoyon bo'ladi. «Kimki, shu marjonni tasbeh etib, ko'ngil bilan haq yo'lida ishtig'ol (harakat) qilsa, ganji baqoni (abadiylik xazinasini) qo'lga kiritadi»². Shoir nazdida insonni komillik tomon yetaklovchi yo'l juda mashaqqatli va og'irdir. Alisher Navoiyning fikricha, kishilar xuddi shu yerda ikkiga ajraladilar. Chunki bu yo'lni hamma ham bosib o'ta olmaydi.

Navoiy umrni shamolga o'xshatadi: har qancha yugurib, shamolga etib bo'lmagani singari, shiddatli umr oqimini to'xtatib turish mumkin emas. Shunday ekan, qo'lingdan kelgancha uni shod-xurram o'tkaz, toki so'nggi lahzada bu olam ayvonini afsusu nadomat bilan tark etma:

Ey Navoiy, umr o'tar yeldeki, o'zungni shod tut,
Elga yetmak mumkin ermastur chu sur'at ko'rguzub.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida»gi qarorida. Toshkent. 2020, 19- oktyabr.

² M.Muhiddinov. Alisher Navoiy «Xamsa»sida ma'naviy pok inson talqini. Samarqand. 1991. 8-bet.

Shuni ishonch bilan aytish mumkinki, hech narsa Navoiyning teran nigohidan chetda qolmagan. Ota-onaning farzand hayotida tutgan o‘rnini hech kim Navoiydan ortiq ta’riflab berolmasa kerak. Alisher Navoiy ota-onaning farzand hayotidagi o‘rni va farzandning ota-ona oldidagi burchi haqida shunday deydi:

Boshni fido ayla ato qoshiga,
Jismni qil sadqa ano boshiga.
Tun-kunungga aylagali nur fosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh.

Ya’ni: «Otangning qoshiga boshingni fido, onangning boshiga jismingni sadqa qil. Birini tuningni yoritadigan oy, ikkinchisini kuningni charogon etadigan quyosh deb bil» dunyo uchun oy bilan quyosh qanchalik ahamiyatga ega bo‘lsa, farzand uchun ota-ona shunchalik qimmatga ega. Chindan ham, oy tufayli tun, quyosh sababli kun yorug‘ bo‘lganidek, ota farzand hayotining tunini yoritisa, ona kunini nurga to‘ldiradi. Ulardan biri bo‘lmasa, kecha-kunduzning yarmi yorug, yarmi qorong‘iday bo‘ladi. Shoir asarlarida yuksak axloqiy mezonlarni badiiy talqin qiladi. Baxillik, kibr, hasad, tama’, mol-dunyoga hirs qo‘yish kabi shaxs fe‘l-atvoridagi yaramas odatlarni qoralash, pokdamonlik, halollik, odamiylik, to‘g‘rilik, saxiylik kabi insoniy sifatlarni ulug‘laydi. Xususan, «Hayrat-ul abror» ning birinchi maqolatlarida asosiy g‘oyani bir mavzuga birlashtiradi, ya’ni komil inson, uning asosiy xususiyatlari va komillikni belgilovchi omillar, komillik sari olib boruvchi yo‘llar haqida to‘xtaladi. Bir o‘rinda shunday satrlarni o‘qiymiz:

Bas kishi jazm aylasa inson oni,
Yaxshi yomon ichra tafovut qani?

Ma’lum bo‘ladiki, ushbu baytda hayvondin farq qilmagan odam ham, odam deb atalsa, yaxshi bilan yomonning o‘rtasidagi farq qayerda qoladi, degan g‘oya ilgari suriladi.

Mutafakkir adib ushbu bayt orqali hayvon va insonni bir-biriga qiyoslaydi. Yomon odamni hayvonga o‘xshatadi. Insonni hayvondan ajratib turadigan narsa ongi, tafakkuridir va bu sifatlar faqat ezgu ishlar uchun insoniyatga, jamiyatga xizmat qilishi kerak. Fikrni davom ettirib:

Bas ani inson atag‘il beriyo,
Kim ishidir sabr ila hukru hayo.

Misralarda riyosiz, to‘g‘ri inson uchun xos bo‘lgan sifatlar hayo, oriyatlilik, to‘g‘rilik va shukronalik sari boshlovchi bosh omildir. Bunday sifatlardan mahrum kishining hayvondan farqi yo‘qdir, deya tushunish mumkin.

Insonni qachonki sabr bilan, shukru hayo bilan ish ko‘rsagina uni to‘g‘ri, riyosiz deb bilgin. Alisher Navoiyning quyidagi misralari ustoz va shogirdlarning bir-biriga munosabati haqida

Haq yo‘lida kim senga bir harf o‘qutmish ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Ya’ni, ustozing senga ilmu ziyoni o‘rgatdi, seni hayotda yashashing uchun, o‘z o‘rningni topishing uchun o‘zining bor bilimlarini senga baxshida qildi. Uning senga qilgan haqini yuz ganj bilan ham ado qilib bilmaysan deydi. Yana bitta misralarida shunday deydi:

Shogird agar shayxuislom, agar qozidur,

Demak, ustoz shogirdidan rozi bo'lsa Olloh ham undan rozi bo'ladi.

Alisher Navoiy ijodiga xolis baho berish va ko'p yillar davomida ongimizda qotib qolgan biryoqlama qarashlardan voz kechishga intilayotgan ekanmiz, dastlab, shoir asarlarining yuksak badiiyati, jozibasi va latofatini shu darajaga olib chiqishga zamin yaratgan asoslardan voqif bo'linadi. Javobni esa shoirning o'z asarlaridan izlash va ayrim o'rinlarda ularga bildirilgan munosabat, e'tirof hamda ishoralarni e'tibordan qochirmaslik kerak. Buni navoiyshunos olimlar ko'plab ilmiy tadqiqotlarida e'tirof etmoqdalar. «Ammo navoiyshunosligimiz hali unchalik ahamiyat bermay kelayotgan, ya'ni o'ta san'atkorlik bilan matnga singdirib yuborilgan boshqa ilmiy-nazariy asoslar ham mavjudligi adabiy merosimiz tadqiqi o'laroq yuzaga chiqib qolmoqda»¹.

Adabiyotshunos olim, professor Boqijon To'xliyev Navoiy g'azallarini sharhlash va izohlab o'rganish haqida juda o'rinli fikrlarni aytgan edilar: «Navoiy g'azallari xalqimizning ko'nglidan munosib joy olgan. Ular yaratilgan davrlardan beri xalqimiz ardog'ida, ularning mazmun va mohiyatini to'la anglash, his qilish oson ish emasligini ham inkor etib bo'lmaydi. Ularning asl mohiyatini to'la tushunishning murakkabligi, bulardagi siru sinoatlarning ko'p hollarda ochilmasdan qolayotgani ham sir emas... Endilikda ta'lim bosqichlarida o'rganilishi ko'zda tutilgan barcha asarlarning, xususan, Navoiy g'azallarining ham to'liq nasriy bayonlari va ilmiy sharh hamda izohlarini yaratish imkoni tug'ilmoqda»².

Nazarimizda, o'zbek adabiyoti Alisher Navoiysiz qaysidir ma'noda kemptik bo'lib qolardi. Boshqacha aytganda qazilmalar ichida eng a'losi gavhar-u, olmos bo'lganidek, Navoiy shoirlarning ham tengsizidir. Ushbu daho adibni anglash masalasi hali ham murakkabligicha qolmoqda. Besh asr avvalgi til va g'oyalarni hozirgi taraqqiyot asrida yashayotgan bugungi kun kishisiga yetkazish ham oson emas. Iste'dodli shoir Erkin Vohidovga kitobxonlar tomonidan: «Gyotening «Faust»ini, Sergey Yesenin asarlarini, yana ko'p shoirlarning kitoblarini o'zbek tiliga tarjima qilgansiz, endi qachon bizga Alisher Navoiy she'rlarini tarjima qilib berasiz?»³ deya berilgan savol ham o'z o'rnida to'g'ri edi. Bugungi kunda mutaxassis bo'lmagan o'quvchiga hazrat Navoiy asarlarini tushuntirib berish, sharhlash zarurati bor. Zotan yoshlarimiz shoir asarlari orqali nafaqat o'z xalqining butun bir badiiy madaniyati tarixini, balki milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g'ururi, sha'nu sharafini dunyoga tanitgan o'lmas so'z san'atkori ekanligini, nafaqat ikki daryo oralig'idagi xalqlarni, balki butun bashariyat farzandlarini doimo mehr-oqibatli, do'st-birodar bo'lib yashashga da'vat qilganini ham tushunib yetishsin.

Bundan tashqari, Alisher Navoiyning tarix va bashariyat oldidagi ulug' xizmatlaridan biri shundaki, u adolat tuyg'usini har bir inson, har qaysi xalq va millat intilib yashaydigan oliy mezon darajasiga ko'tardi. Odamzodni hayotda adolatni qaror toptirishga, uni asrab-avaylashga chorlovchi asarlar yaratdi, ularni o'qib Navoiy hazratlarining tom ma'noda xalqparvar shaxs bo'lgani, uning o'lmas g'oyalari bugungi kunda yoshlar tarbiyasi uchun ham bag'oyat hamohang va ibratli ekanini his qilamiz.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Navoiy orzu qilgan ezguliklarning mazmun-mundariyasi shunchalik kengki, ularni sanab ado qilib bo'lmaydi. Shoirning inson tarbiyasi bilan bog'liq pand-nasihatlar, fikr-mulohazalari, talab-ko'rsatmalari, orzu-istaklari, ma'naviy-axloqiy mezonlari, albatta, kelajak avlodning insoniy kamolotga erishish yo'llarida bir dastur, qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

¹ Bobomurod Erali. Majoziy muhabbat haqiqatlari (Alisher Navoiy asarlariga yangicha sharhlar). – Toshkent, «Akademnashr», 2015. 7-bet.

² B.To'xliyev. Navoiy g'azallarini sharhlash va izohlash xususiyatlari haqida // «Badiiy asarlarni sharhlab o'rganish: tarix, tajriba va texnologiya» mavzusidagi anjuman materiallari. – Toshkent, 2014. 189-bet.

³ I.Haqqulov. Zanjirband she'r qoshida. Toshkent, «Yulduzcha», 1989. 5-bet.

Adabiyotlar:

1. Muhiddinov M. Alisher Navoiy «Xamsa»sida ma'naviy pok inson talqini. Samarqand. 1991.
2. Muhiddinov M. Q. Alisher Navoiy va uning salafarlari ijodida inson konsepsiyasi. DDA, - T.: 1995.
3. Hayitov A.J. Alisher Navoiy «Xamsa»sini nasriylashtirish: an'ana, tabdil va talqin. NDA, - T.: 2000.
4. I.Haqqulov. Zanjirband she'r qoshida. Toshkent, «Yulduzcha», 1989, 5-bet.
5. Bobomurod Erali. Majoziy muhabbat haqiqatlari (Alisher Navoiy asarlariga yangicha sharhlar) Toshkent, «Akademnashr», 2015.

МУМТОЗ АДАБИЁТДА ТЕОЛОГИЯ: АЛИШЕР НАВОИЙ ФЕНОМЕНИДАГИ МУҲИМ ЖИҲАТ ХУСУСИДА («ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНИДАГИ ҲАМД БОБИ ТАҲЛИЛИ)

Маликов Ақром,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети
магистранти; Ўзбекистон.*

Фалсафада илоҳиятшунослик – илоҳият билан боғлиқ тушунчалар, қонун-қоидаларни ўрганиш, таҳлил этиш теология деб аталиб, Ғарб луғатларида, хусусан, «Британника» фалсафа сўзлигида бу фан «**диний спекуляция ва узр сўрашга – муножот, истифторга оид фалсафий йўналтирилган интизом, келиб чиқиши ва шаклига қараб анъанавий равишда христианлик билан чекланган, аммо бу мавзу, бошқа динлар, жумладан, Ислом ва Яҳудийликни ўз ичига олиши мумкин бўлиб, унинг мавзуларига Худо, инсоният, дунё, нажот ва эсхатология (сўнгги замонларни ўрганиш) кириши**» айtilган [5]. Ушбу ёндашув, албатта, баҳсли ҳисобланади. Чунки теологиянинг келиб чиқишини христианлик билан боғлаб, унинг мавзусилари қамровига Ислом ёки бошқа динлар қўшимча сифатида қайд этилиши бирёклама ҳулосадан далолат қилади.

Адабиётда илоҳиятга доир мавзуларнинг акс этиши билан алоқадор изланишлар ҳақида тадқиқ олиб борганимизда юқоридаги таърифга суянган ҳолда Ғарбда ёзилган илмий ишлар, мақола ва рисоаларда теологик қарашлар насроний адабиёти доирасидаги таҳлил этилганига гувоҳ бўлдик. Хусусан, Уилям Франкнинг «Адабиёт ва теология: инсонпарварлик анъаналарида «Инжил» (Библия) ваҳий сифатида» китоби муқаддима ва якундан ташқари олти қисмдан иборат бўлиб, унда дастлаб «Инжил» адабиёт манбаси, сўнг адабиётнинг сўзи илоҳиятга доир талқинлар мажмуи ўлароқ ўрганилган. Сўнг инсонийлик анъаналарида «Инжил»нинг ўрни, миф генезиси, ҳайдалишга оид эпос, ваҳийнинг ёзилиши ва башоратлар билан боғлиқ сюжетлар, қарашлар, ақидаларнинг адабиётда акс этишига алоқадор таҳлиллар амалга оширилган [1].

Умуман, бу мавзудаги ўнлаб, юзлаб турли саъвиядаги тадқиқотларни топиш мумкин. Илоҳиятшунослик функцияларидан бири илоҳ – оламнинг яратувчиси бўлган Зотга хос жиҳатларни ўрганиш ҳам киришини назарда тутсак, Ислом тарихида бу борада жиддий ва чуқур изланишлар бениҳоя кўплиги кўринади. Хусусан, Имом Аъзам (699 –

767), Имом Аҳмад ибн Ханбал (780 – 855), Абу Жаъфар Муҳаммад Таҳовий (853 – 933), юртдошларимиздан имом Мотуридий (870 – 944), Абу Муин Насафий (1027 – 1114), Муҳаммад ибн Умар Тафтазоний (1322 – 1392) сингари юзлаб уламолар оламнинг ягона яратувчиси Аллоҳнинг хусусиятларини нақлга – Қуръон ва ҳадисга таяниб, зарурат туғилганда ақл суяниб таҳлил этишган, ўрганишган. Бу мавзу бевосита адабиётга ҳам кўчиб ўтган, бадий матнларнинг муқаддималарида ҳамд, муножот деб номланган қисмлар ана ҳолнинг аниқ ва равшан инъикоси ҳисобланади. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналарида, хусусан, «Девону луғотит турк», «Қутадғу билиг», Аҳмад Яссавий ҳикматлари, Алишер Навоий, Ҳувайдо, Сўфи Оллоёр ва бошқаларнинг асарларининг ҳамд ва муножотларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Алишер Навоий бу масалага ўта жиддий қараган ва Аллоҳ ёки Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам мақтови ёзилган ғазаллар келтиришни девон тузишнинг ўзи ишлаб чиққан қатъий қоидаларида биринчи талаб сифатида қайд этган: **«...бу навъ ҳаёле хотирға келган учун ҳар ҳарф ғазалиётининг аввалги ғазалини ё Тангри таоло ҳамди била мувашшаҳ, ё расул алайҳис-салом наъти била муфаттах, ё бир мавъиза билаким, бу икки ишдин бирига дол бўлғай, муваззах қилинди»** [2].

Девон тузиш шартларига кўра, шоир араб алифбосидаги ҳар бир ҳарф билан тугайдиган ғазалларини тартиб билан жойлаштиради, Алишер Навоий ҳар бир ҳарфнинг биринчи ғазали уч мавзудан бирида бўлиши шарт деб ҳисоблаган ва ўз амал қилган. Юқоридаги парчага таяниб айтиш мумкинки, бу уч мавзу қуйидагича бўлган: 1) Тангри – илоҳ ҳамди, мақтови; 2) Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам мақтови (наът); 3) насихат ё таълимий йўналишдаги мавъиза. Шоир ғазалиётида Илоҳ мақтовига бағишланган шеър ёзишни ва бу шеърларни девонга қатъий шаклда жойлаштириш ҳақида талаб қўяётгани биз кўтараётган масала – мумтоз адабиётда илоҳиятшуносликка – теология оид нуқтларни жиддий таҳлил қилишга эҳтиёж борлигини билдиради.

Ўзбек адабиётшунослигида мазкур муаммо айни бу шаклда – бадий матнни теологик назариялар асосида ўрганиш кўринишида кўтарилгани деярли учрамайди. Алишер Навоий асарларида Қуръон ва ҳадиснинг истифода қилиниши билан боғлиқ ҳамда ҳамдлар, наътлар илмий таҳлил этилган айрим изланишлар бор. Хусусан, Алибек Рустамий [9], Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қаюмов [13] Шухрат Сироҷиддинов [12] Муслиҳиддин Муҳиддинов [7], Олимжон Давлатов ва бошқаларнинг тадқиқотларида муҳим хулосалар берилган.

Бадий матнни феноменологик методда таҳлил этиш билан шоир дунёқарашига, унинг ички оламига кириб бориш мумкинлиги ҳақида аввалги мақолаларимизда тўхталиб ўтганмиз. Шунингдек, Нажмиддин Комиловнинг [8] Алишер Навоий ғазалларига ёзган шарҳларида бу метод унсурлари кўриниб туради. Хусусан, бошқа талқинларсиз тўғридан тўғри матнга мурожаат қилиш, матн ичидан шоирнинг асл олами кашф этиш – шоирнинг Илоҳ, олам, одам, туйғулар ва ҳаётга бўлган муносабатини ўрганиш феноменологик методнинг асосий талабидир.

Ушбу мақоламизда «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги ҳамдни қайд этилган мезон асосида таҳлил қиламиз. Бунда Алишер Навоийнинг теология билан боғлиқ феномени, яъни илоҳиятга доир эътиқоди, қатъий қарашлари ҳақида асосли хулосага келишимиз мумкин.

Шу ўринда илоҳият ва илоҳиятшунослик атамаларини фарқлаб олишга эҳтиёж туғилади. Илоҳият – илоҳ билан боғлиқ эътиқодни ўзида акс эттиради, бу илоҳнинг исмлари, сифатлари билан алоқадор ўзгармас асллардан иборатдир. Илоҳияшунослик эса мазкур йўналишдаги маълумотларнинг хилма-хиллигини, келиб чиқишини, асосини қиёсий, тарихий принципларга кўра ўрганиш ҳисобланади. Шу маънода, теология илоҳиятшунослик билан айнан бўлиб, Алишер Навоийнинг асарлари матни орқали

унинг илоҳият ҳақидаги эътиқодини таҳлил қилиш бир вақтнинг ўзида илоҳиятшуносликка, яъни теологияга ҳам алоқадордир.

«Ҳайрат ул-аброр» достонидаги ҳамд бобида Алишер Навоий ягона илоҳ – Аллоҳнинг ал-Ҳолиқ сифатини мадҳ қилган. Боб умумий кўринишда уч қисмдан иборат: 1) насрий сарлавҳа; 2) Аллоҳнинг зотиға ҳамд айтиш вожиблиги ҳақидаги шарт; 3) Аллоҳнинг яратиклари ва уларнинг ҳикмати ҳақида сўз.

Насрий сарлавҳада шоир икки муаммони кўтаради: 1) Аллоҳнинг қалами; 2) Аллоҳ ато этган ишқ.

Матнда Аллоҳнинг қаламига икки сифат берилган: 1) махлуқот сувратини чизувчи; 2) маснуот – санъат этилганларнинг гўзаллигини зиёд қилувчи. Аллоҳ ато этган ишқнинг ҳам икки хусусиятига диққат қаратилган: 1) шавқ силсиласи; 2) муҳаббат риштаси. Силсила ва ришта сўзлари арқон, боғлайдиган, банд қиладиган восита ўлароқ кўрилса, кўнгилнинг хуснга, кўзнинг қошга ошиқ бўлиши, яъни қалбда ишқ уйғониши Аллоҳнинг ҳикмати билан содир бўлади. Чунки Аллоҳ Ўз қалами билан махлуқотлари сувратини чизди ва уларнинг гўзал қиёфада намоён қилди. Уларда Аллоҳнинг нури, қудрати акс этгани боис иймонли қалб бу яратикларга нисбатан талпиниш, чексиз иштиёқ уйғонади, яъни шу гўзалликни кўриб, у орқали қалбида сокинлик ҳис этади. Бунинг асл илдизи, сабаби Аллоҳнинг ҳикматидир. Сарлавҳа ўз ўрнида бобда кўтарилажак муаммоларнинг режаси – йўналиши, айтижак сўзларни тушунишда калит вазифасини ҳам ўтайди.

Иккинчи қисм дея шартли белгилаганимиз бўлак тўрт мисра – икки байтни ўз ичига олади. Бунда шоир Аллоҳга ҳамд айтиш унинг зоти билан вожиблиги таъкидлайди: «*Ҳамд ангаким, вожиби биззот эрур*». Яъни Аллоҳнинг зоти ўз-ўзидан бор экан, у ўз-ўзидан мақталувчи, ўз-ўзидан ҳамдга лойиқдир. Унинг зоти мақталишни ҳамдни, тақозо қилади. «*Ҳомид анинг зотиғ заррот эрур*» мисраси эса ҳамд айтувчи Унинг зоти қаршисида зарра эканлигини таъкидлайди. Аллоҳнинг ваҳдати – ягоналиги, бўлинмаслиги, шешриги йўқлиги, тасаввурга сиғмаслиги куёшнинг порлаб тургани каби аён ҳақиқат, бунинг исботи коинотда заррадан кўпроқ, куёшдан кўра ёруғроқ ҳолда кўриниб турибди: «*Ваҳдати зотиғА куёшдек тонук // Заррадин афзуну куёшдин ёруқ*».

Шу нуқтадан бошлаб Алишер Навоий Аллоҳнинг ал-Ҳолиқ сифатини мақтайди. Чунки Аллоҳнинг зоти ҳақида фикрлаш ва сўзлашдан Ислом таълимоти қатъий қайтаради, Аллоҳнинг зотини ақл тасаввур эта олмайди.

Алишер Навоий Аллоҳнинг ал-Ҳолиқ зот эканлигини қуйидаги мисоллар ёрдамида таъкидлар экан, ҳар бир мисол – яратик ўзаро жипс, кўринмас ҳалқалар ёрдамида боғланиб, уланиб кетганлиги, ҳаракатлари, ҳолатлари ажралмас, яхлит эканлигига диққат қаратган:

1) Аллоҳ жисми сипеҳр – осмон каби яратди, бу осмон масир, яъни сайргоҳдир, уни руҳ куёши ёритади – мунир этади. Бу таъриф замирида инсон жисми назарда тутилган;

2) осмон – коинот фируза гулшан, яъни кўк гулзор, уни Аллоҳ баланд қилиб қўйган, яъни само оламини ўраб олган; фируза гулшандаги гулларнинг дастаси куёшдир, тунда кўзга кўринадиган юлдузлар бу гулдастан сочилган гуллардир;

3) минтақа – томонлар, жиҳатлардир (Алишер Навоий олти томон – юқори ва қуйи, ўнг ва чап, олд ва орқа борлиги таъкидлайди) ва ложувард фалак – кўк осмон Аллоҳнинг санъат бисотида нарданинг икки тахтасига ўхшайди, бу тахтага икки тош ташланган, яъни каъбатайн – қимор тошлари; мақсад – осмон тосига шайн – нуқсон, камчилик солишдир. Чарх – мунаққаш, яъни юлдузлар билан нақшланган, ўн икки бурж олтитадан бўлиб, икки тахтага бўлиниб жойлашган, гоҳ тун, гоҳ кун ўзини намоён қилади, ичидаги юлдузлар сабабли тахта садафнинг ишини қилади, садаф ўз ичида гавҳарни тарбият этгани ва сақлагани каби у юлдузларга ўз кучоғидан жой берган. Замонда, оламда қандай

қусур ва савобли ишлар кўринса, барчасини шу фалак нардида кўриш мумкин. Алишер Навоий «*Даҳрда ҳар нақши савобу қусур // Айлаб бу нарддин айлаб зуҳур*» байтидага коинот нардасида замона ишлари акс этади деган мазмунни исботлаш учун айтадики, чунки бу нарддаги нақшларнинг айримлари хасис – кўримсиз, айримлари шариф – шарафли, бу эса қазо ва қадарни эслатади, қадар коинотда бўлажак амалларнинг битиги бўлса, уларнинг содир бўлиши қазодир. Яъни қазо ва қадар иши инсон учун ҳамиша сирли ва кўрқинчли, лекин у ёзилган ва ўзгармас, шу каби осмон тахтасидаги нақшлар ҳам чизилган ва собитдир. Коинот ишлари зиддият устига қурилгандек: субҳ оқ юзини очса, тун уни зулфи билан қорайтиради; тонг олам узра оқ кукун сепса, тун уни зулматга чўмдиради; шу тариқа оқ ва қора алмашиб туради;

4) Алишер Навоий **ақл, ишқ, васл, ҳусн, ҳажр, дард** ҳақида алоҳида тўхталади: димоғ ҳужраси – мия ичига ёқилган чироқ – ақлдир; уни ожиз қолдирган қудрат эса ишқдир; ишққа таскин берувчи омил – васлдир; ишқнинг сабаби, асоси – ҳусндир; ҳуснга етиш учун эса ҳажр чекилади; ҳажр эса дардни юзага келтиради; дард инсон кўнглини поклаб, унда ишқнинг юзини кўришга имкон беради. Буларнинг ҳаммаси Аллоҳнинг ҳикмати билан бўлиб, бутун оламдаги ҳаракатни У шу тариқа бир-бирига занжирдек боғлаган.

Шу ўринда саналган бу туйғуларнинг хос жиҳатларини таҳлил қилиб ўтсак:

- ақл миянинг ичидаги чироқ, унинг пилиги – иноят ипидир, шуъласи эса ҳидоят нури, бу нур боис кўнгил ёришади. Демак, Алишер Навоий наздида кўнгил ва ақл орасида муносабат ҳидоят боис юзага чиқади;

- ақлни ожиз этадиган қувват ишқдир. Ишқнинг хоссалари шуки, у ақл чодирини поралайди, зуҳду вараъ, сабру сукунни енгади, бало денгизини тўлқинлантиради, дард оловини аланга олдиради, яъни ишқ сабабли инсон ички оламида ҳам, шахсий ҳаётида жиддий ўзгаришлар содир бўлади;

- ишқнинг шифоси васл бўлиб, у ишқ оловига сокинлик бахш этади, бундан мурод шуки, инсонни мувозанатдан чиқариб, изтироблар чекишига олиб борган ишқнинг ортидан келадиган васл асл мақсаддир;

- ишқнинг сабаби ҳамда васлнинг намоён бўлиши ҳусндир, ҳусн жон гулшанига оройиш беради, яъни уни гўзаллаштиради, маҳзун кўнгилга осойишталик бағишлаб, азобини ҳаловат билан алмаштиради. Унинг хусусияти шуки, ҳуснни гулга қиё этсак, унда лутф ва сафо бор, аммо вафо йўқ. У вафодорларнинг кўзини ёшлайди. У ишқни жон ипига боғлаб, инсонни ҳажр водийсига бошлайди. Алишер Навоий таъкид этаётган фикр шуки, ҳусн – Аллоҳнинг жамоли маъносини билдириб, истиора сифатида қўлланмоқда. Аллоҳ ўз Ҳусни, Жамолини мўмин бандаларига кўрсатиш ваъдасини берган, аслида, ҳар бир гўзалликда Аллоҳ жамолидан бир нур акс этади, ана шу нур инсонда ишқни уйғотади, лекин бу оламда Аллоҳнинг жамолини кўриш имконсиз, шунинг учун Аллоҳга муҳаббат қўйган зотлар зиммасида бу ишққа садоқат сақлаш вазифаси бор. Ёниб, куйиб жаннатда кўражаклари Жамол учун яшайдилар;

- ҳажр водийсидир мурод дунё ҳаёти бўлиб, у хавф-хатар билан тўлиб тошган, хавф-хатарлар шуки, бу шайтоннинг хийлалари, нафснинг ҳужумлари ва ҳоказо. Аллоҳни таниган мўмин бу балоларга қарши курашади, ўз Ёрига – Аллоҳга муносиб даражада садоқат сақлай олмаётгани учун изтироб чекади, бу изтироб уни ёндириб, кул қилади ва кўнглини поклайверади.

Алишер Навоий ҳолатни маънан айланма ҳаракат деб атайди: «*Доирани жуз бу сифат тузмайин, Силсилани бир-биридин узмайин*» байти шунга ишора. Яъни бу ҳолатларнинг ҳаммаси доира ичида рўй беради, занжир каби ўзаро боғланган ҳолда кўринади: ақлсиз инсон ўзини ҳам, Худони ҳам танимайди; ҳуснсиз ишқ юзага чиқмайди; ишқ бўлмаса, ҳажр ҳам, васл ҳам маъносини йўқотади. Бу ишларнинг ҳаммаси

Аллоҳнинг лутфи бўлиб, Аллоҳ кураи хок – Ер курасини ҳам сокин айлаган ва фалакларни Мухит – денгиз ўларок, ўртасига Ерни жойлаб қўйган.

Юқоридагилар асосида қуйидаг хулосаларга келиш мумкин:

1. Алишер Навоийнинг илоҳиятга муносабати қатъий эътиқод даражасида бўлиб, у Аллоҳга мустаҳкам боғланган қўнгил эгаси эди, шунинг учун ҳар бир ишни Аллоҳнинг изни деб иймон келтирган ва Аллоҳга ҳамд айтишни – итоат этишни ҳаётнинг бош мазмуни сифатида қўрган.

2. Алишер Навоий Аллоҳни Ўз Вужуди билан ҳамдга, тзхтовсиз мактовга муносиблигини таъкидлаган.

3. Алишер Навоий коинот, ҳаётни Аллоҳнинг ал-Холиқ сифатининг намойиши деб билган.

4. Алишер Навоий инсон ҳаётининг асоси ақл, ишқ, васл, ҳажр орасида кечишини айтиб, бунинг бош омили Ҳусн деб қўрсатган ва бу билан инсониятни Аллоҳга муҳаббат билан яшашган даъват қилган.

5. Алишер Навоий борлиқ Аллоҳнинг лутфи билан мавжуд бўлиб, йўқолиги эса Аллоҳнинг қаҳри сабабли рўй беришини айтган.

Бу хулосалар «Ҳайрат ул-аброр»нинг ҳамд бобидаги мазмун асосида юзага чиқади ва шоир асарларининг бошқа ўринларида Аллоҳ билан боғлиқ қўплаб ақидавий масалалар илгари сурилган, кенг ёритилган, бу эса навбатдаги тадқиқот ва изланишларнинг мавзусидир. Умуман олганда, илоҳиятшунослик нуқтаи назари билан мумтоз адибларимиз ижодига назар солиш уларнинг асарларидаги мазмунни тўла, холис англашга ёрдам бериб, тўғри хулосалар чиқаришда асос вазифасини ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. A Theology of Literature The Bible as Revelation in the Tradition of the Humanities by William Franke Published by: Wipf and Stock Publishers 2017.
2. Навоий Алишер. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 20 жилдлик.-Тошкент: Фан, 1987. Т.1.-723 б.
3. Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр / Илмий-танқидий матн; Тузувчи: Порсо Шамсиев. – Т.: Фан, 1970
4. Алишер Навоий ва XXI аср: мақолалар тўплами; масъул муҳаррир Ш. Сирожиiddинов. – Т.: Tamaddun, 2016.
5. <https://www.britannica.com/topic/theology>
6. «Ilm-fan va ta'limda innovatsion yondashuvlar, muammolar, taklif va yechimlar» mavzusidagi 5-sonli Respublika ilmiy-onlayn konferensiyasi materiallari to'plami, 30-oktabr, 2020-yil. – Farg'ona shahri: Academiashience, 2020.
7. М. Муҳиддинов. Комил инсон – адабиёт идеали. – Т.: Маънавият, 2005.
8. Н. Комилов. Маънолар оламига сафар. – Т.: Тамаддун, 2011.
9. Xamsa: to'la asarlar to'plami: 10 jildlik / A. Navoiy; nashrga tayyorlovchilar: I.Naqul; mas'ul muharrir S.Rafiddinov; O'zRFA, A.Navoiy nomidagi til va adabiyot in-ti. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013
10. Философия луғати. – Т.: Ўзбекистон, 1976.
11. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати.-Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.
12. Сирожиiddинов Ш. Илм ва таҳайюл сарҳадлари.-Тошкент: Янги аср авлоди, 2011.
13. Қайюмов А. «Ҳайрат ул-аброр» талқини.-Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.

«ҲАЙРАТУ-Л-АБРОР» ДОСТОНИДА КОМИЛЛИК ҒОЯЛАРИ

Абдуллаев Сарвар,

*доцент, фалсафа фанлари номзоди, Тошкент давлат шарқшунослик университети;
Ўзбекистон.*

Маълумки, Хамса Ҳазрат Навоий ижодининг камолот чўққиси ҳисобланади. Асар ўзининг нафақат шаклан ва маънан изчил таркиби, балки руҳияти билан ҳам том маънода шоҳ асар деб ҳисобланишга лойиқ. Ундаги биринчи дoston «Ҳайрату-л-аброр» («Яхшиларнинг ҳайратланиши») 1483 йилда битилган. Дoston 3988 байтдан иборат. Жами 63 боб, 20 мақолат ва 20 ҳикоятдан ташкил топган.

«Ҳайрату-л-аброр»ни дидактик характерга эга бўлган, қайсидир маънода кейинги тўрт дoston сюжет чизиғи руҳиятини ифодоловчи бош дoston деб ҳисоблаш мумкин. Шу сабабдан уни изчил ўрганиш, нафақат бадий жихатдан балки, маънавий, ахлоқий, фалсафий жихатдан ҳам муҳим ҳулосаларни беради.

Эътироф этиш керак дoston мундарижасига кирган барча маъноларни биргина мақолада таҳлил ва талқин этиш амри маҳол. Шу сабабдан эътиборимизни дostonдаги муайян ўринлардан бирига қаратиб, фикрларимизни баён қилишга ўтамиз. Биз муҳокама марказига қўймоқчи бўлган парча дostonнинг сўнгги ҳикояси. Бу парчага мурожаат қилишимизнинг боисини ундан чиқадиган ҳулосалардан билиб олишимиз мумкин.

Ушбу «Оёғитойиб кетиб косадагиошни шоҳнинг косадек бошига тўкиб юборган ва олижаноб шоҳолдида ўзошини пиширган бир қул ҳикояси» қуйидагича бошланади:

Бор эди бирхусрави соҳиб қарам,
Ким қарамидин эл эди муҳтарам.
Хизматаро бор эди бир қуланга,
Пояихизматда баковуланга.
Бир кунанинг базмида шилон чоғи,
Шоҳга ҳам иштаҳо ўлган чоғи,
Накбатаёғига уруб тошни,
Шаҳ бошига тўкти исёғошни.
Эл дедилар, холиани ўлтурур,
Ким бу гуноҳига жазо ул дурур[2:345]

Маъноси: Бир қарамли подшоҳ бор эди. Фуқаролари уни қарами кенглигини ҳурмат қиларди. Унинг бир қули бўлиб хизмати баковуллик эди. Бир қуни базм чоғида, подшоҳнинг иштаҳаси очилибтурганда, фалокат босиб, баковул тошга қоқилиб тойиб кетади ва иссиқошни подшоҳ бошига тўкиб юборди. Одамлар: - Подшоҳ энди уни ўлдиради. Гуноҳига лойиқ жазо шудир! - дейишди.

Шоҳ боқиб кўрди чу ношодани,
Лутф этибонайладиозодани.
Деди вазир: «Эй қараминг бедариг,
Йўқ эди шаънида анинг ғайри тиғ».
Шоҳ деди лутф била завқнок:
«Киманихудхижлат этибдур ҳалок.
Кимса ўлукни яна ўлтурмади,
Тиғи сиёсат бошига сурмади.
Ҳар кишихалқ ичра гунаҳкорроқ,
Афву иноятга сазоворроқ».

Маъноси: Шоҳ эса қулнингхижолат чекаётганини кўриб, унинг гуноҳидан ўтади, боз устига озод қилиб юборади. Вазир сўрайди: - Эй сахийликда бегараз шоҳ, унга тигдан бошқа нарса лойиқ эмас эди-ку? Шоҳ эса завқ билан кулиб, дейди:

- Хижолат ўзи уни ўлдириб бўлди. Ҳеч ким ўлган ўликни бошқатдан ўлдирмаган; бошига эсажазо тигин тортмаган. Халқ ичида ким энг гуноҳкор бўлса, ўша афв ва иноятга энг кўп сазовордир.

Ушбу бадий талқин қилинган воқеа машҳур Қуръон муфассирларининг тафсирларида ҳам келади. «Оли Имрон» сурасининг 134-ояти:

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظِ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

«(У тақводор зотлар) яхши-ёмон кунларда инфоқ-эхсон қиладиган, ғазабларини ичларига ютадиган, одамларнинг (хато-камчиликларини) афв этадиган кишилардир. Аллоҳ бундай яхшилик қилувчиларни севади» [1:67].

Тафсирда келишича, қул хожасининг устига иссиқ ошни тўкиб юборгач, унинг ғазаблана бошлаётганини кўриб, юқоридаги оятни дастлабки қисмини тиловат қилади:»(У тақводор зотлар) яхши-ёмон кунларда инфоқ-эхсон қиладиган, ғазабларини ичларига ютадиган...». Хожаси оятни эшитиб «ғазабимни босдим» дейди, қул: «одамларнинг (хато-камчиликларини) афвэтадиган кишилардир...». Хожа: «сени гуноҳингдан ўтдим». Қул: «Аллоҳ бундай яхшилик қилувчиларни севади». Хожа: «Сени озод қилдим».

Ҳикоянинг давомидан келаётган сўзлар Навоий ҳазратлари айти шу ҳикояни дoston сўнида келтираётганининг моҳиятини очгандек бўлади.

Ё Раб, анингдек қарам этгувчи шоҳ,
Юз минг эшигингда эрурхоки роҳ.
Ҳар неча кўп бўлса гуноҳим менинг,
Шукрки, бор сендек Илоҳим менинг.
Хижлат ила қолмадихуд жон манга,
Эн дурурайласанг эҳсон манга.
Гарчи эмон қобили лутфу қарам,
Лек эмон бир йўли навмид ҳам.
Мен киму баҳри қарам этмак ҳавас,
Баҳрагар улдур манга бир қатра бас.

Донишманд даҳо қаламидан томган сиёҳлар гўё кўнгил тубиданчиқаётган тавба тазарруга, илтижога ўхшайди. «Эй Худо, шундайсахийшоҳларнинг юз минги эшигинг йўлагининг тупроғидир. Менинггуноҳим ҳар қанча кўп бўлганда ҳам, шукрки, сендек менинг Аллоҳим бор. Хижолат тарта бериб, жоним қолмади. Менга эҳсон қилсанг ўринлидир. Мен гарчи лутфу қарамингга лойиқ бўлмасам ҳам, лекин ундан ноумид ҳам эмасман. Менга сендан эҳсон сўрашни ким кўйибди? Эҳсонинг бир денгиз бўлса, унинг бир қатрасименга етарли»¹.

Ҳақиқатдан Аллоҳнинг бандаларига чексиз меҳрибон ва шафқатли экани, унинг мағфират доираси чексизлиги ва ҳикояда келтирилган шоҳ образи қанчалар қарамни ифода этмасин, бундай сахий кишилардан минг мингининг ҳиммати Аллоҳ таолонинг бир қатра раҳмати олдида ҳечлиги баён қилинмоқда. Зеро, жазо беришга ҳақли бўла туриб, қарам кўрсатиш олийжанобликнинг энг гўзал ифодасидир. Ривоят қилишларича, бир куни Мусо алайҳи-с-салом Аллоҳ таолога мурожаат қилиб: Роббим, менга бир алоҳида фазл бериб ўзим билан бевосита сўзлашсан, ҳолбуки, барча пайғамбару

¹ Насрий баён мақола муллифига оид.

расулларингга вахий фариштаси Жабройил алайҳи-с-саломни жўнатиб, каломингни етказасан. Бу карамингни боиси қандай? Зоти ва важҳига лойиқ ҳамдлар бўлган Аллоҳ азза ва жалла жавобан: Эй Мусо, эслайсанми, у кезлар қўй боқар эдинг, бир кўзи подадан ажралиб йўқолиб қолади. Уни излаб топганингда эса, қочади. Кўзини қувиб ҳолдан тоясан, ғазабинг келади. Ниҳоят уни ушлаб олганингда, юзидан сийпаб ўпиб, эркалайсан. Жазо беришга ҳақли бўла туриб, карам кўрсатганинг сени афзал бўлишинга сабаб бўлди.

Таъбир жоиз бўлса, мухтарам юртбошимизнинг диний экстремизмга мойилликда жиноят содир этганларга ҳам авф қўллаш борасида берган топшириқлари. Уларни жамиятга қўшилиб кетишлари учун лозим бўлган ҳар қандай ёрдамга давлатнинг тайёрлиги. Махсус кўрсатмалари асосида бугун Тошкент шаҳар ҳокими қарори билан «Маърифий тарғибот маркази» иш бошлагани фикримизнинг далилидир. Бу ҳаракат гўё қуйидаги оятнинг амалий ифодаси бўлиб намоён бўлаётгандек:

هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ

«Эҳсон-яхшиликнинг жазоси-мукофоти фақат яхшиликдир» (Ар-Раҳмон, 60).

Бу марказ ўз фаолиятида бугун юртимиз ижтимоий-маънавий муҳитида долзарб бўлган жабҳаларда фаолият юритади. Маълумки ҳар қандай жамият соғлом бўлиши учун аввало шу жамиятдаги оилалар соғлом бўлиши шарт. Шу мақсадда марказ «**Маърифатли оила – мустаҳкам оила**» тамойили асосида оилавий муносабатларни мустаҳкамлаш, никоҳни самарали ва баркамол оила тузиш асосидаги муқаддас остона санаб, муҳим масалаларни қамраб олувчи тарғиботга эътибор қаратади. Жумладан, турли дунёқарашга эга бўлган кишилар ўртасидаги никоҳ, эрта никоҳга киришиш, норасмий никоҳ боғлаш каби аксар ҳолларда салбий жараёнларга сабаб бўлувчи омилларни, аҳоли айниқса ёшлар орасида тарғиб қилиш;

Халқимиз маънавий оламига зид бўлган «оммавий маданият»нинг турли кўришиларишунингдек, аҳолини йўлдан уриб адаштирувчи ёт ғоялар таъсирига тушиб қолган йигит-қизлар билан мулоқот қуриб, уларда миллий ўзлик туйғусини шакллантиришга ҳаракат қилиш;

Ҳар бир шахснинг ватан олдидаги бурчи «Ватан менга нима берди деб эмас, мен Ватанга нима беролдим» деб фикрлашга ўргатиш, ёшлар онгида «мафкуравий иммунитет»ни шакллантиришга амалий кўмак беришдан иборат.

Шунингдек, ёт ғоялар таъсирига тушиш эҳтимоли бўлган ёшларга «Жаҳолатга қарши – маърифат» ғояси асосида тўғри йўналишни кўрсатиш ҳам марказ ўз олдига қўйган муҳим вазифалар сирасига киради.

Бугун шитоби тез даврда, ахборот кўлами ва ранг-баранглиги беқиёс бир замонда яшамоқдамиз. Бундай давр ўзини зиёли билган ва шу ватан тақдиридан ўз тақдирини бегона деб қарамаган шахс олдига оғир масъулият юклайди. У ҳам бўлса, аҳолининг маънавий-маърифий, диний салоҳиятини юксалтириш, миллатнинг ўзлигини англашга, халқлар ва элатлар ўртасидаги дўстона муносабатларни янада мустаҳкамлаш, уларнинг ижтимоий ҳаётда ўз ўринларини эгаллашда кўмаклашиш, тиббий ва ҳуқуқий саводхонликларини оширишдан иборатдир.

Навоий ҳазратлари ижодининг ҳар бир намунаси, жамиятда кишиларнинг ўзаро ҳамжиҳатлик ва тотувликда ҳаёт кечиришларига даъват этади, ўргатади. Парчанинг давоми шукронадан иборатдир:

Шукрки, эҳсонинг ўлуб ёварим,
Топти ниҳоят варақин дафтарим.
Ҳайратиаброр кўруб зотини,
«Ҳайрату-л-аброр» дедимотини.
Нуктаи таърихики, аҳсан эди,

Секизу секиз юзу сексан эди.
 Ким ўкуса, ё қилур эрса савод,
 Рухумагар қилса дуо бирла шод.
 Тенгри ишин кому муродаласун,
 Рухини жаннатро шодайласун.
 Эмди, Навоий, майи шукрона ич,
 Ҳар неча бўлса тўла паймона ич.
 Соқий, олиб кел тўла паймонае,
 Йўқ, ғалат эттим, тўла хумхонае.
 То ани кўп-кўполибон сипқорай,
 Кўп-кўп ичиб, бир дам ўзумдин борай.

Алҳамдулиллоҳ, Эй Парвардигор, Сен тавфиқ бериб дostonга сўнгги нуқта қўймоқдаман. Унинг номини «Ҳайрату-л-аброр» деб атадимки, ҳақиқатдан уни ўқиган ҳар қандай эзгу ниятли кишининг ҳайрати ортади. Муаллиф учта саккиз санаси хижрий 888 йил гўзал кўринишдаги рақамни ифодалашни ҳам унутмайди. Шунингдек, дostonни ўқиб манфаатланган ҳар кимнинг Ҳазратни дуоларда эслаб туришдан умидвор эканликларини айтиб, зоҳирий маънода қадаҳ тилайдилар. Биламизки, тасаввуф аҳли наздида май – ишқ шароби, ишқ бўлганда ҳам Ҳаққа бўлган ҳақиқий ишқдир. Яъни, Яратганга беадад шукрона айтиб, дostonга сўнгги нуқта қўйилади.

Ҳазрат Навоий ўзи яшаган даврдан биз томон боқиб турган маънавий камолот тимсолидир. У нафқат асарлари балки, ҳаёт йўли билан ҳам барча халқларга ўрнак бўла олади. Бадиий асар ўқувчига бадиий завқ бериш билан биргаликда уни ўйлашга, қилаётган фаолиятининг моҳиятини тафаккур қилишга ундайди. Биз имконият доирасида кўриб ўтган дoston парчасидан айрим хулосаларни қилишимиз мумкин:

1. «Ҳайрату-л-аброр» ҳазрат Навоийнинг нафақат Хамса асари, балки бутун ижод маҳсулининг маънавий-руҳий моҳиятини очиб беради. Даҳонинг бош ғояси комил инсонлар яшайдиган мукаммал жамият барпо этиш учун нималар қилиш лозимлигини инсиятга уқтиришдан иборат бўлган.

2. Ҳар қандай манфаатли ғоя мукаммал бир асосга таяниши лозим. Алишер Навоий асарларининг маънавий-руҳий таянчи, ижод булоғининг асл маншаи унинг диний қарашларидир. Шу маънода муаллифнинг Қуръон ва унинг атрофидаги билимлардан нафақат хабардор, балки ўз асарларида уларга асосланишини кўришимиз мумкин.

3. Алишер Навоий асарларини англаш бугунги авлодни ижобий тарафга йўналтиради, тарбиялайди, юксак ахлоқий позицияга эга қилади.

4. Бугун юртимизда маънавий-маърифий соҳада олиб борилаётган ислохотлар негизида Ҳазрат Навоийнинг комил инсонни тарбиялаш ғоялари ўз ифодасини топаётганини эътироф этиш лозим.

Адабиётлар:

1. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Мутаржим: Шайх Абдулазиз Мансур. Т.: 2014.

2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 9-жилд. «Ҳайрату-л-аброр». Т.: 1987.

3. الإمام عماد الدين أبي الفداء إسماعيل بن كثير القرشي الدمشقي - تفسير القرآن العظيم «تفسير ابن كثير»

4 الإمام أبو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي المتوفى. تفسير القرطبي. هو كتاب جمع تفسير القرآن كاملاً (الجامع لأحكام القرآن، والمبين لما تضمن من السنة وأحكام الفرقان)

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ТАСАВВУФ ШЕЪРИЯТИ

Абдумажитов Ҳасанхон Яҳёевич,

Халқаро Ислом Академияси таянч докторанти; Ўзбекистон.

Ҳар бир илмнинг ўзига хос истилоҳлари бўлади. Ушбу истилоҳлар билан танишмай туриб кўзланган илмни ўрганиш имконсиздир. Масалан, Қуръон илмлари дейсизми, ҳадис илми дейсизми, фикҳ ёки мантиқ илми дейсизми, ҳар бирининг ўз истилоҳлари, атамалари бор. Баъзи атамалар бирламчи, яъни ҳақиқий маъносидаёқ истилоҳий маънони англатса, аксар истилоҳлар кўчма, яъни мажозий маънога кўра атама ҳисобланади. Масалан, асли арабча бўлган «саҳиҳ» деган сўзнинг бирламчи луғавий маъноси «соғлом, тўғри», фикҳ илмида «тўғри, хато эмас», ҳадис илмида «ишончли», сарф илмида «иллат ҳарфлардан холи сўз», табибларда «соғ-саломат» деган маънода тушунилади. Бинобарин, «саҳиҳ» калимасини қай маънода тушуниш бу сўзнинг қайси илмга оид китобда келаётганига қараб тайин топади. Баъзан бир ҳодиса турли илмларда турлича атама билан таништирилади. Масалан, гапнинг эга ва кесими наҳв фанида «мубтадо» ва «хабар» деб аталса, балоғатда «муснад илайҳи» ва «муснад», мантиқ илмида «мавзуъ» ва «маҳмул» ёки «муҳкам алайҳ» ва «муҳкам биҳи» деб юритилади. Тўғри, уларнинг бундай турлича аталишида орадаги жузъий фарқлар ҳам асос бўлган. Бироқ, уларнинг ҳаммаси моҳиятан бир ҳодисани англатиб келади. Демак, битта сўз турли илмларда турлича маъно англатгани каби, битта ҳодиса бир нечта илмда бир неча хил аталиши ҳам мумкин экан.

Ислом уламолари илмларнинг таъриф ва истилоҳларини ишлаб чиқишда мисли кўрилмаган илмий ҳаракат ва маҳоратни намоёниш этганлар. Улар турли илмларга оид истилоҳларни қабул қилишда ўта юксак билим, завқ ва тажриба билан иш кўришган. Шу боис, уларнинг сўзларини тўғри англаш Ислом манбаларини пухта ўрганиш баробарида, ниҳоятда ўткир заковат, билим ва завқ талаб қилади. Айниқса, тасаввуф илмининг истилоҳларини тушуниш янада юқори савия ва салоҳият билан бирга, ҳаётий-ботиний тажрибаларга эга бўлишни ҳам тақозо этади.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ижоди бевосита тасаввуф илми ва истилоҳлари билан боғлиқ. Хусусан, ғазалларидаги илоҳий ишқ тараннуми айнан фалсафий тасаввуфга хос бўлган мажозий таъбирлардан иборат экани илм аҳли наздида инкор қилиб бўлмас ҳақиқат ҳисобланади.

Тасаввуф илми истилоҳлари катта икки гуруҳга ажратилади:

1. Равшан истилоҳлар. Бу тур истилоҳлар рамзий эмас, балки очик-равшан маъноси билан ишлатилади. Масалан, муҳаббат, тақво, хавф, зуҳд, таваккул, сабр, фақрлик, нафс, шавқ, хотиржамлик, ҳайбат, унс, тажрид, қабз, баст, иттисол, мақом, ҳол, важд, тавожуд, ғалаба, фано, бақо, кашф, шариъат, ҳақиқат ва бошқалар.

Бу истилоҳларни ишлатишда ҳеч қандай ихтилоф ёки тушунмовчилик йўқ. Улар насрда кенгрок қўлланади.

2. Рамзий-ишоравий истилоҳлар. Бу тур истилоҳлар кўпроқ шеърятда қўлланиб, зоҳир, ҳақиқий маъносидан буткул айириб олинади-да, мажозий мазмунда ишлатилади ва улар орқали маълум маънавий маъноларга ишора қилинади. Масалан, ёр, юз, соч, кўз, қош, киприк, билак, бел, хиром, тер, май, коса, соқий, бутхона, санам ва бошқалар. Бу туркум истилоҳлар кўпроқ шеърятда ишлатилади.

Ушбу рамзий истилоҳларни илоҳий ишқни тараннум этишда қўллаш борасида тасаввуф уламолари ўртасида ҳам ихтилоф мавжуд. Баъзи мутасаввифлар буни жоиз деб билса, бошқалари ножоиз деб айтади. Ишлатишни жоиз деб билганлар маълум қайд ва шартлар билан бунга рухсат берганлар.

Тасаввуф шеъриятида мажозий ифоданинг жоизлигига шаръий асослар. Шунинг таъкидлаш жоизки, тасаввуф шеъриятининг намояндалари айни пайтда шаръий илмларда ҳам билимдон ва тақвода пешқадам инсонлар бўлган. Улар ҳар бир ҳаракат ва нафасларини шариатга мувофиқ қилишга интиланганлар. Хусусан, Исломи аҳкомлари ва ахлоқи ҳукмрон бўлган жамиятда яшаб туриб, очикчасига шариатга зид иш қилишлари ва шу билан обрў топишлари мумкин эмас. Хўш, улар илоҳий ишқ кечинмаларини, жазбаларини зоҳирда шариатда жоиз билмаган нарсаларни англатган сўзларни мажозий маънода ишлатиш учун қандай шаръий асосларга таянганлар?

Масалан, уларнинг шеъриятида шароб, май сўзлари билан илоҳий ишқ назарда тутилган. Тасаввуф шоирлари шароб дейилса фақатгина маст қилувчи ичимлик тушунмаслик кераклигини Қуръони Карим оятларидан олишган. Қуръон жаннатда шароб оқиб турадиган анҳор борлигини айтади:

«Тақводорларга ваъда қилинган жаннатнинг мисоли шуки: ичида айнинамаган сувли анҳорлари, таъми ўзгармаган сутли анҳорлари, ичувчиларга лаззатбахш хамрли анҳорлари, мусаффо асалли ан-ҳорлари бор» (Қитол сураси, 15-оят).

Ушбу оятни ўқиган одамнинг хаёлига биринчи келадиган маъно маст қилувчи ичимлик эканида шубҳа йўқ. Аммо Қуръони Карим бошқа бир оятда жаннатдаги шароб маст қилмаслигини баён қилади:

«Оқар чашма майи тўлатилган қадаҳлар, кўзалар ва косалар билан. Ундан бош оғриғи ҳам, сархуш ҳам бўлмаслар» (Воқиъа сураси, 18–19-оятлар).

Демак, жаннатдаги ичимлик мажозан май, ҳақиқатан май эмас. Аммо жаннатдаги ушбу ичимлик одамлар майга майл қилганлари ва жаннат шаробида ҳаловат, кишини хуштаб қиладиган лаззат борлиги эътиборидан май деб аталган.

Худди шу каби тасаввуф аҳли илоҳий ишқни ундаги беҳад лаззат, ҳузур-ҳаловат ва хаёлни Аллоҳдан ўзгача банд қилиши эътиборидан майга ташбеҳ қилишган. Шунингдек, улар иймон, илм ва зикрни ҳам «май» сўзи билан ифодалашади. Буларнинг барчаси уларнинг ниҳоятда ҳассос ва завқлари юқори бўлгани сабабидандир.

Оят ва ҳадисларда жаннатда дарахтлар, анҳорлар, анор, хурмо ва бошқа мевалар борлиги айтилади. Бироқ, улар аслида айнан бу дунёдагининг ўзидек эмас, балки кўз кўриб, кулоқ эшитмаган ва инсоннинг хаёлига ҳам келмаган неъматлар ҳисобланади. Фақатгина бу ноз-неъматларни инсонларнинг зеҳнига яқинлаштириш учун уларга таниш лафзлар билан таништирилган ва бунда нисбатан энг лафзлар танланган. Бу маъно Қуръонда ҳам, ҳадисларда ҳам алоҳида таъкидланади. Шунинг учун Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоху анҳу: «Жаннатда дунёдаги нарсалардан фақат номлар бўлади», деган (Байҳақий ривояти).

Демак, номлар ҳар доим ҳам бир хил ҳақиқатни англатмас экан. Шу каби, тасаввуф шоирлари ботиний оламдаги парвозлари асносида туйган кечинмаларини қайсидир жиҳатдан мажозий алоқа воситасида зоҳирий дунёдаги ашёлар номи билан аташган, аммо ҳақиқатан эса улар назарда тутган маънолар буткул бошқа ҳодисалардир.

Маълумки, Аллоҳ таоло Қуръони Каримда Ўзини махлуқотларга оид айрим сифтлар билан васф қилган. Масалан, юз, қўл, калом ва бошқалар. Бу сифатлар Холиқда ҳеч қачон махлуқотлардагига ўхшаш бўлмайди. Буни бутун аҳли сунна олимлари таъкидлайдилар. Демак, бу сўзлар зоҳирий маънода тушунилмайди. Бироқ, Аллоҳ таоло инсонларга Ўзини танитишда улар билган сўзлар ичидан Ўзидаги маълум сифатларга далолати энг яқин бўлган ибораларни ишлатган. Зотан, бундан бошқа чора ҳам йўқ. Тасаввуф билимдонлари мана шундан илоҳий ишқ жазбаларини тавсифлашда маълум сўзларни мажозий маънода ишлатиш жоизлигига далолат оладилар.

Мутасаввиф шоирлар наздида мажозий маънода ишлатиладиган май, майхона, коса, соқий, юз, соч, Мажнун, Лайли, бут, зуннор каби истилоҳлар зоҳирий маъносидан буткул узилган ҳисобланади. Улар гўё бу сўзларни ўзлари кўзда тутган мажозий маъноларга янгидан

қўллаган-у, шу маънолар асл мазмун бўлиб қолган. Бу билан улар ушбу сўзларнинг зоҳирдаги маънолари билдирган мункар нарсаларни инкор ҳам қилишган.

Бу услубдаги шеърларни кўпчилик муҳаққиқ олимлар жоиз билган ва бу тур бадииятнинг ривожланишида набавий мадҳларнинг ҳам таъсири катта бўлган¹.

Шуни айтиш жоизки, тасаввуф шеърлятида аёл рамзи, нозик бел, шахло кўз, гул юз, сарв қад, зулф, қалам қош, киприк, хол каби гўзаллик белгилари мажозий маънода ишлатилиши билан бирга, айримлар ўйлагандек, Аллоҳ таолонинг Зотига нисбатан қўлланмаган, балки мушоҳада ҳолатини ифодалаш учун хизмат қилган. Бу эса сўфийнинг қалбида кечадиган кечинмаларнинг васфига тегишли таъбирлар бўлиб, мазкур сўзлар мавжуд ботиний ҳолатни ифодалаш учун ҳар жиҳатдан энг муносиб иборалар ҳисобланган. Бунда шоирлар ҳис олаmidан чиқиб, малакут оламида сайр қиладилар, ғайб оламидаги ҳолатларни шаҳодат олами ашёлари номлари билан атайдилар².

Одатда ҳар қайси тилдаги сўзлар ҳиссий нарсаларга нисбатан қўлланади. Сабаби инсон моддий нарсаларни осон ҳис қилади, англайди. Кейин ўрни келганда сўзларни аввалги ҳақиқий маъносида бошқа нарсаларга кўчма маънода қўллайди. Худди шу каби, инсонлар ишқ-муҳаббатга оид сўзларни аввало ўзаро севгилари учун ишлатган, чунки улар уни оммавий ва осон ҳис қилишган. Кейин мутасаввиф шоирлар илоҳий ишқ воридотларини, ундаги шуурларни ифода этмоқчи бўлишганда бу мавзуда мазкур сўзлардан бошқа сўз топа олишмаган. Зотан, бу маънода одамлар истеъмол қилиб юрган сўзлардан бошқа ибора ҳам йўқ, бўлиши ҳам имконсиз. Шу боис, улар ишқ-муҳаббатга оид инсоний ибораларни илоҳий ишқни тараннум этишда мажоз йўлига кўра қўллай бошлашган³.

Ибн Арабий ва бошқа мутасаввифларнинг таъкидлашларича, улар бегоналар уларнинг ҳолларидан хабардор бўлиб қолмаслиги, уларни тушуниб-тушунмай маломат қилишга ўтиб, гуноҳкор бўлмасликлари учун мана шундай рамзларни қўллашга қарор қилишган.

Имом Шаъроний ўзининг «Ал-явақит вал-жаваҳир» асарида шундай дейди: «Орифлардан бири айтади: «Биз шундай бир қавммизки, китобларимизни ўқиш бизларнинг йўлимизда бўлмаганларга ҳаромдир».

Шайхи Акбар Муҳюддин ибн Арабий ўзининг машҳур «Ал-футуҳатул-Мақкийя» китобида шундай дейди: «Билгинки, Аллоҳнинг аҳллари ўз ораларида истилоҳ қилиб олган ишораларни ўзлари учун ишлаб чиқмаганлар, чунки улар ҳақиқатни очик-ойдин билишади. Улар бу ишораларни ораларига суқилиб олмоқчи бўлган бегоналарни тўсиш, уларга ўз ҳолларини билдирмаслик учун ишлаб чиққанлар. Ундай одамга шафқат юзасидан шундай қилганлар, токи у ўзи етишмаган бир нимани эшитиб, Аллоҳнинг аҳлларига инкор қилиб қўйиб, маҳрумликка мубтало бўлмасин, кейин тобад етиша олмай қолмасин».

Аллома Ибн Обидин раҳматуллоҳи алайҳ ўз «Ҳошия»сида нақл қилади: «Улуғ уламолардан бири сўфийлардан биридан: «Зоҳиран ёқимсиз бўлган бундай лафзларни истилоҳ қилиб олишингизга сизларни нима ундаган?» деб сўради. Шунда у: «Ўз йўлимизга бўлган раҳкимиз, токи уни яхши ўзлаштирмаган уни даъво қилмасин, унга аҳл бўлмаган унга кириб олмасин», деди».

Шаъроний айтади: «Умуман олганда, хос тавҳид китобларини ҳамда орифларнинг асарларини ўқиш комил олим ёки ўша қавмларнинг йўлини тутганларгагина ҳалолдир».

Хулоса қилиб айтганда, мутасаввиф шоирлар бу румузларни бир неча сабаблардан ишлатишган:

1. Оддий гап, ҳақиқат уларнинг туйғуларини ифода эта олмас эди. Одамларга ўз фикрлари уларга таниш бўлган сўзлар орқали етказиш учун энг яқин иборалар ушбу сўзлар бўлган.

¹ Ал-Адаб фит-туросил-ъаробий. Абдулмунъим Хафожий.

² Муҳаммад Алий ибн Муҳаммад Таҳонавий. Кашфи истилоҳотил-фунун. 4-жуз, форсий тилдаги илова.

³ Ал-Адаб фит-туросил-ъаробий. Абдулмунъим Хафожий.

2. Ўзларига аҳл бўлган кишиларгагина ҳолатларини тушунтириб, бошқалардан ўз кечинмаларини яширишган.

3. Балоғату фасоҳат, зарофату завқдаги юкаскликлари боис оддий ифодалардан қочишган.

4. Одамлар ишлатган сўзларнинг айна ўзини ишлатиб кишиларни зоҳирий муҳаббатдан илоҳий ишққа, ботинга еталашни ирода қилишган.

5. Ҳақиқий ҳаловат одамлар одатда ҳузур-ҳаловат деб ўйлаётган воситаларда эмас, балки руҳий-қалбий завқлар барча роҳатлардан устунлигин исботлашга ҳаракат қилишган¹.

Навоий ижодида исломий тасаввуф услубияти ва истилоҳлари инъикоси. Аслини олганда, Ҳазрат Навоий асарларида бошдан-оёқ исломий тасаввуфнинг таъсирини, истилоҳларини топиш мумкин. Аммо биз мисол тариқасида айрим байтларни қиёсий маънода ўрганиб кўрамиз.

Ҳазрат Навоий ғазалларида Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин образларини кўп учратиш мумкин. Айтиш жоиз, илоҳий ишқ тараннумида бу каби ошиқу маъшуқларнинг исмларидан фойдаланиш араб ва форс тасаввуф шеъриятида ҳам кенг қўлланган.

Масалан, Ибн Фориз бир байтида маъшуқани бир неча ном билан номлайди:

عُتْبُ لَمْ تُعْتَبْ وَسَلَمَى أَسْلَمَتْ وَحَمَى أَهْلُ الْحَمَى رُؤْيَا رَى

Утб мени қийнашдан тўхтамади, Салмо эса мени балоларга таслим қилди. Кўрғондагилар эса мени Райни кўришдан тўсдилар.

أَبْرُقُ، بَدَا مِنْ جَانِبِ الْعَوْرِ، لَامِعٌ، أَمْ ارْتَفَعْتُ، عَنْ وَجْهِ لَيْلَى، الْبِرَاقِ

Ғавр тарафидан яшин порладими

Ёки Лайли юзидан бурқаъни кўтардими?

Ҳазрат Навоий «Ашрақат» ғалида илоҳий ишқ майи моддий майдан тамом бошқа нарса эканини уқтирар экан, зоҳирпараст кишиларга хитобан шундай дейди:

Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур,

Билмайин нафъ этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.

Ушбу таъбирга ҳатоҳанг маъноларни Абу Мадян Тилмисонийнинг «Хамрия» асаридаги қуйидаги байтларда кўришимиз мумкин:

هِيَ الْخَمْرُ لَمْ تُعْرِفْ بِكَرْمٍ يَخْصُهَا
وَلَمْ يَجْلُهَا رَاحٌ وَلَمْ تُعْرِفِ الدَّنَا

Бу шундай майки, одатда майга хос бўлган ток билан танилмаган, мусаллас уни билмайди ва хум уни танмайди.

Бу каби мисолларни араб ва форс шеъриятидан жуда кўп келтириш мумкин.

Ҳазрат Навоийнинг ғазалларида бир неча маҳбуба исми қўлланиши, маъшуқанинг ҳар гал ҳар хил тавсифланиши айна пайтда у кишининг ишқи илоҳий бўлганига ҳам далолат қилади. Зеро, бу тасаввуф шеъриятида румуз бўлиб, улар орқали илоҳий мушоҳада ва ботиний ҳолатлар, ғайб оламига оид ҳодисалар тавсиифланади. Бу каби руҳоний ҳолатлар ҳар гал ўзига хос суратда кечгани учун улар турлича васф қилинади.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий туркий тилнинг адабий қудратини намоён этиш билан бирга, Ислом оламида араб, форс даҳо шоирлари ишлатган истилоҳлар, раумузларни туркий адабиятда юксак маҳорат билан қўллаб, турк шеъриятини исломий тасаввуф шеъриятига боғлаб берган тасаввуф шеъриятидаги туркий халқларнинг энг катта вакилидир. У ўз шеърлари орқали туркий тилнинг имкониятларини кўрсатиш билан бирга, тасаввуфий шеъриятни турк оламида намоён этиши билан ҳам қадрлидир. У шу жиҳатдан жуда катта бўшлиқни тўлдирган ягона шоир ҳисобланади.

¹ «Рисалатул-қушайрия». 40-саҳифа.

Навоий туркий тилнинг кудратини кўрсатишда унинг нафақат луғавий бойлигини, балки мажозни ифодалашга қодирлигини ҳам кўрсатган. Навоийгача туркий тилнинг бу жиҳатдан имкониятларини ҳам биров олиб чиқмаган эди.

ТВОРЧЕСТВО АЛИШЕРА НАВОИ КАК ОБРАЗЕЦ ДЛЯ ПОДРАЖАНИЯ

Рахимова Малика Шухратовна,

*Узбекский Государственный университет физической культуры и спорта,
магистрант; Узбекистан.*

Великий поэт, мыслитель, основоположник узбекской литературы Алишер Навои родился 9 февраля 1441 года в Герате. Уже в юношеском возрасте начал писать стихи. В числе его друзей был будущий правитель Хорасана Султан Хусейн, который пригласил молодого Алишера Навои на должность хранителя печати. Позднее он получил место первого визиря. На этих должностях Навои заботился о народе, отстаивал справедливость. Он развивает ремесла: ткачества, ковроделие, гончарное и ювелирное искусства. Герат превратился в процветающий культурно-ремесленный центр Востока. Историки сообщают, что ряд объектов Навои построил на собственные средства и совершил много благотворительных актов для бедняков: раздавал одежду, устраивал обеды для нуждающихся. В эти времена достигли расцвета узбекская литература, музыка, живопись. Навои отлично играл на музыкальных инструментах, знал теорию композиции. До наших времен дошли несколько его музыкальных сочинений.

Венгерский востоковед Арминий Вамбери писал об Алишере Навои: «Величайший узбекский поэт Навои известен всем и каждому». И это действительно так. В наше время сложно найти человека, который не слышал бы о нем, не был бы знаком с его великими произведениями, таких как «Хамса» (Пятерица), «Сокровищница мыслей», «Язык птиц», «История пророков и мудрецов».

Многие литературоведы считают, что вершиной творчества Навои является «Хамса» (Пятерица), которая включает в себя пять эпических поэм - «Смятение праведных», «Лейли и Меджнун», «Фархад и Ширин», «Семь планет», «Стена Искандера». Это произведение проникнуто мыслью, что путь разума — самый верный и правильный, и только человеколюбие и справедливость может сделать мир цветущим, а народ счастливым. Он был человеком в высокой степени тонкого ума и прекрасного воспитания, и требовал, чтобы все люди вели себя так же, и потому ему трудно было с ними ладить.

Поэмы «Лейли и Меджнун» «Фархад и Ширин» написаны по мотивам народных сказаний. В них Навои воспекает не только чувства влюбленных, но и проблемы социального неравенства, религии, бедноты.

Одним из самых значительных его научных трудов является «Спор о двух языках», в нем Навои описал и обосновал культурное и художественное значение тюркского языка. «Спор о двух языках» помог развить не только узбекскую, но и туркменскую, уйгурскую, турецкую, азербайджанскую литературу.

Еще одно большое поэтическое произведение — свод сборников-диванов - «Сокровищница мыслей». Оно представляет собой энциклопедию духовной и культурной, нравственной и социальной жизни XV века. Каждое из этих стихотворений Навои восхищает художественными средствами и приёмами. Чтобы глубже и образнее

передать читателю тему и идею произведения, он использует метафоры, аллегории и образы.

Вот несколько строчек из его поэм:

О первой любви:

Ты со мною то скуплива, то внезапно весела.

Как привыкнуть к переменам настроенья у тебя!

Доброта твоя сражает и убийственен твой гнев,

Своему дивлюсь терпенью в раздражение на тебя.

Сердце, так тебе и надо: полюбило — и терпи,

Будь хоть каждое мгновенье огорченьем для тебя!

Наш первый Президент И.А. Каримов в своем произведении «Высокая духовность - непобедимая сила» писал: «Если мы эту великую личность будем считать святой, то он святее святых, если будем говорить, что он мыслитель, то - мыслитель из всех мыслителей, если скажем, что он поэт, то тогда он султан всех поэтов». Произведения узбекского классика актуальны и спустя столетия. Никто в мире так не ассоциируется со своим языком, как Навои. До сих пор его труды не только не теряют актуальности, но и продолжают выступать неоценимым руководством для исследователей-литературоведов и лингвистов всего мира. Они глубоко изучаются учеными Ирана, Афганистана, Индии, Пакистана, Бангладеш. В этих странах созданы научные произведения, романы, фильмы о нашем предке, есть музеи. Поклонников литературы привлекают философия его произведений, творчества, богатые литературные приемы, разнообразие поэтических образов.

Деятельность и творчество Навои — уникальный образец служения стране, народу, просветительству и человечеству. Его произведения переведены на многие языки и издаются во многих странах. К творческому наследию Алишера Навои проявляют интерес зарубежные исследователи.

Поэзия Алишера Навои поражает своей содержательностью. Он мечтал и хотел, чтобы люди доверяли, ценили и любили друг друга. Почти во всех его лирических произведениях прославляется справедливость, благородство, терпеливость, умение справляться с трудностями. На склоне лет он признавался: «Из средств своих я брал себе на жизнь лишь то, что необходимо простому человеку, - довольствовался халатом, который защищал меня в жару и в холод, и непритязательной пищей. Остальные же я тратил на общение с народом, на питание служителей и домочадцев. А то, что оставалось сверх расходов на еду и на исполнение различных обязанностей, я представлял на благотворительные дела». Навои осуждает жадность, зло, вражду, ненависть, ложь. Он противопоставляет белое и черное, описывает золотую середину как выбор между крайностями. Чувство любви трактуется поэтом как высокое, одухотворяющее, облагораживающее, но одновременно подчиняющее человека себе, сжигающее его

д

Великие люди, подобные Навои - это творцы, которые стимулируют культурный прогресс не только в своей исторической среде, но и оказывают огромное воздействие на развитие научной мысли и духовной жизни узбекского и других народов Средней Азии в историческую эпоху «Средневосточного Ренессанса».

Алишер Навои ушел, оставив после себя богатое литературное наследие: около 30 произведений - стихов, поэм, трактатов. Его труды переведены на десятки языков мира, а книги и рукописи хранятся в крупнейших библиотеках мира. Творчество Алишера Навои включено в современную образовательную систему Узбекистана. Ежегодно в начале февраля в нашей стране отмечают день рождения поэта, автора великолепных строк о любви, чьи афоризмы актуальны даже спустя столетия. Ему подражали и продолжают подражать многие последователи, его искусство, творчество открыло целое

п

о

э

т

п

поэтическое направление. В 1958 г. в честь поэта был назван новообразованный город в Узбекистане Навои. В его честь названы Национальная библиотека и Большой театр оперы и балета, расположенные в самом центре Ташкента, а так же одна из станций ташкентского метрополитена носит имя великого Навои. Памятники поэту установлены в Ташкенте, Вашингтоне, Москве, Шанхае, Баку и других городах мира.

Используемая литература:

1. Каримов И.А. Высокая духовность — непобедимая сила. — Т.: Узбекистан, 2008.
2. Навои А. Язык птиц / пер. С. Н. Иванов. — 2-е изд. — СПб.: Наука, 2007.
3. Навои А. Афоризмы. Хикматли сузлар. — Музей им. Алишера Навои, 1978.
4. www.uzreport.news.
5. www.dkm.gov.uz.

МУНДАРИЖА

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 580 ЙИЛЛИГИГА АРМУҒОН	4
ЯЛПИ МАЖЛИС	7
<i>Hüseyin M. Sadiq. NEVAİ'NİN YAPITLARI KENDİ ÖZGÜN İCADIDIR</i>	7
<i>Benedek pért. MĪR 'ALI-ŠĪR NAVĀYĪ IN HUNGARY</i>	9
<i>Akhlaque Ahmad 'Ahan'. AMIR ALI SHER NAWAI AND HIS INDIAN CONTEMPORARIES</i>	13
<i>Маннонов А. АФҒОНИСТОНДА НАВОИЙШУНОСЛИК</i>	16
<i>Мехтиева Н. АЛИШЕР НАВОИ В КОНТЕКСТЕ ВЗАИМНОГО ВЛИЯНИЯ УЗБЕКСКО – АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУР</i>	21
<i>Abdulhakim Shar'iy Juzjoni. ALISHER NAVOIY TURKIY DEVONLARINING TENGSIZ QO'LYOZMA NUSXASI</i>	25
<i>Сирожиддинов Ш. ЖОМИЙ ВА НАВОИЙНИНГ СУФИЙЛИККА ҚАРАШЛАРИ</i>	31
<i>Зайцев И. РУКОПИСИ И ЛИТОГРАФИИ АЛИШЕРА НАВОИ В МОСКВЕ</i>	36
<i>Темур Хўжа ўғли. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН АСАРИДА ТУРКИЙ ТИЛИНИНГ УНЛИ ТОВУШЛАРИ ҲАҚИДАГИ МУҲИМ МАЪЛУМОТЛАР</i>	40
БИРИНЧИ КЕНГАШ. АЛИШЕР НАВОИЙ МЕРОСИ ВА ДУНЁ ШАРҚШУНОСЛИГИ	43
<i>Saad Mohamed Abdul Ghaffar Youssef. A STUDY OF THE WORKS OF ALISHER NAVOI AMONG EGYPTIAN RESEARCHERS</i>	43
<i>Мирзаев И. ПРОФЕССОР Е.Э.БЕРТЕЛЬС – ИЛМИЙ НАВОИЙШУНОСЛИК АСОСЧИСИ</i>	45
<i>Шафағи Марьям. ТВОРЧЕСТВО НАВАИ В НАУЧНЫХ ТРУДАХ ИРАНСКИХ ФИЛОЛОГОВ</i>	49
<i>Абдулмухаммад Бадахш. БЗОР КУЛЬТУРНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ ВЕЛИКОГО АМИРА АЛИ ШИР НАВАИ</i>	51
<i>Almaz Ülvi Binnatova. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN NƏVAİŞÜNASLIĞININ YENİ SƏHİFƏSİ</i>	55
<i>Nursan Ildiri. ÖZBEK NEVÂYİ ARAŞTIRMACISI PARSÂ ŞEMSIYEV'İN NEVÂYİ MIRASINA KATKILARI</i>	59
<i>Каримова Т., Усанов Р., Болтаева М. АКАДЕМИК БОБОЖОН ҒАФУРОВ ИЖОДИДА НАВОИЙ МЕРОСИ МАСАЛАСИ ИНЪИКОСИ</i>	62
<i>Файзуллоев Б. НАВОИЙНИНГ ТОЖИКИСТОНЛИК ТАДҚИҚОТЧИСИ</i>	64
<i>Эркинов А. ХОРИЖИЙ НАВОИЙШУНОСЛИККА БИР НАЗАР</i>	69
<i>Халлиева Г. «ЛИСОН УТ-ТАЙР» АСАРИНИНГ ХОРИЖДАГИ ТАДҚИҚИ</i>	77

<i>Мирзаева З.</i> ДУНЁ НАВОИЙНИ БИЛАДИМИ? (ХОРИЖ НАВОИЙШУНОСЛИГИ САҲИФАЛАРИДАН)	80
<i>Бекова К.</i> АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ РАҚАМЛИ МАДАНИЙ МЕРОСИ	84
<i>Зиямухамедов Ж.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИНИНГ ХИТОЙДА ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР	87
<i>Эркинов А., Юлдашева Г.</i> НАВОИЙ ИЖОДИНИНГ КАНАДАЛИК ТАДҚИҚОТЧИЛАРИ (ЭЛИЗАР БИРНБАУМ ВА МАРИЯ САБТЕЛНИ)	92
<i>Yoʻldosheva G.</i> ALISHER NAVOIYNING «VAQFIYA» ASARI MARIA E.SABTELNINING TADQIQOTIDA	95
<i>Эшонбобоев А.</i> Е.Э.БЕРТЕЛЬС – НАВОИЙШУНОС	99
<i>Мардиев Ш., Осомиддинова Г.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ САМАРҚАНДДА	104
<i>Рахматжонова К.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ШАХСИЯТИ ВА ИЖОДИЁТИГА ЖАНУБИЙ ОСИЁ АЛЛОМАЛАРИ ТОМОНИДАН БИР НИГОҲ	106
<i>Раҳмонова З.</i> НАВОИЙ ИЖОДИ ПРОФЕССОР Б.САРИМСОҚОВ ТАЛҚИНИДА	109
<i>Jumaboyev O.</i> «MAJOLIS UN-NAFOIS» VA TAZKIRANING TURKIYADA OʻRGANILISHIGA DOIR	112
ИККИНЧИ КЕНГАШ. АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИНИНГ ТИЛ ВА УСЛУБ ХУСУСИЯТЛАРИ	115
<i>Mustafa S. Kaçalin.</i> ŞUURÎ LÜGATINDE ÇAĞATAYCA	115
<i>Tanju Oral Seyhan.</i> ALİ ŞİR NEVÂYÎ VE «TÜRKİ ÜSLÛB»	120
<i>Ayşehan Deniz Abik.</i> ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN MÜNŞEAT'I VE MÜNŞEAT'TAN BİR MEKTUP	127
<i>Қуронбеков А.</i> НАВОИЙ ИЖОДИЙ МЕРОСИ – ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ НОЁБ ЛУҒАТ МАХЗАНИ	130
<i>Zühal Ölmez.</i> MAHBÛBÛ'L- KULÛB'A GÖRE 'ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN SÖZ DAĞARCIĞI	135
<i>Содиқов Қ.</i> «АБУШҚА» ЛУҒАТИДА КЕЧГАН ИЗОҲЛАР ҲАМДА НАВОИЙ АСАРЛАРИДАГИ АЙРИМ СЎЗЛАРНИНГ ЎҚИЛИШИ ВА АНГЛАМИ	141
<i>İbrahimov E.</i> ALİŞİR NAVAI'NİN MUHAKEMETÜ'L LUGATEYN ESERİNİN TÜRKÇE'YE KATKILARI	149
<i>Nasır AbdülRehim Hüseyin.</i> ALİ ŞİR NEVAYÎ'NİN NESRİNDE DİL VE ANLATIM ÖZELLİKLERİ	152
<i>Шадкам З., Авалиев А.</i> АЛИШЕР НАВОИ – ВЕЛИКИЙ ПОЭТ СРЕДНЕАЗИАТСКОГО ПИСЬМЕННО-ЛИТЕРАТУРНОГО ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА ДИПЛОМАТИИ	155
<i>Vahit Türk.</i> ABUŞKA SÖZLÜĞÜ ve SÖZLÜKTEN BİR ÖRNEK: İş-/il- FİİLİ	157
<i>Reyhan KELEŞ.</i> HÜSEYİN KÂZIM KADRİ'NİN TÜRK LÜGATİ'NDE NEVÂÎ KAYNAKLARI ve NEVÂÎ'NİN TERCÎ-İ BEND'İ	162

<i>Ferudun Hakan ÖZKAN. ALİ ŞÎR NEVÂÎ'YE GÖRE SÖZÜN MANİYETİ</i>	169
<i>Хидиров Р. АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ТИББИЙ АТАМАЛАРНИНГ ПАРАДИГМАТИК МУНОСАБАТИ ВА ЛУҒАВИЙ МАВҒЕИ</i>	173
<i>Sinan Uyğur. MÜELLİFİ MEÇHUL BİR ALÎ ŞÎR NEVÂÎ ANLAMA LUGATI VEYA LUGAT-I NEVÂÎ</i>	176
<i>Жўраев Ж. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «ХАМСАТ УЛ-МУТАҲАЙЙИРИН» АСАРИДА ТИЛШУНОСЛИКК ОИД ҚАРАШЛАР</i>	180
<i>Jo 'rabojev O. MANBALARDA TEMURIY MIRZOLAR ADABIY SHAHSIYATINING BERILISHI</i>	182
<i>Алимухамедов Р. ТУРКИЙ АДАБИЁТДА САРЛАВҲА ЁЗИШ АНЪАНАСИ ВА УНДА НАВОИЙ МАҲОРАТИ</i>	185
<i>Усманова А. АЛИШЕРА НАВОИ И СРАВНИТЕЛЬНАЯ ЛИНГВИСТИКА</i>	187
<i>Mubarakova D. TIL VA ALISHER NAVOIY</i>	189
<i>Нарзуллаева Н. НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ЎЛЧОВ АТАМАЛАРИ</i>	192
<i>Муродиллаева М. «МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН» АСАРИ ТУРКИЯЛИК ТАДҚИҚОТЧИ НАЗАРИДА</i>	195
<i>Нишанбаева А. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНИДАГИ «ФОРСИЙ ЎЗАК + ИСМИЙ АФФИКСОИД» МОДЕЛИДА ЯСАЛГАН СЎЗЛАР ТАҲЛИЛИ</i>	198
<i>Хаджиева Н. АЛИШЕР НАВОИЙ МАСНАВИЙЛАРИДА КЕЧГАН ТУРКИЙ СИФАТЛАР ТАҲЛИЛИ</i>	202
<i>Хўжамуродова О. АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ЧЕЧАК ВА ГУЛ СИНОНИМЛАРИ ҲАҚИДА</i>	205
<i>Tamikayeva D. ALISHER NAVOIYNING «LAYLI VA MAJNUN» DOSTONIDA FRAZELOGIK NOVATORLIGI</i>	209
УЧИНЧИ КЕНГАШ. НАВОИЙ АСАРЛАРИ ПОЭТИКАСИ ВА ҚИЁСИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИК МАСАЛАЛАРИ	213
<i>Салоҳий Д. АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЗАЛЛАРИДА МАҚТАЪ ҚЎЛЛАШ САНЪАТИ</i>	213
<i>Muhammad Zamir Tsor. MIR ALISHER NAVOIY VA XUSHNOLXON XATAKNING QIYOSI</i>	217
<i>Тўхлиев Б. АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЗАЛЛАРИНИ ШАРҲЛАШ ТАЖРИБАЛАРИ</i>	221
<i>Асадов М. АЛИШЕР НАВОИЙ ВА САЙЙИД ҲАСАН АРДАШЕР (ШОИР СОҚИЙНОМАСИ МИСОЛИДА)</i>	227
<i>چغتای ادبیاتی وامیر علیشیر نوایی ضیالدين قیصاری</i>	229
<i>Khan, Shabir Ahmad. LITERARY STUDY OF ALI SHER NAVAI WORKS</i>	234

<i>Burhonuddin Nezamiy.</i> TEMURIYLAR DAVRI ADABIYOTINING SHAKLLANISHIDA AMIR ALISHER NAVOIYNING ILMIY ROLI VA O'RN	238
<i>Recai Kızıltunç.</i> ÇAĞATAY EDEBİYATINDA MUSAMMATLAR VE MUHAMMED NİYAZ NİŞÂTÎ'NİN ALİ ŞİR NEVÂÎ'YE YAZDIĞI TAHMİSLER	241
<i>Низматуллина А., Галяутдинова Л.</i> АЛИШЕР НАВОИ И ЛИТЕРАТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ	244
<i>Muhammad Kozim Amini, Nadim Muhammad Humayun.</i> NAVOIY SHE'RIYATI ("XAZOYINUL-MAONIY" VA "XAMSA")DA ARUZ VAZNLARINING QO'LLANILISHI	248
<i>Молотова Г.</i> ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРЫ НА ТЮРКИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛИШЕРА НАВОИ	258
<i>Абдуллоев О.</i> НАВОИЙ ВА УНИНГ ТОЖИК САЛАФЛАРИ ИЖОДИДА БАҲРОМ ГҶР ТИМСОЛИ ТАЛҚИНИ	262
<i>Джаббаров Р.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ТУРКМАН МУМТОЗ АДАБИЁТИ	264
<i>Шарипова М.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ЛИТЕРОНОМИК МУАММО САНЪАТИ	267
<i>Veli Savaş YELOK.</i> ANADOLU SAHASI TEZKIRELERINDE ALİŞİR NEVÂÎ	271
<i>Очилов Э.</i> МУНИС ИЖОДИДА НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ	279
<i>Пиримқулов А.</i> БИЗ БИЛМАГАН ҒАЗАЛЛАР	283
<i>Барзиев О.</i> НАВОИЙ ДОСТОНИ ОБРАЗЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИГА ТАЪСИРИ	285
<i>Абдуллаева Р.</i> НАВОИЙНИНГ «ЯХШИ» РАДИФЛИ РУБОИЙСИНИНГ НЕМИС ТИЛИГА ТАРЖИМАЛАРИ ХУСУСИДА	289
<i>Дўстова С.</i> НАВОИЙ АНЪАНАСИ ЛАФФАСИЙ ИЖОДИДА	296
<i>Санақулов У.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА ҚУЮН ТАСВИРИНИНГ МАЖОЗИЙ ИФОДАЛАРИ	299
<i>Туропова П.</i> НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ ЖИЗЗАХЛИК ШОИРЛАР ИЖОДИДА	302
<i>Қобилова З.</i> АДАБИЙ ТАЪСИР ВА ИЗДОШЛИК (НАВОИЙ ВА АМИРИЙ ШЕЪРИЯТИ МИСОЛИДА)	305
<i>Мусаев Ф.</i> НАВОИЙ ҒАЗАЛИДА МАЙ ТУШУНЧАСИ	308
<i>Kazakbayeva D.</i> ALISHER NAVOIY TARJI'BANDINING POETIK XUSUSIYATLARI	310
<i>Турдиев Ж.</i> АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ЛИСОНУТ ТАЙР АСАРИДА МЕЪРОЖ ТАСВИРИ	314
<i>Ҳайдарова Г.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ВА СОБИР АБДУЛЛА	317
<i>Батырхан Б.</i> ДУХОВНОЕ СОЗВУЧИЕ В ТВОРЧЕСТВЕ НАВОИ И АБАЯ	320
<i>Назарова Д.</i> ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ АСАРЛАРИДА АДАБИЙ АНЪАНА ВА НОВАТОРЛИК МЕЗОНЛАРИ	326

ТЎРТИНЧИ КЕНГАШ. НАВОИЙ АСАРЛАРИ МАНБАШУНОСЛИГИ ВА МАТНШУНОСЛИГИ	331
<i>Баҳодиров Р.</i> АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ БУЮК БРИТАНИЯДАГИ ҚЎЛЁЗМА АСАРЛАРИ	331
<i>Orhan Kurtoğlu.</i> ESERLERİNİN İSTİNSAN YERLERİNE GÖRE ALİ ŞİR NEVÂÛÎ'NİN ETKİ ALANI	334
<i>Мадраимов А.</i> РУКОПИСИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛИШЕР НАВОИ XV-XVI ВЕКОВ КАК ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ИСТОРИИ ЭПОХИ ТЕМУРИДОВ	341
<i>Ҳасанова Ш.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИДА САҚЛАНАЁТГАН НАВОИЙ АСАРЛАРИНИНГ ТОШБОСМА НУСХАЛАРИ	343
<i>Эшонқулов Ҳ., Ҳамидов А.</i> НАВОИЙНИНГ «ҚУЁШ» РАДИФЛИ ҒАЗАЛИ НАШРЛАРИДАГИ МАТНИЙ ТАФОВУТЛАР ВА УНИНГ МАЗМУНГА ТАЪСИРИ	347
<i>Ҳайитов Ш., Аҳмадова М.</i> БИР ҚЎЛЁЗМА ТАРИХИ	349
<i>Tiuchieva M.</i> «МАНБУВ УЛ- ҚУЛУБ»МАТНИ УСТИДА ИШЛАШ	352
<i>Пулатова М.</i> ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ «АРБАЪИН» АСАРЛАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ	355
<i>Расулов Д.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ СЕМЁН ВОЛИН (1909-1943) ТАВСИФИДА	359
<i>Алимбеков А.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАҚИДА ТУРК ДОСТОНИ	361
<i>Давлетишина Л.</i> АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ЛЮДЕЙ-ПТИЦ В СИСТЕМЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ	365
<i>Boltabayev S.</i> NAVOIYSHUNOSLIKDA TRANSKRIPSIYALI MATN TAYYORLASHNING AHAMIYATI VA BA'ZI MASALALARI	368
<i>Сафарбоев О.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ТИЛГА ОЛГАН «ХОТУН» ШАЙХ НАЖМИДДИН КУБРОНИНГ ОНАСИМИ?	373
<i>Алимов О.</i> ИЗБРАННЫЕ РУКОПИСИ К СОСТАВЛЕНИЮ НАУЧНО- КРИТИЧЕСКОГО ТЕКСТА ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ХАМСАТ АЛ- МУТАХАЙЙИРИН» АЛИШЕРА НАВОИ	376
<i>Мадалиева О.</i> «ХАЗОЙИНУ-Л-МАОНИЙ» ДЕВОНИНИНГ УМУМИЙ АЛИФБО ТАРТИБЛИ XVI АСР НУСХАСИ	380
<i>Рахматуллаева А.</i> АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН» ДОСТОНИГА ИШЛАНГАН МИНИАТЮРАЛАРДА СЮЖЕТ ВА ОБРАЗЛАР БАДИИЙ ТАЛҚИНИ	387
<i>Умарова С.</i> СУЙИМА ҒАНИЕВАНИНГ МУМТОЗ АДАБИЁТ ТАРИХИ ТАДҚИҚИГА ЁНДАШУВ МЕЗОНЛАРИ	390
<i>Нурутдинова Н.</i> ШОИРНИНГ ШОҲБАЙТИ ВА УНИНГ ФРАНЦУЗЧА ТАРЖИМАСИ ҲАҚИДА	393
<i>Қораев Ш.</i> СУЛТОН ҲУСАЙН БОЙҚАРО ВА АЛИШЕР НАВОИЙ ҲУЗУРИДАГИ МУШОИРА КЕЧАЛАРИ (АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «МАЖОЛИС УН-НАФОИС» АСАРИ МАЪЛУМОТЛАРИ АСОСИДА)	395

<i>Rustamova D.</i> ALISHER NAVOIYNING «BADOYE’ UL-BIDOYA» DEVONIDAGI QIT’ALAR XUSUSIDA	398
<i>Аскарова К.</i> СУЛАЙМОН БОҚИРҒОНИЙ ИЖОДИНИ ЎРГАНИШДА НАВОИЙ ТАЗКИРАСИНИНГ ЎРНИ	401
БЕШИНЧИ КЕНГАШ. АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ ФАЛСАФАСИ ВА АЛЛОМА МЕРОСИНИ ЁШЛАРГА ЎРГАТИШ MASALALARI	406
<i>Marc Toutant.</i> NAWĀ’Ī’S ACCOUNTS OF THE PROPHET’S ASCENSION (MI’RĀJ)	406
<i>Имомназаров М.</i> МАЪНАВИЙ КАМОЛОТ ЭЪТИЁЖИ ЁХУД ИНСОНИЯТ МАЪНАВИЙ ТАКОМИЛИДА АЛИШЕР НАВОИЙ НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ	414
<i>Муканова Г.</i> АЛЬ-ФАРАБИ И АЛИШЕР НАВОИ: ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС	424
<i>Омонов Қ.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ МЕРОСИНИ ЁШЛАРГА ЎРГАТИШДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ	427
<i>Рахмонова Д.</i> ПОЭТ ВОСПЕВАЮЩИЙ ИДЕИ ГУМАНИЗМА	429
<i>Байдаров Е.</i> АЛИШЕР НАВОИ И СУФИЗМ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОСТИ	432
<i>G’ulom Foruq Ansoriy.</i> TEMURIYLAR DAVRIDA HIROT TASAVVURI VA AMIR ALISHER NAVOIYNING TASAVVUFNI MUSTAHKAMLASHDAGI O’RNI	435
<i>Amir Timur Rafiiy.</i> AMIR ALISHER NAVOIY – ADABIYOTSHUNOS SIYOSATCHI	440
<i>Ҳамидов Х.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИНИНГ ТУРКИЯДА ЎРГАНИЛИШИ	446
<i>Шарипов Р., Шарипова Н.</i> БАДИЙ ТАФАККУР СИР-СИНОАТЛАРИ	450
<i>Умурзоқов Б.</i> НАВОИЙ НАЗАРИГА ТУШГАН КОПИФИЙЛАР	454
<i>Саидова К.</i> ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ВОСПИТАНИЯ В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ АЛИШЕРА НАВОИ	458
<i>Ufuk BİRCAN.</i> ALI ŞİR NEVÂÎ’NİN MAHBÛBU’L KULÛB ADLI ESERİNİN AHLAK FELSEFESİ YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ	461
<i>Насруллаев Э.</i> НАВОИЙ ШАХСИЯТИ ВОҲИД ЗОҲИДОВ ТАЛҚИНИДА	466
<i>Давлатов О.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ДОСТОНЛАРИДАГИ ҲИКОЯТЛАРНИНГ МАНБАШУНОСЛИГИ	469
<i>Журабекова Х.</i> «ЛИСОНУТ-ТАЙР» АСАРИДА МАЪНАВИЯТ ВА ТАРБИЯ MASALALARI	473
<i>Сафарбоев М.</i> «ВАҲДАТ УЛ-ВУЖУД» ТАЪЛИМОТИНИНГ БАДИЙ ТАЛҚИНИ (НАВОИЙ ВА ОГАҲИЙ МИСОЛИДА)	476
<i>Жабборов Х.</i> АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН» АСАРИНИ ЎРГАНИШДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ВА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ	478

<i>Раззоқов А.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ФАҚИР ОБРАЗИНИНГ ИРФОНИЙ ТАЛҚИНЛАРИ	485
<i>Турсунов Б.</i> ҲИКМАТГА ЙЎҒРИЛГАН ИЖОД	488
<i>Арипова Г.</i> ЎЗБЕК КЛАССИК АДАБИЁТИДА ТОЛЕРАНТЛИК ҒОЯЛАРИ	492
<i>Norov T.</i> NAVOIY FALSAFASIDAGI ONTOLOGIYAGA OID ISTILOHLAR IZONI	496
<i>Зоҳидий А., Захидова С.</i> ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ: ФАҚАТ МАСЛАКИЙ ДЎСТЛИКМИ ЁКИ МИЛЛИЙ ТАДРИЖИЙ УЗВИЙЛИКМИ?! («ҲИМОЯТ» ТИЗИМИ ВА «ЧИҒАТОЙ УЛУСИ ХАЛҚИ» МУАММОСИ)	500
<i>Туробов Б.</i> ШАРҚШУНОС ОЛИМ Е.Э.БЕРТЕЛЬС ИЖОДИДА НАВОИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСИ ТАҲЛИЛИ	504
<i>Садуллаева Н.</i> ХАЛҚ ВА ҲАҚИҚАТНИ АРДОҚЛАГАН НАВОИЙ	507
<i>Атабекова Ф.</i> НАВОИЙ АСАРЛАРИ - ИСЛОМ ТАФАККУРИНИНГ ҚОМУСИ	510
<i>Хамдам-Зода Л.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАРДА ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ	513
<i>Saydaliyeva G.</i> ALISHER NAVOIY IJODIDA MA'NAVIY-Aхлоқiy MEZONLAR VA UNI YOSHLARGA YETKAZISH MUAMMOLARI	515
<i>Маликов А.</i> МУМТОЗ АДАБИЁТДА ТЕОЛОГИЯ: АЛИШЕР НАВОИЙ ФЕНОМЕНИДАГИ МУҲИМ ЖИҲАТ ХУСУСИДА («ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНИДАГИ ҲАМД БОБИ ТАҲЛИЛИ)	518
<i>Абдуллаев С.</i> «ҲАЙРАТУ-Л-АБРОР» ДОСТОНИДА КОМИЛЛИК ҒОЯЛАРИ	523
<i>Абдумажитов Ҳ.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ТАСАВВУФ ШЕЪРИЯТИ	527
<i>Рахимова М.</i> ТВОРЧЕСТВО АЛИШЕРА НАВОИ КАК ОБРАЗЕЦ ДЛЯ ПОДРАЖАНИЯ	531

«Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида» – мавзуидаги Халқаро конференция илмий тўплами. – Т.: ТДШУ, 2021. – 541 б.

Конференция ташкилий қўмитаси раиси ва масъул муҳаррир:
Фил.ф.н., доц. **Рихсиева Г.Ш.**

Таҳрир ҳайъати:
Prof. Hüseyin M. Sadiq (Эрон)
Prof. Timur Kocaoglu (АҚШ)
Prof. Ayşehan Deniz Abik (Туркия)
Prof. Benedek Peri (Венгрия)
Prof. Marc Toutant (Франция)

Таҳрир кенгаши аъзолари:
Фил.ф.д., проф. **Қ.Содиқов**
Фил.ф.д., проф. **Б.Тўхлиев**
Фил.ф.н., доц. **Ж.Шабанов**
Фалсафа доктори (PhD), доц. **Х.Хамидов**
Фил.ф.н., доц. **М.Эшмухамедова**
Фил.ф.н., доц. **О.Жўрабоев**
Фалсафа доктори (PhD) **О.Давлатов**
Фалсафа доктори (PhD) **Ш.Асқарова**
Фил.ф.д. **Р.Алимухамедов**

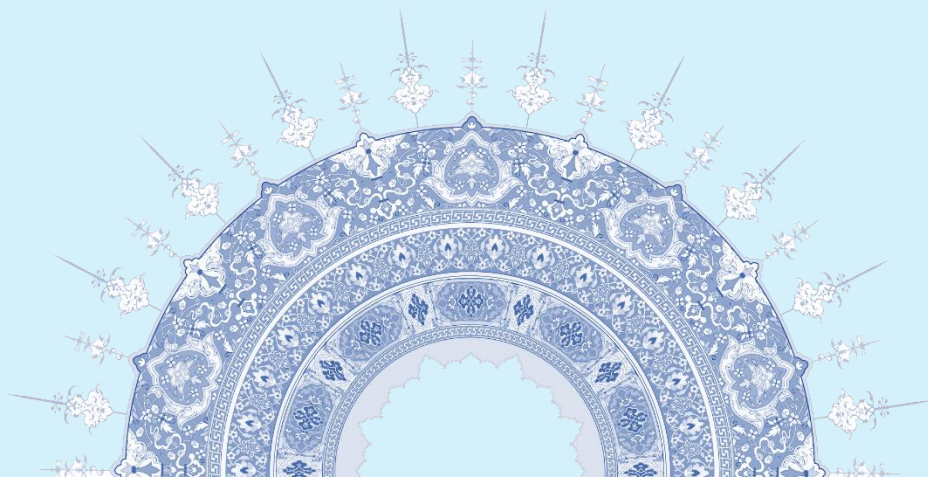
Тўпламни нашрга тайёрловчилар:
Фил.ф.д. **Р.Алимухамедов**
Н.Хаджиева

Ташкилий қўмита аъзолари:
Фил.ф.д., проф. **Қ.Омонов**
Сиёс.ф.н. **Н.Абдуллаев**
Иқт.ф.н. **Э.Маҳмудов**
М.Қаландаров

Мазкур тўплам Тошкент давлат шарқшунослик университети
Кенгашининг 2021 йил 28 январдаги 6-сон баённомаси
билан нашрга тавсия этилган.

Тўпламга киритилган мақолаларнинг мазмуни, илмийлиги ҳамда келтирилган маълумотларнинг тўғрилигига муаллифлар масъулдир.

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2021 йил.

Тошкент давлат шарқшунослик университети
Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз кўчаси 25-уй
Тел.: +998712333424
Web-sayt: tsuos.uz